ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

# ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ Δ'

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΚΜΗΣ
Δ' ΚΑΙ Ε' ΑΙΩΝΕΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1989

Ευσεβῶς ἀφιερώνεται
Εἰς τὴν Α. Μ. τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν
τὸν ἀπὸ Ἰωαννίνων σταθερὸν οἰακοστρόφον
ΣΕΡΑΦΕΙΜ

# ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Διὰ τοῦ παρόντος τόμου ὁλοκληρώνεται ἡ περίοδος τῆς γραμματείας τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὸν τέταρτον καὶ τὸν πέμπτον αἰῶνα. Τὰ κριτήρια τῆς διαθέσεως τῆς ὕλης ἀναφέρονται εἰς τὸν πρόλογον τοῦ προηγουμένου τόμου, τοῦ ὁποίου συνέχειαν ἀποτελεῖ ὁ παρών.

*Σκέψις μου ἦτο νὰ ἀσχοληθῶ προσωπικῶς μὲ τὴν παρουσίασιν τῆς* γραμματείας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μόνον. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς προσπαθείας διὰ τῆς ἐργασίας μαθητῶν μου θὰ ἀπήτει ἴσως μακρὸν χρόνον, σκέπτομαι τώρα νὰ συνεχίσω τὸ ἔργον, ὅσον ὁ Θεὸς μοῦ δίδει τὰς ἀπαραιτήτους δυνάμεις, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ἐπὶ ὡρισμένων τομέων ἔχει ἀπὸ παλαιότερον πραγματοποιηθῆ ἐπαρκὴς προεργασία.

Ἐπερατώθη ἡ σύνταξις τοῦ παρόντος τόμου ἐν Βασιλικῷ Πωγωνίου τὴν 24 Αὐγούστου 1986.

Παναγιώτης Κ. Χρήστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ


Σελίς

Πρόλογος 7

Περιεχόμενα 9–16

ΟΙ ΚΑΠΠΑΔΟΚΑΙ 17–230

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ 17–19

Α΄ Ο ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ 20–104

ΒΙΟΣ 20–34

Νεανική ἡλικία 21

Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας 24

Ἐπισκοπική δραστηριότης 26

Μητροπολιτικὸν καὶ ἐξαρχικὸν ἔργον 29

Οἰκουμενική δραστηριότης 32

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ 34–57

*Ἑρμηνευτικὰ ἔργα* 35–40

Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον. Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ παραδείσου. Ὁμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἡσαΐαν. Ἄλλα ἑρμηνευτικὰ κείμενα.

*Δογματικὰ συγγράμματα* 40–43

Ἀνατρεπτικὸς Ἀπολογητικοῦ Εὐνομίου. Περὶ Ἁγίου Πνεύματος.

*Ἀσκητικὰ συγγράμματα* 43–48

Ἠθικοὶ ὅροι καὶ πρόλογοι αὐτῶν. Ἀσκητικόν. Ὅροι κατὰ πλάτος. Ὅροι κατ' ἐπιτομήν. Ἀσκητικὴ προδιατύπωσις. Λόγος ἀσκητικὸς καὶ παραίνεσις. Λόγος περὶ ἀσκήσεως, περὶ τοῦ κατ' εἰκόνα. Λόγος ἀσκητικός. Ἐπιτίμια. Ἀσκητικαὶ διατάξεις. Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας. Ἀρχαῖαι μεταφράσεις, ψευδεπίγραφα.

*Ὁμιλίαι* 48–53

Δογματικαί. Παιδαγωγικαί. Περὶ βαπτίσματος. Ἠθικαί. Κοινωνικαί. Ἐγκωμιαστικαί. Ἀμφιβαλλόμεναι.

*Ἐπιστολαὶ* 53–57

*Λειτουργικὰ κείμενα* 57

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ 57–86

Παιδεία χριστιανικὴ καὶ παιδεία ἑλληνική 58

Τὸ θεολογικὸν πρόβλημα 60
Ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας 63
Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία 66
Κοινωνιολογικαὶ ἀπόψεις 70
Ὁ μοναχικὸς βίος 76
Ὁ πνευματικὸς βίος 81
Τὰ μέλλοντα 84
ΤΕΛΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ 86–90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 90–104

Β' *ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ* *105–158*
ΒΙΟΣ 105–117
Νεανικὰ ἔτη 105
Μεταξὺ κόσμου καὶ ἐρημίας 108
Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν 113
Εἰς τὴν ἡσυχίαν 116
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ 117–141
*Λόγοι* 118–130
Σχετικοὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διακονίαν. Ἀπολογητικοί. Δογματικοί. Ἠθικοί. Ἑορταστικοί. Ἐγκωμιαστικοί. Ἐπιτάφιοι.
*Ἐπιστολαὶ* 130–133
*Ποιήματα* 133–141
Χριστὸς Πάσχων. Δογματικά. Ἠθικά. Περὶ ἑαυτοῦ. Περὶ ἑτέρων. Ἐπιτάφια. Ἐπιγράμματα.
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ 141–148
Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ο κόσμος 141
Γνῶσις Θεοῦ 143
Τριὰς 144
Κόσμος καὶ ἄνθρωπος 144
Ἡ θεία οἰκονομία 145
Ἐκκλησία 147
Θεωρία καὶ πρᾶξις 147
Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ 148–149
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 149–158

Γ' ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ 159–217
ΒΙΟΣ 159–165
Τὸ κοσμικὸν στάδιον 160
Τὸ ἐπισκοπικὸν στάδιον 161

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ 165–181

*Ἐξηγητικὰ ἔργα* 166–168

Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς Ἑξαημέρου. Περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν. Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν. Εἰς τὰ Ἄσματα. Εἰς τοὺς Μακαρισμούς. Εἰς τὴν προσευχήν.

*Ἀντιαιρετικὰ ἔργα* 168–171

Πρὸς Εὐνόμιον. Κατὰ Ἀπολιναριστῶν. Ἀντιρρητικὸς πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Λόγος κατὰ Ἀρείου καὶ Σαβελλίου.

*Δογματικὰ ἔργα* 171–174

Λόγος Κατηχητικὸς μέγας. Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως. Πρὸς Ἕλληνας. Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεούς. Περὶ πίστεως. Περὶ Τριάδος. Περὶ εἱμαρμένης. Περὶ νηπίων.

*Ἀσκητικὰ καὶ Πνευματικὰ ἔργα* 174–177

Περὶ παρθενίας. Τί τὸ Χριστιανῶν ὄνομα. Περὶ τελειότητος. Περὶ τοῦ κατὰ Χριστὸν σκοποῦ. Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως. Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης. Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ἐπὶ ταῖς ἐπιτιμήσεσιν. Πρὸς Λητόϊον.

*Ὁμιλίαι* 177–179

Δογματικαί. Ἠθικαί. Ἑορταστικαί. Πανηγυρικαί. Ἐπιτάφιοι. Ἑρμηνευτικαί. 177–179

*Ἐπιστολαὶ* 180–181

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ 181–199

Ὁ Θεὸς 184

Ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας. 186

Ὁ ἄνθρωπος 188

Ἐνανθρώπησις καὶ λύτρωσις 192

Πνευματικὴ τελείωσις 195

Ἐσχατολογία 197

Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ 199–200

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 200–217

Δ΄ ΟΙ ΛΟΙΠΟΙ ΚΑΠΠΑΔΟΚΑΙ 218–230

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ 218–224

Βίος 218

Συγγράμματα 221

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΜΑΣΕΙΑΣ 224–227

ΦΙΡΜΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ 227–228

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 228–230

Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΑΙ
Α΄ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ 231–322
*ΒΙΟΣ* 231–245
Καταγωγὴ καὶ σπουδαὶ 232
Ἡ δρᾶσις του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν 235
Εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κωνσταντινουπόλεως 236
Ὁ διωγμός 241
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ 245–291
*Πραγματεῖαι* 247–258
Ἀσκητικαὶ πραγματεῖαι 248
Ποιμαντικαὶ πραγματεῖαι 255
Ἠθικαὶ καὶ παιδαγωγικαὶ 257
Ἀπολογητικαὶ πραγματεῖαι 258
*Ὁμιλητικὴ δραστηριότης* 259–278
Λόγοι δογματικοὶ 261
Λόγοι εἰς Ἀνδριάντας 264
Περιστατικοὶ λόγοι 266
Λόγοι ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς 268
Λόγοι κατηχητικοὶ 270
Ἑορταστικοὶ 273
Ὁμιλητικὸς περίγυρος εἰς μαρτύρια καὶ ναοὺς 275
Ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι 276
*Ἑρμηνευτικαὶ Ὁμιλίαι* 278–287
Εἰς τὴν Γένεσιν 279
Εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης 280
Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 280
Εἰς τοὺς Προφήτας 281
Εἰς τὰ Εὐαγγέλια 281
Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων 283
Εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου 284
*Ἐπιστολαὶ* 287
*Λειτουργία* 288
*Ψευδεπίγραφα* 289–292
Ἑρμηνευτικὰ 290
Ὁμιλίαι 291
*ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ* 292–303
Ἡ ἔξω σοφία 292
Ἡ Γραφὴ 293
Θεολογία 294
Κόσμος καὶ ἄνθρωπος 296
Πτῶσις καὶ ἀνόρθωσις 297
Ἐκκλησία 298
Πολιτεία 299

Κοινωνικὸς βίος 300
Πνευματικὸς βίος 301
Ἔσχατα 303
ΜΝΗΜΗ 303–304
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 304–322

Β' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΑΙ 328–338
ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ 323–332
Νεκτάριος 323
Ἀττικὸς 324
Μαξιμιανὸς 326
Πρόκλος 326
Φλαβιανὸς 329
Ἀνατόλιος 330

ΛΟΙΠΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ 332–334
Ἀλύπιος 332
Βασίλειος ἀρχιμανδρίτης 332
Δαλμάτιος ἀρχιμανδρίτης 333
Παρθένιος ἀρχιμανδρίτης 334
Δωρόθεος Μαρκιανουπόλεως 334–338
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 378

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ
Α' ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ 339–382
ΒΙΟΣ 339–347
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ 347–365
Ἑρμηνευτικὰ 348
Ἑρμηνεῖαι εἰς βιβλία τῆς Π. Διαθήκης 350
*Ἑρμηνεῖαι εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην* 352
Ἀπολογητικὰ 353
Ἀντιαιρετικὰ 354
Ἀντινεστοριανικὰ 356
Λειτουργικὰ κείμενα 360
Ὁμιλίαι 361
Ἑορταστικαὶ ἐπιστολαὶ 363
Ἐπιστολαὶ 364
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ 365–372
Ὁ Τριαδικὸς Θεὸς 366
Χριστολογία 368
Ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου 372
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 372–382

Β' ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ ΤΟΥ Ε' ΑΙΩΝΟΣ 383–392
Εὐθέριος Τυάνων 383
Εὐσέβιος Δορυλαίου 384
Μέμνων Ἐφέσου 385

Θεόδοτος Ἀγκύρας 386
Ἀκάκιος Μελιτηνῆς 388
Ἀμφιλόχιος Σίδης 389
Ἄλλοι ἱεράρχαι 390
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 390–392

ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ
Α΄ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ Δ΄ ΑΙΩΝΟΣ 393–433
ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ 393
ΦΛΑΒΙΑΝΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ 395
ΕΥΑΓΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ 397
ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΤΑΡΣΟΥ 398–405
Βίος 398
Συγγράμματα 399
Διδασκαλία 404
ΑΚΑΚΙΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ 405
ΑΝΤΙΟΧΟΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΔΟΣ 407
ΣΕΒΗΡΙΑΝΟΣ ΓΑΒΑΛΩΝ 408
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ 413–422
Βίος 413
Συγγράμματα 414
Ἑρμηνευτικά. 414
Θεολογικά 417
Θεολογικαὶ ἀπόψεις 419

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΣ ΑΠΑΜΕΙΑΣ 422
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 424–433

Β΄ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ ΤΟΥ Ε΄ ΑΙΩΝΟΣ 434–473

ΝΕΣΤΟΡΙΟΣ 434–441
Βίος 434
Συγγράμματα 437
Χριστολογικαὶ ἀπόψεις 439

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ 441–442
ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ 443–445
Θεόδοτος Ἀντιοχείας. Ἀνδρέας Σαμοσάτων. Θεόφιλος Πέρσης. Ἀλέξανδρος Ἱεραπόλεως. Μαξιμῖνος Ἀναζάρβου. Ἑλλάδιος Ταρσοῦ. Μελέτιος Μοψουεστίας. Παῦλος Ἐμέσης
ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΤΥΡΟΥ 445–447

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ 447–464
Βίος 447

Συγγράμματα 450–462
'Απολογητικά. Ἑρμηνευτικά. Θεολογικὰ καὶ Ἀντιρρητικά. Διδακτικά. Ἱστορικά. Ὁμιλίαι. Ἐπιστολαί.
Θεολογικαὶ θέσεις 462–463

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ 464–466
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 466–473

ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΟΙ
Α' ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ 475–496
ΗΓΕΜΟΝΙΟΣ 475
ΤΙΤΟΣ ΒΟΣΤΡΩΝ 477
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ 480–488
Βίος 480
Συγγράμματα 483
ΙΩΑΝΝΗΣ Β' ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ 488
ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ 490
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 491–496
Β' ΚΥΠΡΙΟΙ 497–517
ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ 497–511
Βίος 497
Συγγράμματα 501
Δογματικά 502
Ἑρμηνευτικά 507
Ἄλλα ἔργα. 509
ΑΛΛΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ 511–512
Τριφύλλιος Λήδρας. Φίλων Καρπασίας. Ρηγῖνος Σαλαμῖνος
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 512

ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΣΤΑΙ ΚΑΙ ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ
Α' ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ 519–539
ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΙΣ 519–523
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ 523–529
Λογοτεχνικὴ ἐπεξεργασία τῆς Βίβλου 523
Ἀπολογητικά 524
Ἑρμηνευτικά 525
Ἀντιρρητικά 526
Ἐπιστολαί 527
Δογματικά 528

ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΑ 529–532
ΟΠΑΔΟΙ ΤΟΥ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ 532–536
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 536–539

Β' ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ 540–546
Ο ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΕΥΤΥΧΗΣ 540
*Ο ΔΙΟΣΚΟΡΟΣ* 543
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 545–546

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ 547–566
ΕΝΩΤΙΚΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ 547–550
ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ 550–554
Γεννάδιος Κωνσταντινουπόλεως 550
Ἀκάκιος Κωνσταντινουπόλεως 551
Φλαυΐτας 553
Εὐφήμιος 553
ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ 554–557
Τιμόθεος Αἴλουρος 554
Πέτρος Μογγὸς 557
ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΣΥΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ 558–563
Πέτρος Γναφεὺς 558
Νηφάλιος 559
Ἰουβενάλιος Ἱεροσολύμων 559
Θεοδόσιος 561
Χρύσιππος Ἱεροσολυμίτης 561
Ἀντίπατρος Βόστρων 562
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 563–566
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ 567

ΟΙ ΚΑΠΠΑΔΟΚΑΙ

## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ Καππαδοκία, ἀφ' ὅτου ἐγκατεστάθη εἰς τὰ ἐδάφη της τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸν φῦλον τῶν Καππαδοκῶν, τὸ ὁποῖον τῆς ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομα[1], μέχρι τῆς εἰς αὐτὴν σταθεροποιήσεως τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ἦτο ἐντεταγμένη εἰς τὸν χῶρον τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον τὸν τόνον καὶ τὸ χρῶμα ἔδιδον ἐπὶ τρεῖς χιλιετίας οἱ Ἕλληνες. Ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐναλλαγὴ κυριάρχων, Χιττιτῶν, Ἀσσυρίων, Φρυγῶν, Λυδῶν, Περσῶν, δὲν ἠμπόδισεν εἰς τίποτε τὴν πορείαν τῆς χώρας ἀπὸ τὸ περιθώριον εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία ὠλοκληρώθη μὲ τὸν εἰς αὐτὴν ἐρχομὸν τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ὅλα ἤλλαξαν μὲ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ.

Ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ Στράβωνος, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του (α' π. Χ. καὶ μ. Χ. αἰῶνα), οἱ Καππαδόκαι ἐφήρμοζον τοὺς νόμους τοῦ Χαρώνδα, συνάγεται ὅτι ἡ διείσδυσις τῶν ἑλληνικῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν θεσμῶν εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς. Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι τοῦ Πόντου καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Μικρασίας ἔστελλον ἐκεῖ τὰς ἀκτινοβολίας των ἀπὸ τοῦ ζ' π. Χ. αἰῶνος, εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε μέσω τῶν Φρυγῶν, οἱ ὁποῖοι λόγω στενωτέρας συγγενείας μὲ τοὺς Ἕλληνας ἠδύναντο νὰ ἐπιτελοῦν ἐπιτυχῶς χρέη πολιτιστικῶν μεσαζόντων μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς περιοχῆς.

Παρὰ τὴν συγγένειαν τῶν Καππαδοκῶν μὲ τοὺς Ἕλληνας ἡ διαδικασία τοῦ ἐξελληνισμοῦ των διήρκησεν ἐπὶ μακρόν, ἂν καὶ ἐπεταχύνθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐκχριστιανίσεως τῆς χώρας. Ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ἐκεῖ προφανῶς ἐντὸς τῶν πρώτων δεκαετιῶν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του. Τὸν δ' αἰῶνα ἡ μόνη ὁμιλουμένη εἰς αὐτὴν γλῶσσα ἦτο ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ μνήμη μόνον ὀλίγας λέξεις φαίνεται νὰ ἐνεθυμεῖτο ἀπὸ τὴν παλαιὰν καππαδοκικὴν διάλεκτον.

Ἡ Καππαδοκία ἐνίσχυσε τὴν οἰκουμενικὴν διανόησιν μὲ τὴν ἀνάδειξιν προσωπικοτήτων εἰς ποικίλα πεδία, ἀπὸ τοῦ θεοσοφιστοῦ Ἀπολ-

1. Καππαδόκαι σημαίνει ... ραίους ἱππεῖς.

λωνίου Τυανέως μέχρι τοῦ ἰατροῦ Ἀρεταίου. *Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δια*πρεπεστέρους σοφιστὰς τοῦ δ' αἰῶνος ἦσαν Καππαδόκαι, ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ὁ διάδοχός του Προαιρέσιος εἰς τὰς Ἀθήνας.

Ἤδη ὅμως τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις ἀναλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ διανοούμενοι, τῶν ὁποίων μερικοὺς προδρόμους συνηντήσαμεν εἰς τὸν δεύτερον τόμον τοῦ ἔργου τούτου.

Ἔκτοτε ἡ ἄνθησις κατέστη τόσον πλουσία, ὥστε ἤρκησεν ἥμισυς αἰὼν διὰ τὴν ἀνάδειξιν εἰς τὸν χῶρον ἐκεῖνον ἀνδρῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀξία πληρώνει ὁλοκλήρους χιλιετίας· Βασιλείου, Γρηγορίου Νύσσης, Γρηγορίου Θεολόγου, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὴν θεολογικὴν ὁμάδα τὴν προσδώσασαν τὴν ὁριστικὴν μορφὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, *θεολογίαν καὶ λατρείαν*. Βεβαίως δὲν θὰ λησμονήσωμεν καὶ ὅσους ἀσυνειδήτως ἢ ἐνσυνειδήτως ὑπηρέτησαν τὴν αἵρεσιν, τοὺς ἀντεπισκόπους Ἀλεξανδρείας Γρηγόριον καὶ Γεώργιον, τὸν Εὐνόμιον, τὸν Αὐξέντιον Μεδιολάνων, τὸν πρῶτον ἐπίσκοπον τῶν Γότθων Οὐλφίλαν. Θὰ ἐξετάσωμεν τούτους εἰς τὴν κατάλληλον δι' ἕκαστον θέσιν.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Οἱ Καππαδόκαι*

H. WEISS. *Die grossen Kappadozier Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa als Exegeten*. Braunsberg 1872.– *Die Erziehungslehre der drei Kapadozier*. Freiburg i. B. 1903.

K. UNTERSTEIN. *Die natürliche Gotteserkenntnis nach der Lehre der kappadozischen Kirchenväter Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa*. Progr. Straubing. 1902, 1903.

K. HOLL. *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadozier*. Tübingen 1904.

C. GRONAU, *De Basilio, Gregorio Naz., Nyssenoque Platonis imitatoribus*. Göttigen 1908.

J. MAIER. *Die Eucharistielehre der drei grossen Kappadozier*. Breslau 1915.

G. SOELL. «Die Mariologie der Kappadozier im Lichte der Dogmengeschichte», *Theol. Quart.* 131 (1951). 163–188, 288–319, 426–457.

J. F. CALLAHAN. «Greek philosophy and the Cappadocian cosmology», *Dumb. Oaks Papers* 12(1958), 29–57.

S. S. FEDYNIAK. *Mariologia apud p. p. Cappadoces*, Roma 1958.

B. OTTIS. «Cappadocian thought as a coherent system», *Dumb. Oaks Papers* 12(1958), 95–124.

A. RECHEIS. *Engel, Tod und Seelenreise. Das Wirken der Geister beim Heimgang des Menschen in der Lehre der alexandrinischen und kappadokischen Väter*. Roma 1958.

B. TATAKH, *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη*. Ἀθῆναι 1960.

# Α΄ Ο ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

## ΒΙΟΣ

Ὁ μέγας Βασίλειος ὑπῆρξεν ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγάλων προσπαθειῶν. Δυνατὸν κατ' ἀρχὰς νὰ ὠνομάσθη μέγας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του δι' ἓν τυχαῖον γεγονός, ὅτι ἦτο τὸ πρεσβύτερον ἄρρεν τέκνον τῆς οἰκογενείας, ὅπως ἡ ἀδελφή του Μακρίνη ἐκαλεῖτο μεγάλη ὡς τὸ *πρεσβύτερον θῆλυ τέκνον αὐτῆς*. Ἀλλὰ σπανίως τοιαύτη ἐπωνυμία ἀνταπεκρίθη τόσον πλήρως εἰς τὰς πραγματικὰς διαστάσεις μιᾶς ἱστορικῆς προσωπικότητος. Εἶναι δύσκολον νὰ εὑρεθῇ ἄλλος ἡγέτης, ὁ ὁποῖος συνεκέντρωσεν εἰς τὸ πρόσωπόν του τόσας ἰδιότητας· ἐρημίτης καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής, ποιμενάρχης καὶ στοχαστής, *διεκρίθη* εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητός του. Διωργάνωσε τὸν μοναχικὸν βίον κατὰ τρόπον, ὥστε οὗτος νὰ τεθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας, χωρὶς νὰ παρεμποδίζωνται αἱ πνευματικαὶ ἐπιδόσεις τῶν μοναχῶν, ἔδωσε τὴν μεγαλυτέραν ἀπὸ πάντα ἄλλον ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας ὤθησιν εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινωνικῆς καὶ νοσοκομειακῆς προνοίας *μὲ τὰ λιτότατα τῶν μέσων*, προσέφερε τὴν ὁριστικὴν λύσιν εἰς τὸ τριαδολογικὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον συνετάρασσε τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸν δ΄ αἰῶνα, καὶ τὴν λύσιν αὐτὴν ἐπισημοποίησεν ἡ β΄ οἰκουμενικὴ σύνοδος.

Ὑπεράνω ὅλων προσέφερεν *ἀνυπέρβλητον παράδειγμα προσωπικῆς* ἀφοσιώσεως εἰς τὸ καθῆκον καὶ παράδειγμα θυσίας.

Ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ δὲν ἔχομεν πλήρη βιογραφίαν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ὅλα σχεδὸν τὰ βήματα τῆς σταδιοδρομίας του μὲ τὴν βοήθειαν πλήθους ἐμμέσων πηγῶν, ἔστω καὶ μὲ ὡρισμένα κενά. Σημαντικὰς εἰδήσεις παρέχει ἡ ἀλληλογραφία τῶν χρόνων του, ἰδίως δὲ ἡ ἰδική του καὶ ἡ τῶν δύο Γρηγορίων, τοῦ Νύσσης καὶ τοῦ Θεολόγου. Ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης παρέχει ἀρκετὰ στοιχεῖα μὲ τὸ ἐγκώμιον εἰς τὸν Βασίλειον, τὸν βίον τῆς Μακρίνης καὶ τὸ ἔργον κατὰ Εὐνομίου, ἰδίως τὸ βιβλίον 1 αὐτοῦ. Πο-

Π. Χρηστου, *Ὁ ὑπαρκτικὸς διάλογος κατὰ τοὺς πατέρας τῆς Καππαδοκίας*, Θεσσαλονίκη 1961.– «Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας κατὰ τοὺς Καππαδόκας», *Κληρονομία* 5(1973), 347–374 (= *Θεολογικὰ Μελετήματα* 2, Θεσσαλονίκη 1975, 27–56).– «Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ οἱ Καππαδόκαι», *Studies on St John Chrysostom*, Analecta Vlatadon 18, Θεσσαλονίκη 1973 (= *Θεολογικὰ Μελετήματα* 2, 255–266).

J. Lafontaine-Dosogne, «Nouvelles notes Cappadociannes», *Byzantion* 33(1963), 121–183.

B. Ch. Bacmann, *The Cappadocian triumph over Arianism*, Stanford Univ. 1966.

Χρ Μπουκη, *Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς Καππαδόκας Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1967.

J. Bernardi, *La Prédication des Pères Cappadociens*, Montpellier 1968.

T. A. Kopeček, «The Cappodocian Fathers and civic patriotism», *Church Hist.* 43 (1974), 293–303.– «Curial displacements and flight in later fourth century Cappadocia», *Historia* 23 (1974), 319–342.– *Social historical studies in the Cappadocian Fathers*, Brown Univ. 1972.

A. C. Gregg, *Consolation philosophy: Greek and Christian paideia in Basil and the two Gregories*, University of Pennsylvania 1974.

M. S. Troiano, «I Cappadoci e la questione dell' origine dei nomi nella polemica contro Eunomio», *Vetera Christ.* 17 (1980), 313–346.

M. Ward, «St. Basil and the Cappadocians», *Word and Spirit* 1(1979), 1–36.

P. Gruszka, «Die Stellungsnahme der Kirchenväter Kappadoziens zu der Gier nach Gold, Silber und anderen Luxuswaren in täglichen Leben», *Klio* 63(1981), 661–668.

D. Ch Chang, *The doctrine of the Holy Spirit in the thought of the Cappadocian Fathers*, Drew Univ. 1983.

λυάριθμοι εἶναι αἱ ἀναφοραὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου εἰς ὁλόκληρον σειρὰν λόγων του, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Ἐπιτάφιον εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον (Λόγος 43), καθὼς καὶ εἰς τὸ ἔπος περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον, εἰς τὰ ἐπιτάφια καὶ εἰς τὰ ἐπιγράμματα. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ κεφάλαια τὰ ὁποῖα ἀφιερώνουν εἰς αὐτὸν ὁ Ἱερώνυμος[1], καὶ οἱ ἱστορικοὶ Φιλοστόργιος, Θεοδώρητος, Σωκράτης καὶ Σωζομενός[2].

*Νεανικὴ Ἡλικία*

Οἱ Καππαδόκαι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ὅλοι εὐγενοῦς προελεύσεως. Προήρχοντο ἀπὸ οἰκογενείας μὲ ἔνδοξον καὶ βαρὺ παρελθόν, ἀλλὰ κουρασμένας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωτικότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν εὐαισθησίαν καὶ τὴν ἐπισφαλῆ ὑγείαν.

Οἱ γονεῖς τοῦ Βασιλείου διεκρίνοντο διὰ τὸ σωματικὸν κάλλος, τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν ἀρετήν. Οἱ γονεῖς τοῦ πατρός του, ὁ ἀγνώστου ὀνόματος πάππος καὶ ἡ μάμμη Μακρίνη, εἶχον περιπλανηθῆ εἰς τὰ ὄρη τοῦ Πόντου κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ πατήρ του, καλούμενος ἐπίσης Βασίλειος, ἔζη εἰς τὸν Πόντον, ἀσκῶν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καθηγητοῦ τῆς ρητορικῆς εἰς τὴν Νεοκαισάρειαν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος τὸν ἀποκαλεῖ «κοινὸν παιδαγωγὸν ἀρετῆς»[3]. Οἱ δὲ ἐκ μητρὸς πρόγονοι εἶχον καταλάβει ἀξιώματα στρατηγῶν, δημάρχων καὶ αὐλικῶν εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Καππαδοκίας. Ὁ πάππος εἶχεν ἀποθάνει ὡς μάρτυς, ἐνωρὶς δὲ ἀπέθανε καὶ ἡ σύζυγός του, ὁπότε ἡ θυγάτηρ του Ἐμμελία ἔμεινεν ὀρφανὴ εἰς μικρὰν ἡλικίαν. Ἡ δημευθεῖσα περιουσία τῆς ἀπεδόθη γρήγορα καὶ ηὐξήθη, προφανῶς λόγῳ ἐπιτυχοῦς διαχειρίσεως. Ἦτο διεσπαρμένη εἰς τρεῖς ἐπαρχίας, «τρισὶν ἄρχουσιν ὑπετέλει»[4], κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν Καππαδοκίαν, τὸν Πόντον καὶ τὴν Ἀρμενίαν, ἀνάμεσα εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἐκινεῖτο ἀργότερα καὶ ὁ μέγας υἱός της.

Μνημονεύονται ἐννέα τέκνα τοῦ Βασιλείου καὶ τῆς Ἐμμελίας, τέσσαρα ἄρρενα ὀνομαστὶ καὶ πέντε θήλεα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον μόνον ὀνομαστί. Ἴσως ὑπῆρχε καὶ ἓν ἀκόμη τέκνον, ἀποθανὸν εἰς βρεφικὴν ἡλικίαν.

Ἡ πρωτότοκος κόρη, φέρουσα τὸ ὄνομα τῆς μάμμης της, Μακρίνα, γεννηθεῖσα περὶ τὸ 326 καὶ μνηστευθεῖσα ὑπὸ τῶν γονέων της εἰς παιδικὴν ἡλικίαν, ἔχασε τὸν μνηστῆρα της ἐνωρὶς καὶ ἔκτοτε ἀφιερώθη εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῶν ἀδελφῶν της. Δεύτερον τέκνον ἦτο ὁ Βασίλειος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 330, τρίτον ὁ Ναυκράτιος, περὶ τὸ 332,

1. *De viris illustribus* 116.
2. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ 8,11-13, PG 65, 564 ἑἑ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, 4,16, PG 82, 1160 ἑἑ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 4, 26, PG 67, 528-536. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, 6,15 ἑἑ., PG 67, 1329 ἑἑ.
3. Λόγος 43,12.
4. *Βίος Μακρίνης*, PG 46, 965.

ἀποθανὼν εἰκοσιπενταετὴς ὡς ἀσκητὴς εἰς τὸν Πόντον, τέταρτον ὁ Γρηγόριος, γεννηθεὶς τὸ 334 καὶ γενόμενος ἐπίσκοπος Νύσσης. Ἠκολούθησεν ἡ γέννησις τῶν τεσσάρων θυγατέρων, διὰ νὰ κλείσῃ τὸν κύκλον ὁ Πέτρος, γεννηθεὶς τὸ 345 καὶ γενόμενος ἐπίσκοπος Σεβαστείας. Συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Πέτρου ἀπέθανεν ὁ πατὴρ Βασίλειος.

Τὴν χρονολογίαν τῆς γεννήσεως τοῦ Βασιλείου εὑρίσκομεν κατὰ προσέγγισιν διὰ συγκρίσεως πρὸς τὴν ἡλικίαν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ βάσει εἰδήσεων προερχομένων ἀπὸ κείμενα τοῦ τελευταίου. Ὁρίζεται γενικῶς εἰς τὸ ἔτος 330. Ἂν καὶ δυσκολώτερον εἶναι νὰ δοθῇ ὁριστικὴ ἀπάντησις περὶ τοῦ τόπου τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, εὔλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐγεννήθη ἐκεῖ ὅπου ἔζη ἡ οἰκογένειά του, ἤτοι εἰς τὴν ἔπαυλιν πλησίον τῆς Νεοκαισαρείας τοῦ Πόντου, τόπου ἐπαγγελματικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ πατρός.

Φιλάσθενος ὁ Βασίλειος ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, μετεφέρθη ὑπὸ τῆς μάμμης του Μακρίνης εἰς τὸ κτῆμα τῶν Ἀννήσων, παρὰ τὸν Ἶριν ποταμόν, ὅπου ἀνετράφη ὑπ' αὐτῆς καὶ μετὰ τὸν θάνατόν της ὑπὸ τῆς νεωτέρας Μακρίνης. Ἐν συνεχείᾳ, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, «ἐπαιδεύετο τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν» ὑπὸ τὸν πατέρα ἀργότερα. Ἔπειτα –εἴτε πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρός του εἴτε μετ' αὐτόν– μετέβη χάριν σπουδῶν εἰς τὴν Καισάρειαν, περὶ τὸ 345, τὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν μητρόπολιν τῆς Καππαδοκίας. Ἡ ἐπιθυμία του ν' ἀκούσῃ διαπρεπεστέρους διδασκάλους ὡδήγησε τὰ βήματά του κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πλησίον τοῦ Λιβανίου, ἔπειτα δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας.

Εἰς τὰς Ἀθήνας πρέπει νὰ ἔφθασεν ὁ Βασίλειος τὸ 352, τὸν ὑπεδέχθη δὲ ὁ Καππαδόκης γνώριμός του Γρηγόριος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐπρόκειτο ἔκτοτε νὰ συνδεθῇ στενῶς. Ἐγγραφεὶς εἰς τὴν σχολὴν τοῦ διαπρεποῦς Χριστιανοῦ καθηγητοῦ Προαιρεσίου, διήκουσε μαθήματα αὐτοῦ καὶ ἄλλων διδασκάλων, ἰδίως δὲ τοῦ Ἱμερίου. Παρηκολούθησεν, ὡς συνηθίζετο τότε, εὐρὺ πρόγραμμα μαθημάτων, ἤτοι ρητορικῆς, τῆς βασιλίδος τῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὴν τότε ἀντίληψιν, φιλολογίας, ἱστορίας, φιλοσοφίας, μαθηματικῶν καὶ ἰατρικῆς.

Ὁ Γρηγόριος διατηρεῖ ἀγαθὴν ἀνάμνησιν ἀπὸ τὴν φοιτητικήν του ζωὴν εἰς τὰς Ἀθήνας. Οἱ δύο Καππαδόκαι κατέστησαν ἀχώριστοι φίλοι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν των· εἶχον μίαν στέγην, μίαν φροντίδα, μίαν σκέψιν, μίαν ψυχὴν εἰς δύο σώματα, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος,

«Βασίλειος ἦν, τὸ μέγ' ὄφελος τοῦ νῦν βίου.
Τοῦτον λόγου τε καὶ στέγης καὶ σκεμμάτων
κοινωνὸν εἶχον· εἴ τι δεῖ καὶ κομπάσαι,
ξυνωρὶς ἦμεν οὐκ ἄσημος Ἑλλάδι.
Τὰ πάντα μὲν δὴ κοινὰ καὶ ψυχὴ μία
δυοῖν δέουσα σωμάτων διάστασιν»[5].

Ἐγνώριζον δύο δρόμους, πρῶτον τὸν ὁδηγοῦντα εἰς τὸν χριστιανικὸν ναὸν καὶ τοὺς ἐκεῖ διδασκάλους, δεύτερον τὸν ὁδηγοῦντα εἰς τοὺς ἔξω παιδευτάς. Ἔγιναν διάσημοι εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ὡς οἱ παλαιοὶ Ὀρέστης καὶ Πυλάδης, κατὰ τὸν λόγον τοῦ Γρηγορίου, καὶ συνεκέντρωσαν γύρω των καὶ ἄλλους χριστιανοὺς φοιτητάς, διὰ νὰ συναποτελέσουν ἕνα σύλλογον σωφρόνων νέων[6].
Ὅταν μετὰ ἑπταετῆ ἀπουσίαν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του, πιθανῶς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 356, καὶ ἀφοῦ ἐπεσκέφθη τὴν οἰκογένειάν του εἰς τὰ Ἄννησα, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Καισάρειαν, ὅπου δὲν ἐλησμόνησεν ἀμέσως τὴν παιδείαν τὴν ὁποίαν ἐπὶ τόσον χρόνον ἀπέκτα. Συνεκέντρωσεν ὅλας τὰς δυνάμεις του εἰς τὴν «περὶ τοὺς λόγους ἐπίδοσιν»[7] ὡς καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς. Ἦτο δὲ τόση ἡ εὐδοκίμησίς του, ὥστε οἱ συμπολῖται του Νεοκαισαρεῖς ἐπεχείρησαν νὰ τὸν μετακαλέσουν πλησίον των, ὑποσχεθέντες ἁδρὰν ἀμοιβήν[8].
Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει νὰ διήρκεσεν ἐπὶ διετίαν, μέχρι τοῦ 358. Ὁ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπισυμβὰς ἀδόκητος θάνατος τοῦ νεαροῦ ἀδελφοῦ ἀσκητοῦ Ναυκρατίου εἰς τὸν Πόντον ἀπετέλεσε σταθμὸν εἰς τὸν βίον τοῦ Βασιλείου. Ἡ μήτηρ των Ἐμμελία δὲν ἦτο τὸ μόνον πρόσωπον τὸ ὁποῖον προσετέθη τότε εἰς τὸν μοναχικὸν κύκλον τῶν Ἀννήσων· ἦτο καὶ ὁ Βασίλειος. Ἀβάπτιστος μέχρι τέλους τῶν σπουδῶν του ὁ Βασίλειος, ὡς καὶ ὁ φίλος του Γρηγόριος, ἐβαπτίσθη ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὴν Καισάρειαν, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Διανίου. Ἔπειτα αἱ συστάσεις τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, ἡ συμφωνία του μὲ τὸν Γρηγόριον ἀπὸ τὰς Ἀθήνας ἀκόμη, ὁ θεῖος φωτισμός, τὸν προσείλκυσαν εἰς τὴν μοναχικὴν ἀδελφότητα, τὴν ὁποίαν εἶχε συστήσει παρὰ τὸ κτῆμα των εἰς τὸν Πόντον ἡ ἀδελφή του Μακρίνα. Εἶχεν ἤδη λάβει γνῶσιν περὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐκ τῆς συναναστροφῆς του μὲ ἄνδρας τῶν μοναστικῶν ὁμάδων τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας.

Ἐπιθυμῶν νὰ εὕρῃ κατάλληλον τόπον δι' ἀνάπαυσιν, ἀλλὰ καὶ ἀδελφὸν πρόθυμον νὰ συμμερισθῇ τὸν ἴδιον τρόπον ζωῆς, ἀνέλαβε ταξίδιον εἰς τὰς χώρας τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, τὸ ὁποῖον διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν περίοδον

5. *Ἔπος* 2.1.11. Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον 225–230.
6. *Λόγος* 43,22.
7. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Βίος Μακρίνης*, PG 46, 965.
8. Βλ. *Ἐπιστολὴν* του 210,1.

ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 358 μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ 359. Ἂν καὶ δὲν *εὗρεν ὅ,τι ἀνεζήτει, ἐπέστρεψε γεμᾶτος πνευματικὰς ἐμπειρίας*. Ἐπιστρέψας, ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν φίλον Γρηγόριον διὰ συνοίκησιν, ἀλλ' αὐτός, ὑποχρεωμένος νὰ γηροκομῇ τοὺς γονεῖς του, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγκατασταθῇ μονίμως εἰς τὸν Πόντον καὶ προέτεινε μίαν μέσην λύσιν, ὥστε κανεὶς νὰ μὴ ἔχῃ παράπονον· «τὰ μὲν γὰρ ἡμεῖς σοι συνεσόμεθα, τὰ δὲ αὐτὸς ἡμῖν θέλησον»[9]. Ὁ Βασίλειος ὄχι μόνον δὲν ἠρνήθη νὰ καταβάλῃ προσπάθειαν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν, ἀλλὰ καὶ μετέβη εἰς τὸ κτῆμα τοῦ φίλου του, ἐν Ἀριανζῷ, τὸ καλούμενον Τιβερίνη, ὅπου παρέμεινεν ἐπί τινα χρόνον.

*Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας*

Μαρτυρεῖται συμμετοχὴ τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν σύνοδον ἡ ὁποία συνῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 360, ὑπὸ τὴν ἀνεπίσημον ἰδιότητα τοῦ παρατηρητοῦ χάριν τοῦ ἐπισκόπου του Διανίου. Ὁ ἀρειανὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος[10] σημειώνει ὅτι τότε ἦτο ἀκόμη διάκονος -χειροτονηθεὶς προφανῶς ὑπὸ τοῦ Διανίου τὸ φθινόπωρον τοῦ 359– καὶ τονίζει ὅτι ἦτο συνησπισμένος μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας καὶ τὸν Εὐστάθιον Σεβαστείας, ὁμοιουσιανούς, ὡς γνωστόν· ἐνῷ ὁ Εὐνόμιος[11] προσθέτει ὅτι, ὅταν εἶδε τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀντιπάλων των, τῶν Ὁμοιανῶν, οὗτος ἐτράπη εἰς φυγὴν ἀπὸ τὸν φόβον του. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι συνανεστρέφετο μὲν τοὺς δύο ὡς ἄνω ἄνδρας, ἀλλ' ἔπραττε τοῦτο διότι οὗτοι ἦσαν γνωστοί του, ἡ δὲ παράλειψίς του νὰ μετάσχῃ εἰς τὰς συζητήσεις ὠφείλετο εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι εὑρίσκετο εἰς τὴν σύνοδον ὡς παρατηρητής. Κατ' οὐσίαν οἱ Ὀρθόδοξοι ἦσαν *ἀπόντες ἀπὸ τὴν σύνοδον ταύτην, ἡ ὁποία* ἀπετέλει ἐσωτερικὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἀρειανῶν.

Ἔπειτα παρετηρήθη ἀπροσδόκητος ἐξέλιξις. Ὁ Διάνιος, ἀντὶ νὰ στηριχθῇ εἰς τὴν περὶ τῶν συμβάντων ἔκθεσιν τοῦ Βασιλείου, ὑπέκυψεν εἰς ἄλλας πιέσεις καὶ ὑπέγραψε τὸ ὁμοιανὸν σύμβολον τῆς συνόδου ἐκείνης, προσκομισθὲν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Λαοδικείας.

Καταληφθεὶς ἀπο βαρεῖαν στενοχωρίαν τώρα ὁ Βασίλειος, ἀπεφάσισε ν' ἀποχωρήσῃ τοῦ κόσμου, ἔστω καὶ μόνος, ἀφοῦ οὔτε ὁ φίλος του Γρηγόριος οὔτε ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος, ὅστις εἶχεν ἤδη ἐκδηλώσει παρομοίας τάσεις, ἐτήρουν τὰς ὑποσχέσεις των. Διένειμε λοιπὸν εἰς πτωχοὺς τὰ κυριώτερα ἀπὸ τὰ περιουσιακά του στοιχεῖα καὶ ἐγκατεστάθη εἰς μίαν γωνίαν τοῦ κτήματός των, πλησίον τῆς συμβολῆς τῶν ποταμῶν Ἴριδος καὶ Λύκου, ἀπέναντι τῶν Ἀννήσων καὶ τοῦ

9. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 1.
10. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,12.
11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίου*, 1.78 ἑ.

ἀσκητηρίου τῆς ἀδελφῆς του. Συνεκοστήθη γύρω του μία μικρὰ κοινότης νέων ἀνθρώπων, πιθανῶς μὲ βάσιν τὰ ὑπολειφθέντα μέλη τῆς ὁμάδος τοῦ Ναυκρατίου. Ἠγκαινιάσθη τότε μία ἀλληλογραφία μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ φίλου Γρηγορίου, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦτο νὰ ἔλθη ὁ δεύτερος εἰς τὸν Πόντον, ὅπου παρέμεινεν ἐπί τινα χρόνον μαζί του, μεταξὺ ἡμίσεως καὶ ἑνὸς ἔτους. Ἀργότερα οὗτος, χειροτονηθεὶς εἰς πρεσβύτερον ὑπὸ τοῦ πατρός του καταναγκαστικῶς, κατέφυγε πρὸς ἀναψυχὴν εἰς τὸν φίλον του τὰ Θεοφάνεια τοῦ 362. Αὐτὸς δέ, ἀφοῦ τὸν ἀνέπαυσεν ἐπί τινας μῆνας, τὸν συνεβούλευσε νὰ ἐπιστρέψη εἰς τὴν ἕδραν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπραξεν ἐκεῖνος τὸ Πάσχα τοῦ ἰδίου ἔτους.

Δὲν ἐβράδυνε καὶ ὁ Βασίλειος νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Καισάρειαν, διότι ὁ Διάνιος, εὑρισκόμενος εἰς τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ζωῆς του, ἠθέλησε νὰ δώση ἐξηγήσεις διὰ τὴν στάσιν του ἔναντι τοῦ ὁμοιανοῦ συμβόλου καὶ νὰ διαβεβαιώση τοῦτον ὅτι οὐδέποτε ἀπέστη τῆς ὑπὸ τῶν 318 πατέρων τῆς Νικαίας ἐκτεθείσης πίστεως[12]. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Διανίου αἱ ἐρίζουσαι ἐκκλησιαστικαὶ μερίδες τῆς Καισαρείας ἀπεφάσισαν νὰ ἀναβιβάσουν εἰς τὴν ἕδραν τὸν Εὐσέβιον, ἕνα τῶν προκρίτων τῆς πόλεως, ἀκατάρτιστον εἰς τὰ θεολογικὰ καὶ ἀβάπτιστον. Ἦτο ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἤρχετο ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς εἰς τὴν πόλιν (362), ἀλλ' ὁ Βασίλειος δὲν φαίνεται ὅτι τὸν συνήντησε, διότι ἀμέσως μετὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ Εὐσεβίου εἶχεν ἀναχωρήσει διὰ τὸν Πόντον. Ὁ Ἰουλιανός, ἐντοπίσας τὸν ἡγέτην τῆς ὁμάδος, ἡ ὁποία εἶχε προβῆ εἰς τὴν πυρπόλησιν τοῦ μόνου ἐναπομείναντος εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ εἰς τὴν Καισάρειαν, τοῦ ναοῦ τῆς Τύχης, τὸν Εὐψύχιον, διέταξε τὴν ἐκτέλεσίν του, γενομένην τὴν 7 Σεπτεμβρίου. Οὗτος ἦτο πιθανῶς μαθητὴς τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος καθιέρωσεν ἐτησίαν πανήγυριν πρὸς τιμήν του κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην.

Ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς κοινοβιακῆς του ἀσκήσεως εἰς τὸν Πόντον προέρχονται μερικαὶ ἐξαίρετοι ἐπιστολαί, ἡ *Φιλοκαλία* τὴν ὁποίαν κατήρτισεν ὁμοῦ μετὰ τοῦ Γρηγορίου ὡς ἀπάνθισμα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους, καὶ ὁ *Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ Εὐνομίου*.

Πρὶν καταφύγη εἰς τὸν Πόντον, ὁ Βασίλειος εἶχεν ἑτοιμάσει τοὺς κανονισμοὺς λειτουργίας τοῦ κοινοβίου του, ὅπως δεικνύει ἡ ἐπιστολὴ 2 πρὸς τὸν Γρηγόριον· ἔπειτα ὅμως ἡ ἐμπειρία ἔδειξεν ὅτι ἀπητοῦντο περισσότερον συγκεκριμένοι ὅροι, τοὺς ὁποίους κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορίου ἐπεξειργάσθησαν οἱ δύο μαζί[13], ἐνῶ ὁ Βασίλειος, ὅταν ἔμεινε μόνος ἔδωσεν εἰς αὐτοὺς ὁριστικωτέραν μορφήν.

Ο Βασίλειος προετίθετο νὰ παραμείνη εἰς τὸ μοναστήριόν του διαπαντός, ἀπολαύων τοῦ μαγευτικοῦ τοπίου τοῦ Ἴριδος καὶ τῶν χαρί-

12. Βασιλειου, *Ἐπιστολὴ* 51,2.

13. Γρηγοριου, *Ἐπιστολὴ* 6.

των τοῦ κοινοῦ βίου, ἀλλ' αἱ ἀνάγκαι τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ προσωπικαί του τάσεις πρὸς κοινωνικὴν δρᾶσιν τὸν ὤθησαν ν' ἀναλάβῃ τὰς εὐθύνας τοῦ πρεσβυτέρου, χειροτονηθεὶς ὑπὸ πίεσιν καὶ αὐτός, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος[14], πιθανῶς τὸ θέρος τοῦ 364.

Ὁ νέος πρεσβύτερος ὑπῆρξε δραστήριος βοηθὸς τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον, ἀλλ' αἱ ἐπιτυχίαι του ἀντὶ νὰ *εὐχαριστήσουν* δυσαρέστησαν τοῦτον. Ὁ ἐπίσκοπος, «παθών τι πρὸς ἐκεῖνον ἀνθρώπινον»[15], δὲν ἔκρυψε τὴν *δυσαρέσκειάν του*. Ἂν καὶ ὁ ἐγκωμιαστὴς ἀποφεύγει σκοπίμως νὰ ἀναφέρῃ τὸ ἀκριβὲς αἴτιον τῆς δυσαρεσκείας, δὲν ὑπάρχει *ἀμφιβολία ὅτι ἐπρόκειτο* περὶ ζηλοφθονίας πηγαζούσης ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δραστηριότης τοῦ Βασιλείου ἐπεσήμαινεν εἰς τὸ *κοινὸν τὰς ἀδυναμίας* τοῦ Εὐσεβίου. Πρὸς ἀποφυγὴν ὁριστικῆς ῥήξεως ὁ Βασίλειος ἀνεχώρησε πάλιν εἰς τὸν Πόντον *συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν* Γρηγόριον. Ὁ τελευταῖος δὲ διευθέτησεν οὕτω τὰ πράγματα, ὥστε ὁ φίλος του καὶ ὁ ἐπίσκοπος νὰ συμφιλιωθοῦν.

Ἐπιστρέψας λοιπὸν οὗτος πάλιν εἰς τὴν Καισάρειαν τὸ 365 εἰργάσθη *ἀποδοτικῶς* ὑπὸ τὸν Εὐσέβιον ἐπὶ μίαν πενταετίαν. Τὴν ἐν γένει δραστηριότητά του κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον σκιαγραφεῖ ὁ Γρηγόριος ὡς ἑξῆς. Παρρησία πρὸς τοὺς ἄρχοντας, καὶ μάλιστα τοὺς ἀνωτάτους, λύσεις ἀστικῶν διαφορῶν, προστασία τῶν ἐχόντων ἀνάγκην, φιλανθρωπικὸν ἔργον, μοναστικὴ νομοθεσία, διατάξεις λειτουργικαί[16]. Τὸ ἔργον του κατέστη εὐχερέστερον, ὅταν ἔφυγεν ἀπὸ τὴν πόλιν ὁ αὐτοκράτωρ Οὐάλης μετὰ πολύμηνον παραμονὴν εἰς αὐτήν, τὰς ἀρχὰς τοῦ 366.

Αἱ περισσότεραι τῶν ὁμιλιῶν του πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδον, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον αἱ περιστατικαὶ *ἀλλὰ καὶ αἱ ἑρμηνευτικαὶ* καὶ αἱ κοινωνικαί, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ *Ὅροι κατὰ πλάτος* εἰς τὴν ὁριστικήν των μορφήν, οἱ *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν*, καὶ πλῆθος ἐπιστολῶν.

Γράφων πρὸς τὸν Εὐσέβιον Σαμοσάτων, τὸ *θέρος τοῦ 368*[17], ἀναγγέλλει τὸν θάνατον τῆς μητρός του Ἐμμελίας, τῆς μοναδικῆς παραμυθίας τοῦ βίου του, ὡς λέγει.

### *Ἐπισκοπικὴ Δραστηριότης*

Ὁ Εὐσέβιος μετὰ ὀκταετῆ *ὑπηρεσίαν παρέδωσε* τὸ πνεῦμα του εἰς τὸν Κύριον ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ Βασιλείου.

Εἶναι *πολὺ εὔλογον ὅτι τὰ* βλέμματα τῶν σωφρόνων Χριστιανῶν

---

14. *Ἐπιστολὴ* 8.
15. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 43,28.
16. *Λόγος* 43, 34.
17. *Ἐπιστολὴ* 30.

ἐστράφησαν πρὸς τὸν Βασίλειον διὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ἀλλ' ἡ ἐκλογή του δὲν ὑπῆρξε χωρὶς ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα προέβαλον «οἱ προεδρεύοντες τῆς πατρίδος», οἱ κυβερνῆται· καὶ ἐχρειάσθη νὰ κινηθοῦν ἀπὸ μακρινοὺς τόπους ὁ Εὐσέβιος Σαμοσάτων καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζοῦ, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὁμαλότητα. Ἡ ἐκλογὴ ἔγινε τὴν 14 Ἰουνίου τοῦ 370.

Ἡ ὑγεία του, εὐπαθὴς ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας, ἐκλονίσθη περισσότερον ἐκ τῶν ἀσκητικῶν στερήσεων. Κατόπιν τούτου προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸν ἡ ἔκτακτος δραστηριότης του κατὰ τὸ ὀκταετὲς διάστημα τῆς ἐπισκοπείας του εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν κοινωνικὴν μέριμναν, εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων, εἰς τὴν συγγραφήν, εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἔχθρας τῆς πολιτείας.

Τὸ πρῶτον πρόβλημα ἦτο ἀκριβῶς ἡ ἀντιμετώπισις αὐτῆς τῆς *ἔχθρας, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερον βάρος ἔπιπτε ἐπὶ τοῦ Βασιλείου*, ἐπειδὴ ὁ Ἀθανάσιος ἦτο πλέον γέρων. Ὁ Οὐάλης εἶχεν ἐπαναφέρει τὴν φιλικὴν πρὸς τοὺς Ὁμοιανοὺς πολιτικὴν καὶ ὁ ὕπαρχός του Μόδεστος περιώδευε τὰς μεγαλουπόλεις τῆς Μικρασίας διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεών του. Ἀπὸ τὸν Βασίλειον ὁ Μόδεστος ἠρκέσθη νὰ ζητήσῃ μόνον τὴν διαβεβαίωσίν του ὅτι ἐπικροτεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὅτι δέχεται τὴν κοινωνίαν μὲ τοὺς πολιτικῶς ἀνεγνωρισμένους ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας· καὶ ἐφάνη ν' ἀπορῇ διὰ τὴν ἄρνησίν του. Ὁ Μόδεστος ἠκολούθησε τὴν τακτικὴν τῶν παλαιῶν διωκτῶν, ἄλλοτε ἀπειλῶν καὶ ἄλλοτε ὑποσχόμενος. Δὲν τὸν ἐφόβιζεν, εἶπεν ὁ Βασίλειος, ἡ δήμευσις, διότι δὲν κατεῖχε πλέον τίποτε πέραν ἑνὸς τριχίνου ράσου καὶ μερικῶν βιβλίων· οὔτε ἡ ἐξορία, διότι ὅλη ἡ γῆ τοῦ Θεοῦ εἶναι· οὔτε αἱ βάσανοι, διότι τὸ σῶμα του ἦτο τόσον κουρασμένον καὶ ἐξησθενημένον, ὥστε θὰ συνετρίβετο μὲ τὸ πρῶτον κτύπημα· οὔτε ὁ θάνατος, ὁ ὁποῖος θὰ τὸν ἔφερε γρήγορα πλησίον τοῦ Θεοῦ. «Ἀκουέτω ταῦτα καὶ βασιλεύς»[18], κατέληξεν.

Καὶ ὁ βασιλεὺς τὰ ἤκουσε, πολὺ γρήγορα μάλιστα, διότι εὑρίσκετο πολὺ πλησίον. Ἂν καὶ ἐπιέζετο ἀπὸ τὸ περιβάλλον του νὰ ὑπογράψῃ τὸ διάταγμα τῆς ἐξορίας τοῦ Βασιλείου, τὸ ὁποῖον ἦτο ἕτοιμον, εἶδε τὴν χεῖρα του τρέμουσαν καὶ ἤλλαξε γνώμην. Ὄχι δὲ μόνον ἄφησε τὸν Βασίλειον ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ τοῦ προσέφερεν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν διὰ τὰ φιλανθρωπικά του ἱδρύματα, τὰ ὁποῖα ἐθαύμασε κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του. Ταῦτα συνέβησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 372. Μετὰ διετίαν ὅμως ἐπρόκειτο νὰ ἐξορισθοῦν ὁ φίλος του γέρων ἐπίσκοπος Σαμοσάτων Εὐσέβιος καὶ ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος ἐπίσκοπος Νύσ-

18. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Λόγος* 48-50.

σης. Ἡ συνέχισις τῶν πιέσεων τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῶν Ὀρθοδόξων παρεμπόδιζε τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Μεθοδικὸς καὶ προγραμματισμένος νοῦς ὁ Βασίλειος, πρὶν εἰσέλθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἐπεδόθη εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν κέντρων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ προμηθεύσουν στελέχη κατάλληλα δι' ὅλας τὰς δραστηριότητας. Ἐπρόκειτο βασικῶς περὶ μοναστικῶν κέντρων, τὰ ὁποῖα ἦσαν συγχρόνως καὶ ἐκπαιδευτικά. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος[19] βεβαιώνει ὅτι ἡ μοναχικὴ κοινότης τοῦ Πόντου ἀπεκαλεῖτο ὑπὸ τῶν μελῶν της φροντιστήριον καὶ σχολή. Οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Βασιλείου Γρηγόριος καὶ Πέτρος εἰς αὐτὴν ἔλαβον τὴν θεολογικήν των κατάρτισιν, ὡς ἐπίσης καὶ ἄλλοι νέοι, οἱ ὁποῖοι κατέλαβον βραδύτερον ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Τὴν ἰδίαν μορφὴν εἶχε καὶ ἡ κοινότης του εἰς τὴν Καισάρειαν, ὅπου ἐμορφώθησαν ὁ Ἀμφιλόχιος καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Βασιλείου Ἑλλάδιος. Εἰς τὴν σχολὴν τῆς Καισαρείας ἐδιδάσκοντο καὶ ὡρισμέναι τέχναι, ὡς ἡ καλλιγραφία, ἡ νοσοκομειακὴ καὶ πιθανῶς ἡ ἰατρική.

Ἡ φροντὶς τοῦ Βασιλείου διὰ τὴν λατρευτικὴν ζωὴν ἦτο συνεχής. Πλὴν τῶν λειτουργικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομά του, ἔχομεν μαρτυρίας δι' ἀξιολόγους λειτουργικὰς μεταρρυθμίσεις, ἀναφερομένας εἰς τὰς βασικὰς ἀκολουθίας τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν συμβολήν του εἰς τὴν συστηματοποίησιν τῆς τιμῆς τῶν μαρτύρων, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πανηγυρικῶν συνάξεων, μία τῶν ὁποίων ἦτο ἡ κατὰ τὴν μνήμην τοῦ νέου τότε μάρτυρος Εὐψυχίου.

Ὁ ἀναγινώσκων τὰς σωζομένας ἐπιστολὰς τοῦ Βασιλείου καταλαμβάνεται ἀπὸ θαυμασμὸν διὰ τὸ πῶς εἷς ἄνθρωπος μὲ τόσον ἐπισφαλῆ ὑγείαν ἠδύνατο ν' ἀνταπεξέρχεται εἰς μίαν ἀκατάπαυστον κοινωνικὴν φροντίδα, ἡ ὁποία ἐξετείνετο εἰς ἄτομα πάσης βαθμίδος, εἰς ὁμάδας προσώπων καὶ εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὰς ἀτομικὰς περιπτώσεις, θὰ σταθῶμεν εἰς τὸ μέγα ἔργον, τὸ ὁποῖον συνετέλεσεν, ὥστε σήμερα ὁ κοινὸς ἄνθρωπος τοῦ χώρου τῆς ὀρθοδοξίας, ἀκούων τὸ ὄνομα Ἅγιος Βασίλειος, νὰ μεταφέρεται ἀμέσως μὲ τὴν σκέψιν του εἰς τὴν φιλανθρωπίαν. Εἶναι ὁ ἅγιος, ὁ ὁποῖος διέθεσε καὶ τὴν προσωπικήν του περιουσίαν εἰς ἔργα ἀγάπης, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχήν του.

Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον προηγουμένως ἐπετέλει περιστασιακῶς, ὠργάνωσεν ἐπὶ μονίμου βάσεως ὡς ἐπίσκοπος καὶ ἄφησεν εἰς τοὺς ἐπιγενομένους τὸ συγκρότημα τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ὄνομά του. Ὁ Γρηγό-
19. *Ἐπιστολὴ* 4, PG 37,25. ριος Θεολόγος τὴν ἀποκαλεῖ «καινὴν πόλιν»[20], μετὰ ἑξηκονταετίαν
20. *Λόγος* 43,63. δὲ ὁ Σωζομενὸς ὁμιλεῖ περὶ τῆς «Βασιλειάδος, ὃ πτωχῶν ἐστιν ἐπι-

σημότατον καταγώγιον, ὑπὸ Βασιλείου κατασκευασθέν, ἀφ' οὗ τὴν προσηγορίαν τὴν ἀρχὴν ἔλαβε καὶ εἰς ἔτι νῦν ἔχει»[21].

Καλὴν ἰδέαν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ τούτου συγκροτήματος δίδει ὁ ἴδιος ὁ Βασίλειος εἰς μίαν ἐπιστολήν του, ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν κυβερνήτην τῆς Καππαδοκίας Ἠλίαν, ὅπου φαίνεται σαφῶς ὁ εὐρύτατος προγραμματισμὸς τοῦ ἔργου. Πρὶν παρέλθη διετὲς χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἕδραν, ὁ Βασίλειος εἶχεν ἀνεγείρει μεγαλοπρεπῆ καθεδρικὸν ναὸν καὶ πλησίον του ἄλλα κτίρια, εἶχε δὲ ἀρχίσει τὴν ἀνέγερσιν καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ φιλανθρωπικοῦ κέντρου. Μερικοὶ ἐχθροὶ τὸν διέβαλον εἰς τὸν κυβερνήτην, ὅτι κατὰ κάποιον τρόπον ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνταγωνισθῇ τοῦτον, κατασκευάζων λαμπρὰ οἰκοδομήματα κρυφίως καὶ χωρὶς ἄδειαν. Ὁ Βασίλειος περιγράφει τὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει εἶχον ἤδη ἐκτελεσθῆ ὅταν ἔγραφε, τὰ ἄλλα δὲ ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεσθοῦν ἀργότερα[22]. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν βλέπομεν σαφῶς, τί περιελάμβανε τὸ συγκρότημα.

- Μεγαλοπρεπῶς κατεσκευασμένον εὐκτήριον οἶκον, δηλαδὴ καθεδρικὸν ναόν.
- Οἰκήματα γύρω ἀπὸ τὸν ναόν, τῶν ὁποίων τὸ μὲν ὑψηλότερον προωρίζετο δι' ἕδραν καὶ κατοικίαν τοῦ ἐπισκόπου, τὰ δὲ χαμηλότερα διὰ τοὺς λειτουργοὺς τοῦ Θεοῦ κληρικούς, κατὰ τάξιν κατανεμημένα.
- Οἰκήματα διὰ τὴν φιλοξενίαν τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν δημοσίων λειτουργῶν.
- Ξενῶνας διὰ τὴν φιλοξενίαν τῶν ξένων καὶ τῶν περαστικῶν ἀπὸ τὴν πόλιν.
- Νοσοκομεῖον διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀσθενῶν μὲ τὸ ἀναγκαῖον προσωπικὸν ἀπὸ ἰατρούς, νοσοκόμους, ὁδηγούς, ὑποζύγια.
- Οἴκους πρὸς στέγασιν τῶν ἀπαραιτήτων ἐργαστηρίων καὶ τῶν τεχνιτῶν.

Ὁ κυβερνήτης δὲν ἔφερεν ἐμπόδια εἰς τὴν συνέχισιν τῶν ἔργων καὶ τὰ κτίρια ἀπεπερατώθησαν. Βραδύτερον ἴσως προσετέθησαν καὶ ἄλλα, ἦσαν ὅμως καὶ αὐτὰ ἤδη ἀρκετά, διὰ ν' ἀποτελέσουν τὸ πρῶτον γνωστὸν ὠργανωμένον συγκρότημα νοσοκομειακῆς περιθάλψεως καὶ κοινωνικῆς μερίμνης εἰς τὴν ἱστορίαν.

### *Μητροπολιτικὸν καὶ ἐξαρχικὸν ἔργον*

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Καππαδοκίας, μία ἀπὸ τὰς πλέον

21. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,34
22. *Ἐπιστολὴ* 94

ἐκτεταμένας τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀνόδου τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν κορυφήν της περιελάμβανε 50 ἐπισκόπους, τῶν ὁποίων ὅμως πολλοὶ ἦσαν χωρεπίσκοποι. Δὲν γνωρίζομεν πόσαι ἦσαν αἱ αὐτούσιοι ἐπισκοπαί, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ὁ ἀριθμὸς πρέπει νὰ ηὐξήθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ. Ἡ κυριωτέρα ἀπὸ αὐτὰς ἦτο ἡ τῶν Τυάνων, τῆς ὁποίας προΐστατο ὁ Ἄνθιμος, μὲ *τὸν ὁποῖον ὁ Βασίλειος εἶχεν* ἀγαθὰς σχέσεις[23]. Ὅταν ὁ Οὐάλης, ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ μειώσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῶν τοπαρχῶν, διέσπασε τὰς μεγάλας ἐπαρχίας εἰς μικροτέρας, ἐδημιουργήθη καὶ ἡ ἐπαρχία Καππαδοκία Β', ὁπότε ὁ Ἄνθιμος, τοῦ ὁποίου ἐντὸς ὀλίγου ἡ ἕδρα κατέστη καὶ ἕδρα τοῦ διοικητοῦ, *προέβαλε μητροπολιτικὰς ἀξιώσεις*, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐδέχετο ὁ Βασίλειος ἀπὸ φόβον εὐκολωτέρας διεισδύσεως τῶν Ἀρειανῶν. Αἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν, ἂν καὶ ἐψυχράνθησαν προσκαίρως, δὲν διεκόπησαν ποτὲ καὶ ὁ Βασίλειος ἀποκαλεῖ τὸν Ἄνθιμον ὁμόψυχον[24].

Ὀλίγους μόνον συνεργάτας του εἰς τὸ μητροπολιτικὸν ἔργον γνωρίζομεν, οἱ σπουδαιότεροι δὲ ἀπὸ αὐτοὺς ἀνῆκον εἰς τὸν οἰκογενειακὸν καὶ φιλικόν του κύκλον· εἶναι οἱ τέσσαρες Γρηγόριοι. Πρῶτος εἶναι ὁ θεῖος του Γρηγόριος, ἀδελφὸς τῆς Ἐμμελίας καὶ ἐπίσκοπος ἀγνώστου πόλεως. Ὅταν ὁ Βασίλειος, πρὸς καλύτερον συντονισμὸν τοῦ ἀντιαρειανικοῦ ἀγῶνος, ἔλαβεν ὡρισμένα μέτρα, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι *καταργεῖ τὴν αὐτοτέλειαν τῶν ἐπισκοπῶν τῆς ἐπαρχίας* του, ὁ Γρηγόριος οὗτος δυσηρεστήθη μεγάλως, ἀλλ' αἱ σχέσεις των ἀποκατεστάθησαν ταχέως μὲ μεσολάβησιν τοῦ ἀδελφοῦ Γρηγορίου.

Ὁ δεύτερος οὗτος Γρηγόριος δὲν διεκρίθη μὲν ὡς ποιμενάρχης, ἀλλ' ὑπῆρξε μέγας θεολόγος. Ὁ Βασίλειος, γράφων πρὸς τὸν Εὐσέβιον Σαμοσάτων, προφανῶς κατόπιν ἐρωτήσεώς του, λέγει εἰς ἓν ἐδάφιον· «τὸν ἀδελφὸν Γρηγόριον κἀγὼ ἐβουλόμην οἰκονομεῖν Ἐκκλησίαν τῇ αὐτοῦ φύσει σύμμετρον. Αὕτη δ' ἂν ἦν πᾶσα εἰς ἓν συναχθεῖσα ἡ ὑφ' ἡλίῳ. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο ἀδύνατον, ἔστω ἐπίσκοπος μὴ ἐκ τοῦ τόπου σεμνυνόμενος, ἀλλὰ τὸν τόπον σεμνύνων ἀφ' ἑαυτοῦ. Ὄντως γὰρ μεγάλου ἐστὶν οὐ τοῖς μεγάλοις μόνον ἀρκεῖν, ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ μεγάλα *ποιεῖν τῇ ἑαυτοῦ δυνάμει*»[25]. Οἱ πατρολόγοι φρονοῦν ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Βασιλείου ἀναφέρονται εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, μεταφορικῶς ἀδελφὸν καὶ αὐτόν· τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἀναφέρονται εἰς τὸν κατὰ σάρκα ἀδελφόν. Τοῦτον ἐτοποθέτησεν ὁ Βασίλειος ἄκοντα ἐπίσκοπον εἰς τὴν Νύσσαν, *κωμόπολιν κειμένην εἰς τὸν* δρόμον ἀπὸ τὴν Καισάρειαν εἰς τὴν Ἄγκυραν, καὶ μάλιστα ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δευτέρας Καππαδοκίας.

23. *Ἐπιστολὴ* 58.
24. *Ἐπιστολὴ* 210.
25. *Ἐπιστολὴ* 98.2.

Τρίτος Γρηγόριος εἶναι βεβαίως ὁ γέρων ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ, ὁ πατὴρ τοῦ συνωνύμου φίλου του. Οὗτος δὲν ἠδύνατο πλέον λόγω ἡλικίας νὰ ἀναπτύσσῃ τὴν δέουσαν δραστηριότητα καὶ ἐβοηθεῖτο εἰς τὰ ἔργα του ἀπὸ τὸν υἱόν του Γρηγόριον, τὸ τέταρτον πρόσωπον αὐτῆς τῆς σειρᾶς. Ὁ Βασίλειος, διὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ Σάσιμα εἰς τὰ ὅρια τῆς μητροπολιτικῆς δικαιοδοσίας του, ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον αὐτῶν τὸν φίλον Γρηγόριον ἄκοντα. Ἦσαν δὲ τὰ Σάσιμα χωρίον ἄσημον καὶ λόγω τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως θορυβῶδες. Εὐπειθὴς ὡς ἦτο ὁ Γρηγόριος, παρὰ τὴν δυσαρέσκειάν του, εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντά του, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ καθίστατο σύνδεσμος μεταξὺ τῶν δύο μητροπολιτῶν, Βασιλείου καὶ Ἀνθίμου. Φοβηθεὶς ὅμως ὅτι ὁ Βασίλειος ἠδύνατο νὰ τὸν ὑποπτευθῇ ὡς ὑποστηρικτὴν τοῦ Ἀνθίμου, ἠρνήθη τελικῶς τὴν θέσιν καὶ ἀνεχώρησεν εἰς τὴν ἐρημίαν.

Ἡ Καισάρεια Καππαδοκίας δὲν ἦτο ἀποστολικὴ ἕδρα, διὰ ν' ἀποκτήσῃ ἐνωρὶς ἐξαρχικὴν δικαιοδοσίαν, καὶ ἴσως δὲν θὰ ἀπέκτα ποτέ, ἂν δὲν ἀνελάμβανε τὴν ἡγεσίαν της ὁ Βασίλειος. Αἱ προϋπάρχουσαι ἐκεῖ τάσεις πρὸς ἡγεμονίαν ἐπὶ περιοχῆς εὐρυτέρας τῆς ἐπαρχίας διεμορφώθησαν ὁριστικώτερα, ἂν καὶ ὄχι ὀργανωτικῶς, ὑπὸ τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν κατέστησε τὴν Καισάρειαν ἐξαρχικὸν κέντρον μὲ δικαιοδοσίαν εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνατολικὴν Μικρασίαν καὶ τὸν Πόντον.

Κατ' ἀρχὰς ἐκινήθη ἐπιτυχῶς εἰς τὸν χῶρον τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας, παρὰ τὰ προσκόμματα τὰ ὁποῖα τοῦ ἔφεραν ὁ ἀρειανίζων ἐπίσκοπος Σεβαστείας Εὐστάθιος, καὶ ὁ διοικητικὸς ἐπόπτης τοῦ Πόντου Δημοσθένης. Διὰ τῆς τοποθετήσεως ὡς ἐπισκόπου Νικοπόλεως τοῦ συγγενοῦς του Ποιμενίου κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν κληρικῶν τῆς περιοχῆς εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Εἰς τὸν Πόντον εὗρε μεγαλυτέρας δυσκολίας, διότι τὰ ἐμπόδια δὲν προήρχοντο μόνον ἀπὸ τοὺς Ἀρειανούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Σαβελλιανίζοντας. Εἰδικῶς εἰς τὴν γενέτειράν του, τὴν Νεοκαισάρειαν, ὁ συγγενής του ἐπίσκοπος Ἀτάρβιος δὲν εἶχε ποτὲ συστήσει κοινωνίαν πρὸς αὐτόν. Οἱ Ἀρειανοὶ ἐξ ἄλλου κέντρον εἶχον τὴν Ἀμάσειαν. Τελικῶς εὗρε κατάλληλον σύνδεσμον μετὰ τῶν ἐπισκόπων τοῦ Πόντου εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἐλπιδίου, ἐπισκόπου παραλιακῆς πόλεως. Ἐκπρόσωπος αὐτοῦ εἰς τὰ νότια μέρη τῆς Μικρασίας κατέστη ἀπὸ τοῦ 374 ὁ μαθητής του Ἀμφιλόχιος, ἐπίσκοπος Ἰκονίου.

Μὲ τὴν δραστηριότητά του ὁ Βασίλειος κατώρθωσε βαθμιαίως νὰ ἀναγνωρισθῇ κοινὸς ἔξαρχος ὁλοκλήρου τῆς Ἀσίας. Τὰ διατάγματα

τοῦ Θεοδοσίου Α΄ κατὰ τὸ 381, διὰ τῶν ὁποίων ὡρίζοντο τύποι τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς μὲν τὸν Πόντον ἀπὸ τῆς Βιθυνίας μέχρι τῆς Ἀρμενίας οἱ ἐπίσκοποι Ἑλλάδιος Καισαρείας, Γρηγόριος Νύσσης καὶ Ὀτρήϊος Μελιτηνῆς, εἰς δὲ τὴν νότιον καὶ δυτικὴν Μικρασίαν οἱ ἐπίσκοποι Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου καὶ Ὄπτιμος τῆς Πισιδικῆς Ἀντιοχείας, δεικνύουν ὅτι εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς ἐκυριάρχει πλέον ἡ σκιὰ τοῦ Βασιλείου, διότι ὅλοι οἱ ἀνωτέρω ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν πνευματικοὶ κληρονόμοι του. Ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας, παρὰ τὸν ὁρισμὸν τριῶν προσώπων διὰ τοῦ διατάγματος, διετήρει ἐξαρχικὰ δικαιώματα ὄχι μόνον εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς χώρας (ὅπου τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα εἶχον ἁπλῶς δογματικὸν κῦρος), ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νότιον.

### *Οἰκουμενικὴ Δραστηριότης*

Ἂν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχεν ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ ἀπολύτως κατάλληλος νὰ ἡγηθῇ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας[26], αὐτὸς ἦτο ὁ Βασίλειος· ὄχι ὡς γραφειοκράτης προϊστάμενος, ἀλλ' ὡς ἀγωνιστής. Διαδεχθεὶς εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτὴν τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, εἰργάσθη μὲ τελείως διάφορον νοοτροπίαν καὶ κατέστησε τὴν Καισάρειαν κέντρον συντονισμοῦ τῆς δραστηριότητος ὁλοκλήρου τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὡς μέσα διὰ τὴν δραστηριότητά του ταύτην ἐχρησιμοποίησε τὴν ἐπιστολογραφίαν, τὰς προσωπικὰς –ἢ ἀντιπροσωπευτικὰς– ἐπαφάς, τὰς διασκέψεις. Προσγράφει τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν εἰς τὴν σύνοδον γενικῶς, ἀλλὰ παρὰ τὰς προσπαθείας του δὲν ἐπέτυχε νὰ μετάσχῃ εἰς μίαν οἰκουμενικὴν σύνοδον τῆς ὁποίας τὴν σύγκλησιν ἐπεδίωκε[27].

Ἀκόμη καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς του ἦτο οἰκουμενική. Ἔθετεν ὡς βάσιν δύο ὅρους, ὅσοι δὲ τοὺς ἀπεδέχοντο, θὰ συμπεριελαμβάνοντο εἰς τὰ πλαίσια τῆς οἰκουμενικῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὅσοι τοὺς ἀπέρριπτον θὰ ἦσαν ἐκτὸς αὐτῆς. Πρῶτος ὅρος θὰ ἦτο ἡ ἀποδοχὴ τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας, δηλαδὴ τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Υἱοῦ, δεύτερος ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἀκτίστου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Δὲν ὁμιλεῖ ρητῶς περὶ τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Πνεύματος, ὑποχωρῶν «οἰκονομικῶς» ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, διὰ νὰ μὴ ἀπομακρύνῃ ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἀντὶ νὰ τοὺς ἑλκύσῃ· ἀλλ' ὅταν χαρακτηρίζῃ τὸ Πνεῦμα ἄκτιστον, εἶναι τὸ ἴδιον ὡς ἐὰν τὸ χαρακτηρίζῃ ὡς ὁμοούσιον. Μὲ αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις ὅλαι αἱ χριστιανικαὶ ὁμάδες τῆς ἐποχῆς ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς μία Ἐκκλη-

26. Ὡς ἔγραφε περὶ τοῦ ἀδελφοῦ Γρηγορίου.

27. Βλ. ἰδίως *Ἐπιστολὴν* 70, Περὶ συνόδων.

σία μὲ ἑνιαίαν πίστιν εἰς τὸ βασικὸν τριαδολογικὸν πρόβλημα, ἔστω καὶ ἂν διέφερον εἰς ἄλλα δευτερεύοντα σημεῖα, ἐξαιρέσει φυσικὰ τῶν Ἀνομοιανῶν καὶ τῶν Ὁμοιανῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ ἀπεδέχοντο ποτὲ τοὺς ὅρους ἐκείνους. Ὁποιαδήποτε καὶ ἂν ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐνεργειῶν του ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως ταύτης, πρέπει δὲ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν ἦσαν τὰ ἀναμενόμενα, αὐτὸς προσωπικῶς ἀνήρχετο εἰς τὴν ἐκτίμησιν πάντων.

Ἡ οἰκουμενικὴ δραστηριότης κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὡς ἀφετηρίαν τὴν ἀλληλεπικοινωνίαν καὶ ἀλληλενέργειαν μεταξὺ τῶν τεσσάρων κορυφαίων ἐκκλησιαστικῶν θρόνων· Ρώμης, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Κωνσταντινουπόλεως. Ἀνυψώνων τώρα ὁ Βασίλειος τὸν ἰδικόν του θρόνον εἰς τὸ ἐπίπεδον ἐκείνων, ἀντελαμβάνετο ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐργασθῇ ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως αὐτῆς ἄλλως, εἰ μὴ μόνον ἂν ἐπετυγχάνετο στενὴ ἐπαφὴ καὶ συνεργασία αὐτῶν.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σχεδὸν παρέκαμψε τὴν Κωνσταντινούπολιν, διότι δὲν εὕρισκε σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τοὺς ἀρειανίζοντας ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντάς της.

Ἡ Ἀντιόχεια ἀπετέλει τὸ χαρακτηριστικώτερον ἐκκλησιαστικὸν μωσαϊκὸν τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν λυδίαν λίθον τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἡγετῶν, ἡ ὁποία ἀπεδείκνυε τὴν ἀδυναμίαν συνεννοήσεως. Τὸ ἔτος 371 ἦτο ἕδρα τριῶν ἐπισκόπων, ἤτοι ἑνὸς ἀρειανοῦ, τοῦ Εὐζωΐου, καὶ δύο ὀρθοδόξων, εἰς τοὺς ὁποίους μετὰ τριετίαν ἐπρόκειτο νὰ προστεθῇ καὶ εἷς ἀπολιναριστής, ὁ Βιτάλις. Ὁ εἷς τῶν ὀρθοδόξων, ὁ Μελέτιος, ἦτο ἐξόριστος ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν ὡς ἀντιαρειανός, καὶ ὅμως δὲν ἀνεγνωρίζετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Ρώμην ὡς ἡμιαρειανός. Ὁ ἄλλος ὀρθόδοξος, ὁ Παυλῖνος, ἀνεγνωρίζετο ἀπὸ τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ ὅμως ὁ ἴδιος ἦτο ἀνεκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν καὶ ἀνεγνώριζε τὸν μοναρχιανὸν ἐπίσκοπον Ἀγκύρας Μάρκελλον. Ἔπρεπε νὰ λυθῇ τὸ πρόβλημα ἡγεσίας τῆς Ἀντιοχειανῆς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ δυνηθῇ αὕτη ὡς ὑγιὴς κεφαλὴ πλέον νὰ δίδῃ ὑγείαν εἰς ὁλόκληρον τὸ σῶμα[28].

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπηυθύνθη κατὰ πρῶτον εἰς τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, προσπαθῶν νὰ διαφωτίσῃ αὐτὸν ἐπὶ τῶν πραγματικῶν δεδομένων τοῦ προβλήματος τῆς Ἀντιοχείας καὶ παρακαλῶν νὰ μεσολαβήσῃ καὶ πρὸς τὴν Ρώμην, ὥστε νὰ μεταβληθῇ καὶ αὐτῆς ἡ στάσις. Ἀλλ' ὅμως, παρὰ τὴν πολυετῆ πυκνὴν ἀνταλλαγὴν ἐπιστολῶν καὶ τὴν διακίνησιν ἀπεσταλμένων ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς, δὲν ἐπετεύχθη συνεννόησις. Ὁ Ἀθανάσιος ἦτο προχωρημένης πλέον ἡλικίας, ὥστε νὰ μεταβάλῃ γραμμὴν πλεύσεως, πολὺ περισσότερον καθ' ὅτι οἱ

28. *Ἐπιστολὴ* 66

*ἄνθρωποι τοῦ στενοῦ περιβάλλοντός* του ἦσαν προκατειλημμένοι κατὰ τοῦ Μελετίου. Οἱ δὲ ἡγέται τῆς Ρώμης δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ διορθώσουν διαπραχθέντα σφάλματα εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐξηκολούθουν νὰ ἐπηρεάζωνται ἀπὸ πρόσωπα ἀντιφατικῶν τοποθετήσεων.

Παρὰ ταῦτα ὁ Βασίλειος δὲν κατέθεσε τὰ ὅπλα. Τὴν ἄνοιξιν τοῦ 377 ἔστειλε διὰ τοῦ Δωροθέου καὶ τοῦ Σαγκτισσίμου μίαν ἀκόμη ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Δάμασον, εἰς τὴν ὁποίαν κρίνει πλέον ἐπεῖγον νὰ μνημονεύσῃ ὀνομαστὶ ὅλους τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, τοποθετούμενοι εἰς τὰς παρυφὰς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐδημιούργουν ἀναταραχὴν καὶ κατέστρεφον τὴν εἰρήνην εἰς τοὺς κόλπους της. Ἦσαν δὲ οὗτοι ὁ Εὐστάθιος Σεβαστείας, πρωτοστάτης τῆς αἱρέσεως τῶν Πνευματομάχων, ὁ Ἀπολινάριος, ὁ Παυλῖνος, ὅστις ἔρρεπε πρὸς τὸν μοναρχιανισμὸν τοῦ Μαρκέλλου, καὶ τέλος αὐτὸς οὗτος ὁ Μάρκελλος. Ὅλοι αὐτοὶ ἀνεγνωρίζοντο ἀπὸ τὴν Ρώμην, ἡ ὁποία οὔτε τώρα δὲν ἦτο διατεθειμένη νὰ τοὺς θίξῃ. Ἦτο πολὺ δύσκολον εἰς τὸν πάπαν νὰ ἀποκηρύξῃ τοὺς ἅπαξ ἀναγνωρισθέντας ὑπ' αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν αἱρετικοί.

Ὁ Βασίλειος συνοψίζει εἰς δύο φράσεις τὴν ἐντύπωσίν του ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνίαν του μὲ τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης. Λέγει δι' αὐτὸν ὅτι οὔτε γνωρίζει τὴν ἀλήθειαν οὔτε θέλει νὰ τὴν μάθῃ.

> «Οἳ τό γε ἀληθὲς οὔτε ἴσασιν οὔτε μαθεῖν ἀνέχονται».
> «Τῷ ὄντι θεραπευόμενα τὰ ὑπερήφανα ἤθη αὐτῶν ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέφυκεν»[29].

Ἔπειτα δὲν συνέχισε τὴν προσπάθειαν, διότι *δὲν τοῦ ἔμεινε πλέον* χρόνος, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον θὰ τὴν συνέχιζεν, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε χρόνον. Ἔφυγεν ἀπὸ τὸν παρόντα κόσμον ἀπογοητευμένος, διότι ναὶ μὲν αἱ δογματικαὶ θέσεις του ἀνεγνωρίσθησαν σχεδὸν *εἰς τὴν ὁλότητά των, ἀλλ' ἡ Δύσις καὶ ἡ* Ἀλεξάνδρεια δὲν ἔπραξαν σχεδὸν τίποτε, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ εἰρήνευσις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ὁ Μελέτιος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἕδραν του μετὰ μακρὰν ὑπερορίαν, ἀφοῦ εἶχεν ἀποθάνει ὁ Οὐάλης καὶ δὲν ἐχρειάζετο πλέον τὴν βοήθειαν κανενός, διότι ἀπήλαυε τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ ποιμνίου του. Ὁ Βασίλειος ἐδοκίμασε διὰ τοῦτο βαθεῖαν ἱκανοποίησιν, καὶ ἂν ἐπέζη δύο ἀκόμη ἔτη, θὰ ἦτο ἐνθουσιασμένος, διότι ἐπρόκειτο καὶ ὅλα τὰ ἄλλα θέματα τῆς Ἐκκλησίας νὰ διευθετηθοῦν διὰ τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου (381) βάσει τῶν ἰδικῶν του ἀπόψεων καὶ προτάσεων.

29. *Ἐπιστολὴ* 239.

## ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ

Ὁ Μέγας Βασίλειος, συνδυάζων πρακτικὴν ἰδιοφυΐαν, φιλοσοφικὴν σκέψιν καὶ θεολογικὴν ἀκρίβειαν, κατέστη πρότυπον ποιμενάρχου, συγγραφέως καὶ θεολόγου. Ἠγκαινίασε τὸ συγγραφικόν του στάδιον εἰς τὸ ἐρημητήριον τοῦ Πόντου, ὅπου ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὰς θεολογικὰς σπουδάς του ἐμελέτησε τὰ ἔργα τοῦ Ὠριγένους καὶ μαζὶ μὲ τὸν Γρηγόριον ἠνθολόγησεν ἐκλεκτὰς περικοπὰς αὐτοῦ εἰς τὴν Φιλοκαλίαν[1]. Ἔκτοτε μέχρι τέλους τοῦ βίου του ἐπὶ 18 ἔτη, παρὰ τὰς ποιμαντικὰς ἀπασχολήσεις του καὶ τὸ ἐπισφαλὲς τῆς ὑγείας του, παρήγαγε συγγραφικὸν ἔργον τόσον σπουδαῖον εἰς ἔκτασιν καὶ ποιότητα, ὥστε νὰ τὸν τοποθετῇ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ἂν καὶ ὁ χῶρος τῆς συγγραφικῆς του ἐργασίας ἦτο τὸ κελλίον τοῦ ἐρημίτου ἢ τὸ γραφεῖον τοῦ ποιμενάρχου, ἐφρόντιζε νὰ συντάσσῃ τὰ κείμενά του κατὰ τρόπον εὐχάριστον εἰς τὸν ἀναγνώστην καὶ τὸν ἀκροατήν. Μὲ τὴν εὐρύτητα ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία τὸν διέκρινε, διετήρει πάντοτε τὰς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὰς μούσας, τῶν ὁποίων τὴν τέχνην εἶχε θεραπεύσει φιλοπόνως κατὰ τὴν νεότητά του. Ὅπως σημειώνει ὁ Γρηγόριος καὶ μαρτυροῦν τὰ ἔργα του, εἶχε σπουδάσει μὲ ἄκραν ἐπιτυχίαν ῥητορικήν, γραμματικήν, ἱστορίαν, φιλολογίαν, φιλοσοφίαν εἰς ὅλας τὰς φάσεις της, καὶ μαθηματικὴν κατὰ τοὺς τρεῖς κλάδους της[2]. Ὁ ὑμνογράφος παρετήρησε τὴν κατ' ἀμφοτέρας τὰς κατευθύνσεις παιδείαν του.

> «Παιδείας γεγονὼς ἁπάσης ἔμπλεως
> οὐ μόνον τῆς κάτω καὶ πατουμένης,
> πολλῷ δὲ μᾶλλον τῆς κρείττονος...»[3]

Ὁ Φώτιος εἰς μίαν ἐγκωμιαστικὴν κριτικὴν τὸν τοποθετεῖ εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους, λόγῳ τοῦ δεινοῦ τρόπου ἐκφράσεως τῶν σκέψεών του, τῆς μεθοδικότητος εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ὕλης, τῆς πειστικότητος τῶν ἐπιχειρημάτων[4]. Ὁ συνήθως ὑπερβολικὰ ἀπαιτητικὸς λόγιος τῆς ἀναγεννήσεως Ἔρασμος τὸν τοποθετεῖ ὑπεράνω ὅλων τῶν ῥητόρων τῆς ἀρχαιότητος[5]. Τί εἶναι ἐκεῖνο εἰς τὰ συγγράμματά του τὸ ὁποῖον ἑλκύει τόσον πολὺ τὸν ἀναγνώστην; Ἡ ἐναρμόνισις φυσικότητος καὶ τέχνης, βιβλικῆς ἁπλοϊκότητος καὶ κλασικῆς καλλιλογίας. Ὁ Βασίλειος, ὑπερπηδήσας τὴν ἀνατολίζουσαν δευτέραν σοφιστικήν, συνέδεσε τὸ χριστιανικὸν ὕφος ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ κλασικόν. Τὸ εὔληπτον, ἡ σαφήνεια, ἡ φυσικότης, ἡ συντομία, εἶναι ἀρεταὶ

1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιστολὴ 115.
2. *Λόγος* 43,23.
3. *Κανὼν* 1 Ἰανουαρίου, ᾠδὴ γ'.
4. *Μυριόβιβλος* 141.
5. Παρὰ PG 29, CCLXV ε.

τοῦ ὕφους τοῦ Βασιλείου, τὰς ὁποίας σπανίως συναντᾷ κανεὶς ἡνωμένας εἰς ἄλλον συγγραφέα, καὶ ὑπεράνω ὅλων ἡ ποιητικότης. Ὁ λόγος του ἔχει ρυθμὸν καὶ χρῶμα, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ πεζότερα ἐκ τῶν κειμένων του.

Τὰ παραδοθέντα εἰς ἡμᾶς συγγράμματά του εἶναι περισσότερα ἀπὸ ὅσα μαρτυροῦνται ὑπὸ ἀρχαίων πηγῶν, ἀπὸ τὰ ἐπὶ πλέον δὲ κείμενα *μερικὰ δικαίως θεωροῦνται ψευδεπίγραφα, ἄλλα εἶναι ἀμφιβόλου προ*ελεύσεως καὶ ἄλλα γνήσια. Ἀπὸ τὴν ἀντίστροφον πλευρὰν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πιθανῶς ἄλλα ἔργα του, γνήσια ἀλλ' ἀμάρτυρα, ἔχουν χαθῆ· κυρίως ἐπιστολαὶ καὶ ὁμιλίαι.

Κείμενά του ἤρχισαν μεταφραζόμενα εἰς τὴν λατινικὴν ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του. Περαιτέρω μεταφραστικαὶ προσπάθειαι ἀνελήφθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου καὶ συνεχίσθησαν ὑπὸ πολλῶν πατρολόγων, μέχρις ὅτου ἐκαλύφθησαν ὅλα τὰ ἔργα του. Μέρος αὐτῶν μετεφράσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν συριακήν, τὴν σλαβικὴν καὶ ἄλλας ἀνατολικὰς γλώσσας. Οἰκοδομητικὴν συμπίλησιν κειμένων του ἐξεπόνησεν ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων του ποικίλλει εἰς ἔκτασιν κατὰ σύγγραμμα, ἀναλόγως τῆς ἀξίας τὴν ὁποίαν προσδίδουν εἰς ἕκαστον ἔργον ὁ ἀναγνῶσται τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Τὰ πρῶτα χειρόγραφα ἀνάγονται εἰς τὸν θ' αἰῶνα, ἔκτοτε δὲ πληθύνονται βαθμιαίως μέχρι τοῦ ιε' αἰῶνος. Τὸ σύνολον αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας.

*Ἑρμηνευτικὰ ἔργα*

Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Κασσιοδώρου[6], ὅτι ὁ Βασίλειος είναι εἷς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας διδασκάλους οἱ ὁποῖοι ἡρμήνευσαν ὁλόκληρον τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα, διότι οὗτος ὑπῆρξεν ἐκλεκτικὸς εἰς τὰς ἑρμηνείας του, αἱ ὁποῖαι κατὰ κανόνα ἐξεφωνοῦντο ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὡς ὁμιλίαι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει σήμερον πλὴν ὁμιλιῶν ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιεχομένου, στηριζομένων εἰς βιβλικὰ χωρία, ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ σῴζονται δύο συλλογαὶ ἑρμηνευτικῶν ὁμιλιῶν καὶ μία ἐκτενὴς ἑρμηνευτικὴ ἐργασία.

Κατὰ σύστημα ἀπορρίπτει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Διαβεβαιώνει ὅτι γνωρίζει τοὺς κανόνας τῆς ἀλληγορίας, τοὺς ὁποίους ἔχουν ἐφεύρει ὅσοι δὲν θέλουν νὰ εἴπουν τὸ ὕδωρ ὕδωρ καὶ τὸ φυτὸν φυτόν, καὶ

6. *Institutiones*, praefatio.

προσπαθοῦν νὰ ἑρμηνεύσουν τὰ κείμενα ἐκτρέποντες αὐτὰ ἀπὸ τὴν πραγματικήν των ἔννοιαν· «νοείσθω τοίνυν ὡς γέγραπται»[7]. Ἐν τούτοις ὅμως, ἂν καὶ ἀλληγορίαν δὲν χρησιμοποιεῖ πουθενά, χρησιμοποιεῖ τυπολογίαν, ὁσάκις εἶναι ἀπαραίτητος[8]. Ὁ θαυμασμός του πρὸς τὸν Ὠριγένην δὲν τὸν ἠμπόδισε νὰ μετριάσῃ τὰς ἀκρότητάς του καὶ νὰ πλησιάσῃ εἰς τὴν μέθοδον τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Διαφέρει δὲ ἀπὸ τὸν Ὠριγένην καὶ κατὰ τὸ ὅτι δὲν προσκολλᾶται στενῶς εἰς τὸ κείμενον, *ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ τοῦτο ὡς ἀφορμὴν διὰ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν* ἔκθεσιν τῶν προσωπικῶν του σκέψεων ἐπὶ τῶν μεγάλων θεμάτων τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἠθικῆς.

*Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον.* Ἡ χειρόγραφος παράδοσις διετήρησε σειρὰν κειμένων, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸν τίτλον ὁμιλίαι ἢ λόγοι εἰς τὴν Ἑξαήμερον καὶ ἀριθμοῦνται ἀπὸ τοῦ α΄ μέχρι τοῦ θ΄.

Τὴν ἑρμηνείαν ταύτην ἐθαύμασαν οἱ πρῶτοι μάρτυρες τῆς ὑπάρξεώς της, ὡς οἱ δύο Γρηγόριοι καὶ ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, ὁ ὁποῖος τὴν ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως εἰς τὰς ἰσαρίθμους ὁμιλίας του ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου. Τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα τὴν διατηροῦν ἑλληνιστί, εἶναι πολυάριθμα καὶ καλῆς ποιότητος, ὥστε νὰ προσφέρουν κείμενον ὑγιὲς *καὶ ἀδιάφθορον. Σώζεται ἐπίσης εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις· λατινικὴν* φιλοτεχνηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀφρικανοῦ Εὐσταθίου περὶ τὸ 400, συριακὴν τῆς ἰδίας ἐποχῆς περιοριζομένην εἰς τὰς τρεῖς τελευταίας ὁμιλίας, ἀρμενικὴν τοῦ συνόλου καὶ ἀγγλοσαξωνικὴν ὁμοίως.

Τυπικῶς πρόκειται περὶ ἑρμηνείας τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γενέσεως, ἀλλ' ἡ ἔκτασις εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐκφεύγῃ τῶν ὁρίων μιᾶς συνήθους ἑρμηνείας. Ἡ χρῆσις τοῦ κειμένου ἀποβλέπει εἰς τὴν ὑποβοήθησιν τῆς διαμορφώσεως μιᾶς γνησίως χριστιανικῆς ἀπόψεως περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῶν συναφῶν θεμάτων. Διεισδύων ὁ Βασίλειος εἰς τὰ θαύματα τῆς δημιουργίας, τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρά, ἀνευρίσκει εἰς ὅλας τὰς πτυχάς της τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ, τοῦ *«μεγάλου θαυματοποιοῦ καὶ τεχνίτου», καὶ τὸ παρουσιάζει ἐνώπιον* τῶν ἐκθάμβων ἀκροατῶν του. Τοὺς φέρει εἰς τὸ προκόσμιον ἐργαστήριον τῆς θείας δημιουργίας, διὰ νὰ τοὺς δείξῃ τὴν διακόσμησιν τοῦ σύμπαντος. Τὸ ὑψηλὸν θέμα δίδει τὴν εὐκαιρίαν εἰς συνεχῆ στροφὴν τοῦ λόγου ἀπὸ τῆς ἀπολογητικῆς παρουσιάσεως εἰς τὴν διδακτικήν.

Αἱ ὁμιλίαι αὐταὶ ἐπιτελοῦν κάτι τὸ πρωτοφανὲς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἱστορίαν· εἰσάγουν τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Αἱ ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων –ἀνωνύμως ὑποδεικνυομένων– συζητοῦνται μὲ προσοχὴν καὶ κατανόησιν· ὁ Τίμαιος τοῦ Πλάτωνος, τὰ φυσικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Αἰλιανοῦ καὶ ὁ Φυσιολό-

7. *Εἰς Ἑξαήμερον* 9,1.
8. Βλ. π. χ. *Εἰς 29 Ψαλμὸν* 7

γος, είς τὴν προκαταρκτικήν του μορφήν, εἶναι παρόντα είς ὅλας τὰς σελίδας του.

Ἡ δροσερότης τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αἱ ὁμιλίαι ἐνδεικνύουν πρόσφατον ἀποφοίτησιν ἀπὸ τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς καὶ ἐκφώνησιν κατὰ τὸ πρεσβυτερικὸν τοῦ Βασιλείου στάδιον. Παρεδόθησαν εἰς περίοδον νηστείας, ὡς συνάγεται ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, καὶ δὴ ἐντὸς πέντε ἡμερῶν, πρωὶ καὶ ἀπόγευμα, πλὴν τῆς ε' ὁμιλίας ἡ ὁποία ἐξεφωνήθη Τετάρτην πρωί. Ἐξεφωνήθησαν ἐκ τοῦ προχείρου, ὅπως συνάγεται *κυρίως ἀπὸ τὴν παράλειψιν ἀναφορᾶς* εἰς τὸ βασίλειον τῶν πετεινῶν, τὴν ὁποίαν τοῦ ἐπεσήμαναν οἱ ἀκροαταί, ὁπότε αὐτὸς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν σειρὰν τοῦ κειμένου[9].

Εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς τελευταίας ὁμιλίας[10] ὑπόσχεται ὅτι εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν, ἂν ὁ Θεὸς τοῦ τὸ ἐπέτρεπε, θὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Βεβαίως αἱ ἐννέα ὁμιλίαι ἀποτελοῦν ἓν κλειστὸν σύνολον καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης συνέταξε τὸ ἰδικόν του περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου δοκίμιον *εἰς ἀποπλήρωμὴν* τοῦ ἀνεκπληρώτου χρέους τοῦ ἀδελφοῦ του[11]. Παρὰ ταῦτα βραδύτερον ἐκυκλοφορήθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου δύο ὁμιλίαι *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* καὶ μία *Περὶ παραδείσου*, αἱ ὁποῖαι ἐθεωροῦντο γενικῶς νόθοι, ἐφ' ὅσον ἀγνοοῦνται ὑπὸ τοῦ Νύσσης. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αἱ ἰδέαι καὶ τὸ ὕφος αὐτοῦ εἰς πολλὰ ὁμοιάζουν μὲ τοῦ Βασιλείου, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αὗται συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου καὶ δὲν ἐξεφωνήθησαν ποτέ, ἀλλ' ἐφυλάχθησαν εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐπισκοπῆς του καὶ εὑρέθησαν εἰς σχέδιον μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ δοκιμίου τοῦ Γρηγορίου. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ κῶδιξ Ἀθηνῶν 415, τοῦ ι' αἰῶνος, ἀναφέρει εἰς τὸν τίτλον «τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου γενέσεως ἐν σχεδαρίῳ εὑρεθεὶς λόγος». Ἔπειτα διετυπώθησαν ὁριστικῶς ὑπ' ἄλλου προσώπου.

*Ὁμιλίαι Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. Τοιαῦται ὁμιλίαι χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, περιλαμβάνονται δὲ εἰς τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ὁ Γρηγόριος Θεολόγος χαρακτηρίζει ἀορίστως ὡς «ἐξηγήσεις ἃς τοῖς μικρὰ βλέπουσιν ἀναπτύσσει»[12].

Σήμερον σῴζονται 18 ὁμιλίαι εἰς ψαλμούς, τῶν ὁποίων ἡ εἰς τὸν 132 εἶναι μικρὸν ἀπόσπασμα. Ἡ νεωτέρα κριτική, ἀκολουθοῦσα τὸν Mαran, *ἀναγνωρίζει τὴν γνησιότητα* μόνον 14 ἐξ αὐτῶν, ἤτοι τῶν εἰς τοὺς ψαλμοὺς 1,7,14α', 14β', 28α', 29, 32, 33, 44, 45, 48, 59, 61, 114[13]. Δύο ἀπὸ αὐτάς, αἱ εἰς 1 καὶ 59, διεσώθησαν καὶ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου.

Τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς ὁμιλίας εἰς τὸν ψαλμὸν 1 ἀποτελεῖ γενικόν

9. *Εἰς Ἑξαήμερον* 8,2.
10. *Εἰς Ἑξαήμερον* 9,6.
11. *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, προοίμιον.
12. *Λόγος* 43,67.
13. Νόθοι *θεωροῦνται αἱ* 28β', 37, 115, 132.

πρόλογον εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ψαλμῶν, διὰ τοῦ ὁποίου καθορίζονται καὶ περιγράφονται τὰ γνωρίσματα τῶν ψαλμῶν, ἡ βαθύτης τῶν νοημάτων, τὸ ὕψος τῆς ἐμπνεύσεως, τὸ κάλλος τῆς ἐκφράσεως.

> «Προφητεύει τὰ μέλλοντα, ἱστορίας ὑπομιμνήσκει, νομοθετεῖ τῷ βίῳ, ὑποτίθεται τὰ πρακτέα, καὶ ἁπαξαπλῶς κοινὸν ταμεῖόν ἐστιν ἀγαθῶν διδαγμάτων, τὸ ἑκάστῳ πρόσφορον κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν ἐξευρίσκουσα... Ψαλμὸς γαλήνη ψυχῆς, βραβευτὴς εἰρήνης, τὸ θορυβοῦν καὶ κυμαῖνον τῶν λογισμῶν καταστέλλων... Ψαλμὸς φιλίας συναγωγή, ἕνωσις διεστώτων, ἐχθραινόντων διαλλακτήριον... Τὰς ἐρημίας οἰκίζει, τὰς ἀγορὰς σωφρονίζει»[14].

Ἐπικρατεῖ ἐδῶ τὸ ἠθικολογικὸν στοιχεῖον, μολονότι ἀφήνεται ἀρκετὸς χῶρος εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἑρμηνευομένων κειμένων.
Κατὰ τὴν *γενικὴν ἐντύπωσιν αἱ γνήσιαι ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τούτων ἐξε*φωνήθησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἱερατείας τοῦ Βασιλείου, ἤτοι μεταξὺ 365 καὶ 370. Ἡμεῖς ἀμφιβάλλομεν περὶ τούτου, ἰδίως διότι εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς πρώτης ὁμιλίας ὑπόσχεται συμπλήρωσιν τοῦ ἀναπτυσσομένου θέματος εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν, ἂν δὲν τὸν προλάβῃ ὁ θάνατος, μὲ τοιαύτην δὲ γλῶσσαν περὶ πλησιάζοντος τέλους ὡμίλει οὗτος κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρχιερατείας. Ὁ πρόλογος ἄλλωστε τῆς ὁμιλίας εἰς τὸν ψαλμὸν 1 προϋποθέτει πρόγραμμα ἑρμηνείας εἰς τὸ σύνολον τοῦ Ψαλτῆρος, ἡ ὁποία κανονικὰ ἔπρεπε νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ σειρὰν πολλῶν ἐτῶν. Ἴσως εἶχε προλάβει νὰ ἑρμηνεύσῃ ὅλους τοὺς ψαλμοὺς ἢ τὸ πλεῖστον αὐτῶν, ἀλλ' οἱ συλλέκται τῶν κειμένων εὗρον εἰς τὰ κατάλοιπα μόνον αὐτὰς τὰς ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι πιθανῶς ἡρμηνεύθησαν κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἀρχιερατείας του καὶ ἐξεφωνήθησαν πρόχειροι.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἠσαΐαν.* Διεσώθη ἐκτενὴς ἑρμηνεία εἰς τὰ πρῶτα δεκαέξ κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ Ἠσαΐου, περὶ τῆς αὐθεντικότητος τῆς ὁποίας διεφώνησαν οἱ δύο Μαυρισταί, ὁ Garnier ἀπορρίπτων αὐτὴν καὶ ὁ Maran ἀποδεχόμενος αὐτήν. Σήμερον οἱ περισσότεροι κριτικοὶ ἀποδέχονται τὴν ἄποψιν τοῦ Garnier, ἀλλὰ τελευταίως διεμορφώθη καὶ ἰσχυρὰ ὁμὰς ἀποδεχομένη τὴν γνησιότητα τῆς ἑρμηνείας[15]. Τὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς γνησιότητος εἶναι ἄνισα, τὰ σπουδαιότερα δὲ αὐτῶν εἶναι δύο. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι ὁλόκληρα τεμάχια τοῦ ἀντιστοίχου ὑπομνήματος τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας *Εἰς τὸν Ἠσαΐαν* ἀπαντῶνται εἰς τὸ παρὸν ὑπόμνημα, ὁ δὲ Βασίλειος δὲν θὰ ἦτο δυνα-

14. PG 29.209.
15. Wittig, Jülicher, Humbertclaude, Trevisan.

τὸν νὰ οἰκειοποιηθῇ ξένους κόπους. Θὰ ἠδύνατο ὅμως νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι ἡ χρῆσις ἔγινεν ἀντιστρόφως· ἤτοι ὅτι κάποιος μελετητὴς ἀντικατέστησε ἀρειανίζοντα τεμάχια τοῦ Εὐσεβίου διὰ τῶν τοῦ Βασιλείου. Ἰσχυρότερον ὅμως εἶναι τὸ ἐκ τῆς ἐνσυνειδήτου καὶ σταθερᾶς χρήσεως τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου, τὴν ὁποίαν ἀπέρριπτεν ὁ Βασίλειος.

Πρόκειται ὁπωσδήποτε περὶ ἔργου τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, καππαδοκικῆς προελεύσεως[16] καὶ συγχρόνου τῆς αἱρέσεως τῶν Ἀνομοίων[17]. Δυνατὸν συγγραφεὺς νὰ ἦτο μαθητὴς τοῦ Βασιλείου. Ἡ ἑρμηνεία εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἀξιόλογος *καὶ ἐκρίθη ἀξία νὰ μεταφρασθῇ εἰς τὴν λατινικήν.*

*Ἄλλα ἑρμηνευτικὰ κείμενα.* Εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εὑρίσκονται σχόλια τοῦ Βασιλείου εἰς χωρία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, προερχόμενα ἀπὸ ἀνώνυμον ἔργον, ὄχι ὅμως ἀπὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Λουκᾶν. Βραχὺ σχόλιον εἰς Ἐξόδου 3,2 καὶ ἄλλο εἰς Α΄ Θεσσαλονικεῖς 4,16, διατηρούμενα ὑπὸ τοῦ Βίκτωρος Καπούης, ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Pitra.

Ἐκδοθεῖσα ἐπεξεργασία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰωάννου εἰς συριακὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου εἶναι ἀναμφιβόλως λαθεπίγραφος.

### *Δογματικὰ Συγγράμματα*

Πλὴν ὡρισμένων ὁμιλιῶν, δογματικοῦ χαρακτῆρος εἶναι δύο ἀπὸ τὰ κυριώτερα συγγράμματα τοῦ Βασιλείου, τὸ *Κατὰ Εὐνομίου* καὶ τὸ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος.*

*Ἀνατρεπτικὸς Ἀπολογητικοῦ Εὐνομίου.* Τὸ ὑπὸ τὸν πλήρη τίτλον «Ἀνατρεπικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου» σύγγραμμα εἶναι τὸ πρῶτον γνωστὸν ἔργον τοῦ Βασιλείου. Νέοι τότε καὶ ὁ συγγραφεὺς καὶ ὁ καθ' οὗ ἀπηυθύνετο, κατέστησαν συντόμως οἱ διαπρεπέστεροι ἡγέται τῶν δύο θεολογικῶν στρατοπέδων, τοῦ ὀρθοδόξου ὁ πρῶτος, τοῦ ἀρειανικοῦ ὁ δεύτερος.

Διάκονος ἀκόμη ὁ Βασίλειος, μετέσχε τὸ 360 ὡς παρατηρητὴς τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως. Ἂν καὶ δὲν ἀνεμίχθη εἰς τὰς συζητήσεις, πάντως φαίνεται ὅτι ἐκεῖ ἐξετίμησε σοβαρῶς τὴν στάσιν τοῦ μετριοπαθοῦς ὁμοιουσιανοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας, ὄχι ὅμως φυσικὰ καὶ τὴν στάσιν τοῦ ἀκραίου Εὐνομίου. Ὁ τελευταῖος, ἐκδιωχθεὶς τῆς ἐπισκοπῆς του, ἐπελήφθη τῆς συντάξεως τῆς *Ἀπολογίας* του, κειμένου τοῦ ὁποίου κορμὸς εἶναι ἓν βραχὺ σύμβολον, ἀκολουθούμενον

16. Εἰς ἀπαρίθμησιν λαῶν θέτει πρῶτον τὸ γένος τῶν Καππαδοκῶν, PG 30, 236.

17. «Ἡ νῦν παραβλαστήσασα τῶν Ἀνομοίων αἵρεσις».

ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητον ἑρμηνείαν του. Μὲ ἀριστοτελείου ἐμπνεύσεως λογικὴν καὶ ἐπίκλησιν βιβλικῶν χωρίων κατοχυρώνει εἰς αὐτὴν τὸ ἑνιαῖον τοῦ Θεοῦ, προβάλλων ὡς οὐσίαν αὐτοῦ τὴν ἀγεννησίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν φυσικὰ ἀποκλείει τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, τὰ δύο πρῶτα κτίσματα.

Ὁ Βασίλειος, ἂν καὶ ἐδίσταζεν ἀρχικῶς νὰ κατέλθη εἰς δογματικοὺς ἀγῶνας, τελικῶς ἀπεφάσισε ν' ἀντικρούση τὸν Εὐνόμιον, ἀνατρέπων τὰς βασικὰς θέσεις του. Τὸ ἔργον του ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία βιβλία.

Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἀναιρεῖ ἀποτελεσματικῶς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐνομίου περὶ ἀγεννησίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν εὑρίσκων ἐξωβιβλικὸν τὸν ὅρον 'ἀγεννησία', ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐντάσσων αὐτὸν εἰς τὸ σύστημα τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας ὡς μίαν τῶν πολλῶν ἀρνητικῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ· ἄναρχον, ἀναλλοίωτον, ἀθάνατον καὶ τὰ ὅμοια. Ἔπειτα τονίζει ὅτι τὸ ἀγέννητον δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν οὐσίαν, διότι εἶναι ποιότης, ἡ ὁποία δηλώνει τρόπον ὑπάρξεως.

Τὸ δεύτερον βιβλίον ἀφιερώνεται εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ Υἱοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Εὐνόμιος παρουσιάζει ὡς γενόμενον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, πρὶν ἀπὸ τὰ ἄλλα κτίσματα. Ὁ Βασίλειος ἀντιτείνει ὅτι δὲν εἶναι κτίσμα, ἀλλὰ ζῶσα εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, μᾶλλον δὲ αὐτοζωὴ διασώζουσα τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας.

Τὸ τρίτον βιβλίον εἰσάγει διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ πολεμικὸν πεδίον τὴν διδασκαλίαν περὶ Πνεύματος καὶ προετοιμάζει τὸ τρίτον ἄρθρον τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἔλειπεν ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς Νικαίας, ἐπρόκειτο δὲ νὰ προστεθῆ εἰς τὸ κείμενον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τὰ τρία αὐτὰ βιβλία μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως προσθέτει δύο ἀκόμη βιβλία, ἐπαναλαμβάνοντα τὰ ἀμέσως προηγούμενα, ἓν περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἓν περὶ τοῦ Πνεύματος. Ὅτι δὲν ἀνῆκον ἀρχικῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦτο δεικνύεται κατὰ πολλοὺς τρόπους· ἀπὸ τὴν ἀσθενῆ μαρτυρίαν τῆς παραδόσεως, τὸ ἀσύνδετον μὲ τὰ προηγούμενα, τὸν διάφορον προορισμὸν καὶ τὴν παραλλαγὴν τοῦ ὕφους. Παλαιότεραι προσπάθειαι πρὸς ἀπόδοσίν των εἰς τὸν Ἀπολινάριον Λαοδικείας καὶ τὸν Δίδυμον Ἀλεξανδρέα, δὲν ἔγιναν δεκταὶ ἀπὸ τὴν κοινὴν γνώμην τῶν ἐρευνητῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχουν περισσοτέραν πειστικότητα νεώτεραι ἔρευναι[18], τείνουσαι ν' ἀποδείξουν ὅτι τὸ πέμπτον βιβλίον, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὸν Πλωτῖνον, εἶναι γραμμένον ἀπὸ τὸν Βασίλειον, ὁπότε τὸ ἴδιον πρέπει νὰ συμβαίνη καὶ μὲ τὸ τέταρτον. Φρονοῦμεν ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ ἀποτελοῦν δοκίμια, βάσει τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Πλωτίνου, προοριζόμενα νὰ συγκεντρώσουν πρώτην ὕλην διὰ τὴν ἐνημέρωσιν αὐτοῦ τούτου τοῦ Βασιλείου καὶ ὄχι

18. Ὑπὸ τῶν Henry, Dehnhard καὶ ἄλλων.

*πρὸς δημοσίευσιν· ταῦτα εὑρεθέντα εἰς τὰ κατάλοιπα, συνεδέθησαν* μὲ τὰ τρία ὡς ἄνω βιβλία.

Τὸ καθ' αὐτὸ ἀντιευνομιανὸν σύγγραμμα ἀπηυθύνθη πλὴν ἄλλων καὶ πρὸς τὸν Λεόντιον, τοῦ ὁποίου ἐζητεῖτο ἡ κρίσις. Ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἐπιστολὴ 25, γραφεῖσα πρὸ τοῦ 368 καὶ ἀναφερομένη εἰς αὐτό, τοῦτο ἐγράφη πολὺ ἐνωρίς, περὶ τὸ 364. Φαίνεται ὅτι προεκάλεσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πολλὴν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς θεολογικοὺς κύκλους καὶ ἐπέβαλε τὸν Βασίλειον ὡς θεολόγον μεγάλης ἀξίας. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Εὐνόμιος δὲν ἐτόλμησε ν' ἀπάντηση ἀμέσως, ἀλλὰ μετὰ δεκατέσσαρα ἔτη, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 378, ὅταν ἡ ὑγεία τοῦ Βασιλείου εἶχε κλονισθῆ ἀνεπανορθώτως, διὰ τῆς *Ἀπολογίας ὑπὲρ Ἀπολογίας*. Ὅτι ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Εὐνομίου ὡδήγησε τὸν Βασίλειον εἰς τὸν τάφον, ἀποτελεῖ φαντασιοπληξίαν τοῦ ἱστορικοῦ ἀρειανοῦ Φιλοστοργίου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφοῦ δὲν ἐπρόλαβε ν' ἀπαντήσῃ ὁ Βασίλειος, κατὰ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον καὶ μερικαὶ αἰχμαί, ἀπήντησε διὰ λογαριασμόν του ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης, βραδύτερον δὲ καὶ ἄλλοι.

*Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*. Ὁ Βασίλειος εἶχε δώσει μίαν πρόγευσιν περὶ τῆς διδασκαλίας του ἐπὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ *Ἀνατρεπτικοῦ*. Βραδύτερον ἔθετεν ὡς δεύτερον ὅρον τῆς ἑνώσεως τῶν διεσπασμένων ἐκκλησιαστικῶν μερίδων τὴν ὁμολογίαν ὅτι τὸ Πνεῦμα δὲν εἶναι κτιστόν. Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ τοποθέτησις τῶν πραγμάτων δεικνύει μίαν πολιτικῆς φύσεως ἐπιφυλακτικότητα.

Κτὰ τὴν πανηγυρικὴν λειτουργίαν τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Εὐψυχίου, τὴν 7 Σεπτεμβρίου 374, ἐνῷ ἐμελῳδεῖτο ὁ ψαλμός, ὁ Βασίλειος εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τῶν στίχων παρενέβαλεν ὡς ἐφύμνιον τὴν δοξολογίαν μὲ δύο τύπους ἐναλλάξ.

Δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν Ἁγίῳ Πνεύματι.
Δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παρόντας ἐξέφρασαν ἔκπληξιν διὰ τὴν χρησιμοποίησιν δύο ἀντιφατικῶν τύπων, τῶν ὁποίων μάλιστα ὁ πρῶτος ἦτο πρωτάκουστος τότε. Ὁ δὲ πιστὸς μαθητὴς Ἀμφιλόχιος ἐπίσκοπος Ἰκονίου, παρὼν εἰς τὴν πανήγυριν, ὅπως πάντοτε, ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν διδάσκαλον διευκρινήσεις περὶ τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν δοξολογίαν προθέσεων καὶ περὶ τῆς πλεκομένης μὲ αὐτὰς διδασκαλίας. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀφορμὴν προέκυψεν ἓν ἀπὸ τὰ καλύτερα δογματικὰ δοκίμια τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, τὸ *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. Ἡ παραγγελία ἐξετελέσθη μᾶλλον γρήγορα, διότι κατὰ τὸ φθινόπω-

ρον τοῦ 375 ὁ Βασίλειος πληροφορεῖ τὸν Ἀμφιλόχιον δι' ἐπιστολῆς του ὅτι τὸ δοκίμιον εἶναι ἤδη ἕτοιμον[19]. Ἀπετελέσθη ἀπὸ 30 βραχέα κεφάλαια.

Οἱ Ἀνομοιανοί, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ἀρειανοί, διὰ τῶν προθέσεων χαρακτηρίζουν τὰς σχέσεις τῶν τριαδικῶν προσώπων, ὡς τριῶν διαφορετικῶν κατὰ τὴν φύσιν ὄντων, δηλώνοντες διὰ μὲν τοῦ «ἐξ οὗ» τὴν προέλευσιν, διὰ δὲ τοῦ «δι' οὗ» τὸ ὄργανον καὶ τέλος διὰ τοῦ «ἐν ᾧ» τὸν τόπον, καὶ φυσικὰ δέχονται μόνον τὴν δοξολόγησιν τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῷ Πνεύματι. Ὁ Βασίλειος, καταφεύγων εἰς τὰς δύο πηγὰς ἀποδείξεως, τὸν λογισμὸν τῶν φιλοσόφων καὶ τὴν μαρτυρίαν τῶν προφητῶν, δεικνύει ὅτι ὑπάρχει ποικιλία ἐκφράσεως τῶν τριαδικῶν σχέσεων διὰ τῶν προθέσεων.

Οὔτε ἐδῶ οὔτε ὁπουδήποτε ἀλλοῦ δὲν ἀποκαλεῖ ρητῶς ὁμοούσιον τὸ Πνεῦμα, διότι ἤθελε μὲ μετριοπάθειαν νὰ ἑλκύσῃ τοὺς Πνευματομάχους. Ἀποκαλεῖ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ὁμότιμα τοῦ Πατρός, εἰς τὴν σκέψιν του δὲ τὸ ὁμότιμον εἶναι ταυτόσημον μὲ τὸ ὁμοούσιον. Ἡ ὁμοτιμία κατοχυρώνεται μὲ βάσιν τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἰς τὸν βαπτισματικὸν τύπον «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», τοῦ ὁποίου ἀπόδοσις εἶναι ἡ βασιλειανὴ δοξολογία.

Ὁ ἐπίλογος τοῦ ἔργου συνίσταται εἰς μίαν ἐναργῆ περιγραφὴν τῆς ζοφερᾶς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τόσων ἀνθρώπων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, νὰ παραμείνουν προσηλωμένοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Βασιλείου εἶναι ἐπιμελημένα ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους καὶ δομῆς, τὸ παρὸν ὅμως διακρίνεται περισσότερον ὅλων διὰ τὸν πλοῦτον τοῦ λεξιλογίου, τὴν καθαρότητα τῆς φράσεως, τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν συνεπῆ ροὴν τῆς σκέψεως.

### *Ἀσκητικὰ Συγγράμματα*

Περὶ τῆς ἐνασχολήσεως τοῦ Βασιλείου μὲ τὴν ἀσκητικὴν γραμματείαν εὑρίσκομεν μαρτυρίας τόσον εἰς ἔργα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὅσον καὶ εἰς κείμενα τῶν δύο Γρηγορίων, πάντοτε ἀσαφεῖς καὶ ἀορίστους. Ὁ Φώτιος[20] γνωρίζει πέντε ἀσκητικὰ κείμενα, ἤτοι τὰ βραχέα *Περὶ κρίματος* καὶ *Περὶ πίστεως*, τὰ *Ἠθικὰ* καὶ τοὺς *Ὅρους κατὰ πλάτος* καὶ *κατ' ἐπιτομήν*.

Εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ἐκτεινομένην εἰς 150 περίπου γνωστὰ χειρόγραφα, διατηροῦνται πλὴν τούτων καὶ πολλὰ ἄλλα κείμενα, τὰ ὁποῖα ὁ Gribomont ἠρίθμησε καὶ κατέταξεν εἰς τέσσαρας

19. *Ἐπιστολὴ* 231.
20. *Μυριόβιβλος* 191.

κατηγορίας· προλόγους, λόγους, ἐπιτίμια, ἐπιστολάς. Ἡ συγκρότησις τῆς συλλογῆς ἢ τῶν συλλογῶν τῶν ἔργων τούτων τοῦ Βασιλείου διῆλθε διὰ ποικίλων φάσεων, περὶ τῶν ὁποίων καλὴν ἰδέαν παρέχει ὁ ἀρχαῖος ἐκδότης, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ὄπισθεν τοῦ κώδικος Vat. Gr. 413 τοῦ θ' αἰῶνος καὶ προσφέρει ἓν ἀπὸ τὰ λαμπρότερα δείγματα ἐπιμελημένης κριτικῆς τοῦ κειμένου κατὰ τὴν πρὸ τῆς τυπογραφίας ἐποχήν. Ὅπως μαρτυρεῖται εἰς τὰ σχόλια τὰ ὁποῖα παραθέτει μὲ ἰδιαιτέραν προσοχήν, διὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐκδόσεως ἀνεζήτησε πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἀνεῦρε τὰς παραλλαγὰς τοῦ κειμένου καὶ τὰς διαφορὰς γραφῶν.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων, αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς τὰ σχόλια αὐτά, καὶ ἐξ *ἄλλων ἐνδείξεων τῆς χειρογράφου παραδόσεως συνάγομεν ὅτι εἰς* τὸν Πόντον συνετάχθησαν δύο βασικὰ ἀσκητικὰ κείμενα, ἤτοι τὸ *Μικρὸν Ἀσκητικὸν* καὶ τὰ *Ἠθικά*, περιέχοντα ἠθικοὺς κανόνας. Τὸ πρῶτον, ἀφοῦ εἰς τὴν Καισάρειαν ὑπέστη συμπλήρωσιν καὶ ἐπέκτασιν, ἀποκληθὲν *Μέγα Ἀσκητικόν*, ἡνώθη μὲ τὸ δεύτερον καὶ μὲ ἄλλα κείμενα. Οὕτω μὲ τὴν φροντίδα αὐτοῦ τούτου τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του, ἀπετελέσθη ἡ *Ὑποτύπωσις Ἀσκήσεως*, ἡ ὁποία περιέλαβε συνολικῶς τὸν *Λόγον εἰς τὴν ὑποτύπωσιν τῆς Ἀσκήσεως*[21], τοὺς *Ἠθικοὺς Ὅρους* μετὰ τῶν προλόγων *Περὶ κρίματος Θεοῦ* καὶ *Περὶ γνώσεως*, τοὺς *Ὅρους κατὰ Πλάτος* πλήρεις εἰς τὴν σημερινήν των μορφὴν μαζὶ μὲ τὸν οἰκεῖον πρόλογον καὶ τοὺς *Ὅρους κατ' ἐπιτομὴν* μαζὶ μὲ τὸν ἰδικόν των πρόλογον. Τὰ *Ἐπιτίμια εἰς μοναχοὺς* καὶ *εἰς μοναχὰς* ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν συλλογὴν αὐτήν, ἀλλὰ προσετέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Μεγάλου Ἀσκητικοῦ* ἰδιαιτέρως.

Ὁ μνημονευθεὶς ἀρχαῖος ἐκδότης, ἐκ τῶν δύο τούτων συλλογῶν συνεκρότησε μίαν κοινὴν κατὰ τὸν στ' αἰῶνα, ἐργασθεὶς ἐπὶ δύο βασικῶν χειρογράφων· ἤτοι ἑνὸς τῆς Βασιλειάδος περιέχοντος τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Μεγάλου Ἀσκητικοῦ* καὶ ἑνὸς τοῦ Πόντου περιέχοντος τὴν *Ὑποτύπωσιν*. Φαίνεται ὅτι ὁ Βασίλειος ἐφιλοτέχνησε τὴν *Ὑποτύπωσιν* εὑρισκόμενος εἰς τὰ μοναστήρια τῶν ἀδελφῶν του ἐν Πόντῳ κατὰ μίαν τῶν ἐκεῖ ἐπισκέψεών του. Ἀξιόλογος μεταγενεστέρα ἔκδοσις εἶναι ἡ γενομένη τὸν θ' αἰῶνα ὑπὸ Στουδιτῶν, περιέχουσα περισσότερα κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰς *Ἀσκητικὰς διατάξεις*.

Τύποις τὸ κείμενον τῶν Ἀσκητικῶν ἐξεδόθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ *1535 εἰς τὴν Βενετίαν ὑπὸ τοῦ* R. Pole, *ἀλλὰ καλύτερον εἶναι* τὸ κείμενον τῶν Μαυριστῶν, παρασκευασθὲν ὑπὸ τοῦ J. Garnier καὶ ἐκδοθὲν τὸ 1722.

21. PG 31, 1509-1513.

*Ἠθικοὶ Ὅροι καὶ Πρόλογοι αὐτῶν.* Ὁ Βασίλειος ἤρχισε τὴν σύνθεσιν τῶν *Ἠθικῶν Ὅρων* κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ μοναχικοῦ του σταδίου καὶ τὸ ἐπεράτωσεν εἰς τὰ Ἄννησα περὶ τὸ 362, συνιστῶν δι' αὐτῶν τὴν ἠθικὴν θεμελίωσιν τοῦ χριστιανικοῦ βίου, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ μοναχικοῦ. Προετίθετο νὰ συλλέξῃ κείμενα καὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, σύμφωνα μὲ τὰ τῆς Καινῆς, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ ἐπείγοντος παρέλειψε τὴν προσπάθειαν ταύτην, περιορισθεὶς εἰς τὴν Καινήν.

Τὰ *Ἠθικά*, ὅπως συντομώτερον καλεῖται τὸ ἔργον, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς χρηστομαθείας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἶναι συλλογὴ ὅρων ἤτοι κανονισμῶν, ταξινομημένων εἰς 80 κεφάλαια, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει ἀριθμὸν κανόνων, κυμαινόμενον ἀπὸ ἑνὸς μέχρις εἰκοσιδύο, ὅλων δὲ ὁμοῦ ἀνερχομένων εἰς 233. Ὁ κανὼν συνίσταται εἰς τὴν διατύπωσιν ἑνὸς ἠθικοῦ ἀξιώματος τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἔνδειξιν τῶν καινοδιαθηκικῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα τὸ κατοχυρώνουν. Ἡ ἔνδειξις ἀνέφερε τὸ κεφάλαιον τοῦ οἰκείου βιβλίου κατὰ τὴν τότε διαίρεσιν, ἡ ὁποία δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ποία ἦτο, ἀλλὰ πιθανῶς ὡς πρὸς τὰ εὐαγγέλια τουλάχιστον συνέπιπτε μὲ τὴν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας. Πρὸς ἀποφυγὴν διογκώσεως τοῦ ἔργου τὸ βιβλικὸν κείμενον δὲν παρετίθετο αὐτούσιον. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὸ παραπεμπόμενον κείμενον ἦτο κοπιώδης εἰς τοὺς ἀναγνώστας, μεταγενεστέρως κάποιος μελετητής, ἢ πιθανώτερον κάποιος μαθητὴς τοῦ Βασιλείου, ἀντικατέστησε τὰς παραπομπὰς μὲ αὐτούσια τὰ παραθέματα, ὁπότε ἡ ἀνάγνωσις κατέστη εὐκολωτέρα.

Τὸ ἔργον ἐδημοσιεύθη μαζὶ μὲ δύο προλόγους ἢ καλύτερον σύντομα δοκίμια· τὸ *Περὶ κρίματος Θεοῦ*, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Βασίλειος ἐκθέτει τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν στενοχωρίαν του ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῆς θλιβερᾶς πορείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀφ' ὅτου ἐξέλιπεν ἡ εἰδωλολατρικὴ πλάνη, καὶ τὸ *Περὶ πίστεως* τὸ ὁποῖον εἶναι εἶδος ὁμολογίας πίστεως μετὰ εἰσαγωγικῆς ἑρμηνευτικῆς ἐκθέσεως. Καὶ τὰ δύο δοκίμια ἐγράφησαν τὴν ἰδίαν ἐποχήν, περὶ τὸ 363.

*Τὸ Ἀσκητικόν.* Τὸ καθ' αὐτὸ Ἀσκητικὸν τοῦ Βασιλείου ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο βασικὰ συγγράμματα, τοὺς *Ὅρους κατὰ Πλάτος* καὶ τοὺς *Ὅρους κατ' ἐπιτομήν*, εἰσαγομένους διὰ τῶν οἰκείων προοιμίων.

Οἱ *Ὅροι κατὰ πλάτος* ἀποτελοῦνται ἀπὸ 55 κεφάλαια ἀνίσου ἐκτάσεως καὶ ὑπὸ τύπον ἐρωταποκρίσεων. Εἶναι εἶδος διαλέξεων, γενομένων ἐνώπιον τῶν μελῶν τῆς ἀδελφότητος εἰς οἰκεῖον ὕφος. Οἱ ἀδελφοὶ εἶναι συγκεντρωμένοι γύρω εἰς τὸν προϊστάμενον καὶ διδάσκαλον γεμᾶτοι πόθον νὰ διδαχθοῦν καὶ ὁ Βασίλειος αἰσθάνεται τὸ χρέος νὰ

διδάξη. Εἰς τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἐξετάζονται θεμελιώδη προβλήματα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὅπως ἡ ἀποταγή, ἡ σιωπή, ἡ ἐγκράτεια, ἡ ἐνδυμασία, τὰ προσόντα καὶ καθήκοντα τοῦ προεστῶτος κἄ. Τὸ ἀπέριττον τῆς ἐκθέσεως προσδίδει εἰς αὐτὸ τὸ κείμενον ἀσύνηθες θέλγητρον.

Οἱ *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν*, 313 τὸν ἀριθμόν, προῆλθον ὑπὸ παρόμοια πρὸς τοὺς προηγουμένους περιστατικὰ καὶ ἐξεφωνήθησαν ἐνώπιον *ἀδελφοτήτων διαφόρου συνθέσεως. Τόσον αὐτοὶ ὅσον καὶ οἱ προη*γούμενοι κατεγράφησαν διὰ ταχυγραφίας. Ἐξετάζουν τὰ καθημερινὰ ζητήματα τῆς διαβιώσεως εἰς τὸ κοινόβιον ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι καθορίζονται εἰς τοὺς προηγουμένους ἐκτενεῖς ὅρους. Δύο προοίμια συνοδεύουν τὰ δύο σώματα τῶν ὅρων.

*Τὰ μικρὰ κείμενα.* Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προλόγους, οἱ ὁποῖοι συνδέονται ἀπ' εὐθείας μὲ ἄλλα ἐκτενῆ κείμενα καὶ ἐξητάσθησαν ἤδη, σώζονται καὶ τὰ κάτωθι αὐτοτελῆ ἀσκητικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἀπολύτως γνήσια.

Ἡ *Ἀσκητικὴ Προδιατύπωσις* τοποθετεῖται ἐπικεφαλῆς τοῦ ὅλου σώματος τῶν Ἀσκητικῶν, ὡς ἓν σάλπισμα ὑπὲρ τοῦ μοναχικοῦ βίου. Τὸ θέμα, τὸ πλαίσιον καὶ τὸ ὕφος αὐτῆς εἶναι γνησίως βασιλειανά. Στενῶς συνδέεται μετ' αὐτῆς ἐννοιολογικῶς ὁ *Λόγος ἀσκητικὸς καὶ παραίνεσις περὶ ἀποταγῆς βίου καὶ τελειώσεως πνευματικῆς*. Ὁ *Λόγος περὶ ἀσκήσεως, πῶς δεῖ ἀσκεῖσθαι τὸν μοναχὸν* ἀποτελεῖ σύντομον καὶ εἰς ἀδρὰς γραμμὰς ἔκθεσιν περὶ τῶν καθηκόντων τῶν μοναχῶν. Ὁ *Λόγος ἀσκητικὸς περὶ τοῦ κατ' εἰκόνα* ἀρχίζει μὲ μίαν πρότασιν ἡ ὁποία ἀποδίδει ἐναργέστατα τὸ δρᾶμα τῆς ἀνθρωπότητος. Δίδει ἐν συνεχείᾳ ὁδηγίας διὰ τὴν συγκρότησιν μικρῶν ἀδελφοτήτων ἀπὸ 10 μέλη, περὶ ὡρῶν προσευχῆς καὶ περὶ ἄλλων ἀντικειμένων. Ὁ *Λόγος ἀσκητικὸς* ζητεῖ γύμνωσιν ἀπὸ πᾶσαν βιοτικὴν φροντίδα, συγκρότησιν ἀσκητικῆς ὁμάδος, ἐκλογὴν ἑνὸς ἡγουμένου, ὑπακοὴν εἰς αὐτόν, ἰσομερῆ καταμερισμὸν τῆς ἀγάπης τοῦ ἀσκητοῦ πρὸς ὅλους τοὺς συνασκητάς.

*Τὰ Ἐπιτίμια.* Εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν μαρτυροῦνται ἐπαρκῶς τὰ *Ἐπιτίμια διὰ μοναχοὺς* 1-10 καὶ τὰ *Ἐπιτίμια διὰ μοναχάς*, ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἐπιτίμια 11-60, τὰ ὁποῖα διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζονται τὸν ια' αἰῶνα. Προφανῶς τὰ τελευταῖα ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν Βασίλειον, ἐνῷ τὰ προηγούμενα εἶναι πιθανώτατα ἰδικά του.

*Ἀσκητικαὶ Διατάξεις.* Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀσκητικῶν ἔργων τοῦ Βασιλείου, τὴν ὁποίαν κατήρτισαν οἱ Στουδῖται τὸν θ' αἰῶνα, συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ *Ἀσκητικαὶ διατάξεις*, τῶν ὁποίων τὴν γνησιότητα

ὑπερήσπισεν ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἐνῶ ὑπῆρχον ἄλλοι οἱ ὁποῖοι τὴν ἠρνοῦντο. Πολὺ ἐνωρίτερον παρέθετεν ἐξ αὐτοῦ δὶς εἰς τὰς *Ἐρωταποκρίσεις* του ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο χαράσσονται ἐν ἀρχῇ αἱ γραμμαὶ τὰς ὁποίας πρέπει ν' ἀκολουθῇ ὁ βίος τῶν ἐρημιτῶν, τῶν πραγματικῶν φιλοσόφων, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν προσευχήν, τὴν τήρησιν τῶν λογισμῶν, τὴν ἐγκράτειαν, τὰς συναναστροφάς, τὴν κενοδοξίαν, τὴν ἀγάπην καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς (κκ. 1-17). Τὸ δεύτερον ἥμισυ (κκ. 18-34) ἀφιερώνεται εἰς τὴν κοινοβιακὴν ζωήν, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ὑπακοήν, τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἀδελφότητα, τὸ ἔργον τῶν προεστώτων, τὴν ἀκτημοσύνην, τὰς συναναστροφὰς καὶ ἐξόδους, τὴν διατροφήν, τὰς φιλίας.
Τὸ κείμενον εἶναι γραμμένον εἰς ἐπιμελημένον ὕφος καὶ ἀποτελεῖ λαμπρὸν λογοτεχνικὸν προϊόν, ἀντάξιον τῆς γραφίδος τοῦ Βασιλείου. Τὰ θέματα ἐξετάζονται ὑπὸ γνησίως βασιλειανὸν πρίσμα καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῶν δύο κλάδων τοῦ μοναχισμοῦ, ἐρημιτισμοῦ καὶ κοινοβίου, δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἡ ἐπὶ μακρὸν ἀπουσία ἑνὸς τόσον σπουδαίου συγγράμματος ἀπὸ τὴν συλλογὴν τῶν ἔργων του δὲν εἶναι καλὸν συστατικὸν γνησιότητος, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἀνήκει εἰς τὸν δ' αἰῶνα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον αὐτοῦ. Πιθανῶς, μαθητὴς τοῦ Βασιλείου, ἢ ἴσως καὶ ὁ ἀδελφός του Πέτρος, συνέταξεν αὐτὸ ἐπεξεργασθεὶς τοὺς προφορικοὺς ἢ γραπτοὺς ὅρους αὐτοῦ.

*Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας.* Τὸ κείμενον τοῦτο, ἐξετάζον τὴν παρθενικὴν ζωὴν εἰς ὅλας τὰς πτυχάς της καὶ ἀναδεικνῦον τὴν οὐράνιον καθαρότητα αὐτῆς, εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ λαμπρότερα τοῦ εἴδους του. Οἱ παλαιοὶ ἐκδόται ἤδη ἠρνοῦντο τὴν γνησιότητά του, λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λητόϊος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται καὶ ὁ ὁποῖος ρητῶς χαρακτηρίζεται εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ὡς ἐπίσκοπος Μελιτηνῆς, κατέλαβε τὴν ἕδραν ταύτην μετὰ τὸ 379. Δυνατὸν ὅμως νὰ ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν Λητόϊον πρὶν οὗτος χειροτονηθῇ εἰς ἐπίσκοπον, καὶ ἡ ἐπισκοπική του ἰδιότης νὰ προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ συγγραφεὺς ἦτο ἐπίσκοπος καὶ ἰατρός, ὡς ἦτο ὁ Βασίλειος ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ Βασίλειος Ἀγκύρας, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδωσε τὸ ἔργον ὁ F. Cavallera. Θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Βασίλειος, τόσον ἐπιμόνως ἀσχοληθεὶς μὲ ἀσκητικὰ θέματα, ἄφησεν ἐκτὸς τῶν ἐνδιαφερόντων του τὸ θέμα τῆς γυναικείας ἐν παρθενίᾳ ζωῆς. Ἴσως μάλιστα τὸ ἔργον ἐνδεικνύεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου «παρθενῶνες καὶ τὰ ἔγγραφα διατάγματα»[22]. Ἀλλ' ὅμως φαίνεται ἀδιανόητον τὸ ὅτι τοιοῦ-

22. *Λόγος* 43,62.

τον ἔργον δὲν συμπεριελήφθη εἰς τὴν συλλογὴν Ἀσκητικῶν αὐτοῦ καὶ τοῦτο εἶναι κατὰ τῆς γνησιότητός του, ἐκτὸς ἐὰν τὸ κείμενον αὐτοῦ ἐθεωρήθη κάπως θεωρητικὸν καὶ ἡ τολμηρότης εἰς τὴν ἀνατομικὴν περιγραφὴν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐκρίθη ἀκατάλληλος δι' ἀνάγνωσιν ἐκ μέρους τῶν αὐστηρῶν ἀσκητῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

*Ἀρχαῖαι μεταφρασεις καὶ ψευδεπίγραφα.* Μεταφράσεις ἐπὶ μέρους συλλογῶν τῶν ἀσκητικῶν ἔργων τοῦ Βασιλέου ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται ἐνωρίς, σώζονται δὲ ἀκόμη τοιαῦται μεταφράσεις εἰς τὴν συριακὴν τοῦ ε' αἰῶνος, εἰς τὴν ἀρμενικὴν τοῦ ε' αἰῶνος, εἰς τὴν γεωργιανικὴν τοῦ ια' αἰῶνος, πολυαριθμότεραι δὲ εἰς τὴν λατινικὴν μὲ πρώτην τὴν τοῦ *Μικροῦ Ἀσκητικοῦ*, γενομένην ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου.

Εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν –καὶ ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ἀραβικὴν– σώζονται *108 Κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, συντεθέντες δι' ἀνασυνθέσεως τῶν Ἀσκητικῶν Διατάξεων.*

Ἐκ πλάνης ἀπεδόθησαν εἰς τὸν Βασίλειον μερικὰ μεταγενέστερα λατινικὰ κείμενα, ὡς τὸ *De consolatione in adversis*, πιθανῶς τοῦ Βίκτορος ἐπισκόπου Καρτέννης, τὸ *De laude solitariae vitae* τοῦ Πέτρου Δαμιανοῦ καὶ τὸ *Admonitio ad filium spiritualem*, ἔργον πιθανῶς τοῦ η' αἰῶνος.

*Ὁμιλίαι*

Ὁ παλαιὸς ρητοροδιδάσκαλος ἀνεδείχθη εἰς μέγαν ρήτορα, ὁ ὁποῖος μὲ τρόπον λιτὸν καὶ συγχρόνως ἐναργῆ ἐκτυλίσσει ἐνώπιον τῶν ἀκροατῶν του τὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως καὶ τοὺς κανόνας τῆς ἀρετῆς, τοὺς ἀγῶνας τῶν μαρτύρων, τὰ ἐπεισόδια τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ μαστιγώνει τὰς φοβερὰς κοινωνικὰς πληγάς. Κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς λαμπροτέρους ρήτορας τῆς ἐποχῆς του καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ὁ λόγος του ἀναπτύσσεται ὡς ζωγραφιὰ καὶ μελωδία, ἂν καὶ παρὰ ταῦτα παραμένει ἁπλοῦς καὶ ἤρεμος. Ἡ χάρις τῶν παρομοιώσεων καὶ τῶν μεταφορῶν, ἡ πλαστικότης τῶν διηγήσεων καὶ περιγραφῶν, εἶναι περισσότερον ἔκφρασις μιᾶς ἐσωτερικῆς δυνάμεως παρὰ καρπὸς ἑνὸς τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ.

Παρὰ τὴν φυσικήν του εὐφράδειαν, ὁ Βασίλειος παρεσκευάζετο ἐπὶ τῶν θεμάτων τῶν ὁμιλιῶν του, ἀλλ' ὡμίλει ἄνευ χειρογράφου καὶ ἐκ τοῦ προχείρου. Φίλοι ἢ μαθηταί του ἐστενογράφουν εἰς ὡρισμένας περιστάσεις τὰ λεγόμενα, αὐτὸς δὲ ἐπεθεώρει τὰ καταγραφόμενα, ὁπότε ταῦτα ἐξεδίδοντο. Εἶναι πολὺ φυσικὸν ὅτι οὕτω δὲν ἐλάμβανον

ὅλαι αἱ ὁμιλίαι του γραπτὴν μορφήν, ὅπως εἶναι ἐπίσης φυσικὸν ὅτι καὶ αἱ τυχὸν καταγραφεῖσαι δὲν διεσώθησαν ὅλαι. Διὰ τοῦτο ἡ καθ' αὑτὸ συλλογὴ ὁμιλιῶν του περιλαμβάνει μόνον εἰκοσιτέσσαρα τεμάχια, πολὺ ὀλίγα δι' ὁμιλητικὴν δραστηριότητα ὡς ἡ τοῦ Βασιλείου[23]. Ταύτας μαζὶ μὲ μερικὰ ἄλλα κείμενά του ἐξετάζομεν εἰς τὴν παροῦσαν συνάφειαν.

*Δογματικαὶ ὁμιλίαι.* Μερικαὶ ἀπὸ τὰς ὁμιλίας αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀνήκουν εἰς τὰ καλύτερα κείμενά του. Εἰς τὴν ὁμιλίαν *Περὶ πίστεως* (ἀρ. 15), ἀφοῦ τονίσῃ προοιμιακῶς ὅτι ὁ πόθος τῆς φιλοθέου ψυχῆς νὰ μνημονεύῃ τὸν Θεὸν εἶναι ἀκόρεστος, ὁμιλεῖ περὶ τῶν σχέσεων τῶν τριαδικῶν προσώπων κατὰ τὴν ἀΐδιον ὕπαρξίν του, τῆς σωτηριώδους οἰκονομίας τοῦ Λόγου καὶ τῆς τελειωτικῆς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος. Μὲ τὴν ὁμιλίαν *Εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος* (ἀρ. 16) καταπολεμεῖ τὴν ἀρειανικὴν διδασκαλίαν, ἀντιπαραθέτων τὴν προοιμιακὴν ἔκφρασιν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος», πρὸς τὸ σύνθημα τῶν Ἀρειανῶν «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν». Εἰς τὴν ὁμιλίαν *Κατὰ Σαβελλίου καὶ Ἀρείου καὶ Ἀνομοίων* (ἀρ. 24), παρουσιάζει τὴν Τριάδα ὡς συνουσίαν τριῶν τελείων ἀσωμάτων ὑποστάσεων. Εἰς τὴν περὶ τοῦ *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* (ἀρ. 9) ἐξετάζει τὸ πολυθρύλητον πρόβλημα περὶ τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὡς ὀντολογικῶς ἀνυπόσπαστον.

*Παιδαγωγικαὶ Ὁμιλίαι.* Τὸ διασημότερον ἀπὸ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Βασιλείου εἶναι τὸ δοκίμιον *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* (ἀρ. 22), διασωθὲν εἰς ἑκατοντάδα χειρογράφων. Συνταχθὲν πολὺ ἐνωρίς, ἐφ' ὅσον ἀπηχεῖ πρόσφατον ἐνασχόλησίν του μὲ τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς, τὸ 363 ἢ 364 ἐπὶ παραδείγματι, εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διδασκάλων καὶ ἐξ ἀφορμῆς αὐτοῦ, ἀπευθύνεται πρὸς ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς νέους, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει ὡς πνευματικὰ τέκνα. Δὲν εἶναι ὁμιλία ἀλλὰ δοκίμιον, τὸ ὁποῖον ὅμως πιθανὸν νὰ ἐξεφωνήθη ὡς διάλεξις ἐνώπιον Χριστιανῶν νέων εἰς ἐκκλησιαστικὴν αἴθουσαν τῆς Καισαρείας. Ὁ Βασίλειος πραγματοποιεῖ γεφύρωσιν τοῦ χάσματος μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς κλασικῆς παιδείας, διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως μιᾶς διπλῆς καταστάσεως βίου. Ὑπάρχουν δύο καταστάσεις βίου, ἡ παροῦσα καὶ ἡ μέλλουσα. Περὶ τῆς μελλούσης διδάσκουν ἡ Γραφὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ θεολογία, ἀλλ' οἱ νέοι δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ κατανοήσουν τὸ νόημά των πλήρως. Ἑπομένως οἱ Χριστιανοὶ μαθηταὶ δύνανται καὶ πρέπει νὰ ἐπιδοθοῦν κυρίως εἰς τὴν μελέτην τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας ὡς ἓν

23. Μερικαὶ ἐξ αὐτῶν μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου (PG 31, 1733–1785).

προστάδιον ἀσκήσεως, λαμβάνοντες ἀπὸ αὐτὴν πᾶν ὅ,τι εἶναι καλόν. Κατὰ τὴν μελέτην πρέπει νὰ διατηροῦνται εἰς τὴν σκέψιν κατ' ἐπιλογὴν τὰ καλὰ καὶ νὰ ἀπορρίπτωνται τὰ ἐπιζήμια, νὰ συλλέγεται τὸ νέκταρ καὶ νὰ ἀποφεύγωνται αἱ ἄκανθαι. Ὁ ἀρχαῖος λόγος εἶναι ροδῆ, τριανταφυλλιά· ἑπομένως, «καθάπερ τῆς ροδωνιᾶς τοῦ ἄνθους δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερὸν φυλαξώμεθα»(4). Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει θεμελιώδη σημασίαν εἶναι τὸ νὰ ἀσχολώμεθα μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς θείας σοφίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον στάδιον τῆς παιδείας.

Εἰς αὐτὸ δὲ τὸ στάδιον ἀναφέρεται ἡ ὁμιλία *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν* (ἀρ. 12), ἡ ὁποία συνετάχθη κατὰ προτροπὴν τοῦ ἐπισκόπου Εὐσεβίου καὶ ἐξεφωνήθη παρουσίᾳ αὐτοῦ. Τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν προσφέρει σοφίαν καὶ παιδείαν· καὶ ἡ μὲν σοφία εἶναι «ἐπιστήμη θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων», ἡ δὲ παιδεία εἶναι «ἀγωγή τις ὠφέλιμος τῇ ψυχῇ». Ἐδῶ ἡ σκοπιὰ εἶναι ἀντίστροφος καὶ συμπληρωματικὴ τῆς τοῦ προηγουμένου δοκιμίου.

*Περὶ βαπτίσματος.* Εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἀναφέρεται πρῶτον ὁ *Προτρεπτικὸς εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα* (ἀρ. 13), ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα ἐν ὄψει τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐβαπτίζοντο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ κατηχούμενοι ὁμαδικῶς. Ὁ Βασίλειος δηλώνει ὅτι ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ὅταν τὴν γεύεται.

Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει ἓν κείμενον, φερόμενον ὑπὸ τὸ γενικὸν τίτλον *Εἰς τὸ βάπτισμα* καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ δύο βιβλία. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον περιλαμβάνει τρεῖς λόγους κατηχητικοῦ χαρακτῆρος, ἀναπτύσσοντας τὰ θέματα περὶ μαθητείας, σημασίας τοῦ βαπτίσματος καὶ πνευματικῆς τροφῆς τοῦ ἀναγεννηθέντος· τὸ δὲ δεύτερον περιέχει 13 ἀπαντήσεις εἰς ἰσαρίθμους ἐρωτήσεις ἐπὶ θεμάτων σχετικῶν μὲ τὰς ὑποχρεώσεις ἀπὸ τὸ βάπτισμα, τὸν τρόπον λήψεως τῆς εὐχαριστίας, τὴν συμπεριφορὰν πρὸς τοὺς παρανομοῦντας, τὴν ἀπέναντι τούτων στάσιν τῶν κληρικῶν καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἡ παρουσία τοῦ Βασιλείου εἶναι εἰς αὐτὰ ἰσχυρὰ καὶ βεβαία, ἐνισχύεται δὲ καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰν εἰς τοὺς *Ὅρους κατ' ἐπιτομὴν 14* μὲ τὴν ἔνδειξιν, «πλατύτερον δὲ ἐν τοῖς πρώτοις ἐρωτήμασιν ἐξεθέμεθα». Ἀλλ' ἡ γλωσσικὴ μορφὴ δὲν εἶναι τοῦ Βασιλείου, ὡς ἐκ τούτου δὲ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ κείμενον προῆλθεν ἀπὸ βραχυγραφικὴν τήρησιν μαθημάτων αὐτοῦ ὑπὸ πρωτοπείρου ταχυγράφου, ὁ ὁποῖος δὲν ἠδύνατο νὰ προλάβῃ ὅλα τὰ λεγόμενα, ἐνῶ ὁ πολυάσχολος ἐπίσκοπος δὲν εὗρεν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιθεωρήσῃ τὰ καταγραφέντα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκτὸς τοῦ πρωτοτύ-

που τὰ βιβλία ταῦτα διατηροῦνται ἐπίσης εἰς ἀραβικὴν μετάφρασιν, γενομένην ἀπὸ κοπτικὴν τῆς ὁποίας μόνον ἓν ἀπόσπασμα εἶναι γνωστόν, καὶ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν γενομένην τὸν ιδ΄ αἰῶνα.

*Ὁμιλίαι ἐπὶ θεμάτων ἠθικῆς ἀγωγῆς.* Σπουδαιοτάτη μεταξὺ αὐτῶν δύναται ἀδιστάκτως νὰ θεωρηθῇ ἡ *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* (ἀρ. 3), ἡ ὁποία δὲν ἀναπτύσσει μόνον τὸ χωρίον Λευτ. 5,9, ἀλλ᾽ ἐπίσης καὶ τὸ ἑλληνικὸν «γνῶθι σαυτόν», διαποτιζομένη ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Φαίδωνα καὶ τὸν Φίληβον τοῦ Πλάτωνος. «Μήτε τοῖς σοῖς μήτε τοῖς περὶ σέ, ἀλλὰ σεαυτῷ μόνῳ πρόσεχε. Ἄλλο γάρ ἐσμεν ἡμεῖς αὐτοὶ καὶ ἄλλο τὰ ἡμέτερα καὶ ἄλλο τὰ περὶ ἡμᾶς. Ἡμεῖς μὲν οὖν ἐσμὲν ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς ... ἡμέτερα δὲ τὸ σῶμα καὶ αἱ δι᾽ αὐτοῦ αἰσθήσεις, περὶ ἡμᾶς δὲ χρήματα, τέχναι καὶ ἡ λοιπὴ τοῦ βίου κατασκευή»[24]. Εἰς τὴν ὁμιλίαν *Περὶ τοῦ μὴ προσηλοῦσθαι τοῖς βιωτικοῖς* (ἀρ 21) ἀναπτύσσεται τὸ ἀγαπητὸν θέμα τοῦ Βασιλείου περὶ τῆς ζωῆς ὡς συνεχοῦς ὁδοῦ, μὲ ἐνδιαμέσους σταθμοὺς κατὰ ἡλικίαν, καὶ ἀρχὴν μὲν τὰς ὠδῖνας τῆς μήτρας, τέρμα δὲ τὸ σκήνωμα τοῦ τάφου. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι, ἐνῶ ὁ ὁμιλητὴς ἐπεράτωνε τὸν λόγον εἰς τὴν παράγραφον 8, μερικοὶ ἀκροαταὶ τοῦ διεμήνυσαν ν᾽ ἀναφερθῇ καὶ εἰς τὴν χθεσινὴν πυρκαϊάν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπραξεν οὗτος. Ἡ ὁμιλία *Περὶ εὐχαριστίας* (ἀρ. 4) τονίζει ὅτι ἡ ἀδιάλειπτος χαρὰ δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν φαινόμενον τῆς οὐρανίου ζωῆς, διότι δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἀπὸ τοῦ παρόντος κόσμου ὑπ᾽ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔχουν καταστήσει ἔνοικόν των τὸν Χριστόν. Δευτέρα συγγενὴς ὁμιλία φερομένη ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰς τὴν μάρτυραν Ἰουλίτταν καὶ περὶ εὐχαριστίας* (ἀρ. 5), μετ᾽ ἀναφορὰν εἰς τὴν μάρτυρα ἀναπτύσσει τὸ θέμα περὶ τῆς προσευχῆς ὡς διαλόγου μὲ τὸν Θεόν. Αἱ δύο *Περὶ νηστείας* ὁμιλίαι (ἀρ. 1 καὶ 2) εἶναι αὐτοτελεῖς καὶ δὲν συνιστοῦν ἑνότητα, ἐσφαλμένως δὲ ὁ Ἔρασμος ἐσχημάτισε τὴν γνώμην ὅτι ἡ δευτέρα εἶναι ἐπιτομὴ τῆς πρώτης καὶ ἄρα μὴ γνησία. Προφανῶς καὶ αἱ δύο προϋποθέτουν πενθήμερον νηστείαν[25]. Εἰς τὴν ὁμιλίαν *Περὶ ταπεινοφροσύνης* (ἀρ. 27) περιγράφει τὴν ἀρετὴν τῆς ταπεινώσεως ἐν παραβολῇ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον πάθος τῆς ὑπερηφανείας, ἡ ὁποία ἔχει συνδεθῇ μὲ τὴν πτῶσιν. Τὸ δὲ πάθος τῆς ὀργῆς καὶ τὰς συνεπείας του περιγράφει εἰς τὴν ὁμιλίαν *Κατὰ ὀργιζομένων* (ἀρ. 10), εἰς τὴν ὁποίαν ἐξηγεῖ ὅτι θυμὸς εἶναι ἀπότομον ξέσπασμα ἔναντι ἄλλου προσώπου, ἐνῶ ὀργὴ εἶναι μόνιμος λύπη καὶ πόθος πρὸς ἐκδίκησιν. Ἡ ὁμιλία *Περὶ φθόνου* (ἀρ. 11) εἶναι ψυχογράφημα τοῦ φθονεροῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται μὲ ὄμμα ξηρὸν καὶ ἀλαμπές, παρειὰν κατηφῆ, ὀφρὺν πεσμένην, ψυχὴν συγχυσμένην ἀπὸ τὸ πάθος, σκοτισμένον λογικόν. Ἡ Ὁμιλία *Κατὰ μεθυόντων* (ἀρ. 14),

24. Παράγρ. 3.
25. Ἀντιστοίχως 1.7 καὶ 2.4

ἐκφωνηθεῖσα μεταξὺ Πάσχα καὶ Πεντηκοστῆς, παρουσιάζει τὴν ἀρνητικὴν δύναμιν τῆς μέθης, καταλύουσαν τὸ ἦθος.

*Ὁμιλίαι κοινωνικοῦ χαρακτῆρος.* *Τὸ κοινωνικὸν ἔργον εἶναι ἡ μεγάλη* φροντὶς καὶ ἀγάπη τοῦ Βασιλείου. Ἀσκεῖ τὴν ἀγάπην ἐμπράκτως, συντονίζει τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον, δίδει διὰ λόγου τὰς κατευθυντηρίους γραμμάς. Στοιχεῖα περὶ τούτου εὑρίσκομεν εἰς πολλὰ κείμενά του, ἀλλὰ τρεῖς ὁμιλίαι εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμέναι εἰς αὐτό. Τὸ θέμα τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν, *Ἐν λιμῷ καὶ αὐχμῷ* (ἀρ. 8), ἔδωσεν ἡ φοβερὰ σιτοδεία τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ἡ κατὰ τὸ 368 ξηρασία εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸν Πόντον. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ πλουσίου νεανίσκου[26], ὁ ὁποῖος ἠρώτησε τὸν Ἰησοῦν περὶ τοῦ τί ἔπρεπε νὰ πράξη διὰ νὰ κληρονομήση τὴν αἰώνιον ζωήν, ἔδωσε τὸ θέμα εἰς τὴν ὁμιλίαν *Πρὸς Πλουτοῦντας* (ἀρ. 7), τὸ εἶχε δώσει δὲ καὶ εἰς ἄλλην ὁμιλίαν, ὅπως δηλώνεται εἰς τὸν πρόλογον, μὴ σωζομένην. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ὁμιλία *Περὶ πλεονεξίας*, φέρουσα εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τὸν τίτλον «εἰς τὸ καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας καὶ μείζονας τούτων οἰκοδομήσω» (ἀρ. 6).

*Ἐγκωμιαστικαὶ ὁμιλίαι.* Ἡ Καππαδοκία ὑπῆρξεν ἡ πρώτη χώρα ἡ ὁποία ἔδωσεν εἰς τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων νέον περιεχόμενον διὰ τῆς ἐξυψώσεώς της εἰς ἓν εἶδος προσκυνήσεως. Οὕτως ἐχρειάσθη νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὸν χριστιανικὸν χῶρον τὸ ἐγκωμιαστικὸν εἶδος τῶν πανηγυρικῶν λόγων τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς παραδόσεως. Εἴδομεν πρὸ ὀλίγου τὴν ὁμιλίαν *Εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν καὶ περὶ εὐχαριστίας*, ὡς συνεχείας τῆς πρώτης περὶ εὐχαριστίας ὁμιλίας. Ἡ ὁμιλία *Εἰς Βαρλαὰμ τὸν μάρτυρα* (ἀρ. 17) ἐξεφωνήθη εἰς τὸ μαρτύριον τούτου. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐπίσης ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν μίαν ὁμιλίαν. Εἰς τὸν οἰκεῖον μαρτύριον οἶκον ἐξεφωνήθη ἐπίσης ἡ *Εἰς τὸν Γόρδιον μάρτυρα* (ἀρ. 18), ὁ ὁποῖος, ὡς φαίνεται, εἶχε μαρτυρήσει ἐπὶ Λικινίου. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὸν Ἅγιον Μάρτυρα Μάμαντα* (ἀρ. 23) ἐξεφωνήθη προφανῶς εἰς τὸν φερώνυμον ναὸν ἐν Καισαρείᾳ, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς του, 1 Σεπτεμβρίου, ἡ ὁποία ἦτο ἀπὸ τὰς κυριωτέρας τοπικὰς πανηγύρεις. Τελευταία του ὁμιλία τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ἡ *Εἰς τοὺς Ἁγίους τεσσαράκοντα μάρτυρας* (ἀρ. 19), τοὺς στρατιωτικοὺς οἱ ὁποῖοι ὑπέστησαν τὸν διὰ ψύξεως θάνατον εἰς παγωμένην λίμνην τῆς ἀρμενικῆς Σεβαστείας.

*Ἀμφιβαλλόμεναι Ὁμιλίαι*. Εἰς *τὴν ἔκδοσιν τῶν Μαυριστῶν περιλαμ*βάνονται ὀκτὼ ὁμιλίαι[27], χαρακτηρισθεῖσαι νόθοι, ἐνῶ τουλάχιστον
Ματθ. 19,16 ἑξ. μία ἀπὸ αὐτάς, ἡ ὀγδόη, εἶναι μεμαρτυρημένως γνησία. Εἶναι αἱ ἑξῆς:
PG 31,1429-1514. *Ὁμιλία περὶ ἁγίου Πνεύματος*, συρραφὴ χωρίων. *Ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν*

*Λακίζοις*, ἐπιτυχὴς σύνθεσις περὶ τῶν παθῶν. *Εἰς τὴν ἐν Χριστῷ γέννησιν*, πρώτη ἐν Ἀνατολῇ ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν αὐτήν. *Περὶ μετανοίας*, συλλογὴ χωρίων. *Πρὸς τοὺς συκοφαντοῦντας ἡμᾶς ὅτι τρεῖς θεοὺς λέγομεν*, πιθανῶς γνησία. *Εἰς τὸ μὴ δῷς ὕπνον σοῖς ὀφθαλμοῖς μηδὲ ἐπινυστάξῃς σοῖς βλεφάροις*, βασιλειανῆς νοοτροπίας καὶ πιθανῶς προελεύσεως. *Περὶ νηστείας*, σύντομος προσφώνησις. *Λόγος εἰς τὴν ὑποτύπωσιν τῆς ἀσκήσεως*, ἤτοι τὸ προοίμιον τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῶν Ἀσκητικῶν τοῦ Βασιλείου.

Πλὴν δὲ τούτων ἐξεδόθησαν κατὰ καιροὺς ὡρισμένα ἄλλα λαθεπίγραφα κείμενα, ὡς τὰ *Περὶ συνεισάκτων*, *Περὶ ἐλέους καὶ κρίσεως καὶ παραμυθητικὴ πρὸς ἀσθενοῦντα*, *Περὶ καταστάσεως ἱερέως* καὶ μία κοπτικὴ ὁμιλία *Περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου*.

*Ἐπιστολαί*

Ἡ σωζομένη ἐπιστολογραφία τοῦ Βασιλείου καλύπτει μίαν εἰκοσαετίαν περίπου, ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Καισάρειαν μετὰ τὰς σπουδάς του μέχρι τοῦ θανάτου του, 358–378. Ἡ πρώτη συλλογὴ ἐπιστολῶν του παρεσκευάσθη ἀπὸ τὸν φίλον του Γρηγόριον κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἀνεψιοῦ του Νικοβούλου. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἐπιστολῶν ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ πλῆθος χειρογράφων, ἀνερχομένων εἰς ἑκατοντάδας, τῶν ὁποίων τὰ ἀρχαιότερα ἀνάγονται εἰς τὸν θ' αἰῶνα καὶ ἀποδίδουν κείμενον τὸ ὁποῖον δύναται ἀδιστάκτως νὰ θεωρηθῇ ὡς πλησιέστατον πρὸς τὸ αὐτόγραφον.

Οἱ Μαυρισταὶ ἐξέδωσαν συλλογὴν 365 ἐπιστολῶν, περιληφθεισῶν μετέπειτα εἰς τὴν PG, ὁ δὲ Mai ἐξέδωσε μίαν ἐπὶ πλέον, περιληφθεῖσαν ὡσαύτως εἰς τὴν PG. Βραδύτερον ἐξεδόθησαν δύο βραχέα σημειώματα ὑπὸ τοῦ G. Mercati, ἓν τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Γρηγόριον καὶ ἡ ἀπάντησις τούτου. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι σοβαρὸς ἀριθμὸς τῶν 368 τούτων ἐπιστολῶν, περὶ τὰς 40, εἶναι νόθοι, ἀποδοθεῖσαι εἰς τὸν Βασίλειον ὡς ἀποστολέα ἢ παραλήπτην ἐκ προθέσεως ἢ λάθους, ἐκ τῶν ὑπολοίπων δὲ περὶ τὰς δέκα ἀπευθύνονται πρὸς αὐτὸν ἀπὸ ἄλλους, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι περίπου 320 ἐπιστολαὶ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Φαίνονται ἴσως πολλαί, ἀλλ' ἔναντι τῶν ὅσων ἔγραψεν οὗτος, αὗται ἀποτελοῦν ἁπλῶς σπαράγματα.

Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν Μαυριστῶν αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 335–359, ἤτοι συνολικῶς εἴκοσι πέντε, φέρονται ὡς ἀλληλογραφία μεταξὺ Βασιλείου καὶ Λιβανίου. Ὁ Βασίλειος ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀποστολῆς νέων Καππαδοκῶν μαθητῶν εἰς τὸν διαπρεπῆ ρητοροδιδάσκαλον τῆς Ἀντιοχείας

ἀνταλλάσσει μὲ αὐτὸν ἐπιστολὰς φιλοφροσύνης, ὅπως συνηθίζετο τότε εὐρύτατα, διηνθισμένας μὲ ὅλα τὰ εὑρήματα τῆς σοφιστικῆς τέχνης. Ἐνῶ ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἐθεωροῦντο παλαιότατα νόθοι, τώρα αἱ ἐκτιμήσεις ἔχουν μεταβληθῆ ριζικῶς. Εἶναι ἀσφαλῶς δυνατὸν μεταγενέστεροι χριστιανοὶ μαθηταὶ νὰ κατεσκεύασαν τοιούτου εἴδους ἐπιστολὰς χάριν ἀσκήσεως, ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἔπλασαν τόσον πολλάς. Τουλάχιστον δύο ἀπὸ αὐτάς, συμπεριλαμβανόμεναι καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Λιβανίου[28], εἶναι γνήσιοι. Ὡς ἀναμφισβητήτως νόθοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 347–357 καὶ 359. Τέσσαρες ἐπιστολαί, αἱ ὁποῖαι καθ' ὑπόθεσιν ἀποτελοῦν ἀλληλογραφίαν μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, ἐθεωροῦντο νόθοι ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἤδη ἐποχῆς (39–41, 60). Ἐπίσης καὶ ἡ ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Ἀπολιναρίου πρέπει νὰ θεωρηθῆ κατεσκευασμένη (361–364) καὶ αἱ ἔντονοι προσπάθειαι ὡρισμένων ἐρευνητῶν δὲν ἔπεισαν περὶ τοῦ ἐναντίου.

Αἱ ὑπ' ἀριθμὸν *16, 38* καὶ *189* ἀνήκουν εἰς τὸν *Γρηγόριον Νύσσης*, αἱ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 47, 167 καὶ 300 ἀνήκουν εἰς τὸν φίλον Γρηγόριον. Αἱ ἐπιστολαὶ 169, 170, 171, ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ χορῳδοῦ διακόνου Γλυκερίου, δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἴτε εἰς τὸν Βασίλειον εἴτε εἰς τὸν Γρηγόριον Θεολόγον, μᾶλλον δὲ εἰς τὸν δεύτερον.

Η ἐκτενεστάτη ἐπιστολὴ 8 *Περὶ πίστεως* ἀναγνωρίζεται πλέον γενικῶς ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Εὐάγριον Ποντικόν, μαθητὴν τοῦ Βασιλείου.

Αἱ ἐπιστολαὶ 50 καὶ 81, ἀπευθυνόμεναι πρὸς Ἰννοκέντιον, ἔχουν προσγραφῆ ὑπό τινων εἰς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, ἀλλὰ τοῦτο δύναται νὰ ἰσχύη μόνον ὡς πρὸς τὴν πρώτην, ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τὸν ὁμώνυμον πάπαν.

Αἱ ἐπιστολαὶ 42–46, συγγενεύουσαι μεταξύ των κατὰ περιεχόμενον, φαίνονται ξέναι πρὸς τὸν Βασίλειον. Τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν ἓν χειρόγραφον ἀποδίδει εἰς τὸν Φίλωνα Καρπασίας, ἂν δὲ τοῦτο διατηρῆ ἀκριβῆ παράδοσιν, πιθανῶς καὶ αἱ ἄλλαι ν' ἀνήκουν εἰς αὐτόν.

Εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ παρακολουθοῦμεν ὡς εἰς καθρέπτην ὅλον τὸν βίον τοῦ μεγάλου ἱεράρχου, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὰς κυρίας φάσεις τῆς ἱστορίας ὁλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Σπανίως κατέγραφε τὰς ἐπιστολὰς ἰδιοχείρως, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ λοιπὰ συγγράμματά του, προφανῶς διότι δὲν ἠδύνατο να καλλιγραφήση ἱκανοποιητικῶς. Ὅθεν τὸ κείμενον αὐτῶν, ἐφ' ὅσον κατεγράφετο ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς καθ' ὑπαγόρευσιν, εἶναι κάπως ἀφρόντιστον, ἂν καὶ ὄχι τόσον ὅσον ὁ συνήθης προφορικὸς λόγος. Αὐτὸ τὸ γνώρισμα ὄχι μόνον δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξίαν τῶν ἐπιστολῶν

28. Αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 501 καὶ 647 τῆς συλλογῆς ταύτης.

τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ μᾶλλον προσθέτει, διότι τὰς καθιστᾶ περισσότερον ζωντανάς.

Μεταξὺ τῶν ἐπισημοτέρων ἐπιστολογράφων του πρῶτος πρέπει νὰ μνημονευθῆ ὁ μέγας φίλος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀλλ' εἶναι παράδοξον ὅτι ἐλάχισται ἐκ τῶν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῶν σώζονται, μολονότι αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος καταρτίσας συλλογὴν ἐπιστολῶν του. Δύο ἀπὸ αὐτὰς ἀναφέρονται εἰς τὴν προετοιμασίαν τῶν δύο φίλων νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον[29]. Διετήρει δὲ ἐπίσης ἀλληλογραφίαν μὲ τὸν ἀδελφὸν τούτου Καισάριον, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτει εἰς τὴν αὐλὴν τῶν αὐτοκρατόρων.

Πρὸς τὸν ἀδελφὸν Γρηγόριον Νύσσης σώζονται ἐλάχισται ἐπιστολαί, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτοι ἐκεῖναι τὰς ὁποίας ἔγραψεν ἐν σχέσει μὲ τὴν πρωτοβουλίαν αὐτοῦ νὰ διευθετήσῃ τὰς σχέσεις μεταξὺ Βασιλείου καὶ τοῦ θείου των Γρηγορίου, κατὰ τρόπον ἔστω ἀφελῆ[30].

Ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου ἦτο πολὺ ἐπιμελέστερος εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του ἀπὸ τοὺς προηγουμένους καὶ ἔτρεφε τόσον σεβασμὸν πρὸς τὸν Βασίλειον, ὥστε διετήρει ὅλας τὰς ἐπιστολὰς τὰς ὁποίας ἐλάμβανεν ἀπὸ αὐτόν. Σώζονται ἀκόμη 18. Πρώτη εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 150, ἡ ὁποία περιγράφουσα τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὡς ἐκ προσώπου του Ἡρακλείδα, ἀπετέλεσε τὴν πρόκλησιν καὶ πρόσκλησιν πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὴν ἀδελφότητα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας. Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθμὸν 236 ἐπιλύει διάφορα θεολογικὰ καὶ ἰδίως ἑρμηνευτικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε θέσει ὁ Ἀμφιλόχιος. Ἀνεκτίμητοι ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως εἶναι αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 233, 234, 235 ἐπιστολαί, ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως καὶ πίστεως, ὀξύτατον τότε λόγῳ τῆς διαδόσεως τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀνομοιανῶν. Τρεῖς ἀπὸ τὰς ἐκτενεστέρας ἐπιστολὰς εἶναι αἱ λεγόμεναι κανονικαί, ὑπ' ἀριθμὸν 188, 199, 217, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διαιρεθῆ εἰς 84 κανόνας, εἰς ἀπάντησιν ἐρωτημάτων τοῦ Ἀμφιλοχίου.

Ἡ ἐκτενεστέρα ἀπὸ ὅλας τὰς κατὰ παραλήπτην συλλογὰς ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου εἶναι ἡ πρὸς τὸν σεβάσμιον φίλον του Εὐσέβιον ἐπίσκοπον Σαμοσάτων, περιλαμβάνουσα 19 τεμάχια. Εἰς αὐτὰς παρελαύνει ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ δρᾶσις του κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας του μέχρι τοῦ 374, ὁπότε ὁ Εὐσέβιος ἐξωρίσθη, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα· ἐκδηλώσεις ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ, περιγραφαὶ τῆς τρομερᾶς ἀσθενείας ὑπὸ τῆς ὁποίας κατετρύχετο κατ' ἔτος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ χειμῶνος μέχρι τῶν μέσων τῆς ἀνοίξεως, χαραὶ διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν ἐπισκέψεων ἢ τὴν ὑποδοχὴν κοινῶν φίλων, συζητήσεις διὰ τὴν διευθέτησιν τῶν προβλημάτων τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀσίας. Ἐνδιαφέρουσαι δὲ εἶναι καὶ αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Μελετίου Ἀντιο-

29. *Ἐπιστολαὶ* 2 καὶ 14.
30. *Ἐπιστολαὶ* 59 καὶ 60.

χείας ἐπιστολαί. Ὁ Βασίλειος, ἐκτιμῶν τὸ ἦθος, τὴν μετριοπάθειαν, τὴν μόρφωσιν τούτου, ὄχι μόνον εὑρίσκετο εἰς κοινωνίαν μαζί του, ἀλλὰ καὶ ἀνέλαβεν ἐπίμοχθον ἀγῶνα διὰ νὰ ἐπιβάλη τὴν ἀναγνώρισίν του εἰς ὅλους.

Ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας ἐξετίμα ἰδιαιτέρως τὸν Βασίλειον, ἀκόμη καὶ πρὸ τῆς ἀρχιερατείας του, φυσικὰ δὲ ὁ Βασίλειος τὸν ἐσέβετο ὡς πατέρα τῆς ὀρθοδοξίας. Ἀντιλαμβανόμενος δὲ οὗτος τὴν ἐπιρροήν του ἐχρησιμοποίησεν ὅλην του τὴν δύναμιν διὰ νὰ τὸν μεταπείση, ὥστε νὰ ἀναγνωρίση ὁ ἴδιος τὸν Μελέτιον καὶ νὰ πείση τοὺς Δυτικοὺς νὰ πράξουν τὸ ἴδιον. Καρπὸς αὐτῆς τῆς προσπαθείας εἶναι ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐπιστολῶν. Ὁ Ἀθανάσιος ὅμως ἀπέθανε, χωρὶς νὰ προλάβη νὰ μεταπεισθῆ. Ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας ἔστειλεν ὁ Βασίλειος, εἰς τὸν διάδοχόν του Πέτρον Β', συνάγεται ὅτι ὁ τελευταῖος ἦτο σκληρότερος τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὸ θέμα τῶν προτάσεων τοῦ Βασιλείου περὶ εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰς τὴν κοπιώδη προσπάθειαν συναγερμοῦ τῶν ὀρθοδόξων δυνάμεων ἐπεδίωξε τὴν ὑποστήριξιν τῆς Δύσεως καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἔγραψεν ἱκανὰς ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς Δυτικούς.

Μία ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Εὐστάθιον Σεβαστείας, ἡ 79, προέρχεται ἀπὸ τὰς ἡμέρας τῆς φιλίας των, ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 119 παρουσιάζει τὰ πρῶτα νέφη. Ἀνάγλυφος ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων τῶν δύο ἀνδρῶν εἰς τὴν ἐπιστολὴν 223 πρὸς αὐτόν, καθὼς καὶ εἰς ἐπιστολὰς πρὸς ἄλλα πρόσωπα.

Μακρὰ σειρὰ ἐπιστολῶν αὐτοῦ ἀναφέρεται εἰς τὰς μητροπολιτικὰς καὶ ἐξαρχικὰς δραστηριότητας αὐτοῦ εἰς τὸν εὐρύτερον γεωγραφικὸν χῶρον. Ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς πρὸς ἄλλας προσωπικότητας δυνάμεθα νὰ ἐπισημάνωμεν τὰς δύο πρὸς τὸν Ἀσχόλιον Θεσσαλονίκης[31], τὴν 135 πρὸς τὸν Ἀντιοχέα πρεσβύτερον καὶ μετέπειτα ἐπίσκοπον Ταρσοῦ Διόδωρον, εἰς τὴν ὁποίαν κρίνει ἐμβριθῶς δύο ἀποσταλέντα εἰς αὐτὸν συγγράμματα ἐκείνου, τὴν 258 πρὸς τὸν Ἐπιφάνιον Κωνσταντίας καὶ τὴν 260 πρὸς τὸν Ὄπτιμον Ἀντιοχείας τῆς Πισιδίας.

Αἱ ἐπιστολαὶ πρὸς ἐπισήμους ἄρχοντας καταλαμβάνουν σοβαρὰν ἔκτασιν εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἀνδρός. Μεγάλα ἢ μικρὰ ζητήματα προβάλλει πρὸς λύσιν εἰς μερικοὺς ἀπὸ τοὺς διασημοτέρους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς, ρύθμισιν πολιτικῶν ὑποθέσεων ὁλοκλήρου ἐπαρχίας, τακτοποίησιν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν ὁλοκλήρων περιοχῶν, ἱκανοποίησιν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐξυπηρέτησιν φίλων ἢ ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου. Ὁ ὕπαρχος Μόδεστος, πρώην διώκτης, ὁ ὑπουργὸς τῆς διοικήσεως Σωφρόνιος, ὁ διοικητὴς Καππαδοκίας Ἠλίας, ὁ διοικητὴς Πόντου Κανδιδιανός, ὁ ἔπαρχος Ἀνδρόνικος, ὁ γερμανοκαππα-

31. *Ἐπιστολαὶ* 154 καὶ 164.

δόκης στρατηγός Ἀβούργιος, ὁ στρατηγὸς Ἀρινθαῖος, ὁ στρατηγὸς Τερέντιος, οἱ στρατηλάται Βίκτωρ καὶ Τραϊανός, οἱ κόμητες Ἑλλάδιος, Ἰοβῖνος, Ἀρκάδιος, Μαγνινιανός, εἶναι οἱ κυριώτεροι ἀπὸ τοὺς ἄνδρας αὐτοὺς μὲ τοὺς ὁποίους διετήρει ἀλληλογραφίαν, ἐνίοτε πολὺ τακτικήν.
Ἀπὸ τοὺς λογίους δύνανται νὰ ἀναφερθοῦν ὁ Λιβάνιος, ὁ φιλόσοφος Μάξιμος, ὁ Ὠριγένης ὁ νεώτερος, ὁ σοφιστὴς Λεόντιος, ὁ ἔπαρχος Ἀντίπατρος, οἱ ἰατροὶ Εὐστάθιος καὶ Μελέτιος.
Μεταξὺ ἐκείνων τοὺς ὁποίους παρεμύθησεν ἦσαν ὁ Νεκτάριος, μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τέκνου των.

*Λειτουργικὰ κείμενα*

Ἡ ἐκκλησία τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας ἀσφαλῶς δὲν ἦτο χωρὶς λειτουργίαν πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπικήν του ἕδραν, ἀλλὰ καὶ ὁ Βασίλειος δὲν ἦτο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι θὰ παρημέλουν εὐκόλως ἕνα τόσον ζωτικὸν τομέα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ὅπως εἶναι ἡ λατρεία.
Γνωρίζομεν καλῶς ἀπὸ ειδήσεις αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὅτι εἶχεν εἰσαγάγει εἰς τὴν ἐπισκοπήν του ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου συγκροτουμένην ἀπὸ στοιχεῖα ἀντιφωνικῶς ψαλμωδικὰ καὶ εὐκτικά[32]. Ἤλλαξεν ἐπίσης τὴν μορφὴν τῆς δοξολογίας κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε αὐτη νὰ συμμορφώνεται πρὸς τὴν διδασκαλίαν περὶ ὁμοουσίου καὶ ν' ἀποκλείῃ τὴν ὑποτακτικὴν θεωρίαν τῶν Ἀρειανῶν.
Ἐξ ἄλλου ὁ Γρηγόριος Θεολόγος μεταξὺ ἄλλων ἔργων τοῦ Βασιλείου ἀναφέρει «εὐχῶν διατάξεις, εὐκοσμίας τοῦ βήματος»[33], καὶ δὴ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρεσβυτερικοῦ του σταδίου ἀκόμη. Ἦτο ἀδύνατον εἰς τὸν Βασίλειον ν' ἀφήσῃ τὰς ἀκολουθίας χωρὶς νέας εὐχάς, ἐκφραζούσας τοὺς ἀγῶνας τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Νικαίας μέχρι τῶν χρόνων του.
Φυσικὰ τὸ κυριώτερον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου φερόμενον λατρευτικὸν κείμενον εἶναι ἡ λειτουργία, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται ἐκτενὴς λόγος εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ λειτουργικῶν κειμένων.

## ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ἀπὸ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Βασίλειος εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἐκ-

32. *Ἐπιστολὴ* 207,3.
33. *Λόγος* 43,34.

κλησίαν, κατέστη ὑπηρέτης καὶ διδάσκαλός της. Εἶχε χρέος νὰ ἐργασθῇ διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς πίστεως, τὴν ὀργάνωσιν τῶν θεσμῶν, τὴν ἐξυγίανσιν τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν, τὴν οἰκοδομὴν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. *Ἡ δραστηριότης του εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς εἶχε* διπλῆν θεμελίωσιν· τὴν πίστιν καὶ τὸ ἦθος, «τὸ δόγμα καὶ τὸ κήρυγμα».

### *Παιδεία χριστιανικὴ καὶ παιδεία ἑλληνικὴ*

Διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν σκέψεών του ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων καὶ συγχρόνως διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ἐνεργειῶν του ἐστηρίχθη εἰς τὴν *διπλῆν παράδοσιν τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμησεν· ᾠκοδόμησεν ἐπὶ τῆς* διπλῆς παιδείας τὴν ὁποίαν ἔλαβε, τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς. Ὑπῆρξε πιστὸς μελετητὴς τῆς χριστιανικῆς Βίβλου, ἀλλὰ κατέστη καὶ πρότυπον καὶ ὁδηγὸς εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ δὲ δρόμος τὸν ὁποῖον ἐχάραξεν αὐτὸς ἐν προκειμένῳ, ἠκολουθήθη ἔκτοτε ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων.

Κατὰ τὸν Βασίλειον, διὰ νὰ κατευθυνθῇ κανεὶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας, πρέπει νὰ ἔχῃ ὁδηγὸν τὸ Πνεῦμα καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία φωτίζει τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς φεγγοβόλος πηγή. Ἀφοῦ δὲ ὁ λόγος τοῦ Πνεύματος καὶ ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου περιέχονται εἰς τὴν Γραφήν, αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι κριτήριον ὅλων τῶν σκέψεων καὶ πράξεών του. Εἰς αὐτὸν τὸν ἀπόλυτον σεβασμὸν πρὸς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐκφράζεται εἰς τὴν Βίβλον, εὑρίσκεται ἓν ἀπὸ τὰ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα ὁ Βασίλειος ἀπορρίπτει τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἑρμηνείας. Ὅσοι ἐπιχειροῦν νὰ προσθέσουν εἰς τὸ κείμενον κάποιαν σοβαροφάνειαν μὲ ἑρμηνευτικὰ εὑρήματα, φαίνεται νὰ θέτουν ἑαυτοὺς ἐπάνω ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Πνεύματος, διότι μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐξηγήσεως παρεισάγουν ἰδικάς των σκέψεις[1]. Ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Γρηγόριον Νεοκαισαρείας, τὸν φωτιστὴν τῶν περιοχῶν τοῦ Πόντου, δὲν ἴσχυσε νὰ τὸν κρατήσῃ δεσμευμένον εἰς τὴν μέθοδον τοῦ διδασκάλου τούτου, τοῦ Ὠριγένους, μολονότι ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ἔτρεφε τόσον μεγάλην ἐκτίμησιν πρὸς τὸ ἔργον ἐκείνου.

Ὅ,τι παρεδόθη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἀποτελεῖ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, γραπτὴν κατὰ τὸ ἓν μέρος, προφορικὴν κατὰ τὸ ἄλλο. Ὁ *Βασίλειος καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ μὴ ἐκφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν πί*στιν κατὰ τὰς θεολογικὰς ἀναζητήσεις των καὶ νὰ διατηροῦν ὅσα παρέλαβον. «Ὡς πιστεύομεν, οὕτω καὶ βαπτίζεσθαι, ὡς δὲ βαπτιζόμεθα οὕτω καὶ δοξολογεῖν»[2]. Ἐν προκειμένῳ χρησιμοποιεῖ τὴν ἰδιότυπον

1. *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 9,1.
2. *Ἐπιστολή* 175, PG 32, 652D.

ἐκείνην διάκρισιν τῆς παραδόσεως εἰς δόγμα καὶ κήρυγμα, εἰς ἄγραφον καὶ γραπτὴν παράδοσιν, δίδει δὲ συχνάκις μεγαλύτερον βάρος εἰς τὴν ἄγραφον. Κατὰ τὴν ἄποψίν του, συμπίπτουσαν ἐν πολλοῖς μὲ τὴν τῆς γραμματείας τῆς παλαιοτέρας ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Πατέρες ἐφύλασσον μέρος τῆς ἀληθείας ἀποκεκρυμμένον εἰς τὰ μυστήρια καὶ τὰ θέσμια ἐν γένει. «Ἄλλο δόγμα καὶ ἄλλο κήρυγμα· τὸ μὲν γὰρ σιωπᾶται, τὰ δὲ κηρύγματα δημοσιεύεται»[3]. Τὸ κήρυγμα, περιλαμβανόμενον εἰς τὴν Γραφὴν καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων, ἐκφράζεται διὰ τῆς γραπτῆς διδαχῆς, δογματικῆς καὶ ἠθικῆς, καθὼς καὶ διὰ τῶν γραπτῶν κανονισμῶν, εὐχῶν καὶ ὕμνων. Τὸ δόγμα εἶναι ἄγραφος ἑρμηνεία καὶ ἐμβάθυνσις εἰς τὸ κήρυγμα χωρὶς διατύπωσίν της μὲ λόγους· εἶναι δηλαδὴ βίωσις τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως εἰς τὴν μυστικὴν καὶ τὴν ἄλλην ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Βασίλειος εἶχε μελετήσει πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀναγνωριζομένους τότε προνικαιανοὺς πατέρας καὶ μνημονεύει ἀρκετοὺς ἀπὸ αὐτούς, κυρίως Ἀλεξανδρινούς. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσωμεν ὅτι δὲν ἦσαν οἱ πατέρες ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν τὴν ἀρχικὴν ὤθησιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ θεολογικῆς του σκεψεως, ἀλλ' αἱ «μητέρες», ὅπως ὑπερηφάνως δηλώνει ὁ ἴδιος. Ἔχων μέσα του μίαν περὶ Θεοῦ ἰδέαν, ὅπως τὴν ἔλαβεν ἀπὸ τὴν μητέρα του Ἐμμελίαν καὶ τὴν μάμμην Μακρίναν, κατὰ τὴν παιδικήν του ἡλικίαν, τὴν ηὔξησε χωρὶς νὰ τὴν μεταβάλῃ, ὡς σπέρμα τὸ ὁποῖον αὐξανόμενον γίνεται μεγαλύτερον χωρὶς ν' ἀλλάσσῃ γένος[4]. Ἀλλὰ φυσικὰ αἱ γυναῖκες αὐταὶ μετέδιδον ὅ,τι εἶχον παραλάβει ἀπὸ τοὺς διδασκάλους των, καὶ πρῶτος διδάσκαλος εἰς τὸν χῶρον ἐκεῖνον ἦτο ὁ Γρηγόριος Θαυματουργός, τοῦ ὁποίου μαθήτρια ὑπῆρξεν ἡ «περιβόητος» Μακρίνα, ἡ μάμμη. Οὗτος δὲ ἦτο ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὡδήγησε τὴν σκέψιν αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ Γρηγορίου Νύσσης, εἰς τὸν Ὠριγένην.

Διὰ τὸν Βασίλειον ἡ Νίκαια ὑπῆρξεν ἱστορικὸς σταθμὸς εἰς τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων της. Οὗτος θεωρεῖ ἑαυτὸν κληρονόμον τῶν πατέρων τῆς Νικαίας, οἱ ὁποῖοι ἐξήγγειλαν τὸ μέγα κήρυγμα τῆς εὐσεβείας. Βεβαίως οἱ ὑπὲρ τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας ἀγωνισταὶ ἦσαν ἄξιοι σεβασμοῦ, περισσότερον δὲ παντὸς ἄλλου ὁ Ἀθανάσιος, τὸν ὁποῖον ὁ Βασίλειος κατέστησε σιωπηρῶς ὁδηγόν του, ἐνῶ ἐπίσης σιωπηρῶς κατέβαλε προσπάθειαν νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν στάσιν του εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν.

Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἦτο συγχρόνως ἀνάμνησις καὶ ζωντανὴ πραγματικότης, τοῦτο δὲ ὄχι μόνον διὰ τοὺς εἰδωλολάτρας, ἀλλὰ καὶ διὰ πολλοὺς Χριστιανούς, οἱ

3. *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* 27, 66.
4. *Ἐπιστολὴ* 223,3.

ὁποῖοι ᾐσθάνοντο ἑαυτοὺς κληρονόμους δύο πολιτισμῶν, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, καὶ ἤθελαν νὰ παραλάβουν ἀπὸ μὲν τὸν πρῶτον ἓν περιλαμπρον ἔνδυμα, ἀπὸ δὲ τὸν δεύτερον μίαν ἐξόχως ὑψηλὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν.

Τὸ μέτρον κρίσεως περὶ τῆς στάσεως τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ δ' αἰῶνος ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας προσφέρουν οἱ Καππαδόκαι, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ προτρέπουν ἐνίοτε εἰς προφύλαξιν ἀπὸ τὴν «φιλοσοφίαν καὶ κενὴν ἀπάτην», διὰ νὰ εἶναι ἐναρμονισμένοι μὲ τὸ καινοδιαθηκικὸν πρόσταγμα, συγχρόνως σπουδάζουν μὲ ζῆλον τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς συναφεῖς ἐπιστήμας. Ἂν ὁ Βασίλειος μετὰ τὴν πλήρη στροφήν του εἰς τὸν χριστιανικὸν βίον ἤθελε ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς κλασικῆς παιδείας του, δὲν τὸ κατώρθωσεν· ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὸ ἐπεδίωξεν.

Δι' αὐτὸν ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἁπλῶς ἓν ἐξωτερικὸν πλαίσιον, ἔνδυμα, εἶναι ὄργανον ἐπεξεργασίας καὶ διατυπώσεως τῶν θεολογικῶν καὶ ἠθικῶν του ἀντιλήψεων. Ἐνσυνειδήτως οὗτος ἐπέλεξε συγκεκριμένας φιλοσοφικὰς ἀρχὰς διὰ τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς αὐτό. Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα, τόσον αὐτοῦ ὅσον καὶ ὁλοκλήρου τῆς ὀρθοδοξίας, παραμένει καθαρῶς χριστιανική, χωρὶς περιττὰς ἐπιφορτίσεις εἴτε ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴν εἴτε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ διὰ τὴν παρουσίασίν της ἀναγκαίως ὑπετάχθη εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς τρεχούσης τότε ὁρολογίας καὶ μεθόδου τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀνθρωπολογία του διατηρεῖ τὸν δυναμισμόν, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν παράστασιν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς εἰκόνος εἰς τὴν ὁμοίωσιν, ἀλλὰ συγχρόνως μαρτυρεῖ μίαν πλατωνίζουσαν τάσιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ μὲν ψυχὴ παρουσιάζεται ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωπος, τὸ δὲ σῶμα ὑποχωρεῖ εἰς τὸ παρασκήνιον. Ἡ ἠθικολογία του στηρίζεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν χαρίζει ἡ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου παρουσία τοῦ αὐτεξουσίου, ἀλλὰ διατηρεῖ καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν περὶ τῆς ἀρετῆς ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἀγαθοῦ.

### *Τὸ θεολογικὸν πρόβλημα*

Διὰ τὸν Βασίλειον ἡ θεολογία δὲν εἶναι καρπὸς ἀμερίμνου μελέτης καὶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ εἰς τὴν ἀπομόνωσιν τοῦ σπουδαστηρίου, εἶναι προϊὸν πάθους ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, παραγόμενον εἰς ἀγωνιστικὸν στίβον. Χωρὶς ὀρθὴν περὶ τοῦ θείου ὄντος ἀντίληψιν εἶναι ἀδύνατος ἡ κατάκτησις ὑψηλῆς στάθμης θρησκευτικοῦ βίου, αὕτη δὲ διαμορφώνεται εἰς ἕνα ἀδιάκοπον ἀγῶνα πρὸς τὴν πλάνην.

Φρονεῖ ὅτι πρωταρχικὸν καθῆκον τοῦ νοῦ εἶναι ν' ἀποκτήσῃ ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ, τοιαύτην φυσικὰ ἐπίγνωσιν, ὅση εἶναι δυνατὴ προκειμένου περὶ δύο ἄκρως ἀνομοίων ὄντων, τοῦ ἐλαχίστου ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν καὶ τοῦ ἀπειρομεγέθους ἀπὸ τὴν ἄλλην. Σημειωτέον ὅμως ὅτι αὐτὴ ἡ γνῶσις δὲν εἶναι νοησιαρχική, ἀλλὰ πνευματική, καὶ διὰ τοῦτο δύναται νὰ εὑρίσκεται εἰς συσχετισμὸν μὲ τὴν πνευματικὴν ἐμπειρίαν. Μεταξὺ θείας ἐνεργείας, γνώσεως, πίστεως, προσκυνήσεως, ὑπάρχει στενὴ ἀλληλουχία κατὰ τὴν ὁποίαν ἑκάστη λειτουργία παράγεται ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγουμένην καὶ εὑρίσκεται ἐπίσης εἰς ἀλληλεξάρτησιν μὲ ὅλας τὰς ἄλλας. «Γινώσκομεν δὲ ἐκ τῆς δυνάμεως τὸν Θεόν· ὥστε πιστεύομεν μὲν τῷ γνωσθέντι, προσκυνοῦμεν δὲ τῷ πιστευθέντι»[5]. Ἡ παρατήρησις τῶν θαυμάτων τῆς δημιουργίας ὁδηγεῖ εἰς γνῶσιν καὶ συγχρόνως εἰς δόξαν. Ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ πρῶτος παράγων τῆς γνώσεως. Δεύτερος παράγων εἶναι ἡ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. «Νοῦν καὶ λόγον συμπληροῦντα ἡμῶν τὴν φύσιν ἔχομεν, δι' οὗ Θεὸν ἐγνωρίσαμεν»[6]

Αὐτὴ ἡ γνῶσις εἶναι διάφορος τῆς κατὰ τὰ ἐγκόσμια μέτρα γνώσεως, διότι δὲν εἶναι γνῶσις οὐσίας, ἀλλ' ὑπάρξεως καὶ λειτουργίας[7]. Διὰ τοῦτο, ἐνῷ ἡ ἀλήθεια γνωρίζεται, ὁ Θεός, ἡ αὐτοαλήθεια, ἡ ὁποία περικλείει μέσα της τὴν ἀπόδειξίν της, ἐπιγινώσκεται. Αὐτὸς εἶναι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον συναντᾶται καὶ ἀναγνωρίζεται καὶ πιστεύεται καὶ προσκυνεῖται. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθώνει ὁ Βασίλειος νὰ ὑπερπηδήσῃ καὶ συγχρόνως νὰ ἀντικρούσῃ τόσον τὸν ἄκρον ἀγνωστικισμὸν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀρειανισμοῦ, ὅσον καὶ τὴν ἄκραν γνωσιαρχίαν τῶν Ἀνομοίων.

Τὸ σύμπαν δύναται νὰ διακριθῇ εἰς δύο κατηγορίας ὑπάρξεως: θεότητα καὶ κτίσιν, δεσποτείαν καὶ δουλείαν[8]. Τὸ ἄκτιστον, ὁ Θεός, εἶναι κάτι τὸ ἀρχικόν, τὸ δεσποτικόν, τὸ ἀγαθόν. Τὸ κτιστόν, ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας, δὲν προέρχεται ἐξ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὑποτεταγμένον εἰς αὐτόν, λαμβάνει τὸ ἀγαθὸν ἐκ μετοχῆς. Τὸ κτιστὸν εὑρίσκεται ἐντὸς χρόνου καὶ χώρου, καὶ τὸ ἄκτιστον ἐκτὸς ἀμφοτέρων, ἐκτὸς χρόνου μὲν διότι εἶναι ἀΐδιον, ἐκτὸς χώρου δὲ διότι εἶναι ἀσώματον.

Ἡ ἑνότης τοῦ Θεοῦ περικλείει δύο κατηγορίας, τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἐνέργειαν, τὰς κατηγορίας αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο ν' ἀκολουθοῦν ἔκτοτε διαπαντὸς τὴν ὀρθόδοξον θεολογικὴν σκέψιν. Ἡ οὐσία εἶναι μία εἰς τὸν Θεόν, μολονότι δὲ ἀποδεχόμεθα αὐτὸν ὑπὸ τριαδικὴν μορφήν, εἶναι κοινὴ εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα. Αἱ ἐνέργειαι εἶναι ἐπίσης κοιναὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Τριάδα δυνάμεις, εἶναι δηλαδὴ ἐκδηλώματα τῆς οὐσίας. Αὗται συνιστοῦν τὰς σχέσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν κτίσιν, αἱ

5. *Ἐπιστολὴ* 234 πρὸς Ἀμφιλόχιον.
6. *Περὶ εὐχαριστίας* 2, PG 31, 221C.
7. *Ἐπιστολὴ* 234,2.
8. *Ἀνατρεπτικὸς Εὐνομίου* 3, 2.

όποῖαι δηλώνονται μὲ τὰ ἰδιώματα καὶ τὰ ὀνόματα. Τὰ ὀνόματα ὁ Εὐνόμιος ἐκλαμβάνει ὡς κενὰς περιεχομένου καὶ συνωνύμους μεταξύ των ἐκφράσεις, ἀλλ' ὁ Βασίλειος εἰς τὴν ὀνοματοκρατίαν αὐτὴν ἀντέτασσεν ἕνα μετριοπαθῆ πραγματισμόν, κατὰ τὸν ὁποῖον ταῦτα ἐκφράζουν πραγματικὰς σχέσεις τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμον[9].

Τὴν διάκρισιν ἐντὸς τοῦ Θεοῦ συνιστᾶ ἡ ὕπαρξις τῶν τριαδικῶν ὑποστάσεων, προκαλεῖ δὲ ταύτην ὁ λόγος τῆς αἰτιότητος, κατὰ τὸν ὁποῖον αὗται κατέχουν ἀνάλογον θέσιν ἔναντι ἀλλήλων. Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐνέργεια, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ Θεοῦ, ἀποτελοῦν κατηγορίας ἐντὸς τῆς θεότητος, αἱ ὑποστάσεις ὅμως ἔναντι τῆς οὐσίας συνιστοῦν διάκρισιν.

Ἔχων ν' ἀντιμετωπίσῃ ἀπὸ τὴν *μίαν πλευρὰν τοὺς θεολόγους τῆς* νεωτέρας φάσεως τοῦ ἀρειανισμοῦ, καὶ ὑπεράνω ὅλων τοὺς Ἀνομοιανούς, παρ' αὐτοὺς δὲ τοὺς μετριοπαθεστέρους Ὁμοιανοὺς καὶ Ὁμοιουσιανούς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην τοὺς συνεχιστὰς τῆς διδασκαλίας τοῦ Σαβελλίου, ἦτο πολὺ προσεκτικὸς εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῆς ὁρολογίας καὶ κατέβαλε σοβαρὰν καὶ ἐπίμονον προσπάθειαν, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ δογματικὴν ἰσορροπίαν. Ἀναλύει καὶ αὐτὸς τὴν θεολογίαν εἰς τριαδολογίαν, τὴν δὲ τριαδολογίαν ἀναπτύσσει περισσότερον ὡς ἐμπειρικὴν ἀλήθειαν παρὰ ὡς προϊὸν φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ὅπως εἴπομεν, τὴν διάκρισιν προσώπων εἰς τὴν θεότητα προκαλεῖ ὁ λόγος τῆς αἰτιότητος, κατὰ τὸν ὁποῖον ταῦτα κατέχουν ἀνάλογον ἔναντι ἀλλήλων θέσιν. Ὁ Πατὴρ εἶναι ἀγέννητος, γεννᾷ καὶ ἐκπορεύει, ὁ Υἱὸς γεννᾶται καὶ ἐνανθρωπεῖ, τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ πέμπεται[10]. Οὕτως ἐντὸς τῆς θεότητος θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθοῦν ὁ μὲν Πατὴρ ὡς ἡ πρωταρχικὴ ὀντότης, ὁ δὲ Υἱὸς ὡς ἡ ἐκφραστικὴ καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς ἡ τελειωτικὴ ἢ ἁγιαστική. Αἱ διακεκριμέναι αὐταὶ ὑποστάσεις εὑρίσκονται εἰς τοιαύτην μεταξύ των συνάφειαν, ὥστε ἡ μία νὰ μὴ νοῆται χωρὶς τὰς ἄλλας καὶ νὰ ἀπαιτῇ τὰς ἄλλας· εἶναι τρία τέλεια πρόσωπα ἀχωρίστως ἡνωμένα. «Ὅπου γὰρ Ἁγίου Πνεύματος παρουσία, ἐκεῖ καὶ Χριστοῦ ἐπιδημία· ὅπου δὲ Χριστός ἐκεῖ καὶ ὁ Πατὴρ πάρεστι δηλονότι»[11]. Διὰ τοῦτο ὅποιος δὲν πιστεύει εἰς τὸ Πνεῦμα δὲν δύναται νὰ πιστεύῃ πράγματι οὔτε εἰς τὸν Υἱόν, καὶ ὅποιος δὲν πιστεύει εἰς τὸν Υἱὸν δὲν δύναται νὰ πιστεύῃ πράγματι οὔτε εἰς τὸν Πατέρα[12].

Ἐπιθυμῶν ν' ἀποφύγῃ κατηγορίαν περὶ τριθεΐας, δὲν ἀποκαλεῖ τὸ Πνεῦμα Θεόν. Τὴν ἐπιφυλακτικότητα ταύτην ὁ Ἀθανάσιος χαρακτηρίζει *οἰκονομίαν καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος δικαιολογεῖ ἐπικαλούμε*νος πολιτικὴν σκοπιμότητα. Ἐνῶ δὲ ὁ τελευταῖος οὗτος ἠνωχλεῖτο ἀπὸ τὴν στάσιν του αὐτὴν καὶ ἠρώτα, ἕως πότε θὰ κρύπτῃ τὸν λύχνον ὑπὸ τὸν μόδιον[13], ἄλλοι αὐστηρότεροι ὀρθόδοξοι ἐθεώρουν τὸν Βασί-

9. *Ἀνατρεπτικὸς Εὐνομίου* 1, 5-7.
10. *Ἐπιστολὴ* 125,3.
11. *Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου* 5, PG 31, 600.
12. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, 11,27.
13. *Ἐπιστολὴ* 58.

λειον νεωτεριστὴν διὰ τοῦτο, οἱ δὲ Ἀρειανοὶ ἐθεώρουν αὐτὸν νεωτεριστὴν διὰ τὸ ἀντίθετον. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐδέχετο καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς Θεόν, ὅπως καὶ ὅτι τὸ ἐδέχετο ὁμοούσιον. Ἐδήλωνε τοῦτο ρητῶς εἰς ἰδιαιτέρας συζητήσεις, κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου[14], προσπαθεῖ δὲ νὰ τὸ ὑποδηλώση διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως ἄλλων μὴ ἀμφισβητουμένων ὅρων, ὅπως εἶναι τὸ θεῖον, τὸ ὁμότιμον καὶ τὰ παρόμοια.

Ἡ ἑνότης τῶν τριαδικῶν ὑποστάσεων ἐκφράζεται σαφῶς διὰ τῆς ταυτότητος τῆς ἐνεργείας. Παρατηρεῖται ἓν ἀδιάκοπον ρεῦμα ἐνεργείας μεταξὺ τῶν τριῶν. «Ἡ τοίνυν ὁδὸς τῆς θεογνωσίας ἐστὶν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς Πνεύματος διὰ τοῦ ἑνὸς Υἱοῦ πρὸς τὸν ἕνα Πατέρα· καὶ τἀνάπαλιν ἡ φυσικὴ ἀγαθότης καὶ ὁ κατὰ φύσιν ἁγιασμὸς καὶ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα ἐκ Πατρὸς διὰ τοῦ Μονογενοῦς ἐπὶ τὸ Πνεῦμα διήκει»[15].

### *Ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας*

Ὁ Βασίλειος τοποθετεῖ τὴν κοσμολογίαν εἰς τὰ πλαίσια τῆς θεολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας. Δὲν θεωρεῖ ὀρθὸν νὰ ἐξετάζεται αὐτοτελῶς ὁ κόσμος, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει ἀξίαν καθ' ἑαυτόν, ἀλλ' εἶναι ὄργανον, γυμναστήριον ἀρετῆς διὰ τὸν ἄνθρωπον, «ψυχῶν λογικῶν διδασκαλεῖον καὶ θεογνωσίας παιδευτήριον»[16].

Γνωρίζων καλὰ τὰ κοσμολογικὰ συστήματα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀνατρέπει τὰ θεμέλιά των, τὰ ὁποῖα εἶναι δύο, ἡ ἀϊδιότης καὶ ἡ αὐθυπαρξία. Ἀϊδιότητα ἀποδίδει μόνον εἰς τὴν ποιότητα ὑπάρξεως τῆς ἀπροσπελάστου οὐσίας τοῦ Θεοῦ· αὐτὴ εἶναι ἀΐδιος καὶ ὁ κόσμος δὲν εἶναι. Αἰωνιότητα ἀποδίδει εἰς τὴν προχρόνιον καὶ προδημιουργικὴν ἐκδήλωσιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ· αὐταὶ εἶναι αἰώνιοι καὶ ὁ κόσμος δὲν εἶναι, εἶναι ἔγχρονος. Ἡ ἀπόστασις τῆς αἰωνιότητος ἀπὸ τὴν ἀϊδιότητα εἶναι ἄπειρος καὶ δὲν ὑφίσταται σημεῖον συναντήσεώς των, διότι αἱ δύο κατηγορίαι ἰσχύουν ἐπὶ διαφόρων ἐπιπέδων. Ἡ ἀπόστασις τοῦ χρόνου ἀπὸ τῆς αἰωνιότητος εἶναι ἁπλῶς μεγάλη, ὑπάρχει δὲ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο καταστάσεων, ἡ στιγμὴ τῆς δημιουργίας, καθ' ἣν ἀκριβῶς γεννᾶται ὁ χρόνος.

Ἡ ἄποψις περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μηδενὸς εἶναι θεμελιῶδες δόγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι ἐπιφέρει τὴν τομὴν τοῦ συνόλου τῶν ὄντων εἰς δύο, εἰς τὸ ἄκτιστον καὶ εἰς τὸ κτιστόν. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Βασιλείου ἡ κατάστασις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐνήργησεν ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἡ ἄμορφος ὕλη, ἀλλ' ἡ ἀνυπαρξία, καὶ τὸ ἔργον του

14. *Λόγος* 43,69.
15. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 18,47.
16. *Εἰς Ἑξαήμερον* 1,6.

ἔφερεν εἰς ὕπαρξιν συγχρόνως οὐσίαν καὶ μορφήν[17]. Ὁ Θεὸς ἔδωσεν εἰς τὸν κόσμον πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατὸν νὰ δεχθῇ· «ὡς ἀγαθὸς τὸ χρήσιμον, ὡς σοφὸς τὸ κάλλιστον, ὡς δυνατὸς *τὸ μέγιστον*». *Καθ' ὅσον εἶναι* ἀριστοτέχνης, τὰ ἔργα ἐξῆλθον ἀπὸ τὰς χεῖρας του καλὰ λίαν, ἄριστα, ἀλλὰ τὸ κάλλος των συνίσταται ἁπλῶς εἰς τὸ ὅτι ἔχουν μέσα των τὴν ῥοπὴν πρὸς τὴν τελείωσιν[18]. Ὁ ἀκοίμητος ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ παρακολουθεῖ τὰ πάντα, παρέχει εἰς ὅλα τὴν σωτηρίαν των· «οὐδὲν ἀπρονόητον, οὐδὲ ἠμελημένον»[19].

Οἱ ἄγγελοι, ἂν καὶ ἀνήκουν εἰς τὰ κτίσματα, θεωροῦνται ὅτι ἐδημιουργήθησαν εἰς ὑπέρχρονον κατάστασιν, ἡ ὁποία εἰς ἓν εἰδικὸν χωρίον χαρακτηρίζεται ἐπίσης μὲ τοὺς ὅρους αἰώνιος καὶ ἀΐδιος. «Ἦν τις πρεσβυτέρα τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως κατάστασις ταῖς ὑπερκοσμίοις δυνάμεσι πρέπουσα, ἡ ὑπέρχρονος, ἡ αἰώνιος, ἡ ἀΐδιος»[20]. Εὑρίσκομεν ἐδῶ ἓν μοναδικὸν χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προφανὴς ἡ ἐπίδρασις τῆς περὶ αἰωνίας δημιουργίας διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους, ἂν καὶ μᾶλλον ἐκφραστικῶς.

Εἰς *τὴν δημιουργίαν* τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει ἓν φαινόμενον, τοῦ ὁποίου τὴν ἀξίαν δὲν δύναται νὰ παρασιωπήσῃ κανεὶς σώφρων, ὅτι ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν[21]. Εἰς μίαν βραχεῖαν παράγραφον λόγου του δίδει ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

> «Τοῦτο ἄνθρωπος· νοῦς ἐνδεδυμένος προσφόρῳ καὶ πρεπούσῃ σαρκί. Τοῦτο ὑπὸ τοῦ πανσόφου τεχνίτου τῶν ὅλων ἐν τοῖς μητρώοις ἡμῶν πλάττεται κόλποις. Τοῦτο ὡς φῶς ἐκ τῶν σκοτεινῶν ἐκείνων θαλάμων ὁ τῶν ὠδίνων ἄγει καιρός. Τοῦτο ἄρχειν ἐτάχθη τῶν ἐπὶ γῆς. Τούτῳ γυμνάσιον ἀρετῆς ἡ κτίσις *ὑφήπλωται. Τούτῳ κεῖται νόμος μιμεῖσθαι τὸν πλάστην* εἰς δύναμιν, καὶ τὴν ἐν οὐρανοῖς εὐταξίαν σκιαγραφεῖν ἐπὶ γῆς. Τοῦτο ἐντεῦθεν καλούμενον ἀπανίσταται. Τοῦτο τοῦ πέμψαντος Θεοῦ παρίσταται βήματι. Τοῦτο εὐθύνεται, τοῦτο δέχεται τὴν τῶν ἐνταῦθα πεπολιτευμένων ἀντίδοσιν»[22].

Ἐπίμονος εἶναι ἡ ἔμφασις τοῦ Βασιλείου ἐπὶ τῆς συναφείας τῶν δύο συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου, ψυχῆς καὶ σώματος. Ὁ τεχνίτης συνέδεσε τὴν ψυχὴν πρὸς τὸ σῶμα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε αὕτη φθάνουσα μέχρι τῶν περάτων αὐτοῦ νὰ φέρῃ τὰ διαφορετικὰ μέλη του εἰς σύμπνοιαν *καὶ κοινωνίαν. Περικλείων στοιχεῖα ἐκ τοῦ συνόλου τῆς* κτίσεως, ὁ ἄνθρωπος δύναται προσφυῶς νὰ ἀποκληθῇ μικρόκοσμος[23].

Σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως εἶναι ὁ Θεός[24], τοῦτο δὲ πλὴν τῆς

17. *Εἰς Ἑξαήμερον* 2.3.
18. *Εἰς Ἑξαήμερον* 2.7. 3,10.
19. *Εἰς Ἑξαήμερον* 7,5.
20. *Εἰς Ἑξαήμερον* 1,5.
21. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 2,3.
22. *Περὶ τοῦ μὴ προσηλῶσθαι τοῖς βιωτικοῖς* 5.
23. *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* 7.
24. *Εἰς Ι Ψαλμόν.* 3.

φυσικῆς ἀκολουθίας τῶν πνευματικῶν πραγμάτων κατοχυρώνεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν παρατήρησιν, ὅτι μέσα της εὑρίσκεται μία ἀκατανίκητος φυσικὴ ροπὴ πρὸς τὸ ἀγαθόν, τὸν Θεόν. «Οὕτω μὲν οὖν φυσικῶς ἐπιθυμητικοὶ τῶν καλῶν οἱ ἄνθρωποι. Κυρίως δὲ καλὸν καὶ ἀγαπητὸν τὸ ἀγαθόν· ἀγαθὸς δὲ ὁ Θεός. Ἀγαθοῦ δὲ πάντα ἐφίεται· Θεοῦ ἄρα πάντα ἐφίεται»[25].
Τὰ βασικώτερα γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ λόγος. *Ἡ ἐλευθερία βουλήσεως, ἀποδιδομένη τόσον εὐστόχως διὰ* τοῦ ὅρου 'αὐτεξούσιον', εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὁποία δίδει ἀξίαν εἰς τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις, καὶ μάλιστα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. «Θεῷ γὰρ οὐ τὸ ἠναγκασμένον φίλον, ἀλλὰ τὸ ἐξ ἀρετῆς κατορθούμενον. Ἀρετὴ δὲ ἐκ προαιρέσεως καὶ οὐκ ἐξ ἀνάγκης γίνεται. Προαίρεσις δὲ τῶν ἐφ' ἡμῖν ἤρτηται, τὸ δὲ ἐφ' ἡμῖν ἐστι τὸ αὐτεξούσιον»[26]. Ἐπομένως δὲν δύναται κανεὶς νὰ διερωτηθῇ, διατί ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐδημιουργήθη οὕτως, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἐπιλέξῃ τὸ κακόν, διότι εἰς τὰ λογικὰ κτίσματα δὲν χωρεῖ δουλεία ἀνάγκης. Ἡ λογικὴ κτίσις εἶναι συγχρόνως καὶ προαιρετικὴ καὶ ἔμπρακτος, ἐνῶ ἡ ἄλογος εἶναι ἀπροαίρετος καὶ ἀκίνητος.
Ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ αὐτεξουσίου δίδει εἰς τοὺς Χριστιανοὺς στοχαστὰς ἐξαίρετον ἄνεσιν δι' ἑρμηνείαν τοῦ κακοῦ, τοῦ πολυθρυλήτου προβλήματος, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Βασίλειος[27]. Τὸ κακὸν εἶναι ὀντολογικῶς ἀνύπαρκτον, εἶναι τὸ μὴ ὄν, ἂν καὶ ἀποτελεῖ μίαν πραγματικότητα. Διακρίνεται εἰς φυσικὸν καὶ ἠθικόν. Τὸ φυσικὸν κακὸν δὲν εἶναι οὐσιωδῶς κακόν, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς φθαρτότητος τῶν κτιστῶν ὄντων, μία ἀναγκαία ἀτέλεια τῆς φύσεώς των. Εἶναι δυνατὸν τὸ φυσικὸν κακὸν νὰ εἶναι εἰς ὡρισμένας περιστάσεις οὐσιωδῶς καλόν, λόγῳ τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως, τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως ἐπιφέρει, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ πόνος. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τὸ ἠθικὸν κακὸν ὑφίσταται πράγματι, ἀλλ' εἶναι γέννημα τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, τοῦ αὐτεξουσίου[28]. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν Θεόν, ἐπέρχεται αὐτομάτως τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶναι μία ἔλλειψις, στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. «Τοῦτό ἐστι τὸ κακόν, ἡ τοῦ Θεοῦ ἀλλοτρίωσις»[29].
Ἡ μακαριότης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἀρχέγονον κατάστασιν, δηλαδὴ εἰς τὴν κατὰ φύσιν ζωήν, ἦτο ὑπὸ αἵρεσιν καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ κανεὶς ὅτι διήρκεσεν ὡς ριπὴ ὀφθαλμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη εἰς τὴν μακαριότητα καὶ συγχρόνως εἰς τὴν ἐλευθερίαν, μόλις δὲ ἠθέλησε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν τελευταίαν ταύτην, εὑρέθη πρὸ τοῦ ἀπατηλοῦ διλήμματος νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῆς συμπαρατάξεως μὲ τὸν Θεὸν καὶ τῆς ἀνυψώσεώς του εἰς Θεόν. Ἀφοῦ ἐπροτίμησε τὸ δεύτερον,

25. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 2,1.
26. *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός*, 7.
27. *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός*, 2.
28. *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός*, 5.
29. Αὐτόθι 8.

ἔγινεν ἀντίπαλος τοῦ Θεοῦ, ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὸν Θεόν, καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπετέλεσε τὴν ἁμαρτίαν, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὸν θάνατον. Τὸ γεγονὸς τῆς πτώσεως, τὸ ὁποῖον ὁ Βασίλειος ταυτίζει μὲ τὴν ἁμαρτίαν, ἔχει δύο ὄψεις, τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικήν, τὴν προσωπικὴν καὶ τὴν διαπροσωπικήν. Ἡ προσωπικὴ πλευρὰ τῆς πτώσεως συνίσταται εἰς τὴν διάσπασιν τῆς προσωπικότητος. Ἡ διαπροσωπικὴ πλευρὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν διατάραξιν τῶν σχέσεων μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ διάσπασις τῆς προσωπικότητος ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἀπόσπασιν, τὴν ἀποξένωσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ, τὴν «Θεοῦ ἀλλοτρίωσιν», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ φοβερώτερον ἀπὸ ὅλα τὰ κακά.

*Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία*

Ἡ πτῶσις μετέστρεψε τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὅλης τῆς κτίσεως, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐματαίωσεν ὁριστικῶς. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδὰμ κληρονομοῦν αὐτὸν τὸν ἴδιον μὲ τὰς ἀδυναμίας του, διότι ἡ φύσις του εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς ἰδικῆς των. Ἀδὰμ καὶ ἀπόγονοί του ἀλληλοπεριχωροῦνται καὶ πᾶς νεογεννώμενος φέρει αὐτὴν τὴν φύσιν τὴν ὁποίαν ἔφθειρεν ὁ πρῶτος. Οὕτω πλέον ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ τὴν πορείαν πρὸς τὴν ζωὴν κατήντησεν εἰς τὴν ὁδὸν πρὸς τὸν θάνατον, ἀπὸ τὴν ἀφθαρσίαν εἰς τὴν φθοράν, ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα εἰς τὰ δεσμὰ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, τὰ ὁποῖα, ἐνῷ προσπαθεῖ νὰ ἀποσείσῃ καθιστᾷ βαρύτερα. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον δίδει τὸν τόνον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου δὲν εἶναι τὰ δεσμά, ἀλλ' ἡ ἀπoργάνωσις τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ προσωπικότης του καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν χαλκεύονται τὰ δεσμά. Ἑπομένως ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χρειάζεται περισσότερον δὲν εἶναι ἡ ἀποδέσμευσις, ἀλλ' ἡ ἀναοργάνωσις, ἡ ὁποία δύναται νὰ κατορθωθῇ διὰ μιᾶς ἀνακαινίσεως ἢ ἀνακτίσεως.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς εἶναι εὔλογον ὅτι ἀπητεῖτο ἐξωτερικὸς λυτρωτὴς τοιαύτης ἐξουσίας, ὥστε νὰ ἐπιτελέσῃ ἔργον δευτέρας δημιουργίας[30]. Τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητος τοῦ λυτρωτοῦ κατέχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν ὅλην χριστιανικὴν θεολογίαν, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν πατερικὴν διατύπωσιν αὐτῆς, διότι πράγματι ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἵσταται ἢ πίπτει μαζὶ μὲ αὐτόν.

Ποῖος ἠδύνατο νὰ εἶναι αὐτός; Δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀδελφός, διότι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ἱκανὸς νὰ πείσῃ τὸν διάβολον νὰ ἀφήσῃ ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τὸν ἅπαξ συλληφθέντα ὑπ' αὐτοῦ ἀδελφόν του, ἀφοῦ οὔτε διὰ τὰ ἰδικά του ἁμαρτήματα δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ δώσῃ ἐπαρκῆ ἐξιλαστήριον προσφοράν. Ἑπομένως οὔτε ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του δύναται νὰ περιμένῃ κανεὶς σωτηρίαν, οὔτε ἀπὸ συνάνθρωπον. Μόνον ὁ

30. *Βλ. 48 Ψαλμὸν 3.*

Θεός ἠδύνατο νά πραγματοποιήση τό ἔργον τοῦτο καί τό ἐπραγματοποίησε διά τοῦ ἑνός τῆς Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ, ἐξ οὗ καί τό ἔργον λαμβάνει τό ὄνομα «διά τοῦ Υἱοῦ οἰκονομία»[31]. Καί ἐπετέλεσε τοῦτο ὄχι εἰς ἀμιγῆ θεότητα, ἀλλ' εἰς ἕνωσιν μέ τόν ἄνθρωπον. Αὐτήν τήν κεντρικήν ἰδέαν τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς θεολογίας διετύπωσεν ὁ Βασίλειος ἀκολουθῶν τόν Ἀθανάσιον.

Ἐκεῖνο τό ὁποῖον τονίζει ἰδιαιτέρως ὁ Βασίλειος ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ πραγματική ἀνάγκη τῆς ὑπό τοῦ Υἱοῦ προσλήψεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Βεβαίως ὁ Θεός ἠδύνατο νά εὕρη πολλούς δρόμους σωτηρίας, ἀλλ' ὅλοι αὐτοί ἔπρεπε νά μή ἀγνοοῦν τήν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἡ ἀπαίτησις τοῦ αὐτεξουσίου φθάνει μέχρι τοῦ σημείου τούτου, ὅτι, ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν δύναται νά ἐξασφαλίση μόνος του τήν σωτηρίαν, ὀφείλει νά συμβάλη εἰς αὐτήν ἐνεργῶς καί παθητικῶς, ἤτοι ὡς φύσις, ἀφ' ἑνός μέν μετέχουσα ὡς συστατικόν τοῦ Σωτῆρος εἰς τό ἔργον τοῦτο, ἀφ' ἑτέρου δέ ἀνυψουμένη ὑπό τοῦ Θεοῦ εἰς τήν σφαῖραν αὐτοῦ. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ καί ἡ προσωπικότης τοῦ Θεανθρώπου. Ἐάν δέν μετεῖχεν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἰς τό σωτηριῶδες ἔργον καί ἄλλο ἦτο τό μέσον τό ὁποῖον ὁ Υἱός θά ἐλάμβανε διά τήν εἰς τόν κόσμον κάθοδόν του, ἐπί παραδείγματι ἕν οὐράνιον σῶμα, τότε ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δέν ἠδύνατο νά ἐπιτευχθῆ. «Εἰ γάρ ἄλλο μέν ἦν τό βασιλευόμενον ὑπό τοῦ θανάτου, ἄλλο δέ τό παρά τοῦ Κυρίου προσληφθέν, οὐκ ἄν μέν ἐπαύσατο τά ἑαυτοῦ ἐνεργῶν ὁ θάνατος, οὐκ ἄν δέ ἡμέτερον κέρδος ἐγένετο τῆς σαρκός τῆς θεοφόρου τά πάθη»[32].

Ἀντιμετωπίζει δι' ἐκφράσεων ὡς αὐτή τήν διδασκαλίαν τοῦ Ἀπολιναρίου, ὁ ὁποῖος ἐκυμαίνετο ὡς πρός τό πρόβλημα μεταξύ ἑνός οὐρανίου σώματος καί μιᾶς ἐπιγείου σαρκός. Καί ἐδῶ εἰσέρχεται ἐκείνη ἡ δανεία ἀρχή τῶν Καππαδοκῶν, «τῷ ὁμοίῳ τό ὅμοιον», ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διά τῆς ἀνθρωπινης φύσεως.

Ἡ θεότης τοῦ Υἱοῦ δέν μετεβλήθη εἰς σάρκα καί ἡ σάρξ δέν ἀπερροφήθη ἀπό τήν θεότητα. Ἡ θεότης διετηρήθη ἀνέπαφος καί ἡγίασε τήν σάρκα, οὕτω δέ ὁ Υἱός, ἐνῶ παρέμεινε διαπαντός εἰς τούς οὐρανούς, ἔγινε δεκτός ἀπό τήν γῆν. Ἡ ἐνανθρώπησις, ἑνώνουσα Θεόν καί ἄνθρωπον, συνιστᾶ τό θεμέλιον τῆς σωτηρίας τοῦ δευτέρου καί ὁλοκληρώνει τήν διαρκῆ κίνησιν τοῦ Θεοῦ πρός τόν ἄνθρωπον. Εἶναι τό μέγιστον θαῦμα καί δέν δύναται νά ἀγνοηθῆ ἀπό κανένα. Τά θαύματα τῆς φύσεως, ἡ ἀνατολή τοῦ ἡλίου, αἱ φάσεις τῆς σελήνης, αἱ ἐναλλαγαί τῶν ἐποχῶν, καί ὅλα τά ἄλλα φαινόμενα, δέν μαρτυροῦν τόσον ἐντόνως τήν ὑπεροχήν τῆς θείας ἰσχύος ὅσον ἡ ἐνανθρώπησις καί ἡ διά τῆς σαρκός θεία ἐμπλοκή μέ τόν θάνατον[33].

31. *Περί Ἁγίου Πνεύματος* 18.
32. *Ἐπιστολή* 261,2.
33. *Περί Ἁγίου Πνεύματος* 18.

Ὁ Βασίλειος φέρει τὸν Χριστὸν μὲ ὅλα τὰ καθιερωμένα εἰς τὴν βιβλικὴν καὶ πατερικὴν παράδοσιν ὀνόματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλα σχετικὰ μὲ τὸ σωτηριῶδες ἔργον του: θύρα, ὁδός, ἄρτος, ἄμπελος, ποιμήν, φῶς, ἰατρός, ἀνάστασις, λυτρωτής, σωτήρ, διδάσκαλος, ἀρχιερεύς.
Ἡ σωτηρία παρουσιάζεται κατά τινα τρόπον ὡς ἀπελευθέρωσις διὰ καταβολῆς λύτρων. Ἀφ' ὅτου ὁ ἄνθρωπος, ηττηθεὶς ἀπὸ τὸν διάβολον, ἔχασε τὴν ἐλευθερίαν του καὶ κατέστη ὑποχείριος καὶ δοῦλος, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπολυθῆ τοῦ ζυγοῦ, ἂν δὲν ἐδίδετο εἰς τὸν Διάβολον πολύτιμον λύτρον, ἀντάξιον τοῦ ὑποχειρίου. Καὶ τοῦτο ἦτο τὸ ἐξιλαστήριον αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ πολυτιμότερον ἀπὸ τὸ σύνολον τῆς πεπτωκυίας ἀνθρωπότητος, διότι ἦτο ἀνέπαφον ἀπὸ τὴν πτῶσιν[34].
Μία σχετικὴ ἐν προκειμένῳ εἰκὼν τοῦ Βασιλείου εἶναι ἡ περὶ τοῦ διαρραγέντος καὶ ἀνεγερθέντος τοίχου. Τοῖχος διαρραγεὶς ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνοικοδομηθῆ χωρὶς νὰ κρημνισθῆ πλήρως. Μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ κατερρίφθη ὁ τοῖχος καὶ μὲ τὴν ἀνάστασιν ἀνηγέρθη ἐκ νέου ἀκατάλυτος. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἡ μάχη καὶ ἡ ἀνάστασις ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς νίκης.
Ὅ,τι συνέβη εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ ἐπαναλαμβάνεται εἰς ἑκάστην ἀνθρωπίνην ὕπαρξιν, ἐφ' ὅσον συντρέξουν αἱ προϋποθέσεις, *τὰς ὁποίας θὰ ἴδωμεν εἰς τὴν θέσιν των*. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ, ἐκπροσωποῦσα ὁλόκληρον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ, καὶ ἕκαστος ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐπιτύχη τὸ ἴδιον. Τοῦτο εἶναι ὁ καθολικὸς καρπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως.

> «Ἡ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν περὶ τοῦ ἀνθρώπου οἰκονομία ἀνάκλησίς ἐστιν ἀπὸ τῆς ἐκπτώσεως καὶ ἐπάνοδος εἰς οἰκείωσιν Θεοῦ ἀπὸ τῆς διὰ τὴν παρακοὴν γενομένης ἀλλοτριώσεως. Διά τοῦτο ἡ μετὰ σαρκὸς ἐπιδημία Χριστοῦ, αἱ τῶν εὐαγγελικῶν πολιτευμάτων ὑποτυπώσεις, τὰ πάθη, ὁ σταυρός, ἡ ταφή, ἡ ἀνάστασις, ὥστε τὸν σωζόμενον ἄνθρωπον διὰ μιμήσεως Χριστοῦ τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην υἱοθεσίαν ἀναλαβεῖν»[35].

Εἶναι ἀνάκλησις ἀπὸ τῆς ἐκπτώσεως, ἀλλ' ἐπίσης ἀνάκλησις ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ νέα ζωοποίησις, ἀναγέννησις. Αὐτὴ ὅμως ἡ κατάστασις ἔχει κάτι μονιμώτερον ἀπὸ τὴν ἀρχέγονον παραδεισιακὴν κατάστασιν, ὅταν συντελεσθῆ καὶ ὁριστικοποιηθῆ, διότι δὲν θὰ ἐπιδέχεται ἀλλοίωσιν πρὸς τὸ χειρότερον, θὰ εἶναι ἀσφαλής, ἀκατάλυτος καὶ ἀνεπιβούλευτος πρὸς δευτέραν πτῶσιν[36].
Ἡ σωτηριώδης ἐνέργεια τοῦ Χριστοῦ, καθολικοῦ πάντοτε χαρακτη-

34. *Εἰς 48 Ψαλμὸν* 3.
35. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 15, 35.
36. *Εἰς 61 Ψαλμὸν* 3.

ρος, συνεχίζεται μέχρι τῆς ἀναλήψεως. Ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς ἀρχίζει ἡ οἰκείωσίς της διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος, ἀφοῦ τότε ἐθεμελιώθη ἡ Ἐκκλησία.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι παγκόσμιος ὀργανισμὸς κατὰ χῶρον μὲν ἐπεκτεινόμενος εἰς ὁλόκληρον τὴν ὑφήλιον, κατὰ σύνθεσιν δὲ περιλαμβάνων ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως, καὶ δὴ εἰς τρεῖς συζυγίας, «ἔθνη καὶ τοὺς κατοικοῦντας τὴν οἰκουμένην, γηγενεῖς καὶ τοὺς υἱοὺς ἀνθρώπων, πλουσίους καὶ πένητας», συμφώνως πρὸς τὸ ψαλμικόν[37], ἀλλ' ἐπίσης ἀγαθοὺς καὶ ἁμαρτωλούς. Δὲν περιλαμβάνει ὅμως τοὺς ἀπίστους, αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι θέτουν ἑαυτοὺς ἐκτὸς τῶν κόλπων της. Ὡς αἰώνιος ὀργανισμὸς εἶναι ἀκατάλυτος. Ὅλοι οἱ κατὰ καιροὺς κινηθέντες ἐναντίον της διωγμοὶ ἀπεδείχθησαν ἀσθενέστεροι τοῦ στερεώματος τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ μάλιστα τὴν προήγαγον εἰς ὑψηλότερον σημεῖον δυνάμεως καὶ δόξης. Εἶναι ταυτοχρόνως σῶμα Χριστοῦ καὶ ἕδρα τοῦ Πνεύματος. Διὰ προσφυγῆς εἰς τὴν φρασεολογίαν τοῦ Παύλου δεικνύεται ὁ θεανθρώπινος χαρακτὴρ αὐτῆς. Διότι δὲν εἶναι μόνον ἡ Ἐκκλησία σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας. «Ἡ Ἐκκλησία σῶμά ἐστι τοῦ Κυρίου καὶ αὐτὸς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας»[38]. Ἀλλὰ σῶμα λέγονται καὶ οἱ πιστοὶ εἰς τὸ σύνολόν των· «πάντες ἓν σῶμά ἐσμεν, κεφαλὴν ἔχοντες τὸν Χριστόν»[39], ὁπότε ἔχομεν δύο συστατικὰ ἡνωμένα, τὸν Χριστὸν ὡς κεφαλὴν καὶ τοὺς πιστοὺς ὡς σῶμα, Ἐκκλησία δὲ εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν δύο τούτων. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην αὐτὴ εἶναι ὄχι μόνον καρπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως ἀλλὰ καὶ ἔκφρασις αὐτῆς, διότι περικλείει ἡνωμένα τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον καὶ συνδέει τοὺς ἀνθρώπους μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ θεανθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ γίνεται καὶ φύσις τῆς Ἐκκλησίας, μέσω αὐτῆς δὲ γίνεται καὶ φύσις τοῦ πιστοῦ.

Ὅπως εἴπομεν, τὸ Πνεῦμα ἑδρεύει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν καθοδηγεῖ, διαμένον δὲ ἐντὸς αὐτῆς, κατέχεται ταυτοχρόνως ὑπὸ τοῦ συνόλου αὐτῆς καὶ ὑπὸ τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν, εἶναι ἡ πνοὴ ἡ ὁποία τὰ διαχέει καὶ ὁ κρίκος ὁ ὁποῖος τὰ συνδέει ἐν Χριστῷ. Διὰ τοῦτο καλεῖται «ὁ ἐκκλησιάζων», ὁ συναθροίζων εἰς τὸ καθίδρυμα τῆς Ἐκκλησίας τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ σωθοῦν[40]. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Υἱοῦ εἶναι καθολική, προσφέρουσα τὴν σωτηρίαν ὡς δυνατότητα εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος ἐνεργεῖ τὸν συντονισμὸν τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου, οὕτω δὲ ἡ Ἐκκλησία, ἂν καὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινοτικὸν συγκρότημα, ρυθμίζει τὴν ἐξατομίκευσιν τῆς σωτηριώδους ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος.

Ὑπὸ τὴν διακόσμησιν τοῦ Πνεύματος ὅλα τὰ μέλη μετέχουν εἰς τὴν

37. *Εἰς 48 Ψαλμὸν* 1.
38. *Εἰς 44 Ψαλμὸν* 5.
39. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 7,2
40. *Εἰς 48 Ψαλμὸν* 1.

ζωὴν αὐτῆς καθ' ὅλας τὰς φάσεις καὶ τὰς ἐκδηλώσεις της. «Αἱ περὶ τῆς Ἐκκλησίας οἰκονομίαι γίνονται μὲν παρὰ τῶν πεπιστευμένων τὴν προστασίαν αὐτῶν, βεβαιοῦνται δὲ παρὰ τῶν λαῶν»[41]. Οἱ ἀξιωματοῦχοι φωτίζονται, διὰ νὰ καταστοῦν καλοὶ ποιμένες, καὶ οἱ πιστοὶ ἐνδυναμώνονται, διὰ νὰ καταστοῦν καλοὶ ποιμαινόμενοι. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων τῆς χάριτος, διοχετεύεται διὰ τῶν μυστηρίων,τὰ ὁποῖα ἐπιτελοῦν τὴν κατ' ἄτομον οἰκείωσιν τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἐγκόσμιος Ἐκκλησία εἶναι ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα εἰς τὴν οὐρανίαν καὶ οἱ ἐδῶ φυτευμένοι θὰ καρποφορήσουν ἐκεῖ. «Οἱ πεφυτευμένοι ἐνταῦθα ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου, ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος, ἐκεῖ ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐξανθήσουσιν»[42]. Ἐννοεῖται ὅτι πεφυτευμένοι εἶναι μόνον οἱ εὐδοκιμήσαντες Χριστιανοί, οἱ ἅγιοι. Οἱ ἀδόκιμοι ἐσπάρησαν μέν, ἀλλὰ δὲν ἐφύτρωσαν.

*Κοινωνιολογικαὶ ἀπόψεις*

Βάσει τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁ Βασίλειος τονίζει τὸν κοινωνικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων, ἀποδίδων πάντως τὴν δέουσαν ἀξίαν εἰς τὰς ἀτομικὰς ἐκδηλώσεις των. Ἐκφράσεις εἰλημμέναι ἀπὸ τὸν βίον τοῦ ζωικοῦ βασιλείου τοῦ χρησιμεύουν πρὸς περιγραφὴν τῆς κοινωνικότητος. Τὰ ἄγρια θηρία ζοῦν κατὰ μόνας καὶ ὄχι μόνον δὲν ἔχουν ἀλληλεγγύην μεταξύ των, ἀλλὰ καὶ ἀλληλοκαταβροχθίζονται· τὰ ἥμερα ζῶα ἀντιθέτως ζοῦν καθ' ὁμάδας καὶ παρουσιάζουν ἴχνη κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Καὶ οἱ ἄνθρωποι δυνάμενοι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς κατ' ἐξοχὴν ἥμερα ζῶα, εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινωνικοὶ καὶ συναγελαστικοί.

> «Ἥμερον καὶ κοινωνικὸν ζῶον ὁ ἄνθρωπος καὶ οὐχὶ μοναστικὸν οὐδὲ ἄγριον· οὐδὲν γὰρ οὕτως ἴδιον τῆς φύσεως ἡμῶν, ὡς τὸ κοινωνεῖν ἀλλήλοις καὶ χρῄζειν ἀλλήλων καὶ ἀγαπᾶν τὸ ὁμόφυλον»[43].

Ὅτι δὲ ἡ κοινωνικότης εἶναι ἰδιότης ἔμφυτος, ἐμβληθεῖσα εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν δημιουργίαν, ὁπότε καὶ ἐλέχθη, «οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον»[44], συνάγεται ἀπὸ τὸν προορισμὸν τοῦ λόγου τῶν ἀνθρώπων, ὁ ὁποῖος ἐδόθη εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ ἀποκαλύπτουν εἰς ἀλλήλους τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν καὶ μεταδίδουν εἰς ἀλλήλους τὰ κρυπτὰ τῶν καρδιῶν, ἀνακοινώνοντες τὰς σκέψεις των[45]. Ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις ἐπιτρέπει τὴν μετάδοσιν τῶν πνευματικῶν

41. *Ἐπιστολὴ* 230.
42. *Εἰς 28 Ψαλμὸν* 3.
43. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 3,1.
44. *Γεν.* 2,18.
45. *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* 1.

χαρισμάτων, τὴν ἠθικὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν πλήρωσιν τῶν ὑλικῶν ἐλλείψεων τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τοῦτο ὁ Βασίλειος ἰδεώδη θεωρεῖ τὴν κοινωνίαν ἐκείνην, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἀδιακρίτως πατρίδος, καταγωγῆς, τάξεως, διαβιώνουν μὲ τόσην σύμπνοιαν, ὥστε ὅλοι νὰ ἀποτελοῦν μίαν ψυχὴν καὶ νὰ εἶναι ἰσόδουλοι, συγχρόνως δὲ καὶ κύριοι ἀλλήλων[46]. Τοιούτου εἴδους κοινωνικὴ συμβίωσις, προκαλοῦσα ἐκ πρώτης ὄψεως τὰς ἐπιφυλάξεις τῶν σκεπτικῶν ὡς οὐτοπία, ὄχι μόνον εἶναι πραγματοποιήσιμος, ἀλλὰ καὶ ἔχει ἤδη πραγματοποιηθῆ εἰς τὸ παρελθόν. Παραδείγματα περὶ τούτου φέρει καὶ ἐπίγεια καὶ οὐράνια. τὴν ἰδεώδη ἐν συμπνοίᾳ καὶ χωρὶς διχονοίας καὶ ἔριδας διαβίωσιν τῶν μελῶν τῆς ἀγγελικῆς πολιτείας, τὴν οὐδέποτε διαταρασσομένην ζωὴν τῶν ἁγίων εἰς τοὺς οὐρανούς, καὶ τὴν ὁμοθυμαδὸν ζωὴν τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη διεκρίνοντο διὰ τὴν ταυτότητα πίστεως, ψυχῆς καὶ πνευματικῆς ἀπολαύσεως, καὶ τὴν κοινότητα τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ὡς πυρῆνας τοιαύτης κοινωνίας ἐσκέφθη ὁ Βασίλειος τὰς ὑπ' αὐτοῦ ὀργανουμένας μοναχικὰς κοινότητας.

Οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύοντες ἀποτελοῦν ἕνα λαόν, μίαν Ἐκκλησίαν[47], ἀλλ' ἐφ' ὅσον χρόνον ζοῦν καὶ εὑρίσκονται κατ' ἀνάγκην εἰς τὰ πλαίσια τοῦ κόσμου, ἔχουν ἐνώπιόν των δύο εἴδη πολιτειῶν καὶ βίου, τὸ ἐπίγειον καὶ τὸ ἐπουράνιον. Τὸ ἐπίγειον «πολίτευμα» δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως πονηρόν, ἀλλ' ἀναμφιβόλως εἶναι δευτερευούσης ποιότητος καὶ ἐπομένως ἀνάξιον νὰ προσελκύῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὰς βλέψεις τῶν Χριστιανῶν. Δι' αὐτοὺς εἶναι ἡτοιμασμένον τὸ «οὐράνιον πολίτευμα, ἡ μετὰ ἀγγέλων χορεία»[48], τὸ ὁποῖον μέσω τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας λειτουργεῖ ἤδη ἀπὸ τοῦ παρόντος χρόνου, θὰ τεθῆ δὲ εἰς πλήρη ἀνάπτυξιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς κατὰ τὸν μέλλοντα χρόνον. Ἂν καὶ ζοῦν εἰς τὸν κόσμον, οὐσιωδῶς δὲν εἶναι πολῖται αὐτοῦ, διότι ἡ γῆ δὲν τοὺς δέχεται, ἀνήκουν εἰς τὴν χριστιανικὴν πολιτείαν καὶ μίαν ἡμέραν θὰ γίνουν δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ μὲ πλήρεις τιμὰς ὡς πολῖται τοῦ οὐρανίου κράτους.

> «Γῆ σε πολίτην οὐκ ἀπεδέξατο, ἀλλ' οὐρανὸς ὑποδέξεται· κόσμος ἐδίωξεν, ἀλλὰ βαστάσουσιν ἄγγελοι παραστῆσαί σε Χριστῷ»[49].

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο τούτων κόσμων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπέχουν τῶν διδομένων ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ εἷς εἶναι πραγματικὸς καὶ αἰώνιος, ὁ ἄλλος ἀπατηλὸς καὶ φευγαλέος. Περιφανεῖς πόλεις καὶ ἰσχυρὰ κράτη ἐξηφανίσθησαν ἀπὸ τὴν γῆν, ἔνδοξοι δυνάσται καὶ στρατηγοὶ περιέπεσαν εἰς λήθην. Ὁ πλοῦτος, ἡ καταγωγή, αἱ τιμαί, ἡ ὡραιότης εἶναι σκιὰ καὶ ὄνειρον, καὶ ὅλη ἡ εὐδαιμονία τοῦ παρόντος

46. *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις* 18 2.
47. *Ἐπιστολὴ* 161,1.
48. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 9 23.
49. *Ἀσκητικὴ Προδιατύπωσις* 3.

βίου δὲν δύναται νὰ ἀνθέξῃ εἰς οἱανδήποτε σύγκρισιν μὲ τὴν τοῦ ἄλλου, ὑπολείπεται αὐτοῦ ὅσον ἡ σκιὰ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὄνειρον ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. *Καθίσταται δὲ ἐκ τούτου προφανὲς ποία εἶναι* ἡ ἔννοια τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ δίδῃ ὁ Χριστιανὸς εἰς τοὺς δύο τούτους βίους.

Ἀλλὰ ἡ παροῦσα ζωή, ἂν καὶ δὲν εἶναι κατάστασις μόνιμος, δὲν εἶναι πάντως καὶ κατάστασις ἀπὸ τὴν ὁποίαν πρέπει μὲ πάντα τρόπον νὰ ἐκφύγωμεν· εἶναι στάδιον εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀγωνισθῶμεν ἡρωϊκῶς πρὸς κατάκτησιν τῆς νίκης.

Ἡ δυαδικότης ὑφίσταται ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ παρόντος κόσμου, ὅπου λειτουργοῦν δύο κοινωνίαι, ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ κοσμικὴ ἢ πολιτική.

Ὅταν οἱ ἄρχοντες τῆς κοσμικῆς πολιτείας διέπωνται ἀπὸ ἀγαθὴν συ*νείδησιν καὶ οἱ νόμοι της λειτουργοῦν καλῶς, ἡ πολιτεία συμβάλλει* σοβαρῶς ὄχι μόνον εἰς τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν κατάρτισιν τῶν Χριστιανῶν. Ἐκ τούτου δικαιολογεῖται ἠθικῶς ἡ ὑποχρέωσις τῶν πολιτῶν νὰ ἀγαποῦν τὴν πατρίδα των[50]. Τὸ ἔθνος καὶ τὸ ἄστυ ἀποτελοῦν πολιτικοὺς πυρῆνας τοῦ παγκοσμίου ὀργανισμοῦ καὶ πᾶς πολίτης πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται τόσον διὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τὴν πρόοδον τῆς πατρίδος ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως ὅσον καὶ διὰ τὰς καθ' αὐτὸ πολιτικὰς ὑποθέσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Βασίλειος ἠγωνία «ὑπὲρ τῆς πατρίδος πάσης» καὶ ἐμερίμνα διὰ τὴν καλὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν ὑπὸ τῶν ὑπευθύνων ἀρχόντων.

Οἱ *πόλεμοι ὡς συνέπεια τῆς ἁμαρτίας* ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς καταστάσεως τῆς κοσμικῆς πολιτείας καὶ εἶναι ἀναπόφευκτοι, ἐφ' ὅσον χρόνον οἱ ἄνθρωποι δὲν καταστοῦν ὅλοι συνειδητὰ μέλη τῆς οὐρανίου πολιτείας, ἔστω κατὰ τὴν προκαταρτικήν της φάσιν. Ἂν ἠθικῶς εἶναι κατ' ἀρχὴν καταδικαστέοι, εἰς τὴν πρᾶξιν ἐνίοτε δικαιολογοῦνται, διότι ἐξασφαλίζουν τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὰ ἀγαθὰ τῶν πολιτῶν ἀπὸ εἰσβολεῖς καὶ ἅρπαγας. Ὁ φοβερὸς πολεμιστής, ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει τὸ ξίφος καὶ ἐπέρχεται εἰς ἀπόκρουσιν τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος[51], καθίσταται εὐεργέτης τοῦ λαοῦ. Ὁ πόλεμος εἶναι καθιερωμένος θεσμὸς τῆς παρούσης κοσμικῆς κοινωνίας καὶ θεωρεῖται εὔλογος ὑπὸ ὅλων καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Βασιλείου ἡ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης ἀπαθανάτισις πολεμικῶν ἀνδραγαθημάτων. Διὰ τοῦτο οὗτος ὄχι μόνον δὲν περιφρονεῖ τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα, ἀλλὰ καὶ πολλάκις λαμβάνει τὸν στρατιωτικὸν βίον ὡς παράδειγμα διὰ τὸν ἀγωνιστικὸν χαρακτῆρα τοῦ χριστιανικοῦ βίου. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς στενωτάτους φίλους του ἦσαν στρατηγοὶ καὶ πολλοὶ ἀπὸ

*Επιστολή* 96.
*Περὶ φθόνου* 5.

αὐτοὺς μαζὶ μὲ ἄλλους στρατιωτικοὺς εἶναι τακτικοὶ ἀλληλογράφοι του.

Ὁ Χριστιανισμὸς εἰσήγαγεν εἰς τὸν κόσμον νέαν ἀρχήν, ἡ ὁποία πλὴν ἄλλων ρυθμίζει καὶ τὰς ἐν τῇ κοινωνίᾳ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων· εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀρχὴ διαγωγῆς καὶ δύναμις κινοῦσα εἰς ἔργα τὰ ὁποῖα ἀποσκοποῦν εἰς τὴν ἀνακούφισιν τῶν πασχόντων μελῶν τῆς κοινωνίας. Ἐπειδὴ δὲ πάσχοντες δὲν εἶναι μόνον οἱ στερούμενοι τῶν μέσων διαβιώσεως, ἀλλὰ καὶ οἱ νοσοῦντες κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν συμπεριφοράν, ἡ φιλανθρωπία πρέπει νὰ καλύπτῃ ἀμφότερα τὰ πεδία. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο οἱ εὐεργετοῦντες δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκουν ἄλλο ὠφέλημα πέραν τῆς ἱκανοποιήσεως ὅτι ἐκτελοῦν θείαν ἐντολὴν καὶ τῆς ἐμμέσως ἐρχομένης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀνταμοιβῆς[52], διότι κατὰ τὸ λόγιον τῶν Πράξεων «ὁ ἐλεῶν πτωχὸν δανείζει Θεῷ»[53], ἐνῶ οἱ εὐεργετούμενοι ὀφείλουν νὰ ἀποδίδουν τὴν εὐχαριστίαν εἰς τοὺς εὐεργέτας, ἔχοντες πάντως κατὰ νοῦν ὅτι ἀρχηγὸς καὶ τελειωτὴς παντὸς ἀγαθοῦ εἶναι ὁ Θεὸς καὶ ὅτι ὁ διενεργῶν τὴν ἀγαθοεργίαν εἶναι «ὑπηρέτης τῆς τοῦ Θεοῦ εὐεργεσίας»[54].

Ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἐργασία παύει νὰ θεωρῆται ἀσχολία τῶν δούλων, διότι ἐξαγιάζεται τόσον ὡς κοινωνικὴ ἀνάγκη ὅσον καὶ ὡς ὀργανικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι θεσμὸς καθιερωθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἑπομένως φέρει ἐμμέσως χαρακτῆρα θρησκευτικόν, ἐπιτρέπει τὴν κίνησιν τῶν σωμάτων πρὸς διατήρησιν τῆς βιολογικῆς ἰσορροπίας καὶ ἐξασφαλίζει τὰ ὑλικὰ μέσα τῆς ζωῆς[55]. Ὁ θρησκευτικὸς καὶ συγχρόνως κοινωνικὸς χαρακτὴρ τονίζεται ἀκόμη περισσότερον ἐκ τοῦ ὅτι τὰ διὰ τῆς ἐργασίας ἀποκτώμενα ἀγαθὰ ἀποβλέπουν ἐπίσης εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν συνανθρώπων καὶ ἰδίως τῶν ἀναξιοπαθούντων.

Ἡ ἐργασία, ὅσον καὶ ἂν εἶναι κοπιώδης, ἔχει καὶ τὰς τέρψεις της. Κατ' ἀρχὴν πᾶν ὅ,τι ἀποκτᾶται διὰ κόπων προκαλεῖ ἀνέκφραστον χαράν, οἱ δὲ πόνοι δὲν δυσαρεστοῦν ὅταν οἱ ὑποβαλλόμενοι εἰς αὐτοὺς γνωρίζουν ὅτι θὰ ἀνταμειφθοῦν διὰ τῶν προσδοκωμένων ἀγαθῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἴσχυε πολὺ περισσότερον κατὰ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἐποχήν, ὁπόταν οἱ ἐργαζόμενοι ἦσαν ἐν πολλοῖς δημιουργοὶ ἀγαθῶν καὶ ὄχι ἁπλῶς χειρώνακτες. Μὲ χαρὰν πρέπει νὰ ἀναλαμβάνουν οἱ ἄνθρωποι τὰς ἐργασίας των ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, συνοδεύοντες αὐτὰς μὲ ὕμνους[56].

Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ἀποτελῶν ἓν τῶν κυριωτέρων στηριγμάτων τῆς ἀρχαίας κοινωνίας καὶ γενόμενος δεκτὸς γενικῶς τόσον ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν διανοουμένων, διετήρει σταθερῶς τὴν θέσιν του. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔλαβε στάσιν ριζοσπαστικὴν ἔναντι τοῦ θε-

52. *Β΄ Εἰς 14 Ψαλμὸν* 5.
53. *Πράξ.* 19,17.
54. *Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν* 219.
55. *Ἀσκητικαὶ Διατάξεις* 4,1 *Λόγος Περὶ ἀσκήσεως* 3.
56. *Ἐπιστολὴ* 2,2.

σμοῦ. Ἀφοῦ ἡ δουλεία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πτώσεως, μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἀνθρωπότητος χάνει πλέον τὸ «φυσικόν» της στήριγμα, τὴν ἁμαρτίαν, καὶ θεωρεῖται κατ' ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν πλαισίων τῆς εὐνομουμένης χριστιανικῆς κοινωνίας. Παρὰ ταῦτα δὲν ἐπεδίωξε τὴν ἄμεσον καὶ βιαίαν κατάργησιν τοῦ θεσμοῦ, διότι αὕτη θὰ ἐπέφερε περισσότερα δεινὰ μὲ τὴν ἀνατροπὴν τῆς κοινωνικῆς τάξεως, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς ἰδίους τοὺς δούλους. Ὁ Βασίλειος ἀρνεῖται ὅτι δύναται κανεὶς νὰ εἶναι φύσει δοῦλος· «παρὰ μὲν τοῖς ἀνθρώποις τῇ φύσει δοῦλος οὐδείς». Εἰς τὴν κατάστασιν τῆς δουλείας ὁδηγοῦν τοὺς δυστυχεῖς αἱ πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀκαταστασίαι· ἀλλ' οἱ δοῦλοι, καθ' οἱονδήποτε τρόπον καὶ ἂν περιῆλθον εἰς τὴν θέσιν των αὐτήν, δὲν εἶναι ὑποδεέστεροι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, διότι ὅλοι εἶναι ὁμότιμοι καὶ ὁμόδουλοι εἰς τὸν ἴδιον δεσπότην, τὸν Θεόν[57]. Προεχώρησε δὲ οὗτος καὶ πέραν τῆς ἁπλῆς θεωρητικῆς τοποθετήσεως τῶν πραγμάτων ἐπὶ τοῦ θέματος· κατεπολέμησε τὴν βάρβαρον συμπεριφορὰν πρὸς τοὺς δούλους, προέβη εἰς ἐνεργείας ἀποσκοπούσας εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν δούλων καὶ εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὅλης προσπαθείας τῆς Ἐκκλησίας συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὴν βαθμιαίαν κατάργησιν τοῦ θεσμοῦ.

Αὐτὸς ἔδωσε γραμμὴν εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τοῦ πλούτου καὶ τῆς πενίας, γραμμὴν καὶ διὰ τῆς θεωρίας καὶ διὰ τῆς πράξεως. Αἱ ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις του, διατυπωμέναι ἄλλοτε διακηρυκτικῶς καὶ ἄλλοτε ἀξιολογικῶς, χρειάζεται νὰ συναχθοῦν κατόπιν *προσεκτικῆς ἐξετάσεως διὰ νὰ μὴ ἐμφανισθοῦν μονομερῶς*. Ὅταν διακηρύσσῃ, φθάνει μέχρις ἀκροτήτων εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς καταχρήσεως τοῦ πλούτου καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ πρόδρομος τῶν κοινωνιοκρατικῶν συστημάτων τῶν νεωτέρων χρόνων μαζὶ μὲ τὸν ὀλίγον μεταγενέστερόν του Ἰωάννην Χρυσόστομον. Οὕτω δὲ ἐξελήφθησαν πράγματι αἱ ἀπόψεις του ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν κατώρθωσαν νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸ βάθος των. Ὅταν ἀξιολογῇ, τοποθετεῖται θετικῶς ἔναντι τοῦ πλούτου καὶ ἐκθέτει τοὺς ὅρους τῆς δικαιώσεώς του. Διὰ τοῦτο οἱ περιορίζοντες τὸ ἐνδιαφέρον των εἰς μόνας τὰς πολεμικὰς διακηρύξεις του, κατ' ἀνάγκην παρερμηνεύουν τὰς σκέψεις του.

Βασικῶς ὁ Βασίλειος προωθεῖ τὴν θεωρίαν τῆς ὑπὸ ὅρους κοινοχρησίας. Στηρίζει τὴν ἀπαίτησιν ταύτην ἐπὶ τῆς ἀπωτέρας κυριότητος τῶν ἀγαθῶν καὶ ἐπὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν, δύο ὅρων οἱ ὁποῖοι τελικῶς ἀποτελοῦν ἕνα. Ἐν προκειμένῳ ὁ Βασίλειος δίδει εἰς τὰ σχετικὰ ἐρωτήματα τοιαύτας ἀπαντήσεις, ὥστε συμβιβάζει τοὺς ἀσυμβιβάστους διὰ τὴν κοινωνιολογίαν θεσμοὺς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἀκτη-

57. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 20.51.

μοσύνης. Ἀναπτύσσει συστηματικώτερον τὴν θεωρίαν περὶ «οἰκονομίας», ἡ «διαχειρίσεως» τοῦ πλούτου ὑπὸ τῶν πλουσίων, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ καὶ ἐνωρίτερον.

Τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου, τὰ πνευματικὰ καὶ τὰ ὑλικά, ἀνήκουν εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησεν αὐτὰ καὶ προνοεῖ δι' αὐτά. Ἰδικά του λοιπὸν εἶναι καὶ τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθά, εἴτε φυσικὰ εἴτε ἐπίκτητα, δηλαδὴ ὁ πλοῦτος. Ἡ ἄνισος κατανομή των εἰς τὸν κόσμον δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ παιδαγωγικοὺς σκοπούς, διὰ νὰ λάβουν δηλαδὴ τὴν εὐκαιρίαν οἱ μὲν πλούσιοι νὰ ἐκδηλώσουν χρηστότητα καὶ πιστὴν διαχείρησιν, οἱ δὲ πτωχοὶ νὰ ἐπιδιώξουν καρτερίαν καὶ ὑπομονήν. Οὕτως ἡ διάκρισις τῶν τάξεων ἀπὸ τῆς κοσμικῆς εἰσέρχεται εἰς τὴν θρησκευτικὴν σφαῖραν καὶ χάνει τὴν συνήθη χροιάν της.

Ὁ πλούσιος εἶναι ἁπλῶς διαχειριστής, οἰκονόμος, τῆς περιουσίας τοῦ Θεοῦ· «οἰκονόμος ἐπὶ τῶν παρὰ Θεοῦ»[58], «ἀγαθοῦ Θεοῦ γέγονας ὑπηρέτης, οἰκονόμος τῶν ὁμοδούλων»[59]. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα δὲ αὐτὴν ὀφείλει νὰ διαχειρίζεται τὸν πλοῦτον «οἰκονομικῶς» καὶ ὄχι «ἀπολαυστικῶς»[60]. Ὁ πλοῦτος προερχόμενος ἐκ τοῦ Θεοῦ, πατρὸς ὅλων τῶν ἀνθρώπων, προορίζεται δι' ὅλους καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν ὅλων. Ἐπομένως «οἰκονομικὴ διαχείρισις» τούτου σημαίνει κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ συνόλου πάσης συγκεκριμένης κοινωνίας. Τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἡ διαχείρησις αὐτοῦ διέπεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγάπης καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ μέτρου.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀγάπης εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ πλούτου φέρει ἐξισορρόπησιν εἰς τὰς κοινωνικὰς ὁμάδας καὶ καθιστᾶ τοὺς πλουσίους εὐόρκους διαχειριστὰς τῶν ἀγαθῶν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπόκρυψις τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἐπαχθὴς μέριμνα διὰ τὴν ἐπαύξησίν των, καὶ δὴ μὲ ἀθέμιτα μέσα ὡς ἡ ἁρπαγὴ καὶ ἡ τοκογλυφία[61], εἶναι δείγματα πλεονεκτικοῦ φρονήματος, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἀγάπης ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, δηλαδὴ ἠθικὴν διαστροφήν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ μέτρου βασίζεται εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ ὑπηρετικῆς καὶ προσκαίρου φύσεως τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου τούτου.

Εἶναι προφανὲς ὅτι αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Βασιλείου περὶ πλούτου εἶναι κατὰ τοῦτο μόνον ἐπαναστατικαί, ὅτι ἐπιδιώκουν τὴν διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος μεταβολὴν τοῦ τρόπου διαχειρίσεως αὐτοῦ, διὰ νὰ ὠφελοῦνται ὅλοι οἱ ἔχοντες ἀνάγκην καὶ νὰ προάγεται ἡ κοινωνικὴ διαβίωσις. Ἐὰν ὁ πλούσιος ἀνταποκρίνεται ὀρθῶς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ τὰς κοινωνικὰς ἀπαιτήσεις, εἶναι δόκιμος καὶ πιστὸς διαχειριστής. Ἐὰν λόγῳ παραμερισμοῦ τῶν δύο ὡς ἄνω ἀρχῶν ματαιώνῃ τὸν προορισμὸν τοῦ πλούτου, εἶναι ὑπεύθυνος ἐνώ-

58. *Περὶ φθόνου* 5.
59. *Εἰς τὸ καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας* 2.
60. *Πρὸς πλουτοῦντας* 3.
61. *Β' Εἰς 14 Ψαλμὸν* 1.

πιον τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀποτυχίαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ διάκρισις τάξεων πλουσίων καὶ πτωχῶν εἶναι τυπικὴ καὶ καθίσταται μέσον κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν αὕτη εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ ἀποτελεῖ παράγοντα διασπάσεως τῆς κοινωνίας.

Ἡ κοινωνικότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκδηλώνεται καὶ ἐντὸς τῆς ἐλαχίστης κοινωνικῆς μονάδος, τῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἑνώνονται μὲ στενώτατον δεσμὸν αἵματος, συμπαθείας, κατανοήσεως καὶ ἀλληλεγγύης. Εἶναι θεσμὸς φυσικός, κοινωνικὸς καὶ θρησκευτικὸς συγχρόνως, συνιστάμενος διὰ τοῦ γάμου ὡς ἱδρυτικῆς πράξεως τῆς οἰκογενείας, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ δύο σύζυγοι καθίστανται εἰς σάρκα μίαν.

Χαρὰ τῆς οἰκογενείας εἶναι τὸ βλάστημα εὐσεβῶν γονέων, ἀνατραφὲν μὲ μυρίας εὐχὰς καὶ ἐξασφαλίζον διαδοχὴν λαμπροῦ οἴκου[62]. Τὰ τέκνα διατρέφονται ὑγιῶς ἐπὶ τοῦ στήθους τῆς μητρὸς *νανουριζόμενα* δι' εὐχαρίστων διηγήσεων καὶ πολὺ προτιμότερον τρεφόμενα μὲ τὰ δόγματα τῆς εὐσεβείας. Ἡ διαπαιδαγώγησις εἶναι μέριμνα ὀφειλομένη εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ὁπότε ἡ ψυχή, εὔπλαστος καὶ ἁπαλή, διαπλάσσεται ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐπιρροὰς τῶν μεγαλυτέρων. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν γονέων πρέπει νὰ εἶναι γενικῶς ἡ ἰδία πρὸς ὅλα τὰ τέκνα, χωρὶς μεροληψίαν, νὰ διακρίνεται διὰ πραότητα καὶ μακροθυμίαν καὶ νὰ μὴ γίνεται αἰτία ὀργῆς καὶ λύπης αὐτῶν. Εἶναι εὔλογον ὅτι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν εὐσεβῆ διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων εἶναι ἡ νηφαλιότης καὶ εὐσέβεια τῶν γονέων, διότι «πῶς τοὺς παῖδας νουθετήσετε, ἀνουθέτητον ζωὴν καὶ ἀδιάτακτον ζῶντες;»[63]. Ἡ τιμὴ καὶ ὑπακοὴ τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς εἶναι ἐπακολούθημα ὑγιοῦς ἀνατροφῆς.

*Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιδιώκουν τὰ ἀγαθὰ* καὶ τὰς ἀπολαύσεις τοῦ παρόντος κόσμου ὑπερμέτρως οἱ Χριστιανοί, διότι ταῦτα ἐμποδίζουν τὴν πνευματικὴν προκοπήν των· οἱ πολιτικοὶ θόρυβοι, ὁ ἀγοραῖος ὄχλος, οἱ ἀρχοντικοὶ τῦφοι, τὰ ψεύδη, ἡ αἰσχροκέρδεια, καὶ ὅλαι αἱ κακότητες τῆς κοσμικῆς κοινωνίας πρέπει νὰ εἶναι πρὸς αὐτοὺς ξένα. Αἱ ἀθῶαι ὅμως τέρψεις δὲν εἶναι ἁπλῶς ἐπιτρεπταί, ἀλλὰ καὶ συνιστῶνται.

### *Ὁ μοναχικὸς βίος*

Ὁ Σωζομενὸς σημειώνει τὴν παρουσίαν πολυαρίθμων «φιλοσόφων», δηλαδὴ μοναχῶν, εἰς τὴν Γαλατίαν καὶ τὴν Καππαδοκίαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου καὶ βεβαιώνει ὅτι οὗτοι ὑπερησπίσθησαν

62. *Ἐπιστολή* 5,1.
63. *Κατὰ μεθυόντων* 8.

ἀποτελεσματικῶς τὸ δόγμα τῆς πίστεως[64]. Κατ' ἀρχὰς αἱ ὑφιστάμεναι ἐκεῖ μοναχικαὶ ὁμάδες συνεδέοντο μὲ τὸν Εὐστάθιον καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλέγοντο «οἱ περὶ τὸν Εὐστάθιον». Καὶ σήμερον, ὅπως καὶ παλαιότερον, παρατηρεῖται τάσις νὰ ἀποδίδεται ἡ μοναστικὴ δραστηριότης τοῦ Βασιλείου εἰς ἄμεσον καὶ καταθλιπτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Εὐσταθίου. Στηριζόμενοι καὶ εἰς ἄλλας μαρτυρίας, καὶ εἰς ὅσα ὁ ἴδιος λέγει εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Πατρόφιλον Αἰγῶν[65], «Βασίλειος ὁ τοιῶσδε δουλεύσας ἐκ παιδὸς τῷ δεῖνι», διατείνονται ὅτι οὗτος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Εὐσταθίου καὶ τὸ διεκήρυσσεν, ἑπομένως ὅτι ἐπρογραμμάτισε τὴν μοναστικήν του δραστηριότητα ὡς συνέχισιν ἢ ἐπέκτασιν τοῦ ἔργου ἐκείνου, ἀφοῦ μάλιστα κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σωζομενοῦ ὑπῆρχον ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδον εἰς τὸν Εὐστάθιον τὴν ἀσκητικὴν βίβλον τοῦ Βασιλείου[66]. Ἐν τούτοις ὅμως μαθητὴς τοῦ Εὐσταθίου δὲν διετέλεσεν, ἀντιθέτως μάλιστα ἠθέλησε νὰ μαθητεύσῃ εἰς τὰ μοναχικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐντυπωσιάσθη βαθύτατα. Βραδύτερον βεβαίως ἐσχετίσθη καί μέ τόν ἴδιον τόν Εὐστάθιον, καὶ συνεδέθη μετ' αὐτοῦ διὰ φιλίας. Ὁ Εὐστάθιος ἐπεσκέπτετο τὸ ἀσκητήριον τῆς μητρός του καὶ ἐκεῖ ὁ Βασίλειος συνεζήτει μετ' αὐτοῦ ἡμέραν καὶ νύκτα[67].

Πράγματι οὗτος δὲν εὗρεν ἑτοίμους μοναχικὰς ὁμάδας τῶν ὁποίων ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν ὑστερογενῶς, ἀλλὰ τὰς ἐδημιούργησε μόνος του μὲ δυσκολίας καὶ κόπους, τοὺς ὁποίους διαβλέπομεν διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῶν ἐπιστολῶν του, ἐμπνεόμενος βεβαίως ἀπὸ τοὺς ἀσκητικοὺς ἡγέτας τοὺς ὁποίους ἐγνώρισε, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Εὐσταθίου τούτου. Περισσότερον δὲ ὅλων ἐβοηθήθη εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην ἀπὸ τὸ οἰκογενειακόν του περιβάλλον, καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν ἀδελφήν του Μακρίναν καὶ τὴν μητέρα του Ἐμμελίαν, αἱ ὁποῖαι εἶχον προηγηθῆ αὐτοῦ εἰς τὴν συγκρότησιν μοναχικῆς ἀδελφότητος, χωρὶς τὴν βοήθειαν κανενὸς ἐξωτερικοῦ παράγοντος ὅπως δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀπὸ τὰς πηγάς. Ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῶν ὑπαρχουσῶν μαρτυριῶν ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ γυναῖκες αὐταὶ ἐξῆλθον εἰς τὸ κτῆμά των τοῦ Πόντου πρὸς μοναχικὴν διαβίωσιν λόγῳ οἰκογενειακῆς παραδόσεως καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐσχετίσθησαν μὲ τὸν Εὐστάθιον, αὐταὶ δὲ εἶναι αἱ ἐπηρεάσασαι τὸν Βασίλειον νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ στάδιον τοῦτο ἀνεξαρτήτως τῶν σχέσεών των πρὸς πᾶν ἄλλο πρόσωπον.

Ὅτι οὗτος θὰ ἐπωφελήθη τῆς ἐν προκειμένῳ ἐμπειρίας τοῦ Εὐσταθίου δὲν πρέπει νὰ τεθῇ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, ἀλλ' εἶναι ἐκ τῶν κειμένων βέβαιον ὅτι ἔλαβε σοβαρώτερον ὑπ' ὄψιν τὸ παράδειγμα τοῦ Παχωμίου. Πολλὰ στοιχεῖα τοῦ κανόνος τοῦ Βασιλείου ἀνήκουν εἰς τὴν

64. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,34.
65. *Ἐπιστολή* 244,1.
66. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,14.
67. *Ἐπιστολή* 223,2–5.

παχωμιανὴν παράδοσιν καὶ ἀπαντῶνται εἰς τὸν Κανόνα τοῦ Παχωμίου. Ἀλλὰ φυσικὰ ἡγέτης τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τοῦ Βασιλείου δὲν θὰ ἦτο διατεθειμένος νὰ ἀντιγράψῃ οἱονδήποτε σύστημα καὶ νὰ τὸ ἀκολουθήσῃ καθ' ὅλην τὴν γραμμήν.
Τοῦ Παχωμίου αἱ κοινότητες ἦσαν ἐγκατεστημέναι εἰς τὴν ἐρημίαν καὶ ἀπετέλουν μέγα συγκρότημα μὲ πολυάριθμα τμήματα καὶ παραστρατιωτικὴν ὀργάνωσιν, ὅπως περίπου τὰ τάγματα τῆς μεσαιωνικῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, παρ' ὅλον ὅτι ἐκεῖναι ἦσαν συγκεντρωμέναι τοπικῶς. Αἱ ὁμάδες τοῦ Εὐσταθίου ἦσαν ὀλιγομελεῖς καὶ ἀσύντακτοι, ἤδρευον δὲ σποραδικῶς εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα.
Ὁ Βασίλειος δὲν ἠκολούθησεν οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο σύστημα. Κατὰ πρῶτον ἠγκαινίασε τὴν δραστηριότητά του διὰ τῆς συστάσεως αὐτοτελῶν ἀσκητηρίων εἰς τὴν ἐρημίαν μὲ ἀριθμὸν μελῶν μεγαλύτερον τῶν εὐσταθιανῶν ὁμάδων καὶ μικρότερον τῶν παχωμιανῶν κοινοτήτων. Ὅταν συνέχισε τὸ ἔργον του διὰ τῆς ἱδρύσεως παρομοίων κέντρων εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ ἄλλας πόλεις, δὲν διέλυσε τὰ ἀσκητήρια τῆς ἐρήμου. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ὁ τρόπος ζωῆς ἦτο κοινοβιακός. Παρὰ τὴν ψιλὴν πνευματικὴν ἐποπτείαν καὶ καθοδήγησιν ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Βασιλείου, τὰ ἱδρύματα ἦσαν αὐτοτελῆ καὶ ἕκαστον διωκεῖτο ὑπὸ προέδρου φέροντος κατὰ τὰ κείμενα τούτου ἀδιακρίτως τὰ ὀνόματα προεστώς, ἐφεστώς, προϊστάμενος, προκαθιστῶν, προέχων, κατὰ δὲ τὰ ἀμφιβαλλόμενα κείμενά του ἐπίσης τὰ ὀνόματα ἡγούμενος, καθηγούμενος, ἀρχηγός. Ὅπως εἰς τὴν Θηβαΐδα ὁ Παχώμιος, οὕτω καὶ ὁ Βασίλειος εἶχε διπλῆν ἀδελφότητα, μίαν εἰς ἑκάστην πλευρὰν τοῦ Ἴριδος ποταμοῦ, τὴν ἀνδρικὴν ὑπὸ τὴν προσωπικήν του καθοδήγησιν, τὴν γυναικείαν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς Μακρίνης[68], ὑπὸ μικροτέραν βεβαίως κλίμακα.
*Ὁ Βασίλειος ἔθεσε τὸν μοναχισμὸν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς ἐκκλησιαστικῆς* ἡγεσίας καὶ εἰσήγαγε τὴν ὁμολογίαν ἀφιερώσεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐντάξεως εἰς τὴν ἀδελφότητα, ἡ ὁποία προέβλεπεν ἀγαμίαν, ὑπακοήν, ἀκτημοσύνην. Ἡ ὁμολογία ἐδίδετο ὑπὸ ἐνηλίκων μόνον προσώπων μετὰ περίοδον δοκιμασίας καὶ ἐνώπιον ἀδελφῶν, εἰς ἁπλῆν προφανῶς ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐπίσημον τελετήν.

> «Τότε καὶ τὴν ὁμολογίαν τῆς παρθενίας προσίεσθαι δεῖ, ὡς ἤδη βεβαίαν καὶ ἀπὸ γνώμης οἰκείας καὶ κρίσεως γινομένην μετὰ τὴν τοῦ λόγου συμπλήρωσιν... Μάρτυρας δὲ τῆς γνώμης τοὺς προεστῶτας τῶν Ἐκκλησιῶν παραλαμβάνειν, ὥστε δι' αὐτῶν καὶ τὸν ἁγιασμὸν τοῦ σώματος ὥσπερ τι ἀνάθημα τῷ Θεῷ καθιεροῦσθαι καὶ βεβαίωσιν εἶναι τοῦ γινομένου διὰ
> πλάτης 15.4. τῆς μαρτυρίας»[69].

Τώρα διὰ πρώτην φορὰν οἱ μοναχοὶ ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν τάξιν μὲ συγκεκριμένον προορισμὸν καὶ συγκεκριμένας ὑποχρεώσεις, ἀνεγνωρισμένην ἀπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ κινοῦνται ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῆς εἰς τὸ ἐνδιάμεσον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ὡς ἐργάται καὶ διάκονοι τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν συνιστοῦν χωριστὴν κοινωνίαν μὲ κίνδυνον νὰ ἀπομακρυνθοῦν τῆς Ἐκκλησίας ἀλλ' εἶναι τμῆμα τῆς εὐρυτέρας χριστιανικῆς κοινωνίας.

Ἔπειτα θέτει τὴν ἀδέσποτον καὶ αὐθαίρετον πνευματικότητα τοῦ μοναχισμοῦ ἐπὶ τῆς σταθερᾶς βάσεως τῆς διδασκαλίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Τέλος τοποθετεῖ τοὺς μοναχοὺς ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ κοινοῦ βίου καὶ τῆς ὠργανωμένης δράσεως. Ἐφ' ὅσον δέ, ὅπως εἴδομεν, ἰδεώδης ζωὴ εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ κοινοτική, ὁ μοναχικὸς βίος δὲν δύναται νὰ νοηθῇ εἰμὴ ὑπὸ κοινοτικὴν ὀργάνωσιν. Ὁ ἐρημιτισμὸς καταδικάζεται διότι εἶναι φαινόμενον ἀντικοινωνικὸν καὶ παρεμποδίζον τὴν διὰ τῆς ἀλληλεπιδράσεως ἠθικὴν τελείωσιν. «Ἐν τῇ μονήρει ζωῇ καὶ τὸ παρὸν ἡμῖν ἄχρηστον γίνεται καὶ τὸ ἐλλεῖπον ἀπαραμύθητον». Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ φίλος του συνεφιλίωσε καὶ συνεκέρασεν ἄριστα τὰ δύο εἴδη μοναχικοῦ βίου, τὸν «ἐρημιτικὸν» καὶ τὸν «μιγάδα» ἢ «κοινωνικόν», ἱδρύσας ἀσκητήρια καὶ μοναστήρια πλησίον τῶν μιγάδων μοναχῶν. Εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι οὗτος μὲ τοὺς δύο τούτους ὅρους δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον βίου τῶν μοναχῶν, δὲν ἐννοεῖ δηλαδὴ τὸν ἰδιόρρυθμον καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον, ἀλλ' ἀναφέρεται εἰς τὴν τοπικὴν θέσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ μοναχισμοῦ. Τὰ μοναστήρια τοῦ Βασιλείου ἦσαν τοποθετημένα ἄλλα μὲν εἰς τὴν ἐρημίαν καὶ ἄλλα εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, ἔζων δὲ ὅλα κατὰ τὸν ἴδιον κοινὸν τρόπον.

Ἂν καὶ εἶναι δυνατὸν ὁ Βασίλειος νὰ παρεδέχετο κάποτε καὶ τὴν ὕπαρξιν τοῦ καθαρῶς ἐρημιτικοῦ βίου, εἰς ἀτομικὴν ἢ ὀλιγομελῆ διαβίωσιν[70], πρέπει νὰ περιώριζε τοῦτο εἰς τοὺς ἀρχαρίους δι' ἓν ἴσως διάστημα αὐτοδοκιμασίας καὶ ὁπωσδήποτε χωρὶς δισταγμὸν ἔδιδε πάντοτε τὴν προτίμησίν του εἰς τὸ κοινόβιον.

Τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιδόσεως εἰς τὸν ἀσκητισμὸν εἶναι ἡ ἀποταγή, ἡ φυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμον. Χωρισμὸς δὲ ἀπὸ τὸν κόσμον σημαίνει ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν συμπάθειαν πρὸς τὰ σωματικά, ἐγκατάλειψιν τοῦ οἴκου, τῆς περιουσίας, τοῦ πολυπράγμονος βίου.

> «Τούτων δὲ φυγὴ μία· χωρισμὸς ἀπὸ τοῦ κόσμου παντός. Κόσμου δὲ ἀναχώρησις οὐ τὸ ἔξω γενέσθαι σωματικῶς, ἀλλὰ τῆς πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείας τὴν ψυχὴν ἀπορρῆξαι καὶ γενέσθαι ἄπολιν, ἄοικον, ἀνίδιον, ἀφιλέταιρον, ἀκτήμονα, ἄ-

70. Ὅπως φαίνεται εἰς *Ἀσκητικὰς Διατάξεις*.

*βίον, ἀπράγμονα, ἀσυνάλλακτον, ἀμαθῆ τῶν ἀνθρωπίνων διδαγμάτων, ἕτοιμον ὑποδέξασθαι τὰς ἐκ τῆς θείας σοφίας τῇ καρδίᾳ ἐγγινομένας τυπώσεις»*[71].

Ἀποτέλεσμα τῆς ἀποταγῆς εἶναι ἡ ὁμολογία τῆς ἀφιερώσεως καὶ αἱ συνέπειαί της συνιστάμεναι βασικῶς εἰς τὴν τήρησιν τῶν τριῶν ὑπεσχημένων ἀρετῶν, ὑπακοῆς, ἀκτημοσύνης, παρθενίας.

Ἀναγνωρίζων τὴν ἀξίαν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἔστω καὶ ὑπὸ περιωρισμένην μορφήν, ὁ Βασίλειος ὥρισε διὰ τοὺς μοναχοὺς τακτικὴν ἐνασχόλησιν μὲ ἐργασίας. Τὰ *ἐπαγγέλματα μὲ τὰ ὁποῖα ἠσχολοῦντο οἱ* μοναχοί του ἦσαν ποικίλα, ὅπως ἡ ὑφαντική, ἡ οἰκοδομική, ἡ βυρσοδεψική, ἡ ξυλουργική, ἡ χαλκευτική, ἡ γεωργία, παντὸς εἴδους ἐργόχειρα, ἡ γραφική, ἡ νοσοκομειακή, ἡ ἰατρική. Δεδομένης τῆς ἐντολῆς *περὶ ἀκτημοσύνης, τὰ προϊόντα τῆς τέχνης* τῶν μοναχῶν δὲν προορίζονται δι᾿ ἑαυτοὺς ἀλλὰ διὰ τὸ σύνολον τῆς κοινότητος, κυρίως δὲ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου περὶ φιλανθρωπίας.

Εἰς *τὰ μοναστήρια* τοῦ Βασιλείου ἐλειτούργουν οἰκοτροφειακὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο δεκτὰ παιδιὰ ὄχι μόνον ὀρφανά, ἀλλὰ καὶ ἔχοντα γονεῖς, ἐφ᾿ ὅσον οἱ τελευταῖοι παρέδιδον ταῦτα πρὸς διαπαιδαγώγησιν. Ἐστεγάζοντο εἰς χωριστὰ οἰκήματα, ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ οἰκήματα τῶν μοναχῶν, ἐπίσης δὲ χωριστὰ τὰ ἄρρενα ἀπὸ τὰ θήλεα, διότι τὰ σχολεῖα ἦσαν μικτά. Μόνον ἡ προσευχὴ τῶν μαθητῶν ἦτο κοινὴ μετὰ τῶν μοναχῶν.

Ἐλειτούργουν ἐπίσης τεχνικαὶ σχολαί, ὁμοίας τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζομεν ἡμεῖς νὰ ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἐφοίτων τόσον οἱ ἀνειδίκευτοι ἐπαγγελματικῶς μοναχοὶ ὅσον καὶ οἱ ἔχοντες ἀνάλογον ἔφεσιν ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ γενικοῦ σχολείου[72]. Εἰς τὰ κείμενα τοῦ Βασιλείου βλέπομεν ὅτι πλήθη Χριστιανῶν ἐπεσκέπτοντο τὰ μοναστήρια πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν. Ὁ μοναχισμὸς ἦτο παιδαγωγὸς ὅλων τῶν Χριστιανῶν.

Ο Βασίλειος ἀρχίζει τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα εἰς τὴν κατ᾿ ἐξοχὴν ἀσκητικοῦ χαρακτῆρος ἐπιστολήν του 22 μὲ τὴν σημείωσιν ὅτι ὁ Χριστιανὸς πρέπει νὰ φρονῇ ἄξια τῆς ἐπουρανίου κλήσεως καὶ νὰ πολιτεύεται ἀξίως τοῦ εὐαγγελίου τοῦ *Χριστοῦ. Δὲν διακρίνει ἐδῶ* μοναχοὺς καὶ κοσμικοὺς Χριστιανοὺς οὔτε διαχωρίζει τὴν ἠθικὴν τῶν δύο. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι ἑνιαία, ἰσχύει δι᾿ ὅλους τοὺς Χριστιανούς, ἀλλ᾿ οἱ μοναχοὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ πραγματοποιήσουν εἰς τὴν *τελειότητα τὸ εὐαγγελικὸν ἰδεῶδες*, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν κοινοβιακὴν μορφὴν ζωῆς. Ὁ μοναχικὸς βίος συνιστᾷ συγχρόνως

71. *Ἐπιστολή* 2,2.
72. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 15,53.

ἄρνησιν καὶ θέσιν, ἀγῶνα καὶ ἀπόλαυσιν, ἤτοι ἄρνησιν τῶν ἐγκοσμίων καὶ ἀποδοχὴν τῶν θείων, ἀγῶνα κατὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀπόλαυσιν τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Ὁ ἀγὼν τῶν μοναχῶν διὰ τὴν τελειότητα εἶναι σκληρός, διότι ἀπαιτεῖ ἐφαρμογὴν ὅλων τῶν χριστιανικῶν παραγγελμάτων. Ἐπειδὴ ταῦτα ἀποτελοῦν μίαν ἑνότητα, ἡ παράβασις ἑνὸς ἐξ αὐτῶν σημαίνει παραβασιν ὅλων. Ὁ μοναχισμὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος μορφὴ χριστιανικοῦ βίου καὶ ὁ ἐπιτυγχάνων αὐτὸν καθίσταται ἥρως. Ἡ πνευματικὴ τελειότης ὅμως δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ ἐκτὸς τοῦ βίου ἐκείνου, καὶ διὰ τοῦτο τὰ κατ' αὐτὸν θὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον.

### *Ὁ πνευματικὸς βίος*

Εἰς τὸν ἐπίλογον τῶν *Ἠθικῶν* ὁ Βασίλειος βάσει ἐπιλέκτων χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης περιγράφει τὰ γνωρίσματα τοῦ πραγματικοῦ Χριστιανοῦ, σκιαγραφῶν δι' αὐτῶν κατά τινα τρόπον τὴν εἰκόνα του. Ταῦτα ἐν συντομίᾳ εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν, ἐκδηλουμένη δι' ἀγάπης πρὸς αὐτὸν καὶ ἐνεργοῦσα διὰ τῆς χάριτος, ἡ διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀναγέννησις, ἡ ἠθικὴ καθαρότης, ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη, ἡ συνεχὴς μνεία τοῦ Χριστοῦ, ἡ διαρκὴς πνευματικὴ ἑτοιμότης. Στόχος τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἔνταξίς του εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Θεανθρώπου, διότι πρὸς κατάκτησιν τῆς τελείας ζωῆς εἶναι ἀναγκαία ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ τόσον κατὰ τὰ ὑποδείγματα τοῦ βίου αὐτοῦ, ὅσον καὶ κατὰ τὰ παθήματα αὐτοῦ. Ζωή του πρέπει νὰ εἶναι ὁ Χριστός, τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι ὁ λόγος του θὰ εἶναι περὶ Χριστοῦ, ἡ σκέψις του θὰ ἀναφέρεται εἰς αὐτόν, πᾶσα πρᾶξίς του θὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ καὶ ἡ ψυχή του θὰ μορφώνεται κατ' αὐτόν. Ὥστε ἰδεῶδες τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ὁδὸς πρὸς αὐτὴν εἶναι ἡ μόρφωσις τῆς ψυχῆς κατὰ Χριστόν. «Οὗτος ὅρος Χριστιανισμοῦ, μίμησις Χριστοῦ ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἐνανθρωπήσεως»[73].

Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο εἰς ἓν προκαταρκτικὸν στάδιον τελειώσεως τοποθετεῖ ὁ Βασίλειος ἐπὶ τῆς γῆς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀδελφόν του Γρηγόριον, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς διδασκαλίας περὶ πτήσεως τοῦ νοῦ πρὸς τὰ ἄνω τείνει νὰ τὸ τοποθετήσῃ εἰς ἐξωγήινα πλαίσια.

Κατ' ἀρχὴν ἡ δυνατότης τελειώσεως στηρίζεται εἰς τὴν ἰδιότητα τῆς κτιστότητος. Πᾶν πνευματικὸν ὄν, ἐὰν εἶναι κτιστόν, διακρίνεται διὰ τὴν ἐλευθερίαν ἡ ὁποία τὸ ὁδηγεῖ εἰς ἀλλοίωσιν. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ καὶ ἠθικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς αὐτεξούσιον ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς Χριστιανοὺς θεολόγους.

73. *Ὅροι κατὰ πλάτος* 43,1

Παρὰ τὸ αὐτεξούσιον ὑφίσταται ἄλλη τελειωτικὴ δύναμις, ἡ ἔμφυτος τάσις πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἡ ἔφεσις τοῦ ἀγαθοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἐπίσης ἔγινε λόγος ἀνωτέρω. Ἐκ φύσεως εἶναι ἐπιθυμητικοὶ τῶν καλῶν οἱ ἄνθρωποι, κυρίως δὲ καλὸν καὶ ἀγαπητὸν εἶναι τὸ ἀγαθόν, ἀγαθὸς δὲ εἶναι ὁ Θεός· «ἀγαθοῦ δὲ πάντα ἐφίεται, Θεοῦ ἄρα πάντα ἐφίεται».

Βεβαίως αὐτὴ ἡ δύναμις, ἡ ἔφεσις, δὲν εἶναι αὐτόνομος καὶ ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸν Πλάτωνα. Ὁ θεῖος ἔρως κατὰ τὴν βασιλειανὴν ἄποψιν, ἂν καὶ ὡς ἔννοια εἶναι πλατωνικῆς ἐμπνεύσεως, ἔχει διαφορετικὴν λειτουργίαν, διότι πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι φυτευμένος εἰς τὴν ψυχὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κινεῖται μόνον κατόπιν θείας ῥοπῆς. Οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι εἰς αὐτὸν στρέφονται τὰ σύμπαντα, ἀποβλέποντα πρὸς τὸν ἀρχηγὸν καὶ χορηγὸν τῆς ζωῆς δι' ἑνὸς ἀκατασχέτου πόθου καὶ μιᾶς ἀρρήτου στοργῆς, «ἀσχέτῳ τινὶ πόθῳ καὶ ἀρρήτῳ στοργῇ»[74]. Ἡ ἔφεσις ἱκανοποιουμένη φέρει πλησίον τοῦ Θεοῦ, ἄρα πλησίον τῆς ζωῆς. Ἐφ' ὅσον ζωὴ εἶναι ὁ Θεός, ὁ εὑρισκόμενος πλησίον τοῦ Θεοῦ ζῇ πραγματικῶς, ἐνῷ ὁ ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ αὐτὸν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ζωήν. Ζωὴ εἶναι ὁ Θεός, στέρησις τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ θάνατος. Ἀπὸ αὐτὸν ἔφυγεν ὁ Ἀδὰμ καὶ εὗρε τὸν θάνατον.

Ὁ θεῖος ἔρως εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὁποία διὰ τῆς αὐτεξουσιότητος ἢ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ὁδηγεῖ εἰς τὴν τελείωσιν καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ χάρις τὴν ὁποίαν προσφέρει ἡ Τριὰς εἰς τὸν ἀγωνιζόμενον ἄνθρωπον διὰ νὰ ὁλοκληρώσῃ τὰς ἐπιδιώξεις του. Τελεία ζωὴ εἶναι ἡ πνευματικὴ ζωή, καὶ πνευματικὴ ζωὴ ὑφίσταται ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἐπαφὴ μετὰ τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ προσεγγισθῇ μόνον ὑπὸ συνθήκας ψυχικῆς καθαρότητος, ἤτοι μόνον ἀφοῦ ἡ ψυχὴ χωρισθῇ ἀπὸ τὰ πάθη καὶ καθαρθῇ ἀπὸ τὸ αἶσχος. Ὅταν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἐπανέλθῃ εἰς τὴν φυσικὴν ὡραιότητα καὶ μὲ τὸν καθαρισμὸν τῆς ψυχῆς ἀποδώσῃ εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχαίαν μορφὴν ὡσὰν εἰς βασιλικὸν ἄγαλμα, τότε τὸ Πνεῦμα ὡσὰν ἥλιος θὰ τοῦ δείξῃ μέσα του τὴν εἰκόνα τοῦ ἀοράτου, αὐτὸς δὲ εἰς τὸ μακάριον θέαμα τῆς εἰκόνος θὰ βλέπῃ τὸ ἀνέκφραστον κάλλος τοῦ πρωτοτύπου.

Τόσον ἡ βοήθεια τῆς θείας χάριτος ἡ παρεχομένη διὰ τοῦ Πνεύματος ὅσον καὶ ἡ ἱκανότης αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου ὁδηγοῦν αὐτὸν εἰς μίαν πάλην πρὸς ἐπίτευξιν τῆς τελειώσεως. Ὁ βίος εἰς τὸν κόσμον τοῦτον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ στάδιον· εἶναι «στάδιον ἀθλήσεως καὶ προκοπῆς, ἀνοδία καὶ διηνεκὴς γυμνασία καὶ μελέτη τῶν τοῦ Κυρίου ἐντολῶν». Διὰ τὴν νίκην ἀπαιτεῖται κατάλληλος προετοιμασία τῶν πνευματικῶν ἀθλητῶν, ἐπίμονος προσπάθεια κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος, γενναία ἐγκαρτέρησις εἰς τοὺς κόπους, τὰ τραύματα,

74. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 5, 7.

τοὺς πόνους[75]. Εἶναι ἐπίσης πεδίον μάχης ὁ βίος καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιφρονῆται. Ἔχει ἀξίαν ὡς μέσον πρὸς ἐπιδίωξιν ἀπωτέρου σκοποῦ, ἀλλ' ἔχει καὶ καθ' ἑαυτὸν ἀξίαν. Ἐν μέσῳ τῶν πόνων καὶ θλίψεων ὑπάρχουν στιγμαὶ ὑπερτάτων ἀπολαύσεων, τὰς ὁποίας ἐπιτείνει ἡ ἐλπίς.

Εἰς τὰς νεανικάς του ὁμιλίας *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* ὁ Βασίλειος παρουσιάζει τὰς τέσσαρας ἀρετὰς τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρετολογίας, σωφροσύνην, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν, φρόνησιν, ὡς οἰκειότερα εἰς τὴν ψυχὴν ἀγαθὰ παρ' ὅσον εἶναι ἡ ὑγεία εἰς τὸ σῶμα. Τὴν ἀναφορὰν αὐτὴν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν περισσότερον εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι φυσικὴ κατάστασις παρὰ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ δεχθῇ θεμελιώδη τὴν ἀξίαν τῶν τεσσάρων τούτων ἀρετῶν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἠθικήν. Ἂν καὶ δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς τὴν εἰς τὴν ἠθικολογίαν του πλουσίαν παρουσίαν πλατωνικῶν καὶ στωικῶν παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν, προέχει εἰς τὴν σκέψιν του τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον τροποποιεῖ τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες. Δι' αὐτὸν λοιπὸν κακία εἶναι τὸ ἀπαρέσκον εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἀρετὴ τὸ ἀρέσκον εἰς αὐτόν, κακία εἶναι τὸ ἀπομακρῦνον ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ ἀρετὴ τὸ ἑλκῦον πρὸς αὐτόν. Θέλει νὰ τονίσῃ ὅτι εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν εἶναι ἐμφυτευμένη συγχρόνως ἡ ἀδίδακτος ἔκκλισις ἀπὸ τὸ κακὸν καὶ ἡ ἀδίδακτος κλίσις πρὸς τὴν ἀρετήν. Τὸ κακὸν εἶναι ἀρνητικὴ καὶ ἀφύσικος κατάστασις, ἡ ἀρετὴ εἶναι φυσικὴ κατάστασις, εἶναι ἡ ὑγεία τῆς ψυχῆς.

Τὰ ἀπαρέσκοντα εἰς τὸν Θεὸν ἀποτελοῦν τὴν ἀρνητικὴν ὄψιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Δι' ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς πάντως ἰσχύει ὁ κανὼν τῆς καθαρότητος καρδίας. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν ὁδηγεῖ πρώτη ἡ αὐτογνωσία. Δὲν δύναται κανεὶς νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸν δρόμον τῆς τελειώσεως χωρὶς αὐτοανάλυσιν, αὐτοανάκρισιν καὶ αὐτοέρευναν. Πρέπει νὰ στρέφῃ ἐπιμόνως τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς εἰς τὴν διερεύνησιν ἑαυτοῦ καὶ νὰ μὴ τὴν διακόψῃ ποτέ, ὥστε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιληφθῇ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀδυναμίαν του[76], ἀλλὰ καὶ νὰ χειραγωγηθῇ πρὸς τὴν κατανόησιν τοῦ Θεοῦ. Ἑπομένως, ἐπιλέγει, «πρόσεχε σεαυτῷ, ἵνα προσέχῃς Θεῷ».

Τὴν θετικὴν ὄψιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς συνιστοῦν τὰ ἀρέσκοντα εἰς τὸν Θεόν, ἡ συμμόρφωσις εἰς τὸ θεῖον θέλημα[78]. Ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς ὅλων τῶν ἀρετῶν τὰς ὁποίας δὲν παύει νὰ ἐξαίρῃ ὁ Βασίλειος, ὄχι μόνον εἰς τὰ ἠθικοκοινωνιολογικὰ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλου χαρακτῆρος συγγράμματα, εἶναι ἡ ἀγάπη. Εἴδομεν ἀνωτέρω τὴν δύναμιν ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὸν Θεόν, τὸν ἔρωτα, τὴν ἀγάπην ἡ ὁποία εἶναι γέννημα τῆς θείας πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ εἰ-

75. *Εἰς Γορδιον* 3. *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* 4. *Περὶ εὐχαριστίας* 1.5.

76. *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* 5

78. *Ὅροι κατ' Ἐπιτομήν* 53.

ναι ἡ πρόσκλησις, ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀπάντησις. Ἡ ἀπάντησις δύναται νὰ ἔχη πολλὰς μορφάς, ἀλλ' ἡ κλασικὴ της μορφὴ εἶναι ἡ προσευχή. Ἐκφράζεται κατὰ πρῶτον διὰ τῆς μνήμης τοῦ Θεοῦ καὶ ἔπειτα διὰ τῆς προσευχῆς. Προσευχὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πνευματικὴ τροφὴ τοῦ ἀνθρώπου[79]. Εἶναι ἐκδήλωσις τῆς ἀνθρωπίνης ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεὸν εἰς πᾶσαν περίστασιν τοῦ βίου, φανερὰ καὶ σιωπηλή, ἀδιάφορον. «Προσευχῆς δὲ καὶ ψαλμῳδίας ... πᾶς καιρὸς ἐπιτήδειος, ὥστε μεταξὺ τὰς χεῖρας κινοῦντας πρὸς τὰ ἔργα, ποτὲ μὲν καὶ τῇ γλώσσῃ, ὅταν τοῦτο ᾖ δυνατόν, μᾶλλον δὲ χρήσιμον πρὸς οἰκοδομὴν τῆς πίστεως· εἰ δὲ μή γε, τῇ καρδίᾳ ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς τὸν Θεὸν ἀνυμνεῖν»[80].

Ὁ ὑψηλότερος βαθμὸς τελειότητος κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ θέα τοῦ Θεοῦ, τῆς ὁποίας ὁ Βασίλειος εἶχεν ἐναργῆ καὶ ἔντονον ἐμπειρίαν, ἂν καὶ ἀποφεύγει νὰ τὸ δηλώσῃ ὁ ἴδιος, τὸ δηλώνει δὲ ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος[81]. Ὁ ἴδιος ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ αὐτῆς, ἂν καὶ ὄχι τόσον συχνά, προφανῶς διότι εἶχε τὴν προσοχήν του ἐστραμμένην εἰς τὴν κινητοποίησιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἀρετήν.

Ὅταν εἰς τὴν καρδίαν εἰσβάλῃ θεῖον φῶς καὶ τὴν περιλάμψῃ ὁλόκληρον, τοῦτο προκαλεῖ ἀπότομον ἔξαρσιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν θέαν τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἀπολαύουν οἱ ἄγγελοι, ἀποκτοῦν καὶ οἱ ἄνθρωποι. Αὐτὴ ἡ θέα εἶναι κάτι τὸ οὐσιωδέστερον εἰς τὴν πνευματικὴν ζωήν, παρ' ὅσον εἶναι ἡ ἀτελεύτητος ζωή, διότι καὶ οἱ ἄδικοι ζοῦν ἀτελευτήτως, ἀλλὰ δὲν ἀποκτοῦν αὐτὴν τὴν χάριν.

Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία καλεῖται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Βασιλείου γεῦσις Θεοῦ. Ὁ ἄρτος τῆς εὐχαριστίας καὶ ὁ ἀληθὴς ἄρτος τῆς ζωῆς, ὁ Κύριος, προσφέρουν εἰς τὸν πιστὸν ὑπερκοσμίαν εὐχαρίστησιν. αὐτοῦ δὲ τοῦ ὁποίου ἀπολαύει οὗτος διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀπολαύει ἐπίσης διὰ τῆς μυστικῆς κοινωνίας του μὲ τὸν Θεόν.

Ἡ θέα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ τέρμα τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι οὗτος ἔφθασεν ἤδη εἰς τοιοῦτο σημεῖον τελειότητος, ὥστε νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὸν Θεόν, νὰ διαμένῃ εἰς αὐτὸν καὶ νὰ καθίσταται Θεός[82].

## *Τὰ μέλλοντα*

Ὁ θάνατος δὲν εἶναι τὸ τέρμα τῆς ἱστορίας ἑκάστου ἀνθρώπου, ἀλλ' εἷς σπουδαῖος σταθμὸς αὐτῆς, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔχει ἤδη καθορισθῆ ἡ

*Ὅροι κατὰ πλάτος* 6,1.
*Ὅροι κατὰ πλάτος* 37,2.
*Ἐπιστολὴ εἰς Βασίλειον*, PG 46, 809C.
*Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 9, 23.

μοῖρα του. Δὲν ἐδημιούργησε τοῦτον ὁ Θεός, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πτώσεώς του· ἡ κακὴ προαίρεσις ἔφερε τὴν ἁμαρτίαν, ἡ ἁμαρτία ἔφερε τὸν θάνατον. Αὐτὸς ὁ φυσικὸς θάνατος, ἀντὶ νὰ εἶναι κάτι κακόν, εἶναι εὐεργέτημα, διότι ἡ δι' αὐτοῦ λύσις τῆς συζυγίας ψυχῆς καὶ σώματος ἐμποδίζει τὴν εἰς ἕκαστον πρόσωπον διαιώνισιν τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς κακότητος[83]. Ἔπειτα μὲ τὸ ἀνακαινιστικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ τὰ συστατικὰ συνδέονται οὐσιωδῶς, διὰ νὰ λάβουν τὴν ὁριστικὴν σύνδεσίν των εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα.

Ὁ ἄλλος θάνατος εἶναι χειρότερος, ὁ ἠθικός· μέχρις ὅτου δὲ συμπληρωθῇ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, διέρχεται οὗτος διὰ πολλῶν τοιούτων θανάτων· πᾶσα ἁμαρτία ἀποτελεῖ καὶ ἕνα θάνατον, καὶ ἡ ὁριστικὴ παράδοσις εἰς τὴν ἁμαρτίαν ἀποτελεῖ ὁριστικὸν θάνατον. Ὁ φυσικὸς θάνατος αἴρεται, ὁ ἠθικὸς μένει διαπαντός. Τὰ ἔσχατα εἶναι ὁ θάνατος τοῦ παρόντος κόσμου.

Κατ' αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ γένους ἀποκτᾷ τὴν ὁριστικήν του μορφὴν καὶ ὡς ἄτομον τὴν ὁριστικήν του προσωπικότητα.

Ἡ ἀνθρωπότης κατὰ τὴν συγκλονιστικήν της ἱστορίαν διῆλθε διὰ πολλῶν σταδίων, ἀπὸ τῆς ὑπὸ αἵρεσιν μακαριότητος τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεως εἰς τὴν πτῶσιν, ἐκεῖθεν εἰς τὴν ἐν δυνάμει ἀνακαίνισιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν προσωπικὴν οἰκείωσιν τῆς θείας χάριτος διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος· ἀπόκειται τὸ τελευταῖον στάδιον, ἡ ζωὴ τοῦ μέλλοντος.

Δὲν εἶναι δυνατὸν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν κατὰ τὴν παροῦσαν κατάστασίν της νὰ συλλάβῃ τὴν «διάταξιν» τῆς πολιτείας τοῦ μέλλοντος κόσμου, τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Αὕτη περικλείει πράγματα τὰ ὁποῖα κατὰ Παῦλον ὀφθαλμὸς δὲν εἶδε καὶ οὖς δὲν ἤκουσε καὶ εἰς καρδίαν ἀνθρώπου δὲν ἀνέβησαν[84]. Παρὰ ταῦτα ὁ Βασίλειος, ὅπως καὶ ἄλλοι θεολόγοι, δὲν δύναται νὰ παρακάμψῃ τὴν ἀνάγκην νὰ προσφέρῃ μερικὰς παραστάσεις καὶ εἰκόνας περὶ αὐτῆς.

Τὴν τομὴν μεταξὺ τοῦ παρόντος κόσμου καὶ τοῦ μέλλοντος ἐπισημαίνει ἡ σάλπιγξ, ἡ ὁποία ἐξαγγέλλει τὴν ἐπιδημίαν τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐνδόξου βασιλέως πλέον, καὶ θὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς τάφους τὴν παρακαταθήκην τῶν σωμάτων[85]. Εἶναι ἡ σάλπιγξ, ἡ ὁποία ἀφυπνίζει τοὺς νεκροὺς καὶ προσκαλεῖ τοὺς ζωντανοὺς εἰς γενικὴν συνέλευσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ παρασταθοῦν οἱ πάντες εἰς τὸ φρικτὸν δικαστήριον. Εἶναι δὲ τοῦτο φρικτόν, διότι ἡ κρίσις του εἶναι τελεσίδικος καὶ αἰωνία.

Ἡ ἀνάστασις εἶναι καθολικὴ καὶ περιλαμβάνει δικαίους καὶ ἀδίκους, τοὺς πρώτους πρὸς ζωήν, τοὺς δευτέρους πρὸς κατάκρισιν[86]. Ἡ κρίσις εἶναι συνηρτημένη μὲ τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν, διότι ὅ,τι

83. *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος ὁ Θεὸς* 7.
84. *Εἰς 114 Ψαλμὸν* 5.
85. *Περὶ τοῦ μὴ προσηλοῦσθαι τοῖς βιωτικοῖς* 12.
86. *Πρὸς πλουτοῦντας* 6.

ἔπραξεν ἕκαστος ἐλευθέρως θὰ ἔχῃ ἀντίστοιχον ἀνταπόδοσιν· διατηρήσας ὀρθὴν σχέσιν μὲ τὸ Πνεῦμα καὶ συγκρατήσας τὴν χάριν, τώρα θὰ τὴν ἔχῃ διαπαντός. Ἡ κρίσις ἐπομένως στηρίζεται εἰς ἀκριβῆ ἔλεγχον τῶν βεβιωμένων μὲ μάρτυρας αὐτὰς ταύτας τὰς πράξεις ἑκάστου, αἱ ὁποῖαι ἀπάγουν πρὸς τὸ οἰκεῖον τέλος, αἱ μὲν ἀγαθαὶ εἰς τὴν μακαριότητα, αἱ δὲ φαῦλαι εἰς τὴν αἰώνιον κατάκρισιν.

Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν χαρακτηρίζεται, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, πόλις τοῦ Θεοῦ, ἄνω Ἱερουσαλήμ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τοὺς οὐρανούς. Διὰ τοῦτο περὶ τῆς τύχης τῶν εὑρισκομένων ἐκτὸς αὐτῆς δὲν συζητεῖ ὁ Βασίλειος. Εἶναι *κάτι περισσότερον τούτου, Νύμφη ἡ ὁποία παραδίδεται εἰς τὸν* Νυμφίον, διὰ νὰ καθήσῃ εἰς τὸ πλευρόν του κεκοσμημένη καὶ πεποικιλμένη, φέρει δὲ μαζί της τὸ σύνολον τῶν τελειωθέντων μελῶν της[87]. Εἰς τὸ μέσον τῆς πολιτείας εὑρίσκεται ὁ Θεός, ἐκπέμπων τὰς ἀκτῖνας τῆς χάριτος. Γύρω του παρίστανται μυριάδες ἀγγέλων, πανήγυρις πρωτοτόκων, θρόνοι ἀποστόλων, ἔπαινοι δικαίων. Εὐκόλως διαπιστώνει κανεὶς τὴν ἐδῶ παρουσίαν μιᾶς πηγῆς ἐμπνεύσεως τῶν ζωγράφων τῆς παραστάσεως τῆς βασιλείας τοῦ οὐρανοῦ.

Οἱ πιστοὶ προορίζονται νὰ καταστοῦν μέλη τῆς οὐρανίου βασιλείας· «ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει»[88]. Δὲν τοὺς ἀπεδέχθη ὡς πολίτας ἡ γῆ, ἀλλὰ θὰ τοὺς ὑποδεχθῇ ὁ οὐρανός, ὅπου θὰ χορεύσουν στεφανωμένοι μὲ τὰς οὐρανίους χορείας.

Πρέπει νὰ ἴδῃ κανεὶς τὰς εἰκόνας περὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βασιλείου περὶ τῆς οὐρανίου ζωῆς τῶν δικαίων. Οὗτοι ἔχουν προσωπικὴν κοινωνίαν μὲ τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς τελειωθέντας πιστούς, ὅλοι δὲ μαζὶ ἔχουν κοινωνίαν μὲ τὸν τριαδικὸν Θεόν, ὡλοκληρωμένην τώρα πλέον καὶ ἀκλόνητον κοινωνίαν. Ἂν καὶ ἡ θέα τοῦ Θεοῦ ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τὴν παροῦσαν ζωήν, ὑπὸ τὴν σημερινήν της μορφὴν συγκρινομένη πρὸς ἐκείνην εἶναι ὡς ἡ δι' ἐσόπτρου αἰνιγματικὴ ἔναντι τῆς ἀμέσου θέας[89]. Ἡ ἐκεῖ θέα εἶναι πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, συμπεριλαμβάνουσα καὶ τὰς ἀβύσσους εἰς τοὺς θησαυροὺς τοῦ Θεοῦ. «Ἐπειδὰν οὖν καταξιωθῶμεν τῆς πρόσωπον πρὸς πρόσωπον γνώσεως, ὀψόμεθα καὶ τὰς ἐν τοῖς θησαυροῖς τοῦ Θεοῦ ἀβύσσους»[90].

## ΤΕΛΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

Ὁ Βασίλειος ἠγωνίσθη κρατερῶς κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς σταδιο-

*Εἰς 44 Ψαλμὸν* 9.
*Ὅροι κατὰ πλάτος* 8,3.
*Περὶ πίστεως* 2.
*Εἰς 32 Ψαλμὸν* 5

δρομίας γεμάτης ἀπὸ πόνους καὶ ἀπογοητεύσεις, διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὸν ἀπειλητικὸν ἐναγκαλισμὸν τῆς αἱρέσεως. Ἐνῶ ἐδοκίμασε τὴν χαρὰν τῆς ἐπιτυχίας εἰς πολλοὺς τομεῖς, δὲν ἐδοκίμασε τοιαύτην χαρὰν καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσε ζῶν, τὸ ἐπέτυχε μετὰ θάνατον, τὴν ἕνωσιν τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων εἰς ἑνιαῖον μέτωπον κατὰ τῆς αἱρέσεως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς πολιτείας. Ἡ εὐνοϊκὴ αὐτὴ διευθέτησις τῶν πραγμάτων κατέστη δυνατή, ἀφοῦ τὴν 9 Αὐγούστου 378 ἀπέθανεν ὁ ἀρειανόφρων αὐτοκράτωρ Οὐάλης, γεγονὸς τοῦ ὁποίου δὲν προέλαβε νὰ ἐπωφεληθῇ προσωπικῶς ὁ Βασίλειος, ὥστε νὰ ὀργανώσῃ ὁ ἴδιος τὴν ὑπὸ προγραμματισμὸν οἰκουμενικὴν σύνοδον, διότι δὲν ἐπέζησεν ἐπὶ μακρὸν τούτου. Ἡ ἐκ γενετῆς εὐπαθὴς κρᾶσίς του δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀνθέξῃ ἐπὶ μακρότερον χρόνον εἰς τοὺς ἀδιαλείπτους κόπους καὶ τὰς ἀτελειώτους ἀπογοητεύσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν τοῦ ἔλειψαν ποτέ.

Ἀπέθανεν ὀλίγους μῆνας ἀργότερον, πιθανῶς τὴν 26 Δεκεμβρίου τοῦ 378[1]. Εὑρισκόμενος σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἐπιθανατίου κλίνης, ἐχειροτόνησε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς γνησίους μαθητάς του εἰς τὴν ἱερωσύνην, πιθανῶς δὲ καὶ τὸν διάδοχόν του εἰς τὴν ἕδραν Ἑλλάδιον, ἀπηύθυνε λόγους παρηγορίας εἰς τοὺς συνεργάτας του ἐπὶ τῶν φιλανθρωπικῶν ἔργων καὶ παρέδωσε τὸ πνεῦμά του ἐκφέρων τοὺς ἐπὶ τούτῳ λόγους τοῦ Κυρίου, «εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου». Ἡ συγκίνησις τοῦ λαοῦ τῆς Καισαρείας, περιλαμβανομένων καὶ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Ἐθνικῶν, ἦτο τοιαύτη, ὥστε μὲ τὸ ἄκουσμα ὅτι οὗτος εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ζωῆς του, πολλὰ πλήθη συνῆλθον περὶ τὸν οἶκόν του. Κατὰ δὲ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας, γενομένης τὴν 1 Ἰανουαρίου 379, ἀπὸ τὸν συνωστισμὸν προεκλήθησαν θάνατοι.

Ἡ β' *οἰκουμενικὴ σύνοδος, συνελθοῦσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν* τὸ 381, ἦτο ἀποτέλεσμα τῶν κόπων αὐτοῦ, ὅπως δεικνύεται ἀπὸ τὴν ταυτότητα τῶν πρωταγωνιστῶν της καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἀποφάσεών της· ἰδικοί του ἦσαν οἱ τρεῖς διαδοχικοὶ πρόεδροί της, πρῶτος ὁ στενώτατος φίλος του Μελέτιος, δεύτερος ὁ παιδικὸς φίλος του Γρηγόριος Θεολόγος, τρίτος ὁ ἀποδέκτης ἐπιστολῆς του Νεκτάριος, καὶ ἰδικῆς του ἐμπνεύσεως ἦσαν αἱ ἀποφάσεις της. Αὗται αἱ ἀποφάσεις ἀπετέλεσαν τὸν θρίαμβον τῆς θεολογίας του.

Ἡ ἐπίδρασίς του εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως ἐντὸς τῆς ὀρθοδοξίας συνεχίσθη διαπαντός. Τὸ ὄνομά του παρελαύνει μονίμως εἰς τὰς σελίδας τῶν πρακτικῶν τῶν μεταγενεστέρων συνόδων. Ἡ ἐπίδρασίς του ἔφθασε μέχρι σημείου, ὥστε μία φράσις ἐπιστολῆς του, «ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ εἰς τὸ πρωτότυπον διαβαίνει»[2],

1. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ *Βασίλειον*.
2. PG 32,1249C.

χρησιμοποιουμένη καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ[1] διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῶν εἰκόνων, νὰ ἀποτελέση τὴν βάσιν τῆς ρυθμίσεως τοῦ θέματος τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς εἰκόνας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Μία πρόχειρος ἔρευνα εἰς τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν μεταγενεστέρων βυζαντινῶν χρόνων δεικνύει ὅτι εἰς μὲν τὰ ἑρμηνευτικὰ κείμενα προηγεῖται εἰς παραθέσεις ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, εἰς τὰ δογματικὰ οἱ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, εἰς τὰ νηπτικὰ ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, εἰς τὰ ἀσκητικὰ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς ἄλλοι, ἀλλ' ὁ Βασίλειος, ἂν καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἔρχεται συνήθως τρίτος ἢ τέταρτος ἢ πέμπτος, εἶναι παρὼν εἰς ὅλα, καὶ εἰς τὸ σύνολον γίνεται πρῶτος· εἶναι ὁ θεολόγος τοῦ μέτρου καὶ τῆς ὀρθοδοξίας.

Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὅτι ὁ μοναχικὸς βίος ὀφείλει εἰς αὐτὸν πολλά, ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ σημερινὴ συγκρότησις τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ εἶναι βασιλειανή.

Ἡ μνήμη τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἑορτάζεται τὴν 1 Ἰανουαρίου κατὰ συμπερασμὸν ἐπέτειον τοῦ θανάτου του μαζὶ μὲ τὴν ἀνάμνησιν τῆς περιτομῆς τοῦ Κυρίου. Ἑορτάζεται ὅμως ἐπίσης τὴν 30 Ἰανουαρίου μαζὶ μὲ τοὺς δύο ἄλλους κατ' ἐξοχὴν καλουμένους ἱεράρχας. Κατὰ τὸν συναξαριστὴν ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, τὸν ια΄ αἰῶνα, εὑρεθεὶς ἐνώπιον ἔριδος ἢ διαφωνίας μεταξὺ τῶν λογίων καὶ τῶν εὐσεβῶν περὶ τῆς ἀξιολογικῆς ἱεραρχήσεως τῶν τριῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καὶ παρατηρήσας ὅτι ἐντὸς τοῦ Ἰανουαρίου ἄγεται καὶ τῶν τριῶν ἡ ἑορτὴ χωριστά[4], συνῆψε τὸν ἑορτασμὸν αὐτῶν εἰς μίαν κοινὴν ἑορτὴν καὶ ὥρισεν ἡμέραν αὐτῆς τὴν 30ὴν τοῦ μηνός. Συνέθεσε δὲ ἐπίσης οὗτος ἀκολουθίαν, τῆς ὁποίας τὰ κύρια στοιχεῖα διατηροῦνται μέχρι σήμερον, καὶ συνέταξε δύο ἐγκωμιαστικοὺς λόγους εἰς τοὺς ἱεράρχας. Ἐγκωμιαστικοὺς λόγους συνέταξαν μεταγενεστέρως καὶ ἄλλοι ἄνδρες.

Εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἑορτάζεται τὴν 14 Ἰουνίου ἐπέτειον τῆς εἰς ἐπίσκοπον χειροτονίας. Ὅτι καὶ εἰς τὴν Δύσιν ἡ πρὸς αὐτὸν τιμὴ ἦτο μεγάλη, δεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπετρέπετο ἐκεῖ ἡ λειτουργία μοναστηρίων τοῦ βασιλειανοῦ τυπικοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ἐποχὴ κατὰ τὸν μεσαίωνα καθ' ἣν ἡ τιμὴ εἰς αὐτὸν ἦτο περισσότερον διαδεδομένη ἀπὸ ὅσον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὸ γαλλικὸν ἔπος τοῦ Ρολάνδου, συντεθὲν τὸν ιβ΄ αἰῶνα, θεωρεῖται μάρτυς καὶ μνημονεύεται μαζὶ μὲ τὴν Παναγίαν, τὸν Ἀπόστολον Πέτρον καὶ τὸν πολιοῦχον Παρισίων Διο-

1. PG 94, 1252C.

4. Τοῦ Βασιλείου τὴν 1 τοῦ μηνός, τοῦ Γρηγορίου τὴν 25, τοῦ Χρυσοστόμου τὴν 27.

νύσιον, ὅταν ζητοῦνται λείψανα αὐτοῦ διὰ νὰ κοσμήσουν τὸ ξίφος τοῦ Παλαδίνου[5].

Εἶναι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ὁποίους ἀφιερώνονται ναοὶ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, ἂν καὶ ὄχι τόσον πολυάριθμοι ὅσον μερικῶν λαοφιλῶν μαρτύρων, ὅπως εἶναι οἱ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ ἰαματικοί, καὶ ὁ εἰς τὴν ἕδραν του ὑφιστάμενος μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς (1922) ἦτο μεγαλοπρεπέστατος.

Ἡ παρουσία του εἰς τὴν εἰκονογραφίαν εἶναι ἐπιβλητική· φορηταὶ εἰκόνες, τοιχογραφίαι, δίπτυχα, μικρογραφίαι αὐτοῦ συνθέτουν πλουσιώτατον λεύκωμα χριστιανικῆς τέχνης. Μία παλαιοτάτη εἰκὼν τῆς Μονῆς Σινᾶ, ἴσως τοῦ ζ΄ αἰῶνος, μὲ ἐλαφρὰν φθορὰν εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος, τὸν παριστάνει μαζὶ μὲ τὸν Ἀναστάσιον Σιναΐτην. Δίπτυχον φυλασσόμενον εἰς τὴν ἰδίαν Μονὴν τὸν παριστάνει μαζὶ μὲ τὸν Ἐφραὶμ Σῦρον, μετὰ τοῦ ὁποίου ἡ παράδοσις τὸν συνδέει ποικιλοτρόπως. Παραστάσεις ἀπὸ τὸν βίον του περιέχονται εἰς ὁμιλιάρια τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Ἡ κλασικὴ πάντως θέσις τοῦ Βασιλείου ἀπὸ ἀπόψεως ἁγιογραφίας εἶναι εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπου παρουσιάζεται μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους λειτουργικοὺς πατέρας, Μέγαν Ἀθανάσιον, Γρηγόριον Θεολόγον, Ἰωάννην Χρυσόστομον, σεβίζων ἐστραμμένος πρὸς τὸ κέντρον, ἐλαφρῶς κύπτων καὶ κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον μὲ τμῆμα τῆς εὐχῆς τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου.

Κατὰ κανόνα εἰς ὅλας τὰς παραστάσεις παρουσιάζεται συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατήσαντα τύπον ἰσχνὸς μὲ βραχεῖαν κόμην, μέλαιναν ἢ καστανήν, καὶ μετρίας ἐκτάσεως γένειον.

Ὁ Βασίλειος ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰς προσωπικότητας ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἐκτιμῶνται ἀκόμη καὶ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων. Ἐφ' ὅσον ἔζη, τὸν ἐσεβάσθη ὁ αὐτοκράτωρ Οὐάλης καὶ ὁ ὕπαρχός του Μόδεστος, οἱ ὁποῖοι ἀντὶ νὰ τὸν καταδιώξουν, ὅπως ἀρχικῶς προετίθεντο καὶ ἐσχεδίαζον, τὸν ἐνίσχυσαν εἰς τὸ φιλανθρωπικόν του ἔργον. Μετὰ θάνατον τὸν ἐπήνεσεν ὁ ἀρειανὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος, τοποθετήσας αὐτὸν ὑπεράνω τῶν περιφανεστάτων ὑπερασπιστῶν τοῦ ὁμοουσίου καὶ διευκρινίζων ἰδιαιτέρως ὅτι ἐνώπιόν του ὁ Ἀθανάσιος ἦτο παιδίον[6].

Ὅπως εἴδομεν, ὁ Φώτιος ἐτόνισεν ὅτι ὅσοι ἀγαποῦν τὴν ρητορείαν δὲν χρειάζονται πλέον τὸν Δημοσθένην καὶ τὸν Πλάτωνα, διότι ἔχουν τὸν Βασίλειον, ὁ δὲ Ἔρασμος ἰσχυρίσθη ὅτι οὗτος ὑπερτερεῖ ὅλων τῶν ρητόρων τῆς ἀρχαιότητος. Ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, χωρὶς ὑπερβολικοὺς ἐπαίνους, κατώρθωσε νὰ περικλείσῃ εἰς ἕνα στίχον ὅλον τὸ μεγαλεῖον τοῦ λόγου καὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ, ἦτο ὁ φίλος του Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος τὸν ἐγνώριζεν ὅσον κανεὶς ἄλλος.

5. Chançon de Roland, στ. 2344–2348.

6. *Λεξικὸν Σουΐδα*, λ. Βασίλειος.

«Βροντὴ σεῖο λόγος, ἀστεροπὴ δὲ βίος».
Ὁ λόγος σου ἦτο βροντὴ καὶ ἀστραπὴ ὁ βίος.

Εἰς τὴν λαϊκὴν χορικὴν ποίησιν καὶ πανηγυριστικὴν ὁ Βασίλειος λαμβάνει μίαν κοσμικὴν μορφὴν ἡ ὁποία προῆλθεν ἐκ παραμορφώσεως. *Τὸ νέον χριστιανικὸν ἔτος ἤρχιζεν, ὡς γνωστόν,* τὴν 1 Σεπτεμβρίου, ἐνῶ τὸ πολιτειακὸν ἔτος ἤρχιζε τὴν 1 Ἰανουαρίου. Κατὰ τὴν μεταποίησιν τῶν θεσμῶν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου εἰς χριστιανικούς, ὁ Βασίλειος ἀνέλαβε ρόλον ὁ ὁποῖος ἦτο ἀναπόφευκτος, λόγω τῆς συμπτώσεως τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης του μὲ τὴν ἡμέραν τοῦ κοσμικοῦ νέου ἔτους, κατέστη ἐνσαρκωτὴς τῶν ἐλπίδων τῶν γεωργῶν διὰ καλὴν καρποφορίαν. Εἰς τὰ κάλλανδα, τὰ ὁποῖα ψάλλονται ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους, οὗτος παρουσιάζεται ὡς ὁδοιπόρος, σπορεὺς καὶ μάντις. Τὰ κάλανδα προφανῶς περιέχουν ἀφελεῖς στίχους, συχνάκις χωρὶς κανὲν νόημα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνίοτε ὀφείλεται εἰς τὴν βαρεῖαν παραφθορὰν τούτων εἰς τὰ στόματα τῶν ἅπαξ τοῦ ἔτους μελῳδούντων αὐτὰ νεαρῶν τραγουδιστῶν.
Πλὴν τῆς παιδικῆς του μορφῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν παρίσταται νὰ λέγη τὴν ἀλφαβήτα, ἐμφανίζεται ἐπισης ὡς μαντικός, προλέγων τὴν τύχην εἰς τὰς νεάνιδας, καὶ ὡς σπορεύς. Τὸ πραγματικὸν φιλανθρωπικόν του ἔργον πάντως ἐπιβιώνει εἰς τὴν συνήθειαν τῆς ἀνταλλαγῆς δώρων κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους, καὶ ἰδίως τὴν χορήγησιν δώρων εἰς τοὺς ἐνδεεῖς.
Ἡ ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας ἐξαίρει τὸ ὀργανωτικὸν καὶ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ Βασιλείου. Τὸ ἐξαίρετον μεγαλυνάριον φέρει ἀπηχήσεις μιᾶς νηπτικῆς τάσεως.

«Τὸν οὐρανοφάντορα τοῦ Χριστοῦ,
μύστην τοῦ Δεσπότου,
τὸν φωστῆρα τὸν φαεινόν,
τὸν ἐκ Καισαρείας καὶ Καππαδόκων χώρας,
Βασίλειον τὸν Μέγαν, ὕμνοις τιμήσωμεν».

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G. HERMANT, *La vie de S. Basile le Grand archevêque de Césarée et celle de S. Grégoire de Naz.*, Paris 1674.
F. BAERT, *De S. Basilio Magno. Acta SS. Junii 2*, Antwerp 1698, 807–958.

L. N. de Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique* 9, Paris $^{2}$1714, 1-304. 628-691.

Pr Maran, *Vita S. Basilli Magni*, PG 29, V-CLXXVII.

C. R. W. Klose, *Ein Beitrag zur Kirchengeschichte. Basilius der Grosse nach seinem Leben und seiner Lehre*, Stralsund 1835.

Fr Böhringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographien*, τ. 7, *Die Drei Kappadozier*, Stuttgart $^{2}$1875.

Δ. Βιρηνιάδης, *Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου*, Ἀθῆναι 1881.

P. Allard, *Saint Basil*, Paris 1899.

J. Schäfer, *Basilius' des Grossen Beziehungen zum Abendlande*, Münster i. W. 1909.

J. Wittig, *Die Friedenspolitik des Papstes Damasus I und der Ausgang der arianischen Streitigkeiten*, Breslau 1912.– «Leben, Lebensweisheit und Lebenskunde des hl. Metropoliten Basilius des Grossen von Caesarea», *Ehrengabe Joh. Georg Herzog von Sachsen*, Freiburg i. B. 1920, 617-638.

V. Grumel, «Saint Basile et le siège apostolique», *Échos d'Or.* 21(1922), 280-292.

J. Rivière, *Saint Basile, évêque de Césarée*, Paris 1925.

M. Crovini, «I malintesi di un famoso episodio storico del secolo IV. S. Basilio e Papa Damaso», *Sc. Catt.* 6(1928), 321-344.

K. Janin, *Saint Basile, archevêque de Césarée et docteur de l'Église*, Paris 1929.

K. Δυοβουνιώτης, *Ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὡς φοιτηταὶ τοῦ ἀρχαίου πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1931.

K. V. Zetterstéen, «Eine Homilie des Amphilochius von Ikonium über Basilius von Caesarea», *Or. Christ.* 9 (1934), 67-98.

J. De Ghellinck, «Un cas de conscience dans la carrière de S. Basile», *Miscellanea Vermeersch*, Anal. Greg. 9-10, Roma 1935, 217-237.

M. M. Fox, *The life and times of St. Basil the Great as revealed in his works*, Washington 1939.

S. Giet, *Sasimes, une méprise de Saint Basile*, Paris 1941.– *Les idées et l'action sociales de Saint Basile le Grand*, Paris 1941.

M. J. Lubatschewskyj, «Des hl. Basilius' liturgischer Kampf gegen den Arianismus», *Zeit. f. Kath. Theol.* 66 (1942), 20-38.

M. Richard, «Saint Basile et la mission du diacre Sabinus», *An. Boll.* 67 (1949), 178-202.

L. Vischer, *Basilius der Grosse*, Basel 1953.

J. M. Ronnat, *Basile le Grand*, Paris 1955.

O. Rousseau, «La rencontre de Saint Ephrem et de Saint Basile», *L'Orient Syrien* 2 (1957), 261-284.

Σ. Νικολαΐδης, «Ἡ προσωπικότης τοῦ Μ. Βασιλείου», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 45 (1962), 30-38. 96-107. 172-183. 243-255.

I. Καλογήρου, «Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι καὶ τὸ ἔργον των», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολ. Θεσσαλονίκης* 10 (1965), 3-48.

A. Angeli, *Basilio di Cesarea*, Milano. 1968.

Γ. Δ. Μεταλληνός, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μ. Βασίλειον*, Ἀθῆναι 1968.

U. W. Knorr, *Basilius der Grosse. Sein Beitrag zur christlichen Durchdringung Kleinasien*, Tübingen 1968.

N. Corneanu, «Les efforts de Saint Basile pour l'unité de l'Église», *Verbum Caro* 23 (1969), 43-67

Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ὁ Μ. Βασίλειος πρότυπον οἰκουμενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου*, Ἀθῆναι 1970.

TH. A. COPECEK, *Social-historical studies in the Cappadocian Fathers*, Brown Univ. 1972.

Y. COURTONNE, *Un témoin du IVe s. oriental. Saint Basile et son temps d'après sa correspondance*, Paris 1973.

G. MAY, «Basilios und der römische Staat. Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte», *Kirchenhistorische Studien*, Tübingen 1973, 47–70.

Ν. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, *Ὁ ἅγ. Βασίλειος ὁ Μέγας, πρότυπον πνευματικοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθῆναι 1974.

Κ. ΜΠΟΝΗΣ, *Ὁ Μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1975.

E. AMAND DE MENDIETA, «The official attitude of Basil of Caesarea as a Christian bishop towards Greek philosophy and science», *The Orthodox Churches and the West* (ed. Derek Baker), Oxford 1976, 25–49.

ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ Μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ πολιτεία, συγγράμματα, θεολογικὴ σκέψις*, Θεσσαλονίκη 1978.

*Sfintul Vasile cel Mare. Inchinare la 1600 de ani de la săvirsirea sa*, Bucuresti 1980.– Μελέται St. Alexe, D. Belu, E. Braniste, N. Chitescu, I. Coman, C. Cornitescu, I. Floca, I. Ivan, N. Moldoveanu, C. Pavel, A. Plamanteala, I. Ramureanu, D. Staniloae, Teoctist, Timotei, C. Voicu, I. Zagrean, Ioana Zmeu.

*Word and Spirit, A Monastic Review, I. In honor of Saint Basil the Great*, Still River, Mass. 1979.– Μελέται: J. Gribomont, C. Karam, B. Keleher, B. Pennington, A de Vogüé, M. Ward.

Γ. Ι. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ φωστὴρ τῆς Καισαρείας, ὁ Μέγας Βασίλειος*, Ἀθῆναι 1979[3].

*Βασιλειάς*, ἑόρτιος τόμος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1600 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου, Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 1979.– Μελέται: Γρ. Μιχαηλίδου, Ἰω. Καλογήρου, Παν. Κ. Χρήστου, Θεοδ. Ζήση, Δημ. Βακάρου, Βασ. Ψευτογκᾶ, Κωνστ. Παπαγιάννη, Κωνστ. Βαβούσκου, Γρ. Χαραλαμπίδη, Συμ. Κραγιοπούλου, Παντ. Ροδοπούλου, Γ. Γαλίτη, Ἀλ. Μαρτσέλου, Παν. Σιμωτᾶ, Χρ. Παπαγεωργίου, Κωνστ. Φράγκου, Ἰω. Φουντούλη.

T. BODOGAE, «O epistola dogmatica a Sfintului Vasile cel Mare», καὶ ἄλλαι μελέται, *Mitrop. Ardealului* 23 (1978), 807–813, 24(1979), 52–58, 637–643, 824-830.

Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δυτικοὶ ἐπίσκοποι καὶ ὁ Ρώμης», *Ἐπετ. Θεολογ. Ἀθηνῶν* 24 (1979–1980), 143–157.

G. TSANANAS, «Humor bei Basilius dem Grossen», *Philoxenia B Kötting gewidmet*, Münster 1980, 259–279.

N. VORNICESCU, *Despre viata si opera sfintului Vasile cel Mare*, Craiova 1979.

ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεγάλου Βασιλείου Βιογραφικὸ Σχεδίασμα», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 1 (1980), 15–86.

*Basil of Caesarea, Christian, Humanist, Ascetic*, ἐπιμέλεια P. J. FEDWICK, Toronto 1981. Μελέται M. Anastos, K. Bonis, P. J. Fedwick, W. Fitzgerald, J. Gribomont, J. Karayannopoulos, G. L. Kustas, J. Pelikan, R. Teja.

K. BONIS, «Basilios von Caesarea und die Organisation der christlichen Kirche im vierten Jahrhundert», *Basil of Caesarea*, Toronto 1981, 281–335 = *Θεολογία* 51 (1980), 7–21, 209–221, 417–422.

Παν. Κ. Χρηστου, «Αἱ προσπάθειαι τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ τῆς κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν», *Κληρονομία* 13 (1981), 183–194.

*Basilius. Heiliger der Einen Kirche*, Regensbürger Oekumenisches Symposium, ἐκδ. A. Rauch, P. Imhof, München 1981.

A. Jevtić, «Τὸ θεολογικὸν ἔργον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μεταξὺ Νικαιανῶν καὶ Ἀνατολικῶν», *Κληρονομία* 13 (1981), 83–106.– «Between the Nicaeans and the Easterners: The catholic confession of St. Basil», *St. Vladimir's Seminary Theol. Quart.* 24(1980), 235–252.

Κ. Καλλινικος, «Τὸ ἐν Ἀντιοχείᾳ σχίσμα καὶ αἱ ἑνωτικαὶ προσπάθειαι τοῦ Μ. Βασιλείου», *Κληρονομία* 13 (1981), 107–155.– «Αἱ σχέσεις τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τὸν Μ. Ἀθανάσιον» *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 2(1981), 661–689.

W. De Vries, «Die Obsorge des hl. Basilius um die Einheit der Kirche im Streit mit Papst Damasus», *Or. Chr. Per.* 47 (1981), 53–86.

Α. Αγγελοπουλος, «Ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους σήμερον», *Κληρονομία* 13 (1981), 1–36.

*Basilio di Cesarea, Centro Studii uman.*, Messina, 1983.– Μελέται ὑπό: N. Aubineau, A. Pastorino, G. d' Ippolito, J. Gribomont, Qu. Cataudella, M. Simonetti, C. Moreschini, A. Ceresa-Gastaldo, S. J. Voicu, S. Y. Rudberg, A. V. Nazzaro, A. Quacquarelli, Carla Lo Cicero, Giulia Sfameni Gasparro, M. Girardi, Marina Silvia Troiano, P. J. Fedwick, M. Naldini, V. Ugenti, K. Zelzer, Marcella Forlin Patrucco, Lellia Gracco Ruggini, C. Ricci, Lietta de Salvo, R. Anastasi.

J. Gribomont, *Saint Basile. Évangile et Église*, Melanges, t. I–II, présentation par E. Bianchi, Abbaye de Bellefontaine 1984.

## Συγγράμματα

Συλλογικὴ ἔκδοσις Βασιλεία 1532, ἀνατύπωσις Βενετία 1535, Βασιλεία 1551.

Fr. Ducaeus, S. J. Morellus, F. Morellus, τ. 1–3 εἰς 2ον, Paris 1618, ἀνατύπωσις 1638.

J. Garnier. Pr Maran, τ. 1–3 εἰς 2ον, 1721–1730. Δευτέρα ἐκτύπωσις ὑπὸ L. de Sinner, τ. 1–3 εἰς 4ον, Paris 1839. Τρίτη ἐκτύπωσις ὑπὸ Migne, PG 29–32, Paris 1857. Ἀνατύπωσις τῆς τελευταίας ΒΕΠ τ. 51 καὶ ἑξῆς.

Π. Χρηστου, Σ. Σακκος, Θ. Ζησης, Β. Ψευτογκας, *Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Βασιλείου τοῦ Μεγάλου* 1–10, Θεσσαλονίκη 1972–1974 (κείμενον καὶ μετάφρασις).

*Sources Chrétiennes* 17, 26, 160, 299, 305.

Ἔργα τοῦ Βασιλείου ἔχουν μεταφρασθῆ εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, ὡς καὶ εἰς πολλὰς ἀσιατικὰς καὶ ἀφρικανικάς. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκτενὴς μεταφραστικὴ ἐργασία ἔγινεν εἰς τὴν ρουμανικην.

E. Fialon, *Étude littéraire sur S. Basile*, Paris 1861.– *Étude historique et littéraire sur S. Basile*, Paris [3]1869.

A. Bayle, *S. Basile archevêque de Césarée, cours d'éloquennce sacrée*, Avignon 1878.

Vasson, *S. Basile le Grand, ses oeuvres oratoires et ascétiques*, 1894.

J. Trunk, *De Basilio Magno sermonis attici imitatore*, Stutgardiae 1911.

D. Amand (E. Amand de Mendieta), «Essai d' une histoire critique des éditions générales greques et grécolatines de S. Basile de Césarée», *Rev. Bén.* 52 (1940), 141–161. 53 (1941), 119–151. 54 (1942), 124–144. 56

(1944–1945), 126–173.– «La tradition manuscrite des oeuvres de S. Basile», *Rev. d'Hist. Eccl* 49 (1954), 507–521.
J. Joosen (Calasanctius), *De beeldspraak bij heiligen Basilius den Groote*. Nijmegen 1941.
W. Hengsberg, *De ornatu rhetorico quem Basilius Magnus in diversis homiliarum generibus attribuit*. 1950.
S. Y. Rudberg, «Codex Upsaliensis Graecus 5». *Eranos 50 (1952), 60–70*.– *Sur la tradition manuscrite de S. Basile*. Upsala 1953.– «Indications stichométriques contenues dans quelques mss. de Basile», *Eranos* 52 (1954), 191–194.
J. Gribomont, «Etudes suédoises et reclassement de la tradition manuscrite de S. Basile», *Mus.* 67 (1954), 51–69.– «Études sur l' histoire du texte de S. Basile», *Scriptorium* 8 (1954), 298–304.
J. Cazeaux, *Les échos de la sophistique autour de Libanios. Ou le style «simple» dans un traité de Basile de Césarée*, Paris 1980.
G. Chantraine, «Erasme et Saint Basile», *Irénikon* 52 (1979), 451–490.
M. B. Foti, *I codici Basiliani del fondo del St. Salvatore. Messina. Catalogo della mostra*, Messina 1979.
K. M. Tharakan, *The poetic art. An enquiry into the poetics of St. Basil of Caesarea and St Gregory of Nyssa*. Madras 1979.
P. J. Fedwick, «The translations of the works of Basil before 1400», *Basil of Caesarea* Toronto 1981, 439–512.
G. d' Ippolito, «Basilio di Cesarea e la poesia greca», *Basilio di Cesarea*. Messina 1983, 309–379.

Ἑρμηνευτικά

*Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*

PG 29, 3–208. PG 30, 869–968 ἡ μετάφρασις τοῦ Εὐσταθίου. Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου τ. 4 (Σ. Σάκκος).
S. Giet, *Basile de Césarée. Homélies sur l' Hexaéméron*, S. Chrét., Paris 1949.
E. Amand de Mendieta, S. Y. Rudberg, *Eustathius, ancienne version latine des neuf homélies sur l' Hexaéméron de Basile de Césarée* (TU 66), Berlin 1958.
Μεχιταρισται, Βενετία 1830, ἀρμ. μετάφρασις.
H. W. Norman, *The Anglo-saxon version of the Hexaemeron of St. Basil*. London 1848.
*Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* καὶ *Περὶ παραδείσου* PG 30, 9–72.
Jaeger, *Gregorii Nysseni Opera. Supplementum* (Hadwiga Hörner).
A. Smets, M. von Esbroeck, *Basile de Césarée, sur l' origine de l' homme*, Hom. 10 et 11 de l' Hexaéméron, Paris 1970.
P. Crutce, *Essai critique sur l' Hexaéméron de S Basile*, Paris 1844.
H. Weiss, *Die grossen Kappadozier, Basilius, Gregorius von Nazianz und Gregorius von Nyssa als Exegeten*. Braunsberg 1872.
P. Plaß, *De Basilii et Ambrosii excerptis ad historiam animalium petinentibus*, Marburg 1905.
G. Pasquali, «Doxographica aus Basilius-Scholien», *Nachrichten von der Königl. Ges. der Wiss. Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*, 1910, 194–228.

K. GRONAU, *Posidonius, eine Quelle für Basilius' Hexaemeros*, Braunschweig 1912.– *Poseidonios und die jud.-christl. Genesisexegese*, Berlin 1914.

J. LEVIE, «L' Hexaéméron de S. Basile et le De mundi opificio de Philon d' Alexandrie», *Annuaire de l' Université Cath. de Louvain*, 1912.– «Les sources de la septième et huitième Homélie de S. Basile sur L' Hexaéméron», *Musée Belge* 1920, 113–149.

M. CESARO, «Natura e Cristianesimo negli Exameron di San Basilio e di Sant' Ambrogio», *Didaskaleion* 7 (1929), 53–123.

E. STÉPHANOU, «Le sixième jour de l' Hexaéméron de S. Basile», *Échо d' Orient* 35 (1932), 385–398.

Y. COURTONNE, *Saint Basile et l'hellénisme, etude sur la rencontre de la pensée chrétiene avec la sagesse antique dans l' Hexaéméron de Basile le Grand*, Paris 1934.

E. V. IVANKA, «Die Autorschaft der Homilien εἰς τό ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καί ὁμοίωσιν», *Byz Zeit* 36 (1936), 46–57.

A. S. PEASE, «Caeli enarrant», *Harv. Theol. Rev.* 34 (1941), 163–200.

S. GIET, «Sait Basile a-t-il donné une suite aux Homélies de l' Hexaéméron?» *Rev. Sc. Relig.* 33 (1946), 317–358.

E. AMAND DE MENDIETA, «Les états de texte des homélies pseudo-basiliennes sur la creation de l' homme», *Rev. Bén.* (1949), 3–54.– «Les deux homélies sur la création de l' homme que les manuscrits attribuent à Basile de Césarée ou à Grégoire de Nysse», *Zetesis εἰς E. de Strijcker*, Amsterdam 1973, 695–716.

R. LEYS, *L' image de Dieu chez Grégoire de Nysse*, Bruxelles 1951, 130–138.

A. B. y DURAN, «Filiosofia de S. Basilio Magno en sus Homilias sobre los Psalmos», *Studia Patristica* 5 (1962), 446–472.

M. ΣΙΩΤΗΣ, *Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι ὡς ἑρμηνευταί τῆς Γραφῆς*. Ἀθῆναι 1963.

J. ABULADZE, *Αἱ ἀρχαιότεραι συντάξεις τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλείου Εἰς Ἑξαήμερον καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* (γεωργιανιστί), Τιφλίς 1964.

E. AMAND DE MENDIETA, «Les neuf homélies de Basile de Césarée sur l' Hexaéméron. Genre littéraire, but, élaboration», *Byzantion* 48(1978), 337–368.– *Basile de Césarée: La tradition ms. directe des neuf homélies sur l' Hexaéméron, étude philologique*, Berlin 1980.

A. V. NAZZARO, «Exordia e perorat. delle omelie exameronali di Basilio Magno», *Basilio di Cesarea*, Messina 1983, 393–424.

GIULIA SFAMENI GASPARRO, «Infussi origeniani ed elementi nell' antropologia delle omelie sull' origine dell' uomo», *Basilio di Cesarea*, Messina 1983, 601–652.

*Εἰς τοὺς ψαλμοὺς*

PG 29, 209–494. Ἡ μετάφρασις τοῦ Ρουφίνου PG 31, 1723–1733. 1790–1794. Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου τ. 5 (Σ. Καρακασίδου).

*Εἰς Ἡσαΐαν*

PG 30, 118–668.

P. TREVISAN, *San Basilio, Commento al profeta Isaia*, Torino 1939.

J. Wittig, *Des heiligen Basilius des Grossen geistliche Uebungen auf der Bischofskonferenz von Dazimon, 374–375, Im Anschluss an Isaias* 1–16, Breslau 1922.

P. Humbertclaude, «A propos du commentaire sur Isaie attribué à S. Basile», *Rev. Sc. Relig.* 10 (1930), 47–68.

R. Devreesse, «L' édition du commentaire d' Eusèbe de Césarée sur Isaie», *Rev. Sc. Relig.* 42 (1933), 540–555.

E. Stérkhanou, «A propos du commentaire sur Isaie», *Écho d' Orient* 37 (1934), 238–240.

Δογματικά

*Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ Εὐνομίου*

PG 29, 497–670.

Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου, τ. 10, 9–253 (Θ. Ζήσης).

G.- M. de Durand, L. Doutreleau, B. Sesboüé, *Basile de Césarée, contre Eunome*, Sources Chrét. 209 καὶ 305, Paris 1982.

M. Alberts, *Untersuchungen über die Schriften des Eunomius*, Wittenberg 1908.

F. Diekamp, «Literargeschichtliches zur Eunomianischen Kontroverse», *Byz. Zeit.* 18 (1909), 1–13, 190–194.

J. Lebon, «Le pseudo-Basile (Adv. Eun. IV–V) est bien Didyme d' Alexandrie», *Mus.* 50 (1938), 61–83.

E. Vandenbussche, «La part de la dialectique dans la théologie d' Eunomius le technologue», *Rev. Hist. Eccl* 40 (1944–1945), 47–72.

W. M. Hayes, *The Greek manuscript tradition of (ps). Basil's Adv. Eunomium*, Leiden 1972.

B. Sesboüé, *L' Apologie d' Eunome de Cyzique et le Contre Eunome de Basile de Césarée*, Roma 1980.

M. Anastos, «Basil' s κατὰ Εὐνομίου, A critical analysis», *Basil of Caesarea*, Toronto 1981, 67–136.

*Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*

PG 32, 67–217.

Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου τ. 10, 257–503 (Θ. Ζήσης).

C. F. H. Johnston, *The book of St Basil the Great On the Holy Spirit*, Oxford 1892.

B. Pruche, *Basile de Césarée, Traité du Saint-Esprit*, S. Chrét. 17, Paris 1947.

T. Schermann, *Die griechischen Quellen des hl. Ambrosius in De Spiritu Sancto* München 1902, 59–70.

P. Henry, *Les états du texte de Plotin*, Paris 1938, 162–170.

P. Galtier, *Le Saint Esprit en nous d' après les pères grecs*, Rome 1946, 143–165.

B. Pruche, «L' originalité du traité de Sait Basile sur le Saint Esprit», *Rev. Sc. Philos. Théol.* 32 (1948), 207–221.– «Autour du traité sur le Saint Esprit de Saint Basile de Césarée», *Rech. Sc. Relig.* 52 (1964), 204–232.

H. Dörries, *De Spiritu Sancto, der Beitrag des Basilius zum Abschluss des trinitärischen Dogmas*. Göttingen 1956.

W. Jaeger, «Basilius und der Abschluss des trinitärischen Dogmas». *Theol. Lit. Zeit* 83 (1958), 255–258.

J. Coman, «La démonstration dans le traité sur le Saint Esprit de S. Basil le Grand», *Messager de l' Exarchat du Patriarchat Russe*, 44 (1963), 218–221.

H. Dehnhard, *Das Problem der Abhängigkeit des Basilius von Plotin*, Berlin 1964.

## Ἀσκητικὰ

PG 31, 620–1438. 1513–1628.
Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Μεγάλου Βασιλείου τ. 8–9 (Κ. Καρακόλη).
L. Holstenius, *Codex regularum monasticarum et canonicarum*, t. 1, 67–108 (ἡ μετ. τοῦ Μικροῦ Ἀσκητικοῦ ὑπὸ Ρουφίνου), Aug. Vindel. 1759.
G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kais. Hofbibliothek zu Wien* 1867, 20 (περὶ ἐπιτομῆς Ἀσκητικῶν).
J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica*, Paris 1888, μέρος 1, 104–108 (ἀσκητικά), 108–110 (ἐπιτίμια).
W. Riedel, *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig 1900, 233–283 (κοπτ. κανόνες Βασιλείου ἐκ τῆς ἀραβικῆς εἰς τὴν γερμανικήν).
A. Wilmart, *Rev. Bén.* 27 (1919), 226–233 (ἀρχαία λατ. μετ. τοῦ Λόγου Περὶ ἀσκήσεως).
E. Khintibidge, *Γεωργιαναὶ συντάξεις τοῦ Ἀσκητικοῦ Βασιλείου τοῦ Καππαδόκου* (γεωργ.), Τιφλὶς 1868.
W. E. Crum, «The coptic version of the canons of Basil», *Proceedings of the Soc. of Bibl. Archaeol.* 26 (1904), 57–62.
F. E. Morison, *Saint Basil and his Rule*, Oxford 1912.
F. Laun, «Die Beiden Regeln des Basilius», *Zeit. f. Kircheng.* 1925, 1 ἑξ..
E. Amand de Mendieta, *Les ascétiques de S. Basile de Césarée*, Louvain 1935.
E. M. Guétet, *La tradition manuscrite des Ascétiques attribuées à S. Basile*, St. Wandrille 1947.
J. Gribomont, «Obéissance et Évangile selon Saint Basile le Grand», *Vie Spir.* Suppl. 21 (1952), 192–215.– *Histoire du texte des Ascétiques de Saint Basile*, Louvain 1953.– «L' exhortation au renoncement attribuée à Saint Basile», *Or. Chr. Per.* 21 (1955), 375–398.– «Les règles morales de Saint Basile et le Nouveau Testament», *St. Patr.* 2 (TU 64), 1957, 416–426.
L. T. Lefort, «Les constitutions ascétiques de Saint Basile», *Mus.* 69 (1956), 5–10.
A. De Vogüé, «The Greater Rules of St. Basil. A survey», *Word and Spirit* 1 (1979), 49–85.
U. Neri, M. B. Artioli, *S. Basilio di Cesarea, Opere ascetiche*, Torino 1980.

## Ὁμιλίαι

PG 31, 169–618. 1429–1514.
Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μεγάλου Βασιλείου τ. 6–7 (Β. Ψευτογκᾶς).
O. Ring, *Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Grossen*, Paderborn 1930.
A. Nardi, *Discorso ai giovani sulla letteratura di classici*, Torino 1931.
Γαβριὴλ Σταυρονικητιανός, «Ὁμιλία εἰς Βαρλαάμ», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 1933, 281–285.
R. J. Deferrari, *Address to young men on reading Greek literature*, St. Basil, Letters τ. 4 (Loeb), 1934, 249–348.
F. Boulenger, *Saint Basile, Aux jeunes gens*, Paris 1935.[3]1965 (Budé).
Y. Courtonne, *Saint Basil. Homélies sur la richesse*, Paris 1935.
Α. Διαμαντόπουλος, *Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα*, Ἀθῆναι 1938.
E. Neri, G. Balponi, *S. Basilius Magnus, Le omelie ai giovani*, Siena 1938.
U. Neri, *Basilius, Il Battesimo*, Brescia 1976.
M. Aubineau, «Recherches sur divers textes inédits attribués à Basile de Césarée. Pu-

blication d' une homélie in S. Pascha (CPG 2938)», *Basilio di Cesarea*, Messina, 1983, 267–284.

*Ὁμιλίαι τοῦ Βασιλείου Καισαρείας* εἰς γεωργιανὴν μετάφρασιν τοῦ Εὐθυμίου Ἀθωνίτου, C. KURCIKILIDZE, *Μνημεῖα ἀρχαίας Γεωργιανῆς Γραμματείας* 5, 1983 (εἰς γεωργιανικήν).

K. M. MURADJAN, «Drevnearmjanskie perevodi homilij Vasilija Kesarijskogo» (ρωσ. καὶ ἀρμεν.), *Kavkaz i Vizantija* 3 (1982), 180–215.

S. Y. RUDBERG, *L' homélie de Basile de Césarée sur le mot «Observe toi même»*, Uppsala 1962.

H. DE VIS, *Homélies coptes de la Vaticane*, Copenhagen 1929, 203–241.

E. AAMAND DE MENDIETA, «Une ancienne version latine inédite de deux homélies de Saint Basile», *Rev. Bén.* 57 (1947), 12–81.

G. BUTTNER, *Basilius des Grossen Mahnworte an die Jugend*, München 1908.

A. DIRKING, *S. Basilii Magni de divitiis et paupertate sententiae*, Münster 1911.

L. V. JACKS, *St. Basil and Greek Literature*, Washington 1922.

J. M. CAMPBELL, *The influence of the second sophistic on the style of the sermons of St. Basil the Great*, Washington 1922.

G. BARDY, «L' homélie de S. Basile Adversus eos qui calumniantur nos», *Rech. Sc. Relig.* 16 (1926), 21–28.

M. GOEMANS, *Het tractaat van Basilius den Groote over de klassieke studie*, Nijmegen 1945.

E. AAMAND DE MENDIETA «Une homélie grecque inédite antinestorienne du Ve s. sur l' incarnation du Seigneur», *Rev. Bén.* 58 (1948), 223–263.

E. AMAND, M. C. MOONS, «Une curieuse homélie grecque inédite sur la virginité» *Rev. Bén.* 63 (1953), 18–69, 211–238.

E. AMAND DE MENDIETA, «La virginité shez Eusèbe d' Emèse et l' ascétisme familial dans la premiére moitié du IVe s». *Rev. Hist. Eccl.* 50 (1955), 777–820.

A. VÖÖBUS, «Syrische Herkunft der pseudo-Basilianischen Homilie über die Jungfräulichkeit», *Oriens Chr.* 40 (1956), 69–77.

K. ΜΠΟΝΗΣ, «Μ. Βασιλείου Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ», *Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 1956–1957, 233–261.

E. ROUILLARD, «Recherches sur la tradition manuscrite des homélies diverses de S. Basile», 48 (1958), 81–98.– *St. Patr* 3,1, Berlin 1961, 116–123.– *Rev. Mabillon* 57 (1967), 1–16.

Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ, *Αἱ περὶ θείου κηρύγματος ἰδέαι τοῦ Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1964.

J. BERNARDI, *La prédication des Pères Cappadociens*, Paris 1968.

J. M. SAUGET, «La collection homilético-hagiographique du manuscrit Sinait. arabe 457», *Proch Or. Chrét.* 22(1972), 129–167.

Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Μορφὲς ἀπὸ τὸν δ' αἰ. μ. Χ. Εἰσαγωγὴ στὸ «Λόγο πρὸς τοὺς Νέους» τοῦ Μ. Βασιλείου*, Ψυχικὸ 1972.

L. SCHUCAN, *Das Nachleben von Basilius Magnus Ad adolescentes*, Genf 1973.

G. L. KUSTAS, «St. Basil and the rhetorical tradition», *Basil of Caesarea* Toronto (1981), 221–279.

A. PASTORINO, «Il Discorso ai giovani di Basilio e il De audientis poetis di Plutarco», *Basilio di Cesarea*, Messina 1983, 217–257.

CARLA LO CICERO, «La struttura delle omelie sulla ricchezza di Basilio», *Basilio di Cesarea*, Messina 1983, 425–487

*Ἐπιστολαί*

PG 32, 220–1112.

R. Deferrari, *St. Basil, The letters* (Loeb), τ. 1–4, London, Cambridge Mass. 1926–1930. ²1950.

Y. Courtonne, *Saint Basil Lettres*, τ. 1–3, 1957–1966.

Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Μ. Βασιλείου τ. 1–3 (Χρήστου).

M. Forlin Patrucco, *Basilio di Cesarea Le Lettere I*. Torino 1983.

V. Martin, *Essai sur les lettres de S. Basile le Grand*, Nante 1865.

J. Dräseke, *Apollinaris von Laodicea*, Leipzig 1892, 100–121.

F. Diekamp, «Ein eingeblicher Brief des hl. Basilius gegen Eunomius», *Theol. Quart.* 77 (1895), 277–285.

V. Ernst, «Basilius' des Grossen Verkehr mit den Oksidentalen», *Zeit. f. Kircheng.* 10 (1896), 626–664.

F. Loofs, *Eustathius von Sebaste und die Chronologie der Basiliusbriefe*, Halle 1898.

O. Seeck, *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*. Leipzig 1906, 30–34, 468–471.

G. Bonwetsch, «Zum Briefwechsel zwischen Basilius und Apollinaris», *Theol. Stud. u. Krit.* 82 (1909), 625–628.

J. Schäfer, *Basilius' des Grossen Beziehungen zum Abendlande*, Münster 1909.

P. Maas, «Der Briefwechsel zwischen Basileios und Libanios», *Sitz. Akad. Berl.* (1912), 1112–1126.

A. Laube, *De literarum Libanii et Basilii commercio*, Breslau 1913.

G. Pasquali, *Berl. Philol. Wochenschrift* (1913), 1150–1152.–«De literarum Libanii et Basilii commercio», *Studi Ital. Phil. Class.* 3 (1923), 129–136.

R. Melcher, *Der achte Brief des Basilius ein Werk des Evagrius Ponticus*, Münster 1923.

M. Bessières, *La tradition manuscrite de la correspondance de Saint Basile*, Oxford 1923.

G. Coppola, «I codici Laurenziani delle lettere di S. Basilio e il Papiro Berol. 6795», *Rivista indo-greco-italiana* 7 (1923), 9–28.– «L' archetipo dell' epistolario di Basilio», *Studi Italiani di Filologia Classica* 3 (1923), 137–150.

A. C. Way, *The language and style of the letters of Saint Basil*, Washington 1927.– «The authenticity of letter 41 in th Juliano-Basilian correspondense», *Amer. Journ. of Phil.* (1930), 67–69.– «On the authenticity of the letters attributed to St. Basil in the so-called Basil-Apollinaris' Correspondence», *Amer. Journ. Phil.* (1931), 57–65.

A. Cavallin, *Studien zu den Briefen des hl. Basilius*, Lund 1944, «Die Legendenbildung um den Mailänder Bischof Dionysius», *Eranos* 1945, 136–149.– «Zum Verhältnis zwischen regierendem Verb und Participium conjunctum», *Eranos* 1946, 280–295.

Κ. Μπόνης, «Αἱ τρεῖς κανονικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον» *Byz. Zeit.* 64 (1951), 62–78.

M. Tadin, «La lettre 91 de Saint Basile a-t-elle été addressée à l' évêque d' Aquilée Valérian? *Rech. Sc. Relig.* 37 (1959), 457–468.

W. Völker, «Basilius Ep. 366 und Clemens Alexandrinus», *Vig. Chr.* 7 (1953), 23–26.

H. de Riedmatten, «La correspondance entre Basile de Césarée et Apollinaire de Laodicée», *Journ. Theol. Stud.* 7 (1956), 199–210. 8 (1957), 53–70.

J. GRIBOMONT, «Eustathe le philosophe et les voyages du jeune Basile de Césarée», *Rev. Hist. Eccl.* 54 (1959), 115–124.

R. WEIJENBORG, «De authenticitate et sensu quarundam epistularum S. Basilio Magno et Apollinario Laodiceno adscriptarum», *Anton.* 33 (1958), 197–240.

K. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρεύνης τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Ἀθῆναι 1979.

E. D. MOUTSOULAS, «Remarques sur l' authenicité des lettres de Saint Basile». *Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 24 (1972–1980), 505–511.

J.- L. VAN DIETEN, «Ein falscher Basileios-Brief», *Vig. Christ.* 38(1984), 330–351.

B. TREUCKER, *Politische und socialgeschichtliche Studien zu den Basilius-Briefen*, Frankfurt, Bonn 1961.

U. W. KNOR, «Der 43 Brief des Basilius des Grossen und die Nilus-Briefe», *Zeit. f. NT. Wiss.* 58 (1967), 279-286.- «Einige Bemerkungen zu vier unechte Basilius-Briefen», *Zeit. f. Kircheng.* 80 (1969), 375-381.

P. MAIR, *Die Trostbriefe Basileios' des Grossen in Rahmen der antiken Konsolationliteratur*, διατριβὴ κατατεθειμένη ἐν Innsbruck 1967.

JANE F. MITCHELL, «Consolatory letters in Basil and Gregory Nazianzen», *Hermes* 96(1968), 299-318.

AMAND DE MENDIETA, «L' authenticité des lettres ascétiques 42 à 45 de la correspondance de Saint Basile de Césarée», *Rech. Sc. Relig.* 56(1968), 241–264.– «L' authenticité de la lettre 45 de la correspondance de Basile de Césarée», *St. Patr.* 10 (1970), 44–53.

R. HÜBNER, «Gregor von Nyssa als Verfasser der sog. Ep. 38 des Basilius», *Epektasis* εἰς J. Daniélou, Paris 1972, 463–490.

F. VAN DE PAVERD, «Die Quellen der kanonischen Briefe Basileios des Grossen», *Or. Chr. Per.* 38 (1972), 5–63.

*Λειτουργία*

PG 31, 1629–1656. Λειτουργικαὶ φυλλάδες.

H. A. DANIEL, *Codex liturgicus Ecclesiae Orientalis*, Leipzig 1853, 421–438.

C. A. SWAINSON, *The Greek Liturgies*, Cambridge 1884, 76–87, 151–171.

F. E. BRIGHTMAN, *Liturgies eastern and western*, 1, Oxford 1896, 309–344, 400–411.

S. EURINGER, *Die äthiopische Anaphora des hl. Basilius* (εἰς γερμ. μετ.), Roma 1934.

Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, Ἀθῆναι 1935, 161–194.

A. STRITTMATTER, «Missa Graecorum», *Traditio* I (1943), 79–137.

J. MOREAU, *Les anaphores de Liturgies de Saint Jean Chrysostome et de Saint Basile comparées aux canons romain et gallican*, Paris 1927.

Δ. Ν. ΜΩΡΑΙΤΗΣ, «Ἡ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου», *Θεολογία* 7 (1929), 70–75.-*Ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ μορφὴ τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου*. Θεσσαλονίκη 1957.

S. SALAVILLE, *Liturgies orientales*, Paris 1932.

SOPHIA ANTONIADES, *Place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques*, Leiden 1939, 149–152, 346–357.

M. JUGIE, «De epiclesi eucharistica secundum Basilium Magnum», *Acta Acad. Velehradensis* 19 (1948), 202-207.

M. S. H. GELSINGER, «The epiclesis in the Liturgy of Saint Basil», *Eastern Church Quarterly* 10 (1954), 243–248.

A. RAES, «L' authenticité de la liturgie byzantine de Saint Basile», *Mélanges S. Salaville (Rev. Etud. Byz. 16)* 1958, 143–157.
A. G. GIBSON, *Saint Basil's liturgical authorship*. Ann Arbor, Mich. 1979.
S. JANERAS, «S. Basilio en la historia de la liturgia», *Phase* 20 (1980), 475–492.
E. LANNE, «Les anaphores eucharistiques de Saint Basile et la communauté ecclésiale», *Irénikon* 55 (1982), 307–331.

*Θεολογικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀπόψεις*

H. DOERGENS, *Der hl. Basileios und die klassischen Studien*. Leipzig 1857.
E. SCHOLL, *Die Lehre des hl. Basilius von der Gnade*. Freiburg 1881.
A. KRANICH, *Der hl. Basilius in seiner Stellung zum Filioque*, Braunsberg 1882.– *Die Aszetik in ihrer dogmatischen Grundlage bei Basilius dem Grossen*, Paderborn 1896.
K. HOLL, *Enthousiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*. Leipzig 1898.– *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadoziern*, Tübingen 1904.
TH. SCHERMANN, *Die Gottheit des heiligen Geistes nach den griechischen Vätern des vierten Jahrhunderts*, Freiburg 1902.
K. WEISS, *Die Erziehungslehre der drei Kappadozier*, *Strassb. Theol. Stud.* 5, 3–4, Freiburg 1903.
TH L. SCHEAR, *The influence of Plato on Saint Basil*. Baltimore 1906.
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί*. Ἀθῆναι 1907.
C. GRONAU, *De Basilio, Gregorio Nazianzeno, Nyssenoque Platonis imitatoribus*, Göttingen 1908.
Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Ὁ Μέγας Βασίλειος*. Ἀθῆναι 1911.[3]1931.
F. NAGER, *Die Trinitätslehre des hl Basilius des Grossen*, Paderborn 1912.
W. K. L. CLARKE, *Saint Basil the Great, a study in monasticism*, Cambridge 1913.
J. L. EWELL, *Basil and Jerome compared*, New York 1913.
L. V. JACKS, *Basil and Greek literature*, Washington 1922.
K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Περὶ διδασκόντων καὶ διδασκομένων κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον*. Ἀθῆναι 1923.
A. GRANDSIRE, «Nature et hypostase divines dans Saint Basile», *Rech. Sc. Relig.* 1923, 130 ἑξ.
M. G. MURPHY, *Saint Basil and monasticism*. Washington 1930.
P. HUMBERTCLAUDE, *La doctrine ascétique de Saint Basile de Césarée*, Fribourg 1932.
B. ΚΩΣΤΙΤΣ, *Τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγίου καὶ Μεγάλου Βασιλείου*. Ἀθῆναι 1936.
B. ΕΞΑΡΧΟΣ, *Παιδαγωγικαὶ γνῶμαι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*. Ἀθῆναι 1938.
ST GIET, *Les idées et l' action sociales de Saint Basile*. Paris 1941.–«De Saint Basile à Saint Ambroise, La condemnation du prêt à intérêt au IVe siècle», *Rech Sc. Relig.* 1944, 95–128.–«Le rigorisme de Saint Basile», *Rech. Sc. Relig.* 1949, 333–342.
G. F. REILLY, *Imperium and sacerdotium according to Saint Basil the Great*. Washington 1945.
M. LOOTENS, *De hl Basilius de Groote en het monnikenwezen*, Louvain 1946.
Δ. ΜΩΡΑΙΤΗΣ, *Ἐργασία καὶ ἐπαγγέλματα κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον*. Θεσσαλονίκη 1947.

E. IVÁNKA, *Hellenisches und christliches im frühbyzantinischen Geistesleben*, Wien 1948.

E. AMAND DE MENDIETA, *L'ascèse monastique de Saint Basile de Césarée*, Maredsous 1949.– *The Unwritten and secret apostolic tradition in the theological thought of St Basil of Caesarea*, Edinburgh 1965.

Κ. ΜΠΟΝΗΣ, *Ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου καὶ ὁ Μ. Βασίλειος*, Θεσσαλονίκη 1949.

Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου*, Ἀθῆναι 1951.

G. SÖLL, «Die Mariologie der Kappadozier im Lichte der Dogmengeschichte», *Theol. Quart.* 131 (1951), 163–188. 288–319. 426–457.

A. DIRKING, «Die Bedeutung des Wortes Apathie beim hl. Basilius dem Grossen». *Theol. Quart.* 134 (1954), 202–212.

T. PICHLER, *Das Fasten bei Basilius dem Grossen und im antiken Heidentum*, Innsbruck 1955.

Α. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, «Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 1956–1957, 59–99.

B. OTIS, «Cappadocian thought as a coherent system», *Dumb. Oaks Papers* 12 (1958), 95–124.

J. F. CALLAHAN, «Greek philosophy and the Cappadocian cosmology», *Dumb. Oaks Papers* 12 (1958), 29–57.

Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ Χριστιανικὴ σκέψη*, Ἀθῆναι 1960, 67–138.

Κ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΗΣ, «Ποιμαντικαὶ ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι ἐν τῇ ἀσκητικῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 15 (1960–1964), 193–200.– «Χριστοκεντρικὴ ποιμαντικὴ ἐν τοῖς Ἀσκητικοῖς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», *Θεολογία* 32 (1961), 537–582. 33 (1962), 54–82.

I. CONEVSKI, «Vuzgledut na sv. Vasilij Veliki za crkvata», *Godisnik* Θεολ. Ἀκαδ. Ἁγ. Κλήμεντος 7 (1960–1961), 247–304.

Ν. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ κοινωνικὸς θεσμὸς τῆς φιλίας, Ἡ φιλία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἀθήναις», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 44 (1961), 23–28. 92–102. 210–218.

T. ŠPIDLIK, *La sophiologie de Saint Basile*, Or. Chr. Anal., Roma 1961.

Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ἡ ἐκκλησιολογία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἀθῆναι 1962.

M. CHITESCU, «Aspekte der Ekklesiologie bei den drei heiligen Kirchenvätern», *Studii Teol.* II, 14 (1962), 305–413.

J. GRIBOMONT, «L'origénisme de S. Basile», *L'homme devant Dieu* εἰς H. de Lubac I, Paris 1963, 281–294.– «Le paulinisme de S. Basile», *Studiorum Paulinorum congressus intern. Cath.* 1961 II, Roma 1963, 481–490.

A. ALEVISOPOULOS, *Das Gute und das Böse in der Sicht Basileios des Grossen im Zusammenhang mit seiner Welterklärung*, Mainz 1963.

Ι. ΚΟΤΣΩΝΗΣ, «Αἱ περὶ κοινοβιακῆς ζωῆς ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Βασιλείου», *Ἀθωνικὴ Πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 1963, 151–175.

A. HEISING, «Der heilige Geist und die Heiligung der Engel in der Pneumatologie des Basilius von Caesarea», *Zeit. f. Kath. Theol.* 87 (1965), 257–308.

Χρ. ΜΠΟΥΚΗΣ, *Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς Καππαδόκας Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1967.

Γ. Α. ΤΣΑΝΑΝΑΣ, «Τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον», *Θεολογικὸν Συμπόσιον* εἰς Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967, 121–140.

J. E. BAMBERGER, «Μνήμη–διάθεσις, the psychic dynamisms in ascetical theology of St. Basil», *Orient. Chr. Period.* 34 (1968), 233–251.

A. B. PEKAR, *The perfect christian. Religious ideal of St. Basil the Great.* New York 1968.

S. DI MEGLIO, *Lettura e studio dei classici.* Milano 1969.

P. C. CHRISTOU, «L' enseignement de Saint Basile sur la Saint-Esprit», *Verbum Caro* 89 (1969), 86–99. Τὸ αὐτὸ γαλλιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ ἐν Π. Χρήστου, *Θεολογικὰ Μελετήματα.* 2, Θεσσαλονίκη 1974, 159–191.

J. M HORNUS, «La divinité du Saint-Esprit comme condition du salut personnel selon Basile», *Verbum Caro* 89 (1969), 33–62.

B. BOBRINSKOY, «Liturgie et ecclésiologie trinitaire de Saint Basile», *Verbum Caro* 89 (1969), 1–32.

ΟΛ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΑΝΑΝΑ, *Η ἀνθρωπολογία τοῦ Μ Βασιλείου,* Θεσσαλονίκη 1970.

Δ. ΤΣΑΜΗΣ, *Η πρωτολογία τοῦ Μ Βασιλείου,* Θεσσαλονίκη 1970.

T. POP-TODOROV, «Nravoucitelnata propoved na sv. Vasilij Veliki», *Godisnik* Θεολ. Ἀκαδ. Ἀγ. Κλήμεντος 18 (1971), 43–106.

P. SCAZZOSO, *Reminiscenze della polis platonica nel cenobio di S. Basilio,* Milano 1970.– «San Basilio e la sacra scrittura», *Aevum* 47 (1973), 210–224.–*Introduzione alla ecclesiologia di san Basilio,* Milano 1975.

Θ. ΖΗΣΗΣ, «Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὡς πηγὴ τῆς περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τοῦ Μ. Βασιλείου», *Τόμος ἑόρτιος χιλιοστῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ Μ. Ἀθανασίου,* Θεσσαλονίκη 1974, 197–234.

M. AGHIORGOUSSIS, «Image as sign of God: Knowledge of God through the image according to Saint Basil», *Greek Orthodox Theol. Rev.* 21 (1976), 19–54.– «Applications of the theme Eikon Theou according to Saint Basil the Great», *Greek Orth. Theol. Rev.* 21 (1976), 265–288.

M. ORHANOS, *Creation and salvation according to St. Basil of Caesarea,* Ἀθῆναι 1975.

P. J. FEDWICK, *St. Basil the Great and the Christian ascetic life,* οὐκρανιστὶ μὲ ἀγγλ. περίληψιν, Roma 1978.– *The Church and the charisma of leadership in Basil of Caesarea,* Toronto 1979.

J. GRIBOMONT, «Saint Basile», *Commandements du Seigneur Etudes Monastiques,* Roma 1977, 81–173.

N. VORNICESCU, «Aspecte ale desavirsirii in viata si opera sf. Vasile cel Mare», *Ortodoxia* 30 (1978), 604–637.

J. MARIA YANGUAS, «La divinidad del Espiritu Santo en S. Basilio», *Scripta Theologica* 9 (1979), 485–539.

ST. ALEXE, «Dumnezeirea Sfintului Vasile cel Mare», *Sfintul Vasile al Mare Inchinare la 1600 de ani la savirsiera sa,* Bucuresti 1980.

Η. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, *Ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς παιδαγωγός,* Ἀθῆναι 1979.

N. VORNICESCU, «Invatatura sfintului Vasile cel Mare despre munca», *Mitropolia Oltenei* 31 (1979), 10–48.

ΣΤ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Θεολογικὴ πορεία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», *Ἐπετ. Θεολογ. Σχολ. Ἀθηνῶν* 24 (1979–1980), 171–201.

J. COMAN, «Eléments d' anthropologie dans l' oeuvre de saint Basile le Grand», *Κληρονομία* 13 (1981), 37–55.

PIA LUISLAMPE, *Spiritus vivicans. Grundzüge einer Theologie des Heiligen nach Basilius von Caesarea*, Münster 1981.

J. M. RIST, «Basil's Neoplatonism: Its Background and Nature», *Basil of Caesarea*, Toronto 1981, 137–220.

TH NIKOLAU, «Der Mensch als politisches Lebewesen bei Basilios dem Grossen», *Vig. Christ.* 35 (1981), 24–31.

D. J. CONSTANTELOS, «Basil the Great's social thought and involvement», *Greek Orth. Theol. Rev.* 26 (1981), 81–86.

C. N. TSIRPANLIS, «Some reflections on St. Basil's Pneumatology: The economy of silence», *Κληρονομία* 13 (1981), 173–182.

ΧΡ ΚΡΙΚΩΝΗΣ, «Παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον, *Κληρονομία* 13 (1981), 157–171.

G. HECKEL, «Basilius der Grosse, ein Beispiel in der Hagiographie der evang. Kirche», *Κληρονομία* 13 (1981), 63–82.

S. MANNA, «L' ecclesiologia di S. Basilio», *Nicolaus* 10 (1982), 47–74.

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ μέγας Βασίλειος καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του». *Βυζαντινὰ* 11 (1982), 11–132.

L. GAMBERO, «Cristo e sua Madre nel pensiero di Basilio di Cesarea», *Marianum* 44 (1982), 9–47.

G. D. DRAGAS, «St. Basil's doctrine on creation», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 3 (1982), 1097–1132. Τὸ αὐτὸ γαλλιστὶ *Istina* 28 (1983), 282–308.

E. CLAPSIS, «St. Basil's cosmology», *Diakonia* 17 (1982), 215–223.

L. CIGNELLI, *Studi Basiliani sul rapporto «Padre–Figlio»*, Jerusalem 1982.

M. SIMONETTI, «Genesi e sviluppo della dottrina trinitaria di Basilio di Cesarea», *Basilio di Cesarea*, Messina 1983, 169–197.

Γ. Ι. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Οὐσία καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Θεσσαλονίκη 1983.

Ι. Σ. ΠΕΤΡΟΥ, *Ἑνότητα καὶ διάσπαση τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο*, Θεσσαλονίκη 1983.

## Β' ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Καππαδόκης ἦτο καὶ ὁ Γρηγόριος, τοῦ ὁποίου κατέστη ἐπώνυμος ἡ θεολογία καὶ πεδίον διδασκαλίας ἡ οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία. Παρὰ τὴν διαφορὰν χαρακτήρων ἀπετέλεσε μετὰ τοῦ Βασιλείου μίαν ἀπὸ τὰς διασημοτέρας δυάδας τῆς ἱστορίας, μὲ τὴν προσθήκην δὲ τοῦ ἀδελφοῦ τούτου Γρηγορίου ἢ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου μίαν ἀπὸ τὰς διασημοτέρας τριάδας. Ἂν καὶ κατέλαβε κάποτε τὸ ὕψιστον ἀξίωμα εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ἀπὸ διοικητικῆς πλευρᾶς προσφορά του ὑπῆρξεν ἀσήμαντος· ἀλλ' εἶναι βαρεῖα καὶ σπουδαία ἡ προσφορά του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας καὶ εἰς τὴν πορείαν τοῦ πνευματικοῦ βίου.

### ΒΙΟΣ

*Νεανικὰ ἔτη*

Εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ Γρηγόριος ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς σπανίας ἐξαιρέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ βιογραφικὴ ἐνημέρωσις εἶναι πλουσία. Καὶ τοῦτο διότι ὅλαι σχεδὸν αἱ λεπτομέρειαι τοῦ βίου του παρελαύνουν διὰ τῶν στίχων τῶν ποιημάτων του, διὰ τῶν γραμμῶν τῶν ἐπιστολῶν του καὶ διὰ τῶν λόγων του. Ἰδιαιτέρως φυσικὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ τὸ ἐκτενὲς ἐκ 1949 στίχων ποίημά του *Εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον*. Ὡρισμένα ἀξιόλογα στοιχεῖα προσθέτουν ἐπιστολαὶ φίλων του, καὶ ἡ σύντομος σημείωσις τοῦ Ἱερωνύμου[1]. Ὁ ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου Γρηγορίου συνταχθεὶς *Βίος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*[2] κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα βασίζεται κυρίως εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Γρηγορίου, τὸ δὲ *Ἐγκώμιον* τοῦ Ἰωάννου Γεωμέτρου στηρίζεται κυρίως εἰς τὸν βίον τοῦτον.

Ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ[2α], κατέχουσα «οἶκον καὶ κτῆσιν σύμμετρον»[3] καὶ ἀνήκουσα εἰς τὴν τάξιν τῶν γαιοκτημόνων, διέμενεν εἰς τὴν Ἀριανζόν, χωρίον κείμενον πλησίον τῆς μικρᾶς πόλεως Ναζιανζοῦ. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ Νόννα ἦτο σεμνὴ καὶ εὐσεβὴς χριστιανή, ἐνῶ ὁ πατὴρ

1. *De viris illustribus* 117.
2. PG 35, 243–304.
2α. Περὶ τῆς οἰκογενείας διὰ μακρῶν, Κ. ΜΠΟΝΗ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1953.
3. *Λόγος* 18, 20. PG 35, 1008.

ἦτο ὀπαδὸς τοῦ συστήματος τῶν Ὑψισταρίων, κράματος ἐξ ἰουδαϊκῶν καὶ ἐθνικῶν θρησκευτικῶν στοιχείων, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ λατρεία *τοῦ ὑψίστου Θεοῦ συνεδυάζετο μὲ τὴν λατρείαν* τοῦ πυρός[4]. Ἡ Νόννα διὰ τῆς καθημερινῆς παρακινήσεως κατώρθωσε νὰ κερδίσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὸν σύζυγον, τόση δὲ σημασία ἐδόθη εἰς τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ, ὥστε ἐβαπτίσθη ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς περιοχῆς, διερχομένους ἐκεῖθεν κατὰ τὴν εἰς Νίκαιαν μετάβασιν πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν α' οἰκουμενικὴν σύνοδον. Φαίνεται ὅτι τότε ὁ πατὴρ ἔλαβε τὸ ὄνομα Γρηγόριος, σύνηθες εἰς τὴν περιφέρειαν ἐκείνην ἀπὸ τῶν χρόνων Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ. Μετ' ὀλίγον χρόνον ὁ Γρηγόριος πατὴρ ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον Ναζιανζοῦ.

Τὸ ζεῦγος, εὑρισκόμενον ἤδη εἰς προχωρημένην ἡλικίαν, ἐστερεῖτο τέκνων, διὸ ὁ υἱὸς Γρηγόριος παρομοιάζει αὐτοὺς πρὸς τὸν Ἀβραὰμ καὶ τὴν Σάρραν. Μετὰ πολλὰ δάκρυα καὶ πολλὰς προσευχὰς τῆς Νόννης ἀπέκτησε τρία τέκνα, κατὰ σειρὰν τὴν Γοργονίαν, τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Καισάριον.

Περὶ τοῦ χρόνου γεννήσεως τοῦ Γρηγορίου υἱοῦ ὑπάρχει ἡ μαρτυρία τοῦ Σουΐδα, λέγοντος ὅτι οὗτος ἀπέθανε κατὰ τὸ 13ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου (391), εἰς ἡλικίαν 90 περίπου ἐτῶν· ἄρα κατὰ ταῦτα ἐγεννήθη περὶ τὸ 300. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς ὅσα ἀνωτέρω περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ πατρὸς ἐλέχθησαν, καθ' ὅσον ὁ υἱὸς ἐγεννήθη ὁπωσδήποτε μετ' αὐτὴν καὶ μάλιστα ἐνῶ ὁ πατὴρ ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος[5]. Ἄλλωστε ὁ Γρηγόριος ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐξ Ἀθηνῶν ἀναχωρήσεως τοῦ Βασιλείου (357) σημειώνει «ἤδη τριακοστόν μοι σχεδὸν τοῦτ' ἦν ἔτος»[6]. Συνεπῶς ἐγεννήθη περὶ τὸ 328, προφανῶς ἐν Ἀριανζῷ, πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲ ταύτην συμβιβάζεται ἡ τοῦ Σουΐδα, ἂν ἐκλάβωμεν τὸ 90 ὡς ἐσφαλμένην γραφὴν τοῦ 60 (ζ' *ἀντὶ Ξ'*).

Τεθεὶς ἐνωρὶς ὑπὸ τὴν φροντίδα τῆς μητρός, κατέστη εὐαίσθητος καὶ περιδεής, ἀλλὰ διεκρίνετο διὰ τὴν πρὸς τὰ γράμματα ἀγάπην του ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἤδη ἡλικίας. Πρῶτοι ἐκπαιδευταί του ὑπῆρξαν ὁ ἐξάδελφος Καρτέριος καὶ ὁ πρὸς μητρὸς θεῖος Ἀμφιλόχιος. Μετὰ ταῦτα ἐφοίτησεν οὗτος εἰς τὰς σχολὰς τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας, Καισαρείας Παλαιστίνης καὶ Ἀλεξανδρείας, πάντοτε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Καισαρίου, ὅστις ἐγένετο ἰατρός. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐγνώρισε τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀθανάσιον καὶ τὸν μέγαν ἀσκητὴν Ἀντώνιον, ἴσως δὲ ἤκουσε καὶ διαλέξεις Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ. Ἀποχωρισθεὶς τοῦ ἀδελφοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀνεχώρησε δι' Ἀθήνας, καθ' ὁδὸν δὲ ἐδοκιμάσθη ἀπὸ φοβερὰν τρικυμίαν, καθ' ἣν ἀνενέωσε μητρικὴν

4. *Λόγος* 18,5, PG 35, 989 ἑξ.
5. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 512, PG 37, 1064.
6. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 239, PG 37, 1046.

πρὸς τὸν Θεὸν ὑπόσχεσιν περὶ προσελεύσεως εἰς τὴν ἱερωσύνην, προσφέρων ἑαυτὸν δῶρον γῆς καὶ θαλάσσης[7]. Ὅτε ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας περὶ τὸ 350 ὑπέστη τὰς συνήθεις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν νέων φοιτητῶν δοκιμασίας, ἀλλ' ἐφρόντισε ν' ἀποφύγη αὐτὰς ὁ μετὰ διετίαν ἀφιχθεὶς Βασίλειος, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει ἤδη εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίας[8]. Ἔκτοτε στενωτάτη φιλία συνέδεσε τοὺς *δύο συμπατριώτας καὶ κατέστησεν αὐτοὺς διασήμους ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα*. Οὐδέποτε ἐλησμόνησεν ὁ Γρηγόριος τὰς Ἀθήνας, ὁ δὲ κυριώτερος λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἠσθάνετο εὐγνωμοσύνην πρὸς αὐτὰς ἦτο ὅτι τοῦ ἐχάρισαν τὴν φιλίαν τοῦ Βασιλείου. Ἀπὸ ὅλας τὰς σελίδας, τὰς ὁποίας ἀφιέρωσεν εἰς τὴν φιλίαν ταύτην, οἱ δύο οὗτοι στίχοι εἶναι οἱ χαρακτηριστικώτεροι:

Τὰ πάντα μὲν δὴ κοινὰ καὶ ψυχὴ μία,
δυοῖν δέουσα σωμάτων διάστασιν[9].

Μολονότι δὲν εἶχον ἀκόμη βαπτισθῆ, οἱ δύο φίλοι ὀλίγας μόνον παραχωρήσεις ἔκαμνον εἰς τὰς ἀθώας τέρψεις καὶ ἄφηνον τὰς διασκεδάσεις εἰς τοὺς ἄλλους φοιτητάς. Δύο μόνον δρόμους ἐγνώριζον, τὸν πρῶτον ὁδηγοῦντα εἰς τὴν σχολὴν καὶ τὸν δεύτερον, πολυτιμότερον, ὁδηγοῦντα εἰς τὸν χριστιανικὸν ναόν. Ἀπετέλεσαν δὲ φιλικὸν κύκλον, πέριξ τοῦ ὁποίου συνεκεντρώθησαν καὶ ἄλλοι σώφρονες συμφοιτηταί, συμπήξαντες τὸν πρῶτον γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν χριστιανικὸν φοιτητικὸν σύλλογον. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀνεδείχθησαν εἰς σπουδαίους ἄνδρας.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐγνώρισεν ἐπίσης ὁ Γρηγόριος καὶ τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰουλιανόν, τὸν ὁποῖον εἶχε πιθανῶς ἴδει ἐνωρίτερον ἐν Καισαρείᾳ.

Παρηκολούθησε κυρίως μαθήματα ῥητορικῆς καὶ φιλολογίας. Ὁ ἴδιος δὲν ἀναφέρει τοὺς διδασκάλους του, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν ἔχομεν ἀλλαχόθεν πληροφορίας. Οὕτως ὁ μὲν Ἱερώνυμος λέγει ὅτι ἐν Καισαρείᾳ Παλαιστίνης ἤκουσε τὸν Θεσπέσιον, ὁ δὲ Σωκράτης βεβαιώνει ὅτι ἐν Ἀθήναις ἤκουσε τὸν ἐκ Βιθυνίας Ἱμέριον καὶ τὸν ἐξ Ἀρμενίας Προαιρέσιον. Ὁ Σωκράτης προσθέτει ὅτι ἤκουσε καὶ τὸν Λιβάνιον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' εἰς τὴν πόλιν ταύτην δὲν ἐμαθήτευσεν ὁ Γρηγόριος, ἴσως δὲ συνήντησεν αὐτὸν διερχόμενον ἐξ Ἀθηνῶν τὸ 354.

Ἦτο τόσον ἀξιόλογος ἡ ἀπόδοσίς του εἰς τοὺς δύο τούτους ἐπιστημονικοὺς κλάδους, ὥστε οἱ φοιτητικοὶ σύλλογοι κατὰ τὴν τότε διχαιοδοσίαν των παρεχώρησαν εἰς αὐτὸν καθηγητικὴν ἕδραν καὶ δὲν

7. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 182 ἑέ., PG 37, 1042 ἑέ. Ἡ μήτηρ τὸν εἶχε τάξει κατὰ τὴν παράκλησιν πρὸς τὸν Θεὸν νὰ τῆς δώσῃ τὴν ἱκανότητα ν' ἀποκτήσῃ τέκνον.

8. *Λόγος* 43.16, PG 36, 516 ἑ.

9. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 229 ἑ., PG 37, 1045.

τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ φύγῃ μετὰ τοῦ Βασιλείου, ὡς εἶχον συμφωνήσει οἱ δύο. Πρὶν διδάξῃ περισσότερον τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν δύο ἐτῶν, καταληφθεὶς ἀπὸ νοσταλγίαν, ἔφυγε τὸ 359. Αὕτη εἶναι ἡ πρώτη φυγὴ τοῦ Γρηγορίου εἰς σειρὰν παρομοίων ἐνεργειῶν.

Διερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπεισε τὸν ἀδελφόν του Καισάριον, ἔχοντα σημαίνουσαν θέσιν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ ἀνακαταλαβόντα ταύτην βραδύτερον, νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν πατρίδα των. Ὅταν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ναζιανζόν, εἰργάσθη ἐπ' ὀλίγον ὡς ῥητοροδιδάσκαλος καὶ κατὰ τοὺς λόγους του ἐχόρευσε διὰ τοὺς φίλους του[10]. Τὸ ἔργον τοῦτο ὑπῆρξεν ἐπέκτασις τοῦ συνδέσμου του μὲ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅστις διεκόπη μὲν ἔπειτα ἐξωτερικῶς ἀλλὰ ὑπὸ ἄλλην μορφὴν διετηρήθη καθ' ὅλον τὸν βίον του.

Ἡ θορυβώδης ζωὴ τῶν πόλεων δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Γρηγορίου, ὅστις ὄχι μόνον ἦτο ἀσθενικὸς ἀλλὰ καὶ ἐξ ἰδιοσυγκρασίας ἠρέσκετο εἰς τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν ἠρεμίαν. Ἂν παρέμεινεν ἐπὶ διαστήματα εἰς μεγάλα κέντρα, ἔπραττε τοῦτο χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῇ πιέσει τῶν συγγενῶν καὶ φίλων. Προετίμα νὰ ζῇ μακρὰν τοῦ κόσμου, γράφων ἐπιστολὰς καὶ ποιήματα, ὁσάκις δὲ ἐπιέζετο ἔφευγεν. Πράγματι ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ βίος του ὑπῆρξε μία φυγὴ εἰς πολλὰς φάσεις. Ἄνθρωπος καθ' ὅλα ἰδιόρρυθμος, ἐφέρετο ἀπὸ δύο ἀντιθέτους ῥοπάς· ἡ μόρφωσίς του, τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, τὸ περιβάλλον του, ἡ θεία φωνή, ἡ ὁποία συχνάκις ἠκούετο μέσα του, ὤθουν αὐτὸν πρὸς τὰς εὐθύνας· ἀλλ' ἡ διάθεσίς του πρὸς μόνωσιν καὶ τὸ φιλάσθενον τὸν ἀπώθουν. Πρὸς στιγμὴν ἐδέχετο, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον μετενόει καὶ ἐματαίωνε τὰ σχέδια τῶν ἄλλων διὰ τῆς φυγῆς. Τοῦτο εἶχεν ἤδη πράξει εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅταν, δεχθεὶς νὰ παραμείνῃ ὡς καθηγητής, μετὰ ἓν περίπου ἔτος μετενόησεν.

Ἔκλεψα μικροῦ λάθρα τὴν ἐκδημίαν[11].

Ἐπανέλαβε δὲ αὐτὸ πολλάκις μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἀλλὰ μὲ τὸν ὀλίγον χρόνον, τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσεν εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν διδαχήν, ἤλλαξε τὴν πορείαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

*Μεταξὺ κόσμου καὶ ἐρημίας*

Κατὰ τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς Ναζιανζὸν ἐβαπτίσθη. Ἀπὸ τὰς Ἀθήνας οἱ δύο φίλοι εἶχον συμφωνήσει νὰ συνασκητεύσουν, «συνέσε-

10. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 274, PG 37, 1048.
11. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 264, PG 37, 1047.

σθαι καὶ συμφιλοσοφήσειν»[12], ὄχι κατ' ἀνάγκην εἰς μονήν, ἀλλὰ πάντως μὲ ἐγκρατῆ βίον ἔστω ὡς ἰδιῶται. Ἐπειδὴ δὲ καὶ οἱ δύο ἠγάπων τὰς γενετείρας των, ἕκαστος ἤθελε νὰ παρασύρῃ τὸν ἄλλον εἰς τὸ κτῆμα του. Φαίνεται ὅτι ὁ Βασίλειος ἀρχικῶς συνεφώνησε νὰ διαμείνῃ μετὰ τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν Τιβερίνην, ἤτοι εἰς τὸ κτῆμα τοῦ τελευταίου, ἀλλὰ μετὰ σύντομον παραμονὴν ἀπεσύρθη εἰς τὸ ἰδικόν του κτῆμα παρὰ τὸν Ἶριν ποταμὸν τοῦ Πόντου. Ἐκεῖ ἐδέχθη νὰ μεταβῇ ἔπειτα καὶ ὁ Γρηγόριος κατὰ τὸ 360. Ἐμελέτησαν ἀπὸ κοινοῦ τὴν θεολογίαν, βάσει κυρίως τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφιλοτέχνησαν τὴν *Φιλοκαλίαν*, καὶ συνειργάσθησαν εἰς τὴν σύνταξιν μοναχικῶν κανόνων. Διεφώνουν ὅμως ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου, διότι ὁ μὲν Βασίλειος ἦτο ὀπαδὸς τῆς «πράξεως», ἤτοι τῆς ἐνεργοῦ ἀσκήσεως εἰς φιλανθρωπικὰ κοινόβια, ὁ δὲ Γρηγόριος ἐκυμαίνετο μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς «θεωρίας», ἤτοι τῆς ἀδρανοῦς ἐν ἐρημίᾳ διαβιώσεως πρὸς ἐπίτευξιν τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ὅτε ὁ Γρηγόριος μετά τινας μῆνας ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του, ὁ Βασίλειος τὸν εἰρωνεύετο, προβάλλων τοὺς πηλοὺς αὐτῆς, ἀλλ' ὁ Γρηγόριος ἀπήντησεν ὅτι προτιμᾷ τοὺς πηλοὺς τῆς Καππαδοκίας ἀπὸ τοὺς κα-πήλους τοῦ Πόντου. Εἰς τὴν πραγματικότητα διετήρησε ζωηρὰν ἀνάμνησιν τῆς ἐκεῖ διαβιώσεως, τὴν ὁποίαν ἀνεκοίνωσε καὶ εἰς τὸν Βασίλειον δι' ἐπιστολῶν. Ποῖος ἠδύνατο, ἔγραφε, νὰ τοῦ δώσῃ τὰς ψαλμῳδίας ἐκείνας, τὰς ἀναβάσεις πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῆς προσευχῆς, τὴν σχεδὸν ἄϋλον καὶ ἀσώματον ζωήν; Ποῖος ἠδύνατο νὰ τοῦ χαρίσῃ ἐκ νέου τὸν σύνδεσμον καὶ τὴν ὁμοψυχίαν τῶν ἀδελφῶν οἱ ὁποῖοι ἀνυψοῦντο καὶ ἀπεθεοῦντο ὑπὸ τοῦ φίλου του[13]; Ἐτόνιζεν ὅτι ἀνέπνεε τὸν Βασίλειον μᾶλλον παρὰ τὸν ἀέρα καὶ ὅτι ἔζῃ μαζί του εἴτε παρὼν εἴτε ἀπών[14].

Λόγον τῆς ἐκ τοῦ Πόντου ἐπιστροφῆς τοῦ Γρηγορίου ἀπετέλεσαν αἱ δυσχέρειαι τοῦ πατρός μου εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ του ἔργου. Οὗτος ἦτο πολὺ γέρων, ἐνενήκοντα περίπου ἐτῶν τώρα, καὶ ἦτο ἀνίκανος νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν λεπτῶν θεολογικῶν διακρίσεων, αἱ ὁποῖαι συνεκλόνιζον τότε τὴν Ἐκκλησίαν. Οὕτω κατὰ τὴν εἰς τὸν Πόντον ἀπουσίαν τοῦ υἱοῦ εἶχεν ὑπογράψει τὸ φιλαρειανικὸν σύμβολον τοῦ Ἀριμίνου, ἀκολουθήσας τὸ παράδειγμα τοῦ μητροπολίτου Καισαρείας Διανίου, ὅπερ ἔσχισεν εἰς δύο τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ναζιανζοῦ. Εἶχε λοιπὸν ἀνάγκην βοηθοῦ καὶ οὐδεὶς ἦτο πρὸς τοῦτο καταλληλότερος τοῦ υἱοῦ του, ὅστις πράγματι ἦλθεν εἰς Ναζιανζόν, τὸν ἔπεισε νὰ ὑπογράψῃ ὀρθόδοξον σύμβολον καὶ παρέμεινε πλησίον του.

12. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 1.
13. *Ἐπιστολὴ* 6, PG 37, 29.
14. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 345 ἑ., PG 37, 1053.

Ἀλλ' ὁ πατὴρ δὲν ἠρκεῖτο εἰς ἁπλῆν βοήθειαν· ἤθελεν αὐτὸν ἱερέα, πρᾶγμα σύμφωνον πρὸς τὴν ὑπόσχεσιν τῆς μητρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ. Ὑποχωρῶν δὲ οὗτος εἰς τὰς παρακλήσεις, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος πιθανῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 361 ἢ 362, ἀλλ' ἀμέσως ἔπειτα μετανοήσας ἐγκατέλειψε τὰ πάντα, κατὰ δὲ τὰ Θεοφάνεια τοῦ ἑπομένου ἔτους ἔφυγε πρὸς τὸν φίλον του εἰς Πόντον.

Οὕτω μὲν οὖν ἤλγησα τῇ τυραννίδι
...ὥστε πάντων ἀθρόως,
φίλων, φυσάντων, πατρίδος, γένους λυθείς,
ὡς οἱ μύωπι τῶν βοῶν πεπληγότες,
εἰς Πόντον ἦλθον τῆς ἀνίας φάρμακον
θήσων ἐμαυτῷ τῶν φίλων τὸν ἔνθεον[15].

Ἐκεῖ συνῆλθε συντόμως ἀπὸ τὴν ταραχήν, ὁ δὲ Βασίλειος, ἀφοῦ τὸν ἐκράτησε πλησίον του τρεῖς περίπου μῆνας πρὸς ἀνάπαυσιν καὶ ἀνάψυξιν, τὸν συνεβούλευσε νὰ ἐπιστρέψῃ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔπραξεν ἐκεῖνος εὐχαρίστως πλέον κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ ἰδίου ἔτους. Εἰς τὰς δύο πρώτας ἐκ τῶν ὁμιλιῶν του δικαιολογεῖ τὴν φυγήν του ὡς ὀφειλομένην ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ «ἐπισκέψασθαι ἑαυτόν», ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ δέος ἐνώπιον τοῦ ὕψους καὶ τοῦ βάρους τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος.

Ὁλόκληρον τὸ βάρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου ἐν Ναζιανζῷ ἔπεσεν εἰς τοὺς ὤμους τοῦ Γρηγορίου ἐπὶ δεκαετίαν περίπου· διαχείρισις, φιλανθρωπία, διδαχή, πρὸ πάντων δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο, διὰ τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ καταλληλότερος. Εὐρύτατος κύκλος μαθητῶν, κυρίως συγγενῶν, ὡς οἱ Εὐλάλιος, Ἑλλάδιος, Εὐδόξιος, Κληδόνιος, ὀφείλει εἰς αὐτὸν τὴν κατάρτισίν του. Τὸ 364 κατώρθωσε νὰ συμφιλιώσῃ τοὺς λόγῳ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἀρειανικοῦ συμβόλου ἀποχωρισθέντας ἀπὸ τὸ ποίμνιον τοῦ πατρός του μοναχούς.

Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης ἀξιομνημόνευτα εἶναι τὰ κάτωθι ἐπεισόδια. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Γρηγόριος προσήρχετο εἰς τὴν ἱερωσύνην, αὐτοκράτωρ *ἦτο ὁ παλαιός του γνώριμος* Ἰουλιανός, ὁ καθυστερημένως καὶ ἀστόχως ἐπιχειρήσας τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ ἐθνικοῦ θρησκεύματος. Ἐναντίον τῆς προσπαθείας αὐτοῦ ἀντέδρασεν ἐρρωμένως ὁ Γρηγόριος, ὀλίγον δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐξεφώνησε τοὺς δύο πυρίνους *Στηλιτευτικοὺς* λόγους. Ὅ,τι κυρίως δὲν συνεχώρει εἰς τὸν Ἰουλιανὸν ἦτο ἡ διὰ διατάγματος ἀπαγόρευσις τῆς ὑπὸ Χριστιανῶν διδασκαλίας τῆς φιλολογίας, τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας[16]. Ἡ φροντὶς τοῦ Γρηγορίου διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεολογικῶν γραμμά-

15 *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 345 ἑξ., PG 37, 1053.

16. *Codex Theodos.* 13,3,5· ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 61.

των καὶ ἡ ἐνασχόλησίς του μὲ τὴν ποίησιν σχετίζονται ἐν πολλοῖς μὲ τὴν κατὰ τῶν συνεπειῶν τοῦ διατάγματος τούτου ἀντίδρασιν.

Πολλὴν ὀδύνην ἐδοκίμασεν ἐκ τοῦ κατὰ τοῦ 368 ἢ 369 ἐπισυμβάντος θανάτου τῶν ἀδελφῶν του Καισαρίου καὶ Γοργονίας, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπετύπωσεν εἰς τοὺς οἰκείους ἐπιταφίους λόγους, τοὺς διεικνύοντας τὴν ἁγιότητα τῆς ἀτμοσφαίρας εἰς τὴν οἰκογένειάν των.

Μετὰ τοῦ Βασιλείου διετήρει πάντοτε στενὴν ἐπαφήν. Ὅτε λόγω δυσαρεσκείας μὲ τὸν μητροπολίτην Καισαρείας Εὐσέβιον οὗτος ἔφυγεν εἰς Πόντον, ὁ Γρηγόριος τὸν συνώδευσε καὶ διέμεινε μαζί του δι' ὀλίγον, ἐμεσολάβησε δι' ἀλληλογραφίας μὲ τὸν Εὐσέβιον πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς συνεργασίας[17] καὶ ἀποδίδων τὸ παλαιὸν χρέος ἔπεισε μὲ τὴν σειράν του τὸν Βασίλειον νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Καισάρειαν μετά τινας μῆνας τὸ 364 ἢ 365. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου τὸ 370 κύριος ὑποψήφιος διάδοχος ἦτο ὁ Βασίλειος, ὅστις ὅμως εὗρε καὶ σοβαρὰν ἀντίδρασιν. Ὁ Γρηγόριος προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Βασιλείου εἰς ἐπικουρίαν, ἠρνήθη μετὰ λύπης νὰ μεταβῇ εἰς Καισάρειαν, διότι δὲν ἐθεώρει ἑαυτὸν ἁρμόδιον διὰ τοιούτου εἴδους μάχας, ἀλλ' ἡ ἀντίδρασις ἐκάμφθη δι' ἐπεμβάσεως τοῦ γέροντος πατρός του.

Νέα περίοδος εἰς τὴν σταδιοδρομίαν αὐτοῦ ἤρχισε τὸ 372 διὰ τῆς εἰς ἐπίσκοπον βιαίας χειροτονίας αὐτοῦ. Ὁ Γρηγόριος οὐδέποτε ἐλησμόνησε τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς κυρίαν αἰτίαν τῶν μετέπειτα δεινῶν του[18] καὶ κατά τινα τρόπον πράγματι ἦτο. Τὸ 371 ἐπεσκέφθη τὴν Καισάρειαν εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Οὐάλεντος ἀπειλουμένου φίλου του μητροπολίτου. Διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου διχοτομήσεως τῆς Καππαδοκίας καὶ συστάσεως δευτέρας μητροπόλεως μὲ ἕδραν τὰ Τύανα ἐδημιουργήθη κίνδυνος διχοστασίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Βασίλειος, ἐνεργῶν βάσει προγράμματος, ἐπέλεξε τὸν Γρηγόριον ὡς ἐπίσκοπον τῶν Σασίμων, μικροῦ χωρίου θορυβώδους καὶ ἀνύδρου, κειμένου εἰς τὴν κεντρικὴν λεωφόρον τῆς Καππαδοκίας καὶ διεκδικουμένου ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου Τυάνων. Διὰ πολλοὺς λόγους ὁ Γρηγόριος δὲν ἐδέχετο τὴν ἐκλογήν· πρῶτον διότι δὲν ἤθελε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ὄργανον εἰς τὴν διαμάχην τῶν δύο μητροπολιτῶν, δεύτερον διότι τὸ χωρίον ἦτο θορυβῶδες, τρίτον, διότι αἱ διοικητικαὶ εὐθῦναι ἦσαν ξέναι πρὸς τὸν χαρακτῆρα του καὶ ἤθελε κατ' ὀλίγον ν' ἀποσυρθῇ ἀπὸ παντὸς εἴδους διοικητικὰς φροντίδας. Παρὰ ταῦτα ὑποκύπτων εἰς τὴν πίεσιν ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ πατρός του ὀλίγον πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ 372 εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Ναζιανζοῦ, καὶ εἰς τὸν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐκφωνηθέντα λόγον, ἐνῷ ἐξέφρασεν ὅλην του τὴν πικρίαν διὰ τοῦτο, προσέ-

17. *Ἐπιστολαὶ* 49, 52.
18. *Λόγος* 43, PG 36, 573.

θεσεν ὅτι εἶναι ἕτοιμος ν' ἀναλάβη τὸ ἔργον. Βεβαίως ὁ Βασίλειος ἐγνώριζεν ὅτι τὸ χωρίον ἦτο ἀκατάλληλον διὰ ν' ἀποτελέση ἐπισκοπικὴν ἕδραν τοῦ Γρηγορίου, ἀλλ' ἐθεώρει ὠφέλιμον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ τοποθετήση αὐτὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της. Παρὰ τὴν τελικὴν συναίνεσίν του ὁ Γρηγόριος δὲν προσήρχετο ν' ἀναλάβη καθήκοντα, ἐνέμεινε δὲ εἰς τὴν ἄρνησιν καὶ μετὰ τὴν παρέμβασιν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος εἶχε τότε χειροτονηθῆ ὑπὸ παρομοίας συνθήκας ἐπίσκοπος Νύσσης καὶ τελικῶς ἐπειθάρχησε. Τέλος ἐπεσκέφθη τὰ Σάσιμα δι' ὀλίγον, ἀλλὰ δὲν παρέμεινεν οὔτε ἐλειτούργησεν ἐκεῖ. *Κατελήφθη ἀπὸ τὴν συνήθη ψυχολογίαν* τῆς φυγῆς.

Πάλιν φυγάς τις καὶ δρομαῖος εἰς ὄρος,
κλέπτων φίλην δίαιταν, ἐντρύφημ' ἐμόν[19].

*Η πολλαχόθεν προβαλλομένη* παράκλησις δὲν ἴσχυσε νὰ τὸν πείση νὰ ἐπανέλθη εἰς Σάσιμα, ἐπείσθη ὅμως τοὐλάχιστον νὰ ἐπανέλθη εἰς Ναζιανζόν, ὅπου ἐβοήθησε πάλιν τὸν πατέρα του. Τὸ ἀνωτέρω ἐπεισόδιον δὲν ἐστάθη ἱκανὸν νὰ διασπάση τὴν μετὰ τοῦ Βασιλείου φιλίαν, ὅπως δὲν ἐστάθησαν καὶ δύο νέαι ἀφορμαὶ δυσαρεσκείας· ἤτοι ἡ ὑπὸ τῶν δύο Γρηγορίων χειροτονία τοῦ Εὐλαλίου ὡς ἐπισκόπου Δοαρῶν ἄνευ γνώμης τοῦ μητροπολίτου Βασιλείου, λόγῳ κατεπειγούσης ἀνάγκης, καὶ ἡ ἐπίμονος προσπάθεια τοῦ Ἀνθίμου νὰ προσεταιρισθῆ τὸν Γρηγόριον. Ἄλλωστε ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Ἄνθιμος κατηλλάγησαν κατὰ τὸ 374, ἀφοῦ ὁ δεύτερος ἀνεγνώρισε τὴν πρωτοκαθεδρίαν τοῦ πρώτου. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ Γρηγόριος ἐπεσκέπτετο τὴν Καισάρειαν καὶ ὡμίλει ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τοῦ Βασιλείου.
Τὸ 374 ἀπέθανεν ὁ ἑκατοντούτης πατήρ, μετ' ὀλίγους δὲ μῆνας καὶ ἡ μήτηρ Νόννα. Προπέμπων αὐτοὺς ὁ Γρηγόριος, ἀντελήφθη ὅτι ἔμεινε μόνος, ἀλλὰ συνέχισε διαχειριζόμενος τὰ πράγματα τῆς Ναζιανζοῦ, μέχρις ὅτου διεπίστωσε ὅτι οἱ συμπατριῶται του καθυστέρουν τὴν ἐκλογὴν νέου ἐπισκόπου, διὰ νὰ κρατήσουν τὸν ἴδιον. Τότε ἔφυγε πάλιν·

Ἦλθον εἰς Σελεύκειαν φυγάς[20],

εἰς τὴν μονὴν τῆς Θέκλης, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ ἔτη. Ἐκεῖ ἐπληροφορήθη τὸν θάνατον τοῦ φίλου του Βασιλείου καὶ ἡ λύπη του ὑπῆρξε διπλῆ, *διότι λόγῳ ἀσθενείας δὲν ἠδυνήθη νὰ τὸν προπέμψη*. Ἠσθάνετο πλέον πλήρως ἐγκαταλελειμμένος. Πρὸς τὸν Εὐδόξιον ἔγραφε:

19. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 490 ἑἑ., PG 37, 1063.
20. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 547 PG 37, 1067.

«Ἐρωτᾷς, πῶς τὰ ἡμέτερα. Καὶ λίαν πικρῶς· Βασίλειον οὐκ ἔχω, Καισάριον οὐκ ἔχω, τὸν πνευματικὸν ἀδελφὸν καὶ τὸν σωματικόν. Ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλιπόν με... Τὰ τοῦ σώματος πονηρῶς ἔχει, τὸ γῆρας ὑπὲρ κεφαλῆς, φροντίδων ἐπιπλοκαί, τὰ τῶν φίλων ἄπιστα, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀποίμαντα. Ἔρρει τὰ καλά, γυμνὰ τὰ κακά, ὁ πλοῦς ἐν νυκτί, πυρσὸς οὐδαμοῦ, Χριστὸς καθεύδει. Τί χρὴ παθεῖν; Μία μοι τῶν κακῶν λύσις, ὁ θάνατος. Καὶ τὰ ἐκεῖθέν μοι φοβερά, τοῖς ἐντεῦθεν τεκμαιρομένῳ»[21].

*Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν*

Ἀλλ᾽ ὁ συντάκτης τῆς τόσον ἀπαισιοδόξου ταύτης ἐπιστολῆς μετ᾽ ὀλίγον ἐκαλεῖτο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν ἐντὸς διετίας ἀπὸ ἀρειανικῆς μετέτρεψεν εἰς ὀρθόδοξον. Εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας εἶχον ἐπικρατήσει ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη οἱ Ἀρειανοί. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς πρωτευούσης Δημόφιλος, διαψεύδων τὰς ἐλπίδας τοῦ Βασιλείου δι᾽ ἐπίδειξιν μετριοπαθείας καὶ πνεύματος συνεννοήσεως μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους, ἐτάχθη ὁριστικῶς μὲ τὴν αἵρεσιν. Ἡ δὲ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ ὁ στρατὸς ηὐνόουν τὴν αἵρεσιν, ἡ ὁποία ἐφαίνετο περισσότερον εὔκαμπτος εἰς τὰς κοσμικὰς ἀδυναμίας παρ᾽ ὅσον οἱ αὐστηροὶ ἱεράρχαι, ὡς οἱ Ἀθανάσιος καὶ Βασίλειος. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 378 ἀνελήφθη προσπάθεια καὶ ἐκ τῶν ἔσω καὶ ἐκ τῶν ἔξω πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἀρειανῆς κυριαρχίας, τῇ συμμετοχῇ καὶ τοῦ ζῶντος ἀκόμη τότε Βασιλείου Καισαρείας καὶ τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας. Φαίνεται ὅτι μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἠσχολήθησαν καὶ τοπικαὶ ἐπισκοπικαὶ διασκέψεις αἱ ὁποῖαι ἀπεφάσισαν τὴν ἐκεῖ ἀποστολὴν τοῦ Γρηγορίου, καθ᾽ ὅσον οὗτος λέγει ὅτι μετέβη, ἀφοῦ εἰς αὐτὸν ἀπέβλεψαν «σύλλογοί τε ποιμένων καὶ λαὸς ὀρθόδοξος»[22]. Καὶ προσθέτει μὲν ἀλλαχοῦ ὅτι πάλιν ἐβιάσθη,

οὕτω μὲν ἦλθον οὐχ ἑκών, ἀλλ᾽ ἀνδράσι
κλαπεὶς βιαίοις, ὡς λόγου συνήγορος[23],

ἀλλὰ προφανῶς ἡ ἀντίδρασίς του τώρα ἦτο ἀσήμαντος, διότι εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς του ᾐσθάνετο ἤδη ἕνα κρυφὸν πόθον νὰ ἐργασθῇ ἐκεῖ καὶ ὁ πόθος αὐτὸς ἐδυναμώνετο ἐκ τοῦ ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου ἔβλεπε τὴν θέσιν τοῦ ἡγέτου τῆς ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας κενὴν καὶ ἐχρειάζετο νὰ τὴν καταλάβῃ αὐτός.

21. *Ἐπιστολή* 80, PG 37, 153.
22. *Εἰς ἑαυτὸν καὶ περὶ ἐπισκόπων* 81ἑ., PG 37, 1172.
23. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 607 ἑ., PG 37, 1071.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 379. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς ὀρθοδοξίας, ἰδόντες τὸν κουρασμένον αὐτὸν καὶ κάτισχνον ἐρημίτην, δὲν ἀνησύχησαν κατ' ἀρχάς, ἀλλ' ἡ πρώτη των ἐντύπωσις ἀνετράπη ἐντὸς ὀλίγου. Αἱ συναθροίσεις τῶν Ὀρθοδόξων ἐγίνοντο εἰς μικρὸν εὐκτήριον οἶκον, τὸν μόνον ἐναπομείναντα εἰς αὐτοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οὗτος, ἐπεκταθεὶς μετ' ὀλίγον, ἠδύνατο νὰ στεγάζῃ μεγαλύτερα πλήθη. Ἐκεῖ ἀντήχησεν ὁ λόγος τοῦ Γρηγορίου καὶ ἐξεφωνήθησαν αἱ περὶ θεολογίας ὁμιλίαι του. Ἀναφερόμενος εἰς τὰ μέσα τὰ ὁποῖα διέθετον οἱ Ἀρειανοὶ καὶ εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς ναούς, ἔλεγεν. «Ἔχουσιν ἐκεῖνοι τοὺς οἴκους, ἡμεῖς τὸν ἔνοικον· οὗτοι θράσος, ἡμεῖς πίστιν· οὗτοι χρυσὸν καὶ ἄργυρον, ἡμεῖς λόγον κεκαθαρμένον»[24]. Κατὰ τὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς, οἱ ἀκροαταί, εἰς τοὺς ὁποίους λόγῳ τῆς φήμης βραδύτερον προσετέθησαν δόκιμοι θεολόγοι ἀπὸ ἀπομεμακρυσμένας ἐπαρχίας, ὡς ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Εὐάγριος, ἐξέσπων εἰς ἐπιδοκιμασίας καὶ χειροκροτήματα, ἐνῶ ἐπίσημοι καὶ ἰδιωτικοὶ στενογράφοι κατέγραφον τὰ λεγόμενα. Ὁ ναὸς ἐκεῖνος ὡς ἀναστήσας τὸν θεῖον λόγον ὠνομάσθη Ἀναστασία.

Οἱ διωγμοὶ τοὺς ὁποίους ἐξαπέλυσαν οἱ αἱρετικοὶ δὲν ἔκαμψαν τὴν δραστηριότητά του. ἀνέκοψεν ὅμως αὐτὴν ἓν ἀπροσδόκητον ἐπεισόδιον. Εἰς τὴν πρωτεύουσαν παρουσιάσθη ὁ κυνικὸς φιλόσοφος Μάξιμος, τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος ἐξετίμησε διὰ τὴν λιτότητα καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν. Τὸν ἐφιλοξένησε, τὸν ἐβάπτισε καὶ τὸν ἐχειροτόνησε πρεσβύτερον, ἀντ' αὐτῶν δὲ ἐκεῖνος ἐφιλοδόξησε νὰ καταστῇ κρυφίως ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, ἀνατρέπων τὸ ἔργον τοῦ εὐεργέτου του. Βαθύτατα ἐπλήγωσε τὸν Γρηγόριον τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν συνωμοσίαν ἦτο ἀναμεμιγμένος ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας. Κουρασμένος ἀπὸ τὰς ἀντιζηλίας καὶ τὰς ἀντιλογίας ἔφυγε πάλιν εἰς παραθαλασσίαν περιοχήν, μετεπείσθη δὲ νὰ ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὰς παρακλήσεις καὶ τὰ δάκρυα τοῦ λαοῦ. Πολλάκις ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' ἐφοβεῖτο ὅτι μετ' αὐτοῦ θὰ ἀπήρχετο καὶ ἡ Τριάς.

Μεγίστην χαρὰν ἐδοκίμασε κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 380, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος, διαδηλώσας ὀλίγους μῆνας ἐνωρίτερον ἐν Θεσσαλονίκῃ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, παρέδιδεν εἰς αὐτὸν μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ὁ ἀρειανὸς Δημόφιλος ἀπεχώρει. Ἕως τότε ἐπετέλει τὸ ἔργον του ἐν τῇ πρωτευούσῃ ὡς τοποτηρητής. Ἐπιθυμία αὐτοκράτορος καὶ λαοῦ ἦτο νὰ τοποθετηθῇ οὗτος εἰς τὴν ἕδραν τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς πρωτευούσης, αὐτὸς ὅμως ἠρνήθη καὶ διότι ἐθεώρει ἑαυτὸν ἀκατάλληλον διὰ τὴν

24. *Λόγος 33 πρὸς Ἀρειανοὺς καὶ εἰς ἑαυτόν*, 15.

θέσιν καὶ διότι ἐφρόνει ὅτι τοιαύτη ἐνέργεια ἔπρεπε νὰ γίνῃ κατόπιν ἀποφάσεως συνόδου.

Ὅπερ καὶ ἐγένετο τὸ ἑπόμενον ἔτος. Πρὸς διευθέτησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐν γένει πραγμάτων συνῆλθε τὸ 381 ἡ β΄ οἰκουμενικὴ σύνοδος, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον ἀρχικῶς μόνον τῆς Ἀνατολῆς ἐπίσκοποι. Πρῶτον μέλημα αὐτῆς ἦτο ν' ἀνακηρύξῃ τὸν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, οὗτος δὲ ἐδέχθη παρὰ τὰς ἀρχικὰς ἀντιρρήσεις του, ἱκανοποιῶν οὕτω τὸν πόθον τοῦ λαοῦ. Μετ' ὀλίγον διεδέχθη τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας εἰς τὴν προεδρίαν τῆς συνόδου.

Ἕως τότε ὁ Γρηγόριος εἶχε δείξει εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὅλην τὴν δύναμίν του, ἤδη δὲ ἐπρόκειτο νὰ δείξῃ τὴν ἀδυναμίαν του. Ἄμοιρος διπλωματικῶν ἑλιγμῶν, κατώρθωσεν ἐντὸς μικροῦ χρόνου νὰ δυσαρεστήσῃ ὅλας τὰς ἐλαφρῶς διαφωνούσας μεταξύ των παρατάξεις τῶν Ὀρθοδόξων. Οἱ κατ' ἀρχὰς μετασχόντες τῆς συνόδου ἀνῆκον εἰς τὴν μετριοπαθῆ μερίδα τῶν ὀπαδῶν τῆς Νικαίας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας, ποιμενάρχου τῶν μετριοπαθῶν, ὁ Γρηγόριος ἐπρότεινε ν' ἀναγνωρισθῇ παρ' ὅλων ὁ ἐπίσκοπος τῆς αὐστηρᾶς ἐν Ἀντιοχείᾳ μερίδος Παυλῖνος. Οὕτω δυσηρέστησε τοὺς μετριοπαθεῖς φίλους του, ἐνῷ συγχρόνως ὁ αὐστηροὶ ἐπίσκοποι τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μακεδονίας ἦσαν ἀνέκαθεν δυσμενῶς διατεθειμένοι πρὸς αὐτόν, δὲν ἦτο δὲ εὔκολον νὰ μεταστραφοῦν μὲ τὴν πρότασιν ἐκείνην. Ὅτε οἱ ἐπίσκοποι τῶν δύο ἐκείνων περιοχῶν (τῆς Αἰγύπτου, ἡ ὁποία ὑπέβλεπε τὴν ἄνοδον τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς ἕδρας, καὶ τῆς Μακεδονίας, ἡ ὁποία ἐπηρεάζετο τότε ὑπὸ τῆς Ρώμης) προσῆλθον καθυστερημένοι εἰς τὴν σύνοδον, ἔθεσαν ζήτημα κανονικότητος τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Γρηγορίου, κατέχοντος δῆθεν ἄλλην ἕδραν. Οὗτος ὡς ἐν παρόδῳ μόνον ἀντέταξεν ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ ἐγκατασταθῆ εἰς τὰ Σάσιμα καὶ συνεπῶς δὲν ἦτο ἐπίσκοπος τῆς ἕδρας ταύτης· ἀλλ' αὐτό, καθ' ἑαυτὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἠγέρθη τοιοῦτον ζήτημα, εἶχε πικράνει αὐτὸν θανασίμως. Ἐξαίφνης ἀπὸ τὴν προεδρικὴν ἕδραν ἀπήγγειλε λόγους, οἱ ὁποῖοι ἄφησαν τοὺς συνέδρους ἐκπλήκτους· ἐὰν ἦτο αὐτὸς αἴτιος τῆς διαιρέσεως, ἂς ἐρρίπτετο εἰς τὴν θάλασσαν ὡς ὁ Ἰωνᾶς διὰ νὰ παύσῃ ἡ τρικυμία[25].

Πρὶν ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπηύθυνεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τὸν συγκινητικὸν *Συντακτήριον λόγον*, εἰς τὸν ὁποῖον ἐφανέρωσεν ὅλον τὸ μεγαλεῖον τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς δυνάμεώς του. Δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασίν του ν' ἀποχωρήσῃ καὶ ἀποχαιρετᾶ ὅλα καὶ ὅλους, ἄλλοτε μὲ σοβαρότητα, ἄλλοτε μὲ εἰρωνείαν, πάντοτε δὲ χωρὶς μνησικακίαν. Ὑπενθυμίζει ὅτι παρέλαβε τὸ ποίμνιον τοῦτο μι-

25. *Βίος Γρηγορίου*, PG 35, 300. *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 1838 ἑ., PG 37, 1158.

κρὸν καὶ ἀσύντακτον, τώρα δὲ τὸ ἔκαμε πολυάριθμον καὶ σφριγηλόν. Ἐκοπίασε πολὺ πρὸς τοῦτο καὶ δικαιοῦται νὰ ἀμειφθῇ· εἶναι δὲ ἀμοιβὴ ἡ ἄδεια νὰ φύγῃ μακράν, διότι ἐκουράσθη νὰ μάχεται μὲ λόγους καὶ μὲ ζῆλον ἐναντίον ἐχθρῶν καὶ φίλων. Καὶ χαιρετίζει τὰ πάντα καὶ τοὺς πάντας· τὴν Ἀναστασίαν, τὸν ναὸν ὁ ὁποῖος κατέστη ἐπώνυμος τῆς εὐσεβείας, τὴν ἐπισκοπικὴν καθέδραν τὴν ὁποίαν ἐζήλευον τόσον πολλοί, τὰς χοροστασίας τῶν μοναχῶν, τὰς ἁρμονίας τῶν ψαλτῶν, τὰ τάγματα τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν, τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν πτωχῶν οἱ ὁποῖοι ἐκύτταζον ἱκετευτικῶς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς αὐτόν, τοὺς θαυμαστὰς τῶν λόγων του, τοὺς φανεροὺς καὶ κρυφοὺς στενογράφους, τοὺς βασιλεῖς καὶ τὰ ἀνάκτορα καὶ τοὺς αὐλικούς, οἱ ὁποῖοι ἂν εἰς τὸν βασιλέα ἦσαν πιστοὶ δὲν ἐγνώριζεν, ἀλλ' εἰς τὸν Θεὸν ἦσαν οἱ πλεῖστοι ἄπιστοι. «Χεῖρας κροτήσατε, ὀξὺ βοήσατε, ἄρατε εἰς ὕψος τὸν ῥήτορα ὑμῶν». Θὰ σιγήσῃ εἰς τὸ ἑξῆς ἡ δηκτικὴ καὶ φλύαρος, ὅπως λέγει, γλῶσσά του, ἀλλὰ δὲν θὰ σιγήσῃ ἡ γραφίς του[26].

*Εἰς τὴν ἡσυχίαν*

Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν μετέβη εἰς τὴν πατρίδα του, ἀναζητῶν τὴν ἡσυχίαν.

> Ζητῶ τιν' οἰκεῖν ἐκ κακῶν ἐρημίαν,
> οὗ μοι τὸ θεῖον νῷ μόνον ζητούμενον,
> ἐλπίς τε κούφη τῶν ἄνω, γηροτρόφος.
> Ἐκκλησίαις δὲ τί δώσω; τὸ δάκρυον·
> εἰς τοῦτο γάρ με καὶ συνήγαγε Θεός,
> πολλαῖς ἑλίσσων τὴν ἐμὴν ζωὴν στροφαῖς[27].

Βεβαίως τὸ ποίημα δὲν τελειώνει μὲ τοὺς ἀπαισιοδόξους αὐτοὺς στίχους καὶ περιλαμβάνει ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν τὴν ἐλπίδα τοῦ ποιητοῦ ὅτι θὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἄσειστον κατοικίαν, ὅπου εἶναι τὸ φῶς τῆς Τριάδος.

Τὸν κατάλληλον τόπον εὗρεν εἰς τὸ κτῆμα τῆς Ἀριανζοῦ, πλησίον τῆς μονῆς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει, καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἕνα οἰκίσκον μὲ κῆπον, βρύσιν καὶ δένδρα. Κάποτε ἀπεσύρθη εἰς ἓν ὀρεινὸν σπήλαιον καὶ παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπ' ὀλίγον, ζῶν μὲ τὴν συντροφίαν τῶν θηρίων. Ἡ ἀπέχθειά του πρὸς τὰς διχονοίας καὶ ἡ ἐμπειρία του τὸν ἔκαμνε νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀνησυχίαν εἰς πᾶσαν εἴδησιν περὶ συγκλήσεως συνόδου. Φρονῶν λοιπὸν ὅτι αἱ σύνοδοι αὐξάνουν ἀντὶ

*Λόγος* 42, τέλος

*Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* 1940 ἑξ., PG 37, 1165.

νά λύουν τά προβλήματα[28], ήρνήθη νά μετάσχη είς τήν ύπό τοῦ Θεοδοσίου συγκληθεῖσαν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως τό 382.
Δέν ήρνήθη όμως νά προσφέρη πάλιν κατά καιρούς τάς ύπηρεσίας του είς τήν Ἐκκλησίαν τῆς πατρίδος του, διευθετῶν τά οἰκονομικά, φιλανθρωπικά καί διοικητικά ζητήματα αὐτῆς καί καταπολεμῶν τούς αἱρετικούς, ἰδίως δέ τούς Ἀπολιναριστάς. Σπανίως ἀπεμακρύνετο τῆς περιοχῆς, ὡς συνέβη τήν πρώτην τοῦ ἔτους 382, ὅτε ἐξεφώνησεν ἐκτενῆ ἐπιτάφιον εἰς τόν φίλον του Βασίλειον ἐν Καισαρείᾳ.
Πρός τό τέλος τοῦ 389 ἔγραφε πρός τόν γερμανόν στρατηγόν τοῦ Βυζαντίου Ἀβούργιον ὅτι μετεῖχεν ἤδη τοῦ βίου τόσον ὀλίγον ὥστε μόνον ν' ἀναπνέῃ[29]. Ὁ Ἱερώνυμος, γράφων τό περί αὐτοῦ σημείωμα εἰς τήν γραμματολογίαν του[30] τό 392, λέγει ὅτι «decessit ante hoc fernie triennium», ἀπέθανε πρό τριετίας σχεδόν, ἄρα τό 390. Ἀπέθανεν ἀπομονωμένος εἰς τό κτῆμα, ὅπου εἶχε γεννηθῆ πρό 62 ἐτῶν. Ἡ μνήμη του τελεῖται τήν 25 Ἰανουαρίου, ὁμοῦ δέ μετά τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Χρυσοστόμου τήν 30 Ἰανουαρίου.

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Γρηγόριος ἦτο καί εἰς τήν συγγραφήν ὅ,τι ἦτο καί εἰς τάς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ βίου του· δυνατός, πρωτότυπος, γεμᾶτος ζωντάνειαν, πραγματικός ζωγράφος τοῦ λόγου· ἀλλά συγχρόνως καί ἀμέθοδος. Εἰς τήν ζωήν ἐφαίνετο ὡς εἷς σπουργίτης, ὁ ὁποῖος ἐπήδα ἀκαταπαύστως ἀπό κλάδου εἰς κλάδον, ἀφήνων παντοῦ τήν πνευματικήν του σφραγῖδα. Τό ἴδιον ἦτο καί ὡς συγγραφεύς. Δέν κάθεται νά συντάξῃ συστηματικά συγγράμματα, εἴτε ἑρμηνευτικά εἴτε δογματικά εἴτε ἀντιρρητικά, ἐνῶ ἠδύνατο νά τό πράξῃ ἀνέτως καί ἀποτελεσματικῶς, ἀλλά ἐργάζεται κατά προσωπικάς ἐκτιμήσεις καί προτιμήσεις τῶν περιστάσεων· ἐκφωνεῖ λόγους, συνθέτει ποιήματα, γράφει ἐπιστολάς. Ἡ δομή τῶν τριῶν τούτων λογοτεχνικῶν εἰδῶν εἶναι διαφορετική καί τά ἐπί μέρους αὐτῶν θέματα εἶναι ποικίλα· ἀλλ' ἀπό τῶν πρώτων στίχων ἀναγνωρίζει ὁ ἀναγνώστης ὅτι τό ἐνώπιόν του κείμενον προέρχεται ἀπό τόν Γρηγόριον, διότι ἔχουν ἕνα τόνον καί μίαν δροσιάν, ἡ ὁποία μόνον εἰς αὐτόν συναντᾶται. Ὁ Βασίλειος τοῦ γράφει εἰς μίαν ἀπό τάς πρώτας σωζομένας ἐπιστολάς του[1], «ἐπέγνων σου τήν ἐπιστολήν, ὥσπερ οἱ τούς τῶν φίλων παῖδας ἐκ τῆς ἐπιφαινομένης αὐτοῖς ὁμοιότητος πρός τούς τεκόντας ἐπιγινώσκουσιν».

28. *Ἐπιστολή* 130. PG 37, 225.
29. *Ἐπιστολή* 241. PG 37, 381
30. *De viris illustribus* 117.

1. Βασιλειου, *Ἐπιστολή* 2,1.

Τὸ συγγραφικόν του λοιπὸν ἔργον παρὰ τὴν μορφολογικήν του ποικιλίαν εἶναι ἑνιαῖον, διαποτιζόμενον ἀπὸ τὴν ἰδίαν πίστιν καὶ μαρτυροῦν τὴν ἰδίαν πνοήν. *Διὰ τοῦτο ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Γρηγορίου* οὔτε ἀπωλείας παρουσιάζει οὔτε ψευδεπίγραφα ἐδέχθη ἐντὸς τῶν πλαισίων της[2]. Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ τοιαύτη σύγχυσις δεδομένου ὅτι πᾶς ἀναγνώστης θ' ἀντελαμβάνετο τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς.

Ὁ Γρηγόριος ἀνεγνώριζεν ὑπερηφάνως ὅτι ἦτο ἀττικὸς εἰς τὴν μορφὴν τοῦ λόγου. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν σοφιστὴν Σταγείριον, τοῦ γράφει· «Ἀττικὸς σὺ τὸν λόγον; Ἀττικοὶ καὶ ἡμεῖς». Ἂν ἐσύ, συνεχίζει, παιδαγωγῆς τοὺς νέους, ἡμεῖς παιδαγωγοῦμεν πᾶσαν ἡλικίαν. Ἂν ἐσὺ ἐκπαιδεύῃς εἰς τὸν λόγον, ἡμεῖς ἐκπαιδεύομεν εἰς τὸ ἦθος. Ὑπάρχουν λοιπὸν πολλὰ κοινὰ μεταξὺ ἡμῶν[3]. Ἦτο πράγματι ἐνσυνείδητος ἑλληνιστὴς εἰς τὴν μορφὴν τοῦ λόγου, ἂν καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ παρέμενε ζηλωτὴς Χριστιανός.

Ἡ γλῶσσα του εἶναι ὅ,τι ἐκλεκτότερον ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ πατερικὴ γραμματεία, ἂν καὶ ποικίλλει κατὰ περιστάσεις καὶ θέματα. Ἐπιμελὴς εἰς τὴν χρῆσιν ἐκφραστικῶν εὑρημάτων, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «ἀσιανὸς» εἰς τὸν λόγον, ὡς μεγαλόστομος δηλαδὴ ρήτωρ, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει ἐξεζητημένας ἐκφράσεις, διὰ νὰ προκαλέσῃ ἐντυπώσεις. Ἐργάζεται τὸν λόγον μᾶλλον αὐθορμήτως, καταστρώνει τὰς σκέψεις του καὶ διατυπώνει τὰ αἰσθήματά του χωρὶς κόπον καὶ ἐκζήτησιν. Ἀλλά, γεννημμένος ποιητὴς ὡς ἦτο, δίδει πάντοτε ἕνα ρυθμὸν εἰς τὸν λόγον, ὁ δὲ ρυθμὸς ἐπεκτείνεται καὶ εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς σκέψεις.

Τὰ κείμενά του ἀνεγινώσκοντο μὲ πάθος κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἀναγινώσκονται δὲ καὶ σήμερον μὲ ζῆλον. Ἐσχολιάσθησαν ποικιλοτρόπως *καὶ διετηρήθησαν εἰς πλῆθος χειρογράφων, πολλὰ τῶν* ὁποίων ἔχουν πολυτελῆ σύνθεσιν καὶ κοσμοῦνται ἀπὸ λαμπρὰς μικρογραφίας.

### *Λόγοι*

Κατ' εὐρύτατα διαδεδομένην ἀρχαίαν παροιμίαν σπανιώτερον ἦτο νὰ εὑρεθῇ ρήτωρ ἐκ Καππαδοκίας, ἢ κόραξ λευκός. Ὁ Γρηγόριος, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι σύγχρονοι συμπατριῶται του θεολόγοι, διέψευσε τὴν παροιμίαν καὶ φαίνεται ὡς ἐὰν ἡ ἐπιμέλεια μὲ τὴν ὁποίαν ἐσπούδασε τὴν ρητορικὴν καὶ ἤσκησε τὴν ρητορείαν εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν διάψευσιν ταύτην. Ἐγνώριζεν ἄριστα τοὺς λόγους τῶν ρητόρων τῆς ἀρ-

2. Ὡρισμέναι περιπτώσεις ψευδεπιγραφίας, ἀσήμαντοι ἄλλωστε, θὰ σημειωθοῦν κατωτέρω.
3. *Ἐπιστολὴ* 188, PG 37, 308.

χαιότητος καὶ τοὺς κανόνας τῆς ρητορικῆς, ὡς εἶχον διαμορφωθῆ ὑπὸ τῶν ρητοδιδασκάλων. Ἡ γνῶσις αὕτη καὶ ἡ ἄνεσις λόγου, ἡ ὁποία τὸν διέκρινε, συνετέλεσαν ὥστε ν' ἀναγνωρισθῆ ὡς μέγας ρήτωρ ὑπὸ Ἐθνικῶν καὶ Χριστιανῶν. Ἀλλ' ἡ ρητορεία τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι ὑποδουλωμένη τελείως εἰς τοὺς κανόνας· εἶναι προσωπικὴ καὶ περικλείει ὅλα τὰ δείγματα περὶ τοῦ χαρακτῆρος του. Ἂν ἡ ρητορεία τοῦ Βασιλείου διακρίνεται διὰ τὴν λογικὴν ἁρμονίαν καὶ τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὸ πάθος τῆς ἀγάπης, ἡ τοῦ Γρηγορίου διακρίνεται διὰ τὴν συναισθηματικὴν συγκίνησιν.

Διεσώθη μέχρις ἡμῶν μία ἀξιόλογος συλλογή, περιλαμβάνουσα 45 λόγους[4], ἐπιλεγέντας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἢ ὑπ' ἄλλου μεταγενεστέρου ὡς ἀντιπροσωπευτικοὺς ἀπὸ πολὺ μεγαλύτερον πλῆθος. Ἐξ αὐτῶν 8 προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς ἐν Ναζιανζῷ δράσεώς του ὡς πρεσβυτέρου, 12 ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς δράσεώς του ὡς ἐπισκόπου τοποτηρητοῦ ἐν τῇ ἰδίᾳ πόλει, 23 ἀπὸ τὴν περίοδον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ διετίαν δράσεώς του καὶ 2 ἀπὸ τὴν τελευταίαν ἀναχώρησίν του, καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἀρχήν της.

Δεκαὲξ ἀπὸ τοὺς λόγους τούτους, ἀποχωρισθέντες ἀπετέλεσαν μίαν ἰδιαιτέραν συλλογὴν «ἀναγινωσκομένων λόγων», λαβόντων κατά τινα τρόπον κῦρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς περίπου.

Ὁ Ρουφῖνος κατὰ τὸ 400 μετέφρασεν ἐννέα ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Ἓξ πάλιν ἐξ αὐτῶν μετεφράσθησαν εἰς τὴν συριακήν, τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες καὶ εἰς τὴν ἀρμενικήν. Ἐπίσης σῴζονται λείψανα μεταφράσεως λόγων καὶ εἰς ἄλλας ἀρχαίας γλώσσας, κοπτικήν, αἰθιοπικήν, ἀραβικὴν καὶ σλαβικήν.

Ἐσχολιάσθησαν ὑπὸ πολλῶν, καὶ δὴ κατὰ πρῶτον, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τοῦ Νόννου, ἀγνώστου προσώπου τοῦ στ' πιθανῶς αἰῶνος, ὅστις ἡρμήνευσε τέσσαρας λόγους, καὶ ἰδίως τὰς ἐν αὐτοῖς περιλαμβανομένας συζητήσεις. Βραδύτερον ἐσχολιάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἠλία Κρήτης, τοῦ Βασιλείου Καισαρείας τοῦ νεωτέρου, τοῦ Νικήτα Σερρῶν, τοῦ Βαρκέφα Μοσσούλης.

Ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρύτατα εἰς τὴν ὑμνογραφίαν, καὶ δὴ τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα, τῶν ὁποίων ἀξιόλογοι ὕμνοι προέρχονται σχεδὸν αὐτούσιοι ἐκ λόγων τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Δωρόθεος ὁ Ἀββᾶς ἤδη τὸν στ' αἰῶνα συνέθεσε δύο ἀξιόλογα ποιήματα βάσει λόγων τούτου[5].

*Λόγοι σχετικοὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ διακονίαν.* Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας συγκροτοῦν τὴν μεγαλυτέραν ὁμάδα λόγων, οἱ

4. Οἱ λόγοι 1–26 ἐν PG 35, 396–1252. Οἱ 27–45 ἐν PG 36, 12–662.

5. Διδασκαλία 16 βάσει Λόγου 1,1 καὶ 1,4. Διδασκαλία 17 βάσει Λόγου 33,15.

ὁποῖοι ἄλλοτε μὲν ἀναφέρονται εἰς προσωπικάς του ἐμπειρίας, ἄλλοτε δὲ εἰς θέματα γενικωτέρας τάξεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

*Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα*, ὑπ' ἀριθμὸν 1 τῆς συλλογῆς τῆς PG. Ἐξεφωνήθη κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ 362 εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Ναζιανζοῦ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἀπὸ τὸν Πόντον, ὅπου εἶχε καταφύγει ἐξ ἀφορμῆς τῆς χειροτονίας του καὶ εἶναι ὁ πρῶτος του ἐντὸς ναοῦ λόγος. Ἀρχίζει μὲ τοὺς στίχους οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὸ δοξαστικὸν τοῦ ὄρθρου τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα. «Ἀναστάσεως ἡμέρα, καὶ ἡ ἀρχὴ δεξιά· καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει καὶ ἀλλήλους περιπτυξώμεθα. Εἴπωμεν, ἀδελφοί, καὶ τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς, μὴ ὅτι τοῖς δι' ἀγάπην τι πεποιηκόσιν ἢ πεπονθόσιν· συγχωρήσωμεν πάντα τῇ ἀναστάσει». Ὁ Γρηγόριος ζητεῖ κατ' ἀρχὴν συγχώρησιν ἀπὸ τοὺς ἀκροατάς του διὰ τὸν δισταγμόν του ν' ἀναλάβῃ τὸν ὑπούργημα τῆς ἱερωσύνης, ὁ ὁποῖος ὀφείλεται εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ εὐλάβειάν του. Τὴν εὐκαιρίαν νὰ τοὺς ὑπερνικήσῃ τοῦ προσέφερεν ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα, τῆς ὁποίας τὴν σημασίαν ἀναλύει.

*Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς*, ὑπ' ἀριθμὸν 2 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὸ 362 ὀλίγον μετὰ τὸν προηγούμενον, ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐκείνη ἀπολογία ἐθεωρήθη χλιαρὰ καὶ ἀνεπαρκής. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος μορφή του ὑπῆρξε συντομωτέρα, ἐνῶ ἡ σημερινή του μορφὴ προῆλθεν ἀπὸ ἐπεξεργασίαν καὶ διεύρυνσιν τὴν ὁποίαν ἐπραγματοποίησεν ὁ Γρηγόριος ὀλίγον μετέπειτα. Ἐκθέτων τοὺς λόγους τῆς «δειλίας» του διαδηλώνει τὴν ἀγάπην του πρὸς τὸν ἥσυχον μοναστικὸν βίον καὶ τὴν ἐντροπήν του δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐπιδιώκουν ἀξιώματα χωρὶς νὰ εἶναι ἄξιοι δι' αὐτά. Ὡς κυριώτερον ὅμως λόγον διὰ τὴν στάσιν του προβάλλει τὸ δέος καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸ λειτούργημα τῆς ἱερωσύνης Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἱερωσύνης, τὴν ὁποίαν ὁρίζει ὡς τέχνην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν, καὶ περὶ τοῦ ἔργου τῶν ἱερέων. Τοῦ λόγου του ἐπωφελήθησαν τόσον ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὅσον καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Μέγας.

*Πρὸς τοὺς καλέσαντας καὶ μὴ ἀπαντήσαντας*, ὑπ' ἀριθμὸν 3 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὸ 362, ὀλίγον μετὰ τοὺς δύο ἀνωτέρω, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀδιαφορίας μέρους τοῦ ποιμνίου τῆς Ναζιανζοῦ νὰ προσέρχεται εἰς τὰ κηρύγματά του, ἂν καὶ εἶχε προσκληθῆ ὑπ' αὐτῶν νὰ ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὸ καταφύγιόν του εἰς τὸν Πόντον.

*Εἰρηνικὸς Α'*, ὑπ' ἀριθμὸν 6 τῆς PG. Μετὰ μακρὰν σιωπὴν ὁ Γρηγόριος ἐκφωνεῖ αὐτὸν τὸν λόγον ὡς θυσίαν πρὸς τὸν Θεόν, ὅστις ἦρε τὸ

μεσότοιχον μεταξὺ τοῦ ἐπισκόπου πατρός του καὶ τῶν μοναχῶν τῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀποσχισθῆ αὐτοῦ διὰ τὸν λόγον ὅτι πιεζόμενος εἶχεν ὑπογράψει φιλαρειανὸν σύμβολον. Ἡ εἰρήνευσις ἐπῆλθεν, ἀφοῦ ὁ πατὴρ Γρηγόριος, πεισθεὶς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ, ἐξεφώνησε δημοσίᾳ τὸ ὀρθόδοξον σύμβολον. Εἰς τὴν παράγραφον ἐννέα ὑπάρχει ἀρκετὰ σαφὴς ἀναφορὰ εἰς τὴν φυγὴν τοῦ Βασιλείου εἰς τὸν Πόντον μετὰ τὴν χειροτονίαν του, κατὰ τοιοῦτον δὲ τρόπον, ὥστε νὰ θεωρῆται σχεδὸν βέβαιον ὅτι τότε οὗτος ἦτο παρὼν εἰς τὸν ναόν. Ὁ λόγος ἐξεφωνήθη τὸ 364.

*Ἀπολογητικὸς εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα καὶ τὸν Βασίλειον*, ὑπ' ἀριθμὸν 9 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη κατὰ τὴν εἰς ἐπίσκοπον Σασίμων χειροτονίαν του, πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ 372, ὑπὸ τοῦ πατρός του Γρηγορίου καὶ τοῦ Βασιλείου. Ἐκφράζει παράπονα ὅτι διὰ δευτέραν φορὰν ὁδηγεῖται εἰς τὴν χειροτονίαν ἀκουσίως, καὶ διαδηλώνει τὸν φόβον καὶ τὴν χαρὰν συγχρόνως διὰ τὴν χειροτονίαν. Ζητεῖ ἀπὸ τοὺς χειροτονητάς του νὰ τὸν διδάξουν τὸν τρόπον διεξαγωγῆς τοῦ ἔργου του καὶ νὰ τὸν στηρίξουν.

*Εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης*, ὑπ' ἀριθμὸν 11 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὸ 372 ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἑορτῆς πρὸς τιμὴν μαρτύρων, παρουσίᾳ καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἀρχίζει τὸν λόγον μὲ ἐγκώμιον τῶν δύο ἀδελφῶν, Βασιλείου καὶ Γρηγορίου, τοὺς ὁποίους παρομοιάζει μὲ τὸν Μωϋσῆν καὶ τὸν Ἀαρών, καὶ τὸν συνεχίζει μὲ τὴν διατύπωσιν παραπόνων πρὸς αὐτούς, διότι ὁ μὲν πρῶτος τὸν ἠνάγκασεν εἰς χειροτονίαν, ὁ δὲ δεύτερος δὲν τοῦ συμπαρεστάθη, ὅταν ἔπρεπε. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Βασιλείου ὑφίστατο τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τὰς αὐτὰς πιέσεις. Ἔπειτα στρέφει τὸν λόγον πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ ζητεῖ ἀπὸ τοὺς ἀκροατὰς καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του, νὰ ἀγωνισθῶμεν χάριν τῶν ἀθλητῶν, νὰ νικήσωμεν χάριν τῶν νικητῶν, νὰ γίνωμεν μάρτυρες τῆς ἀληθείας χάριν τῶν μαρτύρων.

*Εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τὸν πατέρα καὶ τὸν Βασίλειον*, ὑπ' ἀριθμὸν 10 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὸ θέρος τοῦ 372 εἰς τὴν Ναζιανζὸν μετὰ τὴν νέαν φυγήν του δι' ἀποφυγὴν ἀναλήψεως τῆς ἐπισκοπῆς Σασίμων. Ἐκθέτει τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι τὸν ἐπανέφεραν, τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸν γέροντα πατέρα του καὶ τὴν φιλίαν πρὸς τὸν Βασίλειον· «οὐδὲν ἰσχυρότερον γήρως καὶ οὐδὲν φιλίας αἰδεσιμώτερον».

*Εἰς τὸν πατέρα ἑαυτοῦ*, ὑπ' ἀριθμὸν 12 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη εἰς τὰ τέλη τοῦ 372, ὅταν ὁ πατὴρ τοῦ ἀνέθεσε τὴν φροντίδα τῆς διαποιμάνσεως τῆς ἐπισκοπῆς Ναζιανζοῦ. Ἐπαναλαμβάνων πάλιν τὰ ἴδια παράπονα, δηλώνει τέλος ὅτι εὑρίσκετο εἰς δίλημμα, ἀνάμεσα εἰς τὸν πό-

θον του νά ζῇ εἰς τὴν ἐρημίαν, *διά ν' ἀπολαύῃ τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεόν μόνον*, καί τήν κλῆσιν τοῦ Πνεύματος τό ὁποῖον τόν θέλει ἐντός τῆς κοινωνίας, διά νά προσφέρῃ ὑπηρεσίαν. Ἀπεφάσισε μέσην ὁδόν· οὔτε ν' ἀποφύγῃ ἐντελῶς τό ὑπούργημα οὔτε ν' ἀναλάβῃ ὑπευθύνως *τά βάρη μιᾶς ἐπισκοπικῆς ἐπαρχίας*.

*Εἰς τήν χειροτονίαν Δοαρῶν*, ὑπ' ἀριθμόν 13 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη ἐπ' εὐκαιρία τῆς χειροτονίας τοῦ Εὐλαλίου ὡς ἐπισκόπου Δοαρῶν Καππαδοκίας, τό 373. Φαίνεται ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐκινήθη δραστηρίως διά τήν *ἐκλογήν τοῦ Εὐλαλίου, καί μάλιστα χωρίς ἐξουσιοδότησιν* τοῦ Βασιλείου εἰς τόν ὁποῖον ὑπήγετο ἡ ἐπισκοπή Δοαρῶν· ἀλλά τονίζει εἰς τόν λόγον ὅτι ἡ δραστηριότης του ὀφείλεται εἰς τήν ἐπιθυμίαν αὐξήσεως τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων διά τάς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας *καί ὅτι ἀναγνωρίζει* τόν Βασίλειον ὡς κορυφήν ὅλων. Ζητεῖ ἀπό τόν χειροτονούμενον πλουσίους πνευματικούς καρπούς.

*Εἰρηνικός Β'*, ὑπ' ἀριθμόν 22 τῆς PG. Ἐκφωνηθείς πρός τά τέλη τοῦ 379 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀναφέρεται εἰς τάς προεκτάσεις τοῦ *ἀντιοχειανοῦ σχίσματος*. Πιστός εἰς τήν μνήμην τοῦ Βασιλείου ὁ Γρηγόριος, ἐτάσσετο ὑπέρ τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος καθοδηγουμένης ὑπό τοῦ Μελετίου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἤδη ἐπιστρέψει εἰς τήν Ἀντιόχειαν μετά πολυετῆ ἐξορίαν. Μερίς τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑποστηριζομένη ὑπό τῶν Ἀλεξανδρινῶν, ἦσαν ὑπέρ τῆς αὐστηρᾶς μερίδος τοῦ ρωμαιοφίλου Παυλίνου. Ἐν τέλει τοῦ λόγου ὁ ὁμιλητής τονίζει μέ ἔμφασιν ὅτι αὐτός θά συνεχίσῃ ἀγωνιζόμενος διά τό μέγα ἀγαθόν τῆς εἰρήνης.

*Εἰρηνικός Γ'*, ὑπ' ἀριθμόν 23 τῆς PG. Ἐκφωνηθείς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀλίγον μετά τόν προηγούμενον ἐντός τοῦ ἔτους 379, ἀναφέρεται εἰς τό ἴδιον θέμα, ἀλλά τό προσεγγίζει ἀπό δογματικῆς σκοπιᾶς. Ὁμιλῶν ὡς ἐγγυητής τῆς εἰρήνης, ἀφοῦ ἐπέτυχε τήν εἰρήνευσιν ἐντός τοῦ ποιμνίου του, ἐρωτᾶ τούς ἀκροατάς, ἄν ἔχουν πεισθῆ περί τῆς ὀρθότητος τῆς πίστεως τήν ὁποίαν ἀνέπτυξεν εἰς αὐτούς παλαιότερον ἤ θέλουν νά ἐπανέλθῃ ἐπί τοῦ θέματος· ἐπειδή δέ οἱ ἀκροαταί σιωποῦν, ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς συγκατάθεσιν νά ὁμιλήσῃ ἐκ νέου. Οὕτως ἐκθέτει τήν πίστιν τῆς ὀρθοδοξίας ἐπί τοῦ τριαδικοῦ θέματος.

*Περί τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας*, ὑπ' ἀριθμόν 32 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν πιθανῶς τήν ἄνοιξιν τοῦ 379, μέ κύριον θέμα τήν ἐκρίζωσιν τῶν κακῶν τά ὁποῖα προκαλοῦν τήν διάσπασιν. Ἡ διάσπασις ὀφείλεται βασικῶς εἰς τάς ἀκραίας θέσεις τῶν θερμοαίμων· πᾶσα ὑπερβολή προκαλεῖ παρέκκλισιν. Ἀντιμετωπίζων τάς

ἀξιώσεις ὡρισμένης κατηγορίας Χριστιανῶν περὶ μεγαλυτέρας μορφῆς σωτηρίας, τονίζει ὅτι ἡ ὁδὸς τῆς σωτηρίας δὲν εἶναι μία, ἀλλὰ πολλαί· ἄλλαι ἐπικινδυνότεραι καὶ λαμπρότεραι· ἄλλαι ταπεινότεραι καὶ ἀσφαλέστεραι. Προτιμότεραι εἶναι αἱ τοῦ δευτέρου εἴδους.

*Πρὸς Ἀρειανοὺς καὶ εἰς ἑαυτόν*, ὑπ' ἀριθμὸν 33 τῆς PG. Ἀπευθύνεται εἰς δεύτερον ἑνικὸν πρόσωπον, πιθανῶς λοιπὸν πρὸς συγκεκριμένον ἄνθρωπον, ὡς ἦτο ὁ ἀρειανὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Δημόφιλος, καὶ ἀνασκευάζει τρεῖς εἰς βάρος του κατηγορίας· ὅτι δῆθεν ὑπῆρξεν ὑβριστὴς τῶν ἀντιπάλων του Ἀρειανῶν, ὅτι ἦλθεν ἀπὸ ξένην, καὶ δὴ ἄσημον, ἐπισκοπὴν καὶ τέλος ὅτι προέρχεται δῆθεν ἀπὸ χαμηλὴν κοινωνικὴν τάξιν. Ἐξεφωνήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 380.

*Εἰς τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, ὑπ' ἀριθμὸν 34 τῆς PG. Οἱ πλοίαρχοι καὶ οἱ ναῦται μεγάλης νηοπομπῆς, ἡ ὁποία μετέφερεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν σῖτον ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐπεσκέφθησαν τὸν ναὸν τῆς Ἀναστασίας. Ὁ δὲ Γρηγόριος τοὺς ἐπαινεῖ διὰ τοῦτο, καὶ ἰδίως διότι δὲν ἐμέτρησαν μὲ τὸ πλῆθος τὴν εὐσέβειαν, καὶ ἀναπτύσσει τὴν περὶ Τριάδος διδασκαλίαν του. Ἐξεφωνήθη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 380.

*Εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τὸν λαὸν καὶ εἰς τοὺς ποιμένας*, ὑπ' ἀριθμὸν 26 τῆς PG. Αἰγύπτιοι ἐπίσκοποι ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Δάμασον Ρώμης καὶ τῇ βοηθείᾳ ἀλεξανδρινῶν ναυτῶν, ἐχειροτόνησαν νύκτα τὸν κυνικὸν φιλόσοφον Μάξιμον ὡς ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν ἐγκατέστησαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Γρηγορίου, τὸν Ἰούνιον τοῦ 380. Ἀλλὰ πρὶν ἐξημερώσῃ, ὁ ὀρθόδοξος λαὸς τοὺς ἐξεδίωξεν ἀπὸ τὸν ναόν. Ταραγμένος ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ὁ Γρηγόριος ἐχρειάσθη νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἐξοχὴν δι' ἀνάπαυσιν. Ἐπιστρέψας μετ' ὀλίγον ἐξεφώνησε τὸν παρόντα λόγον, εἰς τὸν ὁποῖον ζητεῖ ἀπὸ τὸν λαὸν ἀπολογισμὸν περὶ τῆς διαγωγῆς του καὶ δίδει ὁ ἴδιος ἀπολογισμὸν περὶ τῆς φυγῆς καὶ ἀπομονώσεώς του. Ὡς γνήσιος φιλόσοφος, παρέμεινεν ἀπαθὴς εἰς τὴν δοκιμασίαν.

*Εἰς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι ἐπιθυμεῖ τῆς καθέδρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ὑπ' ἀριθμὸν 36 τῆς PG. Ὁ Θεοδόσιος εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν 24 Νοεμβρίου 380 καὶ μετὰ τριήμερον ὁ Γρηγόριος ἐγκατεστάθη εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὅπου ἐξεφωνήθη ὁ παρὼν λόγος μετά τινα χρόνον. Τονίζει ὅτι δὲν ἦλθε νὰ ὑπομείνῃ τόσους ἐξευτελισμοὺς διὰ νὰ καταλάβῃ ἕνα ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον, τὸν ὁποῖον δὲν ἐπιδιώκει οὔτε τώρα παρὰ τὴν ἀγάπην τοῦ πλήθους. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς βασιλεῖς, παρόντας εἰς τὸν ναόν, χρησιμοποιεῖ τολμηρὰς ἐκφράσεις· «τὰ μὲν ἄνω μόνον Θεοῦ,

τὰ κάτω δὲ καὶ ὑμῶν θεοὶ γίνεσθαι τοῖς ὑφ' ὑμᾶς, ἵν' εἴπω τι καὶ τολμηρότερον» (11).

*Εἰς τοὺς μάρτυρας καὶ κατ' Ἀρειανῶν*, ὑπ' ἀριθμὸν 35 τῆς PG. Ἂν καὶ διατηρεῖται μόνον ἀπὸ μίαν οἰκογένειαν χειρογράφων, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ νόθος κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν, διότι ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου. Ἐν τούτοις ὅμως ἀποτελεῖ ἁπλοῦν σχεδιάγραμμα. Ἐξεφωνήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 380 καὶ ἐξεικονίζει τὸν θρίαμβον τῆς Ὀρθοδοξίας ἔναντι τῶν Ἀρειανῶν. «Ἡ νὺξ ἐκείνη καὶ ὁ γνόφος ἠφάνισται» καὶ εἰς τοὺς οἴκους τῶν εὐσεβούντων εἰσήχθη πᾶσα εὐφροσύνη (7).

*Συντακτήριος εἰς τὴν τῶν ΡΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, ὑπ' ἀριθμὸν 42 τῆς PG. Εἶναι ὁ ἀποχαιρετιστήριος λόγος, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε τὸν Ἰούνιον τοῦ 381, εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς πρωτευούσης, ὅταν παρῃτήθη τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς προεδρείας τῆς συνόδου. Ἔγινε λόγος περὶ τούτου ἀνωτέρω.

*Ἀπολογητικοὶ Λόγοι*. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι πολὺ ὀλίγοι, μόνον τρεῖς, ἀλλ' εἶναι πολὺ ἀξιόλογοι.

*Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως Α' καὶ Β'*, ὑπ' ἀριθμὸν 4 καὶ 5 τῆς PG. Οἱ δύο οὗτοι λόγοι ἀποτελοῦν μίαν ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας ἀπολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐγράφησαν ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, τὸ 364. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διωγμοῦ ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ἄλλοι παρέμειναν σταθεροὶ εἰς τὴν πίστιν καὶ ἄλλοι ὑπέκυψαν. Ὁ Γρηγόριος εἰς τοὺς πρώτους ἐξηγεῖ ὅτι ἡ δοκιμασία ἐπετράπη ὑπὸ Θεοῦ, ἀπὸ τοὺς δευτέρους ζητεῖ νὰ ἐπιστρέψουν, διὰ νὰ σωθοῦν. Ἐπιθυμεῖ ὅμως οὗτος νὰ παραδώσῃ τὰ γενόμενα εἰς τὰς νέας γενεὰς ἐπὶ νέων στηλῶν, ὅπου θὰ στηλιτεύωνται ὅσα ἀπετόλμησεν ὁ ἀποστάτης. Εἰς τὸν Α' λόγον καλεῖται ὅλη ἡ κτίσις εἰς πνευματικὴν χορείαν ἐπὶ τῇ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸν διωγμόν, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐξιστοροῦνται τὰ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τὰ τῆς καταστάσεως ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὴν προσπάθειαν ἐπαναφορᾶς τῆς εἰδωλολατρίας ἐν μέσῳ διωγμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὸν Β' λόγον γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὸ ἄδοξον τέλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει τὸν χαρακτῆρα του.

*Εἰς Ἥρωνα τὸν φιλόσοφον*, ὑπ' ἀριθμὸν 25 τῆς PG. Ὁ Γρηγόριος διαγράφει τὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου, ἔχων ὡς πρότυπον τὸν φίλον του Ἥρωνα, ὅστις προετίμησε τὸν Χριστιανισμὸν ἀντὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιδεικτικότητος. Οὗτος διετήρησεν ἀπὸ τὴν κυνικὴν φιλοσοφίαν του τὴν μοναχικὴν ἀσκητικότητα καὶ ἐδέχθη ἀπὸ τὸν Χρι-

στιανισμὸν τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως, ἰδίως εἰς τὸν τριαδικὸν Θεόν. Ὁ Ἱερώνυμος φρονεῖ ὅτι Ἥρων εἶναι ὁ φιλόσοφος, ὅστις κατὰ τὴν βάπτισιν ὠνομάσθη Μάξιμος, καὶ εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος βραδύτερον ἐπίκρανε τόσον πολὺ τὸν Γρηγόριον, διεκδικήσας τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν ἕδραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

*Δογματικοὶ Λόγοι.* Ἕξ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου εἶναι δογματικοὶ καὶ ἐξ αὐτῶν οἱ πέντε ἀποτελοῦν μίαν ἑνότητα.

*Λόγος περὶ δόγματος*, ὑπ' ἀριθμὸν 20 τῆς PG⁶. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ὁ Γρηγόριος ἀποδοκιμάζει τὴν θρασύτητα μερικῶν θεολόγων, ἐπικρίνει τὴν πολυπραγμοσύνην εἰς τὴν πίστιν καὶ ἑρμηνεύει ἐπιτόμως τὸ περὶ Τριάδος δόγμα. Ἐξεφωνήθη τὸ 379, ὀλίγους μῆνας πρὸ τῶν λόγων *Περὶ Θεολογίας* καὶ προφανῶς ἀπετέλεσε τὸ πρόπλασμα αὐτῶν.

*Περὶ Θεολογίας Α', Β', Γ', Δ', Ε'*, ὑπ' ἀριθμὸν 27–31 τῆς PG. Οἱ τέσσαρες πρῶτοι ἐξ αὐτῶν ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς Ἀνομοίους, ὁ δὲ πέμπτος πρὸς τοὺς Πνευματομάχους· ὅθεν ὁ Ἱερώνυμος ὁμιλεῖ περὶ δύο πραγματειῶν, μιᾶς[7] Adversus Eunomium καὶ μιᾶς De Spiritu Sancto. Πρόκειται ὅμως οὐσιωδῶς περὶ ἑνιαίου ἔργου, περὶ μιᾶς τριαδολογικῆς πραγματείας, ἡ ὁποία πρωτίστως ἐχάρισεν εἰς τὸν Γρηγόριον τὸ ἐπώνυμον θεολόγος, ὡς ἀνελθόντα εἰς ἀνέφικτον ὕψος. Ἐξεφωνήθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 380. Εἰς τὸν Α' λόγον, εἰσαγωγικὸν καὶ φέροντα τὸν τίτλον «Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις», ὁ ὁμιλητὴς τονίζει ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι ἁρμόδιοι νὰ φιλοσοφοῦν περὶ Θεοῦ, οὔτε πάντοτε οὔτε εἰς ὅλα. «Οὐ παντὸς τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός»[8]. Μόνον οἱ καθαροὶ καὶ ταπεινοὶ δύνανται τὸ φιλοσοφοῦν. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸν νὰ καθιστῶμεν τὸν Θεὸν ἀντικείμενον περιεργείας. Διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τὴν διατύπωσιν τῶν θείων διδασκαλιῶν ἀπαιτεῖται ὡς προϋπόθεσις ἡ ἠθικὴ καθαρότης καὶ ἡ ταπείνωσις. Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ συζητῇ, ἂς κατευθύνῃ τὸ ἐνδιαφέρον του εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς πολυθεΐας καὶ τῆς μαγείας ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως. «Φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων· ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον»[9]. Ὁ Β' λόγος, ἐπιγραφόμενος εἰδικῶς «Περὶ Θεολογίας», ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Βεβαιώνει ὅτι ἡ θέα τοῦ κόσμου ὑποβάλλει τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μένομεν ἀνίκανοι νὰ προσδιορίσωμεν τὴν οὐσίαν του, ἀφοῦ οὔτε οἱ

6. Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ τίτλου, «καὶ περὶ καταστάσεως ἐπισκόπων», προέρχεται ἐκ συγχύσεως τῆς χειρογράφου παραδόσεως.
7. *De viris illustribus* 17.
8. *Λόγος* 27 (Θεολογικὸς Α'), 3.
9. *Λόγος* 27 (Θεολογικὸς Α'), 10.

ὑπακοήν, ἀπὸ δὲ τοὺς ἄρχοντας πραότητα, φιλανθρωπίαν, θεομιμησίαν.

*Εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν*, ὑπ' ἀριθμὸν 19 τῆς PG. Ὁ ἔφορος Ἰουλιανός, παλαιὸς συμφοιτητὴς τοῦ Γρηγορίου, εὑρίσκετο εἰς τὴν Ναζιανζὸν περὶ τὸ 374 ἀπογράφων τὸν πληθυσμὸν καὶ κατανέμων τοὺς φόρους, ἦτο δὲ παρὼν κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ λόγου. Φρονεῖ ὅτι οἱ φόροι εἶναι ἡ βαρυτέρα καταδίκη διὰ τὴν παρακοήν. Ἡ κακία γεννᾶ τὴν ἀνάγκην, ἡ ἀνάγκη τὴν πλεονεξίαν, ἡ πλεονεξία τὸν πόλεμον, ὁ πόλεμος τοὺς φόρους. Εἰς τὸν Ἰουλιανὸν ὑπενθυμίζει τὴν οὐρανίαν ἀπογραφήν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι καταγεγραμμένοι οἱ πάντες ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐπὶ γῆς ζωήν των.

*Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Εὐαγγελίου «ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους»* ὑπ' ἀριθμὸν 37 τῆς PG. Φαίνεται ὅτι ἐπίσης ἐξεφωνήθη τὸ 374. Ἑρμηνεύει τὴν διήγησιν τοῦ Εὐαγγελίου[10] περὶ τῆς ἐρωτήσεως τῶν Φαρισαίων, ἂν δύναται ὁ ἀνὴρ νὰ ἐκδιώξῃ τὴν γυναῖκα, καὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Γρηγόριος παρατηρεῖ ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι συνέταξαν τοὺς νόμους ἦσαν ἄνδρες, διὰ τοῦτο οὗτοι στρέφονται κατὰ τῶν γυναικῶν. Ἀρνεῖται νὰ δεχθῇ αὐτὴν τὴν νομοθεσίαν, διότι φρονεῖ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἔκαμε διάκρισιν μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Ἀσχολεῖται μὲ ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ γάμου, δηλώνει ὅτι ἡ παρθενία εἶναι κατάστασις ἀνωτέρα τοῦ γάμου, ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει σπουδαίαν σημασίαν εἶναι ἔγγαμοι καὶ ἄγαμοι ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ ὑλικὸν φρόνημα.

*Λόγοι Ἑορταστικοί.* Ἀναφερόμενοι εἰς τὰς μεγάλας ἑορτὰς τῆς Χριστιανωσύνης, αἱ ὁποῖαι τότε ἦσαν πολὺ ὀλίγαι ἄλλωστε, εἶναι συγχρόνως καὶ δογματικοὶ καὶ κατ' οὐσίαν ἀνήκουν εἰς τὰ ἀξιολογώτερα δογματικά του κείμενα.

*Εἰς τὰ Θεοφάνια εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, ὑπ' ἀριθμὸν 38 τῆς PG. Πλήρης ποιητικῆς ἐμπνεύσεως καὶ θεολογικοῦ πλούτου, ὁ Γρηγόριος ἀρχίζει μὲ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησε σχεδὸν αὐτουσίους εἰς τὸν κανόνα τῶν Χριστουγέννων ὁ Κοσμᾶς Μελωδός[11]. «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε· Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντήσατε· Χριστὸς ἐπὶ γῆς, ὑψώθητε». Ἐξηγεῖ τὴν σημασίαν τοῦ γεγονότος καὶ προτρέπει εἰς ἀνάλογον πανηγυρισμὸν τοῦ θαύματος τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἑορτασμὸς δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσῃ γενικωτέρας θεολογικὰς ἀπόψεις, καὶ δὴ τὰς περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τρόπον ἀπαράμιλλον. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἐξεφωνήθῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν 25 Δεκεμβρίου

10. *Ματθ.* 19,1-12.
11. Εἱρμὸς α' ᾠδῆς

προφῆται καὶ οἱ ἀπόστολοι δὲν ἐγνώρισαν αὐτὸν πλήρως. Ὁ Γ' λόγος, ἐπιγραφόμενος «Περὶ Υἱοῦ», ἐξετάζει γενικῶς τὸ τριαδικὸν πρόβλημα, ἰδιαιτέρως δὲ τὰ περὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Δ' λόγος, ἐπιγραφόμενος ἐπίσης «Περὶ Υἱοῦ», ἀναλύει διὰ μακρῶν τὰ ἀμφιλεγόμενα χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Ε' λόγος ἀφιερώνεται εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Παραδέχεται ὁ Γρηγόριος ὅτι εἶναι ἀληθὲς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν, ὅτι πουθενὰ εἰς τὴν Γραφὴν τὸ Πνεῦμα δὲν λέγεται Θεός. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ προοδευτικὸν τῆς ἀποκαλύψεως. Οἱ Ἰουδαῖοι ἐγνώριζον ἐπὶ παραδείγματι *περὶ τοῦ Πατρός, ἀλλ'* ἠγνόουν τὰ περὶ τοῦ Υἱοῦ· ἔπειτα ἀπεκαλύφθη ὁ Υἱός, ἀλλ' ἔμειναν σκοτεινὰ τὰ περὶ τοῦ Πνεύματος· τώρα δὲ ἦλθε καιρὸς νὰ φανερωθῇ καὶ τοῦτο πλήρως ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας.

*Ἠθικολογικοὶ καὶ κοινωνικοὶ Λόγοι.* Εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα *ὁ Γρηγόριος ἐκφράζει ἀπόψεις συγγενεῖς πρὸς τὰς τοῦ Βασιλείου,* ἀλλὰ δὲν ἀσχολεῖται τόσον ἐπιμόνως μὲ αὐτὰ ὅσον ἐκεῖνος. Πέντε ὁμιλίαι ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην.

*Περὶ φιλοπτωχείας,* ὑπ' ἀριθμὸν 14 τῆς PG. Εἶναι δύσκολον, λέγει ὁ Γρηγόριος, νὰ διαλέξῃ κανεὶς τὴν ὑψηλοτέραν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν ἀνθοδέσμην τῶν ἀρετῶν, ὅπως εἶναι δύσκολον νὰ διαλέξῃ τὸ καλύτερον ἄνθος εἰς ἕνα ὁλάνθιστον κῆπον. Ἐφ' ὅσον ὅλαι αἱ ἀρεταὶ εἶναι καλαί, ἕκαστος ἂς διαλέξῃ αὐτὴν ἡ ὁποία τοῦ ἁρμόζει. Ἂν κατὰ τὸν Παῦλον ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ κορωνὶς τῶν ἀρετῶν, τὸ καλύτερον μέρος αὐτῆς εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς πτωχούς. Ὡς οἰκονόμοι παραχωρηθέντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀγαθῶν οἱ πιστοὶ πρέπει νὰ διαθέτουν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν οἰκονομικὴν βοήθειαν. Ἐξεφωνήθη πιθανῶς εἰς τὴν Καισάρειαν τὸ 373.

*Εἰς τὸν πατέρα σιωπῶντα διὰ τὴν πληγὴν τῆς χαλάζης,* ὑπ' ἀριθμὸν 16 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Ναζιανζὸν τὸ 373, εἰς μίαν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν φοβερὰ χαλαζόπτωσις, προκαλέσασα πολλὰς ζημίας, εἶχεν ἀφήσει τὸν γέροντα πατέρα Γρηγόριον ἄφωνον. Ὁμιλεῖ λοιπὸν τώρα ὁ ὡραιολόγος υἱὸς ἀντὶ τοῦ σοφοῦ πατρός. Ὁ ὁμιλητὴς δίδει τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς αἰτίας τῆς πληγῆς, ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὴν κακίαν τοῦ ἀνθρώπου.

*Πρὸς τοὺς πολιτευομένους τῆς Ναζιανζοῦ ἀγωνιῶντας καὶ τὸν ἄρχοντα ὀργιζόμενον,* ὑπ' ἀριθμὸν 17 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Ναζιανζὸν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 373 εἰς καιρὸν διενέξεως μεταξὺ τῶν πολιτῶν τῆς πόλεως καὶ τοῦ διοικητοῦ αὐτῆς. Ὁ Γρηγόριος ζητεῖ ἀπὸ τὸν λαὸν

379, φαίνεται δὲ ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ εἰσαγαγὼν τὸν ἰδιαίτερον ἑορτασμὸν τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν ἡμέραν ταύτην.

*Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, ὑπ' ἀριθμὸν 39 τῆς PG. Συγκρίνει τὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα μὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀναλύει τὸ μυστήριον τῆς Τριάδος, ὁμιλεῖ ρητῶς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός[12], καὶ περὶ ἐνανθρωπήσεως. Ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 381.

*Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα*, ὑπ' ἀριθμὸν 40 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὴν 6 Ἰανουαρίου τοῦ 381 ἐν Κωνσταντινουπόλει. Βεβαίως ὁ λόγος εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὴν βάπτισιν τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἑωρτάζετο τὴν ἡμέραν ταύτην, ἀλλ' ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν βάπτιστιν τῶν νεοφύτων, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο τὴν ἑπομένην τῶν Θεοφανίων. Ὁ Γρηγόριος γνωρίζει τρεῖς γεννήσεις· τὴν σωματικὴν ἡ ὁποία εἶναι νυκτερινὴ καὶ δουλική, τὴν τοῦ βαπτίσματος ἡ ὁποία εἶναι ἡμερινὴ καὶ ἐλευθέρα, καὶ τὴν ἐξ ἀναστάσεως ἡ ὁποία εἶναι ἡ φοβερωτέρα ὅλων, διότι φέρει ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ. Καὶ ὁμιλεῖ περὶ τῆς μεσαίας γεννήσεως, ἡ ὁποία καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους υἱοὺς τοῦ Θεοῦ.

*Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ὑπ' ἀριθμὸν 41 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πιθανῶς τὸ 380. Ὁμιλεῖ κατ' ἀρχὴν περὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος καὶ ἀναλύει τὴν ἱερότητα τοῦ ἀριθμοῦ 7, λέγων ὅτι ἡ Πεντηκοστὴ συγκροτεῖται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν 7 ἐπὶ 7 μὲ τὴν προσθήκην μιᾶς ἀκόμη ἡμέρας τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν ἀπὸ τὸν μέλλοντα αἰῶνα. Ἀναπτύσσει θαυμασίως τὰ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος καὶ τῶν τρόπων ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος. Ἐκφράσεις τοῦ λόγου ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ὑμνογραφίαν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Πεντηκοστῆς.

*Εἰς τὸ Πάσχα*, ὑπ' ἀριθμὸν 45 τῆς PG. Ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν Ἀριανζὸν τὸ 383 εἶναι ὁ προτελευταῖος γνωστὸς λόγος τοῦ Γρηγορίου. Διὰ τὸν κατάλληλον ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα ζητεῖ ἀπὸ τοὺς ἀκροατάς του νὰ συναντηθοῦν μὲ τὸν Κύριον, ἐν συνεχείᾳ δὲ παραθέτει αὐτολεξὶ μέγα μέρος τοῦ λόγου εἰς τὰ Θεοφάνια, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ προσθέτει τὰ περὶ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ. Τελειώνει μὲ ὕμνον εἰς τὸ Πάσχα ὡς εἰς ἔμψυχον πρόσωπον, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐχρησιμοποιήθη ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους.

Πρώτη χρῆσις τοῦ ὅρου τούτου γενικῶς διὰ τὸ Πνεῦμα.

*Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακήν*, ὑπ' ἀριθμὸν 44 τῆς PG. Ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος παρὰ τὴν Ναζιανζὸν κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Διακαινησίμου τοῦ 383, εἶναι ὁ τελευταῖος γνωστὸς

λόγος τοῦ Γρηγορίου. Οὗτος ἀνατρέχει καὶ πάλιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἀναστάσεως. Ἀναφερόμενος εἰς τὴν σύμπτωσιν τῆς ἀνοίξεως μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς ἀναστάσεως λέγει μὲ ἕνα θαυμάσιον λυρικὸν τόνον· «Ἡ βασίλισσα τῶν ὡρῶν τῇ βασιλίδι τῶν ἑορτῶν πομπεύει καὶ δωροφορεῖ παρ᾽ ἑαυτῆς πᾶν ὅ,τι κάλλιστον καὶ τερπνότατον. Νῦν οὐρανὸς διαυγέστερος· νῦν ἥλιος ὑψηλότερος καὶ χρυσοειδέστερος... Νῦν ἔαρ κοσμικόν, ἔαρ πνευματικόν, ἔαρ ψυχαῖς, ἔαρ σώμασιν, ἔαρ ὁρώμενον, ἔαρ ἀόρατον»[13].

*Λόγοι ἐγκωμιαστικοί.* Τρεῖς λόγοι του ἀποτελοῦν ἐγκώμια εἰς παλαιοὺς ἢ νεωτέρους ἁγίους.

Ὁ λόγος *Εἰς τοὺς Μακκαβαίους*, ὑπ᾽ ἀριθμὸν 15 τῆς PG, μὲ ἀφηγηματικὸν καὶ ἐπικὸν συγχρόνως ὕφος ἐγκωμιάζει τοὺς ἑπτὰ ἀδελφοὺς διὰ τὴν γενναιότητά των καὶ τὴν μητέρα των διὰ τὴν θέρμην τῆς πίστεώς της. Ἐμπνέει καὶ τονώνει τὴν ψυχὴν τῶν ἀκροατῶν εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ἐπίσης ἐν ἐξελίξει διωγμὸς κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν φαίνεται ὅτι ὁ διωγμὸς ἦτο ἐκ μέρους ἐθνικῶν, πρέπει νὰ συναχθῇ ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 362, ὁπότε οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος τῆς ὁμάδος αὐτῆς.

*Εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον*, ὑπ᾽ ἀριθμὸν 21 τῆς PG. Ὁ Γρηγόριος, ἀνοίγων τὸν λόγον μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν φράσιν, «Ἀθανάσιον ἐπαινῶν ἀρετὴν ἐπαινέσομαι», περιγράφει διὰ μακρῶν τὰς ἡρωϊκὰς περιπετείας τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀναλύει τὰς ἀρετάς του, τὴν εὐστάθειαν εἰς τὴν πίστιν, τὸν ζῆλον, τὴν ἀγάπην. Τὸν ἀνυψώνει εἰς ἥρωα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἦτο ἄλλωστε.

*Εἰς τὸν ἱερομάρτυρα Κυπριανόν*, ὑπ᾽ ἀριθμὸν 24 τῆς PG. Εἶναι λαμπρὸν ἀφήγημα περὶ τοῦ εἰδωλολάτρου μάγου τῆς Ἀντιοχείας, ὅστις ἀπὸ ἀγάπην πρὸς μίαν ἁγνὴν χριστιανὴν κόρην μεταβάλλεται ἀπὸ διώκτου τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς πιστὸν Χριστιανόν, κήρυκα τοῦ θείου λόγου καὶ ἐπίσκοπον. Ὁ Γρηγόριος ἐκ συγχύσεως ταυτίζει τὸν ἄνδρα μὲ τὸν ἐπίσκοπον Καρχηδόνος Κυπριανόν.

*Λόγοι Ἐπιτάφιοι.* Ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπον ἐπέκτασιν τῶν ἐγκωμιαστικῶν λόγων εἰς σύγχρονα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ὁμιλητοῦ μετέχουν κατά τινα τρόπον τῆς ἁγιότητος. Οἱ Καππαδόκαι ἐπεδόθησαν ὅλοι εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς λογογραφίας, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν αὐτὸ εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν εἶναι ὁ Γρηγόριος οὗτος, ὅστις τοῦ προσέδωσε χριστιανικὸν

13. *Λόγος* 44, 10 καὶ 12.

περιεχόμενον διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς σημασίας τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ διὰ τῆς ἐμφάσεως ἐπὶ τῆς ματαιότητος τοῦ παρόντος βίου.

*Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν*, ὑπ' ἀριθμὸν 7 τῆς PG. Ἀποτελεῖ ἕνα συγκινητικὸν θρῆνον διὰ τὴν πρόωρον ἀπώλειαν τοῦ ἀδελφοῦ του Καισαρίου, τοῦ μὲ τόσας χάριτας καὶ ἀρετὰς προικισμένου. Ὁ Καισάριος, μόλις διασωθεὶς ἀπὸ τρομερὸν σεισμὸν εἰς τὴν Νικομήδειαν, ἀπέθανε μετ' ὀλίγον ἀπὸ ἀσθένειαν. Κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν του εἰς τὴν Ναζιανζόν, τέλη τοῦ 368, ἐξεφωνήθη ὁ λόγος οὗτος παρόντων καὶ τῶν γονέων.

*Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν*, ὑπ' ἀριθμὸν 8 τῆς PG. Ἡ Γοργονία, ζῶσα εἰς τὸ Ἰκόνιον μετὰ τοῦ συζύγου καὶ τῶν τέκνων της, δύο υἱῶν καὶ τριῶν θυγατέρων, ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸν Καισάριον, πιθανῶς τὸ 369. Ὁ παρὼν λόγος ἐξεφωνήθη ὡς ἐπιτάφιος εἰς τὸ Ἰκόνιον. Ὁ Γρηγόριος περιγράφει τὰς ἀρετάς της ὡς πιστοῦ ἀντιγράφου τῆς μητρός των Νόννας.

*Εἰς τὸν πατέρα*, ὑπ' ἀριθμὸν 18 τῆς PG. Ἐξεφωνήθη τὸ 374 παρουσίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου. Μεγαλυτέρου ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τοὺς δύο προηγουμένους, ζωγραφίζει μὲ ζωηρὰ χρώματα τὸν ἑκατοντούτην γέροντα τῆς Ναζιανζοῦ ὡς βιβλικὴν προσωπικότητα.

*Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, ὑπ' ἀριθμὸν 43 τῆς PG. Ὁ ἐκτενέστερος οὗτος ὅλων τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου ἐξεφωνήθη τὴν πρώτην Ἰανουαρίου 382 ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Βασιλείου ἐν Καισαρείᾳ. Εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο δοκίμιον προσωπογραφίας ὁ Γρηγόριος μαρτυρεῖ ὅλον τὸν θαυμασμόν του πρὸς τὸν φίλον του, τοῦ ὁποίου τὰ στάδια βίου περιγράφει μὲ τάσεις ἐγκωμιαστικὰς ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπιμένων ἰδιαιτέρως εἰς τὰ ἐπεισόδια τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς μεταξὺ των σχέσεις.

### *Ἐπιστολαὶ*

Πόσον μέγα εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γρηγορίου διὰ τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος τῶν ἐπιστολῶν ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφεὺς περὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν ὅτι προητοίμασεν ὁ ἴδιος συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν του. Ἡ συλλογὴ αὕτη περιελάμβανεν ὀλίγας ἐπιστολὰς αὐτοῦ καὶ τοῦ φίλου του Βασιλείου, συνωδεύετο δὲ καὶ ὑπὸ ἐκθέσεως περὶ τῶν κανόνων τῆς ἐπιστολογραφίας χάριν τοῦ ἀνεψιοῦ του Νικοβούλου[14]. Αἱ ὁδηγίαι πρὸς τὸν ἀνεψιὸν φανερώνουν

14. *Ἐπιστολὴ* 51.

πόσην σημασίαν ἔδιδεν οὗτος εἰς τὴν μορφήν· ἐζήτει πάντοτε τὴν τελειότητα εἰς τὸ ὕφος, ὅπως τὴν ἐζήτει καὶ εἰς τὴν ἀρετήν.

Ἐν τούτοις αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἐξεζητημένον καὶ δὲν ἐμφανίζουν καμμίαν προσπάθειαν τυποποιήσεως μορφῆς καὶ περιεχομένου, διαφέρουσαι κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τῶν συγχρόνων του ἐθνικῶν λογογράφων, καὶ μάλιστα τοῦ διδασκάλου του Λιβανίου, αἱ ὁποῖαι εἰς τὰ ὄμματα τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστου παρουσιάζονται ὡς λογοτεχνικὰ ἀπολιθώματα. Ὁ Γρηγόριος δὲν ἔγραφε διὰ νὰ φιλολογήσῃ, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὰς σκέψεις καὶ τὰς ψυχικάς του ἀγωνίας, καὶ διὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὰ ἀγαπητά του πρόσωπα. Διὰ τοῦτο αἱ ἐπιστολαὶ περικλείουν ὅλην τὴν εἰλικρίνειαν ἑνὸς ἐντίμου ἀνδρός, ὁ ὁποῖος δὲν ἐδίσταζε ποτὲ νὰ λέγῃ τὴν ἀλήθειαν πρὸς οἱανδήποτε κατεύθυνσιν, καὶ ὅλην τὴν ἀγάπην ἑνὸς εὐγενοῦς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε νὰ ὁμιλῇ εἰς τὸν καθένα τὴν γλῶσσαν του.

Εἰς τὰς ἐπιστολάς του διαπιστώνονται ἀδελφωμένα τὰ δύο πολυπόθητα δι' αὐτὸν ἀγαθά· ἡ κλασικὴ παιδεία καὶ ἡ χριστιανικὴ εὐσέβεια. Καὶ αὐτὰ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε αἱ ἐπιστολαί του νὰ ἐκφράζουν πάντοτε τὸ ἰδικόν του ἦθος, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Βασίλειος ἔλεγεν ὅτι τὰς ἀναγνωρίζει ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν τὰ παιδιὰ τῶν φίλων ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα πρὸς τοὺς γονεῖς των[15].

Τρία εἶναι τὰ κύρια προσόντα τὰ ὁποῖα ἀπαιτεῖ ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τοὺς ἐπιστολογράφους[16]· μέτρον, σαφήνειαν καὶ χάριν. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον δὲν ἐπιτρέπεται ἡ μακρηγορία, ὅπου τὰ πράγματα δὲν εἶναι πολλὰ οὔτε ἡ μικρολογία ὅπου τὰ πράγματα εἶναι πολλά. Μὲ τὸ μέτρον γενικῶς συνδέει οὗτος τὴν συντομίαν, διὰ τὴν ὁποίαν μάλιστα τονίζει. «οὐ τοῦτό ἐστιν, ὀλίγας συλλαβὰς γράφειν, ἀλλὰ περὶ ἐλαχίστων ὀλίγας»[17]. Παραδείγματα συντομίας εὑρίσκομεν πολλὰ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου, ἰδιαιτέρως δὲ ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διὰ λογαριασμὸν Καππαδόκιδος μητρὸς γραφεῖσα πρὸς τὸν Λιβάνιον.

> «Μήτηρ πατρὶ πέπομφα παῖδα, ἡ κατὰ φύσιν τῷ κατὰ λόγον.
> Ὅπως οὖν μοι μελήσοι, σοὶ μελήσει»[18].

Ὡς πρὸς τὴν σαφήνειαν τονίζει ὅτι ἡ ἀρίστη ἀρετὴ μιᾶς ἐπιστολῆς εἶναι νὰ πείθῃ καὶ τὸν ἀμόρφωτον καὶ τὸν πεπαιδευμένον. Διότι τὸ νὰ ἑρμηνεύεται μία ἐπιστολὴ λόγῳ ἀσαφείας εἶναι τὸ ἴδιον ὡς ἐὰν κατανοῆται ὁ γρῖφος.

Ὡς πρὸς τὴν χάριν ζητεῖ ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς νὰ μὴ εἶναι οὔτε ξηραί,

15. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ* 2.
16. *Ἐπιστολὴ πρὸς Νικόβουλον* 51.
17. *Ἐπιστολὴ* 54.
18. *Ἐπιστολὴ* 236.

ούτε πλήρεις ρητορικών στολισμάτων καὶ εὑρημάτων. Γεμάτη χάριν εἶναι ἡ βραχυτάτη ἐπιστολή του πρὸς τὸν εἰς τὸ ὄρος ζῶντα ἐξάδελφόν του Ἀμφιλόχιον, *ὁ ὁποῖος παρημέλει νὰ τοῦ στέλλη λάχανα.*

> «Ὡς μικρολόγως ἥκει ἡμῖν παρ' ὑμῶν τὰ λάχανα. Καὶ τί γάρ ἄλλο ἢ χρυσολάχανα;... Ἢ τοίνυν μεταδίδετε τούτων τῶν λαχάνων ἡμῖν ἀφθονώτερον ἢ ἄλλο μὲν οὐδὲν ἀπειλήσομεν, τὸν δὲ σῖτον ἐφέξομεν, καὶ εἰσόμεθα εἰ ὄντως δρόσῳ μόνῃ τρέφονται τέττιγες»[19].

Η συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου περιλαμβάνει 244 τεμάχια[20], ἐνῶ μία ἐπὶ πλέον ἐξεδόθη μεμονωμένως ὑπὸ τοῦ G. Mercati[21]. Τρεῖς ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἐπιστολὰς δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου τὸ ὕφος διαφέρουν, ἀλλ' ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ πατρός του Γρηγορίου τὸ 370 διὰ τὸ θέμα τῆς πληρώσεως τῆς ἕδρας τῆς Καισαρείας διὰ τοῦ Βασιλείου, αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 41–43, ἐξ αὐτῶν δὲ ἡ 42 ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Βασιλείου. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 243 ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Θαυματουργὸν ἀβασίμως καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης βασίμως[22]. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 242 εἶναι πιθανῶς τοῦ Βασιλείου.

Ὅταν ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 381 καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἔρημον ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην συχνοτέρας ἐπικοινωνίας, διὸ καὶ αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστολῶν του προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδον τοῦ βίου του.

Πολλαὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου εἶναι φιλικαί, ἀπευθυνόμεναι πρὸς συγγενεῖς, φίλους καὶ διδασκάλους. Εὑρισκόμενος εἰς τὴν ἐρημίαν, ἔδιδε διὰ τῶν ἐπιστολῶν διέξοδον εἰς τὴν νοσταλγίαν του. Εἶναι δὲ δύσκολον νὰ εὕρωμεν καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν ἄλλον τόσον ἀφωσιωμένον εἰς τοὺς φίλους ἄνδρα. Πᾶς ἄνθρωπος ἔχει ἰδιαιτέρας ἀδυναμίας, ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀμαζόνιον, ἰδική μου δὲ ἀδυναμία εἶναι ἡ φιλία καὶ οἱ φίλοι[23]. Εἰς τοὺς φίλους διετύπωνε πολὺ συχνὰ ἀπαισιοδόξους ἀπόψεις, ὡς εἰς τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν [24] ἐπιστολὴν πρὸς τὸν σοφιστὴν Εὐδόξιον.[25]

Πολυάριθμοι εἶναι καὶ αἱ διὰ ποικίλας κοινωνικὰς ἀνάγκας γραφεῖσαι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ διὰ θέματα μεγάλα ἢ μικρά, ἀπὸ τὴν τακτοποίησιν τῶν πραγμάτων μιᾶς ἐπαναστατημένης πόλεως μέχρι τοῦ συστατικοῦ *δι' ἕνα νεανίαν νὰ ἐκπαιδευθῇ εἰς τὴν στενογραφίαν*[26]. *Ἀντελαμβάνετο* ὅτι λόγῳ παρομοίων αἰτημάτων του ἐγίνετο ἐνίοτε φορτικὸς εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἀλλὰ ἐπέμενεν. Ὁμολογεῖ εἰς τὸν Ἀστέριον· «Τί τοῦ-

19. *Ἐπιστολὴ* 26.
20. PG 37, 21–388.
21. *Studi e Testi*, 11 (1903), 53–56.
22. Ὑπ' ἀριθμὸν 26 τοῦ Νύσσης, PG 46, 1101–1108.
23. *Ἐπιστολὴ* 94.
24. Ἀλλ' ὅμως ἦτο μόλις 40 ἐτῶν.
25. *Ἐπιστολὴ* 80. PG 37, 153.
26. *Ἐπιστολὴ* 197.

το; ἴσως ἐρεῖς. Πάλιν ἡμῖν Γρηγόριος; Πάλιν ἐπιστολαί; Πάλιν αἰτήσεις; Ὦ, τῆς ἀπληστίας ἣν αὐτοὶ κεκινήκαμεν!»[27].

Πιστὸς εἰς τὰς ἀρχὰς του περὶ τῶν προσόντων τῆς ἐπιστολογραφίας, ὁ Γρηγόριος δὲν συνήθιζε νὰ γράφη ἐπιστολὰς ἐπὶ αὐστηρῶν θεολογικῶν θεμάτων, καὶ δὴ ἐκτενεῖς. Αἱ ὑπάρχουσαι ἐπιστολαὶ τοιούτου εἴδους εἶναι ἐλάχισται καὶ ἐγράφησαν εἰς ἀντιμετώπισιν ἐπειγουσῶν καταστάσεων. Τὸ 382 ἐχρειάσθη νὰ δώση ὁδηγίας περὶ τοῦ Ἀπολιναρίου πρὸς τὸν ἱερέα Κληδόνιον, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὁρίσει ἐπίτροπον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ναζιανζοῦ. Ἔγραψε λοιπὸν πρὸς αὐτὸν τὴν ἐπιστολὴν 101, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο βραδύτερον νὰ χρησιμοποιηθῆ κατὰ τοὺς χριστολογικοὺς ἀγῶνας, διὰ τὴν ἄποψίν του ὅτι θεωρεῖ χωρισμένον ἀπὸ τὸν Θεὸν τὸν μὴ δεχόμενον τὴν ἁγίαν Μαρίαν ὡς Θεοτόκον. Τὸ χωρίον τοῦτο τῆς ἐπιστολῆς ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν γ΄ οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὁλόκληρος δὲ παρετέθη εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου[28]. Ἡ ἐπιστολὴ 102 πρὸς τὸν ἴδιον Κληδόνιον διδάσκει ὅτι ἡ ὀρθοδοξία περικλείεται εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, ἐμπλουτισμένον μὲ τὸ ἄρθρον περὶ ἁγίου Πνεύματος. Αὕτη ἐγράφη τὸ 387, κατὰ μίαν νέαν ἔξαρσιν τῆς κινήσεως τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Μακεδονιανῶν, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἐγράφη καὶ ἡ ἐπιστολὴ 202 πρὸς Νεκτάριον Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ὁποίας τμῆμα παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Σωζομενοῦ[29].

Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευθῆ καὶ ἡ *Διαθήκη* τοῦ Γρηγορίου[30], γραφεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 381 καὶ παραχωροῦσα ὡρισμένα μὲν ἀντικείμενα ἐκ τῆς κατοχῆς του εἰς μαθητὰς καὶ συνεργάτας αὐτοῦ, τὴν κυρίαν δὲ κινητὴν καὶ ἀκίνητον περιουσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ναζιανζοῦ.

### *Ποιήματα*

Ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξεν εἷς τῶν γονιμωτέρων ποιητῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' ἡ ἐκτίμησις πρὸς τὰ προϊόντα τῆς ποιήσεώς του δὲν εἶναι ὁμόφωνος, λόγῳ προκαταλήψεων. Γενικῶς οἱ Εὐρωπαῖοι ἐρευνηταὶ ἔχουν τὴν τάσιν νὰ ὑποτιμοῦν τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ Γρηγορίου, διότι αὐτὸς ὁ ἱεράρχης, τὸν ὁποῖον ὀνομάζουν περιφρονητικῶς «Ναζιανζηνόν», διὰ νὰ μὴ τὸν εἴπουν ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, δὲν τοὺς ἦτο ἀρεστὸς λόγῳ τῆς ἀντιδυτικῆς πολιτικῆς του. Ἕλληνες πάλιν λόγιοι, κατὰ τὸ πλεῖστον φανατισμένοι εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, δὲν θέλουν ν' ἀναγνωρίσουν τὴν ἀξίαν τῶν ποιημάτων αὐτοῦ, διότι ἦτο πολὺ «καθαρευουσιάνος».

27. *Ἐπιστολή* 148.
28. *Mansi* 4, 1192-1193.
29. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 6,27.
30. PG 37, 389-396

Διά τοῦτο παρά τήν εὐμενῆ κρίσιν ἐπιστημόνων τῆς αὐθεντίας τοῦ Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου[31], καθ' ὅν «τόν Γρηγόριον προσηγόρευσαν κατ' ἐξοχήν θεολόγον, ἀλλ' ἔπρεπε μᾶλλον νά ἐπονομάσωμεν ποιητήν τοῦ Χριστιανισμοῦ», τοῦ Καρ. Κρουμπάχερ[32], καί τοῦ U. v. Wilamowitz[33], ἐξακολουθεῖ νά αἰωρῆται αὐτή ἡ ὑποτίμησις πρός τό ποιητικόν ἔργον του. Ὁ Γρηγόριος κακίζεται, διότι χρησιμοποιεῖ ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν καί προσωδιακά μέτρα, διότι ἀσχολεῖται μέ τήν διατύπωσιν στοχασμῶν, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἁρμόζει εἰς τό πεζόν, διότι ἀναφέρεται πυκνά εἰς τά προσωπικά αἰσθήματα καί παθήματα.

Καί ὅτι μέν διατυπώνει στοχαστικάς ἀπόψεις μέ τούς στίχους, μαρτυρεῖ ὅτι προέτρεξε τῆς ἐποχῆς μας, ὅτε ἡ ποίησις βασικῶς τοιαύτας σκέψεις ἔχει ὡς ἀντικείμενα προβολῆς. Κατά τά ἄλλα βεβαίως τό ἀρχαϊκόν γλωσσικόν ἔνδυμα καί τά ἀναχρονιστικά προσωδιακά μέτρα καί αἱ ἀτελείωτοι ἀναφοραί εἰς τήν ἑλληνικήν μυθολογίαν, δέν ἀποτέλουν καλά συστατικά διά τήν εὐρεῖαν διάδοσιν τῶν ποιημάτων του εἰς τά λαϊκά στρώματα. Παρά ταῦτα ὅμως τά ποιήματά του ἐσχολιάσθησαν καί διεσκευάσθησαν περισσότερον παντός ἄλλου Χριστιανοῦ ποιητοῦ κατά τήν βυζαντινήν περίοδον, ὑπό τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ, τοῦ Νικήτα Δαβίδ καί ἄλλων λογίων[34], τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ[35] καί εἰς ἀνέκδοτα ἔργα ὑπό τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ, τοῦ Νικολάου Δοξαπατρῆ καί τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Τά ἐπιτάφια καί τά ἐπιγράμματα αὐτοῦ ἀπετέλεσαν τό ὄγδοον βιβλίον τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας. Ὑπάρχει δέ καί ἀρχαία συριακή μετάφρασις μερικῶν ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων.

Ὡς ἐπιχείρημα περί τῆς μικρᾶς ἐκτιμήσεως τῆς ποιήσεώς του ὑπό τῆς Ἐκκλησίας φέρεται τό γεγονός ὅτι τά ποιήματά του δέν ἔγιναν δεκτά εἰς τήν λατρείαν. Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ δύναται νά λεχθῆ ὅτι ὁ ἴδιος *δέν ἔγραψε τά ὑπό ἐξέτασιν ποιήματα διά τήν λατρείαν*. Ὁ Γρηγόριος ἐξηγεῖ σαφῶς τούς λόγους διά τούς ὁποίους συνέθεσε ποιήματα προγραμματικῶς εἰς τό ποίημά του *Εἰς τά ἔμμετρα*[36]. Ὁ πρῶτος λόγος ἦτο ἡ ἐπιθυμία του νά σταματήση τήν πολυγραφίαν του μέ τήν στιχουργίαν, ἡ ὁποία εἶναι βραχυτέρα τῆς πεζογραφίας·

«οὕτω πεδῆσαι τήν ἐμήν ἀμετρίαν».

Δεύτερον, οὗτος ἤθελε νά προσφέρη εἰς τούς νέους, τούς ἀρεσκομένους εἰς τήν λογοτεχνίαν, τερπνόν καί παιδαγωγικόν φάρμακον, «τέχνη γλυκάζον τό πικρόν τῶν ἐντολῶν». Τρίτον, ἤθελε νά δείξη ὅτι οἱ Χριστιανοί λογογράφοι δύνανται νά γράψουν μέ κάλλος ἀντάξιον τῶν Ἐθνικῶν. Τέταρτον, ἐχρειάζετο νά ἐκφράση τά αἰσθήματά του ὡς γέρων κύκνος, μέ ἕνα συνεχῆ ὕμνον ἐξιτήριον ἀπό τήν ζωήν.

31. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* 3, 573.
32. *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας* (μετ.), τ. 2, 514.
33. «Die griech. Literatur des Altertums», *Kultur der Gegenwart* I, 8, Berlin 1905, σ. 210.
34. PG 38, 341-845.
35. *Εἰς τό περί ἀποριῶν*.
36. *Εἰς ἑαυτόν* 39.

«Τέταρτον εὗρον τῇ νόσῳ πονούμενος
παρηγόρημα τοῦτο, κύκνος ὡς γέρων,
*λαλεῖν ἐμαυτῷ τὰ πτερῶν συρίγματα,*
οὐ θρήνων, ἀλλ' ὕμνον τιν' ἐξιτήριον»[37].

Τὸ ποίημα τοῦτο ἐγράφη τὸ 382, ἀλλ' ὁ Γρηγόριος ἔγραφε ποιήματα καὶ προηγουμένως, ἂν καὶ ὄχι τόσον πυκνά. Ὡς παρατηρεῖ ὁ βιογράφος του[38] καὶ ὡς δεικνύει ὁ τρίτος τῶν ἀνωτέρων ἀναφερθέντων στόχων, οὗτος ἤθελε ν' ἀντιμετωπίση τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡ ὁποία ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νὰ διδάσκουν κλασικὴν φιλολογίαν, ἂν καὶ αὕτη εἶχε παύσει ἰσχύουσα πρὸ πολλοῦ. Προσθέτει ὁ βιογράφος ἐπίσης ὅτι οὗτος ἤθελε ν' ἀντιμετωπίση τὴν ποίησιν τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας. Ἐν τούτοις ὁ Γρηγόριος θὰ ἔγραφε ποιήματα καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχον οἱ τρεῖς πρῶτοι ἐκ τῶν ὡς ἄνω λόγων. Ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι σαφὲς εἶναι ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν προωρίζοντο ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου διὰ τὴν λατρείαν, ἀλλὰ δι' ἀνάγνωσιν καὶ ἀπαγγελίαν. Ποῖος ὅμως δύναται νὰ βεβαιώση ὅτι οὗτος δὲν συνέθεσεν ὕμνους διὰ τὴν λατρείαν, εἴτε ἀπολεσθέντας ἤδη εἴτε καὶ σωζομένους ἀνωνύμως; Πλῆθος ὕμνων τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, καὶ δὴ τῶν μεγάλων ἑορτῶν, ἀπηχοῦν ἐκφράσεις τῶν ὁμιλιῶν του, ἐνίοτε αὐτολεξί, καὶ κανεὶς δὲν δύναται ν' ἀποκλείση τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς συνετέθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου.

Ὁ Γρηγόριος ἦτο πράγματι γεννημένος ποιητής. Ποίημα ἦτο ὁλόκληρος ἡ ζωή του, γεμάτη ἔπος, ἐλεγεῖαν καὶ λυρισμόν. Ποιήματα εἶναι ὅλα τὰ γραπτά του, καὶ οἱ λόγοι του ἀκόμη καὶ αἱ ἐπιστολαί, γεμᾶται ρυθμὸν καὶ τόνον. Πολὺ περισσότερον βεβαίως ποίησις εἶναι οἱ στίχοι του. Μὲ αὐτὸν ἡ ποίησις εὑρίσκεται εἰς τὸν οἶκον της. Ἡ ποίησις γενικῶς ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸν ὕμνον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἐτελειώθη εἰς τὸν ὕμνον πρὸς τὸν Θεόν, μὲ κορύφωμα τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου.

Τὰ θέματά του εἶναι πάντοτε εἰλημμένα ἀπὸ τὸν χῶρον τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἐμπειριῶν του, ἀλλὰ τὰ μορφολογικὰ ὑλικὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, τῆς ὁποίας τὴν γραμματείαν, καὶ ἰδίως τὴν ποιητικήν, ἐγνώριζεν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν. Ὁ παλμὸς ὅμως ἦτο ἰδικός του. Μὲ τοὺς στίχους του οὗτος ἐκφράζει βαθυστοχάστους σκέψεις καὶ μύχια συναισθήματα, μὲ φυσικὴν χάριν, μὲ βαρεῖαν μελαγχολίαν καὶ ἀσυνήθη λυρικὸν τόνον.

Ἡ γλῶσσα τῶν ποιημάτων του εἶναι πάντοτε ὑψηλή, ὡς ὑπηνίχθημεν, ἀλλὰ ποικίλλει κατὰ τὸν τύπον ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς μέχρι τῆς κα-

37. *Εἰς ἑαυτὸν* 39, 54-57
38. PG 35, 304.

θαρᾶς γλώσσης τῶν χρόνων του. Ποικίλλουν ἐπίσης καὶ τὰ προσωδιακὰ μέτρα τὰ ὁποῖα συνθέτει κατὰ διάφορα συμπλέγματα, εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν πλείονα εἴδη μέτρου εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ποίημα. Κυρίως χρησιμοποιεῖ τὰ ἰαμβικὰ τρίμετρα τῆς ἀττικῆς τραγῳδίας, ὡς καὶ ἄλλα εἴδη ἰάμβων, τὰ ἡρωϊκὰ ἑξάμετρα, τὰ ἐλεγειακά, τὰ ἀνακρεόντεια. Ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν ποιημάτων του ὑπάρχουν μερικαὶ συνθέσεις εἰς λαϊκωτέραν γλῶσσαν καὶ ρυθμικὸν μέτρον. Τὰ ποιήματά του λοιπὸν προορίζονται δι' ὅλας τὰς τάξεις τῶν ἀναγνωστῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἰσχύουσαν ἔκδοσιν τῶν Βενεδικτίνων[39] τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Γρηγόριον ποιήματα ἀνέρχονται εἰς 408 «ἔπη», ἐκ τῶν ὁποίων δύο ἢ τριῶν ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Χριστὸς Πάσχων* δρᾶμα. Ταῦτα εἶναι ποικίλης ἐκτάσεως ἀπὸ διστίχων μέχρι 2602 στίχων, ὅσον εἶναι τὸ ὡς ἄνω δρᾶμα. Τὸ σύνολον τῶν στίχων αὐτῶν συμποσοῦνται εἰς 18.000 περίπου. Τὰ πλεῖστα τῶν ποιημάτων τούτων ἐγράφησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς τελευταίας ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, ὅτε πλησιάζων πρὸς τὸ τέλος του ἔψαλλεν εὐχαριστότερον, ὡς γέρων κύκνος, ὀλίγα δὲ προέρχονται ἀπὸ τὸν προηγούμενον χρόνον.

Ἡ ἔκδοσις αὕτη διαιρεῖ τὸ κύριον σῶμα τῶν ποιημάτων εἰς δύο βιβλία, τὸ θεολογικὸν καὶ τὸ ἱστορικόν, καὶ τὸ μὲν πρῶτον ὑποδιαιρεῖ εἰς δύο τάξεις, τὴν τῶν δογματικῶν (38) καὶ τὴν τῶν ἠθικῶν ποιημάτων (40), τὸ δὲ δεύτερον εἰς ἄλλας δύο τάξεις, τῶν περὶ ἑαυτοῦ (99) καὶ τῶν περὶ ἑτέρων (8). Πέραν τούτων εὑρίσκονται δύο ἄλλαι ἰδιαίτεραι *κατηγορίαι ποιημάτων, τὰ ἐπιτάφια* (129) *καὶ τὰ ἐπιγράμματα* (94). Ἡ διαίρεσις δὲν εἶναι πάντοτε πραγματική, διότι εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις περισσότερα τεμάχια ἐντάσσονται εἰς μίαν ἑνότητα, ὡς συμβαίνει μὲ τὰ δώδεκα ἐπιτάφια εἰς τὸν Βασίλειον, τὰ ὁποῖα εἶναι συγκεντρωμένα ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 119. Τὸ σύνολον τῶν ποιημάτων ἔχει ἐκδοθῇ εἰς τὴν σειρὰν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας[40] μὲ τὸ κείμενον καὶ ἐξαίρετον μετάφρασιν ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου Σακαλῆ.

*Χριστὸς Πάσχων*. Μία ἐκ τῶν εἰς τὸν Γρηγόριον ἀποδιδομένων ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν παράδοσιν μεγάλων ποιητικῶν συνθέσεων ἀνήκει εἰς ὅλως ἰδιαιτέραν κατηγορίαν. Ἓν τῶν περιλαμβανόντων αὐτὴν χειρογράφων φέρει αὐτὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τραγῳδία εἰς τὸ σωτήριον πάθος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Τὸ ἄλλο ἔχει τὸν τίτλον «τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὑπόθεσις δραματικὴ κατ' Εὐριπίδην, περιέχουσα τὴν δι' ἡμᾶς γενομένην σάρκωσιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἐν

39. PG 37, 397–1600. 38, 11–341.
40. ΕΠΕ, Γρηγοριος Θεολογος, τ. 8–11.

αὐτῷ κοσμοσωτήριον πάθος». Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς ἔδωσε τὸν τίτλον *Χριστὸς Πάσχων*[41].

Τὸ δρᾶμα εἶναι κέντρων, ὡς λέγονται αἱ δραματικαὶ συνθέσεις αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦνται διὰ συρραφῆς στίχων ἢ σπαραγμάτων στίχων ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ποιητῶν. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ὁ ἐξ οὗ τὰ ἀποσπάσματα προέρχοντα εἶναι ὁ Εὐριπίδης, ὡς λέγεται καὶ εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου[42]. Τὸ ἔργον διασῴζει ἀρχαιοτέραν παράδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Εὐριπίδου ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα χειρόγραφα τῶν δραμάτων του, διὸ καὶ συμβάλλει ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου αὐτῶν. Παρὰ τὰ δάνεια ὅμως ἐκ τοῦ Εὐριπίδου τὸ ἔργον ἔχει τὸν ἰδικόν του χαρακτῆρα· διαπνέεται ἀπὸ νέον πνεῦμα, παρουσιάζει νέα πρόσωπα, κινεῖται εἰς νέον χῶρον. Τὰ μετέχοντα εἰς τὸν διάλογον πρόσωπα εἶναι ὁ Χριστός, ἡ Θεοτόκος, ὁ ἄγγελος, ὁ Θεολόγος, ὁ Ἰωσήφ, ὁ Νικόδημος, ἡ Μαγδαληνή, ὁ ἀρχιερεύς, ὁ Πιλᾶτος, ἡ κουστωδία καὶ βεβαίως ὁ χορός.

Τρεῖς εἶναι αἱ πράξεις τοῦ δράματος· α) τὸ πάθος καὶ ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ, β) ὁ Χριστὸς εἰς τὸ μνημεῖον, γ) ἡ ἀνάστασις. Ἀνοίγεται μὲ ἕνα πρόλογον ἐκ τριάκοντα στίχων καὶ τελειώνει μὲ δύο προσευχὰς τοῦ ποιητοῦ, μίαν πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ μίαν πρὸς τὴν Θεοτόκον. Οἱ τελευταῖοι του στίχοι εἶναι.

> «Δέσποινα Παντάνασσα, χάρμα τοῦ γένους,
> ἀείποτ' εὖ φρονοῦσα τυγχάνεις γένει
> κἀμοὶ μεγίστη πανταχοῦ σωτηρία».

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ιστ' αἰῶνος ἠμφεσβητήθη ἡ πατρότης τοῦ ἔργου· ἀπεδόθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν Ἀπολινάριον Λαοδικείας, ἄνευ ἐρείσματος, ἔπειτα δὲ ἐπεκράτησεν ἡ ἄποψις ὅτι εἶναι «μυστήριον», ἤτοι δραματικὴ ἐκκλησιαστικὴ σύνθεσις τοῦ ια' ἢ ιβ' αἰῶνος. Τελευταίως ὅμως ἐπανέρχεται ἡ κριτικὴ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς γνησιότητος τοῦ δράματος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὸ εἶδος τῶν κεντρώνων δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο τὸν ια' αἰῶνα καὶ ὅτι ἀντιθέτως ἤκμασε τὸν δ' αἰῶνα[43]. Ἡ ποίησις τοῦ Γρηγορίου ἀποτελεῖ ἡ ἰδία μάρτυρα τῆς γνησιότητος αὐτοῦ.

*Δογματικὰ ποιήματα*[44]. Εἶναι γραμμένα εἰς ἡρωϊκὰ ἑξάμετρα. Τὰ πρῶτα ἕνδεκα ἀποτελοῦν ὁλόκληρον σύστημα δογματικῆς διδασκαλίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται πᾶν ὅ,τι ἐκτίθεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου, καὶ μάλιστα μεθοδικώτερα καὶ συνοπτικώτερα· περὶ Πατρός, Υἱοῦ, Πνεύματος, κόσμου, προνοίας, νοερῶν οὐσιῶν, ψυχῆς, διαθηκῶν, ἐπιφανείας Χριστοῦ, ἐνανθρωπήσεως

41. PG 38, 133–340.
42. Βλ. στ. 3.
43. Οἱ στίχοι 453–465 χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Ρωμανόν, Εἰς τὸν εἱρμὸν τοῦ Κοντακίου τῆς Μεγάλης Πέμπτης.
44. PG 37, 397–521.

Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 12-28 ἀποτελοῦν μνημονοτεχνικὰ γυμνάσματα δι' εὐχερῆ ἀπομνημόνευσιν ὡρισμένων στοιχείων ἐκ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, ὡς εἶναι τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, τὰ ὀνόματα τῶν Ἀποστόλων, τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου κατὰ εὐαγγέλιον, ὁμοίως αἱ παραβολαί, αἱ δέκα ἐντολαί. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἔμμετρος παράθεσις ὀνομάτων, ὡς εἶναι τὸ πεντάστιχον περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ (19).

Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 29-38 εἶναι ὕμνοι προσευχῆς, ἀπευθύνοντες δοξολογίαν, εὐχαριστίαν, παράκλησιν ἐνώπιον τοῦ μεγαλείου τοῦ Θεοῦ. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν προκαλοῦν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν βαθύτητα τῶν ποιητικῶν νοημάτων. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 29 ὕμνος εἰς τὸν Θεὸν τονίζει τὸν ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ καὶ ἀπορρίπτει τὴν διὰ τοῦ λόγου κατανόησιν αὐτοῦ. Ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν νεοπλατωνικὸν Πρόκλον, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐκφράζει πλήρως τὴν θεολογικὴν σκέψιν τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν ἀντιθετικήν της μορφήν. Αἱ ἐκφράσεις του ἐπανεμφανίζονται εἰς τὰ κείμενα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

«Ὦ πάντων ἐπέκεινα· τί γὰρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;
Πῶς λόγος ὑμνήσει σε; σὺ γὰρ λόγῳ οὐδενὶ ρητός.
Πῶς νόος ἀθρήσει σε; σὺ γὰρ νόῳ οὐδενὶ ληπτός.
Μοῦνος ἐὼν ἄφραστος· ἐπεὶ τέκες ὅσα λαλεῖται.
Μοῦνος ἐὼν ἄγνωστος· ἐπεὶ τέκες ὅσα νοεῖται.
Πάντα σε καὶ λαλέοντα καὶ οὐ λαλέοντα λιγαίνει,
πάντα σε καὶ νοέοντα καὶ οὐ νοέοντα γεραίρει»[45].

Ἀντιθέτως ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 30 ὕμνος πρὸς Θεὸν τονίζει τὸ καταφατικὸν στοιχεῖον, ἤτοι τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον. Εἶναι γραμμένος εἰς ἁπλουστέραν γλῶσσαν καὶ ἔχει ἔντονον τὸ ρυθμικὸν στοιχεῖον.

«Σὲ τὸν ἄφθιτον μονάρχην
δὸς ἀνυμνεῖν, δὸς ἀείδειν,
τὸν ἄνακτα τὸν δεσπότην·
δι' ὃν ὕμνος, δι' ὃν αἶνος,
δι' ὃν ἀγγέλων χορεία,
δι' ὃν αἰῶνες ἄπαυστοι,
δι' ὃν ἥλιος προλάμπει,
δι' ὃν ὁ δρόμος σελήνης,
δι' ὃν ἄστρον μέγα κάλλος,
ἔλαχε νοεῖν τι θεῖον,
λογικὸν ζῶον ὑπάρχων»[46].

45. Δογματικὸς 29, 1-7.
46. Δογματικὸς 30, 1-12.

Σαφέστερα ρυθμικὸς εἶναι ὁ ἑσπερινὸς ὕμνος 32 ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Χριστόν.

«Σὲ νῦν εὐλογοῦμεν,
Χριστέ μου, Λόγε Θεοῦ,
φῶς ἐκ φωτὸς ἀνάρχου
καὶ Πνεύματος ταμίας»[47].

*Ἠθικὰ ποιήματα*[48]. Ἀνίσου ἐκτάσεως, ἀρχίζουν ἀπὸ τετραστίχου καὶ φθάνουν μέχρις 998 στίχων. Δύο ἐξ αὐτῶν, τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 9 καὶ 10, ἐξετάζουν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς τὴν φύσιν, τὴν οὐσίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀρετῆς. Τὰ ὀκτὼ πρῶτα ἀναφέρονται εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν μοναχῶν δι' ἀπόκτησιν τῆς ἀρετῆς, τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 11-24 ἐξετάζουν τὴν ματαιότητα τοῦ κόσμου ὡς ἀντίθετον πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν μοναχῶν, τὰ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 25-40 περιέχουν γνώμας ἐπὶ πρακτικωτέρας μορφῆς θεμάτων. Τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι καρπὸς τῆς διεισδύσεως εἰς τὰ μύχια τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τῆς ἐπιτηδείας ἀναλύσεως τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων. Ἡ μελαγχολία διὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ ἐγκόσμια πράγματα ἐναλλάσσεται μὲ τὸν πόθον τῆς ψυχῆς δι' ἄνοδον εἰς τὸν Θεόν.
Ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτον εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 8 ποίημα, τιτλοφορούμενον *Σύγκρισις βίων* καὶ παρουσιάζον τὸν πνευματικὸν βίον καὶ τὸν κοσμικὸν βίον συνδιαλεγομένους ἐνώπιον τοῦ κριτοῦ καὶ ἐξεταζομένους ὑπ' αὐτοῦ.

*Ποιήματα περὶ ἑαυτοῦ*[49]. Ἐνενήκοντα ἐννέα τὸν ἀριθμόν, προσφέρουν πολυμερῆ ἔκθεσιν περὶ τῶν ἐνεργειῶν καὶ περιπετειῶν του κατὰ τὰς κυρίας στιγμὰς τῆς ζωῆς του, μυχίας σκέψεις ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων, εἰλικρινεῖς καὶ τολμηρὰς κρίσεις περὶ τῶν συγχρόνων του προσώπων. Ἀποτελοῦν εἶδος αὐτοβιογραφίας ἢ καλύτερον αὐτοπροσωπογραφίας, ἀλλὰ διὰ τῆς παρουσιάσεως τῶν προσωπικῶν του περιπετειῶν καὶ σκέψεων προβάλλει τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ τὴν ἀρετήν.
Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 11 ποίημα *Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον* ἀποτελούμενον ἀπὸ 1949 ἰαμβικὰ τρίμετρα ἀφιερώνεται εἰς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐγράφη εἰς ἀντίκρουσιν ψευδολογιῶν καὶ διαβολῶν εἰς βάρος του, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν τὴν ἀπόφασίν του νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἕδρας, ἂν καὶ δὲν ἦσαν τόσον βαρεῖαι. Σκοπός του, ὡς λέγει, ἦτο νὰ πληροφορηθοῦν τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς πολιτείας του ὅλοι· «ἀκουσάτω πᾶς, οἵ τε νῦν οἵ θ' ὕστερον»[50]. Ἐξεικονίζεται μὲ ἐντυπωσιακὴν ἐνάργειαν ὅλος ὁ βίος του

ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ θέρος τοῦ 381. Εἰς τὸ τέλος σημειώνει τί ἤθελε πλέον εἰς τὸ μέλλον.

«Ζητῶ τιν' οἰκεῖν ἐκ κακῶν ἐρημίαν,
οὗ μοι τὸ θεῖον νῷ μόνον ζητούμενον,
ἐλπίς τε κούφη τῶν ἄνω, γηροτρόφος»[51].

Τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ἔργα αὐτοβιογραφίας. Ὁ Αὐγουστῖνος, ὅστις ἔτρεφε μέγαν θαυμασμὸν πρὸς τὸν Γρηγόριον, φαίνεται ὅτι παρωρμήθη καὶ ἐπηρεάσθη εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἐξομολογήσεών του ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἐμμέτρους ἐξομολογήσεις[52].

Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα, τὰ μικρότερα μάλιστα, ἀποτελοῦν προσευχὰς καὶ θρήνους, ἀπευθυνομένους πρὸς τὴν ψυχήν του. Ἡ θλῖψις καὶ ἡ μελαγχολία εἶναι παγία σχεδὸν κατάστασις, ἀλλ' ὑποχωρεῖ ἐνώπιον τῆς τελικῆς ἐλπίδος. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἀπὸ τῆς ἀπόψεις ταύτης τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 87 ποίημα, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὴν μητέρα. Μητέρα, λέγει, διατί μ' ἐγέννησες, ἀφοῦ ἐπρόκειτο νὰ δοκιμάσω τόσα πάθη; Διατί μ' ἐγέννησες, ἀφοῦ δὲν μπορῶ μήτε νὰ ἐννοήσω μήτε νὰ ἐκφράσω τὸν Θεόν; Ὡς ἀστραπὴ κάποια λάμψις τῆς οὐρανίας Τριάδος περιέλαμψε τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ ἐχάθη. Ἀλλ' ἂν κατορθώσω νὰ σὲ συλλάβω ἐκεῖ, φίλη Τριάς, τότε δὲν θὰ κατηγορῶ τὴν μητέρα μου πλέον· μ' ἐγέννησε διὰ καλόν.

*Ποιήματα περὶ ἑτέρων*. Εἶναι ὀλίγα, μόλις ὀκτώ[53]. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον συμβουλευτικοῦ χαρακτῆρος, ἀπευθυνόμενα ἐξ ὀνόματος ἄλλων προσώπων, ὅπως εἶναι τὰ ἀνταλλασσόμενα μεταξὺ υἱοῦ Νικοβούλου καὶ πατρὸς Νικοβούλου, ἐγγονοῦ καὶ γαμβροῦ τῆς Γοργονίας ἀντιστοίχως. Πρὸς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν, παραλήπτην ἑνὸς τῶν ποιημάτων, ἀπηύθυνεν ὁ Γρηγόριος καὶ ἕνα ἀπὸ τοὺς λόγους του. Ἄλλο ποίημα ἀπευθύνεται πρὸς τὴν γνωστὴν Ὀλυμπιάδα, ἡ ὁποία ἦτο συγγενής του, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων της μὲ τὸν ἔπαρχον Νεβρίδιον, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ ποιητὴς προσκληθεὶς δὲν ἠδυνήθη νὰ παρευρεθῇ.

Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 8 ποίημα, ἀπευθυνόμενον πρὸς Σέλευκον, ἀνήκει εἰς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου.

*Ἐπιτάφια*[54]. Τὰ 129 ἐν συνόλῳ ἐπιτάφια ποιήματα ἀπευθύνονται πρὸς 29 συνολικῶς ἐπώνυμα πρόσωπα. Ἀπὸ αὐτὰ δὲ 35 εἰς τὴν μητέρα του, 11 εἰς τὸν πατέρα του, 16 εἰς τὸν ἀδελφόν του Καισάριον, 12 εἰς τὸν Βασίλειον, συνδεδεμένα εἰς μίαν ἑνότητα, ὡς εἴδομεν. Εἶναι φανερὸν ὅτι δὲν ἔγραφεν ἀπὸ χρέος, ὁπότε θὰ ἐξώφλει μὲ ἓν ποίημα, ἀλλ' ἀπὸ

51. *Περὶ ἑαυτοῦ* 1, στ. 1940–1942.
52. Βλ. G. Misch, *Geschichte der Autobiographie* I, Frankfurt [3]1950, σ. 265.
53. PG 37, 1451–1579.
54. PG 38, 11–81.

ἀνάγκην συχνῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ ἐκδημήσαντα προσφιλῆ του πρόσωπα.

*Ἐπιγράμματα*[55]. Ὀλίγα ἀπὸ τὰ 94 ἐπιγράμματα ἀπευθύνονται πρὸς ἐπωνύμους. Ἀλλ' εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὸν ὅτι 64 ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται εἰς τυμβωρύχους, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν φοβερὸν κακὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καταστρέφοντες τὴν γαλήνην τῶν νεκρῶν χάριν τοῦ χρυσοῦ.

## ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ὁ Γρηγόριος συνδυάζει τὸν ρήτορα, τὸν στοχαστὴν καὶ τὸν μυστικὸν εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν ἀπὸ τὸν Βασίλειον καὶ εἰς ἴσον μὲ τὸν Γρηγόριον Νύσσης. Ἀλλ' εἶναι κατ' ἐξοχὴν θεολόγος καὶ κατέστη φερώνυμος τῆς θεολογίας εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ἐκκλησίας. Παρ' ὅλον ὅτι δὲν συνέταξε συστηματικὰς πραγματείας, ἐθεωρήθη καὶ πράγματι εἶναι εἷς ἐκ τῶν θεολόγων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἤσκησαν ἰσχυρὰν ἐπιρροὴν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὀρθοδοξίας. Κυριαρχεῖ εἰς τὰς σελίδας τῶν μεταγενεστέρων πατέρων καὶ ἰδιαιτέρως τῆς *Ἐκδόσεως Ὀρθοδόξου πίστεως* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ὅπου ἔχουν ἀποθησαυρισθῆ αἱ κατ' ἐξοχὴν ὀρθόδοξοι ἀπόψεις καὶ μάλιστα αἱ σχετικαὶ μὲ τὰ θέματα τῆς θεογνωσίας, τῆς τριαδικότητος, τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως.

### *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ κόσμος*

Ὅπως ὁ Μ. Βασίλειος, ἐπιχειρεῖ καὶ αὐτὸς ἐναρμόνισιν μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ κόσμου. Εἰς τὸ ποίημά του *Σύγκρισις βίων* ἐμφανίζει κατ' ἀρχὰς ὀξυτάτην τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ τῶν δύο σφαιρῶν.

Βίοι: Κρίναις ἂν ἡμῖν, ὦ ξένε.
Κριτής: Κρίσις δὲ τίς;
Βίοι: Βίοι μάχονται.
Κριτής: Καὶ τίνες, τίς δ' ἡ κρίσις;
Βίοι: Ὁ κοσμικός τε καὶ ὅσος τοῦ Πνεύματος,
πότερός τ' ἀμείνων καὶ σοφοῖς βιώσιμος.
Κριτής: Ὡς δύσκριτον μέν, ἀλλ' ὅμως ἀκουστέον[1].

55. PG 38, 81-136.

1. *Ἠθικὰ* 8, 1-5.

Ἀλλ' ἐνῷ ἕκαστος βίος προβάλλει τὰ προσόντα του, ἐν τέλει ἡ ἀπόφασις τοῦ κριτοῦ τοὺς συμβιβάζει.

> Ἀλλ' ἄπιτε· λῷον δ' ἣν ἔχητ' εἰρηνικῶς
> ἄμφω πρὸς ἀλλήλους τε καὶ Θεὸν μέγαν,
> σὺ μὲν νέμων τὰ πρῶτα τῷ πρώτῳ βίῳ,
> σὺ δ' ὡς ἀδελφὸν δεύτερον προσλαμβάνων
> ..................................................
> Οὕτως ἂν ἡμῖν ἀσφαλὴς εἴη βίος[2].

Τὴν ἀντίθεσιν ἐπεκτείνει ἐνιαχοῦ *καὶ μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας* καὶ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας. Θεωρεῖ τὴν ἔξω σοφίαν ὡς παίζουσαν μὲ τὰς «σκιὰς ἐν τῷ τῆς ἀληθείας σχήματι»[3] καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι αἱ ἐνστάσεις τοῦ Πύρρωνος, οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Χρυσίππου, ἡ τέχνη τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἡ εὐγλωττία τοῦ Πλάτωνος εἰσέδυσαν εἰς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος ὡς αἰγυπτιακαὶ μάστιγες[4].

Ἀπὸ τῆς ἄλλης ὅμως πλευρᾶς ὁ Γρηγόριος εἶχεν ἐντρυφήσει ὄχι μόνον εἰς τὴν ρητορείαν καὶ τὴν ποίησιν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἐκαυχᾶτο δέ, ὡς εἴδομεν, ὅτι ἦτο καὶ αὐτὸς «ἀττικός». Ἡ Ἑλλάς, ὡς πολιτιστικὴ ὀντότης, εἶναι ἡ ἀγάπη του.

> «Ἑλλὰς ἐμή, νεότης τε φίλη, καὶ ὅσα πέπασμαι»[5].

Διεμαρτυρήθη κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ διὰ τὰ μέτρα του κατὰ τῆς προσφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς διδασκάλους. Μὲ ποῖον δικαίωμα οὗτος ἐστέρει τοὺς Χριστιανοὺς τῆς παιδείας ταύτης; Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι ἐν τέλει συνεβίβαζε τὰς δύο παιδείας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ρητῶς διατυπώνει εἰς πολλὰς περιστάσεις. Ὅλοι οἱ ἐχέφρονες ὁμολογοῦν ὅτι ἡ παίδευσις εἶναι τὸ πρῶτον ἀγαθὸν εἰς τὸν κόσμον· ὄχι δὲ μόνον αὐτὴ ἡ ἰδική μας παιδεία, ἡ μόνη εὐγενής, *ἡ ὁποία περιφρονοῦσα τὴν κομψότητα καὶ τὴν φιλοκαλίαν* τῶν λόγων, διατηρεῖ μόνον τὸ κάλλος τῶν νοημάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξωτερική, τὴν ὁποίαν πολλοὶ Χριστιανοὶ ἀπορρίπτουν ὡς ἐπίβουλον καὶ ἐσφαλμένην καὶ στοχεύουσαν μακρὰν τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ κακὴν ἀντίληψιν[6].

Ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια εὑρίσκεται εἰς τὰς Γραφάς, ἤτοι τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Γρηγόριος παραθέτει δαψιλῶς καὶ ἄνευ διακρίσεως, ἑρμηνεύων κατὰ μέθοδον μεσάζουσαν μεταξὺ ἀλεξανδρινῆς καὶ ἀντιοχειανῆς. Ἀλλ' εἰς ταύτας δὲν ἔχει γραφῇ καὶ ἡ τελευταία περὶ τῆς ἀληθείας λέξις. Θεολογῶν περὶ τοῦ

2. Αὐτόθι 249-255
3. *Λόγος* 25,4. PG 35, 1204.
4. *Λόγος* 32, 25. PG 36, 201.
5. *Περὶ ἑαυτοῦ* 94,1.
6. *Λόγος* 43, 11. PG 36, 508.

Πνεύματος, προβάλλει ἐπερώτησιν ἀντιφρονούντων· «πόθεν ἡμῖν ἐπεισάγεις ξένον Θεὸν καὶ ἄγραφον», ἤτοι τὸ Πνεῦμα[7]· καὶ ἀπαντᾶ διὰ τῆς θεωρίας περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ δόγματος. Ὡς εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἐδηλώθη ὁ Πατήρ, εἰς δὲ τὴν Καινὴν ὁ Υἱός, οὕτως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐμπολιτεύεται τὸ Πνεῦμα[8]. Προφανῶς ἡ ἀποκάλυψις συνεχίζεται, ἔστω καὶ ἐν μικροτέρῳ βαθμῷ, καὶ ἡ παράδοσις ἀποτελεῖ ἅλυσιν εἰς τὴν ὁποίαν προστίθενται νέοι κρίκοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν.

Ἡ θεολογία, συνδέουσα τὸ πεδίον τοῦ θείου μὲ τὸ ἀνθρώπινον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ χωρὶς κάποιαν φιλοσοφικὴν διερεύνησιν περὶ δημιουργίας καὶ δημιουργοῦ, ἀποκαλύψεως καὶ ἀποκαλυπτοῦ, λυτρώσεως καὶ λυτρωτοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος, ἂν καὶ μὲ τόσον πεῖσμα ἀπέκρουε τὴν προσπάθειαν τῶν Ἀνομοίων νὰ ὁρίσουν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, προτρέπει κατὰ τὰ ἄλλα· «φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων»[9].

## *Γνῶσις Θεοῦ*

Πᾶσα ἁπλῆ φύσις εἶναι ἢ τελείως καταληπτὴ ἢ ὅλως ἀκατάληπτος, ὁ δὲ Θεός, ὡς ἁπλοῦς μὲν ἀλλὰ καὶ ἄπειρος, εἶναι ἀκατάληπτος καὶ μόνον ἡ ἀπειρία αὐτοῦ εἶναι καταληπτή[10]. Εἶναι ὁ πάντων ἐπέκεινα, ὡς δηλώνεται εἰς τὸν ἀνωτέρω παρατεθέντα ὕμνον εἰς Θεόν.

Καὶ ἐφίεται μὲν πᾶσα λογικὴ φύσις τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πρώτης αἰτίας, καὶ προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τοῦτον διὰ τοῦ νοῦ, ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ τὸ κατορθώσῃ. Τότε ἀναλαμβάνει δεύτερον πλοῦν· νὰ νοήσῃ τὸν Θεὸν διὰ τῶν ὁρωμένων κτισμάτων καὶ τοῦ κάλλους αὐτῶν[11].

> «Ἔτρεχον μέν, λέγει δι' ἑαυτόν, ὡς Θεὸν καταληψόμενος καὶ οὕτως ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ ὄρος καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἴσω γενόμενος ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν καὶ εἰς ἐμαυτὸν ὡς οἷόν τε συστραφείς. Ἐπεὶ δὲ προσέβλεψα, μόλις εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια»[12].

Ὅσα λοιπὸν δύναται νὰ καταλάβῃ διὰ τῶν δύο τούτων ὁδῶν ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὰ περὶ τὸν Θεὸν ἤ, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος, «Θεοῦ τὰ ὀπίσθια», ἤτοι ἡ δημιουργικὴ δύναμις καὶ ἡ μεγαλειότης αὐτοῦ. Αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων εἶναι διδάσκαλος καὶ ἡ θέα καὶ ὁ φυσικὸς νόμος· ἡ θέα ἀντικρύζει τὰ βλεπόμενα καὶ ἐγκαθιδρυμένα καλῶς καὶ προχωρεῖ δι' αὐτῶν εἴτε μένουν ἀκίνητα εἴτε κινοῦνται· ὁ νοῦς διὰ τῶν βλεπομένων καὶ διατεταγμένων συλλογίζεται τὸν ἀρχηγόν των[13]. Ἡ φύ-

7. *Λόγος* 31,1. PG 36, 133
8. *Λόγος* 31,26. PG 36,161
9. *Λόγος* 27,10
10. *Λόγος* 38,7. PG 36, 317.
11. *Λόγος* 28,13. PG 36, 44.
12. *Λόγος* 28,3. PG 36, 29
13. *Λόγος* 28,6. PG 36, 32

σις τοῦ Θεοῦ θὰ γνωσθῇ, ὅταν ὁ θεοειδὴς νοῦς καὶ λόγος μιχθῇ μὲ τὸ οἰκεῖον αὐτοῦ καὶ ἡ εἰκὼν ἀνέλθη πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, τοῦ ὁποίου τώρα *ἔχει* τὴν ἔφεσιν[14]. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κατὰ τὸ παρὸν ὑψηλότερον εἶδος γνώσεως, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω.

*Τριάς*

Ὁ Γρηγόριος ἔχει τὴν πληρεστέραν καὶ ἀκριβεστέραν μέχρι τῶν χρόνων του τριαδολογίαν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν ἔκτοτε ὅλοι οἱ Ὀρθόδοξοι. Μὴ συμμεριζόμενος *τὴν ἐπιφυλακτικότητα τοῦ φίλου* του Βασιλείου, ἀπέδωκε πλήρη τὴν θεότητα καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα, λέγων, «μέχρις τίνος τῷ μοδίῳ τὸν λύχνον περικαλύψωμεν;»[15]. Ὁ Βασίλειος κατ' αὐτὸν οἰκονομεῖ τὴν ἀλήθειαν, αὐτὸς παρρησιάζει τὴν ἀλήθειαν[16]. Αἱ ἀντιλήψεις αὐτοῦ στηρίζονται εἰς τὸν ὅρον τῆς Νικαίας, ἀλλ' ἑρμηνεύουν καὶ ἐπεκτείνουν αὐτὸν ἀκριβέστερον.

Συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν του ὁ Θεὸς εἶναι ἓν κατὰ τὴν φύσιν ἢ οὐσίαν ἢ θεότητα καὶ τρία κατὰ τὴν ὕπαρξιν ἢ τὰ πρόσωπα. «Θεὸν δὲ ὅταν εἴπω, ἑνὶ φωτὶ περιηστράφθητε καὶ τρισί». Μὲ τρία φῶτα κατὰ τὰς ἰδιότητας, δηλαδὴ τὰς ὑποστάσεις, ἂν προτιμᾷ κανεὶς νὰ τὰς ἀποκαλῇ οὕτως, ἢ τὰ πρόσωπα, διότι ὅταν αἱ λέξεις ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἰδίαν ἔννοιαν, δὲν θὰ πολεμήσωμεν περὶ τῶν ὅρων· μὲ ἓν δὲ φῶς κατὰ τὸν λόγον τῆς οὐσίας δηλαδὴ τῆς θεότητος. Διότι ὁ Θεὸς διαιρεῖται ἀδιαιρέτως καὶ συνάπτεται διῃρημένως, ἐφ' ὅσον ἡ θεότης εἶναι ἓν εἰς τρία καὶ τρία εἰς ἕν, αὐτὰ εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ θεότης, ἢ ἀκριβέστερα τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ θεότης[17]. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀποκλείει καὶ τὴν συναίρεσιν τοῦ Σαβελλίου καὶ τὴν διαίρεσιν τοῦ Ἀρείου.

Τὰ τρία πρόσωπα ἔχουν ὁμοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος, διακρίνονται δὲ μόνον κατὰ τὸν τρόπον τῆς προελεύσεως αὐτῶν. *Ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ εἶναι καὶ τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τῆς αἰτίας, καὶ ὅσα ἔχει* ὁ Υἱὸς εἶναι καὶ τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος. Τὰς διακρίσεις ταύτας ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος ἀγέννητον, γεννητὸν καὶ ἐκπορευτόν, εἰσάγων ὁ ἴδιος διὰ πρώτην φορὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον ὅρον[18]. Ἡ μεταγενεστέρα θεολογία δὲν εὗρε τίποτε νὰ προσθέσῃ εἰς τὴν τριαδικὴν ταύτην διδασκαλίαν.

*Κόσμος καὶ ἄνθρωπος*

Ὁ κόσμος διὰ τὸν Γρηγόριον εἶναι ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον ἐκδηλώνεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποκαλύπτεται αὐτὸς οὗτος ὁ Θεός·

*Λόγος* 28, 14. PG 36, 44.
*Λόγος* 12, 6. PG 35, 849.
*Λόγος* 21, 34.
*Λόγος* 39, 11. PG 36, 365.
*Λόγος* 36, 348.

«δηλοῦται ὁ Θεὸς σιωπῇ κηρυττόμενος»[19]. Εἶναι ὅμως ἐπίσης ὁ χῶρος ὅπου ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος.
Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Γρηγορίου παρουσιάζεται ἐνίοτε χωριστικὴ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Ὠριγένους, καθ' ὅσον φαίνεται ὅτι δέχεται τὴν ἔξωθεν εἰς τὸν χοϊκὸν ἄνθρωπον εἴσοδον τῆς ψυχῆς.

> Οὐχ ὅλου ἀνθρώπου πατὴρ βροτός, ὡς ἐνέπουσιν,
> ἀλλ' ὅσον σαρκός τε καὶ αἵματος, ἀμφοτέρων μὲν
> ὀλλυμένων, ψυχὴ δὲ Θεοῦ κρατέοντος οἶημα
> ἔκτοθεν ἐσπίπτουσα πλάσει χοός[20].

Ἡ ψυχὴ εἶναι «θείη καὶ ἄφθιτος»[21], μετὰ θάνατον δὲ φεύγουσα τὸ δεσμωτήριον ἔρχεται πλησίον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναμένει τὸ οἰκεῖον σῶμα.
Διάφορον ὅμως ἀνθρωπολογικὴν εἰκόνα παρέχει εἰς τὴν περίφημον περιγραφὴν τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία περιελήφθη αὐτουσία εἰς τὸ δογματικὸν σύστημα τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀφοῦ ὁ Θεὸς ἔπλασε τοὺς δύο κόσμους, τὸν νοητὸν καὶ τὸν αἰσθητόν, ἀπεφάσισε νὰ δημιουργήσῃ καὶ ἓν ὂν ἀποτελοῦν μεῖγμα ἐξ ἀμφοτέρων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀόρατον καὶ ὁρατὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον. Ἔλαβεν ἀπὸ τὴν προϋποστᾶσαν ἤδη ὕλην τὸ σῶμα, ἔθεσε δὲ ἀφ' ἑαυτοῦ πνοήν, καὶ οὕτως ἐδημιούργησε τοῦτον «ὡς κόσμον δεύτερον, ἐν μικρῷ μέγαν» καὶ τὸν ἔστησεν ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ἄλλον ἄγγελον, τὸν αὐτὸν Πνεῦμα καὶ σάρκα[22], μεθόριον μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.
Ὁ ἄνθρωπος, προικισμένος μὲ τὸ αὐτεξούσιον, ἐτοποθετήθη εἰς τὸν παράδεισον. Τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἐδόθη διὰ νὰ κατακτήσῃ μὲ ἐλεύθερον ἀγῶνα τὴν οὐράνιον δόξαν, ἐφ' ὅσον μόνον τὸ προαιρετικὸν εἶναι ἀξιέπαινον. «Τὸ ἐκ φύσεως ἀγαθὸν ἀδόκιμον, τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως ἐπαινετόν»[23]. Τὸ κακόν, συμφώνως πρὸς τὴν γενικὴν γραμμὴν τῶν Καππαδοκῶν ἄλλωστε, δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, οὔτε κἂν οὐσία, εἶναι γέννημα τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως τὸ πῦρ, γέννημα τῆς καλάμης, τὴν καταστρέφει, οὕτω καὶ ἡ κακία, γέννημα τῶν κακῶν ἀνθρώπων, τοὺς κατατρώγει καὶ συναπέρχεται μαζὶ μὲ τὴν τροφήν[24].
Μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος περιεβλήθη δερματίνους χιτῶνας, «ἴσως τὴν παχυτέραν σάρκα καὶ θνητήν», διότι φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν Γρηγόριον προηγουμένως εἶχε σάρκα λεπτήν. Τότε λοιπὸν κατέστη θνητός, ὑπῆρξε δὲ ὁ θάνατος ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως εὐεργέτημα, διότι θέτει τέρμα εἰς τὴν ἁμαρτίαν[25].

*Θεία οἰκονομία*

Τὴν μετὰ τὴν πτῶσιν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὁ Γρηγόριος

19. *Λόγος* 6,14. PG 35, 740C.
20. *Ἠθικὰ* 1,392-395.
21. *Δογματικὰ* 8,3.
22. *Λόγος* 38,11. PG 36,320 ἑξ.
23. *Λόγος* 37, 16.
24. *Λόγος* 23,1. PG 35, 1152BC.
25. *Λόγος* 38,12. PG 36,324.

διακρίνει εἰς τρία στάδια, κατακλειόμενα δι' ἐκτάκτων τεραστίας σημασίας ἐπεμβάσεων τοῦ Θεοῦ, «σεισμῶν», οἱ ὁποῖοι εἰσάγουν εἰς νέαν κατάστασιν βίου. Πρῶτον εἶναι τὸ στάδιον τῆς εἰδωλολατρίας, δεύτερον τὸ τοῦ νόμου, στάδιον οἰκονομίας, τρίτον τὸ τοῦ εὐαγγελίου, στάδιον τελειότητος. «Δύο γεγόνασι μεταθέσεις βίου ἐπιφανεῖς ἐκ παντὸς αἰῶνος, αἳ καὶ δύο διαθῆκαι καλοῦνται καὶ σεισμοὶ γῆς διὰ τὸ τοῦ πράγματος περιβόητον· ἡ μὲν ἀπὸ τῶν εἰδώλων ἐπὶ τὸν νόμον, ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ νόμου πρὸς τὸ εὐαγγέλιον». Διὰ νέου τρίτου σεισμοῦ θὰ πραγματοποιηθῇ ἡ «ἐντεῦθεν ἐπὶ τὰ ἐκεῖσε μετάστασις»[26]. Καὶ κατὰ μὲν τὸ δεύτερον στάδιον ἐκηρύχθη ὁ Πατήρ, κατὰ δὲ τὸ τρίτον ἐκηρύχθη ὁ Υἱὸς καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐνέργεια ἢ «ἐμπολίτευσις» τοῦ Πνεύματος[27]. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἔδειξεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸν δρόμον, ἐνῷ τὸ Πνεῦμα εἶναι ὁ ἐν αὐτῷ ὁδηγός.

Τὴν χριστολογικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν ἀνέπτυξεν ὁ Γρηγόριος ἐν ὄψει τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων αἱρετικῶν παρεκκλίσεων, ἔφερε δὲ τὴν *χριστολογίαν εἰς συνάφειαν καὶ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν* τριαδολογίαν, βλέπων εἰς ταύτην μὲν ἐκ μιᾶς φύσεως προερχόμενα τρία πρόσωπα, εἰς ἐκείνην δὲ ἐκ δύο φύσεων συγκροτούμενον «ἐν τῇ συγκράσει»[28] ἓν πρόσωπον. Ἀποκηρύττει πρῶτον μὲν τὴν ἀπολιναριστικὴν δοξασίαν περὶ ἑνώσεως Λόγου καὶ σαρκός, χριστολογῶν ἕνωσιν Λόγου καὶ ἀνθρώπου, δεύτερον τὴν προνεστοριανικὴν διάκρισιν δύο υἱῶν, ὁρίζων σύγκρασιν τῶν δύο φύσεων, τρίτον τὴν προμονοφυσιτικὴν δοξασίαν περὶ θείου ἄνωθεν ἐλθόντος σώματος, διδάσκων πραγματικὴν ἀνθρωπότητα τῆς σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ. Θεωρεῖ κατακριτέαν πᾶσαν διάφορον τούτων διδασκαλίαν. Ὅποιος δέχεται ὅτι πρῶτα διεπλάσθη ὁ ἄνθρωπος καὶ ἔπειτα ὑπεδέχθη τὸν Θεόν, αὐτὸς εἶναι κατάκριτος. Ὅποιος εἰσάγει δύο υἱούς, ἕνα μὲν τὸν προερχόμενον ἀπὸ τὸν Θεὸν Πατέρα, δεύτερον δὲ τὸν προερχόμενον ἀπὸ τὴν μητέρα, ἀλλ' ὄχι ἕνα καὶ τὸν αὐτόν, αὐτὸς θὰ ἐκπέσῃ καὶ ἀπὸ τὴν υἱοθεσίαν. Ὅποιος λέγει ὅτι ἡ σὰρξ κατῆλθεν ἀπὸ τὸν οὐρανόν, καὶ δὲν εἶναι ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἰδική μας, ἔστω καὶ ἐπάνω ἀπὸ ἡμᾶς, θὰ ἔχῃ ἀνάθεμα. Ὅποιος ἐλπίζει εἰς ἄνθρωπον ἄνουν, εἶναι πράγματι ἀνόητος καὶ δὲν εἶναι ἄξιος νὰ σωθῇ κατ' ἀρχήν. «Τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον καὶ ἀθεράπευτον»[29]. Ἡ Μαρία εἶναι Θεοτόκος καὶ ἐν αὐτῇ διεπλάσθη πράγματι θεϊκῶς καὶ ἀνθρωπικῶς ὁ Χριστός[30]. Ταῦτα ἀπετέλεσαν βάσιν διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν ὅρων τῆς γ' καὶ τῆς δ' οἰκουμενικῆς συνόδου.

Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Χριστοῦ εἶναι «τὸ μέγα μυστήριον», τοῦ ὁποίου σκοπὸς εἶναι ν' ἀναστήσῃ τὴν σάρκα, ν' ἀνασώσῃ τὴν εἰκόνα καὶ νὰ καταστήσῃ τοὺς πάντας ἕν[31].

26. *Λόγος* 31, 25. PG 36, 160 ἑέ.
27. *Λόγος* 31,26. PG 36, 161.
28. *Ἐπιστολὴ* 101. PG 37,180.
29. *Ἐπιστολὴ* 101. PG 37. 177–180.
30. Αὐτόθι.
31. *Λόγος* 7,23. PG 35, 785.

*Ἐκκλησία*

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κοινωνία ἡ ὁποία συνεστήθη διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ἐκτίσθη ἀπὸ τὸν Κύριον μὲ ἀρχιτέκτονα τὸ Πνεῦμα[32]. Ἔχουσα ἐμπολιτευόμενον ἐν ἑαυτῇ τὸ Πνεῦμα βαδίζει τὸν δρόμον της παρὰ τὰς ἀνθρωπίνας ἀδυναμίας. Ὁ Γρηγόριος, ὑπερτονίζων τὰς ἀδυναμίας ταύτας, ἐφρόνει ὅτι ἡ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς χρόνους του ἔμενεν ἀποίμαντος καὶ ὅτι αἱ πυκναὶ συγκλήσεις συνόδων περιέπλεκον ἀντὶ νὰ λύσουν τὰ προβλήματα. Εἰς πᾶσαν περίστασιν ἐκήρυσσε τὴν εἰρήνην.

«εἰρήνη φίλη, τὸ γλυκὺ καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα...
εἰρήνη φίλη, τὸ ἐμὸν μελέτημα καὶ καλλώπισμα»[33].

Ἐθεώρει τὴν ἱερωσύνην ὡς ἐπιστήμην ἐπιστημῶν καὶ ὡς ἀξίωμα οὐράνιον, ἐλυπεῖτο δὲ καὶ ἐντρέπετο διὰ λογαριασμὸν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, χωρὶς νὰ εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τοὺς κοινοὺς ἀνθρώπους, ἂν δὲν εἶναι καὶ χειρότεροι, εἰσέρχονται εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων μὲ ἀνίπτους χεῖρας καὶ ἀμυήτους ψυχάς, ὡς ἐὰν τὸ λειτούργημα τοῦτο ἦτο βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα[34]. Εἰς ταύτην δὲ πρέπει νὰ προσέρχωνται ὅσοι τῶν λοιπῶν εἶναι ἀνώτεροι κατ' ἀρετὴν καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν οἰκείωσιν[35].

*Θεωρία καὶ πρᾶξις*

Ὁ Γρηγόριος διδάσκει ὅτι ὑπάρχουν πολλαὶ ὁδοὶ ὁδηγοῦσαι πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σωτηρίαν· ἄλλαι ἐπικινδυνότεραι καὶ λαμπρότεραι, ἄλλαι ταπεινότεραι καὶ ἀσφαλέστεραι[36]. Ἕκαστος κατορθώνει μίαν ἢ περισσοτέρας ἀρετὰς κατὰ τὰς δυνάμεις του, τὸ σπουδαιότερον δὲ εἶναι πάντοτε νὰ ὁδεύῃ. Ὅλων δὲ τῶν ἀρετῶν ὑψηλοτέρα εἶναι ἡ ἀγάπη, διὰ τῆς ὁποίας θεραπεύεται ὁ Θεός[37].

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς ἀποτελεῖ τὴν «πρᾶξιν», πλὴν δὲ αὐτῆς ὑπάρχει καὶ ἡ «θεωρία». Οἱ δύο οὗτοι ὅροι ἐπεκράτησαν ἔκτοτε διὰ τὴν δήλωσιν τοῦ εἴδους τοῦ βίου τῶν μοναχῶν. Ἡ πρᾶξις εἶναι διὰ τοὺς πολλούς, ἡ θεωρία διὰ τοὺς ὀλίγους, ἕκαστος δὲ ὀφείλει ν' ἀκολουθῇ τὴν ἁρμόζουσαν εἰς τὴν νοοτροπίαν του.

Πρᾶξιν προτιμήσειας ἢ θεωρίαν;
ὄψις τελείων ἔργον, ἡ δὲ πλειόνων.
Ἄμφω μέν εἰσι δεξιαί τε καὶ φίλαι,
σὺ δὲ πρὸς ἣν πέφυκας ἐκτείνου πλέον[38].

32. *Λόγος* 19,8.
33. *Λόγος* 22,1. PG 35, 1132
34. *Λόγος* 2,8. PG 35, 416.
35. Αὐτόθι 3. PG 35, 409.
36. *Λόγοι* 32, 33. PG 36 212.
37. *Λόγος* 14,5. PG 35, 864.
38. *Ἠθικὰ* 33. PG 37, 928.

Εἰς τὴν θεωρίαν ὁδηγεῖ ὁ «ἔρως τοῦ καλοῦ, τῆς ἡσυχίας καὶ ἀναχωρήσεως»[39] καὶ ἡ περὶ ἑαυτὸν συστροφὴ καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν αἰσθήσεων, ὁπότε ἐπιτυγχάνεται ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ συνομιλία[40].

Διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ προαπαιτεῖται κάθαρσις· «καθαρτέον ἑαυτὸν πρῶτον, εἶτα τῷ καθαρῷ προσομιλητέον»[41]. Διὰ τῆς καθάρσεως θ' ἀποκτήσῃ ἡ ψυχὴ αὐτοσυνειδησίαν καὶ θ' ἀντιληφθῇ τὸ συγγενὲς στοιχεῖον της μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ φῶς τὸ ἀκρότατον, τὸ ἀπρόσιτον, τὸ ἄρρητον, τὸ ὁποῖον δὲν καταλαμβάνεται διὰ τοῦ νοῦ καὶ δὲν ἐκφράζεται διὰ τοῦ λόγου. Τὸ φῶς τοῦτο εἶναι μεταξὺ τῶν νοητῶν ὅ,τι εἶναι μεταξὺ τῶν αἰσθητῶν ὁ ἥλιος. Ὅσον καθαιρόμεθα τόσον φανταστὸν καθίσταται τὸ φῶς· ὅσον φανταζόμεθα τόσον ἀγαπᾶται, καὶ ὅσον ἀγαπῶμεν τόσον κατανοεῖται· εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιον θεωρητικὸν ἑαυτοῦ καὶ καταληπτόν, ἐνῷ πρὸς τὰ ἔξω ἐκχύνεται μετρίως[42].

Ἡ ἀνάβασις πρὸς τὰ ἄνω ἔχει κατὰ τὸν Γρηγόριον τέρμα. Εἶναι ἡ ἄφιξις εἰς τὸ ἀκρότατον τῶν νοουμένων, τὸν Θεόν, εἰς τὸν ὁποῖον σταματᾷ πᾶσα ἔφεσις καὶ ἀναπαύεται πᾶσα θεωρία[43].

## Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ

Ὁ Γρηγόριος ἀνεγνωρίζετο ὡς μέγας ρήτωρ, συγγραφεὺς καὶ ποιητὴς καθ' ὃν χρόνον ἔζη, ἀνεγνωρίζετο δὲ οὕτω καὶ μεταγενεστέρως. Λόγοι καὶ ποιήματά του ἐσχολιάσθησαν πολυτρόπως, γενικῶς δὲ τὰ κείμενά του ἐχρησιμοποιήθησαν ἀφθόνως ὡς μαρτυρίαι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ ζωῆς καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Ἡ Ἐκκλησία τὸν ἐτίμησε μεγάλως καὶ τοῦ ἀπένειμε τὸ ἐπίθετον τοῦ θεολόγου ὡς κυριώνυμον, ὄχι τόσον διότι οἱ περὶ θεολογίας λόγοι του παρουσιάζουν αὐτὸν ὡς ἀνελθόντα εἰς ὕψος ἀνέφικτον, ὅσον διὰ τὸν ἰδιάζοντα *χαρακτῆρα τῆς θεολογίας του. Τὸν τίτλον τοῦτον ἐπεφύλαξεν ἡ* Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία εἰς τρεῖς μόνον ἄνδρας, τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην, τὸν Γρηγόριον καὶ Συμεὼν τὸν Νέον, οἱ ὁποῖοι καὶ ἠγάπησαν πολὺ καὶ περὶ ἀγάπης καὶ φωτὸς ἐθεολόγησαν πολύ.

Ἡ μνήμη αὐτοῦ τελεῖται τὴν 19ην καὶ κυρίως τὴν 25ην Ἰανουαρίου, ὁμοῦ δὲ μετὰ τοῦ Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὴν 30ὴν Ἰανουαρίου. Ἐν τῇ Δυτικῇ δὲ Ἐκκλησίᾳ τελεῖται τὴν 9ην Μαΐου. Τὸ λείψανον αὐτοῦ μετεκομίσθη κατὰ τὸν ε' αἰῶνα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βραδύτερον ὅμως διεσπάσθη, ὥστε μέρος αὐτοῦ νὰ διαφυ-

39. *Λόγος* 2,6. PG 35, 413.
40. *Λόγος* 2,7. PG 35, 413.
41. *Λόγος* 20,4. PG 35, 1069A.
42. *Λόγος* 40,5. PG 36, 364B.
43. *Λόγος* 21,1. PG 35, 1084D.

λάσσεται εἰς τὸν πρὸς τιμὴν του ναὸν Καρβάλης παρὰ τὴν Καβάλαν, μέρος ἐν τῷ ναϊδίῳ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου εἰς τὴν Ρώμην, ἡ δὲ κάρα ὑπὸ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Βατοπεδίου.

Εἰς τὴν ὑμνογραφίαν ἐξυμνεῖται κυρίως ὡς «τῶν θεολόγων ὁ νοῦς ὁ ἀκρότατος»[1]. Ζωγραφίζεται δὲ μετὰ τῶν ἄλλων λειτουργικῶν πατέρων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κόγχης.

1. *Κοντάκιον* 25 Ἰανουαρίου.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Γενικὰ ἔργα*


PG 37, 389–396 καὶ PITRÀ, *Juris Ecclesiae Graecorum hist. et monumenta*, 2, Roma 1868, 153–160, διαθήκη.

F. MARTROYE, «Le testament de saint Grégoire de Nazianze», *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France* 76 (1923), 219–263.

PG 35, 145–304, βίοι. – PG 35, 305–396. Προοίμια καὶ σημειώσεις.

C. ULLMANN, *Gregorius von Nazianz der Theologe*, Gotha 1867².

Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, «Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὡς ποιμαντορικὸς θεολόγος», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ*, 1870 τεῦχος 2 κέ.

FR. BÖHRINGER, *Die drei Kappadozier, 3. Gregor von Nazianz*, Stuttgart 1876.

L. MONTAUT, *Revue critique des quelques questions se rapportant à saint Grégoire de Nazianze et son siècle*, Paris 1878.

A. BENOÎT, *Saint Grégoire de Nazianze, sa vie, ses oeuvres et son époque*, Paris 1885². Hildesheim 1971, ἀνατύπωσις.

P. TACCHI-VENTURI, «De Johanne Geometra ejusque in S. Gregorium Naz. inedito laudatione», *Studi e documenti di storia e diritto* 14 (1893), 133–162.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Ἀθῆναι 1907.

Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Ἡ δρᾶσις Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὡς πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* 31 (1911), τεῦχος 11–14.

J. SAJDAK, *Historia critica scholiastarum et commentatorum*, Krakau 1914.

H. LECLERCQ, «Grégoire de Nazianze», *Dict. d' arch. et de lit.* 6 (1925), 1667–1711. –«Nazianze», αὐτόθι 12 (1935), 1054–1065.

E. FLEURY, *Hellénisme et Christianisme: Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris 1930.

Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὡς φοιτηταὶ τοῦ ἀρχαίου πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1931.

W. RUGE, «Nazianzos», Pauly, Wissowa, Kroll, *Realenc.* 16(1935), 2099–2101.

I. G. COMAN, *Geniul sfintului Grigorie din Nazianz*, Bucuresti 1937.

S. GIET, *Sasimes, une méprise de Saint Basile*, Paris 1941.

P. GALLEY, *La vie de Saint Grégoire de Nazianze*, Lyon 1943.

J. LERCHER, *Die Persönlichkeit des hl. Gregorius von Nazianz und seine Stellung zur klassischen Bildung*, Innsbruck 1949.

Q. CATAUDELLA, «Gregorio Nazianzeno», *Enc. Cathol.* 6(1951), 1088–1096.

E. RAPISARDA, «Il pessimismo di Gregorio Nazianzeno», *Miscellanea di studi di lett. Crist. antica* 3 (1951), 136–161. Καὶ *Atti dello VIII congr. internaz. di studi Biz.*, Palermo 1951, τ. 1, Roma 1953, 189–201

Κ. Γ. Μπόνης, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. πατρολογική καὶ γενεαλογική μελέτη*, Ἀθῆναι 1953.

E. Devolver, P. Galley, *Grégoire de Nazianze*, Namur 1960.

Β. Τατάκης, *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη*, Ἀθῆνα 1960, 131–200.

Maria Madeleine Hauser-Meury, *Prosopographie zu den Schriften Gregors von Naz.*, Bonn 1960.

Παν. Κ. Χρήστου, «Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀναχωρήσει δραστηριότης τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου κατὰ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογικῆς Θεσσαλονίκης* 7 (1962) = Θεολογικὰ Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1975, 207–230. –«Γρηγόριος Θεολόγος», *Θρ. ΗΘ. Ἐγκυκλ.* 4(1964), 708–729.

D. Dellgaauw, «Gregor von Nazianz. Antikes und christliches Denken», *Eranos Jahrb.* 36 (1967), 113–163.

R. R. Ruether, *Gregory of Nazianzus, rhetor and philosopher*, New York, Oxford 1969.

F. S. Trisoglio, «Gregorio di Nazianzo scrittore e teologo in quaranta anni di ricerche (1925–1965)», *Riv. di storia e lettere relig.* 8 (1972), 341–374.

Rochelle Elisabeth Snee, *Gregory Nazianzen's Constantinopolitan career, A. D. 379–381*, Univ.of Washington 1981.

Κων. Κ. Μπόνης, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, Ἀθῆναι 1982, ἀνάτ. ἀπὸ ΒΕΠ 58 (1982), 11–214.– «Ἑλληνικῆς ἢ Ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ἦτο ὁ ὁμώνυμος πατὴρ Γρηγόριος τοῦ Ναζιανζηνοῦ τοῦ καὶ Θεολόγου», *Θεολογία* 53 (1982), 537–561.

II. *Symposium Nazianzenum* (Louvain-La-Neuve, 25–28 Août 1981), Paderborn, München, Wien, Zürich 1983. Μελέται κυρίως ἐπὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τῆς φιλολογικῆς ὑφῆς τῶν ἔργων του: J. Mossay, Claire Helly-Frémy, B. Coulie, Marie-Ange Calvet- Sébasti, J. M. Mathieu, G. Lafontaine καὶ Hélène Métrévéli, A. de Halleux, J. Grand' Henry, F. J. Thomson, E. Van Donzel, M. Sicherl, N. Gertz καὶ M. Sicherl, C. Moreschini, R. Palla, R. Freise, M. Kertsch, Alice Leroy-Molingen, F. Trisoglio, D. Latteur, J. Noret, P. Devos.

*Συγγράμματα*

Ἀρχικὴ συνολικὴ ἔκδοσις, Basel 1550 εἰς φύλλον, βάσει ἑνὸς μόνον χειρογράφου του ια' αἰῶνος. Ἀργότερα ἔγιναν βελτιώσεις τοῦ κειμένου βάσει αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως.

Τῶν Μαυρίνων. Τόμος I ὑπὸ Ch. Clémencet, Paris 1778, εἰς 2ον. Ὁ δεύτερος τόμος παρεμποδισθεὶς ὑπὸ γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἐνεφανίσθη τὸ 1840 ὑπὸ D. A. B. Caillau. Τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως ταύτης = PG 35–38, Paris 1857-1858.

ΒΙΙΕ, Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα, τ. 1–11, Θεσσαλονίκη 1975–1986, μετὰ μεταφράσεως.

ΒΕΠ, τ. 58–62, Ἀθῆναι 1982.

J. Sajdak, «De Gregorio Nazianzeno posteriorum rhetorum, grammaticorum, lexicographorum fonte», *Eos* 16 (1910), 94–99.–«De Gregorio Nazianzeno poetarum Christianorum fonte», *Eos* 18 (1912), 1–30.

P. Gallay, *Langue et style de Saint Grégoire de Nazianze*, Paris 1933.

M. E. KEENAN, «St. Gregory of Nazianzus and early Byzantine medicine», *Bulletin of the Hist. of Med.* 9 (1941), 8–30.

R. DE L. HENRY, *The late Greek optative and its use in the writings of Gregory of Nazianzus*, Washington 1943.

J. SAJDAK, «Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni», *Lexica Graeca Minora*, Hildesheim 1965, 166–190.

M. KERTSCH, *Bildersprache bei Gregor von Nazianz*, Graz 1978.

J. MOSSAY, *Repertorium Nazianzenum. Orationes, textus Graecus, I. Codices Galliae*, Paderborn 1981.

## Λόγοι

### *Ἐκδόσεις*

PG 35–36. Λατ. μετάφρασις Ρουφίνου A. ENGELBRECHT, *Tyrannii Rufini orationum Gregorii Nazianzeni novem interpretatio*, Corpus Scr. Eccl. Latin. 46, 1910.

ΕΠΕ, Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα, τ. 1–6, μετὰ μεταφράσεως.

ΒΕΠ, τ. 58–60.

Sources Chrét. Κείμενον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως τ. 247 καὶ 309 (λόγοι 1–5 ὑπὸ J. Bernardi), τ. 270 καὶ 284 (λόγοι 20–26 ὑπὸ J. Mossay καὶ Guy Lafontaine) τ. 250 (λόγοι 27–31 ὑπὸ P. Gallay καὶ M. Jourjon) τ. 318 (λόγοι 32–37 ὑπὸ Cl. Moreschini καὶ P. Gallay).

E. DEVOLDER, *Saint Grégoire de Nazianze: Homélies*, Namur 1962, ὁμιλίαι 38, 39, 40, 45, 1, 46.

Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Ἀθῆναι 1968.

A. KNECHT, *Gregor von Nazianz Gegen die Putzsucht der Frauen*, Heidelberg 1972.

A. GUIDA, «Un nuovo testo di Gregorio Nazianzeno», *Prometheus* 2 (1976), 193–226.

### *Χειρόγραφος παράδοσις*

Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν λόγων, τῶν ὁποίων μάλιστα οἱ ἀναγινωσκόμενοι παραδίδονται ἐπιμελῶς ὡς λειτουργικὰ κείμενα. Ἐπειδὴ τὸ κείμενον τῶν Μαυριστῶν εἶναι ἠμελημένον, γίνονται προσπάθειαι νέων ἐκδόσεων. Αἱ ἀρχαῖαι μεταφράσεις εἶναι πολλαί.

T. SINKO, *De traditione orationum Gregorii Nazianzeni*, Cracow 1917.– *De traditione indirecta*, Cracow 1923.

G. GALAVARIS, *The illustrations of the liturgical homilies of Gregory Nazianzus*, Princeton 1969.

Λατινικὴ μετάφρασις ἐννέα λόγων ὑπὸ Ρουφίνου ἐξεδόθη ἐν Strassburg 1508, Leipzig 1522 καὶ Bonn 1910.

Γενικῶς δι᾽ ἀρχαίας μεταφράσεις W. LÜDTKE, «Zur Ueberlieferung der Reden Gregors von Nazianz», *Oriens Christ.* 3 (1913), 263–276. Ἐλάχιστα ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν μεταφράσεων ἔχουν ἐκδοθῆ (συριακά, κοπτικά, ἀρμενικά, σλαβικά).

Σχόλια γενικῶς PG 36, 737–1256. PG 127, 1177–1480.

E. PATZIG, *De Nonnianis in quatuor orationes Gregorii Nazianzeni commentariis*, Lipsiae 1890. Τὰ σχόλια αὐτὰ ἔχουν μεταφρασθῆ καὶ εἰς συριακὴν καὶ

ἀρμενικήν. Εἰς ἀρμενικὴν ἐκτὸς τῶν 4 ὁμιλιῶν (4,5 κατὰ Ἰουλιανοῦ, 39 εἰς Ἐπιφάνια καὶ 43 εἰς Βασίλειον) εἶναι ὑπομνηματισμένος καὶ ὁ 24 εἰς Κυπριανόν. A. Mananidian, *Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz*, ἀνάτυπον ἀπὸ *Zeit. f. armen. Philologie* 1 (1902), 220–272, Marburg 1903.

E. Piccolomini, *Estratti inediti dai codici greci della bibliotheca Medico–Laurenziana*, Pisa 1879, 1–45.

E. Norden, «Scholia in Gregorii Nazianzeni inedita», *Hermes* 27 (1892), 606–642.

J. Sajdak, *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, Cracow 1914.– «Die Scholiasten der Reden des Gregor von Nazianz. Ein Kurzgefasster Bericht über den jetzigen Stand der Forschung», *Byz. Zeit.* 30 (1930), 268–274.

P. A. Bruckmayr, *Untersuchungen über die Randscholien der 28 Reden des hl. Gregorios von Nazianz im cod. theol. Gr 74 der Wiener Nationalbibliothek*, Wien 1940.

F. Lefherz, *Studien zu Gregor von Nazianz. Mythologie, Ueberlieferung, Scholiasten*, Bonn 1958.

A. van Roey, H. Moors, «Les discours de Saint Grégorie de Nazianze dans la littérature syriaque», *Orient. Lovan. Period.* 5(1974), 79–125.

G. Lafontaine, «La tradition manuscrite de la version arménienne des discours de Grégoire de Nazianze», *Le Muséon* 90 (1977), 281–340.

J. Noret, «Les manuscrits sinaitiques de Grégoire de Nazianze» I, *Byzantion* 48 (1978), 146–207.

R. Constantinescu, *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ρουμανικὰ κείμενα εἰς ξένα ἀρχεῖα. Νικήτα Ἡρακλείας Ὑπόμνημα δεκαέξ λόγων τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, ρουμανιστί, Bucuresti 1977.

A. de Halleux, «L' homélie baptismale de Grégoire de Nazianze. La version syriaque et son apport au texte grec», *Le Muséon* 95 (1982), 5–40.

G. Lafontaine, B. Coulie, *La version arménienne des discours de Grégoire de Nazianze*, Louvain 1983.

*Μελέται*

S. Petridès, «Notes d' hymnographie byzatine», *Byz. Zeit.* 13 (1904), 421–428. Βλ. Καὶ Π. Χρηστου, *Ἡσαΐας, Ζαχαρίας, Δωρόθεος*, Φιλοκαλία 12, Θεσσαλονίκη 1981, 374–601 (ὕμνοι συντεθειμένοι μὲ ὑλικὸν ἐκ τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου).

A. Donders, *Der hl. Kirchenlehrer Gregor von Nazianz als Homilet*, Münster 1909.

M. Guignet, *Saint Grégoire de Nazianze et la rhétorique*, Paris 1911.–*Saint Grégoire de Nazianze orateur et èpistolier*, Paris 1911.

J. Sajdak, *De Gregorio Nazianzeno poetarum christianorum fonte*, Cracow, 1917.

T. Sinko, «De expositione Pseudo–Nonniana historiarum quae in orationibus Gregorii Nazianzeni commemorantur», *Charisteria C. de Movawski oblata*, Cracow 1922, 124–148.

H. Fuchs, *Augustin und der antike Friedensgedanke*, Berlin 1926, 96–125.

F. J. Dölger, «Nonna. Ein Kapitel über christliche Volksfrömmigkeit des vierten Jahrhunderts», *Ant. u. Christ.* 5 (1936), 44–75.

B. WYSS, «Zu Gregor von Nazianz», *Phyllobolia P. von der Mühll.* Basel 1946, 153–183.

K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Νικητα Ἡρακλείας Ἑρμηνεία εἰς λόγους Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογία* 20 (1950), 354–384.

D. RUTZ, «La homilia como forma de predicación», *Helmantica* 7 (1956), 79–111.

F. TRISOGLIO, «Reminiscenze e consonanze classiche nella XIV orazione di San Gregorio Nazianzeno», *Atti Accademia Torino* 99 (1964–1965), 129–204.– «Sulle interpolazioni nella XLV orazione di S. Gregorio Nazianzeno», *Aevum* 39 (1965), 25–44.

J.- M. SZYMUSIAK, «Pour une chronologie des discours de S. Grégoire de Nazianze», *Vig. Christ.* 20 (1966), 183–189.

A. F. MEMOLI, «Eloquentia classica e sapientia cristiana nell' Oratio funebris in laudem Basilii Magni di Gregorio Nazianzeno», *Orpheus* 15 (1968), 33–71.– *Periodicare ritmico nell' Oratio XLIII di Gregorio Nazianzeno*, Napoli 1969.– *Testi biblici e composito verborum nell' Oratio XLIII in laudem Basilii Magni di Gregorio Nazianzeno*, Napoli 1969.

R. WEIJENBORG, «Prova dell' inautenticitá del discorso XXV attributo à San Gregorio di Nazianzo», *Anton.* 54(1979), 288–337.

Δ. Α. ΑΙΛΛΙΟΥ, «Ὁ ἐπίλογος τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογία* 55 (1984), 517–524.


## Ἐπὶ μέρους λόγοι

*Περὶ φυγῆς (2).*


J. ALZOG, Freiburg i. B. 1598, $1869^2$.

M. M. WAGNER, *Rufinus the translator. A study of his theory and his practice as illustrated in his version of the Apologetica of St. Gregory Nazianzen*, Washington 1945.

Θ ΚΑΣΤΑΝΑΣ, *Τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Ἀπολογητικὸς* (περὶ ἱερωσύνης), Ἀθῆναι 1948.


*Κατὰ Ἰουλιανοῦ (4,5).*


R. MONTAGU, Eaton 1610.

R. ASMUS, «Die Invektiven des Gregorius von Nazianz im Lichte der Werke des Kaisers Julian», *Zeit. für Kircheng.* 31 (1910), 325–367.

J. COMAN, *S. Grigorie din Nazianz despre imperatul Julian*, I Bucureşti 1938.

C. MORESCHINI, «L' opera e la personalità dell' imperatore Giuliano nelle due invectivae di Gregorio Nazianzeno». *Forma futuri. studi in onore M. Pellegrino*, Torino 1975, 416–430.


*Περὶ Θεολογίας (27–31).*


A. J. MASON, *The five Theological Orations of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1899.

J. BARBEL, *Gregor von Nazianz. Die fünf theolog. Reden*, Düsseldorf 1963.


*Ἐπιτάφιοι*


V. QUENTIER, Paris 1880 (7, εἰς Καισάριον)

F. BOULENGER, Paris 1908 (7 εἰς Καισάριον καὶ 43 εἰς Βασίλειον)

X. HÜRTH, *De Gregorii Naz. orationibus funebribus*, Strassburg 1907.
A. N. MALIN, *Οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, Ἀθῆναι 1929.
T. ORLANDI, «La traduzione copta dell' Encomio di Atanasio di Gregorio Nazianzeno», *Le Muséon* 83(1970), 351-366.

*Ἐγκωμιαστικοὶ*

T. SINKO, *De Cypriano martyre a Gregorio Naz. laudato*, Cracow 1916.
H. DELEHAYE, «Cyprian d' Antioche et Cyprian de Carthage», *Anal. Boll.* 39(1921), 314-332.
C. NOPPEN, *Lobrede van Caesarius door St. Gregorius Nazianzenus*, Brussels 1934.

*Ἐπιστολαὶ*

PG 37.- ΕΠΕ Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα τ. 7. ΒΕΠ τ. 60.
P. GALLAY, *Saint Grégoire de Nazianze Lettres*, Coll. des Univ. de France, t. 1-2, Paris 1964, 1967.
P. GALLAY, *Gregor von Nazianz. Briefe*, Griech. Christl. Schrifst., Berlin 1969.
P. GALLAY, M. JOURJON, *Grégoire de Nazianze Lettres theologique*. Sources Chrét. 208, Paris 1974 (ἐπιστ. 101. 102. 202).
G. MERCATI, «Nuova lettera di Gregorio Nazianzeno e risposta di Basilio Magno», *Varia sacra* 1, Roma, 1903, 53-56.
G. PRZYCHOCKI, «Τα βατικανὰ χειρόγραφα τῶν ἐπιστολῶν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (πολων.), *Eos* 16 (1910), 100-136.- «De Gregorii Nazianzeni epistolarum codicibus Laurentianis», *Wiener Stud.* 1911, 251-163.- «De Gregorii Nazianzeni epistolarum codicibus britannicis, qui Londini, Oxoniae, Cantabrigiae asservantur». Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Κρακοβίας III ser. V, 230-246.-*Historia listów sw. Grzegorza z Nazjianzu*, Cracow 1946.
M. GUIGNET, *Les procédés épistolaires de saint Grégoire de Naz.*, Paris 1911.- *Saint Grégoire de Naz. orateur et épistolier*, Paris 1911.
G. PRZYCHOCKI, *De Gregorii Naz. epistulis quaestiones selectae*, Cracow 1912.
H. GESTINGER, *Zwei Briefe des Gregorios im Papyrus Gr. Vindob. 29788*, Wien 1928.
P. GALLAY, *Langue et style de S. Grégoire de Naz. dans sa correspondance*, Paris 1933.- *Les manuscrits de lettres de Saint Grégoire de Naz.*, Paris 1957.
M. F. A. BROKS, «A propos de lettres Festales», *Vig. Christ.* 5 (1951), 101-110.
J. MOSSAY, «Note littéraire sur la lettre 28 de Grégoire de Nazianze», *Le Mus.* 79 (1966), 95-102.
A. CATALDO, «Virtù e ricercha di Dio nell' epistolario di san Gregorio di Nazianzo», *Sileno* 5-6 (1979-1980), 183-207.

*Ποιήματα*

PG 37-38.-ΒΕΠ τ. 61.-ΕΠΕ, Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα τ. 9-11.
H. M. WERHAHN, *Gregorii Nazianzeni Σύγκρισις Βίων*, Wiesbaden 1953.
C. JUNGCK, *Gregor von Nazianz. De vita sua*, Heidelberg 1974.
J. BOLLIG, A. GISMONDI, *S. Gregorii Theologi liber carminum iambicorum*, Versio syriaca antiquissima, 1-2, Beyrouth, 1895, 1896.
M. SCHUBACH, *De b. patris Gregorii Nazianzeni Theologi carminibus commentario patrologico*, Coblenz 1871.

P. Stoppel, *Quaestiones de Gregorii Nazianzeni poetarum scenicorum imitatione et arte metrica*, Rostock 1881.

E. Dubedout, *De Gregorii Nazianzeni carminibus*, Paris 1901.

N. Ackermann, *Die didaktische Poesie des Gregorius von Nazianz*, Leipzig 1903.

N. Anastasijewic, *Die paränetischen Alphabete in der griechischen Literatur*, München 1905.

M. Pellegrino, *La poesia di. S. Gregorio Nazianzeno*, Milano 1932.

J. Coman, *Tristetea poeziei lirice a Sf. Grigorie de Nazianz*, Bucuresti 1939.– «Poesia Sf. Grigorie de Nazians», *Studii Teol.* 10 (1958), 68–92.– «Grégoire de Nazianze et Némésius», 'Αφιέρωμα εἰς D. Dečev, Sofija 1958, 707–726.

H. L. Davids, *De Gnomologieen van S. Gregor van Nazianz*, Nijmegen 1940.

J. Sinko, *Chronologia poezji sf. Grzegorza z. Nazjianzy*, Kracau 1947.

B. Wyss, «Gregor von Nazianz, ein griech christ. Dichter», *Museum Helveticum* 6 (1949), 176–210.

R. Keydell, «Die Unechtheit der Exhortatio ad virgines», *Byz. Zeit.* 43 (1950), 334–37.– «Ein dogmatisches Gedicht Gregors von Naz.», *Byz. Zeit.* 44 (1951), 315–321.– «Die literarhistorische Stellung der Gedichte Gregors von Nazianz», *Atti del VIII<sup>e</sup> congresso intern. di Studi Bizantini* I, Roma 1953, 134–143.

Αγαθαγγελος Κυδωνιων, *Ἠθικὰ ποιήματα Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, Θεσσαλονίκη 1950.

A. Κομινης, «Συναγωγὴ ἐπιγραμμάτων εἰς τοὺς τέσσαρας εὐαγγελιστάς». *Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν* 21 (1951), 254–279.

I. M. Σακαλης, «Τὰ ἐπιτάφια τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ», *Ἀφιέρωμα εἰς Ἀλ. Γκιάλαν*, Ἀθῆναι 1958, 325–341.

A. Salvatore, *Tradizione e originalitá negli epigrammi de Gregorii Naz.*, Napoli 1960.

Μελπω Αντωνοπουλου, «Ὁ περὶ ἀρετῆς ὕμνος τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ», *Ἀκτῖνες* 24 (1961), 18–24.

B. Wyss, *Gregor von Nazianz. Ein griechisch–christlicher Dichter des 4 Jahrhunderts*, Darmstadt 1962.

A. Φυτρακης, *Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ*, Ἀθῆναι 1967.

D. A. Sykes, «The poemata arcana of St. Gregory Nazianzen?», *Journ. of Theol. Stud* 21 (1970), 32–42.– Βλ. ἐπίσης *Byz. Zeit* 732 (1979), 6–15.

C. V. Crimi, «Il problema delle false quantities di Gregorio Nazianzemo alla luce de la tradizione di un carme», *Siculorum Gymnasium* 25 (1971), 1–26.– Βλ. ἐπίσης Studi classici in onore di Q. Cataudella II, Catania 1972, 389–393.

G. del Ton, *Natura e pregi di San Gregorio Nazianzeno*, Roma 1974.

Fr. Trisoglio, «La poesia della Trinitá nell' opera litteraria di San Gregorio il Nazianzeno». *Forma Futuri, Studi in onore M. Pellegrino*, Torino 1975, 712–740.

S. Costanza, «La scelta della vita nel carme 1, 2, 10 di Gregorio di Nazianzo», *Studi in onore di Anthos Ardizzoni*, Roma 1978, 231–280.

Δημ Τσαμης, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπιγράμματα ἐπιτάφια εἰς τοὺς γονεῖς του*, ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν Ἐπετηρίδα Θεολ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 20, 1975.

Q. Cataudella, «Influssi di poesia classica anche latina negli epigrammi cristiani greci», *Studi in onore di Aristide Colonna*, Perugia 1982, 79–92.

A. KAMBYLIS, «Gregor von Nazianz und Kallimachos». *Hermes* 110 (1982), 120–122.

B. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗΣ, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τὰ δώδεκα ἐπιγράμματα εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον*, Θεσσαλονίκη 1981, ἀνάτυπον.

*Χριστὸς Πάσχων*

*Sources Chrét.* τ. 149 ὑπὸ A. Tuilier.

ΕΠΕ, *Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα* 11.

E. A. PULLIG, *Χριστὸς Πάσχων. Der Leidende Christus*. Bonn 1893. Εἰσαγωγή καὶ γερμ. μετάφρασις.

M. Γ. ΜΑΝΤΖΟΣ, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς χριστ. τραγωδίας Χριστὸς πάσχων», *Δωδώνη* 3 (1974), 351–370.

F. TRISOGLIO, «IL Christus Patiens. Rassegna delle attribuzioni», *Rivista di Studi Classici* 22 (1974), 351–423.– *Gregorio Nazianzeno La Passione di Cristo*, Roma 1979.– «I deuteragonisti del Christus Patiens», *Dioniso* 49 (1978), 117– 187.– «La vergine ed il coro nel Christus Patiens», *Riv. di storia della Chiesa* 27(1979), 338–373.– «Forme e sviluppi del monologo nella tragedia classica greca e nel Christus Patriens», *Civiltà class. e Christ.* 1 (1980), 7–48.– «L' uomo di fronte a Dio nelle tragedia greca e nel Christus Patiens», *Renovatio* 17 (1982), 169–197. 329–348.

I. G. RIZZO, «Sul Christus Patiens e le Baccanti di Euripide», *Siculorum Gymnasium* 30(1977), 1–63.

J. GROSDIDIER DE MATONS, «A propos d' une édition récente du Χριστὸς Πάσχων», *Travaux et Mémoires* 5(1978), 363–372.

*Λειτουργίαι*

CATERGIAN-DASCHIAN, *Αἱ λειτουργίαι παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις* (ἀρμενιστί), Wien 1897. Πέντε ἀρμενικαὶ λειτουργίαι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου.

*Θεολογικαὶ ἀπόψεις*

J. HERGENRÖTHER, *Die Lehre von göttlichen Dreieinigkeit nach dem hl. Gregor von Naz. dem Theologen*. Regensburg 1850.

C. ULLMANN, *Gregorius von Nazianz der Theologe*, Gotha 1867.

F. K. HÜMMER, *Des hl. Gregor von Nazianz, des Theologen, Lehre von der Gnade*, Kempten 1890.

J. DRÄSEKE, «Gregorius von Nazianz und sein Verhältnis zum Apollinarismus», *Theol. Studien und Krit.* 65 (1895), 473–512.– «Neuplatonisches in des Gregorios von Nazianz Trinitätslehre», *Byz. Zeit.* 25 (1906), 141–160.

K. HOLL, *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadoziern*, Tübingen 1904.

R. GOTTWALD, *De Gregorio Nazianzeno platonico*, Breslau 1906.

J. MAIER, *Die Eucharistielehre der drei Kappadozier*, Breslau 1915.

H. PINAULT, *Le platonisme de Saint Grégoire de Nazianze*, Paris 1925.

J. SAJDAK, *Αἱ παιδαγωγικαὶ ἰδέαι Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ* (πολωνιστί), Poznan 1933.

A. STOLZ, *The doctrine of spiritual perfection*, London 1938.

L. STEPHAN, *Die soteriologie des hl. Gregor von Nazianz*, Wien 1938.

J. PLAGNIEUX, *Saint Grégoire de Nazianze*, Paris 1951.

G. SOELL, «Die Mariologie der Kappadozier im Lichte der Dogmengeschichte», *Theol. Quartalschr.* 131 (1951), 288–319.

E. RAPISARDA, «Il pessimismo di Gregorio Nazianzeno», *Studi Biz. e Neoel.* 7 (1953), 189–201 καὶ *Nuovo Didaskaleion* 18 (1968), 157–173.

M. SERRA, «La carità pastorale in S. Gregorio Nazianzeno», *Orient. Chr. Per.* 21 (1955), 337–374.

EM. BENAVENT ESCUIN, «Valoraciòn de la cultura y obstaculos la fe, según el Nacianceno», *Mischel. Comillas* 35–36 (1960), 51–86.

B. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη*, Ἀθῆναι 1960.

I. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Ἀθῆναι 1960.

B. OTIS, «The Throne and the Mountain, an essay on St. Gregory Nazianzus», *The Classical Journal* 56 (1961), 146–195.

J.– MARIA SZYMUSIAK, *Eléments de théologie de l' homme selon Saint Grégoire de Nazianze*, Roma 1963.– «Notes sur l' amour des lettres au service de la foi chrétienne chez Grégoire de Nazianze», *Oikumene II*, Catania 1964, 507–513. *Grzegorz Teolog*. Εἰς τὰς πηγὰς τῆς χριστιανικῆς σκέψεως κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, πολωνιστὶ μὲ γαλλικὴν περίληψιν, Poznan 1965.– «Grégoire de Nazianze et le péché», *Studia Patrist.* 9 (1966), 288–305.– «Grégoire Théologien disciple d' Athanase», *Politique et Théologie chez Athanase*, Paris 1974, 359–363.

C. J. CORNIŢESCU, «Sf. Grigorie de Nazianz despre familie sa», *Studii Teol.* 15 (1964), 350–366.

J. MOSSAY, «Perspectives eschatologiques de Saint Grégoire de Nazianze», *Questions lit. et paroiss.* 4 (1964), 320–339.– *La mort et l' au-delà dans saint Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966.

Δ. ΤΣΑΜΗΣ, «Διαλεκτικὰ προβλήματα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογ. Συμπόσιον χαριστήριον εἰς Παν. Κ. Χρήστου* Θεσσαλονίκη 1967, 165–190.– *Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Θεσσαλονίκη 1969.– «Ἡ περὶ μεσότητος διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *Κληρονομία* 1 (1969), 275–284.

ΧΡ. ΜΠΟΥΚΗΣ, «Ἡ θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν», *Θεολογ. Συμπόσιον χαριστήριον εἰς Παν. Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη, 1967, 141–163.– *Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς Καππαδόκας*, Θεσσαλονίκη 1967.

PH. MURAILLE, «L' Église, peuple de l' Oekoumènè d' après saint Grégoire de Nazianze», *Ephemer. Theol. Lovan.* 44 (1968), 154–178.

B. DELFGAAUW, «Gregor von Nazianz: Antikes und christliches Denken», *Eranos -Jahrb* 36 (1967), 113–163.

T. SABEV, *Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἐπὶ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου*, Βουλγαριστί, *Godisnik Theol Akad.* 18 (1971), 255–279.

K. SMOLAK, «Interpretatorische Bemerkungen zum Hymnus Πρὸς Θεὸν des Gregor von Nazianz», *Studi classici in onore di Qu. Cataudella II*. Catania 1972, 425–448.

C. MORESCHINI, «Il platonismo cristiano di Gregorio Nazianzeno», *Annali Scuola Norm. Super. di Pisa, Lettere e Filos.* III, 4 (1974), 1347–1392.– «Influenze di Origene su Gregorio di Nazianzo», *Atti Accademia Toscana* 44 (1979), 33–57.

B. SCHULTZE, «S. Bulgakovs Utesitel über Gregor der Theologe über den Ausgang des Heil. Geistes», *Orient. Chr. Period.* 39 (1973), 162–190.

ST. HARKIANAKIS, «Die Trinitätslehre Gregors von Nazianz», *Κληρονομία* 1 (1969), 83–102.

FR RUDASSO, *La figura di Cristo in San Gregorio Nazianzeno*, Roma 1968.

I. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Πατερικαί μορφαί. οἱ τρεῖς ἱεράρχαι καὶ ἕτεροι ἐπιφανεῖς ἐκκλησ. συγγραφεῖς*, Ἀθῆναι 1969.

FR W. NORRIS, *Gregory Nazianzen's doctrine of Jesus Christ*, Yale Univ. 1970.

E. BELLINI, *La chiesa nel mistero della salvezza in san Gregorio Nazianzeno*, Varese 1970.– *Gregorio di Nazianzo. Teologia e Chiesa, esperienza di fede e riflessione teologica*, Milano 1971.– «La figura del pastore dell' anima in Gregorio Nazianzeno», *La Scuola Cattolica* 99 (1971), 269–296.– «La beneficenza devere della Chiesa secondo Gregorio Nazianzeno», *La Scuola Cattolica* 99 (1971), 210–220.– «La posizione dei monaci e delle vergini nella chiesa secondo Gregorio Nazianzeno», *La Scuola Cattolica* 99 (1971), 452–466.

R. W. THOMSON, *The teaching of Saint Gregory. An early Armenian Catechism*, Cambridge Mass., 1970.

T. SPIDLIK, «La parola della lingua nativa nel servizio del mistero inesprimibile: problema di Gregorio Nazianzeno», *Augustinianum* 14 (1974), 541–548.– *Grégoire de Nazianze. Introduction à l' étude de sa doctrine spirituelle*, Roma 1971.

Σ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς πνευματολογίας αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1971. 1975[2].

H. ALTHAUS, *Die Heilslehre des hl. Gregor von Nazianz*, Münster 1973.

ΑΝΔΡ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Αἱ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀντιλήψεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 21 (1974), 83–122.– «Ἡ εἰκονικὴ συμβολικὴ ἀναλογία τοῦ φωτὸς ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ». *Θεολογία* 47 (1976), 28–44.– *Ἡ γενικὴ στάσις τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἔναντι τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν 22 (1975), 83–119.

R. C. GREGG, *Consolation philosophy. Greek and Christian paideia in Basil and the two Gregories*. Philadelphia 1975.

J. COMAN, «Hellénisme et christianisme dans le 25ème discours de saint Grégoire de Nazianze», *Studia Patristica* 14, 43, Berlin 1976, 290–301.

ANNA-STINA ELLVERSON, *The dual nature of man. A study in the theological anthropology of Gregory of Nazianzus*, Uppsala 1981.

ST. P. TSICHLIS, «The nature of theology in the Theological Orations of St. Gregory of Nazianzus», *Diakonia* 16(1981), 238–246.

D. F. WINSLOW, *The dynamics of salvation: A study in Gregory of Nazianzus*, Cambridge Mass. 1979.

K. P. WESCHE, «The union of God and Man in Jesus Christ in the thought of Gregory of Nazianzus», *St. Vladimir's Theol. Quart.* 28 (1984), 83–98.

C. N. TSIRPANLIS, «The doctrine of katharsis, contemplation and kenosis in Saint Gregory of Nazianzus». *Patr and Byz. Rev.* 3(1984), 5–17.

## Γ' ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ

Εἷς ἐκ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν πατέρων ὁ Γρηγόριος Νύσσης, δὲν διεκρίθη ὡς ποιμενάρχης, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ ἐπαρχία του ἦτο ἀσήμαντος, ἀλλ' ἔπαιξε παρὰ ταῦτα σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς γενικῆς πολιτικῆς τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ δὲ περισσότερον ἐπηρέασε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Διότι ἀνεδείχθη εἰς μέγαν στοχαστὴν καὶ εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς δυναμικωτέρους θεολόγους ὅλων τῶν αἰώνων.

### ΒΙΟΣ

Περὶ τοῦ βίου του δὲν γνωρίζομεν τόσον πολλὰ ὅσα γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου καὶ τοῦ φίλου ἀμφοτέρων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Βασίλειος, κυρίως εἰς τὰ ποιήματα ὁ πρῶτος καὶ εἰς τὰς ἐπιστολὰς ὁ δεύτερος, περιέλαβον πλῆθος αὐτοβιογραφικῶν στοιχείων, παρέχουν δὲ ἀμοιβαίως καὶ στοιχεῖα ὁ εἷς διὰ τὸν ἄλλον, ἐνῶ καὶ ἄλλοι, σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι, προσφέρουν ἀξιολόγους εἰδήσεις περὶ αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ ἡμέτερος Γρηγόριος οὔτε ὁ ἴδιος παρέχει τοιαῦτα στοιχεῖα οὔτε παρ' ἄλλων ἠξιώθη συστηματικῆς μνείας. Ἐν τούτοις κάποιαν ἰδέαν περὶ τοῦ βίου του λαμβάνομεν ἀπὸ τὰς σποραδικὰς εἰδήσεις, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῶν μεγάλων πατέρων τῶν χρόνων του, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ὡς καὶ εἰς ἄλλα κείμενα.

Ὅταν ἀπέθανεν ὁ πατήρ του Βασίλειος, περὶ τὸ 345, αὐτὸς ἦτο ἀκόμη παῖς, ἴσως ἕως δέκα ἐτῶν, ἐξ οὗ καὶ δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι πρέπει νὰ ἐγεννήθη περὶ τὸ 335 ὡς τρίτος υἱὸς τῶν γονέων του μετὰ τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Ναυκράτιον. Πρέπει βεβαίως νὰ ἐγεννήθη εἰς τὴν Νεοκαισάρειαν τοῦ Πόντου, ὅπου ὁ πατὴρ ἤσκει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου, καὶ νὰ ἀνετράφη εἰς τὴν ἀγροικίαν τῶν Ἀννή-

σων, ὅπως συνηθίζετο εἰς τὴν οἰκογένειαν. Εὑρίσκετο ἐκεῖ ὑπὸ τὰς φροντίδας τῆς πρεσβυτέρας ἀδελφῆς του Μακρίνης, τὴν ὁποίαν ἀποκαλεῖ διδάσκαλον, διότι τοῦ ἔδωσε τὰς ὁδηγίας περὶ τοῦ τρόπου βίου καὶ τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως[1].

*Τὸ κοσμικὸν στάδιον*

Ἀγνοοῦμεν τὰς σχολὰς εἰς τὰς ὁποίας ἐφοίτησε, δὲν φαίνεται δὲ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Λιβανίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, παρὰ τὴν διάφορον ἐντύπωσιν πολλῶν ἐρευνητῶν ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του. Εἰς ἐπιστολήν του γραφεῖσαν πρὸς τὸν Λιβάνιον τὸ 380[2] τοῦ λέγει ὅτι ἔγινεν ἐραστὴς τοῦ ρητορικοῦ κάλλους του μυηθεὶς ἀπὸ τὸν Βασίλειον. Ὁ μόνος διδάσκαλος, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ ἴδιος, εἶναι ὁ ἀδελφός του. Καὶ ἡ μὲν φράσις «ὁ κοινὸς ἡμῶν πατὴρ καὶ διδάσκαλος», τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὸν ἀδελφὸν Πέτρον[3], εἶναι πολὺ γενικῆς ἐννοίας, διὰ νὰ ἐκληφθῇ ὡς σαφὴς μαρτυρία ἐπὶ τοῦ προκειμένου· ἀλλ' ἡ πληροφορία του ὅτι ὁ Βασίλειος ὑπῆρξεν ὁ μοναδικός του διδάσκαλος πρέπει νὰ ἐννοηθῇ κυριολεκτικῶς[4]. Εἶναι προφανὲς λοιπὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος μετὰ τὰ στοιχειώδη γράμματα, τὰ ὁποῖα παρέλαβεν ἐκ τῆς Μακρίνης εἰς τὰς Ἀννήσους, παρηκολούθησε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα εἰς τὴν Νεοκαισάρειαν, ἴσως δὲ καὶ ὡρισμένα μαθήματα ἀνωτέρου ἐπιπέδου. Ὅταν ὁ Βασίλειος ἤνοιξε σχολὴν ρητορικῆς εἰς τὴν Καισάρειαν, ὁ Γρηγόριος παρηκολούθησε τὰ μαθήματά του ἐπὶ διετίαν (356–358), προφανῶς ὅμως εἴτε εἰς τὴν Καισάρειαν εἴτε προηγουμένως εἰς τὴν Νεοκαισάρειαν παρηκολούθησε καὶ πρόγραμμα φιλοσοφίας. Τὰ ἔργα του μαρτυροῦν ἐπίσης ἀρίστην γνῶσιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἰατρικῆς, ὅπως ἦσαν ἀνεπτυγμέναι κατὰ τὴν ἐποχήν του.

Πάντως αἱ σπουδαί του ὑπῆρξαν λαμπραὶ καὶ ἄφησαν τὴν σφραγῖδα των εἰς τὴν λογοτεχνικὴν μορφὴν τῶν ἔργων του. Εἶναι εὔλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι μετὰ τὰς σπουδάς του ἤνοιξε ρητορικὴν σχολὴν εἰς τὴν Καισάρειαν, ὡς κατά τινα τρόπον διάδοχος τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ 358 ἐστράφη πρὸς τὸν ἀσκητικὸν βίον.

Ἐφαίνετο κάπως διστακτικὸς νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑπηρεσίαν. Δὲν γνωρίζομεν πότε ἐβαπτίσθη, μολονότι δὲ συνιστᾷ τὴν πρώϊμον προσέλευσιν εἰς τὸ βάπτισμα, πιθανῶς ὁ ἴδιος ἐβαπτίσθη ὅταν ἦτο ἔφηβος. Διηγεῖται ὁ ἴδιος ἓν ἐπεισόδιον θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ὅταν κάποτε λείψανα τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων διεκομίσθησαν εἰς τὸν οἰκογενειακὸν ναὸν τῶν Ἀννήσων, αὐτὸς προ-

1. *Ἐπιστολὴ* του 19.
2. PG 46, 1050A.
3. *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* PG 44, 125 ἑ.
4. *Ἐπιστολὴ* 13, PG 46, 1049C.

φασιζόμενος ἐργασίαν δὲν μετέσχεν εἰς τὴν ἀγρυπνίαν, καὶ ἐκοιμήθη. Ἀφυπνισθεὶς ὅμως κατόπιν ὁράματος προσῆλθεν εἰς τὴν ἀκολουθίαν καὶ ἐγέμισε τὰ λείψανα μὲ δάκρυα[5]. Τότε ἴσως ἦτο ὅτε ἐχειροθετήθη ἀναγνώστης.

Παρὰ ταῦτα καὶ παρ' ὅτι παρέμεινε κατὰ καιροὺς εἰς τὴν μοναστικὴν ἀδελφότητα τοῦ Βασιλείου παρὰ τὸν Ἶριν ποταμὸν δὲν ἀφιερώθη εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διακονίαν, ἀλλ' ἐπανέλαβε τὸ διδακτικόν του ἔργον. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος τὸν ἐλέγχει διὰ τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν δι' ἐπιστολῆς του γραφείσης τὸ 364[6], ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τῶν σχεδίων του ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν σταδιοδρομίαν συνέβη ὀλίγον ἐνωρίτερον, ἴσως τὸ 363. Οὕτως τότε ἐνυμφεύθη τὴν ἐνάρετον κόρην Θεοσεβίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπέκτησε δύο υἱούς, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, τὸν Κυνέγριον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον, σπουδάσαντας ἀμφοτέρους ῥητορικήν[7].

Ἀργότερα ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι δὲν ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν τοῦ παρθενικοῦ βίου· «μακάριοι δὲ οἷς ἐν ἐξουσίᾳ τῶν βελτιόνων ἐστὶν ἡ αἵρεσις, καὶ οὐκ ἀπετειχίσθησαν τῷ κοινῷ προληφθέντες βίῳ, καθάπερ ἡμεῖς, οἷόν τινι χάσματι πρὸς τὸ τῆς παρθενίας καύχημα διειργόμεθα, πρὸς ἣν οὐκ ἔστιν ἐπανελθεῖν, ἔτι τὸν ἅπαξ τῷ κοσμικῷ βίῳ τὸ ἴχνος ἐναπερείσαντα»[8]. Ἂν καὶ μετέπειτα ἀφιερώθη εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα, δὲν ἐγκατέλειψε τὴν οἰκογένειάν του καὶ ἔζησεν εἰς τὸ πλευρὸν τῆς Θεοσεβίας μέχρι τοῦ θανάτου της, συμβάντος τὸ 375, ὁπότε τοῦ ἔγραψε παραμυθητικὴν ἐπιστολὴν ὁ φίλος Γρηγόριος, εἰς τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει τὴν Θεοσεβίαν ὡς «οὕτως ἱερὰν καὶ ἱερέως σύζυγον»[9].

### *Τὸ ἐπισκοπικὸν στάδιον*

Φαίνεται ὅτι ἀπεφάσισε ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά, ὅταν ὁ Βασίλειος ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον Καισαρείας, τὸ 370. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐμεσολάβησε διὰ τὴν συμφιλίωσιν τοῦ Βασιλείου μὲ τὸν θεῖον των Γρηγόριον, ἐπίσκοπον εἰς ἄγνωστον μέρος τῆς Καππαδοκίας, διακινῶν ἀλληλοδιαδόχως συμφιλιωτικὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλον, τὰς ὁποίας παρεσκεύαζεν ὁ ἴδιος.

Ὁ Βασίλειος παρεπονεῖτο εἰς τὸν ἀδελφὸν ὅτι δὲν τοῦ συμπαρίστατο ἐπαρκῶς εἰς τὸ ἔργον του, ἐνῶ εἶχεν ἀνάγκην τῆς βοηθείας πολλῶν. Τὸ 372 τὸν ἐχειροτόνησεν ἄκοντα ἐπίσκοπον Νύσσης, μιᾶς κωμοπόλεως, ἡ ὁποία εὑρίσκετο εἰς τὸν δημόσιον δρόμον ἀπὸ τῆς Καισαρείας πρὸς τὴν Ἄγκυραν, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸν εἰς ποῖον ἀκριβῶς

5. *Εἰς Τεσσαράκοντα Μάρτυρας* Β', PG 46, 785ΑΒ.
6. PG 37, 41–44.
7. Ἀντιστοίχως PG 46, 1048Β, 1053Α, PG 46, 1037.
8. *Περὶ παρθενίας* 3.
9. *Ἐπιστολὴ* 197.

σημεῖον. Ἐνῶ δὲ ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τὴν Ναζιανζόν, χειροτονηθεὶς κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ἐπίσκοπος Σασίμων, δὲν ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐπισκοπῆς, ὁ Γρηγόριος ἡμῶν ἀνέλαβε. Βεβαίως δὲν ἱκανοποίησε τὸν ἀδελφόν του μὲ τὰ ἔργα του. Εἰς μίαν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Εὐσέβιον Σαμοσάτων ὁ Βασίλειος λέγει ὅτι, γνωρίζων τὰς δυνατότητας τοῦ ἀδελφοῦ Γρηγορίου, φρονεῖ ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ ἡ ὁποία τοῦ ἁρμόζει εἶναι ὁλόκληρος ἡ οἰκουμένη, ἀλλ' ἐπειδὴ τοιαύτη ἀνάθεσις εἶναι ἀδύνατος, τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναδειχθῇ κατ' ἄλλον τρόπον· ὥστε, «ἔστω ἐπίσκοπος μὴ ἐκ τοῦ τόπου σεμνυνόμενος, ἀλλὰ τὸν τόπον σεμνύνων ἀφ' ἑαυτοῦ»[10]. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀδελφὸν καὶ ὄχι εἰς τὸν φίλον Γρηγόριον. Ἂν καὶ εἴς τινας περιπτώσεις ὁμιλεῖ περὶ μειωμένων διοικητικῶν ἱκανοτήτων αὐτοῦ, ἀλλοῦ τονίζει ὅτι ἦταν ἀκατάλληλος διὰ τὰς μικρότητας τοῦ διοικητικοῦ ἔργου καὶ ὄχι διὰ τὰ μεγάλα ἔργα. Ὅταν ἐρρίφθη ἡ ἰδέα νὰ σταλῇ ὁ Γρηγόριος οὗτος εἰς τὴν Ρώμην διὰ τὰς συνεννοήσεις μὲ τὸν πάπαν καὶ τὴν ἱεραρχίαν τῆς Δύσεως, ὁ Βασίλειος ἔγραψεν ὅτι ἂν ἐπρόκειτο νὰ εὕρῃ ἐκεῖ ἀνθρώπους ἱκανοὺς καὶ σπουδαίους πρὸς συζήτησιν τῶν προβλημάτων, ἐπιβάλλεται νὰ μεταβῇ· ἂν πρόκειται περὶ διπλωματικῶν ἑλιγμῶν, τότε αὐτὸς εἶναι τελείως ἀκατάλληλος»[11].

Λόγῳ τῆς τόλμης καὶ τῆς ἀφελείας του ἐξηρέθισε τὸν φιλαρειανὸν ἔπαρχον τοῦ Πόντου Δημοσθένην. Τὸ 374 ἐτόλμησε νὰ καλέσῃ σύνοδον εἰς τὴν Ἄγκυραν πρὸς καλυτέραν ὀργάνωσιν τοῦ ἀντιαρειανικοῦ ἀγῶνος, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Βασιλείου. Ἀλλὰ προκλήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συγχωρηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν ἐξουσίαν. Κατηγορηθεὶς δι' ἀντικανονικὴν ἐκλογὴν καὶ χειροτονίαν του, ἐκλήθη νὰ παρουσιασθῇ εἰς σύνοδον ἀρειανῶν ἐπισκόπων, συγκληθεῖσαν εἰς τὴν Ἄγκυραν, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ προσετέθη καὶ ἡ κατηγορία περὶ οἰκειοποιήσεως ἐκκλησιαστικῶν χρημάτων, καίτοι ἦτο πασίγνωστος ἡ περιφρόνησίς του πρὸς τὰ χρήματα.

Συλληφθεὶς ὑπὸ στρατιωτικοῦ ἀποσπάσματος, ὡδηγεῖτο εἰς τὴν Ἄγκυραν· ἀλλὰ φίλοι του στρατιωτικοί, παρατηροῦντες ὅτι ἦτο ἀσθενὴς ἐκ πλευρίτιδος[12], τὸν ὑπεβοήθησαν νὰ καθυστερήσῃ. Αἱ προσπάθειαι τοῦ Βασιλείου μετ' ἄλλων ἐπισκόπων Καππαδοκίας, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἀκύρωσιν τῶν κατηγοριῶν δὲν ἐκαρποφόρησαν· ὁ Δημοσθένης τὴν ἄνοιξιν τοῦ 376 συνεκάλεσε σύνοδον εἰς τὴν ἕδραν τοῦ Γρηγορίου, ἡ ὁποία τὸν κατεδίκασεν εἰς ἔκπτωσιν καὶ ἡ ἕδρα τῆς Νύσσης ἐδόθη εἰς ἀρειανίζοντα ἐπίσκοπον. Ὁ Γρηγόριος παρέμεινε κρυπτό-

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ἐπιστολὴ* 98, 2.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ἐπιστολὴ* 215.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ἐπιστολαὶ* 225 καὶ 231. Ἡ πλευρῖτις προῆλθεν ἀπὸ τὸ ψῦχος καθ' ὃν χρόνον μετήγετο· ἀλλὰ ὑπετροπίασε καὶ παλαιὰ νεφρῖτις.

μενος ἐπὶ διετίαν, ἀλλάσσων συχνάκις τόπον διαμονῆς πρὸς περιποίησιν τῆς ὑγείας του.

Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 377 ὁ Οὐάλης ἀνεκάλεσε τὰ σκληρὰ μέτρα κατὰ τῶν Ὀρθοδόξων, οἱ ἐξόριστοι ἐπίσκοποι ἤρχισαν νὰ ἐπιστρέφουν εἰς τὰς θέσεις των. Ὁ Γρηγόριος ἔγινεν ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ ποιμνίου, συμφώνως πρὸς περιγραφὴν τοῦ ἰδίου. Γράφων πρὸς φίλον του[13], διηγεῖται ὅτι ἔτρεχε δι' ἀμάξης πρὸς τὸν καθεδρικὸν ναόν· ἀλλὰ πρὶν περάσῃ τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ στοὰν εἶδε πλῆθος ἐνθουσιώντων προσώπων νὰ τὸν ὑποδέχωνται. Προχωρῶν δὲ εἰς τὴν στοάν, εἶδε πύρινον ποταμὸν νὰ ρέῃ πρὸς τὸν ναόν· ἦσαν νεάνιδες, κρατοῦσα ἀναμμένους πυρσούς. Εἰσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν κλαίων ἀπὸ χαράν.

Ἐπηκολούθησαν ὅμως θλιβερὰ δι' αὐτὸν γεγονότα, καὶ δὴ ὁ θάνατος τοῦ Βασιλείου, ἐπισυμβὰς ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν ἕδραν. Ὁ θάνατος τῆς συζύγου του Θεοσεβίας, ὁ ὁποῖος εἶχε συμβῆ ἐνωρίτερον, τὸν εἶχε λυπήσει βαρύτατα, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ κινῆται κάπως ἐλευθέρως εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν. Ὁ θάνατος τοῦ Βασιλείου τὸν ἐλύπησεν ἴσως ἀκόμη περισσότερον, ἀλλὰ τὸν παρεκίνησε νὰ κινῆται ἐνεργότερον καὶ νὰ λαμβάνῃ πρωτοβουλίας ὑπερβαινούσας κατὰ πολὺ τὴν ἰδιότητά του ὡς ἐπισκόπου μιᾶς πολίχνης.

Ἡ πρώτη του δυναμικὴ ἐμφάνισις ἦτο εἰς τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας, τὴν ὁποίαν συνεκάλεσεν ὁ Μελέτιος διὰ τὴν συνηγορίαν ὑπὲρ τῆς οἰκουμενικῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας τὸ 379. Οἱ ἱεράρχαι, οἱ ὁποῖοι μετέσχον τῆς συνόδου, 153 τὸν ἀριθμόν, πρέπει νὰ ἐξεπλάγησαν ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ ἕως τότε ἀδρανοῦς ἐπισκόπου τῆς Νύσσης. Ἴσως κατ' ἀνάθεσιν τῆς συνόδου αὐτῆς ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιήσῃ ἀργότερα ἀποστολὰς εἰς τὸν Πόντον καὶ τὴν Ἀραβίαν. Ἐπιστρέφων εἰς τὴν ἕδραν του ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν σύνοδον, ἠθέλησε νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν πατρικὴν ἑστίαν εἰς Ἀννήσους, ἔπειτα ἀπὸ πολυετῆ ἀπουσίαν. Εὗρεν ἐκεῖ βαρέως ἀσθενοῦσαν τὴν ἀδελφήν του Μακρίνην, προϊσταμένην τῆς γυναικείας μοναχικῆς ἀδελφότητος, εἶχε μετ' αὐτῆς συζήτησιν περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως, τὴν ὁποίαν ἀπετύπωσεν ἐλευθέρως εἰς τὸν ὁμώνυμον διάλογον καὶ τὴν ἑπομένην ἡμέραν, ἀποθανοῦσαν, τὴν ἐκήδευσεν.

Πρὶν διεξαγάγῃ ἄλλας ἀποστολάς, μετέβη δι' ὀλίγον εἰς τὴν ἕδραν του, ὅπου συνεφιλίωσε τὴν μικρὰν ὁμάδα τῆς γαλατικῆς αἱρέσεως μὲ τὴν Ἐκκλησίαν[14]. Ἔπειτα ἐπέστρεψεν εἰς τὰ Ἴβωρα, ὅπου ἐχρειάσθη νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν πλήρωσιν τῆς ἐπισκοπικῆς ἕδρας τὸ τόπου,

13. Ἐπιστολὴ 6, PG 46, 1036.

14. Ὁπωσδήποτε πρόκειται περὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ μοναρχιανοῦ Μαρκέλλου. Βλ. *Ἐπιστολὴν* του 5.

εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκεν ἡ οἰκογενειακή του ἑστία τῶν Ἀννήσων. Ἐκεῖ συνηντήθη μὲ ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀρμενίας, οἱ ὁποῖοι τὸν προσεκάλεσαν νὰ λάβη μέρος εἰς τὴν ἐκλογὴν μητροπολίτου πρὸς πλήρωσιν τῆς κενῆς ἕδρας τῆς Σεβαστείας. Ἐξελέγη ἄκων ὁ ἴδιος, ἀλλὰ δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἐντολὴν εἰ μὴ ὡς προσωρινοῦ χαρακτῆρος πρὸς διευθέτησιν ἐκκρεμῶν προβλημάτων, οὕτω δὲ μετά τινας μῆνας, τὸν Ἰούλιον τοῦ 380, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἕδραν του, ἀπὸ ὅπου ἐνήργησε νὰ ἐκλεγῇ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ὁ νεώτερος ἀδελφός του Πέτρος[15].

Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία συνῆλθε τὸν Μάϊον τοῦ 381, καὶ ἐπρόκειτο ν' ἀποβῇ ἡ β' οἰκουμενικὴ σύνοδος, κατέλαβε δεσπόζουσαν θέσιν ὡς ὁ θεολογικὸς ἐκφραστὴς αὐτῆς. Ἂν καὶ γενικῶς ἡ σύνοδος αὐτὴ ἀπετέλεσε τὸν θρίαμβον τῆς καππαδοκικῆς θεολογίας, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Βασιλείου, ἡ ἐν αὐτῇ θέσις τοῦ Γρηγορίου ὀφείλεται εἰς τὸ προσωπικόν του κῦρος, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησε κατὰ τὸ διετὲς χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου διὰ τῶν συγγραφῶν καὶ τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὰς συνοδικὰς συζητήσεις. Ἡ ἐκτίμησις τῶν παραγόντων τῆς συνόδου φαίνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰς ἀναθέσεις ἐκπροσωπήσεώς της. Αὐτὸς ἐξεφώνησε τὴν εἰσηγητικὴν ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου, τὴν ὁμιλίαν κατὰ τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου ὡς πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἐπικήδειον λόγον εἰς τὸν πρόεδρον τῆς συνόδου Μελέτιον Ἀντιοχείας. Αὐτὸς πιθανῶς ἔδωσε τὴν τελικὴν μορφὴν εἰς τὸ σύμβολον Κωνσταντινουπόλεως.

Ὀλίγον πρὸ τῆς λήξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος, εὑρισκόμενος ἐν Ἡρακλείᾳ, ἐξέδωσε διάταγμα κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Γρηγόριος, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἑλλαδίου Καισαρείας καὶ τοῦ Ὀτρηΐου Μελιτηνῆς, ἀνεγνωρίζετο ὡς τύπος πίστεως εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Πόντου, ὅπερ ἐσήμαινεν ὅτι πᾶς μὴ κοινωνῶν μετ' αὐτῶν εἶναι αἱρετικός[16]. Τὸ ἔργον του *Κατ' Εὐνομίου*, τοῦ ὁποίου τμήματα ἀνεγίνωσκε κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας συναντήσεις τῶν μελῶν τῆς συνόδου ἢ καὶ ἄλλων προσώπων, ἐντυπωσίασε ζωηρῶς τοὺς ἀκροατάς.

Ἀφιέρωσεν ἔπειτα πολλοὺς μῆνας εἰς περιοδείαν ἀνὰ τὴν Συρίαν, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Ἀραβίαν, κύριος σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ διευθέτησις τῶν προβλημάτων τῆς μητροπόλεως τῶν Βόστρων. Ἐπιστρέψας πάλιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 382 μετέσχε τῆς διασκέψεως ἐπισκόπων ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν τὰ μέλη τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἔκτοτε συνεδέθη στενῶς μὲ πρόσωπα τῆς πρωτευούσης, ὡς εἶναι ἡ Ὀλυμπιὰς εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσεν ἓν ἐκ τῶν

Περὶ τῶν συμβάντων τούτων βλ. *Ἐπιστολὰς* αὐτοῦ 19 καὶ 22.

*Codex Theodosianus* 16, 13.

λαμπροτέρων συγγραμμάτων του, ἰδιαιτέρως δὲ καὶ μὲ τὴν αὐλήν. Ἐξεφώνησεν ἐπικηδείους λόγους εἰς τὴν βασιλόπαιδα Πουλχερίαν καὶ τὴν βασίλισαν Πλακίλλαν, ἀποθανούσας ἀλληλοδιαδόχως τὸ 385. Ἂν καὶ δὲν φαίνεται ὅτι μετέπειτα ἐμειώθη τὸ κῦρος του, ἀφοῦ μάλιστα ἐπεμβαίνει αὐθεντικῶς εἰς τὴν ἐκλογὴν μητροπολιτῶν σπουδαίων ἐπαρχιῶν ὡς ἡ Νικομήδεια, πάντως δὲν ἀκούεται πολὺ συχνά. Διὰ τελευταίαν φορὰν τὸν συναντῶμεν ὡς μέλος τῆς συνόδου, ἡ ὁποία συνεκροτήθη τὸ 394 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς διευθετήσεως τῆς διενέξεως εἰς τὴν ἕδραν τῶν Βόστρων[17]. Κατὰ τὰ ἐγκαίνια ἑνὸς νέου ναοῦ εἰς τὸ Προάστιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γενόμενα κατ' αὐτὸν τὸν χρόνον, ἐξεφώνησε τὸν κατάλληλον λόγον. Πιθανῶς ἀπέθανε τὸ ἑπόμενον ἔτος (395), ἀφοῦ πρὸ τριετίας εἶχεν ἐκ νέου δοκιμασθῆ ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Πέτρου.
Ἡ μνήμη του εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἄγεται τὴν 10 Ἰανουαρίου καὶ εἰς τὴν Δύσιν τὴν 9 Μαρτίου.

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου ἀποδεικνύουν[1] ὅτι ἦτο ἐραστὴς τοῦ κάλλους τῆς φύσεως· ἦτο ὅμως πολὺ περισσότερον ἐραστὴς τοῦ καλοῦ λόγου καὶ τοῦ καλοῦ στοχασμοῦ.
Ἤρχισε νὰ γράφῃ ἀργά, διότι ἐβράδυνε πολὺ νὰ ἀφιερωθῇ ὁριστικῶς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον καί, ὅταν ἀφιερώθη, ᾐσθάνετο ἑαυτὸν ἐπισκιαζόμενον ἀπὸ τὸ μέγαν ἀδελφὸν Βασίλειον. Τὸ πρῶτον ἔργον του, γραφὲν περὶ τὸ 370, ἦτο τὸ *Περὶ Παρθενίας*· ἐγράφη δὲ πιθανῶς κατὰ παρακίνησιν τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐπεθύμει νὰ ἔχῃ τοιοῦτον ἔργον συντεταγμένον ἀπὸ ἕνα ἔγγαμον θεολόγον. Ὁ θάνατος τοῦ Βασιλείου (τέλος τοῦ 378) ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν μιᾶς δεκαπενταετοῦς ἐντατικῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος. Ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε καὶ ὡς πρὸς τὴν δραστηριότητα ταύτην μαθητὴς τοῦ Βασιλείου· ἀπό τινος ἀπόψεως ἦτο συμπληρωτὴς καὶ ἀπολογητὴς τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς αὐτοῦ.
Τελικῶς κατέστη ἐξ ἴσου πολυγράφος μετὰ τῶν ἄλλων μεγάλων Καππαδοκῶν πατέρων τῆς ἐποχῆς του, ἐμπνευσμένος ὡς αὐτοί, ἀλλὰ τεχνικώτερος καὶ μεθοδικώτερος αὐτῶν. Ὅτι ὑπῆρξεν ἐπιμελὴς μαθητὴς τῆς ῥητορικῆς –ἔστω καὶ ἂν μόνος διδάσκαλός του διετέλεσεν ὁ Βασίλειος–, δεικνύεται ἐκ τοῦ ὕφους του, τὸ ὁποῖον διέπεται ἀπὸ

17. MANSI 3, 851.
1. Βλ. π. χ. τὴν *Ἐπιστολὴν* 20.

*τοὺς ρητορικοὺς κανόνας, τὴν ποικιλίαν τῶν σχημάτων τοῦ λόγου* καὶ τὴν ἀττικίζουσαν γλῶσσαν, ἔστω καὶ ἐμποτισμένην διὰ στοιχείων τῆς βιβλικῆς κοινῆς. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁμιλεῖ συχνάκις περὶ τῆς ἰδικῆς του ἀττικῆς παιδείας, ἀλλ' ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἔχει πληρωθῆ μὲ αὐτὴν περισσότερον τούτου.

Αρίστη γνῶσις τῆς κοσμικῆς σοφίας, καὶ ἰδίως τῆς φιλοσοφίας, κατοχὴ τοῦ συνόλου τῆς Γραφῆς, καλὴ ἐνημέρωσις ἐπὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ θεολογικῆς σκέψεως καὶ ὀξεῖα δύναμις συλλήψεως ἐννοιῶν ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν ν' ἀναδειχθῆ εἰς μέγαν συγγραφέα καὶ στοχαστήν.

Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ προβλήματα ὡς πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου. Δὲν ἐσημειώθησαν σοβαραὶ ἀπώλειαι ἔργων του, πλὴν προφανῶς ὁμιλιῶν καὶ ἐπιστολῶν, οὔτε ἦτο εὔλογον νὰ τοῦ ἀποδοθοῦν εἰς μεγάλην ἔκτασιν ξένα ἔργα, δεδομένης τῆς ὑποψίας περὶ ὠριγενιστικῶν του παρεκκλίσεων. Ὑπάρχουν ὅμως μερικαὶ ψευδεπίγραφοι ἀποδόσεις.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἔργων του, ἡ ὁποία κατὰ πρῶτον ἐπρογραμματίσθη ὑπὸ τοῦ U. von Wilamowitz-Moellendorf τὸ 1908 καὶ ἤρχισε νὰ ἐκτελῆται μετὰ δεκατριετίαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ W. Jaeger, ὑποδειγματικὴ ὡς πρὸς πολλὰ κείμενα, δὲν ἔχει ἀκόμη συμπληρωθῆ, καίτοι παρῆλθον ἤδη 66 ἔτη ἀπὸ τῆς ἐνάρξεώς της.

### *Ἐξηγητικὰ ἔργα*

Ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξεν ἐκλεκτικὸς εἰς τὸ ἑρμηνευτικόν του ἔργον, ὅπως ὁ ἀδελφός του Βασίλειος. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἑρμηνευτικά του κείμενα *ἄλλωστε ἀποτελοῦν συνέχειαν τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλείου. Αἱ μυ*στικαὶ αὐτοῦ γενικῶς τάσεις συνετέλεσαν ὥστε νὰ χρησιμοποιήση εὐρέως τὴν τυπολογικὴν μέθοδον ἑρμηνείας, καὶ ἐνίοτε κατὰ κόρον, καίτοι κατ' ἀρχήν, ἀκολουθῶν τὴν ἄποψιν τοῦ Βασιλείου, ἐφρόνει ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ μεταποιῆται «ἡ γραφικὴ λέξις εἰς τροπικὴν ἀλληγορίαν»[2].

*Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, τριάκοντα κεφάλαια.* Εἶναι πασχάλιον δῶρον πρὸς τὸν ἀδελφόν του Πέτρον, σταλὲν εἰς αὐτὸν πιθανῶς τὸ 380. *Πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου*, τὸ ὁποῖον ὁ Γρηγόριος θεωρεῖ ὡς τὸ πρῶτον ὅλων τῶν θεμάτων, βάσει τοῦ χωρίου Γενέσεως 1,26, «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν». Ἂν καὶ ἐγράφη εἰς ἀναπλήρωσιν τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο ὅτι ἄφησεν ὁ Βασίλειος, παραλείψας νὰ ἐπεκτείνη τὰς ὁμιλίας *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀντικειμένου,

2. *Ἀπολογητικὸς εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 44, 121.

εἶναι κάπως διαφόρου χαρακτῆρος· λόγω καὶ τῆς ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος τοῦ θέματος, τὸ ἐποικοδομητικὸν στοιχεῖον ὑποχωρεῖ ἐνώπιον τοῦ θεολογικοῦ. Δύο ὁμιλίαι *Εἰς τὸ ποιήσωμεν ἄνθρωπον* καὶ μία *Περὶ παραδείσου* δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ μέχρι προσφάτως δὲν ἐθεωροῦντο οὔτε τοῦ Βασιλείου, ἂν καὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν φέρονται ὑπὸ τὰ ὀνόματα ἀμφοτέρων. Ἂν εἶναι τοῦ Βασιλείου, ὅπως φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν πυρῆνα των εἶναι, τότε ὁ Γρηγόριος δὲν ἦτο ἐνήμερος ἐπ' αὐτοῦ, λόγω τοῦ ὅτι εἶχε περάσει πολὺς χρόνος χωρὶς νὰ ἐκπληρώση ὁ Βασίλειος τὴν ὑπόσχεσίν του.

*Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς Ἑξαημέρου.* Γραφὲν ὀλίγον μετὰ τὸ *Περὶ κατασκευῆς*, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει εἰς τὸν ἐπίλογον, ἀφιερώθη ἐπίσης εἰς τὸν Πέτρον. Ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν διάλυσιν παρανοήσεων τοῦ κειμένου τῆς Γενέσεως καὶ τὴν διασάφησιν παρεξηγηθεισῶν ἀπόψεων τοῦ Βασιλείου. Ὁ Γρηγόριος βεβαίως εὑρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτύξη μεταφυσικὰς σκέψεις βάσει τῆς διηγήσεως περὶ τῆς δημιουργίας, καταβάλλων προσπάθειαν νὰ μείνη εἰς τὴν κατὰ λέξιν ἑρμηνείαν, ὅπως τὸ ἀπήτει ὁ ἀδελφός του, καὶ τὸ ἐπιτυγχάνει, καίτοι μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ μόνον.

*Περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου.* Εἰς τὸ δοκίμιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπευθύνει πρὸς ἐπίσκοπον Θεοδόσιον, ὁ Γρηγόριος ἑρμηνεύει τὸ πολυσυζητημένον ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὠριγένους χωρίον Α' Βασιλειῶν 28,12 κέξ. περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου ἐν Ἀενδώρ, ἡ ὁποία παρουσίασεν εἰς τὸν Σαοὺλ τὸ πνεῦμα τοῦ Σαμουὴλ προφητεῦσαν εἰς αὐτὸν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ τιμωρίαν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ὠριγένην ὁ Γρηγόριος θέλει νὰ δείξη ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα δαίμων ἐν μορφῇ προφήτου ἦτο ὁ παρουσιασθείς.

*Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν.* Ἀπευθυνόμενον πρὸς φίλον του, «ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ», πραγματεύεται τὸ θέμα εἰς δύο δοκίμια (κκ. 1-9 καὶ 10-25), μὲ κεντρικὴν ἰδέαν, ὅτι ὁ Ψαλτὴρ ἔχει σκοπὸν νὰ δείξη τὴν ὁδὸν πρὸς ἀνύψωσιν τῆς ψυχῆς. Εἰς τὸ πρῶτον δοκίμιον ἡ διαίρεσις τοῦ Ψαλτῆρος εἰς πέντε βιβλία φέρεται νὰ σημαίνη τὰς πέντε βαθμῖδας ἀνόδου τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν τελειότητα. Εἰς τὸ δεύτερον ἑρμηνεύονται αἱ ἐπιγραφαὶ κατ' ἀλληγορικὴν μέθοδον. Αἱ λέξεις ᾠδή, αἴνεσις, ὕμνος, προσευχή, καὶ αἱ παρόμοιαι, ἀπαντῶσαι εἰς τὰς ἐπιγραφάς, δὲν ἔχουν ἐξωτερικὸν νόημα ψαλμοῦ, ἀλλ' ἐσωτερικὸν πνευματικόν. Οὕτως αἱ ἐπιγραφαὶ μετὰ τῶν ψαλμῶν ἔχουν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν, «τὸ πρός τι τῶν ἀγαθῶν καθηγήσασθαι» (κ.2).

Εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην προστίθεται σύντομος *Ἑρμηνεία εἰς τὸν*

*ψαλμὸν 6* περὶ τῆς ὀγδόης, ἡ ὁποία βεβαίως κατ' ἀρχὴν ἦτο αὐτοτελής.

*Ἐξήγησις ἀκριβὴς εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, εἰς ὀκτὼ ὁμιλίας. Ἐπιδίωξις τοῦ ἔργου τούτου, καλύπτοντος τὸ βιβλίον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ 3,13, εἶναι νὰ δείξη ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ ἔχει σκοπὸν τὸ «ὑπερθεῖναι τὸν νοῦν τῆς αἰσθήσεως», τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ὑπὲρ τὰ ἐγκόσμια ἀγαθά. Μὲ τὴν φυγὴν ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ἀγαθά, ὅσον λαμπρὰ καὶ ἂν εἶναι ταῦτα, καὶ τὴν παράδοσιν εἰς τὸ πνεῦμα, θὰ ἐπικρατήση εἰς τὴν ψυχὴν ἡ εἰρήνη. Ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία εἶναι καὶ ἐδῶ ἀκραία.

*Ἐξήγησις ἀκριβὴς εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων* εἰς δέκα πέντε ὁμιλίας, ἀναφερομένη εἰς Ἆσμα 1,1–6,8 καὶ ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ὀλυμπιάδα. Ἐν ἀρχῇ ὁ Γρηγόριος δηλώνει ὅτι εἰς τὸ κείμενον «τὸ μὲν ὑπογραφόμενον ἐπιθαλάμιός τίς ἐστι διασκευή, τὸ δ' ἐννοούμενον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἡ πρὸς τὸ θεῖόν ἐστιν ἀνάκρασις». Δι' ἀποκρυφωμένης ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας δεικνύει τὴν πορείαν τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ νοητὰ καὶ τὴν ἕνωσίν της μετὰ τοῦ Θεοῦ εἰς ἕνα μυστικὸν γάμον. Οὕτως ἡ κεντρικὴ ἰδέα εἶναι διάφορος ἀπὸ τῆς τοῦ Ὠριγένους, ὁ ὁποῖος προβάλλει τὴν ἕνωσιν τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἂν καὶ ὁ Γρηγόριος δὲν ἀπορρίπτει τελείως καὶ αὐτὴν τὴν ἑρμηνείαν. Τὴν ὁριστικὴν μορφὴν ἔλαβε τὸ κείμενον διὰ τῆς ἐπεξεργασίας ταχυγραφικῶν σημειώσεων, τὰς ὁποίας εἶχον κρατήσει ἀκροαταί.

*Εἰς τοὺς Μακαρισμούς*, ὀκτὼ λόγοι. Ὁ Γρηγόριος ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ τὴν ἰδέαν τῶν βαθμίδων. Οἱ μακαρισμοὶ θεωροῦνται ὡς βαθμῖδες μιᾶς κλίμακος, τὴν ὁποίαν ἀνέρχεται ἡ ψυχὴ πορευομένη πρὸς τὴν τελείωσιν. Ἡ ἀρετολογία τοῦ ἔργου εἶναι χριστιανικῆς προελεύσεως, ἂν καὶ ὡρισμέναι ἔννοιαι αὐτοῦ προσεγγίζουν πρὸς τὰς νεοπλατωνικάς.

*Εἰς τὴν προσευχήν*, πέντε λόγοι. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς προσευχῆς γενικῶς, οἱ δὲ ὑπόλοιποι προσφέρουν ἠθικολογικοῦ χαρακτῆρος ἑρμηνείαν τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Ἡ παραμέλησις τῆς προσευχῆς ἀποχωρίζει ἀπὸ τὸν Θεόν.

### *Ἀντιαιρετικὰ ἔργα*

Ἀναγκαῖος καρπὸς τῆς ἐποχῆς, τὰ ἀντιαιρετικὰ συγγράμματα τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ εἴδους των καὶ πλὴν τῆς ἀντι-

κρούσεως τῶν ξένων ἀπόψεων περικλείουν συχνάκις θαυμασίας ἐκθέσεις περὶ τῶν ἰδικῶν του ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ ἀπόψεις τῆς ὀρθοδοξίας.

*Πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιρρητικοί.* Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον ὑπάρχουν τρεῖς λόγοι (βιβλία) τοῦ Γρηγορίου, γραφέντες ἀλληλοδιαδόχως μὲ ἑνιαῖον σκοπόν· κατὰ πρῶτον μὲν τὴν ὑπεράσπισιν τῆς μνήμης τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου, γενικώτερον δὲ τὴν ἀναίρεσιν τῶν δοξασιῶν τοῦ αἱρεσιάρχου Εὐνομίου καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Τὸ 378 ὁ Εὐνόμιος ἐξέδωσε τὸ ἔργον του *Ἀπολογία ὑπὲρ Ἀπολογίας* εἰς ἀντίκρουσιν τοῦ *Ἀνατρεπτικοῦ* τοῦ Βασιλείου, ὅστις εἶχε κυκλοφορηθῆ πρὸ δεκατεσσάρων ἤδη ἐτῶν. Ὁ Εὐνόμιος δὲν περιωρίζετο εἰς ἀναίρεσιν τῶν θέσεων τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ καθήπτετο καὶ τῆς ὑπολήψεως τούτου, κατηγορῶν αὐτὸν ὡς ἐριστικόν, ἐχθρὸν τῆς ἀληθείας, σοφιστήν, ἀπατεῶνα καὶ τὰ παρόμοια. Ὁ Βασίλειος δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀπαντήσῃ προσωπικῶς, διότι μετ' ὀλίγους μῆνας ἀπέθανε· τὴν ἀποστολὴν δὲ ταύτην ἀνέλαβεν ὁ Γρηγόριος, κατὰ παράκλησιν καὶ τοῦ ἀδελφοῦ των Πέτρου.

Τὸ πρῶτον βιβλίον πρέπει νὰ ἐγράφη ἤδη τὸ 379, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος, εἰς ἀντίκρουσιν τῶν γραφομένων ἀντιστοίχως εἰς τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ Εὐνομίου. Εἰς τὰς ἰδιωτικὰς διασκέψεις αἱ ὁποῖαι ἐπραγματοποιοῦντο κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου ὁ Γρηγόριος ἀνέγνωσε τὸ κείμενον τῶν βιβλίων τούτων ἐνώπιον ὁμίλου, εἰς τὸν ὁποῖον συμπεριελαμβάνοντο ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ὁ Ἱερώνυμος, ὅστις καὶ μαρτυρεῖ περὶ τούτου[3]. Ἀλλ' ὁ Εὐνόμιος δὲν ἤθελε νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ὀλίγον βραδύτερον συνέταξε νέον ἔργον κατὰ τοῦ Βασιλείου, ὁ δὲ Γρηγόριος ἀπήντησεν εἰς αὐτὸ διὰ τοῦ τρίτου βιβλίου.

> «Δὶς ἤδη καταβληθεὶς ἐν τοῖς προλαβοῦσι λόγοις Εὐνόμιος, οὔπω συγχωρεῖ τῇ ἀληθείᾳ κατὰ τοῦ ψεύδους ἔχειν τὰ νικητήρια.·ἀλλὰ ἐκ τρίτου πάλιν κατὰ τῆς εὐσεβείας διὰ τῆς λογογραφίας κονίζεται»[4].

Μετὰ τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον ὁ Εὐνόμιος εἶχεν ὑποβάλλει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον *Ἔκθεσιν πίστεως*, τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος ἀνήρεσε μετ' ὀλίγον, πιθανῶς τὸ 383. Ἡ ἀναίρεσις αὐτή, φέρουσα τὸν τίτλον *Ἀντιρρητικὸς εἰς τὴν Εὐνομίου Ἔκθεσιν*, ἦτο ἀρχικῶς ἀνεξάρτητος τῶν τριῶν ὡς ἄνω βιβλίων, ἀλλὰ βραδύτερον ἡ χειρόγραφος παράδοσις τὴν συνέδεσε μετ' αὐτῶν κατὰ τρόπον ἀνώμαλον.

3. *De viris illustribus* 128.
4. *Κατὰ Εὐνομίου* 3.1.1.

Ἀλλ' ἡ σύγχυσις τῆς χειρογράφου παραδόσεως ὡς πρὸς τὰ κατ' Εὐνομίου ἔργα τοῦ Γρηγορίου ὑπῆρξε γενικωτέρα καὶ παρετηρήθη πολὺ ἐνωρίς, ἀπὸ τοῦ στ' ἤδη αἰῶνος. Τὸ μὲν τρίτον βιβλίον, τὸ καὶ ἐκτενέστερον, ἀπετελεῖτο ἀπὸ 10 κεφάλαια ἢ τόμους, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήθησαν αὐτοτελῆ κάποτε, οὕτως ὥστε προστεθέντων ἐν ἀρχῇ καὶ τῶν δύο πρώτων βιβλίων τὸ σύνολον τῶν βιβλίων νὰ φθάσῃ τὰ δώδεκα. Ἔπειτα δὲ τὸ δεύτερον βιβλίον, λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος του, παρεμερίσθη, ὁπότε ὁ Φώτιος ἐγνώριζε δύο μόνον βιβλία τοῦ ἔργου[5]. Ἐπειδὴ ὅμως ἄλλοθεν ἦτο γνωστὸν περὶ ὑπάρξεως τριῶν βιβλίων, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐλλείποντος δευτέρου ἐτοποθετήθη ἡ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω ἀναίρεσις τῆς Ἐκθέσεως. Τὸ δεύτερον ὅμως παραμερισθὲν βιβλίον δὲν ἐχάθη, ἀλλὰ εἰς μερικὰ χειρόγραφα προσετέθη εἰς τὸ τέλος τοῦ τρίτου βιβλίου ὡς δέκατον τρίτον βιβλίον ἢ ὡς ἐξάρτημα. Εἰς τὴν νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Jaeger ἀποκατεστάθησαν τὰ πράγματα.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων ἀντιαρειανικῶν συγγραμμάτων, ἂν καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀκολουθῇ κατὰ πόδας τὸ ἀντίστοιχον κείμενον τοῦ Εὐνομίου παρακωλύει τὴν πρωτοβουλίαν καὶ περιορίζει τὴν μεθοδικότητα. Παρουσιάζει τὸν Εὐνόμιον ὡς ὀρθολογιστήν, *ἀλλὰ* καὶ ὡς διαστρεβλωτὴν τῶν ἀριστοτελικῶν καὶ πλατωνικῶν ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ.

*Κατὰ Ἀπολιναριστῶν πρὸς Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας.* Τὸ βραχὺ τοῦτο δοκίμιον ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Θεοφίλου εἰς ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας (385). Ὁ Γρηγόριος, ἀφοῦ ἤδη εἶχεν ἐκλείψει ὁ μέγας ἀδελφός του, θέλει νὰ παρακινήσῃ τὸν Θεόφιλον ν' ἀναλάβῃ τὸ ἔργον καταπολεμήσεως τοῦ ἀπολιναριστικοῦ ἄγους· εἰς τὴν *πραγματικότητα ὅμως ἐφοβεῖτο μήπως θὰ συνεχίζετο εἰς τὴν* Ἀλεξάνδρειαν ἡ πρὸς τὸν Ἀπολινάριον εὔνοια. Οἱ Ἀπολιναρισταὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν «προφέρουσιν ὡς τινῶν τῶν κατὰ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν δύο πρεσβευόντων υἱοὺς ἐν τῷ δόγματι, τὸν μὲν κατὰ φύσιν ὄντα, τὸν δὲ κατὰ θέσιν ὕστερον προσγενόμενον», ἀφ' ἑτέρου δὲ δέχονται οἱ ἴδιοι «σάρκινον τὸν Λόγον καὶ Δημιουργὸν τῶν αἰώνων τὸν τοῦ ἀνθρώπου υἱὸν καὶ θνητὴν τοῦ Υἱοῦ τὴν θεότητα»[6].

*Ἀντιρρητικὸς πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου.* Γραφὲν ὀλίγον μετὰ τὸ προηγούμενον, ἐπιχειρεῖ ἐκτενεστέραν συστηματικὴν ἀνασκευὴν τῶν δοξασιῶν τοῦ Ἀπολιναρίου, ὡς αὗται ἦσαν ἐκτεθειμέναι εἰς τὸ σύγγραμμα τούτου *Ἀπόδειξις περὶ τῆς θείας σαρκώσεως τῆς καθ' ὁμοίωσιν ἀνθρώπου.* Ἀποκρούει κυρίως ὅτι ὁ θεῖος Λόγος κατέλαβε τὴν θέσιν

*Μυριόβιβλος* 6 ἑ.
*Κατὰ Ἀπολιναριστῶν*, Jaeger III, σ. 120.

δηλώνεται εἰς τὸν πρόλογον. Ἐξ ἄλλου δὲν παρουσιάζεται ὡς τεχνητὸν λογοτεχνικὸν κατασκεύασμα, ἀλλὰ ὡς προϊὸν μιᾶς συνεχοῦς ἐνασχολήσεως μὲ τὴν θεολογίαν, σύνοψις θεολογικῶν ἀπόψεων αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡριμάσει ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν διάνοιαν ἑνὸς ἱκανοῦ στοχαστοῦ. Μετὰ τὴν κατηχητικοῦ χαρακτῆρος *Ἐπίδειξιν* τοῦ Εἰρηναίου καὶ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα *Περὶ ἀρχῶν* τοῦ Ὠριγένους, ἔχομεν ἐδῶ τὴν τρίτην ἀπόπειραν συστηματικῆς παρουσιάσεως τῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀγωγῆς, τὴν καὶ ἐπιτυχεστέραν. Ὁ *Κατηχητικὸς* συγγενεύει περισσότερον τῶν ἄλλων πρὸς τὰ μεταγενέστερα συστήματα δογματικῆς, μολονότι δὲ ἡ συνοπτικὴ αὐτοῦ μορφὴ δὲν ἐπιτρέπει εὐρεῖαν ἀνάπτυξιν τῶν ἐξεταζομένων ἐπὶ μέρους προβλημάτων καὶ διείσδυσιν εἰς ὅλας τὰς πτυχὰς αὐτῶν, οὗτος εἶναι ἓν τῶν σπουδαιοτέρων πατερικῶν ἔργων. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀπόψεων δίδεται συχνάκις προσοχὴ εἰς τὰς ἀντιθέτους δοξασίας τῶν Ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων, ὁπότε αὕτη λαμβάνει ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς δοξασίας τῶν αἱρετικῶν. Ἂν καὶ εἴς τινα σημεῖα εἶναι φανεραὶ αἱ ἐπιδράσεις τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Μεθοδίου, τοῦ Ἀθανασίου, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ Πλάτωνος, κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ διαπραγματεύσεις εἶναι πρωτότυπος. Ὁ Γρηγόριος διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν προσπαθεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν θεῖον Λόγον, ὡς βεβαιώνει ὁ ἴδιος, καὶ διὰ τοῦτο ὡς θεμελιώδη ἀρχὴν διατηρεῖ τὴν Γραφὴν καὶ τὴν πίστιν. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ μοῖρα του καταλαμβάνουν τὸ κέντρον τῆς σκέψεως αὐτοῦ, εἰς τὸ βάθος ὅμως εὑρίσκεται ὁ Θεὸς καὶ εἰς τὸ πλευρὸν οἱ παράγοντες τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω μετὰ τὸν πρόλογον, τὸ πρῶτον μέρος (1–4) εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ, τὸ δεύτερον μέρος (5–32) ἀσχολεῖται μὲ τὰ θέματα τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ, τὸ δὲ τρίτον (33–40) ἀναφέρεται εἰς τὰ μυστήρια τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς εὐχαριστίας καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς πίστεως.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη περὶ τὸ 385, τὴν ἐποχὴν τῆς μεγαλυτέρας θεολογικῆς ἐπιδόσεως τοῦ Γρηγορίου. Τὸ τέλος ὅμως αὐτοῦ συνίσταται εἰς ἀντιμονοφυσιτικὸν ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖον ἐκ λάθους τῆς χειρογράφου παραδόσεως παρενεβλήθη μεταγενεστέρως.

*Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*. Εἶναι ὁ ἄλλως *Μακρίνεια* λεγόμενος διάλογος. Ὁ Γρηγόριος, ἀνήσυχος διὰ τὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας τῆς ἀδελφῆς του, κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ τῆς συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ 379, ἐπεσκέφθη τὴν πρὰ τὸν Ἶριν ποταμὸν εἰς τὸ οἰκογενειακόν

τῆς λογικῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἄρα ὅτι ὁ Λόγος εἰσῆλθεν ἁπλῶς εἰς τὴν σάρκα καὶ ὄχι εἰς τὸν ἄνθρωπον· ἀποκρούει ἐπίσης ὅτι τὸ ἀνθρώπινον σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἶναι θείας προελεύσεως, ὡς συνήγετο ἐκ τῆς ἐν γένει ἐπιχειρηματολογίας τούτου. Τὸ δοκίμιον τοῦτο εἶναι τὸ κάλλιστον ἀντιαπολιναριστικὸν σύγγραμμα.

*Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων.* Εἶναι βραχὺ δοκίμιον εἰς τὸ ὁποῖον συνοψίζονται τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν Πνευματομάχων, ὡς εἶχον διατυπωθῆ ὑπὸ Ἀθανασίου, Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι αὐτοί, οἱ Πνευματομάχοι, «ἀσεβεῖν αἰτιῶνται τοὺς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μεγαλοπρεπεῖς ἔχοντας ὑπολήψεις». Καὶ τονίζει ὅτι δὲν ὑφίσταται Χριστιανισμὸς χωρὶς πίστιν εἰς τὴν θεότητα τοῦ Πνεύματος· «ὁ χριστιανὸς τῇ εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα πίστει χαρακτηρίζεται»[7]. Τὸ ὄνομα τοῦ Μακεδονίου ἢ τῶν Μακεδονιανῶν δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ κείμενον, ἐξ οὗ καὶ καθίσταται πιθανὸν ὅτι εἰς εἰς τὸν τίτλον προσετέθη μεταγενεστέρως ὑπ' ἄλλων. Ἂν καὶ τὸ δοκίμιον δὲν εἶναι τόσον πρωτότυπον ὅσον συνήθως εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου, δὲν ὑπάρχει λόγος ἀρνήσεως τῆς γνησιότητός του.

Ὁ *Λόγος κατὰ Ἀρείου καὶ Σαβελλίου*, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἄρειος μνημονεύεται μαζὶ μὲ τὸν Ἀχίλλιον, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν πλείστων ὡς νόθος, ὁ δὲ K. Holl τὸν ἀποδίδει εἰς τὸν Δίδυμον τὸν Τυφλόν. Τὸ θέμα ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευναν. Βεβαίως ὅμως τὸ *Κατὰ Μανιχαίων*[8] σύντομον κείμενον, περιέχον δώδεκα συλλογισμοὺς περὶ τοῦ κακοῦ, εἶναι ξένον. Αἱ δὲ *Ἐκλογαὶ μαρτυριῶν πρὸς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς* εἶναι ἀπὸ τὰ συνήθη ἀπολογητικὰ ἀνθολόγια.

*Δογματικὰ ἔργα*

Ἐκλεκτὰ εἶναι καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τὰ ἔχοντα συστηματικώτερον δογματικὸν χαρακτῆρα.

*Λόγος Κατηχητικὸς Μέγας.* Εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακώτερα κείμενα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ὡς καὶ ὁ τίτλος δεικνύει, σχετίζεται μὲ τὴν θεολογικὴν καὶ ἠθικὴν κατάρτισιν τῶν Χριστιανῶν· ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν ἀποτελεῖ συλλογὴν κατηχήσεων, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι αἱ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ὁ Γρηγόριος ἠθέλησε ν' ἀναγάγῃ τὸν θεσμὸν τῶν κατηχητικῶν ὁμιλιῶν εἰς μεθοδικὸν σύστημα διδασκαλίας περὶ τῆς πίστεως καὶ τοῦ τρόπου τοῦ βίου. Δὲν ἀπευθύνεται κατ' ἀρχὴν πρὸς τοὺς κατηχουμένους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς κατηχητάς, ὡς

7. Jaeger III.1 σ. 102.
8. PG 46. 541-544

των κτῆμα μονάζουσαν μεγαλυτέραν ἀδελφήν του Μακρίναν. Πράγματι ἡ ἀδελφὴ εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ βίου της, προφανῶς ἐπισπευσθείσας ἐκ τοῦ πόνου διὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Βασιλείου. Τὴν συζήτησιν, ἡ ὁποία διεξήχθη τὴν παραμονὴν τοῦ θανάτου αὐτῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν, κατέγραψεν εὐθὺς ἀμέσως ὁ Γρηγόριος ὑπὸ διαλογικὴν μορφὴν καὶ μὲ σκηνικὸν ὑπενθυμίζον τὸν Φαίδωνα τοῦ Πλάτωνος, τὸν ὁποῖον καὶ μνημονεύει. Στρέφεται περὶ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῶν εὐρυτέρων πλαισίων τοῦ κτιστοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱεραρχίας τῶν ὄντων· τῆς ψυχῆς, τῆς ζωῆς, τοῦ θανάτου, τῆς ἀθανασίας, τῆς ἀναστάσεως, τῆς ἀποκαταστάσεως. Ὡς διδάσκαλος παρίσταται ἐδῶ ἡ Μακρίνα, γνωρίζουσα εἰς βάθος τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν καὶ ἐμμένουσα σταθερῶς εἰς αὐτήν, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ἐμφανίζεται ὡς ἀδιαφώτιστος. Εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων ἔργων τῆς πατερικῆς γραμματείας καὶ διὰ τὴν βαθύτητα καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῶν σκέψεων καὶ διὰ τὴν λογοτεχνικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία τὸν διακρίνει.

*Πρὸς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν.* Παρουσιάζει τὸ τριαδικὸν πρόβλημα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, δηλαδὴ τῶν γενικῶς παραδεδεγμένων ἀρχῶν. Ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἀπὸ τῶν Ἐθνικῶν προερχόμενον ἐρώτημα, «ἀφοῦ σεῖς οἱ Χριστιανοὶ δέχεσθε τρεῖς θεούς, πῶς κατηγορεῖτε ἡμᾶς ὡς πολυθεϊστάς;». Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι δὲν δεχόμεθα τρεῖς θεούς, διότι τὸ ὄνομα Θεὸς δὲν εἶναι δηλωτικὸν προσώπου, ἀλλὰ δηλωτικὸν οὐσίας. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ οὐσία εἶναι μία, καὶ ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, ἔστω καὶ ἂν εὑρίσκεται εἰς τρία πρόσωπα.

*Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον.* Ὁ Ἀβλάβιος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται καὶ μία ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου, εἶχεν ἐρωτήσει κάτι παρόμοιον μὲ τοὺς ὡς ἄνω Ἕλληνας. Ὅταν δεχώμεθα τὴν θεότητα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, πῶς δὲν δεχόμεθα προφανῶς τρεῖς θεούς; Ὁ Γρηγόριος ἀπαντᾷ καὶ ἐδῶ ὅτι, λέγοντες θεόν, ἐννοοῦμεν τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνωτάτου ὄντος, ἡ ὁποία εἶναι μία. Τὰ τρία πρόσωπα ἐκφράζουν τὰς τριαδικὰς ὑποστατικὰς σχέσεις. Τὰς ὑποστάσεις διακρίνει ἐπὶ τῆς Τριάδος ὁ λόγος τοῦ αἰτίου, τὴν ἑνότητα ἐξασφαλίζει ἡ οὐσία. «Τὸ μὲν ἀναιτίως εἶναι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ αἰτίου πρεσβεύειν, ἡ δὲ θεία φύσις ἀπαράλλακτός τε καὶ ἀδιαίρετος διὰ πάσης ἐννοίας καταλαμβάνεται»[9].

*Περὶ πίστεως πρὸς Σιμπλίκιον.* Εἶναι βραχύτατον δοκίμιον πρὸς τὸν τριβοῦνον Σιμπλίκιον, ἀκέφαλον καὶ κολοβόν, διὰ τοῦ ὁποίου ἀντι- 9-

κρούεται ἡ διδασκαλία τῶν Ἀρειανῶν καὶ κατοχυρώνται ἡ θεότης καὶ ὁμοουσιότης τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος.

*Περὶ Τριάδος πρὸς Εὐστάθιον.* Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀρχίατρον Εὐστάθιον, φίλον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου[10]. Εἶναι δοκίμιον κατὰ τῶν Πνευματομάχων, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου συμπεριελήφθη ἐκ συγχύσεως μεταξὺ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου[11].

*Περὶ εἱμαρμένης.* Κατὰ παράκλησιν φίλου ὁ Γρηγόριος συνέταξε τὸ παρὸν κείμενον, ἀποτελοῦν ἔκθεσιν περὶ συζητήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 382 μετά τινος Ἐθνικοῦ φιλοσόφου περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀστερισμῶν ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων καὶ περὶ εἱμαρμένης. Ὁ Γρηγόριος κατοχυρώνει τὴν αὐτεξουσιότητα τοῦ ἀνθρώπου, γελοιοποιεῖ τὴν γνώμην ὅτι ἡ θέσις τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου καθορίζουν τὴν μελλοντικὴν τύχην του καὶ ἀναγκάζει τὸν φιλόσοφον νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ εἱμαρμένη δὲν εἶναι θεός.

*Περὶ νηπίων πρὸς ὥρας ἀφαρπαζομένων.* Ἀφιερωμένον εἰς τὸν κυβερνήτην Καππαδοκίας Ἱέριον, προσπαθεῖ νὰ ἐξιχνιάσῃ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους ὡρισμένα νήπια ἀποθνήσκουν προώρως· εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ πρόληψις ἐκδηλώσεως κακίας ἐκ μέρους τῶν ἀφαρπαζομένων.

Τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ψυχῆς*[12] κείμενον εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ὁμότιτλον ἔργον τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσσης.

### *Ἀσκητικὰ καὶ πνευματικὰ ἔργα*

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης δὲν ἠσχολήθη, ὡς ὁ ἀδελφός του Βασίλειος καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὴν σύνταξιν ἀσκητικῶν κανόνων καὶ διατάξεων· ἀλλὰ προέβη εἰς ἀνατομίαν τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου, καὶ καθώρισε τὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ διέπουν αὐτόν. Αἱ ἀρχαὶ αὐταὶ εἶναι κάπως ἰδεώδεις, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρονται κατ' ἀποκλειστικότητα εἰς τὸν μοναχικὸν βίον.

*Περὶ παρθενίας.* Εἶναι θαυμάσιον δοκίμιον τὸ ὁποῖον ὑφίστατο εἰς δύο παραλλαγὰς μὲ ἐλαφρὰς μεταξύ των διαφοράς, σήμερον δὲ σώζεται μόνον ἡ δευτέρα παραλλαγή, προελθοῦσα ἐκ τῆς πρώτης δι' ἐπεξεργασίας καὶ βελτιώσεως παρὰ τοῦ ἰδίου, ἐνῶ καὶ ἐκ τῆς πρώτης ἔχουν παραμείνει ὡρισμένα στοιχεῖα. Τὸ ἔργον εἰς τὴν πρώτην του μορφὴν συνετάγη ὀλίγον μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Βασιλείου εἰς ἐπί-

10. Βλ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ* 151.
11. *Ἐπιστολὴ* 189.
12. PG 45, 188–221.

σκοπον Καισαρείας καὶ ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γρηγορίου εἰς ἐπίσκοπον Νύσσης, ἄρα περὶ τὸ 371. Κατὰ τὸν Γρηγόριον ἡ παρθενία δίδει εἰς τὸν ἀνθρώπινον πόθον πτερά, διὰ ν' ἀνυψωθῇ εἰς τὰ οὐράνια καὶ νὰ ἑνωθῇ μὲ τὸν Θεόν· εἶναι ὁδὸς διὰ τῆς ὁποίας ἡ θεότης κατέρχεται ἐκ νέου εἰς τὴν γῆν καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται εἰς τὰ οὐράνια. Ὅπως ὁ Θεὸς κατῆλθε σαρκικῶς διὰ τῆς Παρθένου Μαρίας, οὕτω κατέρχεται πνευματικῶς καὶ εἰς τὴν παρθένον ψυχήν, ἡ ὁποία καθίσταται νύμφη τοῦ Χριστοῦ. Πρότυπα παρθενίας προβάλλονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἀρχιπάρθενος Χριστός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Παρθένος Μαρία. Ὅπως εἰς τὴν Μαρίαν, οὕτω καὶ εἰς ἑκάστην παρθένον γεννᾶται ὁ Χριστός, ἂν καὶ ὄχι σωματικῶς ἀλλὰ πνευματικῶς. Εἰς τὸ τέλος ὁ Γρηγόριος προβάλλει ὡς ὑπόδειγμα παρθενικοῦ ἀνδρὸς τὸν ἀδελφόν του Βασίλειον[13]· ἀλλ' ὡς πρὸς ἑαυτὸν ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι νυμφευθεὶς δὲν ἔμεινεν εἰς τὸ παρθενικὸν στάδιον.

*Τί τὸ Χριστιανῶν ὄνομα ἢ ἐπάγγελμα.* Τὸ ἐπιστολικὸν τοῦτον δοκίμιον, γραφὲν εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἁρμόνιον, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ πλῆκτρον κτυπῶν τὰς χορδὰς γηραιᾶς λύρας. Ἀπαντῶν εἰς τὸ ἐρώτημα τούτου, ὁ Γρηγόριος λέγει ὅτι «Χριστιανισμός ἐστι τῆς θείας φύσεως μίμησις»[14] καὶ τονίζει ὅτι αὕτη δὲν ὑπερβαίνει τὰ ἀνθρώπινα μέτρα, καθ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Ἡ ἀρχέγονος κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου ἦτο πολὺ ὑψηλή, ἐκεῖ δὲ πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ οὗτος, ὁπότε ἡ μίμησις καθίσταται ἀποτελεσματική.

*Περὶ τελειότητος καὶ ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν Χριστιανόν.* Εἶναι δοκίμιον γραφὲν μετὰ τὸ προηγούμενον καὶ ἀφιερούμενον εἰς τὸν μοναχὸν Ὀλύμπιον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀφιερώθη καὶ ὁ *Βίος τῆς Μακρίνης*. Ἐν αὐτῷ ὡς ὑπόδειγμα βίου προτείνεται ὁ Χριστός, τοῦ ὁποίου ἡ προσωπικότης εἰς ἄλλα μὲν σημεῖα εἶναι ἀξία λατρείας, εἰς ἄλλα δὲ εἶναι ἀξία μιμήσεως. Πρὸς περιγραφὴν τῆς προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τοῦ ἀσφαλεστέρου ὁδηγοῦ εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς μίμησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ πρὸς τὴν τελείωσιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κατάστασιν ἀπεριορίστου προοδευτικότητος.

*Περὶ τοῦ κατὰ Χριστὸν σκοποῦ καὶ τῆς κατὰ ἀλήθειαν ἀσκήσεως.* Γραφὲν μετὰ τὸ 390, κατὰ παράκλησιν μοναχῶν, ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν λέξιν τοῦ Γρηγορίου περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Οὗτος τονίζει ἐν αὐτῷ τὴν ἄποψιν ὅτι προϋπόθεσις τοῦ πνευματικοῦ βίου εἶναι ἡ ἄρνησις τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἀκόμη, καὶ ἡ ἀναζήτησις τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. «Ἄρνησις δὲ ψυχῆς τὸ μηδαμῶς

13. Κεφ. 23.
14. PG 46.244

ζητεῖν τὸ ἑαυτοῦ θέλημα, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τούτῳ κεχρῆσθαι καθάπερ ἀγαθῷ κυβερνήτῃ»[15]. Δίδει πλήρη εἰκόνα τοῦ «φιλοσόφου» βίου, τοῦ ἀσκητικοῦ, μὲ μίαν προσπάθειαν ἐναρμονίσεως τῆς ἐννοίας τῆς κλασικῆς ἀρετῆς μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς χάριτος. Τὸ δοκίμιον παλαιότερον ἦτο μερικῶς μόνον γνωστόν, ἐπειδὴ δὲ ὡμοίαζε μὲ τὴν λεγομένην *Μεγάλην Ἐπιστολὴν* τοῦ Μακαρίου, ἐθεωρεῖτο ὡς προελθὸν ἐξ αὐτῆς καὶ ἄρα ὡς ψευδεπίγραφον. Ὁ Jaeger, ἐκδώσας τὸ κείμενον πλῆρες, ἀπέδειξε ὅτι εἶναι γνήσιον καὶ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη προέρχεται ἐξ αὐτοῦ.

*Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως ἢ Περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος.* Νεανίας ὀνόματι Καισάριος παρεκάλεσε τὸν Γρηγόριον νὰ χαράξῃ ἓν διάγραμμα περὶ τοῦ βίου τῆς τελειότητος, οὗτος δὲ ἐθεώρησε προσφορώτερον νὰ προβάλῃ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς πάντα ἀναγνώστην τὸν Μωϋσῆν ὡς πρότυπον τοῦ τελείου βίου, «οἷόν τι πρωτότυπον ἐν μορφῇ κάλλους»[16]. Διαιρούμενον εἰς δύο βιβλία, προσφέρει μὲ τὸ πρῶτον μὲν ἱστορικὴν βιογραφίαν τοῦ νομοθέτου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, μὲ τὸ δεύτερον δὲ «θεωρίαν» περὶ τοῦ βίου τοῦ νομοθέτου δι' ἀκράτου ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας. Κατ' ἄλλον τρόπον θὰ ἐλέγομεν ὅτι διαγράφει δύο προσωπογραφίας τοῦ Μωϋσέως, τὴν μίαν κατὰ τὴν φυσιοκρατικὴν τεχνοτροπίαν, τὴν ἄλλην κατὰ τὴν ἀφηρημένην τεχνοτροπίαν. Ὁ Γρηγόριος δανείζεται μὲν ἀπὸ ἄλλους ὑλικὰ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς εἰκόνος καὶ χρησιμοποιεῖ μάλιστα πλατωνικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ παρουσιάζει ἐδῶ μίαν πρωτότυπον χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τελειώσεως. Τελείωσις εἶναι μία ἄνευ τέλους κίνησις, μία ἀδιάκοπος διείσδυσις τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπου ὑψηλὰ εἰς τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ. Ὅπως ὁ Μωυσῆς ἀνῆλθεν εἰς τὸν γνόφον τοῦ Σινᾶ, οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ ἀνέρχεται εἰς τὸν θεῖον γνόφον. Ἀπὸ τοὺς σαφεῖς ὑπαινιγμοὺς περὶ γεροντικῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέως συνάγεται ὅτι τὸ ἔργον πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὸ 390. Τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα διατηροῦν τοῦτο, δεικνύουν πόσον δημοφιλὲς ἀνάγνωσμα ἦτο.

*Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης.* Μεταβαίνων εἰς τὴν Ἀραβίαν τὸ 381 ὁ Γρηγόριος συνήντησεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν μοναχὸν Ὀλύμπιον, ὁ ὁποῖος ἐνδιεφέρθη ἰδιαιτέρως νὰ ἔχῃ πληροφορίας περὶ τῆς προσφάτως ἀποθανούσης Μακρίνης. Τότε ὁ Γρηγόριος κατέστρωσε τὸ κείμενον τοῦτο, θέλων νὰ συμπεριλάβῃ εἰς αὐτὸ ἀκριβῆ στοιχεῖα, ἀλλὰ καλύπτων τὴν βιογραφίαν διὰ τῆς ἀρετολογίας. Δεικνύει ὅτι ἡ Μακρίνα, προϊσταμένη μονῆς καὶ ἐνάρετος μοναχή, ἔφθασεν εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ἀρετῆς «διὰ φιλοσοφίας». Ἐκ τῶν

15. PG 46, 297.
16. PG 44, 429.

πρώτων άγιογραφικῶν κειμένων ὁ βίος οὗτος, ἀπέβη εὐχάριστον ἀνάγνωσμα εἰς ἀσκητρίας καὶ ἀσκητάς.

*Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ἐπὶ ταῖς ἐπιτιμήσεσιν.* Εἶναι μικρὸν δοκίμιον, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἀλλὰ πρὸς ὅλους τοὺς Χριστιανούς· ἰδιαιτέρως δὲ ἀπευθύνεται πρὸς τὰ μέλη τοῦ ποιμνίου του, τὰ ὁποῖα, βαρυνθέντα τὰς συστάσεις καὶ προτροπὰς εἰς διόρθωσιν τοῦ βίου των, εἶχον ἀπομακρυνθῆ τῆς Ἐκκλησίας.

*Πρὸς Λητόϊον ἐπίσκοπον.* Εἶναι ἐπιστολικὸν δοκίμιον, τὸ ὁποῖον πραγματεύεται περὶ κανονικῶν ζητημάτων· «περὶ τῆς ἐννόμου καὶ κανονικῆς ἐπὶ τῶν πεπλημμελημένων οἰκονομίας, ὅπως ἂν θεραπευθείη πᾶν ἀρρώστημα ψυχικόν». Διαιρεθὲν εἰς 8 κανόνας προσέλαβε κανονικὸν κῦρος[17].

## *Ὁμιλίαι*

Ἡ συλλογὴ ὁμιλιῶν καὶ λόγων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἶναι σχετικῶς μικρά, ἀλλ' ἡ θεματικὴ ποικιλία των εἶναι μεγάλη καὶ ὁ ἐκφραστικὸς πλοῦτος των ἄφθονος. Κατὰ τὸν Φώτιον[18] κανεὶς ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ δὲν ἔχει τόσον λαμπρὸν ὕφος καὶ τόσον εὐχάριστον εἰς τὰ ὦτα λόγον. Οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταὶ εἰς τὸ σύνολόν των σχεδὸν ἀπορρίπτουν αὐτὴν τὴν εὐμενῆ ἀξιολόγησιν τοῦ Φωτίου καὶ ἐπιρρίπτουν εἰς τὸν Γρηγόριον τὴν κατηγορίαν ὅτι ἔχει φορτώσει τοὺς λόγους του μὲ ρητορικὰ σχήματα καὶ ἄνθη. Αὐτοὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ ἔχουν τὴν ἀπαίτησιν ἀπὸ τὸν Γρηγόριον νὰ εἶχε γράψει τοὺς λόγους του δι' αὐτοὺς καὶ ὄχι διὰ τοὺς συγχρόνους του. Οἱ σύγχρονοί του φαίνεται ὅτι ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς τὸν καλύτερον χριστιανὸν ρήτορα, ἐξ οὗ καὶ εἰς πᾶσαν ἐπίσημον εὐκαιρίαν εἰς αὐτὸν ἀνέθετον τὴν ἐκφώνησιν λόγου, καίτοι ἦτο ἐπίσκοπος μιᾶς ἀσήμου κωμοπόλεως. Ἐξεφώνησε τὸν ἐναρκτήριον λόγον εἰς τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον, τὸν λόγον εἰς τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου ὡς ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἐπικήδειον εἰς τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας, εἰς τὴν βασίλισσαν Πλακίλλαν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Οἱ λόγοι του δὲν ἤρεσαν μόνον εἰς τοὺς συγχρόνους του, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Παρουσιάζομεν τὰς ὁμιλίας κατὰ τὸ περιεχόμενόν των.

*Δογματικαί.* Εἶναι κυρίως δύο. Εἰς τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν, *Εἰς τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, οἱ αἱρετικοὶ συγκρίνονται μὲ τοὺς ἀντιλέγοντας πρὸς τὸν Παῦλον ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ Στωϊκοὺς καὶ

17. Ράλλη, Ποτλή, *Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων*, 4, 295–330.

18. *Μυριόβιβλος* 6.

Ἐπικουρείους. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν* ἐκ λάθους ἔχει τὸν τίτλον τοῦτον, διότι εἰς τὴν πραγματικότητα ἐξεφωνήθη εἰς σύνοδον ἐπισκόπων ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἴτε κατὰ τὸ 381 -τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον- εἴτε κατὰ τὸ 394, ὁπότε αὕτη θὰ ἦτο ἡ τελευταία παρ' αὐτοῦ ἐκφωνηθεῖσα. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἀπευθύνεται κατὰ τῶν Πνευματομάχων, κάτι τὸ ὁποῖον συνηγορεῖ βασικῶς ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως περὶ τῆς ἐκφωνήσεώς της τὸ 381.

*Ἠθικαί.* Ἡ ἀπευθυνομένη *Πρὸς τοὺς βραδύνοντας εἰς τὸ βάπτισμα* ἐξεφωνήθη τὴν 7 Ἰανουαρίου 381 ἐν Καισαρείᾳ καὶ ἐπικρίνει τὴν ἀναβολὴν τοῦ βαπτίσματος, κάτι τὸ ὁποῖον προφανῶς εἶχε πράξει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος. Ἄλλαι ὁμιλίαι τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ἡ *Κατὰ τοκιζόντων,* ἐκφωνηθεῖσα πιθανῶς τὸν Μάρτιον τοῦ 379, αἱ δύο *Περὶ φιλοπτωχείας* ἐκφωνηθεῖσαι τὸν Μάρτιον τοῦ 382 καὶ 384, καὶ ἡ *Πρὸς πενθοῦντας.*

*Ἑορταστικαί.* Πέντε ἐξ αὐτῶν[19] ἀναφέρονται *Εἰς τὸ Πάσχα,* ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Β πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας καὶ ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε ἄλλου ἀνδρός. Ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Δ ἐξεφωνήθη τὸ 379 καὶ συνδυάζεται μὲ τὴν πραγματείαν *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου,* ἡ δὲ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἐξεφωνήθη τὸ 382. Ἡ ἀναφερομένη *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν,* ἐκφωνηθεῖσα τὴν 18 Μαΐου 388 παρουσιάζει τὴν πρώτην σαφῆ μαρτυρίαν περὶ αὐτοτελοῦς ἑορτασμοῦ τῆς Ἀναλήψεως. Ἡ *Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν* περὶ ἁγίου Πνεύματος ἐξεφωνήθη κατὰ τὸ ἴδιον ὡς ἄνω ἔτος, τὴν 28 Μαΐου 388. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὰ Φῶτα,* ἐκφωνηθεῖσα τὸν Ἰανουάριον τοῦ 383, προσφέρει μίαν τυπολογίαν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς λατρείας γενικώτερον. Ἡ *Εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν,* ἐκφωνηθεῖσα τὸ 388 ἠμφεσβητεῖτο ἐπὶ μακρόν, διότι ἐπεκράτει ἡ ἄποψις ὅτι ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων δὲν εἶχεν εἰσαχθῆ ὁριστικῶς εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην· ἀλλὰ τώρα εἶναι βέβαιον ὅτι εἶχεν εἰσαχθῆ.

Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν* εἶναι ψευδεπίγραφος. Πρέπει να σημειώσωμεν ὅτι ὑπὸ τινων χειρογράφων ἀποδίδονται εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης αἱ χρυσοστόμειοι ὁμιλίαι εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν καὶ εἰς τὸ Πάσχα[20].

*Πανηγυρικαί.* Αἱ δύο ὁμιλίαι *Εἰς τὸν Στέφανον* τὸν πρωτομάρτυρα ἐξεφωνήθησαν κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, 386, εἰς δύο συνεχομένας ἡμέρας, τὴν 26 καὶ 27 Δεκεμβρίου. Ἡ πρώτη λαμβάνει αὐστηρῶς δογματικὸν χαρακτῆρα, διότι πλέκεται περὶ τὸ θέμα τῆς θέας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου. Ὁ Στέφανος εἶδε τρία κατ'

19. PG 46, 599-690.
20. Βλ. ἀντιστοίχως PG 62, 763-770. PG 59, 745-756.

αὐτὴν πρόσωπα, καὶ ὄχι δύο· ἄρα καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα Θεὸς εἶναι. Πνευματικὸν χαρακτῆρα λαμβάνει ἡ ἀναφερομένη *Εἰς Γρηγόριον τὸν Θαυματουργὸν* ἐκτενὴς ὁμιλία, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος συγκρίνει τὸν φωτιστὴν τῆς πατρίδος του καὶ τῶν προγόνων του μὲ τὸν Μωυσῆν εἰς σοφίαν καὶ σύνεσιν.

Ἡ ὁμιλία *Εἰς Θεόδωρον μάρτυρα* ἐξεφωνήθη τὴν 7 Φεβρουαρίου 381 εἰς τὰ Εὐχάϊτα, ὅπου ἦτο καὶ τὸ μαρτύριον τούτου, τὸ ὁποῖον περιγράφει διὰ μακρῶν. Ὁ μάρτυς καλεῖται νὰ βοηθήσῃ τὸν αὐτοκράτορα εἰς τὸν κατὰ τῶν Γότθων πόλεμον, διὰ νὰ μὴ καταστραφοῦν τὰ ἱερὰ ὑπὸ τῶν βαρβάρων. Ὑπάρχουν τρεῖς ὁμιλίαι *Εἰς τοὺς Τεσσαράκοντα μάρτυρας*, τῶν ὁποίων αἱ δύο πρῶται ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Σεβάστειαν, καὶ δὴ εἰς τὸν ναόν των τὸ 383, εἰς δύο συνεχομένας ἡμέρας, 9 καὶ 10 Μαρτίου, ἡ δὲ τρίτη εἶχε προηγηθῆ, ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὴν Καισάρειαν τὴν 9 Μαρτίου 379.

Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὸν Ἐφραὶμ τὸν Σῦρον*, τὸν ὁποῖον συγκρίνει μὲ τὸν Βασίλειον εἶναι προφανῶς ψευδεπίγραφος.

*Ἐπιτάφιοι.* Οἱ Καππαδόκαι ἦσαν εἰσηγηταὶ τοῦ εἴδους τούτου εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν καὶ ὁ Γρηγόριος διέπρεψεν εἰς τοῦτο, ἂν καὶ λόγῳ τῆς ἐπισημότητος τῶν προσώπων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεφέρετο ἀναγκάζεται νὰ ἐπιβαρύνῃ καθ' ὑπερβολὴν τὸν λόγον μὲ ρητορικὰ σχήματα. Πρώτη ὁμιλία τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ἡ *Εἰς τὸν Βασίλειον*, ἐκφωνηθεῖσα ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀδελφοῦ του πιθανῶς κατὰ τὴν δευτέραν ἐπέτειον τῆς ταφῆς του, ἤτοι τὴν 1 Ἰανουαρίου 381. Ἐγκωμιάζει τὸν ἀδελφὸν ὡς νὰ ἦτο ἤδη ἀνεγνωρισμένος ἅγιος. Μετ' ὀλίγους μῆνας ἐξεφώνησε κατ' ἐντολὴν τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως λόγον *Εἰς Μελέτιον Ἀντιοχείας*, πρόεδρον τῆς συνόδου ἀποθανόντα κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. Κατὰ τὸ 385, εὑρισκόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξεφώνησεν ἐπικηδείους εἰς τὴν μόνην θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Πουλχερίαν καὶ εἰς τὴν αὐτοκράτειραν Πλακίλλαν, σύζυγον τοῦ Θεοδοσίου.

*Ἑρμηνευτικαί.* Δύο ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου βασίζονται εἰς χωρία τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὸ Α' Κορ. 6,18 «ὁ δὲ πορνεύων εἰς τὸ ἴδιον σῶμα ἁμαρτάνει», καὶ τονίζει ὅτι, ὅταν τοξεύῃ ἡ πορνικὴ μορφή, πρέπει κανεὶς νὰ στρέφεται ὀπίσω καὶ νὰ τρέχῃ πρὸς τὸν ἀντίθετον δρόμον. Ἡ δευτέρα ἀναφέρεται εἰς τὸ Α' Κορ. 15,28, «ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα» καὶ προβάλλει τὴν πραγματικότητα τῆς θεώσεως τοῦ Υἱοῦ βάσει τῶν λόγων τοῦ Ἀποστόλου.

*Ἐπιστολαί*

Ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, κατὰ τὴν νέαν της ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ G. Pasquali, περιλαμβάνει 30 τεμάχια, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ δύο ἀπευθύνονται ἀπὸ ἄλλους πρὸς αὐτόν, ἤτοι ἡ μὲν ὑπ' ἀριθμὸν 26 ἀπὸ τὸν Σταγείριον, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 30 ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του Πέτρον, *τὸ μόνον δεῖγμα γραφῆς τοῦ ἀνδρὸς τούτου*. Εἰς τὰς ὑπολοίπους εἴκοσι ὀκτὼ πρέπει νὰ προστεθῇ, πλὴν τῶν ἐπιστολιμαίων δοκιμίων τὰ ὁποῖα ἐξητάσθησαν ἀνωτέρω εἰς ἄλλην συνάφειαν, καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 38 τῆς συλλογῆς τοῦ Βασιλείου[21], ἡ ὁποία πράγματι ἀνήκει εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πέτρον, ἀναπτύσσουσα τὸ θέμα περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ προσώπων[22]. Ἡ ἐπιστολὴ 16 τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Εὐνόμιον εἶναι ἁπλῶς ἀπόσπασμα ἐκ τῶν πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιρρητικῶν τοῦ Γρηγορίου. Ἡ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 21 τοῦ Γρηγορίου πρὸς Ἀβλάβιον συμπίπτει μὲ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 10 τοῦ Βασιλείου καὶ εἶναι δύσκολος ἡ ἀπόφασις περὶ τῆς πατρότητος αὐτῆς.

Αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου εἶναι κείμενα φιλικῆς ἐπικοινωνίας μὲ πρόσωπα τοῦ εὐρυτέρου κύκλου τῶν γνωριμιῶν του, διαπρεπῆ καὶ ἐπίσημα κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται ἐπίσκοποι, πολιτικοὶ ἄρχοντες καὶ λόγιοι, ὡς ὁ Λιβάνιος. Αἱ ὑπόλοιποι, ἀναφερόμεναι εἰς προβλήματα ἐκκλησιαστικὰ καὶ δογματικά, εἶναι ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 1, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Φλαβιανόν, περιγράφει τὴν ἀπρεπῆ διαγωγὴν τοῦ Ἑλλαδίου Καισαρείας πρὸς τὸν Γρηγόριον.

Αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 2 καὶ 3 ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν Ἱεροσολύμοις κατάστασιν ἀπὸ ἀπόψεως κυρίως τῶν προσκυνητῶν. Τὸ ρεῦμα τῶν προσκυνητῶν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, σπάνιον ἄλλοτε, ὑποκινηθὲν διὰ τῆς εὑρέσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, εὑρίσκετο εἰς ἔντασιν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Γρηγορίου, ὡς διεπίστωσεν ὁ ἴδιος ὅταν μετέβη ἐκεῖ τὸ 381. Ἀλλὰ τὰ πολυήμερα ταξείδια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν μαζὶ δημιουργοῦν κάποιαν ἠθικὴν χαλάρωσιν, ἡ ὁποία παρεκίνησε τὸν Γρηγόριον νὰ γράψῃ τὰς δύο αὐτὰς ἐπιστολάς. Καὶ εἰς μὲν τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 2, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς κάποιον Κηνσίτορα, ὁμιλεῖ *Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα*, διὰ νὰ εἴπῃ ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ μετάβασις εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα διὰ τὴν ἀλλαγὴν τῆς διαγωγῆς καὶ τὴν σωτηρίαν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐπεχωρίαζεν ἐκεῖ ἡ ἠθικὴ ἀκαταστασία τὴν ὁποίαν παρετήρησεν ὁ ἴδιος κατὰ τὴν μετάβασίν του. Τὴν δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 3 ἀπευθύνει πρὸς

PG 32, 325–340.
Ἡ σύγχυσις παρουσιάζεται ἤδη εἰς τὰς συζητήσεις τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος.

τρεῖς εὐσεβεῖς γυναῖκας, Εὐσταθίαν, Ἀμβροσίαν καὶ Βασίλισσαν, τὰς ὁποίας ἐπαινεῖ διὰ τὴν εὐλάβειάν των. Δηλώνει εἰς αὐτὰς ὅτι τοῦ προεκάλεσε βαθεῖαν ἐντύπωσιν ἡ θέα τῶν ἁγίων τόπων, ἀλλὰ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευσίν του διὰ τὰς ἀπαραδέκτους συνθήκας αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν ἐκεῖ.
Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 4 ἐξηγεῖ κατὰ τρόπον τυπολογικὸν τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους τὰ Χριστούγεννα ἑορτάζονται κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν. Φαίνεται νὰ ἐγράφη τὸ 383.
Ὅταν ὁ Γρηγόριος ἐξελέγη μητροπολίτης Σεβαστείας τῆς Ἀρμενίας, θέσις τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ἁπλῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς τοποτηρητείας, παρέδωσε τὴν ἐπιστολὴν 5 πρὸς Σεβαστηνούς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ὁμολογίαν πίστεως.
Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 6 ἐπιστολὴν περιγράφει τὴν ἐνθουσιώδη ὑποδοχὴν τῆς ὁποίας ἔτυχεν εἰς τὴν Νύσσαν, ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν ἐξορίαν τὸ 378.
Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους Νικομηδείας, ὑπ' ἀριθμὸν 17, προσφέρει συμβουλὰς ἑνὸς ἀνεγνωρισμένου ἡγέτου περὶ ὑποδείξεως καταλλήλου προσώπου διὰ τὴν ἐπισκοπικὴν ἕδραν τῆς πόλεως.
Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 19, ἀπευθυνομένη πρὸς Ἰωάννην, περιγράφει τὰς ἐμπειρίας τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὰ συμβάντα κατὰ τὰς κινήσεις του μεταξὺ Ἀννήσων (θάνατος Μακρίνης), Ἀγκύρας, Ἰβήρων, Σεβαστείας, τὰ ἔτη 379–380.
Ἔκθεσιν περὶ μιᾶς οὐσίας καὶ τριῶν ὑποστάσεων περιέχει ἡ ἐπιστολὴ 24 ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν αἱρετικὸν Ἡρακλειανόν.
Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 25, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου τεχνίτας διὰ τὴν κατασκευὴν ναοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον περιγράφει λεπτομερῶς.
Τέλος εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 29 ὁ Γρηγόριος πληροφορεῖ τὸν ἀδελφόν του Πέτρον περὶ τῶν συγγραφικῶν διαξιφισμῶν του μὲ τὸν Εὐνόμιον.
Η ἐπιστολὴ πρὸς Εὐάγριον περὶ θεότητος[23], ἂν καὶ δὲν συμπεριελήφθη εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Pasquali, εἶναι ὁπωσδήποτε γνησία.
Ἡ δὲ ἐπιστολὴ εἰς Φίλιππον, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ Λεόντιος Βυζάντιος καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς παραθέτουν χωρία, σώζεται πλήρως εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν.

## ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Ὡς εἴπομεν εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, ὁ Γρηγόριος δὲν φαίνεται νὰ ἐφοί-

23. PG 46, 1101–1108.

τησεν ἐπὶ πολὺ εἰς πανεπιστήμια καὶ νὰ διήκουσε διαπρεπεῖς διδασκάλους· ἀλλ' ἐμελέτησε κοπιωδῶς καὶ μὲ ζῆλον. Ὁ μόνος του διδάσκαλος, καθὰ συνάγεται ἀπὸ τὰς ἰδικάς του μαρτυρίας, ἦτο ὁ Βασίλειος, τοῦ ὁποίου διετέλεσεν εὐπειθὴς μαθητὴς καὶ θαυμαστής. Ἐθεώρει τὸν ἀδελφὸν καὶ διδάσκαλον «θαῦμα» ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου[1] καὶ χαρακτηρίζει τὰ συγγράμματά του ὡς περίπου θεόπνευστα· φρονεῖ ὅτι οὗτος εἶχε δημιουργηθῆ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ εἶχε μορφωθῆ κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ δημιουργοῦ[2].

Αἱ θεολογικαί του σκέψεις κατὰ τὰς κεντρικὰς των γραμμὰς εἶναι ταυτόσημοι μὲ τὰς τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ διαφέρουν αὐτῶν εἰς διατύπωσιν καὶ ποιότητα, διότι εἶναι εἰς μέγαν βαθμὸν προσωπικώτεραι καὶ τολμηρότεραι ἐκείνων.

Εἶχε μελετήσει μὲ ζῆλον ὅλα τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἦσαν οἰκεῖα καὶ ἀγαπητὰ εἰς τὸ οἰκογενειακὸν καὶ φιλικὸν περιβάλλον του· τὰ ἔργα τῶν μεγάλων φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ ρητόρων τῆς ἀρχαιότητος, ἰδιαιτέρως τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ μεταγενεστέρου διανοητοῦ Φίλωνος καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων *θεολόγων τῆς Ἀλεξανδρείας* καὶ τέλος τὰ κείμενα τῶν συγχρόνων του θεολόγων. Ἡ ὀξυτάτη διάνοιά του ἠδυνήθη νὰ ἐπωφεληθῇ ὅλων τῶν ἀναγνωσμάτων κατὰ τρόπον ἔλλογον καὶ ἐκλεκτικόν· καὶ ὅλα αὐτὰ ἐβοήθησαν εἰς τὴν συγκρότησιν ἑνὸς φιλοσοφίζοντος θεολογικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐρανισμάτων παραμένει σταθερῶς ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Φρονεῖ κατ' ἀρχὴν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν τὴν προσφυγὴν εἰς ἄλλας πηγὰς πρὸς ἀνίχνευσιν τῆς ἀληθείας· «προσήκει μὴ καμεῖν πανταχόθεν ἀνιχνεύοντας τὴν ἀλήθειαν»[3]. Ἐν τούτοις δὲν θεωρεῖ πρέπον νὰ ἐξισώσωμεν ὅλας τὰς πηγὰς τῆς ἀληθείας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, *κρίνων τὰ πράγματα ἀπὸ αὐστηρᾶς σκοπιᾶς, χαρακτηρίζει ἄγονον* τὴν ἔξωθεν παιδείαν, ὡς πράττουν καὶ οἱ ἄλλοι Καππαδόκαι, ἀλλὰ τὴν ἐκτιμᾷ βαθύτατα, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Καππαδόκαι, ἢ καὶ περισσότερον. Ψιχία μόνον προσφέρει διὰ τὴν πνευματικὴν συγκρότησιν ἡ θύραθεν ἐπιστήμη καὶ ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἁπλοῦν παίγνιον εἰς χεῖρας τῶν σοφῶν, ἔχουσα ἴσην ἰσχὺν τόσον πρὸς τὴν ἀποτροπὴν τῆς ἀληθείας ὅσον καὶ πρὸς τὴν κατηγορίαν κατὰ τοῦ ψεύδους[4]. Ὅ,τι ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὸ γράμμα καὶ τὴν λέξιν δὲν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ὅ,τι ἀσχολεῖται μὲ τὸ πνεῦμα.

Πέρα τῶν φαινομένων ὑπάρχει ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων. Αὐτὴν τὴν οὐσίαν συλλαμβάνει καὶ ἐκφράζει ἡ πίστις, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀσφαλὲς

1. *Εἰς Τεσσαράκοντα Μάρτυρας.* PG 46, 776A.
2. *Περὶ κατασκευῆς.* PG 44, 125B.
3. *Περὶ τῆς Ἑξαημέρου.* PG 44, 27 A.
4. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως.* PG 46, 52.

κριτήριον τῆς ἀληθείας, τὸ δοκιμάζον πᾶσαν γνῶσιν καὶ ἔχον ἀποθησαυρισθῆ εἰς τὴν Γραφήν[5], καὶ εἶναι ὁδηγὸς τοῦ λόγου. Ἄξιον ἀποδοχῆς εἶναι ὅ,τι συμφωνεῖ πρὸς τὸν «σκοπὸν τῶν γεγραμμένων», πρὸς τὸ βαθὺ νόημα τῆς ἀποκαλύψεως[6].

Ἡ κοσμικὴ γνῶσις δεσμεύει τὸν νοῦν μὲ τὰ γινωσκόμενα, «ὥσπερ ἐμπειρικὴν διάνοιαν ἔχει μόνον τῷ γινωσκομένῳ συντιθεμένη»[7]. Ἡ πίστις ἀντιθέτως τοῦ δίδει πτερὰ νὰ ἀνέλθη ἐπάνω ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ ἀπὸ τὰ νοητὰ ἀκόμη. Διὰ τοῦτο θέτει εἰς τὸ στόμα τῆς Μακρίνης νὰ τοῦ λέγη· «ἔα τοίνυν τοὺς ἔξωθεν λήρους»[8], ἄφησε τὰ ἐξωτερικὰ παραμύθια· διότι μὲ αὐτὰ ἐξαπατᾶ τὰς διανοίας ὁ εὑρέτης τοῦ ψεύδους.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι γενικῶς ἀπορριπτέα, διότι πράγματι συντελεῖ εἰς τὴν τεκνογονίαν τῆς ἀρετῆς[9]. Εἶναι χρήσιμον διὰ τὸν λογικὸν ἐγκαλλωπισμὸν τοῦ θείου ναοῦ τοῦ μυστηρίου, μολονότι τὸ περίβλημα εἶναι κατώτερον τοῦ περιεχομένου.

Κατ' ἀρχὴν ἡ γνῶσις τῶν ἀσωμάτων καὶ θείων ἀληθειῶν εἶναι ἀδύνατος διὰ μέσου τοῦ εἰς τὸ σῶμα περικλειομένου νοῦ. Ἀλλ' εἶναι δυνατὴ ἡ λογικὴ κατοχύρωσις τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τῆς πίστεως· διότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει κάτι συγγενὲς πρὸς τὸ θεῖον, διὰ τοῦ ὁποίου οἰκειοῦται καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν γνῶσιν· οὕτω «τῷ ὁμοίῳ βλέπει τὸ ὅμοιον»[10]. Ὅπως ὁ ὀφθαλμὸς ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ φῶς διὰ τῆς φυσικῆς αὐγῆς τὴν ὁποίαν ἔχει ἐγκειμένην μέσα του, ἑλκύων διὰ τῆς ἐμφύτου δυνάμεως τὸ συγγενὲς πρὸς αὐτήν, οὕτως ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἐγκραθῆ μέσα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν κάτι τὸ συγγενὲς πρὸς τὸ θεῖον, ὥστε νὰ ἔχη ἔφεσιν πρὸς τὸ οἰκεῖον στοιχεῖον διὰ τοῦ καταλλήλου μέσου[11].

Ἡ μεταφύτευσις τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς καλλιεργείας εἰς τὴν χριστιανικὴν παιδείαν συνέδεσε τὰ δύο στοιχεῖα κατὰ τρόπον ὀργανικόν. Κατέστη δὲ χρησιμωτέρα ἡ πρώτη ἀφ' ὅτου εἰσῆλθεν εἰς τὴν δευτέραν. Ὅπως οἱ θησαυροὶ τῶν Αἰγυπτίων ὑπηρέτησαν καλύτερον ὅταν περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν Ἰσραηλιτῶν, οὕτω δύναται νὰ ὑπηρετήση καὶ ἡ ἑλληνικὴ σοφία, ὅταν ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν δουλείαν εἰς τὴν ἐθνικὴν φιλοσοφίαν.

Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ διδασκαλία τῆς Γραφῆς καὶ ἡ κοσμικὴ σοφία, ἡ πίστις καὶ αἱ κοιναὶ ἔννοιαι συμβαδίζουν εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ ἀναγνώρισιν τῆς ἀληθείας· δὲν ὑπάρχει διαφορὰ εἰς τὸ θέμα τοῦτο μεταξὺ τῶν δύο[12]. Τὰ θύραθεν λοιπὸν διδάγματα εἶναι κενὰ καὶ ἄγονα μόνον ὅταν χωρίζωνται ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψιν[13].

Τὸ λεγόμενον ὑπὸ πολλῶν, ὅτι τὸ οὕτω διαμορφωθὲν θεολογικὸν σύ-

5. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* PG 46, 64AB.
6. Αὐτόθι, PG 46, 49C.
7. *Κατὰ Εὐνομίου*, 2, 92. Jaeger I, 242.
8. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* 5.
9. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως*, PG 44, 336D.
10. *Περὶ νηπίων*, PG 46, 176.
11. *Κατηχητικὸς* 5, PG 45, 21.
12. «Οὐδεμίαν ἀναγινώσκομεν οὔτε ἐκ τῆς τῶν Γραφῶν διδασκαλίας οὔτε ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν κατ' αὐτὸ τοῦτο διαφοράν», *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 45, 1304.
13. *Εἰς τὸν Βίον Μωυσέως*, PG 44, 329 ἑέ.

στημα τοῦ Γρηγορίου εἶναι πλατωνικόν, ἀποτελεῖ ὑπερβολήν· διότι ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία θεολογίζει, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ θεολογίαν καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν· εἶναι παίγνιον τῆς διανοίας. Τοῦ Γρηγορίου τὸ σύστημα εἶναι θεολογικὴ σύνθεσις αὐστηρῶς συγκροτημένη καὶ ἀκολουθοῦσα ἄψογον λογικὴν πορείαν, ἀλλὰ εἶναι σαφῶς χριστιανικὴ θεολογία, ὡς ἐπεδίωκεν ὁ ἴδιος. Γνωρίζων ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ κατηγορηθῇ δι' ἀνάρμοστον χρῆσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, τονίζει ὅτι ὀφείλομεν νὰ διατηροῦμεν διαπαντὸς ἀμετακίνητον τὴν παράδοσιν τὴν ὁποίαν παρελάβομεν ἀπὸ τοὺς Πατέρας[14].

Εἰς τὴν σκέψιν του ἡ γνῶσις δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὴν ἀξίαν, εἰ μὴ μόνον ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ὑπαρκτικὴν ἐμπειρίαν. Θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν γνῶσιν εἰς τὴν ζωήν, ὅπως ἀπὸ τὸ γράμμα εἰς τὸ πνεῦμα. Ἀκόμη καὶ ἡ θεολογία πρέπει νὰ φθάσῃ εἰς τὰ ὅρια τῆς προσωπικῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας. Δὲν εἶναι εὔκολον κατόρθωμα ἡ θεολογία, κατ' αὐτόν· εἶναι ὄρος ἀπότομον καὶ δυσπρόσιτον. «Ὄρος γάρ ἐστιν ἄναντες ὡς ἀληθῶς καὶ δυσπρόσιτον ἡ θεολογία, ἧς μόλις ὁ πολὺς λεὼς τὴν ὑπώρειαν φθάνει»[15]. Μόλις εἰς τοὺς πρόποδάς του δύναται νὰ φθάσῃ ὁ πολὺς λαός, ὅπως οἱ Ἰσραηλῖται εἰς τὸ Σινᾶ.

### *Ὁ Θεός*

Τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τοῦ Θεοῦ καθορίζει ὁ Γρηγόριος μὲ σαφῆ διατύπωσιν. Δὲν ὑπάρχει, λέγει, πέρας τῆς μεγαλοπρεπείας, τῆς δόξης, τῆς ἁγιωσύνης τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως, ὅταν ἡ συζήτησις εἶναι περὶ τῆς οὐσίας του, εἶναι «καιρὸς τοῦ σιγᾶν»· ὅταν ὅμως εἶναι περί τινος ἀγαθῆς ἐνεργείας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις καταβαίνει ἀκόμη μέχρις ἡμῶν, τότε δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ αὐτῆς· διότι ἐπιβάλλεται νὰ ἐκθέτωμεν τὴν δύναμίν του, νὰ ἐξαγγέλλωμεν τὰ θαύματά του, νὰ διηγούμεθα τὰ ἔργα του. Ἀλλὰ μόνον μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου δικαιούμεθα νὰ προχωροῦμεν καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπωμεν εἰς τὴν σκέψιν μας νὰ ἐξέρχεται τῶν ὁρίων αὐτῶν. Ἀφοῦ ἡ κτίσις δὲν γνωρίζει οὔτε τὸν ἑαυτόν της, πῶς θὰ γνωρίσῃ τὸν Θεόν; Ὁ Θεὸς λοιπὸν δὲν εἶναι κατηγορία τῆς γνώσεως ἀλλὰ τοῦ θαυμασμοῦ. «Ὄνομα αὐτοῦ ἐν πάσῃ τῇ γῇ οὐχὶ γινώσκεται ἀλλὰ θαυμάζεται»[16].

Οὕτω εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θεολογίαν ὁ Γρηγόριος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν ἀποφατισμὸν διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν κατάφασιν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῶν ἐνεργειῶν του. Ἡ θεία φύσις, ὑπερκειμένη τῶν πάντων, εἶναι κατὰ πάντα ἀπροσδιόριστος. Ἀπροσδεὴς καὶ ἀΐδιος, περιεκτικὴ

14. *Ὅτι οὐκ εἰσὶ τρεῖς θεοί* Jaeger III,1, σ. 39.
15. *Εἰς τὸν Βίον Μωυσέως*. PG 44, 373 ἑ.
16. Εἰς τὰ Ἄσματα 12, Jaeger VI, PG 44, 1028D.

τῶν ὄντων, δὲν εὑρίσκεται ἐν τόπῳ ἢ ἐν χρόνῳ, ἀλλ' εἶναι πρὶν ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτά, κατὰ λόγον ἄφραστον. Θεωρεῖται αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν διὰ μόνης τῆς πίστεως, χωρὶς νὰ προσμετρῆται μὲ τοὺς αἰῶνας οὔτε νὰ προχωρῇ μὲ τοὺς χρόνους, ἀλλ' ἱσταμένη ἡ ἰδία ἐν ἑαυτῇ καὶ ἑδραιωμένη ἐφ' ἑαυτῆς· δὲν ὑπάρχει τίποτε ἰδικόν της ἐκτὸς ἑαυτῆς, ὥστε, ὅταν αὐτὸ παρεκκλίνῃ τοῦ δρόμου, μέρος αὐτῆς νὰ παρέρχεται καὶ μέρος νὰ μένῃ[17]. Τὰ πάθη, τὰ ὁποῖα προσιδιάζουν εἰς τὴν κτίσιν, εἶναι ξένα πρὸς αὐτήν. Ὡς ἀειδὴς καὶ ἀσώματος καὶ ὑπερβατικὴ εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἀνώνυμος· δὲν ἔχει ἰδικόν της γνώρισμα ἀλλὰ γνώρισμά της εἶναι ὅτι ὑπέρκειται παντὸς γνωρίσματος[18] καὶ δὲν ἔχει ὄνομα, ἀλλ' εἶναι ὑπεράνω παντὸς ὀνόματος[19].

Ἂν καὶ ἐπιμόνως ζητεῖ τὸν Θεὸν τοῦτον ὁ ἄνθρωπος, δὲν δύναται νὰ τὸν παραστήσῃ ἢ νὰ τὸν ἑρμηνεύσῃ καμμία δύναμις. Εὑρίσκεται κατά τινα τρόπον εἰς τὸν γνόφον, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καλυπτόμενος παραμένει ἀκατάληπτος[20]. Εὑρίσκεται δὲ ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἀκινησίαν. Πράγματι ἡ ὑπερβατικὴ κατάστασις τοῦ Θεοῦ παρουσιάζει τὸ γνώρισμα τῆς στάσεως, τῆς ἀκινησίας. Ἡ ἄκτιστος φύσις εἶναι ἀκίνητος καὶ ἀμετάβλητος, ἡ κτιστὴ κινεῖται καὶ ἀλλοιώνεται, ὅπως κατὰ κλασικὸν τρόπον τὸν διετύπωσεν ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Εἶναι ἀνεπίδεκτος κινήσεως, ἡ ὁποία προκαλεῖ μεταβολὴν καὶ ἀλλοίωσιν, ἐνῶ ὅλα ὅσα προῆλθον διὰ κτίσεως ἔχουν ἐγγενῆ τὴν ῥοπὴν πρὸς ἀλλοίωσιν, διότι «καὶ αὐτὴ τῆς κτίσεως ἡ ὑπόστασις ἀπὸ ἀλλοιώσεως ἤρξατο»[21].

Αἱ διατυπώσεις αὐταὶ τοῦ Γρηγορίου προοιωνίζουν εἰς μέγαν βαθμὸν τὰς ἀπόψεις τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ὡς στοιχεῖα τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας. Ἀλλ' οὗτος προσφέρει εἰς τὸν Διονύσιον καὶ τὰς βάσεις τῆς καταφατικῆς θεολογίας. Διότι πράγματι φρονεῖ ὅτι ὁ κατὰ τὴν οὐσίαν ἀόρατος καὶ ἀκατάληπτος Θεὸς καθίσταται ὁρατὸς διὰ τῶν ἐνεργειῶν. Τὸ ὄνομα δὲν ἀνήκει εἰς τὰ θεῖα πρόσωπα, ἀλλ' εἰς τὴν κοινὴν φύσιν τῶν προσώπων, καὶ ὄχι εἰς τὴν φύσιν καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' εἰς τὰ περὶ τὴν θείαν φύσιν, ὡς ἑρμηνευτικὸν στοιχεῖον των· ἀνήκει λοιπὸν εἰς τὰς ἐνεργείας[22]. Ἡ ποικιλία τῶν ἰδιωμάτων ἐκφράζει τὴν θείαν πραγματικότητα εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς.

Ὁ Θεὸς ὑφίσταται ἐν τριάδι προσώπων· Χριστιανισμὸς χωρὶς πίστιν εἰς τὴν Τριάδα δὲν νοεῖται. Τρεῖς θρησκευτικαὶ ποικιλίαι ὡς πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς θεότητος ὑφίσταντο κατὰ τὴν παλαιὰν ἐποχήν· Ἐθνισμός, Ἰουδαϊσμός, Χριστιανισμός. Ὁ πρῶτος ἐδέχετο πολλοὺς θεούς, ὁ δεύτερος ἕνα Θεόν, ὁ τρίτος ἕνα Θεὸν εἰς τρεῖς ὑποστάσεις. Τὸ τριαδικὸν πρόβλημα εἶχον ἐξετάσει πρὸ τοῦ Γρηγορίου ἐπιμελῶς καὶ διεξοδικῶς ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος·

17. *Πρὸς Εὐνόμιον Α'*. Jaeger I, 130.
18. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως*. PG 44, 376A.
19. *Κατηχητικὸς Μέγας*. PG 45, 20.
20. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως*. PG 44, 404B.
21. *Πρὸς Εὐνόμιον Α'*. Jaeger I, 213.
22. *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεούς* PG 45, 121.

αὐτὸς δὲ ὀλίγα μόνον νέα στοιχεῖα προσφέρει. Πρὸς διασάφησιν τῶν πραγμάτων χρησιμοποιεῖ τὰς δύο ἀριστοτελικὰς περὶ οὐσίας ἐννοίας, κατὰ τὰς ὁποίας οὐσία πρώτη εἶναι τὸ αὐθύπαρκτον ὂν καὶ οὐσία δευτέρα εἶναι τὸ κοινὸν εἰς ὅλα τὰ ὁμοταγῆ πράγματα ἑνὸς εἴδους. Οὕτω λοιπὸν ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχουν μία δευτέρα οὐσία, δηλαδὴ ἡ κοινὴ φύσις, ἀλλὰ τρεῖς πρῶται οὐσίαι, δηλαδὴ αἱ τρεῖς ὑποστάσεις, τὰ τρία πρόσωπα. Εἰς τὸν Ἀβλάβιον, ἐρωτήσαντα, διατὶ ἐνῷ ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἔχοντες μίαν ἀνθρωπότητα, εἶναι τρεῖς ἄνθρωποι, ὁ δὲ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἔχοντες μίαν θεότητα δὲν εἶναι τρεῖς θεοί, ὁ Γρηγόριος ἀπήντησε· δὲν λέγομεν τούτους *τρεῖς θεούς, διότι κατὰ πρῶτον* καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐκ συνηθείας διακρίνομεν σαφῶς μεταξύ των, ἐνῷ ἡ φύσις των εἶναι μία[23], δεύτερον οἱ καθ' ἕκαστον ἄνθρωποι ἔχουν χωριστὰς ἐνεργείας, ἐνῷ αἱ τρεῖς θεῖαι ὑποστάσεις ἔχουν ἑνιαίας ἐνεργείας· τρίτον εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀνθρώπων, ἂν θεωρήσωμεν τούτους πολλούς, δὲν κινδυνεύομεν νὰ νομίσωμεν ὅτι ὑπάρχουν πολλαὶ ἀνθρωπότητες, ἐνῷ ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχει φόβος νὰ νομίσωμεν τοῦτο, ὁπότε θὰ περιπέσωμεν εἰς πολυθεΐαν. Ὁ Θεὸς ἐντὸς τοῦ προσώπου περιέχει ὁλόκληρον τὴν θεότητα.

Κατὰ τί ταυτίζονται καὶ κατὰ τί διακρίνονται αἱ ὑποστάσεις, τὰ πρόσωπα; Ταυτίζονται κατὰ τὴν κοινὴν οὐσίαν, τὴν κοινὴν ἐνέργειαν, τὴν κοινὴν ρίζαν. Κατὰ τί διακρίνονται; Κατὰ τὴν αἰτίαν ὑπάρξεως καὶ κατὰ τὸν τρόπον ὑπάρξεως. Αἱ ἰδιαίτεραι ὑποστατικαὶ κινήσεις τοῦ Θεοῦ καθορίζονται ἀποφθεγματικῶς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου.

> «Τὸν Πατέρα ἀκούσαντες, τὴν τοῦ παντὸς αἰτίαν ἠκούσαμεν, τὸν δὲ Υἱὸν μαθόντες, τὴν ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας ἐκλάμψασαν δύναμιν εἰς τὴν τοῦ παντὸς σύστασιν ἐδιδάχθημεν, τὸ δὲ Πνεῦμα γνόντες, τὴν τελειωτικὴν δύναμιν τῶν διὰ τῆς κτίσεως εἰς τὸ εἶναι παραγινομένων ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐνοήσαμεν»[24].

### *Ὁ κόσμος τῆς δημιουργίας*

Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Γρηγορίου δύο εἶναι αἱ κύριαι κατηγορίαι ὑπάρξεως· τὸ ἄκτιστον καὶ τὸ κτιστόν, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον παράγεται ἀπὸ τὸ πρῶτον καὶ εὑρίσκεται εἰς ἄπειρον ἀπόστασιν ἀπὸ αὐτὸ πρὸς τὰ κάτω λόγῳ τοῦ ὕψους τῆς φύσεως τούτου. Δὲν παρατηρεῖται διάκρισις μεταξὺ τῶν ὄντων ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο· εἴτε λογικὰ εἴτε ἄλογα εἴτε ἀκόμη καὶ ἀναίσθητα, ὑπόκεινται ὁμοτίμως εἰς τὸ θεῖον,

23. Ἐν τούτοις ὅμως ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ προσωπικότης εἶναι διάφορα πράγματα.

24. *Ἐπιστολὴ* 24,6, Jaeger VII, 2, 76.

τὸ ὁποῖον ὑπερ–ανέστηκεν ὅλων[25], ὑπέρκεινται εἰς σημεῖον ὥστε νὰ εἶναι ἀπροσπέλαστον δι᾽ ὅλα.

Ἡ κτίσις δὲν εἶναι ἀναγκαστικὸν προϊόν, ἔστω καὶ τῆς θείας δυνάμεως. Ἂν ἦτο προϊὸν ἀνάγκης, τότε θὰ ἦτο ἐπίσης φυσικὸν προϊὸν καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑφίσταται ἀϊδίως, ὡς ἐφρόνει ὁ Ὠριγένης. Ἂν δὲν ἦτο ἀΐδιος, τότε ἡ παραγωγή της θὰ ἐπέφερεν ἀλλοίωσιν ἐν τῷ Θεῷ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐφοβεῖτο ὁ Ὠριγένης. Ὁ Γρηγόριος, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι πατέρες, ἀπέφυγε τὸ δίλημμα, ἀποδίδων τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δημιουργία εἶναι ἔγχρονον καὶ κτιστὸν ἐνέργημα, ἀλλ᾽ ἡ δημιουργικὴ δύναμις εἶναι ἄκτιστος καὶ αἰωνία ἐνέργεια. Αὐτὴν τὴν γραμμὴν σκέψεως ἐχάραξεν ὁ Γρηγόριος, λέγων ὅτι ἡ ὁρμὴ τῆς θείας προαιρέσεως, ὅταν θέλη, γίνεται πρᾶγμα καὶ τότε «οὐσιοποιεῖται τὸ βούλευμα, εὐθὺς φύσις γινόμενον»[26]. Αὐτὴ ἡ βούλησις ἐκφράζεται διὰ τοῦ λόγου. «Πᾶν τὸ γινόμενον λόγῳ γίνεται»[27]. Ἡ ἔκφρασις αὕτη, ἂν καὶ στωϊκῆς προελεύσεως, ἔχει χριστιανικὴν ἔννοιαν, διότι ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀπρόσωπος δύναμις, ἀλλὰ θεία.

Ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἀπορία, πῶς ἀπὸ τὸ ἄυλον προῆλθε τὸ ὑλικὸν καὶ ἀπὸ τὸ ἀόρατον τὸ ὁρατόν. Τὸ πρᾶγμα ἑρμηνεύεται διὰ τῆς θεωρίας περὶ τῶν νοερῶν ἀφορμῶν ἢ ψιλῶν νοημάτων. Εἰς τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ὑπάρχουν ἀϊδίως αἱ ἔννοιαι τῶν ὄντων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν κατάλληλον χρόνον μετετράπησαν εἰς πράγματα[28]. Ἡ ὕλη ἀποτελεῖ σύνθεσιν ποιοτήτων καὶ ὄχι ἀντικειμένων. Ἑκάστη ποιότης εἶναι ἔννοια καθ᾽ ἑαυτὴν καὶ ψιλὸν νόημα, ὅταν δὲ πολλαὶ ποιότητες συναφθοῦν πρὸς ἀλλήλας, τότε παράγεται ἡ ὕλη. Αἱ καθ᾽ ἕκαστον ὅμως ποιότητες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, διότι καὶ αὗται αἱ ποιότητες εἶναι νοήσεις τοῦ Θεοῦ[29]. Ὁ Θεὸς ἀκαριαίως ἐν μιᾷ ῥοπῇ καὶ κατὰ τὴν πρώτην ὁρμὴν τῆς θελήσεως αὐτοῦ συνέλαβε τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰς αἰτίας καὶ τὰς δυνάμεις τῶν ὄντων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διαμορφώσεως τῆς οὐσίας αὐτῶν[30]. Ἡ ὁρμὴ τοῦ θείου θελήματος εἶναι ἡ μοναδικὴ δημιουργὸς δύναμις, ἡ ὁποία οὐσιώθη εἰς τὰ ὄντα. «Ἡ δὲ τοῦ θελήματος ὕπαρξις οὐσία ἐστίν». Ὁ κόσμος λοιπὸν παρίσταται ὡς ἑνιαῖον ὅλον, τὸ ὁποῖον ἐξεπήγασεν ὁλόκληρον ἐν σπέρματι εἰς μίαν στιγμήν, ἀναδῦσαν ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξίαν διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην δημιουργικὴν ὁρμὴν τοῦ Θεοῦ ἐναπετέθη ἓν εἶδος «σπερματικῆς δυνάμεως» διὰ τὴν ἀκόλουθον γένεσιν τοῦ σύμπαντος, ἐνῷ δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη τὰ ἰδιαίτερα γένη καὶ εἴδη· οὕτω τὰ ὄντα τότε συγχρόνως ἦσαν καὶ δὲν ἦσαν, «ἦν καὶ οὐκ ἦν». Ἔπειτα τοῦτο ὡλοκληρώθη εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κατά τινα τάξιν

25. *Κατηχητικὸς Μέγας* 28, PG 45, 72.
26. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 124B.
27. *Περὶ τῆς Ἑξαημέρου*, PG 44, 73A.
28. *Περὶ κατασκευῆς* 34, PG 44, 213.
29. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 124B.
30. *Περὶ τῆς Ἑξαημέρου*, PG 44, 72B.

καὶ σειρὰν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ περικλειομένης σπερματικῆς δυνάμεως, τῆς πρὸς τοῦτο ἀκριβῶς καταβληθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ[31]. Εἰς τὰ κτιστὰ ὄντα ἐνυπάρχει ἡ θεία τέχνη καὶ δύναμις, ἡ ὁποία ἡνιοχεῖ τὰ πάντα διὰ διπλῆς ἐνεργείας, τῆς στάσεως καὶ τῆς κινήσεως, καὶ διαφυλάσσει τὰ πάντα[32]. Τὸ σύμπαν εἶναι εἷς θαυμασίως συντεθειμένος ὕμνος εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ[33].

### *Ὁ ἄνθρωπος*

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης προβάλλει καὶ τὴν διάκρισιν δύο συζυγιῶν ὑπαρκτῶν ὄντων, εἰς τὰς ὁποίας τὸ ἓν στοιχεῖον, τὸ πνεῦμα, εἶναι κοινόν. Ἀπὸ μὲν τὴν πλευρὰν τοῦ ἀκτίστου ὑπάρχει ὁ Θεὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἀπὸ δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ κτιστοῦ, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ὕλη[34]. Πρόκειται οὐσιαστικῶς περὶ τριῶν στοιχείων, τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι *καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς καὶ συνδυάζεται τόσον μὲ τὸν Θεόν, ὅσον* καὶ μὲ τὴν ὕλην. Εἶναι βεβαίως δύσκολον νὰ οἰκονομήσωμεν τοῦτο τὸ τρίτον στοιχεῖον, τὸ πνεῦμα, εἰς ἓν θεολογικὸν οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖον στηρίζεται εἰς τὴν αὐστηρὰν διάκρισιν μεταξὺ ἀκτίστου καὶ κτιστοῦ, ἀλλὰ τοῦτο κατανοεῖται εὐκόλως, ὅταν εἰς τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ παίζῃ ἀποφασιστικὸν ρόλον ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνεργείας εἰς τὸν Θεόν. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζει ἐδῶ πνεῦμα ὁ Γρηγόριος, καὶ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, εἶναι ἡ ἄκτιστος ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία κινεῖται μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ μεταφέρῃ ἀπὸ τὸν πρῶτον εἰς τὸν δεύτερον τὴν θεότητα καὶ κατὰ κάποιον τρόπον ἀπὸ τὸν δεύτερον εἰς τὸν πρῶτον τὴν ἀνθρωπότητα.

Ὁ Γρηγόριος ᾐσθάνετο ἀδυναμίαν νὰ ταυτίσῃ τὸν ταλαίπωρον ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ζῇ σήμερον ἐπὶ τῆς γῆς, μὲ τὸν κατ' εἰκόνα πλασθέντα πρῶτον ἄνθρωπον, διότι διεπίστωνε πλήρη ἑτερότητα μεταξὺ τῶν δύο[35]. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸν ἀρχέγονον ἄνθρωπον, τὸν Πρωτάνθρωπον, ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν δὲν εἶναι τὸ διπλοῦν τῆς φύσεως τοῦ δευτέρου, διότι καὶ ὁ πρῶτος ἦτο διπλοῦς· τὸ διαχωριστικὸν σημεῖον εἶναι ἡ ἀναπροσαρμογὴ λειτουργίας τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ ἱστορικὸς ἄνθρωπος καὶ τῆς ὁποίας κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ διάσπασις εἰς ἄρρεν καὶ θῆλυ φῦλον, ἡ ὠθοῦσα αὐτὸν πρὸς τὸν κτηνώδη βίον[36]. Ὁ κατ' εἰκόνα πρῶτος ἄνθρωπος, χωρὶς νὰ ἔχῃ καθ' οἱονδήποτε τρόπον θείαν φύσιν, δὲν ὑπέκειτο εἰς τοιαύτην διάκρισιν, ἔζη ὑπεράνω διακρίσεων καὶ διχασμῶν, εἰς κατάστασιν τελειότητος. Περιέκλειε δὲ ἐν ἑαυτῷ τὸ σύνολον τῶν συγκεκριμένων προσώπων τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὁποῖα θὰ ἐνεφανίζοντο ἐν καιρῷ, καὶ ἐπρόκειτο νὰ

31. *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 44, 77 ἑ.

32. *Περὶ κατασκευῆς* 1, PG 44, 128, «σύνδεσμος δέ τις καὶ βεβαιότης τῶν γεγενημένων ἡ θεία τέχνη καὶ δύναμις τῇ φύσει τῶν ὄντων ἐναπετέθη, διπλαῖς ἐνεργείαις ἡνιοχοῦσα τὰ πάντα».

33. *Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν* 13, PG 44, 441.

34. *Εἰς τὰ Ἄσματα* 6, Jaeger VI, 173 ἑ.

35. «Ἕτερον μὲν τὸ κατ' εἰκόνα γενόμενον, ἕτερον δὲ τὸν νῦν ἐν ταλαιπωρίᾳ δεικνύμενον», *Περὶ κατασκευῆς* 16, PG 44, 181A.

36. *Περὶ κατασκευῆς* 6, PG 44, 181BD.

καταστῆ ὁ γενάρχης των. Εὐλόγως ὁ Πρωτάνθρωπος, τοῦ ὁποίου ὁ πρὸ τῆς παραβάσεως βίος ἦτο ἀγγελοπρεπής, θὰ ἐπολλαπλασιάζετο κατὰ ἀγγελικὸν τρόπον. Θὰ συνέβαινε δὲ τοῦτο, ἂν δὲν ἔπιπτε. Μετὰ τὴν πτῶσιν ὁ Θεὸς προέβη εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, ὁπότε διέσπασε τοῦτον εἰς ἄρρεν καὶ θῆλυ καὶ ἐδώρισεν εἰς αὐτὸν τὴν ἱκανότητα ἀναπαραγωγῆς διὰ τῆς συνεργίας τῶν δύο προσώπων, τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας.

Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην προβάλλει ὁ Γρηγόριος, κατὰ προχριστιανικὰ πρότυπα, ὡς προσωπικὸν στοχασμόν, καὶ δὴ εἰς ἓν μόνον πρώϊμον ἔργον. Εὐθὺς ἀμέσως προσήρμοσε τὰς ἀπόψεις του πρὸς τὴν καθολικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὴν συνισταμένην καὶ τὸ νόημα τῆς δημιουργίας· διότι τὰ πάντα ἐποιήθησαν διὰ ν' ἀπολαύση αὐτὸς τῶν ἀγαθῶν τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἦτο νοητὸν τὸ φῶς αὐτοῦ νὰ μείνη ἀθέατον, ἡ δόξα ἀμάρτυρος, ἡ ἀγαθότης αὐτοῦ ἀναπόλαυστος, νὰ μείνουν ἀργὰ ὅλα τὰ προσόντα τὰ ὁποῖα καθορῶνται γύρω ἀπὸ τὴν θείαν φύσιν, ὡς θὰ συνέβαινεν, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ μετέχων καὶ ὁ ἀπολαύων[36α].

Ἀπὸ ἀπόψεως δομῆς ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρόκοσμος, περικλείων ἐν ἑαυτῷ ὅλην τὴν ἁρμονίαν τοῦ μακροκόσμου[36β]. Διαφέρει ὅμως τοῦ μακροκόσμου κατὰ τὸ ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ ἁρμονία προέρχεται ἐκ συνθέσεως ἑτερογενῶν στοιχείων, αἰσθητῶν καὶ νοητῶν[37]. Τὸ τελευταῖον εἰς τὴν κλίμακα τῶν αἰσθητῶν σημεῖον, ἡ γῆ, θὰ παρέμενεν ἀποξενωμένον ἀπὸ τὴν παρουσίαν καὶ τὴν χάριν τοῦ πνευματικοῦ· διὰ νὰ μὴ μείνη δὲ ἔρημος ἀπ' αὐτοῦ, προσετέθη εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς δεύτερον στοιχεῖον τὸ γήϊνον, ὥστε νὰ δύναται οὗτος νὰ κατοικήση εἰς αὐτήν[38]. Εἰς αὐτὸ τὸ παράδοξον μῖγμα, σῶμα καὶ ψυχή, οὐράνια καὶ ἐπίγεια, ἑνώνονται καὶ εἰς τὴν ἕνωσίν των δοξολογοῦν τὸν Θεόν[39]. Ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας ἐπιστρέφει εἰς τὸν δημιουργὸν καὶ οὕτως αὕτη ἀποκτᾶ τὸ ἀληθὲς καὶ πλῆρες νόημά της.

Τὸ νοητὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ ψυχή. Οὐσία καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα, ἁπλῆ, νοερά, ἄυλος, ἀναφής, ἀσώματος, εἶναι εἰκὼν τοῦ πνεύματος. Αὐτὴ καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπον μεθόριον τῶν δύο κόσμων καὶ ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ θείου[40]. Ἡ προέλευσις τῆς ψυχῆς εἶναι διὰ τὸν Γρηγόριον, ὡς καὶ διὰ τοὺς ἄλλους πατέρας αἴνιγμα· ἐπειδὴ δὲ δὲν εὑρίσκει καμμίαν ἀναφορὰν περὶ τούτων εἰς τὴν Γραφήν, φιλοσοφεῖ ἐπ' αὐτοῦ. Ἀπορρίπτων τὰς θεωρίας περὶ προϋπάρξεως καὶ περὶ μετεμψυχώσεως, δέχεται τὴν δοξασίαν περὶ ἐμφυτεύσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ψυχὴ ἐμφυτεύεται διὰ τοῦ σπέρματος καθ' ἑκάστην κύησιν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν ἐν προκει-

36α. *Κατηχητικὸς* 5.4. PG 45, 21Β.
36β. *Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν* 1,3, PG 44.441
37. *Κατηχητικὸς* 6.2. PG 45, 28.
38. *Κατηχητικὸς* 6.3. PG 45, 29.
39. *Περὶ νηπίων*. PG 46, 175A.
40. *Περὶ παρθενίας*. Jaeger VII, 1, 255.

μένω εἶναι ὅτι τὰ δύο συστατικὰ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ παράγονται ταυτοχρόνως καὶ δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ ψυχὴ ἔχει γεννηθῆ πρὸ τοῦ σώματος ἢ ὅτι τὸ σῶμα γεννᾶται χωρὶς τὴν ψυχήν[41]. Δὲν εἶναι εὔκολον ν' ἀντιληφθῆ κανείς, πῶς συνάπτεται μὲ τὸ σῶμα, ἀλλὰ τοῦτο νοεῖται κατά τινα τρόπον, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ ἡ ὕλη εἶναι πάχυνσις νοήσεων, πάντως νοήσεων οὐχὶ καθ' ἑαυτὰς ὑπαρχουσῶν. Περιέχεται εἰς ὁλόκληρον τὸ σῶμα καὶ δι' ἑκάστου μέλους αὐτοῦ ἐνεργεῖ καταλλήλως. Τὰς δυνάμεις αὐτῆς καθορίζει ὁ Γρηγόριος κατὰ τὴν παλαιὰν φιλοσοφικὴν παράδοσιν εἰς τρεῖς, θρεπτικήν, αἰσθητικὴν καὶ νοητικήν, τῶν ὁποίων ἡ τελευταία ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέρος αὐτῆς[42].

Ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Καππαδόκαι, ὁ Γρηγόριος τονίζει τὴν συγγένειαν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν διαβλέπει τὴν ἱκανότητα ἐκλογῆς τοῦ δρόμου τῆς τελειώσεως. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἄλλο ἐκεῖνο», *δηλαδὴ εἶναι κάτι ὡς ἄλλο θεῖον ὄν*[43]. *Ἡ ἀρχαία ρῆσις περὶ* τῆς θέας τοῦ ὁμοίου διὰ τοῦ ὁμοίου ἀποτελεῖ κύριον ὁδηγὸν τῆς ἀνθρωπολογίας αὐτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλασθῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, «ὡς ἂν τῷ ὁμοίῳ βλέπειν τὸ ὅμοιον». Ἡ γνῶσις προέρχεται ἀπὸ τὴν συγγένειαν καὶ τὴν κοινωνίαν. Ἐπικοινωνεῖ ὁ ὀφθαλμὸς μὲ τὸ φῶς, διότι ἔχει μέσα του μίαν φωτιστικὴν δύναμιν, μίαν «αὐγήν»· παρομοίως λοιπὸν ἡ δυνατότης ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ παρέχεται ἀπὸ τὴν εἰς τὴν φύσιν του παρουσίαν μιᾶς ἐγκεκραμένης συγγενείας πρὸς τοῦτον, εἰς τρόπον ὥστε διὰ τοῦ καταλλήλου στοιχείου νὰ δημιουργῆται ἔφεσις πρὸς τὸ οἰκεῖον[44].

Ἡ συγγένεια λαμβάνει συγκεκριμένην μορφὴν εἰς τὴν ἔκφρασιν «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀπετέλεσεν ἐξ ἀρχῆς τὸ κύριον θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας. Τὸ «κατ' εἰκόνα» εἶναι καθολικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος καὶ πᾶσα προσπάθεια ἀνευρέσεως καθωρισμένου σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἑδρεύει ἡ εἰκὼν εἶναι ἄστοχος. Δὲν εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον προστίθεται ὡς ἐκ περισσοῦ, ἀλλ' εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον μεταβάλλει τὸν ἄνθρωπον εἰς ἄνθρωπον. Ὁ Γρηγόριος βλέπει τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ τοῦ ὅρου ὑπὸ καθολικὸν πρῖσμα. Ἂν τὸ θεῖον εἶναι πλήρωμα ἀγαθῶν, ὁ δὲ ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν τούτου, αὐτὸς ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, ἐφ' ὅσον εἶναι πλήρης παντὸς ἀγαθοῦ. «Εἰ γὰρ πλήρωμα μὲν ἀγαθῶν τὸ θεῖον, ἐκείνου δὲ τοῦτο εἰκών, ἄρ' ἐν τῷ πλήρες εἶναι παντὸς ἀγαθοῦ, πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἔχει ἡ εἰκὼν τὴν ὁμοιότητα»[45]. Ἑπομένως εἰκὼν εἶναι ἡ συνθετικὴ καὶ ὁλοκληρωτικὴ ἐκείνη δύναμις, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι προικισμένος ὁ ἄνθρωπος, ὥστε νὰ καθίσταται αὐτεξούσιος, κυριαρχικὸς καὶ

41. *Περὶ κατασκευῆς* PG 44, 236B.
42. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 44CD.
43. *Εἰς τοὺς μακαρισμοὺς* 3, PG 44, 1225.
44. *Κατηχητικὸς* 5,4. PG 45, 21.
45. *Περὶ κατασκευῆς*, PG 44, 184B.

δημιουργικός. Βασικὸν γνώρισμα τοῦ κατ' εἰκόνα εἶναι ἡ ἐλευθερία. Πῶς θὰ ἦτο εἰκὼν τῆς θείας φύσεως μία φύσις, ἡ ὁποία δουλεύει εἰς τὴν ἀνάγκην;[46].

Τὸ κακὸν δὲν ἔχει ὀντολογικὴν ὕπαρξιν καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ἐπηρεάση τὴν πορείαν καὶ τὴν μοῖραν τοῦ ἀνθρώπου. Ταυτίζεται μὲ τὴν στέρησιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ οὐσιαστικῶς εἶναι ἀνύπαρκτον· «ἐν τῷ μὴ εἶναι τὸ εἶναι ἔχει»[47]. Οὕτω δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἔναντι μὲν τοῦ ὄντος ὡς μὴ ὄν, ἔναντι τοῦ φωτὸς ὡς σκότος, ἔναντι τῆς ζωῆς ὡς θάνατος. Ἡ παρουσία του ὀφείλεται εἰς τὴν προαίρεσιν, καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἀβουλίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀπομακρύνει τοῦτον ἀπὸ τὸ ἀγαθόν[48].

Ἡ δύναμις τοῦ αὐτεξουσίου δύναται νὰ ὁδηγήση εἰς τὴν τελείωσιν, ὑπὸ τὸν περιορισμὸν ὅτι διὰ τὰ κτιστὰ ἡ τελείωσις δὲν ἔχει πέρας καὶ ὅρια, καὶ ἐπομένως δὲν κατακτᾶται ἐν συνόλω. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ αὐτεξούσιον ἔχει πάντοτε ἐν ὄψει δύο ἐνδεχόμενα, δύναται ἐπίσης νὰ ὁδηγήση εἰς πτῶσιν.

Ὁ ἄνθρωπος μέχρι καιροῦ ἦτο κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν τέλειος[49], διότι ἔζη ἐλευθέρως, ἐνσυνειδήτως καὶ ὑπαρκτικῶς εἰς μίαν ἄπονον πορείαν πρὸς τὴν τελείωσιν. Διατηρῶν ἀνέπαφον τὴν προσωπικότητά του, δὲν ἀφήνετο νὰ κυριαρχηθῆ ἀπὸ τὰς δυνάμεις τῆς ἀλόγου κτίσεως, τὰς δυνάμεις τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Ἀλλ' ἡ κτιστὴ φύσις ἔχει ἐγγενῆ τὴν τάσιν καὶ τὴν δυνατότητα ἀλλοιώσεως, καθ' ὅσον ἄλλωστε αὐτὴ αὕτη ἡ ὕπαρξίς της προῆλθεν ἐκ τῆς ριζικῆς μεταβολῆς τοῦ μὴ ὄντος εἰς ὄν[50]. Ἡ πηγὴ τῆς διαστροφῆς, τῆς ὁποίας πρῶτον θῦμα ὑπῆρξεν ὁ Διάβολος, εἶναι τὸ αὐτεξούσιον, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου, ὡς εἴδομεν, ὑπάρχει πάντοτε τὸ διπλοῦν ἐνδεχόμενον, τῆς τελειώσεως ἢ τῆς πτώσεως.

Ἡ ἀνώμαλος αὐτὴ κίνησις τῆς βουλήσεως προεκάλεσεν ἀκρισίαν καὶ ἀβουλίαν[51], ἡ ὁποία, ὡς εἶναι φυσικόν, ὡδήγησεν ἀντὶ ὑψηλῶν εἰς χαμηλότερα πεδία ἀναζητήσεως, ὅπου τὰς πνευματικὰς ἀντικαθιστοῦν ὑλικώτεραι ἀπολαύσεις. Τὸ «μεθόριον», ἀντὶ νὰ μετακινηθῆ πρὸς τὸ καλύτερον, συμπαρασῦρον καὶ τὸ ἄλλο στοιχεῖον, μετεκινήθη πρὸς τὸ χειρότερον.

Διὰ τῆς πτώσεως ὁ πρωτόπλαστος διατηρεῖ τὸν οὐσιώδη χαρακτῆρα του καὶ τὴν εἰκόνα κατ' οὐσίαν· τὴν ἔχασεν ὅμως κατ' ἐνέργειαν. Ἀπολέσας δὲ τὸν ρυθμὸν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ τὸ σημεῖον κατευθύνσεως πρὸς τὴν τελείωσιν, ἔχασεν αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ὡς ἐκ τούτου ἐπῆλθε ριζικὴ ἀλλοίωσις ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἐπροχώρησε πέραν τοῦ φρονήματος τῆς σαρκός. Ἡ

46. *Κατηχητικὸς* 5,9 PG 45, 24C.
47. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46,93B.
48. *Κατηχητικὸς* 5,10. PG 45, 24.
49. *Εἰς τὰ Ἄσματα* 15. Jaeger VI σ. 457.
50. *Κατηχητικὸς* 6,7. PG 45, 28.
51. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* PG 46, 64 ἑ.

παρὰ τῆς σαρκὸς ἐπιζήτησις αὐτοτελείας κατέληξεν εἰς τὴν πρόσληψιν τῶν «δερματίνων χιτώνων», οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ταυτίζονται μὲ τὰ ζωωδέστερα μέσα τεκνοποιήσεως[52]. Ἡ πτῶσις καὶ ἡ ἀποστασία ἐξέθρεψαν τὴν σάρκα, τῆς ἀφήρεσαν τὴν λεπτότητα καὶ τὴν εὐγένειαν, τὴν κατέστησαν ὑλωδεστέραν. Τὰ πάθη εἶναι οἱ σύντροφοι αὐτῆς τῆς πλήρως ὑλοποιημένης σαρκός.

Ἡ πτῶσις καὶ ἡ ἁμαρτία συνεταυτίσθησαν μὲ τὸν θάνατον. Ὁ πνευματικὸς θάνατος δὲν δίδεται· εἶναι ἀφύτευτος, ἔρχεται μόνος του, ὅπως τὸ κακόν, ὅταν διακοπῇ ἡ μετουσία τοῦ Θεοῦ[53]. Καὶ ὁ φυσικὸς θάνατος ἐπίσης δὲν δίδεται, ἀλλ' ἔρχεται ὁμαλῶς καὶ ἀναποφεύκτως. Ὁ Θεὸς τὸν ἐπιτρέπει καί, μολονότι φέρει τὴν ὄψιν τοῦ κακοῦ, τὸν καθιστᾷ εὐεργετικόν, διότι καταστρέφει τὸν ἄχαριν τοῦτον βίον, οὕτως ὥστε νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐν καιρῷ ἀνασυγκρότησιν καὶ πνευματικὴν ἀνακαίνισιν[54].

### *Ἡ ἐνανθρώπησις καὶ λύτρωσις*

Ἡ τελικὴ μοῖρα τῶν κτιστῶν εἶναι εἰς χεῖρας τοῦ ἀκτίστου Θεοῦ, ὁ ὁποῖος τὰ ἔκτισε καὶ τὰ ἀνακτίζει· καὶ ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὴν φιλανθρωπίαν του[55]. Λόγῳ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων, ἡ ὁποία ἔφερε τὴν πτῶσιν ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἐνηνθρώπησεν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' εἰς αὐτὸν ἡνώθησαν τὰ δύο στοιχεῖα, τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον, διὰ τὴν θεραπείαν καὶ τῶν δύο· διότι ὁ Γρηγόριος διερωτᾶται· ἂν ὁ λυτρωτὴς ἦτο μόνον οὐράνιος, πῶς θὰ ἐθεράπευε τὸ ἐπίγειον;[56]

Ὁ Υἱὸς ἔλαβε πλήρη τὸν συγκεκριμένον ἄνθρωπον καὶ ὄχι μέρος αὐτοῦ. Ὁ καλὸς ποιμὴν λαμβάνει εἰς τοὺς ὤμους του ὁλόκληρον τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον καὶ ὄχι μόνον τὸ ποκάρι του[57]. Τὸ ἴδιον ἔπραξε καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν. Αὐτὴ εἶναι ἡ σταθερὰ ἀπάντησις τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει ὁ Γρηγόριος, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Καππαδόκαι, πρὸς τὸν Ἀπολινάριον, διδάσκοντα ὅτι ὁ Λόγος δὲν προσέλαβεν ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὴν σάρκα του μόνον. Ἀλλ' ὁ Γρηγόριος ἀντιμετωπίζει καὶ τὰς τάσεις ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο ἀργότερα ν' ἀποκρυσταλλωθοῦν εἰς τὸν ἄκρατον διφυσιτισμὸν τοῦ Νεστορίου, τονίζων ὅτι ἡ Θεοτόκος δὲν ἐγέννησεν ἁπλοῦν ἄνθρωπον. «Μὴ τὴν ἁγίαν παρθένον τὴν Θεοτόκον ἐτόλμησέ τις ἡμῶν καὶ ἀνθρωποτόκον εἰπεῖν, ὅπερ ἀκούομέν τινας ἐξ ἡμῶν ἀφειδῶς λέγειν;»[58]. Τὰ ἰδιώματα τῶν δύο φύσεων μένουν ἀμετάβλη-

52. *Περὶ κατασκευῆς* 6,16 PG 44, 185A.
53. *Εἰς τὰ Ἄσματα*, PG 44, 1021–1024.
54. *Κατηχητικὸς* 8,1. PG 45, 33–36.
55. *Περὶ τελειώσεως*, Jaeger VIII, I, σ. 194 ἑ.
56. *Κατηχητικὸς* 27, PG 45, 72B.
57. *Ἀντιρρητικὸς Πρὸς Εὐνόμιον* 2, Jaeger II, PG 45, 545C.
58. *Ἐπιστολὴ* 3.

τα, ἄν καὶ αἱ ἐνέργειαι αὐτῶν λόγῳ τῆς συναφείας καὶ ἑνώσεως καθίστανται κοιναί[59].

Ἐπὶ τῆς γῆς ὁ Χριστὸς ἔπραξεν ὅ,τι ἁρμόζει εἰς τὸν Θεόν. Τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι ἡ ζωοποίησις ἀνθρώπων, τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι ἡ διὰ τῆς προνοίας συντήρησις τῶν ὄντων, τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι νὰ χαρίζῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους βρῶσιν καὶ πόσιν, τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι νὰ εὐεργετῇ τὸν ἔχοντα ἀνάγκην, τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὸν κανονικὸν ρυθμὸν τὴν παρεκτραπεῖσαν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τοῦ Θεοῦ ἔργον εἶναι νὰ κυριαρχῇ ἐπὶ τοῦ θανάτου· αὐτὰ δὲ ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔπραξεν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τῆς γῆς ἐπιλεκτικῶς καὶ παραδειγματικῶς[60].

Βεβαίως ἡ ἐνανθρώπησις εἶναι μία παράδοξος καὶ ἀντινομιακὴ κίνησις τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία φέρει τὸν κτίστην εἰς τὴν θέσιν τοῦ κτίσματος[61]. Ἐπιφέρει προσαρμογὴν τοῦ ἀρχετύπου πρὸς τὸ ἀντίτυπον, ἀναγκαίαν ἐκ τοῦ λόγου ὅτι δὲν προσηρμόσθη, ὡς ἔπρεπε, τὸ ἀντίτυπον πρὸς τὸ ἀρχέτυπον. Φέρει οὕτως ἡ κίνησις αὐτὴ τὸ ἀΐδιον εἰς τὸ χρονικὸν καὶ ἐξαφανίζει τὸ χρονικόν, καταργεῖ οὐσιωδῶς τὰ δεσμὰ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ μεγαλύτερον μυστήριον. Τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν κόσμον εἶναι ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ καταληπτοῦ. Τὸ ὅτι τὸ πῦρ λόγῳ ἐλαφρότητος στρέφεται πρὸς τὰ ἐπάνω εἶναι ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ φυσικοῦ· ἄν ὅμως ἐστρέφετο πρὸς τὰ κάτω, ὅπως τὰ βαρέα σώματα, τοῦτο θὰ ἦτο ἀκατανόητον. Τὸ νὰ στρέφεται λοιπὸν ἡ θεία παρουσία πρὸς τὰ κάτω, νὰ συγκαταβαίνῃ καὶ νὰ γίνεται ὡς εἶναι τὰ κάτω, χωρὶς νὰ μετατίθεται, αὐτὸ εἶναι τὸ πλέον ἀκατανόητον τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχυροτέρα ἐκδήλωσις δυνάμεως. «Πῶς τὸ ὑψηλὸν ἐν τῷ ταπεινῷ καθορᾶται καὶ οὐ καταβαίνει τὸ ὕψος; Πῶς θεότης ἀνθρωπίνῃ συμπλακεῖσα φύσει, καὶ τοῦτο γίνεται καὶ ἐκεῖνό ἐστιν;»[62]. Ἀλλ' εἶναι ἀκατανόητον καὶ παράδοξον μόνον κατὰ τὰ ἀνθρώπινα κριτήρια.

Ἐφ' ὅσον ἡ ζωὴ ἡμῶν διανύεται μεταξὺ δύο ἀκραίων σημείων, τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους, τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσῃ ἐπὶ νέων βάσεων ἔπρεπε νὰ διέλθῃ δι' ὅλων τῶν σημείων τούτων[63], ν' ἀνακεφαλαιώσῃ εἰς ἑαυτὸν ὅλην τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴν ζωὴν ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῆς πλάσεως μέχρι τῶν ἐσχάτων· ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ζωὴ ἑκάστου ἀνθρώπου χωριστὰ καὶ ζωὴ ὅλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὁμοῦ.

Ὁ θάνατος εἶναι βεβαίως τὸ κορύφωμα τοῦ ἔργου τῆς οἰκονομίας, διότι ἀποτελεῖ τὸν ἀκραῖον σταθμὸν τῆς ἐνανθρωπήσεως. Εἰς τὴν πο-

59. *Ἀντιρρητικοὶ πρὸς Εὐνόμιον* 3, Jaeger II, σ. 130 ἑ., PG 45.
60. *Κατηχητικὸς* 18.2.
61. *Πρὸς Σιμπλίκιον*, Jaeger III, I, σ. 68 ἑ.
62. *Κατηχητικὸς* 24, PG 45, 64BD.
63. *Κατηχητικὸς* 27, PG 45, 69CD.

ρείαν αὐτὴν ὁ θάνατος τοῦ Θεανθρώπου, καὶ δὴ ὄχι ἁπλοῦς θάνατος, ἀλλὰ θάνατος σταυροῦ, ἁρμόζων εἰς τοὺς ἐλεεινοτέρους τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ χαμηλότερον σημεῖον τῆς κενώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς τὸ τελειότερον σημεῖον τῆς ἐνανθρωπήσεως. Εἰς τοῦτο δὲ τὸ σημεῖον ἐπληρώθη ἡ οἰκονομία. «Ἐπὶ μὲν τοῦ καθηγουμένου τῆς σωτηρίας ἡμῶν τὸ τέλειον ἡ κατὰ τὸν θάνατον ἔσχεν οἰκονομία, κατὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν ἐντελῶς πληρωθεῖσα»[64]. Κατ' αὐτὸ διεσπάσθη εἰς τὸν Χριστὸν ὁ δεσμὸς ψυχῆς καὶ σώματος, ἀλλ' ἡ θεότης φυσικὰ δὲν ἐθίγη, καὶ αὕτη ἐνήργησε τὴν ἐπανασύνδεσιν τῶν δύο ἐκείνων στοιχείων.[65]

Ὅπως ἡ πτῶσις τῶν πρωτοπλάστων ἐπέφερε τὴν πτῶσιν ὅλων τῶν ἀνθρώπων, οὕτω καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἔφερε τὴν δυνατότητα τῆς ἀναστάσεως τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη ἐπραγματοποιήθη καθ' ὃν χρόνον ὁ διάβολος ἠγωνίζετο νὰ λάβη τὸν Χριστὸν ὡς λείαν. Ὁ διάβολος *κατεῖχεν ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα καὶ εἶχεν ἐπ' αὐτῆς δικαιώματα*, μόνον δὲ ἂν ἐδίδετο εἰς αὐτὸν ἀντίτιμον ἱκανόν, θὰ παρητεῖτο τῶν δικαιωμάτων του. Τοῦ ἐδόθη ὁ Χριστός, αὐτὸς δὲ ἀπατηθεὶς ἐνόμισεν ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ κρατήσῃ τοῦτον, ἀλλὰ συνετρίβη ἐνώπιον τῆς θείας δυνάμεως, καὶ ὁ Χριστὸς ἀνέστη[66].

Ἡ ἀνακαίνισις εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς προσωπικῆς συμβολῆς τοῦ πνευματικοῦ ὄντος τὸ ὁποῖον τὴν χρειάζεται[67]. Πρὶν αὕτη γίνη σκοπὸς καὶ ἔργον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, δὲν δύναται νὰ γίνη κτῆμα αὐτῆς. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ σωτηριώδης ἐνέργεια λαμβάνει κατ' ἐξοχὴν δυναμικὸν χαρακτῆρα. Δὲν εἶναι μία πρᾶξις ἡ ὁποία, συντελεσθεῖσα ἐφ' ἅπαξ, ἔληξεν ἤδη, ἀλλὰ συνεχίζεται διὰ παντός, βαδίζει ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἐντὸς ἑκάστου ἀνθρώπου. Τοῦτο ἐπιτρέπει ἡ ἐξ ἀρχῆς συγγένεια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον ἡ πραγματοποιηθεῖσα κρᾶσις. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἔχουσα δημιουργηθῆ κατ' εἰκόνα καὶ οὕτω συγγενὴς τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ προσλήψεως τελείου ἀνθρώπου ἐτοποθετήθη πλέον εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ὄντος. «Ἑνωθεῖσα γὰρ τῷ Κυρίῳ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις συνεπαίρεται τῇ θεότητι καὶ τὸ ὑψούμενον ἐκεῖνό ἐστι τὸ ἐκ τοῦ ταπεινοῦ ἐπαιρόμενον· ταπεινὸν δὲ ἡ τοῦ δούλου μορφὴ διὰ τῆς ὑψώσεως γινομένη Χριστὸς καὶ Κύριος»[68]. Τὸ δὲ μέρος, ἡ ἐπὶ μέρους φύσις, ἀνυψωθεῖσα ἀνάγει τὸ ὅλον, συμφώνως μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἰδίως διδομένην ἔμφασιν ἐπὶ τῆς συνολικῆς εἰκόνος τῆς ἀθρωπότητος[69].

Μυστηριακῶς ἡ συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀνακαινίσεως ἐκδηλώνεται διὰ τῆς ὑποβολῆς εἰς τὸ βάπτισμα, εἰς τὸ ὁποῖον

64. *Κατηχητικὸς* 35, PG 45, 89A.
65. Ἔνθ' ἀνωτέρω.
66. *Κατηχητικὸς* 22–24, PG 45,60 ἑ.
67. *Κατηχητικὸς* 30 ἑ., PG 45,76 ἑ.
68. *Πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου Ἀντιρρητικός*, Jaeger III, 1, σ. 16 ἑ.
69. *Κατηχητικὸς* 32, PG 45, 80C.

ἐπαναλαμβάνεται δι' ἕκαστον πρόσωπον ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. Καὶ τὸ μὲν βάπτισμα ἀναφέρεται εἰς τὸν θάνατον τοῦ παλαιοῦ φρονήματος καὶ τὴν ἀνάπτυξιν νέου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος πλὴν τῆς ψυχῆς ἔχει καὶ σῶμα, χρειάζεται τροφὴν καὶ δι' αὐτό αὕτη δὲ παρέχεται διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὁ ἄρτος, ὅστις συνεχῶς μετεβάλλετο εἰς σῶμα Χριστοῦ, ὅταν κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον του ἠσθίετο ὑπ' αὐτοῦ, μεταβάλλεται καὶ κατὰ τὸ μυστήριον τοῦτο εἰς σῶμα Χριστοῦ[70].

Πρῶτος ὁ Γρηγόριος ἐπεσήμανε τὴν διακεκριμένην θέσιν τοῦ ἱερέως ὡς τελετουργοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ κατοχυρώσῃ ἐντονώτερον ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης μετὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη.

### *Πνευματικὴ τελείωσις*

Ὁ Γρηγόριος ἔθεσε τὴν σφραγῖδα του ἐπὶ τῆς πορείας τῆς ἀναπτύξεως τῆς πνευματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὑπῆρξε σύνδεσμος μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων Ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν μεταγενεστέρων μυστικῶν, ὡς ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης. Διετύπωσεν ὅμως τὰς ἀπόψεις του κατὰ τόσον μετριοπαθῆ τρόπον, ὥστε αὗται νὰ γίνωνται δεκταὶ ὑπὸ ὅλων καὶ καθ' ὅλους τοὺς χρόνους.

Ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου εἶναι ἡ ἀπόκτησις τοῦ ἀπολύτου ἀγαθοῦ, ἡ οἰκείωσις τῆς τελειότητος. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ μιᾶς μακρᾶς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς πορείας, ἡ ὁποία ἀρχὴν μὲν ἔχει τὴν ἀρετήν, τέλος δὲ τὴν θέωσιν. Τὰ δύο ὅμως ταῦτα ἀπὸ τινος ἀπόψεως εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό· «ἕν ἐστιν ἀμφότερα, ἥ τε τῆς τελείας ἀρετῆς καὶ ἡ τῆς θεότητος κτῆσις»[71]. Ἡ ἀρετὴ βεβαίως ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἠθικὴν καθαρότητα. Ὡς εἴδομεν, τὸν Γρηγόριον ἀπησχόλησε σοβαρῶς τὸ θέμα τῆς παρθενίας, τὴν ὁποίαν δὲν διετήρησεν ὁ ἴδιος, νυμφευθεὶς τὴν Θεοσεβίαν. Φρονεῖ ὅτι ἡ παρθενία εἶναι «ἐπιθυμητὸν» ἀγαθόν[72], ὁδηγοῦν εἰς ἀπόλυτον καθαρότητα, ἀποχωρίζον τὸν κάτοχον ἀπὸ τὰ σαρκικὰ καὶ χορηγοῦν πτέρυγας διὰ τὴν ἀνύψωσιν πρὸς τὰ θεῖα. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς σωματικῆς ἀγνότητος, καθιστάμενον ἀγνότης τοῦ νοῦ.

Πρὸς ἐπίτευξιν τῆς τελειότητος διεξάγεται ἀγών, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάκοπος καὶ ἀπαιτεῖ πόνους καλυπτομένους ἀπὸ ἄφθονον ἱδρῶτα[73]. Εἶναι ἀγὼν ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἰδίως τῶν ἀσκητῶν, τῶν ἀληθινῶν φιλοσόφων. Οὗτος ὅμως δὲν εἶναι ὑπόθεσις τοῦ ἀνθρώπου μόνου· ἡ προκοπὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν συνεργίαν μεταξὺ ψυχῆς καὶ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον δέχεται ὁ πιστὸς ὡς πολύτιμον δωρεάν. Τὸ

70. *Κατηχητικὸς* 37. PG 45, 93.
71. *Εἰς τὰ Ἄσματα*, Jaeger VI, σ. 285.
72. *Περὶ παρθενίας* PG 46, 317B.
73. *Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ*, Jaeger VIII, I, 43.

Πνεῦμα γίνεται συνεργὸν καὶ σύνοικον εἰς ὅσους ἀποδέχονται τὴν δωρεὰν καὶ οἰκοδομεῖ τὸ ἀγαθόν[74].

Ἡ πορεία πρὸς τὴν τελειότητα εἶναι πορεία πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ προϋποθέτει προηγουμένην διαδρομὴν πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον. Ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἑαυτήν, ἂν θέλῃ νὰ προχωρήσῃ περαιτέρω· νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἐξωτερικὰς πλανήσεις, νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἑαυτήν, διὰ νὰ γνωρίσῃ καὶ ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν ἑαυτῇ εἰκόνα τοῦ θείου ἀρχετύπου. Ἡ ἐγκατάλειψις δὲν ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰ αἰσθητά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ νοητά· εἶναι ἀπόλυτος· «καταλιπὼν πᾶν τὸ φαινόμενον, οὐ μόνον ὅσα καταλαμβάνει ἡ αἴσθησις, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἡ διάνοια δοκεῖ βλέπειν»[75]. Τὴν κατάστασιν ταύτην ἄλλοτε μὲν χαρακτηρίζει ὡς «νηφάλιον μέθην»[76] καὶ ἄλλοτε ὡς «ἔκβασιν»[77] ἢ ἔκστασιν.

Ἡ ἔκβασις αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του ἔχει νόημα, ἂν πρέπει καὶ ἂν πρόκειται ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταβῇ εἰς κάποιαν τελειοτέραν κατάστασιν. Καὶ αὐτὴ βεβαίως εἶναι ἡ θεία. Ὁ ἄνθρωπος διαθέτει μέσα του μίαν ὁρμὴν συνημμένην μὲ τὴν φύσιν του, τὸν «μακάριον ἔρωτα», ὁ ὁποῖος τόν φέρει πρός τὰ καλά, πρὸς τὴν θείαν ἀγάπην καὶ βουλήν, πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν Θεόν[78]. Τὴν δυνατότητα μιᾶς συναντήσεως διευκολύνει ἡ συγγένεια μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρωπίνου, περὶ τῆς ὁποίας ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

Τὴν πορείαν ταύτην συνδυάζει ὁ Γρηγόριος μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ φωτός. Οὗτος εἶναι εἷς τῶν πρώτων θεολόγων τοῦ φωτός. Παρουσιάζει τὴν κατάστασιν αὐτὴν συνδεδεμένην μὲ ὡρισμένα πρόσωπα, ὡς εἶναι ὁ ἀδελφός του Βασίλειος καὶ ὁ Μωϋσῆς. Ὁ Βασίλειος εἰς μίαν στιγμὴν ἐντόνου ἀνατάσεως εἶδε τὸ θεῖον ὡς ἄυλον φῶς, καθ᾽ ὃν χρόνον προσηύχετο. «Νυκτὸς οὔσης γίνεται αὐτῷ φωτὸς ἔλλαμψις κατὰ τὸν οἶκον προσευχομένῳ· ἄυλον δέ τι τὸ φῶς ἦν ἐκεῖνο»[79].

Ὁ Μωϋσῆς ἀπησχόλησε πολὺ ἐντονώτερα τὴν σκέψιν τοῦ Γρηγορίου ὡς προσωπικότης, ἡ ὁποία ἔφθασεν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τελειώσεως, ὥστε νὰ συναντήσῃ τὸν Θεὸν καὶ νὰ καταστῇ πρότυπον ἀναβάσεως εἰς τὸν Θεόν. Ὁ πιστός, ὡς τονίζει οὗτος, ἀφοῦ καθαρισθῇ ἠθικῶς κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Μωϋσέως, προχωρεῖ ἀδιακόπως τελειούμενος, μέχρις ὅτου διὰ τῆς πολυπραγμοσύνης τῆς διανοίας εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἀθέατον καὶ ἀκατάληπτον, διὰ νὰ ἴδῃ τὸν Θεόν. Ὅταν ὁ Μωϋσῆς ἔγινε μείζων, τότε ὁμολογεῖ ὅτι εἶδε τὸν Θεὸν εἰς τὸν γνόφον, δηλαδὴ ὁμολογεῖ ὅτι τότε ἐγνώρισεν ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνώτερον πάσης γνώσεως καὶ καταλήψεως. Καὶ ἔπειτα εἰσδύει εἰς τὸ ἀόρατον ἄδυτον τῆς θεογνωσίας[80].

74. Αὐτόθι VIII, I, 44.
75. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως*. PG 44, 376.
76. *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν*. PG 46, 692.
77. *Εἰς τοὺς μακαρισμούς* 7. PG 44, 1280C.
78. *Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ*, Jaeger VIII, I, 40.
79. *Εἰς Βασίλειον*. PG 46, 809.
80. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως* PG 44, 377.

Είς ἄλλην θεωρίαν περί τοῦ Μωϋσέως παρουσιάζει τὴν ὅρασιν τριδιαστατικὴν ἢ τριφασικήν· μέσα εἰς τὸ φῶς, εἰς τὴν νεφέλην, εἰς τὸν γνόφον. Ἡ ἐμφάνεια τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Μωϋσῆν ἤρχισε διὰ μέσου τοῦ φωτός· ἔπειτα ὁ Μωυσῆς διαλέγεται μὲ τὸν Θεὸν διὰ τῆς νεφέλης καὶ τέλος, ὅταν καταστῇ τελειότερος, βλέπει τὸν Θεὸν εἰς τὸν γνόφον, τὸ σκότος. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ σκότος εἰς τὸ φῶς σημαίνει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν πλάνην εἰς τὴν ἀλήθειαν· ἡ νεφέλη, σκιάζουσα τὰ φαινόμενα καὶ χειραγωγοῦσα πρὸς τὰ κρύφια, σημαίνει τὴν καλυτέραν κατανόησιν τῶν κρυπτῶν· ἡ διείσδυσις εἰς τὸν γνόφον σημαίνει τὴν ὅδευσιν τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ ἄνω καὶ εἴσοδόν της ἐντὸς τῶν ἀδύτων τῆς θεογνωσίας[81].

Τελικῶς βεβαίως τὸ σκότος διασπᾶται ἀπὸ τὸ φῶς· ἡ ὑπερβατικὴ δόξα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατακρυφθῇ ὑπὸ τοῦ γνόφου, διότι τὸ τηλαυγὲς φῶς τῆς διδασκαλίας καταφωτίζει τὸν γνόφον[82]. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ἡ θέα δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐπιτυχής· ἡ θέα καὶ ἡ ἔλλειψις θέας συγχέονται, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, «ἐν τούτῳ τὸ ἰδεῖν, ἐν τῷ μὴ ἰδεῖν»[83]. Εἶναι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρόδρομος τοῦ Ἀρεοπαγίτου ὁ Γρηγόριος. Ἂν ὅμως ἡ θέα δὲν εἶναι πλήρης, ὑπάρχει μία σαφὴς ἐσωτερικὴ πνευματικὴ αἴσθησις περὶ τῆς παρουσίας τοῦ θείου. Κατὰ τὴν θείαν νύκτα παραγίνεται ὁ νυμφίος, χωρὶς νὰ φαίνεται· «ἀλλ' αἴσθησιν μέν τινα δίδωσι τῇ ψυχῇ τῆς παρουσίας, ἐκφεύγει δὲ τὴν ἐναργῆ κατανόησιν»[84]. Εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις πάντως πρόκειται περὶ αἰσθήσεως ἢ θέας ἑνὸς προσώπου καὶ ὄχι κάποιας ἰδέας.

Ὅταν οἱ πιστοὶ εὑρίσκωνται εἰς τὸν ὕψιστον δυνατὸν βαθμὸν τελειώσεως, καθίστανται ἄγγελοι[85] καὶ μεταμορφώνονται εἰς θεούς. Γίνόμεθα «ἐκεῖνο ὅπερ ἐκεῖνός ἐστιν»[86]. Ἀλλ' ἡ κατάστασίς των δὲν εἶναι οὔτε ὡλοκληρωμένη οὔτε στατική. Δὲν ἔχει ὅρια ἡ προοδευτικὴ τελείωσις· «ἕνα τελειότητος ὅρον ἐμάθομεν, τὸ μὴ ἔχειν αὐτὴν ὅρον»[87]. Ὅταν ἐπιβιβασθῇ κανεὶς εἰς τὴν κλίμακα, πρέπει νὰ ἀναβαίνῃ συνεχῶς εἰς τὴν ὑπερκειμένην βαθμῖδα καὶ νὰ μὴ παύσῃ ἀναβαίνων, διότι πάντοτε θὰ ὑπάρχῃ βαθμὶς ὑπερκειμένη τῆς ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν κατεχομένης. Πάντοτε θὰ ὁδεύωμεν πρὸς τὸ ἄπειρον· ὁ δρόμος πρὸς τὸ θεῖον εἶναι ἀτέρμων[88].

### *Ἐσχατολογία*

Ἐσημειώθη ἀνωτέρω ὅτι κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Γρηγορίου ἡ πορεία πρὸς τὴν τελείωσιν εἶναι ἀτελείωτος· τοῦτο συμβαίνει ὄχι μόνον ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτόν, μετὰ τὸν θάνατον καὶ τὴν

81. *Εἰς τὰ Ἄσματα* 11. PG 44, 1000.
82. *Περὶ προσευχῆς* 2, PG 44, 1137B.
83. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως* PG 44, 377.
84. *Εἰς τὰ Ἄσματα* 11. PG 44, 1001 B.
85. *Εἰς τὴν βάπτισιν*. PG 46, 600B.
86. *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν* 8. Jaeger V, 423. Βλ. καὶ *Εἰς τοὺς μακαρισμοὺς* 7. PG 44, 1280E.
87. *Εἰς τὸν βίον Μωυσέως*. PG 44, 300D.
88. *Εἰς τὰ Ἄσματα* 5. Jaeger VI, 159.

ἀνάστασιν, μέχρις ὅτου πραγματοποιηθῆ ἡ ἀποκατάστασις. Ὁ παρὼν κόσμος εἶναι προπαρασκευαστικὸς ἑνὸς ἄλλου κόσμου καὶ ἔχει προορισμὸν νὰ δημιουργήση τὰς συνθήκας διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἄλλωστε εὐλόγως, ἐφ' ὅσον ἔχει ἀρχήν, ἔχει καὶ τέλος· ἄλλως θὰ ἦτο συναιώνιος μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται νὰ σβεσθοῦν τὰ πάντα μετ' αὐτοῦ. Ὅταν τεθῆ τέρμα εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διὰ τῆς καταπαύσεως τῶν γεννήσεων, θὰ ἐπακολουθήση ἡ «ἀναστοιχείωσις», ἤτοι ἡ πλήρης ἀναδιοργάνωσις τοῦ σύμπαντος καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ παθητῆς εἰς ἀπαθῆ[89].

Πράγματι ἡ μοῖρα τῶν λογικῶν ὄντων μετὰ τὰ ἔσχατα παρουσιάζεται μὲ ἰδιάζουσαν μορφὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου. Ἡ σκέψις του στηρίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως εἰς τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι μαθητὴς τοῦ Ὠριγένους, διότι φρονεῖ ὅτι αἱ βάσανοι τοῦ ᾅδου εἶναι θεραπευτικαί, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι αἰώνιαι· «ἐν τῷ μετὰ ταῦτα βίῳ τεταμίευται ἡ θεραπεία»[90]. Ἡ θεραπεία πραγματοποιεῖται «διὰ πυρός», ἀλλὰ τὸ πῦρ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ αἰσθητόν, εἶναι ἠθικοῦ χαρακτῆρος. «Πῦρ γὰρ ἀκούων, ἄλλο τι παρὰ τοῦτο νοεῖν ἐδιδάχθης, ἐκ τοῦ προκεῖσθαί τι τῷ πυρὶ ἐκείνῳ ὃ ἐν τούτῳ οὐκ ἔστι· τὸ μὲν γὰρ οὐ σβέννυται, τούτου δὲ πολλὰ παρὰ τῆς πείρας ἐξεύρηται τὰ σβεστήρια, πολλὴ δὲ τοῦ σβεννυμένου πρὸς τὸ μὴ παραδεχόμενον σβέσιν ἡ διαφορά»[91]. Καὶ τί εἶναι τοῦτο; Εἶναι στέρησις τῶν φαινομένων ἀγαθῶν, προκαλοῦσα ὀδύνην εἰς τὴν ψυχήν[92].

Αἱ ψυχαὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν αἰωνιότητα μετὰ τὴν κάθαρσιν· ἄλλαι, ἀφοῦ εἶχον ἤδη καθαρθῆ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παρόντος βίου, ἄλλαι ἀφοῦ καθαρισθοῦν εἰς τὸν μέλλοντα βίον. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον λάβει καμμίαν πεῖραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν παρόντα βίον, θὰ ἀξιωθοῦν τῆς μετουσίας τοῦ ἀγαθοῦ κατὰ τὸν μέλλοντα βίον. Ἡ διαφοροποίησις τῶν ἐν προκειμένω ἀπόψεων τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τῶν τοῦ Ὠριγένους ἔγκειται μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τοῦτο· ὅτι δὲν χρειάζεται ἀτελεύτητος σειρὰ κόσμων διὰ τὴν κάθαρσιν, ἀλλ' εἶναι ἀρκετὸς εἷς κόσμος.

Ἂν καὶ ἡ ἀνάστασις ἔχει οὕτω διάφορον σημασίαν τῆς συνήθους, αὕτη ἔχει καὶ διὰ τὸν Γρηγόριον μεγάλην σημασίαν, εἶναι «ἡ εἰς τὸ ἀρχαῖον τῆς φύσεως ἡμῶν ἀναστοιχείωσις»[93], εἶναι ἐπιστροφὴ καὶ ἀποκατάστασις. Ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν κάθαρσιν καὶ τὴν ἀνάστασιν θὰ ἐπιστρέψη εἰς τὸν Θεόν· τὰ ἔσχατα θὰ εἶναι ὅπως τὰ πρῶτα, ἀλλὰ βεβαίως τὰ πρῶτα πρέπει νὰ ἦσαν ἀξιοζήλευτα, διὰ νὰ ζητῆται τόσον διακαῶς ἡ εἰς αὐτὰ ἐπιστροφὴ καὶ διὰ νὰ ἐνεργῆ πρὸς τοῦτο αὐτὸς

89. *Περὶ κατασκευῆς* PG 44, 205.
90. *Κατηχητικὸς* 8,6.
91. *Κατηχητικὸς* 40,7.
92. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 84C.
93. *Εἰς Πουλχερίαν*, PG 46, 877A.

οὗτος ὁ Θεός. «Ἡ πρὸς τὸ ἀρχαῖον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐπάνοδος τοῖς ἀγγέλοις ὡμοίωται»[94]. Ἀλλὰ βεβαίως ἔχει τώρα κάτι περισσότερον· τὴν σταθερὰν παραμονὴν πλησίον τοῦ Θεοῦ, ἂν καὶ θὰ διατηρῇ ἀμφότερα τὰ συστατικά του.
Ἐν τέλει ἀκόμη καὶ ὁ ἐφευρέτης τοῦ κακοῦ θὰ θεραπευθῇ ὁμοίως, καὶ τότε, ὅταν τὰ πάντα ἀποκατασταθοῦν εἰς τὴν ἀρχέγονον κατάστασιν, *θὰ ὑψωθῇ ὕμνος εἰς τὸν Θεὸν ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν κτίσιν*[95].

## Η ΕΠΑΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρξεν ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου δὲν ἐζημίωσε τὸ κῦρος τοῦ Γρηγορίου καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ δικαιολογημένως, ὡς συχνάκις λέγεται, ὅτι ἔζη ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ Βασιλείου καὶ ἄλλων πατέρων, ὡς ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος. Βεβαίως, ὅσον ἔζη ὁ Βασίλειος, οὗτος δὲν εἶχε φανῆ οὔτε ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης οὔτε ὡς θεολόγος· τοῦτο συνέβη ὄχι διότι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τὴν αὐθεντίαν τοῦ ἀδελφοῦ, ἀλλὰ διότι ὁ ἴδιος δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναπτύξῃ τὰς μεγάλας πράγματι ἱκανότητάς του ἀπὸ ὑπερβολικὴν εὐλάβειαν πρὸς τὸν ἀδελφόν. Κατὰ τὴν δεκαετίαν ὅμως ἡ ὁποία ἀρχίζει τὸ 380, ἀφοῦ ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸ παρασκήνιον, ἐν μέρει πιεζόμενος ὑπὸ ἄλλων, ἐν μέρει κρίνων καὶ ὁ ἴδιος τοῦτο ἀναγκαῖον καὶ ὡς εἶδος μνημοσύνου πρὸς τὸν ἀδελφόν, ὄχι μόνον ἀνεγνωρίσθη ἀλλὰ καὶ πράγματι κατέστη ὁ θεολογικὸς ἡγέτης τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.
Πρὶν παρέλθῃ πολὺς χρόνος ἀπὸ τοῦ θανάτου του, ἤρχισε νὰ παρατηρῆται κάποια μείωσις τῆς ἐκτιμήσεως πρὸς τὴν προσωπικότητά του. Ἐπισήμως ἡ μνήμη του δὲν ἐσκιάσθη ποτέ, ἀλλ' ἀνεπισήμως ὑπέβοσκε ἡ ὑποψία εἰς βάρος τῆς δογματικῆς του ἀκεραιότητος, δικαίως δέ. Τὰς ὑποψίας δὲν προεκάλεσεν ἡ ἐπιμονή του νὰ ἐπενδύῃ μὲ φιλοσοφικὰς διατυπώσεις τὰς θεολογικὰς σκέψεις του οὔτε ὁ ρηξικέλευθος καὶ προσωπικὸς τρόπος τῆς θεολογικῆς του ἐκφράσεως. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ τριαδικόν, τὸ χριστολογικὸν καὶ τὸ σωτηριολογικὸν πρόβλημα, ὅλα φλέγοντα κατὰ τὴν ἐποχήν του, ἡ διδασκαλία του ἦτο καὶ ἐθεωρεῖτο πάντοτε ἄψογος.
Ἀντιθέτως ὡρισμέναι ἀπόψεις του εἰς τὸ ἀνθρωπολογικὸν καὶ τὸ ἐσχατολογικὸν πρόβλημα ἦσαν διάτρητοι, καὶ τοῦτο ἐπιτρέπει νὰ διίδωμεν ποία ὑπῆρξεν ἡ πηγὴ τῆς παρεκκλίσεώς του. Οἱ δύο ἄλλοι μεγάλοι Καππαδόκαι, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Θεολόγος, εἶχον ἀρχίσει τὰς

94. *Περὶ κατασκευῆς* 17, PG 44, 188D.
95. *Κατηχητικὸς* 26, PG 45, 68D.

θεολογικάς των σπουδάς μὲ τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους· μαθητής των εἰς τοῦτο ὑπῆρξε καὶ ὁ Γρηγόριος ἡμῶν οὗτος, καὶ δὴ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐν Ἀννήσοις. Ἀλλ' ἐνῶ οἱ δύο πρῶτοι ἐπέρασαν ἀζημίως, καὶ μᾶλλον ἐπωφελῶς, τὸ στάδιον τῆς ὠριγενείου ἐπιδράσεως, ὁ Γρηγόριος Νύσσης δὲν ἀπηλλάγη τελείως τῶν ἐπιδράσεων, ὡς ἐπίσης καὶ εἷς ἄλλος μαθητὴς αὐτῶν, ὁ Εὐάγριος. Ὁ ἴδιος φυσικὰ ἀπέφευγεν ἐνσυνειδήτως «τὰς ἀτόπους δογματοποιΐας» τοῦ Ὠριγένους, κατ' ἰδίαν μαρτυρίαν[1], ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνθέξῃ εἰς τὴν πίεσιν ἐπί τινων σημείων. Κυρίως εἶναι σημαντικὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς δοξασίας τοῦ Ὠριγένους περὶ ἀποκαταστάσεως ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος δέχεται αὐτὴν μὲ κάποιαν τροποποίησιν.

Διὰ τοῦτο αἱ ὑποψίαι διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζονται ἀκριβῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας φάσεως τῶν ὠριγενιστικῶν ἐρίδων, εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, καὶ ἐνισχύονται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τρίτης φάσεως τῶν ἐρίδων τούτων, εἰς τὰ μέσα τοῦ στ' αἰῶνος. Ἡ κατὰ γενικὴν ἀναγνώρισιν μεγάλη προσφορά του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ ἡ αὐθεντία τοῦ ἀδελφοῦ του συνετέλεσαν ὥστε αὐτὴ ἡ παρέκκλισις νὰ μὴ βαρύνῃ ὑπερβολικῶς εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς προσωπικότητός του. Ἡ ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδος[2] μαρτυρεῖ περὶ τῆς κοινῆς ἀναγνωρίσεώς του, «Γρηγόριος ὁ τῆς Νυσσαέων πόλεως πρόεδρος, ὁ πατὴρ πατέρων παρὰ πάντων ὀνομαζόμενος». Οἱ μεταγενέστεροι πατέρες καὶ θεολόγοι ἀναφέρονται εἰς αὐτὸν μὲ ἐξαιρετικὴν συχνότητα, ἂν καὶ ὄχι ἴσην μὲ τῶν κορυφαίων πατέρων.

Ἡ γνώμη του εἰς τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἐμνημονεύσαμεν πρὸ ὀλίγου, θεωρεῖται αὐθεντική. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου σιωπηρῶς ἢ ρητῶς ὁ Γρηγόριος ἔδωσε κατευθυντηρίους γραμμάς, εἶναι ἡ πνευματικὴ θεωρία καὶ ἡ ἀσκητικὴ θεολογία. Ἀπὸ τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς μέχρι τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ ἀπὸ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ μέχρι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Νύσσης εἶναι συνεχῶς παρών. Παρομοία δὲ εἶναι ἡ ἐπίδρασίς του καὶ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Δύσιν.

1. *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεούς*, PG 45, 125A.
2. MANSI 13, 293. Εἰς τὴν Ἔφεσον ἐχαρακτηρίσθη ὡς «μετὰ τὸν ἀδελφὸν δεύτερος ἔν τε λόγοις καὶ τρόποις».

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Γενικὰ ἔργα*

J. RUPP, *Gregors des Bishofs von Nyssa Leben und Meinungen*, Leipzig 1834.

S. HEYNS, *Disputatio historico-theologica de Gregorio Nysseno*, Lugduni Batavorum 1835.

A. Bust, *Der heilige Gregor von Nyssa*, Leipzig 1848.

F. Böhringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder Kirchengeschichte in Biographien. Die drei Kappadozier, 2. Gregor von Nyssa*, Stuttgard 1876.

F. Diekamp, «Die Wahl Gregors von Nyssa zum Metropoliten von Sebastien», *Theol. Quart.* 90 (1908), 384–401.

F. J. Dölger, «Das Anhängekreuzchen der hl. Makrina und ihr Ring mit der Kreuzpartikel», *Antike und Christentum* III, Münster Aschendorf 1932, 81–116.

Καλλιστος Αρχιμανδριτης, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης», *Νέα Σιὼν* 40 (1945), 110–124, 206–227.

T. A. Goggin, *The times of Saint Gregory of Nyssa as reflected in the letters and the Contra Eunomium*, Catholic University 1947.

J. Daniélou, «Gregorio Nisseno», *Enciclopedia Cattolica* 6 (1951), 1096–1111.– «Akolouthia chez Grégoire de Nysse», *Rev. des Sciences Relig.* 27 (1953), 219–249.– «Le mariage de Grégoire de Nysse et la chronologie de sa vie», *Rev. des Études Aug.* 2 (1956), 71–78.– «Grégoire de Nysse et le Messalianisme», *Recherche de Science Relig.* 48 (1960), 119–134.– «Saint Grégoire de Nysse dans l' histoire de monachisme», *Théologie de la vie monastique. Études sur la tradition patristique*, Paris 1961, 131–141.

C. Richardson, «Introduction to Gregory of Nyssa», The Library of Christian Classics, vol III, *Christology of the later fathers*, Philadelphia 1954, 233–325.

A. Kemmer, «Gregor von Nyssa und Pseudo-Makarius. Der Messalianismus im Lichte östlicher Herzensmystik», *Studia Anselmiana* 39 (1956), 268–282.– «Messalianismus bei Gregor von Nyssa und Pseudo-Makarius». *Rev. Bénéd.* 72 (1962), 278–306.

O. Rousseau, H. Marrot, *In Tomos 44, 45, 46, Patrologiae Graecae ad editionem operum sancti Gregorii Nysseni introductio et adnotationes*, Turnhout 1959.

B. Τατακης, *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη*, Ἀθῆναι 1960.

Ε. Κωνσταντινου, «Γρηγόριος ὁ Νύσσης», *Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 4 (1964), 754–771.

J. E. Pfister, «A biographical note: The brothers and sisters of St. Gregory of Nyssa», *Vig. Christ.* 18 (1964), 108–113.

G. May, «Gregor von Nyssa in der Kirchenpolitik seiner Zeit», *Jahrb. der Oesterreich. Byz. Geselschaft* 15 (1966), 105–132.

M. Canévet, «Grégoire de Nysse», *Dict. de Spiritual.* 6 (1967), 971–1101.

G. Lackner, «Ein angebliches Engomion des Chrysostomos auf Gregor von Nyssa», *Anal Bolland.* 86 (1968), 5–9.

M. van Parys, «Grégoire de Nysse, moine, théologien et évêque», *Seminarium* 9 (1969), 292–312.

Ηλ. Μουτσουλας, *Γρηγόριος ὁ Νύσσης*. βίος, συγγράμματα, διδασκαλία, βιβλιογραφία, ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν *Νέαν Σιών*, Ἀθῆναι 1970. Περιέχει ἐκτενεστάτην βιβλιογραφίαν.–«Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Βιβλιογραφία». *Θεολογία* 55(1984), 257–303.

Maria Mercedes Bergará, *Contribución bibliográfica al estudio de Gregorio de Nyssa*, Buenos Aires 1970.

*Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*. Actes du colloque de Chevetogne Septembre 1969. Leiden 1971. Μελέται τῶν: M. Alexandre, M. Canévet, E. Corsini, J. Daniélou, H. Hörner, R. Hübner G. May, E. Mühlenberg, M. van Parys, R. L. Wilken.

*Epektasis. Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, ἐκδ. JACQUES FONTAINE καὶ CH. KANNENGIESSER, Paris 1972. Μελέται περὶ Γρηγορίου Νύσσης ὑπό: M. Alexandre, M. Canevet, E. Corsini, R. Hübner, H. I. Marrou, G. May, M. J. Rondeau, H. D. Saffrey.

Σ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», *Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν* 39–40 (1972–1973), 544–559.

*Gregor von Nyssa und die Philosophie*. ἐκδ. H. Dörrie, Marg. Altenburger, Uta Schramm, Leiden 1976. Μελέται ὑπό: M. Alexandre, D. L. Balas, J. P. Cavarnos, J. Daniélou, H. Dörrie, I. Escribano-Alberca, J. Ibáñez, F. Mendoza, E. von Ivánka, C. Kannengiesser, A. M. Ritter, G. C. Stead, T. P. Verghese.

I. GREGO, «San Gregorio Nisseno, Pellegrino in Terra Santa», *Salesianum* 38 (1976), 102–125.

*Arché e Telos. L'anthropologia di Origene e di Gregorio de Nissa*. Atti del colloquio Milano, Maggio 1979, ἐκδ. U. Bianchi, H. Crouzel, Milano 1981.

R. VAN DAM, «Hagiography and history. The life of Gregory Thaumaturgus», *Class. Antiqu.* 1 (1982), 272–308.

H. DÖRRIES, «Gregor von Nyssa», *Reallex. f. Antike u. Christent.*, Lief. 94 (1983), 863–895.

## Συγγράμματα

### Ἐκδόσεις γενικαί

FRONTO DUCAEUS, 1615.
AEG. MORELLI, 1638.
PG 44–46.
ΕΠΕ, *Γρηγορίου Νύσσης ἔργα*, τ. 1–5.
ΒΕΠ 62–
W. JAEGER, *Gregorii Nysseni Opera*
- I, II Κατ' Εὐνομίου.
- III, 1 Δογματικὰ ἐλάσσονα.
- V Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν, εἰς τὸν στ' ψαλμόν.
- VI Εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων.
- VII, 1 Περὶ βίου Μωϋσέως.
- VII, 2 Περὶ Κυριακῆς προσευχῆς.
- VIII, 1 Ἀσκητικά.
- VIII, 2 Ἐπιστολαί.
- IX, 1 Ὁμιλίαι.

*Supplementum*, Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου, Περὶ Παραδείσου, Leiden 1972, ὑπὸ H. Hörner. Ἐγκώμιον εἰς πρωτομάρτυρα Στέφανον. Περὶ φιλοπτωχίας.

H. HÖRNER, «Über Genese und derzeitigen Stand der grossen Edition der Werke Gregors von Nyssa», *Écriture et culture philosohique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden 1971, 18–50.

L. MÉRIDIER, *Influence de la seconde sophistique sur l' oeuvre de Grégoire de Nysse*, Rennes 1906.

J. DRÄSEKE, «Gregorios von Nyssa in den Anführungen des Joh. Erigena», *Theol. Studien und Krit.*, 82(1909), 530–576.

G. W. P. HOEY, *The use of the optative mood in the works of Gregory of Nyssa*. Washington 1930.

E. V. IVÁNKA, *Hellenisches und Christliches in frühbyzantinischen Geistesleben*, Wien 1948, 28–67.

A. KEMMER, «Gregorius Nyssenus estne inter fontes Johannis Cassiani numerandus?», *Or. Chr. Period* 21 (1955), 451–466.

J. DANIÉLOU, «La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse», *Studia Patrist. VII*, Berlin 1966, 159–169.

J. E. PFISTER, *Saint Gregory of Nyssa: Biblical Exegete*, Woodstock Maryl., 1964.

I. ABULADZE, *Les plus anciennes traductions (géorgiennes) de l' Hexaemeron* et *du de hominis opificio*, Tiflis 1964.

ΗΛ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, *Γρηγόριος ὁ Νύσσης ὡς ἑρμηνευτὴς τῆς ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθῆναι 1968, ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ *Ποίημα Εὐγνωμον εἰς Β. Βέλλαν*.

C. KANNENGIESSER, «Logique et idées motrices dans le recours biblique selon Grégoire de Nysse», *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Leiden 1976, 85–103.

Αἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Γρηγορίου εἰς νεωτέρας γλώσσας δὲν ἀναγράφονται εἰς τὴν παροῦσαν βιβλιογραφίαν, διότι εἶναι πολυπληθεῖς, ἰδίως κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν. Συνοδεύονται συνήθως ἀπὸ ἀξιολόγους εἰσαγωγὰς καὶ σχόλια.

*Ἐξηγητικὰ*

J. A. BROOK, *The text of the New Testament employed by Gregory of Nyssa*, Oxford 1979.

*Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου.*

PG 44, 125–256.

G. H. FORBES, *Gregorii Nysseni omnia*, t. I, Burntisland 1855, 96–319.

J. LAPLACE, Sources Chrét. 6, Paris 1943.

ΕΠΕ, Γρηγορίου Νύσσης Ἔργα τ. 3.

ASSEMANI, *Bibliotheca orientalis* 3,1, Roma 1725, 21–22. Παλαιὰ συριακὴ μετάφρασις τοῦ περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου.

PL 67, 345–408 (λατινικὴ μετάφρ. Διονυσίου τοῦ Μικροῦ).

P. LEVINE, «Two early latin versions of St. Gregory of Nyssa's Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου», *Harvard Studies of Class. Philol.* 63 (1958), 473–492.

E. W. MÖLLER, *Gregorii Nysseni doctrinam de natura hominis et illustravit et cum Origeniana comparavit*, Halle 1854.

W. JAEGER, «Greek uncial fragments in the Library of Congress in Washington», *Traditio* 5 (1947), 79–102.

MARIA MERCEDES BERGADÁ, «Es puesto del hombre en los cosmos en el De hominis opificio de Gregorio de Nyssa», *Rev. Eidos* 2 (1979), 47–68.

M. ALEXANDRE, «La théorie de l' exégèse dans le De hominis opificio et l' In Hexaemeron», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden 1971, 81–110.

M. NALDINI, «Per una esegesi del De hominis opificio di Gregorio Nisseno», *Studi Ital. di Filol. Classica* 45 (1973), 88–123.

C. MILITELLO, «La categoria di immagine nel Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου di Gregorio di Nissa per una antropologia cristiana», *Cultura cristiana di Sicilia 2/3* (1975), 107–172.

GRAZIELA LIDIA RITACCO, «Los componentes de la imagen divina en el hombre según el De hominis opificio de Gregorio de Nyssa», *Patristica et Mediaev.* 1 (1975), 49–76.

F. L. MARCOLUNGO, «Immagine e signoria. Note sul De hominis opificio di Gregorio Nisseno», *Stud. Patavina* 25 (1978), 5–42.

M. NALDINI, «Gregorio Nisseno e Giovanni Scoto Eriugena. Note sull' idea di creazione e sull' antropologia», *Studi Mediev.* 20 (1979), 501–533.

E. JEAUNEAU, «La division des sexes chez Grégoire de Nysse et chez Jean Scot Erigène», *Eriugena, Studien zu seinen Quellen*, Ἐκδ. W. Beierwalter, Heidelberg 1980, 33–54.

TEREZA CLEMENTONI, La versione siriace del De opificio hominis di Gregorio di Nissa», *Studi e Ricerche sull' Oriente Christ.* 6 (1983), 181–195.

FAUSTA GRASSI, «La versione siriaca del De opificio hominis di Gregorio di Nissa». *Studi e Ricerche sull' Oriente Christ.* 7 (1984), 25–50.

Εἰς τό «ποιήσωμεν ἄνθρωπον».

W. JAEGER, Supplementum, Leiden 1972 ὑπό H. Hoerner.

E. VON IVÁNKA, «Die Autorschaft der Homilien Εἰς τό ποιήσωμεν ἄνθρωπον», *Byz. Zeit.* 36 (1936), 46–57.

Ἀπολογητικός εἰς τήν Ἑξαήμερον.

PG 44, 61–124.–G. H. FORBES, *Greg. Nyss. omnia* I (1855), 1–95.

ΕΠΕ Γρηγορίου Νύσσης ἔργα, τ. 3.

K. GRONAU, *Posidonios und die jüdisch–christliche Genesisexegese*, Leipzig 1914, 112–141.

E. F. SUTCLIFFE, «St. Gregory of Nyssa and Paradise. Was it terrestrial?», *Amer. Eccles. Rev.* 84 (1931), 337–350.

J. F. CALLAHAN, «Greek philosophy and the Cappadocian cosmology», *Dumb. Oaks Papers* 12 (1958), 31–57.

M. ALEXANDRE, «L' exégèse de Gen. I, 1-2a dans l' In Hexaemeron de Grégoire de Nysse: deux approches du problème de la matière», *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Leiden 1976, 159–192.

Περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου.

PG 45, 107–114.

E. KLOSTERMANN, *Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor*, Kl. Texte 83, Bonn 1913.

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ψαλμῶν.

PG 44, 431–608.

A. J. VISSER, «De Geheimnissen van de griekse opschriften der Psalmen ontsluiert: Gregorius van Nyssa's Inscriptiones Psalmorum», *Nederl. Theol. Tijdschr.* 18, 1963, 14–22– «De zesde en de achtste: Gregorius von Nyssa over de zesde Psalm», *Homiletica e Biblica* 20 (1963), 126–131.

M.- J. RONDEAU, «D' où vient la technique exégétique utilisé par Grégoire de Nysse dans son traité Sur les titres des Psaumes»[2], *Mélanges d' histoire des religions offerts à H.-Ch. Puech*, Paris 1974, 263-288.

Ἐξήγησις ἀκριβὴς εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν.

PG 44, 615-754.

Εἰς τὸ Ἆσμα τῶν Ἀσμάτων.

PG 44, 758-1120.
W. Jaeger, VI, Leiden 1960 (ὑπὸ H. Langerbeck).
C. VAN DEN EYNDE, *La version syriaque du commentaire de Grégoire de Nysse sur le Cantique des Cantiques*, Louvain 1939.
H. U. VON BALTHASAR, *Gregor von Nyssa, Der versiegelte Quelle*, Salzburg 1939.
H. DÖRRIES, «Griechentum und Christentum bei Gregor von Nyssa», *Theol. Literaturzeit.* 88 (1963), 569-582.
G. KIKNADZE, «Κείμενον καὶ λεξικὸν μιᾶς μεταφράσεως Γεωργίου τοῦ Ἁγιορείτου» («Ὑπόμνημα Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὸ Ἆσμα), *Τέσσαρα κείμενα τῆς ἀρχαίας γεωργιανῆς γραμματείας*, Τιφλὶς 1965, 126-170 (γεωργιανιστί).
CANÉVET, M. «La perception de la présence de Dieu à propos d' une expression de la XI[e] homélie sur le Cantique des cantiques», *Epektasis. Mélanges Jean Daniélou*, Paris 1972, 443-454.
G. I. GARGANO, *La teoria di Gregorio di Nissa sul Cantico dei Cantici. Indagine su alcune indicazioni di metodo esegetico*, Orient. Chr. Anal. 216, Roma 1981.

Εἰς τοὺς Μακαρισμούς.

PG 44, 1193-1302.

Εἰς τὴν προσευχήν.

PG 44, 1120-1193.
W. JAEGER, τ. VII, 2 ὑπὸ J. Callahan.
J. G. KRABINGER, *S. Gregorii Nysseni De Precatione Orationes V*, Landshut 1840.
F. OEHLER, *Bibliothek der Kirchenväter* I, 3, Leipzig 1859.
ZINGERLE, MOESINGER, *Monumenta syriaca ex Romanis codicibus collecta*, Innsbruck 1869, I, 111-116.
J. DRÄSEKE, «Zu Gregorios von Nyssa», *Zeit. für Kircheng.* 28 (1907), 387-400.

*Ἀντιαιρετικά*

Πρὸς Εὐνόμιον.

PG 45, 237-1122.
W. JAEGER, I, II, Berlin 1921.
M. ALBERTZ, *Untersuchungen über die Schriften des Eunomius*, Wittenberg 1908.
E. MÜHLENBERG, «Die philosophische Bildung Gregors von Nyssa in den Büchern Contra Eunomium», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden, 1971, 230-251.
M. VAN PARYS, «Exégèse et théologie dans les livres Contre Eunome de Grégoire de Nysse: textes scripturaires controversés et élaboration théologique», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden 1971, 169-196.
D. L. BALÁS, «Eternity and time in Gregory of Nyssa' s Contra Eunomium», *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Leiden 1976, 128-155.

Κατὰ Ἀπολιναριστῶν.

PG 45, 1269–1278.

F. MÜLLER, Jaeger III, 1. Leiden 1958. 119–128.

Κατὰ Ἀπολιναρίου.

PG 45, 1123–1270.

F. MÜLLER, Jaeger III, 1. Leiden 1958, 131–233.

H. LIETZMANN, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*. 1, Tübingen 1904. 83–87.

Κατὰ Μακεδονιανῶν.

MAI, *Nova Patrum Bibliotheca* 4, Roma 1847, 1, 1–39.–PG 45, 1301–1334.

F. MÜLLER, Jaeger III, 1, Leiden 1958, 89–115.

Κατὰ Ἀρείου καὶ Σαβελλίου.

PG 45, 1281–1302.

F. MÜLLER, Jaeger III, 1. Leiden 1958, 71–85.

K. HOLL, «Ueber die Gregor von Nyssa zugeschriebene Schrift Adversus Arium et Sabellium», *Zeit. für Kircheng.* 25 (1904), 380–398.

*Δογματικά*

Κατηχητικὸς Μέγας.

PG 45, 9–106.

J. G. KRABINGER, München 1835.

J. H. SRAWLEY, *The Catechetical oration of St. Gregory of Nyssa*, Cambridge 1903.

L. MÉRIDIER, *Grégoire de Nysse, Discours Catèchétique*, Paris 1908.

ΕΠΕ, Γρηγορίου Νύσσης ἔργα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1979, 386–543 (Ἀθηναγ. Κοκκινάκης).

I. ΚΑΠΕΝΕΚΑΣ, «Εἰσήγησις εἰς τὸν Κατηχητικὸν Λόγον τοῦ Μεγάλου Γρηγορίου Νύσσης», *Νέα Σιών* 50 (1950), 80–87, 183–190, 395–400. 51 (1956), 33–42, 129–135.

C. I. CORNITESCU, «Συγκριτικὴ μελέτη μεταξὺ τοῦ Κατηχητικοῦ Λόγου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Ἐγχειριδίου πρὸς Λαυρέντιον τοῦ Αὐγουστίνου», *Ortodoxia* 16 (1964), 110–127 (ρουμανικά).

L. F. MATEO-SECO, «La teologia de la muerte en la Oratio Catechetica Magna de San Gregorio de Nisa», *Scripta Theologica* 1 (1969), 453–473.

GR. CELADA, «La catequesis cacramental y bauptismal de Gregorio de Nisa», *Ciencia Tomista* 101 (1974), 565–665.

Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως.

PG 46, 11–160.

J. G. KRABINGER, Leipzig 1837.

ΕΠΕ Γρηγορίου Νύσσης ἔργα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1979, 210–385, μετὰ μεταφράσεως ὑπὸ Ἀθηναγόρα Κοκκινάκη.

M. PELLEGRINO, «La Platonismo di San Gregorio Nisseno nel Dialogo intorno all' anima e alla resurrezione», *Riv. di Filosofia Neoscolastica* 30 (1938), 437–474.

J. DANIÉLOU, «La résurrection des corps chez Grégoire de Nysse», *Vig. Christ.* 7 (1953), 154–170.

L. F. MATEO SECO, «La muerte y su más allá en el Diálogo sobre el alma y la resurrección de Gregorio de Nisa», *Scripta Theol.* 3 (1971), 75–107.

J. Terrieux, *Grégoire de Nysse. Le De anima et resurrectione* (εἰσαγ., μετάφρ. ὑπόμνημα), Paris 1981.

R.-G. Coquin, E. Lucchesi, «Une version copte du De anima et resurrectione de Grégoire de Nysse», *Orient. Lovan. Period.* 12 (1981), 161-201.

Πρὸς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν.

PG 45, 175-186.

F. Müller, Jaeger III, 1, Leiden 1958, 19-33.

ΕΠΕ, Γρηγορίου Νύσσης ἔργα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1979, 136-159, μετὰ μεταφράσεως ὑπὸ Ἀθηναγόρα Κοκκινάκη.

Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον.

PG 45, 115-136.

F. Müller, Jaeger III, 1, Leiden 1958, 37-57.

Περι πίστεως πρὸς Σιμπλίκιον.

PG 45, 136-145.

F. Müller, Jaeger III, 1, Leiden 1958, 61-67.

Περὶ Τριάδος πρὸς Εὐστάθιον.

F. Oehler, *Bibliothek der Kirchenväter* I, 2, Leipzig 1858, 180 ἑξ.

G. Mercati, Studi e Testi, Roma 1903, 71-82.

F. Müller, Jaeger III, 1, Leiden 1958, 3-16.

G. Mercati, «La lettera ad Eustazio de Sancta Trinitate», *Varia Sacra I*, Studi e Testi Roma 1903, 57-82.

Περὶ εἱμαρμένης.

PG 45, 145-174.

P. C. Jordachescu, T. Simenschy, *Gregorii Nysseni Contra Fatum*, Chisinau 1938.

J. A. Mc Donough, *The treatise of Gregory of Nyssa Contra Fatum*, Harvard Univ. 1953.

ΕΠΕ, Γρηγορίου Νύσσης ἔργα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1979, 160-209 μετὰ μεταφράσεως ὑπὸ Ἀθηναγόρα Κοκκινάκη.

E. Marotta, «L' ironia e altri schemi nel Contra fatum di San Gregorio di Nyssa», *Vetera Christianorum* 1 (1967), 85-105.

Περὶ νηπίων πρὸς ὥρας ἀφαρπαζομένων.

PG 46, 161-192.

J. Daniélou, «Le traité sur les enfants morts prématurément de Grégoire de Nysse», *Vig. Christ* 20(1966), 159-182.

F. Mann, «Gregor, rhetor et pastor. Interpretation des Proömiums der Schrift Gregors von Nyssa De infantibus praemature abreptis», *Vig. Christ.* 31(1977), 126-147.

M. Harl, «La croissance de l' âme selon le De infantibus de Grégoire de Nysse», *Vig. Christ.* 34 (1980), 237-259.

*Ἀσκητικὰ καὶ Πνευματικὰ ἔργα*

Περὶ Παρθενίας.

PG 46, 317-416.

J. P. Cavarnos, W. Jaeger VIII, 1, Leiden 1952, 215-343.

M. Aubineau, *Grégoire de Nysse, Traité de la virginité, Sources Chrét.* 119, Paris 1966.

J. Stiglmayr, «Die Schrift des hl. Gregor von Nyssa über die Jungfräulichkeit», *Zeit. für Aszese und Myst.* 2 (1927), 334–359.

H. O. Knacksted, *Die Theologie der Jungfräulichkeit beim hl. Gregor von Nyssa*, Roma 1940.

J. Gribomont, «Le Panégyrique de la virginité, oeuvre de jeunesse de Grégoire de Nysse», *Rev. d'Ascét. et de Myst* 48 (1967), 249–266.

E. Gallicet, «Osservazioni sul De virginitate di Gregorio di Nissa», *Civiltà Class. e Crist. 3(1982), 119–151.*

Τί τῶν Χριστιανῶν ἐπάγγελμα.

PG 46, 237–249.

W. Jaeger, VII, 1, Leiden 1952, 129–142.

M. E. Keenan, «De professione christiana and De perfectione», *Dumbarton Oaks Pap.* 5 (1950), 167–207.

Περὶ τελειότητος.

PG 46, 251–286.

W. Jaeger, VIII, 1, Leiden 1952, 173–214.

M. E. Keenan, ἔργ. μν.

Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ.

PG 46, 287–306, ἀποσπάσματα.

*W. Jaeger, III, 1, Leiden 1952, 40–89.*

L. Villecourt, «La grande lettre grecque de Macaire, ses formes textuelles et son milieu littéraire», *Rev. d'Orient Chrét.* 22 (1920–1921), 29–56.

W. Jaeger, VIII, 1, 3–39. –*Two rediscovered works of ancient christian literature: Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden 1954.

A. Wenger, «Grégoire de Nysse et le Pseudo-Macaire», *Rev. des Ét Byz.* 13 (1955), 145–150.

A. Kemmer, «Gregorius Nyssenus estne inter fontes Joannis Cassiani numerandus?», *Or. Chr. Period.* 21 (1955), 451–466.– «Messalianismus bei Gregor von Nyssa und Pseudo-Makarius», *Rev. Bénéd.* 72 (1962), 278–306.

R. Leys, «La théologie spirituelle de Grégoire de Nysse», *Studia Patr.* 2, Berlin 1957 495–511.

J. Gribomont, «De instituto christiano et le Méssalianisme de Grégoire de Nysse», *Studia Patrist.* 5 (1962), 312–322.

R. Staats, *Der Traktat des Gregor von Nyssa De instituto christiano*, Göttigen 1964.– *Gregor von Nyssa und die Messalianer*, Berlin 1968.

M. Canévet, «De instituto christiano est-il de Grégoire de Nysse?», *Rev. des Ét. Grecques* 82 (1962), 404–423.

Περὶ βίου Μωϋσέως.

PG 44, 297–430

J. Daniélou, *Grégoire de Nysse, La vie de Moïse*, Sources Chrét. 1, Paris 1955².

K. Burdach, «Faust und Moses», *Sitzungsb Preuss. Akad., Phil. Klasse* 1912, 358–403, 627–659, 736–789.

J. Daniélou, «Moïse, exemple et figure chez Grégoire de Nysse», *Cahiers Sion*, 1955, 386–400.

A. V. Anderson, *Sacrifice, A comperative study of the concept of St. Gregory of Nyssa's contemplation on the life of Moses*, Columbia Univ. 1960.

M. HARL, «Les trois quarantaine de La Vie de Moise», *Rev. des Ét. Grecques* 80 (1967), 407–412.
C. PERI, «La Vita di Mosè di Gregorio di Nissa, un viaggio verso l' aretè cristiana», *Vetera Christian* 11 (1974), 313–332.
R. E. HEINE, *Perfection in the virtuous life. A study in the relationship between edification and polemical theology in Gregory of Nyssa's De vita Moysis*, Philadelphia 1975.
A. M. RITTER, «Die Gnadenlehre Gregors von Nyssa nach seiner Schrift über das Leben des Mose», *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Leiden 1976, 195–239.
M. SIMONETTI, «Note sul testo della Vita di Mosè di Gregorio di Nissa», *Orpheus* 3 (1982), 338–357.– «La tecnica esegetica di Gregorio di Nissa nella Vita di Mosè», *Studi storico-religiosi* 6(1982), 401–418.– *Gregorio di Nissa, La Vita di Mosè*, Vicenza 1984.

Εἰς τὸν Βίον Μακρίνης.
PG 46, 959–1000.
C. W. CALLAHAN, Jaeger VIII, 1, Leiden 1952, 370–414.
P. MARAVAL, *Grégoire de Nysse, la Vie de Saint Macrine*, Sources Chrét. 178, Paris 1971.
F. J. DÖLGER, «Das Anhängekreuzchen der hl. Makrina und ihr Ring mit der Kreuzpartikel», *Antike und Christ.* 3(1932), 81–116.
E. BOUVY, «Saint Macrine», *Rev. August.* 1 (1902), 265–288.
E. MAROTTA, «La base biblica della Vita S Macrinae di Gregorio di Nissa», *Vetera Christian.* 7 (1970), 265–284.

Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ἐπὶ ταῖς ἐπιτιμήσεσιν.
PG 46, 307–316.

Πρὸς Λητόϊον ἐπίσκοπον.
PG 45, 221–237.
ΡΑΛΛΗΣ, ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 4, 295–330.
Ι. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ, «Ἡ πρὸς Λητόϊον κανονικὴ ἐπιστολὴ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ἐξ ἐπόψεως ποιμαντικῆς ψυχολογίας», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 42 (1959), 147–153, 219–231.

*Ὁμιλίαι*
PG 46, 431–1000.
JAEGER, IX, 1, *Sermones*, Leiden 1967 (Heil, van Heck, Gebhardt, Spira).
J. DANIÉLOU, «Le mystère du culte dans les sermons de saint Grégoire de Nysse», *Von christlichen Mysterium. Festschrift O. Casel*, Düsseldorf 1951, 76–93.– «La chronologie des sermons de Grégoire de Nysse», *Rech. de Science Relig.* 29 (1955) 346–372.
F. LA PIANA, «Una omelia inedita di S. Gregorio Nisseno», *Riv. storico-critica delle scienze teol.* 5(1909), 527–563.
J. M. SOUCET, «Deux homéliaires syriaque de la bibliothèque Vaticane», *Orient. Christ. Period.* 27 (1961), 387–424.

Δογματικαί.

PG 46, 541–577

A. M. CHAINE, «Une homélie de saint Grégoire de Nysse attribuée à saint Grégoire de Nazianze», *Rev. d'Orient Chrét.* 17 (1912), 395–409, 18 (1913) 36–38, κριτ. μετάφρ. τοῦ Περὶ θεότητος υἱοῦ καὶ Πνεύματος.

H. I. BELL, «Sermons by the author of the Theognosia attributed to Gregory of Nyssa», *Journ. of Theol. Stud.* 26 (1925), 364–373, ὁμιλίαι εἰς Ἰωάννην γραφεῖσαι κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν περίοδον.

K. HANSMANN, *Ein neuentdeckte Kommentar zum Johannesevangelium*. Paderborn 1930.

W. JAEGER, *Das neuenteckte Kommentar zum Johannesevangelium und Dionysios Areopagites*, Berlin 1930.

A. M. RITTER, «Gregor von Nyssa in suam ordinationem, eine Quelle für die Geschichte des Konzil von Konstantinopel», *Zeit. für Kircheng.* 1968, 308–328.

R. STAATS, «Die Asketen aus Mesopotamien in der Rede des Gregor von Nyssa In suam ordinationem», Vig. Christ. 21(1967), 165–179,

G. MAY, «Die Datierung der Rede In suam ordinationem des Gregor von Nyssa und die Verhandlungen mit den Pneumatomachen auf dem Konzil von Constantinopel 381», *Vig. Christ.* 23 (1969), 38–57.

CH. ASTRUC, «Un feuillet retrouvé du Paris. Coisl. Gr. 58», ἀπόσπασμα λόγου εἰς Ἀβραάμ. *Anal. Boll.* 91 (1973), 415–418.

Ἠθικαί.

PG 46, 416–538.

A. VAN HECK, *Gregorii Nysseni De pauperibus amandes orationes duo*, Leiden 1964.

S. GIET, «De Saint Basile à Saint Ambroise: La condamnation du prêt à intérêt au IV$^{e}$ s. chez Grégoire de Nysse», *Rech. de Science Relig.* (1944), 95–128.

M. ALEXANDRE, «Le De mortuis de Grégoire de Nysse», *Studia Patrist.* X 1 (1970), 35–43.

Ἑορταστικαί.

PG 46, 577–701. 46, 1128–1180.

M. A. KUGENER, «Une homélie de Sévère d' Antioche attribuée à Grégoire de Nysse et à Hésychius de Jérusalem», *Rev. d'Orient Chrét.* 3 (1898), 435–451.

G. SOELL, «Die Mariologie der Kapadozier im Lichte der Dogmengeschichte», *Theol. Quart.* 131 (1951), 178–188, γνησιότης τῆς Εἰς Χριστοῦ Γέννησιν.

P. NAUTIN, *Homélies pascales*, III, Sources Chrét. 48, Paris 1957, 84–105, ἡ ἑβδόμη ὁμιλία τῆς συλλογῆς τῶν ψευδοχρυσοστομείων Πασχαλινῶν ὁμιλιῶν (PG 69,745–755) παρουσιάζει ἰδέας τοῦ Γρηγορίου.

J. MOSSAY, *Les fêtes de Noël et d'Epiphanie d'après les sources cappadociennes du IV$^{e}$ siècle*, Louvain 1965.

F. MANN, *Die Weihnachtspredigt Gregors von Nyssa Überlieferungsgeschichte und Text*, Münster 1976.

H. DROBNER, *Gregor von Nyssa. Die Osterpredigt De tridui spatio*, Mainz 1980.

A. SPIRA, CHR. KLOCK (ἐκδ.), *The eastern sermons of Gregory of Nyssa*, μετάφρ. καὶ ὑπόμνημα, Cambridge Mass. 1981. Ἀξιόλογοι μελέται ὑπὸ G. Chr. Stead, Monique Alexandre, D. L. Balas, T. J. Dennis, H. Drobner, S. G. Hall,

M Harl. Chrh. Klock, A. Meredith, E. Müehlenberg, A. Spira, L. R. Wickham, J. C. M. van Widen.

Πανηγυρικαί.

PG 46, 701–786. 46, 893–958.

B. LENDLE, *Gregorii Nysseni Encgomium in sanctum Stephanum protomartyrum*. Leiden 1968. Βλ. καί *Byz. Zeit.* 58 (1965), 320–326.

J. SIMON, «Où et quand furent prononcées les Orationes in XL Martyres de S. Grégoire de Nysse», *Handes Amsorya* 41 (1927), 733 ἑἑ.

W. TELFER, «The Latin Life of St. Gregory Thaumaturgus», *Journ. of Theol. Stud.* 31 (1929-1930), 142–155, 354–363.

M. VAN ESBROECK, «Fragments sahidiques du Penégyrique de Grégoire le Thaumaturge par Grégoire de Nysse», *Orient. Lovaniensia Period.* 6–7 (1975), 555–586.

Ἐπιτάφιοι

J. G. KRABINGER, ὁμιλία εἰς Μελέτιον εν *Oratio Catechetica*, München 1835, 79 ἑἑ., 165 ἑἑ.

J. BAUER, *Die Trostreden des Gregorios von Nyssa in ihrem Verhältnis zur antiken Rhetorik*, Marburg 1892.

J. A. STEIN, *Encomium of St Gregory bishop of Nyssa on his brother St. Basil*, Washington 1928.

ANNA CAIMI DANELLI, «Sul genere letterario delle orazioni funebri di Gregorio di Nissa», *Aevum* 53 (1979), 140–161.

Ἑρμηνευτικαί

PG 46, 489–498. 46, 1107–1110.

S. HAIDACHER, *Zeit. für Kathol. Theol.* 25 (1901), 367.

J. K. DOWNING, ἀδημοσίευτος διατριβή. Harvard Univ. 1948.

## *Ἐπιστολαί*

PG 44, 999–1108.

G. PASQUALI, Jaeger VIII, 2, Berlin 1925. Leiden 1959².

F. DIEKAMP, *Analecta Patristica*, Roma 1938, 13–15, ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς πρός Ξενόδωρον Γραμματικόν.

G. MERCATI, *Studi e Testi* 75 (1938), 191–199, λατινική μετάφρασις ἐπιστολῆς πρός Φίλιππον.

J. DRÄSEKE, «Ueber den Verfasser der Schrift Πρὸς Εὐάγριον μοναχὸν περὶ θεότητος», *Jhrb. für Prot. Theol.* 8 (1882), 343–384, 553–568.

G. BARDY, «Saint Grégoire de Nysse Epist. ad Philippum», *Rech. de Science Relig.* 11 (1921), 220–222.

P. MAAS, «Zu den Beziehungen zwischen Kirchenvätern und Sophisten I, Drei Stücke aus der Korrespondenz des Gregorius von Nyssa», Sitzungsber. Preuss. Akad., Klasse 1912, 988–999. Βλ. καί *Berliner Philol. Wochenschrift* 1913, 1470–1472.

G. PASQUALI, «Le lettere di Gregorio di Nissa», *Studi Ital. di Filol. Class.* 3 (1923), 75–136.

F. MÜLLER, «Der zwanzigste Brief des Gregor von Nyssa», *Hermes* 74 (1939), 66–91.

C. CAVALLIN, *Studien zu den Briefen des hl. Basilius*, Lund 1944. Ἡ ἐπιστολή 38 τοῦ Βασιλείου ἀνήκει εἰς τὸν Γρηγόριον.

T. A. Goggin, *The times of saint Gregory of Nyssa as reflected in the Letters and the Contra Eunomium*, Washington 1947.

M. M. Wagner, «A chapter in Byzantine epistolography», *Dumb. Oaks. Pap* 4 (1948), 129–140.

J. Darrouzès, «Un recueil epistolaire byzantin, le manuscrit de Patmos 706», *Rev. des Ét. Byz.* 14 (1956), 87–121.

J. Daniélou, «L' évêque d' après une lettre de Grégoire de Nysse», *Euntes Docete* 20 (1968), 85–95.

R. Hübner, «Gregor von Nyssa als Verfasser der sog. Ep. 38 des Basilius. Zum unterschiedlichen Verständnis der οὐσία bei den kappadozischen Brüdern», *Epektasis. Mélanges Jean Daniélou*, Paris 1972, 463–490.

P. J. Fedwick, «A commentary of Gregory of Nyssa or the 38th letter of Basil of Caesarea», *Orient. Chr. Period.* 44 (1978), 31–51.

B. Wyss, «Gregor von Nazianz oder Gregor von Nyssa?» (Ἐπιστολὴ 249 Ναζιανζηνοῦ καὶ 1 Νύσσης), *Mémorial A. J. Festugière*, Genf 1984, 153–162.

### Θεολογικαὶ ἀπόψεις

E. G. Moeller, *Gregorii Nysseni doctrinam de hominis natura et illustravit et cum origeniana comparavit*, Hallae 1854.

J. Stigler, *Die Psychologie des hl Gregor von Nyssa systematisch dargestellt*, Regensburg 1857.

L. Kleinheidt, *Sancti Gregorii episcopi Nysseni doctrina de angelis exposita*, Friburgi Brisgavorum 1860.

P. Bovedron, *Doctrines psychologiques de Saint Grégoire de Nysse*, Nantes 1861.

A. Vincenzi, *Sancti Gregorii Nysseni et Origenis de aeternitate poenarum in vita futura cum dogmate catholico concordia*, Roma 1864.

G. Hermann, *Gregorii Nysseni sententiae de salute adipiscenda*. Halle 1875.

Hesmillor, *Τὸ δογματικὸν σύστημα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης* (ρωσ). Καζὰν 1876.

Ιω. Βεργάδης, *Ἡ περὶ τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*, Θεσσαλονίκη 1876.

A. M. Ακύλας, *Ἡ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόξα τοῦ Πλάτωνος ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Γρηγορίου Νύσσης*. Ἀθῆναι 1888.

A. Krampf, *Der Urzustand des Menschen nach der Lehre des hl. Gregor von Nyssa*, Würzburg 1889.

F. Hilt, *Des hl. Gregor von Nyssa Lehre von Menschen systematisch dargestellt*, Köln 1890.

W. Meyer, *Gotteslehre des hl. Gregor von Nyssa*, Leipzig 1894.

F. Diekamp, *Die Gotteslehre des hl. Gregor von Nyssa*, Münster 1896.

F. Preger, *Die Grundlagen der Ethik bei Gregor von Nyssa*, Würzburg 1897.

A. Reich, *Die Künstlerichen Elemente in der Welt-und Lebensanschauung des Gregor von Nyssa*, Jena 1897.

W. Vollert, *Die Lehre Gregors von Nyssa von Guten und Bösen und von der schliesslichen Ueberwindung des Bösen*, Leipzig 1897.

C. Gronau, *De Basilio Gregorio Nazianzeno Nyssenoque Platonis imitatoribus*, Göttingen 1908.

J. B. Aufhauser, *Die Heilslehre des hl. Gregor von Nyssa*, München 1910.

M. T. Oksijuk, *Ἡ ἐσχατολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Νύσσης* (ρωσιστί), Κίεβον 1914.

J. Lenz, *Jesus Christus nach der Lehre des hl Gregor von Nyssa*, Trier 1925.

G. HORN, «L' amour divin (éros) dans S. Grégoire de Nysse», *Rev. d' ascét. et de myst.* 6 (1925), 378–389.– «Le miroir et la nuee. Deux manières de voir Dieu d' après S. Grégoire de Nysse», *Rev. d' ascét. et de myst.* 8 (1927), 113–131.
H. F. CHERNISS, *The platonism of Gregory of Nyssa*, Univ. of California Berkeley 1930.
J. BAYER, *Gregors von Nyssa Gottesbegriff*, Giessen 1935.
E. VON IVÁNKA, «Vom Platonismus zur Theorie der Mystik. Zur Erkenntnislehre Gregors von Nyssa», *Scholastik* XI (1936), 163–195.– *Plato Christianus. Uebernahme und umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964.
V. KOPERSKI, *Doctrina S. Gregorii Nysseni De processione Filii Dei*, Roma 1936.
C. LEBOEUF, *L' unité de la nature divine chez Grégoire de Nysse*, Lucioni 1937.
S. GONZÁLES, «La identidad de operación en las obras exteriores y la unidad de la naturaleza divina en la teología trinitaria de S. Gregorio de Nisa», *Gregorianum* 19 (1938), 280–301.– *La formula μία οὐσία τρεῖς ὑποστάσεις en San Gregorio de Nisa*, Analecta 21, Roma 1939.– «El realismo Platonico de S. Gregorio de Nisa», *Gregorianum* 20 (1939), 189–206.
C. M. EDSMANN, «Schöpferwille und Geburt Jac. I, 18», *Zeit. für Neut. Wiss.* (1939) 11–44.
M. COMES DE CASTRO, *Die Trinitätslehre des hl. Gregor von Nyssa*. Freiburg i. Br. 1938.
M. PELLEGRINO, «Il platonismo di San Gregorio Nisseno nel Dialogo intorno all' anima e alla risurrezione», *Riv. di Filos. Neoscholast.* 30 (1938), 437–474.
H. U. VON BALTHASAR, «La philosophie religieuse de Saint Grégoire de Nysse», *Rech. de Science Relig.* 29 (1939), 513–549.– *Présence et pensée. Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Paris 1942.
A. LIESKE, «Zur Theologie der Christusmystik Gregors von Nyssa», *Scholastik* 14 (1939), 485–514.– «Die Theologie der Christusmystik Gregors von Nyssa», *Zeit. für Kath Theol.* 70 (1948), 49–830, 129–168, 315–340.
H. O. KNAKSTEDT, *Die Theologie der Jungfräulichkeit bei hl. Gregor von Nyssa*, Roma 1940.
L. REBECCHI, «L' anthropologia naturale di San Gregorio Nisseno», *Divus Thomas* 46 (1943), 176–195, 309–341.
J. B. SCHOEMANN, «Gregors von Nyssa theologische Anthropologie als Bildtheologie», *Scholastik* 18 (1943), 31–53, 175–200.
J. T. MUCKLE, «The doctrine of St. Gregory of Nyssa on man as the image of God». *Mediaeval Studies* 7 (1945), 55–84.
CUESTA J. JANINI, *La anthropologia y la medicina pastoral da San Gregorio de Nisa*. Madrid 1946.– «La penitentia medicinal desde la Didascalia Apostolorum a. S. Gregorio de Nissa», *Rev. Espaniola de Theologia* 7 (1947), 337–362.
E. MC CLEAR, «The fall of man and original sin in the theology of Gregory of Nyssa», *Theol. Studies* 9 (1948), 175–212.
J. TRINICK, *St. Gregory of Nyssa and the rise of Christian mysticism*, Kent 1950.
R. LEYS, *L' image de Dieu chez Saint Grégoire de Nysse*, Bruxelles 1951.– «La théologie spirituelle de Grégoire de Nysse», *Studia Patrist.* 2 (1957), 495–511.
H. MERKI, *Ὁμοίωσις Θεοῦ. Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa*. Freiburg in der Schweiz 1952.

W. VÖLKER, «Die Ontologie Gregors von Nyssa in ihren Grundzügen», *Festschrift Georg Biundo*, Gründstad 1952.– *Gregor von Nyssa als Mystiker*, Wiesbaden 1955.

A. WEISWURM, *The nature of human knowledge according to Saint Gregory of Nyssa*, Washington 1952.

J. GAITH, *La conception de la liberté chez Grégoire de Nysse*, Paris 1953.

J. DANIÉLOU, *Platonisme et théologie mystique. Essai sur la doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse*, Paris 1954².– «La notion de confins (μεθόριοι) chez Grégoire de Nysse», *Recherches de Science Relig.* 49 (1961), 161–197.– «Le problème du changement chez Grégoire de Nysse», *Archives de Philosophie* 29 (1966), 323–347.– «Chrismation prebaptismale et divinité de l' Esprit chez Grégoire de Nysse», *Rech. de Science Relig.* 56 (1968), 177–198.

N. ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ, «Αἱ ὀντολογικαὶ καὶ γνωσιολογικαὶ θεωρίαι τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 38 (1955), 128–137, 221–226.

J. P. CAVARNOS, «Gregory of Nyssa on the nature of the soul», *Greek Orth. Theol. Rev.* 1 (1955), 133–141.– *St. Gregory of Nyssa on the origin and destiny of soul*, Massachusetts 1955.

A. N. ZOUMBOS, *Eine Frage des Anaxagoras in der Anthropologie des Gregor von Nyssa*, Athen 1956.

H. MUSURILLO, «History and Symbol: A study of form in early Christian literature», *Theol. Studies* 18 (1957), 357–386.

G. B. LADNER, «The philosophical anthropology of Saint Gregory of Nyssa», *Dumb. Oaks Papers* 12(1958), 59–94.

N. V. STANESCU, «Progresul in conoasterea lui Dumnezeu, cu referire speciala la Sf. Grigorie de Nissa», *Studi Teol.* 10(1958), 14–37.

A. W. ANDERSON, *Sacrifice A comparative study of the concept in St. Gregory of Nyssa's contemplation on the life of Moses and Shri Aurobindo's commentary in the Veda*, Columbia Univ. 1960.

M. GORDILLO, «La virginidad transcendente de Maria Madre de Dios en S. Gregorio de Nisa y en la antiqua tradition de la Iglesia», *Estudios Marianos* 21 (1960), 117–155.

W. JAEGER, «Die asketisch-mystische Theologie des Gregor von Nyssa», *Humanistische Rede und Vorträge*. Berlin 1960², 266–286.– *Gregor von Nyssa's Lehre von Heiligen Geist*, Leiden 1966.

R. GILLET, «L' homme divinisateur cosmique dans la pensée de Saint Grégoire de Nysse», *Studia Patrist.* 6 (1962), 62–83.

J. E. HENNESSY, *The background, sources and meaning of dinine infinity in St Gregory of Nyssa*, Fordham Univ. 1963.

A. J. PHILLIPS, *The eschatology of St. Gregory of Nyssa*, Oxford 1963.

J. J. SCOPEC, *Ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν σωτηρίαν κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης*, ρωσιστὶ δακτυλογρ. Lenigrad 1963.

A. DUNSTONE, *The atonement in Gregory of Nyssa*, London 1964.

MC GRATH, *Gregory of Nyssa's doctrine on knowledge of God*, Fordham Univ. 1964.

G. MAY, *Gregor von Nyssa und der Abschluss des trinitarischen Dogma*, Wien (δακτυλ.) 1964.

J. PELIKAN, «The mortality of God and the immortality of man in Gregory of Nyssa, the scope of grace», *Essays in honor of J. Sittler*, Philadelphia 1964, 79–97.

A. SCHLINDER, *Die Begründung der Trinitätslehre in der eunomianischer Kontroverse*, Zürich 1964, δακτυλογραφημένον.

E. BAERT, «La thème de la vision de dieu chez S. Justin, Clément d' Alexandrie et S.Grégoire de Nysse», *Freib. Zeit. für Philos. und Theologie* 12 (1965), 439–497.

ΗΛ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, *Η σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*. Ἀθῆναι 1965.

M. RITTER, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol*, Göttingen 1965.

D. L. BALÀS, *Μετουσία Θεοῦ. Man's participation in God's perfections according to Saint Gregory of Nyssa*, Roma 1966.

E. G. KONSTANTINOY, *Die Tugendlehre Gregors von Nyssa im Verhältnis zu der antik-philosophischen und jüdisch-christlichen Tradition*, Würzburg 1966.

E. MÜHLENBERG, *Die Unendlichkeit Gottes bei Gregor von Nyssa*, Göttingen 1966.

R. JOLY, «Sur deux thèmes mystiques de Grégoire de Nysse», *Byzantion* 36 (1966), 127–143.

A. LEVASTI, «La dottrina mistica di San Gregorio di Nissa», *Riv. di Ascet. e Mistica* 36 (1967), 548–562. 37 (1968), 44–61.

ΧΡ ΜΠΟΥΚΗΣ, *Η οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς Καππαδόκας Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1969.

J. R. BOUCHET, «Le vocabulaire de l' union et du rapport des natures che Saint Grégoire de Nysse», *Rev. Thomiste* 68 (1968), 533–588.– «La vision de l' économie du salut selon Saint Grégoire de Nysse», *Rev. des Sciences Philos. et Théol.* 52 (1968), 613–644.

Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, «Μετεωροπορεῖν καὶ συμμετεωροπορεῖν παρὰ τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ Νύσσης», *Θεολογία* 32 (1968), 425–439.

J. F. CALLAHAN, «Gregory of Nyssa and the psychological view of time», *Atti del XII Congresso Internationale di Filosofia*, Venezia 1958, 59–66.– «The serpent and ἡ ραχία in Gregory of Nyssa», *Traditio* 24 (1968), 17–41.

S. DE BOER, *De anthropologie van Gregorius van Nyssa*, Leyde 1968.

R. S. BRIGHTMAN, *Gregory of Nyssa and John Wesley in theological dialogue on the Christian life*, Boston University dissert., 1969.

ΗΛ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς χριστολογίας Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», *Θεολογία* 40 (1969), 257–270.

Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, «Ἡ ἑνότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὡς πραγματικὴ προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας. Ἐκ τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης», *Θεολογία* 40 (1969), 416–429.

J. DANIÉLOY, *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Leyde 1970.

L. FRANCISCO MATEO-SECO, «Sacerdotio de los fieles y sacerdotio ministerial en San Gregorio de Nisa», *Teologia del Sacerdotio 2*, Burgos 1970, 49–92.

J. VIVES, «El pecado original en S. Gregorio de Nisa», *Estudios Eccles.*.54 (1970), 203–235.

P. ZEMP, *Die Grundlagen heilsgeschichtlichen Denkens bei Gregor von Nyssa*, München 1970.

BURNAKAS, APOSTOLOS, *Das Problem der Materie in der Schöpfungs-lehre des Gregor von Nyssa*, Freiburg/Br.,1972.

M. CANÉVET, «Exégèse et théologie dans les traités spirituels de Grégoire de Nysse», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden 1971, 144–168.

E. CORSINI, «Plérôme humain et plérôme cosmique chez Grégoire de Nysse», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, ὡς ἄνω, 111–126.

J. DANIÉLOU, «Orientations actuelles de la recherche sur Grégoire de Nysse», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, ὡς ἄνω, 7–17.– «La θεωρία chez Grégoire de Nysse», *Studia Patristica XI*, (1972), 130–145.

N. FER, «Cunoasterea lui Dumnezeu çi idea de epectaza la sfintul Grigorie de Nisa», *Ortod.* Bucuresti, 23 (1971), 82–96.

L. F. MATEO SECO, «Kenosis, exaltación de Cristo y Apocatástasis en la Exégesis a Filipenses 2, 5–11 de S. Gregorio de Nisa», *Scripta Theol.* 3 (1971), 301–342.

ΠΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἀνθρώπινον πλήρωμα κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», *Κληρονομία* 4 (1972) 41–62.

T. DI STEFANO, «La libertà radicale dell' immagine secondo S. Gregorio di Nissa», *Divus Thomas* 75 (1972), 431–454.

R. S. BRIGHTMAN, «Apophatic theology and divine infinity in St. Gregory of Nyssa», *Greek Orth Theol. Rev.* 18 (1973), 97–114.

E. FERGUSON, «God's infinity and man's mutability; perpetual progress according to Gregory of Nyssa», *Greek Orth. Theol. Rev.* 18 (1973), 59–78.

J. DANIÉLOU, «Metempsychosis in Gregory of Nyssa», *The heritage of the Early Church*, Essays in honor of George Florovsky, Orientalia Christiana Analecta 195, Roma 1973, 227–243.

L. F. MATEO SECO, «Resucitó al tercerdia. Analisis de la doctrina de San Gregorio de Nisa sobre la resurrección de Jesu Cristo», *Scripta Theol* 5 (1973), 7–89.

R. STAATS, «Gregor von Nyssa und das Bischofsamt», *Zeit. für Kircheng.* 84 (1973), 149–173.

MARIA-BARBARA VON STRITZKY, «Zum Problem der Erkenntnis bei Gregor von Nyssa», Münster 1973.

R. M. HÜBNER, *Die Einheit des Leibes Christi bei Gregor von Nyssa*, Leiden 1974.

R. E. HEINE, *Perfection in the virtuous life: A study in the relationship between edification and polemical theology in Gregory of Nyssa's De vita Moysis*, University of Illinois at Urbana, 1974.

Κ. Β. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, *Συνέπειαι τῆς ἁμαρτίας καὶ λουτρὸν παλιγγενεσίας*. Μελέτη βάσει τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Ἀθῆναι 1976.

H. DÖRRIE, «Gregors Theologie auf dem Hintergrunde der neuplatonischen Metaphysik», *Gregor von Nyssa und die Philosophie*, Leiden 1976, 21–42.

B. KRIVOCHEINE, «Simplicité de la nature divine et les distinctions en Dieu selon Grégoire de Nysse», *Message de l' Exarchat du Patr. Russe* 23 (1975), 133–158.

B. OTIS, «Gregory of Nyssa and the Cappadocian conception of life», *Studia Patrist.* 14 (1975–1976), 327–357.

ΑΠ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, *Ἡ ἀνάστασις κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης*, Θεσσαλονίκη 1975.

IVAN POJAVNIK, *Človek na meji dveh vesolij* (ὁ ἄνθρωπος μεθόριον δύο κόσμων), Ljubljana 1975.

M. PARMENTIER, «Saint Gregory of Nyssa's doctrine of the Holy Spirit», *Ἐκκλησ. Φάρος* 58 (1976), 41–100

T. DI STEFANO, *Dialettica d' imagine e libertà secondo Gregorio de Nissa*. Perugia 1975.

UGO BIANCHI, «Presupposti platonici e dualistici nell' antropogonia di Gregorio di Nissa», *La doppia creazione* 1979, 43–115.

K. BJERRE–ASPEGREN, *Bräutigam, Sonne und Mutter. Studien zu einigen Gottesmetaphern bei Gregor von Nyssa*, Lund 1977.

J. T. DENNIS, «St. Gregory of Nyssa's defence of the doctrine of the resurrection of body», *St. Vladim. Quart.* 21 (1977), 76–104.

L. F. MATEO–SECO, *Estudios sobre la cristologia de San Gregorio de Nisa*. Pamplona 1978.– «La mariologia en S. Gregorio de Nisa», *Scripta Theol.* 10 (1978), 409–466.

E. MÜHLENBERG, «Synergism in Gregory of Nyssa», *Zeit. für Neut Wiss.* 68 (1977), 93–122.

DAV BALAS, «Plenitudo Humanitatis: The Unity of Human Nature in the Theology of Gregory of Nyssa», *Disciplina nostra* in memory R. F. Evans, Philadelphia 1979, 115–133.

J. J. VERHEES, «Die ἐνέργειαι des Pneuma als Beweis für seine Transzendenz in der Argumentation des Gregor von Nyssa», *Orient. Christ Period.* 45 (1979), 5–31.

MARTHA NIKOL. ESPER, *Allegorie und Analogie bei Gregor von Nyssa*, Bonn 1979.

J. J. COLLINS, «The primacy of love in St. Gregory of Nyssa's Theology», *Diakonia* 14. 1(1979), 29–40.

P. PISI, *Genesis e phthora. Le motivazioni protologiche della verginità in Gregorio di Nissa e nella tradizione dell' enkrateia*, Roma 1981.

R. SCHWAGER, «Der Wunderbare Tausch. Zur physischen Erlösungslehre Gregors von Nyssa», *Zeit. für Kircheng.* 104 (1982), 1–24.

Δ. ΒΑΚΑΡΟΣ, «Μυστήριον και ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Νύσσης», *Θεολογία* 45 (1983), 303–318.

F. M. YOUNG, «Adam and Anthropos», *Vig. Christ.* 37 (1983), 110–140.

E. Δ ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, «Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης», *Θεολογία* 55 (1984), 384–401.

## ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ

### *Βίος*

Ὁ Ἀμφιλόχιος, εὐσυνείδητος καὶ ἀφωσιωμένος εἰς τὰ καθήκοντά του ἱεράρχης, ὑπῆρξεν ἐπίσης καὶ ἱκανὸς θεολόγος, ἂν καὶ δὲν ἔφθασεν εἰς τὰ ἐπίπεδα τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς Καππαδοκίας, εἰς τὸ στενὸν περιβάλλον τῶν ὁποίων ἔζησε καὶ ἀνεδείχθη[1].

Τέκνον τοῦ ῥήτορος Ἀμφιλοχίου καὶ τῆς Λιβύης, εἶχε πολλαπλῆν συγγένειαν μὲ ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἄλλα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Εὐφημίου καὶ τῆς Θεοδοσίας, μητρὸς τῆς διασήμου Ὀλυμπιάδος καὶ ἐξάδελφος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, καθ' ὅσον ὁ πατήρ του Ἀμφιλόχιος ἦτο ἀδελφὸς τῆς μητρὸς τοῦ Γρηγορίου Νόννης[2]. Ὁ πατὴρ Ἀμφιλόχιος, συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου[3], κατήγετο ἀπὸ τὴν Διοκαισάρειαν, ἤτοι τὴν Ναζιανζόν. Ὁ Λιβάνιος τὸν ἀποκαλεῖ «συμφοιτητήν»[4], καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ πατὴρ Ἀμφιλόχιος θὰ εἶχε τὴν ἰδίαν περίπου μετ' αὐτοῦ ἡλικίαν, ἤτοι ὅτι θὰ ἐγεννήθη περὶ τὸ 314.

Ὁ νεώτερος Ἀμφιλόχιος ἀπὸ τὸν Μέγαν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον ἀποκαλεῖται «υἱὸς» καὶ «τέκνον»[5]. Ὅθεν πρέπει νὰ ἦτο νεώτερος αὐτῶν εἰς τὴν ἡλικίαν κατὰ μίαν περίπου δεκαπενταετίαν[6]. Τὸ 374 ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος Ἰκονίου, ὅθεν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ εἶχε συμπληρώσει τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του. Συνάγομεν λοιπὸν ἐκ τούτων ὅτι θὰ ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 344, καὶ δὴ εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας.

Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὡς καὶ ὁ πατήρ του, πλησίον μάλιστα τοῦ Λιβανίου. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν σπουδῶν του εἰργάσθη ὡς νομικὸς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐν ἀρχῇ δὲ τῆς σταδιοδρομίας του ἔλαβεν ἐπιστολὴν παρὰ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου[7], ὅστις ἦτο ἤδη πρεσβύτερος. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐγράφη ἓν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἤτοι τὸ 364, πρέπει νὰ συνα-

1. Οἱ δύο βίοι τοῦ Ἀμφιλοχίου, ὁ αὐτοτελὴς (PG 39, 13–26) καὶ ὁ τοῦ Μεταφραστοῦ Συμεὼν (PG 116, 955–970), εἶναι χωρὶς καμμίαν ἱστορικὴν ἀξίαν. Ὁ πρῶτος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν δεύτερον.
2. Ἐξαντλητικὴν ἐξέτασιν περὶ τῶν σχέσεων τούτων εὑρίσκει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ ἔργον τοῦ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1953, ἰδίως σσ. 11–49.
3. *Ἔπη* 2,2. *Ἐπιτάφια* 105 καὶ 106.
4. ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Ἐπιστολὴ* 584.
5. Βλ. ἰδίως ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ἐπιστολὴ* 161, «πατρικοῖς σπλάγχνοις πᾶσα εὐκαιρία ἐστὶ περιπτύσσεσθαι τέκνον ἀγαπητόν».
6. Σημειωτέον ὅτι ὁ Βασίλειος ἐγεννήθη τὸ 330.
7. *Ἐπιστολὴ* 9.

χθῆ ὅτι ὁ Ἀμφιλόχιος ἤρχισεν ἐνωρὶς τὸ στάδιον τοῦ νομικοῦ, εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του, μόλις εἰκοσαετής.

Λυπηρὸν ἐπεισόδιον ἀπετέλεσεν αἰτίαν τῆς διακοπῆς τῆς νομικῆς σταδιοδρομίας του μετὰ ἑπταετίαν (371). Ἰδιοτελὴς φίλος του ἐξεμεταλλεύθη τὴν ἐντιμότητά του δι' οἰκονομικὰ του ὀφέλη, ὁπότε ὁ Ἀμφιλόχιος κατηγορήθη ἐπὶ δωροδοκίᾳ. Καὶ κατώρθωσε μὲν ὁ Θεολόγος μὲ μεσολάβησίν του νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ τῆς κατηγορίας, ἀλλ' αὐτὸς δὲν ἤθελε νὰ συνεχίσῃ τὸ ἐπάγγελμά του τοῦτο[8].

Ὁ Γρηγόριος ὁμιλῶν εἰς τὰ ἔπη του περὶ τῆς ἀδελφῆς τούτου Θεοδοσίας λέγει,

> «αὐτοκασιγνήτη μέγ' ἀμύμονος ἀρχιερῆος
> Ἀμφιλόχου, τὸν ἔπεμψα Θεῷ, Θέκλῃ γε σὺν ἁγνῇ,
> ἄγγελον ἀτρεκίης ἐριηχέα, κῦδος ἐμοῖο»[9],

ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ Γρηγόριος ἦτο ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τὸν ἔστειλεν εἰς τὸν Θεόν. Τὸ Ἰκόνιον ἦτο πατρὶς τῆς Θέκλης, ἀλλ' ἡ τοποθέτησις τοῦ Ἀμφιλοχίου ὡς ἀρχιερέως εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἦτο ἔργον τοῦ Βασιλείου καὶ ὄχι τοῦ Γρηγορίου, ὅστις μάλιστα γράφει ὅτι ἀμφότεροι, αὐτὸς καὶ ὁ Ἀμφιλόχιος, ὑπέστησαν τυραννίαν ἐκ μέρους τοῦ Βασιλείου, ἐξαναγκασθέντες νὰ γίνουν ἐπίσκοποι παρὰ τὴν θέλησίν των, «τὰ ἴσα τυραννηθέντες ὑπὸ τῶν κοινῶν φίλων». Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀμφιλόχιος, φυγὼν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸ 371 μετὰ τὸ λυπηρὸν ἐκεῖνο ἐπεισόδιον, μετέβη εἰς τὴν πατρίδα του Ναζιανζόν, ὅπου εὑρίσκετο καὶ ὁ ἐξάδελφος Γρηγόριος, ἐκεῖ δὲ ἐπείσθη ὑπ' αὐτοῦ νὰ μεταβῇ πρὸς ἀνάπαυσιν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Θέκλης ἐν Σελευκείᾳ, ὅπου παρέμεινεν ἐπί τινα χρόνον, ἔπειτα δὲ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ ἐμόνασεν εἰς κτῆμα παρὰ τὸ ὀρεινὸν χωρίον Ὀζίζαλα, πλησίον τοῦ πατρός του. Ἐκεῖ εὑρίσκετο, ὅταν ὁ Γρηγόριος τοῦ ἔστελλε τὰς χαριέσσας ἐπιστολάς του, ζητῶν παρ' αὐτοῦ τὴν ἀποστολὴν λαχάνων.

Εἶχε στενὸν φίλον καὶ συνάδελφον τὸν Ἡρακλείδην, μετὰ τοῦ ὁποίου συναπεφάσισαν νὰ ζήσουν ὡς ἀναχωρηταί. Ὁ Ἡρακλείδης ὅμως κάποτε κατέληξεν εἰς τὴν Καισάρειαν πλησίον τοῦ Βασιλείου, κατ' ἔμπνευσιν τοῦ ὁποίου περιέγραφε τὰ τῶν ἐμπειριῶν του εἰς τὴν μοναστικὴν κοινότητα τῆς Βασιλειάδος. Τοῦ ἔλεγε, «τὰ μὲν σπήλαια καὶ αἱ πέτραι ἀναμένουσιν ἡμᾶς, αἱ δὲ παρὰ τῶν ἀνδρῶν ὠφέλειαι οὐκ ἀεὶ παραμένουσιν». Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 372[10].

Πιθανῶς ὁ Ἀμφιλόχιος προσῆλθεν ἀμέσως εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ κατέστη μέλος τῆς κοινότητος τοῦ Βασιλείου. Εἰς τὴν Βασιλειάδα

8. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ *Ἐπιστολαὶ* 22–24.

9. *Ἔπος παραινετικὸν* 6, ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ὀλυμπιάδα, στ. 101-103.

10. Ἡ ἐπιστολὴ περιλαμβάνεται εἰς τὴν συλλογὴν Ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου, ὑπ' ἀρ. 150.

απέκτησε στερεάν θεολογικήν κατάρτισιν καὶ ἀνέπτυξε σταθερὸν ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα τόσον ταχέως, ὥστε ὁ Βασίλειος ἐθεώρησεν αὐτὸν κατάλληλον διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου. Καὶ ἔφυγε μὲν οὗτος τότε ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ Βασιλείου πρὸς ἀποφυγὴν τοιούτου ἐνδεχομένου, τελικῶς ὅμως δὲν κατώρθωσε ν' ἀποφύγη τὴν χειροτονίαν καὶ τοποθέτησίν του εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἰκονίου, τῆς νέας ἐπαρχίας τῆς Λυκαονίας, ἡ ὁποία εἶχε τότε προσφάτως συγκροτηθῆ ἀπὸ διαμερίσματα τῶν γύρω ἐπαρχιῶν, καὶ κυρίως τῆς Πισιδίας, τὸ 373.

Ἂν καὶ μητροπολίτης πλέον, δὲν ἤλλαξε συμπεριφορὰν πρὸς τὸν Βασίλειον, τοῦ ὁποίου ἦτο γειτονικὸς συνάδελφος, ἀλλ' ἐξηκολούθει νὰ φέρεται υἱικῶς. Ὁ Βασίλειος ὅμως μὲ ὅλην του τὴν ἀγάπην προσπαθεῖ νὰ τοῦ καλλιεργήση τὴν αὐτοπεποίθησιν καὶ τοῦ ζητεῖ ν' ἀγωνίζεται μὲ τὰς ἰδικάς του δυνάμεις· «μὴ παρ' ἡμῶν ζήτει λόγους, ἀλλὰ ταῖς οἰκείαις τῆς ρητορικῆς ἀκτῖσιν αὐτὸς τίτρωσκε» τὰς αἱρέσεις[11]. *Προσκαλούμενος ἐπισκέπτεται κατ' ἔτος τὸν Βασίλειον, παρὰ τὴν* μεγάλην ἀπόστασιν, ὡς τακτικὸς παραστάτης εἰς τὴν πανήγυριν τοῦ Ἁγίου Εὐψυχίου, τὴν 5 Σεπτεμβρίου, ὁ δὲ Βασίλειος τοῦ ζητεῖ νὰ μὴ προσέρχεται μόλις τὴν παραμονήν, ἀλλ' ἐνωρίτερον, ὥστε νὰ χαίρεται τὴν συντροφιάν του.

Ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἀπέρρευσαν πλὴν ἄλλων τρεῖς ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας θεολογικὰς συνθέσεις τοῦ Βασιλείου, ἤτοι ἡ πραγματεία *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, τὸ δοκίμιον *Περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ*[12] καὶ *Αἱ κανονικαὶ διατάξεις*[13].

Εἶχεν ἐπίσης στενὰς σχέσεις μὲ τὸν Γρηγόριον Νύσσης καὶ μὲ τὸν Ὄπτιμον τῆς πισιδικῆς Ἀντιοχείας, μετὰ τοῦ ὁποίου συνυπέγραψε τὸ 381 τὴν διαθήκην τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἐφρόντισεν ἀποτελεσματικῶς διὰ τὴν διοργάνωσιν τῆς ἐπαρχίας του, ἡ ὁποία ὑστέρει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι μόλις προσφάτως εἶχε συγκροτηθῆ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι οἱ Ἀρειανοὶ εἶχον προξενήσει ἰσχυρὰν διάβρωσιν. Ἡ Ἰσαυρία, ἡ Λυκία καὶ ἄλλαι γειτονικαὶ περιφέρειαι ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς δραστηριότητός του.

Τὸ 376 προήδρευσε συνόδου ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας του, ἐξ ὀνόματος τῆς ὁποίας συνέταξεν ἐπιστολὴν ἀναγνωρίζουσαν τὴν α' οἰκουμενικὴν σύνοδον. Ἦτο θερμὸς ὀπαδὸς τῆς Νικαίας καὶ ἡ ἀνεκδοτολογία τὸν φέρει νὰ ἔχη παίξει σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸ νὰ πεισθῆ ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος νὰ λάβη μέτρα κατὰ τῶν Ἀρειανῶν. Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ, τὸ 381, ἐπανηγύριζε τὴν εἰς αὔγουστον ἀναγόρευσιν τοῦ

11. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ἐπιστολὴ* 236.
12. *Ἐπιστολαὶ* 233, 234, 235, 236.
13. *Ἐπιστολαὶ* 188, 199, 217.

δεκαεξαετοῦς υἱοῦ του Ἀρκαδίου, προσῆλθε μετὰ τῶν ἀξιωματούχων εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ εἷς ἱερεύς. Οὗτος ὅμως, ἐνῶ ἀπένειμε τὰς τιμὰς εἰς τὸν πατέρα αὐτοκράτορα, περιωρίσθη νὰ εἴπη εἰς τὸν συγκαθεζόμενον υἱὸν Ἀρκάδιον «χαῖρε, τέκνον». Ὁ αὐτοκράτωρ διέταξε μὲ ὀργὴν νὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν αἴθουσαν τὸν ἀνάγωγον ἱερέα, ἀλλ' αὐτὸς στραφεὶς πρὸς τὸν ἡγεμόνα, τοῦ εἶπεν· «οὕτω δὴ νόμισον, ὦ βασιλεῦ, καὶ τὸν οὐράνιον Πατέρα ἀγανακτεῖν πρὸς τοὺς ἀνομοίως τὸν Υἱὸν τιμῶντας καὶ ἥττονα τολμῶντας ἀποκαλεῖν τοῦ γεννήσαντος». Ὁ Θεοδόσιος τότε ἐζήτησε συγγνώμην ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ ἔλαβε πλέον τὰ προσήκοντα κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ μέτρα. Ταῦτα ἀναφέρει ὁ Σωζομενός[14], ἀλλ' ὁ Θεοδώρητος ἀποδίδει τὴν συμβολικὴν πρᾶξιν ὄχι εἰς ἁπλοῦν ἱερέα, ἀλλ' εἰς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου[15].

Ὑπῆρξεν εἷς τῶν κυρίων φορέων τῆς Ὀρθοδόξου συνειδήσεως εἰς τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον (381), εἰς τὰ παρασκήνια τῆς ὁποίας προφανῶς παρουσίασε καὶ τὸ νεωστὶ ἐκπονηθὲν δοκίμιόν του *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*. Διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου ὡρίσθη ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ὀπτίμου Ἀντιοχείας τῆς Πισιδίας τύπος ὀρθοδοξίας εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας[16]. Τοῦτο μαρτυροῦν καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ τοῦ ε' αἰῶνος.

Ἠσχολήθη ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν καταπολέμησιν ὡρισμένων αἱρέσεων, τὴν ὁποίαν ἄφησεν ἐκκρεμῆ ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Βασιλείου, καὶ κυρίως τῶν Δυαρχικῶν. Ἐν ὀνόματι συνόδου εἰς τὴν Σίδην, τὸ 390, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον 25 ἐπίσκοποι, ἀπέστειλεν ἐγκύκλιον κατὰ τῶν Μεσσαλιανῶν, τὴν ὁποίαν κατὰ τὸν Φώτιον[17] ἐκοινοποίησε καὶ εἰς τὸν Φλαβιανὸν Ἀντιοχείας. Ὁ Φλαβιανὸς συνεκρότησε καὶ ἰδικήν του σύνοδον ἐπὶ τοῦ θέματος, μικροτέρας ἐκτάσεως. Κατὰ τὸν Θεοδώρητον Κύρου[18] ὁ Ἀμφιλόχιος ὑπῆρξεν ὁ ἀκριβέστερος στηλιτευτὴς τῆς αἱρέσεως ταύτης. Ταυτοχρόνως δὲ κατεπολέμησε καὶ τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτοὺς ὁμάδας, αἱ ὁποῖαι φέρονται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Εγκρατιτῶν, Ἀποτακτιτῶν, Μανιχαίων καὶ τὰ ὅμοια.

Μετέσχεν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκληθεῖσαν σύνοδον κατὰ τὸ 394 ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀραβίας, φέρεται δὲ τέταρτος εἰς τὸν κατάλογον τῶν μελῶν αὐτῆς, ἂν καὶ οὗτος δὲν εἶναι κατὰ σειρὰν ἑδρῶν.

*Συγγράμματα*

Ὁ Ἀμφιλόχιος ὑπῆρξε γόνιμος καὶ ἀξιόλογος συγγραφεύς. Ὁ Ἱερώνυμος, γνωρίσας αὐτὸν προσωπικῶς, τὸν κατατάσσει ὁμοῦ μετὰ τῶν

14. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,6.
15. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,16. Ὁμοίως καὶ οἱ μετ' αὐτὸν γράψαντες.
16. *Cod. Theod.* XVI 1,3.
17. *Μυριόβιβλος* 52.
18. *Αἱρετικῆς Κακομυθίας* 4,11.

ἄλλων Καππαδοκῶν, ἤτοι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου[19], καὶ ὁμολογεῖ ὅτι δὲν γνωρίζει ποῖον νὰ πρωτοθαυμάση. Ἦτο μεγάλη ἡ αὐθεντία του ἤδη ἐν ζωῇ, ἀλλ' ἰδιαιτέρως ἀπὸ τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ἑξῆς. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ ἴδιος ἠσθάνετο νὰ ζῇ ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν τριῶν μεγάλων Καππαδοκῶν καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ τάμη ἰδικήν του ὁδὸν εἰς τὴν θεολογίαν, ἂν καὶ ἐπέλεξεν ὡρισμένα ἰδιαίτερα πεδία πρὸς ἐπεξεργασίαν, ἤτοι τὴν πολεμικὴν κατὰ τῶν προκλητικῶν αἱρέσεων τῆς ἐποχῆς, εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἐπεξειργάζετο τὰς θεολογικάς του σκέψεις.

Δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος ἡ συγγραφική του παραγωγή, ἀλλὰ ἐξ αὐτῆς δὲν διεσώθησαν εἰμὴ μόνον ὀλίγα κείμενα αὐτοτελῶς καὶ μέγας ἀριθμὸς παραθεμάτων εἰς συγγράμματα μεταγενεστέρων πατέρων, ἀπὸ τοῦ Θεοδωρήτου καὶ ἑξῆς, καθὼς καὶ εἰς Σειράς. Ἀβασίμως ὁ Oudin ἔκρινεν ὅλα τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομά του σωζόμενα ἔργα ὡς νόθα, πλὴν τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς.

Ἡ *Συνοδικὴ Ἐπιστολή*[20] ἐγράφη κατ' ἀνάθεσιν τῆς ἐν Ἰκονίῳ συνόδου, συνελθούσης κατὰ τὸ 376, καὶ ἀπευθύνεται πρὸς ἐπισκόπους ἄλλης περιφερείας –ἢ καὶ ἄλλων περιφερειῶν–, προφανῶς γειτονικῆς, ὡς εἶναι ἡ Λυκία. Ὑπερασπίζεται τὴν θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, στηριζόμενος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, ὅστις προσφάτως τοῦ εἶχεν ἀφιερώσει τὴν πραγματείαν περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν διεσώθη ἔργον *Κατὰ Ἀποτακτικῶν ἢ Γεμελλιτῶν*. Ἐξεδόθη ἀπὸ χειρόγραφον τοῦ Escorial, ἐκ τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἀκέφαλον καὶ κολοβόν, καὶ ἄρα ἄνευ ἐνδείξεως ὀνόματος συγγραφέως καὶ τίτλου, ἀλλὰ περικλείει πολλὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐκδότης αὐτοῦ G. Ficker ἀπέδειξεν ὅτι εἶναι τοῦ Ἀμφιλοχίου. Συγγενεῖς τῶν Μεσσαλιανῶν οἱ Ἀποτακτῖται, ἀπετέλουν ὁμάδα ἐκστατικὴν καὶ ἐγκρατιτικήν, ἀπέρριπτον τὸν γάμον καὶ ἀπέφευγον τὴν βρῶσιν ἐμψύχων καὶ τὴν πόσιν οἴνου, ἀνῆγον δὲ τὴν ἀρχήν των εἰς τὸν φερόμενον ὡς μαθητὴν τοῦ Σίμωνος Μάγου Γέμελλον. Ἴσως ἐγράφη τὸ 381 ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πολεμικῆς κατὰ τῶν ἐγκρατιτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

*Ὁμιλίαι*. Δόκιμος ρήτωρ ὁ Ἀμφιλόχιος, συνέταξεν ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι συνδυάζουν τὰ ρητορικὰ διανθίσματα μὲ ἀξιόλογον λυρικὸν τόνον. Παρουσιάζει ὡρισμένας πρωτοτυπίας, εἰσάγων εἰς τὸ κείμενον τὸν διάλογον μεταξὺ προσώπων καὶ ὁμιλῶν κατὰ κανόνα ἐπὶ βιβλικῶν χωρίων ὡς οἱ νεώτεροι ὁμιληταί. Αἱ ὁμιλίαι του ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸ ἑορτολόγιον.

19. *Epist. 83 ad Magnum*. Δὲν ἀναφέρει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸν Γρηγόριον Νύσσης, διότι τὸν θεωρεῖ ὡς ὑπερβολικῶς ὠριγενίζοντα.

20. PG 39, 93–98.

Σώζονται όκτὼ ἢ ἐννέα ὁμιλίαι του εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τῶν ὁποίων αἱ ἓξ εἶχον ἐκδοθῆ παλαιότερον καὶ περιελήφθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne[21]. Ἀναφέρομεν κατωτέρω τὰ κείμενα ταῦτα.

*Εἰς τὰ Γενέθλια τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἡ ὁποία προσφάτως εἶχε καθιερωθῆ, ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἀνατολήν, κατὰ τὴν 25 Δεκεμβρίου.

*Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Ἡ ὁμιλία αὐτὴ δίδει τὴν πρώτην ἀναφορὰν εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην.

*Εἰς τὸν τετραήμερον Λάζαρον*.

*Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἁμαρτωλόν*, ἡ ὁποία ἤλειψε τὸν Χριστὸν μὲ μῦρον, τὴν μεγάλην Τετάρτην. Εἶναι ἡ ἐκτενεστέρα ὅλων.

*Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Ἁγίου Σαββάτου*, ἀξιόλογος καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ὑπενθυμίζει τὸ τροπάριον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (Πέμπτης ἑσπέρας) Σήμερον κρεμᾶται ἐπὶ ξύλου.

> «Ξύλῳ τείνεται ὁ λόγῳ τείνας τὸν οὐρανὸν
> καὶ δεσμοὺς περιβάλλεται ὁ δήσας ψάμμῳ τὴν θάλασσαν·
> ποτίζεται χολὴν ὁ τὰς πηγὰς μέλιτος χαρισάμενος...».

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἀπετέλεσαν πηγὴν ἐμπνεύσεως τοῦ συνθέτου τοῦ ὡς ἄνω τροπαρίου, ἂν δὲν εἶναι ὁ ἴδιος συνθέτης του.

*Εἰς τὴν Μεσοπεντηκοστήν*, ἐπὶ τοῦ χωρίου, «μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν». Πρώτην ἐδῶ φορὰν παρουσιάζεται καὶ αὐτὴ ἡ ἑορτή.

Εἰς αὐτὰς τὰς ἓξ ὁ Κ. Holl προσέθεσε μίαν ἀκόμη ὁμιλίαν, *Εἰς τὸ χωρίον, Πάτερ, εἰ δυνατὸν παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο*, ἡ ὁποία ἐξεφωνήθη κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τὴν 27 Δεκεμβρίου, καὶ ἐμνημονεύθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου[22].

Ἐξ ἄλλου μία ὁμιλία εἰς τὸν Ἰωάννην 14,28 σώζεται συριστὶ καὶ μία ἄλλη ἐπὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβρὰμ σώζεται ἀποσπασματικῶς κοπτιστί.

Ὑπὸ τοῦ Marx[23] τοῦ ἀπεδόθησαν μερικαὶ ψευδοχρυσοστόμειοι ὁμιλίαι, ὡς καὶ μία ὁμιλία τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ[24], ὄχι ἀβασίμως.

*Ἰαμβικὴ Ἐπιστολὴ πρὸς Σέλευκον*. Μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου[25], εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Ἀποτελουμένη ἀπὸ 333 τριμέτρους στίχους, εἶναι ἡ μόνη γνωστὴ ποιητικὴ σύνθεσις τοῦ Ἀμφιλοχίου. Ὁ Σέλευκος ἦτο ἀνεψιὸς τῆς Ὀλυμπιάδος πιθανῶς, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀμφιλοχίου[26]. Ὁ Ἀμφιλόχιος τὸν συμβουλεύει, πῶς νὰ ἐπωφεληθῇ καλύτερον τῶν σπουδῶν του. Φίλος τῆς κλασικῆς παιδείας, ὡς οἱ ἄλλοι Καππαδόκαι, συμβουλεύει τὸν νέον νὰ μελετᾶ ἐμβριθῶς τοὺς κλασικοὺς ποιητάς, πεζογράφους,

21. PG 39, 35–93. 120–131.
22. *Διάλογος* 3.
23. *Procliana* σσ. 32. 34 ἑ. 42 ἑ. 69. 96.
24. PG 10. 1177–1189.
25. *Χριστιανικὴ τοπογραφία* 7, 265.
26. Βλ. Κ. Μπονη, *Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, τὸ γενεαλογικὸν δένδρον*, σ. 37 σημ. 1.

ρήτορας καὶ φιλοσόφους, ἂν καὶ βεβαίως ἡ πίστις εἶναι ἡ κυρία καὶ ἡ κλασικὴ παιδεία εἶναι ἡ ὑπηρέτρια. Παραθέτει εἰς τὸ τέλος κανόνα τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν[27].

Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, τὰ παραθέματα καὶ τὰς ἀναφορὰς μεταγενεστέρων συγγραφέων συνάγεται ὅτι συνέταξε καὶ πλῆθος ἄλλων συγγραμμάτων, κυρίως ὁμιλητικῶν, τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνονται κατωτέρω.

*Περὶ Υἱοῦ*, προφανῶς ἀντιαρειανικὴ πραγματεία.

*Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*. Πραγματεία μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου[28], ὅστις βεβαιοῖ ὅτι τοῦ ἀνεγνώσθη ὑπὸ τοῦ Ἀμφιλοχίου προσφάτως, ἐπειδὴ δὲ ὁ πρῶτος συνήντησε τὸν δεύτερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τοῦ 381, προφανῶς τότε καὶ χάριν διαφωτίσεως τῆς συνόδου εἶχε γράψει τοῦτο ὁ Ἀμφιλόχιος.

*Κατὰ Ἀρειανῶν.*

*Περὶ τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως.*

*Εἰς τὸ «Κύριος ἔκτισέ με».*

*Εἰς τὸν Ἡσαΐαν*, προφανῶς ὁμιλία εἰς χωρίον τοῦ προφήτου.

*Περὶ τῆς ἡμέρας καὶ ὥρας*, δύο λόγοι.

*Εἰς τὸ «Καὶ Ἰησοῦς προέκοπτε σοφίᾳ καὶ ἡλικίᾳ καὶ χάριτι».*

*Εἰς τὸ «λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον».*

*Εἰς τὸ «οὐ δύναται ὁ Υἱὸς ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδέν».*

*Εἰς τὸ «ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με ἔχει ζωὴν αἰώνιον».*

*Εἰς τὸ «ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν».*

*Εἰς τὸ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν».*

*Περὶ τῶν ψευδεπιγράφων τῶν παρ' αἱρετικοῖς.*

*Πρὸς Παγχάριον διάκονον Σίδης*, δογματικὴ ἐπιστολὴ τῆς ὁποίας σῴζονται ἀποσπάσματα.

*Πρὸς Σέλευκον τὸν ἔκγονον Τραϊανοῦ τοῦ στρατηλάτου*, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται καὶ οἱ ἴαμβοι, ἐπιστολὴ τῆς ὁποίας σῴζονται ἀποσπάσματα τριαδολογικοῦ καὶ χριστολογικοῦ περιεχομένου,

*Εἰς τὸ «ἀνέρχομαι πρὸς τὸν Πατέρα μου καὶ Πατέρα ὑμῶν».*

Τοῦ ἀποδίδεται ἐπίσης Βίος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, γραφεὶς τὸν η' αἰῶνα[29], καθὼς καὶ *Βίος τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου*[30].

## ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΜΑΣΕΙΑΣ

Σύγχρονος τοῦ Ἀμφιλοχίου ὁ Ἀστέριος, ἐπέζησεν αὐτοῦ κατὰ πολλὰ

27. Στ. 251–319.
28. *De viris illustribus* 133.
29. FR COMBEFIS, *Amphilochii... Opera omnia*, Parisiis 1644, 155–225 ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί, PG 29, CCXCIV ἑξ. μόνον λατινιστί.
30. Βλ. Βιβλιογραφία.

ἔτη. Ἐλάχισται πληροφορίαι ἐκ τοῦ βίου του εἶναι γνωσταὶ καὶ εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἀναφέρεται κατὰ τὰς συζητήσεις τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἐπειδὴ εἰς ὁμιλίαν του περιγράφει ζωηρῶς ὡς αὐτόπτης μάρτυς τὰς ὑπὸ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Ἰουλιανοῦ προκληθείσας ἀποστασίας Χριστιανῶν[1], πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἦτο ἤδη ἠνδρωμένος κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχήν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐγεννήθη ὀλίγον μετὰ τὸ 340, καὶ δὴ εἰς τὴν Καππαδοκίαν Καππαδόκης ἦτο καὶ ἕτερος Ἀστέριος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὀλίγον προγενέστερος βεβαίως, ὁ Σοφιστής, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκ τῶν διασημοτέρων Ἀρειανῶν, ἐξ οὗ καὶ παρουσιάζεται κάποια σύγχυσις περὶ τῶν προσώπων τούτων εἰς τὴν παράδοσιν. Ὡς λέγει ὅμως ὁ Φώτιος «ἕτερος οὖν τὸ θρέμμα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἕτερος ὁ τῆς πλάνης κῆρυξ»[2]. Προφανῶς ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν[3]. Περὶ τὸ 385 καὶ πάντως πρὸς τοῦ 390, ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος εἰς τὴν Ἀμάσειαν τοῦ Πόντου, διαδεχθεὶς τὸν Εὐλάλιον[4]. Ἐπέδειξεν ἐξαιρετικὴν δραστηριότητα, καὶ μάλιστα ποιμαντικήν, ὡς λέγει δὲ ὁ Φώτιος, «διδάσκει τὸ ποίμνιον καὶ φιλοτιμεῖται περὶ ἀρετῶν».

Ἀπέθανεν εἰς βαθὺ γῆρας περὶ τὸ 420.

Δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἄφησεν ἄλλου εἴδους κείμενα πλὴν ὁμιλιῶν. Ὁ Φώτιος ἐγνώριζε συλλογὴν ὁμιλιῶν του καὶ παραθέτει ἀποσπάσματα πέντε ἐξ αὐτῶν[5]. Σχόλιά του παρατιθέμενα εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας *Εἰς Λουκᾶν* καὶ εἰς ἄλλας σειρὰς προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ ὁμιλίας του.

Ἔχων λιπαρὰν κλασικὴν μόρφωσιν, ἦτο ῥήτωρ καλλιεπής. Εἶχε σαφῆ συνείδησιν περὶ τούτου, ὡς δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρει εἰς τὰς ὁμιλίας του συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος. Ἀνοίγει τὴν ἔκφρασιν εἰς τὴν Ἁγίαν Εὐφημίαν μὲ τοὺς λόγους «πρώην μέν, ὦ ἄνδρες, Δημοσθένην εἶχον ἐν χερσὶν τὸν δεινόν». Ὁμιλεῖ ὡς μαθητὴς τῶν ῥητορικῶν σχολῶν. Ἂν καὶ ἐπηρεασμένος κατὰ τὰ ἄλλα ἀπὸ τοὺς Καππαδόκας, δὲν παρουσιάζει δογματικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ἐπιζητεῖ τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν. «Ἓν δὲ κέρδος ζητοῦμεν, τὴν τοῦ μαθητοῦ σωτηρίαν»[6].

Παλαιότερον ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸν 21 ὁμιλίαι[7], τῶν ὁποίων αἱ ἑπτὰ τελευταῖαι ἑρμηνεύουσαι τοὺς ψαλμοὺς 5 (αἱ πέντε πρῶται), 6 καὶ 7, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν Ἀστέριον Σοφιστήν. Αἱ ἄλλαι δεκατέσσαρες ὁμιλίαι εἶναι αἱ ἑξῆς.

Αἱ τέσσαρες πρῶται ἐξετάζουν κοινωνικὰ θέματα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς πρακτικῆς συγχρόνως. *Ὁμιλία 1, Εἰς τὸν Πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον*. Χωρίον αὐτῆς ἀναφερό-

1. Ὁμιλία *Περὶ πλεονεξίας* 3,10.
2. *Ἀμφιλόχια* 312. PG 101, 1161.
3. Φωτιου *Μυριόβιβλος* 271.
4. Σωζομενου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,2.
5. *Μυριόβιβλος* 271
6. 3,1,5.
7. PG 40. 164–477.

μενον εἰς τὴν ἀποφυγὴν ἐξεικονίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔφεραν εἰς τὴν ζ' οἰκουμενικὴν σύνοδον οἱ εἰκονοκλάσται[8]. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐξειδικευμένον εἰς τὴν ἐπίκρισιν τοῦ συρμοῦ νὰ φορῶνται εἰκονογραφημένα ἐνδύματα. *Ὁμιλία 2, Εἰς τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας*, ἐπὶ τοῦ Λουκᾶ 16,1, ἀναπτυσσομένου κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. *Ὁμιλία 3, Κατὰ πλεονεξίας*, ἐκλαμβανομένης ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως. *Ὁμιλία 4, Λόγος κατηγορικὸς τῆς ἑορτῆς τῶν Καλανδῶν*. Ἐκφωνηθεὶς τὴν 1 Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 400, ἐπικρίνει τὸν παγανικὸν τρόπον ἑορτασμοῦ τῶν καλανδῶν μὲ τὰς καταχρήσεις του. Πρὸ τινων ἐτῶν εἶχεν ὁμιλήσει ἐπὶ τοῦ θέματος ὁ Λιβάνιος, πιθανῶς δὲ ὁ Ἀστέριος ἀπαντᾶ εἰς τὰς ἀπόψεις ἐκείνου μὲ τὴν ὁμιλίαν ταύτην, ἂν καὶ ὁ σοφιστὴς εἶχεν ἀποθάνει ἤδη τὸ 393.

Πέντε ἄλλαι ὁμιλίαι ἀποτελοῦν συμβολὴν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τῶν ἐγκωμίων, τὸ ὁποῖον εἶχον προσφάτως εἰσαγάγει οἱ μεγάλοι Καππαδόκαι, χρησιμοποιοῦντες κανόνας τῆς ρητορικῆς τέχνης. Οὕτω ἡ *Ὁμιλία 10, Εἰς τοὺς Ἁγίους μάρτυρας*, εἶναι εἰσαγωγικὴ εἰς τὸ εἶδος, δικαιολογοῦσα τὴν ἀπόδοσιν τιμῆς εἰς τοὺς μάρτυρας γενικῶς, τὴν ὁποίαν ἠρνοῦντο καὶ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ κύκλοι, ὡς οἱ Εὐνομιανοί. Ἀκολουθοῦν ἄλλαι εἰς συγκεκριμένα πρόσωπα, ὡς εἶναι αἱ *Ὁμιλία 8, Εἰς τοὺς ἁγίους Πέτρον καὶ Παῦλον*, *Ὁμιλία 9, Εἰς τὸν ἱερομάρτυρα Φωκᾶν*, τὸν ἀγαθὸν ἥρωα τῆς Σινώπης, *Ὁμιλία 11, Εἰς τὴν Ἁγίαν Εὐφημίαν τὴν μάρτυρα*, ἄλλως καλουμένη «ἔκφρασις», καὶ *Ὁμιλία 12, Εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν Πρωτομάρτυρα*. Ἐκ τούτων ἡ ἔκφρασις εἰς τὴν Ἁγίαν Εὐφημίαν (11) παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὸ σωζόμενον κείμενον, προερχόμενον ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου[9], εἶναι πλῆρες, ἀλλὰ πάντως διατηρεῖ ἐνδεικτικὰ σημεῖα ὅτι ἐξεφωνήθη ὡς διάλεξις εἰς αἴθουσαν. Διὰ τοῦ χρησιμοποιουμένου εἰς τὴν σύνοδον ἀποσπάσματος βεβαιώνεται ἡ χρησιμότης τῆς εἰκονίσεως τῶν ἱερῶν προσώπων. Ἡ παρουσία χωρίου μὲ ἀντίθετον περιεχόμενον εἰς τὴν Ὁμιλίαν εἰς τὸν Λάζαρον, τὸ ὁποῖον ἐπεσημάναμεν ἀνωτέρω, ἑρμηνεύετο ἐνίοτε διὰ τῆς ἀρνήσεως τῆς πατρότητος τῆς ὁμιλίας ταύτης, ὁπότε θὰ εἴχομεν ἕνα τρίτον Ἀστέριον. Ἐν τούτοις ὅμως ἡ διαφορὰ ὑφίσταται λόγω τῆς ἀπὸ διαφορετικῆς σκοπιᾶς ἐξετάσεως τοῦ θέματος, ἤτοι τῆς εἰκονογραφήσεως πολυτελῶν ἐνδυμάτων. Ἡ ὁμιλία εἰς τὸν Στέφανον πάλιν (12) πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτ ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἀποδίδεται ἐνίοτε εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἀπὸ σύγχυσιν πρὸς γνησίαν ὁμιλίαν τούτου εἰς τὸν Στέφα-
Mansi 13,305. νον, ἐνίοτε δὲ εἰς τὸν Πρόκλον Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Φώτιος
Mansi, 13, 16–17. ὅμως ἀδιστάκτως τὴν προσγράφει εἰς τὸν Ἀστέριον.

Αἱ ὑπολειπόμεναι πέντε ὁμιλίαι εἶναι ἀφιερωμέναι εἰς τὴν προβολὴν ὡρισμένων χριστιανικῶν ἀρετῶν καὶ θεσμῶν διὰ τῆς ἀναπτύξεως χωρίων ἢ περικοπῶν τῆς Γραφῆς. Εἶναι δὲ αὗται· *Ὁμιλία 5, Εἰς τὸ «εἰ ἔξεστι ἄνθρωπον ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ»* (Ματθ. 19,3), περὶ τῆς ἀξίας τοῦ χριστιανικοῦ γάμου, *Ὁμιλία 6, Εἰς τὸν προφήτην Δανιὴλ καὶ εἰς τὴν Σωσάννην, Ὁμιλία 7, Εἰς τὸν ἐκ κοιλίας τυφλόν, Ὁμιλία 13, προτρεπτικὴ εἰς μετάνοιαν* καὶ *Ὁμιλία 14, εἰς τὴν εἴσοδον τῆς νηστείας*. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 13 ἀπὸ τοὺς κώδικας ἀποδίδεται εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, πλὴν τοῦ κώδικος Βλατάδων 6, ὅστις τὴν ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀστέριον, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 14 ἀποδίδεται ἀπὸ ὅλους τοὺς κώδικας εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης. Ὁ Betz ἀπέδειξεν ὅτι τόσον αὐτή, ὅσον καὶ αἱ δύο προηγούμεναι κατ' ἀριθμὸν (12, 13, 14) ἀνήκουν εἰς τὸν Ἀστέριον.

## ΦΙΡΜΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Ἔζησε κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ε' αἰῶνος καὶ μετέσχεν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου (431) ἐνεργῶς. Μολονότι ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας τοῦ εἶχεν ἀποστείλει ἐνωρίτερον φιλόφρονα ἐπιστολήν[1], αὐτὸς εἰς τὴν σύνοδον ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ συνήργησεν εἰς τὴν κατὰ τοῦ Νεστορίου ἀπόφασιν αὐτῆς. Ἦτο εἷς τῶν ἑπτὰ ἀντιπροσώπων τῆς συνόδου οἱ ὁποῖοι μετέβησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἐνημέρωσιν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β'[2]. Οἱ Ἀντιοχειανοὶ διὰ συνόδου των ἐν Ταρσῷ τὸν ἐκήρυξαν ἔκπτωτον τὸ 432. Διὰ τελευταίαν φορὰν τὸν συναντῶμεν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Σωκράτους[3] μὲ χρονολογικὴν ἔνδειξιν τὸ 439, φαίνεται δὲ ὅτι ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ ταῦτα.

Ὁ Φίρμος διέθετεν εὐρεῖαν μόρφωσιν καὶ καλλιέπειαν, χειρίζεται τὰ θέματά του μὲ ἐπιμέλειαν καὶ ἐκφράζεται εἰς ὕφος ἐντυπωσιακόν· μὴ ὑστερῶν δὲ τῶν λοιπῶν Καππαδοκῶν εἰς τὸ θέμα τῆς παιδείας, χρησιμοποιεῖ εὐκαιριακῶς παραθέματα ἐκ κλασικῶν συγγραφέων.

Εἰς τὸν κύκλον τῶν κηρυγμάτων τὰ ὁποῖα ἐξεφωνήθησαν ἐν Ἐφέσῳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς συνόδου, ἐκτὸς τῶν πλαισίων αὐτῆς ὅμως, ἀνήκει μία ὁμιλία τοῦ Φίρμου, ἡ ὁποία διεσώθη αἰθιοπιστὶ εἰς μίαν σειρὰν χριστολογικῶν κειμένων. Δυστυχῶς δὲν διεσώθη καμμία ἄλλη ὁμιλία του, ἀλλ' εἶναι εὐχάριστον ὅτι διεσώθησαν ἑλληνιστὶ 45 ἐπιστολαὶ ἀπευθυνόμεναι πρὸς διάφορα πρόσωπα ἐκκλησιαστικά.

1. Αὕτη σώζεται λατινιστί.
2. Mansi, 4, 1212. 1287 ἑ. 1457 ἑἑ.
3. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,48.

πολιτικὰ καὶ λαϊκά· φίλους καὶ γνωρίμους κατὰ τὸ πλεῖστον. Αἱ ἐπιστολαί του, γεμᾶται χάριν καὶ κάλλος, εἶναι ἐξαιρετικῶς βραχεῖαι, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ὑπεισέλθουν εἰς θεολογικὰ θέματα. Ἂν καὶ δὲν μαρτυροῦνται οὔτε ἀπὸ συγχρόνους οὔτε ἀπὸ μεταγενεστέρους, ἡ χειρόγραφος παράδοσίς των εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ χωρῇ ἀμφιβολία περὶ τῆς αὐθεντικότητός των.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ

K. HOLL, *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadoziern*, Tübingen 1904, 5–42.
G. FICKER, *Amphilochiana I*, Leipzig 1906. Βιβλιοκρισία J. Sickenberger, *Byz. Zeit.* 16 (1907), 303–312.
K. ΜΠΟΝΗΣ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. πατρολογικὴ καὶ γενεαλογικὴ μελέτη*. Ἀθῆναι 1953.
I. ORTIZ de URBINA, «Mariologia Amphilochii Iconiensis», *Orient. Chr. Per* 23 (1957), 186–191.
X. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ ἅγιος Ἀμφιλόχιος ἐπίσκοπος Ἰκονίου*, Ἀθῆναι 1977.

*Συγγράμματα.*

E. COMBEFIS, Paris 1644.–PG 39, 9–130.– K. Holl, ἔργ. μν. 43 ἑἑ.– G. FICKER, ἔργ. μν. 3ἑἑ.
C. DATEMA, *Amphilochii Iconiensis Opera*, Corpus Christ., Ser. Gr. 3, Turnhout, Brepols 1978. Συνολικὴ ἔκδοσις.
F. CAVALLERA, «Les fragments de St. Amphiloque dans l' Hodegos et la Tome dogmatique d' Anastase le Sinaite», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 8 (1907), 473–497.

*Συνοδικὴ ἐπιστολὴ*

PG 39, 93–98. MANSI, *Concil. Collectio*, 3, 505–508.

*Κατὰ Ἀποτακτικῶν καὶ Γεμελιτῶν*

C. Ficker, ἔργ. μν. 1, 23–77.
K. ΜΠΟΝΗΣ, *Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου Περὶ ψευδοῦς ἀσκήσεως*, Ἀθῆναι 1978. Ἀνάτυπον ἐκ *Θεολογίας 45–49 (1974–1978)*.– «*Τίνες αἱ καταπολεμούμεναι αἱρέσεις ἐν* τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀμφιλοχίου μητροπολίτου Ἰκονίου Περὶ ψευδοῦς ἀσκήσεως», *Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 14(1963), 463–484. Τὸ αὐτὸ ἀγγλιστί, *Gr. Orth. Theol. Rev.* 9 (1963), 79–96.

*Ὁμιλίαι*

PG 39, 35–94, 119–130.
K. HOLL, ἔργ. μν. 91–102 (Εἰς Ματθαῖον 26, 39).
G. FICKER, ἔργ. μν. 1, 281–306 (γερμ. μετάφρ. κοπτικοῦ ἀποσπάσματος).
C. MOSS, «Amphilochius of Iconium on John 14,28», *Mus.* 43 (1930), 317–364.

J. LEBON, *Severi Antiocheni liber Contra impium Grammaticum*, Corp. Script. Christ. Orient. 102, Louvain 1933, 143 ἑ. (νέα ἀποσπάσματα).

K. V. ZETTERSTÉEN, «Eine Homilie des Amphilochius von Iconium über Basilius von Caesarea», *Festschrift E. Sachau* Berlin 1915, 223–247.

A. VÖÖBUS, «Das literarische Verhältnis zwischen der Biographie des Rabbula und dem Pseudo-Amphilochianschen Panegyrikus über Basilius». *Oriens Christ.* 44(1960), 40–45.

K. HOLL, ἔργ. μν. 58–83.

F. CAVALLERA, «Amphilochiana», *Rech. de Sc. Relig.* 3 (1912), 68–74.

B. MARX, *Procliana*. Münster 1940, 50, 60.– «Der homiletische Nachlass des Basileios von Seleukeia», *Orient Chr. Per.* 7 (1941), 355 ἀρ. 1 (PG 50, 811ἑἑ.).

M. RICHARD, «Le fragment XXII d' Amphiloque d' Iconium», *Mélanges E. Podechard*, Lyon 1945, 199–210 (=*Opera Minora II*, ἀρ. 36).

J. RIVIÈRE, «Contribution au dossier des Cur Deus homo popylaires. Une homélie de saint Amphiloque d' Iconium». *Bull. de Litt. Ecclés.* (1945), 129–138.

H. GSTREIN, «Amphilochius von Ikonium, der vierte grosse Kappadokier», *Jahrb. Oesterr. Byz. Ges.* 15 (1966), 133–145.

E. BICKERSTETH, «A Hypapante homily ascribed to John Chrysostom», *Orient. Christ. Per.* 32 (1966), 51–77.

J. MOSSAY, «La Noël et l' Epiphanie en Cappadoce au IV^e s., *Noël, Epiphanie, Retour du Christ* (Lex Orandi 40), Paris 1967, 211–236.

*Εἰς Σέλευκον.*

PG 37, 1577–1600.

L. SALLET, «La théologie d' Amphiloque», *Bull. de Litt. Ecclès.* 1905, 121–127.

K. ΜΠΟΝΗΣ, «Περὶ τῆς μητρὸς τῆς ἁγίας 'Ολυμπιάδος», *Studi Biz. e Neoell.* 8 (1953), 3–10.

E. OBERG, *Amphilochii Iconiensis Iambi ad Seleucum*, Berlin 1969.– «Das Lehrgedicht des Amphilochios von Ikonium», *Jahrb. f. Ant. u. Christ.* 16 (1973), 67–97.

I. LEBON, *Severi Antiocheni liber Contra impium Grammaticum*, Corp. Script. Christ. Orient. 102, σ. 139.

A. VÖÖBUS, «Entdeckung einer unbekannten Biographie des Athanasius von Alexandrien. Eine angeblich von Amphilochius von Ikonium verfasste Vita», *Byz. Zeit* 71 (1978), 36–40.

M. V. ESBROECK, «Aphiloque d' Iconium et Eunome, l' Homélie CPG 3238», *August.* 21 (1981), 57–539.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΜΑΣΕΙΑΣ

V. DE BUCK, *Acta SS.* Oct. 13, Paris 1883, 330–334.

M. SCHMIDT, *Beiträge zur Lebensgeschichte des Asterios von Amasea und zur philologischen Würdigung seiner Schriften*, Borna, Leipzig 1911.

M. BAUER, *Asterios Bischof von Amaseia.* Sein Leben und seine Werke, Würzburg 1911.

A. BRETZ, *Studien und Texte zu Asterios von Amasea*, TU 40, 1, Leipsig 1014.

A. RICHARD, «Les homélies d' Astérius sur les Psaumes IV-VII», *Rev. Bibl.* 44(1935), 548–558.– «Les recueil d' homélies d' Asterius le Sophiste», *Symb. Ost.* 29(1951), 24–33.
D. FECIORU, «Asterie episcopul Amasiei, Viaţa çi opera», *Biserica Orth. Rum.* 55(1937), 624–694.
E. SKARD, «Asterios von Amaseia und Asterios der Sophist», *Symb. Osl.* 20 (1940), 86–132.
N. VORNICESCU, «Combatarea nedreptatilor sociale in cuvintarile episcopului Asterie al Amasiei», *Studi Teologice Bucur.* 10 (1958), 454–462.
C. DATEMA, *Asterius of Amasea, Homilies I–XIV.* Text, introduction, notes, Leiden 1970.
M. SAVA, «Δογματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀπόψεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀστερίου ἐπισκόπου Ἀμασείας» (ρουμ.), *Studii Teologice Buc.*, 21 (1969), 715–725.
ION POPA, «Ὁ Ἀστέριος Ἀμασείας ὡς ῥήτωρ» (ρουμ.), *Studii Teologice Buc.* 23 (1971), 39–47.
'. VAN DER MEER, G. BARTELINK, *Zestien Preken van Asterius, bischop van Amaseia.* Nijmegen, 1976.

# Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΑΙ

## Α' ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

### ΒΙΟΣ

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἶναι ὁ ἱεράρχης καὶ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη καὶ ἡ ἐπιρροὴ διετηρήθη ζωηρὰ καθ ὅλους τοὺς αἰῶνας, λόγῳ τῆς ἐξόχου ἐπιδόσεώς του εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς δραστηριότητος κατ' ἐπιτυχῆ συνδυασμόν· εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ κοινωνικὸν ἔργον, τὴν θεολογικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν.

Πληροφορίας περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐν γένει δράσεώς του εὑρίσκομεν εἰς τὰ συγγράμματά του, καὶ ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ βίου ἰδίως εἰς τὰς ἐπιστολάς, εἰς ἔργα συγχρόνων του συγγραφέων ἢ μεταγενεστέρων ἱστορικῶν, εἰς βιογραφίας καὶ πανηγυρικοὺς λόγους ἑλληνιστὶ ἢ λατινιστὶ γεγραμμένους. Ἡ σπουδαιοτέρα πηγὴ εἶναι βεβαίως ὁ *Διάλογος περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου Ἰωάννου*, τὸν ὁποῖον συνέταξεν τὸ 407 ἢ 408 ὑπὸ μορφὴν συζητήσεως μεταξὺ ἑνὸς ἀνατολικοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ ρωμαίου διακόνου Θεοδώρου, ὁ φίλος του Παλλάδιος, μετέπειτα ἐπίσκοπος Ἑλενοπόλεως, μὲ ἐπιδίωξιν ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν προσβαλλομένην ὑπόληψιν τοῦ φίλου του ἱεράρχου. Μεγάλης ἀξίας εἶναι ἐπίσης αἱ ἀποσπασματικαὶ σημειώσεις τῶν ἱστορικῶν τοῦ ε' αἰῶνος Σωκράτους, Σωζομενοῦ, καὶ Θεοδωρήτου[1]. Ὁ Θεοδώρητος εἶχε συντάξει καὶ πέντε λόγους πρὸς τιμήν του, οἱ ὁποῖοι ἐχάθησαν καὶ εἶναι γνωστοὶ μόνον ἀπὸ περίληψίν των, γενομένην ὑπὸ τοῦ Φωτίου[2]. Εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου συνετάχθη τὸ *Ἐγκώμιον Ἰωάννου* [3], τὸ ὁποῖον δὲν προσθέτει πολλὰ πράγματα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας Μαρτύριον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται, διότι οὗτος ἀπέθανε πολὺ βραδύτερον, τὸ 471. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σύντομον ἐγκώμιον ὑπὸ τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἀνακομίσαντος τὰ λεί-

1. Κατὰ σειρὰν 6, 8.2–28. 5,27–36
2. *Μυριόβιβλος* 273.
3. PG 47 XLIII–LI

ψανά του[4]. Ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Γεωργίου Β', φερόμενος *Βίος καὶ πολιτεία καὶ θαύματα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*[5] κατέστη πηγὴ δι' ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἁγιογραφικὰ κείμενα περὶ τοῦ Ἰωάννου, ὡς εἶναι τὰ τοῦ Θεοδώρου Τριμυθοῦντος[6], τοῦ Λέοντος Στ' Σοφοῦ[7], καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου ἐκδοθέντα ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστήτορος, τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλείστου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου[8], ἀκόμη δὲ καὶ ὁ ἐκτενέστατος *Βίος τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ*[9].

*Καταγωγὴ καὶ σπουδαὶ*

Ὁ Ἰωάννης ἦτο γόνος ἐπισήμου οἰκογενείας τῆς Ἀντιοχείας, «υἱὸς γεγονὼς τῶν διαπρεψάντων εὐγενῶς παρὰ τῇ τάξει τοῦ στρατηλάτου τῆς Συρίας»[10]. Ὁ πατήρ του δηλαδὴ ἦτο ἀνώτατος ἀξιωματικὸς εἰς τὸν στρατὸν τῆς Συρίας, τὸ δὲ ὄνομά του Σεκοῦνδος εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνῃ ἀπωτέραν λατινικὴν καταγωγήν, πολὺ ἀπωτέραν μάλιστα, ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης δὲν ἐγνώριζε λατινικά, ἢ νὰ ἐλήφθη ἀπὸ Ἕλληνα ὡς *δεύτερον ὄνομα κατὰ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατεύματος*, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς. Ὁ Σεκοῦνδος ἀπέθανεν ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ του, ἡ δὲ μήτηρ Ἀνθοῦσα, εἰκοσαέτις τότε, δὲν ἐσκέφθη νὰ ὑπανδρευθῇ ἐκ νέου, ἀλλ' ἀφωσιώθη εἰς τὴν ἀνατροφὴν τοῦ υἱοῦ της καὶ διεχειρίσθη ἐπιμελῶς τὴν περιουσίαν της. Τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τῆς φήμης περὶ τῆς σωφροσύνης της μαρτυρεῖ ἡ εἴδησις, κατὰ τὴν ὁποίαν διακεκριμένος ἐθνικὸς διδάσκαλος τοῦ Ἰωάννου, πιθανῶς ὁ Λιβάνιος, πληροφορηθεὶς τὸν λόγον δι' ὃν προετίμησε τὴν χηρείαν, ἀνεφώνησεν· «οἷαι γυναῖκες παρὰ Χριστιανοῖς εἰσιν»[11]. Προφανῶς Χριστιανοὶ ἦσαν καὶ οἱ δύο γονεῖς. Περὶ τῆς πρωτοτόκου θυγατρός των, τὴν ὁποίαν παρεμπιπτόντως μνημονεύει ὁ Παλλάδιος, *δὲν γίνεται ἄλλου λόγος, καὶ οὔτε κἂν τὸ ὄνομά της διατηρεῖται.*

Ὁ χρόνος γεννήσεως τοῦ Ἰωάννου τοποθετεῖται ὑπὸ τῶν κριτικῶν μεταξὺ 344 καὶ 354. Καὶ ὁ μὲν δεύτερος τῶν χρόνων τούτων συνάγεται ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παλλαδίου, ὁ δὲ πρῶτος εἶναι αὐθαίρετος. Πράγματι τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τοῦ βίου αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀρχιερατείας θεωροῦνται μὲν ἀσαφῆ, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι οὕτω, διότι ὁ φίλος καὶ καλὸς γνώστης τῶν πραγμάτων Παλλάδιος ἐφρόντισε νὰ τὰ διατηρήσῃ μὲ ἰδιαιτέραν σχολαστικότητα. Λέγει λοιπὸν οὗτος: Εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν ὁ Ἰωάννης ἐγκατέλειψε «τοὺς σοφιστὰς τῶν λεξειδρίων», καθ' ὑπόθεσιν τὰς ῥητορικὰς σπουδάς,

4. PG 65, 829–833.
5. H. Savilii, *Chrysostomi Opera Omnia* 8 (1612) 157–265.
6. PG 47, LI–LXXXVII.
7. PG 107, 228–292.
8. *Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν* 2. *Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 1. Καὶ εἰς ἰδιαίτερα τεύχη. Ἀθῆναι 1925 καὶ 1926.
9. PG 114, 1045–1210.
10. *Διάλογος* 5.
11. *Πρὸς νεωτέραν χηρεύσασαν* 2.

ἤρχισε τὴν παρακολούθησιν θεολογικῶν μαθημάτων καὶ ἐβαπτίσθη· μετὰ τρία ἔτη ἐχειροθετήθη εἰς ἀναγνώστην καὶ ἔφυγεν εἰς τὴν ἔρημον, ὅπου ἐμόνασε 4 ἔτη πλησίον γέροντος καὶ 2 ἐντὸς σπηλαίου. Ἐπιστρέψας ἔπειτα εἰς Ἀντιόχειαν, ἐχειροτονήθη εἰς διάκονον, μετὰ 5 ἔτη εἰς πρεσβύτερον καὶ μετὰ ἄλλα 12 εἰς ἀρχιεπίσκοπον. Οὕτω μέχρι τῆς χειροτονίας του εἰς ἀρχιεπίσκοπον (ἀρχὰς τοῦ 398) συμποσοῦνται 44, ὅπερ σημαίνει ὅτι οὗτος ἐγεννήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 354. Ἡ μετὰ πολλῆς ἀκριβολογίας σημείωσις τῶν χρόνων ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ διίδωμεν κενά, καὶ ἂν κατὰ τὰς μεταβάσεις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς σταδίου εἰς τὸ ἄλλο παρέρχεται ἀσημείωτον χρονικόν τι διάστημα, τοῦτο προφανῶς ἐνσωματώνεται εἰς τὰ χονδρικῶς διδόμενα στοιχεῖα.

Εἰς τὴν τοποθέτησιν ταύτην τοῦ ἔτους γεννήσεως, τὴν ὁποίαν ἀπεδέχοντο καὶ πολλοὶ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς βάσει τοῦ Παλλαδίου, συνηγορεῖ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ἑαυτοῦ ὡς μειρακίσκου εἰς τὴν κατὰ τὴν χειροτονίαν του (386) ἐκφωνηθεῖσαν ὁμιλίαν[12]. Ἂν καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς δύναται νὰ ἔχῃ καὶ μεταφορικὴν ἔννοιαν, εἶναι δύσκολον νὰ λεχθῇ ἀπὸ ἄνθρωπον ὑπερβάντα τὰ τεσσαράκοντα ἔτη -ἂν εἶχε γεννηθ τὸ 344 ἐπὶ παραδείγματι.

Ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν, ἐκτὸς ἐὰν ἔχῃ παρεισφρήσει λάθος εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Παλλαδίου. Δυνάμεθα δὲ νὰ ἐντοπίσωμεν ἓν σημεῖον ὅπου ἐνδεχομένως ἔχει γίνει παράλειψις. Ὁ Παλλάδιος[13] λέγει ὅτι ὁ Ἰωάννης εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν «ἠφηνίασε τοὺς σοφιστὰς τῶν λεξειδρίων». Τοῦτο δυνατὸν νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐγκατέλειψε τοὺς διδασκάλους (σοφιστὰς) ὄχι τῆς ρητορικῆς, ἀλλὰ τῆς γραμματικῆς, τοὺς γραμματικοὺς οἱ ὁποῖοι ἠσχολοῦντο μὲ τὰς λέξεις. Πράγματι ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης μαρτυρεῖ ὅτι ἐμαθήτευεν ἀκόμη εἰς μεγαλυτέραν ἡλικίαν. Εἰς πραγματείαν, τὴν ὁποίαν συνέγραψε κατὰ τὸν χρόνον τῆς διακονίας του ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιον τὸ ὁποῖον κατεκλείσθη μὲ τὴν ἀνωτέρω παρατηρηθεῖσαν ἀναφώνησιν τοῦ «σοφιστοῦ τοῦ ἐμοῦ», τοῦ Λιβανίου, καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐμαθήτευεν ἀκόμη καὶ εἰς ἡλικίαν ἄνω τῶν 20 ἐτῶν.

> «Καὶ γὰρ ἐγώ ποτε νέος ὤν, τὸν σοφιστὴν τὸν ἐμὸν οἶδα ἐπὶ πολλῶν τὴν μητέρα τὴν ἐμὴν θαυμάζοντα. Τῶν γὰρ παρακαθημένων αὐτῷ πυνθανόμενος, οἷα εἴωθε, τίς εἴην ἐγώ, καί τινος εἰπόντος ὅτι χήρας γυναικός, ἐμάνθανε παρ' ἐμοῦ τήν τε ἡλικίαν τῆς μητρὸς καὶ τῆς χηρείας τὸν χρόνον. Ὡς δὲ εἶπον ὅτι ἐτῶν τεσσαράκοντα γεγονυῖα, εἴκοσιν ἔχει λοιπὸν ἐξ οὗ

12. *Ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη* 1.

13. *Διάλογος* 5

τὸν πατέρα ἀπέβαλε τὸν ἐμόν, ἐξεπλάγη καὶ ἀνεβόησε μέγα· 'οἷαι γυναῖκες παρὰ Χριστιανοῖς εἰσιν'»[14].

Ἐφ' ὅσον ἡ μήτηρ ἦτο ἐν χηρείᾳ ἀπὸ εἰκοσαετίας, ὁ Ἰωάννης πρέπει νὰ εἶχεν ὑπερβῆ κατά τι τὸν χρόνον τοῦτον, νὰ ἦτο φέρ' εἰπεῖν εἰκοσιενὸς ἐτῶν. Τότε πρέπει νὰ συνέβησαν ὡς ἑξῆς τὰ πράγματα. Εἰς ἡλικίαν 21 ἐτῶν ἐχειροθετήθη ἀναγνώστης ὑπὸ τοῦ Μελετίου, ἀρχὰς τοῦ 372, ὄχι δὲ βραδύτερον, διότι μετὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ Μελέτιος ἐξωρίσθη. Λόγῳ τοῦ κλονισμοῦ τῆς λειτουργίας τῆς μελετιανῆς κοινότητος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐπανέλαβε τὰς σπουδάς του, εἰς τὴν ρητορικὴν σχολὴν τοῦ Λιβανίου τώρα, τὰς ὁποίας ἐπεράτωσε μετὰ τριετίαν. Ἐπειδὴ δύο συνεχόμενα στάδια ἀνεφέροντο ὡς τριετῆ, εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ δεύτερον ἐξέπεσε κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν. Ἀλλ' ἂν ὁ Ἰωάννης ἦτο ἡλικίας 21 ἐτῶν τὸ 372, πρέπει νὰ ἐγεννήθη τὸ 351, καὶ αὐτὴν τὴν χρονολογίαν προτείνομεν ἡμεῖς τώρα. Τὰ ἄλλα στάδια παραμένουν ὡς ἔχουν.

Ἡ Ἀνθοῦσα τοῦ ἔδωσε τὴν ἀγωγήν, τὴν ὁποίαν θὰ ἀνέμενε κανεὶς ἀπὸ μίαν εὐγενῆ ψυχὴν ὡς ἡ ἰδική της· τὴν εὐσέβειαν, τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τοὺς φίλους, τὴν δικαιοσύνην. Καὶ ἐφρόντισεν, *ὥστε νὰ λάβῃ ἐπιμελημένην παιδείαν* ὁ υἱός της, ὁ ὁποῖος μάλιστα τῆς ἐνεθύμιζε διαρκῶς τὴν μορφὴν τοῦ ἀποθανόντος συζύγου της.

Ἤκμαζε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ Ἀσκητήριον, ἤτοι ἡ θεολογικὴ σχολὴ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει ὁ διαπρεπὴς θεολόγος Διόδωρος μετέπειτα ἐπίσκοπος Ταρσοῦ μετὰ τοῦ Καρτερίου. Εἰς αὐτὴν ἐφοίτησεν ὁ Ἰωάννης, ἔχων ὡς συμφοιτητὴν μεταξὺ ἄλλων τὸν Θεόδωρον μετέπειτα ἐπίσκοπον Μοψουεστίας. Ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν σπουδῶν τούτων συνεδέθη μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας Μελετίου, ἐβαπτίσθη πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ μετὰ τριετίαν ἐχειροθετήθη εἰς ἀναγνώστην τὸ 372.

Πιθανώτατα ὁ Ἰωάννης ἐδιδάχθη τὴν ρητορικήν, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, παρὰ τῷ Λιβανίῳ, τὴν δὲ φιλοσοφίαν παρὰ τῷ Ἀνδραγαθίῳ[15]. Τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη μετὰ τὴν εἰς ἀναγνώστην χειροθεσίαν, ἀφοῦ ἤδη ὁ Μελέτιος ὑπεχρεώθη νὰ φύγῃ ἐκ τῆς Ἀντιοχείας. Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἀνδραγαθίου δὲν εἶναι τίποτε γνωστόν· ὁ δὲ Λιβάνιος μετὰ πολυετῆ περιπλάνησιν εἰς τὰ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας εἶχεν ἐγκατασταθῆ ὁριστικῶς εἰς τὴν *γενέτειραν* αὐτοῦ *Ἀντιόχειαν*, ὅπου ματαίως προσεπάθει νὰ στηρίξῃ τὸν φθίνοντα εἰδωλολατρικὸν πολιτισμόν, ἀλλ' ἐπιτυχῶς ἐδίδασκε τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν φιλολογίαν. Τὸ ἐπεισόδιον κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Λιβάνιος, ἐρωτηθεὶς πρὸς τὰ

*Εἰς νεωτέραν χηρεύσασαν*
2.
ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8.2.

τέλη τοῦ βίου του περὶ τοῦ προσώπου τὸ ὁποῖον θὰ ἤθελε νὰ ὑποδείξη ὡς διάδοχόν του, ἀπήντησεν ὅτι θὰ ὥριζε διάδοχόν του τὸν Ἰωάννην, ἐὰν δὲν τὸν εἶχον συλήσει οἱ Χριστιανοί[16], δὲν βλέπομεν διὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρας ἐπινοήσεως. Ἡ ἐπίδρασις τῶν κλασικῶν σπουδῶν εἶναι ἔκδηλος εἰς τὴν λογοτεχνικὴν ὑφὴν καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τῶν πρώτων συγγραμμάτων τοῦ Ἰωάννου, *ἔθεσε δὲ τὴν σφραγῖδα της εἰς τὴν ἄνεσιν τῆς γλωσσικῆς* ἐκφράσεως, ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς ὁλόκληρον τὸ ἔργον του.

Ἄλλοι μεγάλοι πατέρες μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των ἀπὸ τὰς κοσμικὰς σχολὰς ἤσκησαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου ἢ τοῦ ρητοροδιδασκάλου, τὸ αὐτὸ δὲ διαβεβαιώνει ὁ Σωκράτης καὶ περὶ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνῶ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι ἐσύχναζεν εἰς τὰ δικαστήρια καὶ τὰ θέατρα[17]. Ὁ Παλλάδιος δὲν ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ μνημονεύση τοιαύτην ἐνασχόλησιν, ἡ ὁποία δὲν περιεποίει τιμὴν δι' ἕνα ἀσκητικώτατον κριτὴν καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν συνεχίσθη πέραν τῶν ὀλίγων μηνῶν.

### *Ἡ δρᾶσις του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν*

Ἐπιθυμῶν ἤδη ν' ἀκολουθήση τὸν μοναχικὸν βίον, συνεκρατήθη ἀπὸ τὰ δάκρυα τῆς μητρός του ἐπ' ὀλίγον, μέχρις ὅτου αὐτὴ ἀπέθανεν, ὁπότε ἠσκήτευσεν ἐπὶ ἑξαετίαν κατ' ἀρχὴν μὲν πλησίον Σύρου γέροντος, γνωρίζοντος ἀσφαλῶς ἑλληνικά, ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης ἠγνόει τὴν συριακήν, ἔπειτα δὲ μόνος ἐντὸς σπηλαίου. Δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξέλθη ἄνευ βλάβης τῆς ὑγείας του ἀπὸ τὰς ἑκουσίας ταλαιπωρίας· προσβληθεὶς ὑπὸ βαρυτάτου νεφρικοῦ νοσήματος, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 380. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀσκήσεως συνέγραψεν ἀριθμὸν δοκιμίων ἀναφερομένων εἰς τὸν μοναχικὸν βίον ἢ ἀπευθυνομένων πρὸς συνασκητάς του.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 381 ἐχειροτονήθη διάκονος ὑπὸ τοῦ Μελετίου, ὅστις μετ' ὀλίγον μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὁπόθεν δὲν ἐπέστρεψε πλέον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀποθανὼν ἐντὸς τοῦ ἔτους ἐκείνου. Ὡς διάκονος ἐπεδόθη εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἔργον καὶ ἐσυνέχισε τὴν συγγραφὴν πραγματειῶν.

Μὴ ἔχων πλέον τὸν φόβον ἐνώπιον τοῦ ἀξιώματος τῆς ἱερωσύνης, τὸν ὁποῖον ᾐσθάνετο ἄλλοτε, ἐδέχθη νὰ χειροτονηθῇ πρεσβύτερος πρὸ τῆς Τεσσαρακοστῆς τοῦ 386 ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φλαβιανοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην του ὁμιλίαν ἐκφράζει βεβαίως πάλιν δέος προσεγ-

16. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8,2.
17. *Περὶ ἱερωσύνης* 1,4.

γίζων τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ λέγει ὅτι τοῦ ἐφαίνετο ἀπίστευτον τὸ ὅτι ὡμίλει ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιάσματος αὐτὸς ὁ μειρακίσκος, ἀλλὰ δὲν ἔπεισε τὸ ἀκροατήριον, τὸ ὁποῖον καὶ ἀσυνήθως ἱκανοποιητικὸν ἔβλεπε τὸν λόγον του καὶ ἄλλα δείγματα περὶ τῶν ἱκανοτήτων του εἶχεν.

Ἡ Ἀντιόχεια ἦτο μεγαλούπολις, ἔχουσα κατὰ τὸν Χρυσόστομον 200.000 κατοίκων ἐλευθέρων[18] μετὰ τῶν δούλων δὲ καὶ τῶν ξένων, ἴσως δὲ καὶ τῶν παιδίων, 500.000. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος ὑφίστατο ἐμπλοκὰς ἀπὸ ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς συνθήκας. Δὲν ἦσαν μόνον οἱ ἐθνικοί, πολυάριθμοι ἀκόμη ἀλλ' ἐπτοημένοι, οὔτε οἱ Ἰουδαῖοι οἱ ὁποῖοι ἐπηρέαζον καὶ μίαν μερίδα Χριστιανῶν, οἱ παρεμβάλλοντες ἐμπόδια εἰς τὴν πρόοδον τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου· ἦσαν καὶ οἱ αἱρετικοί, Ἀρειανοί, Ἀνόμοιοι καὶ Ἀπολιναρισταί, καὶ τὸ χειρότερον οἱ ἀπεσχισμένοι Ὀρθόδοξοι ὑπὸ τὸν Παυλῖνον. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου δὲν ἐξελέγη νέος σχισματικὸς ἐπίσκοπος καὶ μετ' ὀλίγον ἀποκατεστάθησαν αἱ σχέσεις τῶν δύο μερίδων, ἀφοῦ ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀνεγνώρισε τὸν Φλαβιανὸν τὸ 394, ἡ δὲ Ρώμη ἀργότερον κατόπιν ἐπεμβάσεων τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἤδη, καὶ ἀποστολῆς ἐκεῖ τοῦ Ἀκακίου Βεροίας καὶ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πρεσβυτέρου Ἰσιδώρου.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἤρχισε τὸ ἱερατικόν του στάδιον ὁ Χρυσόστομος ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ κατώρθωσε νὰ κυριαρχήσῃ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς πόλεως. Μέγα ὅπλον αὐτοῦ ἦτο ὁ λόγος. Ὡμίλει ἀκαταπαύστως ἑκάστην Κυριακὴν καὶ Παρασκευήν, τὰς δὲ Τεσσαρακοστὰς καὶ Διακαινησίμους ἑκάστην ἡμέραν, περιερχόμενος ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς πόλεως καὶ τὰ παρεκκλήσια, ἀλλὰ προτιμῶν τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Προεφύλαττε τὸν λαὸν ἀπὸ τὰς αἱρέσεις, συμπαρίστατο εἰς αὐτὸν κατὰ τὰς δυσκόλους ἡμέρας ὡς ἡ στάσις τῶν ἀνδριάντων (387), ἀνέλυε πρὸς αὐτὸν τὰ περιεχόμενα τῆς Γραφῆς, προΐστατο τῆς κοινῆς προσευχῆς, ὠργάνωσε τὴν φιλανθρωπίαν. Ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἔτρεφε κατὰ τοὺς χρόνους του 3.000 καταγεγραμμένων χηρῶν καὶ παρθένων καὶ μέγαν ἀριθμὸν ὀρφανῶν, περιέθαλπε δὲ πολυαρίθμους ξένους, ἀσθενεῖς καὶ φυλακισμένους. Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης προέρχεται ὁ μεγαλύτερον ὄγκος τῶν ὁμιλιῶν αὐτοῦ.

*Εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κωνσταντινουπόλεως*

18. *Εἰς Ἰγνάτιον* 4. Ἡ φήμη αὐτοῦ εἶχεν ἤδη διαβῆ τὰ ὅρια τῆς Συρίας καὶ ἐνῷ ὅλοι ἀνέ-

μενον νά διαδεχθῆ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν Φλαβιανόν, τὰ πράγματα ἠκολούθησαν ἄλλην ὁδόν. Ὅτε ἀπέθανεν ὁ Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἐπιτήδειος ἱεράρχης Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας, κρίνων κατάλληλον τὴν στιγμὴν νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀπόψεις τῆς ἕδρας του ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς διαδοχῆς, μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τοῦ γέροντος πρεσβυτέρου Ἰσιδώρου, τὸν ὁποῖον προώριζε διὰ τὴν κενωθεῖσαν θέσιν. Ἀλλ' ὁ εὐφυέστατος εὐνοῦχος πρωθυπουργὸς Εὐτρόπιος, ὁ ὁποῖος πρὸ ὀλίγου εἶχε δώσει αὐτοκράτειραν εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἦτο ἀποφασισμένος νὰ δώσῃ καὶ ἀρχιεπίσκοπον τώρα. Κατὰ μίαν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν εἶχε λάβει γνῶσιν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἔπεισε τὸν Ἀρκάδιον ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ κατάλληλος διὰ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς πρωτευούσης ἀνήρ. Δὲν εἶχε κάμει λάθος βεβαίως, πλὴν τοῦ ὅτι ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς ὁ Χρυσόστομος δὲν ἦτο ἄνθρωπος δυνάμενος νὰ ὑποκύπτῃ καὶ νὰ προσαρμοσθῇ εἰς αὐτοκρατορικὸν περιβάλλον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸς ἐξουδετέρωσιν ἐνδεχομένης ἀρνήσεως τοῦ Χρυσοστόμου καὶ πιθανωτάτης ἀντιδράσεως τοῦ λαοῦ τῆς Ἀντιοχείας, ὁ Εὐτρόπιος ἐφρόντισε μέσῳ τοῦ ἐπάρχου νὰ ἐπιβιβασθῇ οὗτος ἁμάξης παραπλανητικῆς καὶ νὰ ὁδηγηθῇ διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης εἰς Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ μὴ ἴδῃ πλέον ἐκ νέου τὴν γενέτειράν του. Ὁ ὑποψήφιος ἐπληροφορήθη τὰς προθέσεις τῶν ἀρχόντων καθ' ὁδὸν καὶ φαίνεται ὅτι δὲν ἔφερε μεγάλας ἀντιρρήσεις. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἀρκάδιος εἶχε προσκαλέσει ἀριθμὸν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, «ψηφισαμένων τοῦτο τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου», κατὰ τὸν Σωκράτην, ἐπεκύρωσε τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐπιλογήν. Τέλος ὁ Θεόφιλος ὄχι μόνον ὑπεχώρησεν ἀλλὰ καὶ ἠναγκάσθη νὰ χειροτονήσῃ τὸν Ἰωάννην εἰς ἐπίσκοπον τὴν 26 Φεβρουαρίου 398[19].

Ὁ Χρυσόστομος ὑπῆρξε ῥήτωρ συναγείρων τὰ πλήθη καὶ σπουδαῖος ὀργανωτὴς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἔργου. Εἰς μίαν ἐπαρχιακὴν μεγαλούπολιν, ὁποία ἡ Ἀντιόχεια, ὡς ἀρχιεπίσκοπος θὰ ἐμεγαλούργει· ἀλλ' εἰς τὴν πρωτεύουσαν δὲν ἠδυνήθη νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλας του τὰς ἱκανότητας, διότι ἐστερεῖτο τῆς ἰδιότητος τῆς ἐλαστικότητος καὶ προσαρμοστικότητος ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων. Αὐστηρὰ δίαιτα, ἀποφυγὴ κατ' οἶκον ἐπισκέψεων, ἀπόρριψις προσκλήσεων εἰς γεύματα, μοναχοφαγία ἦσαν συνήθειαι δίδουσαι εὐκόλως ἀφορμὴν εἰς μομφὴν περὶ ἀκοινωνησίας. «Θερμὸς ὢν τὸ ἦθος»[20], ἐξ ἄλλου, κατέστη δριμὺς τιμητὴς πάσης ἀτασθαλίας, καὶ οὕτω μετέβαλλε τοὺς φίλους εἰς ἐχθρούς. Διὰ τοῦτο δὲν τοῦ ἐπετράπη νὰ ἀσκήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ ἀρχιεπισκοπικά του καθήκοντα· καὶ ὅσον

19. Κατὰ τὰ μηναῖα τὴν 15 Δεκεμβρίου, φυσικὰ τοῦ 397.

20. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 6,15.

χρόνον ἐποίμανε δὲν ἦτο ἀδιατάρακτος εἰς τὰ ἔργα του. Ἐκ τούτου ἡ Ἐκκλησία ἐστερήθη τῆς ἀναμενομένης ἀπ' αὐτοῦ προσφορᾶς, ἀλλ' ἐκέρδισεν αἰωνίως ἐκ τοῦ παραδείγματος τῆς ἀκαταβλήτου ἠθικῆς ἀντιστάσεώς του ἐναντίον τῆς πολιτικῆς βίας.

Ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον συνεκρότησεν ἐπιτελεῖον ἐξ ἀφωσιωμένων κληρικῶν μαθητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο οἱ Τίγριος, Παῦλος, Πρόκλος, Φίλιππος, Γερμανός, Κασσιανός, Στέφανος, Ἑλλάδιος καὶ Σεραπίων, καὶ ἐκ μαθητριῶν, ὡς ἡ Ὀλυμπιάς, ἡ Πενταδία, ἡ Καρτερία, ἡ Χαλκιδία. Μὲ τὴν βοήθειαν αὐτῶν ἐπεδόθη εἰς τὸ πολύπλευρον ἔργον τὸ ὁποῖον ἐπεξετείνετο ἀπὸ τῆς ἱεραποστολῆς μέχρι τῆς διοργανώσεως τῆς κοινωνικῆς προνοίας, καὶ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς καθάρσεως τοῦ κλήρου μέχρι τῆς ἀναμορφώσεως τῆς λατρευτικῆς ζωῆς. Πολύτιμος ἦτο ἡ συμβολὴ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Ὀλυμπιάδος, ἡ ὁποία ἦτο «Θέκλα τις οἷον ἄλλη τῷ Παύλῳ ἐφεπομένη»[21], προσφέρουσα βοήθειαν ἠθικήν, οἰκονομικὴν καὶ προσωπικήν.

Ἔχων τὴν συνείδησιν ἡγέτου τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς χώρας καὶ λαούς, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν εἶχον γνωρίσει ἀκόμη. Ὠργάνωσεν ἱεραποστολὰς εἰς τὴν Γοτθίαν[22], τὴν Σκυθίαν[23], τὴν Κελτικὴν[24], τὴν Περσίαν[25] καὶ τὴν Φοινίκην[26]. *Εἰς τοὺς Γότθους τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρεχώρησε* ναόν, ὅπου ἐκήρυττε καὶ ὁ ἴδιος ἐνίοτε, ἐνῶ εἰς τοὺς μακρινοὺς Γότθους ἔστειλε γοτθομαθεῖς ἱερεῖς, ὥστε νὰ τοὺς διδάξουν ὀρθῶς καὶ νὰ τοὺς ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν αἵρεσιν. Τῆς Φοινίκης ὁ ὁριστικὸς ἐκχριστιανισμὸς ὀφείλεται εἰς τὰς προσπαθείας αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι συνεχίσθησαν καὶ ἀπὸ τῆς ἐξορίας ἀμείωτοι.

Ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ λατρευτικὸς βίος τοῦ ποιμνίου. Αἱ γυναῖκες ἠδύναντο νὰ παρακολουθήσουν τὰς ἀκολουθίας τῆς ἡμέρας, ἐνῶ οἱ ἄνδρες εἰργάζοντο· διὰ τοῦτο εἰσήγαγε τὰς συνηθιζομένας εἰς τὴν Ἀντιόχειαν νυκτερινὰς προσευχὰς πρὸς παρακολούθησιν ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, τὰς ὁποίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτέλουν τότε μόνον οἱ Ἀρειανοί. Συνέταξε δὲ καὶ λειτουργικὰς εὐχὰς αἱ ὁποῖαι περιελήφθησαν εἰς τὴν ἐν χρήσει τότε λειτουργίαν.

Ὁ λαὸς εἰς τὴν ἀποτόμως διογκωθεῖσαν πρωτεύουσαν εἶχεν ἀνάγκην πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς καθοδηγήσεως, τὴν ὁποίαν ὁ Ἰωάννης παρεῖχε πλουσίως διὰ τῶν ἀείποτε συνεχιζομένων κηρυγμάτων του. Εἵλκυον κυρίως τὴν προσοχήν του ἡ ἀδιαφορία διὰ τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν καὶ ἡ ἔκλυσις ἠθῶν. Ἡ μανιώδης παρακολούθησις ἱπποδρομιῶν καὶ θεατρικῶν παραστάσεων κακῆς ποιότητος, ἡ σκληρότης πρὸς τοὺς κατωτέρους, ἡ φιλαργυρία καὶ ἡ πολυτέλεια ἦσαν ἀντικείμενα

21. Νικηφορου Καλλιστου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 13,24.
22. Θεοδωρητου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,30.
23. Αὐτόθι 5,31.
24. Φωτιου, *Μυριόβιβλος* 96.
25. *Ἐπιστολὴ* 14,5.
26. Θεοδωρητου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,28. Ἐπιστολαὶ διάφοροι.

τῶν ἀτελευτήτων φιλιππικῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τοὺς φιλοθεάμονας ἄλλοτε μὲν μὲ ἀγαλλίασιν νὰ πληροῦν τοὺς ναούς, ἄλλοτε δὲ μὲ λύπην νὰ τοὺς ἐγκαταλείπουν, διὰ νὰ μὴ χάσουν τὰ θεάματα.

Αἱ μεγάλαι πολιτικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ μεταβολαί, μὲ τὴν βαθμιαίαν ἐγκατάλειψιν τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας, εἶχον δημιουργήσει ὀξύτατον κοινωνικὸν πρόβλημα. Ὁ Ἰωάννης, ἀποδίδων τόσην ἀξίαν εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὅσην δὲν εἶχεν αὐτὴ συναντήσει κατὰ τοὺς προηγουμένους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας, ἐδείκνυε συγκινοῦσαν συμπάθειαν πρὸς τοὺς δυστυχεῖς. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἤρκει ἡ συμπάθεια, ἔλαβε πρακτικὰ μέτρα πρὸς ἀνακούφισιν αὐτῶν, χρησιμοποιῶν τὸν καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐξευρισκόμενον πλοῦτον, πωλῶν ἀκόμη καὶ πολυτελῆ ἀντικείμενα τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου καὶ καταργῶν τὰ πρὸς τοὺς ἐπισήμους γεύματα. Ἔκτισε πολλὰ νοσοκομεῖα· «περιττευούσης δὲ τῆς χρείας, κτίζει πλείονα νοσοκομεῖα, προσκαταστήσας δύο τῶν εὐλαβῶν πρεσβυτέρων, ἔτι μὴν ἰατροὺς καὶ μαγείρους καὶ χρηστοὺς τῶν ἀγάμων ἐργάτας τούτοις εἰς ὑπηρεσίαν· ὥστε τοὺς ἐπιχωριάζοντας ξένους καὶ ὑπὸ νόσον ληφθέντας τυγχάνειν ἐπιμελείας»[27]. Προσέθεσε γηροκομεῖα καὶ πτωχοκομεῖα καὶ ὠργάνωσε κατὰ συστηματικὸν τρόπον τὸ ἔργον τῆς κοινωνικῆς προνοίας, τὸ ὁποῖον ἀνέθεσεν εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας διακονίσσας, μὲ προϊσταμένην τὴν ἀριστοκράτισσαν Ὀλυμπιάδα, χήραν τοῦ ἐπάρχου Νεβριδίου καὶ συγγενῆ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

Εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου δὲν συμβάλλει μόνον ἡ προσπάθεια ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος τῶν κληρικῶν. Καὶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν, ὅπως πάντοτε, ὁμοῦ μετὰ τῶν εὐσυνειδήτων κληρικῶν ὑπηρέτουν καὶ μερικοὶ ἀσυνείδητοι ἢ ἁπλῶς ἀδιάφοροι. Μερικοὺς ἐτάρασσε τὸ πάθος τῆς φιλαργυρίας καὶ ἄλλους εἵλκυεν ἡ καλοπέρασις. Ὁ Χρυσόστομος ἀπήτησεν ἀπὸ ὅλους νὰ μιμηθοῦν τὴν ἰδικήν του ὀλιγάρκειαν καὶ ἄκραν λιτότητα· κατεδίκασεν ἐπίσης τὴν ἐπικίνδυνον καὶ σκανδαλώδη συνήθειαν τῆς συνοικήσεως κληρικῶν μετὰ μοναστριῶν, συγγράψας δύο δοκίμια περὶ τοῦ θέματος τούτου.

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐξυγιάνσεως τῶν τάξεων τῆς Ἐκκλησίας περιλαμβάνεται καὶ ἡ κατόπιν ἐπιτοπίου προσκλήσεως γενομένη τρίμηνος περιοδεία κατὰ τὸ 401 εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἡ ὁποία ἀπέληξεν εἰς τὴν διὰ συνόδου ἐν Ἐφέσῳ καταδίκην σιμωνιακῶν ἐπισκόπων καὶ εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ναῶν τῶν Νοβατιανῶν καὶ τῶν Τεσσαρασκαιδεκατιτῶν[28]. Ἐχειροτόνησε δὲ μητροπολίτην Ἐφέσου τὸν διάκονόν του Ἡρακλείδην. Ἡ ἐνέργεια αὐτή, ἱκανοποιήσασα τοὺς πολλοὺς

27. Παλλαδίου, *Διάλογος* 5.
28. Παλλαδίου, *Διάλογος* 13, 14.

προεκάλεσε τὸ μῖσος τῶν θιγομένων, οἱ ὁποῖοι εὗρον τὴν ἐκτὸς δικαιοδοσίας ἐπέμβασιν τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ἀντικανονικήν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχεν ἀκόμη δικαιοδοσίαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἐφέσου, ἀλλ' ἦτο ἤδη ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπορροφήσεως τῶν Ἐξαρχιῶν ἀπὸ τὰ Πατριαρχεῖα.

Τὰ ὡς ἄνω μέτρα εἶχαν ὀλεθρίας διὰ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Χρυσοστόμου συνεπείας. Ὁμὰς δυσηρεστημένων κληρικῶν, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Ἀκακίου τῆς συριακῆς Βεροίας, Ἀντιόχου Πτολεμαΐδος καὶ Ἰσαὰκ μοναχοῦ, ἁπάντων ἐκ Συρίας, ἐκ δύο πρεσβυτέρων καὶ πέντε διακόνων, ἀνεζήτουν στηρίγματα διὰ νὰ κατηγορήσουν τὸν ἀρχιεπίσκοπον. Συνεργάτης των ἦτο καὶ ὁ Σεβηριανὸς Γαβάλων, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐμπιστευθῆ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὁ Χρυσόστομος ἀναχωρῶν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Οὗτος εἰργάσθη διὰ τὴν μείωσιν τοῦ κύρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὴν προσέλκυσιν παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τῆς συμπαθείας κλήρου καὶ λαοῦ, ἰδίως δὲ τῶν ἀρχόντων. Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του ὁ Χρυσόστομος τὸν ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τὸν κύκλον του. Ὁ ἀρχιδιάκονος Σεραπίων συνετέλεσε σημαντικῶς μὲ τὴν ἀκαμψίαν του εἰς τὴν αὔξησιν τῆς ἀντιπαθείας πρὸς τὸν ἱεράρχην.

*Προσπάθεια τῶν δυσηρεστημένων* νὰ ἀνεύρουν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἀπέτυχεν, ἀλλ' ἀνέθεσαν τὰς ἐλπίδας των εἰς τὸν καραδοκοῦντα Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας. Ὁ Θεόφιλος, παλαιὸς ὠριγενιστής, εἶχεν ἐξαναγκασθῆ ἀπὸ ἀνθρωπομορφιστὰς μοναχοὺς νὰ ἀποκηρύξῃ τὸν Ἀλεξανδρινὸν διδάσκαλον καὶ μάλιστα νὰ τὸν καταπολεμήσῃ. Ὅτε ὁ εὐνοούμενός του πρεσβύτερος Ἰσίδωρος, φεύγων τὴν μῆνίν του διὰ τὴν χρησιμοποίησιν μεγάλης δωρεᾶς εἰς φιλανθρωπίαν, ἐνῶ ὁ Θεόφιλος θὰ προετίμα τὴν δι' αὐτῆς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομῶν, προσῆλθεν εἰς τοὺς Μακροὺς Ἀδελφούς, τέσσαρας ἡγέτας τῶν μοναχῶν τῆς Νιτρίας, λεγομένους οὕτως ἐκ τοῦ ἀναστήματός των, οὗτος ἐδίωξε τοὺς ἀδελφούς. Μεταβάντες τότε οὗτοι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐφιλοξενήθησαν μὲν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ δὲν ἔγιναν δεκτοὶ εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν. Παρὰ ταῦτα ὁ Θεόφιλος ἤρχισεν ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἦτο ἕτοιμος νὰ λάβῃ κατ' αὐτοῦ μέτρα. Αἱ προθέσεις του δὲν ἤρεσαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιον, ὁ ὁποῖος τὸν ἐκάλεσεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν πρὸς ἀπολογίαν ἐνώπιον συνόδου διὰ τὰς ἐπεμβάσεις του εἰς θέματα τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτως αἱ ἐνέργειαι τῶν κληρικῶν ἐχθρῶν τοῦ Χρυσοστόμου θὰ ἔπιπτον εἰς τὸ κενόν, ἐὰν ἐν τῷ μεταξὺ δὲν ἤλλασσεν ἡ ἔναντι αὐτοῦ στάσις τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν. Τὸ τελευταῖον ἦτο ἡ ἀδύνατος πλευρὰ αὐτοῦ.

Ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ἕδρων τότε ὁ αὐτοκράτωρ Ἀρκάδιος, εὐσεβὴς καὶ σώφρων, ἀλλὰ κάπως ἀδυνάτου χαρακτῆρος· ἡ σύζυγος αὐτοῦ Εὐδοξία, θυγάτηρ Φράγκου στρατηγοῦ, ὡραία, εὐφυὴς καὶ εὐσεβής, ἀλλ' ἐπίσης εὔπιστος καὶ φιλάργυρος γυνή· καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Εὐτρόπιος, μῖγμα δυναμισμοῦ καὶ πονηρίας. Ὁ Εὐτρόπιος, ἀπολαύων τῆς εὐνοίας τῆς Εὐδοξίας, διότι ἦτο ὁ προξενητὴς εἰς τὸν γάμον της, κατώρθωσε νὰ ἐξοντώση τοὺς πολιτικοὺς ἀνταγωνιστάς του καὶ νὰ μείνη μόνος κυρίαρχος. Ἓν ἐκ τῶν μέσων ἀσφαλείας ἦτο καὶ ἡ κατάργησις τοῦ ἀσύλου τῶν ναῶν παραχωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου, ὀφειλομένη εἰς τὸ ὅτι εἰς ναὸν κατέφυγε καὶ ἐσώθη ἡ Πενταδία χήρα στρατηγοῦ, διωκομένη. Ὡς γνωστόν, ἡ Πενταδία περιελήφθη εἰς τὸν κύκλον τῶν δραστηρίων διακονισσῶν τοῦ Ἰωάννου.

Ὁ Χρυσόστομος, μολονότι εὐγνώμων πρὸς τὸν Εὐτρόπιον, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ καθιστᾶ αὐτὸν προσεκτικὸν ὡς πρὸς ὡρισμένας ἀδυναμίας του, τὴν ἀγάπην πρὸς τὰς πανηγύρεις καὶ τὴν φιλοχρηματίαν, καὶ νὰ μὴ ἀπαιτῆ τὴν ἐκ νέου ἀπόδοσιν τοῦ ἀσύλου. Ἐπέπρωτο πρῶτος ὁ Εὐτρόπιος νὰ ὑποστῆ τὰς συνεπείας τῆς καταργήσεώς του. Ἦτο περίοδος τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Γερμανῶν εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Βυζαντίου. Γότθοι τῆς Μ. Ἀσίας, ὑποκινούμενοι ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸν ἐν τῆ πρωτευούση στρατηγὸν Γαϊνᾶν, ἐπαναστατήσαντες ἀπήτησαν τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Εὐτροπίου, οὗτος δὲ καταδιωκόμενος ὑπὸ τοῦ πλήθους, εἰσῆλθεν εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν καὶ προσέφυγεν εἰς τὸ θυσιαστήριον. Τότε ὁ Χρυσόστομος ἐξεφώνησε τὸν περίφημον λόγον του ἐπὶ τοῦ ρητοῦ «ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης». Καὶ ἐσώθη μὲν τότε ὁ Εὐτρόπιος ἀλλὰ μετ' ὀλίγον χρόνον ἐξωρίσθη εἰς τὴν Κύπρον καὶ βραδύτερον κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Ὁ Γαϊνᾶς, κύριος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπ' ὀλίγον μὲ 35.000 γερμανικοῦ στρατοῦ καὶ λαοῦ, ἐξεδιώχθη ἐκεῖθεν καὶ ἔκτοτε τὰ πράγματα διηύθυνε μετὰ τοῦ Ἀρκαδίου ἡ Εὐδοξία, ἀνακηρυχθεῖσα Αὐγοῦστα τὸ 400.

*Ὁ διωγμός*

Ἡ Εὐδοξία κατ' ἀρχὰς ἐπέδειξε σεβασμὸν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν Χρυσόστομον· παρηκολούθει κηρύγματα αὐτοῦ καὶ λιτανείας, οὗτος δὲ ἐπανειλημμένως ἐπήνεσεν αὐτὴν διὰ τὰς ἀρετάς της καὶ τὴν παρωμοίασε μὲ τὴν Φοίβην καὶ τὴν Πρίσκιλλαν[29]. Ἀλλὰ δὲν ἐδίσταζε νὰ καταδικάζη καὶ τὰ ἐλαττώματα αὐτῆς, ἰδίως τὴν φιλοχρηματίαν, χωρὶς νὰ ἀναφέρη τὸ ὄνομά της ἀλλὰ διαγράφων τὴν φωτογραφίαν της, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Παρὰ ταῦτα ἡ σύνεσίς της τὴν ἠμπόδι-

29. PG 63, 468–472.

ζε νὰ ἀντιδρᾶ. Ὅ,τι δὲν ἐπέτυχον οἱ πύρινοι ὑπαινιγμοὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐπέτυχον τρεῖς αὐλικαὶ κυρίαι, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα ἡ πρώτη ἦτο κηδεμὼν αὐτῆς κατὰ τὴν παιδικήν της ἡλικίαν, αἱ Μάρσα, Καστρικία καὶ Εὐγραφία, χῆραι σπουδαίων ἀξιωματούχων, ἐπιδεικτικαὶ καὶ νεάζουσαι, «ταραξάνδριαι καὶ ἀνασείστριαι», ὡς λέγει ὁ Παλλάδιος[30]. Εἰς κηρύγματά του ὁ Χρυσόστομος ἔπληξε τὴν γυναικείαν φιλοτιμίαν των· «Γραΐδες οὖσαι διὰ τὸν χρόνον, τί ἀνηβᾶν παραβιάζεσθε τὸ σῶμα, βοστρύχους ἐπὶ τοῦ μετώπου φέρουσαι καθάπερ ἑταιρίδες, ὑβρίζουσαι καὶ τὰς λοιπὰς ἐλευθέρας, ἐπὶ ἀπάτῃ τῶν συντυγχανόντων, καὶ τοῦτο χῆραι»[31].

Αἱ γυναῖκες αὐταὶ καὶ οἱ ὡς ἄνω κληρικοὶ κατώρθωσαν νὰ μεταστρέψουν τὰ αἰσθήματα τῆς βασιλίσσης, ἡ ὁποία ἀπουσιάζοντος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς Ἔφεσον ἀνέθεσε τὴν βάπτισιν τοῦ διαδόχου Θεοδοσίου εἰς τὸν Σεβηριανὸν Γαβάλων. Τὰ περὶ ἰδιαιτέρας ἐπιπλήξεως τῆς Εὐδοξίας ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου δι' ἁρπαγὴν κτήματος ὡς νέας Ἰεζάβελ, δὲν εἶναι βέβαια, διότι ταῦτα διὰ πρώτην φορὰν ἀναφέρονται μετὰ αἰῶνας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Θεόφιλος ἀπεβιβάζετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς κατηγορούμενος, ἡ βασίλισσα εἶχε προσχωρήσει ὁλοσχερῶς εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ὁ Θεόφιλος εὑρέθη κατήγορος.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Θεόφιλον, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 403 εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὁ ὑπέργηρος Ἐπιφάνιος Κύπρου. Εἶχε προσφάτως καταδικάσει διὰ συνόδου τὸν ὠριγενισμὸν καὶ τώρα ἤρχετο, κατόπιν συνεννοήσεως μὲ τὸν Θεόφιλον, διὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀπόψεις του εἰς τὸν Χρυσόστομον. Ὁ τελευταῖος τὸν προσεκάλεσε νὰ κατοικήσῃ πλησίον του, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη πᾶσαν ἐπικοινωνίαν μετ' αὐτοῦ, ἐὰν δὲν κατεδίκαζε τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους καὶ δὲν ἀπέβαλλε τοὺς Μακροὺς Ἀδελφούς. Καταλύσας εἰς τὴν Μονὴν Ἰωάννου ἐκτὸς τῆς πόλεως, συνεκάλεσεν εἰς συσκέψεις παρεπιδημοῦντας ἐπισκόπους καὶ ἐχειροτόνησεν ἕνα διάκονον. Κατόπιν σκληρῶν λόγων τοῦ ἀρχιδιακόνου Σεραπίωνος («παρὰ κανόνας πράττεις πολλά, ὦ Ἐπιφάνιε»), ἀντελήφθη τὴν δυσχέρειαν τῆς θέσεώς του καὶ ἀνεχώρησε. Διετηρήθη τὸ ἀνέκδοτον ὅτι εἰς συνάντησίν του μὲ τὸν Χρυσόστομον τοῦ εἶπεν, «ἐλπίζω σε μὴ ἀποθανεῖν ἐπίσκοπον», αὐτὸς δὲ ἀπήντησεν ἀναλόγως, «οὐδὲ ἐγὼ σὲ τῆς σῆς ἐπιβήσεσθαι πόλεως»[32]. Ἀμφότεραι αἱ προβλέψεις ἐξεπληρώθησαν, διότι ὁ μὲν Ἐπιφάνιος ἀναχωρῶν ἀπέθανε καθ' ὁδόν, ὁ δὲ Ἰωάννης ἀπέθανεν εἰς ἐξορίαν. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι συνέβη.

Ὁ Θεόφιλος ἤρχετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκρά-

30. *Διάλογος* 4.
31. Αὐτόθι 8.
32. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, 8,14 ἑ.

τορος Ἀρκαδίου, διὰ νὰ κριθῇ ὑπὸ συνόδου διὰ δύο κατηγορίας· α) δι' ἐπεμβάσεις εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, β) διὰ δίωξιν κατὰ τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν. Ἐβράδυνε νὰ ἐκκινήσῃ, ἀλλ' ὅταν ἀντελήφθη ὅτι τὸ κλῖμα εἰς Κωνσταντινούπολιν ἤλλασσεν, ἐπετάχυνε τὴν ἀναχώρησίν του καὶ ἔφερε μαζί του πολλοὺς αἰγυπτίους ἐπισκόπους. Ἐγκατεστάθη εἰς οἶκον τῆς Εὐδοξίας, ἡ ὁποία παρέσυρε τὸν αὐτοκράτορα κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τότε οὗτος συνεκάλεσε τὴν σύνοδον Ἐπὶ Δρῦν μὲ 36 ἐπισκόπους, τῶν ὁποίων οἱ 29 ἦσαν ἐξ Αἰγύπου καὶ οἱ ἄλλοι ἐκ Μικρασίας[32α].

Ὁ Χρυσόστομος εἶχε συναθροίσει 40 ἐπισκόπους εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπήν του καὶ ἠρνεῖτο νὰ μεταβῇ πρὸς κρίσιν εἰς τὴν σύνοδον, ἐφ' ὅσον μετεῖχον αὐτῆς καὶ οἱ κατήγοροί του Θεόφιλος, Ἀντίοχος, Σεβηριανὸς καὶ Ἀκάκιος, ὡς κριταὶ καὶ ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ ἐπισκόπους τῆς Θράκης. Τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου διετηροῦντο μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος παρέθεσεν εὐρεῖαν περίληψίν των[33].

Ὁ Χρυσόστομος καθηρέθη καὶ ἐξωρίσθη, ἀλλ' ἐνῶ ἀνέμενεν εἰς Βιθυνίαν γνωστοποίησιν τοῦ τόπου ἐξορίας, ἀνεκλήθη. Εἶχε συμβῆ «θραῦσις» εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς βασιλίσσης[34], ἴσως καταστροφὴ ἀπὸ σεισμὸν ἢ ἄλλο ἀτύχημα, λόγῳ τῆς ὁποίας ἡ δεισιδαίμων καὶ κατὰ βάθος ἀγαθὴ Εὐδοξία ἐζήτησε τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἱεράρχου. Τὸ πλῆθος, τὸ ὁποῖον μόνον σχεδὸν τοῦ εἶχε μείνει ἀπολύτως πιστόν, ἐνθουσιωδῶς ἀπήτει ἄμεσον ἐπανεγκατάστασιν εἰς τὸν θρόνον, ἐνῶ οὗτος,συνετὸς κατὰ πάντα, προετίμα νὰ ἀποκατασταθῇ διὰ συνόδου μεγαλυτέρας ἐκείνης ἡ ὁποία τὸν εἶχε καταδικάσει· ἀλλὰ δὲν εὑρέθη καιρὸς νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ ὡδηγήθη αὐθημερὸν εἰς τὸν ναόν, ἐπανεγκατασταθεὶς εἰς τὴν ἕδραν του τὴν 13 Νοεμβρίου τοῦ 403. Μετ' ὀλίγον ὁ Θεόφιλος ἀνεχώρησε δι' Αἴγυπτον μετὰ τῶν ἐπισκόπων του, ὥστε νὰ καθίσταται δύκολος ἡ συγκέντρωσις περισσοτέρων ἐπισκόπων διὰ νέαν σύνοδον.

Ἡ βασίλισσα ἐξέφρασε δι' ἐπιστολῆς τὴν χαράν της ἐπὶ τῇ ἐπανόδῳ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, οὗτος δὲ ἀνταπέδωσε τὴν φιλοφρόνησιν δι' ὁμιλίας κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν[35]. Δυστυχῶς αἱ ὁμαλαὶ σχέσεις δὲν διήρκεσαν ἐπὶ πολύ, διότι κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος ἐπῆλθε νέα σύγκρουσις. Εἰς τὴν μεγάλην πλατεῖαν τῆς Γερουσίας, ἔναντι τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ, ὑψώθη ἀργυροῦν ἄγαλμα τῆς Εὐδοξίας, τοῦ ὁποίου μάλιστα σῴζεται ἀκόμη τὸ βάθρον. Κατὰ τὰ ἐγκαίνια αὐτοῦ ἐτελοῦντο πανηγύρεις μετὰ χορῶν καὶ μουσικῆς, αἱ ὁποῖαι καὶ εἰδωλολατρικὸν χαρακτῆρα εἶχον καὶ τὰς ἀκολουθίας τοῦ ναοῦ διετάρασσον, διὸ ὁ Ἰωάννης τὰς κατέκρι-

32α. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 403
33. *Μυριόβιβλος* 59.
34. Παλλαδίου, *Διάλογος* 11
35. Σωζομενου 8,18.

νεν. Ὁ Σωκράτης πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἱεράρχης, ἀναλαμβάνων τὴν σκληρὰν γλῶσσάν του λόγῳ τοῦ ἐπεισοδίου τούτου, ἐξεφώνησεν ὁμιλίαν θίγουσαν καιρίως τὸ γόητρον τῆς βασιλίσσης· «πάλιν Ἡρωδιὰς μαίνεται, πάλιν ταράσσεται, πάλιν ὀρχεῖται, πάλιν ζητεῖ τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου ἐπὶ πίνακι»[36]. Ὁ ἱστορικὸς σημειώνει τὴν ἀρχήν, διεσώθη δὲ ὁμιλία ἀρχομένη ἀκριβῶς διὰ τῶν λέξεων ἐκείνων, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὐτὴν ἐγνώρισεν ὁ Σωκράτης ἢ αὕτη κατεσκευάσθη ἐκ τῶν ὑστέρων βάσει τῶν λόγων τοῦ Σωκράτους. Ἡ ὁμιλία εἶναι ἀναμφιβόλως νόθος, διότι ἂν ὁ Ἰωάννης εἶχε τὴν σκληρότητα νὰ ἀποκαλῇ Ἡρωδιάδα τὴν βασίλισσαν, δὲν εἶχεν ἀσφαλῶς τὴν ὑπεροψίαν νὰ συγκρίνῃ ἑαυτὸν μὲ τὸν Πρόδρομον Ἰωάννην. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ὁμιλία αὕτη κατεσκευάσθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του πρὸς παρoργισμὸν τῆς βασιλίσσης, ἀλλὰ βεβαίως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰωάννης ἤρχισε νὰ ὁμιλῇ πάλιν μὲ τὴν συνήθη αὐστηρότητά του δὲν αἴρεται.

Δὲν ἐχρειάζετο τίποτε ἄλλο διὰ νὰ πεισθῇ ἡ βασίλισσα ὅτι μὲ τοιοῦτον ἀρχιεπίσκοπον δὲν θὰ συνεννοεῖτο ποτέ, διότι οὗτος δὲν συνεβιβάζετο καὶ δὲν ὑπεχώρει ποτέ. Ἐπιθυμοῦσα νὰ εὕρῃ τρόπον ἀπαλλαγῆς, ἔγραψεν εἰς τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας καὶ ἐκεῖνος ἀπήντησεν ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συγκληθῇ ὀλιγομελὴς σύνοδος, ἡ ὁποία θὰ τὸν ἀπεμάκρυνε μὲ τὸ δικαιολογητικὸν ὅτι κακῶς κατέχει τὸν θρόνον. ἐφ' ὅσον καταδικασθεὶς δὲν ἀποκατεστάθη δι' ἄλλης συνόδου· τοῦτο δὲ καὶ συνέβη, ὅπως ἄλλωστε εἶχε φοβηθῇ κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του ὁ Χρυσόστομος. Ὁ 12ος κανὼν τῆς Συνόδου Ἀντιοχείας ἀπηγόρευεν εἰς ἔκπτωτον ἐπίσκοπον νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἕδραν του, ἐὰν προηγουμένως δὲν ἀποκατασταθῇ ἀπὸ μείζονα σύνοδον. Βεβαίως ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἠρνήθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν του καὶ τὴν παραμονὴν τοῦ Πάσχα, ὅταν οὗτος ἡτοιμάζετο νὰ τελέσῃ τὸ βάπτισμα τῶν νεοφωτίστων, ἔγιναν πολλὰ ἔκτροπα εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Ὁ Ἰωάννης ἀπέφυγεν ἐπὶ δίμηνον νὰ ἐμφανισθῇ δημοσίᾳ, ἀλλὰ τὴν Πέμπτην τῆς Πεντηκοστῆς, 10 Ἰουνίου τοῦ 404, παρεδόθη εἰς τοὺς στρατιώτας, οἱ ὁποῖοι τὸν ὡδήγησαν ἐκ νέου εἰς τὴν ἐξορίαν[37]. *Ἡ Εὐδοξία ἀπέθανε μετὰ τρίμηνον.*

Ἀνέμεινεν εἰς τὴν Νίκαιαν νὰ μάθῃ τὸν τόπον τῆς ἐξορίας, μετὰ ταξίδιον δὲ ἕνδεκα ἑβδομάδων ἔφθασεν εἰς τὸ χωρίον Κουκουσός, εἰς τὰ σύνορα Καππαδοκίας καὶ Ἀρμενίας, ὅπου ἔγινε δεκτὸς φιλικῶς, καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ φρούριον τῆς Ἀραβισσοῦ. Ἦτο ἀσθενὴς καὶ ὑπέφερεν ἀπὸ τὸ ψῦχος, ἀλλ' εἰς τὰς ἐπιστολάς του διακρίνομεν ἄνδρα ἀποφασισμένον νὰ συνεχίσῃ τὸ μέγα ἔργον του.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀρχιεπίσκοπος ἀνεδείχθη ὁ γέρων Ἀρ-

36. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 6,18.

37. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 6,18. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, 8,18-22.

σάκιος (405) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀττικός, ἐκ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ἰωάννου. Οἱ στενοὶ φίλοι τούτου, ἀπροστάτευτοι, ἐτέθησαν εἰς διωγμὸν καὶ εἰς περιφρόνησιν, οὗτος δὲ ἀπὸ τὴν ἐξορίαν ἐχρειάσθη νὰ τοὺς παρηγορῇ δι' ἐπιστολῶν καὶ δοκιμίων. Ἔγραψεν ἐπίσης πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς διαφόρων Ἐκκλησιῶν ἐπιζητῶν τὴν ἐπέμβασίν των πρὸς ὑποστήριξιν τῶν δικαίων ἀξιώσεών του ἔναντι τῶν διωκτῶν. Ὁ Ἰννοκέντιος Ρώμης, ταχθεὶς ὑπὲρ αὐτοῦ, ἐπεχείρησε νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἀνεπιτυχῶς λόγῳ ἐμμονῆς τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὰ γενόμενα, καίτοι ἡ Εὐδοξία εἶχεν ἀποθάνει πλέον. Ἐπειδὴ δὲ ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπαναφοράν του ἐσυνεχίζετο καὶ πολλοὶ φίλοι του ἐπεσκέπτοντο αὐτὸν εἰς τὴν ἐξορίαν, ὅπερ ἐγέννα ὑποψίας εἰς τοὺς ἐχθρούς του, διετάχθη ἡ μεταφορά του εἰς Πιτυοῦντα τοῦ Πόντου. Ἀπέθανε καθ' ὁδὸν εἰς τὰ Κόμανα τὴν 14 Σεπτεμβρίου 407, προφέρων τελευταίως τοὺς λόγους «δόξα τῷ Θεῷ πάντων ἕνεκεν»[38].

Ἡ ἔκπτωσις τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς ἀπὸ τὸν θρόνον του προεκάλεσε διπλοῦν σχίσμα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Πρῶτον μὲν οἱ ὀπαδοί του, οἱ Ἰωαννῖται, ἀπεσπάσθησαν τῆς μετὰ τῶν διαδόχων του κοινωνίας, μὴ ἀναγνωρίζοντες αὐτούς. Δεύτερον δὲ ἡ Ρώμη διέκοψε τὰς σχέσεις μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς καὶ μὲ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀποδεχθῆ τὴν μεταβολήν. Τὸ δεύτερον τοῦτο σχίσμα ἤρθη, ἀφοῦ αἱ ὡς ἄνω Ἐκκλησίαι ἐπανέγραψαν τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου εἰς τὰ δίπτυχα, τὸ 413 τῆς Ἀντιοχείας, τὸ 417 τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας. Τῶν Ἰωαννιτῶν ἤρθη διὰ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Ἰωάννου εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 438 ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Πρόκλου.

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Ἰωάννης εἶναι γεννημένος συγγραφεύς· μέγας συγγραφεύς. Ὅσα κείμενα προῆλθον ἀπὸ τὸν κάλαμόν του ἢ ἀπὸ τὸν λόγον του, δὲν ἐκτείνονται μόνον εἰς μέγαν ὄγκον, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἐκλεκτῆς ποιότητος εἰς ὕφος, ἔκφρασιν καὶ περιεχόμενον. Εἶναι πλούσιον μεταλλεῖον εἰς σκέψεις διὰ τοὺς μεταγενεστέρους θεολόγους, αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ λόγος τῆς προσεκτικῆς διατηρήσεώς των διὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως.

Ὁ Ἱερώνυμος, συγγράψας πολὺ ἐνωρὶς τὸν γραμματολογικόν του κατάλογον (392), δὲν ἠδύνατο νὰ συμπεριλάβῃ εἰς αὐτὸν πίνακα ὅλων τῶν ἔργων του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ μέχρι τότε συγγραφέντα μικρὸν μόνον μέρος ἐμνημόνευσεν[1]. Ὁ Γεννάδιος συμπληρώνει τὸν κατάλογον

38. ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Διάλογος* 1

1. *De viris ill.* 129.

τοῦτον, ἀλλὰ φυσικὰ μὲ πολλὰς ἐλλείψεις[2]. Ὁ κατάλογος Augustanus ἀπαριθμεῖ 102 «ἀληθινῶς γνησίους λόγους».

Ἀκόμη καὶ ζῶντος τοῦ Ἰωάννου τὰ ἔργα του εἶχον διαδοθῆ εὐρέως, ἀλλὰ ὀλίγας δεκαετίας μετὰ τὸν θάνατόν του εἶχον καλύψει τὴν οἰκουμένην, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης· «τὸ κλέος τῶν συγγραμμάτων, ὧν ἀπολέλοιπεν ὁ πάνσοφος Ἰωάννης, πανταχόσε φοιτησάντων, ἄχρι γῆς καὶ θαλάσσης τερμάτων ἔφθασεν»[3]. Τὸ εὐτύχημα δὲ εἶναι ὅτι ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον διεσώθησαν, καὶ μάλιστα εἰς πλῆθος χειρογράφων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη καταλογογραφηθῆ πλήρως καὶ τῶν ὁποίων τὰ ἕως τώρα γνωστὰ ἀνέρχονται εἰς πολλὰς χιλιάδας. Ἡ χειρόγραφος παράδοσίς των εἶναι πολλαπλῆ· ἦτο ἄμεσος, διατηροῦσα τὰ κείμενά του εἴτε κατὰ συλλογὰς εἴτε κατὰ μέρος πλήρως, ἢ ἔμμεσος, διατηροῦσα ταῦτα δι' ἀνθολογιῶν, περικοπῶν καὶ παραθεμάτων, καθὼς καὶ διὰ μεταφράσεων εἰς ξένας ἀρχαίας γλώσσας, λατινικήν, συριακήν, κοπτικήν, ἀρμενικήν, ἀραβικήν, σλαβικήν. Αἱ νεώτεραι μεταφράσεις ἔργων του εἶναι τόσον πολλαί, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν οὔτε ἀκροθιγῶς νὰ μνημονευθοῦν. Πολὺ ὀλίγα ἀπὸ τὰ μαρτυρούμενα ρητῶς κείμενα τοῦ Ἰωάννου ἔχουν χαθῆ, ἐνῶ εἶναι πολυάριθμα τὰ ξένα κείμενα, τὰ ὁποῖα τοῦ ἔχουν ἀποδοθῆ ἐκ λάθους τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὑπῆρχον συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔθετον τὰ ἔργα των ψευδωνύμως ὑπὸ τὸ ὄνομά του διὰ νὰ ἐπιβιώσουν. Ἡ ὑπαγωγὴ εἰς αὐτὸν ξένων συγγραμμάτων ὀφείλεται ἢ εἰς σύγχυσιν ἐκ συμπτώσεως τοῦ ὀνόματος πολλῶν συγγραφέων Ἰωάννης μὲ τὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἢ ἐκ λάθους τῆς διαδοχικῆς ἀντιγραφῆς.

Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων του ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ις' ἤδη αἰῶνος θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν βιβλιογραφίαν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χρειάζεται νὰ λεχθῇ ἐδῶ εἶναι ὅτι ἀπουσιάζει ἀκόμη συνολικὴ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἔργων του καὶ ἡ ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν καταβαλλομένη πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν προσπάθεια δὲν ἔφθασεν ἀκόμη εἰς ἱκανὰ ἀποτελέσματα. Ἡ κατάρτισις καταλόγων τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα διατηροῦν ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ δημοσίευσίς των εἰς τὴν σειρὰν Codices Chrysostomici Graeci ἀναμφιβόλως θὰ διευκολύνῃ σοβαρῶς τὴν προσπάθειαν.

Ὁ Παλλάδιος[4], δίδων πληροφορίας διὰ πολλὰ ἔργα του, τὰ κατατάσσει γενικῶς εἰς τρεῖς κατηγορίας, «συγγράμματα, ὁμιλίας, ἐπιστο-

*De viris ill* 30. λάς», ὅπως διαπιστώνομεν καὶ ἡμεῖς ἄλλωστε. Ἔγραψε τὰς πραγμα-

*Ἐπιστολὴ* 4,224. τείας καὶ τὰς ἐπιστολὰς ὁ ἴδιος, ἐνῶ αἱ ὁμιλίαι του κατεγράφοντο ὑπὸ

*Διάλογος* 12 στενογράφων, διότι ἦτο τόσον πληθωρικός, ὥστε δὲν προελάμβανε

νά γράψη ὁ ἴδιος ὅσα ἐξέφερε. Συχνάκις εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν παρατίθεται εἴδησις περὶ ὡρισμένων κειμένων ὅτι προέρχονται ἀπὸ στενογράφους, ὑπάρχουν δὲ καὶ ἄλλαι ἐσωτερικαὶ εἰδήσεις κειμένων ἐκ τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται ὅτι ταῦτα ἦσαν προφορικὰ καὶ ὄχι γραπτά.

Κατὰ τὴν συνείδησιν τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῶν αἰώνων αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου θέτουν εἰς τὸ περιθώριον τὰ ἔργα τῶν δύο ἄλλων κατηγοριῶν. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ἄδικον, διότι καὶ αὐτὰ τὰ συγγράμματα περικλείουν τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν χάριν τῶν ὁμιλιῶν, εἶναι δὲ ἄλλωστε συντεταγμένα μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει ὁ Ἰωάννης ἔχει μείνει εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς ὁ κορυφαῖος τῶν ρητόρων καὶ ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἔλαβε τὸν τίτλον «χρυσόστομος» εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο, ἐμφανιζόμενον ἤδη κατὰ τὸν στ' αἰῶνα[5], εἶχε προφανῶς ἀποδοθῆ εἰς τὸν Ἰωάννην ἀπὸ τοῦ προηγουμένου αἰῶνος. Ἤδη ὁ Νεῖλος ὁ Ἀγκυρανὸς τὸν εἶχεν ἀποκαλέσει χρυσορρόαν. Εἶχεν ἀποδοθῆ κατὰ καιροὺς σποραδικῶς καὶ εἰς μερικὰ ἄλλα πρόσωπα[6], ἀλλ' ἡ ἱστορία τὸ ἐκράτησε δι' αὐτὸν κατ' ἐξοχήν.

Προφανῶς εἰς τὴν εὐγλωττίαν του ἐστήριζεν ὁ κοσμικός του διδάσκαλος Λιβάνιος ὅσα εἶχεν εἴπει περὶ τῆς διαδοχῆς του καὶ ὁ θεολογικός του διδάσκαλος Διόδωρος Ταρσοῦ ὅσα εἶπε περὶ γλώσσης ρεούσης μέλι καὶ γάλα, περὶ λύρας καὶ σάλπιγγος[7].

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως θαυμάζεται εἰς αὐτὸν εἶναι τὸ ὕφος. Δὲν καταβάλλει μεγάλην προσπάθειαν διὰ τὴν σμίλευσίν του, ἀλλὰ κατασκευάζει τὰς φράσεις ἀνέτως. Μερικαὶ ὁμιλίαι του, διατηρηθεῖσαι διὰ τῶν ταχυγράφων, μαρτυροῦν τὴν αὐτὴν λαμπρότητα ὕφους ὡς καὶ αἱ λοιπαί. Ὁ U. von Wilamovitz-Möllendorff εἶπεν ὅτι τὸ ὕφος αὐτοῦ εἶναι ἡ ἁρμονικὴ ἔκφρασις μιᾶς ἀττικῆς ψυχῆς καὶ ὅτι ἐνώπιόν του οἱ ἐθνικοὶ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του φαίνονται ὡς βάρβαροι κακοτέχναι. Ἰσίδωρος δὲ ὁ Πηλουσιώτης, ὁρίζων τὸν ἀττικισμὸν ὡς σημαίνοντα σαφήνειαν καὶ ὁμαλότητα, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἰωάννης ὑπερτερεῖ πάντων εἰς ἀττικισμόν. Καὶ ἐν τούτοις ἀναγινώσκεται μὲ τὴν ἰδίαν εὐχαρίστησιν καὶ σήμερον, ὅπως καὶ πρὸ 1600 ἐτῶν.

5. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 64. ΕΦΡΑΙΜΙΟΥ, εἰς *Μυριόβιβλον* 229. ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, PG 86, 1221. Μετ' ὀλίγον ἀπαντᾶ ἐπίσης εἰς τοὺς δυτικοὺς συγγραφεῖς Φακοῦνδον, Βιγίλιον Ρώμης καὶ Κασσιόδωρον.

6. Ὁ Σωζομενός, 8,10 γνωρίζει ὡς Χρυσόστομον τὸν ἀντίπαλον τοῦ Ἰωάννου Ἀντίοχον Πτολεμαΐδος.

7. Ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ πρὸς αὐτὸν ἐγκώμιον τοῦ Ἰωάννου, PG 52, 761-766.

## ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ

Δοκιμώτατος συγγραφεὺς ὁ Ἰωάννης, δὲν ἀνέμενε νὰ χειροτονηθῆ εἰς πρεσβύτερον, διὰ νὰ ἐγκαινιάσῃ τὴν συγγραφικήν του σταδιοδρο-

μίαν. Τότε, τὸ 386, ἤρχισεν ἡ ὁμιλητικὴ φάσις τῆς δραστηριότητός του, ἀλλ' ἀπὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς τὴν ἔρημον πρὸς μοναχικὴν ἄσκησιν, πρὸ ἕνδεκα ἐτῶν, εἶχεν ἀρχίσει τὴν σύνταξιν πραγματειῶν, τὴν ὁποίαν συνέχισε καὶ κατὰ τὴν διακονίαν του. Διαθέτων ἐπαρκῆ ἄνεσιν χρόνου, τὴν ὁποίαν δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἔχῃ ἀργότερα, ἀφ' ὅτου θὰ ἀνελάμβανε ποιμαντικὰ καθήκοντα, ἐπραγματεύθη θέματα ἀσκητικά, ποιμαντικά, παιδαγωγικὰ καὶ ἀπολογητικὰ μὲ ἐξαιρετικὴν δεξιότητα.

Ὁ λόγος του ἐδῶ, ἂν καὶ προμηνύει τὴν πληθωρικὴν ρητορείαν τῆς ἐπομένης φάσεως, εἶναι μεθοδικὸς καὶ διανοητικός. Ἀπηχεῖ ἐκδηλότερον τὰ διδάγματα τῆς ρητορικῆς σχολῆς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προσφάτως εἶχεν ἀποφοιτήσει.

*Ἀσκητικαὶ πραγματεῖαι*

Εννέα πραγματεῖαι, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιστολικῆς μορφῆς, ἀναφέρονται εἰς τὸν ἀσκητικὸν βίον, τρεῖς δὲ ἄλλαι ἀναφέρονται εἰς τὴν γυναικείαν ἄσκησιν καὶ τὴν χηρείαν. Συνετάχθησαν ὅλαι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀσκήσεώς του εἰς τὴν ἔρημον (375–381), καὶ μάλιστα κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν της. Καθαρίσας τὴν συνείδησιν καὶ τὴν καρδίαν του ὁ μέγας ἀνήρ, ἐγνώρισε μὲ τὴν πεῖραν του τὴν ἀξίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀρετῆς, καὶ αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ ἐκθέτει εἰς τὰς πραγματείας.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τὰς συνέλεξεν εἰς ἓν σῶμα, μαζὶ μὲ δύο ἄλλας μᾶλλον ποιμαντικοῦ περιεχομένου. Τὰς παρουσιάζομεν ἐδῶ καθ' ἑνότητας.

*Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τὸν μοναχικὸν βίον*[8]. Εἰς ὅλους τοὺς καιροὺς οἱ γονεῖς εἶναι εὐαίσθητοι ἔναντι ἐκείνων οἱ ὁποῖοι μὲ τὰ κηρύγματά των παρασύρουν τὰ τέκνα των εἰς τρόπον ζωῆς διάφορον ἀπὸ τὸν ἰδικόν των. Ὅπως σήμερον ἐνίοτε ἀντιδροῦν βιαίως εἰς περιπτώσεις ἐπιδόσεως τῶν τέκνων των εἰς τὸν μοναχικὸν βίον, οὕτω καὶ τότε. Τρεῖς πραγματεῖαι, ἀποτελοῦσαι μίαν ἑνότητα, περιέχουν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ μοναχικοῦ βίου, τὸν ὁποῖον παρουσιάζουν ὡς πραγματικὴν φιλοσοφίαν, διὸ καὶ συνιστοῦν εἰς τοὺς γονεῖς νὰ στέλλουν τὰ τέκνα των εἰς μοναχικὰς ἀδελφότητας πρὸς ἐκπαίδευσιν. Ὁ γενικὸς τίτλος των, ἑνιαῖος καὶ διὰ τὰς τρεῖς, ἦτο «πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μονάζειν ἐνάγουσιν», τὰ δὲ ἐπὶ μέρους κείμενα ἦσαν ἀνεπίγραφα καὶ ἐφέροντο ὡς λόγος α', λόγος β', λόγος γ'· βραδύτερον ὅμως κάποιος συλλογεὺς ἔδωσεν ἰδιαιτέρους τίτλους εἰς τὰς δύο τελευταίας.

8. PG 47, 319–386.

νομίσας αὐτὰς ἀνεξαρτήτους, καὶ ἀπέδωσε τὸν γενικὸν τίτλον εἰς τὴν πρώτην, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς τιτλοφοροῦμεν «πρὸς τοὺς κατηγόρους τοῦ μοναχικοῦ βίου».

Ὁ Χρυσόστομος ἀναλαμβάνει ν' ἀπολογηθῇ ὑπὲρ τοῦ μοναχικοῦ βίου εὐθὺς ὡς πληροφορεῖται ὅτι ἐντὸς τῶν πόλεων ὑπάρχουν Χριστιανοὶ οἱ ὁποῖοι ζητοῦν ν' ἀπαγορευθῇ ὁ μοναχικὸς βίος καὶ νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ διδάσκαλοί του. Δοκιμάζει ἔκπληξιν καὶ φρίττει διὰ τὴν πληροφορίαν. Οὕτως, εἰς τὸ πρῶτον δοκίμιον ἀποκρούει τὰς κατηγορίας, ἀνατρέχων εἰς τὰ αἴτια τὰ ὁποῖα προκαλοῦν τὴν ἀνάγκην ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸν κοσμικὸν βίον. Ἀνετράπησαν τὰ πάντα, καὶ αἱ μὲν πόλεις, ὅπου ὑπάρχουν δικαστήρια καὶ νόμοι, εἶναι γεμᾶται παρανομίαν καὶ ἀδικίαν, ἡ δὲ ἐρημία, ὅπου δὲν ὑπάρχουν δικαστήρια καὶ νόμοι, εἶναι γεμάτη ἀπὸ καρποὺς φιλοσοφίας. Ποῖοι εἶναι ἄξιοι κατηγορίας; Αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι προτρέπουν τοὺς νέους ν' ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς διαφθορᾶς ἢ αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι εἶναι αἴτιοι τῆς διαφθορᾶς; Αὐτὸς ὁ ὁποῖος πείθει τοὺς κατοίκους μιᾶς ἀναστατωμένης πόλεως νὰ φύγουν ἢ αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἐπέβαλεν εἰς αὐτὴν τυραννίαν; Δὲν εἶναι φίλοι τῶν Χριστιανῶν ἀλλ' ἐχθροὶ ὅσοι καταδιώκουν τοὺς διδασκάλους τῆς ἀρετῆς μὲ περισσότερον ζῆλον ἀπὸ ὅσον δεικνύουν ἄλλοι εἰς τὴν καταδίωξιν τῶν διδασκάλων τῆς κακίας.

Ἐπειδὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ παιδία, τὰ ὁδηγούμενα εἰς τὰς μονὰς δι' ἐκπαίδευσιν, εἶχον εἰδωλολάτρας γονεῖς, ὁ Ἰωάννης ἐσκέφθη ν' ἀπευθύνῃ μίαν δευτέραν πραγματείαν «πρὸς ἄπιστον πατέρα». Φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψιν συγκεκριμένον πρόσωπον, ἕνα πλούσιον καὶ ἔνδοξον πατέρα ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν γνωρίμων ἢ συγγενῶν του, ὁ ὁποῖος κατηγόρει τοὺς μοναχικοὺς ἡγέτας ὅτι προσείλκυον τὸν μονογενῆ υἱόν του εἰς τὸν σκληρὸν βίον, τὸν ὁποῖον ἠκολούθουν οἱ ἴδιοι. Ὁ εἰδωλολάτρης πατὴρ θὰ ἐσκέπτετο φυσικὰ ὅτι ὁ υἱός του, ὁ μελλοντικὸς γηροκόμος του, ἀπήχθη κατὰ κάποιον τρόπον ἀπὸ ἅρπαγας καὶ αἱ ἐλπίδες τὰς ὁποίας εἶχε στηρίξει εἰς αὐτὸν ἔμειναν ἀνεκπλήρωτοι. Ποῖαι δὲ ἦσαν αἱ ἐλπίδες; Ὅτι ὁ υἱὸς θὰ ἔζη εἰς τὸν πλοῦτον καὶ θὰ κατελάμβανεν ὑψηλὰ ἀξιώματα. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ πλούσιος πατήρ, τονίζει ὁ Χρυσόστομος, εἶναι πτωχότερος ἀπὸ τὸν ἀκτήμονα ἀσκητὴν υἱόν του. Διότι ὁ υἱὸς δὲν ἔχει ὑλικὰς ἀνάγκας πρὸς ἱκανοποίησιν· εἶναι πλουσιώτερος, ὅπως πλουσιώτερος ἦτο ὁ φιλόσοφος Σωκράτης ἀπὸ τὸν μακεδόνα βασιλέα Ἀρχέλαον καὶ ὁ κυνικὸς Διογένης ἀπὸ τὸν κοσμοκράτορα Ἀλέξανδρον. Ἂν πείσουν τὸν υἱόν των νὰ κατέλθῃ ἀπὸ τὴν ὀρεινὴν ἐρημίαν καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἀγοράν, θὰ ἴδουν νὰ τὸν δακτυλοδεικτοῦν ὅλοι μὲ θαυμασμόν, διότι λόγῳ ἤθους θὰ εἶναι ἐνδοξότερος ἀπὸ τὸν φέροντα τὸ βασιλικὸν στέμμα.

Ἡ τρίτη πραγματεία ἀπευθύνεται «πρὸς τὸν πιστὸν πατέρα», πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς γονεῖς, τῶν ὁποίων ἴσως εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἓν συγκεκριμένον παράδειγμα. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ εἶναι συχνὴ εἰς τὴν Γραφήν, ἀπὸ ὅπου ὁ *συγγραφεὺς ἀντλεῖ παραδείγματα καλῶν γονέων*, τὸν Ἀβραάμ, τὴν Ἄνναν, τὸν Ἰώβ, καὶ ἐναρέτους ἄνδρας τῆς Κ. Διαθήκης. Δὲν καταδικάζει τὴν διαβίωσιν εἰς τὸν κόσμον, ἀλλὰ τονίζει ὅτι τὰ μοναστήρια εἶναι ἀσφαλεῖς λιμένες ἀπὸ τὰς τρικυμίας τῆς ζωῆς· εἶναι κέντρα ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν, δηλαδὴ εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἂν οἱ μοναστικοὶ καθοδηγηταὶ προσκαλοῦν τοὺς νέους εἰς αὐτὴν τὴν μορφὴν τοῦ βίου καὶ ἂν πολλοὶ νέοι προσέρχωνται εἰς αὐτήν, αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οὗτοι δὲν εὑρίσκουν κατάλληλον ἀγωγὴν εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀρνοῦνται. Εἰς τὰ μοναστήρια οἱ νέοι εὑρίσκουν σεμνὸν περιβάλλον διὰ τὴν διαπαιδαγώγησίν των εἰς τὴν ἀρετήν. Δὲν θὰ κρημνίσωμεν, λέγει τὰ κοσμικὰ σχολεῖα· θὰ ἔχωμεν καὶ τὰ δύο· σχολεῖον διὰ τὴν μάθησιν, ἐκκλησίαν διὰ τὴν ἀρετήν.

*Σύγκρισις βασιλέως πρὸς μοναχόν*[9]. Ἡ ἰδέα ἡ ὁποία διατυπώνεται εἰς τὸ σύντομον τοῦτο δοκίμιον εὑρίσκεται ἐπιτόμως καὶ εἰς τὸ *Πρὸς ἄπιστον πατέρα*. Οἱ Στωϊκοὶ ἐθεώρουν ὑπεροχώτερον τὸν ἀληθινὸν φιλόσοφον ἀπὸ τὸν πολιτικὸν ἄρχοντα, ἀλλ' ἤδη ἡ ἄποψις αὐτὴ ἔχει τὴν ἀρχήν της εἰς τὴν *Πολιτείαν* τοῦ Πλάτωνος.

Εἰς τὸν κοσμικὸν βίον ἐκτιμῶνται μεγάλως ὁ πλοῦτος, ἡ ἐξουσία, ἡ δόξα, ἀλλὰ κορύφωμα τῶν κοσμικῶν ἀγαθῶν θεωρεῖται ἡ βασιλεία. Μία σύγκρισις τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν μοναχὸν θὰ ἐδείκνυεν ὅτι πραγματικὸς βασιλεὺς εἶναι ὁ δεύτερος. Ὁ βασιλεὺς κυριαρχεῖ εἰς πόλεις καὶ χώρας, ὁ μοναχὸς κυριαρχεῖ ἐπὶ τῶν ψυχικῶν παθῶν· ὁ πρῶτος πολεμεῖ βαρβάρους, ὁ δεύτερος δαίμονας· ὁ πρῶτος δωρίζει εἰς τοὺς ὑπηκόους του χρυσόν, ὁ δεύτερος πνευματικὴν χάριν· ὁ πρῶτος τρέμει τὸν θάνατον, ὁ δεύτερος τὸν δέχεται ἀπαθῶς. Καὶ ἡ κατάστασις τῶν δύο εἰς τὸν μέλλοντα κόσμον θὰ εἶναι ἀναλόγως ρυθμισμένη, ἔστω καὶ ἂν ἀμφότεροι ἐπετέλεσαν δικαίως τὰ ἔργα των.

Τὸ λαμπρὸν τοῦτο δοκίμιον πρέπει νὰ ἐγράφη εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς μοναχικῆ ζωῆς τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ μάλιστα ὀλίγον μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ *Πρὸς ἄπιστον πατέρα*.

*Περὶ κατανύξεως*[10]. Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀσκητικῶν ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου τὰ δύο αὐτὰ δοκίμια, ἂν καὶ ἀπευθύνονται εἰς δύο διαφορετικὰ πρόσωπα, τὸν Δημήτριον καὶ τὸν Στελέχιον, φέρονται ὡς
47, 387-392. ἑνιαῖον διμερὲς ἔργον μὲ τὸν τίτλον «Περὶ κατανύξεως α'», «Περὶ κα-
47, 393-422. τανύξεως β'». Συνδέονται πράγματι στενῶς μεταξύ των καὶ τὸ πρῶτον

συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ δεύτερον. Τὸ θέμα των εἶναι σύνηθες εἰς τὴν ἀσκητικὴν γραμματείαν. Κατάνυξις εἰς αὐτὴν εἶναι ἡ συναίσθησις τῆς ἁμαρτωλότητος καὶ συντριβή, ἡ ὁποία εἶναι μήτηρ δακρύων καὶ νήψεως καὶ καταλήγει εἰς μετάνοιαν.

Ὁ Δημήτριος εἶχε ζητήσει μὲ ἐπιμονὴν λόγους περὶ κατανύξεως καὶ ὁ Χρυσόστομος, ἂν καὶ αἰσθάνεται ἐνώπιόν του κάποιαν δειλίαν καὶ νομίζει ὅτι δύναται νὰ ὁμιλῇ περὶ κατανύξεως καλῶς ἀλλὰ δυσκολεύεται νὰ τὴν ἐφαρμόζῃ, ἀναγκάζεται νὰ ἀπαντήσῃ σχετικῶς. Ὁ ἄγνωστος ἄλλοθεν Δημήτριος, προσφωνούμενος «εὐλογημένος», ἦτο προφανῶς ὥριμος μοναχός, ἀλλ' ἴσως ὄχι τόσον λόγιος καὶ ἐχρειάζετο κάποιαν διαφώτισιν, τὴν ὁποίαν ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ ὁ Χρυσόστομος. Ὁ τελευταῖος πιθανῶς εἶχεν ἐγκαταλείψει ἤδη τὴν ἐρημίαν καὶ ἔζη εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ δὲν εἶχεν ἀκόμη χειροτονηθῆ. Θεωρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δημήτριος, ἐνῶ ἔχει φθάσει εἰς τὴν κορυφήν, νομίζει ὅτι εὑρίσκεται ἀκόμη μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀνηφορίζουν καὶ χρειάζεται τόνωσιν, ὡς ἀπόδειξιν μεγάλης πνευματικῆς θέρμης καὶ καρποφορίας.

Ἡ ἀξιοκατάκριτος ἀναλγησία, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι βαδίζουν τὴν ἀντίθετον πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Χριστοῦ ὁδόν. Ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου εἶναι τὸ πρῶτον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ προσέχουν οἱ Χριστιανοί, καὶ περισσότερον ὅλων οἱ μοναχοί, εἶναι ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ Χρυσόστομος ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῶν παραγγελμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλίας. Αἱ ἀπαιτήσεις ὅμως προχωροῦν περισσότερον. Διὰ τὴν σωτηρίαν χρειάζεται πόθος τοῦ πιστοῦ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν Χριστόν. τοιαύτη ὥστε τίποτε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸν χωρίσῃ ἀπὸ αὐτόν Αὐτὴ ἡ ἀγάπη σημαίνει ὁλοκληρωτικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Χριστόν Εἶναι βεβαίως δύσκολον νὰ εὕρῃ πλέον κανεὶς μιμητὰς τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπους τρίτης ἢ τετάρτης σειρᾶς μετ' αὐτόν. Καὶ πρέπει ὅλοι νὰ πενθῶμεν διὰ τὸ κατάντημα τοῦτο. Τὸ πένθος αὐτὸ θὰ εἶναι ἔντονον ἐὰν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐμφανίζεται ἡ μέλλουσα τιμωρία.

Παρομοίαν παραγγελίαν εἶχε δώσει εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ ὁ Στελέχιος, ἄγνωστος ἐπίσης ἄλλοθεν μοναχός. Ὁ συγγραφεύς, γράφων ὀλίγον μετὰ τὸ προηγούμενον δοκίμιον, τὸν ἀποκαλεῖ «ἅγιον τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον» καὶ ἐνώπιόν του αἰσθάνεται ἐπίσης ταπείνωσιν. Ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ἀσθενὴς καὶ ἁμαρτωλός, ὅτι δὲν ἔχει μέσα του φωτιὰν διὰ νὰ ἀνάψῃ τὸν ζῆλον πρὸς τὸν ἀσκητικὸν βίον. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἔχει ἄφθονον πῦρ.

Ἐδῶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐντολῶν τοποθετεῖται εἰς τὴν ἐρημίαν. Πρῶτον

βῆμα δι' αὐτὴν εἶναι ἡ ὑποταγή, ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὰ βιωτικά, ἡ μετάβασις εἰς τὴν ἡσυχίαν, ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ συγκέντρωσις εἰς ἑαυτόν. Καὶ πάλιν ἐδῶ προβάλλει ὡς παράδειγμα τὸν ἀγαπητόν του ἥρωα ὁ Χρυσόστομος, τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Οἱοσδήποτε κατανοήση πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἄφραστος ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς εὐεργεσίας του ἀπὸ τῆς κτίσεως μέχρι τῆς ἐνανθρωπήσεως, αὐτὸς δύναται νὰ συναισθανθῆ πόσον ὑστερεῖ εἰς ἀνταπόδοσιν, ὅπως ἠσθάνετο ὁ Παῦλος, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν ὑστέρει. Πρέπει νὰ πράττη κανεὶς τὰ πρέποντα, ὄχι δι' ἀνταμοιβήν, ἀλλὰ διότι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δὲ εἶναι καθ' ἑαυτὸ σπουδαία ἀνταμοιβή. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ ἡμέρα τῆς κρίσεως πρέπει νὰ εἶναι διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν μας.

*Πρὸς Θεόδωρον*[1]. Δύο ἐπιστολικὰ δοκίμια φέρουν κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τὴν κοινὴν ἐπιγραφὴν «Πρὸς Θεόδωρον» μὲ παραλλάσσοντα ἐνδεικτικά, ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχαίαν λατινικὴν μετάφρασιν παρουσιάζονται μὲ ἐντελῶς παρηλλαγμένους τίτλους: De reparatione lapsi καὶ Epistola ad Theodorum monachum. Οἱ παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς μάρτυρας Ἡσύχιος Ἱεροσολυμίτης, Σωζομενός, Ἰουστινιανός, ὁμιλοῦν περὶ μιᾶς μόνον ἐπιστολῆς πρὸς Θεόδωρον, τῆς καθ' αὐτὸ ἐπιστολῆς δηλαδή. Πρῶτος ὁ Λεόντιος Ἱεροσολυμίτης[2] φρονεῖ ὅτι καὶ τὰ δύο κείμενα ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἴδιον Θεόδωρον, ἔκτοτε δὲ αἱ ὑπάρχουσαι μαρτυρίαι συμφωνοῦν μὲ τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἡ παράδοσις σφάλλεται τουλάχιστον εἰς ἓν σημεῖον, ὅτι ἡ διδομένη εἰς τὰ δύο κείμενα σειρὰ εἶναι ἀντίστροφος τῆς πραγματικῆς κατὰ χρονολογικὴν τάξιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰς προσθήκας εἰς τοὺς τίτλους των, παρουσιάζοντας τὸν ἀποδέκτην πρῶτον ὡς «μοναχὸν» καὶ δεύτερον ὡς «ἐκπεσόντα».

Ποῖος εἶναι ὁ Θεόδωρος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται αἱ πραγματεῖαι, δύναται μόνον καθ' ὑπόθεσιν νὰ ὁρισθῆ. Ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς ὑπετέθη ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θεοδώρου, τοῦ κατόπιν ἐπισκόπου Μοψουεστίας.

Τὸ ὕφος τῶν δύο πραγματειῶν εἶναι ἐπιμελημένον, καθαρὸν καὶ ρυθμικόν, καὶ ἡ κλασικὴ μόρφωσις τοῦ συγγραφέως του μαρτυρεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἔμμεσον ἢ ἄμεσον ἀναφορὰν εἰς τὸν Ὅμηρον, τὸν Δημοσθένην, τὸν Πίνδαρον καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Τὸ ἔργον «Πρὸς Θεόδωρον μοναχὸν» εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν φέρει καὶ προσθήκην εἰς τὸν τίτλον «σκεπτόμενον ἐξελθεῖν τοῦ μοναστηρίου καὶ γαμῆσαι καὶ πραγματευθῆναι», ὁ ὁποῖος δεικνύει καὶ τὸ χρονικὸν σημεῖον τῆς συντάξεως. Ἐσωτερικαὶ μαρτυρίαι δει-

1. PG 47, 277-316.
2. *Κατὰ Νεστοριανῶν*, PG 66, 1364.

κνύουν ὅτι ὁ μὲν Θεόδωρος εἶχε προσέλθει εἰς τὸν μοναχικὸν βίον προσφάτως, ὁ δὲ Χρυσόστομος ἦτο κατὰ ἓν ἢ δύο ἔτη ἀρχαιότερος εἰς τὸν βίον τοῦτον. Ἑπομένως τοῦτο δυνατὸν νὰ συνετάχθη περὶ τὸ 377. Κλίνει περισσότερον πρὸς ἐπιστολὴν μὲ τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα περιέχει, αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς ἐπιστολή, καὶ μάλιστα ὡς ἐπιστολὴ β', εἰς μερικὰ δὲ χειρόγραφα φέρει τὴν κατακλεῖδα «ἐρρῶσθαί σε εὐχόμεθα ἐν Κυρίῳ».

Ὁ Θεόδωρος εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν μονὴν καὶ ἠσχολεῖτο μὲ πατρικὰς ὑποθέσεις, οἰκονομικὰς προφανῶς, καταπατήσας τὰς «συνθήκας» πρὸς τὸν Χριστόν. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἤδη εἶχε δώσει ὑπόσχεσιν ἀγαμίας καὶ ὑπακοῆς, ἑπομένως εἶναι λιποτάκτης. Ὁ μοναχὸς εἶναι στρατιώτης καὶ ὀφείλει νὰ ἀμύνεται κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, εἶναι δὲ ἐχθρός του ὁ διάβολος. Ὁ Θεόδωρος κατὰ τὴν πρώτην ἐπίθεσιν φαίνεται νὰ τρέπεται εἰς φυγήν, ἀλλ' εἶναι εὐχάριστον ὅτι αὕτη συνέβη ὀλίγον μετὰ τὴν ἀφιέρωσιν τούτου εἰς τὴν ἄσκησιν καὶ πιθανῶς νὰ τὸν κατέστησεν ἱκανώτερον τώρα.

Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι βεβαίως ἀσθενής. «Ὀλισθηρὸν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις καὶ ὀξὺ μὲν κλαπῆναι, ὀξὺ δὲ ἀνενεγκεῖν ἐκ τῆς ἀπάτης, καὶ ὥσπερ πίπτει ταχέως, οὕτω καὶ θᾶττον ἀνίσταται» (2). Ἀλλ' ὅταν ἐνθυμῆται κανεὶς τὸ φοβερὸν δικαστήριον τοῦ Θεοῦ, δύναται νὰ τὴν δαμάσῃ. Τί εἶναι ἀξιοζήλευτον εἰς τὸν κοσμικὸν βίον; τίποτε. Αἱ φροντίδες τοῦ βίου εἶναι δυσβάστακτοι, φροντίδες διὰ τὴν σύζυγον, διὰ τὰ παιδιά, διὰ τοὺς ὑπηρέτας. «Ἀλγεινὸν μὴ κτήσασθαι παῖδας, ἀλγεινὸν καὶ κεκτῆσθαι» (5). Τὰ ναυάγια τῶν πλεόντων τὴν θάλασσαν αὐτὴν εἶναι πολυάριθμα.

Οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Θεοδώρου κλαίουν καὶ θρηνοῦν πρὸς χάριν του. Δὲν θὰ συναισθανθῇ τὸ σφάλμα του; Τὸ ἐπιστολιμαῖον δοκίμιον «Πρὸς Θεόδωρον ἐκπεσόντα» φέρει εἰς τὸν τίτλον τὴν προσθήκην «καὶ περὶ μετανοίας λόγος α'». Θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ μετὰ σοβαρᾶς πιθανότητος ὅτι εἶναι ἀπρόσωπον δοκίμιον, γραφὲν ὀλίγον μετὰ τὴν προηγουμένην πραγματείαν καὶ ὄχι πρὸς συγκεκριμένον πρόσωπον, ἐθεωρήθη δὲ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν ἴδιον Θεόδωρον λόγῳ ταυτότητος τοῦ θέματος, μόνον ὅτι ὁ περὶ οὗ πρόκειται ἐδῶ δὲν κινδυνεύει ἁπλῶς νὰ πέσῃ ἀλλ' ἔχει ἤδη πέσει. Φυσικὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ὄνομα τῆς ἀγαπωμένης κόρης Ἑρμιόνη (14) πρέπει νὰ θεωρηθῇ φανταστικόν, ὡς ἐκπροσωποῦν πᾶσαν κόρην εὑρισκομένην εἰς τοιαύτην θέσιν.

Ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀπελπίζει τοὺς πίπτοντας, διότι εἶναι ἰατρὸς καὶ θεραπευτής. Φυσικὰ δηλώνει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ ἐρήμωσις τῆς ψυχῆς προκαλεῖ θρῆνον μεγαλύτερον ἀπὸ τὴν ἐρήμωσιν μιᾶς πόλεως.

ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ ἐπεξεργάζεται τὸ θέμα τῆς ἐλπίδος. Ἡ ἐλπὶς εἶναι ἡ χρυσῆ ἅλυσίς, ἡ ὁποία κρέμαται ἀπὸ τὸν οὐρανὸν διὰ νὰ μᾶς ἀναβιβάσῃ εἰς αὐτόν. Εἰς ὅλην τὴν ἱστορίαν ἄνθρωποι πίπτουν, ἀλλὰ καὶ ἀνίστανται ἀπὸ τὴν πτῶσιν καὶ λαμβάνουν βραβεῖα διὰ τὴν ἀνύψωσίν των, ὄχι δὲ μόνον ὅσοι ἔπεσαν ὀλίγον, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἔπεσαν βαρέως. Ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ δέχεται πάντοτε τὴν μετάνοιαν. «Τοιαύτη γὰρ ἡ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία· οὐδέποτε μετάνοιαν γινομένην εἰλικρινῶς ἀποστρέφεται».

Πρέπει νὰ λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν, ποῖον εἶναι τό πῦρ τῆς γεέννης καί ποία εἶναι ἡ μακαρία κατάστασις τῆς μελλούσης ζωῆς. Δὲν εἶναι τροιερὸν μόνον ἡ γέεννα, χειρότερον εἶναι τό νὰ χάσῃ κανεὶς τὴν θείαν δόξαν. Τὸ κάλλος τῆς Ἑρμιόνης εἶναι πρόσκαιρον, ἀλλὰ ὅποιος θέλει, δύναται νὰ γίνῃ τόσον λαμπρότερος ὅσον λαμπρότερα εἶναι τὰ πήλινα ἀπὸ τὰ χρυσᾶ ἀγάλματα.

Τοῦτο δύναται νὰ ἐπιτύχῃ καὶ ὁ καταπεσών, ἂν μετανοήσῃ, διότι ὅποιος ἔχει κάμει μεγάλα ἁμαρτήματα, μετὰ τὴν μετάνοιαν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ σπουδαῖα κατορθώματα.

Τὸ δοκίμιον εἶναι λαμπρὸν δεῖγμα τῆς δεινότητος τοῦ συγγραφέως τόσον εἰς τὴν ἠθικολογίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν.

Εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν διατηρεῖται κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεοδώρου τοῦ ἐκπεσόντος ἀντίγραμμα πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν καὶ οἰκουμενικὸν διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον», τὸ ὁποῖον φέρει τοῦτον μετανοήσαντα καὶ ζητοῦντα τὴν συμπαράστασιν τῶν ἀδελφῶν διὰ νὰ ἀποθεραπευθῇ. Ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ τίποτε μετὰ βεβαιότητος, ἡ ἐσωτερικὴ κριτικὴ εὑρίσκει ἐνδείξεις περὶ γνησιότητος αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ τίτλος εἶναι μεταγενέστερος.

*Πρὸς Σταγείριον*[13]. Ἀγαπητὸς φίλος τοῦ Ἰωάννου ὁ ἀσκητὴς Σταγείριος, εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ δαιμόνιον, ἦτο δὲ τόσον φοβερὰ ἡ δοκιμασία του, ὥστε νὰ φθάσῃ εἰς σημεῖον νὰ σκέπτεται αὐτοχειρίαν.

Μὲ ἓν δοκίμιον, ἐκτεινόμενον εἰς τρεῖς λόγους, ὁ Ἰωάννης προτρέπει τὸν φίλον νὰ ἀγωνισθῇ, διὰ νὰ μὴ χάσῃ τὸ βραβεῖον τῆς νίκης. Ὁ Διάβολος δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ δαμάσῃ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, διότι οἱ ἔχοντες ἰσχυρὰν θέλησιν δύνανται ν' ἀντισταθοῦν ἐναντίον του νικηφόρως. Ἂν ὁ Σταγείριος ἐκδιώξῃ ἀπὸ μέσα του τὴν λιποψυχίαν καὶ ἀναλογισθῇ πόσας δυσκολίας ἐδοκίμασαν εἰς τὸν βίον των οἱ ἥρωες τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐπιδοθῇ ἐντόνως εἰς τὴν προσευχὴν πρὸς τὸν Θεόν, θὰ κατορθώσῃ νὰ ὑπομείνῃ μὲ γενναιότητα τὰ παρόντα καὶ νὰ καταστῇ ἀπρόσβλητος ἀπὸ τὰ μέλλοντα κακά.

13. PG 47, 423–494.

*Περὶ Παρθενίας*[14]. Ἡ ἐκτενὴς αὐτὴ πραγματεία ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐγκράτειαν ἀπὸ τῶν γενετησίων τόσον τῶν ἀνδρῶν ὅσον καὶ τῶν γυναικῶν. Ἀποτελεῖ ἐξονυχιστικὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος, εἰς τὸ πρῶτον μὲν μέρος ἐπικρίνουσα τὰς περὶ γάμου καὶ παρθενίας ἀπόψεις τῶν αἱρετικῶν, κυρίως μάλιστα τῶν δυαρχικῶν (1-11), εἰς τὸ δεύτερον δὲ προβάλλουσα τὰς ὀρθοδόξους περὶ παρθενίας ἀπόψεις δι' ἑρμηνείας τοῦ ἑβδόμου κεφαλαίου τῆς Α' Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς (12-84). Εἰς τὸ δεύτερον μέρος παρεμβάλλονται δύο ἰδιαίτεραι ἐκθέσεις, ἡ μία περὶ τῶν πιστῶν οἱ ὁποῖοι ὑποτιμοῦν τὴν παρθενίαν καὶ ἡ ἄλλη περὶ τῶν δεινῶν τοῦ γάμου. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ὑποτιμᾷ τὸν γάμον καὶ δὲν τὸν θεωρεῖ ὡς κάτι κακόν, συνιστῶσα τὸν παρθενικὸν βίον· κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Χρυσοστόμου ἁπλῶς θεωρεῖ τὴν παρθενίαν τιμιωτέραν τοῦ γάμου. Πιθανῶς ἐγράφη κατὰ τὸν χρόνον τῆς διακονίας του.

*Πρὸς Νεαρὰν Χήραν*[15]. Τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ δύο κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸ θέμα τῆς χηρείας τῶν γυναικῶν, φέρει τὸν τίτλον «Πρὸς νεωτέραν χηρεύσασαν» καὶ ἀπευθύνεται πρός τὴν χήραν τοῦ Θηρασίου. Μὲ τὸ ἐπιστολικὸν τοῦτο δοκίμιον συνδέεται ἓν ἄλλο ἐξ ἴσου σύντομον δοκίμιον «Πρὸς τὴν αὐτὴν περὶ μονανδρίας», συνιστῶν τὴν διατήρησιν τῆς παραληπτρίας εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν, διότι ὁ δεύτερος γάμος εἶναι τόσον ὑποδεέστερος τοῦ πρώτου ὅσον εἶναι αὐτὸς τῆς παρθενίας. Χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο δοκίμιον τὸ ἕβδομον κεφάλαιον τῆς Α' Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου. Τὰ δύο αὐτὰ δοκίμια ἐγράφησαν τὸν ἴδιον χρόνον μὲ τὸ προηγούμενον.

### *Ποιμαντικαὶ Πραγματεῖαι*

Ἡ πραγματεία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου *Περὶ Ἱερωσύνης*[16], ἐκτεινομένη εἰς ἓξ λόγους καὶ φερομένη ὑπὸ τύπον διαλόγου αὐτοῦ πρὸς τὸν φίλον του Βασίλειον, ἀποτελεῖ τὸ λαμπρότερον ἐγχειρίδιον ποιμαντικῆς καὶ ἀπετέλεσε πηγὴν ἐμπνεύσεως ἄλλων συγγραφέων. Εἰς τὸ ἔργον του ὁ Ἰωάννης διηγεῖται ὅτι πρὸς κάλυψιν κενῶν θέσεων αὐτὸς καὶ ὁ φίλος του Βασίλειος, τοῦ ὁποίου τὴν ταυτότητα δὲν εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορίσωμεν, ἐξελέγησαν κληρικοί. Εἰς τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα διατηροῦν τὸ ἔργον, ἐναλλάσσεται τὸ ἀξίωμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐξελέγησαν· ἱερεὺς ἢ ἐπίσκοπος, καὶ τοῦτο ἔχει κάποιαν σημασίαν διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔργου. Ὁπωσδήποτε, ἡ ἐκλογὴ ἐφάνη γενικῶς παράδοξος, διότι οἱ δύο φίλοι ἦσαν ἀκόμη ἀδόκιμοι νεανίαι καὶ μόλις εἶχον περιμαζεύσει τὰς ὀφρῦς των. Ὁ Ἰωάννης ἄφησε τὸν Βα-

14. PG 48, 533-596.
15. PG 48, 599-620.
16. PG 48, 623-692.

σίλειον νὰ ἐννοήσῃ ὅτι, ἂν οἱ ἐκλέκτορες ἐπέμενον καὶ τὸν ἐξεβίαζον, θὰ ὑπεχώρει, οὕτω δὲ ὁ Βασίλειος ἐδέχθη ἐκβιαζόμενος τὴν χειροτονίαν, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης εἰς τὸ τέλος ἐκρύβη. Ἀπολογούμενος δὲ διαλογικῶς πρὸς τὸν παραπονούμενον φίλον, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ εὔκαιρος ἀπάτη, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὸ καλὸν τοῦ συνόλου καὶ μὴ βλάπτουσα κανένα, εἶναι ἐπιτρεπτή, καὶ ὡς λόγον τῆς ἰδικῆς του ἀρνήσεως φέρει τὴν ἀδυναμίαν του νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰ δυσβάστακτα καθήκοντα τῆς ἱερωσύνης.

Παραμένει ἄλυτον τὸ πρόβλημα, ἂν τὸ ἐπεισόδιον εἶναι ἱστορικὸν ἢ φανταστικόν. Ἂν εἶναι ἱστορικόν, τότε πρόκειται περὶ ἐκλογῆς εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ πρεσβυτέρου, δεδομένου ὅτι τοποθετεῖται εἰς τὸν πρὸ τοῦ μοναχικοῦ σταδίου τοῦ συγγραφέως χρόνον, ὁπότε οὗτος ἦτο μόλις 24 ἐτῶν. Ἀλλ' ἡ πρᾶξις τοῦ Χρυσοστόμου ὁμοιάζει πρὸς τὴν φυγὴν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ δὲ διάλογος φέρει σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ Γρηγορίου, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ φίλου των εἶναι κοινόν, δὲν εἶναι δὲ γνωστὸς οἱοσδήποτε φίλος τοῦ Χρυσοστόμου ὀνομαζόμενος Βασίλειος. Ὅθεν δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὸ ἐπεισόδιον εἶναι φανταστικόν, πλασθὲν πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὕψους τῆς ἱερωσύνης καὶ παρεμπόδισιν τῆς πρὸς αὐτὴν προσελεύσεως τῶν ἀκαταλλήλων. Δεδομένου ὅτι μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ *Ἱερωνύμου εἰς τὸ De viris illustribus* πρέπει νὰ ἐγράφῃ πρὸ αὐτοῦ (392), καὶ μάλιστα πρὶν ὁ Χρυσόστομος χειροτονηθῇ πρεσβύτερος, διότι ἄλλως δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ δικαιολόγησις τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποφυγῆς τῆς ἱερωσύνης. Ἴσως ἐγράφη κατὰ τὴν περίοδον τοῦ μοναχικοῦ του σταδίου, περὶ τὸ 380 καὶ ὀλίγον πρὸ τῆς εἰσόδου του εἰς τὸ ἱερατικὸν στάδιον, ὁπότε θὰ πρόκειται περὶ προγραμματισμοῦ τοῦ ἱερατικοῦ ἔργου[17]. Εἶναι πάντως προφανὲς ὅτι αἱ κλασικαὶ σπουδαὶ τοῦ Ἰωάννου εἶναι πρόσφατοι καὶ ἔχουν τυπωμένην τὴν σφραγῖδα των εἰς τὴν γλωσσικὴν ἔκφρασιν τοῦ κειμένου.

Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης τονίζει ὅτι κανεὶς δὲν ἀνέγνωσε τὸ ἔργον τοῦτο, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ τὴν καρδίαν του φλεγομένην ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ[18]. Τὸ λεξικὸν Σούδα ἐπαινεῖ τὴν ἔκφρασιν, τὸ ὕφος, ἀλλὰ καὶ τὴν βαθεῖαν σκέψιν τοῦ ἔργου, διὸ καὶ θεωρεῖ τοῦτο ὡς τὸ ἀνώτερον ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου. Γεμᾶτον ζωντάνειαν καὶ περίνοιαν, δύναται πράγματι νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ἀδάμας τῆς ποιμαντικῆς θεολογίας.

Εἷς ἕβδομος λόγος περὶ ἱερωσύνης[19] δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓν ἐγκώμιον εἰς τὴν ἱερωσύνην, γραμμένον εἰς ρυθμὸν καὶ γλῶσσαν ἐμπνευσμένην ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον, ἀλλὰ μεταγενεστέρας προελεύσεως. Ὡς συντάκτης αὐτοῦ προτείνεται ὁ Πρόκλος.

Σωκρατους, 6,3 «ἐπὶ διακονίας».
*Ἐπιστολὴ* 1, 156.
PG 48, 1067-1070.

Σχετικοῦ περιεχομένου εἶναι φυσικῶς ὁ πρῶτος λόγος, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ Ἰωάννης κατὰ τὴν ὥραν τῆς χειροτονίας του, τὸ 386[20]. Ἔρχονται ἐν συνεχείᾳ δύο δοκίμια περὶ συνοικήσεως ἀγάμων κληρικῶν καὶ μοναστριῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι εἶδος ἐγκυκλίων ποιμαντορικῶν ἐπιστολῶν καὶ παραδίδονται μετὰ τῶν ἀσκητικῶν πραγματειῶν. Τὸ πρῶτον τιτλοφορεῖται *Πρὸς τοὺς ἔχοντας συνεισάκτους παρθένους*[21], τὸ δεύτερον *Περὶ τοῦ κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν*[22]. Ἦτο παλαιὸν ἔθος τῶν κληρικῶν νὰ ἔχουν ἀφιερωμένας παρθένους διὰ ἐξυπηρέτησιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ οἴκου μὲ ζωὴν ἀφοσιώσεως εἰς τὸν Θεόν. Αἱ δύο αὗται ἐγκύκλιοι, συνταχθεῖσαι τὸ 398 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εὐθὺς μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἰωάννου εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον, ἀναφέρονται εἰς τὴν διαδεδομένην ἐκείνην συνήθειαν συμβιώσεως ἀσκητικῶν ζευγῶν κατὰ τρόπον ἀδελφικὸν καὶ τονίζουν ὅτι ἡ ἠθικὴ βελτίωσις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ χωρὶς τὴν δοκιμασίαν αὐτήν, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου προκαλεῖ σκανδαλισμὸν εἰς ὡρισμένους ἀνθρώπους. Ὁ Ἰωάννης ἐπιδεικνύει ἐδῶ ὅλον τὸν ζῆλον του διὰ τὴν ἐξύψωσιν τῶν ἠθῶν τοῦ κλήρου καί, μολονότι ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ παρεκτροπαὶ εἶναι σπάνιαι, παρουσιάζεται πολὺ αὐστηρός. Αἱ ἐγκύκλιοι αὗται συνετέλεσαν βεβαίως εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ κλίματος ψυχρότητος εἰς βάρος του.

### *Ἠθικαὶ καὶ Παιδαγωγικαὶ*

Εἰς τὴν σπουδαιοτάτην πραγματείαν *Περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων*, θίγων ἐν ἀρχῇ τὸ πρόβλημα τῆς κενοδοξίας, εὑρίσκει ὡς αἰτίαν αὐτῆς τὴν κακὴν ἀνατροφὴν τῶν παιδίων, διὸ παρέχει ἐν ἐκτάσει ὁδηγίας περὶ διαπαιδαγωγήσεως αὐτῶν, ὡς καὶ παραδείγματα προσφορᾶς τοῦ μορφωτικοῦ ὑλικοῦ. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι πραγματεύεται τὰ θέματα κατὰ τὰς νεωτέρας μεθόδους βάσει τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τῆς νοημοσύνης τῶν παίδων. Τὸ κείμενον τοῦτο, διατηρούμενον εἰς δύο χειρόγραφα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἐγνώσθη μόλις τὸ 1885 κατόπιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐθεωρεῖτο ψευδεπίγραφον. Ἐπειδὴ ἐν ἀρχῇ μὲν φέρει γνωρίσματα ὁμιλίας, ἔπειτα δὲ φαίνεται ὡς πραγματεία, πιθανῶς πρόκειται περὶ ὁμιλίας ἡ ὁποία διεσκευάσθη εἰς πραγματείαν εἴτε παρὰ τοῦ Χρυσοστόμου εἴτε ὑπὸ μαθητοῦ του. Ἐκεῖνο πάντως τὸ ὁποῖον δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ σήμερον κατόπιν τῆς ἀποφασιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Β. Ἐξάρχου εἶναι ὅτι τοῦτο κατ' ἀρχὴν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Χρυσόστομον, καὶ δὴ ὅτι ἐγράφη κατὰ τὸ 393.

20. PG 48, 630–700. Περ τούτου βλ. κατωτέρω.
21. PG 47, 495–514.
22. PG 47, 513–532.

Δύο δοκίμια συνέταξεν εἰς τὴν ἐξορίαν, καθ' ὃν χρόνον οἱ φίλοι του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀπροστάτευτοι οἱ ἴδιοι, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοήσουν, διατί συνέβησαν τὰ πράγματα οὕτως, ὥστε εἷς ἅγιος ἱεράρχης ὡς ὁ Ἰωάννης νὰ τιμωρῆται σκληρῶς, αὐτοὶ δέ, ἀθῶοι ἄνθρωποι, νὰ ὑποφέρουν. Εἰς τὸ πρῶτον *Ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται*[23], τονίζεται ὅτι ἡ βλάβη συνίσταται εἰς τὴν ἠθικὴν πτῶσιν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης μόνον ἡμεῖς οἱ ἴδιοι δυνάμεθα νὰ βλάψωμεν ἑαυτοὺς καὶ οὐδεὶς ἄλλος, ὅσα κακὰ καὶ ἂν μᾶς ἐπιβάλη. Εἰς τὸ δεύτερον δέ, *Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας ἐπὶ ταῖς δυσημερίαις*[24], διδάσκει ὅτι αἱ αἰτίαι τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄγνωστοι, αἱ θλίψεις ἀποτελοῦν συχνάκις μέσον παιδεύσεως καὶ τελικῶς ἡ θεία πρόνοια διευθετεῖ τὰ πράγματα καλῶς.

*Ἀπολογητικαὶ πραγματεῖαι*

Ἡ πραγματεία *Εἰς Βαβύλαν κατὰ Ἰουλιανοῦ καὶ Ἑλλήνων*[25], γραφεῖσα εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὸ περιγραφόμενον γεγονὸς (κ. 21) ἤτοι τὸ 382, ὅτε ὁ Ἰωάννης ἦτο διάκονος, δικαιώνει τὸν Χριστιανισμὸν δι' ἀναφορᾶς εἰς τὴν τιμωρίαν τῶν διωκτῶν του. Ὁ Ἰουλιανὸς τὸ 362 διέταξε τὴν μεταφορὰν τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Βαβύλα, ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας, ἀπὸ τὸ ἐπίνιον τῆς Λάφνης, διότι δυσηρεστεῖτο ὁ Ἀπόλλων ἀπὸ τὸ «πονηρὸν γειτόνημα», καὶ ἀνασυνέστησε τὴν ἐκεῖ τελουμένην ἄλλοτε λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος· ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκάη κατόπιν πτώσεως κεραυνοῦ εἰς τὸ ξόανον, ἐνῶ ἀκόμη ἀργότερα ὁ αὐτοκράτωρ ἐφονεύθη[26]. Μὲ τὴν πραγματείαν συνδέεται ὁμιλία εἰς τὸν ἅγιον Βαβύλαν λεχθεῖσα μετὰ πενταετίαν, ὅταν ὁ Ἰωάννης ἦτο πλέον πρεσβύτερος, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου.

Εἰς τὴν πραγματείαν *Κατὰ Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων*[27] ἀποδεικνύεται ἡ θεότης τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς ἐπισημειώσεως τῆς ἐκπληρώσεως τῶν προφητειῶν καὶ ἐπίσης τοῦ θριάμβου τῆς ὑπ' αὐτοῦ συσταθείσης θρησκείας. Ὁ ἄλλοτε περιφρονούμενος σταυρός, ὡς σύμβολον τῆς φοβερωτέρας θανατώσεως, κατέστη ἤδη σημεῖον εὐλογίας, ὁπότε ἡγεμόνες καὶ λαοί, ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι, σοφοὶ καὶ ἀπαίδευτοι, λατρεύουν τὸν σταυρωθέντα Χριστὸν ὡς Θεόν. Ὅπως ὅλαι σχεδὸν αἱ πραγματεῖαι τοῦ Ἰωάννου, συνετάχθη καὶ αὐτὴ κατὰ τὸν χρόνον τῆς διακονίας. Εἰς ἓν σημεῖον αὐτῆς ὑπόσχεται ὅτι θὰ ὁμιλήσῃ ἀργότερα *πληρέστερον* καὶ προφανῶς ἐννοεῖ ὅτι θὰ πράξῃ τοῦτο εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν.

23. PG 52, 459–480.
24. PG 52, 479–528.
25. PG 50, 533–572.
26. Λαμπρὰν ποιητικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐπεισοδίου βλ. εἰς τὸ ποίημα τοῦ Κ. Καβαφη *Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας*.
27. PG 48, 813–838.

### ΟΜΙΛΗΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ

Ὁ Ἰωάννης θεωρεῖται ὡς ὁ ἐκπληκτικώτερος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ ὅλων τῶν αἰώνων. Εἶχε σπουδάσει ρητορικὴν ὑπὸ τὸν διασημότερον διδάσκαλον τῆς ἐποχῆς, τὸν Λιβάνιον, ἀλλ' οἱ λόγοι του δὲν προδίδουν προσπάθειαν συμμορφώσεως εἰς τεχνικοὺς κανόνας· εἶναι προϊόντα ἐμφύτου ρητορικῆς δυνάμεως καὶ πνευματικῆς εὐφορίας. Ὡμίλει πάντοτε ἄνευ χειρογράφου καὶ συνήθως, ὡς φαίνεται, ἄνευ ἰδιαιτέρας προπαρασκευῆς, χωρὶς οὔτε ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ καταγράφη ὁ ἴδιος τὰ κηρύγματά του, μὴ ἔχων ἄλλωστε ἐπαρκῆ χρόνον διὰ τοῦτο. Τὰ κηρύγματά του διεσώθησαν διὰ καταγραφῆς ὑπὸ ταχυγράφων, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐπεθεώρει τὸ κείμενον μετὰ ταῦτα, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, καθ' ἃς δὲν συνέβη τοῦτο λόγῳ ἀνωτέρας βίας[1]. Τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς διατηρήσεως διαπιστώνομεν καὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ὅπου εἰς πολλὰς περιπτώσεις συναντῶμεν ὁμιλίας εἰς δύο παραλλαγάς, διακρινομένας ἀντιστοίχως διὰ τὸ ἀτημέλητον καὶ τὸ ἐπιμελημένον ὕφος· Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ δὲν προέρχεται δι' ἐπεμβάσεως μεταγενεστέρας χειρός· καὶ αἱ δύο εἶναι χρυσοστόμειοι· ἀλλ' ἡ πρώτη ἔμεινεν, ὡς κατεγράφη ὑπὸ ταχυγράφων, ἡ δευτέρα ὡς τὴν ἀνεθεώρησεν ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος.

Ἀπέβη ὁ κατ' ἐξοχὴν λαϊκὸς διδάσκαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὡς μέσου καθοδηγήσεως τοῦ ποιμνίου. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐν ἀρχῇ καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπειτα ἐπετεύχθη ἡ ἰδεωδεστέρα ἐπαφὴ μεταξὺ ὁμιλητοῦ καὶ ἀκροατηρίου.

Ἐνίοτε τὸ ἀκροατήριον δὲν ἦτο πολυπληθές, εἴτε λόγω κακοκαιρίας εἴτε λόγω βιωτικῶν ἀσχολιῶν εἴτε, τὸ χειρότερον, λόγω παρακολουθήσεως ἱπποδρομιῶν. Τότε ἦτο δριμύτατος εἰς τὰ παράπονά του ὁ ἱεροκήρυξ. Ἀλλ' ἔπειτα ὁ ναὸς ἐπληροῦτο, διότι τὸ ποίμνιον ἦτο πειθήνιον εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ. «Εὔτακτος ἡμῖν ὁ λαός, φιλήκοος ὁ δῆμος. Χθὲς ἐκλήθησαν καὶ σήμερον στεφανοῦνται»[2]. Τὸ μέγα πλῆθος ἔτερπε τὸν Χρυσόστομον· «ὡς τερπνὰ τῆς πνευματικῆς ταύτης ἡμῖν θαλάσσης τὰ κύματα καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τῷ πελάγει τερπνότερα!»[3]. Κάποτε διακόπτων τὸν λόγον ἐπιπλήττει, διότι ἡ προσοχὴ τοῦ πλήθους ἐστράφη πρὸς τὸν κανδηλανάπτην.

«Ἀλλὰ διανάστητε καὶ τὴν ραθυμίαν ἀπόθεσθε... Περὶ Γρα-

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία*, 6,4.
2. *Εἰς τὸ εἶδον τὸν Κύριον* 4,1, PG 56, 120.
3. *Περὶ μετανοίας καὶ νηστείας* 6,1, PG 49, 313.

φῶν ὑμῖν διηγούμεθα, ὑμεῖς δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀποστήσαντες ἡμῶν πρὸς τὰς λαμπάδας καὶ τὸν τὰς λαμπάδας ἅπτοντα μετεστήσατε. Καὶ πόσης τοῦτο ῥᾳθυμίας, ἡμᾶς ἀφέντες τούτῳ προσέχειν; Πῦρ ἀνάπτω κἀγὼ τὸ ἀπὸ τῶν Γραφῶν καὶ ἐπὶ τῆς γλώσσης τῆς ἡμετέρας λαμπάδων καίεται τὸ τῆς διδασκαλίας. Τοῦτο μείζων καὶ βέλτιον τὸ φῶς ἐκείνου τοῦ φωτός»[4].

*Εἰς ὁμιλίαν του παραπονεῖται διότι ὅλοι προστρέχουν ν' ἀκούσουν* τοὺς λόγους αὐτοῦ, ἑνὸς συνανθρώπου των, ἀλλὰ μετὰ τὸ κήρυγμα οἱ περισσότεροι δὲν παραμένουν διὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν λειτουργίαν εἰς τὴν ὁποίαν συλλειτουργοῦν ἄγγελοι. Τὴν ἡμέραν αὐτὴν παρέμειναν ὅλοι εἰς τὸν ναόν· ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος παρετήρησε μερικοὺς συζητοῦντας κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου. Τὴν ἑπομένην φορὰν τοὺς ἐπήνεσε διότι ὑπήκουσαν, ἀλλ' ἐπετίμησεν ὅσους συνεζήτουν καθ' ἣν στιγμὴν ηὔχοντο ὑπὲρ τῶν δαιμονιζομένων. Πῶς ἐτόλμων τοιαύτην πρᾶξιν; Δὲν ἐφοβοῦντο τουλάχιστον μήπως κάποιος δαίμων, φεύγων ἀπὸ τοὺς δυστυχεῖς ἐκείνους, καταλάβῃ ἕνα τῶν παρισταμένων καὶ θορυβούντων; Τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην ἔμειναν ὅλοι ἥσυχοι. Ταυτοχρόνως εἶχε περιέλθει εἰς γνῶσιν του ὅτι λωποδύται, βαλαντιοτόμοι, εἶχον ἀφαιρέσει εὐσεβῶν τινων ἀφωσιωμένων εἰς τὸ κήρυγμα τὰ βαλάντια. Συνιστᾷ λοιπὸν νὰ μὴ τὰ παραλαμβάνουν μεθ' ἑαυτῶν, διὰ νὰ μὴ εὑρίσκῃ ὁ διάβολος καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν τρόπον νὰ τοὺς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν[5].

Εὕρισκε πάντοτε τρόπους νὰ ἐγκαθιστᾷ γέφυραν μεταξὺ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία τοὺς συνέδεε τόσον, ὥστε ὁ ὁμιλητὴς νὰ χαίρῃ διὰ τοὺς ἀκροατάς του καὶ ὅταν ἀκόμη ἐμεμψιμοίρει, αὐτοὶ δὲ νὰ τὸν ἀκούουν ἀχόρταστοι. Προέβαινον εἰς τὰς συνήθεις τότε ἐπιδοκιμαστικὰς ἐκδηλώσεις ἐντὸς τοῦ ναοῦ, εἰς χειροκροτήματα καὶ ἐπιφωνήματα[6], ἀλλ' αὐτὸς ἐζήτει νὰ τὰς ἀποφεύγουν, διότι ἱκανὸς δι' αὐτὸν ἔπαινος θὰ ἦτο ἡ ἐν τῷ βίῳ των ἐφαρμογὴ τῶν παραινέσεών του.

Ποικίλον εἶναι τὸ μῆκος τῶν λόγων, κυμαινομένων ἀπὸ προσφωνημάτων τῶν δέκα λεπτῶν μέχρι μαθημάτων τῆς μιᾶς ὥρας· τοῦτο ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν εὐκαιρίαν ἐκφωνήσεως καὶ τὸ μῆκος τῆς ἀκολουθίας.

Τὰ κηρύγματα τοῦ Χρυσοστόμου, δι' εὐκολίαν χαρακτηριζόμενα γενικῶς ὡς ὁμιλίαι, κατατάσσονται εἰς δύο εὐρείας κατηγορίας· τοὺς λόγους καὶ τὰς ἑρμηνευτικὰς ὁμιλίας. Οἱ λόγοι, ἰδίως οἱ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐκφωνηθέντες, ἐμφανίζουν μεγαλειώδη καὶ συγκινητικὴν ῥητορείαν, ὁμοίαν μὲ τὴν τῶν δοκιμωτέρων ῥητόρων τῆς ἀρχαιότητος· παρουσιάζουν δὲ καὶ τὴν ἰδιοτυπίαν ὅτι ἀναπτύσσουν σχεδὸν πάντοτε δύο

4. *Εἰς Γένεσιν* 4,3. PG 54, 597.
5. *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 3,6· 4,5 ἑἑ.
6. *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 1,7. *Εἰς Ἀνδριάντας* 2,4 κά.

θέματα· ἤτοι, ὁποιονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ κύριον θέμα, ἑορταστικόν, πανηγυρικόν, ἐγκωμιαστικόν, ἠθικολογικόν, δογματικόν, τὸ δεύτερον μέρος ἀναπτύσσει καὶ ἓν συντομώτερον πρακτικοῦ χαρακτῆρος θέμα. Ἐνίοτε τὸ δεύτερόν τοῦτο θέμα φαίνεται ἀσύνδετον πρὸς τὸ προηγούμενον, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ εὑρίσκῃ κρίκους συνδέσεως καὶ τῶν πλέον ἀνομοίων ἀντικειμένων, ἡ παιδαγωγικὴ ἀρχὴ εἰς τὴν ὁποίαν στηρίζεται ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη εἶναι ὀρθή. Αἱ ἑρμηνευτικαὶ ὁμιλίαι, μὲ γλῶσσαν κάπως λαϊκωτέραν, ἀλλὰ πάντοτε καθαράν, ἀναλύει μεθοδικῶς καὶ διεισδυτικῶς τὰς ἐννοίας τῶν γραφικῶν κειμένων. Αὗται ἀποτελοῦν ὑπομνηματικὰς σειρὰς εἰς βιβλία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ὁ Ἰωάννης ἤρχισε τὸ ὁμιλητικόν του στάδιον τὸ 386, μόλις ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μόνον οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἠδύναντο νὰ ὁμιλοῦν ἀπὸ τοῦ Ἄμβωνος. Εἰς τὸν πρῶτον του λόγον, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε *Ὅτε προεχειρίσθη πρεσβύτερος*[7] ἐκφράζει τὸ δέος τὸ ὁποῖον τὸν συνέχει, καθὼς προσεγγίζει τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ ὁμιλεῖ πρὸς τὸν λαὸν ὁ «μειρακίσκος» αὐτός. Καὶ κατὰ πρῶτον ἀπευθύνει αἶνον πρὸς τὸν Θεόν, τὸν δώσαντα εἰς αὐτὸν φωνήν, ἔπειτα δὲ εὐχαριστεῖ τὸν χειροτονήσαντα αὐτὸν Φλαβιανὸν καὶ ἐπαινεῖ αὐτὸν διὰ τὸ ἀποστολικόν του φρόνημα.

*Λόγοι Δογματικοί*

Τέσσαρες ἀξιόλογοι συλλογαὶ λόγων τοῦ Χρυσοστόμου ἀρύονται τὰ θέματα ἀπὸ τὰς εὐρυτέρας δογματικὰς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ διαπραγματεύονται ταῦτα κατὰ τὸ ἀγαπητὸν εἰς αὐτὸν σύστημα τῆς ἀναμίξεως εἰς τὴν δογματικὴν ἔκθεσιν στοιχείων πολεμικῆς, ἀπολογητικῆς καὶ ἠθικῆς.

Ἡ πρώτη συλλογὴ περιλαμβάνει τοὺς δώδεκα φημισμένους λόγους *Κατὰ Ἀνομοίων*[8]. Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται περὶ δύο ἐπὶ μέρους ὁμάδων, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τοὺς λόγους 1-10, ἐκφωνηθέντας εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὰ ἔτη 386-387. Οἱ πέντε πρῶτοι ἀπὸ τοὺς λόγους τούτους, ἐκ τῶν λαμπροτάτων κηρυγμάτων τοῦ Ἰωάννου, διαπραγματεύονται τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητος γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀνομοίων, διὸ καὶ φέρουν τὴν ἰδιαιτέραν ἐπιγραφὴν «Περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ». Ἀπομονώνοντες τὸ ὑπερβατικὸν στοιχεῖον τοῦ Θεοῦ, δεικνύουν ὅτι ἡ οὐσία αὐτοῦ εἶναι ἀπρόσιτος ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἁπλοῦς ἀν-

7. PG 48, 630-700.
8. PG 48, 701-812.

θρώπους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς προφήτας, καὶ περαιτέρω εἰς τοὺς ἀγγέλους. Ἡ λειτουργία τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου εἶναι τόσον ἀσθενής, ὥστε δὲν δύναται νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ ὕψη -καὶ τὰ βάθη- τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Μόνον νὰ τρέμῃ καὶ νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ἴλιγγον ἐνώπιον τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ δύναται ὁ ἄνθρωπος· ἡ δὲ παρουσία αὕτη συνίσταται εἴτε εἰς πρόνοιαν περὶ τὴν διακυβέρνησιν τῆς κτίσεως εἴτε εἰς ἰδιαιτέρας κατὰ συγκατάβασιν ἐμφανίσεις αὐτοῦ. Ἐκ τῶν ἑπομένων *πέντε λόγων μόνον οἱ 7 καὶ 8 ἐμπίπτουν* ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου εἰς τὴν ἰδίαν ὁμάδα, καθ' ὅσον ἀποκρούουν τὴν δοξασίαν τῶν Ἀνομοίων καθ' ἣν οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀγεννησία καὶ ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὁ γεννητὸς Υἱὸς εἶναι ἀνόμοιος τοῦ Πατρός. Οἱ ἄλλοι τρεῖς λόγοι εἶναι αὐτοτελεῖς καὶ συνεδέθησαν μὲ τὴν ὁμάδα αὐτὴν ὡς ἐκ τοῦ χρόνου ἐκφωνήσεως εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τῶν προηγουμένων ἢ εἰς τὸ τέλος αὐτῶν· ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 6 εἰς τὸν Φιλογόνιον Ἀντιοχείας ἐγκωμιαστικός, ὁ 9 εἰς τὸν Λάζαρον καὶ ὁ 10 περὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ δευτέρα ὁμὰς περιλαμβάνει τοὺς λόγους 11-12, οἱ ὁποῖοι ἐξεφωνήθησαν πολὺ βραδύτερον, κατὰ τὸ 398 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Συνεδέθησαν μὲ τὴν προηγουμένην ἀπὸ τὸν ἐκδότην των Montfaucon, ὁ ὁποῖος παρετήρησεν ὅτι ὁ 11 ἔχει θέμα κατὰ τῆς περὶ ἀγεννησίας διδασκαλίας τῶν Ἀνομοίων. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται εἰς τὴν περικοπὴν τοῦ παραλυτικοῦ.

Μὲ τοὺς λόγους *Κατὰ Ἀνομοίων* συνδέεται καὶ χρονικῶς καὶ ἄλλως ὁ λόγος *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*[9]. Ὁ Ἰωάννης δηλώνει ὅτι, ἀφοῦ πρωτύτερα ὡμίλησε περὶ δογμάτων, καὶ δὴ ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ Μονογενοῦς Υἱοῦ ἔναντι τοῦ Πατρός, τώρα θὰ ἀναπτύξῃ ἠθικὰ θέματα· ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι ὁ παρὼν λόγος του «οὐκ ἠθικὸς μόνον ἔσται, ἀλλὰ καὶ δογματικός», ὅπως καὶ πράγματι εἶναι. Κατὰ βάσιν ἀναπτύσσει τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς ἁρμονίας ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῆς θεοδικίας. Ποῦ ὑπάρχει πρόνοια καὶ δικαιοσύνη, ὅταν οἱ σώφρονες δυστυχοῦν καὶ οἱ μιαροὶ εὐτυχοῦν; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι εἰς τὸ μέλλον θὰ ἐπέλθῃ ὁριστικὴ ἐναρμόνισις· «τὰ γὰρ παρόντα ἀγών ἐστι καὶ σκάμματα καὶ στάδιον, τὰ δὲ μέλλοντα ἔπαθλα καὶ στέφανα καὶ βραβεῖα». Ὁ λόγος αὐτὸς ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 387, ἴσως μετὰ τὸν ὄγδοον λόγον *Κατὰ Ἀνομοίων*.

Ὁ πρῶτος λόγος Κατὰ Ἀνομοίων ἐξεφωνήθη εἰς τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 386, ὁ δεύτερος ὅμως ἠκολούθησε μετὰ πολλὰς ἑβδομάδας. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χρυσόστομος διεπίστωσεν ὅτι πολλοὶ Χριστιανοὶ εἶχον μετάσχει εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν

9. PG 50, 417-432.

Σαλπίγγων, δηλαδὴ τοῦ νέου ἔτους, τὴν πρώτην τοῦ μηνὸς Τισρὶ συμπίπτουσαν μὲ τὴν 15 Σεπτεμβρίου, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Σκηνοπηγίας. Κατόπιν τούτου ὁ ὁμιλητὴς διέκοψε τὴν σειρὰν διὰ νὰ παρεμβάλη τοὺς λόγους *Κατὰ Ἰουδαίων ὀκτὼ*[10]. Οὗτος χαρακτηρίζει τοὺς ἀνωτέρω ὡς «τοὺς ἀρρωστοῦντας τῶν ἀδελφῶν τῶν ἡμετέρων καὶ τὰ Ἰουδαϊκὰ νοσοῦντας»[11], ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν καὶ τόσον «ἡμέτεροι», καθ' ὅσον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν λόγων τούτων συνάγεται ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὰς συναγωγὰς καὶ τοὺς ἄλλους εἰδικοὺς χώρους διὰ τὰς ὡς ἄνω ἑορτὰς μετέβαινον, ἀλλὰ καὶ συνεώρταζον τὸ Πάσχα μὲ τοὺς Ἰουδαίους κατὰ τὴν 14ην τοῦ μηνὸς Νισὰν καὶ ἐχρησιμοποίουν ἐπῳδὰς καὶ φυλακτὰ ὡς καὶ ἐκεῖνοι. Ἦσαν λοιπὸν Ἰουδαΐζοντες καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐκ τῶν κύκλων τούτων προῆλθον αἱ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*. Βεβαίως ὁ ὁμιλητὴς καυτηριάζει τὰς συνηθείας ταύτας τονίζων ὅτι ὁ νόμος κατηργήθη καὶ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι, ἀπορρίψαντες τὸν προαγγελθέντα ὑπὸ τῶν προφητῶν Μεσσίαν, εἶναι διαπαντὸς κατάδικοι. Τῆς συλλογῆς αὐτῆς προτάσσεται ἡ πραγματεία *Πρὸς Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας*, τὴν ὁποίαν ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω.

Μία ὁμὰς λόγων, ἐκφωνηθέντων εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 388, ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς ἐνεργείας τοῦ κακοῦ εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς θεοδικίας, ὡς θὰ ἐλέγομεν κατὰ ἕνα νεώτερον ὅρον· φέρουν τοὺς τίτλους α) *Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσιν*, β) *Πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας τίνος ἕνεκεν οὐκ ἐκ μέσου γέγονεν ὁ διάβολος*, γ) *Ὅτι ἐκ ῥᾳθυμίας ἡ κακία καὶ ἀπὸ σπουδῆς ἡ ἀρετή*[12].

Εἰς τὸν πρῶτον λόγον ὁ Ἰωάννης ἐπισημαίνει δύο βασικὰς αἰτίας σκανδαλισμοῦ τῶν Χριστιανῶν· πρώτη εἶναι ἡ ἀδυναμία των νὰ δώσουν εὔλογον ἐξήγησιν εἰς τὰς δοκιμασίας τῆς ζωῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπορρέει ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ κόσμος διοικεῖται ἀπὸ δαίμονας, δευτέρα δὲ εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι, ἐνῶ πολλάκις οἱ φαῦλοι εὐημεροῦν, οἱ δίκαιοι δυστυχοῦν. Ὁ ἱερὸς πατὴρ διαλύει τὰς ἀπορίας καὶ τὰς παρεξηγήσεις, τονίζων ὅτι ἡ δύναμις τῶν δαιμόνων εἶναι περιωρισμένη. Εἰς τὸν δεύτερον λόγον, ἀφοῦ βεβαιώνει ὅτι ἡ δύναμις τοῦ διαβόλου δὲν εἶναι ἀκαταγώνιστος, λέγει ὅτι δὲν εἶναι ἐπιθυμητὴ ἡ πλήρης ἐξαφάνισις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, διότι τοῦτο θὰ στερήσῃ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐνθέρμου ἀγωνιστικότητος· τὸν διάβολον δύνανται νὰ ἐξαφανίσουν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀγωνισταί. Τὸ θέμα τοῦ τρίτου λόγου εἰκονίζεται ἐπιγραμματικῶς διὰ τῆς ἐπιγραφῆς του. Τῆς κακίας αἴτιον δὲν εἶναι ὁ διάβολος ἀλλ' ἡ ῥαθυμία τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὴν ἀρετὴν δὲν ἐπιβάλλει ὁ Θεὸς καταναγκαστικως, ἀλλα κατακτᾶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ.

10. PG 48, 843–942.
11. *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 2,1.
12. PG 49, 241–257. 257–263. 263–276.

Ὁ Ἰωάννης εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἀκολουθεῖ τοὺς Καππαδόκας, καὶ ἰδίως τὸν μέγαν Βασίλειον, ἀπὸ τοὺς ὁποίους υἱοθετεῖ τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι κάτι τὸ οὐσιωδῶς ὑφιστάμενον, ἀλλ' εἶναι ἀνυπόστατον, τιθέμενον εἰς ἐνέργειαν διὰ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνθρώπων· πηγὴ τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἡ ραθυμία.

Ἕξ λόγοι φέρουν τὸν γενικὸν τίτλον *Περὶ εἱμαρμένης καὶ προνοίας*[13]. Ὁ ὁμιλητὴς ἀπορρίπτει τὴν ἰδέαν τῆς εἱμαρμένης, τὴν ὁποίαν υἱοθέτουν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πλὴν τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ ὡρισμένοι Χριστιανοί, ἰδίως αἱρετικοί, λέγων ὅτι δι' αὐτῆς ὁ διάβολος ἐπιδιώκει νὰ καταστρέψῃ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἡ πεποίθησις ὅτι μόνον ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀγαθόν, ἡ πίστις εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν, τὰ φαινόμενα τῆς παρούσης ζωῆς, δὲν ἀφήνουν καμμίαν θέσιν εἰς τὴν ἰδέαν περὶ εἱμαρμένης, κατὰ τῆς ὁποίας ὁ ὁμιλητὴς συνιστᾷ ὡς φάρμακα τὴν προσευχὴν καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν. Οἱ λόγοι οὗτοι ἀμφιβάλλονται ἰσχυρῶς ἀπὸ ἀνέκαθεν, λόγῳ τῆς ἀπουσίας ὡρισμένων χρυσοστομικῶν γνωρισμάτων. Ἐν τούτοις ὅμως καὶ αἱ ἀντιλήψεις καὶ τὸ ὕφος εἶναι χρυσοστομικά. Ὅτι ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται αὐτουσίως ἀπὸ αὐτόν, δεικνύεται ἀπὸ τὴν βραχύτητά των. Εἶναι πιθανὸν ὅτι σῴζονται διὰ καταγραφῆς ἀπὸ σημεῖα ἀδεξίου ταχυγράφου, τὴν ὁποίαν δὲν ἐπεθεώρησεν ὁ Χρυσόστομος. Ἡ ἕκτη ὁμιλία, ἀναπτύσσουσα τὸ ἄσχετον κατὰ τῆς πολυτελείας θέμα, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα αὐτήν.

### *Λόγοι εἰς Ἀνδριάντας*

Περίλαμπροι εἶναι οἱ *Εἰς Ἀνδριάντας λόγοι*[14], ἐκφωνηθέντες ἐξ ἀφορμῆς τῆς περὶ τὰ ἀγάλματα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας στάσεως. Ἐπειδὴ ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις τοῦ Βυζαντίου εἶχεν ἐπιβάλει νέους φόρους, οἱ Ἀντιοχεῖς ἠγανακτημένοι κατέστρεψαν τοὺς ἀνδριάντας τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου, τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, τῆς αὐτοκρατείρας Πλακίλλας καὶ τῶν ἀνηλίκων υἱῶν των Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου. Ἦτο δύσκολον νὰ συγχωρήσῃ τοιαύτην πρᾶξιν ὁ Θεοδόσιος, ὅστις ἄλλωστε ὀλίγον βραδύτερον ἐπρόκειτο νὰ τιμωρήσῃ σκληρότατα τοὺς Θεσσαλονικεῖς δι' ἐλαφρότερον παράπτωμα.

Οἱ Ἀντιοχεῖς, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ προέβησαν καὶ εἰς ἄλλας ἀναρχικὰς ἐκδηλώσεις, ἀντελήφθησαν ὅτι τοὺς ἀνέμενεν ἐκδίκησις, μέχρις ὅτου δὲ φθάσῃ ἡ ὁριστικὴ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορος, ἔζησαν μὲ τρόμον, πολλοὶ ἐφυλακίσθησαν καὶ ἄλλοι ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας. Ἦτο Ἰανουάριος τοῦ 387.

13. PG 50, 749-774.
14. PG 49, 15-222.

Ὁ Ἰωάννης ἀνέλαβε τὸ ἔργον τῆς παρηγορίας τῶν ἐντρόμων κατοίκων τῆς μεγαλουπόλεως τῆς Ἀνατολῆς. Σιωπήσας ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα, ἐξεφώνησεν ἔπειτα τὴν σειρὰν τῶν λόγων τούτων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰς ἐκδόσεις ἀνέρχονται εἰς 21, ἀλλ' οἱ δύο ἐξ αὐτῶν (1 καὶ 19) εἶναι ξένοι πρὸς τὴν σειράν. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1 εἶχεν ἐκφωνηθῇ πέντε ἡμέρας πρὸ τῆς θραύσεως τῶν ἀνδριάντων καὶ στρέφεται περὶ τὰς θλίψεις, ἐνῶ ὁμιλεῖ ἐπίσης καὶ περὶ ὅρκου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν συνεκτικὸν κρῖκον ὅλων τῶν λόγων τῆς ὁμάδος ταύτης, διὸ καὶ ἐτέθη ἐπικεφαλῆς ὅλης τῆς σειρᾶς. Ἐξ ἄλλου ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 19 ἐξεφωνήθη πολλὰς ἑβδομάδας μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ ἔτους τούτου, ἀφοῦ ἤδη εἶχε λήξει ἡ ἀναταραχή. Τὸ ἀκροατήριον τοῦ τελευταίου τούτου λόγου ἀπετελεῖτο ἀπὸ χωρικοὺς τῆς Συρίας οἱ ὁποῖοι συνηθέστερον ὡμίλουν τὴν συριακὴν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν καὶ διεκρίνοντο, ὡς παρατηρεῖ ὁ ὁμιλητής, διὰ τὴν ἁπλότητα τοῦ ἤθους. Ἡ σύνδεσις καὶ τοῦ λόγου τούτου μὲ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδα ὀφείλεται εἰς τὴν παράπλευρον ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τοῦ ὅρκου.

Ἡ σειρὰ τῶν ὑπολοίπων λόγων εἶναι ὡς ἀποκαθίσταται κατωτέρω. Οἱ λόγοι ἀνεπτύσσοντο ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος καθὼς ἐξειλίσσοντο τὰ γεγονότα καὶ κατέφθανον ποικίλαι φῆμαι περὶ τῶν διαθέσεων τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 2 λόγον, ὁ ὁποῖος πράγματι εἶναι ὁ πρῶτος, ἤρχιζε μὲ τὰς φράσεις, «Τί εἴπω καὶ τί λαλήσω; Δακρύων ὁ παρὼν καιρός, οὐχὶ ρημάτων· θρήνων, οὐχὶ λόγων· εὐχῆς, οὐ δημηγορίας· τοιοῦτον τῶν τετολμημένων τὸ μέγεθος, οὕτως ἀνίατον τὸ ἕλκος». Ἀλλ' ὅμως ἐσυνέχισε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἦτο κυρίαρχος τοῦ πλήθους καὶ ἐκυβέρνα τὰς παλλομένας ἀπὸ τὸν φόβον καρδίας των. Εὗρε τότε εὐκαιρίαν ν' ἀποσπάσῃ πᾶν ψυχικὸν πάθος, ἰδίως δὲ τὴν ἐκφορὰν τοῦ ὅρκου καὶ τὴν ὀργήν, καὶ νὰ συστήσῃ τὴν τήρησιν ἀληθοῦς νηστείας καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν ἀγαθοεργιῶν. Οἱ λόγο οὗτοι ἀποτελοῦν λαμπρὸν δεῖγμα τῆς ἐξαιρέτου ρητορικῆς τέχνης τοῦ Ἰωάννου κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐπιδόσεώς του εἰς τὸ κήρυγμα.

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ πρώτου λόγου ὁ ἐπίσκοπος Φλαβιανὸς ἔφυγεν ἐσπευσμένως διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν 7 Φεβρουαρίου τοῦ ἔτους 387, διὰ νὰ μεσολαβήσῃ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. Εἰς τὴν συνέχειαν κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα τῆς Τεσσαρακοστῆς ἐξεφωνήθησαν οἱ λόγοι 3, 4, 5, 6, 7 καὶ 8, εἷς καθ' ἑκάστην. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 8 ἐλέχθη τὸ Σάββατον, ἐνῶ κατὰ τὴν Κυριακὴν ἠκολούθησεν ὁ 15. Κατὰ τὴν δευτέραν ἑβδομάδα ἐξεφωνήθησαν οἱ λόγοι 9, 10, 16. Κατὰ τὴν τρίτην ἑβδομάδα κατέφθασαν οἱ ἀποσταλέντες ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος δύο

ἐπίτροποι αὐτοῦ, ἤτοι ὁ μάγιστρος Καισάριος καὶ ὁ στρατηλάτης Ἑλλέβιχος, ὁπότε πάλιν τρόμος κατέλαβε τὰ πλήθη. Ὁ Χρυσόστομος ἐσιώπησεν ἐπ' ὀλίγον. Οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐγκατέλειψαν τὴν πόλιν διὰ ν' ἀποφύγουν τὰ δεινά, ἀλλ' οἱ μοναχοὶ κατῆλθον εἰς αὐτὴν ἀπὸ τὰς ἐρημίας, διὰ νὰ συμπαρασταθοῦν εἰς τὰ πλήθη καὶ νὰ τὰ παρηγορήσουν. Ὁ Λιβάνιος, ἂν καὶ ἐγκατελείφθη ἀπὸ τοὺς μαθητάς του, παρέμεινε καὶ ἐξεφώνησε καὶ αὐτὸς 4 λόγους.

Οἱ ἐπίτροποι εἶχον λάβει παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν δικαιοδοσίαν νὰ συστήσουν δίκην κατὰ τῶν ὑπευθύνων τῶν ταραχῶν καὶ νὰ τιμωρήσουν τούτους, νὰ ὑποβιβάσουν τὴν πόλιν τῆς Ἀντιοχείας καὶ μεταφέρουν τὴν πρωτεύουσαν τῆς διοικήσεως τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν Λαοδίκειαν, νὰ κλείσουν τὸ θέατρον, τὸν ἱππόδρομον, τὸ ἀμφιθέατρον καὶ τὰ δημόσια λουτρά. Οἱ ἐπίτροποι, πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς κληρικούς, τοὺς μοναχοὺς καὶ ἄλλους παράγοντας, ἀνέβαλον τὴν λῆψιν ἀποφάσεων καὶ παρέπεμψαν τὸ θέμα εἰς τὴν κρίσιν τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Καισάριος ἐξεκίνησε πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Θεοδόσιον καὶ ὡς ἀστραπὴ ἔφθασεν ἐκεῖ ἐντὸς 6 ἡμερῶν, διανύων μίαν ἀπόστασιν, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπητοῦντο κανονικῶς 30 ἡμέραι. Βεβαίως ὁ Φλαβιανὸς εἶχε φθάσει ἐνωρίτερον καὶ εἶχε μεταφέρει εἰς τὸν Θεοδόσιον τὰς ἀπόψεις τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν τετάρτην ἑβδομάδα ἐξεφωνήθησαν οἱ λόγοι 17, 11, 12, 13, τὴν πέμπτην ἑβδομάδα ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 18 καὶ τὴν ἕκτην ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 14, ἐνῷ ἐπέκειτο ἡ ἀνακοίνωσις τῆς ἀποφάσεως τοῦ αὐτοκράτορος, διὰ τὴν ὁποίαν ὑπῆρχεν ἀβεβαιότης. Εἰς τὸν λόγον 20 αἱ φῆμαι γίνονται ἐνθαρρυντικαί, καθ' ὅσον ἤδη ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε καμφθῆ. Ὁ Φλαβιανὸς ἐπέστρεψε τὸ Πάσχα τοῦ 387 φέρων τὴν καλὴν ἀγγελίαν καὶ ὁ Χρυσόστομος ἀνήγγειλε τὴν παροχὴν συγγνώμης διὰ τοῦ λόγου 21.

*Περιστατικοὶ Λόγοι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν*

Μία συλλογὴ ἐκ δώδεκα περιστατικῶν λόγων, ὀλίγον πολὺ συνδεδεμένων μεταξύ των, διατηρεῖται εἰς τὴν PG 52. Οἱ δύο τελευταῖοι, ἀποτελοῦντες δοκίμια τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ἀπὸ τὴν ἐξορίαν ἐξητάσθησαν ἤδη ἀνωτέρω μετὰ τῶν πραγματειῶν.

Οἱ δύο πρῶτοι εἶναι οἱ *Εἰς Εὐτρόπιον* φημισμένοι λόγοι. Ὅταν ὁ Εὐτρόπιος κατέφυγεν ἱκέτης ἐπικαλούμενος τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσύλου εἰς τὸν ναὸν τὸ 399, ὁ Χρυσόστομος ἐξεφώνησε τὸν πρῶτον λόγον[15]. Μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας, ἀφοῦ ὁ Εὐτρόπιος ἀπεμακρύνθη τῆς Ἐκκλη-

15. PG 52, 391-396.

σίας, ὑπὸ συνθήκας τὰς ὁποίας ἀγνοοῦμεν, καὶ συνελήφθη, ἐξεφώνησε τὸν δεύτερον λόγον[16].

Ὁ πρῶτος πλέκεται περὶ τὸ ρητὸν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ «ματαιότης ματαιοτήτων τὰ πάντα ματαιότης». Ποῦ εἶναι τὸ λαμπρὸν ἔνδυμα τῆς πρωθυπουργίας, αἱ φωτειναὶ λαμπάδες, οἱ θόρυβοι, οἱ χοροί, αἱ διασκεδάσεις, αἱ πανηγύρεις; Ποῦ εἶναι αἱ ἐπευφημίαι εἰς τοὺς ἱπποδρόμους καὶ αἱ κολακεῖαι τοῦ πλήθους; Ὅλα ἦσαν νὺξ καὶ ὄνειρον, τὰ ὁποῖα ἐξηφανίσθησαν ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, πομφόλυγες αἱ ὁποῖαι διελύθησαν. Ὁ ἄνεμος ἐγύμνωσε τὸ δένδρον καὶ τὸ σαλεύει σύρριζα. Μαζὶ μὲ τὴν περιγραφὴν τῆς καταστάσεως τοῦ πεσόντος πολιτικοῦ, ὁ ὁμιλητὴς ἀπευθύνει καταλλήλους λόγους διὰ νὰ λειάνῃ τὰς διαθέσεις τοῦ ἐξηγριωμένου πλήθους.

Ὁ δεύτερος λόγος προεκλήθη ἀπὸ τὴν φήμην, ὅτι ὁ Εὐτρόπιος εἶχε παραδοθῆ εἰς τοὺς ἐχθρούς του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Χρυσόστομος ἐχρειάσθη ν' ἀντικρούσῃ τὴν ἀσύστατον ταύτην φήμην, ἀλλὰ καὶ νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ παραμένων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐλευθερώνεται καὶ μένει ἀσφαλής. Διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι θεσμός, ὁ ὁποῖος ἐπέζησεν ὅλων τῶν διωγμῶν καὶ ὑπερνικᾷ ὅλας τὰς δυσκολίας. «Πολεμουμένη νικᾷ· ἐπιβουλευομένη περιγίνεται· ὑβριζομένη λαμπροτέρα καθίσταται· δέχεται τραύματα καὶ οὐ καταπίπτει ὑπὸ τῶν ἑλκῶν· κλυδωνίζεται ἀλλ' οὐ καταποντίζεται· χειμάζεται ἀλλὰ ναυάγιον οὐχ ὑπομένει· παλαίει ἀλλ' οὐχ ἡττᾶται· πυκτεύει ἀλλ' οὐ νικᾶται». Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ λόγου τούτου, ἀποτελοῦν ἕνα πανηγυρικὸν τῆς νύμφης Ἐκκλησίας πλεκόμενον περὶ τὸν ψαλμικὸν στίχον «παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου πεποικιλμένη», προβληματίζει πολλοὺς καὶ ἀπὸ μερικοὺς ἀμφιβάλλεται. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένον πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦ λόγου καὶ ὁ Χρυσόστομος συνηθίζει νὰ συνδέῃ ἄλλως ἄσχετα θέματα. Ἐξ ἄλλου τὸ ὕφος του εἶναι χρυσοστομικόν. Δυνατὸν ὅμως νὰ ἀπετέλει αὐτοτελῆ λόγον, ὁ ὁποῖος ἡνώθη ἀργότερα μὲ τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν.

Ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος φέρει τὸν τίτλον *Ὅτε Σατουρνῖνος καὶ Αὐρηλιανὸς ἐξωρίσθησαν*[17], ἐξεφωνήθη, ὅταν οἱ ἄνδρες οὗτοι, οἱ διαδεχθέντες εἰς τὴν ἐξουσίαν τὸν Εὐτρόπιον, ἀπεμακρύνθησαν ἀπὸ τὸν Γότθον ἀρειανὸν ἐπαναστάτην Γαϊνᾶν, παραδοθέντες εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Ἀρκαδίου. Βεβαίως ὁ Χρυσόστομος εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δείξῃ τὸ ἐφήμερον τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν. Ἡ κατάστασις ἦτο κρισιμωτάτη, διότι ὁλόκληρος ἡ Κωνσταντινούπολις ἠπειλεῖτο ὑπὸ τῶν Γότθων. Ὁ Χρυσόστομος ἔπαιξε τότε ἐπιτυχῆ ρόλον εἰς τὴν διευθέτησιν τῶν πραγμάτων. Τρεῖς προσφωνήσεις, σωζόμεναι λατινιστί[18], ἀνήκουν εἰς τὸν χρόνον

16. PG 52, 395–414.
17. PG 52, 413–420.
18. PG 52, 421–426. Ἡ πρώτη ἐξεδόθη καὶ ἑλληνιστὶ ὑπὸ A. Wenger.

μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἰωάννου ἀπὸ περιοδείαν εἰς τὴν Ἀσίαν. Εἰς τὴν πρώτην ὁ ὁμιλητὴς ἐκφράζει τὴν χαράν του, διότι ἐπανελθὼν ἐπαναβλέπει εὔτακτον τὴν ποίμνην. Εἰς τὴν δευτέραν ἡ προσφώνησις πρὸς τὸ ποίμνιον γίνεται ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Χρυσόστομος εἶχε συμφιλιωθῆ τῇ μεσολαβήσει τῆς Εὐδοξίας. Ἡ τρίτη προσφώνησις, ἔχουσα ὡς θέμα τὴν εἰρήνην, ἀνήκει εἰς τὸν Σεβηριανὸν τοῦτον.

Δύο ἄλλοι λόγοι ἐλέχθησαν πρὸ τῆς πρώτης ἐξορίας. Ὁ πρῶτος λόγος, *Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας*[19], διεσώθη εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας γραφέντα βίον τοῦ Χρυσοστόμου. Οὗτος διαβεβαιώνει ὅτι ἐνώπιον τῆς μαινομένης θαλάσσης αἰσθάνεται ἀσφαλής, διότι ἵσταται ἐπὶ τῆς πέτρας τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πλοῖον τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταποντισθῇ. Τὸ τμῆμα τοῦ λόγου, τὸ ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κκ. 4 καὶ 5, εἶναι ἀσύνδετον πρὸς τὰ προηγούμενα καὶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν λατινικὴν μετάφρασιν. Ἐν αὐτῷ ὁ ὁμιλητὴς παραβάλλει ἑαυτὸν μὲ τὸν Ἰωάννην Πρόδρομον καὶ ὑβρίζει αὐθαδῶς τὴν βασίλισσαν, τὴν ὁποίαν ἀποκαλεῖ Ἰεζάβελ καὶ συλλειτουργὸν τῆς Εὔας. Ἀναμφιβόλως τὸ τμῆμα τοῦτο εἶναι νόθον.

Ὁ δεύτερος λόγος, διατηρούμενος ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὅτε ἀπῄει ἐν τῇ ἐξορίᾳ*[20], προκαλεῖ ἀμέσως τὸ ἐρώτημα τί ἐχρειάζετο καὶ ποίαν θέσιν εἶχε μία δευτέρα ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας. Πλὴν τούτου ὅμως αἱ ὑβριστικαὶ ἐκφράσεις κατὰ τῆς βασιλίσσης Εὐδοξίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς Ἰεζάβελ, Ἡρωδιάς, παράνομος, στυγερά, ἀποκλείεται νὰ ἐλέχθησαν ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον, ὁ ὁποῖος, ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἐξορίας μετά τινας ἡμέρας, ἐξύμνησε τὸν ζῆλον αὐτῆς δημοσίᾳ καὶ ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ πλήθους. Εἶναι μεταγενεστέρα νοθεία.

Δύο λόγοι ἐξεφωνήθησαν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, τὴν ὁποίαν δηλώνουν οἱ τίτλοι των, *Ὅτε ἦλθεν ἀπὸ τῆς ἐξορίας* καὶ *Ὁμιλία ἐπανελθόντος αὐτοῦ ἀπὸ τῆς προτέρας ἐξορίας*[21]. Ὁ ὁμιλητὴς παρουσιάζεται ἐδῶ αἰσιόδοξος καὶ εἰρηνικός. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῆς Χαναναίας*[22], φέρουσα τὴν ὑποσημείωσιν ὅτι ἐλέχθη ἐπίσης μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ τῆς ἐξορίας, ἀμφισβητεῖται ὑπὸ πολλῶν ἰσχυρῶς, ἂν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους καὶ ἐννοιῶν ἔχει ὅλα τὰ χρυσοστομικὰ γνωρίσματα.

### *Λόγοι ἐπὶ τῆς Ἠθικῆς Ἀγωγῆς*

Θὰ θεωρηθῇ εὐλόγως παράδοξον νὰ διακρίνωμεν κάποιαν ὁμάδα ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ ἠθικὸν περιεχόμενον, καθ' ὅσον δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εὑρεθῇ ὁμιλία αὐτοῦ χωρὶς ἀναφορὰν εἰς τὴν ἠθικὴν αγω-

19. PG 52, 427–432.
20. PG 52, 435–438.
21. PG 52, 439–442. 443–448.
22. PG 52, 449–460.

γήν. Ἐν τούτοις εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ διαχωρίσωμεν ἀριθμὸν ὁμιλιῶν, τὰς ὁποίας δυσκόλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν εἰς οἱανδήποτε ἄλλην κατηγορίαν.

Δύο λόγοι ἐξεφωνήθησαν μετὰ τοὺς Κατὰ Ἀνομοίων[23]. Ὁ πρῶτος *Περὶ τοῦ μὴ ἀναθεματίζειν ζῶντας ἢ νεκροὺς* θεωρεῖται σήμερον ὑπό τινων εἰς ἀνήκων εἰς τὸν Φλαβιανόν. Μὲ τὸν *Εἰς τὰς Καλλένδας* ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τοῦ νέου ἔτους ἐπικρίνονται αἱ διαβολικαὶ παννυχίδες, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατ' αὐτήν, καὶ τὰ σκώμματα, αἱ λοιδορίαι καὶ τὰ χορεύματα τῆς νυκτὸς καὶ ἡ καταγέλαστος κωμωδία (1).

Δύο ἄλλαι ὁμιλίαι εὑρίσκονται ἀνάμεσα εἰς συλλογὴν ἐγκωμιαστικῶν λόγων. Εἰς τὴν πρώτην, *Ὅτι ἐπικίνδυνον τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν*[24], ἐπικρίνεται ἡ κολακεία καὶ ἐξαίρεται ἡ χρησιμότης τῆς αὐτοκατηγορίας διὰ τὰ ἁμαρτήματα. Εἰς τὴν ἄλλην *Μετὰ τὸν σεισμόν*[25] τονίζεται ἡ ἠθικὴ ὠφέλεια ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ σεισμοῦ, διότι «πρὸς ὀλίγον λυπηθέντες, ἄγγελοι ἀντὶ ἀνθρώπων ἐγένεσθε».

Ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τρεῖς ὁμιλίαι εὑρισκόμεναι ἀνάμεσα εἰς συλλογὴν λόγων ἐπὶ γραφικῶν χωρίων[26]. Ἡ πρώτη, *Περὶ ἀπολαύσεως τῶν μελλόντων ἀγαθῶν*, ἐξεφωνήθη εἰς περίοδον ὑπερβολικοῦ καύσωνος εἰς προάστειον τῆς Ἀντιοχείας, πιθανῶς τὸ 387. Ὁ ὁμιλητής, ἀφοῦ ἐπισημαίνει τὴν φθαρτότητα καὶ παροδικότητα τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν καὶ τὴν μονιμότητα καὶ ἀνωτερότητα τῶν οὐρανίων, διδάσκει ὅτι ἡ ἀπόκτησις τῶν δευτέρων εἶναι εὔκολος, διότι παρέχονται δωρεάν. Αἱ δύο ἄλλαι ὁμιλίαι αὐτῆς τῆς ὁμάδος, φέρουσαι τοὺς τίτλους *Περὶ τοῦ μὴ δημοσιεύειν τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἀδελφῶν, μηδὲ κατεύχεσθαι τῶν ἐχθρῶν* καὶ *Περὶ τοῦ μὴ ἀπογινώσκειν τινὰς ἑαυτῶν, μηδὲ κατεύχεσθαι τῶν ἐχθρῶν*, συνδέονται στενῶς μεταξύ των. Ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 387, μετὰ τὴν παρουσίασιν τοῦ πέμπτου λόγου *Κατὰ Ἀνομοίων* καὶ ἔχουν συγγενὲς περιεχόμενον. Ἡ δημοσίευσις τῶν ἁμαρτημάτων τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοὺς ἄλλους καθιστᾶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς θρασυτέρους καὶ ἐκ τούτου ἡ θεραπεία των γίνεται δύσκολος· διὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀποφεύγεται. Ἐξ ἄλλου, ἐπειδὴ ὁ Διάβολος ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς στήνει παγίδας καὶ ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν πιστῶν, πρέπει νὰ εἴμεθα πολὺ προσεκτικοὶ κατ' αὐτήν. Ἡ προσευχὴ πρέπει νὰ εἶναι ἔντονος καὶ συνεχής, νὰ μὴ ἀπογοητευώμεθα δὲ ὅταν δὲν εἰσακούεται ἀμέσως, διότι ὁ Θεὸς ἄλλοτε εἰσακούει ταχέως καὶ ἄλλοτε βραδέως χάριν διδαχῆς.

Διερχόμενος ὁ Χρυσόστομος κάποτε διὰ τῆς ἀγορᾶς συνήντησε πολλοὺς πτωχοὺς καὶ ἀναπήρους, οἱ ὁποῖοι ὑπέφεραν ἀπὸ τὰ τραύματά των καὶ ἀπὸ τὸ δριμὺ ψῦχος. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ὁμιλίαν *Περὶ ἐλεημο-*

23. PG 48, 945–952, 953–962.
24. PG 50, 653–662.
25. PG 50, 713–716.
26. PG 51, 347–354, 353–364, 363–372

*σύνης*[27] τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλεημοσύνης, ἀλλ' ἐπεξηγεῖ ὅτι ἠθικὴν ἀξίαν δὲν ἔχει τόσον τὸ προσφερόμενον ποσὸν ὅσον ἡ διάθεσις τοῦ ἐλεοῦντος.

Εἰς τὸν λόγον *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας εἰς Ἐκκλησίαν καὶ αὐτομολήσαντας πρὸς τὰς ἱπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα*[28], παρατηροῦμεν πόσον πολὺ εἷλκυον τὸν λαὸν καὶ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν τὰ ἐλαφρὰ θεάματα. Ὁ Χρυσόστομος ἐπισημαίνει τὰς καταστρεπτικὰς συνεπείας τῆς φοιτήσεως τῶν Χριστιανῶν εἰς τοιαῦτα θεάματα, διότι τὰ κατ' αὐτὰ τελούμενα ἐντυπώνονται ζωηρῶς εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ψυχήν των. Ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 399.

Ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀγάπη ὑψώνει συμπαγὲς τεῖχος, ὅπου θραύονται αἱ ἔφοδοι τῶν ἐχθρῶν. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη καὶ γενικῶς ἡ ἀρετὴ εἶναι πράξεις ἐλεύθεραι καὶ ὑπεύθυνοι αὐτεξουσίων ἀνθρώπων. Γενικὴ εἰκὼν περὶ τῆς ἀγάπης παρέχεται εἰς τὸν λόγον *Περὶ τῆς τελείας ἀγάπης καὶ τῆς κατ' ἀξίαν τῶν ἔργων ἀνταποδόσεως*[29], ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀνθολόγιον ἀπὸ ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου.

Τίποτε ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς δὲν προέρχεται ἀπὸ ἡμᾶς καὶ ἐπομένως διὰ τίποτε δὲν δικαιούμεθα νὰ καυχηθῶμεν, λέγει ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸν λόγον ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται *Πρὸς τοὺς μεγάλα τὰ παρόντα νομίζοντας καὶ περὶ τὰ τοῦ βίου λαμπρὰ μάτην ἐπτοημένους*[30]. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως δύναται νὰ καταστῇ ἰδικόν μας, μόνιμον καὶ ἀπόλυτον κτῆμα μας, εἶναι ἡ εὐσέβεια[31].

Εἰς τὸν λόγον *Ὅτι πάντων ἡ κατὰ ψυχὴν ἀρετὴ προτιμοτέρα* τονίζεται[1] ὅτι ἡ πραότης τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ μεγαλύτερον ἀγαθὸν τῆς κτίσεως καὶ διδάσκεται ὅτι τὸ γεγονὸς τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκην ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς.

### *Λόγοι Κατηχητικοί*

Ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ διδακτικοῦ του ἔργου ὁ Χρυσόστομος πρέπει νὰ ἐξεφώνησε πολλὰς σειρὰς λόγων πρὶν ἀπὸ καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμα, ἤτοι κατηχητικῶν καὶ μυσταγωγικῶν. Τουλάχιστον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς θητείας του ὡς πρεσβυτέρου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν (386–397) πρέπει νὰ ἐξεφώνει ἐτησίως ἀνὰ μίαν σειρὰν τοιούτων λόγων. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν λόγων τούτων δὲν ἔχει περισωθῆ, εἰ μὴ μία δωδεκὰς μόνον, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ἐκπροσωποῦνται τρεῖς ἢ τέσσαρες σειραί. Χωρὶς ἀμφιβολίαν αἱ πολλαὶ ἐχάθησαν διότι κατ' ἀνάγκην τὸ περιεχόμενόν των ἦτο ταυτόν.

27. PG 51, 261–272.
28. PG 56, 263–272.
29. PG 56, 279–292.
30. PG 64, 453–462.
31. PG 64, 473–480.

Εἰς τὴν PG ἔχουν συμπεριληφθῆ δύο μόνον ἐκ τῶν ὁμιλιῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους[32]. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἀπὸ αὐτὰς συμπίπτει μὲ τὴν πρώτην τῆς ἐκδόσεως τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἡ δὲ δευτέρα δὲν συνδέεται μὲ τὴν πρώτην. Ἑπομένως αἱ δύο αὐταὶ ὁμιλίαι ἀνήκουν εἰς δύο διαφορετικὰς σειράς. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενόν της, τὸ ὁποῖον εἶναι σχετικὸν μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ βαπτίσματος καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ βαπτισθέντος ὡς πιστοῦ καὶ νεοφωτίστου, μαρτυρεῖται ὅτι αὕτη ἐξεφωνήθη δέκα ἡμέρας μετὰ μίαν ἄλλην προηγουμένην, ἡ ὁποία ἐχάθη.

Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς ἐξέδωσε τέσσαρας κατηχητικοὺς λόγους[33], τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος συμπίπτει μὲ τὸν πρῶτον τῆς PG. Ὁ ὁμιλητὴς ἐπισημαίνει τὴν πορείαν τῶν κατηχουμένων. Μετὰ τρεῖς ἡμέρας, λέγει πρὸς αὐτούς, θὰ ἀνέλθετε εἰς τὴν τάξιν τοῦ οἰνοχόου τοῦ ἡγεμόνος, ἀλλὰ μετὰ τριάκοντα ἡμέρας –κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς βαπτίσεως, τὸ πάσχα– θὰ σᾶς ἐγκαταστήσῃ ὄχι ὁ Φαραὼ πλέον, ἀλλ' ὁ βασιλεὺς τῶν οὐρανῶν εἰς τὴν οὐράνιον πατρίδα, τὴν νέαν Ἱερουσαλήμ. Μετὰ δέκα ἡμέρας ἀναλαμβάνει τὸν λόγον πρὸς τοὺς κατηχουμένους, διὰ νὰ τοὺς ὑπενθυμίσῃ τὴν ὑπόσχεσιν τὴν ὁποίαν τοῦ εἶχον δώσει· «ἀπηλάσατε ἐκ τοῦ στόματος ὑμῶν τὴν πονηρὰν τῶν ὅρκων συνήθειαν;». Ἐν συνεχείᾳ ἀναπτύσσει τὸ νόημα τῆς θείας μυσταγωγίας τοῦ βαπτίσματος καὶ μνημονεύει τὰ χαρίσματα τοῦ Πνεύματος.

Ὁ τρίτος λόγος, ἐκφωνηθεὶς τὴν Μεγάλην Πέμπτην, ἐξηγεῖ κατ' ἀρχὰς μὲν τὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς ἀποτάξεως τοῦ Σατανᾶ, ἡ ὁποία εἶχε γίνει τὴν προηγουμένην, καὶ ἔπειτα τὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ τελεσθῇ τὴν μεθεπομένην, Σάββατον ἑσπέρας πρὸς Κυριακὴν τοῦ Πάσχα.

Ὁ τέταρτος ἀπευθύνεται πλέον πρὸς τοὺς φωτισθέντας, ἀφοῦ ἤδη εἶχε τελεσθῆ τὸ βάπτισμα, ἄρα κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα. «Εὐλογητὸς ὁ Θεός. Ἰδοὺ ἀπὸ γῆς ἀστέρες φαίνουσιν, ἀστέρες τῶν οὐρανῶν φαιδρότεροι». Ὁ Χριστὸς ἔδωσε διὰ τοῦ βαπτίσματος ἰσχυρὰ ὅπλα διὰ νὰ ἀνθίστανται οἱ νεοφώτιστοι πρὸς τὸν ἐχθρόν· ἀλλ' ἔδωσεν ἐπίσης καὶ πλουσίαν τράπεζαν, ὥστε νὰ πολεμοῦν χορτασμένοι, τὴν τράπεζαν τῆς θείας εὐχαριστίας.

Ὁ A. Wenger ἐξέδωσεν ἄλλους ὀκτὼ λόγους ἀπὸ ἓν ἀνεπαρκῶς περιγραμμένον χειρόγραφον τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα[34]. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου λόγου ὁ Ἰωάννης ἐκφράζει τὸν ἐνθουσιασμόν του διότι παραγεγόνασιν αἱ ποθειναὶ καὶ ἐπέραστοι τῶν πνευματικῶν γάμων ἡμέραι». Διὰ τοῦτο χαρὰ γίνεται εἰς τὸν οὐρανόν. Εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ βαπτισθοῦν διανοίγονται νέαι πραγματικότητες, αἱ ὁποῖαι εἶναι αἰσθηταὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς πίστεως.

32. PG 49, 223-240.

33. *Varia Graeca Sacra*, St. Peterbourg 1909, 154-183.

34. *Huit catéchèses baptismales inédites* (S. Chrét 50), Paris 1957.

Εἰς τὸν δεύτερον λόγον περιγράφονται συμβολικῶς καὶ τυπικῶς τὰ τελούμενα κατὰ τὸ θεῖον βάπτισμα. «Ταῦτ' οὖν εἰδότες μετὰ χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης πνευματικῆς πρὸς ὑποδοχὴν τῆς χάριτος ἑαυτοὺς εὐπρεπίσωμεν».

Ὁ τρίτος ταυτίζεται μὲ τὸν τέταρτον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κεραμέως. Πιθανῶς νὰ ἦτο ἐξ ἀρχῆς ταυτόσημος, πιθανῶς νὰ ἦτο ἐλαφρῶς μόνον διάφορος καὶ ἀντικατεστάθη δι' ἐκείνου ὡς πληρεστέρου ὑπὸ τοῦ συλλογέως.

Ἀπὸ τοῦ τετάρτου καὶ ἑξῆς μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου ἐλέχθησαν κατὰ τὴν διακαινήσιμον ἑβδομάδα, ὁ τελευταῖος μάλιστα κατὰ τὸ Σάββατον, ὁπότε ἔληγεν ὁ πασχάλιος ἑορτασμὸς τῶν νεοφωτίστων. Ἀλλ' ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι ἀπευθύνονται ἀναμὶξ καὶ πρὸς τοὺς παλαιότερον βαπτισθέντας. Ὁ βαπτισθείς, ἐμφανιζόμενος ἐδῶ ὡς «καινὴ κτίσις», τρέπει νὰ λάμπη διὰ τῶν ἀρετῶν του.

Ὁ πέμπτος λόγος ἀποτελεῖ γενικὴν ἠθικὴν παραίνεσιν μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς προσοχῆς εἰς τὰ φαγοπότια, συνήθη καὶ τότε κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἡμέρας. Στρεφόμενος ἔπειτα πρὸς τοὺς νεοφύτους, ὡς νέους στρατιώτας, τοὺς προτρέπει νὰ καθαρίζουν καθημερινῶς τὰ πνευματικὰ ὅπλα των, διὰ ν' ἀπομακρύνεται ὁ πολέμιος βλέπων τὴν ἀστραπὴν των. Ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιοὶ Χριστιανοὶ δύνανται διὰ τῆς μετανοίας νὰ εὕρουν τὴν καθαρότητά των.

Εἰς τὸν ἕκτον λόγον, ἀφοῦ ἀπευθύνει παραινέσεις εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὴν Ἐκκλησίαν, διὰ νὰ μεταβοῦν εἰς τὰς ἱπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα, ζητεῖ ἀπὸ τοὺς νεοβαπτισθέντας νὰ παραμείνουν εἰς ὅλην τὴν ζωὴν των νεοφώτιστοι. Οὕτω μὲ τὸν καιρὸν θὰ φανοῦν λαμπρότεροι καὶ θὰ ἑλκύουν «τὸν νυμφίον εἰς ἔρωτα πλείονα».

Ὁ ἕβδομος λόγος, ἐκφωνηθεὶς πιθανῶς τὴν Παρασκευὴν τῆς Διακαινησίμου εἰς μαρτύριον ἐκτὸς τῆς πόλεως, τονίζει τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων εἰς τὴν χριστιανικὴν εὐσέβειαν. Ὁ Θεός, λαβὼν τὴν ψυχὴν τῶν μαρτύρων, μᾶς ἄφησε πρὸς παρηγορίαν τὰ σώματά των. Δι' αὐτῶν οἱ μάρτυρες καθίστανται πνευματικὰ φάρμακα.

Μὲ τὸν ὄγδοον λόγον δίδεται ἔπαινος πρὸς τοὺς ἐλθόντας ἀπὸ τὴν ἐξοχὴν μοναχούς. Ἀνῆκον εἰς μοναχικὴν κοινότητα, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίει «βάρβαρον» γλῶσσαν, δηλαδὴ ἢ ξένην ὡς εἶναι ἡ συριακὴ ἢ τὴν ἑλληνικὴν μὲ βαρβαρισμούς. Συνιστᾶ νὰ ζητοῦν ὅλοι «τὰ ἀεὶ μένοντα καὶ μεταβολὴν οὐκ ἐπιδεχόμενα». Ὁ λόγος οὗτος κατακλείει μίαν σειρὰν κατηχητικῶν καὶ μυσταγωγικῶν ὁμιλιῶν, ἀλλ' ὡρισμένα στοιχεῖα του μαρτυροῦν ὅτι ἀρχικῶς ἀνῆκεν εἰς ἄλλην σειρὰν τῆς κατηγορίας ταύτης.

*Λόγοι τοῦ ἑορταστικοῦ κύκλου*

Ἀπὸ λόγους, οἱ ὁποῖοι λαμβάνουν τὸ περιεχόμενόν των ἀπὸ τὸν ἑορταστικὸν κύκλον, ἔχουν σχηματισθῆ μερικαὶ συλλογαὶ ἢ ὁμάδες τὰς ὁποίας θὰ παρουσιάσωμεν ἐδῶ. Εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα κηρύγματα τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός.

Ἐννέα λόγοι[35] στρέφονται περὶ τὰ θέματα τῆς νηστείας, τῆς ἐλεημοσύνης, τῆς μετανοίας ὑπὸ τὸν τίτλον τῆς ὁποίας φέρονται, καὶ τῆς κατανύξεως, προσιδιάζοντα εἰς περίοδον νηστειῶν. Εἶναι προφανὲς ὅτι οὗτοι ἔχουν ἐκφωνηθῆ κατὰ τὸν χρόνον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἀποσαφηνίζεται δι' ὅλους. Τονίζεται ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγεται τόσον ἡ ἀπόγνωσις ὅσον καὶ ἡ ραθυμία· «ἑκάτερα γὰρ ταῦτα ὀλέθρια» (1,2). Ἡ μετάνοια εἶναι ἡ ρυθμιστικὴ δύναμις εἰς τὴν πορείαν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀρετῆς. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 5 ἀποδίδεται ὑπό τινων εἰς τὸν Γερμανὸν Β' Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 7 εἰς τὸν Σεβηριανὸν Γαβάλων.

Εἰς ἐπεισόδια τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος ἀναφέρονται ἀρκετοὶ λόγοι, μὲ πρῶτον τὸν τιτλοφορούμενον *Εἰς τὴν Μεγάλην Ἑβδομάδα*[36], ὅπου ἐξηγεῖται ἡ ὀνομασία αὐτῆς καὶ ἀναπτύσσεται τὸ θέμα περὶ τῆς προσευχῆς.

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς σωζομένους λόγους *Εἰς τὴν Μεγάλην Πέμπτην* οἱ δύο πρῶτοι[37] πραγματεύονται διὰ μακρῶν τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἔλαβε τὰ φάρμακα ἀπὸ τὸν Σωτῆρα διὰ νὰ θεραπευθῆ, τὰ ἀπέρριψε, τὴν σημασίαν τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα, τὸ ὁποῖον ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἐπέχει τὴν θέσιν ἡλίου πρὸς λύχνον, καὶ τὴν παράδοσιν τῶν θείων μυστηρίων. Οἱ λόγοι οὗτοι ἔχουν μέγα μέρος τοῦ ὑλικοῦ ταυτόν, ὥστε νὰ θεωρῆται ὅτι ἀποτελοῦν δύο παραλλαγὰς τοῦ αὐτοῦ λόγου. Ὁ τρίτος λόγος, πολὺ συντομώτερος τῶν ἄλλων[38], περιοριζόμενος κυρίως εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Δάφνην. Δικαίως ἐκφράζονται ἀμφιβολίαι διὰ τὴν αὐθεντικότητα αὐτοῦ λόγω τοῦ ρυθμικοῦ ρητορικοῦ ὕφους, τὸ ὁποῖον προσιδιάζει εἰς τὸν Πρόκλον.

Τρεῖς λόγοι ἀναφέρονται εἰς τὴν Μεγάλην Παρασκευήν, καὶ ἰδιαιτέρως *Εἰς τὸν Σταυρόν*[39]. Ὁ πρῶτος ἔχων ἐπίτιτλον «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κοιμητηρίου», λεχθεὶς εἰς μαρτύριον ἔξω τῆς πόλεως τῆς Ἀντιοχείας, ἐξηγεῖ διατί τὸ μαρτύριον τῶν ἁγίων ὠνομάσθη κοιμητήριον καὶ λέγει ὅτι ἐκεῖ κοιμοῦνται οὗτοι ἀναμένοντες τὴν ἀνάστασιν, διὰ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀθανασίας. Διὰ συγκρίσεως

35. *Περὶ μετανοίας*, PG 49, 277–350.
36. PG 55, 519–526.
37. PG 49, 373–392.
38. PG 50, 715–720.
39. PG 49, 393–418.

πρὸς τὸν λόγον εἰς τὴν μάρτυρα Δομνίναν συνάγεται ὅτι εἰς αὐτῆς τὸ μαρτύριον ἐλέχθη, καὶ δὴ εἴκοσιν ἡμέρας πρὸ τῆς ἑορτῆς της ἤτοι τὴν 26 Μαρτίου, ἐφ' ὅσον ἡ ἑορτὴ τῆς Δομνίνης ἤγετο τὴν 15 Ἀπριλίου. Ἡ Μεγάλη Παρασκευὴ ἔπεσεν εἰς τὴν 26 Μαρτίου κατὰ τὸ ἔτος 392. Ὁ δεύτερος καὶ τρίτος λόγος εἰς τὸν σταυρὸν καὶ τὸν λῃστὴν ἀλληλοσυνδέονται καὶ προφανῶς ἐλέχθησαν εἰς μικρὰν χρονικὴν ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων. Βασικὸν θέμα των εἶναι φυσικὰ ἡ δύναμις καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου, δευτερεῦον δὲ ἡ σημασία τῆς μετανοίας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς προσευχῆς ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν.

Ἀπὸ τοὺς δύο λόγους εἰς τὸ Πάσχα ὁ πρῶτος, φέρων τὸν τίτλον *Κατὰ μεθυόντων καὶ εἰς τὴν Ἀνάστασιν*[40], ὑπενθυμίζει τὰς εὐεργεσίας τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου καὶ καλεῖ εἰς τὸν ἑορτασμόν της μὲ θεοσεβῆ χαράν. Ἐν ἀρχῇ ὅμως, ἐν ὄψει τῆς συνήθους κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα φαγοποσίας, περιγράφει τὸ φοβερὸν πάθος τῆς μέθης. Ὁ ἄλλος λόγος[41], τιτλοφορούμενος *Εἰς τὸ Πάσχα*, περιορίζεται εἰς τὸ θέμα τῆς ἀναστάσεως· διδάσκει ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου μετὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου μετεβλήθη· οὗτος εἶναι ἁπλοῦς ὕπνος. Καλεῖ ἐν τέλει τοὺς πιστοὺς νὰ μετάσχουν τῆς ἑορτῆς μὲ ἁγνὰς σκέψεις καὶ τοὺς νεοφωτίστους νὰ ζοῦν κατὰ τὰ διδαχθέντα. Κακῶς ὁ λόγος οὗτος θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ὡς ψευδεπίγραφος.

Ὁ πρῶτος λόγος *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου*[42] ἐξεφωνήθη εἰς τὸ ἐκτὸς τῆς Ἀντιοχείας μαρτύριον τῆς Ρωμανησίας[43], πιθανῶς τὸ 387. Τονίζει τὰς εὐεργεσίας τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς ἀναλήψεως. Ὁ δεύτερος λόγος[44] ἀποδίδεται σήμερον εἰς τὸν Σεβηριανὸν Γαβάλων.

Εἰς τοὺς δύο λόγους *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*[45], ἐκφωνηθέντας εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, περιγράφονται οἱ καρποὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους χαρίσματα αὐτοῦ. Συγχρόνως γίνεται καὶ πολεμικὴ ἐναντίον τῶν Πνευματομάχων.

Ὁ λόγος *Εἰς τὴν Γενέθλιον ἡμέραν τοῦ Χριστοῦ*, ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὰ Χριστούγεννα τοῦ 386, δηλώνει ὅτι προσφάτως τότε, ἤτοι πρὸ δεκαετίας, τὸ 376, εἶχον ἔλθει τινὲς ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ ἀνήγγειλαν περὶ τῆς ἑορτῆς ταύτης, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη συσταθῇ ἐκεῖ, ἦτο δὲ ἄγνωστος εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ ὁμιλητὴς ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν προβολὴν ἐπιχειρημάτων περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ καθορισμοῦ τῆς 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρας γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἐν τέλει, πλὴν τῶν ἠθικῶν παραινέσεων, τονίζει ὅτι οἱ χλευασμοὶ τῶν ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ δὲν παραβλάπτουν τὴν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ἄλλη ὁμιλία *Εἰς τὸ Γενέθλιον τοῦ Σωτῆρος*[46], ἡ ὁποία ἐπηρέασε

40. PG 50, 432–442.
41. PG 52, 765–772.
42. PG 50, 441–452.
43. Γενικῶς ἐν Ἀντιοχείᾳ αἱ ἀκολουθίαι τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναλήψεως ἐτελοῦντο ἐκτὸς τῆς πόλεως, ὡς καὶ τὰ ἑορταζόμενα γεγονότα.
44. PG 52, 773–792.
45. PG 50, 453–470.
46. Ἡ πρώτη PG 49, 351-372. *Ἡ δευτέρα* PG 56, 385–394.

σπουδαίως τὴν ὑμνογραφίαν τῶν Χριστουγέννων, ἂν καὶ μαρτυρεῖται ὑπὲρ τοῦ Χρυσοστόμου, ἴσως εἶναι ψευδεπίγραφος.
Διὰ τοῦ λόγου *Εἰς τὸ Βάπτισμα τοῦ Σωτῆρος*[47] ἐξηγεῖται ἡ ὀνομασία Ἐπιφάνια, ἀναλύεται ἡ σημασία τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν τοῦ ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἰωαννείου καὶ ἀναπτύσσεται ἡ αἰτία τῆς βαπτίσεως τοῦ Κυρίου. Παραλλήλως παρέχονται παραινέσεις περὶ προσελεύσεως εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐξεφωνήθη πιθανῶς κατὰ τὰ Ἐπιφάνια τοῦ 387.

*Ὁμιλητικὸς περίγυρος εἰς μαρτύρια καὶ ναοὺς*

Μία συλλογή, περιλαμβάνουσα ἕνδεκα ὁμιλητικὰ τεμάχια, δίδει μίαν εἰκόνα τῆς κινήσεως τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μαρτύρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀρχιερατείας του.
Ὁμιλία εἰς τὸ μαρτύριον τῆς *Παλαιᾶς Πέτρας*[48]. Λόγω τοῦ χειμῶνος εἶχον προσέλθει ὀλίγοι μόνον πιστοί, ἀλλ' ὁ ὁμιλητὴς ἀπαιτεῖ συνεχῆ σύναξιν. Προτρέπει τοὺς ἁμαρτάνοντας νὰ μὴ ἀπελπίζωνται, ἀλλὰ νὰ ἐλπίζουν διὰ τῆς μετανοίας.
Ὁμιλία εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ *Ἀποστόλου Θωμᾶ* πρώτη[49], εὑρισκόμενον εἰς τὴν Δρυοπίαν, ἐνώπιον τῆς βασιλίσσης Εὐδοξίας, τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ. Τὸ ἀπόγευμα ἡ βασίλισσα εἶχε παραλάβει τὰ λείψανα μαρτύρων ἀπὸ τὸν καθεδρικὸν ναὸν καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς τὰ μετέφερεν εἰς τὸ μαρτύριον, ἀπέχον ἐννέα μίλια.
Ομιλία εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ *Ἀποστόλου Θωμᾶ* δευτέρα[50]. Ἐξεφωνήθη τὴν ἐπομένην ἡμέραν, ἀφοῦ ἦλθεν ἐκεῖ καὶ ὁ βασιλεὺς διὰ προσκύνημα, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τούτου.
Ὁμιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίας Ἀναστασίας*[51], πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας. Παρουσιάζει τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς ἄθλους τοῦ δικαίου Ἰώβ.
Ομιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίας Εἰρήνης*[52]. Ἐπισημαίνει τὸν ζῆλον τῶν παρόντων καὶ τὴν ραθυμίαν τῶν ἀπολειφθέντων, τῶν ἀπουσιασάντων δηλαδή. Ἐξαίρει τὴν γυναικείαν ἀνδρείαν καὶ ἀρετήν, προφανῶς διότι τὸ ἐκκλησίασμα ἀπετελεῖτο κατὰ πλειονότητα ἐκ γυναικῶν.
Ὁμιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίων Ἀποστόλων*[53]. Ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς καλοῦντας ἑαυτοὺς καθαρούς. Ἦτο ἡμέρα μνημοσύνου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α', προσεφώνησαν δὲ ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ δύο ἄλλοι ἐπίσκοποι. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐχρησίμευε καὶ ὡς μαυσωλεῖον τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, διὸ κατεστράφη ἐκ θεμελίων ὑπὸ τῶν Τούρκων.
Ὁμιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίας Ἀναστασίας*[54]. Ἐξεφωνήθη κατὰ τὴν ἑορ-

47. PG 49, 363–372.
48. PG 63, 461–468
49. PG 63, 467–474.
50. PG 63, 473–478.
51. PG 63, 477–486.
52. PG 63, 485–492.
53. PG 63, 491–494.
54. PG 63, 493–500.

τὴν τῆς Σαμαρείτιδος ἐνώπιον μικροῦ ἐκκλησιάσματος, ἀλλὰ ὁ ὁμιλητὴς ἐκφράζει τὴν ἄποψιν ὅτι καὶ εἷς μόνον ἀκροατής, ἂν ὑπερβῇ τὰ βιωτικά, εἶναι ἀρκετὸν τὸ κέρδος. Προτρέπει εἰς ἀρετὴν καὶ ἐλπίδα.

Ὁμιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίου Παύλου*[55]. Τὰ κείμενα εἶχον ἀναγνωσθῇ ἀπὸ Γότθους εἰς τὴν γλῶσσαν των, Γότθος δὲ πρεσβύτερος εἶχε προσφωνήσει.

Ὁμιλία εἰς τὴν *Μεγάλην Ἐκκλησίαν*[56]. Πρὸ ἡμερῶν εἶχεν ἐπικρίνει τὴν μετάβασιν εἰς τὰς ἱπποδρομίας καὶ τὰ θέατρα καὶ τοὺς ἐλύπησε. Τὴν ἐπομένην Κυριακὴν ἔδωσε τὸν λόγον εἰς ἐπισκέπτην ἐπίσκοπον ἀπὸ τὴν Γαλατίαν, αὐτὸς δὲ ἐσίγησε, ὁπότε πάλιν τοὺς ἐλύπησε. Ἔπειτα ἐξεφώνησε τὴν παροῦσαν ὁμιλίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ χωρίου «ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται».

Ὁμιλία εἰς τὸν ναὸν *Ἁγίων Ἀποστόλων*[57]. Εἶχεν ἤδη προσφωνήσει κάποιος ἐπίσκοπος. Ἐπειδὴ προφανῶς ὁ προσφωνήσας ἐπίσκοπος ἦτο γέρων, ὁ Ἰωάννης ἐπισημαίνει ὅτι τὸ γῆρας εἰς μὲν τοὺς ἄλλους εἶναι ἄχρηστον, εἰς δὲ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πόνους τῆς ἀρετῆς εἶναι χρησιμώτατον.

Ὁμιλία πιθανῶς εἰς τὸν ἴδιον ναόν[58]. Ἄλλος ὁμιλητής, πολὺ γέρων, εἶχεν ὁμιλήσει προηγουμένως περὶ Ἐλεαζάρου καὶ ἑπτὰ παίδων. Ὁ Χρυσόστομος συγκρίνει τὸν παλαιὸν μὲ τὸν νέον ἱεροκήρυκα. Ἴσως ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἐπισκόπου τῆς προηγουμένης ὁμιλίας.

### *Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι*

Ὁ Ἰωάννης ἀπηύθυνεν ἐγκωμιαστικοὺς λόγους εἰς πλεῖστα ἱερὰ πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως μάρτυρας καὶ ἐπισκόπους τῆς Ἀντιοχείας ἢ θεολόγους τῆς Ἀντιοχείας. Δὲν παρημέλησε βεβαίως τὰ ἱερὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλ' ἐπειδὴ περὶ αὐτῶν ὁμιλεῖ κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ὑπομνηματικὰς ὁμιλίας του δὲν ἀφιέρωσεν ἰδιαιτέρους λόγους, εἰμὴ εἰς δύο ἢ τρεῖς περιπτώσεις. Θὰ παραθέσωμεν ἐδῶ ἕνα κατάλογον τοιούτων λόγων, ὡς περιέχονται εἰς τὸν τόμον PG 50.

Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ἐγκωμιαστικῶν λόγων εὑρίσκονται οἱ ἑπτὰ *Εἰς τὸν ἀπόστολον Παῦλον*[59]. Ὁ Χρυσόστομος, ἐνθουσιώδης θαυμαστὴς τοῦ Παύλου, ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν λαμπρὰς σελίδας καὶ ἡρμήνευσεν ὅλας τὰς ἐπιστολάς του. Μὲ τοὺς παρόντας λόγους διαζωγραφεῖται ἐναργῶς ἡ προσωπικότης τοῦ ἀποστόλου καὶ περιγράφονται οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ κόποι του διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἶναι κατ' αὐτοὺς «λειμὼν ἀρετῶν καὶ παράδεισος πνευματικός». Ὁ

55. PG 63, 499–512.
56. PG 63, 511–516.
57. PG 63, 515–524.
58. PG 63, 523–532.
59. PG 50, 473–514.

Ἀνιανός, μεταφράσας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνός τοὺς λόγους τούτους εἰς τὴν λατινικήν, ἔλεγεν ὅτι δι' αὐτῶν δὲν ἐξεικονίζεται ἁπλῶς ὁ ἀπόστολος, ἀλλὰ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ τάφου διὰ νὰ προσφέρῃ ἐκ νέου παράδειγμα χριστιανικῆς τελειότητος[60]. Ἐξεφωνήθησαν τὸ 387.

*Εἰς τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας*[61], ὅστις εἶχε χειροτονήσει αὐτὸν διάκονον ὀλίγον πρὶν ἀποθάνῃ. Εἰς τὸ προοίμιον τονίζει ὅτι «πέμπτον ἔτος ἤδη παρέδραμεν ἐξ οὗ πρὸς τὸν ποθούμενον ἀπεδήμησεν Ἰησοῦν ἐκεῖνος, καὶ καθάπερ χθὲς καὶ πρώην αὐτὸν ἑωρακότες, οὕτω μετὰ ζέοντος τοῦ φίλτρου πρὸς αὐτὸν ἀπηντήκατε τήμερον» (1). Ἐξεφωνήθη λοιπὸν τὸ 386.

*Εἰς Λουκιανὸν μάρτυρα*[62]. Ἐξεφωνήθη τὴν ἐπομένην τῶν Φώτων, ἴσως τοῦ ἔτους 387. Τὸ ἐκκλησίασμα ἦτο βραχύ. Ὁ Λουκιανὸς ἐπαινεῖται μεγάλως ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπερ δεικνύει ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ αἱρεσιάρχου.

*Εἰς Βαβύλαν*, ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας, περὶ τοῦ ὁποίου διαλαμβάνει καὶ ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας[63]. Περὶ αὐτοῦ ἐλέχθησαν τὰ δέοντα, ὅταν ἐξητάσθη ἡ ἀντίστοιχος πραγματεία.

*Εἰς τοὺς μάρτυρας Ἰουβεντῖνον καὶ Μαξιμῖνον*[64], μαρτυρήσαντας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ.

*Εἰς τὴν μάρτυρα Πελαγίαν*[65]. Αὐτὴ ἐμαρτύρησεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὸν διωγμὸν τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, καταρρίψασα ἑαυτὴν ἀπὸ τὸ δῶμα, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμωσιν, ἀφοῦ διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν στρατιωτικῶν. Ὁ Χρυσόστομος δικαιολογεῖ τὴν ἐνέργειαν. Ὑπάρχει καὶ μία βραχεῖα ὁμιλία, διατηρηθεῖσα λατινιστὶ καὶ ἐκδιδομένη εἰς τὴν συνέχειαν τῆς πρώτης.

*Εἰς τὸν ἱερομάρτυρα Ἰγνάτιον τὸν Θεοφόρον*[66]. Ἐξεφωνήθη πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου τούτου ἱεράρχου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων του ἀπὸ τὴν Ρώμην εἰς τὴν Ἀντιόχειαν.

*Εἰς Εὐστάθιον Ἀντιοχείας*[67]. Ὀνομάζει μάρτυρα τὸν ὁμολογητὴν τοῦτον τῆς ὀρθοδοξίας ἐναντίον τοῦ Ἀρειανισμοῦ, διότι «μάρτυρα οὐχὶ ὁ θάνατος ποιεῖ μόνον ἀλλὰ καὶ ἡ πρόθεσις» (2).

*Εἰς τὸν μάρτυρα Ρωμανὸν α' καὶ β'*[68]. Οὗτος ἠθέλησεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὑποστὰς γλωσσοτομίαν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, καθὼς ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος. Ἡ δευτέρα ὁμιλία ἔχει μὲν μερικὰ στοιχεῖα χρυσοστομείου ὕφους, ἀλλ' εἶναι συντεταγμένη μὲ ποιητικὸν ρυθμόν, ὅπερ προκαλεῖ ἀμφιβολίαν. Δυνατὸν νὰ εἶναι τοῦ Πρόκλου.

*Εἰς τοὺς ἁγίους Μακκαβαίους*[69]. Ἐγκωμιάζεται ἡ αὐθεντία αὐτῶν, τῆς μητρός των καὶ τοῦ Ἐλεαζάρου. Ἡ τρίτη ἀμφιβάλλεται ἰσχυρῶς ἀπὸ παλαιά.

60. PG 50, 471 ἑ.
61. PG 50, 515–520.
62. PG 50, 519–526.
63. PG 50, 527–534. Ἐκκλ. Ἱστ. 6,39,4.
64. PG 50, 571–578.
65. PG 50, 579–584. βλ. Ευσεβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 8, 12,2.
66. PG 50, 587–596.
67. PG 50, 597–606.
68. PG 50, 605–612. 611–618. *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ Μαρτυρησάντων* 2.
69. PG 50, 617–628

*Εἰς τὴν μάρτυρα Δομνίναν καὶ τὰς θυγατέρας της Βερενίκην καὶ Προσδόκην*[70]. Αἱ μάρτυρες αὗται, διαλαθοῦσαι τῆς προσοχῆς τῶν φυλασσόντων στρατιωτῶν, ἔρριψαν ἑαυτὰς εἰς κρημνόν, ὡς διηγεῖται καὶ ὁ Εὐσέβιος. Ἐξεφωνήθη τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης των, 15 Ἀπριλίου, πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 392.

*Εἰς τὸν τετραήμερον Λάζαρον*[71]. Ἐξεφωνήθη τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τῆς μάρτυρος Δομνίνης ὀλίγον μετὰ τὸ Πάσχα.

*Εἰς μάρτυρας.* Δύο λόγοι, ἀναφερόμενοι καὶ εἰς ἄλλα θέματα. Ὁ πρῶτος ἐξεφωνήθη ἐντὸς τῆς Ἀντιοχείας, ἐνῶ ὁ Φλαβιανὸς εἶχεν ἀναχωρήσει διὰ νὰ τελέσῃ πανήγυριν εἰς μαρτύρια ἐκτὸς τῆς πόλεως. Μιὰ ἄλλη ὁμιλία ἀπευθυνομένη εἰς ὅλους τοὺς μάρτυρας ἐξεφωνήθη τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν Πεντηκοστήν[72].

*Εἰς τὸν μάρτυρα Ἰουλιανόν*[73]. Ὁ ἐκ Κιλικίας οὗτος μάρτυς εἶχε μαρτυρήσει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος.

*Εἰς τὸν μάρτυρα Βαρλαάμ*[74]. Οὗτος, γέρων Ἀντιοχεύς, εἶχε μαρτυρήσει ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐγκωμιάσθη δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

*Εἰς τὴν μεγαλομάρτυρα Δροσίδα*[75]. Ὁ Χρυσόστομος ὡμίλησεν ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος Φλαβιανὸς εἶχεν ἐξαγάγει τὸ ποίμνιον ἐκτὸς τῆς πόλεως. «Τούτους ὁ καλὸς ποιμὴν οὗτος μιμούμενος, τὴν ἱερὰν ταύτην ἀγέλην ... πρὸς τὰς τῶν ἁγίων νομὰς ἦγεν».

*Εἰς Μάρτυρας Αἰγυπτίους*[76]. Πρόκειται περὶ τῶν Αἰγυπτίων, οἱ ὁποῖοι ἐμαρτύρησαν εἰς τὴν Φοινίκην ἐπὶ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ.

*Εἰς τὸν ἱερομάρτυρα Φωκᾶν*[77]. Ὁ Φωκᾶς, ἐπίσκοπος Σινώπης, ἐμαρτύρησεν ἐκεῖ. Ὅταν ἀνεκομίζοντο τὰ λείψανά του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐξεφωνήθη ὁ παρὼν λόγος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλα ἀντικείμενα.

Ὁ λόγος *Εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Φιλογόνιον* ἔχει ἐνσωματωθῆ μὲ τὴν ὁμάδα τῶν λόγων *Κατὰ Ἀνομοίων*.

Ὁ ἐγκωμιαστικὸς λόγος *Εἰς Διόδωρον Ταρσοῦ*[78] ἐξεφωνήθη ζῶντος ἀκόμη αὐτοῦ καὶ ἄρα πρὸ τοῦ ἔτους 392. Οὗτος ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀντιόχειαν, γενέτειράν του ἄλλωστε, εἶχεν ἐπαινέσει ἐνωρίτερον τὸν μαθητήν του Ἰωάννην ὡς νέον Ἰωάννην Βαπτιστήν.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

Λαμπρὸς ἐξηγητὴς ὁ Ἰωάννης, ἡρμήνευε τὰς Γραφὰς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς σταδιοδρομίας του· ἀλλὰ τὰς ἡρμήνευεν ἐνώπιον τοῦ

70. PG 50, 629–642. Εὐσεβίου *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8,12.
71. PG 50, 641–644.
72. PG 50, 645–654. 50, 661–666. 50, 705–712.
73. PG 50, 665–676.
74. PG 50, 675–682.
75. PG 50, 683–694.
76. PG 50, 693–698.
77. PG 50, 699–706.
78. PG 52, 761–766.

ἐκκλησιάσματος καὶ ὄχι ἐνώπιον σπουδαστῶν, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ ἔπραξε καὶ τὸ τελευταῖον, πρὶν χειροτονηθῇ εἰς πρεσβύτερον. Κατ' ἀρχὴν δὲν ἡρμήνευε τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, ἀλλ' ὡμίλει ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Γραφῆς. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἑρμηνεία του ἐνηργεῖτο δι' ὁμιλιῶν, δὲν ἀνέλυεν ἐν ἐκτάσει καὶ συνεχείᾳ τὰ κείμενα, ἀλλ' ἐπέλεγεν ὡρισμένα χωρία, περὶ τὰ ὁποῖα ἔπλεκεν ἑκάστοτε τὸν λόγον, φροντίζων πάντοτε νὰ συνάγῃ καὶ ἐδῶ τὰ ἠθικὰ συμπεράσματα, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τὰ δογματικά. Ἡ ἑρμηνευτική αὐτοῦ ἦτο νηφαλία, στηριζομένη εἰς τὸ γράμμα τῆς Βίβλου, καταφεύγουσα ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ ἑβραϊκὸν μέσω βοηθείας, διότι ἠγνόει τὴν ἑβραϊκήν, ὁσάκις δὲ παρίστατο ἀνάγκη, ἀνεζήτει ὑπὸ τὸ γράμμα τύπους καὶ ἀναγωγικὰ νοήματα.

Δὲν κατέγραφεν ἐκ τῶν προτέρων τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν του, μὴ δυνάμενος ἄλλωστε νὰ πράξῃ τοῦτο καὶ λόγω τῆς συχνότητος τῶν κηρυγμάτων. Αἱ ὁμιλίαι του διετηροῦντο ὑπὸ ταχυγράφων, αὐτὸς δὲ ἐπεθεώρει ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ κείμενον, πλὴν ὀλίγων περιπτώσεων καθ' ἃς τοῦτο διεσώθη ἄνευ ἐπιθεωρήσεως, κυρίως ὁμιλιῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου αἱ εὐθῦναι του ἦσαν ἐξόχως βεβαρημέναι. Εἰς μερικὰ βιβλία αἱ ὁμιλίαι ὑπέστησαν διασκευήν, πιθανῶς ὑπὸ μαθητῶν του, διὰ νὰ διαμορφωθοῦν εἰς ὑπομνήματα.

Αἱ ὁμιλίαι αὐταὶ διεσώθησαν σχεδὸν εἰς τὴν ὁλότητά των λόγω τῆς βαθείας ἐκτιμήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου γενικῶς καὶ τῆς συνηθείας ν' ἀναγινώσκωνται αἱ ἑρμηνευτικαί του ὁμιλίαι εἰς τὰς μοναστηριακὰς τραπέζας. Ἐξ ἄλλου τὰ ἔργα του ταῦτα εἶναι τὰ περισσότερον παντὸς ἄλλου συγγραφέως χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς Ἑρμηνευτικὰς Σειράς.

*Εἰς τὴν Γένεσιν*

Σώζονται δύο ὁμάδες ὁμιλιῶν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Πεντατεύχου. Ἡ πρώτη ἐξ 9 ὁμιλιῶν, ἀναφερομένων εἰς τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, πλὴν τῆς τελευταίας, ἐξεφωνήθη κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν τοῦ 386 εἰς τὴν Ἀντιόχειαν[1]. Ἡ τελευταία ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀβραάμ.

Εἰς βιογραφίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ἐκ τοῦ ι' αἰῶνος[2] λέγεται «ἡ τῆς ἑξαημέρου σχεδιασθεῖσα βίβλος αὐτῷ», ἀλλὰ θὰ ἐννοῆται μὲ τοὺς λόγους τούτους πιθανῶς ἑρμηνεία εἰς ὅλην τὴν Γένεσιν, ὡς συνάγεται ἄλλωστε ἀπὸ παρομοίας ἀναφορᾶς εἰς Σειράς. Ἡ δευτέρα ὁμὰς ἐξ 67 ὁμιλιῶν, ἑρμηνευουσῶν ὁλόκληρον τὸ βιβλίον κατὰ τμήματα, ἀποτελεῖ ἓν θαυμάσιον ὑπόμνημα[3]. Εἰς μερικὰς περιπτώσεις αἱ πρῶται ὁμι-

1. PG 54, 581–630.
2. Κεφ. 36. SAVILE 8,318
3. PG τ. 53 καὶ 54

λίαι αὐτῆς τῆς ὁμάδος διατηροῦν τεμάχια ταυτολόγα μὲ τῆς προηγουμένης. Ἡ ἐκφώνησίς των ἤρχισε τὴν Τεσσαρακοστὴν τοῦ 389 καὶ πρέπει νὰ συνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν τοῦ ἑπομένου ἔτους.

*Εἰς τὰ Ἱστορικὰ Βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*

Δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἑρμηνεύσει ὅλα τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οὔτε κἂν ἓν ἐξ αὐτῶν ὁλόκληρον. Δὲν θὰ ἦτο εὔλογον ἄλλωστε δι' αὐτὸν τοιοῦτον ἐγχείρημα, διότι δὲν παρεῖχε κατάλληλον ὑλικὸν πρὸς τροφοδότησιν τῶν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐνδιαφερόντων του. Σῴζονται πάντως δύο μικραὶ ὁμάδες ὁμιλιῶν εἰς ἐπὶ μέρους τμήματα τοῦ Α΄ Βασιλειῶν. *Εἰς τὴν Ἄνναν* 5 ὁμιλίαι[4], ἐκφωνηθεῖσαι κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν τοῦ 387, καὶ *Εἰς Δαβὶδ καὶ Σαοὺλ* 3 ὁμιλίαι[5], ἐκφωνηθεῖσαι τὸ θέρος τοῦ 387.

*Εἰς τοὺς Ψαλμούς*

Αἱ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἀναφερόμεναι ὁμιλίαι τοῦ Ἰωάννου δὲν καλύπτουν τὸ σύνολον αὐτῶν, ἀλλὰ μόνον 58, καὶ δὴ εἰς τέσσαρας ὁμάδας, ἤτοι 3–12, 43–49, 108–117, 119–150[6]. Σῴζονται ἐπίσης τεμάχια ὁμιλιῶν εἰς ψ. 41[7] καὶ εἰς ν. 118[8], λόγω δὲ τῆς διατηρήσεως τοῦ τελευταίου τούτου τεμαχίου, θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι οὗτος εἶχεν ἑρμηνεύσει περισσοτέρους ψαλμούς, καὶ ὅτι φυσικὰ δὲν θὰ εἶχε παραλείψει τοὺς 1, 2, 51, 118, ἀλλὰ καὶ τὸν 62, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀναφορὰ εἰς τὴν ὁμιλίαν ἐπὶ τοῦ 140. Θὰ ἦτο μάλιστα παράδοξον, ἂν δὲν εἶχεν ἑρμηνεύσει ὅλους, ἀλλ' ἡ ἀπώλεια τόσον πολλῶν ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου θα ἦτο πάλιν κάτι ἀκόμη παραδοξότερον. Τὸ πιθανὸν λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡρμήνευε τοὺς ψαλμοὺς αὐτοτελῶς καὶ κατὰ διαστήματα, ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἔμεινεν ἡμιτελές. Εἶναι αἱ καλύτεραι τῶν εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Φέρουσαι τὸν τίτλον *Ἐξηγήσεις* διαθέτουν ἐντονώτερα ἑρμηνευτικὰ στοιχεῖα καὶ συχνάκις καταφεύγουν καὶ εἰς ἄλλας πλὴν τῶν Ἑβδομήκοντα μεταφράσεις. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνίοτε χρησιμοποιεῖ ἐπὶ τῆς ἰδίας περικοπῆς ἕως τέσσαρας μεταφράσεις ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ μαθημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχε διδάξει κατὰ τὸ στάδιον τῆς διακονίας του καὶ ἐπεξειργάσθη ὁμιλητικῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἀντιοχειανοῦ σταδίου του. Ὅλαι αἱ μορφαὶ τοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν, τοῦ δημοσίου, τοῦ ἰδιωτικοῦ, τοῦ λατρευτικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ, καταλαμβάνουν σπουδαίαν θέσιν εἰς τὰς σελίδας αὐτῶν τῶν ἐξηγήσεων.

4. PG 54, 631–670.
5. PG 54, 674–708.
6. PG 55.
7. Αὐτόθι.
8. Haidacher, 1909.

Δύο ὁμιλίαι εἰς τὸ χωρίον ψ. 48,17[9] ἔχουν σωθῆ μαζὶ μὲ ἓν πλῆθος ψευδεπιγράφων εἰς ψαλμικὰ χωρία ὁμιλιῶν.
Δὲν φαίνεται νὰ ἡρμήνευσεν ἄλλα ποιητικὰ βιβλία ὁ Χρυσόστομος, τὰ δὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ Σειρὰς εἰς τὸν Ἰὼβ καὶ εἰς τὰς Παροιμίας[10] ἔχουν ληφθῆ ὄχι ἀπὸ ἰδιαιτέρας ὁμιλίας εἰς αὐτὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ ἀπὸ διάφορα κείμενα τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός.

*Εἰς τοὺς Προφήτας*

Πρὶν ἐπιδοθῆ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν προφητῶν ὁ Χρυσόστομος ἀπηύθυνε δύο ὁμιλίας *Περὶ ἀσαφείας τῶν προφητειῶν*[11], τῶν ὁποίων κεντρικὸν νόημα εἶναι ὅτι αἱ προφητεῖαι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Χριστόν, τὰ ἔθνη καὶ τὴν ἔκπτωσιν τῶν Ἰουδαίων εἶναι σκοπίμως ἀσαφεῖς, ὀφείλεται δὲ ἡ ἀσάφεια εἰς τὸν κίνδυνον τῆς ζωῆς τῶν προφητῶν ἐκ μέρους ἀρχόντων καὶ λαοῦ, εἰς τὸν κίνδυνον καταστροφῆς τῶν προφητικῶν βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην ἀκροαταὶ καὶ ἀναγνῶσται νὰ καταβάλουν ἔντονον προσπάθειαν πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ ἀληθοῦς νοήματός των.
Πλῆρες ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἡσαΐαν ἐξεδόθη εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν ὑπὸ τῶν Μεχιταριστῶν[12]. Τοῦτο φαίνεται γνήσιον, ἀλλ' εἶναι ἀκέφαλον. Εἰς τὸ ἑλληνικὸν ὅμως πρωτότυπον σώζεται ἀντιθέτως ἡ ἀρχὴ τοιούτου ὑπομνήματος ἐξηγοῦντος τὰ κκ. 1,1–8,10[13]. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ὑπόμνημα κατηρτίσθη ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Ἰωάννου ἐξ ὁμιλιῶν του. Ἐπίσης σώζονται ἓξ ὁμιλίαι εἰς τὴν ὅρασιν τοῦ κ. 6 τοῦ Ἡσαΐου, «εἶδον τὸν Κύριον»[14], τῶν ὁποίων ἄλλαι ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἄλλαι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.
Σώζεται μία ὁμιλία εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Ἱερεμίου 10,23[15], ἐνῶ μέγας ἀριθμὸς ἀποσπασμάτων ἀπὸ Σειρὰς *Εἰς τὸν Ἱερεμίαν*[16] προέρχονται ἀπὸ τμήματα ἄλλων ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου.
Σώζεται ἐπίσης ἓν ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Δανιήλ*[17], πλὴν τῆς Σωσάννης, τὸ ὁποῖον προσφέρει σύντομον ἑρμηνείαν, εἰς δὲ τὰ κκ. 11–13 καὶ τὴν προσθήκην τοῦ Βὴλ καὶ Δράκοντος συντομωτάτην. Δὲν ἔχει τίποτε σχεδὸν ἀπὸ τὴν ζωηρότητα τοῦ ὕφους τοῦ Χρυσοστόμου, διότι προφανῶς διετηρήθη μὲ τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν τῆς ἔδωσεν εἷς ἀδόκιμος στενογράφος, διασκευάσας τὰς σημειώσεις του εἰς ὑπόμνημα.

*Εἰς τὰ Εὐαγγέλια*

Ὁ Χρυσόστομος θεωρεῖ τὰ εὐαγγέλια ὡς ἑνιαίαν ἔκθεσιν τῆς δραστη-

9. PG 55, 499–520.
10. PG 64, 505–656, 659–740.
11. PG 56, 163–192.
12. Βενετία 1880.
13. PG 56, 11–94.
14. PG 56, 97–142.
15. PG 56, 153–162.
16. PG 64, 739–1038.
17. PG 56, 193–247.

ριότητος καὶ τοῦ λόγου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ ἤρκει νὰ γράψη περὶ τούτου εἷς μόνον μαθητής, ἔγραψαν τέσσαρες, συνέβη ἐκ τῆς ἐπιθυμίας νὰ παραστήσουν βεβαιοτέραν τὴν ἀλήθειαν μὲ τὴν συμφωνίαν των ὡς ἀπὸ ἑνὸς στόματος ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὰς διαφορὰς των εἴς τινας λεπτομερείας[18]. Κατ' αὐτὴν τὴν ἄποψιν βεβαίως θὰ ἦτο ἀρκετὸν νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ πρώτου εὐαγγελίου, τοῦ Ματθαίου, ἀλλ' ὀρθῶς ἐσκέφθη ὅτι θὰ ἦτο ἀτελὴς ἡ περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ εἰκών, ἂν δὲν ἡρμηνεύετο καὶ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος ἐκθέτει τὰ πράγματα ὑπὸ ἄλλο πρῖσμα.

Αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς δύο εὐαγγελιστὰς ἡρμήνευσεν ὁ Χρυσόστομος, τὸ δὲ λεγόμενον ὑπὸ τῆς Σούδας ὅτι ἡρμήνευσε καὶ τοὺς ἄλλους δύο στηρίζεται εἴτε εἰς ἐσφαλμένην πληροφόρησιν εἴτε εἰς παρεξήγησιν ἐκ τοῦ ὅτι χωρία τῶν ἄλλων ἀπετέλουν ἀντικείμενον ὁμιλιῶν του ἢ ἐκ τοῦ ὅτι ἀποσπάσματα σχετικὰ παρατίθενται εἰς Σειράς.

Αἱ 90 ὁμιλίαι *Εἰς τὸν Ματθαῖον*[19] ἀποτελοῦν τὸ ἀρχαιότερον πλῆρες ὑπόμνημα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο καὶ ἓν τῶν καλυτέρων ἔργων τοῦ συγγραφέως. Δι' ἐπιμελοῦς καὶ σαφοῦς ἐξηγήσεως, συνήθως κατὰ παραβολὴν πρὸς τὰ ἄλλα εὐαγγέλια, δεικνύεται ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος δὲν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸν νέον, ὡς οἱ Μανιχαῖοι διετείνοντο, ἀλλὰ προπαρασκευὴ αὐτοῦ, πολεμεῖται ἡ ἀρειανικὴ περὶ τοῦ Υἱοῦ διδασκαλία καὶ παρέχονται ἑκάστοτε κατάλληλοι κανόνες ἀγωγῆς, οἱ ὁποῖοι καὶ συνιστοῦν τὸ κεντρικὸν περιεχόμενον αὐτοῦ. Τεσσαρακονταλέπτου κατὰ τὸ πλεῖστον διαρκείας, αὐταὶ αἱ ὁμιλίαι εἶναι ζωντανοὶ λόγοι πρὸς ἓν ζωντανὸν ἀκροατήριον, τὸ ὁποῖον καθοδηγεῖται συνεχῶς εἰς τὸν ἰδιωτικὸν καὶ τὸν δημόσιον βίον του. Ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, πιθανῶς τὸ 390, εἰς τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ ε' αἰῶνος μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ πελαγιανοῦ διακόνου Ἀνιανοῦ. Δύο ἄλλαι λατινικαὶ μεταφράσεις ἐξεπονήθησαν μεταγενεστέρως, ὑπὸ μὲν τοῦ Βουργουνδίου Πισάνου τὸν ιβ' αἰῶνα, ὑπὸ δὲ τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου τὸν ιε' αἰῶνα. Εὐρεῖαν μεταφορὰν εὗρον ἐπίσης εἰς ἄλλας ἀρχαίας γλώσσας· τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀρμενικὴν τὸν ε' αἰῶνα, τὴν ἀραβικὴν τὸν ι' αἰῶνα ὑπὸ Θεοδούλου, τὴν γεωργιανὴν τὸν ια' αἰῶνα ὑπὸ Εὐθυμίου Ἰβηρίτου. Διετηρήθησαν πλήρως εἰς τὸν ἀρχαιότερον κώδικα ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου[20], τοῦ στ' αἰῶνος, καὶ εἰς πλῆθος ἄλλων χειρογράφων ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς.

Σώζονται ἐξ ἄλλου ὁμιλίαι αὐτοτελεῖς εἰς τὰ χωρία «ἐν τίνι ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιεῖς»[21], περὶ ὀφειλῆς τῶν μυρίων ταλάντων, «Πάτερ, εἰ δυνατόν, παρελθέτω», περὶ τῆς στενῆς πύλης, περὶ τοῦ παραλυτικοῦ τῆς Καπερναοὺμ[22].

Ἐκ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ σώζονται μόνον ἑπτὰ ὁμιλίαι *Εἰς τὸν*

18. *Εἰς Ματθαῖον* 1,2.
19. PG τ. 57 καὶ 58.
20. Εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθ. 95 τῆς Δουκικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Wolfenbüttel.
21. PG 56,411–428.
22. Αἱ τέσσαρες τελευταῖαι PG 51, 17–64.

*πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον*[23], ἐκφωνηθεῖσαι ἐνωρὶς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Αἱ 88 ὁμιλίαι *Εἰς τὸν Ἰωάννην*[24] ἐπιχειροῦν μεθοδικὴν καὶ ἄνετον διείσδυσιν εἰς τὸ ὑψηλὸν πνεῦμα τοῦ εὐαγγελίου τούτου, τὸ ἀναλύουν μὲ σαφήνειαν καὶ ἐμβρίθειαν καὶ τὸ καθιστοῦν εὐπρόσιτον εἰς ὅλους τοὺς ἀκροατάς. Ὁ Χρυσόστομος ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ τὴν συνήθη μέθοδόν του τῆς βαθμιαίας παρουσιάσεως τῶν δογματικῶν νοημάτων, καὶ δὴ ἀναμὶξ μετὰ ἠθικῶν παρεκβάσεων. «Κατὰ μέρος ὑμᾶς τοῖς ἀπὸ τῶν Γραφῶν ἑστιῶμεν νοήμασι καὶ οὐκ ἀθρόον πάντα ἐκχέομεν, ἵνα ῥᾴδιον τῶν ἀεὶ μεταβαλλομένων ὑμῖν ἡ φυλακὴ γίνεται» (7,1). Πράττει ὅ,τι καὶ εἰς τοὺς λόγους *Κατὰ Ἀνομοίων*. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς μοιχαλίδος δὲν ἑρμηνεύεται, προφανῶς διότι ἀπουσίαζεν ἀπὸ τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο τότε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Λέγεται συνήθως ὅτι αἱ ὁμιλίαι αὗται ἐξεφωνήθησαν μετὰ τὰς εἰς Ματθαῖον, ὡς πνευματικαὶ μετὰ τὰς σωματικάς, ἤτοι περὶ τὸ 392, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν βεβαίως. Παρὰ ταῦτα φαίνεται μᾶλλον ὅτι προηγήθησαν, ἐκφωνηθεῖσαι ἤδη τὸ 387–388 ὀλίγον μετὰ τοὺς λόγους *Κατὰ Ἀνομοίων* πρὸς τοὺς ὁποίους παρουσιάζουν κοινὰ σημεῖα. Ἡ παράδοσίς των ἐγίνετο «ὑπὸ τὴν ἕω», τὸ πρωΐ[25], καὶ εἶναι γενικῶς σύντομοι, δεκαπενταλέπτου κατὰ κανόνα διαρκείας, διὰ νὰ ἐπιτρέπεται ἡ ἔγκαιρος ἀναχώρησις τῶν ἀκροατῶν εἰς τὰς ἐργασίας των. Τὸ ἔργον ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου.

### *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*

Ὑπάρχουν κατ' ἀρχὴν δύο μικραὶ ὁμάδες ὁμιλιῶν ἐπὶ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐκφωνηθεισῶν ἐνωρὶς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, καὶ δὴ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ ἔτους 388. Ἡ πρώτη ὁμὰς περιλαμβάνει τέσσαρας ὁμιλίας ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων*, ἡ δὲ δευτέρα περιλαμβάνει ἰσαρίθμους ὁμιλίας, ἀναφερομένας εἰς τὴν κλῆσιν καὶ μετονομασίαν τοῦ Σαοὺλ–Παύλου, καθὼς καὶ ἄλλων ἀνδρῶν[26].

Ἡ σειρὰ τῶν 5 ὁμιλιῶν *Εἰς τὰς Πράξεις*[27] ἐξεφωνήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 400, ὡς συνάγεται ἀπὸ μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, «ἰδοὺ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ καὶ ἡμεῖς λοιπὸν τριετίαν ἔχομεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν» (44,4), ἀναφέρει δὲ καὶ σεισμόν, ὁ ὁποῖος ἔγινε τὸ 400. Ἀρχίζει μὲ τὸ παράπονον ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἀγνοεῖται εἰς μεγάλην ἔκτασιν καὶ πολλοὶ δὲν γνωρίζουν οὔτε τὴν ὕπαρξίν του.

> «Πολλοῖς τουτὶ τὸ βιβλίον οὐδ' ὅτι ἔνι γνώριμόν ἐστιν, οὔτε αὐτὸ οὔτε ὁ γράψας αὐτὸ καὶ συνθείς. Διὸ καὶ μάλιστα εἰς

23. PG 48, 963–1052.
24. PG τ. 59.
25. *Ὁμιλίαι* 18,2 καὶ 31,5.
26. PG 51, 65–112 καὶ 113-156 ἀντιστοίχως.
27. PG 60, 13–384.

ταύτην ἐμαυτὸν ἔκρινα θεῖναι τὴν πραγματείαν, ὥστε καὶ τοὺς ἀγνοοῦντας διδάξαι καὶ μὴ ἀφεῖναι τοσοῦτον λανθάνειν καὶ ἀποκρύπτεσθαι θησαυρόν. Οὐδὲ γὰρ ἔλαττον αὐτῶν τῶν εὐαγγελίων ὠφελῆσαι ἡμᾶς δυνήσεται».

Εἰς τὰς ἐκτενεῖς ταύτας ὁμιλίας τὸ κείμενον ἀκολουθεῖται κατὰ στίχον, ὥστε νὰ παρέχεται εὐχέρεια πλήρους περιγραφῆς ὅλου τοῦ βίου τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καὶ νὰ δίδωνται κίνητρα πρὸς μίμησιν αὐτῶν. Ἡ ἰδιαιτέρα προσοχὴ τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὸ βιβλίον τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τοῦτο οὐσιαστικῶς περιγράφει τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου προτύπου του, τοῦ ἀποστόλου Παύλου· «Παύλου Πράξεις εἰσὶ τοῦ περισσότερον πάντων κοπιάσαντος» (1,1).

Τὸ κείμενον τοῦ μοναδικοῦ τούτου πλήρους ὑπομνήματος εἰς τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα διατηρεῖται εἰς δύο παραλλαγάς, διακρινομένας τὴν μίαν διὰ τὸ ἀτημέλητον ὕφος, τὴν ἄλλην διὰ τὸ ἐπιμελές. Μερικὰ χειρόγραφα διατηροῦν ἀνάμικτον τὸ ὑλικὸν τῶν δύο παραλλαγῶν, ὁπότε παρατηρεῖται διόγκωσις αὐτοῦ, τοῦτο δὲ τὸ μικτὸν κείμενον ἔχει περιληφθῆ εἰς τὰς ἐκδόσεις. Ἡ διαφορὰ ἐνδεχομένως ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ὁμιλίαι κατεγράφησαν χωριστῶς ὑπὸ δύο ταχυγράφων καὶ ὅτι ἡ μία καταγραφὴ ἐδέχθη τὴν ἐπέμβασιν ἑνὸς διορθωτοῦ, πάντως ὄχι τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος αὐτὴν τὴν ἐποχὴν διήρχετο δυσκόλους ὥρας καὶ δὲν εὕρισκε χρόνον διὰ τοιαύτην φιλολογικὴν ἀσχολίαν. Ἡ ε΄ καὶ ἡ στ΄ οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐχρησιμοποίησαν χωρίον τῆς ἑρμηνείας περὶ τῶν ἑπτὰ διακόνων. Συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Κασσιοδώρου[28] φίλοι του εἶχον μεταφράσει κατ' αἴτησίν του τὰς ὁμιλίας αὐτὰς εἰς τὴν λατινικήν, ἀλλ' αὐτὴ ἡ μετάφρασις ἐχάθη.

*Εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου*

Ὁ ζῆλος τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἦτο τόσον ἔντονος, ὅσον ὑψηλὸς ἦτο καὶ ὁ θαυμασμός του πρὸς τὸν ἀπόστολον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐγκαινιάσει τὴν ἀποστολήν του εἰς τὴν γενέτειραν τούτου. Πιθανῶς ἔλαβε τὰς ἐπιστολὰς μὲ τὴν σειρὰν ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας πλὴν τῶν ποιμαντικῶν, αἱ ὁποῖαι προηγήθησαν διὰ τὴν προγραμματικὴν ἔκθεσιν τῶν ἀπόψεών του.

Ἡ εἰς 32 ὁμιλίας λαμπρὰ ἑρμηνεία *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν*[29] ἀποτελεῖ τὸ καλύτερον ἀπὸ τὴν πατερικὴν ἐποχὴν ὑπόμνημα εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην. Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης ἔγραψεν ὅτι εἰς αὐτὴν ὁ

28. *Institutiones* 1,9,1.
29. PG 60, 391–682.

Χρυσόστομος διήνοιξεν ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς σοφίας του, ὥστε ὁ ἴδιος ὁ Παῦλος νὰ μὴ ἦτο δυνατὸν νὰ ἑρμηνεύση τὴν ἐπιστολὴν διαφόρως. «Εἰ Παῦλος ὁ θεσπέσιος ἀττικὴν εἰλήφε γλῶτταν, ὥστε ἑαυτὸν ἑρμηνεῦσαι, οὐκ ἂν ἄλλως ἡρμήνευσεν ἢ ὡς ὁ εἰρημένος ἀοίδιμος ἀνήρ· οὕτω καὶ ἐνθυμήμασι καὶ κάλλει καὶ κυριολεξίᾳ κεκόσμηται ἡ ἑρμηνεία»[30]. Ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν μὲ ὕμνον πρὸς τὸν Παῦλον, ἀλλ' εἰς τὰ ἐνδιάμεσα παρουσιάζουν ὅλον τὸ μεγαλεῖον τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ἐξηγητοῦ, ἠθικολόγου καὶ κοινωνιολόγου. Αἱ ὁμιλίαι ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἄγνωστον ἀκριβῶς ποῖον ἔτος ἀλλὰ πιθανῶς τὸ 394, φαίνεται δὲ ὅτι ὑπέστησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον σοβαρὰν ἐπεξεργασίαν, ἡ ὁποία εἴς τινα σημεῖα ἠλλοίωσε τὴν ἀρχικὴν ἁπλουστέραν μορφήν.

Ὁ Αὐγουστῖνος εἰς τὴν προσπάθειάν του ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν εἶναι πελαγιανιστής, ὡς ἰσχυρίζοντο οἱ ἀντίπαλοί του, παραθέτει χωρία ἀπὸ τὴν δεκάτην ὁμιλίαν[31], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἴσως σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν ἤδη τότε λατινικὴ μετάφρασις ἀπολεσθεῖσα ἀργότερον.

Ἔχουν ἐπίσης διασωθῆ πέντε ὁμιλίαι εἰς μεμονωμένα χωρία τῆς ἐπιστολῆς[32].

Εἰς τὰς 44 ὁμιλίας *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*[33] ἀνατέμνει μεθοδικῶς τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν τῆς Κορίνθου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παύλου καὶ ἐξαίρει τὴν καθολικὴν ἐπικαιρότητα τῶν λόγων τοῦ ἀποστόλου. Ἐξεφωνήθησαν ὁπωσδήποτε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 395.

Ἓξ ὁμιλίαι εἰς αὐτοτελῆ χωρία περιλαμβάνονται εἰς τὴν Migne[34], ἐνῶ μία περὶ τῆς ὑποταγῆς τῶν πάντων ἐδημοσιεύθη μεταγενεστέρως[35].

Εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους ὑπάρχει σειρὰ 30 ὁμιλιῶν[36], ἡ ὁποία συμπληρώνεται μὲ τέσσαρας ὁμιλίας εἰς αὐτοτελῆ χωρία[37].

*Εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας* ἐπιστολὴν[38] ὑπάρχει ἑρμηνεία φέρουσα τὴν μορφὴν ὑπομνήματος. Χωρὶς ἀμφιβολίαν ἐπρόκειτο καὶ ἐδῶ περὶ ὁμιλιῶν ἐκφωνηθεισῶν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, αἱ ὁποῖαι ὅμως διεσκευάσθησαν εἰς ὑπόμνημα ἀπὸ κάποιον μαθητήν του, χωρὶς νὰ ζημιωθῆ οὔτε ἡ ἀγαπητὴ εἰς τὸν Χρυσόστομον ἠθικὴ διδασκαλία οὔτε ἡ κατ' εὐκαιρίαν δογματική.

Διατηρεῖται ἐπίσης μία αὐτοτελὴς ὁμιλία εἰς χωρίον[39].

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους* ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 ὁμιλίας αἱ ὁποῖαι ἐπίσης ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν[40]. Τὰ τέσσαρα δέκατα τῆς ἑρμηνείας ἀφιερώνονται εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον τῆς ἐπιστολῆς, λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ Χρυσοστόμου ν' ἀναπτύξη τὰ ἐξυπακουόμενα ἐκεῖ θέματα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγάπης, τὰ ὁποῖα ἀλληλοσυνδέ-

30. *Ἐπιστολὴ* 5,32.
31. *Adv. Julianum* 1,27.
32. PG 51, 155–208.
33. PG 61, 9–382.
34. PG 51, 207–272.
35. HAIDACHER, *Zeit. Kath Theol.* 31 (1907), 150-171.
36. PG 61, 381–610.
37. PG 51, 271–310.
38. PG 61, 611–682.
39. PG 51, 371–388.
40. PG 62, 7–176.

ονται, διότι, ὡς λέγει, «ἀπὸ ἀγάπης ἡ ἀρετὴ καὶ ἀπὸ ἀρετῆς ἡ ἀγάπη» (9.4). Πλέκει ἕνα ὕμνον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ἀντάξιον τοῦ Παυλείου.

«Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
τῷ οὐρανῷ συνῆψε τὴν γῆν.
Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
τὸν Θεὸν ἔδειξεν ἐπὶ τῆς γῆς.
Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
τὸν δεσπότην δοῦλον ἐποίησεν»... (6.4).

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τὴν πρὸς Φιλιππησίους*[41] περιλαμβάνεται εἰς 15 ὁμιλίας. Ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς καὶ πέραν αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰς Παυλείους ἐπιστολάς, πλὴν τῶν Ποιμαντικῶν, ἐκφωνοῦνται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διαφαίνεται πλέον εἰς τὸν λόγον κάποια ἔλλειψις χρόνου διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ὁμιλιῶν καὶ κάποια ταραχὴ ἐπίσης.

*Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς* σώζονται 12 ὁμιλίαι[42], ὅπου γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ τῆς πτώσεως τοῦ Εὐτροπίου, καὶ πρέπει νὰ ἐξεφωνήθησαν τὸ 399.

*Εἰς τὴν Α' πρὸς Θεσσαλονικεῖς* σώζονται 11 ὁμιλίαι καὶ *Εἰς τὴν Β' πρὸς Θεσσαλονικεῖς* ἄλλαι 5[43]. Ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Περὶ τῶν ὁμιλιῶν εἰς τὰς ποιμαντικὰς ἐπιστολὰς εἴπομεν ὅτι ὑπάρχουν μαρτυρίαι ἐσωτερικαὶ περὶ ἐκφωνήσεώς των εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Γίνεται συχνὴ ἀναφορὰ εἰς ἐρημίτας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τότε πολυάριθμοι εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ μνημονεύουν ἐπανειλημμένως τὴν Δάφνην. Ἐξεφωνήθησαν λοιπὸν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν περὶ τὸ 394. Εἶναι 18 ὁμιλίαι *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον*, 5 *Εἰς τὴν Β' πρὸς Τιμόθεον* καὶ 6 *Εἰς τὴν πρὸς Τίτον*[44].

Σώζονται ἐπίσης αὐτοτελεῖς ὁμιλίαι εἰς δύο χωρία τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον καὶ εἰς ἓν τῆς Β' πρὸς Τιμόθεον[45].

Ἡ εἰς 3 ὁμιλίας ἑρμηνεία *Εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα* πρέπει νὰ ἔγινεν ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν εἰς Κολοσσαεῖς[46].

Αἱ 34 ὁμιλίαι *Εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους* ἐπιστολὴν[47] ἐξεδόθησαν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸν ὑπότιτλον, ἐκ στενογραφικῶν σημείων, παρὰ τοῦ Ἀντιοχέως πρεσβυτέρου Κωνσταντίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου, ἀφοῦ εἶχον ἐκφωνηθῆ ὑπ' αὐτοῦ περὶ τὸ τέλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει σταδιοδρομίας του. Κατὰ παράκλησιν τοῦ Κασσιοδώρου εἶχον μεταφρασθῆ ὑπὸ τοῦ φίλου του Ματιανοῦ εἰς τὴν λατινικήν.

Ὁ Χρυσόστομος δὲν ἡρμήνευσε τὰς καθολικὰς ἐπιστολάς, ἀλλ' ἂν

41. PG 62, 177-298.
42. PG 62, 299-392.
43. PG 62, 391-468 καὶ 467-500.
44. PG 62, 501-600, 599-662 καὶ 663-700 ἀντιστοίχως.
45. Ἀντιστοίχως PG 51, 321-348 καὶ 56, 271-280.
46. PG 62, 701-720.
47. PG 63, 9-236.

εἶχε ζήσει περισσότερον, πιθανῶς νὰ τὸ εἶχε πράξει. Σχετικὰ ἀποσπάσματα εἰς Σειρὰς προέρχονται ἀπὸ ἑρμηνείας εἰς ἄλλα ἔργα του.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

Φίλος μᾶλλον τοῦ λόγου παρὰ τοῦ γράμματος ὁ Ἰωάννης, δὲν ἐξετίμα ἰδιαιτέρως τὴν ἐπιστολογραφίαν. Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχει διατηρηθῇ οὔτε δεῖγμα ἐπιστολῶν του ἀπὸ τὴν πρὸ τοῦ 404 περίοδον. Ὅταν ὅμως ἐστάλη εἰς τὴν ἐξορίαν ἐπεχείρει πλέον νὰ πράττῃ διὰ τοῦ γράμματος ὅ,τι ἔπραττεν ἄλλοτε διὰ τοῦ λόγου· νὰ κοινωνῇ καὶ νὰ διδάσκῃ. Τὸ γράμμα ἦτο τὸ μόνον ἀπομένον μέσον νὰ ἐπικοινωνῇ μὲ τοὺς φίλους του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ δι' αὐτῶν μὲ ὅλον τὸ ποίμνιον. Μὲ τὸ γράμμα ἐπεδίωκε νὰ θεραπεύῃ τὸν πόνον, τὴν ἀθυμίαν, τὸν φόβον τῶν μαθητῶν, καὶ περισσότερον τῶν μαθητριῶν. Συγχρόνως ὅμως κατώρθωνε δι' αὐτοῦ νὰ δώσῃ διέξοδον εἰς τὴν ἀγάπην τὴν ὁποίαν ἔτρεφε πρὸς αὐτοὺς καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀδιατάρακτον καρτερίαν καὶ τὸν ἀδιάπτωτον ζῆλον του.

Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Migne[1] διατηροῦνται 242 ἐπιστολαὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου, προηγοῦνται δὲ αὐτῶν δύο ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον, ὅστις εἶχε ταχθῇ παρὰ τὸ πλευρόν του εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τοὺς διώκτας του (τῶν ὁποίων ἡ πρώτη εἶναι ἡ μόνη πρὸ τῆς ἐξορίας γραφεῖσα ἐπιστολὴ) καὶ μία ἄλλη πρὸς ἐγκλείστους εἰς τὸ δεσμωτήριον ὀπαδούς του διὰ τὴν εὐσέβειαν, ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους[2].

Αἱ ἐπιστολαὶ τῆς κυρίας συλλογῆς, ἀπευθυνόμεναι πρὸς 130 περίπου πρόσωπα, παραδίδονται χειρογράφως εἰς τρεῖς ἐπὶ μέρους ὁμάδας, ἤτοι α) Ἐπιστολαὶ 1–17 πρὸς Ὀλυμπιάδα, τὴν πλουσίαν εἰς ὑλικὸν καὶ ψυχικὸν πλοῦτον νέαν, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της Νεβριδίου, ἐπάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 386, ἀφωσιώθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ συνέδραμε τὸν Χρυσόστομον εἰς τὸ φιλάνθρωπικὸν ἔργον του ἀπὸ τῆς ἐλεύσεώς του εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ εἶναι συνήθως ἐκτενεῖς, λαμβάνουσαι ἐνίοτε τὸν χαρακτῆρα ἠθικῆς πραγματείας χωρὶς νὰ χάνουν τὸν προσωπικὸν τόνον. β) Ἐπιστολαὶ 18–173 πρὸς διάφορα πρόσωπα πολὺ βραχεῖαι σχεδὸν ὅλαι. γ) Ἐπιστολαὶ 174–242 πρὸς διάφορα ἐπίσης πρόσωπα, ἀναλύουσαι μικρὰ προβλήματα καὶ καταστάσεις, προκυπτούσας ἀπὸ τὸν διωγμὸν ἐναντίον αὐτοῦ καὶ τῶν φίλων του.

Ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τῆς β) ὁμάδος ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 125 πρὸς πρεσβύτερον

1. PG 52, 549–760.
2. PG 52, 529–548. Περιέχεται καὶ ἀπάντησις τοῦ Ἰννοκεντίου.

Κυριακὸν εἶναι συμπίλημα ἀπὸ ὑλικὰ τῆς πρώτης *Πρὸς Ὀλυμπιάδα* ἐπιστολῆς καὶ ἄλλων γραπτῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀπὸ δὲ τὰς ἐπιστολὰς τῆς γ) ὁμάδος αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 233 καὶ 237 ἀνήκουν εἰς τὸν πρεσβύτερον Κωνστάντιον, ὅστις εἶναι τὸ αὐτὸ *πρόσωπον μὲ τὸν Κωνστάντιον* τὸν ἐκδώσαντα τὰς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν «ἀπὸ τῶν σημείων» τῆς ταχυγραφίας.

Ἡ ἀκολουθοῦσα τὴν *συλλογὴν ἀποσπασματικὴ ἐπιστολὴ* πρὸς τὸν μοναχὸν Καισάριον εἶναι κείμενον μεταγενέστερον τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς εἶναι ἐπίσης καὶ μία ἄλλη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτόν[3]. Νόθοι ἐπίσης εἶναι δύο ἐπιστολαὶ πρὸς τὴν *Εὐδοξίαν, ἡ μὲν πρώτη* δημοσιευθεῖσα ὑπὸ του Savile[4] ἐκ τοῦ Γεωργίου Ἀλεξανδρείας, ἡ δὲ δευτέρα περιληφθεῖσα εἰς τὴν Migne[5].

Ἄλλαι ψευδεπίγραφοι *ἐπιστολαί, μεταξὺ τῶν* ὁποίων δυνατὸν νὰ λανθάνουν καὶ μερικαὶ γνήσιαι, παραμένουν ἀνέκδοτοι εἰς χειρόγραφα. Δύο ἐπιστολαὶ τῆς συλλογῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὑπ' ἀριθμὸν 50 καὶ 81, ἀπευθυνόμεναι πρὸς *Ἰννοκέντιον*, ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Wittig εἰς τὸν Χρυσόστομον, ὁπότε Ἰννοκέντιος εἶναι ὁ πάπας τῆς Ρώμης, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ παραλήπτης αὐτῶν Ἰννοκέντιος εἶναι εἷς γέρων ἐπίσκοπος τῆς *Καππαδοκίας*.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Εἰς τὸ ἀπόσπασμα λόγου ἀποδιδομένου εἰς τὸν Πρόκλον Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον εἶναι νοθευμένον καὶ μεταγενέστερον αὐτοῦ, «Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας»[1], λέγεται ὅτι ὁ Χρυσόστομος τῆς ἐπικρατούσης τότε λειτουργίας «τὰ πολλὰ ἐπέτεμε καὶ συντομώτερον τελεῖσθαι διετάξατο».

Παρατηρεῖται ὅτι ἡ Πενθέκτη Σύνοδος, ἀναφέρουσα τὰς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Βασιλείου[2], δὲν λέγει τίποτε περὶ λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλ' ἡ ἀρνητικὴ μαρτυρία αὐτῆς *τῆς συνόδου* δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἰσχύν, διότι δὲν ἀποσιωπᾶ τὴν ἀπὸ τοῦ Χρυσοστόμου προέλευσιν τῆς λειτουργίας, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν λειτουργίαν. Ἐν τούτοις ἡ λεγομένη σήμερα *λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὑφίστατο* τότε, ἐφ' ὅσον σῴζεται ἤδη εἰς χειρόγραφα τοῦ η' αἰῶνος καὶ ἡ ἀποσιώπησις της ὑπὸ τῆς Πενθέκτης ἀποτελεῖ μίαν ἀτέλειαν ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ, ἀνεξαρτήτως τοῦ *προσώπου τὸ ὁποῖον τὴν συνέταξεν*.

Εἰς τὰ ἀρχαιότερα τῶν χειρογράφων δύο μόνον εὐχαὶ φέρονται ὑπὸ τὸ

3. PG 52, 755–760 καὶ 64, 496–497 ἀντιστοίχως.
4. 8, 196.
5. PG 64, 493. Περὶ νόθων ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου βλ. Π. Νικολοπουλου, *Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί*, Ἀθῆναι 1973.

1. PG 65, 849–851.
2. Mansi, *SS Conc. Coll.* 11, 257.

ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου, αἱ τῆς προσκομιδῆς καὶ ἡ ὀπισθάμβωνος. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀρκετόν, διὰ νὰ πεισθῶμεν ὅτι ὑπὸ τὴν αἰγῖδα αὐτοῦ εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μία λειτουργία, ἡ ὁποία, διατηροῦσα τὴν βασικὴν δομὴν τῆς ἀναφορᾶς τῶν μεταποστολικῶν χρόνων, εἶχε προσλάβει μερικὰς εὐχὰς ἐν Ἀντιοχείᾳ πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Χρυσοστόμου, αὐτὸς δὲ προσέθεσε μερικὰς ἀκόμη εὐχάς, ἐνῶ οἱ ὕμνοι κατὰ τὸ πλεῖστον προσετέθησαν μεταγενεστέρως.
Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ὁ Χρυσόστομος διεκρίνετο δι' ἐξαίρετον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν λειτουργικὴν ζωήν, περὶ τοῦ ὁποίου μαρτυροῦν πλῆθος ἀναφορῶν ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὰ ἔργα του. Περὶ τοῦ ὅτι δὲ καὶ ἄλλων εὐχῶν τῆς λειτουργίας του εὑρίσκομεν ἀπηχήσεις εἰς τὰ συγγράμματά του, ἀρκεῖ καὶ μόνον τοῦτο τὸ παράδειγμα.

| | |
|---|---|
| *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 13,1 | *Εὐχὴ Ἀναφορᾶς* |
| «τὸν ἀνέκφραστον, τὸν ἀπερινόητον, τὸν ἀόρατον, τὸν ἀκατάληπτον». | «ἀνέκφραστος, ἀπερινόητος, ἀόρατος, ἀκατάληπτος». |

Περὶ τούτων ὅμως γίνεται λόγος καὶ εἰς τὸ ἐπὶ τῶν λειτουργικῶν κειμένων κεφάλαιον τοῦ προηγουμένου τόμου.

### ΨΕΥΔΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΡΓΑ

Μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν παλαιῶν μερικὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ ὁποῖα δὲν διεσώθησαν· ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι πολὺ ὀλίγα. Ἀφθονώτερα κατὰ πολὺ εἶναι τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομά του φερόμενα ξένα ἔργα, ἰδίως ὁμιλίαι, ὡς ἄλλωστε ἦτο εὔλογον νὰ συμβῆ ἐν ὄψει τόσον μεγάλου ὄγκου συγγραφικῆς παραγωγῆς. Τὸ κῦρος τοῦ Χρυσοστόμου ἦτο βεβαίως τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἑλκύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον αἱρεσιαρχῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπεθύμουν νὰ κυκλοφορήσουν ἔργα των ὑπὸ τὸ ὄνομά του· τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι ὅτι τοῦτο δὲν συνέβη εἰς μεγάλην ἔκτασιν, διότι τὰ ἠθικολογικὰ ἐνδιαφέροντά του δὲν ἐπέτρεπον εὐρεῖαν νόθευσιν καὶ τὸ ὕφος του δὲν προσεφέρετο εἰς εὔκολον μίμησιν. Ἡ συχνότης τοῦ ὀνόματος Ἰωάννης συνετέλεσεν ὥστε κείμενα ἄλλων προσώπων μὲ τὸ αὐτὸ ὄνομα νὰ διεισδύσουν εἰς τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καὶ τοῦτο συνέβη εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν. Ἀντιθέτως ἡ ἀπροσεξία ἀντιγραφέων προεκάλεσε ἱκανὸν ἀριθμὸν ψευδεπιγράφων. Ἄλλα κείμενα προῆλθον ἀπὸ τὴν συνήθειαν μεταγενεστέρων νὰ συνθέτουν συμ-

πλήματα ἀπὸ ἔργα ἑνὸς τόσον φημισμένου συγγραφέως ὡς ὁ Χρυσόστομος. Ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις εἰς αὐτὸν τοῦ κυρίου ὄγκου τῶν ἑκατοντάδων ψευδεπιγράφων κομματίων, ἰδίως ὁμιλιῶν, ὀφείλεται εἰς τὰς συνηθείας τῆς ἐκκλησιαστικῆς βιβλιοθήκης Κωνσταντινουπόλεως νὰ διατηρῇ ἀντίγραφα κειμένων τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἄλλων προσώπων καθ' ὁποιονδήποτε τρόπον συνδεομένων μὲ αὐτούς. Ἑπομένως ἀνάμεσα εἰς τὸ πλῆθος τετραδίων, τὰ ὁποῖα περιεῖχον ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου, θὰ εὑρέθησαν καὶ πολλὰ τετράδια περιέχοντα ὁμιλίας τοῦ Πρόκλου, τοῦ Νεστορίου, τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων κά., τὰ ὁποῖα λόγω φθορᾶς τοῦ τίτλου ἀπεδόθησαν εἰς τὸν Χρυσόστομον.

*Ἑρμηνευτικὰ ψευδεπίγραφα*

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει ἐκδοθῇ ἔργον φέρον τὸν τίτλον *Σύνοψις Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης*, ἀποτελοῦν εἶδος εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Γραφάς, μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν περιληπτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων[1]. Ἡ ἀτελὴς ἔκδοσις τοῦ ἔργου ὑπὸ τῶν Βενεδικτίνων, ἡ ὁποία υἱοθετήθη ὑπὸ τοῦ Migne, περιορίζεται μόνον εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην μὲ πολλὰς παραλείψεις μάλιστα τόσον εἰς τὸ τέλος ὅσον καὶ ἐνδιαμέσως. Τὸ χρησιμοποιούμενον χειρόγραφον ἐσημείωσεν εἰς τὸ τέλος «ἕως ὧδε εἶχε τὸ ἀντίγραφον». Ὁ Φιλόθεος Βρυέννιος[2] προσέθεσε καὶ ἄλλο σημαντικὸν ὑλικὸν ὡς πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ὁ δὲ Klostermann προσέθεσε νέον ὑλικὸν καὶ δι' αὐτὴν καὶ διὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην[3]· ἀλλὰ παραμένουν ἀκόμη πολλὰ κενά, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν δευτέραν. Ἂν καὶ ὁ Montfaucon καὶ ὁ Zahn ὑπεστήριξαν ζωηρῶς τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου, τοῦτο σήμερον θεωρεῖται ὑπὸ πάντων ὡς ψευδεπίγραφον, παράλληλον ἄλλωστε πρὸς τὴν Σύνοψιν ἁπάσης τῆς Γραφῆς, τὴν φερομένην ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου,καὶ πρὸς τὴν τοῦ μετανεστέρου Νικήτα Σεΐδου. Φαίνεται ὡς ὑλικόν, τὸ ὁποῖον διετήρησε μαθητής, καθὼς τὸ ἤκουσε παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ διδασκάλου του. Πᾶς διδάσκαλος ἦτο δυνατὸν νὰ παραδώσῃ τοιαῦτα μαθήματα, ἀκόμη καὶ ὁ Χρυσόστομος, ὅταν ἦτο διάκονος. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι κεφάλαιον ἐπὶ τῶν ψαλμῶν δὲν ὑφίσταται, ἐνῷ μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου ὑπάρχει «προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμούς»[4].

Τὸ *Ἀτελὲς Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον*, ἐκ 54 ὁμιλιῶν εἰς λατινικὴν γλῶσσαν[5], ἐθεωρεῖτο ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὡς ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ τοῦτο ἀκόμη καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀποκλείεται, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔγραψεν ἄλλο ὁμιλητικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν

1. PG 56, 313-386.
2. *Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*. Κωνσταντινούπολις 1883, 109-147.
3. *Analecta zur Septuaginta*, Leipzig 1895, 75-112.
4. PG 55, 533-538.
5. PG 56, 611-946.

τοῦτον, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν ἔγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὸν Μᾶρκον καὶ τὸν Λουκᾶν, ὡς ρητῶς λέγεται εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ συγγραφέως του. Ὡς παρετήρησε πρῶτος ὁ Ἔρασμος, ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζεται ἐχθρικὸς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁμοουσίου καὶ φιλικὸς πρὸς τὰς ἀρειανικὰς ἀπόψεις. Τὸ ἂν ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ τὴν λατινικήν, στασιάζεται ἀκόμη, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδὲν ἴχνος αὐτοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔχει εὑρεθῆ, πρέπει ἴσως νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ δευτέρα ἄποψις. Ὁ Morin ἰσχυρίζεται ὅτι συνετάχθη εἰς τὴν Ἰλλυρίαν περὶ τὸ 550 ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μὲ τὸν ἀντιαρειανὸν μεταφραστὴν τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Ὠριγένους εἰς Ματθαῖον προσώπου. Περὶ τούτου γίνεται καὶ ἄλλοῦ λόγος.

*Ὁμιλίαι*

Εἶναι εὔλογον ὅτι πλῆθος ψευδεπιγράφων ὁμιλιῶν θὰ ὑπεισήρχοντο εἰς τὸν μέγαν ὄγκον τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Διὰ τῆς ἐντοπίσεως καὶ ταυτίσεως τῶν συγγραφέων μερικῶν ἑκατοντάδων ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τούτων εἰσέρχονται εἰς τὴν γραμματολογίαν μερικοὶ ἀξιόλογοι συγγραφεῖς, ἀνεπαρκῶς γνωστοὶ εἰς τὴν γραμματολογίαν προηγουμένως. Διὰ τῶν μελετῶν τῶν Haidacher, Weyer, Aldama, Richard καὶ ἄλλων ὑπεδείχθη ἡ πολὺ συχνὰ ὀρθὴ ἀπόδοσις πλήθους ὁμιλιῶν εἰς τοὺς Πρόκλον Κωνσταντινουπόλεως, Σεβηριανὸν Γαβάλων, Ἀστέριον Σοφιστήν, Ἡσύχιον Ἱεροσολύμων, Νεστόριον, Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, Ἐφραὶμ Σῦρον, Εὐσέβιον Ἀλεξανδρείας, Βασίλειον Σελευκείας, Γρηγόριον Νύσσης, Ἱππόλυτον Ρώμης, Μ. Βασίλειον, Γερμανὸν Α' Κωνσταντινουπόλεως, Γρηγόριον Ἀντιοχείας, Ἰω. Δαμασκηνὸν κἄ. Εἰς τὸ ἔργον των ἐβοηθήθησαν οἱ ὡς ἄνω ἐρευνηταὶ ὑπὸ τῆς παραδόσεως τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν μεταφράσεων, ὑπὸ ἐσωτερικῶν μαρτυριῶν καὶ ὑπὸ τοῦ ὕφους.

Μεταξὺ τῶν ὡς νόθων ἐκδιδομένων ὁμιλιῶν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθοῦν μερικαὶ γνήσιαι. Ἰδιαιτέρως ἐπισημαίνομεν ὅτι εἶναι σφάλμα νὰ θεωρῆται ὡς λόγος νοθείας ἡ συχνάκις παρατηρουμένη ταύτισις τοῦ ὑλικοῦ μερικῶν ὁμιλιῶν μὲ τὸ ὑλικὸν ὁμιλιῶν ἀποδεδειγμένως γνησίων. Εἶναι εὔλογον ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀπέφευγε νὰ ἀντιγράφῃ ἑαυτόν, καὶ ὀρθῶς, ἐφ' ὅσον τὸ ἀπήτουν αἱ ἀνάγκαι. Δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν γνησιότητα, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τῶν κάτωθι ὁμιλιῶν. Τῶν τριῶν ἀμφιβαλλομένων τῆς PG 50[6] εἰς μνήμην ἁγίου Βάσσου, εἰς ἀπόστολον Πέτρον καὶ προφήτην Ἠλίαν, καὶ εἰς τὸν μακάριον Ἀβραάμ. Τῶν ὁμιλιῶν Εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου, Εἰς τὴν β' παρου-

6. PG 50, 719-746.

σίαν, Περὶ ἐλεημοσύνης, Περὶ ὑπομονῆς, Εἰς τὴν μετάνοιαν τῶν Νινευϊτῶν[7], καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν τριῶν ὑπὸ τοῦ Haidacher ἐκδοθεισῶν τὸ 1907[8].

## ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Δὲν στηρίζεται εἰς τὰ πράγματα ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἠδιαφόρησεν διὰ τὰ μεγάλα δογματικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὴ ἡ ἐντύπωσις ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀφιέρωσεν εἰδικὰς πραγματείας εἰς τὰ δόγματα, ὅπως ἠδύνατο νὰ πράξῃ κατὰ τὸ διακονικὸν στάδιόν του, ὁπότε ἔγραψε πολλὰς πραγματείας ἠθικοῦ, ἀσκητικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν τούτοις ὅμως τὰ ὁμιλητικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ κείμενά του εἶναι κατάσπαρτα ἀπὸ δογματικὰς ἀναφορὰς καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποσπάσωμεν ἀπὸ αὐτὰ τόσα δογματικὰ τεμάχια, ὥστε οὗτος νὰ συναγωνίζεται εἰς δογματικὴν παραγωγὴν πάντα πατέρα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅθεν, ἂν καὶ εἶναι ὀρθὸν ὅτι εἰς τὴν σκέψιν του προτεραιότητα ἔχει τὸ ἦθος ἔναντι τοῦ δόγματος, ἀφοῦ ἄλλωστε κατὰ τοὺς χρόνους του ὁ μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἀγὼν μετετοπίσθη ἐκ τοῦ πεδίου τοῦ δόγματος εἰς τὸ πεδίον τοῦ ἤθους[1], εἶναι μέγας διδάσκαλος[2] καὶ κατὰ τὰς δύο ἀπόψεις.

Ὁ Θεοδώρητος τὸν ἐχαρακτήρισε «μέγαν διδάσκαλον τῆς οἰκουμένης»[2] καὶ τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς του τονίζει ὅτι «ἡ τοῦ στόματός σου καθάπερ πυρσὸς ἐκλάμψασα χάρις τὴν οἰκουμένην ἐφώτισεν». Ἡ Ἐκκλησία τὸν κατέταξεν εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν θεολογικὴν τριάδα τῶν οἰκουμενικῶν διδασκάλων μαζὶ μὲ τοὺς δύο Καππαδόκας, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ μίαν ἰδιαιτέραν σχολὴν θεολογικῆς σκέψεως καὶ χριστιανικῆς πρακτικῆς. Καὶ ὅπως ἐκεῖνοι ἐκίνησαν ἕνα διορθωτικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν θεολογίαν, οὕτω ὁ Χρυσόστομος ἐκίνησε τὸν διορθωτικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἀντιοχειανὴν θεολογίαν.

### *Ἡ ἔξω σοφία*

Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ Χρυσόστομος δὲν φαίνεται νὰ ἐκτιμᾷ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν κλασικὴν παιδείαν. Καίτοι ὁ ἴδιος ἦτο ἐξόχου μορφώσεως ἄνθρωπος καὶ εἶχε δαψιλῆ γνῶσιν τῶν κλασικῶν καὶ μετακλασικῶν συγγραφέων, δὲν δεικνύει ἐνθουσιασμὸν διὰ τὴν παιδείαν τὴν

7. Κατὰ σειρὰν PG 50, 815–820. 59, 613–620. 59, 619–628. 60, 107–712. 64, 424–433.
8. *Zeit. Kath. Theol.* 30 (1906), 572–582. 31 (1907), 141–171. 349-360.

1. Θ. Ζηση, *Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Χρυσόστομον*, σ. 250.
2. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 34.

ὁποίαν ἔχουν αὐτοὶ διαμορφώσει καὶ παραδώσει. Ἄλλοτε ἀντιμετωπίζει τὴν παιδείαν αὐτὴν θετικῶς. Φαίνεται ὡς ἐὰν ἀφ' ἑνὸς μὲν καταδικάζῃ τὸν Πλάτωνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ χρησιμοποιῇ τὴν σοφίαν τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Πλάτων καὶ οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι ἐκπροσωποῦν μίαν θρησκευτικὴν παράδοσιν ξένην πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἔχουν προσφέρει ὑψηλῆς στάθμης μορφωτικὰ ἀγαθά. Πρέπει νὰ καταδικασθοῦν διὰ τὸ πρῶτον, ὥστε νὰ μὴ ἀφήνεται ἀνοικτὸς ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐν ζωῇ ἀκόμη εὑρισκομένην εἰδωλολατρίαν. Ἀλλ' ἡ πολεμικὴ πρέπει νὰ ἔχῃ ὅρια· δὲν θὰ κατεδαφίσωμεν τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ δὲν θὰ κρημνίσωμεν καὶ τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀρετῆς. «Τί οὖν; Κατασκάψωμεν τὰ διδασκαλεῖα; φησίν. Οὐ τοῦτο λέγω, ἀλλ' ὅπως μὴ τὴν τῆς ἀρετῆς καθέλωμεν οἰκοδομὴν καὶ ζῶσαν κατορύξωμεν τὴν ψυχήν»[3].

Καὶ προχωρεῖ περαιτέρω ὁ Χρυσόστομος· ὄχι μόνον χρησιμοποιεῖ τὰ ὄργανα τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ἀλλ' ἀναγνωρίζει καὶ ρητῶς τὴν προσφοράν της ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς. Οἱ φιλόσοφοι ἐπέδειξαν περιφρόνησιν πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, ἐτήρησαν γενναίαν στάσιν ἔναντι τοῦ θανάτου καὶ τονίζει ἰδιαιτέρως τὴν ὀρθὴν τοποθέτησίν των εἰς τὰ θέματα τῆς μελλούσης κρίσεως. Λέγει πράγματι περὶ τῶν τελευταίων· «Εἰ γὰρ καὶ μὴ καθὼς προσῆκε περὶ ἀναστάσεως φιλοσοφοῦσιν ἅπαντες, ἀλλ' ὅμως περὶ τῆς κρίσεως καὶ τῆς κολάσεως καὶ τῶν ἐκεῖ δικαστηρίων ἅπαντες συμφωνοῦσιν, ὅτι ἔσται τις τῶν ἐνταῦθα γινομένων ἀντίδοσις ἐκεῖ»[4]. Ἐπέτυχον τοῦτο διὰ τοῦ ἐμφύτου νόμου, τὸν ὁποῖον ἐναπέθεσεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν πλάσιν αὐτοῦ[5].

### *Ἡ Γραφή*

Ἀκένωτος διὰ τὸν Χρυσόστομον πηγὴ εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγνωσις εἶναι κάτι γλυκύτερον τοῦ παραδείσου.

> «Ἡδὺς μὲν λειμὼν καὶ παράδεισος, πολὺ δὲ ἡδύτερον τῶν θείων Γραφῶν ἡ ἀνάγνωσις. Ἐκεῖ μὲν γάρ ἐστιν ἄνθη μαραινόμενα, ἐνταῦθα δὲ νοήματα ἀκμάζοντα· ἐκεῖ ζέφυρος πνέων, ἐνταῦθα δὲ Πνεύματος αὔρα· ἐκεῖ ἄκανθαι αἱ τειχίζουσαι, ἐνταῦθα δὲ πρόνοια Θεοῦ ἡ ἀσφαλιζομένη· ἐκεῖ τέττιγες ᾄδοντες, ἐνταῦθα δὲ προφῆται κελαδοῦντες· ἐκεῖ τέρψις ἀπὸ τῆς ὄψεως, ἐνταῦθα δὲ ὠφέλεια ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως»[6].

Ἐργάζεται εἰς τὰ κείμενα βάσει κανόνος ὁ ὁποῖος δὲν ἀφίσταται τοῦ

3. *Πρὸς πιστὸν Πατέρα* 11, PG 47, 367.
4. *Εἰς Λάζαρον* 4,4. PG 48, 1011.
5. *Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας* 8, PG 52, 496.
6. *Εἰς Εὐτρόπιον* Β' 1, PG 52, 395 ἑ.

ἰσχύοντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, συγκροτηθέντος μετὰ τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν λογίων ἀνδρῶν ἀλλὰ μετέπειτα κατακριθέντος. Δὲν παραθέτει ποτὲ ἐκ τῆς Ἰουδίθ, τοῦ Α' Ἔσδρα, τοῦ Νεεμίου καὶ τῶν Α' καὶ Β' Μακκαβαίων, σπανίως δὲ ἐξ ἄλλων δευτεροκανονικῶν βιβλίων· καὶ ἐπὶ πλέον ἐκφράζει ἀμφιβολίας περὶ τῆς κανονικότητος τοῦ Ἄσματος. Ἐχρησιμοποίει τὸ βιβλικὸν κείμενον κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Λουκιανοῦ, ὅστις πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην πλὴν τῶν Ἑξαπλῶν τοῦ Ὠριγένους εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἑβραϊκὸν καὶ τὴν Πεσσιτώ. Κείμενον τοῦ Λουκιανοῦ ἠκολούθει ἐπίσης καὶ διὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐκ τῆς ὁποίας δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ τὰς τέσσαρας μικρὰς καθολικὰς ἐπιστολάς.

Ἐκκινῶν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν περὶ ὁλοκληρωτικῆς θεοπνευστίας μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ γράμματος[7], φρονεῖ ὅτι τίποτε εἰς αὐτὴν δὲν κεῖται εἰς μάτην· καὶ διὰ τοῦτο αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ δικαιολογήσῃ ἀκόμη καὶ ἐκφραστικὰ λάθη ἢ πράξεις καταδικαστέας κατὰ τὸν χριστιανικὸν ἠθικὸν νόμον, ὡς εἶναι ἡ μέθη τοῦ Νῶε καὶ τὸ περὶ τῆς Σάρρας ὡς ἀδελφῆς ψεῦδος τοῦ Ἀβραάμ.

Ἡ ἑρμηνευτικὴ μέθοδος αὐτοῦ στηρίζεται εἰς τὴν κυριολεκτικὴν ἔννοιαν τῶν γραφικῶν κειμένων, ἀλλὰ δὲν ἀποκρούει καὶ τὴν τυπολογικὴν ἐξήγησιν, ὅπου αὕτη εἶναι ἐπιτρεπτὴ καὶ ἀναγκαία. Λέγει περὶ τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸν Ἰσαὰκ λόγου τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἅτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα· «καταχρηστικῶς τὸν τύπον ἀλληγορίαν ἐκάλεσεν. Ὃ δὲ λέγει τοῦτό ἐστιν. Ἡ μὲν ἱστορία αὕτη· οὐ τοῦτο δὲ μόνον παραδηλοῖ, ὅπερ φαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τινὰ ἀναγορεύει· διὸ καὶ ἀλληγορία κέκληται»[8]. Πρόκειται ἀκριβῶς περὶ τυπολογίας, καθ' ἣν ἡ περιγραφομένη ὑπόθεσις δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ὅλον νόημα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τὸ πλῆρες νόημα αὐτοῦ συνάγεται διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μίαν κατάστασιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως. Πότε ἀπαιτεῖται τυπολογικὴ ἑρμηνεία, τὸ λέγει ἡ ἰδία ἡ Γραφή[9], ἡ ὁποία ἄλλωστε δι' ἑαυτῆς ἑρμηνεύεται πληρέστερον[10].

Ὅταν ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας κατηγορῇ αὐτὸν ὡς ὠριγενιστήν, δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἄλλο ἐπιχείρημα πέραν τοῦ ὅτι οὗτος παρουσιάζει τοιαύτην στροφὴν πρὸς μίαν ἑρμηνευτικὴν μέθοδον, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαράδεκτος δι' ἕνα γνήσιον Ἀντιοχέα· καὶ πέραν τοῦ ὅτι οὗτος ἐφιλοξένει διωκομένους ὠριγενιστὰς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου.

### *Θεολογία*

Κατὰ τὸν Χρυσόστομον ὁ Θεὸς εἶναι κάτι τὸ ξένον πρὸς τὸν ἄνθρω-

7. *Εἰς τὴν προδοσίαν Ἰούδα* Α΄, 2. PG 49, 375.
8. *Εἰς Γαλάτας* 4, 4 (ἐπὶ Γαλ. 4,23), PG 61, 662.
9. *Εἰς Ἠσαΐαν* 5,3. PG 56, 60.
10. *Εἰς Γένεσιν* Ὁμιλία 13,3. PG 53, 108.

πον, ὄχι ἁπλῶς κατὰ ποσότητα καὶ ποιότητα, ἀλλὰ καὶ κατ' οὐσίαν καὶ ὕπαρξιν· εἶναι ἀλλότριος καὶ μεγαλειώδης. Ἐδημιούργησε τὸν οὐρανὸν ὡς καλύβην καὶ τὴν γῆν ὡς μηδενικόν. Ὡς τὸ ἄκτιστον ὄν, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῶν ἔργων του, τὰ ὁποῖα εἶναι κτιστά, διὸ ἡ οὐσία αὐτοῦ –ἡ οὐσία αὕτη, ἡ θεία οὐσία, ἡ μακαρία οὐσία– εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὰς νοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς ἀρχὴ καὶ αἰτία τῶν πάντων ἐνεργεῖ ἔργα θαυμάσια, πρὸ τῆς δυνάμεως δὲ αὐτοῦ ἡ κτίσις ὁλόκληρος σαλεύεται καὶ τρέμει, ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ φόβον καὶ ἴλιγγον, οἱ ἄγγελοι δοκιμάζουν φρίκην. Ἐὰν δὲ ἡ δύναμις εἶναι ἀσύλληπτος, περισσότερον ἀσύλληπτος εἶναι ἡ οὐσία αὐτοῦ. Ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους μόνον κατὰ συγκατάβασιν. Καὶ τί εἶναι συγκατάβασις;

> «Ὅταν μὴ ὡς ἔστιν ὁ Θεὸς φαίνηται, ἀλλ' ὡς ὁ δυνάμενος αὐτὸν θεωρεῖν οἷός τέ ἐστιν, οὕτως ἑαυτὸν δεικνύῃ, ἐπιμετρῶν τῇ τῶν ὁρώντων ἀσθενείᾳ τῆς ὄψεως τὴν ἐπίδειξιν»[11].

Μὴ ἔχων τίποτε κοινὸν μὲ τὸν κόσμον κατὰ τὴν οὐσίαν ἔρχεται εἰς σχέσεις μὲ αὐτὸν διὰ τῶν ἐνεργειῶν. Εἶναι ἡ αὐτὴ γραμμὴ πρὸς τὴν τῶν Καππαδοκῶν εἰς τὸν ἀγῶνα των κατὰ τῶν Ἀνομοίων· ἀλλὰ τὸ καππαδοκικὸν σχῆμα οὐσία καὶ ἐνέργειαι καθίσταται εἰς αὐτὸν οὐσία καὶ οἰκονομία. Ὅθεν δὲν ἀποκαλύπτεται ὁ Θεὸς ἀλλ' ἡ δύναμις αὐτοῦ, οὗτος δὲ ἐμφανίζεται μόνον κατὰ συγκατάβασιν, καὶ δὴ ὁσάκις καὶ ὅσον εἶναι τοῦτο ἀπαραίτητον.

Ἡ τριαδολογία τοῦ Χρυσοστόμου στηρίζεται εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν δύο πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων. Ὁ Υἱός, ἐνδιαιτώμενος εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός, εἶναι τῆς αὐτῆς μετὰ τούτου οὐσίας[12]. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως κατέστη τέλειος Θεάνθρωπος, συνιστάμενος ἐκ τελείας θεότητος καὶ ἐκ τελείας, καίτοι ἀναμαρτήτου, ἀνθρωπότητος. Ὁ διδάσκαλός του Διόδωρος Ταρσοῦ καὶ ὁ φίλος του Θεόδωρος Μοψουεστίας, ἐπιθυμοῦντες νὰ τονίσουν ἐντυπωσιακῶς τὴν θέσιν τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, δίδουν μεγάλην ἔμφασιν εἰς τὴν πληρότητα καὶ αὐτοτέλειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ, κατὰ συνέπειαν δὲ ἐξασθενίζουν τὴν ἐν αὐτῷ παρουσίαν τοῦ θείου Λόγου ἢ τουλάχιστον παριστάνουν χαλαρὰν τὴν μεταξὺ τῶν δύο σύνδεσιν. Ἀντιθέτως οἱ Ἀλεξανδρινοί, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐξάρουν τὴν αἰδιότητα τοῦ Λόγου, μειώνουν τὴν πληρότητα καὶ αὐτοτέλειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Χωριστικοὶ οἱ πρῶτοι, χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον 'συνάφεια'· συνθετικοὶ οἱ δεύτεροι, χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον 'ἕνωσις'. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν νεωτέρων

11. *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 3,3.
12. *Περὶ Ἀκαταλήπτου* 4,4.

δυτικῶν ἐρευνητῶν συνήθως ὡς γνήσιος ἀντιοχειανός, ἀλλὰ μετὰ προσφάτους ἐρεύνας κατεβλήθη προσπάθεια νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἀλεξανδρινός. Δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο.
Αἱ φύσεις κατ' αὐτὸν εἶναι δύο καὶ τέλειαι, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον εἶναι ἕν.

> «Τῇ γὰρ ἑνώσει καὶ τῇ συναφείᾳ ἕν ἐστιν ὁ Θεὸς Λόγος καὶ ἡ σάρξ, οὐ συγχύσεως γενομένης οὐδὲ ἀφανισμοῦ τῶν οὐσιῶν, ἀλλ' ἑνώσεως ἀρρήτου τινὸς καὶ ἀφράστου»[13].

Τὸ χωρίον τοῦτο ἐπεκαλέσθησαν καὶ εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον τοῦ 451 οἱ πατέρες[14]. Ὡς πρὸς τὴν Παρθένον Μαρίαν πρέπει νὰ σημειωθοῦν ὄχι μόνον ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος «Θεοτόκος», ἀλλὰ καὶ ἓν εἶδος ὑποτιμήσεως τῆς μεγάλης ἀξίας τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὴ ἦτο ἡ κρατήσασα ἐν τῇ γαστρὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ[15]. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως δύναται νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ οὔτε τοῦ διδασκάλου του τὸν ὅρον «ἀνθρωποτόκος» οὔτε τὸν τῶν ἄλλων Ἀντιοχειανῶν «Χριστοτόκος». Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἐπίσης παρουσιάζεται μετριοπαθὴς καὶ διαλλακτικός.
Περὶ τοῦ Πνεύματος ἀκολουθεῖ τὴν διδασκαλίαν τῆς β΄ οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀλλ' ἐνδιαφέρεται κυρίως περὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος. Θεωρεῖ τοῦτο ὡς τεκμήριον καταλλαγῆς, ἐξ οὗ καὶ ἐπεδήμησε τοῦτο μετὰ τὴν διὰ τῆς σταυρώσεως καταλλαγήν[16]. Διὰ τῶν ποικίλων ἐνεργειῶν του ἡ ἀνθρωπίνη σάρξ καθίσταται ἐλαφροτέρα, πνευματικωτέρα.

*Κόσμος καὶ ἄνθρωπος*

Ὁ κόσμος, δημιουργηθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κυβερνᾶται ὑπ' αὐτοῦ· διότι πᾶς δημιουργὸς εἶναι καὶ δεσπότης τοῦ δημιουργουμένου. Τὸ γεγονὸς τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξηγεῖ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὸ κάλλος αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποκλείει τὴν ἀνάμιξιν παντὸς εἴδους εἱμαρμένης εἰς τὴν πορείαν αὐτοῦ. Ὁ κόσμος εἶναι ἐξυπηρετικὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι μόνον εἰς τὰς ὑλικὰς ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας αὐτοῦ. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει σκοπὸς τοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἄνθρωπος.
Ὡρισμέναι ἐκφράσεις αὐτοῦ, φαινομενικῶς ἐκμηδενίζουσαι τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς εἶναι αὕτη, «γῆ καὶ σποδὸς εἶ, τέφρα καὶ κόνις»[17], δὲν ἐκπροσωποῦν τὴν πραγματικὴν περὶ ἀνθρώπου ἄποψιν αὐτοῦ, διότι ἐκφέρονται οὕτω ὑποτιμητικῶς διὰ λόγους παιδαγωγικούς. Ἡ γνώμη αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ συμπίπτει μετὰ τῆς τῶν Καππαδοκῶν,

*Εἰς Ἰωάννην*, Ὁμιλία 26,1. PG 59, 154.
MANSI 7,469.
*Εἰς Ματθαῖον* Ὁμιλία 44,1.
*Εἰς Πεντηκοστὴν* 2,1. PG 50, 463.
*Πρὸς τοὺς ἐγκαταλείψαντας* 2, PG 51, 69.

κατά τούς όποίους ό άνθρωπος είναι σύνδεσμος καί μεθόριον δύο κόσμων.

> «Διπλοῦν τοῦτο τὸ ζῶον, ὁ ἄνθρωπος, ἐκ δύο συγκείμενον οὐσιῶν, τῆς μὲν αἰσθητῆς, τῆς δὲ νοητῆς, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, καὶ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῇ τὴν συγγένειαν ἔχον· διὰ μὲν γὰρ τῆς νοητῆς οὐσίας κοινωνεῖ ταῖς ἄνω δυνάμεσι, διὰ δὲ τῆς αἰσθητῆς τοῖς τῆς γῆς συνῆπται πράγμασι, σύνδεσμός τις ὢν ἀκριβὴς ἑκατέρας τῆς κτίσεως»[18].

Ἂν καὶ ὑπόκειται εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ σώματος, διατηρεῖ ἀκεραίαν τῆς ψυχῆς τὴν εὐγένειαν. Ἡ δύναμίς του ἐκφράζεται διὰ τοῦ ὅρου κατ' εἰκόνα, ἀναφερομένου εἰς τὴν κυριαρχικὴν ἐξουσίαν του, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται πρωτίστως διὰ τῆς λογικῆς ψυχῆς, ἀπὸ συμφώνου φυσικὰ μὲ τὸ σῶμα. Διὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐναποτεθέντος λόγου, ὄχι μόνον ὑπερτερεῖ τῶν ἀλόγων ζώων, ἀλλὰ καὶ ἐγνώρισε τὸν ποιητὴν καὶ ἔρχεται εἰς κοινωνίαν μὲ αὐτόν[19]. Γνώρισμα αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐξουσία ἐπὶ τῶν γηΐνων, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν οὐρανίων, ἔχασε δὲ τὸ ἐξουσιαστικὸν διὰ τῆς πτώσεως[20].

*Πτῶσις καὶ ἀνόρθωσις*

Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ἀντιμετωπίζει ὁ Χρυσόστομος μὲ παρόμοιον πρὸς τοὺς Καππαδόκας πρῖσμα. Τὸ κακὸν δὲν εἶναι οὔτε ὂν οὔτε οὐσία. Τὸ ἠθικὸν κακὸν εἶναι εὕρημα τῆς προαιρέσεως ἡμῶν. «Οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἢ τὸ παρακοῦσαι τοῦ Θεοῦ»[21]. Ἀκόμη καὶ ὁ Διάβολος δὲν εἶναι φύσει πονηρός. Ἐξ ἄλλου τὸ φυσικὸν κακὸν εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχον προορισμὸν ν' ἀνατρέπη τὰς ἐνεργείας τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ ὡς παιδαγωγοῦσα δύναμις[22].
Ὁ Ἰουλιανὸς Ἐκλάνου βάσει χωρίου τοῦ Χρυσοστόμου ἰσχυρίσθη ὅτι οὗτος ἀρνεῖται τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν, ἀλλ' ὁ Αὐγουστῖνος[23] ἀπέρριψε τὴν ἄποψιν αὐτὴν προσαγαγὼν ὀκτὼ ἄλλα χωρία αὐτοῦ. Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι ὁ Χρυσόστομος πᾶν ἄλλο ἢ συμφωνεῖ μετὰ τοῦ Αὐγουστίνου ἐν προκειμένῳ. Ἀποκλείει κατηγορηματικῶς τὴν κληρονόμησιν τῆς ἁμαρτίας τοῦ Ἀδάμ, διότι τοῦτο θὰ κατήργει τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτεξουσιότητος τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ὅτι ὁ Ἀδάμ, ἁμαρτήσας καὶ γενόμενος θνητός, προκαλεῖ τὴν θνητότητα καὶ τῶν ἀπογόνων του εἶναι εὔλογον. «Τὸ δὲ ἐκ τῆς παρακοῆς ἐκείνου ἕτερον ἁμαρτωλὸν γενέσθαι ποίαν ἀκολουθίαν ἂν σχοίη; Εὑρεθήσεται γὰρ οὕτω μήτε δίκην ὀφείλειν ὁ τοιοῦτος, εἴ γε μὴ οἴκοθεν γέγονεν ἁμαρτωλός»[24].

18. *Εἰς τὴν ἀσάφειαν* 2,5. PG 56, 182.
19. *Εἰς 48 ψαλμὸν* Ὁμιλία 7. PG 55, 233.
20. *Εἰς Γένεσιν* Ὁμιλία 9.4. PG 53, 79.
21. *Εἰς Ματθαῖον* Ὁμ. 59,3.
22. *Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες* 1,5.
23. *Contra Julianum* 1,22.
24. *Εἰς Ρωμαίους* Ὁμ. 10,2. PG 60, 477.

Ἡ πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισον εἶναι ὡς ναυάγιον εἰς τὸν λιμένα, τὸ ὁποῖον προκαλεῖται χωρὶς τὴν ἐμφάνισιν ἀγρίων κυμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ ραθυμίαν τοῦ πλοηγοῦ[25]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀφθαρτοποίησις αὐτοῦ, ἀποτυχοῦσα εἰς τὸν παράδεισον λόγῳ τῆς ἀπομακρύνσεως, συντελεῖται ἐν Χριστῷ. Διὰ τοῦ νόμου ἡτοιμάσθη ἡ σωτηρία ὅλων τῶν ἀνθρώπων, τοῦ γραπτοῦ μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων, τοῦ φυσικοῦ μεταξὺ τῶν Ἐθνικῶν. Ἡ φωνὴ ἐξ ἄλλου τὴν ὁποίαν ἀφήνει ὁ Θεὸς διὰ τῆς παναρμονίου κτίσεως εἶναι ἀκουστὴ εἰς ὁλόκληρον τὴν οἰκουμένην[26].
Εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀνορθώσεως καλοῦνται νὰ μετάσχουν ὅλοι, ἐπαναλαμβάνοντες τὸν κύκλον τῶν σωτηριωδῶν ἐνεργειῶν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ μυστήρια καὶ τὴν ζωήν.

*Ἐκκλησία*

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον μέγα ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Δι' αὐτὴν προωρίζοντο τὰ πάντα, «διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ οὐρανός, οὐ διὰ τὸν οὐρανὸν ἡ Ἐκκλησία»[27]. Ὑφίσταται οὐράνιος Ἐκκλησία, ἡ τῶν ἀγγέλων, ὑπὸ γενικωτέραν ἔννοιαν, ἀλλ' εἰδικώτερον Ἐκκλησία λέγεται τὸ ἄθροισμα τῶν πιστῶν, τῶν πρὸ Χριστοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτόν. Ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς δημιουργίας τῶν πρωτοπλάστων, ἐπανιδρύθη ὁριστικῶς διὰ τοῦ Χριστοῦ ὡς εἷς νέος παράδεισος. Ἀποτελεῖ ἓν σῶμα τοῦ ὁποίου τὸ μὲν θεῖον στοιχεῖον εἶναι ἡ κεφαλή, τὸ δὲ ἀνθρώπινον εἶναι τὰ μέλη, εἴτε ἔντιμα εἴτε μή[28]. Ἡ ἑνότης αὐτῆς ἐξασφαλίζεται διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς καὶ ὄχι διὰ μοναρχικῆς διακυβερνήσεως. Οἱ Ἀπόστολοι, ἄρχοντες χειροτονηθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, εἶχον ἀναλάβει ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἐπιστασίαν τῆς οἰκουμένης. Ἡ συμμετοχὴ πολλῶν εἰς τὴν προεδρίαν ἀντὶ νὰ ἐλαττώνῃ αὐξάνει τὴν τιμὴν τοῦ ἀξιώματος·

> «Τὰ μὲν γὰρ τοῦ παρόντος ἀξιώματα βίου τότε μείζονα φαίνεται, ὅταν εἰς ἕνα παριστῇ μόνον· ἐπὶ δὲ τῶν πνευματικῶν τοὐναντίον· τότε λάμπει τὸ τῆς τιμῆς, ὅταν πολλοὺς τῆς προεδρίας ἔχῃ κοινωνοὺς καὶ ὅταν ὁ μετέχων μὴ εἷς ᾖ, ἀλλὰ πολλοὺς ἔχῃ τοὺς τῶν αὐτῶν ἀπολαύοντας»[29].

Ἡ ἱερωσύνη εἶναι χάρισμα θεῖον καὶ διακονία ἁρμόζουσα εἰς ἀγγέλους· «τελεῖται μὲν ἐπὶ τῆς γῆς, τάξιν δὲ ἐπουρανίων ἔχει ταγμάτων»[30]. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιδιώκουν αὐτὴν ἄνθρωποι στερούμενοι τῶν ἀπαραιτήτων προσόντων· τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ποίμνιον, τοῦ

25. *Εἰς Γένεσιν* Ὁμ. 15.4.
26. *Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας* 5, PG 52, 488.
27. *Πρὸ τῆς ἐξορίας* 2, PG 52, 429.
28. *Εἰς Ἐφεσίους* Ὁμ. 10,1. PG 62, 75.
29. *Εἰς Παῦλον* 7, PG 50, 509.
30. *Περὶ ἱερωσύνης* 3.4.

ζήλου, τῆς ταπεινοφροσύνης, τῆς διδακτικῆς δεινότητος, τῆς διοικητικῆς ἱκανότητος. Αἱ εὐθῦναι τοῦ κληρικοῦ εἶναι βαρύταται, διότι οὗτος ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν τῶν ποιμαινομένων. Τὰ ἁμαρτήματα θεραπεύονται μὲ ἀφάνταστον δυσκολίαν· ἐὰν λόγῳ ἐπιεικείας δὲν γίνῃ βαθεῖα ἡ ἐγχείρησις εἰς τὸν ἔχοντα ἀνάγκην, μέρος τοῦ τραύματος μένει ἀνέπαφον· ἐὰν πάλιν ἡ ἐγχείρησις ἐνεργηθῇ βαναύσως, ὁ ἀσθενὴς δυνατὸν νὰ πετάξῃ τὰ πάντα καὶ νὰ ριφθῇ εἰς τὸν κρημνόν. Ἀπαιτεῖται λοιπὸν μεγάλη ἐξέτασις τῶν προσόντων τῶν ὑποψηφίων παρὰ τῶν ἐκλεκτόρων καὶ παρ' αὐτῶν τῶν ἰδίων. Μεγάλη δὲ προσοχὴ πρέπει νὰ δίδεται εἰς τὸ ἁμάρτημα τῆς φιλαρχίας, διότι τοῦτο διχάζει καὶ φθείρει τὴν Ἐκκλησίαν.

> «Οὐδὲν οὕτως Ἐκκλησίαν δυνήσεται διαιρεῖν, ὡς φιλαρχία· οὐδὲν οὕτω παροξύνει τὸν Θεόν, ὡς τὸ Ἐκκλησίαν διαιρεθῆναι»[31].

Εἶναι εὔλογον ὅτι μερικοὶ ἐκ τῶν ἱερέων δὲν ἀντεπεξέρχονται ἱκανοποιητικῶς εἰς τὰ ἔργα των καὶ προκαλοῦν τὰς κατηγορίας τοῦ πλήθους. Ἀλλ' ἡ ἱεροκατηγορία εἶναι γενικώτερον φαινόμενον, τὸ ὁποῖον θίγει καὶ τοὺς ἱκανοὺς ποιμένας. Εἶναι ἐκ τῶν ἀθλιωτέρων παθῶν καὶ πρέπει νὰ τὸ καταπνίγωμεν.

> «Τί δὲ ἀθλιώτερον, εἴ γε... οὐδὲ ρῆμα ψιλὸν πολλάκις προέσθαι τολμῶμεν ὑπὲρ τῶν κοινῶν πατέρων, ἀλλὰ ἀκούοντες αὐτοὺς βλασφημουμένους, λοιδορουμένους κακῶς καὶ παρὰ τῶν οἰκείων καὶ παρὰ τῶν ἀλλοτρίων, οὐκ ἐπιστομίζομεν τοὺς λέγοντας, οὐ κωλύομεν, οὐκ ἐλέγχομεν»[32];

*Πολιτεία*

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν παράδεισον οὔτε ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ, διότι εἶναι γνώρισμα τῆς μεταπτωτικῆς καταστάσεως. Ἐπὶ τῆς γῆς ὑφίστανται δύο πολιτεῖαι, ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ κοσμική, διαφέρουσαι ἀλλήλων εἰς συγκρότησιν καὶ προορισμόν.

> «Ἄλλοι βασιλείας ὅροι καὶ ἄλλοι ὅροι ἱερωσύνης· ἀλλ' αὕτη μείζων ἐκείνης... Οὗτος μὲν γὰρ τὰ ἐπὶ γῆς ἔλαχεν οἰκονομεῖν· ὁ δὲ τῆς ἱερωσύνης θεσμὸς ἄνω κάθηται... Ὁ βασιλεὺς τὰ ἐνταῦθα πεπίστευται, ἐγὼ τὰ οὐράνια»[33].

Τὰς σχέσεις αὐτῶν πρέπει νὰ κατευθύνουν δύο ἀρχαί. Ἀρνητικῶς ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως. Ὁσάκις παρατηρεῖται ἐπέμβασις, ἐπέρχεται

31. *Εἰς Ἐφεσίους* Ὁμ. 11,4. PG 62, 85.
32. *Εἰς Πρίσκιλλαν* 2,5. PG 51,203.
33. *Εἰς τὸ εἶδον τὸν Κύριον* 4,4. PG 56, 126.

σύγκρουσις. Ἑκάστη ἐξουσία πρέπει νὰ μένη «ἐντὸς τῶν οἰκείων ὅρων». Θετικῶς δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς συνεργασίας.

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία προέρχεται ἐκ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν προέρχονται ἄνωθεν καὶ οἱ ἄρχοντες. Ἑρμηνεύων τὸ τοῦ Παύλου ὅτι πᾶσα ἐξουσία προέρχεται ἐκ Θεοῦ, συμφωνεῖ ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς πολιτικῆς διακυβερνήσεως εἶναι θεῖος.

> «Πᾶς οὖν ἄρχων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κεχειροτόνηται; Οὐ τοῦτο λέγω, φησίν· οὐδὲ γὰρ περὶ τῶν καθ' ἕκαστον ἀρχόντων ὁ λόγος μοι νῦν, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ τοῦ πράγματος· τὸ γὰρ ἀρχὰς εἶναι καὶ τοὺς μὲν ἄρχειν τοὺς δὲ ἄρχεσθαι καὶ μηδὲ ἁπλῶς καὶ ἀνέδην ἅπαντα φέρεσθαι ὥσπερ κυμάτων τῇδε κἀκεῖσε τῶν δήμων περιαγομένων τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας ἔργον εἶναί φημι».

Ἀλλ' ἡ ἐγκατάστασις τῶν ἀρχόντων πραγματοποιεῖται διὰ κοινῆς ἀποφάσεως τῶν ἀνθρώπων, δι' ἑνὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου· οἱ πολῖται εὐεργετοῦνται ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ διατρέφουν τοὺς ἄρχοντας.

> «Διὰ τοῦτο κοινῇ γνώμῃ πάντων ἔδοξε τοὺς ἄρχοντας τρέφεσθαι παρ' ἡμῶν, ὅτι τῶν οἰκείων ἀμελοῦντες τῶν κοινῶν κήδονται πραγμάτων καὶ εἰς ταῦτα τὴν σχολὴν ἀναλίσκουσιν ἅπασαν, δι' ὧν καὶ τὰ ἡμέτερα σώζεται»[34].

### *Κοινωνικὸς βίος*

Θεμέλιον τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ρίζα ὅλων τῶν ἀγαθῶν εἶναι κατὰ τὸν Χρυσόστομον ἡ φιλανθρωπία, ἐνῶ ρίζα πάσης κακίας καὶ ἀσεβείας εἶναι ἡ ἀπανθρωπία. Ἡ ἀπανθρωπία ἢ τοὐλάχιστον ἡ ἀδιαφορία διὰ τὸν πλησίον ἐγέννησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν πόθον αὐξήσεως τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἔφερε τὴν κοινωνικὴν μάχην· «ὅπου γὰρ τὸ ἐμὸν καὶ τὸ σόν, ἐκεῖ πᾶσα μάχης ἰδέα καὶ φιλονεικίας ὑπόθεσις»[35]. Δὲν ὑπῆρχεν ἐξ αρχῆς, ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ, οὗτος ὁ πόθος, ἀλλὰ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του ἐδείχθησαν λαίμαργοι καὶ ἅρπαγες, οἱ ὁποῖοι ἐκληροδότησαν εἰς τοὺς ἰδικούς των τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ πλούτη των. Ὁ διασκορπισμὸς τῶν ἀγαθῶν ὑπὸ τῶν πλουσίων ὁμοιάζει μὲ διανομὴν ξένων κολλύβων, κατὰ τὸ σήμερον λεγόμενον· διότι τὰ ἀγαθὰ δὲν εἶναι ἰδικά των ἀλλὰ τοῦ Θεοῦ καὶ πρέπει νὰ δαπανῶνται χάριν τῶν συνανθρώπων· «ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἔστιν ἡμέτερα, ἀλλὰ τοῦ Δεσπότου, εἰς τοὺς ὁμοδούλους ἐχρῆν δαπανᾶν»[36].

Εἶναι ἡ θεωρία περὶ διαχειρίσεως τῶν ἀγαθῶν ὑπὸ τῶν πλουσίων ὡς

34. *Εἰς Ῥωμαίους* 23,1 ἑ. PG 60, 615 ἑ.
35. *Εἰς Γένεσιν* Ὁμ 33,3. PG 53, 309.
36. *Εἰς Α' Κορινθίους* Ὁμ. 10. PG 61, 86.

ἁπλῶν οἰκονόμων. Νεώτερος κριτικὸς ἐχαρακτήρισε τὸ κοινωνικὸν κήρυγμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς δημαγωγικόν, ἀλλὰ τοῦτο ἦτο σύμφωνον πρὸς τὰς πεποιθήσεις του. Ὑπερβολὴ ἦτο μόνον ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν πλουσίων συλλήβδην ὡς λύκων καὶ τῶν πτωχῶν ὡς ἀρνίων, ἀλλ' οὗτος ὠφείλετο εἰς ἀνάγκας κοινωνικῆς διαπαιδαγωγήσεως.
Ἡ δουλεία δὲν εἶναι φυσικὸν φαινόμενον, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας. Ἡ παράβασις τοῦ Χὰμ συνετέλεσεν, ὥστε νὰ συσταθῇ ἡ δουλεία.

> «Ἐπειδὴ δὲ εἰσῆλθεν ἡ ἁμαρτία, ἐλυμήνατο τὴν ἐλευθερίαν καὶ διέφθειρε τὴν ἀπὸ τῆς φύσεως δεδομένην ἀξίαν καὶ τὴν δουλείαν ἐπεισήγαγεν»[37].

Καὶ αἱ τέχναι ἐπίσης, εἶναι προϊὸν τῆς πτώσεως.

### *Πνευματικὸς βίος*

Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πτώσεως ἔχασε τὸ ἐξουσιαστικὸν ἐπὶ τῆς κτίσεως καὶ διετάραξε τὴν ἁρμονίαν τῶν σχέσεών του μετὰ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἀνεβιβάσθη ὑπεράνω καὶ αὐτῶν τῶν ἀγγέλων. Οὕτω ἦτο δυνατὸν νὰ βλέπεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀδάμ, ἡ χωσμένη εἰς τὸν τάφον, ὄχι δὲ ἁπλῶς νὰ εὑρίσκεται μετὰ τῶν ἀγγέλων, ἀλλὰ νὰ κάθεται ὑπεράνω τῶν ἀγγέλων μαζὶ μὲ τὸν Θεόν, «ἵνα καὶ ἡμᾶς συγκαθίσῃ μετ' αὐτοῦ»[38]. Ὅπως ὁ Χριστὸς διεμορφώθη εἰς ἀνθρωπίνην μήτραν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, οὕτω καὶ ὁ καινὸς ἄνθρωπος διαμορφώνεται εἰς τὴν κολυμβήθραν· «γεννηθέντες γὰρ ἄνωθεν καί, ὡς ἂν εἴποι τις, ἀναστοιχειωθέντες, οὕτως ἐκλήθημεν υἱοί»[39]. Αὐτὴ ἡ ἀποκατάστασις τῶν σχέσεων κατὰ τὸ σχῆμα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὑπῆρξε βεβαίως γενικὴ καὶ δυναμική, ἀλλὰ δὲν ἐνεργεῖται αὐτομάτως, διότι ἀπόκειται εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον νὰ κατακτήσῃ τὴν θέσιν ἡ ὁποία εἶναι δι' ὅλους ἑτοίμη. Ἕκαστος ὀφείλει νὰ διεξαγάγῃ ἀμείλικτον πόλεμον ἐναντίον τῶν κακῶν τάσεων ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἔξωθεν παρορμήσεων. Εἶναι ὁ χαλεπώτερος τῶν πολέμων. Διότι δὲν ἔχει ἀνακωχὴν οὔτε κήρυκας οὔτε πρέσβεις οὔτε τίποτε ἄλλο ὡς αὐτά· εἶναι ἀκήρυκτος ὁ πόλεμος. Θὰ ὑποστῇ ἀπογοητεύσεις καὶ θλίψεις εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον, ἀλλ' αὗται δὲν πρέπει νὰ τὸν τρομάζουν. Τὰ παθήματα ἔχουν λυτρωτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ πλῆθος τῶν θλίψεων αὐξάνει τοὺς στεφάνους καὶ ὅσον μακρότερον ἂν πλεύσῃ πέλαγος ὁ ἔμπορος, τόσον περισσότερα φορτία συγκεντρώνει. Ἔγραφε ταῦτα ὅταν, εἰς τὴν ἐξορίαν εὑρισκόμενος, ἐσύρετο ἀπὸ τόπου εἰς τόπον[40]. Ἓν μόνον εἶναι λυπηρὸν διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἁμαρτία, τὰ δὲ παθήματα εἶναι σκιὰ καὶ κα-

37. *Εἰς Γένεσιν* PG 53, 270.
38. *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν* 16. PG 52, 789 ἑ.
39. *Εἰς Ἰωάννην* Ὁμ. 14,2.
40. *Ἐπιστολὴ* 4,3.

πνὸς καὶ ἀράχνη, τὰ ὁποῖα δὲν δύνανται νὰ παραβλάψουν τὴν ψυχήν[41].

Αἱ ἀρεταὶ ἀποτελοῦν τὰ ὅπλα τῶν Χριστιανῶν, τὸ ἰσχυρότερον δὲ καὶ πλέον ἀκαταμάχητον ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ προσευχή.

> «Εὐχῆς δύναμις δύναμιν πυρὸς ἔσβεσε, λεόντων θυμὸν ἐχαλίνωσε, πολέμους ἔλυσε, μάχας ἔπαυσε, χειμῶνας ἀνεῖλε, δαίμονας ἤλασεν, οὐρανοῦ πύλας ἠνέῳξε, δεσμὰ θανάτου διέκοψεν, ἀρρωστίας ἐφυγάδευσεν, ἐπηρείας ἀπεκρούσατο, πόλεις σειομένας ἔστησε, καὶ τὰς ἄνωθεν φερομένας πληγὰς καὶ τὰς παρὰ ἀνθρώπων ἐπιβουλὰς καὶ πάντα ἁπλῶς ἀνεῖλεν εὐχὴ τὰ δεινά»[42].

Ὅ,τι εἶναι διὰ τὸν ἰχθὺν τὸ ὕδωρ εἶναι διὰ τὸν Χριστιανὸν ἡ προσευχή· εἶναι ἡ ζωή. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ προσεύχεται ὁπουδήποτε εὑρίσκεται, εἰς τὴν ὁδόν, εἰς τὴν κλίνην, εἰς τὸ λουτρόν, ἀλλ' ἰδίως νὰ προσεύχεται εἰς τὸν ναόν, ὅπου ὑπάρχει πλῆθος πατέρων καὶ πλῆθος ἀδελφῶν, ὅπου ἀνυψώνεται ὁμοθυμαδὸν βοὴ πρὸς τὸν Θεόν, ὅπου ἐπικρατεῖ ὁμόνοια καὶ συμφωνία καὶ ἀγάπη.[43]

Εἰς τὸν ἀγῶνα βεβαίως δὲν εἶναι μόνος ὁ ἄνθρωπος, διότι ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ συνεργία μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὴν σωτηρίαν εἶναι κατὰ τὸν Χρυσόστομον «μέγα δόγμα»· δὲν ἀρκεῖ ἡ προθυμία τοῦ ἀνθρώπου, ἂν δὲν ἀπολαύσῃ τῆς ἄνωθεν ῥοπῆς, καὶ πάλιν δὲν θὰ κερδίσωμεν τίποτε ἀπὸ τὴν ἄνωθεν ῥοπήν, ἂν δὲν ὑφίσταται προθυμία[44]. Τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας εἶναι κοινὸν κατόρθωμα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἂν ἦτο μόνον ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ἔπρεπεν ὅλοι νὰ σωθοῦν· ἐὰν πάλιν ἦτο μόνον ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας ἀρετήν, θὰ ἦσαν περιττὰ ἡ παρουσία αὐτοῦ καὶ ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ἐνανθρωπήσεως[45].

Ἐνίοτε φαίνεται ὡς ἐὰν προηγῆται ἡ ἀνθρωπίνη προσπάθεια εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, διότι λέγει οὗτος κάποτε ὅτι, ὅταν ἔχῃ κανεὶς προθυμίαν καὶ σπουδήν, θὰ τοῦ δοθοῦν καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ ὅλα· ὅταν δὲ ἔρχεται κενὸς καὶ δὲν προσφέρῃ τὰ ἰδικά του, δὲν τοῦ δίδονται οὔτε τὰ ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ[46]. Χωρία ὡς αὐτὸ ἐπεκαλοῦντο οἱ Πελαγιανοὶ διὰ νὰ ἀποδείξουν τὸν Χρυσόστομον σύμφωνον πρὸς τὰς ἰδικάς των ἀπόψεις, προσάγονται δὲ καὶ σήμερον διὰ νὰ δειχθῇ ὅτι οὗτος προσεγγίζει εἰς τὸν ἡμιπελαγιανισμόν. Εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν ὅμως δὲν ἀπαντᾶται ὁ ὅρος ἡμιπελαγιανισμὸς καὶ ὅ,τι σημαίνεται δι' αὐτοῦ εἶναι ἡ ὀρθὴ ἄποψις. Ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος προϋποθέτει τὴν κλῆσιν παρὰ τοῦ Θεοῦ.

41. *Ἐπιστολή* 14,4 καὶ 1,1.
42. *Περὶ ἀκαταλήπτου* 5,5.
43. *Περὶ ἀκαταλήπτου* 3,6.
44. *Εἰς Ματθαῖον* Ὁμ. 82, 4. PG 58, 742
45. *Εἰς Ἐφεσίους* 1,2. «Εἰ δὴ ἀπὸ ἀγάπης μόνης, ἐχρῆν ἅπαντας σωθῆναι· εἰ δὲ ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἀρετῆς πάλιν μόνης, περιττὴ ἡ παρουσία αὐτοῦ καὶ πάντα τὰ οἰκονομηθέντα».
46. *Εἰς Ματθαῖον* Ὁμ. 45, 1. PG 58, 471.

«Καὶ γὰρ τοῦτο αὐτό, τὸ πίστει σωθῆναι, φησίν, οὐκ ἐξ ὑμῶν... Ὥστε οὐδὲ τὸ μικρὸν τοῦτο ὑμέτερον ὅλον· καίτοι, εἰ καὶ προσήλθετε μυρίων ὄντες ὑπεύθυνοι κακῶν, οὐδὲ οὕτως ὑμῖν χάρις, ἀλλὰ τῷ Θεῷ»[47].

*Ἔσχατα*

Ὁ θάνατος εἶναι πέρασμα εἰς ἄλλην πατρίδα· «μεθίστασθαι ἀπὸ πατρίδος εἰς πατρίδα»[48], ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ ἀνταπόδοσις, ἤτοι ἡ τιμωρία τῶν πονηρῶν καὶ ἡ στέψις τῶν ἀγαθῶν. Ὁ Χριστὸς ἠγόρασεν ἀπὸ ἡμᾶς τὴν σωτηρίαν ἡμῶν καὶ μᾶς ἔδωσεν ἀρραβῶνα περὶ τούτου· ὁ ἀρραβὼν εἶναι προοίμιον ὁλοκληρώσεως, καὶ ἡ ὁλοκλήρωσις πραγματοποιεῖται διὰ τῆς λήψεως τῶν ἀποκειμένων ἀγαθῶν. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος συνεζητεῖτο εὐρύτατα τὸ πρόβλημα περὶ τῆς χρονικῆς διαρκείας τῆς κολάσεως, περὶ τοῦ ἂν δηλαδὴ αὕτη εἶναι προσωρινὴ ἢ ἀδιάλειπτος. Ἐνῶ δὲ τόσον οἱ ὠριγενίζοντες Ἀλεξανδρινοί, ὅσον καὶ οἱ Ἀντιοχειανοί, ὡς ὁ διδάσκαλος τοῦ Χρυσοστόμου Διόδωρος Ταρσοῦ, εἶχον ἀπορρίψει τὴν αἰωνιότητα αὐτῆς, οὗτος ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς αἰωνιότητος καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του ἡ γνώμη αὐτὴ ἐπεκράτησε πλέον γενικῶς. Ἡ ἀνταπόδοσις εἰς τὴν μέλλουσαν κατάστασιν πραγμάτων εἶναι φυσικὴ κατάληξις τῆς θεοδικίας, διότι δὲν εἶναι ἠθικῶς νοητὸν καὶ ἀνεκτὸν οἱ μὲν ἀγαθοὶ νὰ πάσχουν, οἱ δὲ πονηροὶ νὰ εὐημεροῦν, χωρὶς δικαίαν ἀντιστροφὴν τῶν ὅρων αὐτῶν εἰς τὸ μέλλον. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ἑτοιμάσει ἄλλην ζωὴν καλυτέραν καὶ λαμπροτέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ στεφανώσῃ τοὺς ἀθλητὰς τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀρετῆς, παρουσίᾳ ὅλης τῆς οἰκουμένης[49]. Εἶναι γνωστὸν ἐπιχείρημα τὸ ὁποῖον ἀνέπτυξεν ἰδιαιτέρως ἡ ἀπολογητικὴ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας.

Ἡ μέλλουσα ζωὴ διὰ τοὺς ἐναρέτως ζῶντας εἶναι μετάστασις ἀπὸ τὰ χειρότερα εἰς τὰ καλύτερα, ἀπὸ τὰ πρόσκαιρα εἰς τὰ μόνιμα καὶ ἀτελείωτα. Περὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν κατάστασιν ἐκείνην παρέχει μίαν εἰκόνα ἀναλογικὴν ἡ μεταμόρφωσις τοῦ Χριστοῦ· τὰ σώματα θὰ εἶναι φωτεινὰ καὶ ἐλαφρά, θὰ στεροῦνται ἀναγκῶν καὶ δὲν θὰ φέρουν ἱμάτια[50].

47. *Εἰς Α' Κορινθίους* Ὁμ. 1,1. PG 61,13.
48. *Εἰς Γένεσιν* Ὁμ. 37,3. PG 53,345.
49. *Εἰς Ἀνδριάντας* 1,9. PG 49,27 ἑ.
50. *Περὶ μελλόντων* 6. PG 51,352.

## Η ΜΝΗΜΗ

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἶναι ἀπὸ τὰς προσωπικότητας ἐκείνας αἱ

όποῖαι δίδουν πλούσιον περιεχόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν. Ἐπεβλήθη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν μεταγενεστέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν συγχρόνων του, ἀσχέτως τῆς στάσεως τὴν ὁποίαν ἐτήρησαν *ἀπέναντί του, ὡς ἀκαταπόνητος ποιμενάρχης*, ὡς ἀπαράμιλλος διδάσκαλος, ὡς σπουδαῖος συγγραφεύς.

Ὁ Θεοδώρητος, ὅπως ἐσημειώθη ἀνωτέρω, τὸν ἐχαρακτήρισε «μέγαν διδάσκαλον τῆς οἰκουμένης»[1], καὶ τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς του τονίζει ὅτι «ἡ τοῦ στόματός σου καθάπερ πυρσὸς ἐκλάμψασα χάρις τὴν οἰκουμένην ἐφώτισεν». Τὸ 1908 ὁ πάπας τῆς Ρώμης Πίος Ι' τὸν ἀνεκήρυξε προστάτην τῶν ἱεροκηρύκων τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν κατέχει αὐτὴν τὴν θέσιν αὐτοδικαίως καὶ αὐτομάτως χωρὶς καμμίαν ἀνακήρυξιν.

Τὸ ὄνομά του γεμίζει τὰς σελίδας τῶν μεταγνεστέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τὰς καρδίας τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης. Ἡ λειτουργία, ἡ ὁποία φέρει τὸ ὄνομά του καὶ ὁπωσδήποτε διατηρεῖ εὐχὰς συντεταγμένας ὑπ' αὐτοῦ, ἐπικρατήσασα ὡς ἡ κανονικὴ λειτουργία εἰς ὁλόκληρον τὴν ὀρθοδοξίαν, τὸν διατηρεῖ κυρίαρχον τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἐπὶ καθημερινῆς βάσεως.

Ἡ μνήμη τοῦ Χρυσοστόμου τελεῖται τὴν 15 Νοεμβρίου, τὴν 27 Ἰανουαρίου (ἀνακομιδὴ) καὶ τὴν 30 Ἰανουαρίου μετὰ τῶν δύο ἄλλων μεγάλων ἱεραρχῶν ἀπὸ τοῦ ια' αἰῶνος.

Τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα ἐπελέγησαν διὰ νὰ συστήσουν αὐτὴν τὴν ἰδιαιτέραν θεολογικὴν τριάδα, ἡ ὁποία συγκεντρώνει τὴν τιμὴν καὶ τὸν σεβασμὸν τῶν πιστῶν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ συνόλου τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ δύο Καππαδόκας θεολόγους συνεδέθη εἷς Ἀντιοχειανός, ὁ ὁποῖος μάλιστα δὲν ἦτο σύγχρονος αὐτῶν, εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικόν.

Εἷς ἀπὸ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Χρυσόστομος συνεδέθη ἐν προκειμένῳ μὲ τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον, εἶναι ὅτι ὅλαι αἱ φάσεις τῆς σταδιοδρομίας του ἔχουν ἕνα παραλληλισμὸν μὲ τὴν σταδιοδρομίαν ἐκείνων· μετὰ τὰς σπουδὰς δικηγορία, μετὰ τὴν δικηγορίαν θεολογικαὶ σπουδαί, πρόσκαιρος ἐρημιτικὴ ἄσκησις, ἀνάληψις ἀνωτάτων εὐθυνῶν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ὀργανισμόν, ὀξεῖα κριτικὴ κατὰ τῆς ἀδικίας, σύγκρουσις μὲ τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν. Ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι προσέφεραν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ παρομοίας δυσμενεῖς συνθήκας. Τρίτος λόγος εἶναι ὅτι ἐτήρησαν τὸ θεολογικὸν μέτρον, διορθοῦντες ὁ δύο πρῶτοι τὰς ἀκρότητας τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, ὁ Χρυσόστομος τὰς ἀκρότητας τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς.

1. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,34.

Τέλος πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος ἀποδίδει, ὡς καὶ ἐκεῖνοι, τὴν ἁρμόζουσαν ἀξίαν εἰς τὴν κοσμικὴν παιδείαν. Διὸ καὶ ἡ ὀρθόδοξος συνείδησις κατέστησε καὶ τοὺς τρεῖς προστάτας τῶν γραμμάτων.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΙΣ

ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, *Διάλογος*.
ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 2–23. 7, 25–45.
ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8, 2–28.
ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 27–36.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Βίος καὶ πολιτεία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*.
*Ἐγκώμια* ἐκδοθέντα ὑπὸ Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν* καὶ ἀνάτυπον 1925 (Κοσμᾶ Βεστίτωρος), *Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* καὶ ἀνάτυπον 1926 (Νεοφύτου Ἐγκλείστου), *Ἐκκλ. Φάρος* καὶ ἀνάτυπον 1932, *Θεολογία* καὶ ἀνάτυπον 1934 (Νικήτα Παφλαγόνος).
*Anal. Bolland.* 1934, 51–56.
Le NAIN de TILLEMONT, *Mémoirs pour servir à l' histoire ecclés.* 11, Paris 1706, 1–405, 547–626.
J. STILTING, «De S. Johanne Chrysostomo commentarius historicus», *Acta Sanct.* Sept. 4, Antwerpae 1753, 401–709.
A. NEANDER, *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche*, 1–2, Berlin 1821, 1822. 1858⁴.
E. MARTIN, *S. Jean Chrysostome, ses oeuvres et son siècle*, 1–3, Montpellier 1860.
FR. BÖHRINGER, *Johannes Chrysostomus und Olympias*, Stuttgart 1876².
W. R. W. STEPHEN, *Saint John Chrysostom. His life and times*, London 1880.
FR. LUDWIG, *Der heilige Johannes Chrysostomus in seinem Verhältnis zum byzant. Hof*, Braunsberg 1883.
P. UBALDI, *La sinodo ad Quercum dal' anno 403*, Torino 1902.
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μελέτη περὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1902.
A. PUECH, *S. Jean Chrysostome*, Paris 1900. 1905⁵.
ΧΡΥΣΟΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος*, Ἀλεξάνδρεια 1908.
*Χρυσοστομικά, Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo*, a cura del comitato per il 15° centenario della sua morte, Roma 1908.
H. LIETZMANN, *Pauly-Wissowa Realenz.* 9 (1916), 1811–1828.
P. E. LEGRAND, *Saint Chrysostome*, Paris 1924.
G. BARDY, *Dict. de Théol. Cath.* 8 (1924), 660–690.
I. GIORDANI, *S. Giovanni Crisostomo*, Padova 1929.
C. BAUR, *Der Heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, 1–2, München 1929, 1930. Ἀγγλ. μετάφρασις, London 1959.
ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, *Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1931.
«Ζωῆς», *Ἰωαννης ὁ Χρυσόστομος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθῆναι 1932.

RILLO DE ALBORNOZ, *San Juan Crisostomo y su Influencia social en el imperio bizantino del s. IV*, Madrid 1934.

DZEGA, *Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου μετ' ἀναλύσεως τῶν ἔργων του* (ρωσιστί), Uzhgorod 1936.

TWATER, *St. John Chrysostom*, Milwaukee 1939.– *St. John Chrysostom, Pastor and Preacher*, London 1959. Καὶ γαλλιστί, Tours 1961.

)ULARD, *Saint Jean Chrysostome, sa vie, son oeuvre*, Paris 1949.

ISTANZA, *De heil. Joh. Chrysostomus*, Haarlem 1952.

ιΒΑΣ ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος βάσει τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1952.

TAUDELLA, *Encicl. Cattol.* 6 (1955), 534–543.

ΩΑΝΝΙΔΗΣ, «Οἱ θεῖοι παράγοντες ἐν τῇ ἁγίᾳ ζωῇ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου», *Ἐπετ. Θεολογ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 1955–1956, 179–208.

GHEORGHIU, *Saint Jean Bouche d' Or*, Paris 1957, μετάφρ. ἀπὸ ρουμανικήν. Τὸ αὐτὸ εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν, Köln 1960.

GH COMAN, «Personalitatea sf. Ioan Gura de Aur», *Studi Teol* 9 (1957), 595–616.

.. VANDENBERGHE, *John of the Golden Mouth*, Westminster 1958.– *St. John Chrysostom and Olympias*, London 1959.– *Saint Jean Chrysostome et la parole de Dieu*, Paris 1961.

;. DE CARVALHO, *S. João Crisostomo o Boca de ouro*, Lisboa 1959.

FESTUGIÈRE, *Antioche paienne et Chrétienne*, Paris 1959.

ΕΞΙΟΥ, *Ὁ φλογερὸς μαχητής. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, Ἀθῆναι 1961.

ΙΤΗΣ, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς πνευματικὸς ἡγέτης*, Ἀθῆναι 1961.

RDIF, *Jean Chrysostome*, Paris 1963.

NDONELLA, *Giovanni Crisostomo*, Torino 1965.

RRARI, «Los des ciudades cristianas de san Juan Crisóstomo: Antiochia (Matt. hom. 66), y Constantinopla (Act. Ap. hom. 11), *Boletin de la Real Academia de la Historia* 158 (1966), 25–105.

ίσιον, *Studies on St. John Chrysostom*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 18, Θεσσαλονίκη 1973.– Μελέται: Παναγ. Κ. Χρήστου, Emm. Amand de Mendieta, Jean Coman, M.– L. Guillaumin, A.– M. Malingrey, M. Richard, Panag. Nicolopoulos, J. Dumortier, M. Aubineau, J. Munitiz, R. Carter.

I OMMESLAEGHE, «Une vie acéphale de S. Jean Chrysostome dans le Batopedinus 73», *Anal. Boll.* 94 (1976), 317–356.

SQUATO, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo. Paganesimo e cristianesimo ad Antiochia e Constantinopoli nel IV secolo*, Roma 1976.

N OMMESLAEGHE, «Jean Chrysostome en conflit avec l' impératrice Eudoxie», *Anal. Boll.* 97 (1979), 131–159.– «Jean Chrysostome et le peuple de Constantinople», *Anal. Boll.* 99(1981), 329–349.

W. G. LIEBESCHUETZ, «Friends and enemies of John Chrysostom», *Maistor, Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, 85–112.

ΑΜΜΑΤΑ

*σεις γενικαὶ*

TON DU DUC, 1–12, Paris 1609–1633.

Y SAVILE, 1–8, Eton 1612.

BERNHARD DE MONTFAUCON, 1–13, Paris 1718–1738.
PG 47–64. Τὸ κείμενον τοῦ Montfaucon, διὰ τὸ ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον τοῦ Field.
J. BAREILE, 1–19, Paris 1865–1873, κείμενον τοῦ Montfaucon μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως.
Sources Chrétiennes, τ. 13, 28, 50, 79, 103, 117, 125, 138, 187, 188, 272, 277, 300, 304.
ΕΠΕ, Ἰωάννης Χρυσόστομος, τ. 1–40, Θεσσαλονίκη 1973–1989, μετὰ νεοελληνικῆς μεταφράσεως.
S. HAIDACHER, διάφορα ἐκλόγια ἀπὸ Σειράς. «Studien über Chrysostomus-Eklogen», *Sitzungsber. der Wiener Akad.* Phil. Hist. Kl. 144,4, Wien 1902.– «Chrysostomus-Fragmente zu den Kath. Briefen», *Zeit. für Kath. Theol* 26 (1902), 190–194.– «Chrysostomus-Fragmente unter den Werken des hl. Ephräm Syrus», *Zeit. für Kath. Theol.* 30 (1906), 178–183.– «Chrysostomus-Fragmente im Maximos-Florilegium und in den Sacra Parallela», *Byz. Zeit.* 16 (1907), 168–201.– «Chrysostomus-Fragmente», *Χρυσοστωμικά*, Roma 1908, 217–234.
C. MARTIN, Un Florilège grec d' homélies christologiques des IV[e] et V[e] siècles sur la nativité», *Le Muséon* 54 (1941), 17–57.
*Clavis Patrum Grecorum*, ὑπὸ M. GEERARD, II, Brepols-Turnhout 1974, 492–672. Αἱ ἐπὶ μέρους ἐκδόσεις λεπτομερῶς.
CHR. BAUR, «L' entrée littéraire de S. Chrysostome dans le monde latin», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 8(1907), 249–265.
A. WILMART, «La collection des 38 homélies latines de Saint Jean Chrysostome», *Journ. of Theol. Stud.* 19 (1917), 305–327.
M. FLECHIA, «La traduzione di Burgundio Pisano delle Omelie di S. Giovanni Crisostomo sopre Matteo», *Aevum* 26 (1952), 113–130.
C. BACHA, «S. Jean Chrysostome dans la littérature arabe», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 173–187.
G. GRAF, «Arabische Chrysostomos-Homilien», *Theol. Quartalschr.* 92 (1910), 185–214.– «Geschichte der Christl. arabishen Literatur», I, Vaticano, 1944, 337–354.
E. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἐν τῇ ἀραβικῇ γραμματείᾳ», *Ἐκκλ. Φάρος* 47 (1948), 67–80, 161–167.
ΜΕΧΙΤΑΡΙΣΤΑΙ, *Ὁμιλίαι εἰς Ματθαῖον* (ἀρμ.) τ. 1–2, Venetiae 1826. *Ὁμιλίαι εἰς Ἐπιστολὰς Παύλου*, τ. 1–3, Venetiae 1861, 1862. *Εἰς Ἠσαΐαν*, Venetiae 1880.
G. AUCHER, «S. Giovanni Crisostomo nella letteratura armena», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 143–197.
M. TAMARATI, «S. Jean Chrysostome dans la littérature géorgienne», *Χρυσοστομικά* Roma 1908, 213–216.
G. PERADZE, «Die Altchristliche Literatur in georgiescher Ueberlieferung. Johannes Chrysostomus», *Orient. Chr.* 3, 6 (1931), 97–107.
E. A. W. BUDGE, *Coptic Homilies*, London 1910, 1–45, 46–57, 133–143, 147–191, 192–203, 275–285.
F. MIKLOSICH, *Monumenta linguae palaeoslovenicae*, Wien 1851.
A. PALMIERI, «San Giovanni Crisostomo nella letteratura russa», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 189–212.
*Codices Chrysostomici Graeci*
I Brittaniae et Hiberniae, ὑπὸ M. Aubineau, Paris 1968.

II Germaniae, ὑπὸ R. E. Carter, Paris 1968.
III Americae et Europae Occidentalis, Paris 1970
IV Austriae, ὑπὸ W. Lackner, Paris 1981.
V Italiae, pars I, ὑπὸ R. E. Carter, Paris 1983.

J. PAULSON, *Symbolae ad Chrysostomum Patrem* 1–2, Lund 1889 ἑ.

J. DUMORTIER, «Des quelques principes d' ecdotique, concernant les traités de Saint Jean Chrysostome», *Mélanges de Sc. Relig.* 9 (1952), 63–72.

M. AUBINEAU, «Une enquête dans les manuscrits Chrysostomiens: Opportunité, difficultés, premier bilan», *Rev. Hist. Ecclés.* 63 (1968), 5–26.– Ἄρθρα διάσπαρτα εἰς περιοδικά. *Κληρονομία* 7 (1975), 116–121.– *Anal. Boll.* 93 (1975), 349–355.– *Corona Gratiarum I*, Brugge 1975, 52–67.– *Vetera Christianorum* 12 (1975), 317–313.– *Vigiliae Christ.* 29 (1975), 55–64.– *Anal. Boll.* 94 (1976), 394.– *Jahrb. Oesterr. Byz. Ges.* 25 (1976), 25–30.– *Orient. Chr. Period.* 42 (1976), 76–91.

L. ACKERMANN, *Die Beredsamkeit des hl. Johannes Chrysostomus*, Würzburg 1889.

A. NÄGELE, «Johannes Chrysostomus und sein Verhältnis zum Hellenismu», *Byz. Zeit.* 13 (1904), 73–113.– «Die Bedeutung des hl. Johannes Chrysostomus in der Literatur», *Die Kultur* 9 (1908), 135–160.

H. DEGEN, *Die Tropen der Vergleichung bei Johannes Chrysostomos*, Freiburg 1921.

S. BEZDECHI, «Johannes Chrysostomus et Plato», *Ephem. Dacoromana* 1 (1923), 292–337.

F. W. A. DICKINSON, *The use of the optative mood in the works of St. John Chrysostom*, Washington 1926.

S. SKIMINA, *De Joannis Chrysostomi rhythmo oratorio*, Cracovia 1927.

P. R. COLEMAN-NORTON, «Saint John Chrysostom and the Greek philosophers». *Class. Philology* 25 (1930), 305–317.– «St. Chrysostom's use of Josephus» αὐτόθι 28 (1932), 213–221.

M. SOFFRAY, «Saint Jean Chrysostome et la littérature paienne», *Phoenix* 2 (1947–1948), 82–85.

W. A. MAAT, *A rhetorical study of St. John Chrysostom's De sacerdotio*, Washington 1944.

L. CASTIGLIONI, «Decisa fortificibus XLIII-XLV», *Rendiconti Istit. Lombardo di sc. e lettere* 83 (1950), 41–62.

J. DUMORTIER, «Platon et saint Jean Chrysostome», *Congrès de Tours*, Paris 1954 262–265.

## Πραγματεῖαι

C. FABRICIUS, *Zu den Jugendschriften des Johannes Chrysostomos*, Lund 1962.

## *Ἀσκητικαὶ πραγματεῖαι*

PG 47.– ΕΠΕ *Ἰωάννης Χρυσόστομος*, 28 Θεσσαλονίκη 1978 καὶ 29 Θεσσαλονίκη 1981.

*Sources Chrétiennes* 117 Πρὸς Θεόδωρον (1966), ὑπὸ J. Dumortier, 125 Περὶ Παρθενίας (1966) ὑπὸ H. Musurillo, B. Grillet, 138 Εἰς νεαρὰν χήραν, περὶ μονανδρίας (1968) ὑπὸ G. H. Ettlinger, B. Grillet.

D. RUIZ BUENO, *San Juan Crisóstomo, Tratados Ascéticos*, Madrid 1957.

W. HEFFING, «Eine arabische Version der zweiten Paraenesis des Johannes Chrysostomus an den Mönch Theodorus», *Oriens Christ.* 12–14 (1925), 71–98.

A. Moulard, *Saint Jean Chrysostome le defenseur du mariage et l' apôtre de la virginité*, Paris 1923.

J. Stiglmayr, «Zur Aszese des hl. Chrysostomus», *Zeit. für Aszese u. Myst.* (1928), 29–49.

L. Meyer, «Perfection Chrétienne et vie solitaire dans la pensée de St. Jean Chrysostome», *Rev. d' Asc. et Myst.* 14 (1933), 232–262.– «Liberté et moralisme chrétien dans la doctrine spirituelle de St. Jean Chrysostome», *Rech. Science Relig.* 23 (1933), 283–305.– «St. Jean Chrysostome, Maître de perfection Chrétienne», Paris 1933, 229–267.

D. Gorce, «Mariage et perfection chrétienne d' après S. Jean Chrysostome», *Ét. Carmélit.* 21 (1936), 245–284.

J. Dumortier, «Le mariage dans les milieux d' Antioche et de Byzance d' aprés S. Jean Chrysostome», *Lettres d' humanité* 6 (1946), 102–166,– «Les idées morales de S. Jean Chrysostome», *Mél. Science Relig.* 12 (1955), 27–36.

G. Jouassard, «Ad Theodorum Lapsum», *Histor. Jahrb Görresges.* 77 (1958), 140–150.

## Ποιμαντικαὶ πραγματεῖαι

PG 48. 623–692 (Περὶ ἱερωσύνης). 47, 495–532 (συνείσακτοι).

ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 28, 33–309 (περὶ ἱερωσύνης). 29, 294–447 (συνείσακτοι).

J. A. Nairn, *De sacerdotio of S. John Chrysostom*, Cambridge 1906.

J. Dumortier, Saint Jean Chrysostome, *Les cohabitations suspectes*. Les Belles Lettres, Paris 1955.

S. Colombo, *San Giovanni Crisostomo, Dialogo del Sacerdotio*, Torino 1934.

Anne-Marie Malingrey, *S. Jean Chrysostome. Sur le sacerdoce*, Sources Chrét. 272, Paris 1980.

A. Cognet, *De Ioannis Chrysostomi Dialogo qui inscribitur Περὶ ἱερωσύνης λόγοι ἕξ*, Paris 1900.

A. Nägele, «Zeit und Veranlassung der Abfassung des Chrysostomus – Dialogs De sacerdotio», *Hist. Jahrb. Görresges.* 37 (1916), 1–48.

J. Stiglmayr, «Die historische Unterlage der Schrift des heil. Chrysostomus über das Priestertum», *Zeit. Kath. Theol.* 41 (1917), 413–449.

A. Kulemann, *Das christliche Lebensideal des Chrysostomus auf Grund seiner Schrift Περὶ ἱερωσύνης*, Berlin 1924.

W. A. Maat, *A rhetorical study of S. John Chrysostom's De sacerdotio*. Washington 1944.

F. Ogara, «La homilia intitulada De sacerdotio liber septimus», *Gregor.* 27 (1946), 145–155.

E. Boularand, «Le sacerdoce, mystère de crainte et d' amour chez S. Jean Chrysostome», *Bull. Lit. Ecclés* 72 (1971), 3–36.

P. G. Alves de Sousa, *El sacerdocio ministerial en los libros De sacerdocio de San Juan Crisóstomo*, Pamplona 1975.

## Ἠθικαὶ καὶ παιδαγωγικαὶ πραγματεῖαι

PG 52, 49–480. Τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται.

PG 52, 479–528. Πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας.

ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 33, 477–635 πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας.

ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 30, Περὶ κενοδοξίας.
ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 31, Τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα.
F. SCHULTE, *Joh. Chrysostomus, De inani gloria et de educandis liberis*, München 1914.
B. K. EXARCHOS, *Joh. Chrysostomus Ueber Hoffart und Kindererziehung*, München 1955.
A. M. MALINGREY, *Jean Chrysostom, Sur la vaine gloire et l' education des enfants*, Sources Chrét. 188, Paris 1972.– *Lettre d' exil*, Sources Chrét. 103, Paris 1964.
S. SEIDLMAYER, *Die pädagogik des Joh. Chrysostomus*, München 1923.
B. ΕΞΑΡΧΟΣ, «Ἡ γνησιότης τῆς πραγματείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων». *Θεολογία* 19 (1941–1948), 153–170, 340–355, 559–571.
Δ. ΜΩΡΑΙΤΗΣ, «Ἡ γνησιότης τῆς πραγματείας περὶ κενοδοξίας» *Θεολογία* 19 (1941–1948), 718–733.
A.-M. MALINGREY, «Une ancienne version latine du texte de Jean Chrysostome (Quod nemo laeditur)», *Sacris Erudiri* 16 (1965), 320–354.
FR LEDUC, «Le thème de la vaine gloire chez Saint Jean Chrysostome», *Proche-Or. Chrét.* 19 (1969), 3–32.
A. K. DANASSIS, *Johannes Chrysostomos. Pädagogisch-psychologische Ideen in seinem Werk*, Bonn 1971.
A. CIOFFI, «L' eredità e retorica (diatriba e sentenza) nel Quod nemo laeditur nisi a seipso di Giovanni Crisostomo», *Nicolaus* 6 (1978), 3–45.

*Ἀπολογητικαὶ πραγματεῖαι*

PG 50, 533–572. Εἰς Βαβύλαν. Κατὰ Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων.
ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 34 Κατὰ Ἰουδαίων καὶ Ἐθνικῶν, Πρὸς Βαβύλαν.
MARGARET SCHATKIN, *John Chrysostom de sancto Babyla, contra Julianum et Gentiles*, Ann Arbor 1968.
N. G. MCKENDRICK, *Quod Christus sit deus* (μικροταινία), Ann Arbor Mich. 1966.
A. NÄGELE, «Chrysostomos und Libanios», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 111–142.
M. HEIDENTHALLER, *Johannes Chrysostomus, Nachweis der Gottheit Christi*, Linz 1951.
M. SCHATKIN, «The authenticity of St. John Chrysostom's De sancto Babyla, contra Julianum et Gentiles», *Kyriakon I, Festschrift Johannes Quasten* Münster i. W. 1970, 474–489.– *John Chrysostom as apologist*, Analecta Vlatadon 50, Thessalonike 1987.
AMAND DE MENDIETTA, «L' amplification d' un thème socratique et stoicien dans l' avant-dernier traité de Jean Chrysostome», *Byzantion* 36 (1966), 353–381.

*Ὁμιλητικὴ δραστηριότης*

L. ACKERMANN, *Die Beredsamkeit des hl. Joh. Chrysostomus*, Würzburg 1889.
ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡρ ῥήτωρ καὶ διδάσκαλος*, Τεργέστη, 1898.
T. E. AMERINGER, *The stylistic influence of the second sophistic on the panegyrical sermons of St. John Chrysostom*, Washington 1921.
Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς ἱεροκήρυξ*, Ἀθῆναι 1924.

M. A. Burns, *Saint John Chrysostom's Homilies on the statues. A study of their rhetorical qualities and forms*, Washington 1930.
M. Soffray, *Recherches sur la syntaxe de S. Jean Chrysostome d'après les homélies Sur les statues*, Paris 1939.
M. Simonetti, «Sulla struttura dei panegyrici di S. Giovanni Crisostomo», *Rendicondi Istit. Lombardo di sc. e lettere* 86 (1950), 159–180.
Χρυσ. Θεμέλης, «Ἡ κοσμητικὴ φρασεολογία εἰς τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον ἐν τῇ ἐν χρήσει ὑμνογραφίᾳ», *Θεολογία* 28 (1957), 173–189.

*Δογματικοὶ λόγοι*

PG 48, 701–812, Κατὰ Ἀνομοίων, Περὶ Ἀκαταλήπτου.
PG 48, 843–942, Κατὰ Ἰουδαίων λόγοι ὀκτώ.– PG 49, 241–276. Περὶ δαιμόνων καὶ κακίας.– PG 50, 417–432. Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν.– PG 50, 749–774. Περὶ εἱμαρμένης καὶ προνοίας.
A.– M. Malingrey, *Jean Chrysostome, Sur l' incomprehensibilité de Dieu*, Sources Chrét. 28bis, Paris 1970.– *Sur la providence de Dieu*, Sources Chrét. 79, Paris 1961.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, 35, 8–415, Κατὰ Ἀνομοίων, περὶ ἀκαταλήπτου.
Π. Κ. Χρήστου, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου Περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ*, Ἀθῆναι 1953.
L. Canet, «Pour l' édition de S. Jean Chrysostome Adversus Judaeos», *Mélanges d' arch. et d' hist. de l' École Francaise de Rome* 34 (1914), 97–200.
R. Otto, «Chrysostomus über das Unbegreifliche in Gott, das ganz Andere», *Aufsätze das Nyminose Betrefend*, Gotha 1929[4].
J. Daniélou, «L' incomprehensibilité de Dieu d' apres Saint Jean Chrysostome», *Rech. Science Relig.* 37 (1950), 176–194.
S. Haidenthaller, *Nachweis der Gottheit Christi. Acht Predigten über alttestamentlichen Gesetz und Evangelium*, Linz 1951.
Π. Χρήστου, «Ὁ Ἄιγγος ἐνώπιον τῆς θείας παρουσίας κατὰ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον», *Θεολογικὰ Μελετήματα* 2, Θεσσαλονίκη 1975, 269–272.
Th. P. Halton, «St. John Chrysostom De fato et providentia», *Traditio* 20 (1964), 1–24.

*Εἰς Ἀνδριάντας*

PG 49, 15–222.
E. Sommer, Paris 1856.– E. Ragon, Paris 1887.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. 31–32.
R. Göbel, *De Ioannis Chrysostomi et Libanii orationibus quae sunt de seditione Antiochensium*, Göttingen 1910.
M. A. Burns, βλ. ἀνωτέρω.– M. Soffray, βλ. ἀνωτέρω.

*Περιστατικοὶ Λόγοι ἐν Κωνσταντινουπόλει*

PG 52, 391–396. 395–414.– 52, 413–420.– 52, 421–426.– 52, 427–432. 52, 435–438. 52, 439–442. 52, 443–448. 52, 449–460.
B. de Montfaucon, *Ioannis Chrysostomi Opera omnia III*, Roma 172, 424ἑξ., ὁμιλία μετὰ τὴν ἐπάνοδον β'.
E. Sommer, Paris 1858, Εἰς Εὐτρόπιον.
J. H. Vérin, Paris 1875, Εἰς Εὐτρόπιον.
A. Wenger, «L' homélie de saint Jean Chrysostome à son retour d' Asie», *Rev. Ét. Byz.* 19 (1961), 110–123.

ΕΠΕ, *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἔργα*, τόμ. 33, Θεσσαλονίκη 1985.
R. CASTELLI, *Il poema di Claudiano in Eutropium e l' omelia di S. Giovanni Crisostomo Εἰς Εὐτρόπιον*, Verona 1899.

*Λόγοι ἐπὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς*

PG 48, 945–952. 48, 953–962. 50, 653–662. 50, 713–716. 51, 347–354. 51, 353–364. 51, 363–372. 51, 261–272. 56, 263–272. 56, 279–292. 64,453–462. 64, 473–480.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*. 31, Θεσσαλονίκη 1979.
G. J. THEOCHARIDES, *Beiträge zur Geschichte des byzant. Profantheaters im 4 und 5 Jahrh. hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos*, München 1940.
P. M. STRIEDL, *Antiker Volksglaube bei Johannes Chrysostomus*, Würzburg 1948.
G. TRAVERSARI, «Tetimimo e colibétra. Ultime manifestazioni del teatro antico», *Dioniso* 1950, 18–35.

*Κατηχητικοὶ Λόγοι*

PG. 49, 223–240.
Αθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca sacra*, Petrograd 1909, XX–XXV καὶ 154–183.
A. WENGER, *Jean Chrysostome Huit catéchèses baptismales inédits*, Sources Chrét. 50, Paris 1957. 1970².
S. HAIDACHER, «Eine unbeachtete Rede des hl. Chrysostomus an Neugetaufte», *Zeit. Kath. Theol.* 28 (1904), 168–186.
J. A. WEAVER, *Catechetical themes in the post–baptismal teaching of St. John Chrysostom*, διατριβή, Cathol. Univ. of America 1964.
TH. FINN, *The liturgy of baptism in the baptismal instructions of St. John Chrysostom*, Washington 1967.
P. W. HARKINS, «Chrysostome's Sermo ad Neophytos», *Studia Patristica* X/1 (1970), 112–117.
T. HARJUNPÄÄ, «St. John Chrysostom in the light of his catechetical and baptismal homilies, *Luther. Quart.* 29 (1977), 167–195. Καὶ φιλλανδιστὶ *Ortodoksia*, Elsinki, 26 (1977), 38–73.

*Ἑορταστικοὶ Λόγοι*

PG 49, 277–350. Ἐννέα λόγοι εἰς Μ. Τεσσαρακοστὴν περὶ μετανοίας.
PG 55, 519–526. Εἰς τὴν Μ. Ἑβδομάδα. PG 49, 373–392 Εἰς Προδοσίαν Ἰούδα α' β'. PG 50, 715–720 Εἰς προδοσίαν Ἰούδα γ'. PG 49, 393–418. Εἰς τὸν Σταυρόν. 50, 432–442. 52, 765–772 Εἰς τὸ Πάσχα. 50, 441–452. 52, 773–792 Εἰς τὴν Ἀνάληψιν. 50. 453–470 Εἰς τὴν Πεντηκοστην. 49, 351–372. 56, 385–394 Εἰς Χριστούγεννα. 49, 363–372 Εἰς τὴν Βάπτισιν.
ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, τ. 35, Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, Εἰς τὸν Σταυρὸν α', τ. 36 Εἰς τὸν Σταυρὸν β' γ', Εἰς τὴν ἀνάστασιν καὶ τὸ Πάσχα, Εἰς τὴν Σαμαρεῖτιδα, Εἰς τὴν Ἀνάληψιν α' β', Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν α' β'.
A. BAUMSTARK, «Die Zeit der Einführung des Weihnachtsfestes in Konstantinopel», *Oriens Christianus* 2 (1902), 441–446.
K. LÜBECK, «Die Einführung des Weihnachtsfestes in Konstantinopel», *Histor. Jhahrb. Görresges.* 28 (1907), 109–118.

E. MAHLER, «Zur Chronologie der Predigten wegen der Weihnachtsfeier», *Oriental. Literaturz.* 24 (1921), 59–63.
A. WENGER, «Notes inédites sur les empereurs Théodose I, Arcadius, Théodose II, Léon», *Rev. Ét. Byz.* 10 (1953), 47–59.
E. THEODOROU, «Saint Jean Chrysostome et la fête de Noël», *Lex Orandi* 40 (1967), 195–210.
J. A. MCKEVITT, *A critical édition of two homilies from the collection of 38 latin homilies of St. John Chrysostom. De Muliere Cananaena and De Pentecoste*, New York Univ. 1975.
B. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, *Αἱ περὶ σταυροῦ καὶ πάθους τοῦ Κυρίου ὁμιλίαι ἀνατολικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων*, Θεσσαλονίκη 1975, 140–161.

*Ὁμιλητικὸς περίγυρος εἰς μαρτύρια καὶ ναοὺς*

PG 63, 461–532.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. 36.

*Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι*

PG 50, 473–514 Εἰς ἀπόστολον Παῦλον.
PG 50, 515–706, λοιποὶ ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι - PG 52, 761–766, Εἰς Διόδωρον Ταρσοῦ.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, τ. 36, Θεσσαλονίκη 1983.
A. PIÉDAGNEL, *Jean Chrysostome, Panégyrique de Saint Paul*, Sources Chrét. 300, Paris 1983.
T. E. AMERINGER, *The stylistic influence of the second sophistic on the panegyrical sermons of St. John Chrysostom*, Washington 1921.
A. BARTOLOZZI, «Le due omelie crisostomiane Sul martire S. Romano», *Studi P. Ubaldi*, Milano 1937, 125–132.
F. OGARA, *El apostol san Pablo visto través de san Juan Crisostomo*, Roma 1944.
M. SIMONETTI, «Sulla struttura dei panegyrici di S. Giovanni Crisostomo», *Rendicondi Istit. Lombardo* 86 (1953), 159–180.

*Ἑρμηνευτικαὶ Ὁμιλίαι*

F. H. CHASE, *Chrysostom. A study in the history of biblical interpretation*, London 1887.
M. VON BONSDORFF, *Zur prädigttätigkeit des Johannes Chrysostomos*, Helsingfors 1922.
C. BAUR, «Der Kanon des Joh. Chrysostomus», *Theol. Quart.* 105 (1924), 258–271.
J. STIGLMAYR, «Antike Grosstädte im Spiegel der Chrysostomus-Homilien», *Stimmen der Zeit* 58 (1927), 170–185.
J. A. SAWHILL, *The use of athletic metafors in the biblical homilies of St. John Chrysostom*, Princeton 1928.
J. GOELLINGS, «Chrysostom's text of the Gospel of Mark», *Harv. Theol. Rev.* 24 (1931), 121–142.
I. MOISESCU, «Ἁγία Γραφὴ καὶ ἑρμηνεία αὐτῆς εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου» (ρουμανιστί), *Candela* 50–51 (1939–1940), 116–238.
ΒΑΡΝ. ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, *Ἡ περὶ τῶν ἁγίων Γραφῶν διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1947.
Γ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ θησαυροὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, Ἀθῆναι 1961².

Μ. ΣΙΩΤΗΣ, *Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι ὡς ἑρμηνευταὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθῆναι 1963.
R. A. KRUPP, *Saint John Chrysostom. A scripture index*, Lanham, New York, London 1984.

*Εἰς Γένεσιν*

PG 54, 581–630. Αἱ ἐννέα ὁμιλίαι.
PG 53–54, 21–580.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, τ. 2–5. τ.8, 9–187.
W. A. MARKOWICZ, *The text tradition of St. John Chrysostom's Homilies on Genesis*, University of Michigan 1953.– «Chrysostom's sermons on Genesis: A Problem», *Theol. Studies* 24 (1963), 626–664
F. ASENSIO, «El Crisostomo y su vision de la escritura en la exposición homilética del Genesis», *Estudios Biblicos* 32 (1973), 223–255.

*Εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης*

PG 54, 631–670, Εἰς τὴν Ἄνναν.
PG 54, 674–708, Εἰς Δαβὶδ καὶ Σαούλ.
ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. 7.

*Εἰς τοὺς ψαλμοὺς*

PG 55.
S. HAIDACHER, «Drei unedierte Chrysostomus - Texte einer Baseler Handschrift», *Zeit. Kathol. Theol.* 31(1907), 349–360.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. 5–7.
M. RICHARD, «Les premières chaînes sur le Psaultier», *Bull. d'Inform. Inst. Rech. Hist. des Textes* 5 (1957), 94 ἑξ.
C. BAUR, «Der ursprüngliche Unfang des Kommentars des hl. Johannes Chrysostomus zu den Psalmen», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 235–242.
C. MERCATI, *Alla ricerca dei nomi degli altri traduttori nelle omelie sui Salmi di S. Giovanni Crisostomo e variazioni su alcune catene del Salterio*, Vaticano 1952.
F. ASENSIO, «Luces crisostomianas sobre la oración en los Salmos», *Burgense* 22 (1981), 331–355. «La oración en los Salmos, según S. Juan Crisóstomo», αὐτόθι 23 (1982), 9–101.– «Encuento de la oración del Salmista con la cristiana en la visión de Crisostomo», *Estudios Biblicos* 39 (1981), 201–221.

*Εἰς τοὺς προφήτας*

PG 56, 163–192 Περὶ ἀσαφείας.
PG 56, 11–94. 97–142, Εἰς Ἠσαΐαν. PG 56, 153–162. PG 64, 739–1038. Εἰς Ἱερεμίαν.
ΕΠΕ *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, τ. 8, 189–509, Εἰς Ἠσαΐαν. τ. 8. 511–691, Εἰς Δανιήλ. 1, 304–386, Περὶ ἀσαφείας.
J. DUMORTIER, *Jean Chrysostome, Homélies sur Ozias*, Sources Chrét. 277, Paris 1981. *Jean Chrysostome, Commentaire sur Isaïe*, Sources Chrét. 304, Paris 1983.

*Εἰς τὰ Εὐαγγέλια*

PG 57 καὶ 58, Εἰς Ματθαῖον. Ἐπίσης PG 56, 411–428. PG 51, 17–64.
PG 48, 963–1052, Εἰς Πλούσιον καὶ Λάζαρον.

PG 59, Εἰς Ἰωάννην.

D. C. TIRONE, *S. Giovanni Crisostomo. Le omelie su S. Giovanni Evangelista*, 1–4, Torino 1944–1948.

ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα*, τ. 9–12, Εἰς Ματθαῖον. τ. 12–14 Εἰς Ἰωάννην.

G. D. DICKS, *The Matthean text of Chrysostom in his homilies on Matthew*. Chicago 1947.

A. ULEYN, *De redeleer van Johannes Chrysostomus in zijn Matthäus Kommentaar*, Louvain 1956.– «La doctrine morale de S. Jean Chrysostome dans le Commentaire sur S. Matthieu et ses affinités avec la diatribè», *Rev. Univ. Ottava* 27 (1957), $5^{*}$-$25^{*}$, $99^{*}$-$140^{*}$.

P. W. HARKINS, *Text tradition of Chrysostom's commentary on John*, Michigan Univ. 1948.

J. FÖRSTER, *Die Exegese des vierten Evangeliums in den Johannes- Homilien des Chrysostomus*, Berlin 1951.

M. NISCOVEANU, «Doctrina sfintului Ioan Gura de Aur in comentarial sau la predica de pe Munte», *Studi Teol.* 17 (1965), 541–570.

J. COMAN, «Le rapport de la justification et de la charité dans les homélies de S. Jean Chrysostome à l' épître aux Romains», *Studia Evangel.* 5 (1968), 248–271.

R. BRÄNDLE, *Matth. 25, 31–46 im Werk des Joh. Chrysostomus*, Tübingen 1979.

B. GOODALL, *The Homilies of St. John Chrysostom on the letters of St. Paul to Titus and Philemon. Prolegomena to an edition*. Berkeley 1979.


*Εἰς τὰς Πράξεις*


PG 51, 65–112. 51, 113–156. 60, 13–384.

ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. 15, $16^{A}$, $16^{B}$.

E. R. SMOTHERS, «Le texte des homélies de S. Jean Chrysostome sur les Actes des Apôtres», *Rech. de Science Relig* 27(1937), 513–548.– «A problem of text in Saint John Chrysostom», *Rech. de Science Relig.* 239( 1951), 416–427.

F. T. CIGNAC, «The text of Acts in Chrysostom's homilies», *Traditio* 26 (1970), 308–315.


*Εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου*


F. FIELD, *Interpretatio omnium epistularum paulinarum*, 1–7, Oxford 1845–1862.

PG 60, 391–682 καὶ 51, 155–208 Εἰς Ρωμαίους.

PG 61, 9–382 καὶ 51, 207–272 Εἰς Α' Κορινθίους.

PG 61, 381–610 καὶ 51, 271–310 Εἰς Β' Κορινθίους.

PG 61, 611–682 καὶ 51, 371–388 Εἰς Γαλάτας.

PG 62, 7–176 Εἰς Ἐφεσίους.

PG 62, 177–298 Εἰς Φιλιππησίους. 62, 299–392 Εἰς Κολοσσαεῖς. 62, 391–468 καὶ 467–500 Εἰς Α' καὶ Β' Θεσσαλονικεῖς.

PG 62, 501-600. 599–662. 663–719. 51, 321–348. 56, 271–280, Εἰς Ποιμαντικὰς ἐπιστολάς.

PG 63, 9–236 Εἰς Ἑβραίους.

ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* τ. $16^{B}$, 17, Εἰς Ρωμαίους. τ. 18, $18^{A}$ Εἰς Α' Κορινθίους. τ. 19, 20 Εἰς Β' Κορινθίους. τ. 20 Εἰς Γαλάτας. τ. 20, 21 Εἰς Ἐφεσίους. τ. 21 Εἰς Φιλιππησίους.

S. K. GIFFORT, *Pauli epistolas qua forma legerit Joannes Chrysostomus*, Halle 1902.
L. J. OHLEYER, *The pauline formula induere Christum with special reference to the work of St. John Chrysostom*, Washington 1921.
A. MEAN, *Étude des Homélies que Jean Chrysostome a prononcées sur le premier chapitre de l'Epître aux Romains*, Neuchâtel 1930.
A. NÄGELE, «Des Joh. Chrysostomus Homilien zu den Timotheus.– Briefen des hl. Paulus und die Zeit ihrer Abfassung», *Theol. Quart.* 116 (1935), 117–142.
A. MERZAGORA, «Giovanni Crisostomo commentatore di S. Paolo», *Studi P. Ubaldi*, Milano 1937, 205–246.
F. FROMM, *Das Bild des verklärten Christus beim hl. Paulus nach den Kommentaren des hl. Johannes Chrysostomus*, Roma 1938.
F. OGARA, *El Apóstol san Pablo visto a través de san Juan Crisóstomo*, Roma 1944.
J. A JESU MACIAS, *La dotrina de la justificación en el comentario de san Juan Crisóstomo a los Romanos*, Greg. Roma 1951.
W. KEUK, *Sünder und Gerechter. Römer 7, 14–25. in der Auslegung der Griech. Väter*, Tübingen 1955.
K. H. SCHELKLE, *Paulus Lehrer der Väter. die altkirchliche Auslegung von Römer 1–11*, Düsseldorf 1959².
JOAN G. COMAN, «Raportul dintre justificare si dragoste in omiliile sf. Ioan Gura de Aur la Epistola câtre Romani», *Ortodoxia* 18 (1966), 199–221.
B. GOODALL, *The Homilies of St. John Chrysostom on the Letters of St. Paul to Titus and Philemon*, Berkeley, Los Angeles 1979.
S. ZINCONE, *Giovanni Crisostomo. Commento alla lettera ai Galati. Aspetti dottrinali, storici, letterari*, L' Aquilla 1980.

## Ἐπιστολαὶ

PG 52, 549–760. ΕΠΕ, τ. 37,38.
A.-M. MALINGREY, *Jean Chrysostome Lettres à Olympias*, Sources Chrét. 13 bis, Paris 1968.
Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί*. Ἀθῆναι 1973.
F. BÖHRINGER, *John Chrysostomus und Olympias*, Stuttgart 1876².
P. UBALDI, «Gli epiteti esornativi nelle lettere di S. Giovanni Crisostomo», *Bessar.* 6, 2 (1902), 304–332.
J. BOUSQUET, «Vie d' Olympias la diaconesse», *Rev. Orient Chrét.* 11 (1906), 225–250.– «Recit de Sergia sur Olympias», *Rev. Orient Chrét.* 12 (1907), 225–268.
H. DACIER, *S. Jean Chrysostome et la femme chrétienne au IVᵉ siècle de l' Église grecque* Paris 1907.
ΒΑΡΝ. ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος βάσει τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1952.

## Λειτουργία

F. E. BRIGHTMAN, *Liturgies eastern and western I*, Oxford 1896, 309–344.
ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*. Ἀθῆναι 1935.
ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Αἱ Βυζαντιναὶ λειτουργίαι*, Θεσσαλονίκη, 1978.

P. DE MEESTER, «Les origines et le développement du texte grec de la liturgie de S. Jean Chrysostome», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 245–358.
A. PETROVSKI, «Histoire de la rédaction slave de la liturgie de S. Jean Chrysostome», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 859–928.
A. BAUMSTARK, «Die Chrysostomosliturgie und die syrische Liturgie des Nestorios», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 771–858.
L. PULLAN, *A guide to the Holy Liturgy of St. John Chrysostom*, London 1921.
J. MOREAU, *Les anaphores des liturgies de S. Jean Chrysostome et de S. Basile comparées aux canons romain et gallican*, Paris 1927.
P. EVDOKIMOV, *La Prière de l'Église d'Orient. La Liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Mylhouse 1966.
Κ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μυστικὸς Δεῖπνος. Σχόλια ἑνὸς σημερινοῦ στὴ θεία λειτουργία τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ στὴν ἐποχή μας*, Ἀθῆναι 1965.
A. JACOB, «La traduction de la liturgie de Saint Jean Chrysostome par Léon Toscan», *Orient Christ. Period.* 32 (1966), 111–162.
Γ. ΒΕΡΓΩΤΗΣ, «Ἀνθρωπολογικαὶ ἀντιλήψεις ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Πόνημα εὔγνωμον εἰς Βασ. Βέλλαν*, Ἀθῆναι 1969, 95–108.
H. GREGORIOU, *La liturgie-eucharistie addressée à Dieu. La divine Eucharistie selon Saint Jean Chrysostome*, Athènes 1971.
C. KUCHAREK, *The Byzantine-slave liturgy of St. John Chrysostom. Its origin and evolution*, Allendale 1971.
J. MATEOS, «Evolution historique de la liturgie de S. Jean Chrysostome II», *Proche Orient Chrétien* 20 (1970), 97–122.
F. VAN DER PAVERD, «Anaphoral intercessions, epiclesis and communion rites in John Chrysostom», *Orient. Chr. Period.* 49 (1983), 303–339.
ΕΥΑΓΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Λειτουργικὰ στοιχεῖα ἐν τοῖς ἔργοις Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Ἐφημέριος* 28 (1979), τρεῖς συνέχειαι.
R. KACZYNSKI, *Das Wort Gottes in Liturgie und Altag der Gemeinden des Joh. Chrysostomus*, Freiburg 1974.

## Ψευδεπίγραφα καὶ ἀμφιβαλλόμενα κείμενα

J. A. DE ALDAMA, *Repertorium Pseudochrysostomicum*, Paris 1965, ὅπου καὶ ἐκτενεστάτη βιβλιογραφία.
H. SORLIN, «Un commentaire inédit sur Job, attribué à St. Jean Chrysostome», *Studia Patrist.* VII (1966), 543–548.

## *Σύνοψις Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης*

PG 56, 313–386.
ΕΠΕ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα* 1, 388–599.

## *Ἀτελὲς ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον*

PG 56, 611–946.
H. BÖHMER-ROMUNDT, «Das Pseudo-Chrysostomus Opus Imperfectum in Mathaeum», *Zeit. f. wissenschaftl. Theologie* 46 (1903), 461–407.
T. PAAS, *Das Opus imperfectum in Matthaeum*, Tübingen 1907.
F. KAUFMANN, *Zur Textgeschichte des Opus imperfectum in Matthaeum*, Kiel 1909.

J. STIGLMAYR, «Das Opus imperfectum in Matthaeum», *Zeit. Kathol. Theol.* 34 (1910), 138, 473–499.

O. SCHILLING, «Eigentum und Erwerb nach dem Opus imperfectum in Matthaeum», *Theol. Quart.* 92 (1910), 214–243.

G. MORIN, «Quelques aperçus nouveaux sur l' Opus imperfectum in Matthaeum», *Rev. Bénéd* 37 (1925), 239–262.

P. NAUTIN, «L' Opus imperfectum in Matthaeum et les Ariens de Constantinople», *Rev. Hist. Ecclés.* 67 (1972), 381–408, 745–766.

M. SIMONETTI, «Note sul Opus imperfectum in Matthaeum», *A Giuseppe Ermini* 1 (1970), 117–200.– «Per una retta valutazione dell' Opus imperfectum in Matthaeum», *Vetera Christ.* 8 (1971), 87–97.

*Ψευδεπίγραφοι ὁμιλίαι καὶ ἄλλαι*

Πολυάριθμοι ἐκδεδομέναι καὶ ἀνέκδοτοι ὁμιλίαι ψευδεπίγραφοι καὶ ἀμφιβαλλόμεναι. Βλ..
PG 48, 1053–1097.– 50, 785–826.– 55, 527–785. –56, 385–518.– 56, 519–600.– 60, 681–777.– 61, 681–800.– 62, 719–780. 63, 543–566.– 64, 11–500.

E. BICKERSTETH, «Edition with translation of a Hypapante homily ascribed to John Chrysostom», *Orient. Christ. Period.* 32 (1966), 53–77.

Φ. ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, «Ἡ μεταξὺ τῶν νόθων ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὁμιλία Εἰς τὸν τίμιον Σταυρόν», *Βυζαντινά* 7 (1975), 71–79.

Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, «Ὁ συμπιλημματικὸς χαρακτὴρ τῆς ψευδοχρυσοστομείου ὁμιλίας Εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 56 (1973), 305–313.– «Ἡ ψευδοχρυσοστόμεια ὁμιλία στὸν Τίμιο καὶ ζωοποιὸ Σταυρὸ εἶναι τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 62 (1979), 299–315, 674–675.

FR. RILLIET, «Une homélie syriaque de la fête des Rameaux attribuée à Jean Chrysostome: Texte, commentaire», *Parole d' Orient* 8 (1977–1978), 151–216.

S. J. VOICU, «Rifacimenti pseudocrisostomici di omelie basiliane», *Augustinianum* 16 (1976), 499–504.– «In operarios undecimae horae: una omelia pseudochrisostomica arianeggiante», αὐτόθι 18 (1978), 341–360.

M. SACHOT, *L' homélie pseudo-chrysostomienne sur la transfiguration*, Frankfurt am Main 1981. Βλ. καὶ *Rech. Science Relig.* 57 (1983), 123–166.– «L' édition de l' homélie pseudo-chrysostomienne sur la transfiguration», *Rev. Science Relig.* 58 (1984), 91–104.

C. DATEMA, «Three fragments of Ps. Chrysostom identified», *Vig. Christianae* 35 (1981), 32–34.– «Text and tradition of two Easter homilies of Ps. Chrysostom», *Jahrb. Oesterr. Byzant.* 30 (1981), 87–102.– «An unedited homily of Ps. Chrysostom on the birth of John the Baptist», *Byzantion* 52 (1982), 72–82.– «Another unedited homily of Ps. Chrysostom», αὐτόθι 53 (1983), 478–493.

W. WENK, *Zur Sammlung der 38 Homilien des Chrysostomus Latinus*, Wien 1980.

F. CATTANEO, *Trois homélies pseudochrysostomiennes sur la Pâque comme ouevre d Apollinaire de Laodicée*, Paris 1981.

D. D. BUNDY, «The syriac version of De Chananaea attributed to John Chrysostom» *Le Muséon* 26 (1983), 97–132.

A. RIGO, «Epistola ai monaci di uno Pseudo – Crisostomo», *Studi e Ric sull' Or. Christ.* 64 (1983), 197–215.

E. RILLIET-MAILLARD, «Une homélie sur le debut du jeune attribuée a Mar Jean», *'Αντίδωρον I à M. Geerard*, Wetteren 1984, 57–72.

B. OUTTIER, «An unpublisched homily on Easter attributed to John Chrysostom», *Journ. Soc. for Armen. Stud.* 1 (1984), 115–121.

P.– P. VERBRAKEN, «Deux anciennes versions latines de l' homelie Sur l' Aumone attribuée à Jean Chrysostome», *'Αντίδωρον I*, Wetteren 1984, 33–45.

G. M BROWNE, *Chrysostomus Nubianus, an old Nubian version of Ps. – Chrysostom* Roma 1984.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

F. PROBST, «Die antiochenische Messe nach den Schriften des hl. Johannes Chrysostomus dargestellt», *Zeit. für Kath. Theol.* 7 (1883), 250–303.

Α. ΔΑΝΙΗΛ, *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἡ γενικὴ ἠθική*, Βάρνα 1894.

S. HAIDACHER, *Die Lehre des hl. Johannes Chrysostomus über die Schriftinspiration* Salzburg 1897.

J. SORG, «Die Lehre des hl. Chrysostomus über die reale Gegenwart Christi in der Eucharistie und die Transsubstantiation», *Theol. Quart.* 79 (1897), 259–297

A. NÄGELE, *Die Eucharistielehre des hl. Johannes Chrysostomus des Doctor Eucharistiae*, Freiburg i. B. 1900.

E. MICHAUD, «S. Jean Chrysostome et l' Eucharistie», *Rev. intern. de théol.* 11 (1903) 93–111.– «L' ecclésiologie de S. Jean Chrysostome», αὐτόθι 11 (1903), 491–520.– «La Christologie de S. Jean Chrysostome», αὐτόθι 17 (1909), 275–291.– «La sotériologie de S. Jean Chrysostome», αὐτόθι 18 (1910), 35–49.– «S. Jean Chrysostome et l' apocatastase», αὐτόθι 18 (1910), 672–696.

P. GALTIER, «St. Jean Chrysostome et la confession», *Rech. de Science Relig.* 1914, 26–62.

J. H. JUZEK, *Die Christologie des hl. Johannes Chrysostomus*, Breslau 1912.

A. LAGARDE, «Saint Jean Chrysostome a–t–il– connu la confession?», *Rev. d' Hist. et de Lit. Relig.* 1914, 26–62.

S. SCHIEWITZ, *Die Eschatologie des hl. Johannes Chrysostomus und ihr Verhältnis zu der origenistischen*, Mainz 1914.

N. MARINI, *Il primato di san Pietro e dei suoi successori in S. Giovanni Crisostomo* Roma 1922 [2].

A. MOULARD, *Saint Jean Chrysostome, le défenseur du mariage et l' apôtre de la virginité*, Paris 1923.

S. SEIDLMAYER, *Die Pädagogik des Johannes Chrysostomus*, Münster 1926.

S. BESDECHI, «La théorie de peines futures chez Platon et Jean Chrysostome» (ρουμανιστὶ μετὰ γαλλικῆς περιλήψεως), *Anuarul Instit. de Studii Clasice* 2 (1933–1935), 1–33.

A. CARILLO DE ALBORNOZ, «Aspectos sociales del s. IV a través de las obras de Juan Crisostomo», *Razon y Fé* 1933, 204–217, 507–525.– «Mas sobre el comunismo de san Juan Crisóstomo», *Razon y Fé* 1936, 80–98.

L. MEYER, «Perfection chrétienne et vie solitaire dans la pensée de St. Jean Chrysostome», *Rev. d' Ascet. et de Myst.* 14 (1933), 232–262.– «Liberté et moralisme chrétien dans la doctrine spirituelle de St. Jean Chrysostome».

*Rech. de Science Relig.* 23 (1933), 283–305.– *St. Jean Chrysostome maître de perfection chrétienne*. Paris 1933.

E. F. BRÜCK, «Die Gesinnung des Schenkens bei Johannes Chrysostomus», *Μνημόσυνα Παππούλια*. Ἀθῆναι 1934, 65–83.– «Kirchlich- soziales Erbrecht in Byzanz, Johannes Chrysostomus und die Mazedonischen Kaizer», *Studi Riccobono* III, Palermo 1933, 377–423.– «Ethics versus Law. St. Paul, the Fathers of the Church and the cheerful giver in Roman Law», *Traditio* 2 (1949), 97–121.

P. ANDRES, *Der Missionsgedanke in den Schriften des hl. Johannes Chrysostomus*. Hünfeld 1935.

K. N. ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ, *Ἡ ποιμαντικὴ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη 1935.

D. GORCE, «Mariage et perfection chrétienne d' après St. Jean Chrysostome», *Etudes Carmélit.* 21 (1936), 245–284.

T. SPACIL, «Fides catholica S. Joannis Chrysostomi», *Gregor.* 1936, 176–194, 335–376.

F. FROMM, *Das Bild der Verklärten Christus beim hl. Paulus nach den Kommentaren des hl. Johannes Chrysostomus*, Roma 1938.

E. BOULARAND, *La necessité de la grace pour arriver à la foi, d' après Saint Jean Chrysostome*, Roma 1939.

I. MOISESCU, *Ἡ ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ ἑρμηνεία της εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου (ρουμ.)*. *Candela* 50–51 (1939–1940), 116–238.

J. SOLANO, «La παλιγγενεσία segun San Juan Crisostomo», *Miscell. de la universidad de Comillas* 2. Santander 1944, 91–138.

F. BAUER, *Des hl. Johannes Chrysostomus Lehre über den Staat und die Kirche und ihr gegenseitiges Verhältnis*, Wien 1946.

J. DUMORTIER, «Le mariage dans les milieux d' Antioche et de Byzance d' après St. Jean Chrysostome», *Lettres d' humanité* 6 (1946), 102–166.– «Les idées morales de Saint Jean Chrysostome», *Mélanges de Science Relig.* 12 (1955), 27–36.

I. K. CONEVSKI, *Κοινωνικαὶ ἰδέαι παρὰ τοῖς πατράσι τῆς Ἐκκλησίας. Ι Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*. Σόφια 1948.

S. GIET, «La doctrine de l' appropriation des biens chez quelques-uns de Pères», *Rech. de Science Relig.* 1948, 55–91.

P. M. STRIEDL, *Antiker Volksglaube bei Johannes Chrysostomus*, Würzburg 1948.

L. MORINS, *Eucharistiae promissio secundum Joannem Chrysostomum in Hom ad Joannem 6*, Roma 1949.

M. S. WASYLYK, *De servitute apud Joannem Chrysostomum*, Roma 1949.

M. HELDENTHALLER, *Joh. Chrysostomus, Nachweis der Gottheit Christi*, Linz 1951.

J. A JESU MACIAS, *La dotrina de la justificación en el comentario de san Juan Crisostomo a los Romanos*, Roma 1951.

R. MÜHRLEIN, *De avaritia quid iudicaverit Johannes Chrysostomus*, Bonn 1951.

G. FITTKAU, *Der Begriff des Mysteriums bei Johannes Chrysostomus*. Bonn 1953.

A. SODANO, *I beni terreni nella vita dei giusti secondo San Giovanni Crisostomo*, Brescia 1955.

St. Gosević, *Ἡ περὶ θείας χάριτος διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1956, ἀνατ. ἐκ τῆς *Θεολογίας*.

M. M. Branișie, «Conceptia Sf. Joan Gura de Aur despre familie», *Studi Teol.* 9 (1957), 125–151.– «Conceptia Sf. Joan Gura de Aur despre prientenie si dragoste», *Studi Teol.* 9 (1957), 649–672.

J. Goffinet, «Peché et corps mystique d' après S. Jean Chrysostome», *Rev. Ecclés. Liège* 45 (1958), 3–17, 65–87.

K. Α. Μουρατίδης, *Ἡ οὐσία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1958.

M. H. Flanagan, *Chrysostom on the condensation and accuracy of the Scripture*. Nabien 1958.

L. Daloz, *Le travail selon Saint Jean Chrysostome*, Paris 1959.

Ivo auf der Maur, *Mönchtum und Glaubensverkündigung in den Schriften des hl. Joh. Chrysostomus*, Freiburg i. Br. 1959.

A. K. Ruf, *Sünde und Sündenvergebung nach der Lehre des hl. Joh. Chrysostomus*, Freiburg i. Br. 1959.

O. Plassman, *Das Almosen bei Joh. Chrysostomus*, Münster 1961.

S. Verosta, *Joh. Chrysostomus, Staatsphilosoph und Geschichtstheologe*, Graz 1961.

Χρ. Λυμπέρης, «Ὁ μοναχικὸς βίος κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον», *Νέα Σιὼν* 57 (1962), 178–206.

Jean-Marie Leroux, «Monachisme et communauté chrétienne d' après Saint Jean Chrysostome», *Théologie de la vie monastique*, Paris 1961, 143–190.

Anastasia Sifonion, *Aspects juridiques de la pensée de Saint Jean Chrysostome*, Strasbourg, Faculté de droit, διατριβή 1962.

J. Korbacher, *Ausserhalb der Kirche kein Heil?* München 1963.

G. M. Ellero, «Maternità e virtù di Maria in S. Giovanni Crisostomo», *Marianum* 25 (1963), 405–446.

N. S. Chitescu, «Ἦτο ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἡμιπελαγιανιστής;» (ρουμανιστί), *Mitropolia Moldovei* 41 (1965), 136–162.

Γ. Δημόπουλος, *Ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, Ἀθῆναι 1965².

Βαρν. Τζωρτζάτος, *Ἡ περὶ τῶν ἁγίων Γραφῶν διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1965².

P. van der Aalst, *Christus Basileus bij Johannes Chrysostomus*, Nijmegen, Utrecht 1966.

Peter Stockmeier, *Theologie und Kult des Kreuzes bei Johannes Chrysostomus*, Trier 1966.

F.-J. Tonnard, «Saint Jean Chrysostome et Saint Augustin dans la controverse pélagienne», *Rev. Ét. Byz.* 25 (1967), 189–218.

Α. Μ. Γιέφτιτς, *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, Ἀθῆναι 1967.

M. G. Fouyas, *The social message of St. John Chrysostom*, Ἀθῆναι 1968.

Th. Nikolau, *Der Neid bei Johannes Chrysostomus unter Berücksichtigung der griechischen Philosophie*, Bonn 1969.

Dolores Greeley, The Church as Body of Christ according to the teaching of Saint John Chrysostom, Univ. Notre Dame 1971.

Κ. Κορνιτσέσκου, *Ὁ ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 10, Θεσσαλονίκη 1971.

Θ. Ζήσης, *Ἄνθρωπος καὶ κόσμος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*,

Ἀνάλεκτα Βλατάδων 9, Θεσσαλονίκη 1971.– «Ἡ περὶ γάμου διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Κληρονομία* 1 (1969), 285–310.

E. Nowak, *Le chrétien devant la souffrance. Étude sur la pensée de Jean Chrysostome* Paris 1972.

A. M. Ritter, *Charisma im Verständnis des Johannes Chrysostomus und seiner Zeit.*, Göttingen 1972.

D. Krstitch, *St. John Chrysostom as the theologian of divine philanthropy*. Harvard Univ. 1969.

Ph Rancillac, *L'Église manifestation de l'Esprit chez S. Jean Chrysostome*, Dar al-Kalima 1970.

W. Jaeger, *Die Sklaverei bei Johannes Chrysostomus*, Kiel 1974.

W. Stöllger, *Das Menschenbild des Joh. Chrysostomus*. Heidelberg 1974.

A. Gonzales Blanco, *Aspectos de la sociedad del Bajo Imperio según las obras de San Juan Crisostomo*, Madrid 1975.– «San Juan Crisostomo ante el problema barbaro», *Misc. Comillas* 36 (1978), 263–299.– «Sexualidad matrimonio en San Juan Crisostomo», *Script. Victoriense* 25 (1978), 42–66.

I. Δ. Λαπηας, *Ἡ περὶ ἐργασίας διδασκαλία Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1977.

G. D. Dragas, «St. John Chrysostom's doctrine of God's providence», *Ἐκκλ. Φάρος* 57 (1975), 375–406.

C. Scaglioni, «Ideale conjugale e familiare in S. Giovanni Crisostomo», *Etica sessuale e matrimonio nel Cristianesimo delle origini*, 1975, 273–422.

S. Zincone, *Ricchezza e povertà nelle omelie di Giovanni Crisostomo*», L' Aquila 1975.

M. Zitnik, «Θεὸς φιλάνθρωπος bei Joh. Chrysostomus», *Orient. Christ. Per* 41 (1975), 76–118.

F. A. Grisson, *Chrysostom and the Jews*. Louisville, Ky. 1978.

F. Leduc, «Peché et conversion chez Saint Jean Chrysostome», *Proche Orient Chrét.* 28 (1978), 44–84.

Concetta Militello, *La concezione teologica del femminile secondo Giovanni Crisostomo*. Roma 1980.

Georgios Tbancis, *Die Laien in Kirche und Oeffentlichkeit nach griech. Zeugnissen des 4. Jahrhunderts, besonders des Johannes Chrysostomos*. Münster 1977.

C. Voicu, «Teologia muncii la sfintul Joan Gura de Aur și actualitatea ei», *Mitropolia Ardealului* 20 (1975), 193–326.

B. Kosecki, «La pérennité des actes sauveurs du Christ d' après Saint Jean Chrysostome», *Lateranum* 46 (1980), 285–319.

A. Θεοδωρου, «Ἡ στάσις τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἔναντι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας», *Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Ἀθ.* 25 (1981), 441–469.

R. Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and reality in the late fourth century*. Berkeley, London 1983.

Margaret Schatkin, *John Chrysostom as Apologist*. Thessaloniki 1987.

## ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

### ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ

Ὅταν, κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 381, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος παρητήθη τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς προεδρείας τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου, τὸν διεδέχθη καὶ εἰς τὰς δύο θέσεις ὁ Νεκτάριος. Ἦτο νομικὸς καὶ μέλος τῆς συγκλήτου[1], κατέστη δέ, ὡς φαίνεται, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν σύζυγον Νεκταρίου, ὅστις εἶναι ὁπωσδήποτε ὁ ἰδικός μας. Τὸ ζεῦγος εἶχε χάσει υἱὸν καὶ ὁ Βασίλειος παρηγορεῖ τὴν μητέρα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν συνάγεται ὅτι ὁ εἷς τῶν γονέων κατήγετο ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν Κιλικίαν, διότι λέγεται ὅτι «ἐκείνου ὁ θάνατος πληγὴ ἐγένετο πατρίδων δύο, τῆς τε ἡμετέρας καὶ τῆς Κιλίκων»[2]. Ἐκ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης συνάγεται ὅτι ὁ μὲν Νεκτάριος κατήγετο ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένειαν τῆς Κιλικίας, ἡ δὲ σύζυγός του ἀπὸ οἰκογένειαν τῆς Καππαδοκίας, γνωστὴν εἰς τὸν Βασίλειον.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Νεκταρίου προεκάλεσεν ἔκπληξιν, διότι δὲν ἦτο ἀκόμη βαπτισμένος, ἀλλ' ὁ Θεοδόσιος φαίνεται ὅτι τὴν ἐπέβαλε, διότι ἐχρειάζετο τὰς νομικάς του γνώσεις. Εἶναι προφανὲς ὅτι συνέβαλεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν κανόνων τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ὅτι ἐν συνεργασίᾳ ἴσως μὲ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἡτοίμασε τὸν περὶ τῆς συνόδου ταύτης τόμον, ὁ ὁποῖος ἀπωλέσθη, καὶ τὴν προσφωνητικὴν πρὸς τὸν Θεοδόσιον ἐπιστολήν. Αἱ ἀποφάσεις αὐταὶ ἐκφράζουν τὰς ἀπόψεις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ ὁποίου τὴν παράδοσιν ἠκολούθει τόσον ὁ Νεκτάριος ὅσον καὶ ὁ Γρηγόριος. Ἡ Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 382 εἰργάσθη ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς.

Ὁ Νεκτάριος εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις βάσει τοῦ κανόνος 3 τῆς β' οἰκου-

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 8,12. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,8.
2. *Ἐπιστολὴ* 6,1

μενικῆς συνόδου, ἤσκησε πατριαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν Θράκης, Πόντου καὶ Ἀσίας. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του ἔλαβεν ἐπίσης μέτρα κατὰ τῶν αἱρετικῶν, μεταξὺ δὲ ἄλλων καὶ κατὰ τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου τὸν συνεβούλευσε καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος[3], τὸ 387.

Ὁ Νεκτάριος ἀπέθανε τὴν 27 Σεπτεμβρίου 397, ὡς γνωστὸν δὲ τὸν διεδέχθη ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος. Ἡ μνήμη του ὡς ἁγίου ἑορτάζεται τὴν 11 Ὀκτωβρίου.

Ὑπὸ τὸ ὄνομά του σώζεται εἷς *Λόγος περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου καὶ νηστείας καὶ ἐλεημοσύνης*, ἀβεβαίας αὐθεντικότητος[4]. Ἐπίσης φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομά του ὡρισμέναι πράξεις, τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι εἶναι γνήσιαι.

## ΑΤΤΙΚΟΣ

Τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον μετὰ τὴν δευτέραν ἐξορίαν του (404) διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ὀγδοηκοντούτης Ἀρσάκιος, ὅστις ἀπεβίωσε τὸ ἑπόμενον ἔτος. Τὸν Μάρτιον δὲ τοῦ 406 ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Ἀττικός, ὅστις διηύθυνε τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ εἰκοσαετίαν μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 425[5].

Οὗτος, γεννηθεὶς εἰς τὴν Σεβάστειαν τῆς Ἀρμενίας, εἰσῆλθεν εἰς μονὴν νεώτατος, ὅπου καὶ ἐμαθήτευσεν. Ἡ μονή, ἀνήκουσα εἰς τὴν κίνησιν τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας, ἠκολούθει τὸ δόγμα τῶν Πνευματομάχων, εἰς τὸ ὁποῖον ἐθήτευσε φυσικὰ καὶ ὁ Ἀττικός. Ἀλλ' ὅταν ἦλθεν οὗτος εἰς τὴν πρωτεύουσαν προσεχώρησεν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐπεδόθη εἰς τὸ κήρυγμα, χωρὶς ὅμως ἰδιαιτέραν ἀπήχησιν, διὸ καὶ δὲν διετηρήθησαν ὁμιλίαι του ὑπὸ τῶν στενογράφων. Συνετάχθη μὲ τὴν ἀντιχρυσοστομικὴν μερίδα καὶ εἰς τὴν Δρῦν ὑπῆρξεν εἷς τῶν ἑπτὰ κατηγόρων τοῦ Ἰωάννου. Μετὰ τὴν ὁριστικὴν ἐξορίαν τοῦ τελευταίου ὁ Ἀρσάκιος καὶ ὁ Ἀττικός, παρὰ τὴν μετριοπάθειάν των, ἐπέτρεψαν τὴν δημιουργίαν συνθηκῶν διωγμοῦ τῶν Ἰωαννιτῶν, τῶν ὀπαδῶν τοῦ Χρυσοστόμου, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀνεγνώρισαν αὐτοὺς καὶ ἀπολέσαντες τὸν ἔλεγχον τῶν ναῶν ἠναγκάσθησαν νὰ συναθροίζωνται εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν.

Ὁ Ἀττικὸς ὅμως μετὰ δεκαετίαν ἤλλαξε γραμμήν, τὸ 416, καὶ ἡ νέα τακτική του ἐπέφερεν ἐντὸς ὀλίγου γαλήνευσιν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐνέγραψε δηλαδὴ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰ δί-

3. *Ἐπιστολὴ* 202, PG 37, 329.
4. PG 39, 1821–1840.
5. Σημειώματα περὶ αὐτοῦ, ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία*, 8,3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8,27. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ *De vir. Ill.* 53. ΝΙΚΗΦ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14, 24–29.

πτυχα καὶ συνέστησεν εἰς τὸν Κύριλλον νὰ πράξῃ τὸ ἴδιον· οὕτως ἤρθη τὸ σχίσμα μὲ τὴν Ρώμην.

Προώθησε τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἕδρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπιβάλῃ ἐμπράκτως τὰ πατριαρχικὰ δικαιώματα, τὰ ἀπορρέοντα ἀπὸ τὸν κανόνα 3 τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου, διὰ τῆς ἐκδόσεως διατάγματος ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β', τὸ ὁποῖον ὥριζε νὰ μὴ τελοῦνται χειροτονίαι ἀρχιερέων εἰς τὰς περιοχὰς Ἑλλησπόντου, Βιθυνίας καὶ Μικρασίας χωρὶς προηγουμένην συναίνεσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Βεβαίως οἱ παράγοντες τῶν περιοχῶν τούτων δὲν ἐδέχθησαν εὐμενῶς αὐτὴν τὴν ἀπόφασιν. Δι' ἄλλου διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου (421) τὸ ἔκκλητον τῶν κληρικῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἔπρεπε νὰ ὑποβάλλεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὄχι εἰς τὴν Ρώμην.

Ἔλαβε μέτρα κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ἤτοι τῶν Μακεδονιανῶν, τῶν Μεσσαλιανῶν, τῶν Πελαγιανῶν, ἀλλὰ πάντοτε μὲ ἠπιότητα καὶ μετριοπάθειαν.

Ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 11 Ὀκτωβρίου καὶ τὴν 8 Ἰανουαρίου.

Ὁ Ἀττικὸς δὲν εἶχε τὴν τύχην νὰ ἴδῃ κείμενά του νὰ ἀποτελοῦν συλλογὴν ἐν ζωῇ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀργότερα συνέβη τοῦτο. Οὕτω μόνον διάσπαρτα λείψανα τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς ἔχουν παραδοθῆ.

Πλήρως σώζονται δύο *Ἐπιστολαί* του περὶ τοῦ θέματος τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς μνήμης τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· ἡ μία πρὸς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τοὺς ἀλεξανδρινοὺς διακόνους Πέτρον καὶ Αἰδέσιον[6].

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι μία ἐπιστολὴ *Πρὸς Καλλιόπιον* πρεσβύτερον Νικαίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁμιλεῖ περὶ χριστιανικῆς ἀγάπης[7]. Ἔστειλεν εἰς τὸν Καλλιόπιον 300 νομίσματα μὲ τὴν σύστασιν νὰ τὰ διανείμῃ εἰς τοὺς πτωχούς, χωρὶς νὰ κάμῃ διάκρισιν μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἐθνικῶν.

Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Συνόδου Καρχηδόνος, τὸ 419, ἔστειλε μίαν Ἐπιστολὴν καὶ κατ' αἴτησίν των λατινικὴν μετάφρασιν τῶν κανόνων τῆς Νικαίας διὰ τῶν πρεσβυτέρων Φίλωνος καὶ Εὐαρίστου[8].

Ἀσήμαντα ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ ἄλλα κείμενά του, ὡς εἶναι ὁ λόγος *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ἀπόσπασμα μὲ τὸν ὅρον, «Θεοτόκος», ὁ Κύριλλος καὶ ἡ Σύνοδος Ἐφέσου κατὰ τοῦ Νεστορίου[9]· ὁ λόγος *Περὶ Τριάδος*, ἐπιστολὴ *Πρὸς Εὐψύχιον*, καὶ ἐπιστολὴ *Περὶ πίστεως*[10].

6. Ἡ πρώτη PG 77, 347-352. Νικ. Καλλιστου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14, 26. Ἡ δευτέρα Νικηφ. Καλλιστου αὐτόθι.
7. Σωκρατους, *Ἐκκλ. Ἱστορία*. 7,25.
8. Ἡ ἐπιστολὴ Mansi, 3, 837, καὶ PG 65, 649-650 λατινιστί.
9. PG 76, 1213. Mansi 4, 1193-1196.
10. Βλ. Dieκamp 317-318. PG 83, 212. Mansi 7, 472.

ΜΑΞΙΜΙΑΝΟΣ

Ὁ Μαξιμιανός, πρεσβύτερος ἐν Κωνσταντινουπόλει, διακρινόμενος διὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀρετήν του, κατέλαβε τὸν θρόνον τῆς πρωτευούσης, χειροτονηθεὶς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 431 μετὰ βραχεῖαν χηρείαν του ἀπὸ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Νεστορίου. Ἀφοῦ κατ᾽ ἀρχὰς ἔλαβεν αὐστηρὰ μέτρα κατὰ τῶν Νεστοριανῶν, καθαιρέσας διὰ συνόδου τοὺς ἐπισκόπους οἱ ὁποῖοι ἦσαν εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ Ἰωάννου Ἐφέσου, ἐν τέλει ἔφερε τὴν εἰρήνην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἀπέθανε τὴν Μ. Πέμπτην (12 Ἀπριλίου) τοῦ ἔτους 434, ἡ δὲ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 21 Ἀπριλίου.

Σώζεται μία ἐπιστολὴ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν κατὰ τὴν χειροτονίαν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐγκύκλιος πρὸς τὰς Ἐκκλησίας καὶ μία ἄλλη αὐτοῦ τοῦ ἰδίου πρὸς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας συγχαρητήριος ἐπὶ τῇ εὐτυχεῖ καταλήξει τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου Ἐφέσου. Ὁ Κύριλλος ἀπήντησε σχετικῶς[11].

ΠΡΟΚΛΟΣ

«Τρεῖς ἄνδρας, εἰ εἴχομεν ἐν τῇ Ρώμῃ, οἷός ἐστιν ὁ κύριος Πρόκλος, οὐκ ἂν ὠνομάζετο Ἕλλην ἐκεῖσε»[12]· δὲν θὰ ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ρώμην εἰδωλολάτρης οὔτε ὡς δεῖγμα. Τοῦτο ἐδήλωσεν ὁ ρωμαῖος ἄρχων Βολουσιανός, ὅστις ἦτο ἀκόμη εἰδωλολάτρης ὁ ἴδιος, τουλάχιστον ἀβάπτιστος.

Ὁ Πρόκλος[13], διανύσας λαμπρὰς σπουδὰς ρητορικῆς, κατέστη συνεργάτης τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μετὰ δὲ τὴν ἐξορίαν τούτου προσεκολλήθη εἰς τὸν Ἀττικόν, τοῦ ὁποίου διετέλεσε γραμματεύς. Ἤπιος καὶ μειλίχιος, ὡς ἦτο, ἀπέφευγε τὴν ἀνάμιξιν εἰς διαμάχας καὶ ἠδύνατο νὰ συνεργασθῇ μὲ ὁποιονδήποτε.

Τέσσαρας φορὰς ὑποψήφιος διὰ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπέτυχε μόλις τὴν τετάρτην. Τὸ 425 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀττικοῦ ὁ Πρόκλος προεβάλλετο ἀπὸ ὡρισμένους παράγοντας, ὁ Φίλιππος Σιδήτης ἀπὸ ἄλλους, ἀλλ᾽ ἡ πλειονότης τοῦ λαοῦ ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ Σισιννίου. Ὁ τελευταῖος, καταλαβὼν τὸν θρόνον, ἐνήργησε διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Πρόκλου εἰς ἐπίσκοπον Κυζίκου,

11. *Acta Conc. Oec.* I, 1, 3, 113 καὶ 114. PG 77, 147–150.
12. *Βίος Μελανίας* 53.
13. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,26–28. 35. 41. 45. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, 14, 29. 37–38. 42–47.

ἀλλ' οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἐμμένοντες εἰς τὴν ἐπιτόπιον ἐκλογὴν τῶν ἐπισκόπων, δὲν ἐδέχθησαν τοῦτον καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐξέλεξαν *τὸν ἀσκητὴν Δαλμάτιον. «Ἔμεινεν οὖν ὁ Πρόκλος οἰκείας μὲν* Ἐκκλησίας μὴ προεστώς, ἐν δὲ ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῆς διδασκαλίας ἀνθῶν»[14]. Ὑπῆρξε δυνατὸς ὁμιλητής, ἄξιος διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μὲ λόγον γεμᾶτον ρυθμὸν καὶ θεολογικὴν ἀκρίβειαν.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σισιννίου ὁ Νεστόριος, μετακληθεὶς ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, ἐξελέγη μὲ εὐκολίαν εἰς τὸν θρόνον. Ὁ δὲ Πρόκλος, συνεχίζων τὸ διδακτικόν του ἔργον, ἐκήρυττεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Ἂν καὶ δὲν μετέσχεν ἐνεργῶς εἰς τὴν νεστοριανικὴν ἔριδα, κατά κάποιον τρόπον αὐτὸς ἦτο ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος εἶχε δώσει τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν ἔκρηξίν της. Διότι, ὁμιλῶν κάποτε εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνώπιον καὶ τοῦ Νεστορίου, πιθανῶς τὴν 26 Δεκεμβρίου τοῦ 428, ἀπεκάλεσε Θεοτόκον τὴν Μαρίαν. Ὁ Νεστόριος ἀπήντησε δι' ἄλλης ὁμιλίας ἀπορρίπτων τὸν τίτλον.

Διὰ τρίτην φορὰν ὑποψήφιος μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ Νεστορίου, ἦτο ὁ εὐνοούμενος τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οἱ ἰσχυροὶ ἐπέβαλον τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ἐμποδίζουν τὴν κατάληψιν ἐπισκοπικῆς ἕδρας ἀπὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκλεγῆ δι' ἄλλην ἕδραν. Οὕτως ἐξελέγη τότε ὁ Μαξιμιανός. Ὅταν ὅμως ἀπέθανε καὶ αὐτὸς καὶ πρὶν ἀκόμη ταφῆ, ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος Β' «ἐπέτρεψεν» εἰς τοὺς παρόντας ἐπισκόπους νὰ ἐνθρονίσουν τὸν Πρόκλον, τὴν 12 Ἀπριλίου τοῦ 434, Μεγάλην Πέμπτην. Ἀφοῦ ἐποίμανεν ἐπιτυχῶς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ δωδεκαετίαν, ἀπέθανε τὸ 446. Ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 20 Νοεμβρίου.

Μετριοπαθὴς εἰς ὅλα, κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν εἰρήνην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς θητείας του. Παρακληθεὶς ἀπὸ τὸ κλῆρον καὶ λαὸν τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Περσίδος, παρενέβη εἰς τὴν ἔριδα τὴν ὁποίαν εἶχε προκαλέσει ἐκεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας περὶ δύο ὑποστάσεων τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ προέλαβε δεινὰ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐκείνην. Μὲ τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀνακομίσῃ τὰ λείψανα τοῦ εἰς τὴν ἐξορίαν ἀποθανόντος Χρυσοστόμου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ 438, ἐπέφερεν ὁριστικὴν συμφιλίωσιν ἐντὸς τῆς ἰδικῆς του Ἐκκλησίας.

Ἡ εἴδησις ὅτι ἐν καιρῷ φοβεροῦ σεισμοῦ εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατρείαν τὸν τρισάγιον ὕμνον εἶναι πλήρως κατωχυρωμένη[15].

Ὁ Πρόκλος δὲν συνέταξε συστηματικὰ συγγράμματα, ἀλλ' ἡ ὁμιλητική του γραμματεία πρέπει νὰ ἦτο ὀγκώδης. Ἐπειδὴ ἡ συλλογὴ τῶν

14. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 28.

15. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονογραφία*, PG 108, 244 ἑ.

κειμένων του ἐφυλάσσετο εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κωνσταντινουπόλεως, μέρος αὐτῆς ἀνεμίχθη μὲ τὴν παράδοσιν κειμένων ἄλλων ἀρχιεπισκόπων, καὶ δὴ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Ἀλλὰ τὸ μέγιστον μέρος αὐτῆς ἀπωλέσθη. Παρὰ τὰς ἑκατοντάδας χειρογράφων, τὰ ὁποῖα διατηροῦν κείμενα τοῦ Πρόκλου, ταῦτα εἶναι πολὺ ὀλίγα.

Ἀπὸ τὰς ὀλίγον πολὺ διεσκορπισμένας ὁμιλίας του ἔχουν συγκεντρωθῆ 35 εἰς διαφόρους ἐκδόσεις. Ἡ PG τοῦ Migne[16] ἔχει συμπεριλάβει τὰς 20 ὁμιλίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ V. Riccardi (1630) καὶ τὰς 5 τοῦ A. Mai (1840). Ἄλλας 9 ὁμιλίας προσέθεσεν ὁ F. J. Leroy. Μίαν ψευδοβασιλειανὴν εἰς τὰ Χριστούγεννα προσέθεσεν ὁ Amand de Mendieta.

Ἀπὸ τὸ σύνολον αὐτῶν τῶν ὁμιλιῶν εἴκοσι καὶ μία ἀναφέρονται εἰς δεσποτικὰς ἑορτάς. Μερικαὶ εἶναι τόσον σύντομοι, ὥστε πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι εἶναι ἀποσπασματικαί. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 24 εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Κυρίου σώζεται μόνον εἰς τὴν συριακήν, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 30 εἰς τὸ Πάσχα μόνον εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀραβικήν, ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 33 εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην εἶναι ψευδοχρυσοστόμειος[17].

Ἓξ ἄλλαι ὁμιλίαι ἀποτελοῦν ἐγκώμια εἰς ἁγίους, ἐξ αὐτῶν δὲ αἱ δύο, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 20 εἰς τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, σώζονται λατινιστί.

Τρεῖς ἀναφέρονται εἰς τὸ δόγμα τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Πρόκλος εἶναι σαφὴς καὶ ἀκριβής. «Ἕστιν εἷς υἱὸς οὐ τῶν φύσεων εἰς δύο ὑποστάσεις διαιρουμένων, ἀλλὰ τῆς φρικτῆς οἰκονομίας τὰς δύο φύσεις εἰς μίαν ὑπόστασιν ἑνωσάσης»[18]. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 2,1 δεικνύει τὰς ἀντιαιρετικάς του διαθέσεις. «Αἰσχυνέσθωσαν Ἄρειος καὶ Εὐνόμιος, Μακεδόνιός τε καὶ Νεστόριος, τὸ τετράπωλον τοῦ διαβόλου ἅρμα». Μία εἶναι μυσταγωγικὴ καὶ μία εὐκαιριακή.

Αἱ κυριώτεραι ἴσως ἀπὸ τὰς ὁμιλίας του εἶναι αἱ τρεῖς ἐγκωμιαστικαὶ εἰς τὴν Θεοτόκον· 1,5 καὶ 6. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 1 εἶναι ἡ ἐκφωνηθεῖσα ἐνώπιον τοῦ Νεστορίου, ὅπου τὴν Μαρίαν καλεῖ Θεοτόκον καὶ δίδει ἐντόνους χαρακτηρισμούς, ὡς «ἀλλ' ἐγεννήθη ἐκ γυναικὸς Θεὸς οὐ γυμνὸς καὶ ἄνθρωπος οὐ ψιλός» (1,2). Ἐκτὸς τῆς δογματικῆς ἀξίας της ἔχει καὶ φιλολογικὴν κατὰ τοῦτο, ὅτι χρησιμοποιεῖ ἐκφραστικὰ μέσα τὰ ὁποῖα ἰδιάζουν εἰς τὸν τότε πρωτοεμφανιζόμενον ὕμνον, τὸ κοντάκιον. Τοιαῦτα μέσα συναντῶμεν ἀφθονώτερον εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 6. *Εἰς τὴν ὁμιλίαν αὐτὴν ὑπάρχει μία παρέκβασις περὶ παρθενίας* (2-6) καὶ δύο ἀκρόστιχοι διάλογοι, εἷς μεταξὺ Ἰωσὴφ καὶ Μαρίας (9) καὶ εἷς μεταξὺ Μαρίας καὶ Γαβριὴλ (11ἑ.). Λόγῳ τῶν ἰδιομορφιῶν τούτων ἡ ὁμιλία θεωρεῖται ψευδεπίγραφος, μεταγενεστέρα καὶ ἐπηρε-

16. PG 67, 679-850.
17. PG 59, 681-688.
18. *Ὁμιλία* 3, ἡ ὁποία πλήρως σώζεται εἰς συριακὴν καὶ κοπτικήν. Ἡ πρότασις αὐτὴ εἶναι πολυχρησιμοποιημένη εἰς τοὺς δογματικοὺς ἀγῶνας.

ασμένη ἀπὸ τὸ κοντάκιον. Ἐν τούτοις ὅμως οὔτε τὸ περιεχόμενον αὐτῆς οὔτε ἡ ἔκφρασις εἶναι ξένα πρὸς τὴν τοῦ Πρόκλου, τὸ μόνον δὲ *σημεῖον τὸ ὁποῖον τὴν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ ἄλλα κηρύγματα τούτου* εἶναι τὸ μέγα μῆκος αὐτῆς. Ἡμεῖς πιστεύομεν ὅτι ὁ σκελετὸς τῆς ὁμιλίας εἶναι τοῦ Πρόκλου, εἰς αὐτὸν δὲ προσετέθησαν βραδύτερον τὰ ὡς ἄνω τεμάχια, τὰ ὁποῖα πάλιν ἀπὸ τὸν ἴδιον προέρχονται.

Ὁ B. Marx ὑπέδειξε μέγαν ἀριθμὸν ὁμιλιῶν ψευδοχρυσοστομείων, περὶ τὰς 100, ὡς προερχομένας ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ Πρόκλου. Τοῦτο εἶναι ὀρθὸν διὰ πολλὰς ἀπὸ αὐτάς.

Ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς, αἱ ὁποῖαι ἐκδίδονται εἰς τὴν PG[19] ἰδικαί του εἶναι ἑπτά, αἱ μὲν πέντε εἰς τὴν λατινικήν, αἱ δὲ δύο εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἡ κυριωτέρα βεβαίως εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 2 Πρὸς Ἀρμενίους περὶ πίστεως, ἄλλως λεγομένη *Τόμος πρὸς Ἀρμενίους*. Προσφέρει μίαν σύντομον *ἔκθεσιν περὶ πίστεως γενικῶς καὶ ἔπειτα περὶ* τοῦ χριστολογικοῦ θέματος ἐκτενέστερον.

Σύντομον κείμενον μὲ τὸν τίτλον *Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας*[20] φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πρόκλου. Ὁ συντάκτης ἰσχυρίζεται ὅτι τὴν ἀρχικῶς μακρὰν θείαν λειτουργίαν –ὅπερ ἀνακριβὲς– ἐσυντόμευσεν ὁ Μέγας Βασίλειος, ἔπειτα δὲ ἀκόμη περισσότερον ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος. Τὸ ἀποσπασματικὸν τοῦτον κείμενον ἐθεωρεῖτο ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ψευδεπίγραφον, ὁ δὲ F. J. Leroy ἀπέδειξεν ὅτι εἶναι πλαστούργημα Ἕλληνος βιβλιογράφου τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος. Εἰς ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν Προτεστάνται καὶ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἤριζον περὶ τῆς γενέσεως τῶν λειτουργικῶν μορφῶν, αὐτός, ἴσως διασκεδάζων, παρενέβη παραπλανητικῶς.

## ΦΛΑΒΙΑΝΟΣ

Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Λυδίαν διεδέχθη τὸν Πρόκλον εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 446. Αἱ περιστάσεις δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ διατηρήσῃ τὴν εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὴν προσωπικήν του μετριοπάθειαν. Σύνοδος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὴν προεδρείαν του, τὸν Νοέμβριον τοῦ 448, ἐκήρυξε τὸν ἀρχιμανδρίτην τῆς πρωτευούσης Εὐτυχῆ αἱρετικὸν καὶ τὸν καθήρεσε. Δύο ἐπιστολαί του σταλεῖσαι μετὰ τὴν σύνοδον ταύτην πρὸς τὸν Λέοντα Ρώμης ἔχουν διασωθῆ ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ[21] μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Λέοντος. Αὗται προεκάλεσαν τὴν περίφημον ἀπάντησιν τῆς 13 Ἰουνίου 449, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς Τόμος Λέοντος πρὸς Φλαβιανόν.

19. 65, 851–886.
20. PG 65, 849–852.
21. PL. 54, 723–732. 743 751.

Ἀλλ' εἰς ταῦτα δὲν συνεφώνησεν ὁ Θεοδόσιος Β', εὑρισκόμενος ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ Χρυσαφίου, τοῦ ὁποίου πνευματικὸς πατὴρ ἦτο ὁ Εὐτυχής. Οὕτω συνεκάλεσε γενικὴν σύνοδον εἰς τὴν Ἔφεσον, τῆς ὁποίας τὴν προεδρείαν παρέδωσεν εἰς τὸν Διόσκορον Ἀλεξανδρείας. Αὐτὴ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 8 Αὐγούστου 449 ἀνεκήρυξε τὸν Εὐτυχῆ ὀρθόδοξον, τὸν δὲ Φλαβιανὸν καθήρεσε. Εἶναι ἡ λεγομένη Ληστρικὴ Σύνοδος. Ὁ Φλαβιανός, κακοποιηθείς, ἀπέθανε μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ἀφοῦ ἐπρόλαβε νὰ στείλη ἐπιστολὴν εἰς τὸν Λέοντα Ρώμης. Ἀποκατεστάθη δι' ἀποφάσεως τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος, ἡ ὁποία ἐπεκυρώθη διὰ διατάγματος τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τοῦ Βαλεντινιανοῦ, ὁπότε καὶ τὰ λείψανά του μετεφέρθησαν καὶ ἐτάφησαν εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Σώζεται *Ὁμολογία πίστεως* τὴν ὁποίαν ἔγραψε καὶ παρέδωσεν ἰδιοχείρως εἰς τὸν Θεοδόσιον[22].

Ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 16 Φεβρουαρίου.

## ΑΝΑΤΟΛΙΟΣ

Ὁ Ἀνατόλιος, καταγόμενος ἐξ Ἀλεξανδρείας, ἐχειροτονήθη διάκονος ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, παρηκολούθησε δὲ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν τὰς ἐργασίας τῆς Συνόδου Ἐφέσου, 431. Ὡς ἀποκρισιάριος τοῦ θρόνου τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶχεν ἀποκτήσει τὴν φιλίαν τῆς ἡγεμονίδος Πουλχερίας.

Ὅταν, μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Φλαβιανοῦ ὑπὸ τῆς Ληστρικῆς Συνόδου, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει διεφώνουν ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ διαδόχου του, προετάθησαν μερικοὶ ξένοι, ἐκ τῶν ὁποίων τελικῶς προετιμήθη ὁ Ἀνατόλιος, ἀπολαύων καὶ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Διοσκόρου, ὁ ὁποῖος ἤδη ἐξ Ἐφέσου προσήγγιζεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν.

Ἐδείχθη συνετὸς καὶ δραστήριος ποιμενάρχης. Μὲ τὴν βοήθειαν τῆς Πουλχερίας ἀνήγειρε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς περιφημοτέρους ναοὺς τῆς πρωτευούσης, ὡς εἶναι οἱ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων, τῆς Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν, τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας καὶ ἄλλοι.

Ἐπεσημοποίησε τὸν θεσμὸν τῆς ἐνδημούσης συνόδου, περὶ τῆς ὁποίας ἐδήλωσεν εἰς τὴν Χαλκηδόνα: «Συνήθεια ἄνωθεν κεκράτηκε τοὺς ἐνδημοῦντας τῇ μεγαλωνύμῳ πόλει ἁγιωτάτους ἐπισκόπους ἡνίκα καιρὸς καλέσῃ περὶ ἀνακυπτόντων τινῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων συνεῖναι καὶ διατυποῦν ἕκαστα καὶ ἀποκρίσεως ἀξιοῦν τοὺς

22. PG 65, 889-892.

δεομένους»[23]. Συγχρόνως ἐφρόντισε νὰ ἐπιβάλῃ τὰ δίκαια τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολήν. Ἐχειροτόνησεν αὐτὸς *τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Μάξιμον καὶ ἐνήρ*γησε διὰ τῆς ἐνδημούσης συνόδου ὥστε νὰ ψηφισθῇ ὁ 28 κανὼν τῆς Χαλκηδόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἐπίσκοπος τῆς Νέας Ρώμης ἔρχεται δεύτερος μετὰ τὸν τῆς Παλαιᾶς Ρώμης. Ἔκτοτε κανεὶς ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας δὲν διεξεδίκησε τὴν θέσιν ταύτην.

Δὲν ἠκολούθησε τὸν Διόσκορον εἰς τὰς δογματικάς του ἀκρότητας, προήδρευσε μάλιστα τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος, 451, ἡ ὁποία κατεδίκασε καὶ αὐτὸν καὶ τὸν Εὐτυχῆ, καὶ ἐπέβαλε τὸν ὅρον περὶ ἀσυγχύτου ἑνώσεως τῶν δύο φύσεων. Λόγῳ τοῦ συνεχιζομένου σκληροῦ ἀγῶνος μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Μονοφυσιτῶν, ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὑπέδειξεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ νὰ ἀποστείλῃ πρὸς *ὅλους τοὺς ἐπισκόπους ἐγκύκλιον, ζητῶν ἀπὸ αὐτοὺς γνώμην περὶ* τοῦ κύρους τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος καὶ περὶ τῆς νομιμότητος τοῦ μονοφυσίτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Τιμοθέου Αἰλούρου. Μέρος τῶν ἀπαντήσεων τῶν ἐπισκόπων σώζεται εἰς τὸν «Ἐγκύκλιον κώδικα»[24]. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀνατόλιος συνεκάλεσε τὸ 458 τοπικὴν σύνοδον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία, ἐπικυροῦσα τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου Χαλκηδόνος, ἐχαρακτήρισεν αὐτὴν οἰκουμενικήν.

Ἀπὸ τῆς πατριαρχείας του ὁ βασιλικὸς θεσμὸς λαμβάνει ἱερατικώτερον χαρακτῆρα, διότι οὗτος ὄχι μόνον ἔστεψε τὸν Μαρκιανόν[25] καὶ τὸν Λέοντα Α΄, ἀλλ' ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς πατέρας τῆς Χαλκηδόνος νὰ *ἐπευφημήσουν τὸν πρῶτον μὲ τοὺς λόγους, «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἱερεῖ, τῷ βασιλεῖ»*[26].

Ὁ Ἀνατόλιος ἀπέθανε τὸ 458 καὶ ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 3 Ἰουλίου.

Ἀπὸ τὰ κείμενά του σώζονται ἐλάχιστα δείγματα. Εἶναι πρῶτον ἀπόσπασμα τῆς εἰρηνικῆς ἐπιστολῆς του, τὴν ὁποίαν ἀπέστειλεν εἰς τὸν πάπαν Λέοντα, σωζόμενον εἰς τὴν συλλογὴν ἐπιστολῶν τοῦ τελευταίου, ὑπ' ἀριθμὸν 53[27]. Ἐπιστολή του πρὸς τὸν πάπαν τοῦτον, ἀπὸ Δεκεμβρίου 451, ζητεῖ ἐπικύρωσιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Ἐπειδὴ ὁ πάπας Λέων εἶχεν ἀμφισβητήσεις περὶ τοῦ 28 κανόνος τῆς Συνόδου ταύτης, ἐν σχέσει μὲ τὸ πρωτεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν Ρώμης, ὁ Ἀνατόλιος ἔστειλε καὶ ἄλλην ἐπιστολὴν πρὸς αὐτόν, διευκρινίζων ὅτι τὴν ρύθμισιν τοῦ θέματος διὰ τοῦ κανόνος τούτου δὲν ἐζήτησεν ὁ ἴδιος, ἀλλ' ὁ κλῆρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς, ἤτοι ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος[28].

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀνατολίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ ἐπὶ

23. Mansi 7,92.
24. Mansi 7, 745–792.
25. ΛΕΟΝΤΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ, Bonn, σ. 111.
26. *Acta Conc. Oec.* 2, 1, 2, σ. 157.
27. PL 54, 853–856.
28. Αἱ δύο ἐπιστολαὶ περιλαμβάνονται εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ πάπα Λέοντος, ἡ πρώτη ὑπ' ἀριθμὸν 101 ἑλληνιστί, ἡ δευτέρα ὑπ' ἀριθμὸν 132 λατινιστί.

τῆς ἐγκυκλίου σώζεται εἰς ἀρχαιολατινικὴν μετάφρασιν εἰς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Ἐγκύκλιον κώδικα[29].
Μερικοὶ ἐρευνηταὶ ἐφρόνουν ὅτι τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «ἀνατολικὰ» τροπάρια εἶναι ἰδικά του, ἀλλ' ἡ ἄποψις αὐτὴ ἀπορρίπτεται σήμερον γενικῶς, ὡς καὶ ἡ ἐκλαμβάνουσα αὐτὸν ὡς τὸν ποιητὴν τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνατολίου ποιημάτων.

## ΛΟΙΠΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

### ΛΑΥΠΙΟΣ

Πρεσβύτερος εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, συμπαρεστάθη μὲ ζῆλον εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Ἔφεσον. Ὅταν ὁ Κύριλλος ἦτο ἔγκλειστος εἰς τὴν Ἔφεσον, μετὰ τὸ πέρας τῆς συνόδου, τοῦ ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν συμπαθείας μέσω τοῦ διακόνου Κανδιδιανοῦ, διὰ τῆς ὁποίας παρωμοίαζε τὰ παθήματά του πρὸς τὰ τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου. Ταυτοχρόνως μαζὶ μὲ ἄλλους κληρικοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπέγραψε «δέησιν καὶ ἱκεσίαν» πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον καὶ τὴν ἀδελφήν του Πουλχερίαν ὑπὲρ τῆς ἐν Ἐφέσω ἁγίας συνόδου καὶ ἐναντίον τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας νὰ καθαιρέση τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μέμνωνα Ἐφέσου μὲ τὴν παρασύνοδόν του.

### ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

Διάκονος καὶ ἀρχιμανδρίτης, ἤτοι ἡγούμενος, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Βασίλειος, ἦτο ἐπικεφαλῆς τῶν μοναχῶν τῆς πόλεως κατὰ τὴν νεστοριανικὴν ἔριδα, μαζὶ μὲ τὸν ἀναγνώστην καὶ μοναχὸν Θαλάσσιον. Ἐνεχείρισαν ὁμοῦ εἰς τὸν Θεοδόσιον Β' αἴτησιν, καταφερόμενοι κατὰ τοῦ Νεστορίου ὡς ἐκπεσόντος ἀπὸ τὴν ἀληθινὴν πίστιν καὶ ζητοῦντες σύγκλησιν οἰκουμενικῆς συνόδου. Τονίζουν εἰς αὐτὴν ὅτι ὁ προαιώνιος Λόγος, ἐνανθρωπήσας, ἔμεινε παρὰ ταῦτα ὅ,τι ἦτο, Θεός.

> «Οὐ γὰρ ἐπειδὴ δι' ἡμᾶς ἐγένετο ἄνθρωπος, μείνας ὃ ἦν, Θεός, ἤδη καὶ τὸ ἦν ἀρνησόμεθα, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν καὶ ὁμολογοῦμεν καὶ κηρύττομεν ὅτι ὁ πρὸ τῶν αἰώνων Θεὸς

29 Mansi 7, 537–539.

Λόγος, ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὑπάρχων, διὰ τὴν πολλὴν αὐτοῦ φιλανθρωπίαν τὴν πρὸς ἡμᾶς οὖσαν γέγονεν ἄνθρωπος τέλειος ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν κατὰ πάντα χωρὶς ἁμαρτίας, μείνας ὃ ἦν, Θεός, διὰ τὴν τοῦ γένους ἡμῶν σωτηρίαν, γεννηθεὶς ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας, ὡς αὐτὸς οἶδεν».

Ὁ Βασίλειος συνέταξεν ἐπίσης βιβλιάριον πρὸς τὸν πατριάρχην Πρόκλον διὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτει τὴν λῆψιν μέτρων κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ πρὸ ἐτῶν ἤδη ἀποθανόντος Θεοδώρου Μοψουεστίας.

## ΔΑΛΜΑΤΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

Ὑπῆρξεν εἷς τῶν σπουδαιοτέρων μοναστικῶν ἡγετῶν κατὰ τὸν ε΄ αἰῶνα. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Μικρασίαν, ὑπηρέτησεν ὡς στρατιωτικὸς ἐπὶ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α΄. Σχετικῶς νέος ἀκόμη εἰς τὴν ἡλικίαν, παρητήθη τοῦ στρατεύματος, παρέδωσε τὴν περιουσίαν του εἰς τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα του καὶ εἰσῆλθε μαζὶ μὲ τὸν υἱόν του Φαῦστον εἰς τὴν Μονὴν Δαλμάτων. Τὸ 396 διεδέχθη εἰς τὴν ἡγουμενίαν τὸν ἱδρυτὴν τῆς Μονῆς Ἰσαὰκ καὶ τὴν διετήρησεν ἐπὶ 42 ἔτη, ἐξελθὼν αὐτῆς μόνον μίαν φοράν.

Τὸ 431, μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Νεστορίου, ἐτέθη ἐπικεφαλῆς διαδηλώσεως μοναχῶν, ἡ ὁποία ἀπεσκόπει εἰς τὸ νὰ πιέσῃ τὸν αὐτοκράτορα νὰ μὴ ἀντιδράσῃ εἰς τὴν ἀπόφασιν, ὑπείκων εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν φιλονεστοριανῶν αὐλικῶν. Ἀφοῦ παρουσιάσθη εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔλαβε καθησυχαστικὴν ὑπόσχεσιν, μετέβη μετὰ τοῦ πλήθους εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μοκίου, ὅπου ἐψάλη δοξολογία, καὶ αὐτὸς ἐξεφώνησε λόγον.

Μετέπειτα ὁ Δαλμάτιος ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ ἐξάρχου τῶν μοναστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τρόπον τινὰ τοῦ γενικοῦ ἐπόπτου.

Ἀπέθανε τὸ 438 εἰς προχωρημένην ἡλικίαν, ἡ δὲ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 3 Αὐγούστου, μαζὶ μὲ τοῦ υἱοῦ του Φαύστου καὶ τοῦ προκατόχου του Ἰσαακίου[30].

Ἐκ τῶν γραπτῶν του σῴζονται ἡ προσφώνησίς του πρὸς τὸν λαὸν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς διαδηλώσεως, φερομένη ὡς «ἀπολογία», μία ἐπιστολή του πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου καὶ μία ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴν ἰδίαν σύνοδον, γραφεῖσα προφανῶς ὑπ' αὐτοῦ.

30. Ὁ Δαλμάτιος, ἐπίσκοπος Κυζίκου, εἶναι διάφορος τοῦ παρόντος Δαλματίου.

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

Δὲν ἦσαν ὅλοι οἱ μοναστικοὶ ἡγέται τῆς πρωτευούσης ἐχθρικοὶ πρὸς τὸν Νεστόριον. Εἷς ἐκ τῶν φίλων του ἦτο ὁ πρεσβύτερος καὶ ἀρχιμανδρίτης Παρθένιος, ὅστις ἔγραψεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν μητροπολίτην Ἱεραπόλεως τῆς Συρίας Ἀλέξανδρον, ἰσχυρὸν παράγοντα τῆς νεστοριανικῆς μερίδος. Ἡ ἐπιστολὴ παραδίδεται διὰ τοῦ *Συνοδικοῦ κατὰ τῆς τραγῳδίας τοῦ Εἰρηναίου*.

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΑΡΚΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ὁ *Δωρόθεος, ἐπίσκοπος* Μαρκιανουπόλεως εἰς τὴν κάτω Μοισίαν[31], ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρωτοπόρων τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Πρὶν ἀκόμη ἐκραγῇ ἡ χριστολογικὴ ἔρις, εἶχεν ἀπορρίψει τὸν ὅρον Θεοτόκος καὶ εἶχε διακηρύξει, «εἴ τις Θεοτόκον εἶναι λέγει τὴν Μαρίαν, οὗτος ἀνάθεμα ἔστω». Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, πληροφορηθεὶς τὸ πρᾶγμα, διεμαρτυρήθη εἰς τὸν Νεστόριον, διότι δὲν κατεδίκασεν αὐτὴν τὴν θέσιν[32].

Μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου (431) συνετάχθη μὲ τοὺς σκληρούς, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν διαμαρτυρίαν κατὰ τῶν ἀποφάσεών της. Ὁ Μαξιμιανὸς Κωνσταντινουπόλεως τὸν καθήρεσεν, ἀργότερα δὲ ὁ Κύριλλος ἀπέρριψε τὴν εἰρηνευτικὴν πρότασιν τοῦ Παύλου Ἐμέσης περὶ ἄρσεως τῆς καθαιρέσεως αὐτοῦ ἐντὸς τῆς ὁμάδος τῶν δέκα αὐστηρῶν Νεστοριανῶν. Οὕτως ἐξωρίσθη εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας. Εἰς τὸ *Συνοδικὸν κατὰ τῆς τραγῳδίας Εἰρηναίου* τοῦ Ρουστικοῦ διετηρήθησαν εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Δωροθέου· μία πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δύο πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας καὶ μία πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἱεραπόλεως καὶ τὸν Θεοδώρητον Κύρου, μετ' ἀπαντήσεως τοῦ τελευταίου[33].

Σῴζονται ἐπίσης συριστὶ ἀποσπάσματα ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανὸν καὶ *Ἐκθέσεως πίστεως*.

31. Πλησίον τῆς Ὀδησσοῦ τῆς σημερινῆς Βάρνας.
32. PG 77,60.
33. *Συνοδικὸν* κκ. 46. 78. 115. 137.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ

PG 39, 1821-1840. PG 119, 821-825.

V. GRUMEL, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople* I, 1932, 1–8.
Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως», *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 9 (1966), 395.

ΑΤΤΙΚΟΣ

*Doctrina Patrum*, 317–318.
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 14, 26. PG 146, 1137–1144. PG 77, 347–352. PG 64, 649ἑ.
ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 25.
*Acta Sanctorum* Jun. I (1643), 473–482. Aug. I (1733), 32–37. Βίος Ἀττικοῦ.
C. H. TURNER, *Ecclesiae Occidentalis monumenta juris* I,2, Oxonii 1904, 104ἑἑ., ἡ συλλογὴ κανόνων.
M. BRIÈRE, «Une homélie inédite d' Atticus», *Rev. Or. Chret.* 34 (1933–1934), 160–186.
J. LEBON, «Discours d' Atticus de Constantinople», *Muséon* 46 (1933), 17–202.
M. GEERARD, A. VAN ROEY, «Les fragments Grecs et Syriaques de la lettre Ad Eupsychium d' Atticus de Constantinople», *Corona Gratiarum Eligio Dekkers* I (1975), 69–81.

ΜΑΞΙΜΙΑΝΟΣ

E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, I, 3. I, I, 7.
PG 77, 147–150.

ΠΡΟΚΛΟΣ

*Clavis Patrum Graecorum*, III, 5800–5915.
V. RICCARDUS, Roma 1630.
GALLANDI, *Bibliotheca Patrum*, 9, Venetiae 1773, 601–704 = PG 65, 679–850. 851–886.
A. MAI, *Spicilegium Romanum*, Romae 1840, p.p. LVII, XCVII.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, I, I, 103–107. IV, 2, 65–68. 187–205.
C. MOSS, «Proclus of Constantinople's Homily on the Nativity», *Muséon* 42(1929), 61–73.
C. MARTIN, «Un florilège grec d' homélies christologiques du IV<sup></sup>e et V<sup></sup>e siècles sur la Nativité», *Muséon* 54(1941), 20–30. 40–48.
E. AMAND DE MENDIETA, «Une homélie grecque inédite antinestorienne du Ve siècle sur l' incarnation du Seigneur», *Rev. Bénéd.* 58 (1948), 223–263.
S. Y. RUDBERG, «Le texte de l' homélie pseudo- basilienne sur l' incarnation du Seigneur», *Rev. Bénéd.* 62 (1952), 189–200.
J. P. N. LAND, *Anecdota Syriaca* 3, 2, Leiden 1870, 103–115.
A. VARDANIAN, *Kleine klassische Texte*, 2, Wien 1923.
FR. LEROY, «Une homélie mariale de Proclus de Constantinople et le Pseudo-Grégoire le Thaumaturge», *Byzant.* 33 (1963), 357–384.
J.- M. SAUGET, «Une homélie de Proclus de Constantimople sur l' ascension de Notre -Seigneur en version syriaque», *Muséon* 82 (1969), 5–33.

A. Lumpe, «Die epistola uniformis des Proklos von Konstantinopel», *Annuarium Hist Concil.* 3 (1971), 1–20.

Antonella Maresca, Antonella Campagno, *Quatro omelie copte* (ψευδοπρόκλου), Milano 1977.

B. M. Weischer, *Traktate des Epiphanius von Zypern und des Proklos von Kyzikos*, Aethiopische Forschungen 6, Wiesbaden 1971.

E. Pereira, «Homilia de Proclo, biscopo de Cyzico acerca da incarnaçao de NSJC», αἰθιοπικὴ μετάφρασις μετὰ λατινικῆς, *Actes du 14ᵉ Congrès Intern. des Orientalistes* II, 199–218.

P. Maas, «Das Kontakion», *Byz. Zeit.* 1 (1892), 527–530.

G. La Piana, «Le rappresentazioni sacre e la poesia ritmica dramatica nella letteratura bizantina dalle origini al sec. IX», *Roma e l' Oriente* 2 (1911), 3 (1911–1912), 4 (1912), 47 ἑξ. 167 ἑξ.

E. Schwartz, *Konzilsstudien*, Wissenschaftl. Geselschaft in Strassburg, Heft 20, 1914, 18–53.

F. X. Bauer, *Roklus von Konstantinopel*, München 1919, 1970².

R. Devreesse, «Le debut de la querelle des Trois Chapitres: la lettre d' Ibas et le tome de Proclus», *Rech. Science Relig.* 11 (1931), 543–565.

C. Martin, «Proclus de Constantinople, Nestorius et le bienheureux Nil Εἰς τὴν Ἀνάληψιν», *Rev. Hist. Ecclès* 32 )1936), 929–932.– «Hippolyte de Rome et Proclus de Constantinople Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα», *Rev. Hist. Ecclés.* 33 (1937), 255–276.

A. Ehrhardt, *Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche* I, 1 (TU), Leipzig 1937, 132 ἑξ.

B. Marx, *Procliana, Untersuchungen über homiletischen Nachlass des Patriarches Proklos von Konstantinopel*, Münster i. W. 1940.

F. Ogara, «La homilia intitulada de sacerdotio liber septimus», *Gregorianum* 27 (1946), 145–155.

M. Richard, «Acace de Mélitène, Proclus de Constinople et la Grande Arménie», *Memorial L Pétit*, Bucareste 1948, 393–412.– «Proclus de Constantinople et le théopaschisme», *Rev. Hist. Ecclès.* 38 (1942), 303–331.

W. Elert, «Die theopaschitische Formel», *Theol Literaturzeit.* 75 (1950), 195–206.

J. G. Davies, «Proclus and Pseudo-Nilus», *Harv. Theol. Rev.* 49 (1956), 179–181.

V. Inglisian, *Ἀλληλογραφία Πρόκλου καὶ Ἀκακίου μετὰ τῶν Ἀρμενίων*, ἀρμενιστί, Wien 1957.– «Die Beziehungen des Patriarchen Proclos von Konstantinopel und des Bischofs Akakios von Melitene zu Armenien», *Or. Chr.* 41 (1957), 35–50.

W. Ensslin, «Proklos, Bischof von Konstantinopel», *Pauly Wissowa Real.* 23 (1957), 183–186.

J.– M. Sauget, «Deux homéliaires syriaques de la Bibliothèque Vaticane», *Or. Chr. Period.* 27 (1961), 387–424.

F. Y. Leroy, *Recherches sur l' homilétique de Proclus de Constantinople*, Louvain 1963.– *L' homilétique de Proclus de Constantinople*. Tradition manuscrite, inédits, études connexes, Città del Vaticano 1967.

J. A. de Aldama, «Investigaciones recientes sobre las homilias de san Proclo de Constantinopla», *Estudios Ecclesiásticos* 39 (1964), 259–276.

A. CHARLES, «La raison et la divin chez Proclus», *Rev. Sciences Phil Théol.* 53 (1969), 458–482.
J. AUBINEAU, «Bilan d' une enquête sur les homélies de Proclus de Constantinople», *Rev. Études Gr.* 85 (1972), 572–596.
M. RICHARD, «Proclus de Constantinople et le théopaschisme», *Opera Minora* II, Turnhout 1977, ἀρ. 52.
SEBASTIÀ JANERAS, «La predicació pascual i baptismal de Procle de Constantinople», *Rev. Catalana Teol.* 5 (1980), 131–151.

ΦΛΑΒΙΑΝΟΣ

PG 65, 889–892. 89, 181–184.
PL 54, 724–751.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* II, 1, 1, 35–36. 36–37. 38–40. 126. 129. 145–147. II, 1, 1, 77–79.
J. LIÉBAERT, «Flavian de Constantinople», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 17 (1971), 390–396.
H. CHADWICK, «The exile and death of Flavian of Constantinople», *Journ. Theol. Studies* 6 (1955), 16–34.

ΑΝΑΤΟΛΙΟΣ

PL 54, 854–856. 952–960. 976–984. 1082–1084.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* II, 1, 3, 116–118. II, 4, XLV–XLVI. II, 4, 52–54. II, 4, 168–169. II, 5, 24–26.
PG 95, 73 (ἀπόσπασμα παρὰ Δαμασκηνῷ).
M. JUGIE, «Anatole de Constantinople», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 2 (1914), 1497–1500.

ΛΑΥΠΙΟΣ

PG 77, 145–148.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 1, 3, 74έ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

PG 65, 851–856. 91, 1472–1480.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 1, 5, 7–10. IV, i, 83–85.

ΔΑΛΜΑΤΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

PG 85, 1797–1803.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 1, 2, 68–69. I, 1, 3, 14–15. I, 1, 7, X.

ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

*PG* 84, 767–768.
E. Schwartz, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 4, 175έ.

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΜΑΡΚΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

E. Schwartz, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 4, σσ. 88 έ. 114. 144. 165.
F. Nau, *Patrologia Orientalis* 13 (1919), 181.
J. Lebon, *Contra Grammaticum* III, Corpus Script. Christ. Orient. 102, 68έ.

# ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ

## Α΄ Ο ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

### ΒΙΟΣ

Ὁ Κύριλλος εἶναι μία ἀπὸ τὰς μεγάλας μορφὰς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδρασις εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον καὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ὑπῆρξεν ἀποφασιστική. Ἰδιαιτέρως διὰ τὸν Νεστοριανισμὸν ἦτο ὅ,τι ὁ Ἀθανάσιος διὰ τὸν Ἀρειανισμόν.

Ἂν καὶ ἐγεννήθη ἀπὸ ἐπίσημον οἰκογένειαν καὶ ἀνετράφη εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ δυναμικοῦ καὶ σκληροτραχήλου θείου του Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, πολὺ ὀλίγα στοιχεῖα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν βίον καὶ τὴν δραστηριότητά του μέχρι τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν διεδέχθη τοῦτον εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Συμφώνως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὡς υἱὸς ἀδελφοῦ τοῦ Θεοφίλου[1]. Ἐν τούτοις ὅμως ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Νικίου ἀφ' ἑνὸς μὲν διευκρινίζει καὶ τὴν περιοχὴν ὅπου ἐγεννήθη, τὸ προάστειον τοῦ Θεοδοσίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ μήτηρ του ἦτο ἀδελφὴ τοῦ Θεοφίλου[2]· ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ εἶναι περισσότερον ἀξιόπιστος ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρον καὶ τὸν Σωκράτην, ἀφοῦ ἔζησε τριακόσια περίπου ἔτη μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίλλου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συνέβη περὶ τὸ 380.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεβήρου Ibn al Muqqaffa, ἐπισκόπου καὶ συγγραφέως τοῦ ι΄ αἰῶνος[3], ὁ Κύριλλος εἰς τὴν νεότητά του, προφανῶς μετὰ τὴν λαμπρὰν ἐκπαίδευσίν του, ἠσκήτευσεν ἐπὶ πενταετίαν εἰς τὴν Νιτρίαν, καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Μακαρίου ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ σοφοῦ Σεραπίωνος. Ἂν μία ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου[4], ἀπευθυνομένη πρὸς Κύριλλον, ἀφορᾶ εἰς τὸν ἰδικόν μας, ὡς εἶναι πολὺ πιθανόν, τότε οὗτος πρέπει νὰ ἐμόνασεν εἰς τὸ Πηλούσιον ἐπί τινα χρόνον, ὁ δὲ Ἰσίδωρος ἐπιτιμᾶ αὐτὸν ὡς ρίψασπιν, διότι ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Πιθανῶς μετέβη

1. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 1,310. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,7, καὶ ἰδίως ΝΙΚΗΦ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία*, 14,25.
2. *The Chronicle of John Bishop of Nikiou* (μετ. R. H. Charles, London 1916, σ. 76).
3. *History of the Patriarchs of the coptic Church of Alexandria*, μετ. B. Evetts, Patr. Or. 1. σ. 427 ἑ.
4. *Ἐπιστολὴ* 1,25. Βλ. καὶ 1,390.

διαδοχικῶς καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ μέρη. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἔτρεφε βαθὺν σεβασμὸν πρὸς τὸν Ἰσίδωρον, καὶ τὸν ἀπεκάλει πατέρα ὡς πρεσβύτερον, ἴσως δὲ ὡς ἀπὸ γέροντά του ὑφίστατο ἀδιαμαρτυρήτως συχνὰς ἐπιτιμήσεις καὶ εἰσήκουε τὰς συμβουλάς του.

Προφανῶς μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς ἐρημίας ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ θείου του διάκονος καὶ μετά τινα χρόνον πρεσβύτερος. Ὀλίγον προηγουμένως, ὡς ἁπλοῦς ἀναγνώστης, εἶχε συνοδεύσει τὸν θεῖον του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ παρέστη εἰς τὴν Ἐπὶ Δρῦν κατὰ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου σύνοδον (403). Τὴν 18 Ὀκτωβρίου 412, τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοφίλου, κατέλαβε τὴν ἕδραν τῆς Ἀλεξανδρείας, προτιμηθεὶς τοῦ ἐπίσης ἱκανοῦ συνυποψηφίου του ἀρχιδιακόνου Τιμοθέου, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις μερικῶν ἐκλεκτόρων.

Ἡ ἕδρα τῆς Ἀλεξανδρείας προσέφερεν εὐρὺ πεδίον δράσεως δι' ἕνα ἱεράρχην τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Κυρίλλου, ἀλλ' ὁ ὑπερβολικὸς ζῆλος αὐτοῦ, ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη καὶ ἡ ὁρμητικότης ὡδήγουν αὐτὸν ἐνίοτε εἰς ἐσφαλμένας ἐνεργείας. Ὁ Ἰσίδωρος ἐκεῖνος, ὡς μακρινὸς ἐκ τῆς ἐρήμου σύμβουλος, προσεπάθει νὰ τὸν συγκρατήσῃ, ὁσάκις ἐχρειάζετο, γράφων πρὸς αὐτὸν ὅτι, ὅπως ὁ βασιλεὺς ἀρχόμενος ὑπὸ τῶν νόμων εἶναι ἔμψυχος νόμος ὁ ἴδιος, οὕτω καὶ αὐτὸς ὡς ἱερεὺς βασιλευόμενος ὑπὸ τῶν θεσμῶν πρέπει νὰ εἶναι κανὼν ἄφθογγος[5].

Ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Κυρίλλου ἀναφέρονται εἰς τὸ συγγραφικὸν καὶ τὸ ἀντιαιρετικὸν ἢ γενικῶς τὸ κατὰ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργον αὐτοῦ. Ἀλλ' ὑπάρχουν ὡρισμέναι ἐνδείξεις καὶ περὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ὠργάνωσε πράγματι ἄριστα τὴν νοσοκομειακὴν περίθαλψιν, τὸ δὲ τάγμα τῶν νοσοκόμων, τῶν λεγομένων ἐπιτοπίως παραβολάνων, ἦτο ἐπ' αὐτοῦ τόσον *πολυπληθές, ὥστε ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ δι' ἄλλα ἔργα. Ἐπίσης ὠργάνωσε* καλῶς τὴν κοινωνικὴν πρόνοιαν καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀλληλεγγύην, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε πλοῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μετέφεραν τὸν σῖτον διὰ τοῦ Νείλου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἢ ἀλλοῦ. Παραβολᾶνοι, ναῦται καὶ λαός, ἦσαν ἀπολύτως ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν Κύριλλον, ὅστις διέθετε τοιοῦτον κῦρος, ὥστε ἠδύνατο νὰ ἐποπτεύῃ καὶ ἐπὶ τοῦ ἔργου τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, πρὸς μεγάλην στενοχωρίαν τοῦ ἐπάρχου Ὀρέστου[6].

Ἡ ἀπὸ τοῦ 412 μέχρι τοῦ 428 περίοδος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Κυρίλλου χαρακτηρίζεται ἐκ τοῦ ἐντόνου ἀγῶνος αὐτοῦ κατὰ τῶν παλαιῶν αἱρετικῶν καὶ τῶν Ἐθνικῶν, ἀλλ' ἦτο ὁπωσδήποτε ὀλιγώτερον ταραχώδης τῆς ἑπομένης περιόδου. Ὡς πρῶτα μέτρα αὐτοῦ μνημονεύον-

*Ἐπιστολὴ* 3,306.

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,13,9.

ται τὰ κατὰ τοῦ σχίσματος τῶν Νοβατιανῶν, τῶν ὁποίων τοὺς ναοὺς ἔκλεισεν, ἀφοῦ ἀφήρεσε τὰ ἱερὰ αὐτῶν σκεύη, ὡς καὶ τὰ ὑπάρχοντα τοῦ ἐπισκόπου αὐτῶν Θεοπόμπου. Ταῦτα ἐξιστοροῦνται οὕτως ὑπὸ τοῦ Σωκράτους[7], φίλου τῶν Νοβατιανῶν, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον δυσμενῶς διατεθειμένου ἔναντι τοῦ Κυρίλλου καὶ ἴσως παρουσιάζοντος ἐξωγκωμένα τὰ πράγματα, ὡς καὶ τὰ συμβάντα εἰς ἄλλας περιστάσεις. Ἔλαβεν ἐπίσης μέτρα κατὰ τῶν Τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν καὶ τῶν Μακεδονιανῶν.

Τὸ 415 συνέβησαν ἀνεπίτρεπτα ἐπεισόδια. Εἰς θέατρον τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου ὁ ἔπαρχος Ὀρέστης προΐστατο δημοσίας τελετῆς, ο παριστάμενοι Ἰουδαῖοι ἠρεθίσθησαν ἐκ τῆς παρουσίας πολλῶν Χριστιανῶν, κατήγγειλαν δὲ τὸν φίλον τοῦ Κυρίλλου γραμματικὸν Ἱέρακα ὡς προτιθέμενον νὰ διεγείρῃ τὰ πλήθη εἰς ἀντιιουδαϊκὴν στάσιν· καὶ ὁ Ὀρέστης τὸν συνέλαβε καὶ τὸν ἐμαστίγωσεν. Ἐνῶ δὲ ὁ Κύριλλος, καλέσας πλησίον του τοὺς Ἰουδαίους ἄρχοντας, συνεβούλευσεν αὐτοὺς νὰ ἠρεμήσουν, οὗτοι προέβησαν εἰς προκλητικὰς ἐνεργείας, ἐνθαρρυνόμενοι ἀπὸ τὴν δυσαρέσκειαν τοῦ Ὀρέστου κατὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Διέδωσαν ὅτι καίεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀλεξάνδρου, διὰ νὰ ἐρεθίσουν τοὺς Χριστιανούς, καὶ ἐπιτεθέντες κατ' αὐτῶν ἐνόπλως, ἐφόνευσαν χιλιάδας. Τότε ὁ Κύριλλος, κατὰ τὴν Σωκράτην, κινηθεὶς μὲ πολὺ πλῆθος, κατέφθασεν εἰς τὰς συναγωγὰς τῶν Ἰουδαίων, τὰς κατέσχεσεν, ἀπεμάκρυνε πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τῆς πόλεως καὶ ἄφησε τὸ πλῆθος νὰ προβῇ εἰς διαρπαγήν[8]. Ὁ Ὀρέστης ἠρνήθη νὰ δεχθῇ πρότασιν τοῦ Κυρίλλου περὶ συμφιλιώσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηρέθισε τοὺς μοναχούς, πολλοὶ τῶν ὁποίων κατῆλθον ἐκ Νιτρίας καὶ ἄλλων περιοχῶν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἰς διαδήλωσιν, καθ' ἣν ἀπεκάλεσαν τὸν Ὀρέστην «θύτην καὶ ἕλληνα», δηλαδὴ εἰδωλολάτρην, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας αὐτοῦ ὅτι ἦτο Χριστιανὸς καὶ ὁ ἴδιος. Μοναχός, λιθοβολήσας τὸν Ὀρέστην, συνελήφθη καὶ ἐβασανίσθη μέχρι θανάτου, ὁ δὲ Κύριλλος ἔπλεξεν ἐγκώμιον αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ καὶ ὥρισε νὰ ἀποδοθοῦν εἰς αὐτὸν τιμαὶ μάρτυρος.

Συνέχεια τῶν ἀνωτέρω εἶναι ἄλλο θλιβερώτερον ἐπεισόδιον. Ἡ διάσημος φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς Ὑπατία, καθηγήτρια καὶ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀλεξανδρείας, τῆς ὁποίας ἡ μόρφωσις καὶ ἡ σεμνότης προεκάλουν γενικὸν σεβασμόν, ἦτο φίλη τοῦ Ὀρέστου, διὸ πολλοὶ ἐφρόνουν ὅτι αὐτὴ ἦτο αἰτία τῆς ἐντάσεως τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐπάρχου καὶ πατριάρχου, καθ' ὅσον αὕτη ἦτο εἰδωλολάτρις. Ὁμὰς κακοήθων ἀνθρώπων, ἔχουσα ἐπικεφαλῆς τὸν ἀναγνώστην Πέτρον, παραφυλάξασα κάποτε τὴν ἔξοδόν της ἀπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ Ὀρέστου,

7. Ἐκκλ. Ἱστορία 7,7.
8. Σωκρατους, Ἐκκλ. Ἱστορία 7,13 ἑ.

τὴν κατεκρεούργησαν[9]. Ὁ Σωκράτης, περιγράφων τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, προσθέτει ὅτι ὁ φόνος οὗτος προσῆψεν εἰς τὸν Κύριλλον «οὐ μικρὸν μῶμον». Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Κύριλλος δὲν εἶχε καμμίαν ἀνάμιξιν εἰς τὸ ἐπεισόδιον, διότι, ἂν συνέβαινε κάτι παρόμοιον, καὶ ὁ Σωκράτης θὰ τὸ ἀνέφερε ρητῶς καὶ οἱ μετέπειτα ἀντίπαλοί του Νεστοριανοὶ δὲν θὰ παρέλειπαν νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ὡς ὅπλον ἐναντίον του, ὡς ἔπραξε ὁ νεοπλατωνικὸς διδάσκαλος Δαμάσκιος.

Σκληρὸς ἐφάνη κατ' ἀρχὰς καὶ εἰς τὸ θέμα ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τὸν ὁποῖον εἶχον ἤδη ἐγγράψει εἰς τὰ δίπτυχα αἱ Ἐκκλησίαι Ἀντιοχείας καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικὸς συνέστησεν εἰς τὸν Κύριλλον νὰ πράξῃ τὸ ἴδιον «διὰ τὴν οἰκουμενικὴν εἰρήνην», ἀλλ' αὐτὸς ἀπήντησεν ὅτι δὲν ἐθεώρει πρέπον νὰ κατατάξῃ μετὰ τῶν ἱερέων τὸν ἔκπτωτον τῆς ἱερωσύνης καὶ λαϊκὸν Ἰωάννην[10]. Ἀλλ' ἔπειτα ἀπὸ ὀλίγον χρόνον, κατόπιν συμβουλῆς καὶ τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, τὸν ἐνέγραψεν εἰς τὰ δίπτυχα (418), κατὰ δὲ τὴν συνεδρίαν τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου τὸν συνηρίθμησε μετὰ τῶν Πατέρων καὶ ἐχρησιμοποίησε γνώμας του.

Ἡ διατύπωσις τῶν περὶ τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ ἀπόψεων τοῦ Νεστορίου ἤνοιξε νέον στάδιον δράσεως διὰ τὸν Κύριλλον. Δὲν ἦσαν καινοφανεῖς αὐταὶ αἱ ἀπόψεις, ἀλλὰ τώρα τὸ ἀξίωμα τοῦ φορέως των προσδίδει εἰς αὐτὰς ἄλλην βαρύτητα· ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ τὰς διατυπώνει ὁ ἐπίσκοπος Ταρσοῦ ἢ Μοψουεστίας καὶ ἄλλο νὰ τὰς διακηρύσσῃ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Νεστόριος, νέος κληρικός, εὐπαίδευτος, ἐπιμελής, εὐφραδής, εὐπρεπὴς εἰς τὸν βίον, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρογνώμων, ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 428, ἐντυπωσίασεν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τὸν λαὸν τῆς πρωτευούσης μὲ τὰ κηρύγματα καὶ τὴν δρᾶσιν του, ἀπέκτησε δὲ καὶ τὴν εὔνοιαν τῆς αὐλῆς. Ἀλλ' ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσῃ σάλον μὲ τὴν διδασκαλίαν του περὶ τοῦ ὅτι ἡ Μαρία δὲν ἐγέννησε Θεὸν ἀλλ' ἄνθρωπον, ἄνθρωπον θεοφόρον, ἐφ' ὅσον μετ' αὐτοῦ ἡνώθη ἐξωτερικῶς ὁ Θεός· οὕτως αὕτη εἶναι ἁπλῶς Χριστοτόκος.

Ἡ διδασκαλία αὐτή, γνωσθεῖσα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν διὰ τῶν μονίμων ἀντιπροσώπων τοῦ πατριάρχου της εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἐκίνησε τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Κυρίλλου, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὰς ἦτο ἠπία, μολονότι ἤδη ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν δύο πατριαρχῶν παρεξήγησις λόγῳ καταφυγῆς Αἰγυπτίων μοναχῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑφίστατο δὲ πάντοτε καὶ ἡ ἀντιζηλία μεταξὺ τῶν δύο μεγαλουπόλεων. Εἰς τὴν πασχάλιον ἐπιστολὴν τοῦ 429 καὶ εἰς ἐπιστολὴν πρὸς μοναχοὺς τῆς

9. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,15. Τὸν Μάρτιον τοῦ 415.

10. ΝΙΚΗΦ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14,28.

Αἰγύπτου, ὁ Κύριλλος ἐτόνισε τὴν πραγματικὴν ἐν τῷ Χριστῷ ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων. Ἡ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐπιστολὴ εὗρεν εὐρεῖαν διάδοσιν, προεκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ μερικῶν ἐκ τῶν αὐλικῶν, οἱ ὁποῖοι συνεχάρησαν τοῦτον, ἐνῷ ὁ Νεστόριος ἠναγκάσθη νὰ ἀναθέσῃ εἰς τὸν πρεσβύτερον Φώτιον ἀνασκευὴν αὐτῆς. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Κύριλλος ἀπηύθυνε καὶ τρεῖς ἐκτενεῖς πραγματείας πρὸς τοὺς βασιλεύοντας, ὅπου δὲν ἀναφέρει ὀνομαστὶ τὸν Νεστόριον ἀλλὰ καταδικάζει τὰς δοξασίας του. Ἐπηκολούθησεν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Νεστορίου, ὅπου ὁ μὲν πρῶτος ἐξέθετε διὰ μακρῶν τὰς ἀπόψεις του καὶ ἐζήτει ἐπανόρθωσιν, διὰ νὰ παύσῃ «σκάνδαλον οἰκουμενικόν», ὅπως ἔλεγεν[11], ὁ δὲ δεύτερος ἀπήντα συντόμως καὶ ἀγερώχως.

Ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος Β', ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν παλαιὰν διένεξιν τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας μὲ τὸν ἔπαρχον Ὀρέστην, ἀπὸ τὴν φιλίαν του πρὸς τὸν Νεστόριον καὶ ἀπὸ τὰς ὑποκινήσεις ἐκ μέρους ὁμάδος Ἀλεξανδρέων τῆς πρωτευούσης, εἶχε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Κύριλλος ἦτο ὁ προκαλῶν ἀναταραχὴν μὲ τὴν ἐπέμβασίν του καὶ μάλιστα ἐξέφραζε τὴν ὑποψίαν ὅτι οὗτος ἤθελε νὰ προκαλέσῃ διχόνοιαν καὶ ἐντὸς τοῦ παλατίου, ἄλλα γράφων πρὸς αὐτὸν καὶ ἄλλα πρὸς μέλη τῆς οἰκογενείας του. Διὰ τοῦτο ἔγραψε πρὸς αὐτόν, «ταραχὴν τό γε ἐπὶ σεαυτῷ καὶ χωρισμὸν ταῖς ἐκκλησίαις ἐμβέβληκας». Ταυτοχρόνως καὶ ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης συνίστα ν' ἀποφύγῃ νὰ φέρῃ διχόνοιαν χάριν προσωπικῆς προβολῆς[12]. Πρὸς ἀπομάκρυνσιν τοῦ κινδύνου ἐπιβολῆς μιᾶς αἱρετικῆς διδασκαλίας ὁ Κύριλλος ἐπεκοινώνησε μὲ διαφόρους ἐπισκόπους, ἔγραψε δὲ καὶ πρὸς τὸν πάπαν Καιλεστῖνον καὶ ἔστειλεν εἰς αὐτὸν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα περὶ τῶν πλανῶν τοῦ Νεστορίου. Ὁ Καιλεστῖνος, ὅστις πρὸ ὀλίγου εἶχε λάβει ἐπιστολὴν καὶ τοῦ Νεστορίου, ἐτάχθη ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Κυρίλλου, κατεδίκασε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου διὰ συνόδου τὸν Αὔγουστον τοῦ 430, ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ ν' ἀποκηρύξῃ τὰς πλάνας καὶ ἐξουσιοδότησε τὸν Κύριλλον νὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην.

Ἄνδρες μετριοπαθεῖς ἐνήργησαν πρὸς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς δι' εἰρήνευσιν· ὁ Ἀκάκιος Βεροίας ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Κύριλλον ψυχραιμίαν, ὁ δὲ Ἰωάννης Ἀντιοχείας παρεκάλεσε τὸν Νεστόριον νὰ δεχθῇ ἀνεπιφυλάκτως τὸν ὅρον «Θεοτόκος», ἀμφότεροι χωρὶς ἀποτέλεσμα.

*Ὁ Κύριλλος, κατοχυρώσας τὰς ἀπόψεις του διὰ συνόδου* ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸν Νοέμβριον τοῦ 430, διεβίβασε πρὸς τὸν Νεστόριον τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Καιλεστίνου, ἔγραψε πρὸς αὐτὸν συνιστῶν νὰ δεχθῇ τὴν

11. *Ἐπιστολὴ 2*. PG 77,41.
12. ΙΣΙΔΩΡΟΥ, *Ἐπιστολὴ 1*, 370.

καθ' ὑπόστασιν ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων καὶ ἀπέστειλε τοὺς περιφήμους *Δώδεκα Ἀναθεματισμούς*, τῶν ὁποίων τὴν ἔγκρισιν ἀπήτησεν.

Ὁ Νεστόριος, ὅστις εἶχε πληροφορηθῆ τὰ ἀποφασισθέντα ἐν Ρώμῃ καὶ Ἀλεξανδρείᾳ παρὰ τοῦ φίλου του Ἰωάννου Ἀντιοχείας, μόλις εἶδεν ἐνώπιόν του τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Κυρίλλου ὠργίσθη, ὄχι δὲ μόνον δὲν ὑπέγραψε τοὺς Ἀναθεματισμούς, εἰς τοὺς ὁποίους διέβλεπεν ἀπολιναριστικὰς καὶ ἀρειανικὰς δοξασίας, ἀλλὰ καὶ συνέταξε *Δώδεκα Ἀντιαναθεματισμούς*, εἰς τοὺς ὁποίους ἀντὶ τῆς καθ' ὑπόστασιν ἑνώσεως τῶν δύο φύσεων ὡμίλει περὶ ἐνοικήσεως καὶ συναφείας τοῦ Λόγου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἀπέρριπτε τὴν οὐσιώδη ἀλληλεπίδρασιν τῶν δύο φύσεων καὶ ἐδέχετο οὐσιωδῶς ἐν τῷ Χριστῷ ὕπαρξιν δύο προσώπων.

Ἠπειλεῖτο διάσπασις ἐν τῇ Ἐκλησίᾳ, διότι εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ Κυρίλλου εἶχον ταχθῆ αἱ Ἐκκλησίαι Ρώμης, Αἰγύπτου, Παλαιστίνης καὶ Μ. Ἀσίας, εἰς δὲ τὸ πλευρὸν τοῦ Νεστορίου εἶχον ταχθῆ αἱ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Συρίας. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπενέβη δι' εἰρηνευσιν· διὰ σάκρας ἐκάλεσε μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 431 ὅλους τοὺς ἐπισκόπους εἰς σύνοδον ἐν Ἐφέσῳ καὶ δι' ἄλλης σάκρας παρεκάλεσε τὸν Κύριλλον νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν εἰρηνευτικὴν προσπάθειαν[13]. Ὡς ἐκπρόσωπόν του εἰς τὴν σύνοδον ὥρισε τὸν Κανδιδιανόν, κόμητα τῶν δομεστίκων καὶ φίλον τοῦ Νεστορίου, παρήγγειλε δὲ εἰς τοὺς ἐπισκόπους νὰ μὴ μετακινηθοῦν τῆς Ἐφέσου μέχρι πέρατος τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου.

Πρῶτος ἔφθασεν εἰς τὴν Ἔφεσον ὁ Νεστόριος μετὰ 16 ἐπισκόπων, συνοδευόμενος ὑπὸ ἀποσπάσματος τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, ἔπειτα ὁ Κύριλλος μὲ 50 ἐπισκόπους, συνοδεία ὁμάδος παραβολάνων, ἀκολούθως δὲ ἄλλοι. Καθυστέρουν μεγάλως οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἀντιοχείας, φίλοι τοῦ Νεστορίου, καὶ τῆς Ρώμης. Οἱ ἐν Ἐφέσῳ ἀνέμενον ἐπὶ δεκαὲξ ἡμέρας, ἀλλ' ὁ Κύριλλος δὲν ἐπεθύμει περαιτέρω ἀναβολὴν τῶν ἐργασιῶν καὶ ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν αὐτῶν, φέρων ὡς δικαιολογίαν ὅτι πολλοὶ ἐπίσκοποι ὑπέφερον δεινά, ὅτι ἄλλοι ἐβαρύνθησαν ἐκ τῆς ἀναμονῆς καὶ ὅτι ἴσως ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας ἐπίτηδες ἐβράδυνε διὰ νὰ μὴ παραστῇ εἰς τὴν ἀναμενομένην καταδίκην τοῦ φίλου του Νεστορίου. Ἐὰν βεβαίως εἶχεν ἔλθει αὐτοπροσώπως ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Ἔφεσον, ὡς εἶχε συστήσει εἰς αὐτὸν Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, θὰ ἀπεφεύγετο ἡ βιασύνη.

Οὕτω τὴν 22 Ἰουνίου 431, δεκαὲξ ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ὁρισθεῖσαν προθεσμίαν, ἤρχισαν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Κυ-
*ACO* I,1,1,73. ρίλλου αἱ ἐργασίαι τῆς συνόδου εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Παρθέ-

νου Μαρίας ἐν Ἐφέσῳ, παρὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ Νεστορίου νὰ μετάσχῃ καὶ τὴν παράκλησιν τοῦ Κανδιδιανοῦ νὰ ἀναβληθῇ ἡ ἔναρξις ἐπὶ τετραήμερον. Μετ' ἀνάγνωσιν τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας, τῶν ἀνταλλαγέντων γραμμάτων, τῶν Δώδεκα Ἀναθεματισμῶν καὶ τινων ἄλλων κειμένων, ἤδη κατὰ τὸ ἑσπέρας τῆς ἰδίας ἡμέρας ἡ σύνοδος ἐξήνεγκεν ἀπόφασιν περὶ καθαιρέσεως τοῦ μὴ ὑπακούσαντος Νεστορίου, ὑπογραφεῖσαν ὑπὸ ἀριθμοῦ ἐπισκόπων ὁ ὁποῖος τελικῶς ἔφθασε τοὺς διακοσίους. Ὁ λαὸς τῆς Ἐφέσου, ἀναμένων ἐναγωνίως τὴν ἀπόφασιν, ἐπανηγύρισε καὶ ἄλλως καὶ διὰ λυχναψίας. Ἀντιθέτως ὁ Κανδιδιανὸς καὶ ὁ Νεστόριος διεμαρτυρήθησαν διὰ τὸ ἄκαιρον καὶ ὄχι εἰρηνικὸν τῆς συνεδριάσεως καὶ ἔγραψαν σχετικῶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἔγραψε καὶ ὁ Κύριλλος.

Ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας, ἀφιχθεὶς εἰς Ἔφεσον τὴν 27 Ἰουνίου, πέντε ἡμέρας μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ Νεστορίου, ἀπέρριψε πρόσκλησιν συμμετοχῆς εἰς τὴν σύνοδον καὶ συνεκρότησεν εἰς τὸ κατάλυμά του παρασύνοδον ἐκ 43 ἐπισκόπων, δι' ἧς καθήρεσε τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μέμνονα Ἐφέσου, ἐνῷ τρεῖς ἀντιπρόσωποι τοῦ πάπα Ρώμης, ἀφιχθέντες βραδύτερον, μετέσχον νέας σειρᾶς συνεδριῶν τῆς συνόδου, γενομένων ἐπὶ τούτῳ ἐν ἀρχῇ εἰς τὸ ἐπισκοπεῖον τῆς πόλεως. Κατὰ τὰς δύο συνεδρίας τῆς 10ης καὶ 11ης Ἰουλίου οἱ ἀντιπρόσωποι ὑπέγραψαν τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν. Κατὰ τὴν τετάρτην συνεδρίασιν (16 Ἰουλίου) ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις νὰ κληθῇ ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας νὰ δώσῃ ἐξηγήσεις περὶ τῶν ἀπόψεών του, ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἠρνεῖτο νὰ προσέλθῃ, ἡ σύνοδος κατὰ τὴν συνδρίασίν της τὴν 17 Ἰουλίου εἰς τὸν ναὸν τῆς Μαρίας ἔκρινε τοῦτον ἀκοινώνητον, ὡς καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἐπισκόπους[14].

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς εἰς τὴν Ἔφεσον ὁ Κύριλλος ἐξεφώνησεν ἑπτὰ ὁμιλίας πρὸς ἐκκλησίασμα, τὰς ὁποίας θὰ ἐπισημάνωμεν εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον.

Ὁ αὐτοκράτωρ, πάντοτε προκατειλημμένος κατὰ τῶν δημιουργούντων ζητήματα καὶ γνωρίζων τὰ πράγματα μόνον ἐκ τῶν ἀναφορῶν τῆς μιᾶς πλευρᾶς, διότι ὁ Κανδιδιανὸς ἠμπόδιζε τὴν μεταφορὰν ἐπιστολῶν τοῦ Κυρίλλου εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐθεώρει ἄκυρα τὰ γενόμενα καὶ ἐζήτει νέαν συγκρότησιν τῆς συνόδου μὲ συμμετοχὴν καὶ τῶν δύο μερίδων. Τέλος κατωρθώθη νὰ μεταβιβασθῇ ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίλλου εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐντὸς τοῦ κοίλου τῆς ῥάβδου ἀνδρὸς μεταμφιεσθέντος εἰς ἐπαίτην. Ὁ ἀρχιμανδρίτης Δαλμάτιος, παραλαβὼν τὴν ἐπιστολήν, ἔφερεν αὐτὴν ἐν διαδηλώσει μοναχῶν εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις πλέον ἐδέχθη ἀντιπροσωπείας τῶν δύο μερίδων. Πρὸς

14. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σύνοδον βλ. εἰς τὰ πρακτικὰ αὐτῆς, MANSI, 5, καὶ E. SCHWARTZ, *ACO* I, τεύχη 1-5 (1922-1930).

ἀποφυγὴν δημιουργίας ἀναταραχῆς εἰς τὸν λαὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ συνάντησις ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν Χαλκηδόνα. Ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος μετεβλήθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς ἐχθρικῶς ἀμερόληπτον. Ἀνεγνώρισε τὰς ἀποφάσεις ἀμφοτέρων τῶν μερίδων, ἤτοι τὴν καθαίρεσιν καὶ τοῦ Νεστορίου, ἀλλὰ καὶ τῶν Κυρίλλου καὶ Μέμνωνος, ἔστειλε δὲ νέον ἀντιπρόσωπον πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἐντολῶν του, ὅστις ἐφυλάκισε καὶ τοὺς τρεῖς καὶ ἔθεσεν ὑπὸ περιορισμὸν τὰς κινήσεις ὅλων τῶν ἐπισκόπων, πρὸς ἐκβίασιν συμβιβασμοῦ. Τελικῶς δὲ μετεβλήθη εἰς εὐμένειαν πρὸς τὸν Κύριλλον, τῇ ἐπιδράσει πιθανῶς τοῦ Δαλματίου καὶ τῆς Πουλχερίας. Κατόπιν συζητήσεων μὲ ἐκπροσώπους *τῶν ἀντιπάλων ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς συνόδου, διέταξε τὴν μεταγωγὴν* τοῦ Νεστορίου εἰς ἀντιοχειανὴν μονήν, ἠλευθέρωσε τὸν Κύριλλον καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἀναχώρησιν ὅλων τῶν ἐπισκόπων. Ὁ Κύριλλος κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἔγινεν ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ ποιμνίου του. Διάδοχος τοῦ Νεστορίου ἐξελέγη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Μαξιμιανός

Παρὰ ταῦτα ἡ εἰρήνευσις τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐπετεύχθη, διότι οἱ Ἀντιοχεῖς δὲν ἐδέχοντο τὴν διευθέτησιν ταύτην. Ὁ αὐτοκράτωρ εἰδοποίησεν ὅλους ὅτι δὲν θὰ ἀναγνωρίσῃ οὔτε νέας χειροτονίας οὔτε καθαιρέσεις, πρὶν ἀναγγελθῇ συμφιλίωσις. Ἤδη ὁ Κύριλλος ἐπέδειξεν ἀξιοθαύμαστον πνεῦμα μετριοπαθείας καὶ προέβη ἐπανειλημμένως εἰς ἑρμηνείαν ὡρισμένων ἐκφράσεων τῶν συγγραμμάτων του, διὰ νὰ γίνουν αὗται δεκταὶ ὑπὸ τῶν Ἀντιοχέων. Παρόμοιον πνεῦμα ἐπέδειξε καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ἔδειξε προθυμίαν νὰ καταδικάσῃ τὸν Νεστόριον καὶ ἔστειλεν εἰς Αἴγυπτον ὡς μεσάζοντα τὸν Παῦλον Ἐμέσσης. Ὡς βάσις συνδιαλλαγῆς ἐλήφθη σύμβολον, τὸ ὁποῖον εἶχε συνταχθῇ ὑπὸ ἀνατολικοῦ, ἴσως τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου, ἐν Ἐφέσῳ. Τοῦτο, ἂν καὶ παρέκαμπτε τὸν ὅρον τοῦ Κυρίλλου «φυσικὴ ἕνωσις» καὶ ἔλεγεν ἁπλῶς «ἕνωσις», ἐθεωρήθη ὀρθόδοξον, διότι ὡμίλει περὶ δύο τελείων φύσεων, ἀλλ' ἑνὸς προσώπου. Εἰς τὸν Παῦλον, ἀφοῦ ἀπεκήρυξε τὸν Νεστόριον, ἐπετράπη νὰ ὁμιλήσῃ ἐντὸς ναοῦ παρόντος τοῦ Κυρίλλου, ὁ δὲ λαὸς διακόπτων τὸ κήρυγμα ἐνέκρινε τὰ λεγόμενα. Ἀφοῦ δὲ καὶ ὁ Ἀντιοχείας ἀπεκήρυξε τὸν Νεστόριον, ὁ Κύριλλος ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν τὴν περίφημον ἐπιστολὴν 39[15], περιέχουσαν τὸ ὡς ἄνω σύμβολον καὶ ἀρχομένην μὲ τὰς φράσεις· «εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιάσθω ἡ γῆ· λέλυται γὰρ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ καὶ πέπαυται τὸ λυποῦν καὶ διχονοίας ἁπάσης ἀνῄρηται τρόπος». Οὕτως ἔληξεν ἡ ἔρις.

Οἱ φανατικοὶ Νεστοριανοὶ παρέσχον δυσκολίας εἰς τὸν Ἰωάννην Ἀν-

15. Πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας, PG 77, 173–181

τιοχείας, ἐνῶ μερικοὶ φανατικοὶ Ἀλεξανδρινοὶ ἐπέκριναν τὴν συμβιβαστικὴν στάσιν τοῦ Κυρίλλου, φοβηθέντες ὅτι ἐθυσίασε στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας του αὐτοκρατορικῇ ἐπιβολῇ. Πράγματι ὅμως ὁ Κύριλλος δὲν ἐθυσίασε τὴν οὐσίαν τῆς διδασκαλίας του, ἀλλ' ὡρισμένας ἐκφράσεις μόνον, τοῦτο δὲ ἐτόνισεν εἰς ἐπιστολάς του πρὸς ἐπικριτάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων παραδόξως ἦτο καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης[16].

Ἀπέθανε τὴν 27 Ἰουνίου 444 μετὰ ἀρχιερατείαν 32 ἐτῶν. Ἡ μνήμη αὐτοῦ, τελουμένη ἄλλοτε τὴν 27 Ἰουνίου, ὅπως καὶ τώρα ἀκόμη εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, τελεῖται ἤδη τὴν 9 Ἰουνίου καὶ μετὰ τοῦ Ἀθανασίου τὴν 18 Ἰανουαρίου.

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Εἷς τῶν πολυγραφωτέρων συγγραφέων ὁ Κύριλλος, παρήγαγε κείμενα ἐπὶ ὅλων τῶν τομέων τῆς ἐκκλησιαστικῆς λογοτεχνίας. Τὰ σωζόμενα ἔργα του καταλαμβάνουν δέκα ὀγκώδεις τόμους, ἐνῶ τὰ ἀπολεσθέντα θὰ ἠδύναντο νὰ καταλάβουν ἀρκετοὺς τόμους ἀκόμη. Ἐγράφησαν δὲ ταῦτα τόσον πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος ὅσον καὶ μετ' αὐτήν· πρὸ αὐτῆς μὲν κυρίως τὰ ἑρμηνευτικά, μετ' αὐτὴν δὲ κυρίως τὰ δογματικά.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν ἔργων τούτων, τὸ ὁποῖον προσφέρει ἡ χειρόγραφος παράδοσις, εἶναι ἀξιόπιστον, ὅπως ἀπεδειχθη δι' ἐλέγχου αὐτοῦ βάσει τῶν ἐκ τῶν ἔργων του παραθεμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, καὶ βάσει ὡρισμένων ἀποσπασμάτων ἀρχαίων παπύρων.

Ἔργα αὐτοῦ μετεφράσθησαν ζῶντος ἀκόμη αὐτοῦ εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Μαρίου Μερκάτορος καὶ εἰς τὴν συριακὴν ὑπὸ τοῦ Ραββουλᾶ Ἐδέσσης, ἐν συνεχείᾳ δὲ αἱ μεταφράσεις ἐκάλυψαν ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ἔργον του. Χρήσιμοι βεβαίως διὰ τὴν γνῶσιν τῆς περιθωριακῆς ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς γραμματείας αὐταὶ αἱ μεταφράσεις, δὲν προσφέρουν πολλὰ πραγματα εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ κειμένου τῶν ἔργων τούτων, τὸ ὁποῖον οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι ἱκανοποιητικόν, οὔτε εἰς τὴν ἀξιολόγησιν αὐτῶν. Ἐν τούτοις εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας τὸ πρωτότυπον ἔχει χαθῆ ὁλικῶς ἢ μερικῶς τυχὸν ὑπάρχουσαι μεταφράσεις εἶναι πολύτιμοι. Διὰ τὰ Σχόλια περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς, σωζόμενα μόνον ἀποσπασματικῶς εἰς τὸ πρωτότυ-

16. *Ἐπιστολὴ* 1, 324.

πον, καθὼς καὶ δι' ὡρισμένας ἀπολεσθείσας ἐπιστολάς, ὑπάρχουν μεταφράσεις εἰς τὴν λατινικήν, τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀρμενικήν. Αἱ μεταφράσεις εἰς τὴν κοπτικήν, τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν αἰθιοπικὴν ἔχουν ἀκόμη μικροτέραν συνήθως ἀξίαν.

Λέγεται συχνάκις ὅτι ὁ Κύριλλος ἐστερεῖτο κλασικῆς παιδείας, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι «ἡμεῖς μὲν οὐ περὶ τοὺς λόγων ἀγῶνας ἠσκήμεθα, οὐδὲ γλώττης ἀττικῆς ἐπίδειξιν ὑπισχνούμεθα»[1]. Ἀλλὰ τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τὸ χωρίον τοῦτο δηλώνει ἁπλῶς ὅτι δὲν ἐπιδιώκει ἀττικὴν ἐπίδειξιν. Δὲν ἦτο πράγματι θερμὸς φίλος τῆς κλασικῆς παιδείας, ὡς οἱ Καππαδόκαι, ἀλλὰ δὲν ἦτο καὶ ἐχθρὸς αὐτῆς. Ἐπωφελεῖται πλήθους ἀρχαίων συγγραφέων, ποιητῶν καὶ φιλοσόφων. Κυρίως ὅμως ὡς θεμέλιον τῆς μορφώσεώς του ἔταξε τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως τῶν ἀμέσως πρὸ αὐτοῦ Ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν Καππαδοκῶν.

Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ τῶν κριτικῶν γνώμην ὁ λόγος τούτου εἶναι φορτισμένος μὲ ὑπέρμετρον διαλεκτικὴν καὶ μὲ πλατυασμούς. Η ἄποψις αὕτη στηρίζεται εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ Φωτίου, καθ' ἣν «ὁ λόγος αὐτῷ πεποιημένος καὶ εἰς ἰδιάζουσαν ἰδέαν ἐκβεβιασμένος καὶ οἷον λελυμένη καὶ τὸ μέτρον ὑπερορῶσα ποίησις»[2]. Ὁ Φώτιος ἀναφέρεται εἰς ὡρισμένα κείμενα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ἕνα πράγματι ποιητικὸν ρυθμὸν λελυμένον, καθὼς καὶ εἰς ὡρισμένα ρητορικὰ ἐπανθίσματα. Ἄλλοι ὅμως νεώτεροι, φθάνοντες μέχρι σημείου νὰ θεωροῦν τὸν λόγον αὐτοῦ ἄχαριν καὶ κοιμιστικὸν εὑρίσκονται μακρὰν τῆς πραγματικότητος. Ἀντιθέτως, παρὰ τὴν μακρηγορίαν καὶ τὴν παρεκβατικότητα, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν γενικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἡ ἔκφρασίς του εἶναι πλήρης ἀκριβείας καὶ χάριτος· τοῦτο δὲ παρὰ τὴν μεγάλην παραγωγικότητά του.

*Ἑρμηνευτικὰ*

Ἡ ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν ἐνασχόλησιν τοῦ Κυρίλλου κατὰ τὴν μέχρι τοῦ 428 περίοδον. Τὰ σωζόμενα ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα συνιστοῦν ἀκόμη τὸ μεγιστον μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς αὐτοῦ, ἀλλ' ἴσως τὰ ἀπολεσθέντα ἐκάλυπτον περισσότερα κείμενα.

Ἡ Βίβλος ἦτο διὰ τὸν Κύριλλον ἡ πηγὴ τοῦ σωτηρίου λόγου, τοῦ χορηγουμένου ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Πηγαὶ τῆς σωτηρίας εἶναι οἱ ἅγιοι προφῆται, οἱ εὐαγγελισταὶ καὶ οἱ ἀπόστολοι, οἱ ὁποῖοι χύνουν ἐπάνω ἀπὸ τὸν οὐρανὸν τὸν σωτήριον λόγον εἰς τὸν κόσμον, μὲ τὴν

1. *Ἑορτ. Ἐπιστολὴ* 2,2. PG 77,429.
2. *Μυριόβιβλος* 49.

χορηγίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ κατευφραίνουν ὅλην τὴν κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸν γῆν[3]. Ἀκολουθῶν τοὺς νεωτέρους Ἀλεξανδρινοὺς καὶ παραμένων πιστὸς εἰς τὴν μνήμην τοῦ θείου του Θεοφίλου, πείσμονος ἀντιωριγενιστοῦ κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τοῦ βίου του, ἀποφεύγει τὴν ἀλληγορικήν, ἀλλ' ἐπιδιώκει τὴν τυπολογικὴν ἑρμηνείαν. Δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀξίαν τῆς ἱστορικῆς ἐννοίας τῶν γραφικῶν κειμένων. Δέχεται τὴν ἱστορικότητα ἀκόμη καὶ τοῦ γάμου τοῦ Ὠσηὲ μὲ τὴν Γομέρ, ἀλλ' ἀποδίδει εἰς αὐτὸν τυπολογικὸν νόημα[4]. Ἡ ἑρμηνεία πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ἰσοζύγιον μεταξὺ ἱστορικοῦ καὶ πνευματικοῦ νοήματος. Οἱ παραμερίζοντες ὡς ἄχρηστον τὴν εἰς τὰς θεοπνεύστους Γραφὰς ἱστορικὴν διήγησιν, χάνουν τὴν ἱκανότητα νὰ κατανοήσουν καθ' ὃν τρόπον προσήκει τὰ γεγραμμένα εἰς αὐτάς. Βεβαίως ἡ πνευματικὴ θεωρία εἶναι καλὴ καὶ ὠφέλιμος καί, λαμπρύνουσα τὸν ὀφθαλμὸν τῆς διανοίας, καθιστᾶ ἡμᾶς νουνεχεστάτους· ὅταν ὅμως τὰ ἱερὰ γράμματα μᾶς παρουσιάζουν κάτι ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τότε πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν τὸ χρήσιμον ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, οὕτως ὥστε ἡ θεόπνευστος Γραφὴ νὰ μᾶς σώζῃ καὶ νὰ μᾶς ὠφελῇ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς[5]. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ ἱστορικὸν νόημα ἀναζητεῖται πολὺ περισσότερον εἰς τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης.

Δύο συγγράμματα τοῦ Κυρίλλου εἶναι προγραμματικὰ περὶ τῆς θέσεως τῶν Γραφῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο Διαθηκῶν.

*Περὶ τῆς ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας*[6]. Εἶναι εἶδος τυπολογικῆς ἁρμονίας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Φέρει τὴν μορφὴν διαλόγου μεταξὺ τοῦ Κυρίλλου καὶ κάποιου Παλλαδίου, τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος θέτει τὸ πρόβλημα, τὸ προκύπτον ἐκ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ διαφόρων χωρίων τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Παλαιᾶς, τὰ ὁποῖα δηλώνουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὁ Κύριος ἦλθε νὰ πληρώσῃ τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἡ Παλαιὰ κατηργήθη καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς Νέας καὶ ὅτι ἡ νέα λατρεία εἶναι πνευματική. Ἀλλ' εἰς τὴν συνέχειαν ὁ Παλλάδιος περιορίζεται συνήθως εἰς τὸ νὰ ἐρωτᾷ ἢ νὰ συμφωνῇ. Διὰ τῆς προσαγωγῆς καὶ ἑρμηνείας ἐκλεκτῶν τεμαχίων ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ὅτι διὰ τοῦ εὐαγγελίου κατηργήθη μὲν τὸ γράμμα τοῦ νόμου, ἀλλ' ἐτονίσθη τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ὅτι τὰ ἰουδαϊκὰ θέσμια ἀποτελοῦν προτύπωσιν τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς λατρείας. Ὁδηγὸν διὰ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος ἀποτελοῦν οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου εἰς τὸν Ἰωάννην 4,24: «Ἀλλ' ἔρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐστιν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ Πατρὶ ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Ἡ διαπραγμάτευσις τῶν θεμάτων

3. *Πρὸς βασιλίσσας* 1, 76, 1337
4. *Εἰς Ὠσηέ*. PG 71, 28.
5. *Εἰς Ἠσαΐαν* 1.4. PG 192.
6. PG 68. 133–1126.

γίνεται κατ' ἀντικείμενα εἰς 17 βιβλία. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ἀνάγκης ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν φαυλότητα καὶ αἰχμαλωσίαν εἰς τὴν ἁμαρτίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐρρίφθη μὲ τὴν πτῶσιν τῶν πρωτοπλάστων (1), καὶ συνεχίζει μὲ τὴν περιγραφὴν τῆς διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ δικαιώσεως (2,3), εἰς τὴν ὁποίαν συνεισφέρει καὶ ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις διὰ τῆς προσκολλήσεως εἰς αὐτὸν (4,5), μὲ τὴν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς πίστεως καὶ ἀγάπης εἰς τὸν Θεὸν (6) καὶ τὸν πλησίον (7,8), τὴν ἔκθεσιν περὶ Ἐκκλησίας καὶ ἱερωσύνης (9–13), περὶ καθαρότητος καὶ πνευματικῆς λατρείας (14–16), περὶ ἰουδαϊκῶν ἑορτῶν ὡς ἀρραβῶνος τῆς οὐρανίου πανηγύρεως (17). Τὸ ἔργον πιθανῶς ἐγράφη ὀλίγον πρὸ τοῦ 428. Τὸ τέλος τοῦ βιβλίου 6 καὶ τὸ βιβλίον 7 σώζεται καὶ εἰς πάπυρον τοῦ στ' αἰῶνος ἐκ 48 φύλλων, ὑπάρχει δὲ καὶ συριακὴ μετάφρασις τοῦ συνόλου τοῦ ζ' αἰῶνος.

*Γλαφυρά*[7]. Ἐκτείνεται εἰς δεκατρία βιβλία, ἑπτὰ εἰς τὴν Γένεσιν, τρία εἰς τὴν Ἔξοδον καὶ ἀνὰ ἓν εἰς τὰ ὑπόλοιπα τρία βιβλία τῆς Πεντατεύχου, ἀπευθυνόμενα εἰς τὸν ἴδιον Παλλάδιον. Εἰς τὸν πρόλογον λέγει ὅτι ἐσκόπευε νὰ συνεχίσῃ καὶ μετὰ τὴν Πεντάτευχον τοῦ Μωϋσέως εἰς τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ προκύψασαι νέαι ἐνασχολήσεις του δὲν τὸ ἐπέτρεψαν. Ἐν ἀρχῇ τοῦ πρώτου βιβλίου εἰς τὴν Ἔξοδον[8] διασαφεῖ ὅτι, ἀφοῦ διήρεσε τὰ κεφάλαια κατὰ τὰς πέντε βίβλους τοῦ Μωυσέως, «τὰ μὲν ὅσα ταῖς ἠθικαῖς ὑφηγήσεσιν ἀναγκαῖά πως ἦν καὶ ὅτι μάλιστα χρειωδέστατα, συντεθείκαμεν ἐπὶ καιροῦ, καὶ ὡς ἐν τάξει που λέγω τῇ ἑκάστῳ πρεπωδεστάτῃ· τὰ δὲ δι' ὧν ἦν εἰκὸς τὸ Χριστοῦ μυστήριον ὡς ἐν σκιαῖς ἔτι ταῖς κατὰ νόμον, ὡς ἔνι, προαναφαίνεσθαι, τῇ μετ' ἐκείνην τετηρήκαμεν συγγραφῇ». Εἶναι λοιπὸν τὸ ἔργον τοῦτο συνέχεια τοῦ ἀμέσως προηγουμένου, ἐνῶ δὲ ἐκεῖνο ἐξήτασε τὰ θέματα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν «ἠθικῶν ὑφηγήσεων», τοῦτο ἐξετάζει ταῦτα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς πνευματικῆς θεωρίας. Βάσει ἐκλεκτῶν διηγήσεων, γλαφυρῶν, τῆς Πεντατεύχου καταδεικνύεται ὅτι «διὰ πάσης τῆς Μωυσέως Γραφῆς τὸ τοῦ Χριστοῦ μυστήριον αἰνιγματωδῶς σημαίνεται», ὡς λέγεται εἰς τὸν πρόλογον. Σώζονται τμήματα καὶ συριακῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου γενομένης τὸν στ' αἰῶνα.

*Ἑρμηνεῖαι εἰς βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*

Συμφώνως πρὸς ἀρχαίας μαρτυρίας, τοῦ Κασσιοδώρου καὶ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου, ὁ Κύριλλος εἶχεν ἑρμηνεύσει ὅλην τὴν ἁγίαν Γρα-

7. PG 69, 13–678.
8. PG 69, 385ε.

φήν, ἄρα καὶ ὁλόκληρον τὴν Π. Διαθήκην[9]. Ἐνῶ λείψανα ἑρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων διατηροῦνται διὰ πλεῖστα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, πλήρη σώζονται δύο μόνον ὑπομνήματα, εἰς τὸν Ἡσαΐαν καὶ εἰς τοὺς Δώδεκα Προφήτας.

*Ἐξήγησις ὑπομνηματικὴ εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*[10]. Διαιρουμένη εἰς πέντε βιβλία (κκ. 1–10, 10–24, 25–42, 43–51, 52–66) προσφέρει τὴν διπλῆν ἑρμηνείαν τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαΐου, ὡς δηλώνεται εἰς τὸν πρόλογον. «Ἀσυμφανὴς μὲν ἀεὶ τῶν ἁγίων προφητῶν ὁ λόγος, μεμέστωται δὲ τῶν κεκρυμμένων ἐννοιῶν, καὶ μυστηρίων ἡμῖν τῶν θείων ὠδίνει προαγόρευσιν. Τέλος γὰρ νόμου καὶ προφητῶν ὁ Χριστός». Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ ἐκκαθαρίσουν τὰ αἰνίγματα πρέπει νὰ παρατηροῦν πρῶτον μὲν τὸ ἀκριβὲς τῆς ἱστορίας, δεύτερον δὲ τὴν ἀπόδοσιν τῆς πνευματικῆς θεωρίας. Ὁ Κύριλλος δηλώνει ὅτι γνωρίζει ὅτι καὶ ἄλλοι ἔγραψαν μακρὰ ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι δὲν θὰ ἦτο περιττὸν καὶ τὸ ἰδικόν του. Ἔχει δίκαιον, καὶ τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ παλαιοὺς[11] καὶ νεωτέρους.

*Ὑπομνηματικὴ Ἐξήγησις εἰς τοὺς Δώδεκα Προφήτας*[12]. Μετὰ γενικὸν πρόλογον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἀορίστως ὑπομνήματα προηγουμένων ἑρμηνευτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ρῆσιν τοῦ Παύλου «ἐμοὶ μὲν οὐκ ὀκνηρόν, ὑμῖν δὲ ἀσφαλές»[13], συντάσσων τὸ ἰδικόν του ὑπόμνημα, προσφέρει ἑρμηνείαν τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων, δι' ἕκαστον τῶν ὁποίων ὑφίσταται ἰδιαίτερος πρόλογος. Αὕτη γίνεται κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον. Τόσον ὁ Εὐφραίμιος ὅσον καὶ ὁ Λεόντιος μνημονεύουν ὑπομνήματα εἴς τινα βιβλία.
Καὶ αἱ δύο αὗται ἐξηγήσεις ἐγράφησαν πρὸ τοῦ 429.
Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ὑπομνημάτων εἰς παλαιοδιαθηκικὰ βιβλία σώζονται μόνον ἀποσπάσματα εἰς Σειράς, ἐκτενῆ ἢ μικρά, ἀλλὰ γενικῶς ἄφθονα. Ἀπὸ τὴν Ἔξοδον ἀπόσπασμα εἰς τὴν ᾠδὴν Μωϋσέως[14].
Ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν ἀποσπάσματα[15], καὶ ἰδίως εἰς τὴν ᾠδὴν τῆς Ἄννης[16]. Ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα εἰς τὰς Παροιμίας[17], εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων[18], εἰς τὸν Ἱερεμίαν καὶ τὸν Βαρούχ[19], εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ[20], εἰς τὸν Δανιήλ[21].
Ἐκτενέστερα εἶναι τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*[22], τὸ ὁποῖον ἦτο γνωστὸν εἰς τὸν Ἐφραίμιον Ἀντιοχείας καὶ εἰς τὴν Διδασκαλίαν τῶν Πατέρων[23].
Τὸ ἔργον του *Περὶ ἀντωνομασίας Ἀβραάμ*, τὸ ὁποῖον ἐγνώριζεν ὁ Γεννάδιος[24] καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον σώζονται μικρὰ ἀποσπάσματα[25], ἴσως θὰ ἦτο τμῆμα ἑρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν.
Ἡ *Συλλογὴ τῶν ἀναγωγικῶς ἑρμηνευομένων χωρίων* τῆς Παλαιᾶς

9. *Inst. Divinae* πρόλογος. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14,14.
10. PG 70,9–1449.
11. Τὸ ὑπόμνημα μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἐφραίμιον Ἀντιοχείας (ΦΩΤΙΟΥ, *Μυριόβιβλος* 229) καὶ τὸν ΛΕΟΝΤΙΟΝ (*Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 2).
12. PG 71 καὶ 72, 9–364, Pusey, 1–2.
13. *Φιλ.* 3,1.
14. PG 69, 1273–1276.
15. PG 69, 680–697.
16. PG 69, 1276.
17. PG 69, 1277.
18. PG 69, 1277–1295.
19. PG 70, 1452–1457.
20. PG 70, 1457–1460.
21. PG 70, 1461.
22. PG 69, 717–1273.
23. ΦΩΤΙΟΥ, *Μυριόβιβλος* 229. DIEKAMP, 186.
24. PL 78, 1092.
25. PG 76, 1421–1424.

Διαθήκης[26], καὶ εἰδικῶς ἀπανθίσματος χωρίων τῆς Πεντατεύχου καὶ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων, ἀπετελέσθη διὰ συμπιλήσεως ἀπὸ ἑρμηνείας τοῦ *Κυρίλλου*, τοῦ *Μαξίμου καὶ ἄλλων Πατέρων*.

*Ἑρμηνεῖαι εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*

Ἀπὸ τὸ ἐκ δώδεκα βιβλίων ἀποτελούμενον *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην* σώζονται τὰ δέκα βιβλία, ἐνῶ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν σώζονται ἀποσπάσματα εἰς Σειρὰς (βιβλίον 7 καὶ 8)[27]. Γραφὲν πρὸ τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος, ἴσως δὲ κατὰ ἓν μέρος καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν συζητήσεων μὲ τοὺς Ἀντιοχειανούς, εἶναι φορτισμένον μὲ δογματικὰς παρεκβάσεις, παρουσιάζει τάσεις πολεμικῆς, ἰδίως κατὰ τῶν Εὐνομιανῶν, ἀλλὰ δὲν παραβλέπει τοὺς καθ' αὐτὸ ἑρμηνευτικοὺς σκοπούς. Τὰ προβλήματα τοῦ συναϊδίου καὶ ὁμοουσίου τοῦ Υἱοῦ, τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος, τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς καὶ πολλὰ ἄλλα ἀναπτύσσονται ἐν ἐκτάσει καὶ συστηματικῶς. Χρησιμοποιῶν καὶ ἐδῶ τὴν τυπολογικὴν μέθοδον, προσφερομένην εἰδικῶς εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο, φθάνει εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν δογματικῶν θέσεων τῆς μετριοπαθοῦς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότατον ὅλων τῶν ἑρμηνευτικῶν ἔργων τοῦ Κυρίλλου.

Συλλογὴ *Ὁμιλιῶν εἰς τὸν Λουκᾶν*, 156 τὸν ἀριθμόν, σώζεται σήμερον σχεδὸν πλήρως εἰς δουλικὴν συριακὴν μετάφρασιν[28]. Τρεῖς ὁμιλίαι ἔχουν ἐπίσης διασωθῆ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐκδιδόμεναι μετὰ τῆς γενικῆς συλλογῆς ὁμιλιῶν τοῦ Κυρίλλου[29], ἐνῶ ἀποσπάσματα ἄλλων ὁμιλιῶν αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἔχουν συγκεντρωθῆ ἀπὸ Σειράς[30]. Αὐταὶ αἱ ὁμιλίαι ἀποτελοῦν πραγματικὰ κηρύγματα καὶ δεικνύουν ἕνα τρόπον ἐποικοδομητικῆς ἑρμηνείας διάφορον ἐκείνου τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ Κύριλλος εἰς τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην. Ἐξεφωνήθησαν μετὰ τὸ 429, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὸν Νεστόριον καὶ τοὺς ὀπαδούς του.

Εἶναι βέβαιον ὅτι εἶχε συντάξει πλῆρες ὑπόμνημα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει σειρὰ μαρτυριῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου, τοῦ Ἐφραιμίου Ἀντιοχείας, τοῦ Φακούνδου Ἑρμιανῆς[31], καὶ ὅτι τοῦτο ἐξετείνετο εἰς πολλὰ βιβλία. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα, ἂν καὶ εἶναι περιωρισμένα εἰς ἀριθμὸν καὶ βραχέα, καλύπτουν ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ εὐαγγελίου[32].

Ἀποσπάσματα ἑρμηνευτικὰ εἰς χωρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων φαίνεται ὅτι προέρχονται ὄχι ἀπὸ εἰδικὸν ὑπόμνημα, ἀλλὰ ἀπὸ ανα-

26. PG 77, *1176–1289*.
27. PG 73 καὶ 74,9–756. Pusey, τ. 1–3.
28. R. Payne Smith, Oxonii, 1858.
29. PG 77, 1009–1016. 1039–1050.
30. PG 72, 476–949. Sickenberg, Κρικώνης.
31. *Κατὰ Νεστορ. καὶ Εὐτυχιανῶν* 2, PG, 86/1, 1356.– Φωτιου, *Μυριόβιβλος* 229.– *Pro defensione Trium capitum* 11,7, PL 67, 819.
32. PG 72, 365–474. J. Reuss, 103–269.

φοράς ἄλλων βιβλίων τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρελήφθησαν ὑπὸ τῶν σειρογράφων[33].

Ἀποσπάσματα ἐπίσης σώζονται ἀπὸ ἑρμηνείας εἰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ἰδίως τὰς πρὸς Ρωμαίους, πρὸς Κορινθίους Α' καὶ Β' καὶ πρὸς Ἑβραίους, κυρίως εἰς Σειράς[34]. Ἡ ἑρμηνεία τῆς Πρὸς Ἑβραίους εἰδικῶς προκαλεῖ προβλήματα[34], διότι εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν ὑπάρχουν ἀποσπάσματα πρῶτον μὲν ἀπὸ ἑρμηνείαν τῆς ἐπιστολῆς δεύτερον δὲ ἀπὸ ὁμιλίας εἰς τὴν ἐπιστολήν, ἐξ οὗ καὶ ὁ Pusey ὑπέθεσεν ὅτι ὁ Κύριλλος εἶχε συντάξει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἓν ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους κατὰ τὴν μέθοδον του εἰς τὸν Ἰωάννην, ἀφ' ἑτέρου δὲ μίαν σειρὰν ὁμιλιῶν κατὰ τὴν μέθοδον τῶν εἰς τὸν Λουκᾶν. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὑπομνήματος, ἐκτεινομένου εἰς ἓξ τουλάχιστον βιβλία, τὸ ὁποῖον μετεφέρθη εἰς τὴν συριακὴν ὑπὸ δύο μορφάς. Σώζονται ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀρμενικὴν μετάφρασιν.

Δὲν φαίνεται ὅτι συνέταξεν ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα εἰς τὰς καθολικὰς ἐπιστολάς, τὰ δὲ σχετικὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ χωρία ἄλλων ἔργων[35].

*Ἀπολογητικὰ*

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, μὲ τὴν συνεργασίαν ἐθνικῶν λογίων, εἶχε συντάξει σύγγραμμα *Κατὰ Γαλιλαίων*, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν βιβλίων, ἐκδοθὲν τό 363 καὶ ἀπολεσθέν. Φαίνεται ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο εἶχεν εὐρεῖαν ἀπήχησιν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἄλλωστε ὁ Νεοπλατωνισμὸς ἤκμαζε κατὰ τὸν ε' αἰῶνα. Πολλοὶ Χριστιανοὶ ἀνησυχοῦντες ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ καὶ μὴ ὑποφέροντες τοὺς ὀνειδισμοὺς τῶν ἐθνικῶν παρεκίνησαν τὸν Κύριλλον ν' ἀνασκευάσῃ τὸ ἔργον· αὐτὸς δέ, παρατηρῶν ὅτι πράγματι ὁ ἐθνικὸς αὐτοκράτωρ ἔχων «εὔφυᾶ τὴν γλῶτταν... κατασείει δι' αὐτοῦ πολλοὺς καὶ ἠδίκησεν οὐ μετρίως»[36], συνέγραψεν εἰς ἀνασκευὴν τὸ ὀγκῶδες ἔργον *Ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ*[37], τὸ ὁποῖον ἀφιέρωσεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β'. Τοῦ ἔργου τούτου σώζονται πλήρη μόνον τὰ δέκα πρῶτα βιβλία, ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἐνῶ τῶν ἐπομένων δέκα βιβλίων σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἄλλα δέκα βιβλία εἶχον γραφῆ ἢ ἐπρόκειτο νὰ γραφοῦν διὰ νὰ ἀναιρεθῇ καὶ τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ Ἰουλιανοῦ· τὸ δὲ πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἶχε πράγματι γραφῆ ὁλόκληρον, ἐφ' ὅσον ἐστέλλετο εἰς ἱεράρχας

33. PG 74, 757-773.
34. PG 74, 773-1005.
35. PG 74, 1008-1024.
36. PG 76, 508.
37. PG 76, 504-1064. Νέα ἀποσπάσματα C. J. Neumann, *Juliani imperatoris*, 42-87.

ώς δῶρον. Σώζονται ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀρχαίας συριακῆς μεταφράσεως.

Ἀντικρούων κατὰ σειρὰν τὰς διατυπωθείσας εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἰουλιανοῦ κατηγορίας, ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ παραφθορὰν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μετὰ προσθήκης ἐθνικῶν στοιχείων, τονίζει ὅτι οὗτος εἶναι ἀληθὴς κληρονόμος τοῦ Ἀβραάμ, ὅτι αἱ διηγήσεις τῆς Βίβλου εἶναι ὑψηλότεραι τῶν ἑλληνικῶν μύθων καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς προανηγγέλθη ὑπὸ τῶν προφητῶν.

Ὁ Θεοδώρητος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἔργου συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταστροφὴν φίλων τοῦ Νεστορίου ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Κυρίλλου. Λέγει ἐπὶ παραδείγματι ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας, ἀφοῦ ἔλαβεν ἀντίγραφον τοῦ ἔργου μὲ τὴν παράκλησιν νὰ τὸ προωθήσῃ εἰς τοὺς διαπρεπεῖς διδασκάλους τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ἔστειλε καὶ εἰς τὸν ἴδιον τὸν Θεοδώρητον· «καὶ ἀναγνόντες ἐθαυμάσαμεν καὶ ἐπεστείλαμεν τῷ τῆς μακαρίας μνήμης Κυρίλλῳ καὶ ἀντέγραψε πάλιν ἡμῖν»[38].

*Ἐφ' ὅσον ἐστάλη εἰς φιλικὴν ἔνδειξιν πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας*, τὸ ἔργον πρέπει νὰ ἐγράφη μετὰ τὴν εἰρήνευσιν μεταξὺ τῶν δύο μερίδων καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννου, ἤτοι μεταξὺ 433 καὶ 441.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑλικὸν εἶναι διατεθειμένον κατὰ διαλογικὴν μορφήν, μὲ παράθεσιν ἑκάστοτε τοῦ κειμένου τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνασκευὴν αὐτοῦ, καθιστᾷ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον σοβαρόν, τὴν κυρίαν μάλιστα, πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀπολεσθέντος ἔργου τοῦ Ἰουλιανοῦ.

### *Ἀντιαιρετικά*

Πλὴν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν νεστοριανικὴν ἔριδα κειμένων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω εἰς ἰδιαίτερον τμῆμα, ὁ Κύριλλος συνέγραψε σπουδαιότατα ἔργα ἐναντίον παλαιῶν αἱρέσεων.

*Θησαυρὸς περὶ ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*[39]. Εἶναι ἐκ τῶν πατερικῶν ἐκείνων ἔργων, τὰ ὁποῖα εἶχον τὴν σοβαρωτέραν ἐπίδρασιν εἰς τὴν μεταγενεστέραν θεολογικὴν σκέψιν. Ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν «φιλοπονώτατον» ἀδελφὸν Νεμεσῖνον, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε παρακαλέσει σχετικῶς, ἔλαβε τὸν τίτλον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὡς ὁ ἴδιος εἰς τὸ προοίμιον σημειώνει, «πολλὴν ἔχει τῶν θείων θεωρημάτων τεθησαυρισμένην ἐν αὐτῷ τὴν πληθύν».

Ὁ Ἰωάννης Καισαρεὺς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ στ' αἰῶνος εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῆς συνόδου Χαλκηδόνος παραθέτει τουλάχιστον 230 χωρία

38. *Ἐπιστολή* 83. PG 83, 1273.
39. PG 75, 9–656. Μεταγενέστεροι *μετέτρεψαν τὸν* τίτλον εἰς πληθυντικόν, θησαυροὶ ἢ βίβλος θησαυρῶν.

ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενον ἔργον ὑπὲρ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου, ἐνδεικνύων τὰ κείμενα κατὰ βιβλίον καὶ κεφάλαιον[40]. Αὐτὴ ἡ διαίρεσις δὲν φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Κύριλλον, εἶναι πιθανῶς τοῦ Ἰωάννου τούτου ἢ ἴσως κάποιου προγενεστέρου του, αἱ δὲ νεώτεραι ἐκδόσεις διετήρησαν τὴν ἀρχικὴν διαίρεσιν εἰς 35 λόγους, ἀναφερομένους εἰς τὸν Πατέρα (1-3), τὸν Υἱὸν (4-32) καὶ τὸ Πνεῦμα (33-35).

Ἀνασκευάζει διαλεκτικῶς τὰς πλάνας τῶν Ἀρειανῶν, καὶ κατ' ἐξοχὴν τῶν Εὐνομιανῶν, φέρων πρῶτον τὰς θέσεις τῶν αἱρετικῶν καὶ ἔπειτα ἀναιρῶν αὐτάς· «ἀνθυποφορὰ ὡς ἐκ τῶν αἱρετικῶν», «πρὸς τοῦτο λύσις». Χρησιμοποιεῖ εὐρέως λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ μαρτυρίας γραφικὰς καὶ πατερικάς, ἐκ τοῦ Ἀθανασίου, ἰδιαιτέρως τοῦ *Κατὰ Ἀρειανῶν* ἔργου αὐτοῦ, τῶν Καππαδοκῶν, τοῦ Ἐπιφανίου καὶ ἄλλων. Ἀποτελεῖ τὸ συστηματικώτερον καὶ δυναμικώτερον ἐξ ὅλων τῶν κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ γραφέντων συγγραμμάτων. Ὁ Φώτιος δικαίως εὑρίσκει τοῦτο σαφέστατον καὶ ἱκανοποιητικὸν διὰ τὰς ἀπαιτήσεις ὅλων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔχουν λογικὴν συγκρότησιν[42]. Σύνοδοι καὶ συγγραφεῖς προστρέχουν εἰς αὐτὸ διὰ νὰ παραλάβουν ἐν ἀφθονίᾳ ἐπιχειρήματα πρὸς κατοχύρωσιν τῶν ἀπόψεών των.

Τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει νὰ ἐγράφη πρὸ τοῦ 425, ἐφ' ὅσον εἰς τὸ ἀμέσως ἑπόμενον, γραφὲν τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, μνημονεύεται ἐμμέσως.

*Περὶ ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*[43]. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη ὄχι πολὺν χρόνον μετὰ τὸ προηγούμενον. Ἀπευθύνεται «πάλιν» πρὸς τὸν Νεμεσῖνον καὶ συνετάχθη ζῶντος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Νεστόριον[44], ἄρα τὸ βραδύτερον τὸ 425.

Εἶναι τῆς αὐτῆς μὲ τὸ προηγούμενον κατευθύνσεως καὶ ἐπίσης ἐκτενές, ἀλλὰ κάπως βραχύτερον τούτου. Τί συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ἐπανέλθη ὁ συγγραφεὺς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος μετὰ τόσον βραχὺ διάστημα, δὲν εἶναι σαφές, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ *Θησαυρὸς* ἐφάνη πολὺ βαρὺς διὰ τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸν κοινόν. Κατόπιν παραστάσεων ὁ Κύριλλος ἔδωσε νέον ἔργον ζωντανώτερον καὶ ἐλαφρότερον. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὴν μαρτυρίαν του εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐπιστολὴν μέρος αὐτοῦ ἀνεγνώσθη ἐνώπιον ἀκροατηρίου προσκεκλημένων, ἐπισκόπων, λοιπῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἀπετελέσθη δι' ἐπεξεργασίας σειρᾶς διαλέξεων.

Διὰ νὰ ἐλαφρυνθῇ ἡ διαπραγμάτευσις ὁ συγγραφεὺς ἠκολούθησεν ἐδῶ τὴν διαλογικὴν μέθοδον, ἄλλωστε πολὺ προσφιλῆ εἰς αὐτόν, κατανείμας τὸ ὑλικὸν εἰς ἑπτὰ διαλόγους, ἓξ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἕνα περὶ

40. Τὸ ὑλικὸν τοῦ Ἰωάννου ἐνεσωματώθη εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Πατέρων*.

42. *Μυριόβιβλος* 136.

43. PG 75, 657-1124.

44. *Ἐπιστολὴ* 2. PG 77, 41.

τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα ἐξετάζονται κατὰ μικρὰς ἑνότητας εἰς διάλογον μεταξὺ Ἑρμείου καὶ Κυρίλλου, κατὰ πεῦσιν (Α) καὶ ἀπόκρισιν (Β). Ὁ συνομιλητὴς Ἑρμείας παρουσιάζεται εἰρηνικὸς καὶ καλοπροαίρετος ὡς μαθητὴς καὶ φίλος, ἡ δὲ ἐξέτασις ἐκτυλίσσεται θετικῶς μὲ πολὺ περιωρισμένην ἐδῶ τὴν πολεμικήν.

Τοῦ ἑβδόμου διαλόγου περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὑπάρχει καὶ ἐπιτομὴ ὑπὸ τὸ τίτλον «ὡς ἐν κεφαλαίοις τὰ ἐγκείμενα ἐν τῷ λόγῳ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μετὰ προσθήκης ἑτέρων ἐννοιῶν», γενομένη μεταγνεστέρως[45].

Ἀπὸ τὸ ἔργον *Κατὰ Συνουσιαστῶν*, ἤτοι τῶν ἄκρων Ἀπολιναριστῶν, οἱ ὁποῖοι ἥνωνον συγκεχυμένως τὰς δύο φύσεις καὶ ἀπεπνευμάτωνον πλήρως τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὡς οἱ μετέπειτα Μονοφυσῖται, σώζονται ἀποσπάσματα ἑλληνικὰ καὶ συριακά[46].

*Κατὰ Ἀνθρωπομορφιτῶν*[47]. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπετελέσθη διὰ συμπλήσεως τριῶν κειμένων τοῦ Κυρίλλου, γραφέντων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος. Ἤτοι πρῶτον τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ *Πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀρσινόης Καλοσύριον*[48], ἐκ τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχον ἀρκετοὶ ἀντιωριγενισταὶ μοναχοὶ εἰς τὴν περιοχὴν Καλαμῶνος, ἰσχυριζόμενοι ὅτι, ἐφ᾽ ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατ᾽ εἰκόνα Θεοῦ, ὁ Θεὸς ἔχει ἀνθρωποειδῆ μορφήν· δεύτερον δύο ἐπιστολικῶν δοκιμίων ἀναμίξ, τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἓν ἀπευθύνεται *Πρὸς Τιβέριον διάκονον*[49], εἰς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς αὐτοῦ, καὶ ἀναπτύσσει θέματα περὶ τοῦ κατ᾽ εἰκόνα καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τὸ δὲ ἄλλο ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ δογμάτων ἐπιλύσεων*[50], ἀπευθυνόμενον πρὸς τοὺς παλαιστινοὺς μοναχοὺς οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τὸν Τιβέριον, ἀναπτύσσει παρόμοια θέματα. Τὰ κείμενα ταῦτα συνηνώθησαν ὑπὸ μεταγενεστέρου προσώπου, τὸ ὁποῖον συνέδεσε μὲ αὐτὰ καὶ τμῆμα ὁμιλίας τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἀποτελέσαν τὰ πέντε τελευταῖα κεφάλαια τῆς συνθέσεως (κκ. 24–28).

Ἀπὸ ἐπιστολὴν *Πρὸς τοὺς ἐν Φουᾶ μοναχοὺς* ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ ἀντιωριγενιστικὸν διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ τεμάχια καταπολεμοῦντα τὴν ἄρνησιν ἀναστάσεως τῶν σωμάτων καὶ τὴν δοξασίαν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν[51].

### *Ἀντινεστοριανικά*

Τὸ κύριον μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τοῦ ἔτους 429 καὶ ἔπειτα ἀναφέρεται εἰς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα ἐν ἀντιρρήσει πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ Νεστορίου καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ

45. PG 75, 1124–1145.
46. Pusey 3, 476–491. Τὰ δεύτερα εἰς λατινικὴν μετάφρασιν PG 76, 1427-1437.
47. PG 76, 1065–1132.
48. Pusey, 3, 603–607.
49. Pussey, 3, 567–602.
50. Pusey 3, 547–566.
51. PG 77, 372 ἑ. 86/1, 967–969.

παραγωγὴ αὐτὴ ἔχει ὑποστῆ πολὺ ἐλαφρὰς ἀπωλείας. Τὰς γραφικὰς καὶ πατερικὰς μαρτυρίας, τὰς ὁποίας εἶχε πάντοτε ὡς βάσιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, εἶχε συμπεριλάβει εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον χρήσεων τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὄχι μόνον ὁ ἴδιος εἰς ἐπιστολάς του, ἀλλὰ καὶ ὁ Λεόντιος[52].

Τὰ πρῶτα του κείμενα ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς του, τὸ πρῶτον συστηματικόν του σύγγραμμα ὅμως εἶναι ἡ *Πεντάβιβλος Ἀντίρρησις κατὰ τῶν Νεστορίου βλασφημιῶν*[53]. Ὁ Κύριλλος εἶχεν ὑπ' ὄψιν συλλογὴν χωρίων ἀπὸ ὁμιλίας ἐκφωνηθείσας ὑπὸ τοῦ Νεστορίου τὸ 428 καὶ 429, ἡ ὁποία ἀπεστάλη εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσώπους του. Οὕτως ἐνωρὶς τὸ 430 συνέταξε συστηματικὴν ἀντίκρουσιν, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ Νεστορίου, τὸ ὁποῖον προσετέθη εἰς τὸν τίτλον μεταγενεστέρως Κατὰ τμήματα, ὅπως πράττει καὶ εἰς ἄλλα ἔργα, ὁ συγγραφεὺς ἀναπαράγει τοὺς λόγους τοῦ Νεστορίου καὶ ἔπειτα ἀνασκευάζει τὰς ἀπόψεις του βάσει τῶν Γραφῶν, τῶν Πατέρων καὶ λογικῶν κατασκευῶν. Δίδει ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἀποδιδομένων ὀνομάτων εἰς τὰ ἱερὰ πρόσωπα, διότι τὰ ὀνόματα ἀποτελοῦν ἔκφρασιν τῆς οὐσίας τῆς διδασκαλίας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπερασπίζεται τὸν ὅρον Θεοτόκος περὶ τῆς Μαρίας, ἔπειτα ἀπορρίπτει ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἁπλῶς ἄνθρωπος θεοφόρος καὶ τονίζει τὴν καθ' ὑπόστασιν ἀληθῆ ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων, δίδει τὴν ὀρθόδοξον ἑρμηνείαν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Νεστορίου παρερμηνευόμενα χωρία σχετικῶς πρὸς τὰ ὀνόματα τοῦ Χριστοῦ ἀπόστολος, ἀρχιερεύς, ἀδελφὸς ἡμῶν, καὶ τὰ ὅμοια, ἀνασκευάζει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔλαβε δύναμιν θαυματουργικὴν ὡς οἱ ἄλλοι ἅγιοι καὶ ὅτι εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν μόνον τὸ σῶμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἶναι παρόν, τονίζων ὅτι εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν ἐνεργεῖ ὁλόκληρος ἡ Τριὰς καὶ εἰς τὴν εὐχαριστίαν εἶναι παρὼν ὁ Θεάνθρωπος σύνολος, ὅπως εἰς τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν ὁ Χριστὸς ἦτο παρὼν ὄχι μόνον ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ὡς Θεάνθρωπος.

Ὁ Νεστόριος, διαμένων εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε κατορθώσει ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὔνοιαν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, λόγῳ καὶ τῶν σπουδαίων ἡγετικῶν προσόντων του, τούτου δὲ ἦτο ἐνήμερος ὁ Κύριλλος καὶ δι' ἄλλων μέσων καὶ δι' ἐπιστολῆς αὐτοῦ τούτου τοῦ Νεστορίου ἀπὸ τὴν 15 Ἰουνίου τοῦ 430. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ γράψῃ ἀμέσως τρία δοκίμια τὰ ὁποῖα ἔστειλε μετὰ προσφωνήσεων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, ὥστε νὰ κερδίσῃ τὴν συμπάθειαν αὐτῶν, πρὶν εἶναι πολὺ ἀργά. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγραψε καὶ χωριστὰ εἰς τὰ ὡς ἄνω μέλη ὀφεί-

52. *Ἐπιστολαὶ* PG 77, 85-296. ΛΕΟΝΤΙΟΥ PG 86/2 1832.

53. PG 76, 9-248.

λεται εἰς τὴν πεποίθησίν του περὶ διαφοροποιήσεως τῆς στάσεώς των ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβαινεν ἄλλωστε, ὡς φαίνεται.

Τὸ πρῶτον δοκίμιον *Πρὸς τὸν βασιλέα Θεοδόσιον* φέρον τὸν τίτλον *Περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως*[54] ἀποτελεῖ σύντομον ἔκθεσιν περὶ τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ του πλαισίου ἀπὸ τῶν Γνωστικῶν μέχρι τοῦ Νεστορίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνασκευάζονται αἱ πλάναι περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τονίζεται ὁ ἀκατάληπτος τρόπος τῆς ἑνώσεως τῶν φύσεων. Ἐγράφη πρὶν ὁ βασιλεὺς ἐκδώση τὸ διάταγμα τῆς συγκλήσεως τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου. Διαλογικὴ ἐπεξεργασία τούτου, γενομένη πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίλλου, εἶναι τὸ ἔργον *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς*[55].

Τὰ δύο ἄλλα δοκίμια ἀπευθύνονται *Πρὸς τὰς εὐσεβεστάτας βασιλίσσας*[56]. Τὸ α' προσφωνεῖ τὰς παραληπτρίας «ἁγίας παρθένους», καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰωάννου Καισαρέως πρόκειται περὶ τῶν νεωτέρων ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α' Ἀρκαδίας καὶ Μαρίνης. Εἰς αὐτὸ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας ἐκθέτει τὴν γνώμην του περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ κατοχυρώνει τὸν ὅρον Θεοτόκος. Τὸ β', παρουσιάζον τὰς παραληπτρίας κάπως ἡλικιωμένας, ἀπηυθύνθη πρὸς τὴν σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος Εὐδοκίαν καὶ τὴν πρεσβυτέραν ἄγαμον ἀδελφήν του Πουλχερίαν. Εἰς αὐτὸ ἐκθέτει τὰς γνώμας του περὶ τῆς ἑνότητος τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ.

Μετὰ τὰ ὡς ἄνω κείμενα ὁ Κύριλλος συνέγραψε τοὺς περιφήμους *Ἀναθεματισμοὺς* εἰς δώδεκα κεφάλαια, τοὺς ὁποίους ἀπέστειλεν εἰς τὸν Νεστόριον ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 430[57], ἠναγκάσθη δὲ ἐπανειλημμένως νὰ ὑπερασπίση, διότι ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα περὶ τὸν ὁποῖον ἐστράφη ὁ ἀγών του. Μὲ ὁμολογιακὴν διατύπωσιν οἱ ἀναθεματισμοὶ κατὰ κεφάλαιον περιέχουν τὰ κάτωθι:

α'. Ὁ λόγος ἐγένετο σάρξ.

β'. Αἱ δύο φύσεις ἡνώθησαν καθ' ὑπόστασιν, ὥστε ὁ Χριστὸς εἶναι εἷς.

γ'. Δὲν διακρίνονται δύο χωριστὰ πρόσωπα ἢ χωρισταὶ ὑποστάσεις.

δ'. Ὅλαι αἱ εὐαγγελικαὶ καὶ πατερικαὶ φωναὶ ἐπικεντρώνονται ἐπὶ τοῦ ἑνιαίου προσώπου.

ε'. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὄχι μόνον ἄνθρωπος θεοφόρος, ἀλλὰ καὶ Θεὸς ἀνθρωποφόρος.

ς'. Ὁ Λόγος δὲν εἶναι δεσπότης τοῦ ἐν αὐτῷ ἀνθρώπου ἀλλὰ μᾶλλον ὁ αὐτὸς Θεὸς καὶ ἄνθρωπος.

54. PG 76, 1137-1200.
55. PG 75, 1189-1253.
56. PG 76, 1201-1336. 1336-1420.
57. *Ἐπιστολὴ* 17. PG 77, 105-121.

ζ΄. Εἶναι πλάνη ὅτι ὁ Θεὸς Λόγος ἐνεργεῖ ἐν τῷ Ἰησοῦ ὡς ἐν ἀνθρώπῳ.

η΄. Νὰ προσκυνῶμεν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὄχι ὡς ἄνθρωπον παραλλήλως πρὸς τὸν Θεὸν Λόγον, ἀλλὰ ὡς τὸν μόνον Ἐμμανουήλ.

θ΄. Ὁ Χριστὸς ἐπετέλει τὰ θαύματα ἰδίᾳ δυνάμει ὡς Θεὸς καὶ ὄχι ἀλλοτρίᾳ δυνάμει.

ι΄. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς ἀρχιερεὺς τῆς ὁμολογίας ἡμῶν, ὁ ὁποῖος ἐνήργησε τὴν προσφορὰν ὄχι ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν.

ια΄. Ἡ σὰρξ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ζωοποιός, διότι εἶναι ἰδική του, τοῦ Θεοῦ Λόγου.

ιβ΄. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔπαθε καὶ ἐγεύθη θανάτου σαρκὶ καὶ ἔγινε πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν ὡς ζωὴ καὶ ζωοποιός.

Μετὰ τὴν κυκλοφόρησιν τοῦ ὡς ἄνω κειμένου καὶ τοῦ ἀντικτύπου αὐτοῦ, ὡς ἐξεφράσθη εἰς ἀντιρρητικὰς ἀπαντήσεις ἐκπροσώπων τῶν ἀντιοχειανῆς σχολῆς, ὁ Κύριλλος ἠναγκάσθη νὰ γράψη δύο *Ἀπολογητικοὺς ὑπὲρ τῶν Δώδεκα Κεφαλαίων*[58]. Ὁ πρῶτος ἀπηυθύνθη πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Συρίας, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ Ἀνδρέου Σαμοσάτων εἶχον συντάξει ἀντίρρησιν πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Κυρίλλου. Οὗτος εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο παραθέτει πρῶτον μὲν τὸ κείμενον τῶν ἀναθεματισμῶν του κατὰ κεφάλαια, ἔπειτα τὴν οἰκείαν ἀντίρρησιν τῶν Ἀνατολικῶν, κατόπιν τὴν ἰδικήν του ἀπολογίαν καὶ τέλος τὴν ἑκάστοτε πατερικὴν κατοχύρωσιν. Ὁμοία εἶναι ἡ δομὴ καὶ τοῦ δευτέρου ἀπολογητικοῦ, τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνεν εἰς τὸν Εὐόπτιον ἐπίσκοπον Πτολεμαΐδιος τῆς Λιβύης, διὰ τοῦ ὁποίου εἶχε λάβει κείμενον τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου ἀντικροῦον τοὺς Ἀναθεματισμούς. Ἰδιαιτέρως ἀποκρούει ἐδῶ τὴν κατηγορίαν ὅτι ἦτο ἀπολιναριστής.

Τρίτον κείμενον αὐτῆς τῆς σειρᾶς εἶναι ἡ *Ἐπίλυσις τῶν Δώδεκα κεφαλαίων*[59], συνταχθεῖσα τῇ παρακλήσει τῶν μελῶν τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐκεῖ περιορισμοῦ του, ἤτοι τὸν Αὔγουστον ἢ Σεπτέμβριον τοῦ 431, πρὸς κατοχύρωσιν τῶν Ἀναθεματισμῶν διὰ γραφικῶν μαρτυριῶν. Πιθανῶς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν συνέταξε καὶ τὸ δοκίμιον *Περὶ πίστεως* πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρεῖς, τοῦ ὁποίου σῴζονται ἀποσπάσματα[60].

*Μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ πιθανῶς κατὰ* τὰς ἀρχὰς τοῦ 432, συνέταξε τὸν *Ἀπολογητικὸν πρὸς τὸν βασιλέα Θεοδόσιον*[61], εἰς τὸν ὁποῖον ἀπολογεῖται πρὸς τὰς κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευθεί-

58. PG 76, 316–385. 383 452.
59. PG 76, 293–312.
60. PG 77, 1111–1116.
61. PG 76, 453–488.

σας κατηγορίας διὰ τὴν στάσιν του κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου.

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς*[62], συνταχθὲν πιθανῶς τὸ 432, πραγματεύεται ἐκ νέου περὶ τῶν βασικῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ὅρων τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος μὲ ἄνοιγμα πρὸς τὸ εὐρύτερον ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἀποσπάσματα μόνον αὐτοῦ σώζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐνῶ σώζονται πλήρως λατινικὴ μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Μαρίου Μερκάτορος μετὰ σχολίων, καθὼς καὶ ἀρχαῖαι μεταφράσεις εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀρμενικήν.

Ὀλίγον μετέπειτα ἐγράφησαν τρία ἄλλα ἔργα ἐπὶ τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος, τὰ κάτωθι. *Ὅτι εἷς ὁ Χριστός*[63], τὸ ὁποῖον ἐν διαλογικῇ μορφῇ ἐκφράζει τὰς τελικὰς ὡρίμους θέσεις τοῦ Κυρίλλου, ὁμιλοῦν ὄχι μόνον περὶ τῆς ἑνότητος τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ὅλου θέματος τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς, καὶ ἀντικρούον τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Νεστοριανῶν καὶ τὴν ἐναντίον του κατηγορίαν ὡς ἀπολιναριστοῦ. *Κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ὁμολογεῖν Θεοτόκον τὴν ἁγίαν Παρθένον*[64], τὸ ὁποῖον ἐπεκαλέσθη ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς εἰς τὸ ἔργον του κατὰ Μονοφυσιτῶν, ὅπου διατηρεῖ καὶ δύο παραθέματα[65]. *Κατὰ Διοδώρου καὶ Θεοδώρου*, τῶν προδρόμων καὶ διδασκάλων τοῦ Νεστορίου, ἐκ τριῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἀνεφέρετο εἰς τὸν Διόδωρον καὶ τὰ ἑπόμενα δύο εἰς τὸν Θεόδωρον. Ἐξ αὐτοῦ σώζονται μόνον ἀποσπάσματα ἑλληνικά, λατινικὰ καὶ συριακά.

Πολυάριθμα ξένα ἔργα, συνήθως μεταγενέστερα, φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου, τῶν ὁποίων ὡς πρὸς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα κυριώτερα εἶναι τὰ κάτωθι. *Περὶ ἁγίας καὶ ζωοποιοῦ Τριάδος*[66] καὶ *Περὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως κεφάλαια*[67], τὰ ὁποῖα προβάλλουν χωριστικὴν χριστολογίαν, ἀντίθετον πρὸς τὴν τοῦ Κυρίλλου, καὶ πιθανῶς ἀνήκουν εἰς τὸν Θεοδώρητον Κύρου. *Περὶ Τριάδος*[68], ἀποδίδον τυχάκις κατὰ λέξιν περιεχόμενα τῆς *Ἐκδόσεως* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, πιθανῶς συνετάχθη ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ στάδιον τῆς προετοιμασίας τῆς Ἐκδόσεως. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ*[69], μεταγενέστερον συμπίλημα. Σύντομος *Διάλεξις πρὸς Νεστόριον ὅτι Θεοτόκος ἡ ἁγία Παρθένος καὶ οὐ Χριστοτόκος*[70], ἐπίσης μεταγενέστερον. *Διάλογος Κυρίλλου καὶ διακόνων Ἀνθίμου καὶ Στεφάνου*, συνταχθεὶς τὸν στ' αἰῶνα καὶ σωζόμενος κοπτιστί[71].

62. PG 75, 1369–1412.
63. PG 75, 1253–1361.
64. PG 76, 256–292.
65. PG 86/1, 1132.
66. PG 75, 1148–1189.
67. PG 75, 1420–1477.
68. PG 77, 1120–1173.
69. PG 75, 1413–1420.
70. PG 76, 249–256.
71. W. E. Crum, A. Ehrhardt. Strassburg 1915.

*Λειτουργικὰ κείμενα*

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κύριλλος συνέθεσε *Πασχάλιον Πίνακα*.

Σώζεται εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν μία ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίλλου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β΄[72] ἀναφερομένη εἰς ἕνα πασχάλιον πίνακα, τὸν ὁποῖον εἶχε ζητήσει ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἀπέστελλε τώρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος. Ὁ πίναξ περιελάμβανεν ἓξ κύκλους δεκαεναετεῖς ἀπὸ τοῦ πρώτου ὑπατικοῦ ἔτους τοῦ Θεοδοσίου 403 μέχρι τοῦ 512, ἐπειδὴ δὲ ὁ πρῶτος δεκαεναετὴς κύκλος εἰς τὸν ὁποῖον ἔπιπτε τὸ ἔτος 403 ἤρχιζε τὸ 399, ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔτος ἤρχιζεν ὁ πασχάλιος πίναξ τοῦ Κυρίλλου, τὸν ὁποῖον συνέταξε πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀρχιερατείας του ἢ ἴσως ἀκόμη καὶ προηγουμένως, κατὰ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ θείου του Θεοφίλου. Ὁ ἴδιος ὁ πίναξ δὲν σώζεται. Ὁ πίναξ, τὸν ὁποῖον μνημονεύει ὁ Διονύσιος Μικρός[73], ἐκάλυπτε τὰ ἔτη 437–531 εἰς δεκαεναετεῖς ἐπίσης κύκλους, καὶ πρέπει ν' ἀποτελῇ ἀναμόρφωσιν τοῦ ἀνωτέρω πίνακος μετ' ἐπεκτάσεως.

Δύο λατινιστὶ σωζόμενα κείμενα, ἤτοι εἷς πρόλογος περὶ ὑπολογισμοῦ τοῦ Πάσχα καὶ μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπαν Λέοντα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, εἶναι νόθα[74].

Σώζεται ἓν ἀπόσπασμα ἀπὸ δοκίμιον φέρον τὸν τίτλον *Πρὸς τοὺς τολμῶντας λέγειν μὴ δεῖν ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων προσφέρειν*, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ «παύσασθε τοῖς τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτιμῶντες ἀβούλως»[75]. Προέρχεται ἀπὸ παράθεσιν τοῦ Εὐστρατίου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος τὸ ἐχρησιμοποίησε κατὰ τῆς δοξασίας περὶ ὕπνου τῆς ψυχῆς.

Ἡ κοπτικὴ *Λειτουργία*, ἡ φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου[76], δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μετάφρασιν τῆς ἑλληνικῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μάρκου. Ἀπεδόθη εἰς αὐτὸν ἴσως διότι ἐπὶ ἀρχιερατείας του ὡλοκληρώθη ἡ μετάφρασίς της. Μιὰ συριακὴ ἰακωβιτικὴ *Λειτουργία* ἐσφαλμένως ἀπεδόθη εἰς αὐτόν[77].

## *Ὁμιλίαι*

Αἱ σωζόμεναι, ἐκτὸς τῶν εἰς τὸ εὐαγγέλιον κατὰ Λουκᾶν αἱ ὁποῖαι ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω, ὁμιλίαι τοῦ Κυρίλλου ἀποτελοῦν προφανῶς μικρὸν μόνον μέρος ἐκείνων τὰς ὁποίας καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις ἀφῆσε καταγεγραμμένας οὗτος. Κατὰ τὸν Γεννάδιον[78] εἶχε γράψει πλείστας ὁμιλίας, homilias plurimas, τὰς ὁποίας οἱ Ἕλληνες ἐπίσκοποι συνήθιζον ν' ἀποστηθίζουν διὰ νὰ τὰς ἐκφωνοῦν κατὰ τὰς καταλλήλους εὐκαιρίας. Ἡ σωζομένη συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ 22 ὁμιλίας, ὅλας ἐξαιρετικῶς βραχείας καὶ ἀναφερομένας εἰς τὸν ἐγκωμιασμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν ἐνανθρώπησιν, τὰ μυστήρια, τὰς ἑορτάς[79].

72. CONYBEARE, *The Armenian version*, 143–149 καὶ ἡ ἀγγλικὴ μετ. 215–221.
73. *Epistola ad Petronium*, PL 67, 19 ἑ.
74. Μεταξὺ τῶν Ἐπιστολῶν, ὑπ' ἀριθμὸν 86, 87, PG 77, 377–390.
75. PG 76, 1291–1308.
76. Εἰς λατινικὴν μετάφρασιν PG 77, 1291–1318.
77. Ἀμφότεραι λατινιστὶ E. RENAUDOTIUS, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, Paris 1716, κοπτικὴ 1,38–52, συριακὴ 2, 275–285.
78. *De viris ill.* 57.
79. PG 77, 981–1117. E. SCHWARTZ, *ACO* I,1 2, 92–104· I, 1,4, 7–9 I,1,7, 173. Ἄλλα ἀποσπάσματα ἐν PUSEY, *In Joannis Evangelium* 3, 452, 476· 538–545

Ἀλλ' ἐξ *αὐτῶν μόνον αἱ ἡμίσειαι περίπου εἶναι γνήσιαι*. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει κατ' ἀρχὰς νὰ μνημονευθοῦν αἱ πέντε ἐν Ἐφέσῳ ἐκφωνηθεῖσαι κατὰ τὸ θέρος τοῦ 431, ἀσχολούμεναι μὲ τὸ θέμα τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὰς σχετικὰς ἐν Ἐφέσῳ διαδικασίας. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 1 χαρακτηρίζεται ὡς «πάνυ ὡραία» καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἐκφωνηθεῖσα· ἡ 2 ἐξεφωνήθη τὴν ἡμέραν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου· ἡ 5 εἰς σύναξιν μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ Νεστορίου· ἡ 6 μετὰ τὴν ἀπόσχισιν τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας· ἡ 7 πρὶν συλληφθῇ ὑπὸ τοῦ κόμητος καὶ τεθῇ ὑπὸ περιορισμόν.

Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 3 εἶναι βραχὺ ἐπιλόγιον, ἐκφωνηθὲν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐν συνεχείᾳ ὁμιλίας τοῦ Παύλου Ἐμέσης, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβῆ ἐκεῖ ὡς εἰρηνοποιός. Ἐτοποθετήθη εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ὁμιλιῶν τῆς Ἐφέσου λόγῳ τοῦ ἀντικειμένου περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως.

Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 15 ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου· ἡ 16 ἐξεφωνήθη τὴν 23 Ἀπριλίου 433 περὶ τῆς γενομένης ὁμονοίας τῶν Ἐκκλησιῶν· ἡ 17 ἑρμηνεύει τὴν παραβολὴν τοῦ ἀμπελῶνος. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 20 ἀπαντᾷ εἰς τὰς πρώτας ὁμιλίας τοῦ Νεστορίου μὲ τὴν θέσιν ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι ἄνθρωπος θεοφόρος ἀλλὰ Θεὸς ἐνανθρωπήσας.

Πέραν τῶν δέκα τούτων ὁμιλιῶν ἄλλαι δύο πλήρεις ὁμιλίαι εἶναι *γνήσιαι, ἀλλ' αὗται ἀνήκουν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ὁμιλιῶν εἰς Λουκᾶν*, αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 9 καὶ 12, ἡ δευτέρα μάλιστα συνδέουσα δύο ἐξ αὐτῶν εἰς μίαν.

Πέντε ὁμιλίαι εἶναι αἱ ἑξῆς· ὑπ' ἀριθμὸν 8 εἰς λατινικήν, λεχθεῖσα εἰς τὴν Ἔφεσον, 18 συνδέουσα ἀποσπάσματα τριῶν ὁμιλιῶν εἰς τὴν μετακομιδὴν τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, 19 ἀπὸ ἕνα στηλιτευτικὸν λόγον εἰς εὐνούχους, 21 καὶ 22 διατηροῦσαι τὰ ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ λόγου πρὸς Ἀλεξανδρεῖς περὶ πίστεως, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν καὶ προηγουμένως.

Ἀντιθέτως προέρχονται ἀπὸ ξένον κάλαμον τέσσαρες ὁμιλίαι, ἤτοι· 10 Εἰς τὸν μυστικὸν δεῖπνον ἀνήκουσα ἴσως εἰς τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, 13 Εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων ἀνήκουσα εἰς τὸν Εὐλόγιον Ἀλεξανδρείας, 14 Περὶ ἐξόδου τῆς ψυχῆς καὶ δευτέρας παρουσίας διατηρουμένη εἰς τὰ Ἀποφθέγματα Πατέρων ὡς λόγιον (4) τοῦ Θεοφίλου, καὶ 11 ἐγκώμιον εἰς τὴν Θεοτόκον ἀποτελοῦν μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν τῆς ὑπ' ἀριθμὸν 4 ὁμιλίας[80]. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς τελευταίας ταύτης ὑπ' ἀριθμὸν 4 ὁμιλίας διίστανται αἱ γνῶμαι. Κατὰ τὴν ἔνδειξιν τοῦ τίτλου ἐξεφωνήθη, ὅταν ἑπτὰ φίλοι τοῦ Νεστορίου

PG 77. 992–996. ἐπίσκοποι κατῆλθον εἰς τὸν ναὸν τῆς Μαρίας, ὅπου συνεδρίαζον οἱ

όπαδοί τοῦ Κυρίλλου καί προσεχώρησαν είς τὴν μερίδα των. Ἀποτελεῖ πραγματικὸν πρόδρομον τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου.

«Χαίροις παρ' ἡμῶν, Μαρία Θεοτόκε,
τὸ σεμνὸν κειμήλιον πάσης τῆς οἰκουμένης,
ἡ λαμπὰς ἡ ἄσβεστος,
ὁ στέφανος τῆς παρθενίας,
τὸ σκῆπτρον τῆς ὀρθοδοξίας,
ὁ ναὸς ὁ ἀκατάλυτος
καὶ χωρίον τοῦ ἀχωρήτου
ἡ μήτηρ καὶ Παρθένος...
Χαίροις ἡ τὸν ἀχώρητον χωρήσασα
ἐν μήτρᾳ ἁγίᾳ παρθενικῇ».

Δὲν εἶναι σύνηθες τὸ ρυθμικὸν τοῦτο ὕφος εἰς τὰ κείμενα τοῦ Κυρίλλου, ἀλλ' αἱ θέσεις τῆς ὁμιλίας εἶναι ὅμοιαι μὲ τὰς ἰδικάς του.
*Ἓν ἀπόσπασμα περὶ τῶν τριῶν παίδων πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι νόθον.*
Ὁ Pusey μεταξὺ ἄλλων ἀνέσυρε διάφορα τεμάχια εἰς κοπτικήν, αἰθιοπικὴν καὶ ἀρμενικὴν μετάφρασιν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κανὲν ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι γνήσιον.

*Ἑορταστικαὶ Ἐπιστολαὶ*

Γενικῶς αἱ ἑορταστικαὶ ἐπιστολαί, τὰς ὁποίας ἀπέστελλον κατ' ἔτος οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀλεξανδρείας εἰς τοὺς συναδέλφους των, ἦσαν μικραὶ πραγματεῖαι, αἱ ὁποῖαι πλὴν τῶν ἡμερολογιακῶν ἐνδείξεων τοῦ οἰκείου ἔτους ἀνέπτυσσον καὶ ανα εν αξιόλογον, καὶ συνήθως ἐπίκαιρον θέμα. Εἶχον συνήθως ὁμιλητικὸν ὕφος, διὸ καὶ ἐνίοτε ἐξελαμβάνοντο ὡς ὁμιλίαι, ὡς αἱ τοῦ Κυρίλλου, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὡς *Ἑορταστικαὶ ὁμιλίαι*[81].
Ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τούτων τοῦ Κυρίλλου φαίνεται νὰ ἀποτελῆται ἀπὸ 30 τεμάχια ἐκ τῶν ὁποίων κατ' ἔνδειξιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐλλειπει ἡ υπ αριθμὸν 3. Ἐν τούτοις ὅμως ἡ ἔνδειξις αὐτὴ προέρχεται ἐξ ἀπροσεξίας τῆς παραδόσεως, διότι ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 2 ἐπιστολὴ εἶναι τοῦ ἔτους 415, ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 4 εἶναι τοῦ ἔτους 416 καὶ δὲν ὑφίσταται κενὸν ἐνδιαμέσως. Φαίνεται ὅτι ὁ συλλογεὺς ἐσκέφθη ὅτι ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάπου κενόν, δεδομένου ὅτι ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίλλου ἔπρεπε κανονικὰ νὰ εἶναι τοῦ ἔτους 413. Εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι τοῦ ἐπομένου ἔτους, ὁ δὲ λόγος δι' ὃν ἀπουσιάζει ἐπιστολὴ αὐτοῦ διὰ τὸ ἔτος 413 εἶναι πιθανῶς ὅτι

81. PG 77, 401-980.

εἶχεν ἤδη προλάβει νὰ συντάξῃ δι' αὐτὸ ὁ προκάτοχός του Θεόφιλος, πρὶν ἀποθάνῃ, ἤτοι πρὸ τῆς 15 Ὀκτωβρίου 412. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κύριλλος εἰς τὴν ἐπιστολὴν ὑπ' ἀριθμὸν 1 διὰ τὸ 414 παρουσιάζει διὰ πρώτην φορὰν ἑαυτὸν ὡς κληρονόμον «τοῦ πατρὸς ἡμῶν Θεοφίλου» (κ.2). Ὅλαι αἱ ἄλλαι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰ ἑπόμενα ἔτη κατὰ σειρὰν μέχρι τοῦ 442. Διὰ τὰ ἑπόμενα δύο ἔτη, τὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς του, δὲν ὑφίστανται τοιαῦτα ἐπιστολαί, ἴσως διότι διὰ λόγους ὑγείας, δὲν συνέταξεν.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἶναι ποικίλον, ἠθικόν, δογματικόν, πολεμικόν. Γίνεται εἰς αὐτὰς λόγος περὶ ἀληθινῆς νηστείας, *περὶ τῆς ἀγάπης, περὶ τῶν γνωρισμάτων τῆς ἀληθινῆς πίστεως, περὶ* τῆς πνευματικῆς πάλης πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς σωτηρίας, περὶ τῆς ἐκτενοῦς προσευχῆς. Εἰς μερικὰς ἐξ αὐτῶν καταπολεμοῦνται αἱρετικοί, ὡς οἱ Ἀρειανοί, οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἐθνικοί.

*Ἐπιστολαὶ*

Σώζεται μία συλλογή, περιλαμβάνουσα 88 ἐπιστολάς, τῶν ὁποίων αἱ 17 ἀπευθύνονται πρὸς αὐτὸν ἐκ μέρους ἄλλων προσώπων[82]. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἡ μὲν 80 τῆς Ὑπατίας πρὸς τὸν Κύριλλον εἶναι προφανῶς νόθος. Πέραν αὐτῶν ὁ Schwartz ἀνέσυρεν ἄλλας πέντε ἐπιστολὰς ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐνῶ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 32 τῆς PG ἡ ὁποία ἐκδίδεται εἰς αὐτὴν λατινιστί, ἐξέδωσεν ἐπίσης ἑλληνιστί[83].

Αἱ περισσότεραι αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν ἐγράφησαν μετὰ τὴν ἐν Ἐφέσῳ σύνοδον καὶ εὐλόγως ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐργασίας αὐτῆς, τὰς ἀποφάσεις, τὰ ἐνεργῶς μετασχόντα εἰς τὰς περὶ αὐτὴν διαδικασίας πρόσωπα καὶ τὰ μετέπειτα γεγονότα, κυρίως δὲ τὰ πρὸς συμφιλίωσιν τῶν δύο μερίδων. Ἀπευθύνονται εἰς ἐπισκόπους, λοιποὺς κληρικούς, ἄρχοντας καὶ ἄλλους λαϊκούς.

Τρεῖς τῶν ἐπιστολῶν ἔχουν ἰδιαιτέραν προβολήν, διότι ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον καλοῦνται οἰκουμενικαί[84]. Εἶναι ἡ 4, δευτέρα πρὸς Νεστόριον, γραφεῖσα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 430 καὶ λεγομένη δογματική, ἐπικυρωθεῖσα δὲ ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων γ', δ', ε'. Ἔπειτα ἡ 17, τρίτη πρὸς Νεστόριον, γραφεῖσα εἰς τὰ τέλη τοῦ 430, περιέχουσα δὲ ἔγγραφον τῆς συνόδου Ἀλεξανδρείας μετὰ τῶν περιβοήτων δώδεκα ἀναθεματισμῶν, τοὺς ὁποίους εἴδομεν προηγουμένως. Ἐπεκυρώθη ὑπὸ τῶν αὐτῶν συνόδων. Καὶ τέλος ἡ 39 πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας, γραφεῖσα εἰς

PG 77,9–390.
*ACO* II,1,1, 1.– II,1,1,3.– II,1,1,7.
Αὗται ἐξεδόθησαν καὶ ὑπὸ PUSEY, *Epistolae tres* 1875, 2–53.

τὰς ἀρχὰς τοῦ 433 καὶ ἐκφράζουσα τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίλλου διὰ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν εἰρήνην μετὰ σαφοῦς ἐκθέσεως περὶ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας τοῦ λεγομένου Ἐφεσινοῦ συμβόλου. Η πρὸς τὸν πάπαν Λέοντα ἀπευθυνομένη ἐπιστολὴ 86 εἶναι νόθος.
Ἡ ἐπιστολὴ 76 περιέχει τὴν ἄρνησιν τοῦ Κυρίλλου νὰ ἐγγράψῃ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς τὰ δίπτυχα κατὰ σύστασιν τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ὅμως ἀπεδέχθη μετὰ διετίαν (417). Ἡ 82, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον Σίδης, ἐκφράζει ἀπόψεις περὶ τῆς ἐνδεδειγμένης στάσεως ἔναντι τῶν Μεσσαλιανῶν.

## ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Ὁ Κύριλλος δὲν ὑπῆρξε μόνον σπουδαῖος ἐκκλησιαστικὸς πολιτικός, ἀλλ' ἐπεδίωξε νὰ καταστῇ καὶ δόκιμος θεολόγος· καὶ τὸ ἐπέτυχεν ἀπολύτως. Κατέλαβε μεγάλην θέσιν μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς δογματικῆς συγκροτήσεως τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ ὁποία θέσις τοῦ ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὑπὸ τῶν ὁποίων τοποθετεῖται εἰς τὴν ὀλιγομελῆ χορείαν τῶν οἰκουμενικῶν διδασκάλων. Ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου καλεῖται «σφραγὶς τῶν πατέρων» καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐλογίου Ἀλεξανδρείας «γνώμων τῆς ἀκριβείας»[1]. Ἀλλ' ἡ ἀναγνώρισίς του ὑπῆρξε καὶ ἐπισημοτέρα. Ἡ ε' οἰκουμενικὴ σύνοδος (553) ἀπεκάλεσεν αὐτὸν «τῆς ὀρθῆς καὶ ἀμωμήτου πίστεως συνήγορον»[2], οἱ δὲ ὑμνογράφοι «φωστῆρα τοῦ κόσμου», «λύραν θεωριῶν ἐνθέων» καὶ τὰ τοιαῦτα.
Εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ἀφοῦ ἤδη ὑπὸ τοῦ πάπα Καιλεστίνου εἶχεν ἀποκληθῇ «bonus fidei catholicae defensor»[3], ἀνεκηρύχθη τὸ 1882 doctor Ecclesiae. Ἰδιαιτέρως τιμᾶται ὑπὸ τῶν μὴ χαλκηδονικῶν μονοφυσιτιζουσῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας των πολυάριθμα κείμενά του.
Εἷς τῶν ἐξοχωτέρων ἑρμηνευτῶν ὁ Κύριλλος, συνθέτει τὸ θεολογικόν του σύστημα βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ ὡς ἰσότιμον πηγὴν τὴν διδασκαλίαν τῶν πατέρων καὶ τὴν παράδοσιν. Εἶναι ἀπολύτως ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν τῆς πίστεως, τὴν διήκουσαν ἀπὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων μέχρι τῆς ἐποχῆς του καὶ θεωρεῖ ἀπαράδεκτον τὴν κατάλυσίν της[4]. Τοιαύτη θέσις ἦτο συνήθης μεταξὺ τῶν θεολόγων, ἀκόμη καὶ τῆς πρὸ τοῦ Κυρίλλου γενεᾶς, ἀλλ'

1. Ἀντιστοίχως *Ὁδηγός* PG 89, 113. *Μυριόβιβλος* 230, PG 103, 1053.
2. Mansi, 6, 1008.
3. *Epistola* 12,4. PL 50, 467.
4. *Πρὸς βασιλέα Θεοδόσιον* 17, PG 76, 1157.

οὗτος προχωρῶν περαιτέρω, ἀνακηρύσσει τὰς γνώμας τῶν πατέρων ὡς κριτήριον τῆς πίστεως· «ἔσται δὲ τοῦτο καὶ μάλα ὀρθῶς εἰ τοῖς *τῶν πατέρων περιτυγχάνοντες λόγοις, περὶ πολλοῦ τε αὐτοὺς ποιεῖ*σθαι σπουδάζομεν καὶ δοκιμάζοντες ἑαυτούς, εἴ ἐσμεν ἐν τῇ πίστει κατὰ τὸ γεγραμμένον, ταῖς ἐκείνων ὀρθαῖς καὶ ἀνεπιλήπτοις δόξαις τὰς ἐν ἡμῖν ἐννοίας εὖ μάλα συμπλάττομεν»[5]. Διὰ τοῦτο ζητεῖ πάντοτε τὸ «ἰχνηλατεῖν» τὴν εὐσέβειαν τῶν πατέρων[6]. Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, παρεσκεύασε συλλογὴν πατερικῶν χωρίων πρὸς χρῆσιν εἰς τὴν διατύπωσιν, κατοχύρωσιν καὶ ἑρμηνείαν τῆς διδασκαλίας του. Ἡ γ' οἰκουμενικὴ συνοδος ἐπεσημοποίησε τὴν πρακτικήν του δι' ἀναγνώσεως ἐνώπιον τῶν μελῶν της σειρᾶς τοιούτων χωρίων, τὰ ὁποῖα συμπεριελήφθησαν καὶ εἰς τὰ πρακτικά της, ταύτην δὲ ἐμιμήθησαν καὶ αἱ μετὰ ταῦτα σύνοδοι καὶ οἱ δογματολογοῦντες θεολόγοι.

*Πρέπει φυσικὰ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἐκεῖνα τὰ πρόσωπα,* τὰ ὁποῖα ἑλκύουν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν καὶ τὸν ἐπηρεάζουν περισσότερον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς θεολογικῆς του σκέψεως, εἶναι ἐκ μὲν τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, τὸν ὁποῖον ἡρμήνευσε κατὰ τρόπον ἀπαράμιλλον –κατὰ δεύτερον λόγον ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ βεβαίως–, ἐκ δὲ τῆς Ἀλεξανδρινῆς χορείας ὁ Μέγας Ἀθανάσιος.

Τὴν στάσιν τοῦ Κυρίλλου ἔναντι τῆς κοσμικῆς σοφίας ρυθμίζει ἡ ἐπιδίωξίς του νὰ διατηρήσῃ μίαν ἰσορροπίαν εἰς τὸ θεολογικόν του οἰκοδόμημα. Δὲν φαίνεται ἐνθουσιώδης ἔναντι τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ δὲν περιφρονεῖ τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογίαν· ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις του βάσει τῶν κατηγοριῶν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως μὲ αὐστηρὰν δομὴν συλλογισμῶν, ἰδίως εἰς τὰ ἀντιαρειανικὰ ἔργα ὡς ὁ *Θησαυρός*, προφανῶς εἰς ἀπάντησιν τῶν Εὐνομιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐστήριζον εἰς αὐτὴν τὰς ἀπόψεις των. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐπιθυμεῖ ν' ἀπορρίψῃ τελείως τὸ θρησκευτικὸν ὑπόβαθρον τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, τὴν «ψευδολατρείαν» τῶν Ἑλλήνων[7], καὶ νὰ δείξῃ καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὴν ἀποστροφήν του πρὸς τὴν ἑλληνίζουσαν θεολογίαν τοῦ Ὠριγένους.

### *Ὁ Τριαδικὸς Θεὸς*

Κατ' ἀρχὴν ὁ Κύριλλος ἀντιμετωπίζει ἀπολογητικῶς τὸ περὶ Θεοῦ πρόβλημα, διδάσκων ὅτι δυνάμεθα μέχρις ἑνὸς ὁρίου νὰ λάβωμεν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς κτίσεως, καθ' ὅσον εἶναι δυνατὸν ἀπὸ τὰ σωματικά, καὶ ὡς μὲ εἰκόνα ἐναργεστάτην νὰ φθάσωμεν εἰς τὰ πνευ-

5. *Ἐπιστολὴ* 4, PG 77, 45.
6. *Ἐπιστολὴ* 17, PG 77, 108.
7. *Εἰς Ἰωάννην* 12, 20. PG 74, 81.

ματικά[8]. Τὰ πνευματικὰ θεωροῦμεν διὰ τῶν αἰσθητῶν καὶ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀΰλου ὑψίστου ὄντος, συλλαμβάνομεν ἐκ τῆς γενέσεως, τῆς εὐταξίας καὶ τοῦ κάλλους τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ διὰ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ παρατηρουμένης ἀνωτέρας προνοίας. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ἔχουν τὸ αἴτιόν των, τὸ ὁποῖον διακρίνομεν διὰ μέσου τῶν αἰνιγματικῶν των μαρτυριῶν, τοῦτο δὲ εἶναι «ἡ τοῦ παντὸς τεχνῖτις σοφία», ἡ θεία σοφία[9]. Ὁ δὲ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα ν' ἀντιληφθῆ τὴν βαθυτέραν οὐσίαν τῶν ὄντων καὶ τὴν πηγὴν αὐτῶν, διότι εἰς τὴν φύσιν του ἔχει ἐγκαταβληθῆ ἡ θεογνωσία καὶ ἡ «αὐτοφυὴς εἴδησις»[10]. Εἶναι ἡ ἔμφυτος γνῶσις, ἡ ὁποία κεντρίζει καὶ κινεῖ τὸν νοῦν εἰς γνῶσιν τῶν ὑπερτέρων, τῶν ὑπερβατικῶν, καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. «Ἔμφυτός τε καὶ ἀναγκαῖος διανύττει νόμος καὶ αὐτοκέλευστος ἐγείρει γνῶσις, εἴς γε τὸ χρῆναι νοεῖν τὸ ὑπερτεροῦν καὶ ἄμεινον ἀσυγκρίτως ἢ καθ' ἡμᾶς, τουτέστι Θεόν»[11].

Εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου πέρα τοῦ κάλλους τῆς κτίσεως τοῦ Θεοῦ ὑπόκειται καὶ τὸ ἔκτακτον σημεῖον τοῦ Θεοῦ, ἡ θεοσημεία, τὸ θαῦμα· ταῦτα δὲ ἀμφότερα ἐνεργοῦν εἰς τὴν διάνοιαν. «Ὥσπερ οὖν ἀπὸ μεγέθους καλλονῆς κτισμάτων ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται Θεός, οὕτως ἀπὸ τῆς θεοσημείας, κατὰ τὴν ἴσην τῶν νοημάτων διασκευήν, ὁ τῶν σημείων ὁρᾶται τελειωτής»[12]. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν τὴν ἀναγωγὴν ἐνεργεῖ ἡ λειτουργία τῆς γνώσεως, εἰς τὴν δευτέραν ἡ λειτουργία τῆς πίστεως.

Ὁ Κύριλλος, ὡς ὁ Ἀθανάσιος καὶ οἱ Καππαδόκαι, ἐπιμένει ἐπὶ τῆς ἑνότητος τῆς οὐσίας τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἰς τὴν κοινὴν θέλησιν καὶ τὴν κοινὴ ἐνέργειαν αὐτῶν. Ἡ ἑνότης τῆς θελήσεως εἶναι δεδομένη, διότι ἡ θέλησις τοῦ Πατρὸς εἶναι ἡ πηγὴ τῆς θελήσεως, ἡ θέλησις τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἐν ὑπακοῇ εἰς τὴν τοῦ Πατρός, ἡ θέλησις τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ τελείωσις τῆς θελήσεως. Ὁ Υἱὸς δὲν δύναται νὰ πράξῃ τίποτε τὸ ὁποῖον δὲν πράττει ὁ Πατήρ· ἐφ' ὅσον εἶναι μέτοχος τῆς αὐτῆς οὐσίας μὲ τὸν Πατ'ρα, δεσμεύεται κατὰ τρόπον φυσικὸν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ αὐτοῦ θεληματος, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὸ Πνεῦμα[13].

Ἐξ ἄλλου πᾶσα ἐνέργεια τῆς ἀκτίστου οὐσίας εἶναι κοινὴ καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἰδία μιᾶς ἑκάστης· λόγω τῆς παρουσίας τῶν τριῶν ὑποστάσεων μάλιστα ἡ ἐνέργεια ἀνήκει εἰς ἕκαστον πρόσωπον κατὰ τέλειον τρόπον. Οὕτως· ἐνεργεῖ ὁ Πατήρ, ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῷ Πνεύματι· ἐνεργεῖ ἐπίσης ὁ Υἱός, ἀλλὰ ὡς δύναμις τοῦ Πατρὸς ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἔχει τὴν ὑπόστασιν· ἐνεργεῖ

8. *Εἰς Ὠσηὲ* 30. PG 71, 97.
9. *Γλαφυρὰ Γένεσιν* 5, 1. PG 69, 226.
10. *Κατὰ Ἰουλιανοῦ* 3. PG 76, 653.
11. *Γλαφυρὰ Γένεσιν* 1,2. PG 69, 36.
12. *Εἰς Ἰωάννην* 6, 2–4. PG 73, 441C.
13. *Εἰς Ἰωάννην* 2, PG 73, 361D.

ἐπίσης τὸ Πνεῦμα, διότι εἶναι τὸ παντοδύναμον πνεῦμα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ»[14].

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Κύριλλος ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς θέσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος εἰς τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας. Εἰς αὐτὴν τὴν συνάφειαν, τὴν σωτηριολογικήν, εὐλόγως παρατηρεῖται συχνὴ ἐναλλαγὴ τῶν προθέσεων *ἐκ* καὶ *διὰ* ὡς πρὸς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος. Κανονικῶς προτιμᾶ τὴν ἔκφρασιν «διὰ τοῦ Υἱοῦ», ἀλλ' ἐνίοτε χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ», μόνος σχεδὸν αὐτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας Πατέρας. Τὸ γεγονὸς ὅτι φέρει τὸ Πνεῦμα νὰ εἶναι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, δὲν εἶναι παράδοξον, ἀλλὰ εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι λέγει ἐπίσης ὅτι τοῦτο «πρόεισι» καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ ὅτι «πρόεισι δι' ἀμφοῖν»[15]. Τοῦτο συμβαίνει διότι αἱ δύο προθέσεις *ἐκ* καὶ *πρὸ* ἔχουν εἰς τὴν σκέψιν του τὴν αὐτὴν σημασίαν, καθίστανται δὲ ταυτόσημοι λόγω τῆς σωτηριολογικῆς ἀπόψεως τῆς τριαδολογίας του, ἡ ὁποία περιορίζει τὸ ἐνδιαφέρον εἰς τὴν πρὸς τὸν κόσμον ἀποστολὴν τοῦ Πνεύματος. Ἄλλωστε ἔχομεν καὶ χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι διαφοροποιοῦν τὴν ὑπαρκτικὴν ἐκπόρευσιν ἀπὸ τῆς ἐνεργειακῆς ἀποστολῆς. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι λέγει, «τὸ οὐσιωδῶς ἐξ ἀμφοῖν, ἤγουν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προχεόμενον Πνεῦμα»[16] καὶ «προχεῖται μὲν ἤγουν ἐκπορεύεται καθάπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει δι' Υἱοῦ»[17].

### *Χριστολογία*

Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Κυρίλλου τὸ κέντρον ὅλων τῶν δογμάτων εἶναι τὸ χριστολογικόν, τὸ ὁποῖον ἀπησχόλει αὐτὸν ἐξ ἴσου καὶ πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος καὶ μετ' αὐτήν. Πρὸ τῆς ἔριδος συχνάκις αἱ ἐκφράσεις αὐτοῦ ἦσαν ἀσαφεῖς, ἀλλὰ μετέπειτα διεσαφήθησαν. Ὡμίλει περὶ διαμονῆς καὶ ἐνοικήσεως τοῦ Λόγου εἰς τὴν σάρκα, περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου ὡς οἴκου καὶ ναοῦ τοῦ θείου[18], καὶ ἔλεγεν ἐπίσης ὅτι ὁ Λόγος ἔλαβεν εἰς ἑαυτὸν τὸν ἄνθρωπον. Ταῦτα θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἀντιοχειανῆς προελεύσεως ἐκφράσεις, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἁπλῶς συνήθεις ἐκφράσεις τῆς παραδόσεως, αἱ ὁποῖαι γράφονται ἄνευ ἰδιαιτέρας δογματικῆς σημασίας. Ὁ Κύριλλος, ὅτε ἠναγκάσθη νὰ ἀκριβολογήσῃ, τὰς ἐγκατέλειψεν.

Ἐξ ἀντιθέτου πλευρᾶς παρετηρήθη ὅτι κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἔριδος περίοδον ὁ Κύριλλος δὲν ὡμίλει καθόλου περὶ ψυχῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι προετίμα τὴν λέξιν «σάρξ» ἀντὶ «ἄνθρωπος» ὡς πρὸς τὸ ἀνθρώπι-

14. *Περὶ ἁγίας Τριάδος* διάλ. 6. PG 75, 1056A.
15. *Θησαυρὸς* 34. PG 75, 585. *Πρὸς τὰς βασιλίσσας*. PG 76, 1048.
16. *Περὶ τῆς ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως* 1. PG 68, 148.
17. *Ἐπιστολὴ* 45. PG 77, 316.
18. *Θησαυρὸς* 23. 24. 28.

νον στοιχεῖον τοῦ Χριστοῦ. Συμπεραίνεται ἐκ τούτων ὅτι ὁ Κύριλλος, ὡς δῆθεν καὶ ὁ Ἀθανάσιος, εἶχεν ἀπολιναρίζουσαν χριστολογίαν, καθ' ἣν ὁ Λόγος προσέλαβε μόνον σάρκα ἀνθρωπίνην ὄχι δὲ πλήρη τὸν ἄνθρωπον. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ἀστήρικτον. Πρῶτον διότι οὔτε ὁ Ἀθανάσιος ἐδέχετο ἄψυχον τὸν Θεάνθρωπον. Βεβαίως οὗτος δὲν ἐξεμεταλλεύθη δεόντως εἰς τὸν ἀντιαρειανικόν του ἀγῶνα τὴν ἐν τῷ Χριστῷ ὕπαρξιν ψυχῆς, ἀλλὰ πάντως, ὅτε ἠναγκάσθη ν' ἀντιμετωπίσῃ εὐθέως τὸ θέμα, πιεζόμενος ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν προαπολιναριστικῶν ὁμάδων, διεκήρυξεν ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο οὔτε ἄψυχον οὔτε ἀναίσθητον οὔτε ἄνουν, καθ' ὅσον δὲν ἐπρόκειτο περὶ σωτηρίας τοῦ σώματος μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου· «οὐ σῶμα ἄψυχον, οὐδ' ἀναίσθητον, οὐδ' ἀνόητον εἶχεν ὁ Σωτήρ· οὐδὲ γὰρ οἷόν τε ἦν τοῦ Κυρίου δι' ἡμᾶς ἀνθρώπου γενομένου ἀνόητον εἶναι τὸ σῶμα αὐτοῦ, οὐδὲ σώματος μόνου, ἀλλὰ καὶ ψυχῆς ἐν αὐτῷ τῷ Λόγῳ σωτηρία γέγονεν»[19]. Δεύτερον διότι οὔτε ὁ Κύριλλος ἐδέχετο ἄψυχον τὸν Χριστόν, ἂν καὶ κατηγορήθη διὰ τοιαύτην ἄποψιν ὑπὸ συγχρόνων του καὶ μερικῶν νεωτέρων κριτικῶν. Εἰς ἔργον γραφὲν πρὸ τῆς ἔριδος τονίζει, «συντεθῆσθαι δώσομεν τὸν Ἐμμανουὴλ εἰς ἕνα Χριστὸν καὶ Υἱὸν ἐκ δυοῖν τελείοιν, θεότητός τε καὶ ἀνθρωπότητος»[20]. Ἂν ἡ ἀνθρωπότης εἶναι τελεία πῶς θὰ ἐστερεῖτο ψυχῆς;

Ἀλλὰ τὴν θέσιν του ὁ Κύριλλος ἐκκαθαρίζει σαφέστατα μετὰ τὴν ἔριδα, ἀφιερώνων πολλὰς σελίδας. Ἤδη ἀμέσως κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἔριδος ἐτόνισεν εἰς ἐπιστολήν του «ὅτι σάρκα ἐψυχωμένην ψυχῇ λογικῇ ἑνώσας ὁ Λόγος ἑαυτῷ καθ' ὑπόστασιν ἀφράστως τε καὶ ἀπερινοήτως γέγονεν ἄνθρωπος»[21], περισσότερα δὲ λέγει εἰς τὰ δοκίμια *Πρὸς Βασιλέα Θεοδόσιον* καὶ *Πρὸς τὰς Βασιλίσσας*. Διατί τότε τονίζει τόσον πολὺ τὴν παρουσίαν τῆς σαρκὸς ὁ Κύριλλος; Διότι ἐκκινεῖ ἀπὸ τοῦ γεγονότος τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ ἤθελε νὰ ἑρμηνεύσῃ ὄχι τὸ πῶς ἡ ἀνθρωπότης ἡνώθη μὲ τὴν θεότητα, ἀλλὰ τὸ πῶς ὁ Λόγος ἔγινε σάρξ.

Τὴν χριστολογικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν ὁ Κύριλλος διεμόρφωσεν ὁριστικῶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν νεστοριανικήν, ἡ ὁποία ὡμίλει περὶ ἁπλῆς ἐνοικήσεως τῆς θεότητος εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς εἰς τοὺς προφήτας καὶ τοὺς ἀποστόλους, ἄνευ συγκράσεως ἢ ἑνώσεως. Οἱ Νεστοριανοὶ ἐταύτιζον τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ὅρων «φύσις» καὶ «ὑπόστασις» ἢ «πρόσωπον»[22]. Ὁ Κύριλλος ἄλλοτε ταυτίζει καὶ ἄλλοτε διακρίνει τὴν ἔννοιαν τῶν ὅρων, διὰ τοῦτο δὲ προεκλήθη καὶ ἀκόμη προκαλεῖται διχογνωμία ὡς πρὸς τὰς ἀντιλήψεις του. Βε-

19. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Πρὸς Ἀντιοχεῖς* 7, PG 26, 804.
20. *Γλαφυρὰ Γένεσιν* 6, PG 69, 297.
21. *Ἐπιστολὴ* 4, PG 77, 45.
22. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, εἰς ΚΥΡΙΛΛΟΥ, *Ἀπολογία Ὑπὲρ Ἀναθεματισμῶν κατὰ Θεοδωρήτου*, PG 76, 404, «ὑποστάσεις, εἶτουν φύσεις».

βαίως ἡ σύγχυσις εὑρίσκεται ἐν αὐτοῖς τοῖς συγγράμμασι τοῦ Κυρίλλου, διότι ἄλλοτε ταυτίζει τὸν ὅρον «φύσις» μὲ τὴν «οὐσίαν», ἤτοι ἐν τῇ χριστολογίᾳ μὲ τὸ ἀνθρώπινον ἢ τὸ θεῖον στοιχεῖον, «ἑτεροῖα κατὰ τὴν φύσιν θεότης τε καὶ σάρξ»[23]· ἄλλοτε δὲ ταυτίζει τὸν ὅρον «φύσις» μὲ τὸν ὅρον «ὑπόστασις» ἢ «πρόσωπον», «ἡ τοῦ Λόγου φύσις ἤγουν ὑπόστασις, ὅ ἐστιν αὐτὸς ὁ Λόγος»[24]. Ἡ σύγχυσις ὑπάρχει ἐνίοτε καὶ ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου· «δύο μὲν φύσεις ἡνῶσθαί φαμεν, μετὰ δέ γε τὴν ἕνωσιν ὡς ἀνῃρημένης ἤδη τῆς εἰς δύο διατομῆς, μίαν εἶναι πιστεύομεν τὴν τοῦ Υἱοῦ φύσιν, ὡς ἑνός, πλὴν ἐνανθρωπήσαντος καὶ σεσαρκωμένου»[25]. Τὸ χωρίον τοῦτο ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τῶν πλείστων νεωτέρων ὡς σημαῖνον ὅτι ἀρχικῶς μὲν ὑπάρχουν δύο φύσεις εἰς τὸν Θεάνθρωπον, ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη, μετὰ δὲ τὴν ἕνωσιν αὗται καθίστανται μία. Οὕτως ὁ Κύριλλος θὰ ἦτο μονοφυσίτης. Ἡ ἑρμηνεία εἶναι ἐκτὸς *τῶν πραγμάτων, διότι εἰς τὸ δεύτερον σκέλος αὐτοῦ συναντῶμεν* τὴν φράσιν «ὡς ἑνός», δηλοῦσαν τὸ ἓν πρόσωπον. Κατὰ ταῦτα εἰς μὲν τὸ πρῶτον τμῆμα αὐτοῦ φύσεις σημαίνουν τὰς δύο οὐσίας τοῦ Θεανθρώπου, τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην, εἰς δὲ τὸ δεύτερον φύσις σημαίνει τὸ ἓν πρόσωπον αὐτοῦ.

Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ παραδείγματος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ Κύριλλος εἰς διασάφησιν. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑφίστανται δύο φύσεις, τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχή, ἀλλὰ διὰ τῆς ἑνώσεως αὐτῶν γίνονται μία φύσις· «ὁποῖόν ἐστι καὶ ἐπὶ τοῦ κοινοῦ εἰπεῖν ἀνθρώπου· ἔστι μὲν γὰρ ἐκ διαφόρων φύσεων, ἀπό τε σώματος, φημί, καὶ ψυχῆς. Καὶ ὁ μὲν λόγος καὶ ἡ θεωρία οἶδε τὴν διαφοράν· ἑνώσαντες δέ, τότε *ποιοῦμεν μίαν ἀνθρώπου φύσιν*». Ὅπως εἰς τὸν ἄνθρωπον αἱ δύο φύσεις ἀποτελοῦν μίαν φύσιν, δηλαδὴ τὰ δύο στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἓν πρόσωπον, οὕτω καὶ εἰς τὸν Χριστόν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις κατὰ τὸ δεύτερον σκέλος φύσις σημαίνει πρόσωπον, ἐνῶ κατὰ τὸ πρῶτον σκέλος φύσις σημαίνει οὐσίαν. Ἡ πολλαχοῦ χρησιμοποιουμένη περίφημος φράσις «μία φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη», εἰλημμένη ἐκ τῆς *Πρὸς Ἰοβιανὸν Ἐπιστολῆς* τοῦ Ἀπολιναρίου, ἡ ὁποία ἐκυκλοφορεῖτο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου καὶ ὡς ἔργον τούτου ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου, πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ καθ' ὅμοιον τρόπον, ὡς σημαίνουσα «ἓν πρόσωπον τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου». Ὁ Κύριλλος δὲν ἀπολιναρίζει, ἀλλ' ἀντιθέτως χρωματίζει ὀρθοδόξως τὴν φράσιν τοῦ Ἀπολιναρίου.

Ὁ Κύριλλος, ὡς κατεδείχθη ἀνωτέρω, δέχεται τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ τελείαν, μὲ σῶμα καὶ ψυχήν, διὰ τοῦτο δὲ καλεῖ τὸν

23. *Πεντάβιβλος* 2, προλ. PG 76, 64.
24. *Ἀπολογητικὸς πρὸς Εὐόπτιον*, PG 76, 401.
25. *Ἐπιστολὴ* 40, PG 77, 192.

Χριστὸν κατὰ τὴν φύσιν ταύτην «ὁμοούσιον ἡμῖν»[26]. Βεβαίως τελείαν δέχεται καὶ τὴν θεότητα. Ἀμφότεραι εἶναι «ὑποστάσεις» καὶ ὡς ὑποστάσεις ἡνώθησαν· «ὑποστάσεων γέγονε σύνοδος» ἐν Χριστῷ[27]. Ἡ ἕνωσις αὕτη χωρεῖ εἰς βάθος, εἶναι «ἕνωσις καθ' ὑπόστασιν» καὶ «φυσικὴ καθ' ὑπόστασιν σύνοδος»· εἶναι ἕνωσις πραγματικὴ καὶ ἀδιάσπαστος, ὄχι δὲ «ἕνωσις προσώπων» κατ' εὐδοκίαν, ὡς ἔλεγεν ὁ Νεστόριος. Μολονότι δὲ ἐξ ἄλλου εἶναι ἀσύγχυτος, ἐπέφερεν ἀπερινοήτως μίαν νέαν σταθερὰν κατάστασιν. Χωρὶς οἱανδήποτε μεταβολὴν τῶν φύσεων εὑρίσκομεν κάτι πέραν αὐτῶν, κάτι τὸ τρίτον, ἐκτὸς τοῦ ὁποίου τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι πλέον ἀνύπαρκτα· δὲν εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ νοήσωμεν κεχωρισμένως τὰ δύο στοιχεῖα, διότι τότε θὰ ἔχωμεν ἁπλῶς μίαν ἰδεατὴν καὶ ὄχι πραγματικὴν διάκρισιν· «θεωρεῖ μέν τινα φύσεων διαφορὰν ὁ νοῦς –ταυτὸν γὰρ οὔτε που θεότης τε καὶ ἀνθρωπότης– εἰσδέξεται δὲ ὁμοῦ ταῖς περὶ τούτων ἐννοίαις καὶ τὴν ἀμφοῖν εἰς ἑνότητα συνδρομήν».

Ἐν τῇ ἑνώσει ἐπῆλθε πραγματικὴ μετάδοσις ἰδιωμάτων, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει πλέον νὰ θεωρῶμεν τὰς φύσεις «ὡς ἕτερον ἐν ἑτέρῳ»[28]. Τὰ ἰδιώματα «κοινοποιοῦνται», δηλαδὴ μεταδίδονται· τὰ θεῖα κατέρχονται, τὰ δὲ ἀνθρώπινα ἐξυψώνονται, διὰ νὰ ἑνωθοῦν. Οἰκονομικῶς, ἀλλ' ὄχι κατ' ἀνάγκην, ὁ Λόγος ὑπέστη τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· «ἠφίει οὖν οἰκονομικῶς τοῖς τῆς ἀνθρωπότητος μέτροις ἐφ' ἑαυτῷ, τὸ κρατεῖν»[29]. Δυνάμει αὐτῆς τῆς κοινωνίας δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Λόγος πεινᾷ, διψᾷ, μανθάνει, προσεύχεται, καὶ ὅτι ἐξ ἄλλου ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἐξυψώνεται καὶ γίνεται θεία σάρξ[30]. Ὅμως πράγματι δὲν ὑφίσταται πάθη ἡ θεία φύσις, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Θεανθρώπου.

Διὰ τῆς φυσικῆς ταύτης ἑνώσεως, τῆς ἀσυγχύτου μὲν ἀλλὰ καὶ ἀδιασπάστου, ἔχομεν ἓν μοναδικὸν πρόσωπον· «ἡμεῖς γὰρ ἑνώσαντες ταῦτα (δηλαδὴ τὸν Λόγον καὶ τὸν ἄνθρωπον) ἕνα Χριστόν, ἕνα Υἱὸν τὸν αὐτόν, ἕνα Κύριον ὁμολογοῦμεν»[31]. Οὕτως ἡ ἐν Χριστῷ διάκρισις προέρχεται ἀπὸ τὸ διπλοῦν τῶν φύσεων, ἡ δὲ ἐν αὐτῷ ἑνότης προέρχεται ἀπὸ τὴν μοναδικότητα τοῦ προσώπου. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἡτοίμασε τὴν ὁδὸν διὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Χαλκηδόνος.

Δεδομένου τοῦ ὡς ἄνω χαρακτῆρος τῆς ἑνώσεως, εἶναι εὔλογον ὅτι ἡ Μαρία εἶναι καὶ πρέπει νὰ ὀνομάζεται Θεοτόκος. Ὁ ὅρος οὗτος ἀπέβη τὸ σύνθημα τοῦ ἀντινεστοριανικοῦ ἀγῶνος τοῦ Κυρίλλου. «Σχεδὸν ἅπας ἡμῖν ὁ ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀγὼν συγκεκρότηται, διαβεβαιουμένοις ὅτι Θεοτόκος ἐστὶν ἡ ἁγία Παρθένος»[32]. Δὲν χρειάζεται ἄλλη

26. *Θησαυρὸς* 11, PG 75, 136.
27. *Ἀπολογητικὸς Πρὸς Εὐόπτιον*, PG 76, 369.
28. *Ἀναθεματισμὸς* 8.
29. *Ὅτι εἷς ὁ Χριστός*, PG 75, 1332.
30. *Πενταλόγιον* 2,8. PG 76, 96.
31. *Ἐπιστολὴ* 45. PG 77, 225.
32. *Ἐπιστολὴ* 39. PG 77, 177.

ὁμολογία πέραν αὐτῆς διὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ περὶ Χριστοῦ φρονήματος. Ἐὰν κανεὶς ὀνομάζῃ Θεοτόκον τὴν Μαρίαν, εἶναι ὀρθόδοξος[33].
Η χριστολογία τοῦ Κυρίλλου ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς θεολογήσεως τῶν μεταγενεστέρων πατέρων, κυρίως δὲ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου, τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, συμπληρωθεῖσα δὲ παρ' αὐτῶν, ἔγινε δεκτὴ ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ εἰς τὸ σύστημά του. Δι' αὐτὴν κυρίως τὸ ὄνομά του παρελαύνει πυκνῶς εἰς τὰς σελίδας τῶν μετὰ ταῦτα ἀκμασάντων θεολόγων.

### *Ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου*

Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου εἰσέρχεται εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου καὶ μεταβάλλει τοῦτον εἰς καινὸν ἄνθρωπον, διὰ τῆς μεσολαβήσεως μιᾶς νέας γεννήσεως. Τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τὰ πρόσωπα ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἑνὸς ἑκάστου χωριστά. Διηρημένοι οἱ ἄνθρωποι εἰς πολλὰ ἐπὶ μέρους πρόσωπα, εἴμεθα ὅλοι ἐμφυτευμένοι εἰς ἓν σῶμα ἐν τῷ Χριστῷ καὶ τρεφόμεθα ὅλοι ἀπὸ μίαν σάρκα[34].
Τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ ἁγία πόλις, ἡ ὁποία ἡγιάσθη ὄχι διὰ τῆς τηρήσεως τοῦ νόμου ἀλλὰ διὰ τῆς συμμορφώσεως μὲ τὸν Χριστόν. Ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας μετέχομεν τῆς θείας φύσεως διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐτύπωσε μὲ τὴν σφραγῖδα του κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀπελευθερώσεώς μας, τὴν ἡμέραν τοῦ βαπτίσματος[35], ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μεταλήψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.
Τὴν διὰ τοῦ ἔργου τῆς ἐνανθρωπήσεως ἐξύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου περιγράφει ὁ Κύριλλος μὲ ἀθανασιανοὺς λόγους· «γεγόναμεν κατ' αὐτὸν ἡμεῖς, ἐπειδὴ γέγονε καθ' ἡμᾶς αὐτός»[36]. Θεωρεῖ δὲ τὴν ἀναγέννησιν ἀνωτέραν τῆς ἐν τῷ Ἀδὰμ γεννήσεως. Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὑπῆρξαν δύο χρόνοι ἅγιοι, ὁ εἰς τὸν προπάτορα τοῦ γένους Ἀδάμ, πρὶν καταλύσῃ τὰς ἐντολὰς καὶ καταφρονήσῃ τὰ θεῖα προστάγματα· ἀλλ' ἅγιος εἶναι ἐπίσης, καὶ μάλιστα πολὺ ἀνώτερος, ὁ ἐν Χριστῷ χρόνος, διότι οὗτος ὡς δεύτερος Ἀδὰμ ἀναστοιχειώνει τὸ γένος ἐκ τῶν ἐνδιαμέσως συμβάντων εἰς νέαν ζωὴν ἐν Πνεύματι[37]. Κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα θεῖον καὶ ἀπόρρητον φῶς πληρώνει τὸν νοῦν καὶ ἀποκτῶμεν ἑνότητα πρὸς τὸ θεῖον διὰ τῆς πρὸς αὐτὸ μετοχικῆς καὶ μεταληπτικῆς σχέσεως[38].

33. *Ὁμιλία* 15. PG 77, 109.
34. *Εἰς Ἰωάννην* 11, 2. PG 74, 560.
35. *Εἰς Ἡσαΐαν* 5,1 κ. 52,1. PG 70, 1144CD.
36. *Εἰς Ματθαῖον* 24, 36. PG 72, 244E.
37. *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως* 17. PG 68. 1076.
38. *Θησαυρὸς* 12. PG 75, 200B.

# ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΒΙΟΣ

K. KOPALLIK, *Cyrillus von Alexandrien, eine Biographie nach den Quellen gearbeitet*, Mainz 1881.

Ν. ΠΑΓΙΔΑΣ, *Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας ἀρχιεπίσκοπος*, Leipzig 1884.

J. MAHÉ, «Cyrille d' Alexandrie», *Dict. Théol. Cath.* 3 (1908), 2476–2527.

F. NAU, «St. Cyril and Nestorius», *Rev. Orient Chrét.* 15 (1910), 365–391. 16 (1911), 1–54.

E. SCHWARTZ, *Cyrill und der Mönch Viktor*, Wien 1928.

D. FRANCES, «Cyrille au Concile d' Ephése», *Studia Cathol.* 7 (1931), 369–398.

Φ. ΒΑΦΕΙΔΗΣ, *Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ ἀγῶνες αὐτοῦ κατὰ τοῦ Νεστορίου*, Θεσσαλονίκη 1932.

ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας*, Ἀλεξάνδρεια 1933.

M. JUGIE, «Cirillo d' Alessandria», *Encicl. Cattol.* 3 (1950), 1715–1724.

H. DU MANOIR, «Cyrille d' Alexandrie», *Dict. Spirit.* 2 (1953), 2672–2683.

F. PERICOLI-RIDOLFINI, «La controversa tra Cirillo d' Alessandria e Giovanni d' Antiochia nell' epistolario di Andrea da Samosata», *Riv. Studi Orient* 29 (1954), 187–217.

J. LIÉBAERT, «Saint Cyrille d' Alexandrie et la culture antique», *Mélanges Sc. Relig.* 12 (1955), 5–26.

G. JOUASSARD, «Cyrill von Alexandrien», *Reallex. Ant. Christ.* 3 (1956), 499–516.

G. BARDY, «Cyrille d' Alexandrie», *Dict. Hist. Géogr.* 13 (1956), 1169–1177.

M. LACKO, «L' épiscopat de S. Cyrille dans le codex Vaticanus Lat. 9668», *Orient. Chr. Per.* 22 (1956), 368–388.

ΙΩΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Κύριλλος Ἀλεξανδρείας», *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 7 (1965), 1160–1174.

M. PISLARU, «Ὁ ἅγιος Κύριλλος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ φιλόσοφος Ὑπατία», ρουμανιστί, *Mitropolia Banatului* 20 (1970), 7–9, 485–504.

J.– M. LABELLE, «Saint Gyrille d' Alexandrie», *Rev. Rech. Relig.* 52 (1978), 135–158.

E. R. HARDY, «Cyrillus von Alexandrien», *Theol. Realenz.* 8 (1981), 254–260

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

A. REHRMANN, *Die Christologie des hl. Cyrillus von Alexandrien*, Hildesheim 1902.

E. WEIGL, *Die Heilslehre des hl. Cyrill von Alexandrien*, Mainz 1905. *Christologie vom Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des nestorianischen Streites*, München 1925, 123–203.

J. MAHÉ, «L' eucharistie d' après saint Cyrille d' Alexandrie», *Rev. Hist. Ecclés.* 8 (1907), 677–696.– «La sanctification d' après saint Cyrille d' Alexandrie», *Rev. Hist. Ecclés.* 10 (1909), 30–40, 469–492.

A. STRUCKMANN, *Die Eucharistielehre des hl. Cyrill von Alexandrien*, Paderborn 1910.

J. F. DE GROOT, «De leer von den hl. Cyrillus van Alexandrië over de heiligmakend genade», *Theol. Studien* 31 (1913), 343–358, 501–515.

A. EBERLE, *Die Mariologie des hl. Cyrillus von Alexandrien*, Freiburg 1921.

J. MARIC, «Celebris Cyrilli Alexandrini formula christologica de una activitate Christi in interpretatione Maximi Confessoris et recentiorum theologorum», *Bogoslovska Smotra* 14 (1926), 56–102.

J. N. HEBENSBERGER, *Die Denkwelt des hl. Cyrill von Alexandrien*, Augsburg 1927.

I. RUCKER, *Das Dogma von der Persönlichkeit Christi und das Problem der Häresie*, Oxenbronn 1934.– *Cyrill und Nestorius im Lichte der Ephesus-Enzyklika*, Oxenbronn 1934.

J. B. WOLF, *Commentationes in S. Cyrilli Alexandrini de Spiritu Sancto doctrinam* Würzburg 1934.

L. MALEVEZ, «L' Église dans le Christ. Étude de théologie historique et théorique» *Rech. Science Relig.* 25 (1935), 257–291, 418–440.

H. DU MANOIR, «L' argumentation patristique dans la controverse nestorienne», *Rech Science Relig.* 25 (1935), 441–461, 531–560.– «Le problème de Dieu chez Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 27 (1937), 385–407, 549–596.– «L' Église corps du Christ chez Saint Cyrille d' Alexandrie» *Gregor.* 19 (1939), 37–63, 83–100, 161–188.– *Dogme et spiritualité chez Saint Cyrille d' Alexandrie*, Paris 1944.

P. RENAUDIN, *La théologie de Saint Cyrille d' Alexandrie d' après Saint Thomas d Aquin*, Tongerloo 1937.

L. JANSSENS, «Notre filiation divine d' après Saint Cyrille d' Alexandrie», *Ephem Theol. Lovan.* 15 (1938), 233–278.

J. VAN DEN DRIES, *The formula of S. Cyril of Alexandria μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη*, Roma 1939.

R. V. SELLERS, *Two ancient Christologies*, London 1940, 80–106.

NILUS A S. B., *De maternitate div. B. M. V. Nestorii et Cyrilli sententiae*, Roma 1944.

J. SAGÜÉS, «El Espiritu santo en la santificación del hombre según la dotrina de san Cirilo de Alejandría», *Estudios Ecclesiasticos* 21 (1947), 35–83.

G. BASETTI-SANI, «Le primato de Cristo in san Cirillo», *Kyrilliana*, Cairo 1947, 137–196.

B. DE M. V. MONSEGÚ, «Unidad y Trinidad, propiedad y appropiación en las manifestaciones trinitarias según la dotrina de san Cirilo Alejandrino», *Revista Espan. Teol.* 8 (1948), 1–57.– «La teologia del Espiritu santo según san Cirilo de Alejandria», *Rev. Esp. Teol.* 7 (1947), 161–220.

A. HULSBOSCH, «De hypostatische vereniging volgens den H. Cyrillus van Alexandrië», *Studia Cath.* 24 (1949), 65–94.

G. GIUDICI, *La dottrina de la gracia nel commento ai Romani di S. Cirillo d' Alessandria*, Roma 1951.

J. LIÉBAERT, *La doctrine théologique de Saint Cyrille d' Alexandrie avant la querelle nestorienne*, Lille 1951.– *L' incarnation I. Des origines au concile de Chalcédoine*, Paris 1966.

A. GRILLMEIER, «Die theologische und sprachliche Vorbereitung der christologischen Formel von Chalkedon», *Das Konzil von Chalkedon I* (1951), 160–193.

P. GALTIER, «Saint Cyrille d' Alexandrie et saint Leon le Grand à Chalcédoine», *Das Konzil von Chalkedon I* (1951), 345–387. «L' unio secundum hypostasin chez Saint Cyrille», *Gregorianum* 33 (1952), 351–398.– «Saint Cyrille et Apollinaire», *Gregorianum* 37 (1956), 584–609.

G. JOUASSARD, «Une intuition fondamentale de saint Cyrille d' Alexandrie en Christo-

logie dans les premières années de son épiscopat», *Rev. Étud. Byz.* 11 (1953), 175-186.– «Une problème d' anthropologie et de Christologie chez saint Cyrille d' Alexandrie et le schéma de l' incarnation Verbe -chair», *Rech. Science Relig.* 44 (1956), 234-242.– «Impassibilité du Logos et impassibilité de l' âme humaine chez Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 45 (1957), 209-244.

Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡ χριστολογικὴ διδασκαλία καὶ ὁρολογία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Θεοδωρήτου Κύρου*, Ἀθῆναι 1955.

H. J. M. DIEPEN, «La christologie de saint Cyrille d' Alexandrie et l' anthropologie néoplatonicienne», *Euntes Docete* 9 (1956), 20-63.– *Aux origines de l' anthropologie de saint Cyrille d' Alexandrie*, Burges 1957.– «Strategémes contre la théologie de l' Emmanuel», *Divinitas* 1 (1957), 444-478.

B. FRAIGNEAU-JULIEN, «L' inhabitation de la saint Trinité dans l' âme selon Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 30 (1956), 135-156.

W. J. BURGHARDT, *The image of God in man according to Cyril of Alexandria*, Washington 1957.

J. CAPMANY, «La communicación de l' Espíritu Santo en la Iglesia-Cuepo Mistico como principio de su unidad según San Cirilo de Alejandría», *Revista Esp. Teol* 17 (1957), 173-204.

L. LEAHY, «L' inhabitation d' après saint Cyrille d' Alexandrie», *Sciences Ecclés.* 11 (1959), 201-212.

S. TROOSTER, «De H. Geet en de Menswording bij Cyrillus van Alexandrië», *Bijdragen Philos. Theol. Facult. Nederl.* 18 (1957), 375-397.

L. M. ARMENDÁRIZ, *El nuevo Moisés.* Dinámica cristocéntrica en la tipología de Cirilo de Alejandría, Madrid 1962.

A. M. BERMEJO, *The indwellig of the Trinity according to Saint Cyril of Alexandria*, Oña 1963.

O. BLANCHETTE, «Saint Cyril of Alexandria's idea of the redemption», *Sciences Ecclés.* 16 (1964), 455-480.

V. C. SAMUEL, «One incarnate nature of God the Word», *Greek Orth. Theol. Rev.* 10 (1964), 37-53.

R. ROSINI, «IL primogenito in S. Cirillo Alessardrino», *Studia Patav.* 12 (1965), 32-64.

J. ROMANIDES, «St. Cyril's one physis or hypostasis of God the Logos incarnate and Chalkedon», *Greek Orth. Rev.* 10 (1964), 82-102.

R. L. WILKEN, «Exegesis and the history of theology: Reflections on the Adam – Christ typology in Cyril of Alexandria», *Church Hist.* 35 (1966), 139-156.

C. DRATSELLAS, *Questions of the soteriological teaching of the Greek Fathers with special reference to St. Cyril of Alexandria*, Ἀθῆναι 1968, ἀνάτυπον ἀπὸ Θεολογίαν 1967, 1968.

Κ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, *Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1969.

T.– T. SECICIU, «Ἡ χριστολογία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σημερινῶν προσπαθειῶν προσεγγίσεως μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν», *Mitropolia Banatului* 22 (1972), 325-362. Ρουμανιστί.

E. P. MEIJERING, «Cyril of Alexandria on the Platonists and the Trinity», *Nederl. Theol. Tijdschrift* 20 (1974), 16-29.– «Some reflections on Cyril of Alexandria's rejection of anthropomorphism», αὐτόθι 297-301

A. Θεοδωρου, «Ἡ διδασκαλία Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Ἐπιφανίου Κύπρου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος», *Θεολογία* 45 (1974), 80–101, 478–510.

C. Dratsellas, «Questions on Christology of St. Cyril of Alexandria», *Abba Salama* 6 (1975), 203–232.

Si Giro, «Cyril of Alexandria. Image worship and the Vita of Rabban Hormizd», *Oriens Christ.* 62 (1978), 77–97.

A. de Halleux, «Cyrille, Théodoret et le Filioque», *Rev. Hist. Ecclés.* 74 (1979), 597–625.

F. J. Houdek, *Contemplation in the life and works of St. Cyril of Alexandria*, Los Angeles 1979.

P. Imhof, B. Lorenz, *Maria Theotokos bei Cyrill von Alexandrien*, München 1981.

M. Simonetti, «Alcune osservazioni sul monoficismo di Cirillo d' Alessandria», *August.* 22 (1982), 493–511.

L. R. Wickham, «Symbols of incarnation in Cyril of Alexandria», *Margot Schmidt, Typus, Symbols, Allegorie bei den östlichen Vätern und ihren Parallelen im Mittelalter*, Regensburg 1982, 41–53.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

*Ἐκδόσεις γενικαὶ*

J. Aubert, *Sancti Cyrilli Alexandrini opera omnia* 1–6, Paris 1638.

A. Mai, *Nova Patrum Bibliotheca*, 2–3, Roma 1844–1867.

PG 68–77 (=Aubert καὶ Mai).

P. E. Pusey, 1–7, Oxford 1868–1877. Ἀνατύπωσις, Bruxelles 1965.

E. Schwartz, *Acta Conc. Oec., Ephesinum* 1–5, Berlin, Leipzig 1927–1930.

M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, Turnhout 1971, 5200–5438.

*Ἀρχαῖαι μεταφράσεις*

A. Siegmund, *Die Ueberlieferung der griech. christl. Literatur in der lateinischen Kirche*, München, Pasing 1949, 61–64.

A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922, 71ἑ., 160ἑ.

F. C. Conybeare, *The Armenian version of Revelation and of Cyril of Alexandria's Scholia on the incarnation*, London 1907, 105ἑ.

G. Graf, *Geschichte der christl. arabischen Literatur I*, Vaticani 1944, 358–365.

B. M. Weischer, *Querellos IV, 3. Traktate des Severian von Gabala. Gregorios Thaumatourgos und Kyrillos von Alexandrien*, Wiesbaden 1980.

R. Hespel, *Le florilège Cyrillien*, Louvain 1955.

*Μελέται*

P. Renaudin, *La théologie de saint Cyrille*, Tongerloo, 1937, 67ἑἑ., χειρόγραφα.

G. Jouassard, «L' activité littéraire de Saint Cyrille d' Alexandrie jusqu' à 428», *Mélanges E. Podechard*, Lyon 1945, 159–174.

A. Vaccari, «La grecità di S. Cirillo d' Alessandria», *Studi dedicati alla memoria di P. Ubaldi*, Milano 1937, 27–40.

F. M. Abel, «Parallélisme e exégétique entre Saint Jérome et Saint Cyrille d' Alexandrie», *Vivre et Penser* I (1941), 94–119, 212–230.

A. KERRIGAN, *St. Cyril of Alexandria, interpreter of the Old Testament*. Roma 1952.– «The objects of the literal and spiritual senses of the New Testament according to St. Cyril of Alexandria», *Studia Patrist.* I, Berlin 1957, 354–374.

J. M. LABELLE, «Saint Cyrille d' Alexandrie témoin de la langue et de la pensée philosophiques au V^e siècle», *Rev. Sc. Relig.* 52 (1978), 135–158. 53 (1979), 23–42.

G. J. M. BARTELINK, «Homer in den Werken des Kyrillos von Alexandrien», *Wiener Studien* 17 (1983), 62–68.

*Ἑρμηνευτικά*

PG 68, 133–1125 (Περὶ τῆς ἐν Πνεύματι προσκυνήσεως).

PG 69, 9, 9–678 (Γλαφυρά).

*Clavis Patrum Graecorum* III, 5200–5435.

J. GUIDI, *Atti della R. Accad. dei Lincei*, Serie 4, Rendic. 2, Roma 1886, 397–416, 545–547, ἀποσπάσματα συρ. μεταφράσεως.

J. H. BERNARD, *Transactions of the Royal Irish Academy* 29, 18, Dublin 1892, 653–672, ἀποσπάσματα βιβλίων 7 καὶ 8 τοῦ Περὶ προσκυνήσεως εἰς πάπυρον στ' αἰῶνος.

R. DUVAL, *La littérature syriaque*. Paris 1907³, 364ἑ., συριακαὶ μεταφράσεις.

D. SERRUYS, «Un codex sur papyrus de St. Cyrille d' Alexandrie», *Rev. Philol.* 34 (1916), 101–117, συριακὴ μετάφρασις στ' αἰῶνος.

P. SANZ, *Griechische liturgische papyri*, Wien 1946, 11–124. Τὸ βιβλίον 9 τοῦ Περὶ προσκυνήσεως.

A. DUPRÉ LA TOUR, *Doxa dans les commentaires exégétiques de Cyrille d' Alexandrie*, Roma 1958.– «La doxa du Christ dans les oeuvres exégétiques de Saint Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 48 (1960), 521–543.

R. L. WILKEN, *Judaism and the early Christian mind. A study of Cyril of Alexandria's exegesis and theology*, New Haven, Yale Univ. 1971.

B. DE MARGERIE, «L' exégèse christologique de Saint Cyrille d' Alexandrie», *Nouv. Rev. Théol.* 102 (1980), 400–425.

*Ἑρμηνεῖαι εἰς Π.Δ.*

PG 70, 9–1450, εἰς Ἡσαΐαν.

PG 71 καὶ 72, εἰς Δώδεκα προφήτας.

P. E. PUSEY, *Sancti patris nostri Cyrilli archiep. Alexandrini in XII Prophetas*. 1–2, Oxford, 1868.

PG 69, 717–1273, εἰς Ψαλμοὺς

G. MERCATI, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri con frammenti inediti*, Vaticano 1948, 127–144.

PG 69, 679–698. Εἰς Βασιλειῶν.

PG 69, 1277. Εἰς Παροιμίας.– 69, 1277–1294. Εἰς Ἆσμα.

PG 70, 1451–1458. Εἰς Ἱερεμίαν καὶ Βαρούχ.

PG 70, 1457–1462. Εἰς Ἰεζεκιὴλ καὶ Δανιήλ.– L. MARIÈS, «Hippolyte de Rome», *Patr. Orient.* 27 (1954), 33, ἀρμενικὴ μετάφρασις ὑπομνήματος εἰς Ἰεζεκιήλ.

W. C. H. DRIESSEN, «Un commentaire arménien d' Ezéchiel faussement attribué à saint Cyrille d' Alexandrie», *Rev. Bibl.* 68 (1961), 251–261.

C. E. COX, «Cyril of Alexandria's text of Deuteronomy», *Bull. of Intern. Org. of Septuagint*, 10 (1973), 31-51.

M. SIMONETTI, «Note sul commento di Cirillo d' Alessandria ai profeti minori», *Vetera Christ.* 14 (1977), 301-330.

MARIA ASSUNTA ROSSI, «Osservazioni sul commento ai Salmi di Cirillo edito da Angelo Mai», *Orpheus* 4 (1983), 116-124.

*Ἑρμηνεία εἰς Κ. Δ.*

PG 73 καὶ 74 εἰς Ἰωάννην.

P. E. PUSEY, *Sancti patris nostri Cyrilli archiep. Alexandrini in Johannis Evangelium* 1-3, Oxford 1872.

J. REUSS, *Matthäus-, Markus-, und Johannes- Katenen nach den handschriftl. Quellen untersucht*, Münster 1941, 253ἑ.

PG 77, 1009-1050, Ὁμιλίαι εἰς Λουκᾶν. PG 72, 475-950.

A. RÜCKER, *Die Lukashomilien des hl. Cyrill von Alexandrien*, Breslau 1911.

J. SICKENBERGER, *Fragmente der Homilien des Cyrill von Alexandrien zum Lukasevangelium*, Leipzig 1909.

ΧΡ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, *Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1973.

R. PAYNE SMITH, *S. Cyrilli Alexandriae archiep. Commentarii in Lucae Evangelium*, Oxford 1858.

W. WRIGHT, *Fragments of the homilies of Cyril of Alexandria on St. Luke*, London 1874.

J. B. CHABOT, *S. Cyrilli Alexandrini Commentarii in Lucam*, CSCO, Paris 1912.

PG 72, 365-374, Εἰς Ματθαῖον. PG 74, 757-773, Εἰς Πράξεις.

J. REUSS, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin 1957, 103-269.

F. J. C. ITURBE, *La cadena arabe del Evangelio de san Mateo*, I, II, Studi e Testi 254, 255, Città del Vaticano 1970.

PG 74, 773-856, Εἰς Ρωμαίους, P. E. PUSEY, In Joannem 3, 173-248.

PG 74, 856-916, Εἰς Α' Κορινθίους. P. E. PUSEY, In Joannem 3, 249-319.

PG 74, 916-952, Εἰς Β' Κορινθίους. P. E. PUSEY, In Joannem 3, 320-361.

PG 74, 953-1006, Εἰς Ἑβραίους. P. E. PUSEY, In Joannem 3, 362-440.

J. LEBON, Ἀρμενικὰ ἀποσπάσματα, *Muséon* 44 (1931), 69-114. 46 (1933), 237-246.

A. MINGANA, Συριακὰ ἀποσπάσματα εἰς Bar Salibi, Woodbrook Studies 4, Cambridge 1931, 47.

J. MAHÉ, «La date du commentaire de Saint Cyrille d' Alexandrie sur l' Evangile selon Saint Jean», *Bull. Littér. Ecclés.* 8 (1907), 41-45.

G. GIUDICI, *La dottrina della gracia nel commento ai Romani di S. Cirillo d' Alessandria*, Roma 1951.

G. LANGEVIN, «La thème de l' incorruptibilité dans la commentaire de S. Cyrille d' Alexandrie sur l' Évangile selon Jean», *Sciences Ecclés.* 8 (1956), 295-316.

JOS. SAUER, *Die Exegese des Cyrill von Alezandrien nach seinem Kommentar zum Johannes-Evangelium*, Freiburg Br. 1965.

A. VÖÖBUS, *Discoveries of great import on the Commentary on Luke by Cyril of Alexandria. The emergence of new manuscript sources for the Syriac version*, Stokholm 1973.

GR. FERRARO, «Temporalità, escatologia e cristologia nel commento di Cirillo Alessandrino al quarto Vangelo», *Nicolaus* (1978), 47–86.

*Ἀπολογητικὰ ἔργα*

PG 76, 509–1064.
C. J. NEUMANN, *Juliani imperatoris librorum Contra Christianos quae supersunt*, Leipzig 1880, 42–87.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 5, 75–90.
P. REGAZZONI, «Il Contra Galilaeos del' imperatore Giuliano e il Contra Giuliano di S. Cirillo Alessandrino», *Didaskaleion* 6 (1928), 1–114.
R. M. GRANT, «Greek literature in the treatise De Trinitate and Cyril Contra Iulianum», *Journ. Theol. Stud.* 15 (1964), 265–279.
V. J. MALLEY, *Hellenism and Christianity. The conflict between Hellenic and Christian wisdom in the Contra Galilaeos of Julian the Apostate and the Contra Julianum of St. Cyril of Alexandria*, Roma 1978.

*Ἀντιαιρετικὰ ἔργα*

PG 75, 9–656. Θησαυροί. PG 75, 657–1124, Περὶ ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος.
G. M. DE DURAND, *Cyrille d' Alexandrie Dialogues sur la Trinité*, Sources Chrét. 235. 237. 246, Paris 1976–1978.
J. LIÉBAERT, *Saint Cyrille d' Alexandrie et l' arianisme. Les sources et la doctrine christologique du Thesaurus et des Dialogues sur la Trinité*, Lille 1948.
N. CHARLIER, «Le Thesaurus de Trinitate de Saint Cyrille d' Alexandrie», *Rev. Hist. Ecclés.* 45 (1950), 25–81.– «La doctrine sur Saint Esprit dans le Thesaurus de Saint Cyrille d' Alexandrie», *Studia Patrist.* 2 (1957), 187–193.
B. FRAIGNEAU-JULIEN, «Un traité anonyme De la sainte Trinité attribué à saint Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 49 (1961), 386–405.
G. JOUASSARD, «Saint Cyrille d' Alexandrie aux prises avec la communication des idiomes avant 428 dans ses ouvrages antiariens», *Studia Patrist.* VI (1962), 112–121.

*Ἀντινεστοριανικὰ ἔργα*

PG 76, 9–248. Πεντάβιβλος κατὰ βλασφημιῶν Νεστορίου.
P. E. PUSEY, *Epistolae tres oecumenicae*, Oxford 1875, 54–239.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 6, 13–106.
PG 76, 1133–1200, Περὶ ὀρθῆς πίστεως πρὸς Θεοδόσιον.
P. E. PUSEY, *S. Cyrilli Alexandrini de recta fide*, Oxford 1877, 1–153. Μετὰ τῆς συριακῆς μεταφράσεως τοῦ Ραββουλᾶ.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 1, 42–72.
B. M. WEISCHER, *Qērellos* I, Hamburg 1973, αἰθ. μετάφρασις
PG 76, 1201–1336. 76, 1335–1420, Πρὸς τὰς βασιλίσσας.
P. E. PUSEY, ὡς ἀνωτέρω, 154–333.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oec.* I, 1,5, 62–118 καὶ I, 1, 5, 26–61.
PG 77, 105–121. Οἱ Δώδεκα ἀναθεματισμοί (ἐπιστολή 17).
PG 76, 315–385. 383–452. Ἀπολογητικοὶ ὑπὲρ Ἀναθεματισμῶν. PG 76, 293–312, Ἐξήγησις Ἀναθεματισμῶν.
P. E. PUSEY, *S. Cyrilli Alexandrini Epistolae tres*, Oxford 1875, 259–497, 240–258.

E. Schwartz, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 5. 15–25, 116–165. I, 1, 6, 107–146. I, 1, 7, 33–65.

PG 76, 453–488, Ἀπολογητικὸς εἰς Θεοδόσιον.

P. E. Pusey, *De recta fide ad imperatorem*. Oxford 1877, 425–456.

E. Schwartz, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 3, 74–90.

PG 75, 1369–1412. PL 48, 1005–1040. Περὶ ἐνανθρωπήσεως Μονογενοῦς.

P. E. Pusey, *S. Cyrilli Alexandrini, Epistolae tres*. Oxford, 1875, 498–579.

E. Schwartz, *Acta Conc. Oec.* I, 5, 184–215. 219–231. Περὶ ἐνανθρωπήσεως μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως.

F. C. Conybeare, *The Armenian version of Revelation and of Cyril of Alexandria's Scholia on the incarnation*. London 1907, 95–143.

G. M. de Durand, *Cyrille d' Alexandrie. Deux dialogues christologiques*, Sources Chrét. 97, Paris 1964.

PG 75, 1253–1361. Ὅτι εἷς ὁ Χριστός. P. E. Pusey, *De recta fide ad imperatorem*. Oxford 1877, 334–424.

G. M. de Durand, Sources Chrét. 97, βλ. ἀνωτέρω.

B. M. Weischer, *Cyrill von Alexandrien. Der Dialog dass Christus einer ist* (αἰθιοπικὸν κείμενον μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως). Bonn 1966.– *Oriens Christ.* 51 (1967), 130–185. 52 (1968), 92–137.

B. M. Weischer, *Der Dialog dass Christus einer ist des Kyrillos von Alexandrien*. Wiesbaden 1977.

PG 76, 255–292. Κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ὁμολογεῖν Θεοτόκον. E. Schwartz, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 7, 19–32.

C. Scanzillo, *Trattato contra quelli che non vogliono riconoscere la Santa Vergine Madre de Dio*. Sorrento 1975.

PG 76, 1437–1452. Κατὰ Διοδώρου καὶ Θεοδώρου. P. E. Pusey, *S. Cyrilli Alexandrini in S. Joannis evangelium*, Oxford 1872, τ. 3, 492–537.

PG 75, 1189–1255, Περὶ ἐνανθρωπήσεως Μονογενοῦς.

G. M. de Durand, *Deux Dialogues christologiques*. Sourses Chrét. 97, Paris 1964, 188–301, Περὶ ἐνανθρωπήσεως Μονογενοῦς.

F. Diekamp, «Das Glaubensbekenntnis des apollinaristischen Bischofs Vitalis von Antiochien», *Theol. Quart.* 86 (1904), 497–511.

J. Mahé, «Les Anathématismes de Saint Cyrille d' Alexandrie et les évêques orientaux du patriarchat d' Antioche», *Rev. Hist. Ecclés.* 7 (1906), 505–543.

J. Puig de la Bellacasa, «Los doce anatematismos de S. Cirilo», *Estudios Eccles.* 11 (1932), 5–25.

A. Deneffe, «Der dogmatische Wert der Anathematismen Cyrills», *Schol.* 8 (1933), 64–88, 203–216.

P. Galtier, «Les Anathématismes, de S. Cyrille et le concile de Chalcédoine», *Rech. Science Relig.* 23 (1933), 45–57.– «Saint Cyrille d' Alexandrie et le concile de Chalcédoine», *Konzil von Chalkedon* I (1951), 372–377.

M. Richard, «Les traités de Cyrille d' Alexandrie contre Diodore et Théodore et les fragments dogmatiques de Diodore de Tarse», *Mélanges F. Grat*, Paris 1946, 99–116.– «Le pape Léon et les Scholia de incarnatione Unigeniti de saint Cyrille d' Alexandrie», *Rech. Science Relig.* 40 (1952), 116–128.

H. Diepen, «Les douze Anathématismes au concile d' Éphèse et jusqu' en 519», *Rev. Thomiste* 55 (1955), 300–338.

B. Lavaud. H. Diepen, «Saint Cyrille d' Alexandrie. Court traité contre ceux qui ne

veulent pas reconnaitre Marie Mère de Dieu», *Rev. Thom.* 56 (1956), 688–712.
C. SCANZILLO, «Intorno al dialogo Quod Christus sit unus di S. Cirillo d' Alessandria», *Div Thomas* 59 (1956), 218–229.– «Lineamenti dell' argomentazione teologica di S. Cirillo Alessandrino nei trattati alla corte imperiale», *Asprenas* 13 (1966), 275–294.
E. NACKE, *Das Zeugnis der Väter in der theologischen Beweisführung Cyrills von Alexandrien nach seinen Briefen und antinestorianischen Schriften*, Münster Westf. 1964.
B. M. WEISCHER, *Der Prosphonetikos über den rechten Glauben des Kyrillos von Alexandrien an Tehodosius II*, Glückstadt 1973.

*Λειτουργικά κείμενα*

F.C.CONYBEARE, *The Armenian version of Revelation* and of Cyril's of Alexandria Scholia on the incarnation, 1907, άρμενική μετάφρασις Ἐπιστολῆς συνοδευτικῆς τοῦ πίνακος 143–149. Ἀγγλικὴ μετάφρασις Ἐπιστολῆς 215–221.
PG 77, 1291–1318, λατινικὴ μετάφρασις κοπτικῆς λειτουργίας.
E. RENAUDOTIUS, *Liturgiarum Orientalium collectio*, Paris 1716, λατινιστὶ ἡ κοπτικὴ 1, 38–52 καὶ ἡ συριακὴ 2, 275–285.
E. GEBREMEDHIN, *Life-giving Blessing. An inquiry into the Eucharistic doctrine of Cyril of Alexandria*, Stockholm 1977.

*Ὁμιλίαι*

PG 77, 281–1116.
P. E. PUSEY, *Sancti Cyrilli in Johannis Evangelium*, τ.3, Oxford, 1872, 452–476, 538–545.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oec.* I, 1, 2, 92ἑ. I, 1, 4, 14ἑ. I, 1, 7, 173. I, 1, 2, 102.
ΧΡΥΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Λόγος εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἀνέκδοτος ἐπ' ὀνόματι Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας», *Εἰς μνήμην Σπυρ. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1935, 25–41. Βλ. εἰς νόθα Χρυσοστόμου PG 64, 45–48.
A. EHRHARD, «Eine unechte Marienhomilie des hl. Cyrill von Alexandrien», *Röm. Quart.* 3 (1889), 97–113.
A. DILLMANN, *Chrestomathia Aethiopica*, Leipzig 1866, 88–98. Αἰθιοπικὴ μετάφρασις δύο ὁμιλιῶν εἰς Μελχισεδὲκ ἀποδιδομένων εἰς Κύριλλον. Γερμανικὴ αὐτῶν μετάφρασις ὑπὸ Σ. EURINGER, «Uebersetsung der Homilien des Cyrillus von Alexandrien, des Severus von Synnada und des Theodotus von Ankyra», *Orientalia* 12 (1943), 114–127.
P. SINTHERN, «Zum Kult der Anargyroi», *Zeit. Kathol. Theol.* 61 (1947), 354–360.
IOS.-MARIE SAUGET, «Deux homéliaires syriaques de la Bibliothèque Vaticane, *Orient. Christ. Period.* 27(1961), 387–424.
B. M. WEISCHER, *Qērellos IV, I. Homilien und Briefe zum Konzil von Ephesos*, Wiesbaden 1979.

*Ἑορταστικαὶ ἐπιστολαὶ*

PG 77, 401–982.
J. SCHARNAGL, *S. Cyrilli XVII homiliae sive paschalis interpretatio quae vulgo Arnobii iunoris dicitur Latina*, Vienna 1909.

ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Οἱ ἑορταστικοὶ λόγοι τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας», *Ἐκκλ. Φάρος* 31 (1932), 25–45.

P. MELONI, «Il digiuno quaresimale e S. Cirillo Alessandrino», *Kyrilliana*, Kairo 1947, 247–272.

E. CATTANEO, «Formule di fede nelle lettere pasquali di Cirillo d' Alexandria», *Κοινωνία* 7 (1983), 31–55.

*Ἐπιστολαὶ*

PG 77, 9–390.

E. SCHWARTZ, *Konzilsstudien II*, Strasburg, 1914, 67–70.– *Neue Aktenstucke zum Ephesinischen Konzil* 431, München 1920. *Acta Conc. Oec. I*, σποράδην.

J. J. OVERBECK, *S. Ephraemi Syri, Rabbulae, Balaei aliorumque opera selecta*, Oxford 1865, 226–229, συριακὸν κείμενον Ἐπιστολῆς 74 μὴ σωζομένης ἑλληνιστί. Γερμανικὴ μετάφρασις ὑπὸ BICKELL, *Ausgewälte Schriften der syrischen Kirchenväter*, Kempten 1874, 246–249.

P. E. PUSEY, *S. Cyrilli Epistolae tres oecumenicae*, Oxford 1875, 2–11.

L. R. WICKHAM, *Cyril of Alexandria select Letters*, Oxford 1983.

C. SCANZILLO, «La prima lettera e gli Scolia de incarnatione unigeniti di S. Cirillo Alessandrino», *Asprenas* 6 (1959), 257–287.

J. LIÉBAERT, «L' évolution de la crhistologie de S. Cyrille d' Alexandrie à partir de la controverse nestorienne. La lettre pascale XVII et la lettre aux moines (428–429)», *Mélanges Sc. Relig.* 27 (1970), 27–48.

R. Y. EBIED, L. R. WICKHAM, «An unknown letter of Cyril of Alexandria in Syriac», *Journ. Theol. Stud.* 22 (1971), 420–434.

R. Y. EBIED, L. R. WICKHAM, *A collection of unpublisched syriac letters of Cyril of Alexandria*, CSCO, Louvain 1975.

J.– P. BOUHOT, «Une lettre d' Augustin à Cyrille d' Alexandrie», *Les lettre de saint Augustin découverts par Johannes Divjak*, Paris 1983, 147–155.– G. BONNER, «Some remarks on letters 4 and 6», *Lettres de saint Augustin découverts par Johannes Divjak*, Paris 1983, 155–164.

## ΕΥΘΕΡΙΟΣ ΤΥΑΝΩΝ

Εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου, 431, κατεδικάσθη ὡς ὑποστηρικτὴς τοῦ Νεστορίου καὶ παρέμεινεν ἀμετακίνητος εἰς τὰς θέσεις του μέχρι τέλους. Προσεπάθησε ν' ἀποτρέψῃ τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας, ὅταν αὐτὸς εὑρίσκετο εἰς διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Κύριλλον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς εἰρήνης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τοῦ ἔγραψε, «τίς κοινωνία φωτὸς πρὸς σκότος καὶ ποία μερὶς πιστοῦ πρὸς ἄπιστον;»[1], καὶ ὅταν ἐπληροφορήθη περὶ τῆς συμφωνίας των τὸν ἀπεκάλεσεν Ἰούδαν. Ἀκολούθως ἐξωρίσθη εἰς τὴν Σκυθόπολιν τῆς Παλαιστίνης (434) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μετήχθη εἰς τὴν Τύρον τῆς Φοινίκης. Εἶναι ἄγνωστον πότε ἀπέθανε, ἀλλὰ πιθανῶς ὄχι πολὺ ἀργότερα.

Ὁ Ἔβεδ Ἰησοῦς βεβαιώνει ὅτι ὁ Εὐθέριος συνέταξε «διαλέξεις κατὰ Θεοπασχιτῶν, ὁμιλίας, διαφόρους ἑρμηνείας καὶ ἐξήγησιν εἰς τὰ εὐαγγέλια»[2], ἡ μαρτυρία δὲ αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλας ἀρχαίας πληροφορίας καὶ ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ μνημονευθοῦν πέντε ἐπιστολαί του, σωζόμεναι εἰς τὸ Synodicon, φυσικὰ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν[3]. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας, ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν συμφωνίαν, αἱ δὲ ἄλλαι πραγματεύονται σχετικὰ μὲ τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα ἀντικείμενα, ἀπευθυνόμεναι πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἱεραπόλεως δύο, πρὸς τὸν Θεοδώρητον Κύρου μία καὶ πρὸς τὸν πάπαν Σῆξτον μία.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν Ἰωάννην ἐπιστολὴν ἀναφέρει ἐκτενὲς σύγγραμμά του ἀνασκευαστικὸν τῶν ἀπόψεων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανῶς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἔβεδ Ἰησοῦ μαρτυρούμενον μὲ τὸν τίτλον *Διαλέξεις κατὰ Θεοπασχιτῶν*, ἄλλως φερόμενον ὡς *Ἀντιλογίαι*. Τοῦτο ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Φωτίου εἶχεν ἀναμιχθῆ μὲ ἔργα τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου. Κατὰ τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν αὐτοῦ[4] ἐξετείνετο εἰς 27 κεφάλαια, ἀλλ' ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν τὰ μὲν κκ. 1-5 εἶναι τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ *Πενταλογίου* τοῦ Θεοδωρήτου, τὸ δὲ κ. 6 εἶναι αὐτούσιον τὸ ἀνωνύμως

1. *Synodicon* 73.
2. ASSEMANI, *Bibliotheca Orientalis* 3,1,42.
3. Καταλαμβάνουσαι τὰ κκ. 73. 74. 116. 117. 201
4. *Μυριόβιβλος* 46.

παραδιδόμενον δοκίμιον τοῦ αὐτοῦ Θεοδωρήτου *Ὅτι εἷς Υἱὸς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός*. Οὕτως ἀπομένουν πρὸς ἀναγνώρισιν τὰ κκ. 7-27, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπίσης ἐκδοθῆ ὡς ἔργα τοῦ Θεοδωρήτου ὑπὸ τῶν J. L. Schulze καὶ J. A. Noesselt. Συνεδέθη δὲ τοῦτο καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου καὶ ἐξεδόθη ὑπ' αὐτό[5]. Εἰς χειρόγραφον τοῦ Escorial, τοῦ ιδ΄ αἰῶνος, σώζεται πληρέστερον πάλιν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου, βάσει δὲ αὐτοῦ συνεπληρώθη τὸ κείμενον τοῦ ἔργου ὑπὸ τοῦ Ficker. Κατὰ τὴν νεωτάτην ἔκδοσίν του, παρὰ τοῦ M. Tetz, τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ εἴκοσι κεφάλαια, τὰ δὲ κεφάλαια 21 καὶ 22 ἀποτελοῦν μεταγενεστέραν προσθήκην.

Ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ Εὐθερίου καὶ ὄχι τοῦ Θεοδωρήτου ἢ τοῦ Ἀθανασίου, συνάγεται ἐκ τῆς συμφωνίας τῶν θέσεών του μὲ τὰς διατυπουμένας εἰς τὰς ἐπωνύμους ἐπιστολάς του καὶ ἐκ διαφόρων σοβαρῶν ἐνδείξεων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Collectio Palatina[6] τὸ κ. 7 τῆς Ἀντιλογίας παρουσιάζεται μὲ τὴν ἔνδειξιν «Fragmentum *Eutherii Tyanensis*»[7]. *Ὁ Εὐθέριος ἀπέκρουε τὴν ἄποψιν ὅτι «ἔπαθεν* ἀπαθῶς Θεὸς Λόγος» ἢ ὅτι «ἔπαθεν ὁ Θεὸς Λόγος σαρκί», διότι τοῦ ἐφαίνετο ὅτι ὡδήγει εἰς ἀποδοχὴν μιᾶς φύσεως, συνεπὴς δὲ εἰς τοῦτο ἀπέρριπτε καὶ τὴν μετάδοσιν ἰδιωμάτων. Τὸ ἔργον ἐγράφη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 431.

## ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΔΟΡΥΛΑΙΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος οὗτος, θερμὸς ὑποστηρικτὴς τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐπολέμησε μὲ ζῆλον πᾶσαν παρέκκλισιν πρὸς οἱανδήποτε κατεύθυνσιν. Ἦτο διακεκριμένος δικηγόρος εἰς τὴν πρωτεύουσαν, «σχολαστικὸς τῆς βασιλίσσης Κωνσταντινουπόλεως» κατὰ τὸν Θεοφάνην[8], ὅταν ὁ Νεστόριος παρουσίασε τὴν νεωτεριστικὴν διδασκαλίαν του. Ὁ ἴδιος ὁ Νεστόριος τὸν ἀποκαλεῖ Ἀλεξανδρέα[9] καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐξ οὗ καὶ δικαιολογεῖται ἡ συμπάθειά του πρὸς τὸν Κύριλλον. *Ἡ θεολογικὴ δραστηριότης του ἐντοπί*ζεται εἰς δύο στάδια· κατὰ τὸ πρῶτον ἐκινήθη ἐναντίον τοῦ νεστοριανισμοῦ, ὡς λαϊκὸς νομικὸς ἐν ἀρχῇ, κατὰ τὸ δεύτερον εἰργάσθη ἐναντίον τοῦ μονοφυσιτισμοῦ ὡς ἐπίσκοπος Δορυλαίου.

Ἦτο δὲ ὁ πρῶτος ἀντιταχθεὶς εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Νεστορίου. Διαπιστώσας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 429 ὅτι ὁ Νεστόριος ἠρνεῖτο ρητῶς τὸν ὅρον Θεοτόκος καὶ ἐτόνιζε τὴν ἀπόλυτον διάκρισιν τῶν δύο φύσεων,

5. PG 28. 1337-1394, ὄχι ὅμως πλήρως.
6. PL 48, 1085-1088.
7. *Acta Conc. Oec.* I. 5, 179-181.
8. *Χρονογραφία* PG 108. 236. Προφανῶς ἦτο καθηγητὴς τῆς νομικῆς.
9. *Βιβλίον Ἡρακλείδου*, NAU, 296.

ἀντέδρασεν ἐν ἀρχῇ μὲν διὰ διακοπῆς τῶν κηρυγμάτων αὐτοῦ καὶ συζητήσεως μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν ναόν, ἔπειτα δὲ διὰ τοιχοκολλήσεως τῆς διαμαρτυρίας του εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐτόνιζεν ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρωτευούσης ἐπανελάμβανε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, καὶ τέλος διὰ καταγγελίας κατ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Καιλεστῖνον Ρώμης.

Κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς τῆς πολεμικῆς ἐνεδύθη τὸ ἔνδυμα τοῦ μοναχοῦ, βραδύτερον δὲ ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος Δορυλαίου τῆς Φρυγίας[10], *ἀλλ' ἐπὶ πολλὰ ἔτη παρέμεινεν εἰς τὴν σιωπήν.*

Ἠκούσθη ἐκ νέου εὐρύτατα μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀρχιμανδρίτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Εὐτυχοῦς περὶ ἀπορροφήσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ παρὰ τῆς θείας, ὁπότε ἀνέλαβεν ἀντεπίθεσιν κατ' αὐτοῦ, ἂν καὶ φίλου του ἕως τότε, καὶ τὸν κατήγγειλεν εἰς τὸν πατριάρχην Φλαβιανόν. Ὁ Νεστόριος, ἐξόριστος πλέον, εἰς τὸ *Βιβλίον Ἡρακλείδου* βεβαιώνει ὅτι ὁ Εὐσέβιος διεξήγαγε διαλογικὴν συζήτησιν μετὰ τοῦ Εὐτυχοῦς, ὡς εἶχε πράξει μετὰ τοῦ ἰδίου πρὸ ἑκοσαετίας. Ἡ καταγγελία του, ἐξετασθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐνδημούσης συνόδου Κωνσταντινουπόλεως εἰς πολλὰς συνεδρίας, τὸν Νοέμβριον τοῦ 448, ἐπέφερε τὴν καταδίκην τοῦ Εὐτυχοῦς. Λόγω τῆς πρωτοβουλίας του ταύτης ἡ Σύνοδος τῆς Ἐφέσου τοῦ 449, ἡ λεγομένη Ληστρική, τὸν ἐκήρυξεν ἔκπτωτον, αὐτὸς δὲ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐξορίας κατέφυγεν εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου εὑρίσκετο τουλάχιστον μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 451, ὅτε ὁ πάπας Λέων Α΄ ἔγραψε παρουσία του ἐπιστολὴν πρὸς τὴν Πουλχερίαν. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, ἀφοῦ ἀποκατεστάθη κατὰ τὴν πρώτην συνεδρίαν, κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν καὶ μετέσχεν εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ ὅρου αὐτῆς. Βεβαίως ἀπεγοήτευσε τὴν Ρώμην, μὲ τὴν ψήφισιν τοῦ κανόνος 28 τῆς συνόδου. Δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἀκριβῶς ἀπέθανεν.

Ἡ *Διαμαρτυρία του*, ἡ κατὰ τὰ ὡς ἄνω τοιχοκολληθεῖσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 429, σώζεται εἰς τὸ Synodicon λατινιστί.

## ΜΕΜΝΩΝ ΕΦΕΣΟΥ

Ὁ Μέμνων, ἐπίσκοπος Ἐφέσου τὸ 431, ἐκινήθη δραστηρίως καὶ ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῶν θέσεων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν ἐκεῖ συγκληθεῖσαν σύνοδον, ἀρνηθεὶς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐπιτρέψη εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Νεστορίου τὴν χρῆσιν τῶν ναῶν τῆς πόλεως.

10. Τοῦ σημερινοῦ Ἐσκῆ Σεχὴρ τῆς Μ. Ἀσίας.

Ὑπὸ τῆς παρασυνόδου τῶν Ἀντιοχέων, οἱ ὁποῖοι κατέφθασαν εἰς τὴν σύνοδον καθυστερημένως, καθηρέθη ὁμοῦ μετὰ τοῦ Κυρίλλου καὶ ἐφυλακίσθη, ἀλλὰ ἠλευθερώθη πολὺ συντόμως. Ἔγραψε τότε ἐπιστολὴν πρὸς τὸν κλῆρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως[11], εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφεται ἡ δεινὴ θέσις τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, ὅταν κατόπιν τῆς βιαίας συμπεριφορᾶς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου Κανδιδιανοῦ «ταραχὴ ταραχὴν ἀπαύστως διαδέχεται».

## ΘΕΟΔΟΤΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ

Ἦτο εἷς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς συνόδου Ἐφέσου, 431, εἰς τῆς ὁποίας τὴν πρώτην συνεδρίαν ἐχρειάσθη νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μεταστροφήν του ἀπὸ ὑποστηρικτοῦ τοῦ Νεστορίου, ὡς ἦτο προηγουμένως, εἰς κατήγορον αὐτοῦ. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῆς συνόδου ταύτης, ἡ ὁποία μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἐνημέρωσιν τοῦ αὐτοκράτορος. Ὑπὸ φιλονεστοριανικῆς συνόδου Ἀντιοχέων, συνελθούσης εἰς τὴν Ταρσὸν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος, ἀνεθεματίσθη. Ἀπέθανεν εἰς ἄγνωστον χρόνον, ἀλλὰ πάντως πρὸ τοῦ 446, ἐφ' ὅσον ὁ διάδοχός του Εὐσέβιος εἰς τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, 451, ἐδήλωσεν ὅτι εἶχε χειροτονηθῆ ὑπὸ τοῦ μακαρίου Πρόκλου, ὅστις εἶχεν ἀποθάνει τὸ 446[12].

Ἐπειδὴ ἡ Σύνοδος τῆς Ἱερείας, τοῦ 754, εἶχε χρησιμοποιήσει χωρία ἔργων τοῦ Θεοδότου ὑπὲρ τῶν εἰκονομαχικῶν ἀπόψεων τῶν μελῶν της, ἡ ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδος, 787, ἀπέρριψε τὴν γνησιότητα τῶν χωρίων τούτων καὶ συνέταξε κατάλογον ἔργων του.

Τὸ σπουδαιότερον ἔργον του φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγοι πρὸς Λαῦσον κατὰ Νεστορίου*, εἰς ἓξ τόμους[13], καθ' ὁλοκληρίαν ἀπολεσθέν. Ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης[14] βεβαιώνει ὅτι ὁ Θεόδοτος εἶχε συντάξει εἰς τὴν Ἔφεσον, τὸ 431, ἓν ἔργον κατὰ τοῦ Νεστορίου. Εἰς ἀπάντησιν πρὸς τὸ ἐρώτημα, ἂν ἦτο δυνατὸν κατὰ τὸ σύντομον διάστημα τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τῆς Ἐφέσου νὰ γραφῇ ἔργον εἰς ἓξ βιβλία, δίδονται δύο λύσεις· ἢ τὸ ἐν Ἐφέσῳ γραφὲν κατὰ τοῦ Νεστορίου κείμενον ἦτο διάφορον τοῦ πρὸς Λαῦσον ἐκτενοῦς ἔργου ἢ
PG 77, 1163–1166. τὸ ἐκεῖ γραφὲν ἔργον ἦτο ἡ ἀρχὴ μόνον τοῦ μαρτυρουμένου ἐξαβί-
MANSI 7, 452. MANSI 13, 309. βλου. Λαῦσος προφανῶς εἶναι ὁ στενὸς συνεργάτης τοῦ αὐτοκράτο-
*De viris ill.* 55. ρος Θεοδοσίου Β' εἰς τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνε καὶ ὁ Παλλάδιος τὴν φε-

ρώνυμον Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν. Λέγεται δὲ οὗτος ὑπὸ τοῦ Θεοδότου «φίλη κεφαλή». Πρέπει πάντως νὰ ἀναφερθῆ ὅτι εἰς τὴν σημείωσιν τοῦ Γενναδίου παρατηρεῖται διπλῆ σύγχυσις περὶ τὰ ὀνόματα. Λέγεται δηλαδὴ ὅτι τὸ ἔργον ἔγραψεν ὁ Θεόδωρος Ἀγκύρας καὶ ὅτι τοῦτο βάλλει Contra Nestorem. Ἀλλ' ἡ σύγχυσις εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ λάθη ἀντιγραφέων.

Ἡ *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Σύμβολον τῶν τριακοσίων Δέκα Ὀκτὼ Πατέρων τῆς Νικαίας*, σωζομένη εἰς τὸ πρωτότυπον, ἐκτείνεται εἰς 24 παραγράφους[15]. Εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην, γραφεῖσαν μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Νεστορίου, ζητεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ νεστοριανικὴ διδασκαλία εἶχεν ἤδη προκαταδικασθῆ εἰς τὴν Νίκαιαν. Οἱ Πατέρες ὁμιλοῦντες μετὰ τὴν ἕνωσιν καὶ περὶ Ἰησοῦ καὶ περὶ Θεοῦ Λόγου, δὲν ἐννοοῦν δύο πράγματα, ἀλλ' ἓν ἐκ δύο φύσεων. «Οὐκέτ' οὖν μετὰ τὴν ἕνωσιν Θεοῦ πρὸς ἄνθρωπον δύο πράγματα νοήσαντες οἱ Πατέρες εἰκότως Ἰησοῦν λέγοντες τὸν Θεὸν Λόγον σημαίνουσι καὶ κατὰ τὸν Θεολόγον φράζοντες Λόγον τὸν ὁρώμενον Ἰησοῦν ἑρμηνεύουσι, οὐ τὰς φύσεις συγχέοντες, ἀλλὰ δηλοῦντες τὴν ἕνωσιν» (13).
Εἰς τὸ τέλος τῆς ἑρμηνείας (24) λέγεται ὅτι περὶ τῆς θεότητος τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶχε διαπραγματευθῆ ὁ ἴδιος «ἐν τρισὶν ἑτέροις βιβλίοις». Αὐτὰ τὰ βιβλία πρέπει νὰ ἐχάθησαν πολὺ ἐνωρίς.
Τρία ἀποσπάσματα ἑρμηνειῶν του ἔχουν εὑρεθῆ εἰς Σειράς[16], ἀλλὰ πιθανῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλα μὴ ἀνιχνευθέντα ἢ ταυτισθέντα ἀκόμη.
Εἰς τὸν κατάλογον τὸν ὁποῖον κατήρτισεν ἡ σύνοδος τοῦ 787 ἀναφέρονται ἑπτὰ ὁμιλίαι του[17], αἱ κάτωθι·

Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ
Εἰς τὰ Φῶτα
Εἰς τὸν Ἠλίαν καὶ τὴν χήραν
Εἰς τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἰωάννην
Εἰς τὸν χωλὸν παρὰ τὴν ὡραίαν πύλην
Εἰς τοὺς τὰ τάλαντα λαβόντας
Εἰς τοὺς δύο τυφλούς.

Ἐξ αὐτῶν αἱ μὲν δύο πρῶται σώζονται, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ πέντε ἔχουν ἀπολεσθῆ. Ἀπὸ τέσσαρας ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐκδοθῆ εἰς τὸ πρωτότυπον[18], ἡ πρώτη εἶναι *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος* καὶ κατὰ τὸν ὑπότιτλον φέρεται «ὑπαναγνωσθεῖσα εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου», ἴσως δὲ εἶναι ἡ πρώτη ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν κατάλογον τῆς Συνόδου τοῦ 787. Ἡ δευτέρα ἐπίσης ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον *Ὡραῖος Λόγος πάνυ εἰς*

15. PG 77, 1313–1348, ἀπὸ τὸν Gallandi.
16. PG 77, 1431 ἑ.
17. Mansi, 13, 309. Βλ. ἐπίσης Νικηφορου Κωνσταντινουπολεως, *Ἀντιρρητικοί*. Spicilegium Solesmense I, 349.
18. PG 77, 1344–1412.

*τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος*, ὁμοίως ἀναγνωσθεῖσα εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 431, παρόντος τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου. Ἡ τρίτη, ἀναφερομένη *Εἰς τὴν ἡμέραν Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ*, ἐλέχθη ἐν Ἐφέσῳ ἐπίσης καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Νεστόριον. Ἡ τετάρτη ἀναφέρεται *Εἰς τὴν ἁγίαν Θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα* ἤτοι εἰς τὴν Ὑπαπαντήν. Ἡ *Εἰς τὰ Φῶτα* τοῦ καταλόγου τοῦ 787 δυνατὸν νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὴν τὴν ὁμιλίαν ἢ μὲ τὴν δευτέραν εἰς τὰ Χριστούγεννα.

Δύο ἄλλαι ὁμιλίαι, σωζόμεναι εἰς τὴν λατινικήν[19], ἡ δευτέρα ὅμως ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἑλληνικήν, εἶναι ἀμφιβόλου προελεύσεως. Νόθος ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ πανηγυρικὸς *Εἰς τὸ μαρτύριον καὶ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, τὸν ὁποῖον ἐξέδωσεν ὁ E. A. Wallis Budge, ὡς ἐπίσης καὶ ἓν δογματικὸν ἀπόσπασμα διατηρούμενον εἰς τὴν Διδασκαλίαν Πατέρων[20]. Ἀβεβαίας αὐθεντικότητος εἶναι μία ὁμιλία διατηρουμένη ὑπὸ τὸ ὄνομά του εἰς τὴν αἰθιοπικήν[21].

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολήν του πρὸς μοναχὸν Βιταλιανὸν συνιστῶσαν εἰς αὐτὸν νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τοὺς Νεστοριανοὺς σώζεται λατινιστὶ εἰς τὸ Synodicon[22].

## ΑΚΑΚΙΟΣ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ

Ὁ Ἀκάκιος, εἷς ἀπὸ τοὺς δευτεραγωνιστὰς εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου 431, ἐπισημαίνεται πολὺ ἐνωρίς[23], εἰς τὰ τέλη τοῦ δ΄ αἰῶνος ὡς ἀναγνώστης εἰς τὴν Μελιτηνήν, ἀπὸ ὅπου βεβαίως κατήγετο. Κάτοχος μεγάλης παιδείας, ἀνῆλθε τέλος εἰς τὴν ἕδραν τοῦ ἐπισκόπου τῆς σημαντικῆς αὐτῆς πόλεως, πρωτευούσης τῆς Δευτέρας Ἀρμενίας. Ἦτο ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ὅταν ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν αἱ χωριστικαὶ περὶ τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ ἀπόψεις τοῦ Νεστορίου. Ἀφοῦ ἀπέτυχε νὰ μεταπείσῃ τὸν Νεστόριον, ἐτάχθη ἐναντίον του καὶ εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου εὑρέθη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἀντιταχθεὶς ἰδιαιτέρως εἰς τὴν προσπάθειαν τῶν ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας ἐπισκόπων νὰ καταδικάσουν τοῦτον. Ἀπετέλεσε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἡ ὁποία ἐστάλη εἰς τὴν πρωτεύουσαν πρὸς ἐνημέρωσιν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β΄, μετ' ἄλλων δὲ ἐξ ἐπισκόπων παρέστη εἰς τὴν ἐνθρόνισιν τοῦ Μαξιμιανοῦ, διαδεχθέντος τὸν ἔκπτωτον Νεστόριον εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τὴν συνέχειαν ἐδείχθη αὐστηρότερος τοῦ Κυρίλλου, τὸν ὁποῖον

19. PG 77, 1411–1432. Τὸ κείμενον τῆς δευτέρας ἑλληνιστί, M. Jugie.
20. Diekamp, *Doctrina Patrum* 126–128.
21. A. Dillmann, *Chrestomathia Aethiopica*.
22. Ἀρ. 289, PG 84, 814.
23. Εἰς τὸν *Βίον τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου*.

ἐπεχείρησε ν' ἀποτρέψη ἀπό τὴν συμφωνίαν τοῦ 433. Τὸ 449 ὡς ἐπίσκοπος Μελιτηνῆς μαρτυρεῖται ὁ Κωνσταντῖνος, ὅπερ σημαίνει ὅτι οὗτος εἶχεν ἀποθάνει ἐνωρίτερα.

Σώζεται μία ὁμιλία του τὴν ὁποίαν ἐξεφώνησεν ἐνώπιον τῆς Συνόδου τοῦ 431 καὶ εἰς τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν Μαρίαν ὁ τίτλος «Θεοτόκος».

Αἱ δύο ἐπιστολαί του πρὸς τὸν Κυριακόν, αἱ ὁποῖαι σώζονται εἰς τὸ Synodicon[24], ἀποτελοῦν εἰς τὴν πραγματικότητα μίαν, μεταφρασθεῖσαν εἰς τὴν λατινικὴν δὶς ὑπὸ δύο διαφόρων προσώπων μὲ τινας παραλλαγάς. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ὁ Ἀκάκιος καταφέρεται ἐναντίον τῶν δογμάτων τοῦ Νεστορίου καὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ ἐναντίον τῶν δεχομένων δύο φύσεις μετὰ τὴν ἕνωσιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰ μὴ ἡ ἀποδοχὴ δύο υἱῶν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ δύο προσώπων εἰς τὸν ἐνανθρωπήσαντα Χριστόν. Ὀφείλομεν, λέγει, «anathematizare Nestorii et Theodori dogmata et praecipue dicentes duas naturas post unitionem», διότι τοῦτο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο «nisi rursus duos filios comfiteri duasque introducere personas»[25].

Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀκάκιος δὲν ἐμονοφυσίτιζε, ἂν καὶ ἵστατο πλησίον αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπρόκειτο μετ' ὀλίγον νὰ διαμορφώσουν τὸν Μονοφυσιτισμόν. Σύνοδος Μελιτηνῆς, κατὰ τὸ 458, τὸν ἀποκαλεῖ «μέγαν Ἀκάκιον, πατέρα καὶ διδάσκαλον ἡμῶν».

Ἄλλαι ἐπιστολαί του πρὸς τὸν Κύριλλον ἔχουν χαθῆ, ἐνῶ σώζονται τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Κυρίλλου πρὸς αὐτόν[26].

Εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν σώζονται δύο ἐπιστολαί, μία πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀρμενίας Sahak καὶ ἄλλη πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, γραφεῖσαι τὸ 436 καὶ συνιστῶσαι προσοχὴν εἰς τὰς δοξασίας τοῦ Νεστορίου καὶ Θεοδώρου.

## ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΣΙΔΗΣ

Ὁ Ἀμφιλόχιος διήνυσε μακροχρόνιον καὶ θεολογικῶς ἀσταθῆ σταδιοδρομίαν ὡς ἐπίσκοπος Σίδης τῆς Παμφυλίας. Ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος τὸ 426, ὅταν ὁ Σισίννιος Κωνσταντινουπόλεως ἔγραψε πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς ἄλλους ἐπισκόπους Παμφυλίας συνοδικὸν γράμμα κατὰ τῶν Μασσαλιανῶν[27].

Τὸ 431 εἰς τὴν Ἔφεσον ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος τοῦ Κυρίλλου, ἀλλὰ με-

24. Κεφ. 83 καὶ 213
25. *Synodicon* 213. PG 84 838.
26. Συλλογὴ Κυρίλλου ἀρ. 40. 41. 68. 69.
27. Περὶ αὐτῆς βλ. ΦΩΤΙΟΥ. *Μυριόβιβλος* 52.

τέπειτα ἔδειξεν ἀστάθειαν. Εἰς τὴν ἄλλην σύνοδον τῆς Ἐφέσου, τὴν Ληστρικὴν τοῦ 449, εὑρέθη μὲ τὸ μέρος τοῦ Διοσκούρου, ἀλλὰ εἰς τὴν Χαλκηδόνα τοῦ 451 ἐψήφισε τὴν καθαίρεσίν του.
Νέαν στροφὴν ἔκαμε τὸ 457, ὅταν εἰς ἀπάντησιν τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Α', χωρὶς μάλιστα πίεσιν, ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου Ἀλεξανδρείας καὶ κατέκρινε τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος. Ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν αὐτὴν σώζεται ἓν χαρακτηριστικὸν μικρὸν τεμάχιον εἰς ἔργον Λέοντος τοῦ Βυζαντίου[28], κατὰ τὸ ὁποῖον «καταφεύξονται εἴς τινας διδασκάλους δύο φύσεις εἰρηκότας». Ἀλλὰ μετέβαλε πάλιν γνώμην, διὰ νὰ προσχωρήσῃ ἐκ νέου εἰς τὸν ὅρον τῆς Χαλκηδόνος.

## ΑΛΛΟΙ ΙΕΡΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΕΦΕΣΟΥ

Ὁ Σεβῆρος Συννάδων εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου, 431, ὑπέγραψε μετὰ τῶν ἄλλων τὴν ἀπόφασιν περὶ καταδίκης τοῦ Νεστορίου. Σώζεται κήρυγμά του εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν[29].
Ὁ Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος τῆς Ἡρακλείας Βιθυνίας ἐπὶ τοῦ Πόντου, ἦτο παρὼν εἰς τὴν Ἔφεσον καὶ ὑπέγραψε τὴν ἀπόφασιν κατὰ τοῦ Νεστορίου. Καὶ αὐτοῦ ἐπίσης σώζεται κήρυγμα εἰς τὴν αἰθιοπικὴν γλῶσσαν[30].

28. PG 86/2, 1804.
29. Dillmann, *Chrestomathia Aethiopica*, 102 ἑ.
30. Dillmann, *Chrestomathia Aethiopica*, 99 ἑ.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΥΘΕΡΙΟΣ

PG 28, 1337–1394.– PL 84, 681–685, 726–731, 815–826.
J. L. Schulze, J. A. Noesselt, *Theodoretus opera omnia V*, Halle 1774, 1113–1174.
G. Ficker, *Eutherius von Tyana. Eine Beitrag zur Geschichte des Ephesinischen Konzils von Jahre 431*, Leipzig 1908.
M. Tetz, *Eine Antilogie des Eutherius von Tyana*, Berlin 1964.
E. Schwartz, *Acta Conc. Oecum.* I, 5, 179–181. I, 4, 145–148. I, 4, 213–221.
A. van Roey, «Euthérius de Tyane, évêque nestorien», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 16 (1964), 50–51.

ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΔΟΡΥΛΑΙΟΥ

Mansi 4, 1007–1012.– 5, 492–494. 6, 583–586. 985–988.

PG 84, 581-583.
E. Schwartz, *Acta Conc. Oecum.* I 1, 1, 101ἑ.- II, 1, 1, 100ἑ.- II, 1, 1, 66ἑ.- II, 1, 2, 8ἑ.- II, 2, 1, 79-81.
G. Bardy, *Dict. Théol. Cath.* 5 (1913), 1532-1537.

ΜΕΜΝΩΝ

PG 77, 1463-1466.
Mansi, 4, 1437-1440.
E. Schwartz, *Acta Conc. Oecum.* I, 1, 3, 46ἑ.- I, 1, 3, 16ἑ.

ΘΕΟΔΟΤΟΣ

PG 77, 1309-1432 ἀπὸ Gallandi.
Mansi, 5, 185-204. 203-218. 221-226.
M. Jugie, *Patrologia Orient.* 19, 318-355.
E.- A. Wallis Budge, *The martyrdom and miracles of St. George of Cappadocia*. London 1888, 89-172. 274-331.
A. Dillmann, *Chrestomathia aethiopica*, Leipzig 1866, 103-106.
M. Aubineau, «Une homélie de Théodote d' Ancyre sur la Nativité du Seigneur», *Or. Chr. Per.* 26 (1960), 221-250.- «Une homélie grecque inédite, attribuée à Théodote d' Ancyre sur le baptême du Seigneur», *Διακονία πίστεως, Mélanges J.- A. de Aldama*, Granada (1969), 5-30.
A. van Roey, «Le florilège nestorien dans le traité contre Nestorius de Théodote d' Ancyre», *Studia Patrist.* 12 (1975), 155-159.

ΑΚΑΚΙΟΣ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ

Mansi 5, 181-186.- PG 77, 1467-1472. PG 84, 693.838.
H. Rouziès, *Dict. Hist. Géorg. Ecclés.* 1 (1912), 242ἑ.
E. Schwartz, *Acta Conc. Oecum.* I, 1, 2, 90-92.- I, 4, 118-119.
H. Goussen, *Theol. Rev.* 1903, 225ἑ.
M. Richard, «Acace de Mélitène, Proclus de Constantinople et la grande Arménie», *Mémorial Louis Pétit*, Bucarest, 1938, 273-308 (=Opera Minora II, Turnhout 1977, ἀρ. 50).
V. Inglisian, «Die Beziehungen des Patriarchen Proklos von Konstantinopel und des Bischofs Akakios von Melitene zu Armenien», *Or. Chr.* 41 (1957), 35-50.

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ

J. B. Lightfoot, *Dict. Christ. Biogr.* 1 (1877), 107.
PG 86/2, 1841.
J. B. Chabot, *Michael Syrus Chronica*, Paris 1901, 145-148.

ΣΕΒΗΡΟΣ

A. Dillmann, *Chrestomathia aethiopica*, Lipsiae 1866, 99ἑ.
S. Euringer, *Orientalia* 12 (1943), 127–130.

ΕΥΣΕΒΙΟΣ

A. Dillmann, *Chrestomathia aethiopica*, Lipsiae 1866, 102ἑ. Darmstadt $1968^{2}$

# ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ

## Α΄ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ Δ΄ ΑΙΩΝΟΣ

Εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον ἐξετάζονται ὅσοι ἐκ τῶν θεολόγων τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Συρίας δὲν συμπεριελήφθησαν εἰς ἄλλας ὁμάδας συγγραφέων.

### ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ὁ Μελέτιος Ἀντιοχείας ὑπῆρξεν εἷς τῶν ἰσχυροτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δ' αἰῶνος. Ἐμφανίζεται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας τὸ 358 διανύων τὴν μέσην ἡλικίαν, κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἐπιφανίου[1]. Γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῆς Μελιτηνῆς, εἰς τὴν Μικρὰν Ἀρμενίαν, ἐγεννήθη ἐκεῖ πιθανῶς περὶ τὸ 320. Φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε τὴν λιπαρὰν φιλολογικὴν καὶ θεολογικήν του μόρφωσιν, πλὴν τῆς γενετείρας του, καὶ εἰς σχολὰς μεγάλου πνευματικοῦ κέντρου, ὡς εἶναι ἡ Ἀντιόχεια.
Ἤρχισε τὴν σταδιοδρομίαν του ὡς φίλος τῶν Ὁμοιανῶν καὶ ἀντίπαλος τῶν Ὁμοιουσιανῶν, διὸ καὶ ηὐνοήθη ὑπὸ τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας καὶ τῆς μερίδος του. Οὗτος ἐφρόντισεν, ὥστε διὰ συνόδου εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Μελιτηνὴν τὸ 358, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐκθρονισθῇ ὁ γνωστὸς μοναστικὸς ἡγέτης Εὐστάθιος ἀπὸ τὴν ἕδραν τῆς Σεβαστείας, λόγῳ τῶν ἀκραίων ἀσκητικῶν ἀρχῶν του, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς δογματικῆς διαφοροποιήσεως ἀπὸ αὐτόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του ὁ Μελέτιος. Ἀλλ' αὐτός, μὴ γενόμενος δεκτὸς ἀπὸ τὸν λαὸν τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης, ἀπεχώρησεν εἰς Βέροιαν τῆς Συρίας. Μετασχὼν κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος τῆς συνόδου Σελευκείας συνυπέγραψε τὴν ὁμολογίαν τοῦ Ἀκακίου.
Τὸ 360 σύνοδος συγκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐξέλεξε τὸν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον τῆς πόλεως ταύτης, εἰς

1. *Πανάριον* 73,23. 73,27.

θέσιν τὴν ὁποίαν διεξεδίκουν πολλοὶ ἄλλοι. Ἦτο ἐντυπωσιακὸν ὅτι ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐψηφίσθη ἀπὸ ὅλας τὰς ἐκκλησιαστικὰς μερίδας. Καὶ αἱ μὲν ἀρειανικαὶ μερίδες τὸν ἐψήφισαν ὡς «λέγειν καὶ πείθειν ἱκανὸν καὶ τὰ περὶ τὸν βίον ἀγαθὸν»[2] καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ προσελκύσῃ μὲ τὰς ἱκανότητάς του τοὺς Ὀρθοδόξους· οἱ δὲ Ὀρθοδόξοι σύνεδροι τὸν ἐψήφισαν μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι εἶναι ἰδικός των.

Ἔκτοτε οὗτος κατέστη ἐκ τῶν στυλοβατῶν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας ὑπὸ τὴν νέαν σαφῆ μορφήν της. Ἡ τελετὴ τῆς ἐνθρονίσεώς του ἀπετέλεσε πραγματικὸν θεολογικὸν συμπόσιον, ὅπου ἠκούσθησαν ὅλαι αἱ διιστάμεναι ἀπόψεις. Ὡμίλησαν κατὰ σειρὰν δύο ἡγετικοὶ παράγοντες πρὸ αὐτοῦ· ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας, ἐκφράζων τὴν ἀκραίαν ἀρειανικὴν γραμμήν, καὶ ὁ Ἀκάκιος Καισαρείας, ἐκφράζων τὴν μεσαίαν ἀρειανικὴν ἄποψιν. Αἱ ἀπόψεις τὰς ὁποίας διετύπωσε τέλος ὁ Μελέτιος ἠφνιδίασαν τοὺς ἀνυπόπτους Ἀρειανοὺς καὶ ηὐχαρίστησαν τοὺς Ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν περαιτέρω διευκρινίσεις καὶ τὰς ἔλαβον. Οὗτος ἐδήλωσεν ὅτι «Τρία τὰ νοούμενα, ὡς ἑνὶ δὲ διαλεγομένῳ», χρησιμοποιῶν καὶ τὰ δάκτυλα τῆς χειρός του ἐποπτικῶς ὁπότε ἐπευφημήθη ἐνθουσιωδῶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ[3].

Οἱ Ἀρειανοί, ἀποτυχόντες νὰ τὸν μεταπείσουν, ἐπέτυχον τὴν ἔκδοσιν διατάγματος περὶ ἐξορίας του εἰς τὴν Μελιτηνήν, ἕνα μῆνα μετὰ ταῦτα. Τότε δὲ ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας διεσπάσθη πολλαπλῶς. Ἕως τότε οἱ Ἀντιοχεῖς ἐδέχοντο τοὺς ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι ὡρίζοντο ὑπὸ τῶν ἐπισκοπικῶν συνόδων ἀδιαμαρτυρήτως, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τὰς δογματικάς των ἀπόψεις. Τώρα ὅμως ἤρχισαν νὰ συνειδητοποιοῦν τὰς δογματικὰς διακυμάνσεις. Οὕτως ἡ μεγάλη πλειονότης τῶν Ὀρθοδόξων, ἡ ὁποία παρέμενεν ἄλλοτε ἀφωσιωμένη εἰς τὴν μνήμην τοῦ Εὐσταθίου, ἔμεινε τώρα πιστὴ εἰς τὸν ἐξόριστον Μελέτιον. Μία ἄλλη ὀλιγάριθμος μερὶς αὐστηρῶν Ὀρθοδόξων, ἀπορρίπτουσα τὸν Μελέτιον διότι εἶχε ψηφισθῆ κυρίως ὑπὸ Ἀρειανῶν, ἠκολούθησε τὸν Παυλῖνον, ἀντικανονικῶς χειροτονηθέντα ἐπίσκοπον ὑπὸ τοῦ Λουκίφερος Καλάρεως καὶ ἀναγνωρισθέντα ὑπὸ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας· ἐνῶ τέλος οἱ Ἀρειανοὶ ἐξέλεξαν διὰ τὴν κοινότητά των ἐπίσκοπον τὸν παλαιὸν μαθητὴν τοῦ Ἀρείου Εὐζώϊον.

Ἐπιστρέψας ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, κατόπιν τοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ, προήδρευσε συνόδου συνελθούσης εἰς τὴν ἕδραν του, μὲ συμμετοχὴν 27 ἐπισκόπων, τὸ 363, ἡ ὁποία ἀπεδέχθη τὸν ὅρον τοῦ ὁμοουσίου. Μετ' ὀλίγα ἔτη ἐξωρίσθη πάλιν ὑπὸ τοῦ Οὐάλεντος, τὴν μὲν πρώτην φορὰν (365) ἐπὶ διετίαν, τὴν δὲ δευτέραν (372) ἐπὶ ἑξαετίαν.

2. Σωζομενου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,28,1.
3. Θεοδωρητου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,31,3-8.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἐγκατεστάθη εἰς τὸ κτῆμα του Γήτασα, κατὰ τὰ ὅρια Ἀρμενίας καὶ Καππαδοκίας, πλησίον τῆς Μελιτηνῆς, ἦτο δὲ πραγματικὸς ἡγέτης τῆς ἀνατολικῆς μερίδος τῶν Ὀρθοδόξων, τῆς ὁποίας θεολογικοὶ ἐκφρασταὶ ἦσαν οἱ τρεῖς Καππαδόκαι, καὶ κυρίως ὁ Βασίλειος. Εὑρίσκετο ἔκτοτε εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μὲ τὸν Βασίλειον Καισαρείας, τὸν Εὐσέβιον Σαμοσάτων καὶ ἄλλους ἡγέτας, ἴσως δὲ ἐπεσκέφθη κάποτε καὶ τὴν Ἀντιόχειαν κρυφίως.

Ἐπιστρέψας ὁριστικῶς εἰς τὴν ἕδραν του, τὸ 379, συνεκάλεσε πολυμελῆ σύνοδον, ἡ ὁποία διὰ τῆς Ἐκθέσεως πίστεως αὐτῆς διεδήλωσε τὴν ἐμμονήν της εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας καὶ κατεδίκασε τὰς αἱρέσεις[4].

Εἰς τὴν β΄ οἰκουμενικὴν σύνοδον ἔπαιξε ρόλον πρωταγωνιστοῦ, ὡς πρόεδρος αὐτῆς, ἀλλ' ἀπέθανε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς, τὸν Μάϊον τοῦ 381. Τὸν ἐπικήδειον λόγον ἐξεφώνησεν ὁ Γρηγόριος Νύσσης παρόντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α΄. Τὰ λείψανά του μετεφέρθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὴν 12 Φεβρουαρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους, ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν τελεῖται ἡ μνήμη του, μετ' ὀλίγα δὲ ἔτη ὁ μαθητής του Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐξεφώνησε λόγον πρὸς τιμήν του. Τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου φερόμενον δοκίμιον *Ἔλεγχος τῆς ὑποκρίσεως τῶν περὶ Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον Σαμοσάτων κατὰ τοῦ ὁμοουσίου*[5] εἶναι ψευδεπίγραφον καὶ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Παυλίνου, οἱ ὁποῖοι τὸ ὑπέβαλον καὶ εἰς τὸν Ἀθανάσιον.

Σῴζεται ἡ πρώτη ἐν Ἀντιοχείᾳ ὁμιλία του, ἡ ὁποία προεκάλεσε θόρυβον. Διατυπώνει εἰς αὐτὴν διδασκαλίαν κατ' οὐσίαν ὁμοουσιανὴν χωρὶς τὸν ὅρον ὁμοούσιος, ἐνῷ ἐξ ἄλλου χρησιμοποιεῖ δὶς τὸν ὅρον 'ὅμοιος' χωρὶς νὰ προκαλῇ τοὺς Ὀρθοδόξους. Φαίνεται οὕτως ὅτι κατὰ τὴν ὁριστικὴν στροφήν του πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν διετήρησε τὴν λέξιν τῶν Ὁμοιανῶν καὶ παρέλαβε τὴν οὐσίαν τῶν Ὁμοουσιανῶν.

Σῴζεται ἐπίσης ἡ ἐπιστολὴ τὴν ὁποίαν συνέταξεν ἐξ ὀνόματος τῆς Συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ 363.

## ΦΛΑΒΙΑΝΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ὁ Φλαβιανός[6], γεννηθεὶς περὶ τὸ 330, ἠσχολήθη ἀπὸ ἐνωρὶς μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἠκολούθησε τὸν μοναχικὸν βίον εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας. Λόγῳ τῆς ἀφοσιώσεώς του εἰς τὸ δόγμα τῆς Νικαίας

4. Σῴζεται μόνον ἀπόσπασμά της λατινιστί, PL 13, 190. Mansi 3, 509.
5. PG 28, 85–88.
6. Βλ. ἐκ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν Σωκρατην, 5, 9–10. Σωζομενον 7,1. Θεοδωρητον, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,19. 4,22. Αμβροσιον, *Epistolae* 12-14. 56. Χρυσοστομον, *Ὁμιλίαι εἰς Ἀνδριάντας. Περὶ Ἀκαταλήπτου Α΄*.

ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὸν ἀρειανὸν ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Λεόντιον (344–358) καὶ προσεχώρησεν εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους. Μαζὶ μὲ τὸν φίλον του Διόδωρον, ἐνῷ ἦσαν ἀκόμη νέοι καὶ λαϊκοί, συνήγειραν τὸν ὀρθόδοξον λαόν, ἀντέδρασαν κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀνομοιανοῦ Ἀετίου, προσφάτως χειροτονηθέντος εἰς διάκονον, καὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν λατρείαν τὴν ἀντιφωνικὴν ἐκτέλεσιν τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβίδ. Ὅταν ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος τῆς πόλεως ὁ Μελέτιος, ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρόν του καὶ κατέστη ὁ κύριος παράγων τῆς παρατάξεώς του, συγκρατῶν τὸ πολυάριθμον ποίμνιον πιστὸν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν κατὰ τὰς περιόδους ἐξορίας τούτου.

Ὅταν ἀπέθανεν ὁ Μελέτιος, τὸ 381 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διατελῶν πρόεδρος τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐξελέγη διάδοχός του εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν ἕδραν, παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου νὰ μὴ ἐκλεγῇ νέος ἀρχιεπίσκοπος, ἀλλὰ ν' ἀναγνωρισθῇ ἀπὸ ὅλους ὁ Παυλῖνος τῆς αὐστηρᾶς ὀρθοδόξου μερίδος τῶν Εὐσταθιανῶν, διὰ νὰ λήξῃ ἐπὶ τέλους τὸ τοπικὸν σχῖσμα. Ἐπέδειξε θαυμάσια ποιμαντικὰ χαρίσματα, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου, ἀπήλαυε τῆς ἀγάπης τοῦ λαοῦ καὶ ὑπεστήριζε πάντοτε μὲ θάρρος τὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ, ὡς ἐπὶ παραδείγματι κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς καταστροφῆς τῶν βασιλικῶν ἀνδριάντων.

Μερικοὶ ἐκ τῶν μεγάλων θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῆς ἐποχῆς του ἔλαβον τὴν χειροτονίαν ἀπὸ αὐτόν, ὡς ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας εἰς πρεσβύτερον καὶ εἰς ἐπίσκοπον καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἰς πρεσβύτερον. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ δευτέρου, ὅταν ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Δυτικοὶ ἀνεγνώρισαν τὸν Φλαβιανόν, ἀφοῦ ἤδη εἶχε μείνει μοναδικὸς ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀντιοχείας, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐαγρίου (393) καὶ τὴν ματαίωσιν ἐκλογῆς διαδόχου τούτου, τὸ τοπικὸν σχῖσμα δὲν ἤρθη εἰμὴ μόλις ἐπὶ τοῦ δευτέρου διαδόχου του Ἀλεξάνδρου τὸ 415[7], ὁπότε οἱ Εὐσταθιανοὶ συνηνώθησαν μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν μερίδα τῶν Ὀρθοδόξων.

Ἀπέθανε τὸ 404 καὶ θεωρεῖται ἅγιος.

Δὲν φαίνεται ὅτι ἠσχολήθη συστηματικῶς μὲ τὴν συγγραφήν, λόγῳ τῶν μεγάλων ποιμαντικῶν εὐθυνῶν του ἀπὸ τοῦ πρεσβυτερικοῦ του σταδίου ἀκόμη. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν σχηματίζομεν περὶ αὐτοῦ πρέπει νὰ ὡμίλει συχνὰ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, ἀλλὰ προφανῶς τὰ κηρύγματά του, λόγῳ τῆς παρουσίας ἄλλων εὐφραδεστέρων ῥητόρων εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, δὲν εἷλκυον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν στενογράφων. Διὰ τοῦτο τὰ δείγματα γραφῆς αὐτοῦ εἶναι ἐλάχιστα.

7. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3,2. 5,35.

Τὸ θαυμάσιον προσφώνημά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Α', ὅταν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 387 τὸν ἐπισκέφθη ὡς πρεσβευτὴς διὰ τὸ θέμα τῶν ἀνδριάντων, σώζεται εἰς τὴν 21ην ὁμιλίαν τοῦ Χρυσοστόμου *Εἰς τοὺς Ἀνδριάντας*[8]. Τίποτε δὲν δεικνύει ὅτι τοῦτο ἔχει συνταχθῆ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς πιστεύεται ἀπὸ πολλούς.

Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου ὁμιλία *Περὶ τοῦ μὴ ἀναθεματίζειν ζῶντας καὶ τεθνεῶτας*[9] ἀπεδείχθη ἀπὸ παλαιὰς ἐρεύνας τῶν Cavallera καὶ Schwarts ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Φλαβιανόν.

Ὁ Cavallera ἔχει συλλέξει μερικὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα παρατίθενται εἰς ἔργα τοῦ Θεοδωρήτου (;) καὶ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου. Προέρχονται ὅλα ἀπὸ ὁμιλίας τοῦ Φλαβιανοῦ, ἀκόμη καὶ ὅσα ἀναφέρονται εἰς εὐαγγελικὰ ρητά.

Ὁ Ἀπολινάριος ἔγραψε κατ' αὐτοῦ πραγματείαν, μὴ σωζομένην, ἐξ οὗ πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι εἶχε γράψει καὶ αὐτὸς προηγουμένως κατὰ τοῦ αἱρεσιάρχου ἢ εἶχε λάβει μέτρα ἐναντίον του.

Τὸ 390 συνεκάλεσε σύνοδον κατὰ Μεσσαλιανῶν. Καρποὶ δὲ τῆς ἐν προκειμένῳ δραστηριότητός του ἦσαν προφανῶς αἱ δύο ὑπὸ τοῦ Φωτίου μνημονευόμεναι ἐπιστολαί του[10], μία πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Ὀσροηνῆς καὶ μία πρὸς Ἀρμένιον ἐπίσκοπον.

## ΕΥΑΓΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ὁ Εὐάγριος, υἱὸς τοῦ Πομπηιανοῦ καὶ ἀπόγονος ἑνὸς ἄλλου παλαιοτέρου Πομπηιανοῦ, ἀξιωματικοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Αὐρηλιανοῦ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του ἐναντίον τῆς Ζηνοβίας, ἦτο ὀπαδὸς τῆς αὐστηρᾶς μερίδος Ὀρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας, τῶν Εὐσταθιανῶν. Ἀκολουθήσας εἰς νεαρὰν ἡλικίαν εἰς τὴν Δύσιν τὸν Εὐσέβιον Βερκέλλης, παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ δεκαετίαν, ἐπέστρεψε δὲ τὸ 373 μαζὶ μὲ τὸν Ἱερώνυμον. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐπεσκέφθη τὸν Μέγαν Βασίλειον, κομίζων γράμμα ἀπὸ τὴν Ρώμην, εἰς τὸ ὁποῖον περιελαμβάνοντο οἱ ὅροι διὰ τὴν συνεργασίαν μεταξὺ Δυτικῶν καὶ Ἀνατολικῶν εἰς τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τῆς Ἀντιοχείας καὶ εἰς τὴν γενικωτέραν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν. Συνταχθεὶς πλήρως μὲ τὸν Παυλῖνον, ἐπηρέασε σοβαρῶς τοὺς Δυτικούς, ὥστε νὰ μὴ ἀναγνωρίσουν τὸν Μελέτιον, ὁ ὁποῖος ἡγεῖτο τῆς μεγάλης μερίδος τῶν Ὀρθοδόξων τῆς περιοχῆς. Τὸ 388 διεδέχθη τὸν Παυλῖνον εἰς τὴν ἕδραν καὶ ἐποίμανε τὴν κοινότητά του μέχρι τοῦ θανάτου του, συμβάντος τὸ 393.

8. PG 49, 214–219.
9. PG 48, 945–952.
10. *Μυριόβιβλος* 52.

Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον[11] ὁ Εὐάγριος, χαρακτηριζόμενος ὡς vir illustris, ἔγραψε πραγματείας «diversarum ὑποθέσεων», αἱ ὁποῖαι φαίνεται ὅτι δὲν ἐκυκλοφορήθησαν ποτέ, διότι ὅταν ἔγραφεν ὁ Ἱερώνυμος (392) διετηροῦντο ἀκόμη ἀνέκδοτοι, τὸ δὲ ἑπόμενον ἔτος ὁ Εὐάγριος ἀπέθανε. Μετέφρασεν ἐπίσης εἰς τὴν λατινικὴν τὸν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου συνταχθέντα *Βίον τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου*[12], ἡ μετάφρασις δὲ αὐτή, σωζομένη ἕως σήμερα, συνετέλεσε σοβαρῶς εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου εἰς τὴν Δύσιν.

## ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΤΑΡΣΟΥ

### *Βίος*

Ὁ Διόδωρος εἶναι εἷς τῶν μεγαλυτέρων ἑρμηνευτῶν καὶ γενικώτερον εἷς τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Γέννημα τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου εἶδε τὸ φῶς περὶ τὸ 330 ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένειαν, καταγομένην πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ταρσὸν τῆς Κιλικίας, παρηκολούθησε κλασικὰς σπουδὰς εἰς τὰς Ἀθήνας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ ὁ Ἱερώνυμος, διὸ καὶ τὸν θεωρεῖ ἀδαῆ τῶν κλασικῶν γραμμάτων[13]. Ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν γενέτειραν, ἐμαθήτευσε πλησίον τοῦ Σιλουανοῦ, μετέπειτα ἐπισκόπου Ταρσοῦ, τοῦ ὁποίου «θρέμμα» ἀποκαλεῖ αὐτὸν ὁ Μέγας Βασίλειος. Ὡς βεβαιώνει ὁ Ἱερώνυμος, ἐμαθήτευσεν ἐπίσης πλησίον τοῦ Εὐσεβίου Ἐμέσης, τοῦ ὁποίου μέχρις ἑνὸς σημείου φαίνεται νὰ υἱοθέτησε τὸν τρόπον ἐκφράσεως. Συνδεόμενος φιλικῶς μὲ τὸν ὁμήλικόν του Φλαβιανόν, εἰργάσθη μετ' αὐτοῦ δραστηρίως ἀπὸ τοῦ λαϊκοῦ των σταδίου ἀκόμη διὰ τὴν διέγερσιν τοῦ ζήλου τῶν Ὀρθοδόξων, τοὺς ὁποίους ἐξεπαίδευσαν εἰς τὴν στιχολογικὴν ψαλμῳδίαν. Κατώρθωσαν νὰ διακόψουν τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τοῦ ἄκρου ἀρειανοῦ Ἀετίου ἐν Ἀντιοχείᾳ[14].

Συμπήξας μετὰ τοῦ Καρτερίου μοναστικὴν ἀδελφότητα πλησίον τῆς Ἀντιοχείας, καλουμένην ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν Ἀσκητήριον[15], κατέστησεν αὐτὴν ἑστίαν χριστιανικῆς παιδείας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀντεστάθη ἐρρωμένως κατὰ τῶν ἐπιθέσεων τῆς εἰδωλολατρίας, εἰς σημεῖον ὥστε νὰ προκαλέσῃ τὴν ὀργὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Οὗτος δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Φωτεινόν, διατηρουμένης ὑπὸ τοῦ Φακούνδου Ἑρμειανῆς[16], ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπιρρίπτει εἰς τὸν Διόδωρον τὴν μομφὴν ὅτι ἔχει ἐξοπλίσει τὴν γλῶσσαν των ἐναντίον τῶν εἰδωλολατρικῶν θεῶν μὲ τὴν σοφίαν τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ'

*De vir. illustribus* 125.
PG 26, 835–976. PL 73, 125–170.
*De vir. illustribus* 119.
ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 24.
ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 6,3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8,2.
*Pro defensione trium Cap.* 4,2.

ἑτέρου δὲ χαρακτηρίζει τὴν λόγω τῆς ἀσκήσεως καχεξίαν αὐτοῦ ὡς τιμωρίαν ἐκ μέρους τῶν θεῶν.

Εἶχεν ἤδη συνταχθῆ μὲ τὴν μερίδα τοῦ Μελετίου, τὴν ὁποίαν ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τούτου εἰς τὴν ἐξορίαν καθωδήγει διακριτικῶς ὁ Φλαβιανός, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ Διοδώρου. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἀσκητηρίου κατέστη τότε διάσημος καὶ ἐκοσμήθη μὲ τὴν μαθητείαν ἐνδόξων ἀνδρῶν, ὡς ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας.

Κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Οὐάλεντος ὑπέστη πολλὰς ταλαιπωρίας καὶ φαίνεται ὅτι ἔλαβε καὶ αὐτὸς ἐπανειλημμένως τὸν δρόμον τῆς ἐξορίας. Ὁ Χρυσόστομος εἰς ἐγκωμιαστικὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε παρουσία του ἔλεγε· «πολλάκις τῆς πατρίδος ἐξέπεσε διὰ τὴν ὑπὲρ τῆς πίστεως παρρησίαν, πολλάκις δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, εἰ καὶ μὴ τῇ πείρᾳ ἀλλὰ τῇ προθέσει»[17]. Σαφεῖς περὶ ἐξορίας μαρτυρίας ἔχομεν διὰ τὸ ἔτος 372, ὅτε κατέφυγεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν πλησίον τοῦ Μελετίου καὶ ἐγνώρισε τὸν Βασίλειον Καισαρείας, τὸν ὁποῖον πιθανῶς δὲν εἶχε συναντήσει εἰς Ἀθήνας. Ἄγνωστον πότε, ἐπέστρεψεν εἰς τὸ Ἀσκητήριον, ὅπου συνέχισε τὸ διδασκαλικόν του ἔργον. Ὅταν ἐπανῆλθεν ὁ Μελέτιος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὁριστικῶς, τὸ 378, ἐχειροτόνησε τὸν Διόδωρον ἐπίσκοπον Ταρσοῦ.

Παρέστη εἰς τὴν β΄ οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὅπου ἀνεγνωρίσθη ἡ παιδεία καὶ ἡ εὐσέβειά του τόσον, ὥστε διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου Α΄, τῆς 30 Ἰουλίου 381, νὰ ὁρισθῇ μαζὶ μὲ τὸν Πελάγιον Λαοδικείας ὡς τὸ κριτήριον τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἀνατολῆς[18]. Δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπισκέπτεται τὴν Ἀντιόχειαν καὶ κατὰ μίαν ἀπὸ τὰς ἐπισκέψεις του εἰς αὐτὴν ὁ παλαιὸς μαθητής του Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, πρεσβύτερος τότε, εὗρεν εὐκαιρίαν νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν ὡς ἄνω ἐγκωμιαστικὸν δι᾽ αὐτὸν λόγον.

Εἰς σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ 394 ὡς ἐπίσκοπος Ταρσοῦ φέρεται ὁ Φαλέριος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι ὁ Διόδωρος εἶχεν ἀποθάνει πρὸ τοῦ ἔτους τούτου, ἴσως καὶ πρὸ τοῦ 392, ὅτι ὁ Ἱερώνυμος ἔγραψε τὴν δυσμενῆ περὶ αὐτοῦ σημείωσιν εἰς τὴν γραμματολογίαν του.

*Συγγράμματα*

Τὰ ἔργα τοῦ Διοδώρου καλύπτουν εὐρύτατον φάσμα συγγραφικῆς δραστηριότητος, ἴσως τὸ εὐρύτερον κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα. Ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς γραμ-

17. PG 59, 763D.

18. *Cod. Theod.* XVI 1

ματικῆς, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἑρμηνευτικῆς, τῆς ἀπολογητικῆς, τῆς ἀντιρρητικῆς θεολογίας, τῆς δογματικῆς θεολογίας. Ὁ Barhadbesabba ἀναβιβάζει τὰ ἔργα του εἰς 80[19] καὶ ὁ Ebedjesu εἰς 60, χωρὶς νὰ ἀναφέρη οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος τοὺς τίτλους. Ὁ Σουΐδας βάσει πληροφοριῶν ἀπολεσθέντος ἔργου τοῦ Θεοδώρου Ἀναγνώστου μνημονεύει ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τοὺς τίτλους 40 περίπου ἔργων. Ὁ μέγας ὄγκος τῶν ἔργων του ἔχει ἐξαφανισθῆ λόγῳ τῶν μεταθανατίων περιπετειῶν τοῦ ὀνόματός του. Οἱ Ἀρειανοὶ πολὺ ἐνωρὶς καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι μετὰ τὴν γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον διετέθησαν ἐπιφυλακτικῶς καὶ δυσμενῶς ἀπέναντι τῶν γραπτῶν του καὶ ὅσα δὲν κατέστρεψαν, τὰ ἄφησαν νὰ παλαιωθοῦν χωρὶς ἀντιγραφήν, διὰ νὰ λησμονηθοῦν. Μόνον διεσκορπισμένα ἀποσπάσματα ἐξ αὐτῶν διεσώθησαν ἑλληνιστί· τὸ παράδοξον δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἀπὸ τὰς συριακὰς μεταφράσεις των, τὰς ὁποίας ἐξεπόνησαν Νεστοριανοί, δὲν σώζονται πολλὰ πράγματα.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ Σουΐδα, εἰς τὰ ἑρμηνευτικὰ ἔργα τοῦ Διοδώρου περιελαμβάνοντο αἱ ἑρμηνεῖαι εἰς

τὴν Γένεσιν
τὴν Ἔξοδον
τὰ ὑπόλοιπα (προφανῶς Λευϊτικόν, Ἀριθμούς, Δευτερονόμιον, Ἰησοῦν Ναυῆ, Κριτάς, Ῥούθ)
τοὺς Ψαλμοὺς
τὰ Βασιλειῶν Α'-Δ'
τῶν Παραλειπομένων δύσκολα χωρία
τὰς *Παροιμίας*
τὸν Ἐκκλησιαστὴν
τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων
τοὺς Προφήτας
τὰ Τέσσαρα Εὐαγγέλια
τὰς Πράξεις
τὰς ἐπιστολὰς Ἰωάννου.

Εἰς τὰ φιλοσοφικά, μὲ ἀπολογητικὴν πάντοτε τάσιν, καὶ τὰ πολεμικὰ περιλαμβάνονται

Κατὰ Ἰουδαίων
Κατὰ ἀστρονόμων, ἀστρολόγων καὶ εἱμαρμένης
Περὶ σφαίρας καὶ ἑπτὰ ζωνῶν καὶ ἀντιστρόφου κινήσεως ἄστρων
Περὶ σφαίρας Ἱππάρχου

19. *Ἱστορία Νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας* (συρ.), Patr. Orient. 23,2.

Κατὰ Πλάτωνος περὶ Θεοῦ καὶ θεῶν
Πρὸς φιλόσοφον Εὐφρόνιον ἐρωταποκρίσεις
Κατὰ Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανίου σώματος
Περὶ τοῦ πῶς ὁ ἥλιος θερμαίνεται
Κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι ζῶον
Κατὰ Πορφυρίου περὶ ζώων καὶ θυσιῶν
Κατὰ Μελχισεδεκιτῶν.

Κατὰ τὸν ἴδιον κατάλογον δογματικὰ ἔργα, ἐνίοτε μὲ ἀντιρρητικὴν μορφήν, εἶναι τὰ ἑξῆς.

Περὶ τοῦ ὅτι εἷς ὁ Θεὸς ἐν Τριάδι
Περὶ νεκρῶν ἀναστάσεως
Περὶ ψυχῆς κατὰ διαφόρων περὶ αὐτῆς αἱρέσεων
Περὶ προνοίας
Περὶ φύσεως καὶ ὕλης, ἐν ᾧ περὶ δικαίου
Περὶ Θεοῦ καὶ ὕλης ἑλληνικῶς πεπλασμένης
Περὶ τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας τῶν ἀοράτων φύσεων
Περὶ τοῦ πῶς ἀεὶ μὲν ὁ δημιουργός, οὐκ ἀεὶ δὲ τὰ δημιουργήματα
Πῶς τὸ θέλειν καὶ τὸ μὴ θέλειν ἐπὶ Θεοῦ ἀϊδίως ὄντος
Κεφάλαια πρὸς Γρατιανόν.

Θὰ προσπαθήσωμεν μὲ βάσιν αὐτὸν τὸν ξηρὸν κατάλογον καὶ ὡρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλας πηγὰς νὰ ρίψωμεν ὀλίγον φῶς εἰς τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ Διοδώρου.
Κρίνοντες ἀπὸ τὰ ὀλίγα ὑπολείμματα τοῦ ἑρμηνευτικοῦ του ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσφορὰν τῶν μεγάλων μαθητῶν του Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Θεοδώρου Μοψουεστίας, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο ἀκαταπόνητος καὶ δοκιμώτατος ἑρμηνευτής· διεισδυτικός, σαφής, βραχύς. Ὡς ὀπαδὸς τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς μεθόδου, ἔλεγεν ὅτι, «τοῦ ἀλληγορικοῦ τὸ ἱστορικὸν πλεῖστον ὅσον προτιμῶμεν»[20]. Ὁ Σουΐδας εἰς τὴν ἀναφορὰν τῶν ὑπομνημάτων του μεταξὺ Παροιμιῶν καὶ Ἐκκλησιαστοῦ παρενθέτει τὸν τίτλον *Τίς διαφορὰ θεωρίας καὶ ἀλληγορίας*. Φαίνεται ὅτι, ὅταν ἀπεπεράτωσε καὶ ἐκυκλοφόρησε τὴν ἑρμηνείαν τῶν Παροιμιῶν, παρετηρήθη ὑπὸ φίλων ἀναγνωστῶν ὅτι παραβιάζει τὰς ἑρμηνευτικὰς του ἀρχάς, υἱοθετῶν πνευματικὴν ἑρμηνείαν εἰς τὰ ποιητικὰ καὶ διδακτικὰ κείμενα τῆς Γραφῆς. Τότε λοιπὸν πρέπει νὰ συνέταξεν ἓν σύντομον δοκίμιον, ἀπολεσθὲν καὶ αὐτό, ὅπου θὰ ἔλεγεν ὅτι ὑπάρχει βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ ἀλληγορίας καὶ θεωρίας· ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἀνεύρεσις εἰς τὰ κείμενα νοήματος ἀσχέτου

20. Ἐπὶ *Γεν.* 49, 11. PG 33 1580.

πρὸς τὰς λέξεις καὶ τὴν διήγησιν, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἡ ἐπέκτασις τοῦ λεκτικοῦ νοήματος διὰ πνευματικῆς μεταφορᾶς εἰς οἰκοδομήν.

Ἐπίσης ὁ Σουΐδας πρὸ τοῦ Ὑπομνήματος εἰς τὰ Εὐαγγέλια παραθέτει τὸν τίτλον *Χρονικὸν διορθούμενον τὸ σφάλμα Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν χρόνων*. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀπολεσθέντος δοκιμίου, διὰ τοῦ ὁποίου διωρθώνοντο ὑποτιθέμενα σφάλματα τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν χρονολογίαν τῆς Π. Διαθήκης, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐπίπτωσιν εἰς τὰς γενεαλογίας.

Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη ἐκδοθεῖσαν Σειρὰν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ Βασιλειῶν[21] περιλαμβάνονται ἀρκετὰ παραθέματα ἐκ τοῦ Διοδώρου. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἔχει ἐμπλουτισθῆ σοβαρῶς ὑπὸ τοῦ J. Deconinck καὶ τοῦ R. Devreesse.

Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς συνέλεξεν ὁ A. Mai (Ψαλμῶν 51–74, 81–95), τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne[22]. Πέρα τούτων προσφάτως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ J. Marie Olivier πλῆρες ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ὡς ἔργον τοῦ Διοδώρου, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπίμονον ἄποψιν τοῦ L. Mariès. Τὸ κείμενον τοῦ ὑπομνήματος δὲν ἀποτελεῖ σειράν, ἀλλ' εἶναι γραμμένον ἀπὸ ἕνα συγγραφέα, ἀκολουθοῦντα τὰς ἀρχὰς τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Ἐν τούτοις δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις περὶ τῆς ταυτίσεως τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ μὲ τὸν Διόδωρον, πολὺ περισσότερον μάλιστα καθ' ὅσον φέρει τὸ ὄνομα ἄλλου συγγραφέως εἰς τὸν κώδικα ὁ ὁποῖος τὸ διατηρεῖ Paris. Coisl. 275. Ὁ τίτλος του εἶναι *Ὑπόθεσις καὶ ἑρμηνεία τοῦ Ψαλτηρίου τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα ψαλμῶν ἀπὸ φωνῆς Ἀναστασίου μητροπολίτου Νικαίας*. Τὸ «ἀπὸ φωνῆς» σημαίνει ἀπὸ τὸ κήρυγμα ἢ τὴν διδασκαλίαν, ὅθεν φαίνεται ὅτι τὸ κείμενον διετηρήθη βραχυγραφικῶς ἀπὸ μαθητήν. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ καθορισθῆ ποῖος ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μητροπολίας Νικαίας, τοὺς φέροντας τὸ ὄνομα Ἀναστάσιος, ἐννοεῖται ὡς συγγραφεύς.

Ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ Σουΐδα καὶ τὴν πληροφορίαν τοῦ Λεοντίου ὅτι ὁ Διόδωρος ἔγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὰς Γραφὰς γενικῶς[23], θὰ ἠδύνατο νὰ συναχθῆ ὅτι οὗτος εἶχεν ἑρμηνεύσει τὸ σύνολον τῆς Γραφῆς ἢ τουλάχιστον τὸ σύνολον τῶν μεγάλων συγγραμμάτων αὐτῆς. Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ Σουΐδα ἀπουσιάζει μνεία περὶ ὑπομνημάτων εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου. Θὰ ἦτο φυσικὰ παράδοξον νὰ εἶχε παραλείψει τοιοῦτον ἔργον ὁ Διόδωρος, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν μαρτυρεῖται ὅτι δὲν τὸ παρέλειψεν. Ὁ Ἱερώνυμος μνημονεύει ὑπομνήματα «εἰς τὸν Ἀπόστολον»[24] καὶ μερικὰ ἄλλα, μὲ τὰ ὁποῖα ὑπενθυμίζεται ἡ ρητορικὴ τεχνικὴ τοῦ Εὐσεβίου Ἐμέσης.

21. Λειψία, 1772–1773. Τὰ τοῦ Διοδώρου PG 33, 1561–1588.
22. PG 33, 1587–1628.
23. *Σχόλια* 4,3. PG 86/1, 1221.
24. *De vir. illustribus* 119.

Ἐξ ἄλλου ὁ Ἱερώνυμος μνημονεύει καὶ συγκεκριμένα ὑπομνήματα εἰς ἐπιστολάς του, ὡς εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους καὶ εἰς τὴν Α΄ πρὸς Θεσσαλονικεῖς[25]. Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἑρμηνείαν εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους εὑρέθησαν εἰς Σειρὰν ὑπὸ τοῦ K. Staab καὶ ἐδημοσιεύθησαν.

Ὁ Φώτιος[26] διατηρεῖ πληροφορίαν τοῦ Ἡρακλειανοῦ Χαλκηδόνος, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Διόδωρος εἶχε συντάξει ἔργον *Κατὰ Μανιχαίων*, ἀποτελούμενον τουλάχιστον ἀπὸ 25 βιβλία καὶ στρεφόμενον ἐναντίον τοῦ Adda, μαθητοῦ τοῦ Μάνητος. Μνημονεύει ἐπίσης ἔργον *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* προφανῶς κατὰ τῶν Πνευματομάχων[27].

Ὁ Θεοδώρητος ἀναφέρει ἔργον –ἢ ἴσως πολλὰ ἔργα– κατὰ Φωτεινοῦ, Μαλχίωνος, Σαβελλίου καὶ Μαρκέλλου, εἰς τὸ ὁποῖον καταπολεμοῦνται αἱ μοναρχιανικαὶ ἀντιλήψεις[28].

Ὁ Λεόντιος διατηρεῖ παραθέματα ἀπὸ ἔργον του *Κατὰ Συνουσιαστῶν*, εἰς τὸ ὁποῖον κατεπολέμει ἀντιλήψεις τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ διετύπωνε χριστολογικὰς ἀπόψεις ὁδηγούσας εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου[29].

Ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Διόδωρον κρίνει δύο βιβλία του τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχεν ἀποστείλει. Δὲν δίδει τοὺς τίτλους των, ἀλλὰ δηλώνει ὅτι ἀναφέρονται εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἀληθείας. Τὸ ἓν ἦτο βραχὺ καὶ εἰς ἐρωταποκρίσεις, τὸ ἄλλο ἦτο ἐκτενὲς καὶ ρητορικόν. Ὁ Βασίλειος ἐπήνεσε τὸ πρῶτον καὶ ἐφάνη ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὸ δεύτερον. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ταῦτα συμπίπτουν μὲ βιβλία ἀπαντῶντα εἰς τοὺς ὡς ἄνω καταλόγους[30].

Τὸ μόνον θεολογικὸν ἔργον τοῦ Διοδώρου, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον γνωρίζομεν κάπως καλύτερα χάριν εἰς τὸν Φώτιον[31] εἶναι τὸ καὶ ὑπὸ τοῦ Σουΐδα ἀναφερόμενον *Κατὰ ἀστρονόμων, ἀστρολόγων καὶ εἱμαρμένης*. Ἀποτελούμενον ἀπὸ ἑπτὰ βιλβία, κατεφέρετο ἐναντίον τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἡ μοῖρα τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων καθορίζεται διὰ τῆς κινήσεως τῶν ἄστρων, ἐπέκρινεν ἰδιαιτέρως τὸν Βαρδεσάνην καὶ τοὺς ὀπαδούς του καὶ ὑπερήσπιζε τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν θείαν πρόνοιαν.

Ὁ A. Harnack ἀπέδωσεν εἰς τὸν Διόδωρον τὰ ψευδιουστίνεια ἔργα *Ἀποκρίσεις πρὸς Ὀρθοδόξους, Ἐρωτήσεις χριστιανικαὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, Ἐρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς τοὺς Χριστιανούς, Ἀνατροπὴ δογμάτων τινῶν ἀριστοτελικῶν*. Τὰ κείμενα ταῦτα ἐξητάσθησαν εἰς τὸ περὶ ἀπολογητῶν κεφάλαιον τοῦ προηγουμένου τόμου Γ΄, ὅπου καὶ ἐπιθανολογήθη ἡ προέλευσίς των.

25. *Epist.* 48, 3. *Epist.* 119, 4.
26. *Μυριόβιβλος* 25.
27. *Μυριόβιβλος* 102.
28. *Αἱρετικῆς κακομυθίας* 2, 11.
29. *Κατὰ Νεστορ. καὶ Εὐτυχ.* 3. PG 86/1, 1385–1388.
30. *Ἐπιστολὴ* 135 γραφεῖσα τὸ 373.
31. *Μυριόβιβλος* 223. Διατηροῦνται ἐδῶ καὶ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου.

*Διδασκαλία*

Ἂν καὶ ὁ Δωρόθεος εἶναι ὁ πενιχρότερον διατηρούμενος ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῆς κλασικῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς μέγας θεολόγος, ἔχομεν καλὴν σχετικῶς γνῶσιν τῶν ἑρμηνευτικῶν καὶ θεολογικῶν ἀπόψεών του, λόγῳ τῆς ὑπ' ἄλλων χρήσεως αὐτῶν, εἴτε μαθητῶν του εἴτε ἀντιπάλων τῶν μαθητῶν του.

Εἰς τὸ τριαδικὸν πρόβλημα ἠκολούθει τὴν μετριοπαθῆ ὀρθόδοξον γραμμήν, τὴν ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν καὶ τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας ἐκπροσωπουμένην. Διὰ τοῦτο κατεδίκαζε τὰς ἀπόψεις τῶν Μοναρχιανῶν καὶ τῶν Ἀρειανῶν καὶ κατεπολεμεῖτο ὑπ' αὐτῶν. Οἱ Ἀρειανοὶ ἦσαν ὁ πρῶτοι ἀσχοληθέντες μὲ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν συγγραμμάτων του, ἐνῷ ἀκόμη καὶ ὁ Ἱερώνυμος μὲ τὸ πενιχρὸν περὶ αὐτοῦ σημείωμα παρουσιάζεται δυσμενῶς διατεθειμένος εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὅλης ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἔναντι τῆς Ἀντιοχείας.

Τὴν χριστολογίαν του δέ, ὅπου ἐμφανίζει προσωπικὰς ἀπόψεις, διεμόρφωσε κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ Ἀπολιναρίου ὑποστηρίζων τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ἀκεραίαν μορφήν της, διὸ καὶ προεκάλεσε τὴν πολεμικὴν τοῦ Τιμοθέου, μαθητοῦ τοῦ Ἀπολιναρίου, διατυπωθεῖσαν εἰς τὸ δοκίμιον *Συλλογιστικὸς Λόγος κατὰ Διοδώρου*.

Περὶ τῶν ἐν προκειμένῳ ἀπόψεων τοῦ Διοδώρου ἔχομεν δύο ἐκθέσεις· τὴν παλαιόθεν γνωστὴν ἀπὸ τοῦ Λεοντίου, ἡ ὁποία εἶναι χωριστικὴ καὶ προνεστοριανική, καὶ τὴν ἀπὸ τὸ *Ὑπόμνημα εἰς τοὺς ψαλμοὺς* «ἀπὸ φωνῆς Ἀναστασίου» προσφάτως γνωσθεῖσαν, ἡ ὁποία εἶναι ἑνωτικὴ ὀρθόδοξος[32]. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸ ἴδιον πρόσωπον καὶ αἱ δύο ἀπόψεις καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ γνησία ἢ ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη· ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ Λεοντίου εἰκών, βάσει τοῦ ἔργου *Κατὰ Συνουσιαστῶν* τοῦ ὁποίου οὗτος παραθέτει ἀποσπάσματα, εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν ὅλην γνώμην τῆς ἀρχαιότητος περὶ τῆς χριστολογίας τοῦ Διοδώρου, ἡ δὲ ἑρμηνεία ἐκείνη εἰς τοὺς Ψαλμοὺς δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι εἶναι τοῦ Διοδώρου, τὴν εἰκόνα τοῦ Λεοντίου πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς γνησίαν.

Κατὰ τὸν Διόδωρον ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ἐκ τῆς Μαρίας προελθὼν υἱὸς τοῦ Δαβὶδ δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελοῦν τὸ ἴδιον πρᾶγμα. «Τέλειος πρὸ αἰώνων ὁ Υἱός, τέλειον τὸν ἐκ Δαβὶδ ἀνείληφεν, Υἱὸς Θεοῦ υἱὸν Δαβίδ. Ἐρεῖς μοι· δύο οὖν υἱοὺς κηρύττεις; Δύο υἱοὺς Δαβὶδ οὐ λέγω, μὴ γὰρ εἶπον τὸν Θεὸν Λόγον υἱὸν Δαβίδ· ἀλλ' οὐδὲ δύο υἱοὺς τοῦ Θεοῦ κατ' οὐσίαν λέγω, μὴ γὰρ δύο φημὶ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ

32. Κυρίως εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ψαλμοῦ 109, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ μεσσιανικόν.

οὐσίας, τὸν πρὸ αἰώνων Θεὸν Λόγον λέγων κατῳκηκέναι ἐν τῷ ἐκ σπέρματος Δαβίδ»[33]. Δὲν εἶναι δύο υἱοὶ ὁμοούσιοι, ἐφ' ὅσον δὲν λέγει δύο υἱοὺς τοῦ Δαβὶδ οὔτε δύο υἱοὺς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δύο χωρισταὶ ὀντότητες, δύο χωριστοὶ υἱοί, τῶν ὁποίων ὁ εἷς, ὁ προαιώνιος, ἀνέλαβε τὸν ἄλλον. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Θεὸς Λόγος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν Μαρίαν ὡς Υἱός. Ὁ Θεὸς Λόγος δὲν ὑπέμεινε δύο γεννήσεις, μίαν προαιώνιον καὶ ἄλλην πρόσφατον, ἀφοῦ ἄλλωστε «θνητὸς θνητὸν γεννᾷ κατὰ φύσιν, καὶ σῶμα τὸ ὁμοούσιον»[34]. Ἀφοῦ ὅμως οἱ δύο εἶναι ἡνωμένοι, εἶναι δυνατὸν καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ νὰ ὀνομασθῇ υἱὸς τοῦ Δαβὶδ καὶ ὁ ἐκ Μαρίας υἱὸς νὰ ὀνομασθῇ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

Ἡ σχετικὴ ὁρολογία τοῦ Διοδώρου εἶναι «ἀνάληψις» καὶ «κατοίκησις». Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀνέλαβε τὸν υἱὸν τῆς Μαρίας ἢ κατῴκησεν εἰς τὸν υἱὸν τῆς Μαρίας. Ὅθεν ἡ Μαρία οὐσιωδῶς εἶναι ἁπλῶς ἀνθρωποτόκος, δύναται ὅμως καταχρηστικῶς νὰ ὀνομασθῇ καὶ Θεοτόκος ὡς φιλοξενήσασα τὸν Θεὸν Λόγον. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος ἀνεμίχθη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Διοδώρου. Τὸ 438 ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας παρακληθεὶς ἀπὸ τὸν ἐκ Συρίας ἀρχιμανδρίτην Μάξιμον νὰ διατυπώσῃ τὴν κρίσιν του περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Διοδώρου καὶ τοῦ Θεοδώρου ἐπὶ τοῦ συζητουμένου προβλήματος, ἀπήντησε δι' ἀντιρρητικοῦ δοκιμίου του κατὰ τῶν δύο ἀνδρῶν ὅτι, ἀφοῦ ἐνέκυψε εἰς τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἔγραψαν περὶ τῆς σαρκώσεως τοῦ Μονογενοῦς, μᾶλλον δὲ «κατὰ τῆς σαρκώσεως», ἐπέλεξε πρὸς κρίσιν ὡρισμένα κεφάλαια βάσει τῶν ὁποίων ἀνεγνώρισεν αὐτοὺς ὡς προδρόμους τοῦ Νεστορίου[35]. Προφανῶς ὁ Κύριλλος συνεκέντρωσε τὴν προσοχήν του κυρίως εἰς τὰ κείμενα τοῦ Θεοδώρου.

Ἀργότερα ὡρισμέναι θέσεις τοῦ Διοδώρου κατεδικάσθησαν ὑπὸ συνόδων, ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 429 καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ τὸ 508 καὶ τὸ 509. Ἀλλὰ ἡ ε' οἰκουμενικὴ σύνοδος (553), φανεῖσα εὐμενεστέρα, δὲν τὸν συμπεριέλαβεν εἰς τὴν καταδίκην τῶν Τριῶν Κεφαλαίων.

## ΑΚΑΚΙΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Συμφώνως πρὸς ἐνδείξεις ἐκ μέρους τῶν ἱστορικῶν πηγῶν ὁ Ἀκάκιος ἀπέθανε ὑπερεκατοντούτης περὶ τὸ 436, ὑπολογίζεται δὲ κατόπιν τούτου ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 332. Εἰσήχθη ὡς μοναχὸς εἰς μονὴν ἱδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου εἰς τὴν κωμόπολιν Γίνδαρον πλησίον

33. *Κατὰ Συνουσιαστῶν* PG 33, 1560A.
34. *Κατὰ Συνουσιαστῶν* PG 33, 1560C–1561A.
35. PG 77, 336.

τῆς Ἀντιοχείας, ἀργότερον δὲ διέπρεψεν ὡς ἡγούμενος ἄλλης μονῆς πλησίον τῆς συριακῆς Βεροίας.

Ὁ σύνδεσμός του μὲ τὸν Μελέτιον τὸν ἔφερεν εἰς ἐπαφὴν καὶ μὲ τὸν Μέγαν Βασίλειον μετὰ τοῦ ὁποίου ἀντήλλαξεν ἐπιστολάς. Ὅταν αἱ ἀρειανικαὶ ἀρχαὶ ἐλεηλάτησαν καὶ ἐπυρπόλησαν τὴν μονήν του, ὁ Βασίλειος ἔγραψε πρὸς αὐτὸν καὶ τοὺς συνοδούς του παραμυθητικὴν ἐπιστολήν, διαβεβαιῶν αὐτοὺς ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς ἐπιγείου κατοικίας των ἡτοίμασε δι' αὐτοὺς τὴν οὐράνιον καὶ δηλῶν ὅτι εὐχαρίστως θὰ τοὺς ἐδέχετο πρὸς φιλοξενίαν, ἂν τὸ ἐπεθύμουν. Εἶχεν ἐπίσης προσωπικὴν γνωριμίαν καὶ ἀλληλογραφίαν μὲ τὸν Ἐπιφάνιον Κύπρου, ὅστις συνέταξε τὸ *Πανάριον* κατόπιν αἰτήσεως αὐτοῦ καὶ τοῦ συναδέλφου του Παύλου[36].

Τὸ ἔτος 378, διαθέτων «πολὺ τὸ κλέος ἐν βίῳ», κατὰ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον[37], ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Μελετίου ἐπίσκοπος τῆς συριακῆς Βεροίας, ὅπου παρέμεινεν ἀρχιερατεύων ἐπὶ 58 ἔτη. Ἡ ἀποστολή του εἰς Ρώμην, ἡ ὁποία ἔγινεν εὐθὺς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Μελετίου πρὸς ἄρσιν τοῦ ἀντιοχειανοῦ σχίσματος, ἀπέτυχεν. Μετέσχεν ἀκολούθως ἐνεργῶς εἰς τὰς ἐργασίας τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ αὐτὸς ὡς καὶ ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ ἦσαν οἱ χειροτονήσαντες τὸν Φλαβιανὸν ὡς ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, ὅπερ τοῦ ἐστοίχισεν ἐπὶ δεκαετίαν τὴν διακοπὴν τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν Δύσιν.

Γεμᾶτος ἀγάπην καὶ φιλανθρωπίαν, διετήρει πάντοτε ἀνοικτὸν τὸ ἐπισκοπεῖον του, ὥστε ἐντόπιοι καὶ ξένοι νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸν ἴδουν ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν. Εἰρηνικὸς ἐν παντί, ἐφάνη εἰς μίαν περίπτωσιν ἀπερίσκεπτος, αὐτὴ δὲ ἠμαύρωσεν ὅλην τὴν εἰκόνα περὶ τῆς προσωπικότητός του[38]. Πρόκειται περὶ τῆς στάσεως τὴν ὁποίαν ἐτήρησεν ἔναντι τοῦ Χρυσοστόμου. Προερχόμενος ἀπὸ τοὺς ἀντιοχειανοὺς κύκλους καὶ συνδεόμενος μὲ τὸν Μελέτιον καὶ τὸν Φλαβιανὸν Ἀντιοχείας, ἦτο φυσικῶς κατ' ἀρχὴν φιλικὸς πρὸς τὸν Χρυσόστομον. Ἀλλὰ κατὰ τὸ 403, ἐνῷ μετέβαινεν ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς φίλος, μετεβλήθη εἰς ἐχθρόν του, δυσαρεστηθεὶς κατ' αὐτοῦ ἀπὸ ἀσήμαντον ἀφορμήν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου ἔκθεσιν τῶν πραγμάτων[39], παρατηρήσας κατὰ τὴν ἄφιξίν του ὅτι ἐδόθη εἰς αὐτὸν δωμάτιον εὐτελέστερον τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι εἶχον φθάσει πρὸ αὐτοῦ, ἐξέλαβε τοῦτο ὡς σκόπιμον ὑποτίμησίν του καὶ ἐνώπιον πολλῶν ἄλλων ἔκαμε τὴν δήλωσιν, «ἐγὼ αὐτῷ ἀρτύω χύτραν». Οὕτως εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν σύνοδον Ἐπὶ Δρῦν ἐτήρησε καταδικαστικὴν στάσιν ἔ-

36. *Ἐπιστολή*, PG 41, 156-157.
37. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 12,5, PG 146, 761B.
38. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 7,28. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,23.
39. *Διάλογος* 6, PG 47, 21.

ναντι τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς ἔπραξε καὶ κατὰ τὴν συνέχειαν τῶν γεγονότων.

Ἀφοῦ ἔπειτα μετέσχεν εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ Πορφυρίου ὡς πατριάρχου Ἀντιοχείας, προσεπάθησεν ἐν συνεχεία νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ ἀστόχημα συνεργῶν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μνήμης τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τῆς ἐγγραφῆς τοῦ ὀνόματός του εἰς τὰ δίπτυχα, ὅπερ ἐπραγματοποιήθη εἰς μὲν τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 414 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξάνδρου, εἰς δὲ τὰς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας ὀλίγον ἀργότερα.

Λόγῳ γήρατος δὲν ἠδυνήθη νὰ μετάσχῃ τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου τὸ 431, ἀλλὰ μετέσχεν ἀκολούθως εἰς τὰς θεολογικὰς συζητήσεις αἱ ὁποῖαι κατέληξαν εἰς τὸν ἑνωτικὸν τύπον τοῦ 433. Εἷς τῶν χωρεπισκόπων του, ὁ Βαλαῖος, τοῦ ἀφιέρωσε πέντε ποιητικὰ ἐγκώμια εἰς τὴν συριακήν.

Ἀπὸ τὴν πλουσίαν, ὡς φαίνεται, ἐπιστολογραφίαν του σώζονται ὀλίγα δείγματα, ἀνήκοντα εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον τοῦ βίου του. Πρῶτον εἶναι μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, διὰ τῆς ὁποίας συνιστᾷ εἰρήνην εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις ἀπὸ πνεῦμα εὐμενείας πρὸς τὸν Νεστόριον, σωζομένη ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί[40]. Δύο ἐπιστολαί του πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἱεραπόλεως Ἀλέξανδρον, νεστοριανόν, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀναμενομένην συμφωνίαν μεταξὺ Κυρίλλου καὶ Ἀντιοχειανῶν, σώζονται λατινιστί[41].

Νόθος εἶναι μία *Ἔκθεσις πίστεως*, διατηρηθεῖσα λατινιστί, ἐφ' ὅσον ἀναφέρει τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ὡς ἤδη ἀποθανόντα[42].

## ΑΝΤΙΟΧΟΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ

Ὁ Ἀντίοχος, παρὰ τὴν ἄλλην προσφοράν του εἰς τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἐπίσης κυρίως γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀρνητικήν του στάσιν ἔναντι τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Διατελῶν ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδος, τῆς Νοτίου Φοινίκης, κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ δ' αἰῶνος, ἀπέκτησε μεγάλην φήμην διὰ τὴν εὐφράδειαν καὶ πειστικότητα τῶν λόγων του, ἐκ τῆς ὁποίας ἔλαβε τὸ ἐπώνυμον «Χρυσόστομος»[43], πρὶν τοῦτο ἀπονεμηθῇ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν εἰς τὸν Ἰωάννην Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ ῥητορικά του προσόντα συνετέλεσαν, ὥστε νὰ προσκαλῆται ὡς ἐπισκέπτης ὁμιλητὴς εἰς μεγάλα κέντρα, καὶ δὴ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἐπεδίωκε καὶ ὁ ἴδιος. Αὐτὴ

40. PG 77, 99–102.
41. PG 84, 647–648. 658–660.
42. PG 84, 851–854.
43. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8, 10.

ἡ δραστηριότης τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συγκεντρώσῃ ἀρκετὰ χρήματα, ἀλλ' ἐπέτρεψε καὶ εἰς ἄλλους νὰ τὸν κατηγορήσουν διὰ φιλαργυρίαν[44].

Ἦτο ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους παράγοντας τῆς διώξεως τοῦ Ἰωάννου *Χρυσοστόμου, μετασχὼν* εἰς τὴν σύνοδον Ἐπὶ Δρῦν (404) καὶ εἰς τὰς διαβουλεύσεις αἱ ὁποῖαι ὡδήγησαν εἰς τὰς δύο ἐξορίας του. Ἀπέθανεν ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου ἀκόμη, ἤτοι τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 408.

Εν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸ πρόσωπόν του κρίσεις τῶν ἀρχαίων, αἱ περὶ τῶν ἔργων του κρίσεις εἶναι πολὺ εὐμενεῖς, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ὀλίγα μόνον λείψανα αὐτῶν σώζονται. Ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης[45] μνημονεύει δύο ἀπολεσθέντα ἔργα· ἤτοι τὸ *Κατὰ φιλαργυρίας* εἰς ἐκτενῆ τόμον καὶ τὴν πλήρη κατανύξεως ὁμιλίαν *Περὶ θεραπείας τοῦ τυφλοῦ*.

Δύο ὁμιλίαι *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ* εὑρέθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Chr. Martin. Ἀπὸ αὐτὰς προέρχονται τεμάχια, τὰ ὁποῖα παρατίθενται εἰς παλαιὰ συγγράμματα[46], ὡς τοῦ Θεοδωρήτου καὶ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου, καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου Χαλκηδόνος[47]. Ὁ πάπας Γελάσιος, πλὴν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰς ὁμιλίας αὐτάς, παραθέτει καὶ δύο τεμάχια ἀπὸ λόγον τοῦ Ἀντιόχου *Κατὰ Ἰουδαίων περὶ πάσχα*[48].

Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως πρὸς τὰς βασιλίσσας*[49] διατηρεῖ ἓν παράθεμα περιέχον τὸν ὅρον «Θεοτόκος» καὶ ὁ Φώτιος ἓν ἄλλο προερχόμενον ἀπὸ τὸν Ἐφραίμιον Ἀντιοχείας *καὶ περιέχον μίαν χρονολογικὴν πρότασιν*[50].

Βάσει μαρτυριῶν τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου[51] καὶ Σειρῶν τοῦ ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ Haidacher ψευδοχρυσοστόμειος ὁμιλία περὶ δημιουργίας τῆς ψυχῆς τοῦ Ἀδὰμ καὶ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν δὲν συμπεριέλαβον εἰς τὴν ἔκδοσίν των οἱ Μαυρισταὶ– ἑπομένως οὔτε ὁ Migne–, ἐνῶ τὴν συμπεριέλαβεν εἰς τὴν ἰδικήν του ὁ Savile[52]. Ἀλλὰ ὁ J. Zellinger μὲ βάσιν ἄλλας μαρτυρίας τὴν ἀποδίδει εἰς τὸν Σεβηριανὸν Γαβάλων[53].

## ΣΕΒΗΡΙΑΝΟΣ ΓΑΒΑΛΩΝ

Εἶναι καὶ αὐτὸς εἷς τῶν ἱεραρχῶν ἐκείνων τῶν ὁποίων τὴν μνήμην διετήρησεν ἡ ἱστορία κυρίως ἐκ τῆς ἀρνητικῆς στάσεώς των ἔναντι τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ κατὰ τὰ ἄλλα παραμένουν ὀλίγον

44. Σωκρατους, 6,11. Ισιδωρου Πηλουσιωτου, 1, 152.
45. *De vir. illustribus* 20.
46. *Διάλογος* 2, PG 83, 205.– *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 1,1, PG 86/1, 1316.
47. Mansi, 7, 469 ἑ.
48. Ἐκδ. Thiel, 551. 552. 557.
49. PG 76, 1213.
50. *Μυριόβιβλος* 229.
51. PG 86/2, 2044.
52. 5, 648–653.
53. *Die Genesishomilien des Bischofs Severian von Gabala* Münster 1916. 40–47.

πολὺ ἄγνωστοι. Θὰ ἠδυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν ἀκριβολογοῦντες καὶ διὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον δι' αὐτόν, ὅτι ἡ μνήμη του ἠμαυρώθη λόγῳ τῆς στάσεως ἐκείνης· ἐνῶ ἤξιζε καλυτέρας μνήμης.

Ἐπίσκοπος Γαβάλων, πολίχνης κειμένης πλησίον τῆς Λαοδικείας τῆς Συρίας, διεκρίνετο διὰ τὴν εὐρεῖαν μόρφωσιν καὶ τὴν εὐφράδειαν[54]. Φαίνεται ὅτι αἱ φιλοδοξίαι του δὲν ἠδύναντο νὰ τὸν κρατήσουν εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῶν Γαβάλων, ἀλλὰ τὸν ὤθουν πρὸς τὴ πρωτεύουσαν, ἀπὸ ὅπου ἡ φήμη τῆς ἐπιτυχίας ἄλλων ἐπισκεπτῶν ἱεραρχῶν εἶχε φθάσει εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν. Ἂν καὶ εἶχε τραχεῖαν προφοράν, διέθετεν εὐχέρειαν λόγου καὶ ἦτο πειστικός, διὸ καὶ ἐπέτυχε περισσότερον ἄλλων. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἐνεπιστεύετο τόσον πολύ, ὥστε ὄχι μόνον τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ὁμιλῇ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του εἰς περιοδείαν ἀνὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν περιοδείαν, ἀντελήφθη ὅτι αὐτὸς δὲν εἰργάζετο διὰ τὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ διὰ νὰ ἑλκύσῃ τὴν συμπάθειαν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Κατόπιν πάντως μεσολαβήσεως τῆς αὐτοκρατείρας Εὐδοξίας αἱ σχέσεις τῶν δύο ἱεραρχῶν ἀποκατεστάθησαν πλήρως (401).

Βραδύτερον ἡ Εὐδοξία, παρατηροῦσα τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν εὐελίκτων ἐπισκόπων τοῦ τύπου τοῦ Σεβηριανοῦ καὶ τῶν αὐστηρῶν τοῦ τύπου τοῦ Χρυσοστόμου, προετίμα ὁπωσδήποτε τὸν πρῶτον. Οὗτος εἰς τὴν Ἐπὶ Δρῦν σύνοδον ὑπῆρξεν εἷς τῶν κυρίων ἐπικριτῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ εἰς ὁμιλίαν του πρὸς τὸ ποίμνιον ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐδικαιολόγησε τὴν ἐπικειμένην ἔκπτωσιν αὐτοῦ[55]. Ὁ Παλλάδιος βεβαιώνει ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ ἐξορίστου Χρυσοστόμου ἀπὸ τὴν Κουκουσὸν εἰς Πιτυοῦντα τοῦ Πόντου ὠφείλετο εἰς παραστάσεις τοῦ Σεβηριανοῦ[56], ὅπερ δεικνύει ὅτι οὗτος ἐφοβεῖτο τὴν ἐγγύτητα τῆς Κουκουσοῦ πρὸς τὰ κλίματα τῆς Ἀντιοχείας.

Ὁ Σεβηριανὸς ἀπέθανεν ἐπὶ Θεοδοσίου Β', ὁ ὁποῖος ἦτο υἱός του ἐκ βαπτίσματος, ἄρα μετὰ τὸ 408, ἀλλ' ὄχι πολὺ μετ' αὐτό. Ἤξιζε καλυτέρας τύχης ἀπὸ ἐκείνην τὴν ὁποίαν παρεσκεύασεν εἰς ἑαυτὸν διὰ τῆς πολιτικῆς του κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου, διότι διέθετε θετικὰ προσόντα.

Ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης[57] εἶχεν ἀναγνώσει ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Σεβηριανοῦ Ἑρμηνείαν τῆς πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῆς καὶ ὁμιλίαν εἰς τὸ βάπτισμα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανίων.

Καὶ ἡ μὲν ἑρμηνεία αὐτὴ ἔχει χαθῆ, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀπετέλει

54. Σωκρατους, 6,11. Σωζομενου 8,10.
55. Σωκρατους 6,16. Σωζομενου 8, 18.
56. *Διάλογος* 11.
57. *De viris illustribus* 21.

τμῆμα ἑνὸς συνολικοῦ *Ὑπομνήματος εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου*, τοῦ ὁποίου σώζονται πολυάριθμα ἀποσπάσματα[58]. Τὸ ὑπόμνημα ὑφίστατο εἰς δύο παραλλαγάς, τῶν ὁποίων ἡ μία παραθέτει τὸ ἀποστολικὸν κείμενον ἀπ' εὐθείας, ἡ δὲ ἄλλη παραφραστικῶς. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ἡ μία παραλλαγὴ ἀπετέλει ὑλικὸν διδασκαλίας εἰς θεολογικὴν σχολήν, ἡ δὲ ἄλλη ἀπετέλει ὑλικὸν κηρύγματος ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος. Ἀκολουθεῖ τὴν ἀντιοχειανὴν μέθοδον ἑρμηνείας καὶ ὑπενθυμίζει εἰς πολλὰ τὸν Διόδωρον Ταρσοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πιθανῶς διδάσκαλός του.

Η ἑρμηνεία του χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰς θεολογικὰς ἐπεκτάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς δογματικὰ θέματα, πάντοτε σχεδὸν μὲ τάσεις πολεμικῆς κατὰ παλαιῶν ἢ νέων αἱρέσεων, ὡς οἱ Βαλεντινιανοί, οἱ Μαρκιωνῖται, οἱ Δοκηταί. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ τριαδικὸν πρόβλημα μὲ ἔντονον πολεμικὴν κατὰ τῶν Σαβελλιανῶν ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς καὶ τῶν Ἀρειανῶν ἀπὸ τῆς ἄλλης. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀναφοραὶ εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν Ἀπολιναριστῶν. Παρατηροῦμεν τὴν ἰδίαν τάσιν καὶ εἰς τας ὁμιλίας του.

Κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Γενναδίου καὶ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ὁ Σεβηριανὸς ἦτο διαπρεπὴς καὶ περιζήτητος ῥήτωρ. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ὁμιλητική του παραγωγὴ ὑπῆρξεν ἐκτενὴς καὶ ἀξιόλογος, ἀλλὰ δὲν ὑφίσταται αὐτοτελὴς συλλογὴ ὁμιλιῶν του σήμερον. Ἀπὸ ὡρισμένας ὁμιλητικὰς ἑνότητας ὅμως, αἱ ὁποῖαι διατηροῦνται εἴτε ἑλληνιστὶ εἴτε εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις, ἄλλαι ὑπὸ τὸ ὄνομά του καὶ ἄλλαι ὑπὸ ξένα ὀνόματα, κυρίως δὲ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καταφαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μία γενικὴ συλλογή, ἀποτελουμένη ἀπὸ ἐπὶ μέρους τμήματα.

Εἰς κάποιαν ἱστορικὴν στιγμὴν ἡ συλλογὴ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον συνεδέθη μὲ τὰς συλλογὰς ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου, λόγω τοῦ ὅτι ὅλαι ἐφυλάσσοντο εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἔκτοτε ἐχάθη ὁ τίτλος τοῦ Σεβηριανοῦ καὶ αἱ ὁμιλίαι του, αἱ ὀλίγαι ἐκ πολλῶν διασωθεῖσαι, ἐφέροντο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου ἢ καὶ ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα.

Παλαιότερα εἶχε διακρίνει μερικὰς ὁμιλίας ὁ L. E. Dupin, μεθοδικη ὅμως ἔρευνα διὰ τὴν ἀνάσυρσιν ὁμιλιῶν τοῦ Σεβηριανοῦ εἰς τὸ φῶς ἤρχισεν ἀπὸ ἑβδομηκονταετίας μὲ τὸ προδρομικὸν ἔργον τοῦ J. Zellinger καὶ προεχώρησε βραδέως διὰ τοῦ ἔργου τῶν B. Marx, D. Altendorf καὶ ἄλλων. Τὰ εὑρήματα τούτων ἀναφέρονται εἰς τοὺς κατα λόγους τῶν J. A. de Aldama καὶ M Geerard[59]. Οὕτως ἔχει ἤδη σχη

58. K. Staab, *Pauluskommentare* 213-351.

59. *Repertorium Pseudochrysostomicum*, Paris 1965.- *Clavis Patrum Graecorum*, Turnhout 1974.

τῶν ὁποίων δεχόμεθα τὰς ἐπὶ τῶν κάτωθι ὁμιλιῶν. *Ὅτι εἷς ὁ νομοθέτης Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, Εἰς τὸν ἄσωτον υἱὸν καὶ περὶ μετανοίας, Περὶ πίστεως*, σωζομένης καὶ εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν, *Εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, Πῶς ὁ Ἀδὰμ ἔλαβε ψυχὴν καὶ περὶ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ, Εἰς τὸ τίς ἐξ ὑμῶν ἕξει φίλον, Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*, ἐκδιδομένης μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ ψευδοευσεβίου Ἀλεξανδρείας[68].

Ἀπὸ τὴν ἔρευναν τοῦ B. Marx προέκυψεν ἡ βεβαιότης περὶ τῆς σεβηριανικῆς πατρότητος ἐπὶ τῶν ὁμιλιῶν *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, Εἰς τὸ ᾄσατε τῷ Κυρίῳ ᾆσμα καινόν, Εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ τυφλοῦ, Εἰς τὸ ἐθαύμασαν οἱ Ἰουδαῖοι λέγοντες, πῶς οἶδε γράμματα μὴ μεμαθηκώς, Εἰς τὴν Χαναναίαν καὶ εἰς τὸν Φαραώ, Εἰς τὸ οὐχ ὃ ἐγὼ θέλω, Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Κυρίου καὶ τὸν Νιπτῆρα, Περὶ μετανοίας καὶ εἰς τὸν Ἡρώδη, Εἰς τὰς θυσίας τοῦ Κάϊν καὶ εἰς τὰ δῶρα τοῦ Ἄβελ*[69].

Ἄλλαι ὁμιλίαι ἀπεδόθησαν ἠτιολογημένως εἰς τὸν Σεβηριανόν· ὑπὸ τοῦ Ch. Martin ἡ *Περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως*, ὑπὸ τοῦ Altendorf ἡ *Ἀπόδειξις ὅτι τὴν εἰκόνα καθ' ὁμοίωσιν ἔρριψεν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος διὰ τῆς παρακοῆς* καὶ ἡ *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ὑπὸ τοῦ Wenger ἡ *Εἰς τὸν Νιπτῆρα* καὶ ὑπὸ τοῦ Aubineau ἡ *Εἰς τὸν Ἑκατόνταρχον καὶ Κατὰ Μανιχαίων καὶ Ἀπολιναρίου*[70].

Διὰ τῶν μνημονευθεισῶν ἐρευνῶν τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Σεβηριανοῦ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξίαν ἔφθασε νὰ ἐκπροσωπῆται ἀπὸ μίαν τεσσαρακοντάδα ὁμιλιῶν καὶ ὑπάρχει πιθανότης ὅτι προσεχῶς θὰ ἐμπλουτισθῇ περισσότερον. Αἱ ὁμιλίαι αὐταὶ δεικνύουν ὅτι παρὰ τὴν φυσικήν τάσιν του νὰ ἐκφράζεται ποιητικῶς, ρυθμικῶς καὶ ρητορικῶς, ὁ συγγραφεὺς ἔχει καὶ πλούσιον θεολογικὸν περιεχόμενον.

Ὁ Γεννάδιος μαρτυρεῖ ὅτι ἤδη ὑπῆρχον λατινικαὶ μεταφράσεις ὁμιλιῶν του καὶ σῴζονται ὡρισμένα κείμενά του εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν. Πάντως ἡ ὁμιλία *Περὶ κακοποιῶν πυθώνων* δὲν εἶναι ἔργον ἰδικόν του μεταφρασθέν, ἀλλὰ ὁμιλία τοῦ Πέτρου Χρυσολόγου γραφὲν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν[71]. Ὁ Σεβηριανὸς ἐπηρέασε τὴν ὁμιλητικὴν τοῦ Πέτρου Χρυσολόγου καὶ τοῦ Βίκτορος Καπούης εἰς τὴν Δύσιν.

Ἀπὸ τὰς 15 ὁμιλίας τὰς ὁποίας ἐξέδωσαν εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν οἱ Μεχιταρισταὶ γνήσιαι εἶναι αἱ ἐννέα πρῶται, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο σῴζονται καὶ ἑλληνιστί.

Λείψανα ὁμιλιῶν του σῴζονται ἐπίσης εἰς συριακήν, κοπτικὴν καὶ γεωργιανὴν μετάφρασιν.

68. Κατὰ σειράν: PG 56, 397–410.– 59, 627–636.– 60, 767–772.– 63, 543–550.– Savile 5, 648–653.– Martin, *Le Muséon* 48 (1935), 313–320.– PG 86, 525–536.

69. Κατὰ σειράν: PG 52, 773–792.– 55, 619–630.– 59, 599–610.– 59, 643–652.– 59, 653–664.– 59, 663–674.– 59, 713–720.– 59, 757–766.– 62, 719–722.

70. Κατὰ σειράν: PG 49, 323–336.– 56, 522–526.– 63, 933–938.– *Rev. Ét. Byz.*, Mél. Grumel II (1967), 219–234.– *Séverian de Gabala*, Paris 1982.

71. PG 65, 27–28.

## ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ

### ΒΙΟΣ

Ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένειαν περὶ τὸ 353. Σύγχρονος τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἐβάδισεν ἐπὶ μακρὸν παράλληλον μὲ αὐτὸν δρόμον. Μαθητεύσας πλησίον τοῦ Λιβανίου, ἐσκέπτετο ν' ἀκολουθήσῃ κοσμικὸν καὶ «χρηματιστικὸν βίον», ἀλλ' ἀπετράπη ἀπὸ τὸν Χρυσόστομον. Οὕτως ἐστράφη πρὸς τὸν βίον τῆς λιτότητος καί, πρὶν ἀκόμη συμπληρώσῃ τὸ εἰκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, προσῆλθεν εἰς τὸ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν Ἀσκητήριον, ὅπου ἐσπούδασεν ἁγίαν Γραφὴν καὶ θεολογίαν ὑπὸ τὸν Διόδωρον καὶ τὸν Καρτέριον μαζὶ μὲ τὸν Χρυσόστομον, μετὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ διαπρεπέστερος μαθητής των[1].

Ἀλλὰ ἀσκούμενος ἐκεῖ, ἐδοκίμασεν ἠθικὴν κρίσιν, θελχθεὶς ἀπὸ τὰ κάλλη κόρης καλουμένης Ἑρμιόνης, τὴν ὁποίαν εἶχε γνωρίσει κατ' ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν πόλιν καὶ προετίθετο νὰ νυμφευθῇ, διότι ἐνόμιζεν ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε ὅμοιον μὲ αὐτὴν ἐπὶ τῆς γῆς. Μετὰ δυσκολίας κατώρθωσε νὰ τὸν μεταπείσῃ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν «φιλόσοφον βίον» ὁ Χρυσόστομος[2], ἀπευθύνας εἰς αὐτὸν δύο ἐπιστολιμαίας πραγματείας[3].

Χειροτονηθεὶς πρεσβύτερος ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας Φλαβιανοῦ τὸ 383 εἰργάσθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ πολλὰ ἔτη, πλήρης ζήλου διὰ τὴν ἠθικὴν οἰκοδόμησιν τοῦ λαοῦ, τὴν στερέωσιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπεχωρίαζον ἀπὸ καιροῦ εἰς τὴν περιοχήν, τοῦ Ἀρειανισμοῦ μὲ ὅλας τὰς παραφυάδας του καὶ τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ. Ἀργότερα μετεκόμισεν εἰς τὴν Ταρσὸν πλησίον τοῦ διδασκάλου του Διοδώρου.

Ἀφ' ὅτου ἐτοποθετήθη ἐπίσκοπος εἰς τὴν Μοψουεστίαν τῆς Κιλικίας, τὸ 392, εἰργάσθη ἀόκνως ὑπὲρ τῆς ἐπαρχίας του καὶ ἔδωσεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκρίζωσιν τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἐθνισμοῦ. Εὕρισκεν ὅμως τὴν ἄνεσιν νὰ ἐπισκέπτεται κατὰ καιροὺς τὴν Ἀντιόχειαν, διὰ νὰ διδάσκῃ εἰς τὸ Ἀσκητήριον ὅπου ἡ διδασκαλική του φήμη προσείλκυεν ἐκλεκτοὺς μαθητάς, ὡς εἶναι ὁ Ρουφῖνος, ὁ Θεοδώρητος καὶ ὁ Νεστόριος.

Ὑπεστήριξε τὸν Χρυσόστομον κατὰ τὰς ταλαιπωρίας του μέχρι τέλους, καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἐξορίαν ἐξέφρασεν ὅλην τὴν εὐγνωμοσύνην του διὰ τὴν ἀπὸ ἀνέκαθεν γνησίαν ἀγάπην τούτου[4].

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 6,3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8,2.
2. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8,2.
3. Αἱ πραγματεῖαι. PG 47, 277-319.
4. *Ἐπιστολή* 112.

Ἀπέθανε μετὰ 36 ἐτῶν καρποφόρον ἀρχιερατεῖαν[5], ἀπολαύων μεγάλης ἀπὸ ὅλους, καὶ ἀπὸ αὐτὸν τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ἐκτιμήσεως τὸ 428.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Θεόδωρος διέπρεψε καὶ ὡς συγγραφεύς, ἀναγινωσκόμενος εὐρύτατα καὶ ἀναγνωριζόμενος γενικῶς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὕφος του εἶναι ἀτημέλητον καὶ παρουσιάζει πλατυασμούς. Σήμερον ὅμως λόγῳ τῆς μεταθανατίου περιπετείας τῆς διδασκαλίας του, τὸ μεγαλύτερον *μέρος τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς ἔχει ἀπολεσθῆ*. Τὰ *σχετικῶς* ὀλίγα σωζόμενα ἔργα του, διατηροῦνται κατὰ μέρη ἑλληνιστί, λατινιστὶ καὶ συριστί. Δύο παλαιοὶ κατάλογοι δίδουν σαφῆ εἰκόνα περὶ τοῦ ἔργου του· τοῦ Ebed Jesu καὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Seert.

*Ἑρμηνευτικὰ ἔργα*

Εἶναι ὁ διαπρεπέστερος ἑρμηνευτὴς τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς, χαρακτηριζόμενος δι' ὑπερκριτικὴν καὶ ὀρθολογιστικὴν τάσιν καὶ προσφέρων ἑρμηνείαν ὑποκειμενικὴν καὶ ὄχι καθ' ὁλοκληρίαν ἐκκλησιαστικήν. Οἱ Νεστοριανοί, διατηρήσαντες εἰς συριακὴν μετάφρασιν ἀρκετὰ ἑρμηνευτικὰ κείμενά του, λέγοντες ἁπλῶς «ὁ ἐξηγητής» ἐννοοῦν ἀποκλειστικῶς αὐτόν.

Ὁ Φώτιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θεόδωρος ἐργάζεται «κατὰ τὴν ἱστορίαν τὴν ἑρμηνείαν ποιούμενος»[6], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθίσταται ἀμέσως φανερὸν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν σωζομένων κειμένων του. Ἐν τούτοις θεωρητικῶς πλὴν τῆς γραμματικοϊστορικῆς ἐννοίας δέχεται καὶ ἓν πραγματικὸν νόημα, πιθανῶς ὅμως κατὰ μεταγενέστερον στάδιον τοῦ βίου του, κατόπιν γενομένων παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς μεθόδου του. Ἄλλωστε περιώριζε κατὰ πολὺ τὴν ἔκτασιν τοῦ πραγματικοῦ καὶ μυστικοῦ τούτου νοήματος, καθὼς ἔπραττε καὶ εἰς τὴν ἔκτασιν τῶν μεσσιανικῶν κειμένων. Ὁ τρόπος ἑρμηνείας του ἐχαρακτηρίζετο ὡς «Ἰουδαϊκὴ ἐξήγησις», ὅπως ἔγραψε πρῶτος ὁ Ἡσύχιος Ἱεροσολυμίτης[7].

Τὰς ἑρμηνευτικάς του ἀρχὰς εἶχε διατυπώσει εἰς τὸ ἔργον *Κατὰ Ἀλληγοριστῶν* εἰς πέντε βιβλία, τὸ ὁποῖον ὁ Φακοῦνδος[8] καλεῖ De allegoria et historia contra Origenem. Ὁ Ebed Jesu διακρίνει τὸ ἔργον τοῦτο ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀσαφοῦς λόγου*· ἀλλὰ δὲν ἔχει σωθῆ τίποτε οὔτε

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,40.
*Μυριόβιβλος* 38.
MANSI 9, 248.
*Pro defens. trium capit.* 3,6.

ἀπὸ τὸ ἓν οὔτε ἀπὸ τὸ ἄλλο, καθὼς ἐπίσης οὔτε ἀπὸ τὸ *Περὶ νομοθεσίας*.

Κατὰ τὸν Λεόντιον ὁ Θεόδωρος, ὡς καὶ ὁ διδάσκαλός του Διόδωρος, ἡρμήνευσεν ὅλην τὴν Γραφήν[9].

Ὁ Ebed Jesu δίδει τὸν ἑξῆς κατάλογον περὶ τῶν ἑρμηνευτικῶν του ἔργων εἰς τὴν Π. Διαθήκην[10]. Εἰς τὴν Γένεσιν τρεῖς τόμοι πρὸς τὸν μέγαν Ἀλφαῖον μὲ θαυμασίαν μέθοδον, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ πέντε τόμοι πρὸς τὸν Κέρδωνα καὶ τὸν ἀδελφόν του, εἰς τοὺς Δώδεκα προφήτας δύο τόμοι, εἰς τὸν Σαμουὴλ (Α΄, Β΄ Βασιλειῶν) εἷς τόμος, εἰς τὸν Ἰὼβ δύο τόμοι πρὸς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν ἓν βιβλίον, εἰς τὸν Ἡσαΐαν εἷς τόμος, εἰς τὸν Ἰεζεκιὴλ εἷς τόμος, εἰς τὸν Ἱερεμίαν εἷς τόμος, εἰς τὸν Δανιὴλ εἷς τόμος.

Τὰ βιβλία εἰς τὴν Γένεσιν τὸ Χρονικὸν τοῦ Seert ἐπεκτείνει εἰς ὅλην τὴν Πεντάτευχον, ἀλλὰ προφανῶς ἀβασίμως. Ὁ Φώτιος ἀντιστρόφως τὰ χαρακτηρίζει ὡς «ἑρμηνείαν τῆς κτίσεως» εἰς πολλὰ βιβλία, ἄχαριν καὶ σαρκικήν[11]. Φαίνεται ὅτι ἔδιδεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς διηγήσεως περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, καὶ κυρίως τοῦ ἀνθρώπου, μέχρι τῆς ἐξώσεως αὐτοῦ ἀπὸ τὸν παράδεισον, ἡ ὁποία καὶ ἀνασυγκροτεῖται διὰ τῆς ἐξαγωγῆς ἀποσπασμάτων ἀπὸ Σειράς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Φιλόπονον καὶ τὸν Προκόπιον Γαζαῖον[12]. Σώζονται ἐπίσης μικρὰ ἀποσπάσματα εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν συριακήν. Ἀποσπάσματα ἑρμηνείας εἰς χωρία τῆς Ἐξόδου, τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Κριτῶν, προέρχονται ἀπὸ ἄγνωστον πηγήν. Ἀπὸ τὴν ἑρμηνείαν εἰς τὸν Σαμουήλ, τὴν ὁποίαν εἶχε συμπληρώσει ὁ Ἐλισσαῖος Νισίβεως, δὲν σώζεται τίποτε.

Τὸ ἑρμηνευτικόν του ἔργον ἤρχισεν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, μόλις εἰκοσαετής, διὰ τῆς ἑρμηνείας εἰς τοὺς Ψαλμοὺς εἰς πέντε τόμους. Βραδύτερον ὁ ἴδιος ἀνεγνώριζεν ἀδυναμίας εἰς τὴν ἑρμηνείαν αὐτὴν ὀφειλομένας εἰς τὴν νεανικὴν ἀπειρίαν. Διὰ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως, καὶ κυρίως διὰ τῶν Σειρῶν εἰς τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα, διεσώθησαν ἀξιόλογα τμήματα αὐτῆς, ἴσως ἄνω τοῦ ἡμίσεως αὐτῆς[13]. Οὕτως ἀπὸ τὴν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 1-31 σώζονται μικρὰ ἀποσπάσματα, ἡ δὲ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 32-80 ἀποκατεστάθη σχεδὸν πλήρως ἀπὸ τὰ παραθέματα Σειρῶν ὑπὸ τοῦ Devreesse. Εἰς λατινικὴν μετάφρασιν σώζεται σχεδὸν πλήρης ἡ ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 1-16,11, ἀποσπασματικῶς δὲ ἡ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 16,12-40,13. Σώζονται ἐπίσης συριακὰ ἀποσπάσματα. Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐδέχετο μὲν τὴν προφητικὴν ἔμπνευσιν τῶν ψαλμῶν, ἀλλὰ περιώριζε μεγάλως τὴν προφητικὴν καὶ μεσ-

9. Σχόλια 4. PG 86, 1221.
10. Assemani, *Bibl. Orient.* 3,1,31-32.
11. *Μυριόβιβλος* 38.
12. Τὰ παλαιὰ ἀποσπάσματα PG 66, 638-648· τὰ νέα εἰς Devreesse.
13. Τὰ ἀπὸ παλαιὰ ἀποσπάσματα PG 66, 648-697.

σιανικὴν ἀναφοράν των. Μετεχειρίζετο τούτους ὡς φιλολογικὰ κείμενα καὶ ἀπέρριπτε τὰς ἐπιγραφάς των ὡς μεταγενεστέρας προσθήκας.

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τοὺς Δώδεκα προφήτας* εἶναι τὸ μόνον ἔργον τοῦ Θεοδώρου, τὸ ὁποῖον σώζεται πλήρως εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον[14]. Ἡ διάσωσις αὐτῆς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, συνταχθεῖσα πρωΐμως, δὲν περιέχει σοβαρὰς ἀναφορὰς εἰς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα. Ἀναγνωρίζει ἱκανὰ μεσσιανικὰ χωρία εἰς τὰ προφητικὰ κείμενα, ἂν καὶ ἐφαρμόζει πολλὰ κλασικὰ μεσσιανικὰ κείμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ. Ἀπὸ τὸ ἔργον λείπει τὸ ἀφιερωτικὸν κείμενον, ἀπὸ ὅπου προφανῶς προέρχονται τὰ εἰς τὰς μεσσιανικὰς προφητείας ἀναφερόμενα ἀποσπάσματα[15].

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τὸν Ἰὼβ* ἐδέχθη κριτικὴν διὰ παρεκκλίσεις εἰς τὴν ε' οἰκουμενικὴν σύνοδον, εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ὁποίας σώζονται δύο ἀποσπάσματα αὐτῆς[16].

Ὑπόμνημα εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλὰ σώζονται τέσσαρα ἀποσπάσματα ἑρμηνείας εἰς χωρία αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα προφανῶς προέρχονται ἀπὸ ἐπιστολήν του[17].

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν* εἶχεν ἀνευρεθῆ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ἡμῶν εἰς συριακὴν μετάφρασιν, ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον ἐξηφανίσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, πρὶν ἐκδοθῆ τὸ κείμενον.

Εἰς Σειρὰν τοῦ Νικολάου Μουζάλωνος διατηροῦνται δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἑρμηνείαν εἰς τὸν Ἠσαΐαν.

Κατὰ τὸν κατάλογον τοῦ Ebed Jesu ὁ Θεόδωρος ἡρμήνευσεν ὅλα τὰ *βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, πλὴν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου*, τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν τὰς ὁποίας ἐθεώρει μὴ κανονικάς, καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως[18].

Εἰς Σειρὰς διατηροῦνται ἀποσπάσματα ἑρμηνειῶν εἰς τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου, τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Λουκᾶ[19]· ἀλλ' ἐφ' ὅσον δὲν ἡρμήνευσε τὸν Μᾶρκον, τὰ εἰς αὐτὸν ἀναφερόμενα τμήματα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα κείμενα τοῦ Θεοδώρου, ἂν βεβαίως εἶναι γνήσια.

Ἡ ἑρμηνεία *Εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου*, τῆς ὁποίας ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀνεσύρθησαν ἀπὸ Σειράς, εὑρέθη σχεδὸν πλήρης εἰς συριακὴν μετάφρασιν, γενομένην πιθανῶς εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἐδέσσης[20].

Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου παρατίθεται βραχὺ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἑρμηνείαν *Εἰς τὰς Πράξεις*.

Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι αἱ ἑρμηνεῖαι του *Εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου*, ἀπὸ τὰς ὁποίας σώζονται ἀξιόλογα ἀποσπάσματα, ἐνῶ τῆς

14. PG 66, 123–632.
15. MANSI 9, 211–213. PG 66, 663–666. 687–690.
16. MANSI 9, 223–225. PG 66, 697–698.
17. MANSI 9, 225–227. PG 66, 699–700.
18. ASSEMANI, *Bibl. Orient.* 3,1, 32–33.
19. PG 66, 705–713. 713–716. 716–728.
20. Τὰ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα PG 66, 728–788. Τὸ συριακὸν ὑπὸ Vosté, 1940.

εἰς τὰς δέκα μικρὰς ἐπιστολὰς σώζεται καὶ πλήρης λατινικὴ μετάφρασις τοῦ ε' αἰῶνος, φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμβροσίου[21].

*Θεολογικὰ Συγγράμματα*

Ὁ Ebed Jesu μνημονεύει[22] ἐπίσης σειρὰν ἄλλων θεολογικῶν συγγραμμάτων ποικίλου χαρακτῆρος· βιβλίον περὶ μυστηρίων, βιβλίον περὶ πίστεως, τόμον περὶ ἱερωσύνης, δύο περὶ ἁγίου Πνεύματος, τόμον περὶ ἐνανθρωπήσεως, δύο πρὸς Εὐνόμιον, δύο πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι ἡ ἁμαρτία εἶναι εἰς τὴν φύσιν, κατὰ μαγείας, πρὸς μοναχούς, περὶ ἀσαφοῦς λόγου, περὶ τελειότητος ἔργων, ὑπὲρ τοῦ Βασιλείου, περὶ λαμβάνοντος καὶ ληφθέντος, συλλογὴν ἐπιστολῶν ὑπὸ τὸν τίτλον βιβλίον τῶν μαργαριτῶν, λόγον περὶ νομοθεσίας. Τὸν κατάλογον τοῦτον συμπληρώνουν καὶ διασαφοῦν πληροφορίαι ἄλλων συγγραφέων, ὡς ὁ Φώτιος, ὁ Φακοῦνδος Ἑρμιανῆς, ὁ Μάριος Μερκάτωρ, ὁ Λεόντιος. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι γνωστὰ πέραν τῆς μνείας εἰς τοὺς καταλόγους.

Ἀπὸ ὅλον αὐτὸν τὸν ὄγκον τῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων τοῦ Θεοδώρου δὲν σώζονται εἰμὴ ἀσήμαντα ἀποσπάσματα, ἐνῶ ἀντιθέτως σώζεται εἰς συριακὴν μετάφρασιν ἓν ἔργον τὸ ὁποῖον δὲν ἀναφέρεται σαφῶς καὶ ρητῶς εἰς τοὺς καταλόγους, αἱ *Κατηχήσεις*, τὸ μόνον πλῆρες ἔργον τὸ ὁποῖον προσφέρει σαφῆ εἰκόνα περὶ τῆς διδασκαλίας του ὡς πρὸς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα. Τὸ ἔργον τοῦτο παλαιότερον ἦτο γνωστὸν ἀπὸ ἀποσπάσματα χρησιμοποιηθέντα εἰς τὴν ε' οἰκουμενικὴν σύνοδον, μὲ κάπως παραλλάσσοντας τίτλους, ἤτοι «Πρὸς βαπτιζομένους κατηχισμός», «Βιβλίον περὶ πίστεως». Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τμήματα τούτου ἀντιστοιχοῦν ἐκ τῶν ὡς ἄνω τίτλων τοῦ Ebed Jesu οἱ Περὶ μυστηρίου[23] καὶ Περὶ πίστεως[24]. Τὸ κείμενον τῶν Κατηχήσεων, διασωθὲν εἰς συριακὴν μετάφρασιν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Mingana τὸ 1932, καὶ ἔδωσε τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν περὶ τὸν Θεόδωρον σπουδῶν. Αἱ δέκα πρῶται ὁμιλίαι, ἀπευθυνόμεναι πρὸς τοὺς κατηχουμένους, ἑρμηνεύουν τὸ πρόσφατον τότε Κωνσταντινουπολιτικὸν σύμβολον τῆς πίστεως (1–10), αἱ δὲ ὑπόλοιποι ἕξ, ἀπευθυνόμεναι πρὸς τοὺς νεοφύτους, ἑρμηνεύουν τὴν Κυριακὴν προσευχὴν (11), τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος (12–14) καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς θείας εὐχαριστίας (15–16). Συνταχθεῖσαι καθ' ὃν χρόνον ὁ Θεόδωρος ὑπηρέτει ὡς πρεσβύτερος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, περὶ τὸ 390, μαρτυροῦν εὐλάβειαν καὶ σοφίαν, συγχρόνως δὲ παρέχουν πλού-

21. PG 66, 788–968. H. B. Swete, 1880/1881.
22. Assemani, *Bibl. Orient.* 3, 1, 33–35.
23. Βλ. καὶ Φακουνδου, *Pro defens. trium capit.* 3,2, καὶ Ησυχιου, Mansi 9, 249.
24. Τοῦτο μνημονεύεται καὶ εἰς τὴν Σύνοδον Ἐφέσου ὡς ἔκθεσις πίστεως καὶ σύμβολον. Mansi 4, 1347–1352.

σιον ὑλικὸν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν λειτουργικῶν καὶ θεολογικῶν πλαισίων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὰ πρακτικοῦ περιεχομένου ἔργα του ἔχουν διατηρηθῆ συριακὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Περὶ ἱερωσύνης* καὶ τοῦ *Περὶ τελειότητος ἔργων* ἤ, ὅπως φέρεται εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Seert, Περὶ τελείας ὁδοῦ. Δὲν σώζεται τίποτε ἀπὸ τὸ *Πρὸς μοναχούς*.

Ὁ Φώτιος ἔκρινε βραχέως τὸ εἰς εἰκοσιπέντε βιβλία ἐκτεινόμενον ἔργον *Ὑπὲρ Βασιλείου κατὰ Εὐνομίου*[25], τοῦ ὁποίου τὸν τίτλον ὁ Λεόντιος ἀντιστρέφει εἰρωνικῶς, «τά τε ὑπὲρ Εὐνομίου καὶ τὰ κατὰ Βασιλείου»[26]. Φαίνεται ὅτι τοῦτο εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν εἶχε διασπασθῆ εἰς δύο ἑνότητας, διὸ ἀναφέρονται δύο χωριστοὶ τίτλοι. Μικρὸν ἀπόσπασμα αὐτοῦ ἀπαντᾷ εἰς τὸν Φακοῦνδον[27].

Τὸ *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*, κατὰ μὲν τὸν Ebed Jesu ἐκ δύο βιβλίων κατὰ δὲ τὸ χρονικὸν τοῦ Seert ἐξ ἑνός, εἶναι προφανῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Λεοντίου[28] μνημονευόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον Συζήτησις πρὸς Μακεδονιανούς, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη εἰς τὴν συριακὴν ὑπὸ τοῦ Nau[29]. Τὸ ὅλον κείμενον φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπόδοσις μιᾶς πραγματικῆς συζητήσεως ἡ ὁποία διεξήχθη εἰς τὴν Ἀνάβαρζον τὸ 392.

Τὸ ἔργον *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* μνημονεύεται καὶ παρατίθεται συχνὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ὁ δὲ Λεόντιος φέρει καὶ τοῦτο εἰρωνικῶς μὲ ἀντίστροφον τίτλον «Κατὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως»[30]. Κατὰ Γεννάδιον ἐξετείνετο εἰς δεκαπέντε βιβλία[31]. Τὰ κατεσπαρμένα εἰς ξένα κείμενα χωρία δίδουν καλὴν εἰκόνα περὶ τοῦ ἔργου[32]. Τὸ 1903 εἶχεν ἀνευρεθῆ εἰς Seert πλήρης συριακὴ μετάφρασίς του, ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον ἐχάθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, πρὶν δημοσιευθῆ.

Ὁ Φακοῦνδος[33] μνημονεύει τὸ ἔργον Περὶ Ἀπολιναρίου καὶ τῆς αἱρέσεως αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου εἶχε μεταφράσει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ τίτλον *Περὶ τοῦ λαβόντος καὶ τοῦ ληφθέντος* τοῦ καταλόγου τοῦ Ebed Jesu. Τὸ χρονικὸν τοῦ Seert ἐπιβεβαιώνει τοῦτο. Εἰς κείμενα τοῦ στ´ αἰῶνος ἔχουν διατηρηθῆ πολυάριθμα τεμάχια ἀπὸ τὸ τρίτον καὶ τὸ τέταρτον βιβλίον[34].

Τὸ *Πρὸς τοὺς λέγοντας φύσει καὶ οὐ γνώμῃ πταίειν τοὺς ἀνθρώπους*, ἐκ πέντε βιβλίων, ἀνεφέρετο εἰς τὸ περὶ τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου πρόβλημα. Ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν Ἱερώνυμον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀντέκρουε τὰς περὶ προπατορικῆς ἁμαρτίας ἀπόψεις, ὁ Μάριος Μερκάτωρ φέρει αὐτὸ ὡς ἀπευθυνόμενον κατὰ τοῦ Αὐγουστίνου.

Τὸ σχετικὸν μὲ τὴν μαγείαν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν ἀρμένιον ἐπίσκοπον Μαστούβιον, κατὰ τὸν Φώτιον ἐξετείνετο εἰς

25. *Μυριόβιβλος* 4 καὶ 177.
26. *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 3. PG 86/1. 1384.
27. SWETE, 2,322 ἑ.
28. *Σχόλια* 4,3. PG 86/1. 1221.
29. *Patr. Orient.* 9,5.
30. *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 3. PG 86/1, 1384.
31. *De vir. ill.* 12.
32. PG 66. 962–993. 66, 56 ἑ.
33. *Pro defens. trium capit.* 10,1.
34. SWETE, 2, 312–322.

τρεῖς λόγους[35], κατὰ τὸν Ebed Jesu εἰς δύο βιβλία, καὶ κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Seert εἰς ἕν. Ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν πάντως τοῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος δίδει πλήρη τὸν τίτλον του *Περὶ τῆς ἐν Περσίδι μαγικῆς*, ἐξάγεται ὅτι μόνον ὁ πρῶτος λόγος ἀφιερώνετο εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀπόψεων τῶν Μάγων καὶ τοῦ Ζωροάστρου, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι περιεῖχον ἔκθεσιν περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως.
Ἀπὸ τὸ *Βιβλίον τῶν Μαργαριτῶν* σώζονται μικρὰ ἀποσπάσματα μιᾶς ἐπιστολῆς πρὸς Ἀρτέμιον Ἀλεξανδρέα καὶ μιᾶς ἄλλης πρὸς Δόμνον.
Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Σύρων Νεστοριανῶν διατηρεῖται λειτουργία ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀναφορὰ Θεοδώρου*, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι γνησία, διότι μνημονεύεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Λεοντίου[36]. Πρόκειται φυσικὰ περὶ παραλλαγῆς τῆς ἀντιοχειανῆς λειτουργίας τῆς ἐποχῆς, μεταφρασμένης εἰς τὴν συριακήν.

## ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Πολυμαθής, εὐφυὴς καὶ ρηξικέλευθος θεολόγος ὁ Θεόδωρος, προεκάλεσε μὲ τὰς τολμηρὰς ἀπόψεις του προβλήματα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τριῶν κυρίως πεδίων· τῆς ἑρμηνευτικῆς, τῆς χριστολογίας καὶ τῆς σωτηριολογίας.
Φαίνεται ὡς νὰ περιφρονῇ τὴν ἑρμηνευτικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐργάζεται καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν βάσει ὑποκειμενικῶν προσωπικῶν του κριτηρίων, κυρίως εἰς τὸν χῶρον τῆς Π. Διαθήκης. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν περιορίζει τὴν ἔκτασιν τοῦ κανόνος τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, ἀποβάλλων αὐτοῦ ὄχι μόνον τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλία τῶν Παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἔσδρα, καθὼς καὶ τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν. Ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκην ἀπέκλειε τὰς Καθολικὰς Ἐπιστολάς[37].
Περισσότερον προχωρημέναι ὅμως ἦσαν αἱ θέσεις τοῦ Θεοδώρου σχετικῶς μὲ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς αὐθεντίας τῶν κειμένων τῆς Π. Διαθήκης. Ἀρνούμενος τὴν παρουσίαν μεταφορικοῦ νοήματος εἰς τὰ κείμενα –πλὴν τῆς περιπτώσεως τῆς διδακτικῆς ἀναγωγῆς–, περιωρίζετο εἰς τὸ γράμμα αὐτῶν καὶ ἑπομένως ἐφήρμοζε τὰ λεγόμενα τῆς Π. Διαθήκης ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ, διὸ καί, ὅπως εἴδομεν, ἡ ἑρμηνεία του ἐκαλεῖτο «ἰουδαϊκὴ ἐξήγησις». Οὕτως ἰσχυρίζετο ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Ἰὼβ εἶναι ἔργον ἑνὸς Ἰουδαίου, τὸ ὁποῖον ἐγράφη κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἑλληνικῶν

35. *Μυριόβιβλος* 81.
36. *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 3,19. PG 86/1, 1368.
37. ΛΕΟΝΤΙΟΥ, *Λόγος Γ' κατὰ Ἀφθαρτοδοκητῶν*, PG 86, 1365 ἑ.

δραμάτων· τὸ Ἆσμα εἶναι λυρικὸν ἐρωτικὸν ποίημα, γραφὲν ἐπ' ἐκαιρία τῶν γάμων τοῦ βασιλέως Σολομῶντος μὲ αἰγυπτίαν ἡγεμονόπαιδα· αἱ Παροιμίαι ἐγράφησαν μὲ πνεῦμα σοφίας, ἀλλ' ὄχι μὲ χάριν προφητείας.

Ἀπέρριπτε τὴν συνήθειαν ν' ἀποσπῶνται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὡρισμένα χωρία καὶ κατ' ἀλληγορικὴν μέθοδον νὰ δίδεται εἰς αὐτὰ μεσσιανικὴ ἢ ἄλλη πνευματικὴ ἑρμηνεία, καὶ μετεχειρίζετο τὰ κείμενα ὡς ἑνότητας γραμματολογικάς. Ἂν καὶ ἐδέχετο ὅτι οἱ ψαλμοὶ ἐγράφησαν κατὰ προφητικὴν ἔμπνευσιν, ἀνέφερεν αὐτοὺς γενικῶς εἰς τὰς τύχας τοῦ Ἰσραήλ, ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ μέχρι τῶν Μακκαβαίων. Μεσσιανικὴν ἔννοιαν ἐδέχετο εἰς τέσσαρας μόνον ψαλμοὺς (2, 8, 44, 109), ἂν καὶ ὄχι τελείως κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἄποψιν, ἐμμέσως δὲ καὶ εἰς ἄλλους τρεῖς (15, 21, 68)[38]. Μὲ παρόμοιον δὲ πρῖσμα ἡρμήνευσε καὶ τοὺς προφήτας.

Τὰς ὀρθολογιστικὰς αὐτὰς ἑρμηνευτικὰς ἀρχὰς κατεδίκασεν ἡ ε' οἰκουμενικὴ σύνοδος[39].

Ὁ Θεόδωρος τονίζει τὴν ἑνότητα τῆς δημιουργίας, φρονῶν ὅτι ὅλη ἡ κτίσις ἀποτελεῖ ἓν σῶμα. «Ἓν σῶμα τὴν σύμπασαν κτίσιν ἐποίησεν ὁ Θεός, ὅθεν καὶ κόσμος λέγεται πάντα, εἴτε ὁρατὰ εἴτε ἀόρατα». Λόγῳ ὅμως τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν στοιχείων αὐτοῦ καὶ χάριν τῆς συνάψεως τῶν πάντων ὁ Θεὸς «πεποίηκε τὸν ἄνθρωπον ... ὥσπερ τι φιλίας ἐνέχυρον τοῖς πᾶσι»[40].

Ἐν τούτοις μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου παραμένει χάσμα μέγα· τὸ χάσμα μεταξὺ γενητοῦ καὶ ἀγενήτου. Εἶναι πολὺ γνωστόν, λέγει ὁ Θεόδωρος, ὅτι ὁ ἀϊδίως ὢν καὶ ὁ ἔχων ἀρχὴν εἶναι χωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων πλήρως καὶ τὸ μεταξὺ αὐτῶν χάσμα εἶναι ἀγεφύρωτον. Ὁ αἰώνιος εἶναι ἀόριστος, ἐνῶ ὁ ἀρκτὸς ἔχει καθωρισμένην ὕπαρξιν καὶ ὁ χρόνος, ὁ διαρρεύσας, πρὶν ἔλθῃ εἰς ὕπαρξιν, εἶναι πεπερασμένος. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιορίσῃ κανεὶς καὶ καθορίσῃ τὸ χάσμα τὸ ὁποῖον ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ αἰωνίου καὶ τοῦ ἐξ οὐκ ὄντων γενομένου[41]. Ἀλλὰ βεβαίως τοῦτο δὲν ἀποκλείει τὴν μεταξὺ αὐτῶν κοινωνίαν, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία ὅλης τῆς δημιουργίας, καὶ ἰδίως μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, λόγῳ τοῦ κατ' εἰκόνα.

Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον ἦλθον εἰς ἕνωσιν ἐν τῷ Χριστῷ συνιστᾷ τὴν βάσιν τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος. Ἡ ἰσχύουσα παλαιότερον ἄποψις ἦτο ὅτι ὁ Θεόδωρος εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἦτο Νεστόριος πρὸ τοῦ Νεστορίου, ὁ πραγματικὸς ἐκπονητὴς τῆς χριστιανικῆς αἱρέσεως, ἡ ὁποία κατεδικάσθη εἰς τὴν Ἔφεσον. Ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν Κατηχήσεων ἤρχισε κάποια

38. Πρόλογος εἰς τοὺς Δώδεκα Προφήτας.
39. MANSI, 9, 211-213. 223-227.
40. *Εἰς Ἐπιστολὴν πρὸς Ῥωμαίους*. PG 66, 824C.
41. *Κατηχήσεις* MINGANA *Woodbrook Studies*, 5, 45.

διαφοροποίησις τῶν ἀπόψεων. Αἱ Κατηχήσεις ὅμως εἶναι οἰκοδομητικὸν ἔργον καὶ ἑπομένως εἶναι ἐπιφυλακτικὸν εἰς τὴν διατύπωσιν πρωτοτύπων ἀπόψεων.

Ὁ Θεόδωρος, ἀκολουθῶν τὴν γραμμὴν τῶν Ἀντιοχέων, ἡ ὁποία συνίστατο εἰς τὴν σύνδεσιν τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου μὲ τὸ σωματικὸν κατὰ τρόπον, ὥστε ταῦτα νὰ μὴ συγχέωνται, ἐδέχετο ὅτι αἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἕνωσίν των ἦσαν καὶ ἔμειναν τέλειαι, ἄρα δὲ τέλεια εἶναι καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Θεανθρώπου, τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰς δύο φύσεις, καὶ παραμένοντα ἐπίσης τέλεια. Ὁ Θεὸς δὲν ἐνοικεῖ κατ' οὐσίαν εἰς τὸν ἄνθρωπον· «οὐσίᾳ μὲν λέγειν ἐνοικεῖν τὸν Θεόν, τῶν ἀπρεπεστάτων ἐστίν»[42].

Αἱ δύο φύσεις διακρίνονται σαφῶς, δὲν ἑνώνονται. Ὁ Θεὸς Λόγος ἐνώκει εἰς τὸν Υἱὸν τῆς Μαρίας ὡς ἐν ναῷ, ἄρα συνδέεται μὲ τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς συναφείας. Ὁ Θεόδωρος ἔκαμε τὴν ὑποχώρησιν νὰ δεχθῇ μοναδικὸν πρόσωπον μόνον ἐν σχέσει μὲ τὴν σύνδεσιν τῶν δύο φύσεων, ὁπότε δὲν πρόκειται περὶ προσώπου κατ' οὐσίαν ἀλλὰ κατ' εὐδοκίαν καὶ ἡ ἕνωσις δὲν εἶναι φυσικὴ ἀλλὰ μᾶλλον νομική. «Ὅταν μέντοι ἐπὶ τὴν συνάφειαν ἀπίδωμεν, ἓν πρόσωπον τότε φαμέν»[43]. Αἱ δύο φύσεις εἶναι ἡνωμέναι, καθὼς προσφέρονται εἰς προσκύνησιν. Οὕτω καὶ ἡ Θεοτόκος εἶναι «ἀνθρωποτόκος τῇ φύσει, Θεοτόκος δὲ τῇ ἀναφορᾷ, ἐπείπερ Θεὸς ἦν ἐν τῷ τεχθέντι ἀνθρώπῳ»[44].

Κατὰ τοὺς συγχρόνους του δυτικοὺς θεολόγους ὁ Θεόδωρος θεωρεῖται πατὴρ τοῦ Πελαγιανισμοῦ[45]. Ὡς Ἀντιοχειανός, ἔδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν συμβολὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σωτηρίαν, ἀλλ' ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο πολὺ πέρα τῶν γραμμῶν τῆς σχολῆς ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήρχετο. Ἀπέδιδε τὰ πάντα εἰς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, καταστρέφων οὕτω τὴν ἔννοιαν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Πρέπει ὅμως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὑφίστανται ἀντιφάσεις εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς καταστάσεως τοῦ πρωτοπλάστου. Οὕτως, ἐνῷ ἐνίοτε παρουσιάζει τὸν Ἀδὰμ νὰ γίνεται θνητὸς μετὰ τὴν παράβασιν τῆς ἐντολῆς[46], ἄλλοτε ἰσχυρίζεται «ἀπ' ἀρχῆς θνητὸν πεπλάσθαι τὸν Ἀδάμ, ἐνδείξει δὲ μόνον, ἵνα μισήσωμεν τὴν ἁμαρτίαν, σχηματίσαι οὕτω τὸν Θεὸν ὡς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀντὶ τιμωρίας ἐπιτέθειται ὁ θάνατος»[47]. Βεβαίως ὑπάρχει ἐναρμόνισις τῶν δύο ἀπόψεων, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἔννοια τῶν λεγομένων του εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἀπ' ἀρχῆς θνητός, ἀλλὰ χάριτι δὲν θὰ ἀπέθνησκε χωρὶς τὴν ἁμαρτίαν.

42. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*. PG 66, 972C.
43. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*. Swete 2, 299.
44. Ἀπόσπασμα, PG 66, 992.
45. Μαρίου Μερκάτορος. *Liber subnotationum*. PL 48, 109 ἑξ.
46. *Ὑπόμνημα εἰς Ρωμαίους* 8,19.
47. *Πρὸς τοὺς λέγοντας φύσει πταίειν*. Φωτίου, *Μυριόβιβλος* 177.

Ἐλευθερίαν βουλήσεως ἀπέδιδεν ἀκόμη καὶ εἰς τὸν Χριστόν, κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν του, παριστῶν αὐτὸν ὡς ὑποκείμενον εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ὁπότε ἡ ἠθικὴ τελειότης αὐτοῦ ἦτο, ὡς ἐνόμιζεν, ἀξία μεγαλυτέρας ἐκτιμήσεως.

Ὁ Θεόδωρος ἀπέθανεν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτιμώμενος ἀπὸ δλους. Εἶχε λαμπρὰς σχέσεις μὲ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ ἀφιέρωνε βιβλία. Ἀλλ' ὅταν ἐξερράγη ἡ νεστοριανικὴ ἔρις καὶ διεπιστώθη ὅτι ὁ Νεστόριος ἐστηρίζετο κατὰ κύριον λόγον εἰς τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ καὶ τοῦ Διοδώρου, ὁ Κύριλλος ἔλαβεν ἐχθρικὴν στάσιν ἀπέναντί του καὶ ἔγραψε κατὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ[48]. Παρὰ ταῦτα οὔτε εἰς τὴν Ἔφεσον οὔτε εἰς τὴν Χαλκηδόνα κατηγορήθη προσωπικῶς· εἰς τὴν δευτέραν μάλιστα σύνοδον ἀνεγνώσθη περὶ αὐτοῦ ἐγκώμιον ὑπὸ τοῦ Ἴβα Ἐδέσσης καὶ ἐπεκροτήθη.

Ἀλλ' οὕτω προεκλήθησαν παράπονα κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῆς Χαλκηδόνος, ὄχι μόνον ἐκ μέρους τῶν Μονοφυσιτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους ὀρθοδόξων κύκλων. Συνεπήχθη μερὶς ἀντιπάλων τῆς θεολογίας τοῦ Θεοδώρου καὶ φίλων τῆς θεολογίας τοῦ Κυρίλλου. Αἱ ἐπιθέσεις ἐκορυφώθησαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ στ' αἰῶνος καὶ ἀπέληξαν εἰς τὴν διὰ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου καταδίκην καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ –ὁμοῦ μὲ συγγράμματα τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου καὶ τοῦ Ἴβα Ἐδέσσης– βάσει τοῦ περὶ τῶν τριῶν κεφαλαίων διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ[49]. Ἡ κατάκρισις θεμελιώνεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Θεόδωρος δέχεται «οὐ τὸν Θεὸν Λόγον σαρκωθῆναι καὶ τεχθῆναι ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου Μαρίας, ἀλλὰ ψιλὸν ἄνθρωπον, τὸν Χριστόν, ὃν ναὸν ἀποκαλεῖ» καὶ «ἄλλον εἶναι τὸν Θεὸν Λόγον καὶ ἄλλον τὸν Χριστὸν καὶ φανερῶς ἀρνεῖται τὴν διὰ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προσγενομένην ἡμῖν σωτηρίαν».

Φυσικὰ οἱ Νεστοριανοὶ διετήρησαν διαπαντὸς τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὸν θαυμασμόν των πρὸς τὸν Θεόδωρον καὶ τὰ συγγράμματά του, ἰδίως εἰς τὴν Περσίαν. Νεστοριανικαὶ σύνοδοι ἀπὸ τοῦ στ' αἰῶνος ἀνεθεμάτισαν τοὺς ἀπορρίπτοντας τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Πολλὰ συγγράμματά του διετηρήθησαν εἰς συριακὰς μεταφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἐφιλοτεχνήθησαν εἰς τοὺς κύκλους αὐτῶν.

48. *Ἐπιστολὴ* 69. ΛΕΟΝΤΙΟΥ, *Σχόλια* 4,3. PG 86/1, 1221.

49. *Τύπος πρὸς τὴν ἁγίαν Σύνοδον* PG 86, 1035-1095.

## ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΣ ΑΠΑΜΕΙΑΣ

Ὁ Πολυχρόνιος εἶναι γνωστὸς εἰς τοὺς νεωτέρους κυρίως ὡς μία

ὑποσημείωσις τοῦ Θεοδωρήτου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ τέλος τῆς ἐκθέσεώς του περὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας σημειώνει ὅτι ὁ ἀδελφός του Πολυχρόνιος τὴν «τῶν Ἀπαμέων Ἐκκλησίαν ἐποίμαινεν ἄριστα καὶ τῇ τοῦ λόγου χάριτι καὶ τῇ τοῦ βίου λαμπρότητι χρώμενος»[50]. Τὴν σημείωσιν ταύτην υἱοθέτησαν μετέπειτα καὶ ἄλλοι ἱστορικοί, χωρὶς νὰ προσθέσουν τίποτε περισσότερον. Πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς συριακῆς Ἀπαμείας, τῆς εὑρισκομένης παρὰ τὸν ποταμὸν Ὀρόντην, ὅπου μάλιστα ἔζη ἐξόριστος ὁ Θεοδώρητος ὅταν ἀπεπεράτωνε τὴν ἱστορίαν του κατὰ τὸ 450. Οὗτος ἐσκεμμένως ἐξέτεινε τὴν ἔκθεσίν του μόνον μέχρι τοῦ ἔτους 428, διὰ νὰ μὴ συμπεριλάβῃ εἰς αὐτὴν τὰς μετέπειτα θλιβερὰς ἔριδας, ὁ δὲ παρατατικὸς τοῦ ῥήματος «ἐποίμαινε», δεικνύει ὅτι μέχρι τοῦ ἔτους τούτου ὁ Πολυχρόνιος ἦτο ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀπαμείας. Εἰς τὸν κατάλογον ὅμως τῶν ὑπογραφόντων τὰς ἀποφάσεις τῆς διασκέψεως τῶν Ἀντιοχέων εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 431 ὡς ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης φέρεται ὁ Ἀλέξανδρος[51].

Ἂν καὶ δὲν ἔχει σωθῆ κανὲν κείμενόν του πλῆρες, ἀπὸ τὰ ὀλίγα εἰς τὴν διάθεσίν μας ἀποσπάσματα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οὗτος ἦτο ἱκανώτατος ἑρμηνευτής, ἐφάμιλλος τοῦ ἀδελφοῦ του, καὶ μάλιστα νηφαλιώτερος αὐτοῦ. Κάτοχος τῶν δύο κυρίων βιβλικῶν γλωσσῶν καὶ ἐφωδιασμένος μὲ τὰς καταλλήλους ἱστορικὰς γνώσεις, ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ μὲ ἀκρίβειαν τὰς ἱστορικὰς καὶ κοινωνικὰς καταστάσεις, τὰς ὁποίας ἀντεμετώπιζον οἱ συγγραφεῖς τῆς Π. Διαθήκης. Ἠκολούθει πιστῶς τὴν γραμματικοϊστορικὴν μέθοδον, ὡς καὶ ὁ ἀδελφός του, ἀπορρίπτων ῥητῶς τὴν μέθοδον τοῦ Ὠριγένους[52], ἀλλὰ δὲν ἔφθανεν εἰς τὰς ἀκρότητας τοῦ ἀδελφοῦ ὡς πρὸς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης. Ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς πηγὰς εἶναι γνωστὰ ὑπομνήματά του εἰς τοὺς δύο τῶν μεγάλων προφητῶν, τὸν Ἰεζεκιὴλ καὶ τὸν Δανιήλ[53]. Πολυάριθμα σχόλιά του εἰς τοὺς δύο τούτους προφήτας εὑρέθησαν εἰς τὴν Σειρὰν τῶν μεγάλων προφητῶν, ἡ ὁποία ἐφιλοπονήθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου, καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ A. Mai[54]. Δύο ἀπὸ τὰ σχόλια εἰς τὸν Ἰεζεκιὴλ ἀναφέρουν ὑπόμνημά του εἰς τὸν Δανιήλ, τὸ πρῶτον δὲ ἐξ αὐτῶν ὑπαινίσσεται ἀορίστως καὶ ἄλλα ἔργα· «καὶ ἐν ἑτέροις». Εἰς τὴν ἐν λόγῳ Σειρὰν τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου παρατίθενται πολυάριθμα ἀνώνυμα σχόλια εἰς τὸν Ἱερεμίαν διὰ τὰ ὁποῖα προκύπτει ἀπὸ ὡρισμένας ἐνδείξεις ὅτι ἀνήκουν ἐπίσης εἰς τὸν Πολυχρόνιον[55]. Ἐν τούτοις τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἐκδεδομένον ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἱερεμίαν, δὲν εἶναι, ὡς ἰσχυρίσθη ὁ Dieu, τοῦ Πολυχρονίου[56].

50. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,40.
51. Mansi, 4, 1269.
52. *Εἰς Ἰεζεκιὴλ* 28, 2.
53. Ἰεζεκιήλ, Ιω. Δαμασκηνου, PG 94, 1380. Δανιήλ, Νικηφορου Κωνσταντινουπολεως. Pitra *Spicilegium Sol.* 1, 352.
54. *Scriptorum Veterum nova coll.* 1(1825), 2, 105–160. *Nova Patr Bibl.* 7(1854), 2, 92–127.
55. M. Faulhaber, *Prophetenkatenae*, Frieburg i. Br. 1899 σ. 125–129. 149–153 κλπ.
56. PG 64, 739–1038.

Σειρά εἰς τὸν Ἰὼβ περιέχει πολλὰ σχόλια τοῦ Πολυχρονίου εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, ἐξ οὗ καὶ συνάγεται ὅτι οὗτος εἶχε συντάξει ὑπόμνημα καὶ εἰς αὐτό[57]. Εἰς ἄλλην Σειρὰν τοῦ Ἰὼβ ἔχει ἀνιχνευθῆ ὁ πρόλογος τοῦ Πολυχρονίου καὶ ἓν τεμάχιον, περὶ ἀσαφείας τῆς Γραφῆς[58]. Ἡ ἐκτίμησις τοῦ ἑρμηνευτοῦ εἰς τὴν κανονικότητα καὶ τὴν αὐθεντίαν τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰὼβ εἶναι σαφής.

Ὁ διάκονος Πολυχρόνιος, ὁ ὁποῖος συνέταξεν ὑπόμνημα εἰς τὸ Ἆσμα[59] καὶ πιθανῶς εἶναι πάτρων καὶ ἄλλων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο σχολίων εἰς Σειράς, εἶναι διάφορος τοῦ ἐπισκόπου Ἀπαμείας, διότι ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίθετον ἑρμηνευτικὴν μέθοδον, τὴν ἀλληγορικήν.

57. PG 93, 13–470.

58. Βλ. Φωτιου, *Ἀμφιλόχια*, PG 101, 815 ἑ.

59. J. Meursius, *Eusebii, Polychronii, Pselli in Canticum Canticorum expositiones*, Lugd. Bat. 1617, 77–112.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Σωζομενος, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 3, 25, 10–17.
Επιφανιος, *Πανάριον* 73, 29.
Χρυσοστομος, *Εἰς Μελέτιον*, PG 50, 515–520.
F. Cavallera, *Le schisme d'Antioche*. Paris 1905.
J. Wittig, *Die Friedenspolitik des Papstes Damasus*, Breslau 1912.
Ιω Φωκυλιδης, «Ὁ ἅγιος Μελέτιος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας καὶ ὁμολογητής», *Πάνταινος* 24 (1932), 85–89. 101–106.
Χρυσ. Παπαδοπουλος, *Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*. Ἀλεξάνδρεια 1935, 195–202.
*Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*. Ἀλεξάνδρεια 1951, 169–300.
K. Devreesse, *Le Patriarchat d'Antioche*. Paris 1945, 13–25.
H. Lietzmann, *Geschichte der alten Kirche*, Berlin 1953², III, 85–86, 208–234, 260–291. IV, 1–39.
W. A. Jurgens, «A letter of Meletius of Antioch», *Harv. Theol Rev.* 53 (1960) 251–260.
Γ. Τσανανας, *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 8 (1966), 926–932.

ΦΛΑΒΙΑΝΟΣ

K. Devreesse, *Le Patriarchat d'Antioche*, Paris 1945, 1–45.

ΕΥΑΓΡΙΟΣ

*PL 73, 125–170, μετάφρασις Βίου Ἀντωνίου.*
W. Smith, H. Wace, *Dict. Chr. Biogr.*, London, 419–421.
G. Morin, *Rev. Bénéd.* 31 (1914), 1–34. 40 (1928), 252.
R. Pastè, «Evagrio di Antiochia», *Scuola catt.* 5 (1932), 341–358.
Χρυσ. Παπαδοπουλος, *Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*. Ἀλεξάνδρεια 1951, 286–287.

Ιω ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκ.* 5 (1964), 990–991.
B. HEMMERDINGER, «Euthaliana», *Journ. Theol. Studies* 11 (1960), 349–355.
M. SPANNEUT, «Évagre évêque d' Antioche», *Dict. Hist Géogr. Ecclés* 16 (1964), 102–107.
B. R. VOSS, «Bemerkungen zu Evagrius von Antiochien», *Vig. Chr.* 21 (1987), 93–102.
G. J. M. BARTELINK, «Einige Bemerkungen über Evagrius von Antiochien Uebersetzung der Vita Antonii», *Rev. Bénéd.* 82 (1972), 98–105.
H. N. HOPPENBRUWERS, «La technique de la traduction dans l' antiquité d' après la première version latine de la Vita Antonii», *Mélanges Christine Mohrmann*, Utrecht 1973, 80–95.
R. WEIJENBORG, «Ueberlieferungsgeschichte. Bemerkungen zu der Justin dem Märtyrer zugeschriebenen Apologia secunda», *Ueberlieferungsgeschichte Untersuchungen* ὑπὸ F. PASCHKE, Berlin 1981, 593–603.

## ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΤΑΡΣΟΥ

### *Συγγράμματα*

PG 33, 1561–1628.– 86, 1385–1388.
P. DE LAGARDE, *Analecta syriaca*, Leipzig, London 1858, 91–100.
J. LEBON, *Severi Antiocheni Contra impium Grammaticum*, Corp. Script. Chr. Orient. 94, 178. 102 σποράδην.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oec. I*, 177/179.
K. STAAB, *Pauluskommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 83–112.
M. BRIÈRE, «Fragments syriaques de Diodore de Tarse reédités et traduits pour la première fois», *Rev. Orient Chrét.* 10 (1946), 231–283.
M. RICHARD, les traités de Cyrille d' Alexandrie Contre Diodore et Théodore et les fragments dogmatiques de Diodore de Tarse, *Mélanges F. Grat* I, Paris 1946 99–116.
G. BRUNDHUBER, *Diodor von Tarsus, Die Bruckstücke seines dogmatischen Scrhiftums* Gars, Inn 1949.
R. ABRAMOWSKI, «Der theologische Nachlass des Diodor von Tarsus», *Zeit. Neut. Wiss.* 42 (1949), 19–69.
M.- J. RONDEAU, «Le commentaire des Psaumes de Diodore de Tarse et l' exégèse antique du Psaume 109- 110», *Hist. Rel.* 176 (1969), 5–33, 153–188. 177 (1970), 5–33.
E. MÜHLENBERG, *Psalmenkommentare aus der Katenenüberlieferung* I, II, III, Berlir 1976, 1977, 1978.
JEAN-MARIE OLIVIER, *Diodori Tarsensis Commentarii in Psalmos* I, Turnhout 1980.
C. SCHÄUBLIN, «Zu Diodors von Tarsos Schrift gegen die Astrologie», *Rhein. Mus.* 123. (1980), 51–67.

### *Βίος καὶ Θεολογία*

A. HARNACK, *Diodor von Tarsus, Vier pseudojustinische Scriften als Eigentum Diodors nachgewiesen*, Leipzig 1901.
V. ERMONI, «Diodore de Tarse et son role doctrinal», *Mus.* 2 (1901), 422–444.
F. X. FUNK, «Le Pseudo-Justin et Diodore de Tarse», *Rev. Hist. Ecclés.* 1902, 947–971.– *Kirchengeschichtliche Abhandlungen* 3 (1907), 323–350.
P. GODET, *Dict. Théol. Cath.* 4 (1911), 1363–1366.

L. Mariès, «Aurions-nous le commentaire sur les Psaumes de Diodore deTarse?», *Rev Phil. Litt. Hist. Anciennes* 35 (1911), 56–70.– «Diodore ἀπὸ φωνῆς Ἀναστασίου», αὐτόθι 38 (1914),169–173.– «Le commentaire de Diodore de Tarse sur les Psaumes», *Rev. Orient Chrét.* 24 (1924), 58–189.– «Études préliminairew à l' édition de Diodore de Tarse sur le Psaulmes», *Rech. Sc. Relig.* 22 (1932), 355–408, 513–540. Τὸ αὐτὸ ἀνάτυπον. Paris 1933.

A. Vaccari, «La teoria esegetica antiochena», *Bibl.* 1 (1920), 3–36, 15 (1934), 94–101.

P. N. Fetisov, *Διόδωρος Ταρσοῦ, Βίος καὶ ἔργα του (ρωσιστί)*, Κίεβον 1915.

A. Palmieri, «Diodoro di Tarso, sua vita e sue gesta», *Bessarione* 20 (1916), 188–197.

P. Doll, *De Diodori Tarsensis libro Περὶ εἱμαρμένης*. Bonn 1923.

R. Abramowski, «Untersuchungen zu Diodor von Tarsus», *Zeit. Neut. Wiss.* 30 (1931), 234–262.

G. Downey, «Julian the Apostate at Antioch», *Church History* 8 (1939), 303–315.

G. Bardy, «La littérature patristique des Quaestiones et Responsiones sur l' Écriture Sainte, *Rev. Bibl.* 42 (1933) 211–229.

M. Jugie, «A propos du commentaire sur les Psaumes, attribué à Diodore de Tarse», *Échos d' Orient* 7 (1934), 190–193.– «La doctrine christologique de Diodore de Tarse d' après les fragments de ses oeuvres», *Euntes Docete* 2 (1949), 171–191.

R. Devresse, «Anciens commentateurs grecs de l' Octateuque», *Rev. Bibl.* 45 (1930), 217–220.

E. Schweizer, «Diodor von Tarsus als Exeget», *Zeit Neut. Wiss.* 40 (1941–1942), 33–75.

P. S. Lerwood, *Encycl. Cath.* 4 (1950), 1657–1661).

A. Grillmeier, «Die theologische und sprachliche Vorbereitung der christologischen Formel von Chalkedon», *Das Konzil von Chalkedon I*, 1951,135–144.

Χρυσ. Παπαδοπουλος, *Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια 1951, 184. 230. 331. 359. 365.

L. Abramowski, «Der Streit um Diodor und Theodor von Mopsuestia zwischen den beiden ephesinischen Konzilien», *Zeit. Kircheng.* 67 (1955–1956), 252–187.– «Diodore de Tarse», *Dict. Hist Géogr Ecclés.* 14 (1958) 496–504.

F. A. Sullivan, *The Christology of Theodore of Mopsuestia*, Roma 1956, 181–196.

R. Leconte, «L' asceticum de Diodore», *Mélanges Bibliques A. Robert*, Paris 1957, 531–536.

Στ Παπαδοπουλος, *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 4 (1964), 1239–1244.

R. A. Greer, «The Antiochene Christology of Diodore of Tarsus», *Journ. Théol. Stud.* 17 (1966), 327–341.

Ch Schäublin, «Diodor von Tarsos gegen Porphyrios», *Museum Helvet* 27 (1970). 58–63.– «Diodor von Tarsus», TRE 8 (1981), 763–767.

B. T. Γιουλτσης, «Προβλήματα ἐκ τῆς περὶ δύο υἱῶν διδασκαλίας τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 54 (1971), 395–402.

ΑΚΑΚΙΟΣ ΒΕΡΡΟΙΑΣ

PG 77, 99–102. 84, 647–648, 658–660.
P. S. Landesdorfer, *Bibliotheke der Kirchenväter* 6 (1912), 71–89, μετάφρασις συριακῶν ὕμνων.
E. Venables, *Dict. Chr. Biogr.* 1 (1877), 12–14.
V. Ermoni, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 1 (1912), 241–242.
C. Baur, *Johannes Chrysostomus und seine Zeit* 2, München 1930, 137ἑξ. 161–163.
G. Bardy, «Acace de Bérée et son rôle dans la controverse nestorienne», *Revue Sc. Relig.* 18 (1938), 2–45.
E. Schwartz, *Acta Concil. Oecum.* I, 1, 1, 99ἑ. I, 1, 7, 146 ἑ. 161,ἑ. IV 85. 92. 243.
Γ. Μαντζαρίδης, *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 1 (1962), 1168–1169.
Ν. Τσιομεσίδης, «Ὁ Ἀκάκιος Βεροίας τῆς Συρίας καὶ αἱ σχέσεις του μετὰ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 60 (1977), 122–132.

ΑΝΤΙΟΧΟΣ

Savile 5, 648–653, ψευδοχρυσοστόμειος ὁμιλία.
S. Haidacher, «Die Homilie des Antiochus von Ptolemais über die Erschaffung der Seele Adams und über das Leiden Christi», *Zeit Kath. Theol.* 33 (1908), 408–410.
J. Zellinger, *Die Genesishomilien des Bischofs Severian von Gabala*, Münster 1916, 44–47.
A. Aigrain, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés* 3 (1924), 707–708.
J. Lebon, *Contra impium Grammaticum* τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας, III, 41, Corp. Script. Christ. Or. 101, 102 (1933).
C. Martin, *Muséon.* 54 (1941), 34–38, 53–57.

ΣΕΒΗΡΙΑΝΟΣ

PG 56, 411–590.
J. B. Aucher, *Severiani Gabalensis* ὁμιλίαι ἐξ ἀρμενικῆς μεταφράσεως εἰς λατινικήν, Venetiae, 1827.
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* I, St. Petersburg 1891, 15–26.
J. Lebon, *Contra impium Grammaticum Σεβήρου Ἀντιοχείας*, Corpus Script. Christ. Orient. 10, 102, (1933).
K. Staab, *Pauluskommentare der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt*, Münster 1953, 213–351.
C. Moss, «Homily in the nativity of Our Lord by Severian», *Bull. School Orient. Afr. Studies* 12 (1948), 555–566.
G. Garitte, «Un fragment géorgien de l' homélie IX de Sévérien de Gabala», *Mus.* 66 (1953), 97–102.
J. Kirchmeyer, «L' homélie acéphale de Sévérien sur la croix dans le Sinaiticus gr. 493, *Anal. Boll.* 78 (1960), 18–23.

R. AITZETMÜLLER, *Das Hexaeneron des Exarchen Johannes*, Παλαιοσλ. μετάφρ. ἔργων Θεοδωρήτου Κύρου, Σεβηριανοῦ Γαβάλων, Μεγάλου Βασιλείου, τ. I, II, III, IV, Graz 1958, 1960, 1961, 1966.

A. WENGER, «Une homélie inédite (de Sévérien de Gabala?) sur l' Épiphanie, *Anal. Boll* 95 (1977), 73–90.

B. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, «Ἡ ψευδοχρυσοστόμεια ὁμιλία στὸν Τίμιο καὶ Ζωοποιὸ Σταυρὸ (BHG 3, 415 m καὶ 415n) εἶναι τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 62(1979), 299–315, 674–675.

E. LUCCHESI, «Un sermon copte de Sévérien de Gabala, sur la nativité du Christ», *Anal. Boll.* 97 (1979), 111–117.

B. M. WEISCHER, Querellos IV, 3=*Traktate des Severianos von Gabala, Gregorios Thaumaturgos und Kyrillos von Alexandrien*, Wiesbaden 1980.

E. VENABLES, *Dict. Chr. Biogr.* 4 (1887), 625έ.

M. JUGIE, «Sévérien de Gabala et le symbole Athanasien», *Échos d' Orient* 14 (1911), 193–204.– «Sévérien de Gabala et la causalité sacramentelle», *Rev. Phil. Théol.* (1913), 467–471.

J. ZELLINGER, *Die Genesishomilien des Bischofs Severian von Gabala*, Münster 1916.– *Studien zu Severian von Gabala*, Münster 1926.

W. DÜRKS, *De Severiano Gabalitano*, Kiel 1917.– «Eine fälschlich dem Irenäus zugeschriebene Predigt des Bischofs Severian von Gabala», *Zeit. Neut. Wiss.* 21 (1922), 64–69.

H. LIETZMANN, *Pauly Wissowa Kroll*, II. Reihe 2 (1923), 1930–1932.

CHR. BAUR, *Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, 2 München 1930, 134–145, 161–166.

C. MARTIN, «Une homélie de Paenitentia de Sévérien de Gabala», *Rev. Hist. Ecclés.* 26 (1930), 331–343.

F. CAVALLERA, «Une nouvelle homélie restituée à Sévérien de Gabala», *Bull. Lit. Ecclés.* (1932), 141έ.

B. MARX, «Severiana unter den spuria Chrysostomi bei Montfaucon–Migne», *Orient. Chr. Period.* 5 (1939), 281–367.

G. BARDY, *Dict. Théol. Cath.* 14 (1941), 2000–2006.

E.J. SOARES, «Severianus of Gabala and the Protoevangelium», *Marianum* 15 (1953), 401–411.

A. WENGER, «Notes inédites sur les empereurs Théodose I, Arcadius, Théodose II, Léon», *Rev. Ét. Gr.* 10 (1953), 47–59.

H. D. ALTENDORF, *Untersuchungen zu Severian von Gabala*, Tübingen 1957.

J. M. SAUGET, «Deux Homéliaires Syriaques de la Bibliothèque Vaticane», *Or. Chr. Per.* 27 (1261), 387–424.

ILIA ABULADZE, «Μελέται ἀρμενογεωργιανῆς φιλολογίας. V, Σεβηριανὸς Γαβάλων Περὶ τῶν Ἀποστόλων», γεωργιανιστὶ μετὰ ρωσ. περιλήψεως, *Δελτίον Ἰνστιτούτου Χειρογράφων Τιφλίδος* 5 (1963), 85–102.

A. M. GILA, «Esame dei principali testi mariani di Severiano di Gabala», *Marianum* 16 (1964), 113–172.– Studi sui testi mariani di Severiano di Gabala, Roma 1965.

H. J. LEHMANN, *Per Piscatores. Studies in the Armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus 1975.

M. AUBINEAU, «Textes de Jean Chrysostome et Sévérien de Gabala: Athos Pantocrator 29», *Jahrb. Oest. Byz. Ges.* 25 (1978), 25–30.
P. E. BEATRICE, «Due nuovi testimoni della lavanda dei piedi in età patristica, Cromazio di Aquileia e Severiano de Gabala», *August.* 20 (1980), 23–54.
M. AUBINEAU, *Le traité inédit de christologie de Sévérien de Gabala in Centurionem et Contra Manichaeos et Apollinaristas*, Génève 1983.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ

*Συγγράμματα*

PG 66, 9–1020.
H. B. SWETE, 1–2, Cambridge 1880, 1882. 1969².
F. NAU, *Patr. Orientalis* 9 (1913), 637–667.
A. MINGANA, *Woodbrooke Studies* 5 (1932), 6 (1933).
R. DEVREESSE, Studi e Testi 93, 1939.
R. TONNEAU, R. DEVREESSE, Studi e Testi 145, 1949.
J. M. VOSTÉ, Corpus Schr. Christ. Orient. 115, 116, 1940.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oecum.* I, 5, 173–177.
P. DE LAGARDE, *Analecta Syriaca*, Leipzig, London 1858, 100–108.
E. SACHAU, *Fragmenta Syriaca*, Leipzig 1869.
A. BAUMSTARK, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922, 102–104.
J. M. VOSTÉ, «La chronologie de l' activité littéraire de Théodore de Mopsueste», *Rev. Bibl.* 34 (1925), 54–81.– «De versione syriaca operum Theodori Mopsuesteni», *Orient. Chr. Period.* 8 (1942), 477–481.
A. V. WEGNERN, Εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, Berlin 1834.
J. B. CHABOT, *Commentarius Theodori Mopsuesteni in Evangelium B. Johannis*, versio Syriaca, Paris 1897.
E. VON DOBSCHÜTZ, «A hitherto unpublisched prologue to the Acts of the Apostles», *Amer. Journ. Theol.* 2 (1898), 353–387.
D. DE BRUYNE, «Le commentaire de Théodore de Mopsueste aux Épîtres de Paul», *Rev. Bénéd.* 33 (1921), 53–54.
H. DEVREESSE, Chaînes exégétiques grecques», *Dict. de la Bible*, Suppl. 1 (1928), 1102–1105.– *Le commentaire de Théodore de Mopsueste sur les Psaumes I–80*, Studi e Testi 93, Città del Vaticano 1939.– *Le commentaire de Pétits Prophètes*, Studi e Testi 141, Città del Vaticano 1928.
K. STAAB, *Pauluskommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 113–212.
J. M. VOSTÉ, *Theodori Mopsuesteni commentarius in Evangelium Johannis Apostoli*, Corpus Script. Chr. Orient. 115, 116, Louvain 1940.
R. M. TONNEAU, «Théodore de Mopsueste interprétation de la Génèse», *Muséon* 66 (1953), 45–64.
J. REUSS, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, TU 61, Berlin 1957, 90–150.
W. F. MACOMBER, «Newly discovered fragments of the Gospel commentaries of Theodore of Mopsuestia», *Muséon* 81 (1968), 441–448.
H. N. SPRENGER, *Theodori Mopsuesteni in XII prophetas Commentarius*, Göttingen 1975.

G. FERRARO, «L' ora di Cristo e della Chiesa nel commentario di Teodoro di Mopsuestia, al quarto Vangelo», *August.* 15(1975), 275–307.

L. DE CONINCK, MARIA JOSEPHA D' HONT, Theodori Mopsuesteni Expositionis in Psalmos Iuliano Aeclanensi interprete in Latinum, Turnhout 1977.

H. N. SPRENGER, *Theodori Mopsuesteni commentarius in XII prophetas*, Viesbaden 1977.

H. KIHN, *Theodor von Mopsuestia und Junilius Africanus als Exegeten*. Freiburg i. B. 1880.

G. MERCATI, «I frammenti inediti dell' antica versione latina del commento di Teodoro Mopsuesteno ai Salmi», *Varia sacra*, Studi e Testi 11, Roma, 1903, 93–105.– *Opere Minori* 2, Studi e Testi 77, Città del Vaticano 1937, 66–72.

L. PIROT, *L' oeuvre exègétique de Theodore de Mopsueste*. Roma 1913.

J. M. VOSTÉ, «Le commentaire de Théodore de Mopsueste sur Saint Jean d' après la version syriaque», *Rev. Biblique* 32 (1923), 522–551.– «L' oeuvre exégétique de Théodore de Mopsueste au II^e concile de Constantinople», *Rev. Bibl.* 38 (1929), 382–395, 542–554. «Théodore de Mopsueste sur les Psaumes», *Angel.* (1942), 179–198.– «Sur les titres des Psaumes dans la Pesitta», *Bibl.* 25 (1944), 210–235.– «Mar Iso'dad de Merw sur les titres de psaumes», *Bibl.* 25 (1944), 261–296.

X. DUCROS, «La traduction syriaque du commentaire de Théodore de Mopsueste sur l' Évangile selon Saint Jean», *Bullet. Lit. Ecclés.* 28 (1927), 145–159, 210–230.– «L' eucharistie chez Théodore de Mopsueste d' après son commentaire sur l' Évangile selon Jean», *Actes du 21^e congrès Intern. Orient.*, Paris 1949, 366έέ.

R. DEVREESSE, «Par quelles voies nous sont parvenus les commentaires de Théodore de Mopsueste», *Rev. Bibl.* 39 (1930), 369–377.– «Anciens commentateurs grecs de l' Octateuque», *Rev. Bibl.* 45 (1936), 364–384.– «La méthode exégétique de Théodore de Mopsueste», *Rev. Bibl.* 53 (1946), 207–241.

J. REUSS, *Matthäus-, Markus-und Johannes-Katenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht*. Münster 1941, 148–220.

A. VACCARI, «Il testo dei Salmi nel commento di Teodoro Mopsuesteno», *Bibl.* (1942), 1–17. «In margine al commento di Teodoro Mopsuesteno ai Salmi», *Miscellanea G. Mercati* I, Studi e Testi 121, Città del Vaticano 1946, 175–198.

J. L. MCKENZIE, «The commentary of Theodore of Mopsuestia on John 1,46–51», *Theol. Stud.* 14 (1953), 73–84.

E. DEKKERS, «Un nouveaux manuscrit du commentaire de Théodore de Mopsueste aux épîtres de saint Paul», *Sacris Erudiri* 6(1954), 429–433.

U. WICKERT, *Studien zu den Pauluskommentaren Theodors von Mospuestia als Beitrag zu seiner Theologie*. Tübingen 1957.

K. SCHÄFERDICK, *Das Johannesverständnis des Theodor von Mopsuestia*, Bonn 1958.– «Theodor von Mops. als Exeget des vierten Evangeliums», *Studia Patr.* 10/1 (1970), 242–246.

T. JANSMA, Théodore de Mopsueste, Interprétation du livre de la Genèse, *Muséon* 75 (1962), 63–92.

U. WICKERT, *Studien zu den Pauluskommentaren Theodors von Mopsuestia*, Berlin 1962.– «Die Persönlichkeit des Paulus in den Pauluskommentaren Theodors von Mopsuestia», *Zeit. Neut. Wiss.* 53 (1962), 51–66.

M. SIMONETTI, «Note sull' esegesi veterotestamentaria di Teodoro di Mopsuestia», *Vet. Christianorum* 14 (1977), 69–102.

*Δογματικὰ καὶ διδακτικὰ*

F. NAU, «Théodore de Mopsueste, Controverse avec les Macédoniens», *Patr. Orient.* 9 (1913), 637–667.

A. MINGANA, *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Nicene Creed*, Cambridge 1932. *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's prayer and on the sacrament of baptism and the eucharist*, Cambridge 1943.– *Early Christian Mystics*, Woodbrook Studies 7, Cambridge 1934, 95–96, 109–110.

E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecumenicorum* I, 5,173–176.

R. TONNEAU, *Les Homélies Catéchétiques de Théodore de Mopsueste*, Studi e Testi 145, Città del Vaticano 1949.

R. ABRAMOVSKI, «Ein unbekanntes Zitat aus Contra Eunomium des Theodor von Mopsuestia», *Muséon* 71 (1958), 97–104.

O. CASEL, «Neue Zeugnisse für das Kultmysterium», *Jahrb. Liturgiewiss.* 13 (1933), 99–171.

R. ABRAMOVSKI, Neue Schriften Theodors von Mopsuestia», *Zeit. Neut. Wiss.* 34 (1934), 66–84.

E. AMMAN, «La doctrine christologique de Théodore de Mopsueste», *Rech. Science Relig.* 14 (1934), 161–190.

M. JUGIE, «Le Liber ad baptizandos de Théodore de Mopsueste», *Échos d' Orient* 38 (1935), 257–271.

W. DE VRIES, Der Nestorianismus Theodors von Mopsuestia», *Or Chr. Period.* 7 (1941), 91–148.

F. J. REINE, *The eucharistic doctrine and liturgy of the Mystagogical catecheses of Theodore of Mopsuestia*, Washington 1942.

M. RICHARD, «La tradition de fragments du traité περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως de Théodore de Mopsueste», *Muséon* 46 (1943), 55–75.

J. M. VOSTÉ, Theodori Mopsuesteni Liber ad baptizandos, *Or. Chr. Period.* 9 (1943), 211–228.

G. TOUTON, «La méthode catéchétique de S. Cyrille de Jerusalem comparée à celles de St. Augustin et de Théodore de Mopsueste», *Proch- Orient Chrét* 1 (1951), 265–285.

L. ABRAMOWSKI-BIHAIN, «Le Contre Eunome de Théodore de Mopsueste», *Muséon* 75 (1962), 331–335.

T. A. CURTIN, *The baptismal liturgy of Theodore of Mopsuestia*, Washington 1971.

J. M. LERA, «Y se hizo hompre», La economia trinitaria en las catequesis de Teodoro de Mopsuestia, Bilbao 1977.

A. CANIZARES LLOVERA, «El catecumenado según Teodoro de Mopsuestia», *Estudios de la Merced* 32 (1976), 147–193.

*Γενικὰ ἔργα*

O. F. FRITZSCHE, *De Theodori Mopsuesteni vita et scriptis commentatio historica theologica*, Halle 1836 (=PG 66, 9–78).

H. B. SWETE, *Dict. of Chr. Biogr.* 4 (1887), 934–948.
F. LOOFS, *Realenz. Prot. Theol.* 19 (1907) 598–605.
L. PATTERSON, *Theodore of Mopsuestia and modern thought*, London 1926.
E. AMMAN, «La doctrine christologique de Théodore de Mopsueste», *Rech. Science Relig.* 14 (1934), 161–190.– *Dict. Théol. Cath.* 15 (1946), 235–279.
H. G. OPITZ, *Pauly Wissowa Kroll Realenz.* II Reihe 5 (1934), 1881–1890.
M. RICHARD, «Les traités de Cyrille d' Alexandrie Contre Diodore et Theodore», *Mélanges Felix Grat* I, Paris 1946, 29–116.
R. DEVREESSE, *Essai sur Théodore de Mopsueste*, Studi e Testi 14, Città del Vaticano 1948.
J. RIVIÈRE, «Le dogme de la rédemption dans la théologie contemporaine», *Albi* 1948, 181–223.
J. L. MCKENZIE, A new study of Theodore of Mopsuestia, *Theol. Stud.* 10 (1949), 394–408.
J. LE CLOYER, «Le sacerdore chrétien et la sacrifice eucharistique selon Théodore de Mopsueste», *Rech. Science Relig.* 36 (1949), 481–516.
A. GRILLMEIER, «Die theologische und sprachliche Vorbereitung der christologischen Formel von Chalkedon», *das Konzil von Chalkedon* I (1951), 120–159.
M. V. ANASTOS, «The immutability of Christ and Justinian's condemnation of Theodore of Mopsuestia», *Dumb. Oaks Papers* 6 (1951), 125–160.
F. A. SULLIVAN, «Some reactions to Devreesse' s new study of Theodore of Mopsuestia», *Theol. Studies* 12 (1912), 179–207.– *The christology of Theodore of Mopsuestia*, Roma 1956.– «Further notes on Theodore of Mopsuestia», *Theol. Studies* 20 (1959), 264–279.
K. MC NAMARA, «Theodore of Mopsuestia and the Nestorian heresy», *Irish Theol. Quart* 19 (1952), 254–278, 20 (1953), 172–191.
J. GROSS, «Theodor von Mopsuestia ein Gegner der Erbsündenlehre», *Zeit. Kircheng.* 65 (1953–1954), 1–15.
I. ONATIVIA, La vida cristiana tipo de las realidades celestes». *Scriptorium Victoriense*, (1954), 100–133.
L. ABRAMOVSKI, «Der Streit um Diodor und Theodor von Mopsuestia zwischen den beiden ephesinischen Konzilien», *Zeit. Kirchengesch* 67 (1955–1956), 252–287.
P. GALTIER, «Théodore de Mopsueste, sa vraie pensée sur l' incarnation», *Rech. Science Relig* 45 (1957), 161–186, 338–360.
W. DE VRIES, «Das eschatologische Heil bei Theodor von Mospuestia», *Orient. Chr. Period.* 24 (1958), 309–338.
I. L. MCKENZIE, «Annotations on the Christology of Theodore of Mopsuestia», *Theol. Studies* 19 (1958), 345–373.
LUISE ABRAMOWSKI, «Zur Theologie Theodors von Mopsuestia». *Zeit. Kircheng.* 72 (1961), 263–293.
R. A. GREER, *Theodore of Mopsuestia, exegete and theologian*, London 1961.
BAR OIADBSCHABA, *Geschichte der um der Wahrheit willen verfolgten Väter*, I Theodor von Mopsuestia, II Nestorius, ἀπὸ τὸ συριακόν, Heiligenkreuz 1962.
R. A. NORRIS, *Manhood and Christ*, Study in the christology of Theodore of Mopsuestia, Oxford 1963.
A. ZIEGENHAUS, *Der Menschenbild des Theodor von Mopsuestia*, München 1963.

G. Koch, *Die Heilsverwirklichung bei Theodor von Mopsuestia*, München 1965.
A. de Lourmel, «Théodore de Mopsueste catéchète», *Et. Franciscaines* 18 (1968), 65–80.
I. Oñativia, «Aspectos de la doctrina de Teodoro de Mopsuestia sobre el ministerio sagradio», *Teologia del Sacerdotio* 2 (1970), 93–117.
Joanne McW. Dewart, *The theology of grace of Theodore of Mopsuestia*, Washington 1971.
Θ. Ζήσης, «Ἡ περὶ τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας». *Κληρονομία* 3 (1971), 250–258.
J. M Lera, «Nuevas perspectivas en la cristologia de Teodoro de Mopsuestia», *Miscel. Comillas* 31 (1973), 79–124.
L. Brade, *Untersuchungen zum Scholienbuch des Theodorus Bar Konai. Die Uebernahme des Erbes von Theodoros von Mopsuestia in die nestorianische Kirche*, Wiesbaden 1975.
R. P. Vaggione, «Some neglected fragments of Theodor of Mopsuestia's Contra Eunomium», *Journ. Theol. Stud.* 31 (1980), 403–470.
Joanne McW. Dewart, «The influence of Theodore of Mopsuestia on Augustine's letter 187», *August. Studies* 10 (1979), 113–131.
R. A. Greer, «The analogy of grace in Theodore of Mospuestia's christology». *Journ. Theol. Stud.* 34 (1983), 82–98.

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΣ ΑΠΑΜΕΙΑΣ

PG 93, 13–470.
O. Bardenhewer, *Polychronius, Bruder Theodors von Mopsuestia und Bischof of Apameia*, Freiburg i. B. 1879.
M. Faulhaber, *Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften*, Freiburg i. B. 1899, 125–129, 149–153, 157ἑἑ., 181ἑἑ.
L. Dieu, «Le commentaire sur Jérémie du Pseudo-Chrysostome serait-il l' oeuvre de Polychronius d' Apamée?», *Rev. Hist. Ecclés.* 14 (1913), 685–701.
C. Weimann, «Der Hiobkommentar des Julianus von Aeclanum», *Theol. Rev.* 15 (1916), 241–248.
U. Bertini, «La catena greca in Giobbe», *Bibl.* 4 (1923), 129–142.
A. Labate, «Nuovi codici della catena sull' Ecclesiaste di Policronio», *Aug.* 18 (1978), 551–553.

## ΝΕΣΤΟΡΙΟΣ

### ΒΙΟΣ

Ἀνὴρ μεγάλων προσόντων, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδυνήθη ν' ἀναπτύξη εἰς ὅλην των τὴν ἔκτασιν λόγῳ τῆς πρωΐμου ἐμπλοκῆς του εἰς ἔριδας καὶ περιπετείας, συνεκλόνισεν ὅσον ὀλίγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν.

Ἐγεννήθη τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ δ' αἰῶνος, καὶ πιθανῶς περὶ τὸ 395, εἰς τὴν Γερμανίκειαν τῆς Κιλικίας παρὰ τὸν Εὐφράτην. Ἡ πληροφορία συριακῶν πηγῶν, ὅτι οἱ γονεῖς του εἶχον καταφύγει ἐκεῖ προσφάτως ἐκ Περσίας λόγῳ διωγμῶν, δὲν εἶναι ἀσφαλής. Πάντως ἐνωρὶς μετέβη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου διήκουσε μαθήματα τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, ὅστις μετέβαινεν ἐκεῖ κατὰ διαστήματα ἐκ τῆς ἕδρας του. Τὸ εἰς συριακὰς ἐπίσης πηγὰς λεγόμενον ὅτι ἦτο ἐξάδελφος τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας ἢ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου προέρχεται ἐκ τῆς ὡμολογημένης συγγενείας μεταξὺ τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τῶν ἀνδρῶν τούτων.

Εἰσαχθεὶς εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν μονὴν Εὐπρεπίου, ὑπηρέτει ὡς πρεσβύτερος εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς πόλεως, ὅπου διὰ τῆς σεμνότητος, τῆς εὐλαβείας καὶ τῆς καταπληκτικῆς εὐγλωττίας του ἐντυπωσίαζε τοὺς πάντας[1]. Ἡ φήμη του εἶχε φθάσει καὶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπως παλαιότερον τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· ὅταν δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος Β' εἶδεν ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἐπέτυχον νὰ συμφωνήσουν ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ μέλλοντος νὰ διαδεχθῇ τὸν ἀποθανόντα πατριάρχην Σισίννιον, ἐκάλεσεν αὐτὸν ν' ἀναλάβη τὸν θρόνον, ἂν καὶ ἦτο πολὺ νέος. Ἡ βραχεῖα πατριαρχεία του ἦτο γεμάτη δρᾶσιν καὶ ταλαιπωρίαν (428–431).

Ἡ δραστηριότης καὶ ἡ προσήνειά του διέλυσαν τὸ ἐπικρατοῦν ἀρχι-
*De vir. ill.* κῶς δυσμενὲς δι' αὐτὸν κλῖμα, λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο «ἔπηλυς». Κατέστη συντόμως δημοφιλὴς καὶ ἐφαίνετο ἀρεστὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς

τὸν ὁποῖον ἠδύνατο ν' ἀπευθύνῃ λόγους ὡς αὐτοί· «δός μοι, βασιλεῦ, καθαρὰν τὴν γῆν τῶν αἱρετικῶν, κἀγώ σοι τὸν οὐρανὸν ἀντιδώσω· συγκάθελέ μοι τοὺς αἱρετικούς, κἀγὼ συγκαθελῶ σοι τοὺς Πέρσας»[2]. Πρὸς μεγάλην ἱκανοποίησιν τῶν ζηλωτῶν τῆς Ὀρθοδοξίας ἔλαβε μέτρα εἰς βάρος τῶν ποικιλωνύμων αἱρετικῶν, τῶν Ἀρειανῶν, τῶν Μακεδονιανῶν καὶ τῶν λειψάνων τῶν Νοβατιανῶν καὶ τῶν Τεσσαρασκαιδεκατιτῶν, φανεὶς μετριοπαθὴς μόνον πρὸς τοὺς Πελαγιανούς, τῶν ὁποίων αἱ δοξασίαι ἦσαν τόσον οἰκεῖαι εἰς τοὺς Ἀντιοχειανούς.

Ἀλλ' ἐπρόκειτο πολὺ ἐνωρὶς νὰ ἐμπλακῇ εἰς χριστολογικὰς συζητήσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἀκραίαν θέσιν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσῃ ὀξεῖαν δογματικὴν ἔριδα. Ὡς ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, ἐλθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εὗρεν ἐπὶ τοῦ χριστολογικοῦ πεδίου δύο διαφωνούσας μεταξύ των μερίδας, τῶν ὁποίων ἡ μία ἐθεώρει Θεοτόκον τὴν Μαρίαν, ἡ δὲ ἄλλη ἀνθρωποτόκον. Διὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν εἰρήνην ἠκολούθησε μέσην ὁδόν, καλῶν αὐτὴν Χριστοτόκον. Ἂν ὑπῆρχον προηγουμένως εἰς τὴν πρωτεύουσαν αἱ δύο αὐταὶ μερίδες, ἡ μία ἀπὸ αὐτὰς ἦτο προφανῶς ἀντιοχειανῆς προελεύσεως, καὶ πάντως δὲν εἶχον ἔλθει εἰς θεολογικὴν ῥῆξιν. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὤξυνεν ἐν προκειμένῳ τὰ πράγματα ἦτο ὁ σύγκελλος τοῦ Νεστορίου Ἀναστάσιος τὸν ὁποῖον εἶχε φέρει μαζί του ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν.

Οὗτος ἐκήρυξεν εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν, παρόντος τοῦ Νεστορίου τὴν ἀποκλειστικῶς ἀνθρωπίνην γένναν τῆς Μαρίας· «Θεοτόκον τὴν Μαρίαν καλείτω μηδείς· Μαρία γὰρ ἄνθρωπος ἦν, ὑπὸ ἀνθρώπου δὲ Θεὸν τεχθῆναι ἀδύνατον»[3]. Ὅταν προεκλήθη σάλος ἀπὸ τοὺς λόγους τούτους εἰς τὸ ἐκκλησίασμα, ὁ Νεστόριος τοὺς ἐπεδοκίμασεν. Ὁ ἴδιος δέ, ἀκολουθῶν τὰς βασικὰς ἀπόψεις τῆς παλαιᾶς ἀντιοχειανῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως ἤδη, ἐθεώρει ὡς ἑλληνικὴν βλασφημίαν τὴν ἰδέαν μητρὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ συνεπὴς εἰς τοῦτο ἐπέκρινεν εἰς τὰ κηρύγματά του τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου Θεοτόκος. Ἂν καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἀπέφευγεν ἐπίσης τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου ἀνθρωποτόκος, ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν συζητήσεων προέκυπτεν ὅτι διεχώριζε πλήρως τὰς δύο φύσεις.

Ὡς ἦτο εὔλογον, ἡ ἀντίδρασις ὑπῆρξεν ἄμεσος ἐκ μέρους πολλῶν Ὀρθοδόξων, ἐπιφανέστεροι τῶν ὁποίων ἦσαν ὁ Πρόκλος καὶ ὁ Εὐσέβιος. Καὶ ὁ μὲν Πρόκλος, μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἐξέθεσεν ἐνώπιον τοῦ Νεστορίου τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἄποψιν τονίζων τὴν παρέκκλισιν τούτου ἀπ' αὐτῆς, ὁ δὲ νομικὸς Εὐσέβιος, λαϊκὸς ἀκόμη τότε καὶ ἐπίσκοπος Δορυλαίου μετέπειτα, ἤρχετο μετ' αὐτοῦ εἰς δογματικὸν διάλογον κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κηρυγμάτων του, τέλος

2. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. στορία 7,26.
3. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. στορία 7,32.

ἔδειξεν ἑαυτὸν ὀνόματι μόνῳ τὴν ἑνότητα τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν σάρκα ὁμολογοῦντα, πράγματι δὲ ταύτην πάντη ἀρνούμενον»[5].
Οἱ Ἀντιοχεῖς ἐπίσκοποι, ἀφιχθέντες μὲ καθυστέρησιν εἰς τὴν Ἔφεσον, ἠθέλησαν νὰ λάβουν εἰς ἰδιαιτέραν σύσκεψιν ἀποφάσεις κατὰ τοῦ Κυρίλλου καὶ τῶν ὁμοφρόνων του ἀνεπιτυχῶς. Οὔτε ἡ ὑποστήριξις αὐτῶν οὔτε ἡ δυναμικὴ συνηγορία τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου οὔτε ἡ εὔνοια τῆς αὐλῆς δὲν ἤρκεσαν νὰ τὸν σώσουν.
Οὕτως ὁ Νεστόριος ἀπεμακρύνθη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἔλαβε τὴν ἄδειαν νὰ ἀποσυρθῇ εἰς τὴν παλαιὰν μονήν του, τοῦ Εὐπρεπίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Μετὰ τετραετίαν διὰ νέων διαταγμάτων, τὰ ὁποῖα προέβλεπον καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν βιβλίων του, ἐξωρίσθη εἰς τὴν Πέτραν τῆς Ἀραβίας (435) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν ὄασιν, ὅπου ἐδέχετο φίλους ἐπισκέπτας καὶ ἐπληροφορεῖτο περὶ τῶν συμβαινόντων εἰς τὸν κόσμον. Συνέγραψεν ἐκεῖ τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Πραγματεία Ἡρακλείδου* κυκλοφορηθεῖσαν ἀπολογίαν του, εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζει μὲ μετριοπάθειαν τὰς ἀπόψεις του καὶ μὲ ταπείνωσιν ζητεῖ τὴν ἀγάπην. Ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὰς διαδοχικὰς ἀλλαγὰς σκηνικοῦ, διότι ἦτο πλέον ἀργά.
Ἀπειλούμενος ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ἐπιδρομεῖς Βλέμμυας, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὴν ὄασιν εἰς Πανόπολιν καὶ ἔπειτα εἰς Ἐλεφαντίνην, ὅπου ἀπέθανε πικραμένος, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου Β΄ (28 Ἰουλίου 450), ἀλλὰ πρὸ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος (451).

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Νεστόριος εἶναι δόκιμος συγγραφεύς, μὲ λαμπρὸν προσωπικὸν ὕφος, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναπτύξῃ εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τὸ συγγραφικόν του τάλαντον, διότι ἦτο πολὺ νέος ὅταν περιέπεσεν εἰς δογματικὰς ἔριδας, ἐνῶ μετὰ τὴν καταδίκην του δὲν εἶχε τὰ μέσα ἀνέτου ἐπιδόσεως εἰς τὴν συγγραφήν. Ἐξ ἄλλου διὰ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου[6], ἀπὸ τὸ ἔτος 435, ὡρίσθη νὰ καοῦν τὰ συγγράμματά του συμφώνως πρὸς ἀπόφασιν τῆς γ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου. Βεβαίως ἐπεβίωσαν μερικά, ἐνῶ ἄλλα ἐγράφησαν ἀργότερα, ἀλλὰ πάντως βαθμιαίως ἐξέλιπον ὅλα καὶ διεσώθη ὅ,τι ἦτο ἀπαραίτητον, διὰ νὰ μαρτυρῇ τὴν κατ' αὐτοῦ πολεμικήν. Ὅσα εἶχον μεταφρασθῆ εἰς τὴν συριακήν, ἐπέζησαν ἐπὶ μακρότερον, ἂν καὶ πάλιν τὰ περισσότερα

5. MANSI 4,1172.
6. *Cod. Theod.* 16,5,66

δὲ ἐτοιχοκόλλησεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐπίκρισιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Νεστορίου ὡς ἐκφραστοῦ τῶν θέσεων τοῦ Παύλου Σαμοσατέως καὶ τὸν κατήγγειλεν εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Καιλεστῖνον Ρώμης. Ὁ ἐπίσκοπος Ρουφινιανῶν Ὑπάτιος τὸν διέγραψεν ἀπὸ τὰ δίπτυχα, λέγων «ἐπίσκοπον οὐκ ἔχομεν».

Τότε εἰς τὴν συζήτησιν εἰσῆλθεν ὁ Κύριλλος, ὅστις ἀφ' ἑνὸς μὲν παρεκάλεσε δι' ἐπιστολῆς τὸν Νεστόριον νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ἀπόψεις του, διὰ νὰ «παύσῃ σκάνδαλον οἰκουμενικόν»[4], ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς πασχαλίου ἐπιστολῆς 17 τοῦ ἔτους 429 ἐξεφράσθη κατὰ τῶν ἀπόψεων τούτου χωρὶς νὰ τὸν ὀνομάσῃ.

Δὲν ἐβράδυνε δὲ νὰ παρέμβῃ εἰς τὰς συζητήσεις καὶ ὁ Καιλεστῖνος Ρώμης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐνημερωθῆ περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Νεστορίου δι' ἐπιστολῆς αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Χωρὶς νὰ σπεύσῃ νὰ λάβῃ θέσιν ἐπ' αὐτῶν, ἐζήτησε τὴν γνώμην τοῦ Κυρίλλου, ἐνῶ ὁ διάκονος Λέων, ὁ μετέπειτα μέγας πάπας, ἐξησφάλισεν ἐκτενῆ πραγματείαν ἀπὸ τὸν μοναχικὸν ἡγέτην Ἰωάννην Κασσιανόν, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ἀπόψεις τοῦ Νεστορίου ἐκρίνοντο σύμφωνοι πρὸς τὰς τοῦ Παύλου Σαμοσατέως. Ἀπὸ τὴν πλευράν του ὁ Κύριλλος ἔστειλεν ὅλον τὸν φάκελλον μὲ τὸ γραπτὸν ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ θέματος, βάσει τοῦ ὁποίου ὁ Καιλεστῖνος κατεδίκασε τὰς δοξασίας τοῦ Νεστορίου διὰ συνόδου ἐν Ρώμῃ, συνελθούσης τὸν Αὔγουστον τοῦ 430, καὶ ἔστειλε τὰς ἀποφάσεις της εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, διὰ νὰ ζητήσῃ ὡς ἐκπρόσωπός του ἀπὸ τὸν Νεστόριον ἀποκήρυξιν τῶν ἀπόψεών του. Ὁ Κύριλλος ὅμως, ἀρνούμενος σιωπηρῶς τὸν ρόλον τοῦ διαβιβαστοῦ τῶν ρωμαϊκῶν ἀποφάσεων, συνεκρότησε καὶ ἰδικήν του σύνοδον τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 430, ἡ ὁποία ἐπανέλαβε τὴν καταδίκην καὶ ἔστειλεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὰς ἀποφάσεις καὶ τὴν ἐπιστολὴν μὲ τοὺς Δώδεκα ἀναθεματισμούς.

Παρὰ ταῦτα ὁ Νεστόριος, ἂν καὶ ἔκαμεν ἐλαφρὰς φραστικὰς ὑποχωρήσεις, δεχθεὶς τὸν ὅρον Θεοτόκος ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἁπλῆς μεταδόσεως ὀνόματος δὲν μετέβαλεν οὐσιωδῶς ἀπόψεις. Ὅθεν κατέστη ἀναγκαία ἡ συγκρότησις οἰκουμενικῆς συνόδου τὴν ὁποίαν ὁ Θεοδόσιος Β' συνεκάλεσε διὰ τὴν 7 Ἰουνίου 431 εἰς τὴν Ἔφεσον. Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πλειοψηφίαν τῶν μελῶν τῆς συνόδου, ὑπὸ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ἐκάλεσαν τρὶς τὸν Νεστόριον νὰ ἐμφανισθῆ ἐνώπιον τῆς συνόδου, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε οἱ φίλοι του ἐπίσκοποι τοῦ κλίματος τῆς Ἀντιοχείας καθυστέρουν νὰ ἔλθουν. Τότε οὗτος ἀνεθεματίσθη καὶ καθηρέθη μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι «μόνῃ τῇ σαρκὶ τὰ τῆς σωτηριώδους περιῆψεν οἰκονομίας, ψιλὸν τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ γέννησίν τε καὶ τελευτὴν ὑπομεῖναι εἰπών» καὶ «διὰ πάντων

4. *Ἐπιστολὴ* 2. PG 77, 41.

ὄχι ὁριστικῶς. Οἱ κατάλογοι τοῦ Γενναδίου (53) καὶ τοῦ Ebed Jesu (20) δὲν εἶναι πλήρεις. Τὰ λείψανα τοῦ ἔργου του συνέλεξε καὶ ἐξέδωσεν ὁ Loofs, ἀλλ' ἔμειναν ὡρισμένα τεμάχια ἐκτὸς τῆς συλλογῆς αὐτοῦ *Nestoriana*, ἐπιβιώσαντα ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄλλων συγγραφέων, κυρίως τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου.

Οἱ *Δώδεκα Ἀντιαναθεματισμοί*[7], διατηρούμενοι εἰς λατινικὴν μετάφρασιν μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Μερκάτορος ἀμφισβητοῦνται. Ὁ Schwartz ἰσχυρίζεται ὅτι οὔτε τὸ πρωτότυπον εἶναι τοῦ Νεστορίου οὔτε ἡ μετάφρασις εἶναι τοῦ Μαρίου Μερκάτορος, ἀλλ' εἶναι κείμενον γραφὲν καὶ μεταφρασθὲν πολὺ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου.

Ἀπὸ τὸν *Θεοπασχίτην* σώζεται συριακὸν ἀπόσπασμα[8], προερχόμενον ἀπὸ ἔργον τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας. Κατὰ τὸν Εὐάγριον[9] ἐγράφη κατ' Αἰγυπτίου τινός, αὐτὸς δὲ δὲν εἶναι βεβαίως ἄλλος ἀπὸ τὸν Κύριλλον, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει θεοπασχίτην, ὡς δεχόμενον τὸν Θεὸν πάσχοντα ἐν τῷ Χριστῷ. Ἦτο εἰς διαλογικὴν μορφήν.

Ἡ *Τραγῳδία*[10] ἦτο ἔργον ἀπολογητικὸν ἐξιστοροῦν ἐν ἐκτάσει τὰ τῆς δράσεως καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ Νεστορίου καὶ γραφὲν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον εἰς τὴν Συρίαν, κατὰ τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς του εἰς τὴν μονὴν περὶ τὸ 434. Σώζονται ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα ἑλληνιστί, λατινιστὶ καὶ συριστί.

Τὸ *Βιβλίον Ἡρακλείδου Δαμασκηνοῦ*[11], ἐκυκλοφορήθη ψευδωνύμως διὰ ν' ἀποφύγη τὴν καταστροφήν. Ἐγράφη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου Β', τὸν ὁποῖον μνημονεύει, ἤτοι μετὰ τὴν 28 Ἰουλίου 450, ἀλλὰ πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Καὶ τὸ μὲν ἑλληνικὸν πρωτότυπόν του ἐχάθη, σώζεται δὲ συριακὴ μετάφρασίς του γενομένη τὸν στ' αἰῶνα, εἰς χειρόγραφον τοῦ ιβ' αἰῶνος, κάπως ἐφθαρμένον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων κείμενον εἶναι εἶδος ἀπολογίας ὑπὸ μορφὴν διαλόγου πρὸς ἕνα Αἰγύπτιον, τὸν Σωφρόνιον. Προσφέρει ἐκτενῆ ἔκθεσιν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς χριστολογικῆς ἔριδος καὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τῆς Ἐφέσου (431) μὲ ὀξεῖαν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς καὶ κατὰ τοῦ Κυρίλλου. Ἐν τούτοις ἐνώπιον τῆς διαφαινομένης κατακρίσεως τῶν μονοφυσιτικῶν ἀντιλήψεων ὁ Νεστόριος καταβάλλει προσπάθειαν νὰ πλησιάση τοὺς Ὀρθοδόξους, ἐκφράζων συχνάκις μετριοπαθεῖς ἀπόψεις, μέχρι σημείου νὰ δέχεται καὶ τὸν ὅρον «φυσικὸν πρόσωπον», ἂν καὶ ὑπὸ ἠθικὴν ἔννοιαν, καὶ ἐν τέλει ζητῶν ἀγάπην καὶ συγγνώμην. Ἡ εἰσαγωγή, περιέχουσα παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διδασκαλίας περὶ ἐνανθρωπήσεως, καὶ ὁ ἐπίλογος, περιέχων ἀναφορὰν εἰς τὰς μετέπειτα ἐξελίξεις τῆς ἔριδος μετὰ τὴν Ἔφεσον καὶ μέχρι τῆς λῃστρικῆς συνόδου.

7. Loofs, 211-217.
8. Loofs, 208-211.
9. *Ἐκκλ. Ἱστορία* PG 86/2, 2437.
10. Loofs, 203-208
11. Bedjan, Nau.

εἶναι ἀμφισβητουμένης αὐθεντικότητος, θεωρεῖται δὲ πιθανὸν ὅτι καὶ ὁλόκληρον τὸ κείμενον ἔχει ὑποστῆ διασκευήν.

Ὅπως θὰ ἀνεμένετο, συλλογὴ *Ὁμιλιῶν* τοῦ Νεστορίου αὐτουσία δὲν διεσώθη, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχῃ ἐμποδίσει τὴν διατήρησιν ἀρκετῶν ἐξ αὐτῶν διὰ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως ἢ ὑπὸ τὰ ὀνόματα ἄλλων συγγραφέων. Ἂν καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Haidacher ν' ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸν 52 ὁμιλίας ὑπὸ ξένα ὀνόματα δὲν ἐδικαιώθη πλήρως, δὲν εἶναι ὅμως τελείως ἔξω τῶν πραγμάτων. Ὁ Loofs συνέλεξε τριάκοντα ὁμιλητικὰ κείμενα[12], τῶν ὁποίων πέντε εἶναι ἀκέραιαι ὁμιλίαι (μία ἑλληνιστὶ καὶ τέσσαρες λατινιστί), πέντε εἰς μεγάλα ἀποσπάσματα καὶ εἴκοσιν εἰς μικρὰ ἀποσπάσματα, ἐνῷ ὑπάρχει καὶ ἀριθμὸς ἀδεσπότων ἀποσπασμάτων.

Εἴκοσιν ὁμιλίαι ἀπὸ τὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔχουν ἀποδοθῆ ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν εἰς τὸν Νεστόριον, ἐξ αὐτῶν ὅμως μὲ βεβαιότητα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἰδικαὶ του δύο παλαιότερον ἐκδεδομέναι, ἤτοι μία Περὶ Ἰωσὴφ καὶ ἐγκρατείας καὶ ἄλλη Περὶ τῆς κατὰ Θεὸν ἀγάπης[13]. Τρεῖς ὁμιλίαι περὶ πειρασμῶν τοῦ Κυρίου φερόμεναι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου ἀπεδόθησαν εἰς τὸν αἱρεσιάρχην ἀπὸ τὸν F. Nau ὁ ὁποῖος τὰς ἐξέδωσε, τρεῖς δὲ ἄλλαι ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ C. Baur, δὲν εἶναι τοῦ Χρυσοστόμου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου φέρονται καὶ αὐταὶ ἐπίσης, ἀλλ' ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Νεστορίου καὶ ἴσως εἶναι ἰδικαί του, τουλάχιστον ἡ δευτέρα[14].

Ὁ Loofs, πλὴν πέντε ἀποσπασματικῶν, συμπεριέλαβεν εἰς τὴν συλλογήν του καὶ δέκα ἀκεραίας ἐπιστολάς[15], τῶν ὁποίων αἱ τρεῖς εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν (δύο πρὸς τὸν Κύριλλον καὶ μία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β') καὶ ἑπτὰ εἰς τὴν λατινικὴν (αἱ τέσσαρες πρὸς τὸν πάπαν Καιλεστῖνον). Ἐπίσης ἰδική του εἶναι μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γραφεῖσα ἀπὸ τὴν ἐξορίαν εἰς τὴν δασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀπορρίψει ὁ Loofs, εἰς συριακὴν μετάφρασιν[16].

Λειτουργία ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεστορίου, εὑρισκομένη εἰς χρῆσιν ἀπὸ τοὺς Σύρους Νεστοριανούς, δὲν εἶναι ἰδική του, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τῆς λειτουργίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ μετάφρασιν εἰς τὴν συριακὴν καὶ μετέπειτα διασκευήν.

12. Loofs, 225–361.
13. PG 56, 587–590. 61, 681–684.
14. F. Nau, Rev. *de l' Or Chrét.* 15(1910), 113-124.– C. Baur, *Traditio* 9(1953), 101–126.
15. Loofs, 165–202.
16. *Rev. de l' Or Chrét.* 15(1910), 275–281.

## ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ὁ Νεστόριος, εἷς θαυμάσιος ῥήτωρ, εὐσυνείδητος ποιμὴν καὶ σπου-

δαῖος διδάσκαλος, δὲν ἐφιλοδόξει νὰ καταστῇ μέγας θεολόγος· ἠναγκάσθη νὰ γίνῃ θεολόγος ἐκ τῆς ἐξελίξεως τῶν περὶ αὐτὸν πραγμάτων.
Ἡ διδασκαλία του περὶ τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ εἶναι αὐτὴ ἡ ὁποία παρεδίδετο ἐπὶ αἰῶνας εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀντιοχειανῆς Ἐκκλησιάς, ἀπὸ τὸν Παῦλον Σαμοσατέα καὶ ἑξῆς, ἄλλοτε ἀκραία καὶ ἄλλοτε μετριοπαθής. Τὸ ὅτι τώρα προεκάλεσε ὀξείας συζητήσεις, ὀφείλεται εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἐμφάνισιν τῆς ἀπολιναριστικῆς διδασκαλίας περὶ μιᾶς μοναδικῆς φύσεως τοῦ Χριστοῦ σεσαρκωμένης. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας ἐθεώρει χρέος του ν' ἀντικρούσῃ τοὺς Συνουσιαστὰς (Ἀπολιναριστὰς) καὶ νὰ προβάλῃ μίαν χριστολογίαν, ἡ ὁποία θὰ ἐχώριζε σαφῶς τὰς δύο φύσεις. Μαθητής του καὶ εἰς τοῦτο καὶ εἰς ἄλλα θέματα ἦτο ὁ Νεστόριος, ὁ ὁποῖος ὅμως, ἐνῶ ἦτο πάντοτε μετριοπαθέστερος τῶν διδασκάλων του –Διοδώρου Ταρσοῦ καὶ Θεοδώρου Μοψουεστίας– εἶχε τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην νὰ μὴ ἀνακαλέσῃ τὰς δοξασίας του ἀμέσως μετὰ τὴν καταδίκην.
Κατὰ τὴν γνώμην του ἄλλο εἶναι ὁ Θεὸς Λόγος καὶ ἄλλο ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς. Τὸ τριμηνιαῖον παιδίον εἶναι ἄνθρωπος, ὄχι Θεός· ὁ περιβληθεὶς τὸν ἀκάνθινον στέφανον καὶ ὑπομείνας τριήμερον τελευτὴν εἶναι ἄνθρωπος, ὄχι Θεός. Τὸ ψηφαληθὲν σῶμα εἶναι ἄνθρωπος καὶ αὐτὸς προσεφέρθη εἰς βρῶσιν κατὰ τὸ μυστικὸν δεῖπνον, ὄχι ἡ θεότης ἡ ὁποία δὲν τρώγεται· καὶ εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν τρώγοντες τὸν ἄρτον, τρώγομεν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, ὄχι τὴν θεότητα. Ὁ Θεὸς Λόγος ἁπλῶς διῆλθεν ἐκ τῆς Μαρίας· «τὸ παρελθεῖν τὸν Θεὸν ἐκ τῆς χριστοτόκου Παρθένου παρὰ τῆς θείας ἐδιδάχθην Γραφῆς, τὸ δὲ γεννηθῆναι Θεὸν ἐξ αὐτῆς οὐδαμῶς ἐδιδάχθην»[17]. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἰσχυρισμούς του τοῦτο ἦτο ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν συνεχώρουν εἰς αὐτὸν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ οἱ Ὀρθόδοξοι, διότι ἐνεῖχε στοιχεῖα Γνωστικισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπῆρχεν ἡ διδασκαλία ὅτι ὁ Ἰησοῦς διῆλθε διὰ τῆς Παρθένου ὡς τὸ ὕδωρ διὰ σωλῆνος[18]. Τοῦτο δὲ μολονότι ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς ὁ Νεστόριος δὲν ἐδίσταζε ν' ἀποκαλῇ τὴν Μαρίαν Θεοτόκον, ἂν καὶ ὑπὸ μεταφορικὴν ἔννοιαν, ὡς μετάδοσιν ὀνόματος.
Ἐγεννᾶτο βεβαίως τὸ ἐρώτημα, κατὰ ποῖον τρόπον ἦτο ἡνωμένον τὸ θεῖον συστατικὸν μὲ τὸ ἀνθρώπινον. Ἡ ὕπαρξις παντὸς ὄντος συνίσταται εἰς φύσιν ἢ οὐσίαν καὶ εἰς πρόσωπον. Πᾶσα φύσις ἔχει καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς· ὅθεν ὅπου ὑπάρχει μία φύσις συνυπάρχει ἓν πρόσωπον· ὅπου ὑπάρχουν δύο φύσεις, συνυπάρχουν δύο πρόσωπα. Ἡ οὐσία καὶ αἱ ἰδιότητες ἑκάστης φύσεως εἶναι διακεκριμέναι καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἑνωθῇ αὕτη μὲ ὁποιανδήποτε ἄλλην φύσιν, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ ὁμοειδῶν φύσεων, ὁπότε διὰ τῆς ἑνώσεως

17. Loofs, σ. 277.
18. Εἰρηναίου, *Ἔλεγχος* 3, 11,8.

δημιουργεῖται μία νέα οὐσία, ἀφοῦ τὰ δύο ἑνούμενα στοιχεῖα χάνουν τὴν αὐτοτέλειάν του. Αἱ ἑτεροειδεῖς φύσεις μόνον εἰς συνάφειαν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔλθουν. Οὕτω αἱ δύο τοῦ Χριστοῦ φύσεις διατηροῦν τὰς ἰδιότητας αὐτῶν ἀνεπάφους καὶ μετὰ τὴν σύνδεσιν, τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ Λόγου δὲν μετεδόθησαν εἰς τὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν, ἀλλ' ἔμειναν ἴδια εἰς ἐκεῖνον μόνον· ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς δὲν εἶναι ἐκ φύσεως ἀλλ' ἐξ ὁμωνυμίας Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς εἶναι μὲν «μοναδικὸν πρόσωπον», δηλαδὴ ἑνιαῖον, ἀλλὰ τὸ πρόσωπον τοῦτο δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ οὔτε βεβαίως μὲ τὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν, ἀλλ' εἶναι κοινὸν πρόσωπον ἀμφοτέρων τούτων, ἐξωτερικῶς συνδεδεμένων· εἶναι δηλαδὴ «τὸ πρόσωπον τῆς οἰκονομίας»[19] ἢ τὸ «νομικὸν πρόσωπον», καὶ ὄχι τὸ φυσικόν· οὕτως ὥστε, ἐὰν διαχωρισθοῦν αἱ δύο φύσεις, παύει νὰ ὑπάρχῃ τὸ πρόσωπον τοῦτο. Ὡς εἴδομεν, πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του ἀπεδέχθη ἀκόμη καὶ τὸν ὅρον φυσικὸν πρόσωπον, ἀλλὰ πάλιν προσεπάθει νὰ τὸν ἑρμηνεύσῃ ἠθικῶς.

Θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ κανεὶς ὅτι εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Νεστορίου δὲν ὑπάρχουν μόνον δύο πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ ἓν τρίτον, ἡ συνισταμένη τούτων. Τὰ δὲ πρόσωπα ὑφίστανται ἀπαραιτήτως, καθ' ὅσον εἰς τὴν σκέψιν τῶν θεολόγων τῆς περιόδου ἐκείνης φύσις καὶ πρόσωπον ἦσαν χριστολογικῶς συνηρτημένα. Βραδύτερον ὁ Εὐτυχής, ἐνώπιον τοῦ κινδύνου ν' ἀναγνωρίσῃ δύο πρόσωπα, ἐθυσίασε τὴν μίαν φύσιν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι οὕτω μονοφυσῖται καὶ φυσικὰ μονοπροσωπῖται· οἱ τοῦ Νεστορίου εἶναι δυοφυσῖται καὶ δυοπροσωπῖται καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι εἶναι δυοφυσῖται καὶ μονοπροσωπῖται.

## ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Μεγάλης μορφώσεως καὶ ἀρετῆς κληρικός, κατέλαβε τὴν ἕδραν τῆς Ἀντιοχείας τὸ 429, καθ' ἃς ἡμέρας ἤρχιζεν ἡ χριστολογικὴ ἔρις. Πρᾶος καὶ ἀγαθός, ὡς ἦτο, ἐδίσταζε νὰ εἰσέλθῃ ἀμέσως εἰς τὴν συζήτησιν, ἂν καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς αὐτῆς Νεστόριος ἦτο φίλος του. Ὅταν ἐχρειάσθη νὰ ἔλθῃ εἰς ἐνίσχυσίν του, ἀνέθεσεν εἰς ἄλλους τὴν φροντίδα νὰ ἀντικρούσουν τοὺς Ἀναθεματισμοὺς τοῦ Κυρίλλου, εἰς τὸν Θεοδώρητον Κύρου καὶ τὸν Ἀνδρέαν Σαμοσάτων. Ἀφιχθεὶς καθυστερημένως εἰς τὴν Ἔφεσον τὸ 431, ἀφοῦ ἤδη ὁ Νεστόριος εἶχε καταδικασθῆ ἀπὸ τὴν σύνοδον, ἐτήρησεν αὐστηρὰν στάσιν κατὰ τοῦ Κυρίλλου. Συνεκρότησε μὲ 34 φίλους του ἐπισκόπους ἀντισύνοδον, ἡ

19. *Βιβλίον Ἡρακλείδου*, ΝΑΙ', σ. 171.

όποία κατεδίκασε τὸν Κύριλλον καὶ ἀπέρριψε τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Ἐφέσου, ἀκολούθως δὲ μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπικεφαλῆς ἀντιπροσωπείας τῶν Ἀνατολικῶν εἰς μίαν ἀνεπιτυχῆ προσπάθειαν νὰ πείσουν τὸν αὐτοκράτορα νὰ παραμείνη μέχρι τέλους ὑποστηρικτής των.

Ἀκολούθως ὅμως συνέβαλεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (433), ὁπότε φυσικὰ προεκάλεσε τὴν δυσμένειαν τῶν αὐστηρῶν Ἀνατολικῶν καὶ τὰ παράπονα τοῦ Νεστορίου. Ὅσοι ἐκ τῶν Ἀνατολικῶν ἀπέρριψαν τὴν ἕνωσιν ἐδιώχθησαν ὑπὸ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Ἀπέθανε τὸ 442.

Φαίνεται ὅτι ἡ συγγραφική του δραστηριότης περιωρίσθη εἰς τὴν σύνταξιν ὁμιλιῶν καὶ ἐπιστολῶν, ἀλλὰ δὲν διεσώθησαν ἴχνη συλλογῆς καὶ χειρογράφου παραδόσεως ἔργων του. Ἐξ αὐτῶν σώζεται ὅ,τι ἔχει συμπεριληφθῆ ἀνάμεσα εἰς ἔργα ἄλλων συγγραφέων.

Ἀπὸ τὰ κηρύγματά του ἔχει διασωθῆ μόνον μία σύντομος ὁμιλία, ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὴν Ἔφεσον καὶ κατευθυνομένη κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας[1].

Ἐκ τῶν *Ἐπιστολῶν* του σώζονται περισσότερα τεμάχια. Εἶναι πρῶτον μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Νεστόριον, γραφεῖσα πρὸ τῆς συνόδου τῆς Ἐφέσου τὸ 430 καὶ ζητοῦσα ἀπὸ αὐτὸν μετριοπάθειαν καὶ ἀποδοχὴν τοῦ ὅρου Θεοτόκος[2].

Εἰς μίαν ἄλλην ἐπιστολήν, ἀπευθυνομένην πρὸς τοὺς τρεῖς πατριάρχας, Σῆξτον Ρώμης, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ Μαξιμιανὸν Κωνσταντινουπόλεως[3], ἐξαγγέλλει τὴν συμφωνίαν αὐτοῦ καὶ τῶν φίλων του πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ἑνώσεως τοῦ 433, ἀποδεχόμενος τὰς ἀποφάσεις τῆς Ἐφέσου καὶ καταδικάζων τὸν Νεστόριον.

Τέσσαρες ἐπιστολαί, ἀναφερόμεναι φυσικῶς εἰς τὴν χριστολογικὴν ἔριδα καὶ ἀπευθυνόμεναι πρὸς τὸν Κύριλλον, περιλαμβάνονται εἰς τὴν συλλογὴν ἐπιστολῶν τοῦ τελευταίου[4].

Μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου συμπεριλαμβάνονται καὶ 10 ἐπιστολαὶ τῆς ἀντιοχειανῆς μερίδος τῆς συνόδου Ἐφέσου, ὡς καὶ 7 τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς μερίδος αὐτῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β΄. Συνέταξε ταύτας πιθανῶς ἢ ἐπεμελήθη τῆς συντάξεως αὐτῶν ὁ Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος καὶ ἡγεῖτο τῆς μερίδος.

Ἀρκεταὶ ἐπιστολαί του συμπεριλαμβάνονται εἰς τὸ *Synodicon* μεταφρασμέναι εἰς τὴν λατινικήν.

Ὁ E. Schwartz ἐξέδωσε δύο ἀκόμη εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, πρὸς τὸν Σῆξτον Ρώμης καὶ πρὸς τὸν Μαξιμιανὸν Κωνσταντινουπόλεως.

1. PG 84, 60 καὶ 640.
2. PG 77, 1449–1457. Καὶ μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδωρήτου, ἀρ. 149.
3. PG 77, 1457–1462. Καὶ μεταξὺ ἐπιστολῶν Σήξτου (3) καὶ Κυρίλλου (35).
4. Ὑπ' ἀριθμ. 22 καὶ 38 (αἱ ὁποῖαι καὶ εἰς PG 77, 1457–1462), ὡς καὶ ὑπ' ἀριθ. 47 καὶ 66, ἡ τελευταία μόνον λατινιστί.

# ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

### ΘΕΟΔΟΤΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Προκάτοχος τοῦ Ἰωάννου εἰς τὴν ἕδραν (421–429), ἔγραψεν ἔργον *Πρὸς Ἡρακλείδην κατὰ Συνουσιαστῶν*, δηλαδὴ Ἀπολιναριστῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ἓν ἀπόσπασμα εἰς τὴν Διδασκαλίαν Πατέρων[5].

### ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ

Φίλος τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, ἐδέχθη παραγγελίαν αὐτοῦ νὰ γράψῃ ἀναίρεσιν τῶν Ἀναθεματισμῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου. Τὴν ἀντίκρουσιν τοῦ ἔργου τούτου ἀπευθύνει ὁ Κύριλλος «εἰς τοὺς ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς», ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἔγραψεν ἐξ ὀνόματος τοῦ συνόλου τῶν Ἀντιοχέων ὡς ἐκπρόσωπός των. Τὰ παρατιθέμενα ὑπ' αὐτοῦ τεμάχια τοῦ ἔργου τοῦ Ἀνδρέου εἶναι τόσον πολλά, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν δι' αὐτῶν τὸ ἔργον κατὰ τὸ μεγαλύτερόν του μέρος[6].

Μετριοπαθής, ὡς ὁ Ἰωάννης, ἀπέρριπτε τὴν δοξασίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως δύο υἱῶν καὶ περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ψιλοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπεδέχθη ἐνωρὶς τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου.

Ἀπέθανε πρὸ τοῦ 451, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος ὡς ἐπίσκοπος Σαμοσάτων μετέχει ὁ Ρουφῖνος.

Ἀπὸ τὰ γραπτά του σῴζονται εἰς τὸ *Synodicon* 10 ἐπιστολαί του, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ ὀκτὼ ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἱεραπόλεως μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἔλθει εἰς διαφωνίαν εἰς τὸ θέμα τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν δύο μερίδων, μία πρὸς τὸν Θεοδώρητον Κύρου καὶ μία πρὸς τοὺς οἰκονόμους τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

Μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ραββουλᾶν Ἐδέσσης σῴζεται εἰς συριακὴν μετάφρασιν, ἀλλὰ τὸ πατερικὸν ἀνθολόγιον τὸ ὁποῖον τὴν συνώδευεν ἐχάθη[7].

Εἰς τὸν Ἀναστάσιον Σιναΐτην παρατίθεται ἐκτενὲς χωρίον εἰλημμένον ἀπὸ ἔργον του *Περὶ τοῦ πονηροῦ δράκοντος*, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ ἄλλα παραμένει εἰς ἡμᾶς ἄγνωστον[8].

### ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΠΕΡΣΗΣ

Κατὰ τὸν Ebed Jesu[9] «ἔγραψε κατὰ Δοσιθέου, συνέθεσε δὲ ἐπίσης βι-

5. DIEKAMP, *Doctrina Patrum*, 34.
6. PG 76, 315–386.
7. *Oriens Christianus* 1(1901), 179–181.– *Riv degli Studi Orientali* 28(1953), 153–169.
8. *Ὁδηγός*, 22, PG 89, 292 ἑ.
9. J. S. ASSEMANI, *Bibl. Orient.* 3,1,42.

βλίον ἐπιλῦον τὰ κεφάλαια τοῦ Κυρίλλου» εἰς τὴν ἑλληνικήν. Καὶ τὸ μὲν δεύτερον βιβλίον ἦτο προφανῶς ἀναίρεσις τῶν Δώδεκα Ἀναθεματισμῶν τοῦ Κυρίλλου, τὸ δὲ βιβλίον *Κατὰ Δοσιθέου* κατεπολέμει προφανῶς τὰς δοξασίας τῶν ὑπολειμμάτων τῆς παλαιᾶς γνωστικῆς αἱρέσεως τοῦ Δοσιθέου, τὰ ὁποῖα ἐπεχωρίαζον ἀκόμη εἰς τὴν Σαμάρειαν.

### ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ

Ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως τῆς Συρίας, συριακὰ Μαβούγ, μετέσχε τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, 431, ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ κατέβαλε προσπαθείας νὰ καθυστερήσῃ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν της, μέχρις ὅτου καταφθάσουν καὶ οἱ Ἀνατολικοί, παρὰ τὰς ἀντιθέτους ἐντολὰς τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας. Ἡ σύνοδος πάντως εἰς τὴν τετάρτην συνεδρίαν της κατεδίκασε καὶ αὐτὸν καὶ τοὺς λοιποὺς Ἀνατολικούς, ἀφοῦ ἤδη εἶχε καταδικάσει τὸν Νεστόριον. Ἀκολούθως οὗτος μετέσχε τῶν διασκέψεων τῶν Ἀντιοχειανῶν εἰς τὴν Ἔφεσον, τὴν Ταρσὸν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν.
Παρέμεινε πεισμόνως προσκολλημένος εἰς τὰς ἀπόψεις του μέχρι τέλους, διὸ καὶ ἀφοῦ ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὴν συμφωνίαν περὶ τῆς ἑνώσεως, ἐξωρίσθη τὸ 435 ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β' εἰς Φαμοῦθιν τῆς Αἰγύπτου, ὅπου καὶ ἀπέθανε μετ' ὀλίγον.
Εἰς τὸ *Synodicon* περιέχονται 27 ἐπιστολαί του, προσωπικαὶ καὶ συνοδικαί, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν χριστολογικὴν ἔριδα καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντικρούουσαι τὴν συμφωνίαν τοῦ 433 μεταξὺ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Ἰωάννου Ἀντιοχείας[10].
Εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Σαμοσάτων ἀναφέρεται εἰς ἓν *Ὑπομνηστικὸν* τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπαγορεύσει, ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας.
Κατὰ τὸν Σουΐδαν ἔγραψεν ἔργον περὶ τοῦ *Τί καινὸν εἰσήνεγκεν ὁ Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον* εἰς ἐννέα κεφάλαια, τὸ ὁποῖον δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀλλοῦ.

### ΜΑΞΙΜΟΣ ΑΝΑΒΑΡΖΟΥ

Ἐπίσκοπος Ἀναβάρζου καὶ μητροπολίτης τῆς Κιλικίας Δευτέρας, ἦτο σκληρὸς νεστοριανός, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα τὸ 434 προσεχώρησεν εἰς τὴν ἕνωσιν μαζὶ μὲ τοὺς περισσοτέρους ἐπισκόπους τῆς περιφερείας του. Εἰς τὸ *Synodicon* περιλαμβάνονται 5 ἐπιστολαί του.

### ΕΛΛΑΔΙΟΣ ΤΑΡΣΟΥ

Μητροπολίτης Κιλικίας Πρωτης, προσεχώρησεν ἐπίσης εἰς τὴν ἕνω-

10. PG 84, 659–798. Mansi 5, 830–960

σιν τοῦ 433 μαζὶ μὲ τοὺς περισσοτέρους ἐπισκόπους του. Εἰς τὸ *Synodicon* συμπεριλαμβάνονται 8 ἐπιστολαί του.

ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ

Ἀρνηθεὶς τὴν ἕνωσιν, ἐξωρίσθη τὸ 435, ὅπως οἱ ἄλλοι ἀντιδραστικοί. Εἰς τὸ *Synodicon* συμπεριλαμβάνονται 12 ἐπιστολαί του.
Περιλαμβάνονται ἐπίσης εἰς τὸ *Synodicon* μικρὰ ἐπιστολικὰ δείγματα ἄλλων ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς, ὡς εἶναι ὁ Ἄββιβος Δολίχης, Ἀλέξανδρος Ἀπαμείας, Ἡσύχιος Κασταβάλων, Ζηνόβιος Ζεφυρίου, Ἑρμογένης ἀγνώστου πόλεως τῆς Κιλικίας.

ΠΑΥΛΟΣ ΕΜΜΕΣΗΣ

Τοῦτον ἔστειλε τὸ 432 ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὡς διαπραγματευτὴν μὲ τὸν Κύριλλον. Διατηροῦνται δύο βραχέα κηρύγματα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸ ἓν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ἄλλο Περὶ εἰρήνης[11], μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κύριλλον, ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 36 τῆς συλλογῆς τοῦ τελευταίου τούτου[12], καὶ μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν στρατηγὸν τῆς Ἀνατολῆς Ἀνατόλιον[13].

## ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΤΥΡΟΥ

Εἰς τὴν γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου, 431, τὸν ἀγαπητὸν εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν Νεστόριον Κωνσταντινουπόλεως συνώδευσεν ὑπηρεσιακῶς ὁ κόμης Κανδιδιανός. Εἰς τὸ τέλος τοῦ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου Β' περὶ τῆς συνόδου ἀναφέρεται ὅτι τὸν πατριάρχην συνοδεύει καὶ ὁ Εἰρηναῖος, «ὁ μεγαλοπρεπέστατος ἀνήρ», αὐτὸς ὅμως μόνον λόγῳ φιλίας. Ἦτο καὶ αὐτὸς κόμης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δραστήριος, ἐνάρετος καὶ πιστός, ἀλλ' ἐπίσης φιλειρηνικός.
Μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ἔσπευσεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἔγκρισιν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς περὶ καταδίκης τοῦ Νεστορίου καὶ μολονότι δὲν τὸ κατώρθωσε, κατέστησε τὸν αὐτοκράτορα ἐπιφυλακτικόν. Ἐτήρησε σταθερὰν στάσιν ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ κατεφέρετο ἐναντίον τῶν παλαιῶν φίλων, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἐφαίνοντο ὅτι ἐπρόδωσαν τὰς ἀπόψεις των, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελαμβάνετο καὶ ὁ Θεοδώρητος. Μὴ

11. PG 77, 1433-1444
12. PG 77,165-168.
13. *Synodicon*, κ. 107.

ἀποδεχθεὶς τὴν ἕνωσιν, ἔχασε τὰ ἀξιώματά του καὶ τὸ 435 ἐξωρίσθη εἰς τὴν Πέτραν τῆς Ἀραβίας, ὡς ὁ Νεστόριος.

Βραδύτερον ὅμως κατέστη μετριοπαθὴς καὶ αὐτός. Οὕτως εὗρε μίαν ἀνάπαυλαν ἀπὸ τὰς περιπετείας τὸ 446, ὁπότε ἐξελέγη ἐπίσκοπος Τύρου, ἂν καὶ ἦτο δευτερόγαμος, καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Δόμνου Ἀντιοχείας[14]. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ ἐκδηλωθοῦν αἱ πιέσεις τῶν Μονοφυσιτῶν, αἱ ὁποῖαι κατέληξαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος τοῦ 448 κατὰ τῶν Νεστοριανῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθαιρεθῇ ὁ Εἰρηναῖος ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς διγαμίας. Ἀφοῦ ἐξεβλήθη ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴν Τύρου, ἀπεσύρθη εἰς τὴν πατρίδα του, διὰ νὰ ἡσυχάσῃ ἐστερημένος τοῦ σχήματος καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου[15]. Ἡ καθαίρεσίς του ἐπεκυρώθη ἀπὸ τὴν ληστρικὴν σύνοδον τοῦ 449[16], ἀλλ' εἰς τὴν Σύνοδον Χαλκηδόνος, 451, δὲν ἔγινε λόγος περὶ αὐτοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι εἶχεν ἀποθάνει ἤδη.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του εἶχε λαμπρὰς σχέσεις μὲ τὸν Θεοδώρητον, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἐπιστολὴν 12 τὸν ἀποκαλεῖ «γενναῖον τῆς ἀρετῆς ἀθλητὴν καὶ τῶν ἄλλων ἀθλητῶν παιδοτρίβην».

Μαρτυρεῖται ὅτι εἶχε στείλει «ἐνίους» λόγους εἰς τὸν Θεοδώρητον, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι εἶχε συντάξει πολλούς. Εἰς τρεῖς ἐξ αὐτῶν ἀπεκάλει Θεοτόκον τὴν Μαρίαν ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεοδώρητος[17].

Ἐξ ἄλλου εἰς μίαν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Ἀνατολικούς, δηλαδὴ πρὸς τὰ Ἀντιοχειανὰ μέλη τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, ἐκθέτει τὰ συμβάντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν προσπάθειαν μεσολαβήσεως ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών των.

Ὁ Εἰρηναῖος συνέταξεν ἔργον, τὸ ὁποῖον παρουσίαζε τὴν ἱστορίαν τῆς χριστολογικῆς ἔριδος ἀπὸ τῆς νεστοριανικῆς σκοπιᾶς. Ὡς καὶ τὸ ἀνάλογον σύγγραμμα τοῦ Νεστορίου, τοῦ ὁποίου καὶ ἐπωφελήθη, ἔφερε τὸν τίτλον *Τραγῳδία*. Εἰς τὴν συριακὴν ὁ τίτλος του ἐφέρετο «βιβλία πέντε ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ τοῦ διωγμοῦ τοῦ ἁγίου Νεστορίου καὶ πάντων τῶν συμβάντων κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον»[18].

Τὸ ἔργον εἰς τὴν ἀρχικήν του ἑλληνικὴν μορφὴν ἔχει χαθῆ. Πρὶν ὅμως συμβῇ τοῦτο, εἷς λατῖνος συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ, ἀποτελούμενον κυρίως ἀπὸ ἐπιστολὰς ἐπισκόπων καὶ ἄλλων προσώπων, μὲ ἀντίστροφον μάλιστα τάσιν, τὸ ἐπεξειργάσθη καὶ τὸ ἐπεξέτεινεν. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν Εἰρηναῖον, ὁ λατῖνος διασκευαστής, ὁ ὁποῖος πιθανῶς εἶναι ὁ ἀκμάσας τὸν στ' αἰῶνα διάκονος Rusticus, δικαιώνει τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Κυρίλλου ἔναντι τοῦ Νεστορίου, ἀλλ' ἐπίσης δικαιώνει καὶ τὰ τρία κεφάλαια, θεωρῶν τοὺς τρεῖς θεολόγους, Θεόδωρον Μοψουεστίας, Θεοδώρητον Κύρου καὶ Ἴβαν

14. Θεοδωρητου, *Ἐπιστολὴ* 110, PG 83, 1305.
15. *ACO* I, 4, 66 ἀρ. ἐγγράφου 138.
16. Εὐαγριου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* I,10. PG 86/2, 2448.
17. *Ἐπιστολὴ* 16, PG 83, 1193.
18. J. S. Assemani, *Bibl Orient.* 3,1,38 ἑ.

Ἐδέσσης ὡς εὑρισκομένους πλησιέστερον πρὸς τὸν Κύριλλον παρὰ πρὸς τὸν Νεστόριον.

Ὁ Rusticus ἐπιτλοφόρησε τὸ ἔργον του *Synodicon*, ἐνῶ ὁ νεώτερος ἐκδότης του Baluzius ἔδωσεν εἰς αὐτὸ τὸν τίτλον Synodicum adv. Tragoediam Irenaei. Ἡ μετάφρασις τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον εἶναι ἀνεπιτυχής.

## ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ

### ΒΙΟΣ

Ὁ Θεοδώρητος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος μέγας ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Ἂν καί, πλὴν τοῦ σημειώματος τοῦ Γενναδίου[1], δὲν ὑφίσταται καμμία ἀρχαία βιογραφία του, ἡ σταδιοδρομία του εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὴ ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ ἄλλων, ἰδίως δὲ ἀπὸ τὰς συλλογὰς ἐπιστολῶν.

Ὁ πατήρ του, μέλος ἐπιφανοῦς καὶ ἀπὸ πολλῶν γενεῶν χριστιανικῆς οἰκογενείας τῆς Ἀντιοχείας, ἦτο ἀπ' ἀρχῆς εὐσεβής, ἐνῶ ἡ μήτηρ του ἠρέσκετο εἰς τὴν κοσμικὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεσύρθη, ὅταν ἐθεραπεύθη ἀπὸ βαρεῖαν ὀφθαλμίαν, ὁπότε ἐτέθη ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τοῦ ἐρημίτου Μακεδονίου. Ἀφοῦ μετὰ δωδεκαετῆ συζυγικὸν βίον παρέμεινεν ἄτεκνος, ἀπέκτησε τέλος τὸ 393 τὸν υἱόν της τοῦτον, τὸν ὁποῖον ὡς θεῖον δῶρον ὠνόμασε Θεοδώρητον[2].

Οὗτος ἐμορφώθη ἐπιμελῶς εἰς τὴν σχολὴν τῆς μονῆς Εὐπρεπίου, ἔπειτα δὲ πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλας σχολὰς τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου πρέπει νὰ διήκουσε μαθήματα πλὴν ἄλλων καὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, τὸν ὁποῖον ἐθεώρει καὶ ἀπεκάλει διδάσκαλόν του[3]. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων του, εἰς ἡλικίαν 23 ἐτῶν, διένειμε τὴν περιουσίαν του καὶ προσῆλθεν εἰς μονὴν τῆς Ἀπαμείας, ὅπου διέμεινεν ἐπὶ ἑπταετίαν ἀσκούμενος καὶ μελετῶν τὴν Γραφήν, τὰ ἔργα παλαιῶν ἀπολογητῶν καὶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν πατέρων. Τότε δὲ ἐπεσκέφθη χάριν προσκυνήματος καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα.

Ἦτο μόλις τριακονταετής, τὸ 423, ὅταν ἐξελέγη καὶ κατόπιν πιέσεως πολλῆς ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Κύρου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου μητροπολίτου Ἱεραπόλεως. Ἡ ἐπαρχία τῆς Κύρου, μέρος τῆς Κυρηστικῆς ἐκτεινόμενον κατὰ μῆκος τῆς νοτιοδυτικῆς ὄχθης τοῦ Εὐφράτου, ἐκτεταμένη καὶ ὀρεινή, περιελάμβανε πλὴν τῆς πόλεως

1. *De vir ill.* 89.
2. *Φιλόθεος Ἱστορία* 13.
3. *Ἐπιστολὴ* 16.

800 κοινότητας, περιβαλλομένας κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ χιονισμένα ὄρη.

Τόσον ἡ πόλις ὅσον καὶ αἱ κοινότητες ἦσαν πολὺ παρημελημέναι, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὰ γραφόμενα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδωρήτου[4] καὶ ἐχρειάσθη νὰ καταβληθῇ πολλὴ φροντὶς ἀπὸ αὐτόν, διὰ νὰ ἀνακουφισθοῦν. Οὗτος διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων ἀνήγειρε δημόσια λουτρὰ καὶ στοάς, κατεσκεύασε γεφύρας καὶ ὑδραγωγεῖα, προσείλκυσε διδασκάλους, «σοφιστάς», καὶ ὠργάνωσε τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν ἰατρικὴν περίθαλψιν. Ἰδιαιτέρως περιέθαλψε καὶ ἀνεκούφισε τοὺς ὑπὸ τῶν Περσῶν διωκομένους καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν του καταφεύγοντας Χριστιανούς.

Ἂν καὶ ἡ περιοχὴ ἦτο ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς ἐκκλησιαστικῶς ὠργανωμένη καὶ ἡ Ἐκκλησία διέθετε παντοῦ ἐνορίας καὶ μοναστήρια, ὁ Θεοδώρητος συνήντησε πολλὰς δυσκολίας ἐκ μέρους ἀλλοθρήσκων καὶ αἱρετικῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὑπολείμματα προσεπάθησε νὰ ἐκριζώσῃ. Καὶ τῶν μὲν ἐθνικῶν ἡ ἀντίστασις ἦτο μικρά, ὡς φαίνεται, τῶν Ἰουδαίων ὅμως ἡ δύναμις ἦτο μεγάλη καὶ ἡ ἀντίστασις σθεναρά.

Πλὴν τῶν ὀπαδῶν τῶν νεωτέρων αἱρέσεων, Ἀρειανῶν, Μακεδονιανῶν καὶ Εὐνομιανῶν, συνήντησε καὶ πλῆθος ὀπαδῶν παλαιοτέρων αἱρέσεων, ὡς εἶναι οἱ Μαρκιωνῖται, τῶν ὁποίων εἵλκυσεν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν περισσοτέρους τῶν δέκα χιλιάδων[5].

Καὶ αὐτῶν τούτων τῶν ὀρθοδόξων τῆς ἐπαρχίας ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ διατηρῇ στοιχεῖα διαβρώσεως. Ἐπὶ παραδείγματι εἰς πολλὰς ἐνορίας αὐτῆς ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς τὸ *Διατεσσάρων Εὐαγγέλιον* τοῦ Τατιανοῦ. Ὁ Θεοδώρητος ἀντικατέστησεν ὅσα ἀντίτυπα αὐτοῦ εὗρε, 200 τὸν ἀριθμόν, μὲ ἀντίτυπα τῶν τεσσάρων κανονικῶν εὐαγγελίων[6].

Δὲν ἠρέσκετο εἰς τὰς θεολογικὰς διαμάχας, ἀλλ' ἐπέπρωτο ὄχι μόνον νὰ ἐμπλακῇ εἰς αὐτάς, ἀλλὰ καὶ νὰ ταλαιπωρηθῇ ἀπὸ αὐτάς. Ὅταν ἐξερράγη ἡ ἔρις μεταξὺ Νεστορίου καὶ Κυρίλλου δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀνάμιξίν του, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς φιλίας του μὲ τὸν πρῶτον, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς παραγγελίας τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας ν' ἀντικρούσῃ τοὺς Δώδεκα Ἀναθεματισμοὺς τοῦ Κυρίλλου, εἰς τοὺς ὁποίους μάλιστα καὶ ὁ ἴδιος ἔβλεπε σαφῆ στοιχεῖα ἀπολιναριστικῶν τάσεων, ὡς καὶ ἄλλας δυσσεβείας. Ἂν καὶ τὸ ἀντιρρητικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον συνέταξε τότε ὁ Θεοδώρητος δὲν σῴζεται, λαμβάνομεν καλὴν γνῶσιν περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Κυρίλλου.

Ἡ ἄποψις τὴν ὁποίαν διατυπώνει εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐπὶ τῆς οὐσίας

4. *Ἐπιστολαὶ* 43. 79. 81 113.
5. *Ἐπιστολαὶ* 145. 81.
6. *Αἱρετικῆς Κακομυθίας* 1, 20.

τοῦ θέματος εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει δύο διάφορα πρόσωπα καὶ ὅτι ἡ παρθένος δύναται νὰ ὀνομασθῇ Θεοτόκος, ἀλλὰ πάντως μόνον μεταφορικῶς, ὄχι φυσικῶς. Εἰς τὴν Ἔφεσον ἦτο ὁ κύριος θεολογικὸς ἐκπρόσωπος τῆς μειοψηφούσης μερίδος τῶν Ἀντιοχέων, αὐτὸς δὲ ἀνέλαβε τὴν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος διατύπωσιν τῶν ἀπόψεών της κατὰ τὴν μετὰ τὴν σύνοδον πραγματοποιηθεῖσαν ἀκρόασιν.

Μετέπειτα συνέχισε νὰ τηρῇ μετριοπαθῆ θεολογικὴν στάσιν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦτο ἐπαρκῶς προχωρημένη καὶ δὲν συνωδεύετο ἀπὸ διαλλακτικότητα. Συνέταξε τὸ σύμβολον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν βάσιν διὰ τὴν συμφιλίωσιν τῶν δύο μερίδων, ἐκπροσωπουμένων ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Ἀντιοχείας καὶ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, διὸ καὶ ὀνομάσθη Ἑνωτικόν. Εἰς τὸ σύμβολον τοῦτο ὁμολογεῖται εἷς Χριστὸς εἷς Κύριος εἷς Υἱός, διακηρύσσεται ἡ ἀσύγχυτος ἕνωσις τῶν δύο φύσεων καὶ ἡ Παρθένος Μαρία ἀποκαλεῖται Θεοτόκος. Ἐν τούτοις ὁ ἴδιος δὲν προσεχώρησεν εἰς τὴν συμφιλίωσιν, διότι κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἑνώσεως πέραν τοῦ συμβόλου τούτου ἀπητήθη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ φίλου του Νεστορίου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔγραφεν ὅτι θὰ προετίμα νὰ ἀποκοποῦν ἀμφότεραι αἱ χεῖρες του παρὰ νὰ ὑπογράψῃ τὴν καταδίκην του[7]. Ἐφρόνει μάλιστα ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ Κύριλλος ἔπρεπε ν' ἀνακαλέσῃ μερικὰς ἐκφράσεις τῶν Ἀναθεματισμῶν, τὰς ὁποίας αὐτὸς εὕρισκεν ἀπολιναριστικάς.

Ὅταν ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας ἀπέσυρε τὴν ἀπαίτησιν καταδίκης τοῦ Νεστορίου, τὸ 434, τότε ὁ Θεοδώρητος ἐδέχθη τὴν ἑνωτικὴν ἀπόφασιν.

Μετὰ δεκατετραετίαν σχετικῶς ἠρέμου διαβιώσεως, τὸ 448 ἠναγκάσθη νὰ ἀποδοθῇ εἰς νέους δογματικοὺς ἀγῶνας. Ὁ διάδοχος τοῦ Κυρίλλου εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας Διόσκορος, μονοφυσιτικῶν ἀρχῶν, χολωθεὶς ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἔκδοσιν τοῦ *Ἐρανιστοῦ* τοῦ Θεοδωρήτου, παρεπονέθη εἰς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Δόμνον Β' ὅτι οὗτος, ὁ Θεοδώρητος, κηρύττων εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διεμέλιζε τὸν ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς δύο υἱούς. Παρὰ τὴν ὑπὸ τούτου ἀπόρριψιν τῆς κατηγορίας διὰ τῆς ἀπολογητικῆς του πρὸς τὸν Διόσκορον ἐπιστολῆς[8], τὴν ἀδίστακτον ἀναγνώρισιν τοῦ ἑνὸς Υἱοῦ καὶ τὴν ἀναθεμάτισιν τῶν ἀρνουμένων νὰ ὁμολογήσουν Θεοτόκον τὴν Μαρίαν, ὁ Διόσκορος τὸν κατεδίκασε καὶ ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα νὰ τοῦ ἀπαγορεύσῃ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἐπαρχίαν του. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου τοῦ 449, τὴν λεγομένην ληστρικήν, εἰς τὴν ὁποίαν τοῦ ἀπηγορεύθη ἡ συμμετοχή, ἐπανέλαβε τὴν καταδίκην

7. *Ἐπιστολὴ* 172.
8. *Ἐπιστολὴ* 83.

αὐτοῦ ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων παλαιῶν φίλων τοῦ Νεστορίου, ἤτοι τοῦ Δόμνου Ἀντιοχείας, τοῦ Ἴβα Ἐδέσσης καὶ τοῦ Εἰρηναίου Τύρου.

Ὁ Θεοδώρητος ἀπεσύρθη τότε εἰς τὴν παλαιὰν μονήν του παρὰ τὴν Ἀπάμειαν, ὅπου ἔζησεν ὡς φυλακισμένος ὑπὸ κρατικὴν ἐπιτήρησιν. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπηύθυνεν ἔκκλησιν πρὸς τὸν πάπα Λέοντα, ὁμολογῶν τὴν πίστιν του εἰς τὸν ἕνα Χριστόν[9]. Ἀλλ' ἡ πορεία τῶν πραγμάτων ἐσημείωσεν ἀλλαγὴν μόνον κατόπιν τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου Β' καὶ τῆς ἀναλήψεως τῆς βασιλείας ἐκ μέρους τῆς Πουλχερίας καὶ τοῦ Μαρκιανοῦ (450), ὁπότε ὁ Θεοδώρητος ἀφέθη ἐλεύθερος νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἐπαρχίαν του.

Κληθεὶς παρέστη εἰς τὴν δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, 451, εἰς τὴν ὀγδόην συνεδρίασιν τῆς ὁποίας κατόπιν ἀπαιτήσεως ἐπισκόπων διεκήρυξε τὴν ἀποδοχὴν τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Ἐφέσου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Νεστορίου, ὁ *ὁποῖος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει, καὶ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς πατέρας* τῆς συνόδου ὡς «ὀρθόδοξος διδάσκαλος»[10].

Ἔκτοτε ἔμεινεν ἀδιατάρακτος εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, ἐκτιμώμενος ἀπὸ ὅλους διὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, τὴν μεγάλην προσφοράν του εἰς τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ τὸ φιλανθρωπικόν του ἔργον. Κατὰ τὸν Γεννάδιον ἀπέθανεν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Α', ἀλλ' ἡ εἴδησις αὐτὴ δὲν βοηθεῖ πολὺ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας, καθ' ὅσον ἡ βασιλεία τοῦ Λέοντος δὲν ἦτο τόσον βραχεῖα (457–474). Ὁ κόμης Μαρκελλῖνος, μνημονεύων αὐτὸν πρὸς τὸ ἔτος 466, πιθανῶς ἐνδεικνύει καὶ τὸν χρόνον θανάτου αὐτοῦ[11].

### ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δόκιμος συγγραφεὺς ὁ Θεοδώρητος ἤδη πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὸν δογματικὸν ἀνταγωνισμόν, ἀνεδείχθη ἐν συνεχείᾳ εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς παραγωγικωτέρους θεολόγους τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ λιπαρὰ γνῶσις τῆς Γραφῆς καὶ τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διεισδύσῃ ἱκανοποιητικῶς εἰς τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ νὰ δώσῃ εὐπρόσδεκτον ἔκφρασιν καὶ μορφὴν εἰς τὴν σκέψιν του. Ἡ ἕδρα του, ἡ πόλις τῆς Κύρου, ἦτο ἑλληνική, αἱ ὀρειναὶ ὅμως κοινότητες τῆς ἐπαρχίας του εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἦσαν συρόφωνοι· ἐν τούτοις αὐτὸς ἐχρησιμοποίησεν ἀποκλειστικῶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν καθαρὰν μορφήν της, ἐνίοτε δὲ εἰς τὴν ἀττικήν, διὸ καὶ ἐπαινεῖται ὑπὸ τοῦ Φωτίου[12].

Τὰ σωζόμενα ἔργα του, ἂν καὶ καταλαμβάνουν πολλοὺς ὀγκώδεις τό-

9. *Ἐπιστολὴ* 113.
10. MANSI 7,189.
11. *Chronicon*. Monum. Germ. Historica, Auct. Antiqu. 11, 89.
12. *Μυριόβιβλος* 203.

μους, μέρος μόνον τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς ἀντιπροσωπεύουν. Τὸ 450 ἔλεγεν ὁ ἴδιος ὅτι εἶχε γράψει 35 «βίβλους»[13], ἐννοῶν αὐτοτελῆ συγγράμματα, εἴτε μικρὰ εἴτε μεγάλα, μὲ ἰδιαίτερον τίτλον, παραβλέπων προφανῶς τὰ πρόχειρα βραχέα κείμενα, ὡς αἱ ὁμιλίαι καὶ αἱ ἐπιστολαί, ἢ ἔργα καταλαμβάνοντα 35 κώδικας.

*Ἀπολογητικά*

Ἓν ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Θεοδωρήτου εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτική*[14], καὶ μὲ ὑπότιτλον «εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις». Ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν διαφορὰ ἀπόψεων περὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ ἔργου, ἀλλὰ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ πλαίσια εἰς τὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι πατέρες καὶ συγγραφεῖς ἔγραψαν τὰ ἀπολογητικά των ἔργα κατὰ τὴν νεότητά των, πρὶν εἰσέλθουν εἰς τὸ καθ' αὐτὸ θεολογικὸν συγγραφικόν των στάδιον, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγράφη πρὸ τῆς χειροτονίας του εἰς ἐπίσκοπον, ἤτοι πρὸ τοῦ 423. Ἡ ἀφορμὴ τῆς συντάξεώς του ἐκτίθεται σαφῶς εἰς τὴν προθεωρίαν. Τὸν εἶχον πλησιάσει πολλοὶ ἐθνικοὶ διακωμῳδοῦντες τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἰσχυριζόμενοι ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται ζητοῦν ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς των μόνον πίστιν καὶ ὄχι γνῶσιν καὶ κατηγοροῦντες τοὺς ἀποστόλους ὡς ἀγραμμάτους.

> «Πολλάκις μοι τῶν τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἐξηρτημένων συντετυχηκότες τινὲς τήν τε πίστιν ἐκωμῴδησαν τὴν ἡμετέραν, οὐδὲν ἄλλο λέγοντες ἡμᾶς τοῖς τὰ θεῖα παρ' ἡμῶν παιδευομένοις ἢ τὸ πιστεύειν παρεγγυᾶν, καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων κατηγόρουν ἀπαιδευσίας, βαρβάρους ἀποκαλοῦντες, τὸ γλαφυρὸν τῆς εὐεπείας οὐκ ἔχοντας· καὶ τὸ γεραίρειν δὲ τοὺς μάρτυρας καταγέλαστον ἔφασκον καὶ λίαν ἀνόητον τὸ πειρᾶσθαι τοὺς ζῶντας παρὰ τῶν τεθνεώτων ὠφέλειαν πορίζεσθαι· προσετίθεσαν δὲ καὶ ἕτερα ἄλλα παραπλήσια τούτοις, ἃ διδάξει τὸ ξύγγραμμα. Ἐγὼ δὲ πρὸς μὲν ἐκείνους ἅπερ ἐχρῆν διεξῆλθον, τὰ κατηγορήματα διαλύων· ἀνόσιον δὲ ᾠήθην καὶ δυσσεβὲς παριδεῖν τοὺς ἁπλοῖς ἤθεσι κεχρημένους ὑπ' ἐκείνων ἀπατωμένους καὶ μὴ ξυγγράψαι καὶ διελέγξαι τῶν κατηγορημάτων τὸ μάταιον».

Συνέταξε λοιπὸν τὸ ἔργον τοῦτο εἰς δώδεκα δοκίμια, προσδίδων εἰς

13. *Ἐπιστολὴ* 145. Ἴσως ὅμως νὰ ἐννοῇ 35 τόμους περιλαμβάνοντας ἐνίοτε περισσότερα τοῦ ἑνὸς τεμάχια.

14. PG 83, 783–1152.

τὸν λόγον «ἀνειμένον» χαρακτῆρα, ἐλεύθερον καὶ διαλεκτικόν, μὴ περιοριζόμενον ἀπὸ τὰς συνηθείας τοῦ χριστιανικοῦ λόγου· ἐξηγεῖ δὲ τοῦτο ἐκ τῆς σκέψεως ὅτι χρησιμοποιῶν ἐπὶ παραδείγματι τὰς μαρτυρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων, ἔπρεπε νὰ προσαρμόση καὶ τὸν λόγον του εἰς τὸν τρόπον ἐκφράσεως ἐκείνων.

Δεικνύει δι' αὐτῶν ὅτι τὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν δὲν ἀποτελοῦν τὴν μόνην ἀπάντησιν εἰς τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως· ἀποτελοῦν μάλιστα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐσφαλμένην ἀπάντησιν. Διὰ τοῦτο οἱ ἐθνικοὶ ὠδηγήθησαν εἰς νοσηρὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου «θεραπευτική», ὁ ὁποῖος ἐνθυμίζει τὸν τίτλον ἔργου τοῦ Χρυσίππου «θεραπευτικὴ τῶν παθῶν».

Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους δοκίμια, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος καλεῖ διαλέξεις, ἀναπτύσσει τὰ θέματα περὶ πίστεως, πρώτης ἀρχῆς, ἀγγέλων καὶ δαιμόνων, ὕλης καὶ κόσμου, φύσεως ἀνθρώπου, προνοίας, θυσιῶν, τιμῆς μαρτύρων, νόμων, χρησμῶν ἀληθῶν καὶ ψευδῶν, τέλους καὶ κρίσεως, πρακτικῆς ἀρετῆς· καὶ δίδονται εἰς αὐτὰ ἡ ἐθνικὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀπάντησις παραλλήλως.

Ὁ Θεοδώρητος μνημονεύει 105 ἐθνικοὺς φιλοσόφους, τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖ περίπου 350 παραθέματα, ἐνίοτε κατὰ γράμμα. Γνωρίζει καλῶς τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, τῶν ὁποίων ἐπωφελήθη σπουδαίως, ἀλλὰ κινεῖται αὐτοτελῶς. Ἡ πραγματεία αὐτὴ εἶναι ἓν τῶν καλυτέρων ἀπολογητικῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος· ἴσως τὸ καλύτερον.

*Περὶ προνοίας λόγοι δέκα*[15]. Εἶναι θαυμάσια κηρύγματα, ρητορικῶς διακοσμημένα, τὰ ὁποῖα ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐνώπιον ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς νεστοριανικῆς ἔριδος, καὶ πιθανῶς πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἕδραν. Ἡ φυσικὴ τάξις εἰς τὸν κόσμον καὶ ἡ ἠθικὴ τάξις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, καὶ ὑπεράνω ὅλων ἡ ἀπὸ θείαν ἀγάπην ἐνανθρώπησις τοῦ Σωτῆρος, εἶναι αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς παρουσίας τῆς θείας προνοίας.

Ὁ Θεοδώρητος ἀναφέρει ἔργον του *Πρὸς τὰς πεύσεις τῶν Μάγων*[16], τοῦ ὁποίου δὲν διεσώθησαν λείψανα. Οἱ μάγοι τῆς Περσίας ἦσαν οἱ ὑποκινηταὶ τοῦ τριακονταετοῦς διωγμοῦ, τὸν ὁποῖον διεξήγαγον οἱ βασιλεῖς Βαρὰμ Ε' καὶ Γεσδεγὲρτ Β' κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Περσίας ἐζήτησαν πνευματικὴν ἐνίσχυσιν εἰς τὰς ταλαιπωρίας των καὶ ὁ Θεοδώρητος ἔγραψε τὸ ἔργον τοῦτο, διὰ νὰ ἀντικρούση τὰς κατηγορίας τῶν μάγων, νὰ καταδικάση τὰς

15. PG 83, 556–773.
16. *Ἐπιστολαὶ* 82. 113. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,38.

διώξεις καὶ νὰ καταπολεμήση τὴν παρ' αὐτῶν θεοποίησιν τῶν στοιχείων.
Τὸ ἔργον *Πρὸς Ἰουδαίους*, τὸ ὁποῖον ἐπίσης μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐπανειλημμένως, ἔχει χαθῆ[17]. Πρέπει νὰ συνετάχθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπισκοπείας του εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Κυρηστικῆς, ὅπου εὕρισκε σφοδρὰν ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων εἰς τὸ ἔργον του, ἤτοι περὶ τὸ 425. Ἴσως ἐξ αὐτοῦ προέρχεται ἓν ἀπόσπασμα περιλαμβανόμενον εἰς τὸν κώδικα Laur. 6,1[18].

### *Ἑρμηνευτικά*

Ὁ Θεοδώρητος ἡρμήνευσε μέγα μέρος τῆς Γραφῆς, ἰδίως δὲ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἄλλοτε μὲν κατὰ τὸ σύστημα τῆς συνεχοῦς ὑπομνηματίσεως, ἄλλοτε δὲ κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐπιλογῆς ἀξιολόγων ἐπεισοδίων ἢ χωρίων πρὸς διαπραγμάτευσιν εἰς σειρὰν ἐρωταποκρίσεων Χρησιμοποιεῖ τὸ κείμενον τῶν Ο' κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Λουκιανοῦ, ἀλλ' ἐνίοτε καταφεύγει καὶ εἰς ἄλλας μεταφράσεις.
Ἂν καὶ διατηρεῖ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀντιοχειανῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου, δὲν εἶναι προκατειλημμένος κατὰ τῆς ἀλληγορικῆς. Κατορθώνει ν' ἀκολουθῆ μίαν μέσην ὁδὸν μεταξὺ τῆς ξηρᾶς γραμματικῆς καὶ τῆς καθαρῶς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας, ἀναζητῶν τὸν «σκοπὸν» τοῦ κειμένου καὶ μὴ διστάζων νὰ ἐφαρμόση τὴν τυπολογικὴν μέθοδον, ὅπου τοῦτο ἀπαιτεῖται. Γνώστης ὅλης τῆς ἑρμηνευτικῆς παραδόσεως, ἐπωφελεῖται αὐτῆς, ὡς αἱ γυναῖκες αἱ ὁποῖαι ὑφαίνουν τάπητας, χρησιμοποιοῦσαι ἀπὸ ἄλλους παραγόμενον ἔριον[19]. Διατηρεῖ ὅμως ἀξιέπαινον αὐτοτέλειαν καὶ πρωτοτυπίαν. Ἀφήνει κατὰ μέρος τὰς ἑρμηνευτικὰς ἀκρότητας τοῦ διδασκάλου του Θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ πολλάκις διαφοροποιεῖται ἀπὸ αὐτὸν ρητῶς. Βραχύλογος, σαφής, νηφάλιος, ἀπετέλει ἕνα ἀπὸ τοὺς δημοφιλεστέρους ἑρμηνευτὰς καὶ αἱ ἑρμηνεῖαί του γεμίζουν τὰς σελίδας τῶν μεταγενεστέρων Σειρῶν. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως εἶναι ὁ ἀξιολογώτερος ἑρμηνευτὴς τῆς ἀρχαιότητος.
*Εἰς τὰ ἄπορα τῆς Θείας Γραφῆς*[20]. Εἶναι ἑρμηνεία βιβλικῶν ἐδαφίων «κατ' ἐκλογὴν εἰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις». Ἀφοῦ ἤδη ὁ Θεοδώρητος εἶχεν ἑρμηνεύσει πολλὰ βιβλία ὑπομνηματικῶς κατὰ συνεχὲς κείμενον, ἀπεφάσισε κάπως ἀργά, ἀπὸ τοῦ 453 καὶ ἑξῆς, ὅταν ἦτο πλέον ἀπηλλαγμένος δογματικῶν συζητήσεων καὶ ἐρίδων, νὰ πραγματευθῆ περὶ θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐξάγονται ἀπὸ ἐκλεκτὰ ἐπεισόδια ἢ χωρία τῆς Γραφῆς, κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταποκρίσεων, ὅπου ἑκάστη ἀπόκρισις ἀποτελεῖ μίαν βραχυτάτην πραγματείαν. Τὸ γεγο-

17. *Ἐπιστολαί* 113. 116. 145.
18. A. M. BANDINIUS, *Catalogus* I, Florentiae 1764, 110–112.
19. *Εἰς τοὺς Δώδεκα Προφήτας*, PG 81, 1548.
20. PG 80, 76–856.

νός ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἑρμηνεία ἐφαρμόζεται εἰς ὅλα τὰ δέκα τέσσαρα πρῶτα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατὰ ἑνότητας, ἤτοι τὴν Πεντάτευχον, τὴν Τρίτευχον (Ἰησοῦν Ναυῆ, Κριτάς, Ρούθ), τὰ Βασιλειῶν καὶ τὰ Παραλειπομένων, καθιστᾶ πιθανὸν ὅτι προετίθετο νὰ τὴν ἐπεκτείνη εἰς ὅλα, ἀλλὰ δὲν προέφθασε. Καθὼς παρήρχετο ὁ χρόνος, ἐσυντόμευε τὴν διαπραγμάτευσιν βαθμιαίως. Εἰς τὰ δύο βιβλία τῶν Παραλειπομένων ἀρχίζει μὲν μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταποκρίσεων, ἀλλὰ συνεχίζει μὲ συντομωτάτην συνεχῆ ἑρμηνείαν, προφανῶς διότι ἠσθάνετο ὅτι δὲν ἔχει χρόνον νὰ τὴν ὁλοκληρώση εἰς αὐτοτελεῖς ἑνότητας.

Τοῦ ἔργου ἐπελήφθη, ὡς λέγεται εἰς τὸν πρόλογον, κατὰ παράκλησιν τοῦ προσφιλεστάτου τῶν «υἱῶν του» Ὑπατίου, ὅστις πιθανῶς εἶναι ὁ χωρεπίσκοπος Ὑπάτιος, τὸν ὁποῖον ὁ Θεοδώρητος μνημονεύει ἀλλοῦ[21].

*Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ἑκατὸν Πεντήκοντα Ψαλμούς*[22]. Ὁ Θεοδώρητος εἶχε σκοπὸν ν' ἀρχίση τὸ ἑρμηνευτικὸν ἔργον ἀπὸ τὰς προφητείας «τοῦ μεγάλου Δαβίδ». Ἀλλὰ πιεστικαὶ παρακλήσεις φίλων του τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐπιδοθῇ προηγουμένως εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ἄσματος, τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ, τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰεζεκιὴλ καὶ τῶν Δώδεκα μικρῶν Προφητῶν, καὶ ἔπειτα νὰ ἀναλάβη τὸ ἐγχείρημα τῆς ἑρμηνείας τῶν Ψαλμῶν, τὸ ὁποῖον ἐπραγματοποίησε πάντως πρὸ τοῦ 449, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν μνημονεύεται αὕτη[23].

Ὁ Θεοδώρητος ἑρμηνεύει ὅλους τοὺς ψαλμοὺς τεμάχιον πρὸς τεμάχιον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὰς δύο ἀκραίας μεθόδους ἑρμηνείας, τὴν ἀλληγορικὴν καὶ τὴν ἱστορικήν, ἠθέλησε ν' ἀποφύγη καὶ τὸ ἓν ἄκρον καὶ τὸ ἄλλο, ἰδιαιτέρως δὲ τὸν Ἰουδαϊκὸν τρόπον ἑρμηνείας, ὡς ἦτο ὁ τοῦ Θεοδώρου. Οὕτως, ὡς λέγει εἰς τὴν προθεωρίαν, ἡρμήνευσεν ἱστορικῶς πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ προφητικῶς πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων*, εἰς λόγους τέσσαρας[24]. Ἀπευθύνεται πρὸς κάποιον Ἰωάννην, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «φίλην κεφαλὴν» καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι μᾶλλον ὁ Ἰωάννης Γερμανικείας παρὰ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωάννης. Μνημονεύεται ἤδη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἑρμηνείας τῶν ψαλμῶν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Πελαγίου Β' ἀργότερα[25]. Ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ βιβλίου τοῦ Ἄσματος, δεχόμενος ὅτι τοῦτο εἶναι «βιβλίον πνευματικόν», διότι ἄλλως, «ἀκροασίας ἔχον καὶ φιληδονίας ὑπόθεσιν», δὲν θὰ συνηρι-

21. *Ἐπιστολὴ* 113.
22. PG 80, 857-1228.
23. *Ἐπιστολὴ* 82.
24. PG 81, 27-214.
25. *Epist.* 5,20 τοῦ ἔτους 585.

θμεῖτο μετὰ τῶν βιβλίων τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ὅθεν νύμφη μὲν εἶναι ἡ Ἐκκλησία, νυμφίος δὲ ὁ Χριστός.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἠσαΐαν*[26]. *Αὕτη μνημονεύεται εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τοῦ* Ἱερεμίου (22,7), ἀλλ' ἦτο γνωστὴ μόνον ἀπὸ πολυάριθμα ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς Σειρὰς καὶ περιελήφθησαν εἰς τὴν Migne[27]. Ἐντοπισθεῖσα ἀργότερα ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως εἰς τὴν Ἱεροσολυμιτικὴν Βιβλιοθήκην, ἐξεδόθη τὸ 1932 ὑπὸ τοῦ A. Möhle. Ὁ Θεοδώρητος ἐπικρίνει καὶ ἐδῶ τὴν «ἰουδαϊκὴν ἑρμηνείαν», ἡ ὁποία ἀπέδιδε τὰς προφητείας εἰς μεταγενεστέρας φάσεις τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, ὡς ἔπραττεν καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, καὶ ὄχι εἰς τὸν Μεσσίαν. Μὲ ἀξιοθαύμαστον νηφαλιότητα διασαφεῖ τὰ προφητικὰ κείμενα ὁ ἑρμηνευτὴς ἡμῶν, ἀποδίδων τὰ ἱστορικὰ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ προφητικὰ εἰς τὸ χριστιανικὸν μέλλον.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἱερεμίαν*[28]. Κατὰ *τὴν παρατήρησιν εἰς τὸν ἐπίλογον* αὕτη εἶναι τὸ τελευταῖον ἀπὸ τὰ εἰς τοὺς προφήτας ἀφιερωθέντα ὑπομνήματα τοῦ Θεοδωρήτου. Αὕτη ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰ βιβλία τοῦ Βαροὺχ καὶ τῶν Θρήνων.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ*[29]. Συνετάχθη μετὰ τὴν ἑρμηνείαν εἰς τὸν Δανιήλ, ὡς λέγεται εἰς τὴν προθεωρίαν τῶν Ψαλμῶν.

*Ἑρμηνεία εἰς τὸν Δανιήλ*[30]. Εἶναι τὸ πρῶτον χρονολογικῶς ὑπόμνημα τοῦ Θεοδωρήτου εἰς προφητικὸν βιβλίον. Ἡ ἑρμηνεία δὲν περιλαμβάνει τὰ τεμάχια τῆς ἱστορίας τῆς Σωσάννης, ὡς καὶ τοῦ Βὴλ καὶ Δράκοντος, ἀλλὰ μόνον τὸ καθ' αὑτὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ σαφῶς ὡς προφητικὸν κείμενον, καταδικάζουσα τὴν ἀπαράδεκτον πρᾶξιν τῶν Ἰουδαίων νὰ τὸ ἐξαιροῦν τοῦ κανόνος.

*Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Δώδεκα Προφήτας*[31], γραφεῖσα μετὰ τὴν εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ.

Τὸ μόνον ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ὑπόμνημα εἶναι ἡ *Ἑρμηνεία τῶν Δεκατεσσάρων Ἐπιστολῶν* τοῦ Παύλου[32], γραφεῖσα μετὰ τὰς εἰς τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

### *Θεολογικὰ καὶ Ἀντιρρητικὰ*

Τὸν κατάλογον ἔργων του[33] εἰς τὸν τομέα τῆς ἀντιρρητικῆς ἀρχίζει ὁ Θεοδώρητος μὲ τὴν μνείαν ἑνὸς συγγράμματος *Πρὸς Ἀρειανοὺς καὶ Εὐνομιανούς*, περιέχοντος ἀναίρεσιν τῶν δοξασιῶν τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἔκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας περὶ ὁμοουσίου. Τὸ ἔργον, τὸ

26. A. Möhle, Berlin 1932
27. PG 81, 215–495.
28. PG 81, 495–806.
29. PG 81, 807–1256.
30. PG 81, 1255–1546.
31. PG 81, 1545–1980.
32. PG 82, 35–878.
33. *Ἐπιστολὴ* 113.

όποῖον πιθανῶς συνετάχθη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ του σταδίου, ἔχει χαθῆ.

Ὁμοίως ἐχάθησαν τρία ἄλλα ἔργα ἐναντίον παλαιοτέρων αἱρέσεων, μαρτυρούμενα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. *Πρὸς τοὺς τὰ Μακεδονίου νοσοῦντας*, ἄλλως καλούμενον *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*, εἰς τρία βιβλία[34]. *Πρὸς τοὺς τὴν Ἀπολιναρίου φρενοβλάβειαν ἀσπαζομένους*[35], γραφὲν πιθανῶς μετὰ τὴν γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον Ἐφέσου, 431, διὰ νὰ δείξῃ ὅτι οἱ ἀντινεστοριανοὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀπολιναρίου. Πρὸς τοὺς τῇ *Μαρκίωνος σηπεδόνι κατεχομένους*[36], ὅπου κατεφέρετο κατὰ τῆς ἀντιλήψεως τῶν Μαρκιωνιτῶν περὶ δύο θεῶν, τοῦ ξένου καὶ τοῦ λυτρωτοῦ.

Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἔγραψεν ἔργον κατὰ τοῦ Ὠριγένους, ἂν καὶ τοῦτο μαρτυρεῖται πολὺ μεταγενεστέρως ὑπὸ τοῦ Ebed Jesu[37], καὶ πάντως τοιοῦτον ἔργον δὲν ἔχει διασωθῆ.

*Ἀνατροπὴ τῶν Δώδεκα Ἀναθεματισμῶν*. Ὅταν ὁ Κύριλλος ἐδημοσίευσε τοὺς Ἀναθεματισμούς του κατὰ τοῦ Νεστορίου, ὁ Θεοδώρητος ἦτο εἷς ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι συνέταξαν ἀναίρεσιν αὐτῶν, κατὰ παραγγελίαν τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 431. Τὸ κείμενον αὐτοῦ δὲν σῴζεται εἰμὴ εἰς τὴν ἐλλιπῆ μορφὴν τὴν ὁποίαν διετήρησεν ὁ Κύριλλος κατὰ τὴν ἀπάντησίν του εἰς αὐτό[38].

*Πενταλόγιον περὶ ἐνανθρωπήσεως*. Ἐκτεινόμενον εἰς πέντε βιβλία, ἐγράφη τὸ 431 μετὰ τὴν σύνοδον, διὰ νὰ ἐπικρίνῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίλλου καὶ τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου Ἐφέσου. Καταδικασθὲν ὑπὸ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου διὰ τοῦ κανόνος 13, διετηρεῖτο ἀκόμη τὸν θ' αἰῶνα, ὅταν τὸ ἀνέγνωσεν ὁ Φώτιος[39]. Μερικὰ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα διετηρήθησαν εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸν Λουκᾶν, ὅπου φέρεται ὡς Πεντάλογος, ἐνῷ κατὰ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν εὑρέθησαν περισσότερα τεμάχια εἰς τὴν Collectio Palatina[40].

Συμφώνως πρὸς ἐπιστολάς του οὗτος εἶχε γράψει ἔργον *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως*, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἀπολεσθέν[41]. Ὁ A. Ehrhard ὅμως ἀπέδειξεν ὅτι τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας διασωθέντα ἔργα «Περὶ ἁγίας καὶ ζωοποιοῦ Τριάδος» καὶ «Περὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως»[42], μαρτυροῦντα χωριστικὴν χριστολογίαν καὶ πολεμοῦντα κυρίως τὰς ματαιολογίας τοῦ Ἀπολιναρίου, ἀνήκουν εἰς τὸν Θεοδώρητον, ὅστις ὡς Ἀπολιναριστὰς ἐννοεῖ κυρίως τὸν Κύριλλον καὶ τὰ μέλη τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου. Εἶναι προφανῶς τμήματα τοῦ ὡς ἄνω ἔργου τοῦ Θεοδωρήτου.

Εἰς ἐπιστολήν του[43] ἀναφέρει σύγγραμμά του ὑπὲρ Διοδώρου καὶ Θε-

34. *Ἐπιστολαὶ* 82 καὶ 116 *Αἱρετικῆς Κακομυθίας* 5,3.
35. *Ἐπιστολαὶ* 145. 82.
36. *Ἐπιστολαὶ* 145. 82. 116.
37. J. Assemani, *Bibl. Orient.* 3,1,40.
38. *Ἐπιστολὴ πρὸς Εὐόπτιον* PG 76, 385–452.
39. *Μυριόβιβλος* 46.
40. E. Schwartz, *ECO* 1,5, 165–169 λατ. M. Richard, *Rev. Bibl* 43 (1934), 88–96 ἑλλ.
41. *Ἐπιστολαὶ* 113 καὶ λατ. 145.
42. PG 75, 1148–1189. 1420-1477. Ἀποσπάσματα εὑρέθησαν εἰς τὸν Σεβῆρον Ἀντιοχείας.
43. *Ἐπιστολὴ* 16, PG 83, 1193.

οδώρου. Εἶναι προφανὲς ὅτι τοῦτο συνεγράφη πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς μνήμης τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίως κατεπολέμησεν ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ ἔργον του κατὰ Διοδώρου καὶ Θεοδώρου. Ἀποσπάσματά του εὑρίσκονται εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ληστρικῆς συνόδου τοῦ 449[44].

Ὁ Φώτιος περιγράφει μίαν συλλογὴν εἰκοσιεπτὰ λόγων «Πρὸς διαφόρους θέσεις», εἰς δύο βίβλους ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδωρήτου[45]. Αἱ πραγματεῖαι ὅμως 6–27, εἶναι κείμενα τοῦ Εὐθερίου Τυάνων, ὡς λέγεται εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 1-5 εἶναι αἱ τοῦ Πενταλογίου, καὶ ἡ ἕκτη πραγματεία, ἀσχολουμένη μὲ τὸ θέμα τοῦ ἑνὸς Υἱοῦ, ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν περιεχομένην εἰς τὸν κώδικα Basiliensis A III 4 ἀνωνύμως ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν εἷς ἐστιν υἱὸς ὁ Κύριος ἡμῶν*[46]. Ὁ E. Schwartz καὶ ὁ M. Richard ἀπέδειξαν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Θεοδωρήτου μαρτυρουμένου εἰς ἐπιστολάς του[48].

Τὸ κυριώτερον σωζόμενον χριστολογικὸν ἔργον τοῦ Θεοδωρήτου εἶναι ἓν τῶν τελευταίως γραφέντων ὑπ' αὐτῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἔριδος, ὁ *Ἐρανιστὴς ἄλλως* λεγόμενος *Πολύμορφος*. Ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦτον τοῦ ἐρανιστοῦ (συλλογέως, ζητιάνου) διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ μονοφυσιτισμὸς τὸν ὁποῖον καταπολεμεῖ δὲν εἶναι κατ' αὐτὸν τίποτε ἄλλο ἀπὸ συρραφὴν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων μωριῶν. Τὰ τρία πρῶτα βιβλία, ὑπὸ μορφὴν διαλόγου μεταξὺ τοῦ Ὀρθοδόξου καὶ τοῦ Ἐρανιστοῦ, προβάλλουν τὸ ἀναλλοίωτον, τὸ ἀσύγχυτον καὶ τὸ ἀπαθὲς τῆς θείας φύσεως τοῦ Χριστοῦ, ἐνῷ εἰς τὸ τέταρτον ἀνακεφαλαιώνονται αἱ θέσεις τῶν προηγουμένων βιβλίων εἰς 40 συλλογισμούς. Ὅλη ἡ διαπραγμάτευσις στηρίζεται εἰς ἓν μέγα ἀνθολόγιον πατερικῶν χωρίων, τὸ ὁποῖον εἶχον παρασκευάσει οἱ Ἀντιοχειανοὶ ἐπίσκοποι πρὸς χρῆσιν εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου μὲ πρωτοβουλίαν προφανῶς τοῦ Θεοδωρήτου. Μετὰ τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος εἰς τὸ τέλος τοῦ β' βιβλίου ἐνσωματώθησαν τὰ εἴκοσι πατερικὰ χωρία, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσηρτημένα εἰς τὴν δογματικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Λέοντος Α'.

### *Διδακτικά*

Ὁ Θεοδώρητος μνημονεύει ἔργον του τιτλοφορούμενον *Μυστικὴ Βίβλος*[49], τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύετο εἰς δώδεκα λόγους τὰ μυστικὰ τῆς πίστεως κατὰ τῶν αἱρέσεων. Τοῦτο ἔχει χαθῆ τελείως. Ὁ τίτλος

44. J. Flemming, Berlin 1917, 105ἑξ.
45. *Μυριόβιβλος* 46.
46. PG 83, 1415–1450.
48. *Ἐπιστολαὶ* 16. 109. 130.
49. *Ἐπιστολὴ* 82. *Αἱρετ. Κακομυθίας* 5.2.18.

ὅμως δύναται νὰ σημαίνη μυσταγωγικὰς κατηχήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐκφωνηθῆ ἐνώπιον νεοφωτίστων.

Ὁμιλίας πρὸς κατηχουμένους ὑπενθυμίζει ἡ πραγματεία *Περὶ ὀρθῆς πίστεως*, ἡ ὁποία διετηρήθη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου[50], ἀλλ' εἰς τὸ ἔργον τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας *Κατὰ τοῦ δυσσεβοῦς Γραμματικοῦ* μνημονεύεται ὡς ἔργον τοῦ Θεοδωρήτου, ὅπως καὶ πράγματι εἶναι. Τοῦτο, ἀπευθυνόμενον πρὸς ἀκροατάς, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται ὡς «οἱ τῆς Ἐκκλησίας υἱεῖς», ἀποτελεῖ μίαν ἐκτενῆ ἔκθεσιν τῆς πίστεως τοποθετημένην εἰς τὰ πλαίσια τῆς χριστολογικῆς ἔριδος. Οἱ λόγοι τοῦ προλόγου «Ἱκανῶς τὸν κατὰ Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων ἐπελθόντες ἔλεγχον ἀκολούθως αὖθις τὸν ὑγιᾶ τῆς πίστεως ἐκτιθέμεθα λόγον» (1) ὡδήγησαν τὸν Richard εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὑπαινίσσεται ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικήν*, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἀπολεσθὲν *Κατὰ Ἰουδαίων* σύγγραμμα. Ἐν τούτοις ὅμως ἡμεῖς δὲν εὑρίσκομεν καμμίαν σύνδεσιν μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ παρόντος κειμένου, διότι ἐκεῖνο ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀκροατὰς μὲ τὴν προσφώνησιν «ὦ ἄνδρες», καὶ ὄχι «υἱεῖς τῆς Ἐκκλησίας», ὅπως τοῦτο, καὶ ἐπὶ πλέον ἐκεῖνο δὲν εἶναι ἔλεγχος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ θεραπευτική, εἶναι δὲ καὶ πολὺ ἐκτενές. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι προηγήθησαν δύο σύντομοι λόγοι, ἀμέσως συνδεόμενοι μὲ τὸν παρόντα καὶ ἐκφωνηθέντες προσφάτως.

Δι' ἄλλα κείμενα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἰουστῖνον, γίνεται λόγος εἰς τὸ περὶ ἀπολογητῶν κεφάλαιον τοῦ προηγουμένου τόμου.

### *Ἱστορικὰ*

Τὸ κυριώτερον ἱστορικὸν σύγγραμμα τοῦ Θεοδωρήτου εἶναι ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*[51]. Ἀπὸ τοὺς καταλόγους ἔργων του, τοὺς ὁποίους οὗτος κατήρτισε κατὰ τὸ 449[52], ἡ ἱστορία αὐτὴ ἀπουσιάζει, ἄρα προφανῶς δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐκδοθῆ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ ἴδιον τὸ ἔργον (5,36) λέγει περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' «ὁ νῦν βασιλεύων», ἄρα τοῦτο πρέπει νὰ ἀπεπερατώθη πρὸ τῆς 28 Ἰουλίου 450, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Θεοδόσιος, καὶ ἑπομένως κατὰ τὴν περίοδον 449–450, ἂν καὶ ἡ κατὰ τμήματα σύνταξις φυσικὰ θὰ ἤρχισεν ἐνωρίτερα. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιδίωξίν του ἐξιστορεῖ γεγονότα 105 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας τοῦ *Εὐσεβίου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδώρου* Μοψουεστίας καὶ τοῦ Θεοδότου Ἀντιοχείας (324–429). Ἡ στιγμαία ἀναφορὰ εἰς τρία μεταγενέστερα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἐπεισόδια, τῶν ἐτῶν 438–442,

50. *Βιβλ. Ἑλλ. Πατ.* 4. 61–274.

51. PG 82, 882–1280. E. PERMENTIER, *Gr. Chr. Schr.* 19(1911).

52. *Ἐπιστολαὶ* 82. 113. 116.

κατέστη ἀπαραίτητος λόγῳ συσχετισμοῦ τῶν γεγονότων καὶ συνοδεύεται μὲ τὴν παρατήρησιν, «ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον γέγονε»[53].

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἱστορίας ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει ὅλας τὰς πτυχὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀλλ' ἐπιμένει ἰδιαιτέρως εἰς τὴν διαμάχην μεταξὺ τῆς ὀρθοδοξίας μὲ τὴν αἵρεσιν καὶ τονίζει τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως ἔναντι τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ τῶν παραφυάδων του. Θεωρεῖ ἀπολιναριστικὴν τὴν ἀλεξανδρινὴν θεολογίαν, ταυτίζει τὸν Ἀπολιναρισμὸν μὲ τὸν Μονοφυσιτισμὸν καὶ τὸν θεωρεῖ σύμμαχόν του. Διὰ νὰ μὴ εἰσέλθη ὅμως εἰς τὸ πεδίον τῶν ὑποκειμενικῶν ἐκκλησιαστικῶν θέσεων κατέκλεισε τὴν ἔκθεσίν του μὲ τὸ ἔτος 429, *χωρὶς νὰ μνημονεύῃ τὴν χριστολογικὴν ἔριδα*, οὔτε κἂν τὸν Νεστόριον.

Ὁ Φώτιος[54], ἀποβλέπων εἰς τὸ ὕφος τοῦ ἔργου, λέγει ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱστορικοὺς «κατάλληλον φράσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ μᾶλλον οὗτος ἔθηκεν». Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι τὸ ἔργον ἔχει συνταχθῆ μὲ κάποιαν βιασύνην, διὸ καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα του παρατίθενται συνεχῶς ἔγγραφα μὲ ξηρὰν σύνδεσιν τῶν ἐπεισοδίων.

Ἂν καὶ ἐγνώριζε τὰ ἔργα τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Σωζομενοῦ, ὁ Θεοδώρητος ἐκοπίασε προσωπικῶς δι' ἀνεύρεσιν περαιτέρω ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ὅθεν περιέλαβεν εἰς τὸ ἔργον του καὶ ἔγγραφα ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλας πηγάς, ἐνῶ ἐπίσης χρησιμοποιεῖ καὶ στοιχεῖα ἐκ προσωπικῆς ἐμπειρίας, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ *Αἱρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομὴ* ἀποτελεῖ ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων, ἐκτεινομένην εἰς πέντε βιβλία[55]. Κακοὶ μῦθοι εἶναι τὰ θεωρήματα τῶν αἱρέσεων, τὰ ὁποῖα ἐκτίθενται κριτικῶς εἰς τὰ τέσσαρα πρῶτα βιβλία. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκτίθενται τὰ τῶν γνωστικῶν δυαρχικῶν συστημάτων ἀπὸ τοὺς Σίμωνος Μάγου μέχρι τοῦ Μάνητος τοῦ *Πέρσου*· εἰς τὸ δεύτερον, ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ δέχονται τὴν ἑνότητα τοῦ Θεοῦ, θεωροῦν τὸν Κύριον ὡς ἁπλοῦν ἄνθρωπον, ἀπὸ τοῦ Ἐβίωνος μέχρι τοῦ Μαρκέλλου καὶ τοῦ Φωτεινοῦ· εἰς τὸ τρίτον, τῶν αἱρετικῶν οἱ ὁποῖοι εἶναι τοποθετημένοι ἀνάμεσα εἰς τὰ δύο αὐτὰ ἄκρα· καὶ εἰς τὸ τέταρτον, τῶν νεωτάτων αἱρετικῶν ἀπὸ τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Εὐνομίου μέχρι τοῦ Νεστορίου καὶ τοῦ Εὐτυχοῦς. Καθ' ὁμολογίαν του ὁ συγγραφεὺς λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοὺς ἀξιολόγους παλαιοὺς καὶ νεωτέρους αἱρεσιολόγους, ἀγνοῶν παραδόξως μόνον τὸ Πανάριον τοῦ Ἐπιφανίου. Ἐν τούτοις ὅμως κινεῖται αὐτονόμως εἰς πολλὰ σημεῖα, καὶ ἰδίως εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον.

Ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζεται μὲ δριμύτητα ἐναντίον τοῦ Νεστορίου, τὸ

53. 5,3. Βλ. καὶ 5,36. 5,38.
54. *Μυριόβιβλος* 31.
55. PG 83, 335–556.

γεγονὸς δὲ τοῦτο ὁδηγεῖ πολλοὺς νὰ ἀρνοῦνται τὴν γνησιότητα τοῦ ἀντιστοίχου κεφαλαίου, ἐφ' ὅσον ὁ Νεστόριος ὑπῆρξεν ἐκ νεότητος φίλος τοῦ συγγραφέως. Ὁ Θεοδώρητος ὅμως εἶχεν ἤδη ἀποκηρύξει τὸν φίλον του εἰς τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος (451), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δικαιωθῇ οὗτος ἀπὸ τοὺς πατέρας τῆς συνόδου. Τὸ ἔργον ἀφιερώνεται εἰς τὸν κόμητα Σποράκιον, ὁ ὁποῖος ἦτο αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος εἰς τὴν Χαλκηδόνα. Οὗτος τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀνεδείχθη εἰς ὕπατον, ἀλλ' εἰς τὴν ἀφιέρωσιν δὲν μνημονεύεται μὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα, ἄρα τὸ ἔργον πρέπει νὰ ἐγράφη μετὰ τὴν λῆξιν τῆς θητείας του ὡς ὑπάτου, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 453 καὶ ἔπειτα. Εἶναι εὔλογον ὅτι τότε ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Νεστόριον αἱρεσιάρχην.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὑπάρχει ἓν αὐτοτελὲς κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος κατὰ Νεστορίου πρὸς Σποράκιον*, εἰς τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται τὸ περὶ Νεστορίου κεφάλαιον λέξιν πρὸς λέξιν καὶ προστίθενται ὀλίγα ἄλλα στοιχεῖα. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι νόθος[56].

Εἰς τὸν πέμπτον λόγον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ β' μέρος τοῦ ἔργου, ἔναντι τῆς αἱρετικῆς πλάνης ἀντιπαρατίθεται μία ἐπιτομὴ τῶν θείων δογμάτων, περὶ τῆς Τριάδος, τῆς δημιουργίας, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ χριστιανικοῦ βίου. Διὰ τῆς συγκρίσεως ταύτης ἐπιτυγχάνεται καλύτερον ἀποτέλεσμα, ὡς λέγει ὁ συγγραφεύς. Τὸ μέλι φαίνεται εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους γλυκὺ καὶ χωρὶς σύγκρισιν· ἀλλ' ὅταν τὸ γευθῇ κανεὶς ἔπειτα ἀπὸ δοκιμὴν πικρᾶς οὐσίας φαίνεται γλυκύτερον. Καὶ ἡ ὑγεία εἶναι περισσότερον ἀξιέραστος ἔπειτα ἀπὸ νόσον, τὴν δὲ γαλήνην ἀπολαύομεν καλύτερον μετὰ τὴν τρικυμίαν. Οὕτω καὶ ἡ ἀλήθεια φαίνεται λαμπροτέρα καὶ θειοτέρα, ὅταν συνεξετάζεται μὲ τὸ ψεῦδος (1,1).

Μίμησιν καὶ ἐπέκτασιν τοῦ ἔργου τούτου ἀποτελεῖ τὸ ἀνάλογον περὶ αἱρέσεων ἔργου τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

Πρὸ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ἔργων του ὁ Θεοδώρητος ἔγραψε τὴν *Φιλόθεον Ἱστορίαν*, ἄλλως *Ἀσκητικὴν Πολιτείαν*[57]. Εἶναι συλλογὴ ἐποικοδομητικῶν βιογραφιῶν διηνθισμένων μὲ ἀποφθέγματα καὶ λόγια διασήμων τῆς ἐποχῆς ἀσκητῶν, καὶ 3 ἀσκητριῶν, τοῦ τύπου τῆς *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας* καὶ τῆς *Ἱστορίας τῶν Μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου*. Συνέταξε τὸ ἔργον τοῦτο, φρονῶν ὅτι ἦτο καλὸν νὰ ἴδουν οἱ ἄνθρωποι τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν καὶ ἀθλητῶν τῆς ἀρετῆς καὶ ν' ἀντλήσουν *τὴν ὠφέλειαν μὲ τοὺς ὀφθαλμούς των*.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης συλλογῆς παρατίθεται ὡς κεφάλαιον 31 ἢ ὡς ἐπίλογος εἷς «λόγος περὶ τῆς θείας ἀγάπης», διὰ τοῦ ὁποίου δίδεται ἀπάντησις περὶ τοῦ πόθεν ὁρμώμενοι οἱ ἱεροὶ ἐκεῖνοι ἄνδρες ἠσπά-

56. PG 83, 1153–1164.
57. PG 82, 1283–1496.

σθησαν αὐτὴν τὴν πολιτείαν καὶ ποίους λογισμοὺς χρησιμοποιοῦντες κατέλαβον αὐτὴν τὴν κορυφὴν τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀπάντησις δὲ εἶναι ὅτι, «ὁ περὶ τὸν Θεὸν ἔρως ὑπερβῆναι τοὺς τῆς φύσεως παρεσκεύασεν ὅρους» (31,4).

Εἰς τὸ κ. 2 λέγεται ὅτι, ὅταν ἐγράφετο τοῦτο ὁ Ἀκάκιος Βερροίας, ἀνελθὼν εἰς τὴν ἕδραν τὸ 379, εἶχεν ἐπισκοπεύσει 58 ἔτη, ἄρα ἐγράφετο τὸ 437. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν 82 ὅμως, γραφεῖσαν τὸ 449, ἀναφέρεται ὡς ὡλοκληρωμένον πλέον. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐγράφη μεταξὺ τῶν δύο τούτων χρονολογιῶν, ἴσως μάλιστα ὄχι ἐν συνεχείᾳ ἀλλ' ἀποσπασματικῶς.

Κατὰ τὸν Ζαχαρίαν τὸν Ρήτορα ὁ Θεοδώρητος συνέγραψεν ἐπίσης ἔργον *Περὶ τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος*[58], τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ἀργότερα ὁ Μακεδόνιος Β' Κωνσταντινουπόλεως· ἀλλὰ κανὲν ἴχνος αὐτοῦ δὲν ὑφίσταται.

## *Ὁμιλίαι*

Μερικαὶ ἀπὸ τὰς πραγματείας τοῦ Θεοδωρήτου ἐξεφωνήθησαν ἀρχικῶς ὡς ὁμιλίαι· περὶ αὐτῶν ἔγινεν ἤδη λόγος προηγουμένως. Ἀλλὰ τὰ ὑπολείμματα τῆς καθ' αὑτὸ ὁμιλητικῆς εἶναι ἐλάχιστα. Προσφάτως βέβαια ἡ χειρόγραφος παράδοσις, διερευνηθεῖσα καλύτερα, ἀπέδωσε μερικὰ ἀξιόλογα τεμάχια. Εἶναι κυρίως αἱ ὁμιλίαι τὰς ὁποίας ἐξεφώνησεν ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιοχειανῆς μερίδος εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου καὶ εἰς τὴν Χαλκηδόνα τὸ 431 κατὰ τῶν θέσεων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἐγκωμιαστικὴ ὁμιλία του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυρίλλου[59]. Ἀπὸ τοὺς πέντε πανηγυρικοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησεν εἰς τιμὴν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, διετήρησεν ἀποσπάσματα ὁ Φώτιος[60].

Τὸ ἐγκώμιον πάντως εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομά του, δὲν εἶναι γνήσιον[61].

## *Ἐπιστολαί*[62]

Ὁ ἱστορικὸς Νικηφόρος Κάλλιστος εἶχεν ἀναγνώσει ὑπερπεντακοσίας ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδωρήτου, συντεταγμένας κατὰ τρόπον ἄριστον. «Καὶ ἐπιστολαῖς δὲ τούτου ὑπερπεντακοσίαις ἐνέτυχον, ἀρίστως καὶ κατὰ λόγον Ἕλληνα συγκειμέναις»[63]. Δι' ἕνα ἄνδρα τῆς δραστηριότητος τούτου εἶναι εὔλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πράγματι ἔγραψε τόσας ἢ ἀκόμη καὶ περισσοτέρας ἐπιστολάς. Μολονότι δὲ

58. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,6–7.
59. E. Schwartz, *ACO* I, 1.7. 82–83.
60. *Μυριόβιβλος* 273.
61. PG 84, 33–48.
62. V. Azéma, *Sources Chr* 40. 98. 11.
63. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14, 54.

οὔτε κἂν αὗται δὲν διεσώθησαν, αἱ σωζόμεναι εἶναι ἀρκεταί, διὰ νὰ ἐπιτρέψουν ἀξιολόγησιν τῆς ὑψηλῆς ποιότητος τῆς ἐπιστολογραφίας του.

Αἱ διασωθεῖσαι ἐπιστολαὶ ἔχουν παραδοθῆ διὰ διαφόρων ὁδῶν καὶ ἀποτελοῦν τέσσαρας ἀνίσους συλλογάς. Πρώτη συλλογὴ εἶναι ἡ δημοσιευθεῖσα τὸν ιστ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Sirmond καὶ συμπεριληφθεῖσα εἰς τὴν PG[64], περιλαμβάνουσα δέ, πλὴν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν ἐξ ὀνόματος τῆς ἀντιοχειανῆς μερίδος τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου καὶ ὡρισμένων ἄλλων τεμαχίων τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτόν, 147 ἐπιστολάς του. Δευτέρα συλλογὴ εἶναι ἡ τοῦ Ἰω. Σακελλίωνος ἐξαχθεῖσα ἀπὸ τὸν κώδ. Πάτμου 706 καὶ περιέχουσα 47 νέας ἐπιστολὰς καὶ πέντε ταυτοσήμους μὲ πέντε τῆς προηγουμένης. Τρίτη εἶναι ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν, ἡ περιεχομένη εἰς τὰ ἑλληνικὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου. Τετάρτη δὲ ἡ συλλογὴ 32 ἐπιστολῶν παραδιδομένων λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ Synodicon Rustici. Ἀνεξαρτήτως τούτων παραδίδεται μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀβούνδιον Κώμης[65] καὶ μία ἄλλη πρὸς τὸν Ἰωάννην Αἰγῶν διατηρουμένη ἀποσπασματικῶς[66].

Αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τρεῖς περιόδους τοῦ βίου τοῦ Θεοδωρήτου α) 428–431, β) 431–437, γ) 447–451. Ἐλάχιστα δείγματα εἶναι τῆς πρὸ τοῦ 428 ἐποχῆς καὶ μόνον μία εἶναι ἀπὸ τὴν μετὰ τὸ 451. Ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς ἡγέτας τῆς Ἐκκλησίας, ὡς εἶναι ὁ πάπας Λέων Α' καὶ οἱ πατριάρχαι Φλαβιανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδοτος Ἀντιοχείας, Δόμνος Ἀντιοχείας, Διόσκορος Ἀλεξανδρείας κἄ. Τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐπιστολῶν προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν αἱρετικῶν, τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πίστεως, τὴν δικαίωσιν τῆς στάσεώς του κατὰ τὴν δογματικὴν διαμάχην, τὴν ποιμαντικὴν δραστηριότητα. Εἶναι ἄρισται πηγαὶ διὰ τὴν μόρφωσιν καλῆς εἰκόνος περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοδωρήτου, τῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς ἐποχῆς του.

#### ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΘΕΣΕΙΣ

Ἡ προσωπικότης τοῦ Θεοδωρήτου εἶναι πολὺ ὑψηλοτέρα τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν κατέλαβεν εἰς τὰς δογματικὰς ἀντιπαραθέσεις. Καλὸς θεολόγος καὶ μέγας συγγραφεύς, ἐκέρδισε κοινὴν ἀναγνώρισιν παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας καταδίκας του δι' αἵρεσιν.

Ἡ προσφορά του εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν ὑπῆρξεν ἀξιόλογος ἀπὸ πάσης

64. PG 83, 1173–1492.
65. Ἡ 181 τῆς PG 83, 1492–1496.
66. *Patr. Orient.* 13, 190 ἑξ.

πλευρᾶς καὶ ἀπετέλεσε λαμπρὸν κτῆμα τῆς Ἐκκλησίας. Προτιθέμενος νὰ δώσῃ ἔργον κοινόν, προερχόμενον ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ προοριζόμενον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ὄχι προσωπικὸν ὡς ὁ διδάσκαλός του Θεόδωρος, κατέστη διορθωτὴς τῶν τολμηροτήτων τῆς ἀντιοχειανῆς ἑρμηνευτικῆς.

Κάτι παρόμοιον δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν χριστολογίαν του. Εἶναι *ἀληθὲς ὅτι δὲν ἐδέχετο πλήρως τὴν μετάδοσιν ἰδιωμάτων μεταξὺ* ἀνθρωπίνης καὶ θείας ὑποστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι εἰς τοῦτο διέφερε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον χριστολογίαν. Ἀλλὰ σχεδὸν πᾶν ὅ,τι διέφερεν ἀπὸ τὴν Ὀρθοδοξίαν εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὸν φόβον του ἔναντι τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ. Ὡς ἀντιοχειανὸς ἦτο διυποστασιακὸς καὶ διφυσιτικός, ἐθεώρει δὲ τὸν Ἀπολιναρισμὸν μονοφυσιτικόν, ὡς καὶ ἦτο, τὸν δὲ Κύριλλον ἀπολιναριστήν. Διέβλεπεν εἰς τοὺς Ἀναθεματισμοὺς τοῦ Κυρίλλου «τὴν πάλαι σβεσθεῖσαν Ἀπολιναρίου φλήναφον ὁμοῦ καὶ δυσσεβῆ διδασκαλίαν»[67]. Βεβαίως ἡ χριστολογία τοῦ Κυρίλλου δὲν ἦτο ἀκριβῶς ὡς τὴν ἀντελαμβάνετο ὁ Θεοδώρητος, ἀλλ' ὁ τελευταῖος ἦλθεν ἐξ ἀρχῆς εἰς ἀντίθεσιν μὲ αὐτήν. Μολονότι δὲ συνεφιλιώθη ἐν τέλει μὲ τὸν Κύριλλον, βραδύτερον ἔγινε πάλιν στόχος τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογίας.

Τὸ κῦρος του, τὸ ὁποῖον ἦτο τραυματισμένον ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του, ἐτραυματίσθη πολὺ περισσότερον μὲ τὴν συμπερίληψιν τῶν ἐναντίον τοῦ Κυρίλλου καὶ ἐναντίον τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἐφέσου κειμένων του, εἰς τὰ *Τρία Κεφάλαια*, τὰ ὁποῖα κατεδικάσθησαν μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὴν ἀπόφασιν τῆς ε´ οἰκουμενικῆς συνόδου, 553.

Ἐν τούτοις λόγῳ τῶν ὑψηλῶν ἀρετῶν του καὶ τῆς μεγάλης προσφορᾶς του εἰς τὰ θεολογικὰ γράμματα, ἡ φήμη του δὲν ἠμαυρώθη τελείως. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, συντάξας τὸν ια´ αἰῶνα τοὺς κατωτέρω στίχους[68] ἠκολούθει τὸ κοινὸν φρόνημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως.

«Ἀνιστορήσας τοὺς σοφοὺς διδασκάλους,
καὶ τὸν Θεοδώρητον αὐτοῖς συγγράφω,
ὡς ἄνδρα θεῖον καὶ διδάσκαλον μέγαν,
ὡς ἀκράδαντον ὀρθοδοξίας στύλον.
Εἰ δ' ἐπλανήθη ἔκ τινος τύχης,
ἄνθρωπος ἦν, ἄνθρωπε, μὴ κατακρίνῃς.
Τί γάρ; Κύριλλον πανταχοῦ νικᾶν ἔδει,
καὶ δογματιστὴν ὄντα καὶ λογογράφον;».

67. *Ἐπιστολή* 151.
68. PG 120, 1161.

## ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ

Ὁ Βασίλειος εἶχε καταλάβει τὴν μητροπολιτικὴν ἕδραν τῆς Σελευκείας, εἰς τὴν Ἰσαυρίαν ἀπέναντι τῆς Κύπρου, πρὸ τοῦ ἔτους 448, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας, καὶ πάντως μετὰ τὸ 431. Ἐπί τινα ἔτη ἐπέδειξε δογματικὴν ἀστάθειαν, τὴν ὁποίαν τελικῶς κατενίκησε. Τὸ 448 εἰς τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως κατέκρινε τὴν νεοεμφανισθεῖσαν τότε μονοφυσιτικὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐτυχοῦς, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος εἰς τὴν ληστρικὴν σύνοδον τὴν ὑπεστήριξε συνταχθεὶς μὲ τὸν Διόσκορον Ἀλεξανδρείας. Διὰ τοῦτο καθηρέθη εἰς τὴν δ' οἰκουμενικὴν ἐν Χαλκηδόνι Σύνοδον, 451, ἀλλ' ἀποδεχθεὶς εὐθὺς ἀμέσως τὰς ἀποφάσεις της καὶ ἀποκηρύξας τὸν Εὐτυχῆ καὶ τὸν Διόσκορον, ἀποκατεστάθη καὶ παρέμεινε πιστὸς εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν μέχρι τέλους.

Εἰς τὸ γνωστὸν ἐγκύκλιον ἐρώτημα τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Α' τὸ 458 περὶ τοῦ δογματικοῦ θέματος ἀπήντησεν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἐπισκόπων τῆς Ἰσαυρίας ὑπὲρ τῆς ἐμμονῆς εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ σφετεριστοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου ἀπὸ τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας[1]. Ἀπέθανε μετὰ τὸ 468.

Ὁ Φώτιος ἐγνώριζε δεκαπέντε ὁμιλίας τοῦ Βασιλείου, ποίημα περὶ τῆς πρωτομάρτυρος Θέκλης «καὶ ἄλλα συγγράμματα»[2].

Τὸ ποίημα εἰς τὴν Θέκλαν, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Φώτιον περιέγραφε «τὰ ἔργα καὶ τὰ ἆθλα καὶ νικητήρια», δὲν σώζεται σήμερον, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ ἔχομεν κείμενον τοῦ Βασιλείου φερόμενον μὲ τὸν τίτλον *Εἰς τὰς πράξεις τῆς ἁγίας ἀποστόλου πρωτομάρτυρος Θέκλης*[3]. Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς δύο βιβλία τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἐκθέτει τὰ τοῦ βίου τῆς πρωτομάρτυρος, τὸ δὲ δεύτερον περιγράφει 31 θαύματα, τὰ ὁποῖα ἐτέλεσεν αὕτη ἐπὶ τοῦ τάφου της. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔργου σημειώνεται ὅτι ἡ διήγησις στηρίζεται ἐπὶ ἄλλης «παλαιοτέρας ἱστορίας», πράγματι δὲ συγκριτικὴ ἐξέτασις φανερώνει ὅτι εἰς τὴν βάσιν αὐτῆς ὑπόκεινται αἱ παλαιαὶ *Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης*, ἂν καὶ συχνὰ τὸ κείμενον διασκευάζεται ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους καὶ ἐνίοτε διορθώνεται δογματικῶς.

Τὸ ἔργον τοῦτο, μολονότι δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Φωτίου, θεωρεῖται σήμερον ὑπὸ ὅλων τῶν ἐρευνητῶν γνήσιον. Δὲν βλέπομεν ὅμως νὰ ἐπρόσεξε κανεὶς τὸν φιλολογικὸν προσ-

1. Mansi 7, 559-563 λατινιστί.
2. *Μυριόβιβλος* 168.
3. PG 85, 477-617.

διορισμὸν τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος παρατίθεται εἰς τὸ τέλος τοῦ τίτλου, ἴσως διότι ὁ προσδιορισμὸς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν τίτλον τῆς λατινικῆς μεταφράσεως. Εἶναι ἡ φράσις «συγγραφικῷ χαρακτῆρι», ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι τὸ ἔργον εἶναι εἰς πεζόν. Αὐτὸς ὁ πρωτοφανὴς προσδιορισμὸς δὲν ἔχει λόγον ὑπάρξεως, εἰ μὴ μόνον, ἐὰν ἀντιπαρατίθεται εἰς ἄλλο παρόμοιον κείμενον, τὸ ὁποῖον ἦτο «ποιητικῷ χαρακτῆρι», καὶ ἐκεῖνο τὸ κείμενον πρέπει νὰ ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἀναφερόμενον. Φαίνεται ὅτι πολλοὶ ἀναγνῶσται θὰ προετίμων νὰ ἀναγνώσουν τὸ ἔργον τοῦ Βασιλείου εἰς πεζὸν καὶ ὄχι εἰς ποίημα, διὸ καὶ ἔγινεν ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ, ὡς νομίζομεν δὲ ὄχι ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Βασιλείου, ἀλλ' ὑπὸ προσώπου τὸ ὁποῖον ἔζησε πολὺ βραδύτερον, ἴσως μάλιστα καὶ μετὰ τὸν χρόνον τοῦ Φωτίου.

Ἡ συλλογὴ ὁμιλιῶν τοῦ Βασιλείου περιλαμβάνει πολὺ περισσότερα τεμάχια ἀπὸ ὅσα ἐγνώριζεν ὁ Φώτιος. Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Migne[4] περιλαμβάνονται 41 ὁμιλίαι, ἀναφερόμεναι εἰς πρόσωπα, ἐπεισόδια καὶ χωρία τῆς ἁγίας Γραφῆς. Ὁ Φώτιος εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ὁμιλιῶν τὰς ὁποίας ἐγνώριζε θεωρεῖ τὸν Βασίλειον τεχνίτην τοῦ λόγου καὶ τὸν ἐγκωμιάζει διὰ τὴν εὐχέρειαν καὶ τὴν ποιητικὴν παραστατικότητα, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι ἡ κατάχρησις ρητορικῶν σχημάτων «ἀμβλύνει τὴν χάριν» τοῦ λόγου.

Κανεὶς δὲν ἀποδέχεται τὴν γνώμην τοῦ Batiffol, κατὰ τὴν ὁποίαν σχεδὸν ὅλαι αἱ ὁμιλίαι 1–38 εἶναι ψευδεπίγραφοι καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν Νεστόριον, ὁπότε, ἐφ' ὅσον ἄλλοι ἀπορρίπτουν τὰς ὑπ' ἀριθμὸν 39 καὶ 41, δὲν ἀπομένει δι' αὐτὸν παρα μόνον μία, ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 40 εἰς τὴν μεταμόρφωσιν. Ἴσως βεβαίως μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς νὰ ἐπιδέχωνται ἀμφιβολίαν λόγῳ διαφορᾶς ὕφους καὶ ἀνεπαρκοῦς χειρογράφου παραδόσεως, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 38 καὶ 41, ἀλλ' αἱ πλεῖσται εἶναι γνήσιαι. Ἀξιοσημείωτος μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 27 εἰς τὰ Ὀλύμπια, διὰ τῆς ὁποίας καταφέρεται ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐτέλουν ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. «Ἤνεγκε πάλιν ὁ καιρὸς συμφορῶν μητέρα πανήγυριν... ἑλληνισμὸν Χριστιανισμοῦ προσωπείῳ καλυπτόμενον»[5].

Πλὴν τούτων, κατόπιν ἐπισταμένων ἐρευνῶν ἔχει ὑποδειχθῆ ἡ πατρότης τοῦ Βασιλέου ἐπὶ ἑνὸς ἀριθμοῦ ὁμιλιῶν αἱ ὁποῖαι παρεδόθησαν ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα. Βεβαία πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ πατρότης του ἐπὶ τῶν ἓξ ψευδαθανασιανῶν ὁμιλιῶν[6], μιᾶς ὁμιλίας ἐκδοθείσης ὑπὸ P. Camelot (1951), μερικῶν ὁμιλιῶν εὑρισκομένων μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου[7], μιᾶς ὁμιλίας εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυ-

4. PG 85, 28–476.
5. PG 85, 309.
6. PG 28, 1047–1061.
7. PG 64, 417–424 (= 52 809–812), 64, 480–492.

ρίου ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ Marx[8] καὶ μιᾶς ὁμιλίας εἰς τὸ Πάσχα, ἐκδοθείσης προσφάτως ὑπὸ M. Aubineau[9].

Ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς γνωρίζει καλῶς τὴν ὁμιλητικὴν γραμματείαν τοῦ Βασιλείου καὶ ἀντλεῖ ἐξ αὐτῆς ἐμπνεύσεις καὶ τρόπους ἐκφράσεως. Ἰδέαν περὶ τοῦ τρόπου ἐκφράσεως καὶ τοῦ ὕφους τοῦ Βασιλείου δίδει τὸ ἐδῶ παρατιθέμενον χωρίον ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν εἰς τὸ Πάσχα (2).

«Τίς σε πρὸς τοσοῦτον ἐμετεώρισεν ὕψος;
Τίς σοι τοιαῦτα ἐχαρίσατο πτερά;
Ἐπελάθου τῆς φύσεως, ἀφῆκας τὴν γῆν,
ὑπερέβης τὸν ἀέρα, προέδραμες τὸν αἰθέρα,
οὐρανοὺς ὑπερέπτης, ὑπερεπήδησας ἀγγέλους,
παρῆλθες τὰ Σεραφείμ, παρέδραμες τὰ Χερουβίμ,
τοῦ βασιλικοῦ θρόνου παρέστης, εἰς τοὺς βασιλικοὺς ἐνέκυψας κόλπους.
Ἐπτεροποιήθης τῇ πίστει, ἐσάλπισας πίστιν ἀπερινόητον,
ἐβρόντησας γέννησιν ἀκατάληπτον, ἐκήρυξας ὕπαρξιν ἄναρχον».

8. *Proclıana* 100–102.
9. M. AUBINEAU, *S. Chrét.* 187, 206–215.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΝΕΣΤΟΡΙΟΣ

*Συγγράμματα*

PG 61, 683–688. 64,479–492.

F. LOOFS, *Nestoriana, die Fragmente des Nestorius gesammelt, untersucht und herausgegeben*. Halle 1905.

P. BEDJAN, *Nestorius, le livre d'Héraclide de Damas*, Paris 1910.

F. NAU, *Nestorius Le livre d'Héraclide de Damas*, Paris 1910. 1969².– «Le texte grec des trois homélies de Nestorius», *Rev. Or. Chrét.* 15 (1910), 113–124.

E. W. BROOKS, L. NAU, «La lettre de Nestorius aux habitants de Constantinople», *Rev. Or. Chrét.* 15 (1910), 275–281.

G. R. DRIVER, L. HODGSON, *Nestorius, The Bazaar of Heracleides* μετάφρ., εἰσαγωγή, ὑπόμνημα, Oxford 1925.1978².

J. LEBON, «Fragments syriaque de Nestorius dans le Contra Grammaticum de Sévère d'Antioche», *Muséon* 36 (1923), 47–65.– *Severi Antiocheni Liber contra impium Grammaticum*. Corpus Scr. Chr. Orient. 93,94 (1929), 101, 102 (1933), 111, 112 (1938).

A. SANDA, *Severi Philalethes*, Beyrouth 1928.
C. MARTIN, «Proclus de Constantinople, Nestorius et le bienheureux Nile Εἰς τὴν Ἀνάληψιν», *Rev. Hist. Ecclés.* 32 (1936), 929–932.
E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecum* I, I, 1–6.
CHR. BAUR, «Drei unedierte Festpredigten aus der Zeit der nestorianischen Streitigkeiten», *Traditio* 9 (1953), 101–126.
L. ABRAMOWSKI, A. E. GOODMAN, *A Nestorian collection of christological texts. I,II*, New York 1972 (συριακὸν μετὰ μεταφράσεως).
P. BATIFFOL, «Sermons de Nestorius», *Rev. Bibl.* 9 (1900), 329–353.
E. SCHWARTZ, «Die sogenannten Gegenanathematismen des Nestorius», *Sitzungsb. Bayer. Ak* Phil. Hist. Kl., München 1922, 1–29.
I. RUCKER, *Rundum das Recht der zwanzig ephesinischen Anklagezitate aus Nestorius wider Nestorius im Lichte des Liber Heraclidis*, Oxenbronn, Günzburg 1930.
R. ABRAMOVSKI, «Zur Tragödie des Nestorius», *Zeit Kirchengesch.* 47 (1928), 305–324.
L. ABRAMOWSKI, *Untersuchungen zum literarischen Nachlass des Nestorius*, Bonn 1956.
L. I. SCIPIONI, Il libro di Eraclide di Nestorio, *Studia Patr.* 6 (1982), 221–232.
LUISA ABRAMOWSKI, *Untersuchungen zum Liber Heraclidis des Nestorius*, Louvain 1963.
ROBERTA C. CHESNUT, «The two prosopa in Nestorius Bazaar of Heracleides», *Journ. Theol. Stud.* 29 (1978), 392–409.
F. LOOFS, *Realenz. Prot. Theol* 13 (1903), 736–749.– *Nestorius and his place in the history of Christian doctrine*, Cambridge 1914.
J. F. BETHUNE-BAKER, «The date of the death of Nestorius», *Journ. Theol. Stud.* 9 (1908), 601–605.– *Nestorius and his teaching*, Cambridge 1908.
L. FENDT, *Die Christologie des Nestorius*, Kempten 1960.
F. NAU, *Nestorius d'après les sources orientales*, Paris 1911.
J. CHAPMAN, *Cath Encycl.* 10 (1911), 755–759.
M. JUGIE, «L' épiscopat de Nestorius», *Échos d' Orient* 14 (1911), 257–268.– *Nestorius et la controverse nestorienne*, Paris 1912.– *Theologia dogmatica Christianorum Orientalium*, t. V. *De theologia dogmatica Nestorianorum*, Paris 1935.– «L' ecclésiologie des Nestoriens», *Échos d' Orient* 34 (1935), 5–25.
J. JUNGLAS, *Die Irrlehre des Nestorius*, Trier 1912.
A. J. MACLEAN, *Encycl. Rel. Ethics.* J. Hastings 9 (1917), 323–332.
C. PESCH, *Zur neuren Literatur über Nestorius*, Freiburg 1914.– *Nestorius als Irrlehrer*, Paderborn 1921.
F. S. MÜLLER, «Fuit ne Nestorius revera Nestorianus?», *Greg* 2 (1921), 266–284, 352–386.
E. AMANN, *Dict. Théol. Cath.* 11 (1931), 76–157.– «L' affaire de Nestorius vue de Rome», *Rech. Science Rel.* 23 (1949), 5–37, 207–244. 24 (1950), 28–52, 235–265.
L. LOHN, «Doctrina Nestorii de mysterio incarnationis», *Collect. Theol.* 1933, 1–37.
I. RUCKER, *Pauly Wissowa Kroll, Realenz.* 17 (1937), 126–137.– *Das Dogma von der*

Persönlichkeit Christi und das Problem der Häresie, Oxenbronn, Günzburg 1934.
R. ARNOU, «Nestorianisme et néoplatonisme», Greg. (1936), 116-131.
R. V. SELLERS, *Two ancient christologies*. London 1940, 107-201.
A. R. VINE, *An approach to christology. The Bazaar of Heracleides*, London 1948.
W. DE VRIES, *Sakramententheologie bei den Nestorianern*, Roma 1947.– «Die syrisch-nestorianische Haltung zu Chalkedon», *Das Konzil von Chalkedon*, I (1951), 603-635.
H. CHADWICK, «Eucharist and Christology in the Nestorian controversy», *Journ. Theol. Stud.* 2 (1951), 145-164.
T. CAMELOT, «De Nestorius à Eutyches», *Das Konzil von Chalkedon*, I (1951), 213-242.
H. RISTOW, *Zwei Häretiker der alten Kirche: Apollinaris von Laodicea und Nestorius*, Berlin 1954.– «Der Begriff πρόσωπον in der Theologie des Nestorius», *Aus der byzantinischen Arbeit der D. Dem. Republik* I. Berlin 1957, 218-236.
L. ABRAMOWSKI, «Der Streit um Diodor und Theodor zwischen den beiden ephesinischen Konzilien», *Zeit. Kirchengesch* 57 (1956), 252-287.
L. I. SCIPIONI, *Ricerche sulla christologia del Libro di Eraclide di Nestorio*, Fribourg 1956. Βλ. G. OGGIONI, «Ricerche sulla christologia del Libro di Eraclide», *Scuola Cattol* 8 (1958), 276-289.
M. V. ANASTOS, «Nestorius was Orthodox», *Dumb. Oaks Pap.* 16 (1962), 117-139.
C. E. BRAATEN, «Modern interpretations of Nestorius», *Church Hist.* 32 (1963), 251-267.
Γ. ΜΠΕΜΠΗΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν περὶ τοῦ Νεστορίου ἔρευναν*, Ἀθῆναι 1964.
A. GRILLMEIER, «Zum Stand der Nestorius-Forschung», *Theol. u Phil* 41 (1966), 401-410.
CH. Y. CHOO, «A study of the person of Christ according Nestorius», McGill Univ. 1974.
L. SCIPIONI, *Nestorio e il concilio di Efeso, storia, dogma, critica*, Milano 1974.
H. E. W. TURNER, «Nestorius reconsidered», *Studia Patr.* 13 (1975), 306-321.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ

PG 77, 1449-1462.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oecum.* I.
M. RICHARD, «Théodoret, Jean d'Antioche et les moines d'Orient», *Opera Minora* II, Turnhout 1977, ἀρ. 47.
F. DIEKAMP, *Doctrina Patrum* 34, Θεόδοτος.
PG 76, 315-386, Ἀνδρέας
A. BAUMSTARK, *Oriens Christianus* I (1901), 179-181.
LUISE ABRAMOWSKI, «Zum Brief des Andreas von Samosata an Rabbula von Edessa», *Oriens Christianus* 41 (1957), 51-64.
H. S. ASSEMANI, Bibl. Orient. 3, 1, 42, Θεόφιλος.
PG 84, 659-728. Mansi 5, 830-960, Ἀλέξανδρος.
P. ÉVIEUX, «André de Samosate», *Rev. Et. Byz.* 32 (1974), 253-300.
PG 77, 1433-1444. 77, 165-168. *Synodicon* κ. 107. Παῦλος Ἐμέσης.

ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΤΥΡΟΥ

MANSI 5, 731–1022 (=PG 84, 551–864).
E. VENABLES, *Dict. Christ. Biogr.* 3 (London), 280–282.
JÜLICHER, *Pauly Wissowa, Realenz.* 5,2 (1905), 2126–2128.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oecum.* I, 8, 34.
J. S. ASSEMANI, *Bibl. Orient.* 3,1,38 ἑ.
I. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Θρ. Ἠθ. Ἐγκ.* 5(1964), 433–434.

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ

*Συγγράμματα*

J. SIRMOND, *Theodereti episcopi Cyri opera omnia.* 1–4 Paris 1642.
J. GARNIER, *B. Theodoreti episcopi Cyri auctarium sive operum tomus 5.* Paris 1684.
ΕΥΓ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, 1–5, Halle 1768–1775.
J. L. SCHULTZE, J. A. NOESSELT, 1–5, Halle 1769–1774=PG 80–84.
E. SCHWARTZ, «Zur Schriftstellerei Theodorets», *Sitzungsber. Beyer. Akad.* Philol. hist. Kl. (1962), 30–40.
J. LEBON, «Restitutions à Théodoret de Cyr», *Rev. Hist. Ecclés.* 26 (1930), 523–550.
M. RICHARD, «L' activité littéraire de Théodoret avant le concile d' Ephèse», *Rev. Sciences Philos. Theol.* 24 (1935), 83–106.
D. C. FIVES, *The use of the optative mood in the works of Theodoret.* Washington 1937.
E. DES PLACES, «Le Platon de Theodoret», *Rev. Études Gr* 68 (1955), 171–184.
B. CROKE, «Dating Theodoret's Church History and Commentary on the Psalms», *Byzantion* 54 (1984), 59–74.

*Ἀπολογητικὰ*

PG 83, 555–1152.
T. GAISFORD, Oxford 1839, Ἑλληνικῶν παθημάτων (=PG 83, 783–1152).
J. RAEDER, *Theodoreti, Graecarum affectionum curatio.* Leipzig 1904.
N. FESTA, *Teodoreto, Terapia dei morbi pagani,* Firenze 1930.
P. CANIVET, *Théodoret de Cyr, Thérapeutique des Maladies,* Sources Chrét. 57, Paris 1958.
A. M. BANDINIUS, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Medicae Laurentianae I,* Firenze 1764, 110–112 (ἀποσπ. κατὰ Ἰουδαίων).
M. BROK, «Un soi-disant fragment du traite Contre les Juifs de Théodoret de Cyr», *Rev. Hist. Ecclés.* 45 (1950), 490–494.
C. ROOS, *De Theodoreto Clementis et Eusebii compilatore,* Halle 1883.
J. R. ASMUS, «Theodorets Therapeutik und ihr Verhältnis zu Julian», *Byz. Zeit.* 3 (1894), 116–145.
J. RAEDER, «De Theodoreti Graecarum affectionum curatione quaestiones criticae. Copenhaven 1900.
J. SCHULTZE, *Theodoret von Cyrus als Apologet,* Wien 1904.
P. CANIVET, *Histoire d' une entreprise apologétique au V^e siècle,* Paris 1957.
M. BROK, «Le livre contre les mages de Théodoret de Cyr», *Mélanges Sc. Relig.* 10 (1953), 181–194.

J. J. ARIZPE, *The imagery in the De providentia and the Graecarum affectionum curatio of Theodoret of Cyr*. Catholic. Univ. Amer. 1970.
NOLASCO DEL MOLAR, «La historia de una empresa apologetica en el siglo V», *Estudios Franciscanos* 60 (1959), 411–434.
TH. P. HALTON, *Studies in the De providentia of Theodoret of Cyrus*. The Cath. Univ. of Amer. 1963.
G. CH KOUMAKIS, «Das Sokratesbild in Therapeutik des Theodoretus und seine Quellen», Πλάτων 23 (1971), 64–96.

*Ἑρμηνευτικά*

PG 80, 75–1998. 81,27–214, 495–806, 807–1988. 82, 35–878. 84,19–32.
V. JAGIĆ, *Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar*, Wien 1904.
A. MÖHLE, *Theodoret von Kyros, Kommentar zu Jesaia*, Berlin 1932.
R. DEVREESSE, «Anciens Commentateus grecs de l' Octateuque», *Rev. Bibl.* 44 (1935), 167–170.
R. AITZETMÜLLER, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*, Παλαιοσλαβική μετάφρασις μεταξὺ ἄλλων καὶ ἔργων τοῦ Θεοδωρήτου, Graz I (1958), II (1960), III (1961).– *Théodoret de Cyr, Les Commentaire des Psaumes I, II (ψαλμοὶ 1–20)*, Paris 1968, 1969.
M. HARL, G. DORIVAL, *La chaîne palestinienne sur le Psaume 118*, Paris 1972.
P. M. PARVIS, *Theodoret's commentary On the epistles of St. Paul.*, Oxford 1975.
N. FERNANDEZ MARCOS, A. SAENZ BADILLOS, Theodoreti Cyrensis Quaestiones in Octateuchum, Madrid 1979.
J.– N. GUINOT, *Théodoret de Cyr, Commentaire sur Isaie*, Sources Chrét. 276, 295, 315, Paris 1980, 1982, 1983.
N. FERNANDEZ MARCOS, J. R. BUSTO SAIZ, *Theodoreti Cyrensis Quaestiones in Reges et Paralipomena*, Madrid 1984.
J.– N. GUINOT, «L' importance de la dette de Théodoret de Cyr à l' égard de l' exégèse de Théodore de Mopsueste», *Orpheus* 5 (1984), 68–109.
F. A. SPECHT, *Der exegetische Standpunkt des Theodor von Mopsuestia und Theodoret von Kyros*, München 1871.
A. RAHLFS, *Septuaginta–Studien*, Göttingen 1904, 16–46.
E. MONTMASSON, «L' homme créé à l' image de Dieu d' après Théodoret de Cyr et Procope de Gaza», *Échos d' Or.* 14 (1911), 334–339.
E. GROSSE–BRAUCKMANN, «Der Psaltertext bei Theodoret» *Nachr. Ges. Göttingen*, Phil. hist. Kl. 1911, 336–365.
L. CANET, «Pour l' édition de S. Jean Chrysostome Λόγος κατὰ Ἰουδαίων et de Théodoret Ὑπόμνημα εἰς τὸν Δανιήλ», *Mélanges Arch. Hist.* 34 (1914), 97–200.
G. BARDY, «La littérature patristique des Quaestiones et responsiones sur l' Écriture Sainte», *Rev. Bibl* 42 (1933), 219–225.
K. JÜSSEN, «Die Christologie des Theodoret von Cyrus nach seinem neuveröffentlichten Isaias–Kommentar», *Theol. u. Glaube* 27 (1935), 438–452.
V. MALUSKOVIĆ, *Ὁ μακάριος Θεοδώρητος Κύρρου ὡς ἑρμηνευτὴς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Leningrad, Θεολογικὴ Ἀκαδημία 1959, ρωσ.
G. W. ASHBY, *Theodoret of Cyrhus as exegete of the Old Testament*, Grahamstown, South Africa Rhodes Univ., 1972.
I. SANNA, «Spirito e grazia nel Commento alla Lettera ai Romani di Teodoreto di Ciro», *Lateranum* 1948 (1982), 238–260.

*Θεολογικὰ καὶ ἀντιρρητικὰ*

PG 75, 1147–1190. 1419–1478. 76,385–452. 83,27–336. 83, 1433–1441.
A. MAI, *Script. vet. nova collectio*, 8, 27–1073.– *Nova Patr. Biblioth.* 2, 1–74.
E. SCHWARTZ, «Zur Schriftstellerei Theodorets», *Sitzungsber. Bayer. Ak.* Phil. hist. Kl. 1922, 1, 32–40.
E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oecum.* I, 1, 6, 107–141. I, 1, 7, 33ἑἑ. I, 5, 165–170.
J. LEBON, «Restitutions à Théodoret de Cyr», *Rev. Hist. Ecclés.* 26 (1930), 524ἑἑ.
M. RICHARD, «Les citations de Théodoret concervées dans la chaîne de Nicétas sur l' Évangile selon Luc», *Rev. Bibl.* 43 (1934), 88–96.
H. DE RIEDMATTHEN, «Les fragments d' Apollinaire à l' Eranistes», *Konzil von Chalkedon* I (1951), 203–212.
L. ABRAMOVSKI, «Reste von Theodorets Apologie für Diodor und Theodor bei Facundus», *Studia Patr.* 1, (1957), 61–69.
G. H. ETTLINGER, *Theodoret of Cyrus, Eranistes*, critical text and prolegomena, London 1974.
A. EHRHARD, *Die Cyrill von Alexandrien zugeschribene Schrift Περὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως, ein Werk des Theodoret von Cyrus*, Tübingen 1888.
L. SALTET, «Les sources de l' Eranistes de Théodoret», *Rev. Hist. Ecclés.* 6 (1905), 289–303.
M. RICHARD, «Notes sur les florilèges dogmatiques du V[e] et du VI[e] siècle», *Actes du Congrès d' Ét. Byzant.* Paris 1948, 307–318.
L. ABRAMOVSKI, «Der Streit um Diodor und Theodor zwischen den beiden ephesinischen Konzilien», *Zeit. Kirchengesch.* 67 (1955–1956), 252–287.

*Ἱστορικὰ*

PG 82, 882–1280. Ἐκκλ. Ἱστορία.
T. GAISFORD, *Eccl. History*, Oxford 1854.
L. PERMENTIER, *Kirchengeschichte*, Gr. Christl. Schriftst. 19, Berlin 1911. Νέα ἔκδοσις ὑπὸ F. Scheidweiler 1954.
PG 82, 1283–1496, Φιλόθεος Ἱστορία.
P. CANIVET, A. LEROY-MOLINGHEN, *Histoire Philothée*, Sources Chrét. 234, 247, Paris 1977, 1979.
PG 83, 335–556, Αἱρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή.
A. GÜLDENPENNING, *Die Kirchengeschichte des Theodoret von Kyrrhos*, Halle 1889.
W. GÖBER, *Quaestiones rhythmicae imprimis ad Theodoreti Historiam Ecclesiasticam pertinentes*, Halle 1926.
S. SCHIEWITZ, *Das morgenländische Mönchtum* 3, Mödling, Wien 1938, 238–253.
P. CANIVET, P. MALVAUT, «La tradition manuscrite du Περὶ τῆς θείας ἀγάπης», *Byzantion* 34 (1964), 385–413.
A. LEROY-MOLINGHEN, «Les manuscrits de l' Histoire Philothée de Théodoret», *Byzantion* 34 (1964), 27–47.
P. CANIVET, «Le περὶ ἀγάπης de Théodoret de Cyr postface de l' Histoire Philothée», *Studia Patr.* 7 (1966), 143–158.
A. ADNÈS, P. CANIVET, «Guérisons miraculeuses et exorcismes dans l' Histoire Philothée de Théodoret de Cyr», *Rev. Hist. Relig.* 171 (1967), 53–82.
P. CANIVET, «Catégories sociales et titulature laique et ecclésiastique dans l' Histoire Philothee de Théodoret de Cyr», *Byzantion* 39 (1969), 209–250.

P. CANIVET, «Contributions archéologiques à l' histoire de moines de Syrie. A Propos de l' Histoire Philothée de Théodoret», *Studia Patrist* 13 (1975), 444–460.
P. DEVOS, «*La structure de l' Histoire Philothée de Théodoret de Cyr*», *Anal. Boll.* 97 (1979), 319–336.

*Ὁμιλίαι*

PG 84, 53–64.
E. SCHWARTZ, *Neue Aktenstücke zum ephesinischen Konzil von 431*, München 1920, 25–27. *Acta Conc. Oecumen.* I, 1, 7, 82–83.

*Ἐπιστολαὶ*

PG 83, 1173–1409.
Ι.Ω. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Τοῦ μακαριωτάτου Θεοδωρήτου ἐπιστολαί*, Ἀθῆναι 1885.
Y. AZÉMA, *Théodoret de Cyr Correspondance I*, Sources Chrét. 40, 98, 111, Paris 1955 1964, 1965.
P. N. PAPAGEORGIOU, «Zu Theodoretos und Georgios Bourtzes», *Byz. Zeit.* 12 (1893), 585–590.
M. M. WAGNER, «A chapter in byz. epistolography, the letters of Theodoret of Cyrus», *Dumb. Oaks. Pap.* 4 (1948), 119–181.
Y. AZÉMA, *Théodoret de Cyr d' après sa correspondance*, Paris 1952.
J. DARROUZÈS, «Un recueil épistolaire byzantin, le manuscrit de Patmos 706», *Rev. Ét. Byz.* 14 (1956), 87–121.
LEOKADIA MALUNOWICZÓWNA, *Παραμυθητικαὶ ἐπιστολαὶ Θεοδωρήτου (πολωνιστί)*, *Miscell. Patristica in Memoriam J. Czui*, Warsawa 1980, 213–235.

*Γενικαὶ μελέται*

L. S. N. TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l' histoire ecclésiastique* 15, Paris 1711, 207–340, 868–878.
A. BERTRAM, *Theodereti episcopi Cyrensis doctrina theologica*, Hildensheim 1883.
E. VENABLES, *Dict. Christ. Biogr.* 4 (1857), 904–919.
N. N. GLUBOKOVSKIJ, *Ὁ μακάριος Θεοδώρητος. Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα του* (ρωσιστί), 1–2, Μόσχα 1890.
J. SCHULTZE, *Theodoret von Cyrus als Apologet*, Wien 1904.
K. GÜNTHER, *Theodoret von Cyrus und die Kämpfe in der orientalischen Kirche, von Tode Cyrills bis zur Einberufung des sogenannten Räuberkonzils*, Aschaffenburg 1913.
H. G. OPITZ, *Pauly Wissowa Kroll II. Reihe* 5 (1934), 1791–1801.
M. RICHARD, Notes sur l' évolution doctrinale de Théodoret», *Rev. Sciences, Phil. Theol.* 25 (1936), 459–481.
P. C. DA MAZZARINO, *La dottrina di Teodoreto de Ciro nell' unione ipostatica delle due nature in Christo*, Roma 1941.
G. BARDY, *Dict. Theol. Cath.* 15 (1946), 299–325.
J. MONTALVERNE, *Theodoreti Cyrensis doctrina antiquior de Verbo inhumanato*, Roma 1948.
F. ROSSITER, *Messianic prophecy according to Theodoret of Cyrus*, Roma 1950.
A. GRILLMEIER, «Die theologische und sprachliche Vorbereitung der christologischen Formel von Chalkedon». *Das Konzil von Chalkedon I*, 1951, 183–191.

K. Mc Namara, «Theodoret of Cyrus and the unity of person in Christ», *Irish Theol. Quart.* 22 (1955), 313–328.
P. Canivet, «Théodoret et le monachisme syrien avant le concile de Chalcédoine», *Téologie de la vie monastique*, Paris (1961), 241–282.– «L' apôtre Pierre dans les écrits de Théodoret de Cyr», *Epektasis, Mélanges Jean Daniélou*, 1972, 29–46.– *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr*, Paris 1977.
P. Naaman, *Théodoret de Cyr et le monastère de S. Maroun. Les origines des Maronites*, Beyrouth 1971.
G. Koch, *Strukturen und Geschichte des Heils in der Theologie des Theodoret von Kyros*, Frakfurt/Main 1974.
M. Richard, *Opera Minora* II, Turnhout 1977, ἀρ. 43. 44. 45. 46. 47. 48.
G. J. M. Bartelink, «Homer dans les oeuvres de Théodoret de Cyr», *Orpheus* 2 (1981), 6–28.
R. Klein, «Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos», *Romanitas–Christianitas Johann Straub gewidmet*, Berlin, New York 1982, 586–633.
J. L. Stewardson, «Eucharist and christology in Theodoret of Cyrus», *Byzantine Studies* 10 (1983), 1–18.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ

PG 85, 27–474. 85,477–618.
T. P. Camelot, «Une homélie inédite de Basile de Séleucie», *Mélanges* A. M. Desrousseaux, Paris 1937, 35–48.
R. Aitzetmüller, *Mihanović Homiliar*, παλαιοσλαβική μετάφρασις συλλογῆς ὁμιλιῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Βασιλείου Σελευκείας, Graz 1957.
M. Aubineau, *Homélies pascales inédites*, Sources Chrét. 187, Paris 1972. Μία ἐξ αὐτῶν τοῦ Βασιλείου.
E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkultes in der christlichen Kirche*, Tübingen 1904, 205–214.
P. Godet, *Dict. Théol. Cath.* 2 (1905), 459–460.
P. Maas, «Das Kontakion», *Byz. Zeit.* 19 (1910), 285–306, Ρωμανὸς καὶ Βασίλειος.
B. Baumstark, «Zwei syrische Weinachtslieder», *Oriens Christ.* 1 (1911), 193–203.
F. Fenner, *De Basilio Seleuciensi. Quaestiones selectae*, Marburg 1912.
H. Delehaye, «Les recueils antiques des miracles de saints», *Anal. Boll.* 53 (1925), 49–57.
B. Marx, *Procliana*, Münster 1940, 84–89. «Der homiletische Nachlass des Basilius von Seleukia», *Or. Christ. Period.* 7 (1941), 329–369.
B. Kötting, *Peregrinatio religiosa*, Münster 1950, 141–144, 151–155.
H. Leclercq, *Dict. Archéol. Lit.* 15 (1953), 2225–2236.
E. Honigmann, *Patristic studies*, Studi e Testi 173, Città del Vaticano 1953, 174–184.
M. López-Salvá, «Los thaumata de Basilio de Seleucia», *Cuadernos Phil. Clás.* 3 (1972), 217–319.
M. van Parys, «L' évolution de la doctrine christologique de Basile de Séleucie», *Irénikon* 44 (1971), 493–514.
*Κῶδιξ Βλατάδων* 6, ἀνέκδοτος ὁμιλία εἰς Ἰώβ.

## ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΟΙ

### Α΄ ΟΙ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ

#### ΗΓΕΜΟΝΙΟΣ

Δὲν γνωρίζομεν τίποτε ἄλλο περὶ τοῦ Ἡγεμονίου πλὴν τοῦ ὅτι ἤκμασε κατὰ τὸν πρῶτον ἥμισυ τοῦ δ΄ αἰῶνος καὶ συνέγραψε τὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Πράξεις Ἀρχελάου* διάλογον. Τὴν πληροφορίαν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου δίδει ὁ Ἡρακλειανὸς Χαλκηδόνος εἰς ἰδικόν του ἀντιμανιχαϊκὸν ἔργον, ὅπου ἀνέφερε καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ γράψαντας ἐπὶ τοῦ θέματος[1], ἐπεβεβαίωσε δὲ τὸ νέον χειρόγραφον τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, τὸ ὁποῖον κατακλείεται μὲ τὴν ὑπογραφήν· «Ego Egemonius scripsi disputationem istam exceptam ad describendum volentibus».

Εὑρίσκονται ὡρισμέναι ἐνδείξεις περὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ ἔργου εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ. Πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἐγράφη πρὸ τοῦ 348, ἐφ' ὅσον μνημονεύεται εἰς τὰς κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο γραφείσας *Κατηχήσεις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων[2] καὶ μετὰ τὸ 325, διότι χρησιμοποιεῖ τὸν νικαιανὸν ὅρον «ὁμοούσιος»[3]. Μία ἐπὶ πλέον ἔνδειξις εἶναι τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου κατὰ τὴν συζήτησιν ὅτι, ἂν ὁ Μάνης εἶχε δίκαιον, ἔπρεπε νὰ ἦλθεν ὁ Παράκλητος μετὰ τριακόσια ἔτη καὶ πλέον ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ[4]. Πρέπει λοιπὸν ὁ διάλογος νὰ κατεστρώθη περὶ τὸ 335.

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ πρῶτοι μνημονεύοντες τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι Παλαιστινοὶ –ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας– δύναται νὰ συναχθῇ ἡ πιθανότης ὅτι καὶ αὐτὸς κατήγετο ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην ἢ τὰς περὶ αὐτὴν ἐπαρχίας.

Ὁ ἀρχικὸς τίτλος τοῦ ἔργου ἦτο *Ἀληθὴς θησαυρὸς* καὶ ἀπετέλει ἀπάντησιν εἰς τὸ μανιχαϊκὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ἐν αὐτῷ[5]. Τοῦτο ἐπίσης μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν ἡ ὁποία

1. Φωτιου, *Μυριόβιβλος* 85.
2. *Κατηχήσεις* 6,20 ἑἑ.
3. Εἰς τὴν παράγραφον 36.
4. Παράγρ. 31.
5. Παράγρ. 62.

ἐπιγράφεται: Thesaurus Verus sive disputatio habita in Charcharis civitate Mesopotamiae Archelai episcopi adversus Manen.

Κατὰ τὸ κείμενον τοῦ ἔργου, ὁ διάλογος διεξήχθη ἐν Μεσοποταμία ἐνώπιον διαιτητῶν μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ Ἀρχελάου ἐπισκόπου Χαρχάρης, ἀφ' ἑτέρου τοῦ Τύρβωνος μαθητοῦ τοῦ Μάνητος, καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Μάνητος, ὅστις διατηρεῖ ρόλον ἀπολογουμένου. Ὁ Μάνης φέρεται ἐπιχειρῶν νὰ κατηχήση εἰς τὰ διδάγματά του ἐπίσημον ἄνδρα τῆς περιοχῆς, τὸν Μάρκελλον, μετέπειτα δὲ ἀναπτύσσει γενικώτερον ἔντονον προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα. Ὁ Ἀρχέλαος, μαθὼν περὶ τούτου, ἐπεμβαίνει καὶ εἰσέρχεται εἰς συζήτησιν ἀρχικῶς μὲν μὲ τὸν Τύρβωνα, ἔπειτα δὲ μὲ τὸν Μάνητα. Ἡ συζήτησις μὲ τὸν δεύτερον διεξάγεται εἰς δύο περιόδους. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ Ἀρχέλαος ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κακὸν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐλευθερίαν βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἐντὸς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑφίσταται ἀντίθεσις, καθ' ὅσον καὶ τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ὅτι τὸ μὲν φῶς ἔχει πραγματικὴν ὕπαρξιν, ἐνῶ τὸ σκότος εἶναι ἁπλῶς ἄρνησις τοῦ φωτός, καὶ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο ἀποτελεῖ ἀπωτέραν ἀρχὴν τοῦ κόσμου· καὶ τέλος ἀποκρούει τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Μάνητος, ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπηγγελμένος Παράκλητος καὶ ὅτι μεταξὺ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης ὑπάρχει ἀντίθεσις. Ἐπειδὴ οἱ διαιτηταὶ ἐδικαίωσαν τὸν Ἀρχέλαον, ὁ Μάνης ἔφυγεν, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ προσεχώρησεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐχειροτονήθη διάκονος.

Ἠκολούθησε δευτέρα συζήτησις μὲ τὸν Μάνητα, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μανιχαϊκῆς αἱρέσεως, εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὁ Μάνης ἔφυγεν ἐκ νέου. Τότε οὗτος συνελήφθη ἀπὸ τὰς περσικὰς ἀρχὰς καὶ ἐθανατώθη.

Ὁ Ἱερώνυμος[6] πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Πρόβου (276–282), ὥστε, ἂν ὅλαι αἱ περὶ τῶν προσώπων εἰδήσεις εἶναι ἀκριβεῖς, τότε ὁ Ἀρχέλαος συνηντήθη μετὰ τοῦ Μάνητος κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ζωῆς τούτου, ἤτοι τὸ 277, ὡς διαφαίνεται καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ διαλόγου ἄλλωστε. Ἐν τούτοις ὁ Ἀρχέλαος καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα τοῦ διαλόγου, πλὴν τοῦ Μάνητος καὶ μερικῶν μαθητῶν του, εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ ἀλλοῦ. Περαιτέρω ὁ Ἱερώνυμος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἀρχέλαος συνέθεσε καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν συριακὴν βιβλίον περὶ τῆς συζητήσεώς του μὲ τὸν Μάνητα εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, τὸ ὁποῖον κατείχετο ἤδη ὑπὸ πολλῶν εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν. Προφανῶς ὁ Ἱερώνυμος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸ κείμενον τοῦ Ἡγεμονίου, χωρὶς νὰ γνωρίζη τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, καὶ παρα-

6. *De viris illustribus* 72.

συρθεὶς ἀπὸ τὸ σκηνικὸν τοῦ διαλόγου ἐπίστευσεν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν οὗτος νὰ καταγραφῇ ἄλλως εἰ μὴ ὑπὸ τοῦ πρωταγωνιστοῦ, καὶ δὴ εἰς τὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιήθη κατ' αὐτόν.

Ἡ ἄποψις ὅτι τὸ κείμενον ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν συριακὴν ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου ἢ ἔστω ὑπὸ ἄλλου προσώπου εἶναι ἀβάσιμος καὶ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ πρῶτον μὲν διότι τοῦτο μετεφράσθη πολὺ πρωΐμως εἰς τὴν λατινικήν, εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ἔκαμεν εἰς τόσον σύντομον χρόνον τὸν κύκλον ἀπὸ τῆς συριακῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἀπὸ αὐτῆς εἰς τὴν λατινικήν, δεύτερον δὲ διότι ἡ λατινικὴ μετάφρασις περικλείει λογοπαίγνια ἐξηγούμενα διὰ τῆς ἑλληνικῆς, ἀδύνατα δὲ διὰ τὴν συριακήν.

Ὁ διάλογος, μολονότι δὲν εἶναι οὔτε ἱστορικὸς οὔτε μεγάλης λογοτεχνικῆς ἀξίας, περιέχει αὐθεντικὰς θέσεις καὶ εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀρχεγόνου μανιχαϊσμοῦ. Ἀποτελεῖ τὴν κοινὴν πηγὴν ὅλων τῶν μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος συνταχθέντων ἀντιμανιχαϊκῶν ἔργων, εἴτε ἑλληνιστὶ εἴτε λατινιστί. Ὁ Ἐπιφάνιος ἐπωφελήθη αὐτοῦ εὐρέως κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς περὶ Μανιχαϊσμοῦ ἐκθέσεώς του καὶ διετήρησε κατὰ λέξιν ἐκτενῆ τεμάχια αὐτοῦ[7].

Σήμερον σώζεται μόνον εἰς πλήρη σφαλμάτων λατινικὴν μετάφρασιν, ἡ ὁποία ἐξεπονήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος. Εἰς ἓν τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα τὴν διατηροῦν, τὴν ἀκολουθεῖ κατάλογος αἱρέσεων τοῦ δ' αἰῶνος, συνταχθεὶς καθ' ὃν χρόνον καὶ ἡ μετάφρασις.

## ΤΙΤΟΣ ΒΟΣΤΡΩΝ

Ὁ Τίτος διετέλεσε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δ' αἰῶνος ἐπίσκοπος τῶν Βόστρων[1], πόλεως τῆς Αὐρανίτιδος, ἡ ὁποία ἦτο τότε πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς Ἀραβίας, τώρα ὅμως εἶναι μικρὸν χωρίον. Ἐκ τῆς δραστηριότητός του ἓν μόνον ἐπεισόδιον εἶναι καλῶς γνωστόν, εἰκονίζον τὴν στάσιν του ἔναντι τοῦ Ἰουλιανοῦ. Μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ αὐτοκράτορος τούτου εἰς τὴν ἐξουσίαν τὸ εἰδωλολατρικὸν πλῆθος ἤρχισε νὰ παρενοχλῇ τοὺς Χριστιανοὺς ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς ῥήτορος, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀποστείλει οὗτος.

Ὁ αὐτοκράτωρ εἶχεν ἀπειλήσει ὅτι, ἂν τὸ πλῆθος παρουσίαζε στασιαστικὰς διαθέσεις, θὰ ἐθεώρει ὑπευθύνους τὸν ἐπίσκοπον Τίτον καὶ τοὺς κληρικούς του. Ὁ Τίτος ἔγραψε καθησυχαστικὴν ἐπιστολήν, δηλῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὅτι, ἂν καὶ τὸ χριστιανικὸν

7. *Πανάριον* 66, 6–7, 25–31

1. Ἄλλως τῆς Βόστρας.

πλῆθος εἶναι ἰσάριθμον μὲ τὸ εἰδωλολατρικόν, δὲν πρόκειται νὰ στασιάση, ἀλλὰ κατὰ τὰς παραινέσεις του εἶναι ἤρεμον[2]. Ὁ Ἰουλιανὸς ἔγραψε τότε πρὸς τὸν δῆμον τῶν Βοστρηνῶν ἐπιστολήν[3], διὰ τῆς ὁποίας ἐφίστα τὴν προσοχὴν τοῦ δήμου ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Τίτος τοὺς προσέβαλε δῆθεν μὲ τὴν ἐπιστολήν του, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὴν ἔλεγεν ὅτι οἱ Βοστρηνοὶ δὲν ἠρεμοῦν αὐτοβούλως, ἀλλὰ λόγῳ τῶν παραινέσεων τοῦ ἐπισκόπου, καὶ τοὺς ἐκάλεσε μὲ αὐτὴν τὴν σοφιστικὴν αἰτιολογίαν νὰ τὸν ἐκδιώξουν ἀπὸ τὴν πόλιν, ὅπως καὶ εὐλόγως πρέπει νὰ ἔπραξαν.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, μαρτυροῦσα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν νευρικότητα τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορος ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κῦρος τοῦ Χριστιανοῦ ἐπισκόπου ἐπὶ τοῦ λαοῦ, ἐγράφη ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν τὴν 1 Αὐγούστου 362, ὁ δὲ Τίτος πρέπει νὰ ἐξωρίσθη ἐντὸς τοῦ μηνὸς τούτου· ἐπειδὴ δὲ ὁ αὐτοκράτωρ ἀπέθανε τὴν 26 Ἰουλίου 363, πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἕδραν του τὸν Αὔγουστον τοῦ ἔτους τούτου, ἀφοῦ παρέμεινεν εἰς τὴν ἐξορίαν ἐπὶ ἓν ἔτος ἀκριβῶς.

Εὐθὺς ἀμέσως μετέσχε συνόδου, ἡ ὁποία συνεκλήθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας, οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ προήρχοντο ἀπὸ τὴν ὁμοιουσιανὴν μερίδα, ἀπεδέχθησαν τὸν ὅρον «ὁμοούσιος» τῆς Νικαίας, μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ Υἱὸς ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ Πατρός[4].

Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ὁ Τίτος ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Οὐάλεντος, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, ἀλλὰ πιθανῶς πρὸς τὸ τέλος της (364–378).

Ὁ Τίτος εἶχε λάβει δαψιλῆ μόρφωσιν, τὴν ὁποίαν προδίδουν τὰ ἔργα του μέχρι σημείου, ὥστε ὁ Ἱερώνυμος[5] νὰ τὸν τοποθετῇ μεταξὺ τῶν θεολόγων, οἱ ὁποῖοι κοσμοῦν τὰ συγγράμματά των μὲ γνώμας φιλοσόφων, καὶ ν' ἀγνοῇ, τί νὰ πρωτοθαυμάσῃ εἰς αὐτόν, τὴν κοσμικὴν ἢ τὴν βιβλικὴν σοφίαν. Ὁ ἴδιος γραμματολόγος ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἔγραψε κατὰ Μανιχαίων καὶ ἄλλα τινά, «et nonnulla alia»[6], τὰ ἄλλα ὅμως ταῦτα δὲν σημειώνονται μὲ τὸν τίτλον των.

Τὸ ἔργον *Κατὰ Μανιχαίων*, ἐντασσόμενον εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀντιμανιχαϊκῶν ἔργων τοῦ δ' αἰῶνος, ἐξετείνετο εἰς τέσσαρα βιβλία, τῶν ὁποίων ἑλληνιστὶ σῴζονται τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ τρίτου (3,1–7), ἀλλὰ τὸ κείμενον εἰς τὸν μοναδικὸν κώδικα Gr. 37 τῆς Γενεύης, καὶ εἰς ἀπόγραφά του ἔχει ἀναμιχθῆ μὲ τὸ κείμενον τοῦ ὁμοτίτλου ἔργου τοῦ Σεραπίωνος. Σῴζεται ὅμως τὸ σύνολον τοῦ ἔργου εἰς ἀρχαίαν συριακὴν μετάφρασιν, γενομένην πέντε ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τίτου καὶ διατηρουμένην εἰς χειρόγραφον τοῦ ἔτους 411.

2. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,15.
3. *Ἐπιστολὴ* 114 εἰς ἐκδ. Bidez, 52 εἰς ἐκδ. Hertlein.
4. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,25.
5. *Epist.* 70.
6. *De viris illustribus* 102.

Ἐπειδὴ εἰς τὸ 2,28, ὁμιλῶν περὶ σεισμοῦ γενομένου ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζεται κατὰ τρόπον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον συνάγεται ὅτι ἡ βασιλεία αὐτοῦ ἦτο πρόσφατος, εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ δεύτερον τουλάχιστον βιβλίον ἐγράφη κατὰ τὰ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἔτη· «πρώην ἐπὶ τοῦ λίαν ἀσεβήσαντος καὶ τῶν εἰδώλων τὴν πλάνην ἀναμνήσαντος».

Σκοπὸς τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου εἶναι νὰ ἀποδείξη τὴν πλάνην τῶν Μανιχαίων «ἔκ τε τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν»[7], ἀπὸ τὴν Γραφὴν δηλαδὴ καὶ τὴν λογικὴν συγχρόνως. Τὰ δὲ πρῶτα βιβλία εἶναι ἀφιερωμένα εἰς τὸ θέμα περὶ τῶν ἀρχῶν· καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἀπορρίπτονται ὡς ἀδιανόητοι καὶ ἄτοποι αἱ ἰδέαι περὶ συνυπάρξεως δύο ἰσοδυνάμων καὶ ἰσοκύρων ἀρχῶν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ περὶ πάλης μεταξὺ σκότους καὶ φωτός, καὶ βεβαιώνεται ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι αἰώνιος κοσμικὴ ἀρχή, ἀλλὰ προϊὸν τοῦ ἀνθρωπίνου αὐτεξουσίου, εἰς τὸ δεύτερον δὲ προβάλλεται ὡς ὀρθὴ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ Θεοῦ, προνοίας καὶ αὐτεξουσίου. Τὰ ἄλλα δύο βιβλία ἀφιερώνονται εἰς τὰ προβλήματα τῆς αὐθεντίας τῆς Βίβλου. Ὁ συγγραφεὺς ὑπερασπίζεται τὴν θείαν προέλευσιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Μάνητα ὁ ὁποῖος τὴν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, καὶ ἀπορρίπτει τὴν μανιχαϊκὴν ἑρμηνείαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὴν ὁποίαν ὁ Μάνης ἐθεώρει χρέος του νὰ συμπληρώση. Ἰδιαιτέρα προσοχὴ δίδεται εἰς τὰ περὶ ἐνανθρωπήσεως καὶ Διαβόλου κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα οἱ Μανιχαῖοι ἐφρόντιζον νὰ διασκευάσουν κατὰ τὰς ἀπόψεις των.

Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον εἶναι γραμμένον μὲ περισσὴν ἐπιμέλειαν, αὐξάνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι περικλείει πολλὰ παραθέματα καὶ παραφράσεις μανιχαϊκῶν κειμένων, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι σαφὲς κατὰ πόσον πρόκειται περὶ κειμένων τοῦ Μάνητος, ἢ ὀπαδῶν του, συγκεκριμένως δὲ τοῦ μαθητοῦ τούτου Ἀδδᾶ, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Ἡρακλειανὸς Χαλκηδόνος[8].

Μία ἑρμηνευτικὴ ἀνθολογία τοῦ στ΄ αἰῶνος, περιλαμβάνουσα ἑρμηνευτικὰ σχόλια καὶ ἄλλων Πατέρων, κυρίως δὲ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, περιέχει ἐπίσης πολυάριθμα σχόλια ἑρμηνείας τοῦ Τίτου *Εἰς τὸν Λουκᾶν*, καταλαμβάνοντα τὸ ἓν πέμπτον τῆς ὅλης ἐκτάσεως αὐτῆς. Σχόλια ἐκ τῆς ἰδίας ἑρμηνείας τοῦ Τίτου, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, ἦτο ἀνεπτυγμένη εἰς ὁμιλίας, περιέχονται εἰς τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸν Δανιὴλ τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου, τοῦ η΄ αἰῶνος, καὶ εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας. Τὸ ὑπὸ τοῦ Fronto Ducaeus ὅμως ἐκδοθὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τίτου ὑπόμνημα εἰς τὸν Λουκᾶν (1624) εἶναι νό-

7. 3. Προοίμιον.
8. Παρὰ Φωτίῳ, *Μυριόβιβλος* 85.

θον. Ἡ δὲ ἑρμηνεία εἰς τὰς παραβολὰς τοῦ ἀδίκου κριτοῦ καὶ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ αὐτὸ τὸ νόθον ἔργον.

Ὁ λόγος *Εἰς τὰ Βαΐα*, ἐκδοθεὶς πρῶτον ὑπὸ τοῦ Combefis τὸ 1648 δὲν εἶναι ἰδικός του κατὰ πλείστας ἐνδείξεις· διότι χρησιμοποιεῖ ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, ξένην πρὸς τὰς συνηθείας τοῦ Τίτου, προϋποθέτει λειτουργικὸν ἑορτασμὸν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν μνήμην τοῦ Λαζάρου, ὅστις πιθανῶς δὲν εἶχεν ἀκόμη εἰσαχθῆ εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὴν ἐποχήν του, καὶ τέλος μαρτυρεῖ μονοφυσιτικὰς τάσεις.

Ἀπὸ τὸν λόγον του *Εἰς τὰ Ἐπιφάνια* σώζονται ἀποσπάσματα εἰς τὸ συριακὸν Ἐδεσσηνὸν Ἀνθολόγιον[9].

## ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ὁ Κύριλλος ὑπῆρξεν ὁ πλέον διακεκριμένος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον, τὰ δὲ συγγράμματά του τὸν τοποθετοῦν εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τῶν οἰκουμενικῶν διδασκάλων.

### *Βίος*

Τὸ συναξάριον[1] διατηρεῖ λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ Κυρίλλου.

> «Ἦν δὲ κατὰ τὸν τύπον τοῦ σώματος τὴν ἡλικίαν μέτριος, ὠχρός, κομήτης, ὑπόσιμος, τετράγωνος τὸ πρόσωπον, τὰς ὀφρῦς εὐθύτητι περιφέρων ἐπισουμένας, γενείῳ τὰς σιαγόνας λευκῷ διασυνόμενος, διχῇ κατὰ τὸν πώγωνα διῃρημένῳ, ἀγροίκῳ τὸ πᾶν ἦθος προσεοικώς».

Γεννηθεὶς πιθανῶς τὸ 313 εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἢ τὰ περίχωρα αὐτῶν, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μαξίμου Β΄ (343), κατὰ δὲ τὸ 349 ἢ 350 διεδέχθη τοῦτον εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἕδραν, εἴτε ἀπομακρυνθέντα ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν λόγῳ ὀρθοδοξίας, ὡς μαρτυροῦν οἱ Σωκράτης καὶ Σωζομενός[2], εἴτε ἀποθανόντα, ὡς βεβαιώνει ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 382 καὶ δέχεται ὁ Θεοδώρητος[3], ὅπερ καὶ πιθανώτερον. Ἡ βεβαίωσις τῆς συνόδου τοῦ 382, ὅτι ἐξελέγη ὑπὸ τῆς ἱεραρχίας τῆς ἐπαρχίας κανονικῶς ἐνισχύει τὴν δευτέραν ἄποψιν, διότι τὸ νὰ διεδέχετο ἕνα ἐξόριστον

9. Brit. Mus. Add. 12156.
1. Μηναῖον, 18 Μαρτίου.
2. Σωκρατους, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 38.– Σωζομενου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4,20. Κατ' αὐτοὺς ἀπέθανε μετ' ὀλίγον εἰς τὴν ἐξορίαν.
3. Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 22.

ὀρθόδοξον ἱεράρχην θὰ ἦτο μὴ κανονικὴ ἐκλογὴ διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκείνην σύνοδον.

Ἂν καὶ δὲν εἶχε κλίσιν πρὸς τὰς δογματικὰς λεπτολογίας, δὲν ἠδυνήθη νὰ παραμείνῃ ἐκτὸς τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀνάμιξιν εἰς τοὺς δογματικοὺς ἀγῶνας. Ἐπειδὴ δὲν ἐχρησιμοποίει τὸν νικαιανὸν ὅρον «ὁμοούσιος», ἦτο ἀνεκτὸς ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἴσως ἐθεωρεῖτο ὁμόφρων αὐτῶν ἢ τοὐλάχιστον ἀδιάφορος ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος. Διὰ τοῦτο ὁ ἀρειανὸς μητροπολίτης Καισαρείας Παλαιστίνης Ἀκάκιος ὄχι μόνον δὲν ἀντετάχθη εἰς τὴν ἐκλογήν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐχειροτόνησεν αὐτὸν ὁ ἴδιος. Ἀλλ' ἐδῶ συνέβη ὅ,τι βραδύτερον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας. Ὁ Κύριλλος ἀπὸ τῶν πρώτων μηνῶν τῆς ἀρχιερατείας του διὰ τῶν περιφήμων *Κατηχήσεών* του ἀπεδείχθη ἀντίθετος τῆς ἀρειανικῆς διδασκαλίας τοῦ «ἦν πότε ὅτε οὐκ ἦν»[4] καὶ οὐσιαστικῶς ὀπαδὸς τῆς Νικαίας, ἂν καὶ δὲν ἐχρησιμοποίει τὸν ὅρον «ὁμοούσιος». Τοῦτο διαλύει τὴν ὑποψίαν ὅτι πρὸ τῆς εἰς ἐπίσκοπον ἀναδείξεώς του οὗτος ἦτο ἀρειανίζων ἢ ὑποχωρητικὸς ἔναντι τῶν Ἀρειανῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα τοιαύτη ὑποψία ἐπεκράτει ἐπὶ μακρόν, ἰδίως μεταξὺ τῶν Δυτικῶν. Ὁ χρονογράφος Θεοφάνης τονίζει ὅτι μερικοὶ τὸν διέβαλλον ὡς ἀρειανόφρονα, διότι ἀπέφευγε τὸν ὅρον τοῦτον[5]. Διὰ τοῦτο ἐχρειάσθη νὰ λάβῃ θέσιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος τοῦ 382, ἐξαίρουσα ἐν ἐπιστολῇ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐπικυροῦσα τὸ νόμιμον τῆς πρὸ δεκαετιῶν πολλῶν ἐκλογῆς του.

> «Τῆς δέ γε μητρὸς ἁπασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις, τὸν αἰδεσιμώτατον καὶ θεοφιλέστατον Κύριλλον ἐπίσκοπον εἶναι γνωρίζομεν· κανονικῶς πλεῖστα πρὸς τοὺς Ἀρειανοὺς ἐν διαφόροις τόποις ἀθλήσαντα»[6].

Ἡ ὑπὲρ τῆς Νικαίας ἐκδήλωσις τοῦ Κυρίλλου ὑπῆρξεν ἡ πρώτη αἰτία ῥήξεως μετὰ τοῦ Ἀκακίου, δευτέρα δὲ πρὸς τοῦτο αἰτία ὑπῆρξεν ἡ περὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν δύο ἑδρῶν διαφορά. Ὡς γνωστόν, ἡ α' οἰκουμενικὴ σύνοδος ὥριζε διὰ τοῦ 7 κανόνος αὐτῆς νὰ τιμᾶται ἰδιαιτέρως ὁ ἐπίσκοπος Αἰλίας ἤτοι Ἱεροσολύμων, κατὰ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα, ἡ δὲ μητρόπολις Καισαρείας νὰ διατηρῇ τὸ οἰκεῖον ἀξίωμα. Ἡ ἀσάφεια τῆς διατυπώσεως τοῦ κανόνος προεκάλεσε διένεξιν. Ὁ Ἀκάκιος, εὑρισκόμενος εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν λόγῳ εὐνοίας τοῦ ἀρειανοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου καὶ εὑρὼν κατὰ τοῦ Κυρίλλου πρόφασιν, ὅτι ἐν καιρῷ τρομεροῦ λιμοῦ ἐπώλησεν ἱερὰ κειμήλια καὶ πα-

4. *Κατηχήσεις* 11, 17έ.
5. De Boor σ. 42.
6. *Ἐπιστολὴ πρὸς Δάμασον καὶ τοὺς Δυτικούς*. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5.9. PG 82, 1217.

ραπετάσματα διὰ νὰ προσφέρῃ τροφὴν εἰς ἐνδεεῖς, τὸν καθῄρεσε διὰ συνόδου ἐν Ἱεροσολύμοις τὸ 357 καὶ τὸν ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ ἐκεῖ[7]. Ἐκεῖνος δὲ καταφυγὼν εἰς Ταρσόν, ἔγινε δεκτὸς ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ ἐπισκόπου Σιλουανοῦ, ὅστις ἀπέρριψεν ἀξίωσιν τοῦ Ἀκακίου νὰ διακόψῃ τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν ὡς καθαιρεθέντος, διότι καὶ τὸν Κύριλλον ἐσέβετο καὶ τὸν γοητευμένον ἀπὸ τὰ κηρύγματα τούτου λαὸν ἐφοβεῖτο[8].

Ὁ Κύριλλος ἐζήτησε νὰ διερευνηθῇ ἡ ὑπόθεσίς του ὑπὸ μεγαλυτέρας συνόδου, πράγματι δὲ ἡ τὸ 359 συνελθοῦσα ἐν Σελευκείᾳ σύνοδος, κυριαρχουμένη ὑπὸ ὁμοιουσιανῶν, ἐπιληφθεῖσα αὐτῆς, ἀποκατέστησε τὸν ἄνδρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δεικνύει ὅτι οἱ Ὁμοιουσιανοὶ ἦσαν καλῶς διατεθειμένοι ἀπέναντί του. Ἀλλ' ἡ ἀπόφασις αὕτη δὲν ἐξετελέσθη, διότι ὁ Ἀκάκιος, ἀποχωρήσας τῆς συνόδου ἐκείνης, ἡ ὁποία ἦτο δυσμενοῦς πρὸς αὐτὸν συνθέσεως, καὶ ἐλθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀκυρώσῃ τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς. Τέλος ὀλιγομελὴς σύνοδος, συγκροτηθεῖσα ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ κυριαρχουμένη ἀπὸ τοὺς Ὁμοιανούς, ἐπεκύρωσε τὴν καθαίρεσιν τοῦ Κυρίλλου (360)[9].

Ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἕδραν του τὸ 362 ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ ἐξόριστοι ἐπίσκοποι, καὶ παρηκολούθησεν ἀτάραχος τὴν προώθησιν τῶν σχεδίων τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς συντριβὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκδηλουμένην εἰς τὴν ἕδραν του διὰ τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ναοῦ, ἐγχειρήματος τοῦ ὁποίου προεῖπε τὴν ἀποτυχίαν[10]. Νέα ἐξορία του ἐπὶ Οὐάλεντος διέκοψε πάλιν τὸ ποιμαντικόν του ἔργον, ἀφοῦ μόλις πρὸ ὀλίγου εἶχε χειροτονήσει εἰς μητροπολίτην Καισαρείας τὸν ἀνεψιόν του Γελάσιον, υἱὸν ἀδελφῆς του. Ἡ νέα ἐξορία τὸν ἐκράτησε μακρὰν τῆς ἕδρας του ἐπὶ ἑνδεκαετίαν (367–378). Ἐπιστρέψας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Οὐάλεντος, παρέμεινε τουλάχιστον κατὰ τὴν τελευταίαν ὀκταετίαν τῆς ποιμαντορίας του ἀδιατάρακτος ἐπὶ τῆς ἕδρας του, ἀλλὰ πάντως ἀγωνιζόμενος πρὸς τοὺς Πνευματομάχους, τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ τοὺς Ἀπολιναριστάς, μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπισυμβάντος τὸ 387.

Ἀρχικῶς αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις εἶναι σπάνιαι, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ πληθύνονται, συμβαδίζουσαι μετὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς χρήσεως τῶν συγγραμμάτων του, τὰ ὁποῖα οἱ μεταγενέστεροι θεολόγοι θεωροῦν ὡς μίαν τῶν ἐγκυροτέρων πηγῶν ἀντλήσεως μαρτυριῶν ὑπὲρ τῶν ἑκάστοτε ἀπόψεών των. Κατέλαβε πλέον τὴν θέσιν οἰκουμενικοῦ διδασκάλου ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, ὁ δὲ πάπας Λέων ΙΓ' τὸν ἀνεκή-

7. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,25.– ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,26.
8. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,22.
9. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,39 ἑ.– ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 112. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τριετοῦς ἀπουσίας του τρεῖς ἀρειανοὶ ἐπίσκοποι τὸν διεδέχθησαν· Ἐρένιος, Ἡράκλειος, Ἱλάριος.
10. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,20.

ρυξε doctorem Ecclesiae (1893). Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 18 Μαρτίου.

*Συγγράμματα*

Τὸ κύριον ἔργον τοῦ Κυρίλλου, αἱ *Κατηχήσεις*, ἀποτελοῦν ἓν ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα ἀποκτήματα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Ἀπευθυνόμεναι πρὸς τοὺς φωτιζομένους καὶ τοὺς νεοφωτίστους, ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων. Σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τῶν κατηχουμένων εἰς τὰς θεμελιώδεις διδασκαλίας τῆς πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς καὶ ἡ φανέρωσις εἰς τοὺς νεοφωτίστους τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας.

Περιλαμβάνει πρῶτον μίαν προκατήχησιν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ τελευταίου σταδίου τῆς κατηχήσεως, διαγράφονται τὰ νέα καθήκοντα τῶν κατηχουμένων καὶ ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη τῆς προετοιμασίας πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ βαπτίσματος.

Ἐν συνεχείᾳ περιλαμβάνει δεκαοκτὼ κατηχήσεις, τῶν ὁποίων αἱ μὲν ὑπ' ἀριθμὸν 1-5 ὁμιλοῦν περὶ τῆς σημασίας τῆς νέας καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ εἰσέλθουν οἱ κατηχούμενοι, αἱ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 6-18 ἑρμηνεύουν οἰκοδομητικῶς καὶ θεολογικῶς κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς τὸ βαπτισματικὸν σύμβολον πίστεως, ὡς ἐχρησιμοποιεῖτο τότε ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἱεροσολύμων, συγγενοῦς δὲ πρὸς τὸ τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Οὕτως ἔχομεν τὰς κατηχήσεις ὡς ἑξῆς:

> Προκατήχησις 1 Ἀνακεφαλαίωσις τῆς προκατηχήσεως καὶ πρόσκλησις εἰς τὸ βάπτισμα, 2 Πραγματεία περὶ μετανοίας, 3 Ἔξαρσις τῆς ἀναγκαιότητος καὶ ἀξίας τοῦ βαπτίσματος, 4 Διάγραμμα περὶ τῶν βασικῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν κανόνων τοῦ βίου, 5 Ἔξαρσις τῆς ἀξίας τῆς πίστεως, 6 Περὶ μοναρχίας καὶ Τριάδος, 7 Περὶ Θεοῦ Πατρός, 8 Περὶ Θεοῦ παντοκράτορος, 9 Περὶ Θεοῦ δημιουργοῦ, 10 Περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἑνὸς Κυρίου, 11 Περὶ θεότητος τοῦ Υἱοῦ, 12 Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ, 13 Περὶ παθῶν τοῦ Κυρίου, 14 Περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀναλήψεως, 15 Περὶ δευτέρας ἐλεύσεως, 16 Περὶ ἁγίου Πνεύματος, 17 Περὶ ἁγίου Πνεύματος, 18 Περὶ μιᾶς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀναστάσεως καὶ αἰωνίας ζωῆς.

Τρίτον, περιέχει πέντε κατηχήσεις πρὸς νεοφωτίστους, λεγομένας μυ-

σταγωγικὰς κατηχήσεις[11]. Τούτων αἱ 1 καὶ 2 ἑρμηνεύουν τὰ κατὰ τὸ βάπτισμα λεγόμενα καὶ τελούμενα, ἡ 3 ἑρμηνεύει τὰ τοῦ χρίσματος, ἡ 4 πραγματεύεται περὶ τῆς σημασίας τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἡ 5 ἑρμηνεύει τὰ λεγόμενα καὶ τελούμενα κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν πιστῶν. Τῶν μυστηρίων τούτων εἶχον μετάσχει μόλις πρὸ ὀλίγου οἱ νεοφώτιστοι, ἀλλὰ δὲν ἐγνώριζον καλῶς τὴν σημασίαν, διότι ὡς κατηχούμενοι δὲν ἠδύναντο νὰ λάβουν ἀκριβῆ περὶ αὐτῶν γνῶσιν. Αἱ μυσταγωγικαὶ κατηχήσεις, πολὺ συντομώτεραι τῶν προηγουμένων, εἶναι παρὰ ταῦτα ἀνυπολογίστου ἀξίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων.

Ἡ *προκατήχησις καὶ αἱ κατηχήσεις πρὸς φωτιζομένους ὑπὸ τῆς* χειρογράφου παραδόσεως ἀποδίδονται εἰς τὸν Κύριλλον καὶ σήμερον θεωροῦνται ὑπὸ πάντων γνήσιαι. Μερικοὶ κώδικες διατηροῦν μόνον αὐτάς, ἄλλοι περιέχουν καὶ τὰς πρὸς νεοφωτίστους ἀπευθυνομένας μυσταγωγικὰς κατηχήσεις, ταύτας ὅμως μὲ διαφοροποίησιν ἐνδείξεως πατρότητος· ἄλλοι παρουσιάζουν ὡς συγγραφέα αὐτῶν τὸν Κύριλλον μόνον, ἄλλοι τὸν Κύριλλον ὁμοῦ μετὰ τοῦ διαδόχου του Ἰωάννου[12], εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν φέρει ὡς συγγραφέα μόνον τὸν Ἰωάννην[13]. Διὰ τοῦτο διετυπώθη καὶ ἡ γνώμη ὅτι αὗται συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ δευτέρου τούτου ἱεράρχου, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἄλλως ἀβάσιμος καὶ ἀποκλείεται ἀπὸ ἄλλας ἐνδείξεις. Ὁ Κύριλλος εἰς τὴν κατήχησιν 18,33 ἐξαγγέλλει λεπτομερῶς τὰ θέματα τῶν μετὰ τὸ Πάσχα, ἤτοι μετὰ τὴν βάπτισιν τῶν φωτιζομένων, ὁμιλιῶν, εἶναι δὲ ταῦτα πράγματι τὰ ἀναπτυσσόμενα εἰς τὰ μυσταγωγικὰς κατηχήσεις. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις[14] ἀπαντῶνται ἀναφοραὶ εἰς τὰς προβαπτισματικὰς κατηχήσεις. Ὅπως φανερώνουν αὐταὶ αἱ ἐνδείξεις καὶ ἡ κοινότης ὕφους καὶ περιεχομένου, ἐπιβεβαιώνει δὲ καὶ τὸ πλεῖστον τῶν χειρογράφων, αἱ Κατηχήσεις ἀποτελοῦν ἑνιαῖον σύνολον καὶ ἀνήκουν εἰς ἕνα συγγραφέα· ἡ δὲ ἀπόδοσις τῶν μυσταγωγικῶν εἰς τὸν Ἰωάννην ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ μὲν βαπτισματικαὶ εἶχον ἐκδοθῆ ἐξ ἀρχῆς κεχωρισμένως, ἐνῶ αἱ μυσταγωγικαὶ ἐφυλάσσοντο ἀπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀβαπτίστων[15], βραδύτερον ὅμως, ἀφοῦ ἐξέλιπον αἱ ἐπιφυλάξεις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἐξεδόθησαν καὶ αὗται, καθ' ὃν χρόνον ἠρχιεράτευεν ὁ Ἰωάννης, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνεδέθη μετ' αὐτῶν. Ἂν ἡ ἄποψις τῶν Tischermann καὶ Telfer, καθ' ἣν τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῶν πέντε τελευταίων κατηχήσεων εἶναι τοῦ τέλους καὶ ὄχι τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος, εἶναι ὀρθή, πιθανῶς ὁ Ἰωάννης νὰ προέβη εἰς τὴν σχετικὴν διασκευήν.

Αἱ Κατηχήσεις ἐξεφωνήθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως κατὰ

Συνήθως αὗται ἀριθμοῦνται ὁμοῦ μετὰ τῶν προηγουμένων· 19–23.

Ottob. 86 καὶ 466. Monac. Gr. 278.

Monac. Gr. 394.

19,9 καὶ 23,1.

Βλ. π.χ. προκατήχησιν 12.

τὰς ἡμέρας τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς Διακαινησίμου, ἐνίοτε μάλιστα καὶ τρὶς τῆς ἑβδομάδος. Ἡ τελευταία βαπτισματικὴ ἐλέχθη κατὰ τὸ Μέγα Σάββατον. Αἱ μυσταγωγικαὶ ἴσως ἐλέχθησαν ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἴσως ὅμως καὶ κατὰ τὸ ἑπόμενον. Τὸ ἔτος τῆς ἐκφωνήσεως πάντως ἀμφιλέγεται, ἂν καὶ ὑπάρχει μία ἔνδειξις περὶ τούτου, ὅτι ἡ αἵρεσις τοῦ Μάνητος ἐνεφανίσθη 70 ἔτη πρὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ὡμίλει[16], ἤτοι κατὰ ἀκριβῆ ὑπολογισμὸν τὸ 347, ὅτε ὁ Κύριλλος ἦτο ἀκόμη πρεσβύτερος. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ Κύριλλος κατὰ τὴν ἐκφώνησίν των ἦτο ἐπίσκοπος, ὁπότε φυσικὰ θὰ ἐκλάβωμεν χονδρικῶς καὶ στρογγυλευμένα τὰ 70 ἔτη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς αἱρέσεως –ἢ ἀπὸ τοῦ θανάτου– τοῦ Μάνητος. Ὁ πιθανώτερος χρόνος ἐκφωνήσεως εἶναι ἡ περίοδος τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 350.

Ἐξεφωνήθησαν αὐτοσχεδίως, πολλὰ δὲ χειρόγραφα διατηροῦν τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτῶν ὡς «σχεδιασθεισῶν». Τὸ κείμενόν των, καταγραφὲν ὑπὸ ταχυγράφων ἀκροατῶν, δὲν φαίνεται ὅτι ὑπεβλήθη εἰς ἐπισταμένην διόρθωσιν ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου, ἐξ οὗ καὶ δικαιολογοῦνται ὡρισμένα μειονεκτήματα προσιδιάζοντα εἰς τὸν προφορικὸν λόγον, ἤτοι ἐπαναλήψεις, ἀταξία εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ὕλης, ἀνακρίβεια εἰς τὰ ἁγιογραφικὰ παραθέματα, ἀνισομέρεια ὕλης.

Τὸ ὕφος τοῦ Κυρίλλου ἑλκύει ἀμέσως τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, διότι παρὰ τὴν ἁπλότητά του εἶναι ρωμαλέον, θερμὸν καὶ ἐγκάρδιον. Ἀξιοθαύμαστος εἶναι ἡ μεθοδικότης τῆς διδαχῆς, προλαμβάνουσα τὰς ἀρχὰς νεωτέρων παιδαγωγικῶν συστημάτων. Ὁ συγγραφεύς, εἰσάγων τὸ θέμα μὲ μίαν συνοπτικὴν εἰκόνα τοῦ ὅλου τὴν ὁποίαν ὀνομάζει «κεφαλαιώδη εἰσαγωγήν», ἔρχεται ἔπειτα εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ πρὸς ἐμπέδωσιν ἐπαναλαμβάνει πολλάκις τὰ οὐσιώδη τῶν λεχθέντων. Ἐπειδὴ δὲ φρονεῖ ὅτι εἶναι καλύτερον νὰ γνωρίζῃ τις τὸν βόρβορον διὰ στόματος διδασκάλου καὶ μισήσῃ αὐτόν, παρὰ νὰ πέσῃ εἰς αὐτὸν ἐξ ἀγνοίας[16α], εἶναι τολμηρὸς εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἠθικῶν καταστάσεων.

Τὸ ἔργον τοῦτο κατέστη πρότυπον τοῦ εἴδους τῶν κατηχήσεων, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθησαν μεταγενεστέρως.

Καίτοι οἰκοδομητικοῦ κατ' ἐξοχὴν χαρακτῆρος, αἱ Κατηχήσεις περιέχουν ἄφθονον δογματικὸν ὑλικόν. Ὡς ὀπαδὸς τῆς Νικαίας εἰς τὸ φλέγον τότε τριαδικὸν πρόβλημα, ὁ Κύριλλος διεκήρυσσεν ὅτι αἱ θεῖαι ὑποστάσεις ἀποτελοῦν συγχρόνως τρία καὶ ἕν, ἀλλὰ δὲν ἐχρησιμοποίει τὸν κρίσιμον ὅρον «ὁμοούσιος», καθὼς ἐλέχθη ἀνωτέρω. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν αὐστηρὰν προσήλωσίν του εἰς τὴν βιβλικὴν ὁρολογίαν, ὅπως ἰσχυρίζονται μερικοὶ

16. *Κατήχησις* 6,20.
16α *Κατήχησις* 6,13.

ἐρευνηταί, διότι καὶ ὁ ὅρος «ὅμοιος»[17] τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ἐξωβιβλικὸς εἶναι. Πιθανῶς ὀφείλεται εἰς τὸν φόβον παρεκκλίσεως πρὸς τὸν Σαβελλιανισμόν, ὁ ὁποῖος συνεῖχε καὶ ἄλλους Νικαιανούς[18]. Διὰ τοῦτο ἐτόνιζεν ὅτι οὔτε χωρίζει τὰς τριαδικὰς ὑποστάσεις οὔτε τὰς συγχέει[19]. Καταπολεμῶν ἀδιστάκτως τὰς ἀπόψεις τῶν Ἀρειανῶν, καταπολεμεῖ ταυτοχρόνως καὶ τὴν υἱοπατορίαν τοῦ Σαβελλιανισμοῦ.

> «Μήτε λέγωμέν ποτε τό, ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός, μήτε υἱοπατορίαν καταδεξώμεθα, ἀλλ' ὁδῷ βασιλικῇ πορευθῶμεν· *μὴ ἐκκλίνωμεν μήτε ἀριστερᾷ μήτε δεξιᾷ· μήτε διὰ τὸ νομί*ζειν τιμᾶν τὸν Υἱόν, Πατέρα αὐτὸν ἀναγορεύσωμεν, μήτε διὰ τὸ τιμᾶν τὸν Πατέρα νομίζειν, ἕν τι τῶν δημιουργημάτων τὸν Υἱὸν ὑποπτεύσωμεν»[20].

Ὁ Υἱὸς εἶναι φυσικῶς γεγεννημένος ἐκ τοῦ Πατρός[21]. Ἴσως βραδύτερον ὁ Κύριλλος ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ καὶ τὸν ὅρον «ὁμοούσιος», ἀλλ' εἰς τὰ σωζόμενα συγγράμματα αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει περὶ τούτου μαρτυρία, διότι ταῦτα προέρχονται ἐκ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐπισκοπικῆς του σταδιοδρομίας, ὅτε δὲν ἦτο ἀπηλλαγμένος τῆς ὁμοιουσιανῆς φρασεολογίας.

Ἂν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα δὲν εἶχε περιληφθῇ ἀκόμη σαφῶς εἰς τὰς συζητήσεις περὶ Τριάδος, ὁ Κύριλλος διακηρύσσει τὸ ἴδιον τῆς ὑποστάσεώς του, λέγων ὅτι τοῦτο εἶναι ὑπόστασις ζῶσα καὶ ἐνεργοῦσα ἐντὸς τοῦ ἑνιαίου τριαδικοῦ πλαισίου.

> «Ἓν δὲ καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον· ζῶν καὶ ὑφεστὼς καὶ πάντοτε Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπαρόν· οὐκ ἀπὸ στόματος καὶ χειλέων Πατρὸς ἢ Υἱοῦ λαλούμενον ἢ ἀναπνεόμενον οὔτε εἰς ἀέρα διαχεόμενον, ἀλλ' ἐνυπόστατον, λαλοῦν αὐτὸ καὶ ἐνεργοῦν καὶ οἰκονομοῦν καὶ ἁγιάζον, ἀδιαστάτου δηλαδὴ *καὶ συμφώνου καὶ μιᾶς οὔσης τῆς σωτηριώδους οἰκονομίας* εἰς ἡμᾶς τῆς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος»[22].

Τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος χαρακτηρίζει διττῶς, κατὰ τὰς δύο περὶ αὐτοῦ εἰκόνας ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἤτοι ὡς τάφον ἐξ οὗ ἀνίσταται ὁ ταφεὶς διὰ τῆς βαπτίσεως καὶ ὡς μητέρα ἐξ ἧς φέρεται ὁ πιστὸς εἰς νέαν γέννησιν[23]. Ἐν δὲ τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ τονίζει σαφῶς τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ. «Ἐν τύπῳ ἄρτου» ὑφίσταται τὸ σῶμα καὶ «ἐν τύπῳ οἴνου» ὑφίσταται τὸ αἷμα· οὕτω δὲ ὁ πιστὸς μεταλαμβάνων καθίσταται «σύσσωμος καὶ σύναιμος» τοῦ Χριστοῦ[24]. Ἡ μεταβολὴ τοῦ οἴνου εἰς αἷμα δὲν παρουσίαζε καμμίαν δυσχέρειαν δι'

17. «Ἐν πᾶσιν ὅμοιος τῷ γεγεννηκότι», Κατήχησις 11, 4. Βλ. καὶ 4,7. 11,18.
18. Ἀθανασίου, *Περὶ Συνόδων* 12. PG 26,701.– Σωκράτους, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,39.
19. *Κατήχησις* 16,4.
20. *Κατήχησις* 11,17.
21. *Κατήχησις* 11,20.
22. *Κατήχησις* 17,5.
23. *Μυσταγωγικὴ Κατήχησις* 2,4 (20,4).
24. *Μυσταγωγικὴ Κατήχησις* 4,3 (22,3).

ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἐν Κανᾶ μετέβαλε τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον[25].

Ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Κυρίλλου πλήρης σώζεται μόνη ἡ *Εἰς τὸν Παραλυτικὸν τὸν ἐπὶ τὴν κολυμβήθραν*, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται ὡς ἰατρὸς ψυχῶν καὶ σωμάτων καὶ συνιστᾶται νὰ ὁμολογῆται οὗτος ὡς Θεός. Αἱ ὁμοιότητες γνωμῶν καὶ ἐκφράσεων τῆς ὁμιλίας ταύτης μετὰ τῶν Κατηχήσεων εἶναι ἀξιοσημείωτοι. Παρατήρησις τοῦ ὁμιλητοῦ, καθ' ἣν ἡ ἔκτασις τῆς ὁμιλίας του δὲν θὰ ἐπεθύμει νὰ καταστῇ ἐμπόδιον τῆς ἐπικειμένης ἐπισκοπικῆς διδασκαλίας, ἀποδεικνύει ὅτι αὕτη ἐξεφωνήθη ἐν ὅσῳ ἀκόμη οὗτος ἦτο πρεσβύτερος[26]. Καὶ αὐτῆς τὸ κείμενον διεσώθη διὰ ταχυγραφίας.

Τέσσαρα ἀποσπάσματα ἐξ ὁμιλιῶν τοῦ Κυρίλλου εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, τὰ δύο πρῶτα εἰς τὸ θαῦμα ἐν Κανᾶ, τὸ τρίτον εἰς 16,28 καὶ τὸ τέταρτον εἰς 17,5, διετηρήθησαν εἰς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς ὡς μαρτυρίαι ὑπὲρ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Κύριλλος εἶχεν ἐκπονήσει πλήρη σειρὰν ὁμιλιῶν εἰς τὸ ἐν λόγῳ εὐαγγέλιον.

Δι' ἐπιστολῆς *Πρὸς Κωνστάντιον* γνωστοποιεῖ θαῦμα συμβὰν ὑπεράνω τῆς Ἱερουσαλὴμ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, τὴν 7 Μαΐου 351. Γιγαντιαῖος σταυρός, ἐμφανισθεὶς ἐν τῷ οὐρανῷ, ἀπὸ τοῦ Γολγοθᾶ μέχρι τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, παρέμεινεν ἐπὶ ὥρας καὶ κατέστη ὁρατὸς εἰς ὁλόκληρον τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος κατεσχέθη ὑπὸ φόβου ἀναμίκτου μὲ χαράν. Ἡ ἐπιστολὴ κατακλείεται μὲ εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ παραλήπτου αὐτοκράτορος καὶ δοξολόγησιν τῆς ὁμοουσίου Τριάδος. Τὸ γεγονὸς καὶ τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐπιστολῆς ἐπιβεβαιοῖ ὁ Σωζομενός[27], ἀλλ' ἡ δοξολογία, περιλαμβάνουσα τὸν μὴ χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου ὅρον «ὁμοούσιος», θεωρεῖται ὕποπτος. Καὶ ναὶ μὲν δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, νὰ ἀπεδέχθη ὁ Κύριλλος εἰς μεταγενέστερον στάδιον τὸν ὅρον τοῦτον, ἀλλὰ ἡ δοξολογία ἀπουσιάζει ἀπὸ χειρόγραφον τοῦ Μονάχου, φιλοτεχνηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Δαρμαρίου, καὶ εἶναι ἀδιανόητον νὰ περιείχετο τοιοῦτος ὅρος εἰς κείμενον ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν ἀρειανὸν τοῦτον αὐτοκράτορα· ὅθεν πρέπει αὕτη νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ Ἐπιστολὴ παρουσιάζει τόσας λεπτομερειακὰς ὁμοιότητας μὲ τὰς κατηχήσεις, ὥστε ὁπωσδήποτε εἶναι γνησία. Μνημονεύει (κ. 3) τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅπως καὶ εἰς τὰς Κατηχήσεις[28].

Κακῶς ἀποδίδονται εἰς τὸν Κύριλλον ὁμιλία *Εἰς τὴν Ὑπαπαντήν*, ἑορτὴν ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἀκόμη καθιερωθῆ κατὰ τὴν ἐποχήν του[29], ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπαν Ἰούλιον μετ' ἀπαντήσεως, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν

25. *Μυσταγωγικὴ Κατήχησις* 4.2 (22,2).
26. *Εἰς Παραλυτικὸν* 20, PG 33, 1153.
27. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4.5.
28. 4,10. 10,19. 13,4.
29. Ἀποδίδεται αὕτη ἐπίσης εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, τὸν Τιμόθεον πρεσβύτερον Ἀλεξανδρέα κ.ἄ.

Αὐγουστῖνον μετ' ἀπαντήσεως, χρονογραφία καὶ μερικὰ ἄλλα κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς μοναχὸν Ὀλύμπιον.

Ἡ *Ἱστορία μυσταγωγικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*, ἤτοι ἀναγωγικὴ ἑρμηνεία τῆς λειτουργίας, ἀποδιδομένη καὶ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων, προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρας ἐποχῆς.

Ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομά του *Ὑπομνήματα εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Μᾶρκον*, τὰ ὁποῖα φαίνονται ψευδεπίγραφα.

## ΙΩΑΝΝΗΣ Β ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ὁ Ἰωάννης ἦτο ἐξαιρετικῆς παιδείας ἱεράρχης, ἰδίως θεολογικῆς, τὴν ὁποίαν προφανῶς ἔλαβεν εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. Ἠσκήθη ὡς μοναχὸς εἰς τὸν Κάρμηλον βάσει τῶν διατάξεων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, βραδύτερον δὲ ὑπηρέτησεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὡς πρεσβύτερος. Εἰς τὸν θρόνον τῶν Ἱεροσολύμων ἀνῆλθε τὸ 386, διαδεχθεὶς τὸν Κύριλλον.

Ἦτο ἱκανὸς θεολόγος, ἐπιδέξιος ἡγέτης καὶ μετριοπαθὴς συζητητής[1], ἀλλ' ἡ ἀνάμιξίς του εἰς τὴν ὠριγενιστικὴν ἔριδα ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἀντιπάλους του νὰ τὸν παρουσιάσουν μὲ διαφορετικὴν εἰκόνα, ὁπωσδήποτε ἐσφαλμένην.

Ὡς ἐκτίθεται καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ παρόντος ἔργου, ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας τὸ 393 ἔσπευσεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, διὰ ν' ἀγωνισθῇ ἐναντίον τῶν Ὠριγενιστῶν, τοὺς ὁποίους ἐθεώρει ὑπὲρ πᾶσαν αἵρεσιν ἐπικινδύνους διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ὁ Ἰωάννης δὲν ἦτο βεβαίως ὠριγενιστής, ἀλλ' ἐξετίμα τὸν Ὠριγένην ὡς οἱ Καππαδόκαι καὶ λόγῳ μετριοπαθείας ἐπέτρεπεν ἐλευθέρως τὴν συζήτησιν τῶν ἀπόψεών του ὑπὸ φίλων καὶ ἐχθρῶν τῆς μνήμης του. Ὁ Ἐπιφάνιος ἐθεώρει τὸν Ἰωάννην ὠριγενιστὴν καὶ ἐν τῇ ἀφελείᾳ του δὲν ἐδίστασε νὰ τὸν κατηγορήσῃ, ἂν καὶ ἀνωνύμως, παρουσίᾳ του καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὡς ὠριγενιστήν, ἐνῷ ἦτο φιλοξενούμενος εἰς τὴν περιοχήν του. Τὸ ἑσπέρας τῆς ἰδίας ἡμέρας καὶ εἰς τὸν ἴδιον καθεδρικὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως ὁ Ἰωάννης ὡμίλησε κατὰ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ὑπονοῶν ὅτι καὶ ὁ Ἐπιφάνιος, ὡς σφοδρὸς ἀντιωριγενιστής, ἦτο κατ' ἀνάγκην ἀνθρωπομορφιστής. Ὁ Ἐπιφάνιος ὅμως ἐν συνεχείᾳ κατεδίκασε τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν καὶ ἐκάλεσε τὸν Ἰωάννην

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 35.

νὰ πράξῃ τὸ ἴδιον ὡς πρὸς τὸν Ὠριγενισμόν. Οὗτος δὲν ἀπεδέχθη τὴν πρόκλησιν, ὁμολογῶν ὅτι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους *παρατηροῦνται μὲν μερικαὶ κακοδοξίαι*, ἀλλὰ περικλείεται εἰς αὐτὰ καὶ ἔξοχος σοφία. Ὡς ὠριγενιστὴν κατηγόρησεν ἐπίσης τὸν Ἰωάννην ὁ εἰς τὴν Παλαιστίνην εὑρισκόμενος τότε Ἱερώνυμος, παλαιὸς θαυμαστὴς τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ τώρα ἀντιωριγενιστής.

Ἐν τούτοις ὁ Ἰωάννης ἀργότερα ἐξεφράσθη ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὀρθοδόξως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀνεγνώρισε καὶ ὁ Ἐπιφάνιος. Ἡ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τούτων διάστασις εἶχε συνέχειαν, ἀφοῦ ὁ Ἐπιφάνιος, μεταβὰς εἰς τὴν γενέτειράν του Ἐλευθερόπολιν, ἐχειροτόνησεν εἰς πρεσβύτερον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἱερωνύμου Παυλινιανὸν ἄνευ ἀδείας τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, τοῦ Ἰωάννου δηλαδή, καὶ ἐκάλει τοὺς μοναχοὺς εἰς ἀπείθειαν. Εὐρυτέρα διάστασις ἐδόθη εἰς τὴν ἔριδα διὰ τῆς κυκλοφορήσεως μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Ἐπιφανίου πρὸς τὸν Ἰωάννην, σωζομένης εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου. Σχετικῶς γρήγορα κατεσιγάσθη ἡ ἔρις εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοῦ 397 μὲ τὴν παρέμβασιν τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, ἂν καὶ συνεχίσθη εἰς ἄλλους χώρους ἐπί τινα ἔτη ἀκόμη.

Ὡς συνάγεται ἀπὸ ἐπιστολήν, τὴν ὁποίαν ἔστειλε πρὸς αὐτὸν ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀπὸ τὴν ἐξορίαν του εἰς τὴν Κουκουσόν[2], οὗτος συμπαρίστατο εἰς τὸν Χρυσόστομον κατὰ τὰς ταλαιπωρίας του, αἱ ὁποῖαι ἐν μέρει προήρχοντο ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἔριδα.

*Βραδύτερον* ὁ Ἰωάννης ὑπεδέχθη φιλικῶς εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸν βρεττανὸν θεολόγον Πελάγιον, ὅστις μετέβη ἐκεῖ μετὰ τὴν ἐν Ἀφρικῇ σύγκρουσίν του πρὸς τὸν Αὐγουστῖνον Ἱππῶνος. Κατόπιν καταγγελίας δυτικῶν κληρικῶν καὶ κατὰ πρῶτον τοῦ Παύλου Ὀρωσίου ἐναντίον τοῦ Πελαγίου, συνεκλήθησαν δύο σύνοδοι πρὸς ἐξέτασιν τῆς διδασκαλίας του τὸ 415, ἡ πρώτη εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἡ δευτέρα εἰς τὴν Διόσπολιν (Λύδδαν). Κατὰ τὴν πρώτην ἀπεφεύχθη ἡ λῆψις ἀποφάσεων, διότι *ἐθεωρήθη ὅτι ἡ ὑπόθεσις εἶναι τῆς ἁρμοδιότητος* τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ὅπου ἦτο καὶ ὁ τόπος δραστηριότητος τοῦ Πελαγίου. Κατὰ τὴν δευτέραν οὗτος ἠθωώθη, ἀφοῦ ἐπείσθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου νὰ δεχθῇ τὴν βασικὴν διδασκαλίαν ὅτι ἡ θεία χάρις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν.

Ἀπὸ τὴν στάσιν τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ὁ Ἰωάννης κατὰ τὴν ἀναγκαστικὴν ἐμπλοκήν του εἰς τὰς δύο ταύτας μείζονος σημασίας διὰ τὴν ἐποχήν του ἔριδας, τὴν ὠριγενιστικὴν καὶ τὴν πελαγιανικήν, ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο σώφρων καὶ μετριοπαθὴς ἡγέτης, ἀποφεύγων τὰ ἄκρα καὶ φροντίζων νὰ διευθετοῦνται αἱ ἀντιθέσεις. Ἀπέθανε τὸ 417.

2. PG 52, 654.

Ἐκ τῶν ἔργων του δὲν διεσώθη τίποτε ἑλληνιστί, ἐνῶ αἱ σωζόμεναι ἀρχαῖαι μεταφράσεις εἶναι μᾶλλον ἀσήμαντοι.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου διατηροῦνται ἀποσπάσματα ἀπὸ μακρὰν *Ἀπολογίαν* του, ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, τὸ 397, εἰς ἀντίκρουσιν τῶν κατηγοριῶν ἐπὶ ὠριγενισμῷ[3]. Εἰς τὴν ἀπολογίαν ταύτην ἀναφέρεται προφανῶς ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης, ὅταν ὁμιλῇ περὶ ἔργου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται ἡ χαρακτηριστικὴ πρότασις, «Origenis ingenium, non fidem secutum», τὴν διάνοιαν τοῦ Ὠριγένους ἀκολουθῶ καὶ ὄχι τὴν πίστιν[4].

Ἔπειτα ὑπάρχει μία ὁμολογία ἀναγνωσθεῖσα εἰς τὴν ἐν Διοσπόλει σύνοδον περὶ τῆς πελαγιανικῆς διδασκαλίας καὶ διατηρουμένη εἰς συριακὴν μετάφρασιν[5]. Προφανῶς ὁ Ἰωάννης τὴν συνέταξεν ὡς ὑπόδειγμα πρὸς ἀποδοχὴν ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς κατὰ τοῦ Πελαγίου συγκληθείσης συνόδου ταύτης.

Μερικαὶ ὁμιλίαι εἰς τὰ Εὐαγγέλια, σωζόμεναι χειρογράφως ὑπὸ τὸ ὄνομά του λατινιστί, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι γνήσιαι. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρονται ἁπλῶς ὑπὸ ἀρχαίων συγγραφέων ἄλλαι ἐπιστολαί του.

Μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἀποδίδει τὰς μυσταγωγικὰς κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Προφανῶς αὗται εὑρίσκοντο εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐπισκοπῆς Ἱεροσολύμων, ὁ δὲ Ἰωάννης, τὰς συνέδεσε μὲ τὰς βαπτισματικὰς κατηχήσεις, προβὰς ἴσως εἰς μερικὰς τροποποιήσεις.

## ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ

Ὁ Σωφρόνιος, ζῶν εἰς τὴν Βηθλεὲμ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ δ' αἰῶνος, συνεδέθη στενῶς μὲ τὸν Ἱερώνυμον, παρὰ τῷ ὁποίῳ εὑρίσκομεν καὶ τὰς ἐγκύρους περὶ αὐτοῦ πληροφορίας. Ἡ περὶ αὐτοῦ σημείωσις εἰς τὴν γραμματολογίαν τούτου[1] εἶναι ἀξιόλογος. «Ἀνὴρ ἐξαιρέτου μορφώσεως, ἔγραψε νέος ἀκόμη ἐγκώμιον εἰς Βηθλεὲμ καὶ ἀξιόλογον δοκίμιον ἐπὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Σεράπιδος[2]. Μετέφρασε δὲ λαμπρῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ἔργα μου Πρὸς Εὐστόχιον περὶ παρθενίας καὶ Βίος Ἱλαρίωνος, καθὼς καὶ τὸν Ψαλτῆρα καὶ τοὺς Προφήτας, τοὺς ὁποίους εἶχον μεταφέρει ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ εἰς τὴν λατινικήν». Πρέπει νὰ ἐπιστηθῇ ἰδιαιτέρως ἡ προσοχὴ ἐπὶ τῆς προσπαθείας ταύτης νὰ μεταφρασθῇ κείμενον ἐκ μεταφράσεως. Εἶναι δὲ μία

3. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epistola* 82.
4. *De viris illustribus* 30.
5. Εἰς τὴν συλλογὴν κειμένων σχετικῶν μὲ τὴν ἀπόφασιν τῆς Χαλκηδόνος, ἔργον πιθανῶς τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου.

1. *De viris illustribus* 134.
2. Τοῦ Σεραπείου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καταστραφέντος τὸ 391.

ἀπὸ τὰς πρώτας προσπαθείας νὰ μεταφρασθοῦν λατινικὰ ἔργα εἰς τὴν ἑλληνικήν.

Ὁ Ἔρασμος τοῦ ἀποδίδει καὶ τὴν μετάφρασιν τοῦ De viris illustribus τοῦ Ἱερωνύμου εἰς τὴν ἑλληνικήν, αὐτὴ ὅμως φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενεστέρα, ἴσως τοῦ ζ' αἰῶνος. Τοῦ ἀποδίδεται δὲ καὶ ὁ *Βίος Ἰλαρίωνος*, ὁ ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως[3].

Κατὰ τὸν Φώτιον εἷς Σωφρόνιος, χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ εἰς τὴν Βηθλεὲμ ζῶντος, συνέταξεν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Βασιλείου καὶ κατὰ τοῦ Εὐνομίου[4].

Ὅλα τὰ κείμενά του ἔχουν χαθῆ, πλὴν τῶν μεταφράσεων τῶν ἱερωνυμικῶν βίων Ἰλαρίωνος καὶ Μάλχου.

3. *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 5, Petersburg 1898, σ. 82.
4. *Μυριόβιβλος* 5.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΗΓΕΜΟΝΙΟΣ

L. A. ZACAGNI, Roma 1698, ἀρχικὴ ἔκδοσις.

M. Y. ROUTH, *Reliquiae Sacrae* 5, Oxford 2 1848, 1–206 = PG 10, 1405–1528.

CH. H. BEESON, *Hegemonius, Acta Archelai*, Griech. Chr. Schriftst. 16, 1906.

H. VON ZITTWITZ, «Acta disputationis Archelai et Manetis untersucht», *Zeit. Histor. Theol.* 43 (1873), 467–528.

A. OBLASINSKI, *Acta disputationis Archelai et Manetis*, Leipzig 1874.

K. KESSLER, *Mani. Forschungen über die manichäische Religion* I, Berlin 1889, 87–171.

A. HARNACK, *Die Acta Archelai und das Diatessaron Tatians*, Leipzig 1883.

A. L. KATZ, «Ὁ Μανιχαϊσμὸς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὰς Πράξεις Ἀρχελάου», ρωσιστί, *Vestnik Drevnej Istorij* 1 (1955), 168–179.

G. C. HANSEN, «Zu den Evangelienzitaten in den Acta Archelai», *Studia Patrist.* 7 (1966), 473–485.

ΤΙΤΟΣ ΒΟΣΤΡΩΝ

*Ἐκδόσεις*

PG 18, 1069–1264, Κατὰ Μανιχαίων.

P. A. DE LAGARDE, *Titi Bostreni contra Manichaeos libri quatuor Syriace*, Berlin 1859, ἀνατύπωσις Hannover 1924.– *Titi Bostreni quae ex opere contra Manichaeos edito in codice Hamburgensi servata sunt Graece*, Berlin 1859.

J. SICKENBERGER, *Titus von Bostra, Studien zu dessen Lukashomilien*, Leipzig 1901.

P. BELLET, «Excerpts of Titus of Bostra in the Coptic Catena on the Gospels», *Studia Patr.* 1 (1957), 10–14.

J. RUCKER, *Florilegium Edessenum anonymum*, Sitzungsb. Bayer. Ak. Phil. Hist. Abt. 5, München 1933, 82–87.

*Μελέται*

J. SICKENBERGER, «Ueber griechische Evangelienkommentare», *Bibl. Zeit.* 1 (1903), 182–193.
R. P. CASEY, «The Text of the anti-Manichaean writings of Titus of Bostra and Serapion of Thmuis», *Harv. Theol. Rev.* 21 (1928), 97–111.– «Titus von Bostra», *Pauly Wissova Reallenz.* II Reihe 6 (1937), 1586–1591.
R. REITZENSTEIN, «Eine wertlose und eine wertvolle Ueberlieferung über den Manichäismus», *Nachrichten Ges. Wiss. Göttingen* 1931, 28–58.
A. BAUMSTARK, «Der Text der Mani-Zitate in der syrischen Uebersetzung des Titus von Bostra», *Oriens Christ.* 1931, 23–42.– «Die syrische Uebersetzung des Titus von Bostra und das Diatessaron», *Bibl.* 1935, 257–299.
P. NAGEL, «Die Paradieserzählung bei Titus von Bostra», *Studia Byzant.*, 1 (1969), 211–219.– «Neues griechisches Material zu Titus von Bostra (Adv. Manichaeos)», *Studia Byzant.* 2 (1971), 285–350.
J. REUSS, «Bemerkungen zu den Lukas-Homilien des Titus von Bostra», *Bibl.* 57 (1976), 538–541.

## ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

*Ἐκδόσεις*

A. A. TOUTTÉE, P. MARAN, Paris 1720 (=PG 33, 331–1180).
W. K. REISCHL, J. RUPP, München 1848–1860.
Δ. ΚΛΕΟΠΑΣ, *Κατηχήσεις* 1–2. Ἱεροσόλυμα 1867, 1868 (ἄνευ τῶν μυσταγωγικῶν).
J. QUASTEN, *Florilegium Patristicum* 7 (1935), 69–111, αἱ μυσταγωγικαί.
F. L. CROSS, London 1951, ἡ προκατήχησις καὶ αἱ μυσταγωγικαί, 1978².
F. DIEKAMP, *Doctrina Patrum*, Münster 1907, 20. 92–93.
V. INGLISIAN, *Ἐπιστολὴ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων πρὸς αὐτοκράτορα Κωνστάντιον, Handes Amsorya* 78 (1964), 289–300, 449–458. 79 (1965), 1–16, ἀρμενιστί.
AUG. PIÉDAGNEL, *Cyrille de Jérusalem Catéchèses mystagogiques*, Sources Chrét. 126, Paris 1966.
E. BIHAIN, «L' Épître de Cyrille de Jérusalem à Constance sur la vision de la croix», *Byzantion* 43 (1973), 264–296.
A. G. HAMMAN, *L' initiation Chrétienne: Cyrille de Jérusalem, Ambroise de Milan, Jean Chrysostome.*
J. F. COAKLEY, «A syriac version of the letter of Cyril of Jerusalem on the vision of the Cross», *Anal. Boll.* 102 (1984), 71–84.

*Ψευδεπίγραφα*

PG 33, 1187–1904.
F. DIEKAMP, *Analecta Patristica*, Roma 1938, 10–12.
A. RAES, *Anaphora Cyrilli*, Roma 1944.
G. ARANDA, «Traditiones marianas apócrifas en las homilias coptas del Pseudo-Cirilo de Ierusalén», *Scr. Mar.* 4 (1981), 101–121. 5 (1982), 29–49.

*Ἀρχαῖαι μεταφράσεις*

Ἀρμενική, Wien 1832. Ἄλλη ἀρμενικὴ τμηματικὴ R. P. CASEY, *Muséon* 68 (1955), 55–59.

Ἀραμαϊκή. A. Duensing, *Christlich palästinisch-aramäische Texte und Fragmente*, Göttingen 1906, 41–62.

Ἀραβική. G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur I*. Vatican City 1944, 335–337.

Ἀρχαιοσλαβική. A. Vaillant, *Byzantinoslavica* 4 (1932), 253–302.

E. A. W. Budge, *Miscellaneous Coptic texts*, London 1915, 49–73, 183–230.

P. Carali, ἀμφιβαλλομένη ὁμιλία εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ σταυροῦ κοπτιστί, *Al-Machriq* 31 (1933), 575–589, 743–754, 839–852, 883–907. 32 (1934), 37–65, 212–234, 367–392, 510–539.

S. Kolandjian, «Νέα ἀποσπάσματα τοῦ Κυρίλλου ἀπό χειρόγραφο τοῦ 9ου αἰῶνος», ἀρμενιστί μετά ρωσικῆς περιλήψεως, *Banber Matenadarani* 5 (1960), 201–238.

G. Garitte, «Les catéchèses de S. Cyrille de Jérusalem en arménien», *Muséon* 76 (1963), 95–108.

A. Renoux, «Une version arménienne des catéchèses mystagogiques de Cyrille de Jérusalem», *Muséon* 85 (1972), 147–153.

A. A. Lomeña, «El Espíritu santo en los simbolos de Cirilo de Jerusalem y Alejandro de Alejandría», *Scripta Theol.* 5 (1973), 223–273.

Antonella Campagnano, *Cirillo di Gerusalemme, Omelie copte*, Milano 1980.

*Μελέται*

J. Delacroix, *St. Cyrille de Jérusalem*, Paris 1865.

Becker, «Der hl. Cyrillus von Jerusalem über die reale Gegenwart Christi in der hl. Eucharistie», *Der Katholik* I (1872), 422–449, 539–554, 641–661.

L. L. Rochat, *Le catechumenat au IV siècle d' après les catechèses de St. Cyrille de Jérusalem*, Génève 1875.

C. P. Caspari, *Alte und neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols*, Christiania 1879, 146–160.

J. Marquardt, *S Cyrilli Hieros de contionibus et placitis Arianorum sententia*, Braunsberg *1881*.– *S. Cyrillus Hieros. baptismi, chrismatis, eucharistiae mysteriorum interpres*, Leipzig 1882.

J. Mader, *Der hl. Cyrillus, Bischof von Jerusalem in seinem Leben und seinen Schriften*, Einsiedeln 1891.

E. H. Gifford, *Cyril of Jerusalem*, London 1893.

T. Schermann, *Die Gottheit des hl. Geistes nach der griechischen Vätern des vierten Jahrh.*, Freiburg i. B. 1901, 17–47.

V. Schmitt, *Die Verheissung der Eucharistie bei den Antiochener Cyrillus von Jerusalem und Johannes Chrysostomus*, Würzburg 1903.

X. le Bachelet, «Cyrille de Jérusalem», *Dict. Théol. Cath.* 3 (1908), 2527–2577.

A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelskirche I*, Leipzig 1908, 47–89.

J. P. Bock, *Die Brotbitte des Vaterunsers. Ein Beitrag zum Verständnis des Universalgebetes und einschlägiger liturgisch-patristischer Fragen*, Paderborn 1911.

T. Θεμέλης, *Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὁ κατηχητής*, Ἱεροσόλυμα 1920, ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Νέας Σιών*.

B. Niederberger, *Die Logosidee des hl. Cyrillus von Jerusalem*, Paderborn 1923.

J. Lebon, «La position de St. Cyrille de Jérusalem dans les luttes provoquées par l' arianisme», *Rev. Hist. Ecclés.* 20 (1924), 181–210, 357–386.

A. BLUDAU, «Der Katechumenat in Jerusalem im 4 Jahrhundert». *Theol. und Glaube* 16 (1924), 225–242.– *Die Pilgerreise der Aetheria*, Paderborn 1927, 41–190.
L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien*, Paris [5]1925, 57–65.
ΙΩ ΦΩΚΥΛΙΔΗΣ, «Ὁ ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων». *Νέα Σιών* 25 (1933), 294–300.
M. BULACU, «Τὸ πρόβλημα τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως κατὰ τὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», ρουμανιστί, *Studii Teol.* 7 (1939), 141–178.
W. J. SWAANS, «A propos des Catéchèses mystagogiques attribuées à S. Cyrille de Jérusalem», *Muséon* 55 (1942), 1–43.
Δ. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὡς κατηχητὴς καὶ παιδαγωγικός* Θεσσαλονίκη 1948, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ *Γρηγορίου Παλαμᾶ*.
M. JUGIE, «Cirillo di Gerusalemme», *Enc. Catt.* 3 (1950), 1725–1729.
J. C. M. FRUYTIER, *Het Woord mysterion in de Catechesen van Cyrillus van Jerusalem*, Nijmegen 1950.
G. TOUTON, «La méthode catéchétique de S. Cyrille de Jérusalem comparée à celles de St. Augustin et de Théodore de Mopsueste», *Proche-Orient Chrét.* 1 (1951), 265–285.
A. A. STEPHENSON, «St. Cyril of Jerusalem and the Alexandrian heritage», *Theol. Stud.* 15 (1954), 573–593.– «The Lenten Catechetical Syllabus in the fourth century Jerusalem», *Theol. Stud.* 15 (1954), 103–116.– «St. Cyril of Jerusalem and Alexandrian Christian Gnosis», *Studia Patrist.* 1 (1957), 147–156.
J. H. GREENLEE, *The Gospel text of Cyril of Jerusalem*, Copenhagen 1955.
G. BARDY, «Cyrille de Jérusalem», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 13 (1956), 1181–1185. *Dict. Spirit.* 2 (1953), 2683–2687.
W. TELFER, *Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa*, Philadelphia 1956.
H. A. WOLFSON, «Philosophical implications of the theology of Cyril of Jerusalem», *Dumb. Oaks Pap.* 11 (1957), 1–19.
M. VERICEL, *Cyrille de Jérusalem*. Paris 1958, γερμανιστί, Stuttgart 1963.
A. PAULIN, *S. Cyrille de Jérusalem Catéchète*, Paris 1959.
E. BIHAIN, «La source d' un texte de Socrate relatif à Cyrille de Jérusalem», *Byzantion* 32 (1962), 81–91.– «Le contre Eunome de Théodore de Mopsueste source d' un passage de Théodoret concernant Cyrille de Jérusalem», Muséon 76 (1963), 339–348.
E. BIHAIN, «Une vie arménienne de S. Cyrille de Jérusalem», *Muséon* 76 (1963), 319–348.
W. R. JENKINSON, «The image and the likeness of God in man in the eighteen Lectures on Credo by Cyril of Jerusalem», *Ephem. Theol. Lovan.* 40 (1964), 48–71.
Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Κύριλλος Ἱεροσολύμων», *Θρησκ. ΗΘ. Ἐγκ.* 7 (1966), 1153–1160.
J. BERTEN, «Cyrille de Jérusalem, Eusèbe d' Émèse et la théologie semiarienne», *Rev. Sc. Philos. Théol.* 52 (1968), 38–75.
Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς Μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», *Πόνημα Εὔγνωμον εἰς τιμὴν Β. Βέλλα*, Ἀθῆναι 1969, 601–613.
R. TURA, «Battesimo e storia della salvezza nella catechesi di S. Cirillo di Gerusalemme», *Salesianum* 32 (1970), 556–574.
T. ORLANDI, «Cirillo di Gerusalemme nella letteratura copta», *Vet. Christ.* 9 (1970), 93–100.

H. Μουτσουλας, «Ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος», *Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς δ' αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1972, 27–35.

K. Deddens, *Annus liturgicus. Een onderzoek naar de betekenis van Cyrillus van Jerusalem voor de ontwikkeling van het Kerkelijk jaar*, Goes 1972.

D. Fernández, *Pneumatologia de San Cirilo de Jerusalén*, Madrid 1974.

J. L. M. Fernández, «Doctrina de san Cirilo de Jerusalén sobre el Espíritu Santo», *Studium Avila* 14 (1974), 3–63.

E. J. Cutrone, *Saving presence in the mystagogical Catecheses of Cyril of Jerusalem*, Univ. Notre Dame 1975.

D. Fernández, «Diversos modos de presencia de Cristo en las catequesis de san Cirilo de Jerusalén», *Estudios Trinitarios* 9 (1975), 245–272.– «Maria en la catequesis de S. Cirilo de Jerusalén», *Ephem. Mariol.* 25 (1975), 143–171.

Br. Piasecki, *La struttura sacramentale della vita della comunità cristiana in san Cirilo di Gerusalemme*, Roma 1973.

S. P. Brock, «A letter attributed to Cyril of Jerusalem on the rebuilding of the temple», *Bulletin Orient. Afr. Studies*, 40 (1977) 267–286.

Ηλ. Βουλγαρακης, *Αἱ Κατηχήσεις Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἱεραποστολικὴ θεώρησις*, Θεσσαλονίκη 1977.

E. Yarnold, «The authorship of the mystagogic Catecheses attributed to Cyril of Jerusalem», *Heythrop Journ.* 19 (1978), 143–161.

A. F. Giordano, «Lo Spirito Santo nelle Catechesi di S. Cirillo di Gerusalemme», *Nicolaus* 4 (1976), 425–430.– «Lo Spirito fragranza nelle Catechesi di Cirillo di Gerusalemme», *Nicolaus* 8 (1980), 323–327.

I. Αναστασιου, «Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων περὶ βαπτίσματος», *Γρηγ. Παλαμᾶς* 65 (1982), 115–128.

C. Granado, «Pneumatologia de San Cirilo de Jerusalén», *Estudios Eccles.* 58 (1983), 421–490.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ἱερωνυμου, *Epistola* 32.

Δοσιθεος, «Περὶ τοῦ πόσοι πατριάρχαι ἐγένοντο ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰωάνναι καλούμενοι», *Τόμος Ἀγάπης*, Ἰάσιον 1698, 502–503.– *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, σ. 267ἑἑ.

C. A. Caspari, *Ungedruckte. Quellen zur Geschichte des Taufsymbols*, I, Kristiania, 1866, 161–212.

Χρυσ. Παπαδοπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἱεροσόλυμα 1910, 129· 139–151.

P. Daquino, «La cresimo e il suo contesto biblico nella Catechesi di Cirillo e Giovanni di Gerusalemme», *Scuola Cattolica* 40 (1962), 291–306.

Στ. Παπαδοπουλος, «Ἰωάννης Β' πατριάρχης Ἱεροσολύμων», *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 6 (1965), 1192–1193.

Y.– M. Duval, «Sur les insinuations de Jérôme contre Jean de Jérusalem: de l' arianisme à l' origenisme», *Rev. Hist. Ecclés.* 65 (1970), 353–374.

S. J. Voicu, «Giovanni di Gerusalemme e Pseudo–Crisostomo. Saggio di critica di stile», *Eunt. Docete* 24 (1971), 66–111.

M. VAN ESBROECK, «Une homélie sur l' Église attribuée à Jean de Jérusalem», *Muséon* 86 (1973), 283–304.

P. NAUTIN, «La lettre de Théophile d' Alexandrie à l' Église de Jérusalem et la réponce de Jean de Jérusalem», *Rev. Hist. Ecclés.* 69 (1974), 365–394.

ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ

*Acta Sanctorum*, Ὀκτ. 10, 43–58, Βίος Ἱλαρίωνος.

P. VAN DEN VEN, «S. Jérôme et la vie du moine Malchus le captif». *Muséon* 1 (1900), 413–455. 2 (1901), 208–327

## Β' ΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ

### ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ

*Βίος*

Ὁ Ἐπιφάνιος ἦτο ἀκραῖος τύπος συνεποῦς ἱεράρχου καὶ θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἀπέρριπτεν ἐν συνόλῳ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ τὸν κόσμον καὶ ἐθεώρει τὸ σύνολον τῶν αἱρέσεων ὡς προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς παιδείας, ὡς ἔπραττε παλαιότερον ὁ Ἱππόλυτος. Πηγαὶ περὶ τοῦ βίου του εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱερωνύμου, καὶ ἰδίως αἱ ἐπιστολαί του, καὶ οἱ ἱστορικοὶ Σωζομενὸς καὶ Σωκράτης[1]. Ἀρχαῖος *Βίος* του ἔχει συνταχθῆ κατ' οἰκεῖον ἰσχυρισμὸν «διὰ φωνῆς» τοῦ μαθητοῦ του Ἰωάννου, φέρει δὲ προσθήκας τῶν ἐπισκόπων Ρινοκορούρων Πολυβίου καὶ Κωνσταντίας Σαβίνου, ἀλλ' εἶναι μυθιστορηματικοῦ χαρακτῆρος[2].

Ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Βησανδούκη πλησίον τῆς Ἐλευθεροπόλεως τῆς Παλαιστίνης[3] τὸ 315 ἀπὸ γονεῖς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι κατά τινα ἄποψιν ἦσαν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς. Ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὴν σπουδήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεκόμισε πλουσίαν ἱστορικὴν καὶ χριστιανικὴν παιδείαν, αὐξηθεῖσαν μεγάλως διὰ τῶν ταξιδίων του. Ἰδιαιτέρως διεκρίθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐγνώριζε πέντε[4], ἑλληνικήν, ἑβραϊκήν, συριακήν, κοπτικὴν καὶ λατινικήν, γεγονὸς σπάνιον διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅτε δὲν ὑπῆρχον εἰδικαὶ μέθοδοι καὶ βοηθητικὰ μέσα διὰ τὴν σπουδὴν ξένων γλωσσῶν. Εἱλκύσθη ἐνωρὶς εἰς τὸν μοναχικὸν βίον ἀπὸ τὸν διάσημον ἐρημίτην τῆς Γάζης Ἰλαρίωνα, νέος δὲ ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου περιῆλθε πολλὰ μοναστήρια καὶ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ διαφόρους θρησκευτικὰς ὁμάδας, ἀκόμη καὶ ὑπόπτους, διὰ νὰ γνωρίσῃ ὅλας τὰς μορφὰς τῆς χριστιανικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς. Αἱ ἐλευθέριοι γυναῖκες μιᾶς ἀπὸ τὰς ὁμάδας αὐτάς, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὀνομάζει γνωστικήν, ἐθλίβησαν, διότι δὲν κατώρθωσαν νὰ τὸν παρασύρουν εἰς τοὺς κύκλους των.

1. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 6,32. 7,27. 8,14 ἑ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ 6, 10–15.
2. PG 41,24–116.
3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 6,32.
4. Διὸ καὶ ἀπεκαλεῖτο πεντάγλωσσος, ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Contra Rufinum* 2,22. 3,6.

Κατὰ τὴν *Ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ Ἀγκυρωτοῦ*[5] ἦτο εἰκοσαετής, ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἰς τὴν Παλαιστίνην, τότε δὲ ἀπεσύρθη εἰς ἐρημίαν πλησίον τῆς Βησανδούκης, ὅπου ἵδρυσε μοναστήριον, τὸ ὁποῖον διηύθυνεν ἐπὶ τριάκοντα ἔτη, καθοδηγῶν τοὺς μοναχοὺς του καὶ κατὰ τὰ ἄλλα διάγων ἐν προσευχῇ καὶ μελέτῃ. Ἀπέκτησε φήμην ἁγίου ἀνδρὸς καὶ διετήρησε τὴν ἀγαθότητά του εἰς ὅλον τὸν βίον του, ἂν καὶ κατὰ καιροὺς ἠμαυρωμένην ἀπὸ τὸν πολὺν ζῆλον καὶ τὰς ἀφελεῖς ἐνεργείας του.

Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἐλευθεροπόλεως ἦτο ὁμοιανὸς ἢ ὁμοιουσιανὸς καὶ μέλος τῆς ὁμάδος τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας, διὸ ὁ Ἐπιφάνιος φαίνεται ὅτι ἀπέφυγε τὰς μετ' αὐτοῦ στενὰς σχέσεις. Αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ 367 ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν ἐκλογήν του εἰς ἐπίσκοπον Κωνσταντίας ἢ Σαλαμῖνος τῆς Κύπρου, ἕδρας τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ 36 ἔτη. Ἐπέδειξεν ἀξιοσημείωτον δραστηριότητα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μοναχικοῦ βίου εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, ζῆλον διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων καὶ κατὰ σύγχρονον μαρτυρίαν τὰ ἔργα του ἐπεστέφθησαν ἀπὸ θαυματουργίαν[6]. Ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Καρίαν[7], τὴν Συρίαν[8] καὶ ἄλλα μέρη.

Ἐνταχθεὶς ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας εἰς τὴν μερίδα τῶν ὀπαδῶν τῆς Νικαίας, παρέμεινε διαπαντὸς ἀφωσιωμένος εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἦτο πάντοτε προσδεδεμένος εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ ἡ στάσις του εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τῆς Ἀντιοχείας. Δὲν ἀπεδέχετο τὴν κανονικότητα τῆς τοποθετήσεως εἰς αὐτὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μελετίου, διότι προήρχετο ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Ὁμοιουσιανῶν καὶ εἶχεν ἐνθρονισθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας, ὑπωπτεύετο δὲ ὅτι διετήρει πάντοτε τοὺς μετ' αὐτῶν δεσμούς του. Εὐλόγως λοιπόν, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις του, ἀνεγνώριζεν ὡς ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας τὸν Παυλῖνον, τὸν ὁποῖον εἶχον ἐγκαταστήσει οἱ Δυτικοὶ καὶ στηρίξει οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ὁ Ἐπιφάνιος διεφώνει μὲ τοὺς Καππαδόκας, καὶ δὴ τὸν Βασίλειον Καισαρείας, ὅστις ἦτο στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὸν Μελέτιον· ἀλλ' ἔτρεφε τοιοῦτον σεβασμὸν πρὸς τὸν Βασίλειον, καίτοι νεώτερόν του, ὥστε μόλις ὑπαινιγμοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος ἔκαμεν εἰς ἐπιστολήν του πρὸς αὐτόν[9]. Αὐτὴν τὴν ἐποχήν, τὸ 377, μετέβη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μὲ τὴν ἐπιδίωξιν νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τὸν Βιτάλιον ἀπὸ τὰς τάξεις τοῦ Ἀπολιναρίου χωρὶς ἐπιτυχίαν. Φαίνεται πάντως ὅτι τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο συμπαρετάσσετο μετὰ τοῦ Βασιλείου.

Εἰς τὸν πίνακα τῶν μελῶν τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ

5. PG 43, 12A.
6. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ *Epistola* 108.
7. *Πανάριον* 51,30.
8. Ἐπιστολὴ ἡγουμένων Παύλου καὶ Ἀκακίου.
9. Ὡς συνάγεται ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ Βασιλείου, τὴν ὑπ' ἀρ. 258 τοῦ ἔτους 377.

381, δέν συμπεριλαμβάνεται τὸ ὄνομά του[10], εἶναι δὲ εὔλογος ἡ ἀπουσία του, ἐφ' ὅσον ἡ σύνοδος προηδρεύετο ἀπὸ τὸν Μελέτιον· καὶ ἠδύνατο μὲν νὰ ἔχῃ φθάσει καὶ αὐτὸς καθυστερημένος, ὡς οἱ Αἰγύπτιοι ἐπίσκοποι, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ πουθενά. Ἔλαβεν ὅμως μέρος εἰς τὴν σύνοδον, ἡ ὁποία συνεκλήθη εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (382) καὶ ἠμφεσβήτησε τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, στηρίξασα μερικῶς τοὺς ὑπ' ἐκείνης ἀποδοκιμασθέντας ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας.

Ὅταν ὁ Ἐπιφάνιος συνέτασσε τὰ μεγάλα ἔργα του, ἐχρειάσθη νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὸν Ὠριγένην. Εἰς τὸν *Ἀγκυρωτὸν*[11] κατηγορεῖ αὐτὸν ὡς ἐσκοτισμένον ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἐξ οὗ καὶ κατήντησε βλάσφημος καὶ πηγὴ τῶν αἱρέσεων. Εἰς τὸ *Πανάριον*, περὶ τὸ 376, κατέτασσε τὸν Ὠριγενισμὸν εἰς τὰς αἱρέσεις[12]. Ἐγνώριζε καλῶς τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ ὠριγενιστικοὺς μοναχικοὺς κύκλους.

Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἀνεκίνησεν *ἐκ νέου* τὸ ζήτημα τοῦ Ὠριγενισμοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ δ' αἰῶνος, ἂν καὶ ὑπὸ τῶν σωζομένων πηγῶν φέρεται νὰ ὡμίλησε τότε *πρῶτος κατὰ τοῦ Ὠριγένους ὁ μοναχὸς* Ἀτέρβιος εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Αἱ σχετικαὶ συζητήσεις εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἦσαν πολὺ ζωηραὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, λόγῳ τῆς ἐν τῇ περιοχῇ παρουσίας προσώπων, τὰ ὁποῖα εἶχον στενὸν δεσμὸν μὲ τοὺς ὠριγενίζοντας μοναχοὺς τῆς Νιτρίας, ὡς ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Ρουφῖνος καὶ ἡ Μελανία. Ὁ Ἐπιφάνιος, φοβηθεὶς ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτή, πατρίς του ἄλλωστε καὶ γειτονικὴ πρὸς τὴν ἕδραν του, θὰ καθίστατο ἕρμαιον τῶν Ὠριγενιστῶν, ἔσπευσεν ἐπὶ τοῦ τόπου, διὰ ν' ἀγωνισθῇ ἐναντίον των, τὸ 393. *Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο*, πιθανῶς τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐγκαινίων, ὁ Ἐπιφάνιος, ἂν καὶ εἶχε γίνει φιλοφρόνως δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιτόπιον φιλωριγενιστὴν ἐπίσκοπον Ἰωάννην, *ὡμίλησε παρουσίᾳ αὐτοῦ* κατὰ τοῦ Ὠριγένους, ἀποκαλῶν αὐτὸν πατέρα τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ ἄλλων αἱρέσεων[13]. Κατὰ τὴν ἑσπερινὴν ἀκολουθίαν τῆς ἰδίας ἡμέρας ὁ Ἰωάννης Ἱεροσολύμων ἀνταπέδωσε τὴν προσβολὴν δι' ὁμιλίας του κατὰ τῶν Ἀνθρωπομορφιτῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προφανῶς ἤθελε νὰ ἐντάξῃ καὶ τὸν Ἐπιφάνιον ὡς ἀπορρίπτοντα τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Οὕτω προεκλήθη θεολογικὴ ἔρις μεγάλης ἐκτάσεως, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ εἶχεν ἀντίκτυπον καὶ ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης. *Ὁ Ἱερώνυμος, τὸν ὁποῖον ὁ Ἐπιφάνιος* εἶχε γνωρίσει ἤδη τὸ 382 εἰς τὴν Ρώμην, ἐγκατέλειψε τὸ στρατόπεδον τῶν φίλων τοῦ Ὠριγένους καὶ ἠκολούθησε τὸν Ἐπιφάνιον, *ἀλλ' ὁ ἄλλος ἐπίσης* δυτικὸς θεολόγος τῆς Παλαιστίνης Ρουφῖνος παρέμεινεν εἰς τὰς θέσεις του καὶ ἦλθεν εἰς διένεξιν μετ' αὐτῶν. Ὁ

10. MANSI 3, 568-572. Βλ. W. SCHNEEMELCHER, «Epiphanius von Salamis», *Realenz. f. Antike und Christentum*, 5,911. Ὁ πίναξ θεωρεῖται ἐπισφαλής.
11. Ἰδίως εἰς τὸ κ. 5.
12. Αἵρεσις 64.
13. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epistola* 51,3.

A. Bludau, «Der Katechumenat in Jerusalem im 4 Jahrhundert», *Theol. und Glaube* 16 (1924), 225–242.– *Die Pilgerreise der Aetheria*, Paderborn 1927, 41–190.

L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, Paris [5]1925, 57–65.

Ιω. Φωκυλιδης, «Ὁ ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων», *Νέα Σιών* 25 (1933), 294–300.

M. Bulacu, «Τὸ πρόβλημα τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως κατὰ τὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», ρουμανιστί, *Studii Teol.* 7 (1939), 141–178.

W. J. Swaans, «A propos des Catéchèses mystagogiques attribuées à S. Cyrille de Jérusalem», *Muséon* 55 (1942), 1–43.

Δ. Μωραΐτης, *Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὡς κατηχητὴς καὶ παιδαγωγικός* Θεσσαλονίκη 1948, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ *Γρηγορίου Παλαμᾶ*.

M. Jugie, «Cirillo di Gerusalemme», *Enc. Catt.* 3 (1950), 1725–1729.

J. C. M. Fruytier, *Het Woord mysterion in de Catechesen van Cyrillus van Jerusalem*, Nijmegen 1950.

G. Touton, «La méthode catéchétique de S. Cyrille de Jérusalem comparée à celles de St. Augustin et de Théodore de Mopsueste», *Proche-Orient Chrét.* 1 (1951), 265–285.

A. A. Stephenson, «St. Cyril of Jerusalem and the Alexandrian heritage», *Theol. Stud.* 15 (1954), 573–593.– «The Lenten Catechetical Syllabus in the fourth century Jerusalem», *Theol. Stud.* 15 (1954), 103–116.– «St. Cyril of Jerusalem and Alexandrian Christian Gnosis», *Studia Patrist.* 1 (1957), 147–156.

J. H. Greenlee, *The Gospel text of Cyril of Jerusalem*, Copenhagen 1955.

G. Bardy, «Cyrille de Jérusalem», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 13 (1956), 1181–1185. *Dict. Spirit.* 2 (1953), 2683–2687.

W. Telfer, *Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa*, Philadelphia 1956.

H. A. Wolfson, «Philosophical implications of the theology of Cyril of Jerusalem», *Dumb. Oaks Pap.* 11 (1957), 1–19.

M. Vericel, *Cyrille de Jérusalem*. Paris 1958, γερμανιστί, Stuttgart 1963.

A. Paulin, *S. Cyrille de Jérusalem Catéchète*, Paris 1959.

E. Bihain, «La source d' un texte de Socrate relatif à Cyrille de Jérusalem», *Byzantion* 32 (1962), 81–91.– «Le contre Eunome de Théodore de Mopsueste source d' un passage de Théodoret concernant Cyrille de Jérusalem», Muséon 76 (1963), 339–348.

E. Bihain, «Une vie arménienne de S. Cyrille de Jérusalem», *Muséon* 76 (1963), 319–348.

W. R. Jenkinson, «The image and the likeness of God in man in the eighteen Lectures on Credo by Cyril of Jerusalem», *Ephem. Theol. Lovan.* 40 (1964), 48–71.

Π. Κ. Χρηστου, «Κύριλλος Ἱεροσολύμων», *Θρησκ. ΗΘ. Ἐγκ.* 7 (1966), 1153–1160.

J. Berten, «Cyrille de Jérusalem, Eusèbe d' Émèse et la théologie semiarienne», *Rev. Sc. Philos. Théol.* 52 (1968), 38–75.

Π. Ροδοπουλος, «Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς Μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», *Πόνημα Εὔγνωμον εἰς τιμὴν Β. Βέλλα*, Ἀθῆναι 1969, 601–613.

R. Tura, «Battesimo e storia della salvezza nella catechesi di S. Cirillo di Gerusalemme», *Salesianum* 32 (1970), 556–574.

T. Orlandi, «Cirillo di Gerusalemme nella letteratura copta», *Vet. Christ.* 9 (1970), 93–100.

M. VAN ESBROECK, «Une homélie sur l' Église attribuée à Jean de Jérusalem», *Muséon* 86 (1973), 283–304.

P. NAUTIN, «La lettre de Théophile d' Alexandrie à l' Église de Jérusalem et la réponce de Jean de Jérusalem», *Rev. Hist. Ecclés.* 69 (1974), 365–394.

ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ

*Acta Sanctorum*, 'Οκτ. 10, 43–58, Βίος Ἱλαρίωνος.

P. VAN DEN VEN, «S. Jérôme et la vie du moine Malchus le captif». *Muséon* 1 (1900), 413–455. 2 (1901), 208–327

## Β' ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ

### ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ

*Βίος*

Ὁ Ἐπιφάνιος ἦτο ἀκραῖος τύπος συνεποῦς ἱεράρχου καὶ θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἀπέρριπτεν ἐν συνόλῳ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ τὸν κόσμον καὶ ἐθεώρει τὸ σύνολον τῶν αἱρέσεων ὡς προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς παιδείας, ὡς ἔπραττε παλαιότερον ὁ Ἱππόλυτος.
Πηγαὶ περὶ τοῦ βίου του εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱερωνύμου, καὶ ἰδίως αἱ ἐπιστολαί του, καὶ οἱ ἱστορικοὶ Σωζομενὸς καὶ Σωκράτης[1]. Ἀρχαῖος *Βίος* του ἔχει συνταχθῆ κατ' οἰκεῖον ἰσχυρισμὸν «διὰ φωνῆς» τοῦ μαθητοῦ του Ἰωάννου, φέρει δὲ προσθήκας τῶν ἐπισκόπων Ρινοκορούρων Πολυβίου καὶ Κωνσταντίας Σαβίνου, ἀλλ' εἶναι μυθιστορηματικοῦ χαρακτῆρος[2].
Ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Βησανδούκη πλησίον τῆς Ἐλευθεροπόλεως τῆς Παλαιστίνης[3] τὸ 315 ἀπὸ γονεῖς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι κατά τινα ἄποψιν ἦσαν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς. Ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὴν σπουδήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεκόμισε πλουσίαν ἱστορικὴν καὶ χριστιανικὴν παιδείαν, αὐξηθεῖσαν μεγάλως διὰ τῶν ταξιδίων του. Ἰδιαιτέρως διεκρίθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐγνώριζε πέντε[4], ἑλληνικήν, ἑβραϊκήν, συριακήν, κοπτικὴν καὶ λατινικήν, γεγονὸς σπάνιον διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅτε δὲν ὑπῆρχον εἰδικαὶ μέθοδοι καὶ βοηθητικὰ μέσα διὰ τὴν σπουδὴν ξένων γλωσσῶν. Εἱλκύσθη ἐνωρὶς εἰς τὸν μοναχικὸν βίον ἀπὸ τὸν διάσημον ἐρημίτην τῆς Γάζης Ἱλαρίωνα, νέος δὲ ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου περιῆλθε πολλὰ μοναστήρια καὶ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ διαφόρους θρησκευτικὰς ὁμάδας, ἀκόμη καὶ ὑπόπτους, διὰ νὰ γνωρίσῃ ὅλας τὰς μορφὰς τῆς χριστιανικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς. Αἱ ἐλευθέριοι γυναῖκες μιᾶς ἀπὸ τὰς ὁμάδας αὐτάς, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὀνομάζει γνωστικήν, ἐθλίβησαν, διότι δὲν κατώρθωσαν νὰ τὸν παρασύρουν εἰς τοὺς κύκλους των.

1. Σωζομενου 6,32. 7,27. 8,14 ἑ. Σωκρατους 6, 10–15.
2. PG 41,24–116.
3. Σωζομενου 6,32.
4. Διὸ καὶ ἀπεκαλεῖτο πεντάγλωσσος, Ἱερωνυμου, *Contra Rufinum* 2,22. 3,6.

Κατὰ τὴν *Ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ Ἀγκυρωτοῦ*[5] ἦτο εἰκοσαετής, ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἰς τὴν Παλαιστίνην, τότε δὲ ἀπεσύρθη εἰς ἐρημίαν πλησίον τῆς Βησανδούκης, ὅπου ἵδρυσε μοναστήριον, τὸ ὁποῖον διηύθυνεν ἐπὶ τριάκοντα ἔτη, καθοδηγῶν τοὺς μοναχούς του καὶ κατὰ τὰ ἄλλα διάγων ἐν προσευχῇ καὶ μελέτῃ. Ἀπέκτησε φήμην ἁγίου ἀνδρὸς καὶ διετήρησε τὴν ἀγαθότητά του εἰς ὅλον τὸν βίον του, ἂν καὶ κατὰ καιροὺς ἠμαυρωμένην ἀπὸ τὸν πολὺν ζῆλον καὶ τὰς ἀφελεῖς ἐνεργείας του.

Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἐλευθεροπόλεως ἦτο ὁμοιανὸς ἢ ὁμοιουσιανὸς καὶ μέλος τῆς ὁμάδος τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας, διὸ ὁ Ἐπιφάνιος φαίνεται ὅτι ἀπέφυγε τὰς μετ' αὐτοῦ στενὰς σχέσεις. Αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ 367 ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν ἐκλογήν του εἰς ἐπίσκοπον Κωνσταντίας ἢ Σαλαμῖνος τῆς Κύπρου, ἕδρας τὴν ὁποίαν διετήρησεν ἐπὶ 36 ἔτη. Ἐπέδειξεν ἀξιοσημείωτον δραστηριότητα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μοναχικοῦ βίου εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, ζῆλον διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων καὶ κατὰ σύγχρονον μαρτυρίαν τὰ ἔργα του ἐπεστέφθησαν ἀπὸ θαυματουργίαν[6]. Ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Καρίαν[7], τὴν Συρίαν[8] καὶ ἄλλα μέρη.

Ἐνταχθεὶς ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας εἰς τὴν μερίδα τῶν ὀπαδῶν τῆς Νικαίας, παρέμεινε διαπαντὸς ἀφωσιωμένος εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἦτο πάντοτε προσδεδεμένος εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ ἡ στάσις του εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τῆς Ἀντιοχείας. Δὲν ἀπεδέχετο τὴν κανονικότητα τῆς τοποθετήσεως εἰς αὐτὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μελετίου, διότι προήρχετο ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Ὁμοιουσιανῶν καὶ εἶχεν ἐνθρονισθῇ ὑπὸ τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας, ὑπωπτεύετο δὲ ὅτι διετήρει πάντοτε τοὺς μετ' αὐτῶν δεσμούς του. Εὐλόγως λοιπόν, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις του, ἀνεγνώριζεν ὡς ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας τὸν Παυλῖνον, τὸν ὁποῖον εἶχον ἐγκαταστήσει οἱ Δυτικοὶ καὶ στηρίξει οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ὁ Ἐπιφάνιος διεφώνει μὲ τοὺς Καππαδόκας, καὶ δὴ τὸν Βασίλειον Καισαρείας, ὅστις ἦτο στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὸν Μελέτιον· ἀλλ' ἔτρεφε τοιοῦτον σεβασμὸν πρὸς τὸν Βασίλειον, καίτοι νεώτερόν του, ὥστε μόλις ὑπαινιγμοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος ἔκαμεν εἰς ἐπιστολήν του πρὸς αὐτόν[9]. Αὐτὴν τὴν ἐποχήν, τὸ 377, μετέβη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μὲ τὴν ἐπιδίωξιν νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τὸν Βιτάλιον ἀπὸ τὰς τάξεις τοῦ Ἀπολιναρίου χωρὶς ἐπιτυχίαν. Φαίνεται πάντως ὅτι τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο συμπαρετάσσετο μετὰ τοῦ Βασιλείου.

Εἰς τὸν πίνακα τῶν μελῶν τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ

5. PG 43, 12A.
6. Ἱερωνύμου *Epistola* 108.
7. *Πανάριον* 51,30.
8. Ἐπιστολὴ ἡγουμένων Παύλου καὶ Ἀκακίου.
9. Ὡς συνάγεται ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ Βασιλείου, τὴν ὑπ' ἀρ. 258 τοῦ ἔτους 377.

381, δέν συμπεριλαμβάνεται τὸ ὄνομά του[10], εἶναι δὲ εὔλογος ἡ ἀπουσία του, ἐφ' ὅσον ἡ σύνοδος προηδρεύετο ἀπὸ τὸν Μελέτιον· καὶ ἠδύνατο μὲν νὰ ἔχῃ φθάσει καὶ αὐτὸς καθυστερημένος, ὡς οἱ Αἰγύπτιοι ἐπίσκοποι, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ πουθενά. Ἔλαβεν ὅμως μέρος εἰς τὴν σύνοδον, ἡ ὁποία συνεκλήθη εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (382) καὶ ἠμφεσβήτησε τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, στηρίξασα μερικῶς τοὺς ὑπ' ἐκείνης ἀποδοκιμασθέντας ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας.

Ὅταν ὁ Ἐπιφάνιος συνέτασσε τὰ μεγάλα ἔργα του, ἐχρειάσθη νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὸν Ὠριγένην. Εἰς τὸν *Ἀγκυρωτὸν*[11] κατηγορεῖ αὐτὸν ὡς ἐσκοτισμένον ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἐξ οὗ καὶ κατήντησε βλάσφημος καὶ πηγὴ τῶν αἱρέσεων. Εἰς τὸ *Πανάριον*, περὶ τὸ 376, κατέτασσε τὸν Ὠριγενισμὸν εἰς τὰς αἱρέσεις[12]. Ἐγνώριζε καλῶς τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ ὠριγενιστικοὺς μοναχικοὺς κύκλους.

Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἀνεκίνησεν *ἐκ νέου* τὸ ζήτημα τοῦ Ὠριγενισμοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ δ' αἰῶνος, ἂν καὶ ὑπὸ τῶν σωζομένων πηγῶν φέρεται νὰ ὡμίλησε τότε *πρῶτος κατὰ τοῦ Ὠριγένους* ὁ μοναχὸς Ἀτέρβιος εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Αἱ σχετικαὶ συζητήσεις εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἦσαν πολὺ ζωηραὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, λόγῳ τῆς ἐν τῇ περιοχῇ παρουσίας προσώπων, τὰ ὁποῖα εἶχον στενὸν δεσμὸν μὲ τοὺς ὠριγενίζοντας μοναχοὺς τῆς Νιτρίας, ὡς ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Ρουφῖνος καὶ ἡ Μελανία. Ὁ Ἐπιφάνιος, φοβηθεὶς ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτή, πατρίς του ἄλλωστε καὶ γειτονικὴ πρὸς τὴν ἕδραν του, θὰ καθίστατο ἕρμαιον τῶν Ὠριγενιστῶν, ἔσπευσεν ἐπὶ τοῦ τόπου, διὰ ν' ἀγωνισθῇ ἐναντίον των, τὸ 393. *Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο*, πιθανῶς τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐγκαινίων, ὁ Ἐπιφάνιος, ἂν καὶ εἶχε γίνει φιλοφρόνως δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιτόπιον φιλωριγενιστὴν ἐπίσκοπον *Ἰωάννην, ὡμίλησε παρουσίᾳ αὐτοῦ* κατὰ τοῦ Ὠριγένους, ἀποκαλῶν αὐτὸν πατέρα τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ ἄλλων αἱρέσεων[13]. Κατὰ τὴν ἑσπερινὴν ἀκολουθίαν τῆς ἰδίας ἡμέρας ὁ Ἰωάννης Ἱεροσολύμων ἀνταπέδωσε τὴν προσβολὴν δι' ὁμιλίας του κατὰ τῶν Ἀνθρωπομορφιτῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προφανῶς ἤθελε νὰ ἐντάξῃ καὶ τὸν Ἐπιφάνιον ὡς ἀπορρίπτοντα τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Οὕτω προεκλήθη θεολογικὴ ἔρις μεγάλης ἐκτάσεως, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ εἶχεν ἀντίκτυπον καὶ ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης. Ὁ Ἱερώνυμος, *τὸν ὁποῖον ὁ Ἐπιφάνιος* εἶχε γνωρίσει ἤδη τὸ 382 εἰς τὴν Ρώμην, ἐγκατέλειψε τὸ στρατόπεδον τῶν φίλων τοῦ Ὠριγένους καὶ ἠκολούθησε τὸν Ἐπιφάνιον, *ἀλλ' ὁ ἄλλος ἐπίσης* δυτικὸς θεολόγος τῆς Παλαιστίνης Ρουφῖνος παρέμεινεν εἰς τὰς θέσεις του καὶ ἦλθεν εἰς διένεξιν μετ' αὐτῶν. Ὁ

10. MANSI 3, 568-572. Βλ. W. SCHNEEMELCHER, «Epiphanius von Salamis», *Realenz. f. Antike und Christentum*, 5,911. Ὁ πίναξ θεωρεῖται ἐπισφαλής.
11. Ἰδίως εἰς τὸ κ. 5.
12. Αἵρεσις 64.
13. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epistola* 51,3.

Ἐπιφάνιος, ἀποχωρήσας τῶν Ἱεροσολύμων, μετέβη εἰς τὴν παλαιὰν μονήν του παρὰ τὴν Ἐλευθερόπολιν· διακόψας δὲ τὰς σχέσεις μὲ τὸν Ἰωάννην, προέβη εἰς ἐνεργείας ἀνεπιτρέπτους εἰς ξένην δικαιοδοσίαν. Ἰδὼν κάποτε παραπέτασμα μὲ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰς ναὸν τῆς Βαιθὴλ τὸ ἐξέσχισεν[14]. Εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν ἐχειροτόνησε τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἱερωνύμου Παυλινιανὸν εἰς πρεσβύτερον, ἄκοντα καὶ ἄνευ ἀδείας τοῦ Ἰωάννου, διὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἱερωνύμου.

Τέλος ὅμως ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Κύπρον, ὁπόθεν ἔγραψεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰωάννην ἡ ὁποία ἐχειροτέρευσε τὴν κατάστασιν. Ἡ σκυτάλη τοῦ ἀντιωριγενισμοῦ ὅμως περιήρχετο τώρα εἰς χεῖρας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου. Οὗτος, ἄλλοτε ὠριγενιστὴς καὶ ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἐπιφανίου, τὸν ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ὡς αἱρετικὸν καὶ σχισματικόν[15], μετεστράφη εἰς διώκτην τοῦ Ὠριγένους ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ εὕρῃ δογματικὸν στήριγμα διὰ τὴν δίωξιν τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν τῆς Νιτρίας.

Ὅταν οἱ Μακροὶ Ἀδελφοὶ κατέφυγον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ Θεόφιλος ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς ἐγκρίτους ἐπισκόπους νὰ καταδικάσουν τὸν Ὠριγένην[16], ὁ Ἐπιφάνιος, δεχθεὶς τὴν ἐπιστολήν, παρεκάλεσε τὸν Ἱερώνυμον νὰ τὴν μεταφράσῃ εἰς τὴν λατινικήν[17], διὰ νὰ γνωσθῇ εὐρέως καὶ εἰς τὴν Ρώμην. Ὁ ἴδιος δὲ διὰ συνόδου ἐπισκόπων τῆς Κύπρου, τὸ 401, κατεδίκασε τὸν Ὠριγένην, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Θεοφίλου, ἐπειδὴ δὲ ἐφαντάσθη ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις κατέστη πλέον ἑστία τοῦ Ὠριγενισμοῦ, ἔσπευσε νὰ μεταβῇ ἐκεῖ μὲ σκοπὸν ν' ἀντιδράσῃ, ἂν καὶ ἦτο ἤδη ὑπέργηρος. Ἐδῶ προέβη εἰς ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι πανομοιότυποι πρὸς τὰς παλαιοτέρας ἐν Ἱεροσολύμοις ἐνεργείας του. Ἂν καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τὸν ὑπεδέχθη φιλοφρόνως μεθ' ὅλου τοῦ κλήρου του, ὡς ἄνδρα ἐνάρετον καὶ σεβάσμιον, αὐτὸς ἠρνήθη τὴν φιλοξενίαν του. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐχειροτόνησε ἕνα διάκονον ἄνευ ἀδείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς κήρυγμά του ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κατεφέρθη ἐναντίον τοῦ Ὠριγένους, τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὴν ἑπομένην ἡμέραν ὁ Χρυσόστομος ἀπέστειλε τὸν διάκονόν του Σεραπίωνα πρὸς αὐτὸν εἰς τὸν ἴδιον ναόν, ὅστις τὸν ἐπέπληξε διότι παρεβίασε τὴν κανονικὴν τάξιν καὶ τὸν ἐκάλεσε νὰ φύγῃ, διότι τὰ πλήθη ἤρχισαν νὰ δυστροποῦν.

«Παρὰ κανόνας πράττεις πολλά, ὦ Ἐπιφάνιε, πρῶτον μὲν χειροτονίαν ἐν ταῖς ὑπ' ἐμὲ Ἐκλησίαις ποιησάμενος, εἶτα ὅτι μὴ προσταγεὶς παρ' ἐμοῦ ἐν αὐταῖς ἐλειτούργησας, οἰκείᾳ

14. Βλ. κατωτέρω περὶ τούτων.
15. ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Διάλογος* 16. PG 47,56.
16. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epistola* 92.
17. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epistola* 91.

αὐθεντίᾳ χρησάμενος... Φύλαξαι οὖν μὴ ταραχῆς ἐν τῷ λαῷ διαγενομένης τὸν ἐκ ταύτης κίνδυνον ἀναδέξῃ καὶ αὐτός»[18].

Ὁ Ἐπιφάνιος τότε πλέον ἐθεώρησε φρόνιμον ν' ἀναχωρήσῃ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ναόν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν, ὀλίγον πρὶν συνέλθῃ ἡ Ἐπὶ Δρῦν σύνοδος. Εἶχεν ἀφελῆ καὶ ὑπερζηλωτικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ ἀκέραιον. Ἀπέθανε κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς τὴν Κωνσταντίαν τὸ 403. Ὁ λαὸς τῆς πόλεώς του ἐπεφύλαξε τιμητικὴν ὑποδοχὴν εἰς τὸ λείψανον αὐτοῦ, μετ' ὀλίγον δὲ ἐκτίσθη ἐπ' ὀνόματί του ναός. Ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 12 Μαΐου.

*Συγγράμματα*

Ὁ Ἐπιφάνιος εἶναι εἷς τῶν πολυγραφωτέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκπροσωπεῖται δι' ἀξιολόγου ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων συγγραφικοῦ ἔργου, μὲ τὸ ὁποῖον ἠσχολήθη εἰς ὥριμον πλέον ἡλικίαν, μετὰ τὴν εἰς ἐπίσκοπον ἀνάδειξίν του ἰδίως, ἱκανῶς ἤδη ἐξωπλισμένος πρὸς τοῦτο. Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, διεκρίνετο διὰ τὴν εὐχέρειαν ἐκμαθήσεως γλωσσῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐγνώριζε πέντε, διὸ καὶ ἀπεκαλεῖτο πεντάγλωσσος. Ἠσχολεῖτο μὲ ζῆλον εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Γραφῆς, μὲ ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὰ προβλήματα τῶν θεσμῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καὶ κατέγινεν ἐπιμελῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν του.
Ὁ ζῆλος του διὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἡ ἀφοσίωσίς του εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀντισταθμίζουν τὴν ἔλλειψιν πηγαίας καλλιεπείας καὶ θεολογικῆς ὀξυνοίας, βοηθούσης δὲ καὶ τῆς πολυμαθείας, τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ προσφέρῃ κείμενα, τὰ ὁποῖα διαφωτίζουν πολλὰς ὄψεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τοῦ παρελθόντος, καὶ ἰδίως ἐν σχέσει μὲ τὰς ποικίλας αἱρέσεις, εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ὁποίων ἐπεδόθη μὲ ἄκαμπτον ἐπιμονήν. Τὸ προσφερόμενον δὲ ὑλικὸν ὑπὸ τῶν ἔργων του ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀντικείμενον εἶναι πολὺ περισσότερον εὐπρόσδεκτον, καθ' ὅσον μέγα μέρος τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν, ἔχουν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπολεσθῆ, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ *Σύνταγμα κατὰ Αἱρέσεων* τοῦ Ἱππολύτου καὶ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ *Ἐλέγχου* τοῦ Εἰρηναίου.
Ἡ ἔλλειψις κριτικῆς ἐπεξεργασίας, ἡ ἀπουσία μεθόδου καὶ ὁ πλατυασμὸς εἶναι μειονεκτήματα ἐμφανῆ εἰς τὰ σωζόμενα ἔργα του, ἡ δὲ γλωσσικὴ ἐπένδυσις εὑρίσκεται εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἀττικὴν ἔκφρασιν τῶν συγχρόνων του πατέρων καὶ κλίνει πρὸς τὴν

18. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ 6.14. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 8,14.

δημώδη τῆς ἐποχῆς του. Διὰ τοῦτο ὁ Φώτιος ἔλεγεν ὅτι «τὴν φράσιν ταπεινός τε καὶ οἷα εἰκὸς ἀττικῆς παιδείας ἀμελέτητον τυγχάνειν»[19]. Ἡ λαϊκότης τῆς γλωσσικῆς ἐκφράσεως δὲν ὀφείλεται ἴσως τόσον εἰς τὴν ἔλλειψιν κλασικῆς παιδείας, ὅσον εἰς τὴν ἐν γένει ἀπαρέσκειαν παντὸς στοιχείου προσεγγίσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα.

*Τὰ γλωσσικὰ ὅμως μειονεκτήματα συνετέλεσαν* ὥστε τὰ ἔργα του ν' ἀναγινώσκωνται εὐχερῶς καὶ εὐχαρίστως ὑπὸ τῶν πολλῶν, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τούτων εἵλκυε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μορφωμένων, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἱερώνυμος, πρὶν γίνη φίλος του[20].

Πιστὸς φύλαξ τῆς παραδόσεως, ἦτο ἐχθρὸς πάσης τάσεως ἀποδοχῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἐξ οὗ καὶ ὄχι μόνον πρὸς τὸν Ὠριγένην ἐφάνη ἐχθρικός, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς μετριοπαθεῖς Καππαδόκας ἔμενεν εἰς ἀπόστασιν. Μὲ τὴν ἄκρατον συντηρητικότητά του εὑρίσκετο ἐκτὸς τοῦ κλίματος τῆς θεολογίας τοῦ δ' αἰῶνος.

Θὰ ἐξετάσωμεν τὰ ἔργα τοῦ Ἐπιφανίου, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐγράφησαν κατ' αἴτησιν φίλων ἢ γνωρίμων του, κατὰ κατηγορίας, ἀρχίζοντες ἀπὸ τὰ δογματικὰ καὶ ἀντιαιρετικά, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ σπουδαιότερα.

*Δογματικὰ κείμενα*

Δύο εἶναι τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ Ἐπιφανίου ἐν προκειμένῳ, τὸ ἓν δογματικὸν μετὰ ἀντιαιρετικῶν παρεμβολῶν, τὸ ἄλλο ἀντιαιρετικὸν μετὰ δογματικῶν ἀναφορῶν.

Κατ' αἴτησιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος Σουέδρων τῆς Παμφυλίας, ταρασσομένης ἀπὸ τοὺς Πνευματομάχους, ὁ Ἐπιφάνιος συνέταξε τὸ 374 τὸ σύγγραμμα *Ἀγκυρωτός*[21], εἰς τὸ ὁποῖον προβάλλει τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἄγκυραν ἐν μέσῳ τῶν ταραχῶν λόγῳ τῶν ἀρειανικῶν καὶ ἄλλων ἐπιθέσεων. Δύο ἐπιστολαὶ ἐκ Σουέδρων ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τὸ ἐξωτερικὸν προοίμιον τοῦ ἔργου. Τὸ ἔργον, *ἐκτεινόμενον εἰς 120 σύντομα κεφάλαια, εἶναι εἶδος δογματικοῦ* ἐγχειριδίου διακρινομένου διὰ πολεμικὰς τάσεις.

Ἐκτὸς τοῦ προοιμίου τοῦτο διακρίνεται εἰς τρία μεγάλα τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τὸ πρῶτον ἀναπτύσσεται τὸ τριαδολογικὸν ζήτημα (2-74). Ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Πνευματομάχων ὁ συγγραφεὺς κατοχυρώνει τὴν διδασκαλίαν περὶ ἑνότητος καὶ τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἰδίως περὶ τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἀντλεῖ τὸ ἀποδεικτικόν του

19. *Μυριόβιβλος* 122.
20. *De viris illustribus* 114.
21. PG 43, 17-236.

ὑλικὸν ἀπὸ τὴν Γραφὴν καὶ τὴν πλουσίαν γραμματείαν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν, ἀναφερόμενος ἰδιαιτέρως εἰς τὸν τριαδικὸν τύπον τοῦ βαπτίσματος καὶ εἰς τὸ τρισάγιον. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (75–100) ἀσχολεῖται μὲ ὡρισμένα βασικὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως δὲ τὸ τῆς ἐναθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ τῆς ἀναστάσεως τῆς σαρκός, τὰ ὁποῖα ἐκθέτει ἐν παραβολῇ μὲ τὰς δοξασίας τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ τῶν Ὠριγενιστῶν. Τὸ τρίτον μέρος (101–118), ἔχει μᾶλλον ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον καλεῖ τοὺς πιστοὺς εἰς δρᾶσιν διὰ τὸν προσηλυτισμὸν τῶν Ἐθνικῶν καὶ ἀναιρεῖ τὰς δοξασίας τόσον αὐτῶν ὅσον καὶ τῶν Ἰουδαίων, τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν Μαρκιωνιτῶν.

Τὸ ἔργον κατακλείεται μὲ τὴν παράθεσιν δύο συμβόλων τὰ ὁποῖα φέρεται νὰ ἀποστέλλῃ ὁ Ἐπιφάνιος εἰς τὴν παραλήπτριαν κοινότητα πρὸς χρῆσιν (119–120). Καὶ τὸ μὲν δεύτερον συνετάχθη ἀπὸ αὐτὸν ὡς ἑρμηνεία τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας. Τὸ πρῶτον ὅμως εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ γενόμενον δεκτὸν μετά τινα ἔτη ὑπὸ τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου, θεωρεῖται δὲ κοινῶς ὅτι ἦτο τὸ σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἐπιφανίου. Θὰ ἦτο ὅμως τουλάχιστον πολὺ περίεργον νὰ δοθῇ τοιαύτη τιμὴ ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ 381 εἰς τὸ σύμβολον τὸ ὁποῖον προέβαλε δι' ἔργου του εἷς θεολόγος, ὁ ὁποῖος δὲν ἐδέχθη νὰ παραστῇ εἰς τὴν σύνοδον ταύτην (ὁπότε δὲν ὑπῆρχε κανεὶς διὰ νὰ τὸ εἰσηγηθῇ ὡς δημιούργημά του), ἀλλὰ καὶ ἦτο ἀντίπαλος πρὸς τὸν πρῶτον πρόεδρον αὐτῆς Μελέτιον Ἀντιοχείας καὶ ψυχρὸς πρὸς τὸν δεύτερον πρόεδρον Γρηγόριον Θεολόγον, καὶ ἀντέδρασεν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς ἀποφάσεις της. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἔδωσεν εἰς τὸ θέμα τοῦτο λύσιν, λέγων ὅτι τὸ σύμβολον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνετάχθη εἰς τὸ κείμενον τοῦ *Ἀγκυρωτοῦ* μετὰ τὸ 381, ἀφοῦ τοῦτο εἶχε ψηφισθῆ ὑπὸ τῆς συνόδου καὶ εἰς ἀντικατάστασιν ἑνὸς προηγουμένως ὑπάρχοντος ἐκεῖ συμβόλου, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἦτο τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἐπιφανίου, ὡς λέγομεν εἰς τὸ περὶ συνοδικῶν κειμένων κεφάλαιον τοῦ τόμου Γ'[22].

Σπουδαιότερον ἀκόμη εἶναι τὸ ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον *Πανάριον*, ἀποτελοῦν μεθοδικὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν αἱρέσεων εἰς ἓν γιγαντιαῖον σύστημα, τὸ ὁποῖον λαμβάνει τὴν μορφὴν ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων. Ὁ πλήρης τίτλος αὐτοῦ εἶναι «κατὰ αἱρέσεων ὀγδοήκοντα, τὸ ἀποκληθὲν Πανάριον ἤτουν κιβώτιον», ὅπου πανάριον σημαίνει κινητὴν φαρμακαποθήκην[23]. Δύο ἀρχιμανδρῖται ἀπὸ τὴν Κοίλην Συρίαν, Ἀκάκιος καὶ Παῦλος, μὴ κατορθώσαντες νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν χάριν συμβουλῆς, τοῦ ἔγραψαν[24] καὶ ἐκεῖνος ἀπήντησε δι' ἐπιστολῆς του

22. Χρυσ. Παπαδοπούλου, «Τὸ σύμβολον τῆς β' οἰκουμ. συνόδου», *Ἐπετηρὶς Θεολ. Σχολῆς Ἀθηνῶν*, 1924, 16–25.

23. PG τόμοι 41 καὶ 42.

24. Ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτον προοίμιον PG 41, 155-158. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἐπιφανίου εἰς τοὺς δύο ἄνδρας, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον προοίμιον τοῦ ἔργου.

καὶ συνέταξε τὸ ἔργον τοῦτο τὸ 376, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀρχίσει τὰ προηγούμενα ἔτη, ἐφ' ὅσον ἤδη εἶχε μνημονευθῆ ὁ ἀριθμὸς τῶν αἱρέσεων, ἤτοι ὀγδοήκοντα, εἰς τὸν πρὸ διετίας συνταχθέντα Ἀγκυρωτόν[25]. Ἔκτοτε γίνεται ἐπανειλημμένως ἀναφορὰ εἰς τὴν χρονικὴν πορείαν τῆς συντάξεως ἡ ὁποία ἀπεπερατώθη τὸ 377[26]. Εἶναι τὸ ἐκτενέστερον ἀπὸ ὅλα τὰ σωζόμενα ἀντιαιρετικὰ συγγράμματα. Διαιρεῖται εἰς τρία βιβλία καὶ εἰς ἑπτὰ τμήματα[27], *ἱεροὺς ἀριθμοὺς διὰ τὸν Ἐπιφάνιον*.

Αἱ αἱρέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀντιστοιχοῦν καὶ τὰ κεφάλαια τοῦ ἔργου, εἶναι 80, ὅσαι καὶ αἱ παλλακίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων[28], ἔναντι τῆς μιᾶς τελείας καὶ ἐκλεκτῆς βασιλίσσης. Ὁ ὅρος αἵρεσις ἔχει ἐδῶ βεβαίως εὐρυτάτην ἔννοιαν, περιλαμβάνων θρησκεύματα καὶ φιλοσοφήματα. Αἱ αἱρέσεις 1–20 ἀνήκουν εἰς τὴν προχριστιανικὴν περίοδον, ἐντασσόμεναι εἰς τὰ πλαίσια τεσσάρων θρησκευτικῶν καὶ κοινωνικῶν συστημάτων· τοῦ Βαρβαρισμοῦ ἐπικρατοῦντος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Νῶε, ὁπότε δὲν ὑπῆρχεν ὠργανωμένη κοινωνία ἀνθρώπων, ἀλλ' ἡ θεότης ἐλατρεύετο εἰς τὰ δάση καὶ τὰ σπήλαια· τοῦ Σκυθισμοῦ ἐπικρατοῦντος ἀπὸ τοῦ Νῶε μέχρι τοῦ Ραγαῦ, ὁπότε κατῳκήθη ἡ Εὐρώπη· τοῦ Ἑλληνισμοῦ διακρινομένου εἰς διαφόρους φιλοσοφικὰς αἱρέσεις καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ διακρινομένου εἰς διαφόρους θρησκευτικὰς αἱρέσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὡς πρὸς τὰ δύο τελευταῖα συστήματα λαμβάνεται ὡς ἀντικείμενον ἐξετάσεως ὅ,τι ἦτο ἐπικρατέστερον, ἤτοι μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων ἡ θρησκεία καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων κυρίως ἡ φιλοσοφία, παραβλεπομένης τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας.

Ἔπειτα ἀναπτύσσονται τὰ σχετικὰ μὲ τας χριστιανικὰς αἱρέσεις μὲ ἔναρξιν ἀπὸ τοῦ Σίμωνος τοῦ Μάγου φυσικά. Παρέχονται στοιχεῖα περὶ τοῦ εἰσηγητοῦ, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς διδασκαλίας ἑκάστης αἱρέσεως, τέλος δὲ ἀκολουθεῖ ἀνασκευὴ αὐτῆς.

Διὰ τὰς παλαιοτέρας αἱρέσεις ὁ Ἐπιφάνιος ἐστηρίχθη εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Εἰρηναίου καὶ κυρίως εἰς τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ἱππολύτου, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀγνοεῖ τὸ *Κατὰ πασῶν τῶν Αἱρέσεων Ἔλεγχος*. Διὰ *τὰς αἱρέσεις τοῦ δ' αἰῶνος, πλὴν τῶν κατεσπαρμένων γραπτῶν μαρτυριῶν*, ἐπωφελήθη τῆς προσωπικῆς του ἐμπειρίας καὶ ἐνημερώσεως. Τὸ τελευταῖον λοιπὸν μέρος τοῦ ἔργου του εἶναι διὰ ταῦτα ἀξιολογώτερον.

Συμπέρασμα τοῦ συγγραφέως εἶναι ὅτι μόνον ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία κατέχει τὴν γνησίαν παράδοσιν καὶ μόνον οἱ κανονικοὶ κληρικοὶ ἐκφράζουν ταύτην ὀρθοδόξως.

Ἡ προσφορὰ τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρ-

25. Κεφ. 12 καὶ 13. Βλ. καὶ *Πανάριον*, εἰσαγωγὴ 2.
26. Βλ. 66, 20.
27. Τὸ πρῶτον βιβλίον ἔχει τρία τμήματα, τὰ ἄλλα ἔχουν ἀνὰ δύο.
28. *Ἆσμα* 6, 8 ἑ.

χαίας Ἐκκλησίας εἶναι ἀνεκτίμητος διὰ τὰς πολυτίμους εἰδήσεις τὰς ὁποίας περιέχει περὶ τῶν ποικίλων πνευματικῶν καὶ λατρευτικῶν κινήσεων, ἔστω καὶ ἂν ἐνίοτε αἱ πληροφορίαι του φαίνονται ἐπισφαλεῖς· δὲν εἶναι δὲ μικρᾶς ἀξίας καὶ ἡ μόνον ὑπ' αὐτοῦ διάσωσις ἀρχαίων κειμένων, πλήρων ἢ ἀποσπασματικῶν, ὡς εἶναι ἡ *Ἐπιστολὴ πρὸς Φλώραν* τοῦ Πτολεμαίου, ἡ Ἐπιστολὴ τῆς Συνόδου Ἀγκύρας τοῦ 358, ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας κατὰ τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας.

Ἡ *Ἀνακεφαλαίωσις τῶν αἱρέσεων*[29]. Εἶναι ἐπιτομὴ τοῦ Παναρίου, εἶδος ἀναλυτικοῦ πίνακος περιεχομένων, ὅστις δὲν κατηρτίσθη μὲν ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου πιθανῶς, ἀλλ' ὁπωσδήποτε εἶναι πολὺ παλαιός, ἐφ' ὅσον ἦτο γνωστὸς ἤδη εἰς τὸν Αὐγουστῖνον[30], χρησιμοποιήσαντα αὐτὸν καταλλήλως καὶ θεωροῦντα τοῦτον πάντως ὡς ἔργον τοῦ Ἐπιφανίου, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἄλλωστε φέρεται. Τὸ κείμενόν του ἐχρησιμοποιεῖτο πολὺ εὐρέως.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ *Παναρίου* καὶ πρὸς τῆς *Ἀνακεφαλαιώσεως* ἐπισυνάπτεται εἷς *Ἀληθὴς Λόγος περὶ πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*[31], ὁ ὁποῖος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι νόθος.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἤθελε πάσῃ θυσίᾳ νὰ ἐπιτύχῃ ὁ Ἐπιφάνιος διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἦτο ἡ διαφύλαξις τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς εἶχε διατυπωθῆ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν του ὑπὸ τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων. Δὲν εἶχε καμμίαν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν αὐτὸς ὁ πιθανῶς Σημίτης Παλαιστίνιος καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο βαδίζει ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν παλαιῶν αἱρεσιολόγων. Αἱ αἱρέσεις, ὅπως ἔλεγον καὶ ἐκεῖνοι, ἔχουν τὴν ρίζαν των εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ κάπου ἀλλοῦ, εἰς τὸν Ὠριγένην δηλαδή, ὅστις ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν. Ὁ Ὠριγένης εἶναι βλάσφημος καὶ θεωρεῖται ἐπικίνδυνος διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ διαφωνῶν ὡς πρὸς τοῦτο, σκέπτεται ὁ Ἐπιφάνιος, ἂς ἀναγνώσῃ τὸ *Περὶ ἀρχῶν* ἔργον του καὶ ἔπειτα, ἂν τολμᾷ, ἂς ὀνομασθῇ μαθητής του. Μόνον λοιπὸν θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς ἔχει ἀποκαλυφθῆ εἰς ἡμᾶς ὄχι μόνον ἐν τῇ Γραφῇ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ· «τὰ μὲν ἐν Γραφαῖς τὰ δὲ ἐν παραδόσεσι παρέδωκαν οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι»[32]. Τὸ κεντρικὸν σημεῖον τῆς διδασκαλίας του εἶναι ὅτι «εἷς Θεὸς ὁ τῆς ἀληθείας Πατήρ, Πατὴρ τέλειος ἐνυπόστατος· καὶ Υἱός, Υἱὸς τέλειος ἐνυπόστατος· καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Ἅγιον Πνεῦμα τέλειον ἐνυπόστατον· μία θεότης, μία δυναστεία, μία κυριότης»[33]. Εἶναι μία ἁπλῆ, ἀλλὰ σαφὴς διατύπωσις.

29. PG 42, 833–886.
30. *De haeresibus*, πρόλογος καὶ κ. 57.
31. PG 42, 773–778.
32. *Πανάριον* 61,6.
33. *Πανάριον* 57, 4.10.

Ὡς πρὸς τὴν χριστολογίαν, ἂν καὶ καταπολεμεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀπολιναρίου, δὲν ἔφθανεν εἰς τὰς θέσεις τῶν Ἀντιοχέων. Ἀποδέχεται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «Θεὸς μὲν ἀπὸ Πατρὸς γεγεννημένος ἀνάρχως καὶ ἀχρόνως, ἄνθρωπος δὲ ἀπὸ Μαρίας διὰ τὴν ἔνσαρκον παρουσίαν»[34].

*Περὶ τῶν Εἰκόνων*. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐπιφάνιος ἦτο ἐπίμονος πολέμιος τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου ἑρμηνείας ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀντιπάλους του νὰ τὸν κατηγοροῦν ὡς ἀνθρωπομορφιστήν. Ἂν καὶ αὐτὴ ἡ κατηγορία μαρτυρεῖται εἰς ἓν μεταγενέστερον στάδιον, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐξάρσεως τῶν ὠριγενιστικῶν ἐρίδων, φαίνεται ὅτι ὑφίστατο καὶ προηγουμένως. Ὁ Ἐπιφάνιος δὲν ἦτο βεβαίως ἀνθρωπομορφιστής, καὶ ἦτο εὔλογον ν' ἀντιδράσῃ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀντιπάλων του ὅτι ἦτο. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος (ἡ ἀπόσεισις τῆς κατηγορίας ἐπὶ ἀνθρωπομορφισμῷ) διὰ τὴν ἐπίμονον καταπολέμησιν τῆς χρήσεως τῶν εἰκόνων.

Τὴν ἐπιμονήν του αὐτὴν πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν ἐν ὄψει τῆς κριτικῆς στάσεώς του ἔναντι τῶν ἐκδηλώσεων καὶ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ ἑλληνικοῦ θρησκεύματος. Ἡ ἀποπεράτωσις τοῦ ἔργου του περὶ τῶν αἱρέσεων συνέπεσε περίπου μὲ τὸν χρόνον τῆς καταλήψεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ τὸν Θεοδόσιον Α'. Ὁ Θεοδόσιος πρέπει νὰ ἔλαβε γνῶσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἐπιφανίου ὡς πρὸς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας καὶ τὰς αἱρέσεις, καὶ ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν τὰς θεωρητικάς του ἀπόψεις. Ἓν τῶν κυριωτέρων μέσων πρακτικῆς καταπολεμήσεως τῆς εἰδωλολατρίας ἦτο ἡ καταστροφὴ αὐτῶν τούτων τῶν εἰδώλων, τῶν «εἰκόνων», εἴτε γλυπτῶν εἴτε ζωγραφικῶν. Ἀλλ' ἂν οἱ Χριστιανοὶ ἔπρεπε νὰ καταπολεμοῦν καὶ κατεπολέμουν τὴν εἰδωλολατρίαν, πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ δικαιολογηθοῦν κατασκευάζοντες οἱ ἴδιοι εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἄλλων ἱερῶν προσώπων, δηλαδὴ εἴδωλα;

Εἴδομεν ὅτι ὁ Ἐπιφάνιος, εἰσελθὼν εἰς ναὸν χωρίου τῆς Παλαιστίνης, τοῦ Ἀνάβαθλα, καὶ ἰδὼν παραπέτασμα κρεμάμενον καὶ φέρον εἰκόνα ἱεροῦ προσώπου (τόσην περιφρόνησιν ᾐσθάνετο πρὸς τὰς εἰκόνας, ὥστε γράφων μετ' ὀλίγους μῆνας δὲν ἐνεθυμεῖτο ἂν αὐτὴ παρίστανε τὸν Χριστὸν ἢ ἅγιόν τινα[35]), τὸ κατέσχισε, θεωρήσας ἀντίθετον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς τὴν χρῆσιν ἀνθρωπίνων παραστάσεων εἰς ναὸν τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο εἶχεν ὡς συνέχειαν τρία κείμενα σχετικὰ μὲ τὰς εἰκόνας, πέραν τῆς ὡς ἄνω μικρᾶς παραγράφου τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἱεροσολύμων. Ταῦτα εἶναι κατὰ σειράν.

34. *Πανάριον* 54, 3,4.
35. *Epistola* ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ 51, 9.

α) *Λόγος κατὰ τῶν ἐπιτηδευόντων ποιεῖν εἰδωλικῷ θεσμῷ εἰκόνας* «εἰς ἀφομοίωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν μαρτύρων, ἔτι δὲ καὶ ἀγγέλων καὶ προφητῶν». Ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰωάννην, τὸ 394. Φρονεῖ ὅτι οἱ ἄγγελοι ὡς πνεύματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξεικονίζωνται, ὁ δὲ Χριστὸς ἀκόμη περισσότερον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξεικονισθῇ ὡς Θεός, κατὰ τὴν ἐντολήν του πρὸς τὸν Μωϋσῆν, ὅστις δὲν ἠδυνήθη νὰ τὸν ἴδη κατὰ πρόσωπον.

β) *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βασιλέα Θεοδόσιον*, γραφεῖσα ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν ἀνωτέρω λόγον. Ἡ ἐπιστολὴ δεικνύει ὅτι ἡ χρῆσις εἰκόνων ἦτο πλέον σιωπηρῶς παραδεδεγμένον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔθιμον, ἐφ' ὅσον ὁ Ἐπιφάνιος δηλώνει ὅτι ἐπεκρίνετο ὑπὸ λαοῦ καὶ ἐπισκόπων διὰ τὴν ἐπιμονήν του εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν εἰκόνων. Φρονεῖ ὅτι τὸ ἔθιμον ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ, ὅστις μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν αἱρέσεων καὶ τῆς εἰδωλολατρίας –διὰ διαταγμάτων τοῦ αὐτοκράτορος– εὑρίσκει ἄλλον τρόπον προσαγωγῆς τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν. Ζητεῖ ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς ναοὺς τὰ εἰκονογραφημένα ὑφάσματα, διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὴν ταφὴν τῶν πτωχῶν, καὶ ν' ἀπαγορευθῇ ἡ κατασκευὴ νέων ψηφιδωτῶν εἰς τοὺς ναούς, ἂν μὴ καὶ καταστραφοῦν τὰ ὑπάρχοντα.

γ) Ἡ *Διαθήκη*, γραφεῖσα προφανῶς κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχήν, δηλαδὴ τὸ 394 ἢ ὀλίγον μετέπειτα. Ὁ ἐπίσκοπος δίδει ἐντολὴν εἰς τὸν ἰδικόν του κλῆρον καὶ λαόν, ὥστε τουλάχιστον αὐτοὶ νὰ ἀπορρίψουν τὰς εἰκόνας, ἀλλὰ νὰ ἔχουν εἰς τὰς καρδίας των τὴν ἀχειροποίητον εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ὅσοι ἐπικαλοῦνται τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Θείου Λόγου ὡς δικαιολογίαν διὰ τὴν ἐξεικόνισίν του εἶναι ἄξιοι ἀναθέματος.

Κατὰ τὴν ἔριδα περὶ τῶν εἰκόνων, τὸν η' αἰῶνα, τὰ κείμενα τοῦ Ἐπιφανίου ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρέως, καὶ δὴ κατὰ τὰς συνεδρίας τῶν δύο ἀντιπάλων συνόδων, τῆς Ἱερείας (754) ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε', καὶ τῆς Νικαίας (787), τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου δηλαδή, ἐπὶ Εἰρήνης, καὶ ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον κριτικῆς ἐπεξεργασίας παρὰ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ μετέπειτα παρὰ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ παρ' αὐτῶν παρατιθέμενα τεμάχια εἶναι τόσον πολλά, ὥστε δι' αὐτῶν ν' ἀποκαθίστανται τὰ κείμενα κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος των[36]. Ἡ ἀμφισβήτησις τῶν κειμένων τούτων εἶναι ἀβάσιμος.

*Ἑρμηνευτικὰ κείμενα*

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου φέρονται πολλὰ ἑρμηνευτικὰ ἢ βιβλι-

36. Ταῦτα συνηρμολόγησεν ὁ Κ. HOLL, *Sitzungsb. Akad. Berl.* 1916, 828-868.

κοϊστορικὰ κείμενα, βραχέα ἢ ἀποσπασματικὰ συνήθως, τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα εἶναι νόθα, ἀλλὰ τὰ δύο κυριώτερα ὁπωσδήποτε γνήσια.

Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἔχει τὸν παραπλανητικὸν τίτλον *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν*, ἐνῷ εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται περὶ εἴδους ἀτελοῦς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Συμφώνως πρὸς τὸν πρόλογον, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν, τὸ 392 εἷς Πέρσης ἱερεύς, εὑρισκόμενος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, παρεκάλεσε τὸν ἐκεῖ ἐπίσης εὑρισκόμενον Ἐπιφάνιον νὰ γράψῃ μίαν πραγματείαν περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν. Ὁ Ἐπιφάνιος, ἔχων ἤδη ὑλικὸν συνειλεγμένον δι' ἄλλα θέματα τῆς Π. Διαθήκης, συνεπλήρωσε τὴν ἔρευναν μὲ τὸ ζητούμενον θέμα καὶ συνέθεσε τὸ ὑλικὸν εἰς ἑνιαῖον σύνολον, χωρὶς νὰ τὸ ἐπεξεργασθῇ ὁριστικῶς. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη.

α' Περὶ τοῦ κανόνος καὶ τῶν πολυαρίθμων μεταφράσεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.
β' Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν χρησιμοποιουμένων ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους καὶ ἄλλα ἔθνη.
γ' Βιβλικοὶ τόποι τῆς Παλαιστίνης.

Εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον σώζεται μόνον τὸ α' μέρος καὶ ἀποσπάσματα τοῦ β'[37], ἀλλὰ σώζεται τὸ σύνολον τοῦ ἔργου εἰς ἀρχαίαν συριακὴν μετάφρασιν, τὴν ὁποίαν ἐξέδωσεν ὁ De Lagarde. Ἀποσπάσματα αὐτοῦ σώζονται ἐπίσης εἰς ἀρμενικὴν καὶ κοπτικὴν σαϊδικὴν μετάφρασιν.

Ἡ ἄλλη πραγματεία αὐτοῦ εἶναι ἡ *Περὶ τῶν Δώδεκα λίθων τῶν ὄντων ἐν τοῖς στολισμοῖς τοῦ Ἀαρών*. Ὁ ἀρχιερεὺς τῶν Ἰουδαίων ἔφερεν εἰς τὸ λογεῖον ἐπὶ τοῦ στήθους του δώδεκα λίθους. Τούτων τὴν ὕλην, τὸ σχῆμα καὶ τὰς ἰδιότητας περιγράφει ὁ Ἐπιφάνιος χρησιμοποιῶν τὴν ἄλλως ἀπορριπτομένην παρ' αὐτοῦ ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν. Ἡ πραγματεία ἐγράφη περὶ τὸ 393 κατὰ παράκλησιν τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀφιερώνεται, ἐνῷ ἀντίγραφον αὐτῆς ἐδόθη ἐν Παλαιστίνῃ ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιον εἰς τὸν Ἱερώνυμον τὸ ἑπόμενον ἔτος. Σώζονται δύο ἐπιτομαὶ αὐτῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν[38], μέγα μέρος αὐτῆς εἰς λατινικὴν μετάφρασιν καὶ πλήρης εἰς τὴν ἰβηρικήν.

Τὰ ἀμφιβαλλόμενα κείμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας θὰ ἀναφερθοῦν ἐν συντομίᾳ.

*Διηγήσεις περὶ τῶν προφητῶν*. Σώζονται εἰς δύο παραλλαγάς[39], πιθανῶς στηριζομένας ἀμφοτέρας ἐπὶ παλαιοτέρας Ἰουδαϊκῆς ἐκθέσεως

37. PG 43, 237-294.
38. PG 43, 293-304 (ἑλλ.) 305-366 (λατ.)
39. PG 43, 393-414, 415-427.

καὶ προελθούσας δι' ἐπεξεργασίας ὑπὸ δύο προσώπων, τῶν ὁποίων εἷς πιθανῶς εἶναι ὁ Ἐπιφάνιος.

*Διηγήσεις καὶ κατάλογοι τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἑβδομήκοντα Μαθητῶν.* Εἶναι κείμενον τοῦ η' αἰῶνος τὸ ἐνωρίτερον[40].

*Ὑπόμνημα εἰς τὸ Ἆσμα.* Σώζεται ἑλληνικὴ ἐπιτομὴ τοῦ ὑπομνήματος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου[41] καὶ λατινικὴ μετάφρασις ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φίλωνος Καρπασίας, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ πράγματι ἀνήκει.

*Περὶ θείας ἐνανθρωπήσεως.* Εἶναι συλλογὴ τῶν μεσσιανικῶν προρρήσεων τῆς Π. Διαθήκης εἰς 102 κεφάλαια ψευδεπίγραφα, δημοσιευθεῖσα τὸ 1828 ὑπὸ τοῦ A. Morcelli.

Ξένα ἐπίσης εἶναι ἀρμενικὰ τεμάχια ἀπὸ ἑρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν καὶ τὸν Λουκᾶν.

### *Ἄλλα συγγράμματα*

*Ἐπιστολαί.* Τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Ἐπιφανίου εἶναι πολὺ πτωχά. Τὸ κυριώτερον ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἱεροσολύμων, τοῦ ἔτους 394, τὴν ὁποίαν διέσωσεν εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ὁ Ἱερώνυμος[42]. Ὁ Ἱερώνυμος κατηγορήθη διὰ κακομετάφρασιν, ἠναγκάσθη δὲ νὰ δικαιολογήσῃ δι' ἄλλης ἐπιστολῆς τὴν μεταφραστικήν του μέθοδον. Εἰς αὐτὴν περιέχεται καὶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ εἰκονογραφημένου παραπετάσματος.

Μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἱερώνυμον κατὰ τὸ 400, ἐκφράζουσα τὸν ἐνθουσιασμὸν διὰ τὴν συντριβὴν τοῦ Ὠριγενισμοῦ κατόπιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοφίλου, σώζεται ἐπίσης μόνον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν[43]. Ἡ ἐπιστολὴ συνωδεύετο ἀπὸ τὴν κατὰ τῶν Ὠριγενιστῶν ἐγκύκλιον τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων. Μία ἄλλη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἱερώνυμον, προηγηθεῖσα καὶ μνημονευομένη, δὲν σώζεται.

Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι ἓν ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς πρὸς Εὐσέβιον, Μάρκελλον, Βιβιανὸν καὶ Κάρπον, διὰ τὴν περιεχομένην ἄποψιν ὅτι ὁ μυστικὸς δεῖπνος δὲν ἔγινε τὴν Πέμπτην ἀλλὰ τὴν Τρίτην. Αὐτὴ ἐγράφη περὶ τὸ 370[44].

Διεσώθη ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Πισιδίας μὲ θέμα περὶ τοῦ Πάσχα[45].

Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐκκλησίαν τῆς Ἀραβίας, γραφεῖσα ὀλίγον μετὰ τὴν εἰς ἐπίσκοπον ἀνάρρησιν τοῦ Ἐπιφανίου, πραγματεύεται περὶ τοῦ ἀειπαρθένου τῆς Θεοτόκου. Αὐτὴ διατηρεῖται εἰς τὸ *Πανάριον*[46].

Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς κληρικοὺς τῆς Αἰγύπτου

40. Ἐκδ. T. Schermann.
41. PG 40, 27-154.
42. PG 43, 379-392. *Ἐπιστολὴ* ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ 51.
43. *Ἐπιστολὴ* ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ 91.
44. Ἐκδ. K. HOLL.
45. Ἐκδ. J. LEBON.
46. Αἵρεσις 78.

σώζονται εἰς τὸ Ἐδεσσηνὸν Ἀνθολόγιον καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐπιστολὰς εἰς ἄλλα μονοφυσιτικὰ κείμενα.

Μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου[47] μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπαν Σιρίκιον καὶ μία ἄλλη πρὸς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου κατὰ τοῦ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων. Ἐπίσης μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου[48] ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἱλαρίωνα, ἐπίσκοπον εἰς τὴν Κύπρον, ἀποθανόντα τὸ 371.

*Κείμενα λειτουργικῆς καὶ κανονικῆς φύσεως.* Νόθος εἶναι ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου αἰθιοπικὴ λειτουργία, τῆς ὁποίας ἡ εὐχὴ τῆς εὐχαριστίας ἀπευθύνεται ὄχι πρὸς τὸν Πατέρα ἀλλὰ πρὸς τὸν Υἱόν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει ὡς πρὸς τὰ κείμενα *Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων*[49] καὶ *Ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν Πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν*[50], ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη τῶν Notiziae episcoporum[51].

*Ὁμιλίαι.* Ὁλόκληρος ἡ ὁμιλητικὴ γραμματεία τοῦ Ἐπιφανίου, ἡ ὁποία δυνατὸν νὰ μὴ ἦτο πολὺ πλουσία ἀλλ' ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ἦτο ἀξιόλογος, ἔχει χαθῆ καὶ τὰ σωζόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομά του τεμάχια ἀποτελοῦν μικρὰν συλλογὴν ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἰδική του. Ἡ ξένη αὐτὴ συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ὁμιλίας σωζομένας πλήρως[52]. *Εἰς τὰ Βαΐα, Εἰς τὸ Ἅγιον καὶ Μέγα Σάββατον, εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, Ἐγκώμιον εἰς Μαρίαν τὴν Θεοτόκον.* Αὕτη συμπληρώνεται ἀπὸ ἀποσπάσματα ἄλλης ὁμιλίας εἰς τὰ Βαΐα ἑλληνιστί, μιᾶς εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ λατινιστί, καὶ μιᾶς εἰς τὴν Ἁγίαν Μαρίαν Θεοτόκον κοπτιστί.

Ἡ ὑπὸ τοῦ P. Nautin δημοσιευθεῖσα ὁμιλία εἰς τὴν Ἀνάστασιν, φερομένη ἐπίσης ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἀπετελέσθη ἀπὸ συμπίλησιν μὲ βάσιν τὴν ὁμιλίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας Περὶ ψυχῆς καὶ πάθους τοῦ Κυρίου.

*Φυσιολόγος.* Τὸ σπουδαιότερον τῶν ξένων κειμένων τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου εἶναι ὁ *Φυσιολόγος*[53]. Φυσιολόγος εἶναι ὁ περὶ τὴν φύσιν τῶν ζώων ἀσχοληθεὶς Ἀριστοτέλης, ἡ δὲ πρόθεσις τοῦ συντάκτου τοῦ ἔργου νὰ παρουσιάσῃ τὸν φιλόσοφον τοῦτον ὡς ἐμπνευστὴν τοῦ ἔργου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν παραδιδόμενον τίτλον αὐτοῦ, «Ἐπιφανίου ἐκ τῶν Ἀριστοτέλους φυσιολόγου τῶν ζώων». Τὸ ἔργον ἐνεφανίσθη κατὰ πρῶτον τὸν β' αἰῶνα μ.Χ. εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐντὸς τῶν πλαισίων παραδοξογραφικῆς γραμματείας, τῆς ὁποίας κύριος ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Αἰλιανός. Ὅτι εἶναι αἰγυπτιακῆς προελεύσεως, συνάγεται ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν. Ὅταν τὸ σύγγραμμα ἐπέρασεν εἰς χριστιανικὰς χεῖρας, ἔλαβε τὸν χα-

47. *Epistola* 14,39.
48. Πρόλογος εἰς *Βίον Ἱλαρίωνος*.
49. PG 43, 508–516.
50. F. N. Fink.
51. Ἐκδ. GELZER.
52. PG 43, 428–508.
53. PG 43, 517–534.

ρακτῆρα χριστιανικῆς φυσιοσυμβολικῆς. Τὸ πτηνὸν φοῖνιξ ἐπὶ παραδείγματι εἶναι σύμβολον τῆς ἀναστάσεως καὶ ὁ πελεκᾶνος εἶναι σύμβολον τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, ὡς τρέφων τὰ τέκνα διὰ τοῦ ἰδίου του αἵματος.

Τὸ κείμενον ὑπεβλήθη εἰς πολλὰς ἐπεξεργασίας καὶ μεταφράσεις, λατινικήν, συριακήν, αἰθιοπικὴν καὶ νεωτέρας, διαδοθὲν δὲ εὐρύτατα ἐπηρέασε μεγάλως τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν τέχνην. Ἡ σύνδεσίς του μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι οὗτος προέβη εἰς κάποιαν διασκευὴν τοῦ προϋπάρχοντος ὑλικοῦ.

## ΑΛΛΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

### ΤΡΙΦΥΛΛΙΟΣ ΛΗΔΡΑΣ

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου ἔζησεν ὁ Τριφύλλιος, ἐπίσκοπος Λήδρας. Ὁ Ἱερώνυμος[54] τὸν χαρακτηρίζει εὐφραδέστατον καὶ βεβαιοῖ ὅτι ἀνέγνωσεν ὑπόμνημά του *Εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων* καὶ ὅτι εἶχεν ἴδει ἐπίσης ἄλλα γραπτά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν σώζεται τίποτε. Ἄλλην πληροφορίαν περὶ αὐτοῦ δὲν ἔχομεν πλὴν τῆς ἐνδιαφερούσης σημειώσεως τοῦ Σωζομενοῦ[55] ὅτι εἶχεν ἀντικαταστήσει τὴν λέξιν τοῦ Εὐαγγελίου 'κράββατος' μὲ τὸ λογιώτερον 'σκίμπους'[56], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξώργισε τὸν ἅγιον Σπυρίδωνα Τριμυθοῦντος.

### ΦΙΛΩΝ ΚΑΡΠΑΣΙΑΣ

Ὁ Φίλων ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἕδραν τῆς Καρπασίας, πόλεως τῆς Κύπρου, ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου περὶ τὸ 380. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἴδιος κατήγετο ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχήν, ἂν καὶ ἐδημιουργήθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν Κάρπαθον, προφανῶς ἐκ τῆς παρηχήσεως τῶν ὀνομάτων τῶν δύο νησιωτικῶν πόλεων. Ὅταν ὁ Ἐπιφάνιος μετέβη εἰς τὴν Ρώμην τὸ 382 τὴν τοποτηρητείαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἀνέλαβεν ὁ Φίλων.

Ἀποθανὼν ἐτάφη ἐν τῷ ναῷ τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος ἔκτισεν εἰς τὴν παραλίαν τῆς περιοχῆς ἐπὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως Οὐρανίας. Τιμᾶται ὡς ἅγιος εἰς τὴν Κύπρον, τῆς ἑορτῆς του ἀγομένης τὴν 24 Ἰανουαρίου.

Συνέταξεν *Ἑρμηνείαν εἰς τὸ Ἆσμα τῶν Ἀσμάτων*, τὴν ὁποίαν ἀφιέρω-

54. *De viris illustribus* 92, «eloquentissimus suae aetatis et sub rege Constantio celeberrimus».
55. *Ἐκκλ. Ἱστορία*, 1,11.
56. *Μάρκ.* 2,9.

σεν εἰς τὸν πρεσβύτερον Εὐστάθιον καὶ τὸν διάκονον Εὐσέβιον. Μετάφρασις τοῦ ἔργου εἰς τὴν λατινικήν, ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κασσιοδώρου κατὰ τὸν στ΄ αἰῶνα, σῴζεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου καὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ P. F. Foggini, ἐνῶ μία παραλλαγὴ τοῦ πρωτοτύπου, προελθοῦσα ἀπὸ ἐκλογὴν ἢ διασκευὴν ἢ ἐπίτμησιν, σῴζεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φίλωνος, τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέως. Ὁ Φίλων εἶχε πιθανῶς ἀναγνώσει τὸ ἀντίστοιχον ὑπόμνημα τοῦ συμπατριώτου του Τριφυλλίου.

Ἄλλα μαρτυρούμενα ἔργα του ἐχάθησαν, πλὴν ἀποσπασμάτων, ἐνῶ ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομά του φερομένη *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἀπὸ τὴν ὁποίαν παραθέτει δύο χωρία ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης, ἀνήκει εἰς νεώτερον Φίλωνα. Ἡ ἐπιστολὴ 42 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀποδίδεται εἰς τὸν Φίλωνα ἀπὸ ἓν τῶν χειρογράφων. Ἂν τοῦτο διατηρῇ ἀκριβῆ παράδοσιν, τότε πλὴν αὐτῆς καὶ αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 43–46 ἐπιστολαί, ἀποτελοῦσαι μίαν ἑνότητα μετὰ τῆς προηγουμένης, δυνατὸν ν' ἀνήκουν εἰς αὐτόν.

57. MANSI 4, 1245–1248.

ΡΗΓΙΝΟΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου, 431, σῴζεται ὁμιλία τοῦ Ρηγίνου, ἐκφωνηθεῖσα κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς, εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Νεστορίου. Ἐκφράζει τὰς ἀπόψεις τῆς ὀρθοδόξου μερίδος[57].

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ


B. EBERHARD, *Die Beteiligung des Epiphanius an dem Streit über Origenes*, Trier 1859.

R. A. LIPSIUS, *Zur Quellenkritik des Epiphanius*. Wien 1865.

T. SCHERMANN, *Die Gottheit des Heiligen Geistes nach den griechischen Vätern des vierten Jahrhunderts*. Freiburg i. B. 1901, 233–242.

G. MERCATI, *Note di letteratura biblica e cristiana antica*, Roma 1901.

J. MARTIN, «Saint Épiphane», *Annales Philos Chrét.* 155 (1907–1908), 113–150, 606–618. 156 (1908–1909), 32–49.

K. HOLL, «Die Zeitfolge des ersten origenistischen Streites», *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I*, Tübingen 1928, 310–350. *Καὶ κριτικὴ* A. Jülicher αὐτόθι.

F. X. MURPHY, *Rufinus of Aquileia*, Washington 1945, 59–81.

E. A. DE MENDIETTA, *Fatalisme et liberté dans l' antiquité grecque*, Louvain 1945, 440–460.
J. SCHOEPS, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tübingen 1949, 457–479.
E. R. SMOTHERS, «Saint Epiphanius and the assumption», *Amer. Eccl. Rev.* 125 (1951), 355–372.
T. GALLUS, «Ad Epiphanii interpretationem mariologicam in Gen. III, 15», *Verbum Domini* 34 (1956), 272–279.
D. FERNANDEZ, «De perpetua Mariae virginitate juxta S. Epiphanium», *Marianum* 20 (1958), 129–154.– «De cultu et veneratione B. M. V. apud S. Epiphanium», *Ephem. Mariol.* 8 (1958), 271–290.– «De morte et assumptione Mariae juxta S. Epiphanium», *Ephem. Mariol.*, 8 (1958), 385–408.– «Función de Maria en la economía de la salvación según San Epifanio», *Rev. Espagn. Teol.* 19 (1959), 253–276.
J. TANDONNET, «Épiphane de Constantia», *Dict. Spir. Asc. Myst.* 26–27 (1959), 854–861.– «De matrimonio Mariae cum Joseph juxta S. Epiphanium ejusque coaequales», *Ephem. Mariol* 13 (1963), 35–62, 450–467.– *De mariologia Sancti Epiphanii*, Roma 1968.
P. NAUTIN, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 15 (1962), 617–631.
W. SCHNEEMELCHER, «Epiphanius», *Reallex. Ant. u. Christ.* 5 (1962), 909–927.
ΗΛ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, *Θρησκ. Ηθ. Ἐγκυκλ.* 5 (1964), 800–808.
C. RIGGI, «La figura di Epiphanio nel IV secolo», *Studia Patrist.* 8 (1966), 86–107.– *Epifanio divorzista?* Roma 1971.– «Comprensione umana nella Bibbia secondo Epifanio», *Studi Cataudella*, Catania 1972, 607–635.
J. DUMMER, «Die Sprachkenntnisse des Epiphanius», F. ALTHEIM, R. STIEHL, *Die Araber der alten Welt* V, 1, Beilage 1, Berlin 1968, 392–435.– «Epiphanius von Constantia und Homer», *Phil.* 119 (1975), 74–91.– L. A. ELDRIDGE, *The Gospel text of Epiphanius of Salamis*, Salt Lake City 1969.
J. Fr. DECHOW, *Dogma and mysticism in early Christianity. Epiphanius of Cyprus and the legacy of Origen*, Univ. of Pennsylvania 1975.
B. SCHULTZE, «Epiphanius über Petrus», *Archiv. Hist. Pontif.* 17 (1979), 7–68.

*Συγγράμματα*

J. OPORINUS, Basle 1544, ἔκδοσις ἀρχική.
D. PETAVIUS, 1–2, Paris 1622=PG 41–43.
W. DINDORF, *Epiphanii episcopi Constantiae opera* 1–5, Leipzig 1859–1862.
K. HOLL, Griech. Christl Schriftst. 25 (1915), 31 (1922), 37 (1933).
K. HOLL, *Handschriftliche Ueberlieferung des Epiphanius*, Leipzig 1910.
O. VIEDLANTT, *Quaestiones Epiphanianae metrologicae et criticae*, Leipzig 1911.
E. LUCCHESI, «Un corpus épiphanien en copte», *Anal. Boll.* 99 (1981), 95–100.

*Δογματικά*

PG 43, 17–236, Ἀγκυρωτός.
K. HOLL, GCS 25 (1915), 1–149, Ἀγκυρωτός.
J. LEIPOLDT, «Epiphanios von Salamis Ancoratus in saidischer Uebersetzung», *Berichte Sächs. Ges. Wiss.*, Philol. Hist. Kl., Leipzig (1902), 136–171.
PG 41 καὶ 42, Πανάριον.– PG 42, 833–886, Ἀνακεφαλαίωσις.

F. OEHLER, *Corpus haereseologicum*, τ. 2–3, Berlin 1859–1861. Πανάριον, Ἀνακεφαλαίωσις.

K. HOLL, GCS 25 (1915), 153–464, Πανάριον 1–33.– GCS 31 (1922), Πανάριον 34–64. GCS37 (1933). Πανάριον 65–86. Καὶ επανέκδοσις J. DUMMER.

J. DASHIAN, ἀρμ. μετάφρασις, Wien 1895.

K. HOLL, *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*. Sitzungsb. Preuss. Akad. 1916, 828–868, Περὶ εἰκόνων κείμενα ( = Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte II, Tübingen 1928, 351–398).

C. RIGGI, *Epiphanio contra Mani, Panarion haer. LXVI*, Roma 1967.

C. RIGGI, *Epiphanius, L'ancora della fede*, Roma 1977.

R. M. HÜBNER, «Die Hauptquelle des Epiphanius über Paulus von Samosata», *Zeit. Kircheng.* 90 (1979), 201–220.

R. A. LIPSIUS, *Die Quellen der ältesten Ketzergeschichte neuuntersucht*, Leipzig 1875.

W. KOCH, *Die altchristliche Bilderfrage nach den literarischen Quellen*, Göttingen 1917, 58 ἑἑ.

G. OSTROGORSKY, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau 1929, 61ἑἑ.– Βιβλιοκρισία ὑπὸ Fr. DÖLGER, *Gött. Gelehrte Anz.* 191 (1929), 353–372.

E. J. MARTIN, *A history of the iconoclastic controversy*, London 1930, 134ἑἑ.

W. ELLIGER, *Die Stellung der alten Christen zu den Bildern in den ersten vier Jahrhunderten nach den Angaben der Zeitgenössischen Schriftsteller*, Leipzig 1930, 53–60.

J. HERING, «Dieu, Moise et les anciens», *Rev. Hist. Philos. Relig.* (1941), 192–206.

G. BLOND, «L' Hérésie encratite vers la fin du IV$^{e}$ siècle chez Épiphane», *Rech. Sc. Relig.* (194), 157–210.

J. N. D. KELLY, *Early Christian Creeds*, London 1950, 318–322, 335–338.

P. FRAENKEL, «Histoire saint et hérésie chez S. Épiphane de Salamine», *Rev. Théol Philos.* 12 (1962), 175–191.

J. DUMMER, «Die Angaben über die gnostische Literatur bei Epiphanius», *Koptologische Studien in DDR*, Halle 1965, 191–219.

E. MOUTSOULAS, «Der Begriff Häresie bei Epiphanius von Salamis», *Studia Patrist.* 7 (1966), 362–371.

G. A. KOCH, *A critical investigation of Epiphanius knowledge of the Ebionites* , Univ. of Pennsylvania 1976.

C. RIGGI, «Epifanio e il biblico dialogo coi non Cristiani nella cornice del Panarion», *Salesianum* 36 (1974), 231–260.– «Lavoro e ricchezza nel Panarion di Epifanio», *Aug.* 17 (1977), 161–175.– «Catechesi escatologica dell' Ancoratus di Epifanio», *Aug.* 18 (1978), 163–171.

B. M. WEISCHER, «Die ursprüngliche nikänische Form des ersten Glaubenssymbols im Ankyrotos des Epiphanius», *Theol. Phil.* 53 (1978), 407–414.

M. MEES, Die antihäretische Polemik des Epiphanius von Salamis und ihr Gebrauch von Jn 4», *Aug.* 22 (1982), 405–425.

*Ἑρμηνευτικά*

PG 43, 237–294. Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν.

P. DE LAGARDE, *Symmikta 2*, Göttingen 1880, 149–216.– *Veteris Testamenti ab Origene recensiti fragmenta apud Syros servata quinque*, Göttingen 1880, συριακὴ μετάφρασις.

J. E. DEAN, *Epiphanius' treatise on Weights and Measures*, Chicago 1935, συριακὴ μετάφρασις

ΗΛ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, «Τὸ περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν ἔργον τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος», *Θεολογία* 43 (1972), 309–339. 44 (1973), 157–210, καὶ ἀνάτυπον.

PG 43, 292–304, Περὶ τῶν δώδεκα λίθων ἑλλ.– PG 43, 321–366, τὸ αὐτὸ λατινιστί.

O. GÜNTHER, Corpus Scr. Eccl. Lat. 35, 743–773.

P. R. BLAKE, H. DE VIS, *Epiphanius de Gemmis*, London 1934, 1–96.

PG 43, 393–413. 415–528, Περὶ τῶν προφητῶν.

H. GELZER, *Abhandlungen Beyer. Ak.*, Philos. Philol. Kl. 21 (1901), 531–549.

F. N. FINK, *Des Epiphanius von Zypern 'Ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν*, armenisch und griechisch, Marburg 1902.

A. MORCELLI, *Memorie di religione, di morale e di letteratura* 13, Modena 1828, 265ἑἑ.

M. MEES, «Textverständnis und Varianten in Kap. 5 des Johannes Evangeliums bei Epiphanius von Salamis», *Lateranum* 46 (1980), 250–280.– «Textformen und Interpretation von Jn 6 bei Epiphanius», *Aug.* 21 (1981), 339–364.

T. SCHERMANN, *Prophetarum Vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini, Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicatae*, Leipzig 1907.

G. MERCATI, *Opere minori I*, Studi e Testi 76, Città del Vaticano, 1937, 20–92.

*Λοιπὰ ἔργα*

PG 43, 379–392, Ἐπιστολαί. Καὶ ἐπιστολαὶ 51 καὶ 91 συλλογῆς Ἱερωνύμου.

I. HILBERG, Ἐπιστολαί, Corpus S. E. Lat. 54, 395–412. Corpus S. E. Lat. 55, 145–146.

K. HOLL, «Eine Bruchstück aus einem bisher unbekannten Brief des Epiphanius», *Festgabe A. Jülicher*, Tübingen 1927, 159–189 ( = K. HOLL, Gesammelte Aufsätze II, Tübingen 1928, 204–224).

J. LEBON, «Sur quelques fragments de lettres attribuées à Saint Épiphane de Salamine», *Miscellanea G. Mercati I*, Studi e Testi, Città del Vaticano 1946, 145–174.

Σεβήρου Ἀντιοχείας, Corpus S. E. Lat. 102 (1933), 235 ἑἑ.

PG 43, 428–508, Ὁμιλίαι.

F. C. CONYBEARE, «The Gospel commentary of Epiphanius», *Zeit. Neut Wiss.* 7 (1906), 318–332. 8 (1907), 221–225.

E. A. W. BUDGE, *Miscellaneous Coptic Texts*, London 1915, 120–146, 699–724.

P. NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Paris 1953, 151–159.

C. MARTIN, «Fragments en onciale d' homélies grecques sur la Vierge attribuées à Épiphane de Chypre et à Hesychius de Jérusalem», *Rev. Hist. Ecclés.* 31 (1935), 356–359.

A. VAILLANT, «L' homélie d' Épiphane sur l' ensevelissement du Christ», *Radovi Staroslavenskog Instituto* 3 (Zagreb, 1958), 5–100.

D. IVANOVA-MIRCEVA, Z. IKONOMOVA, *Homilijata na Epifanij za slizaneto v ada*, παλαιοβουλγαρ. μετάφρασις ὁμιλίας εἰς ᾅδου κάθοδον, Sofia 1975.

B. M. WEISCHER, *Traktate des Epiphanius von Zypern und des Proklos von Kyzikos*, Wiesbaden 1979.

S. EURINGER, «Die äthiopische Anaphora des heiligen Epiphanius, Bishofs der Insel Cypern, *Oriens Christianus*, τρίτη σειρὰ 1 (1926), 98–142.

I. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, «Ἡ εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου», *Θεολογικὸν Συμπόσιον χαριστήριον Π. Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 215–244.

PG 43, 517–534.

F. LAUCHERT, *Geschichte des Physiologus*, Strassburg 1889, 229–279.

F. SBORDONE, *Physiologus*, Milano, 1936.

F. WILHELM, *Physiologus, Dicta Chrysostomi*, Münchener Texte 8, München 1916, λατινικὴ μετάφρασις.

F. J. CARMODY, *Physiologus Latinus*, University of California 1941..

J. P. N. LAND, *Anecdota Syriaca IV* (ἀραβ. μετ.), Leiden 1875, 115–176.

N. MARR, Ἔκδοσις ἀρχαίας γεωργιανῆς μεταφράσεως, 1904.

A. VAN LANTSCHOOT, «A propos du Physiologus», *Bull. of Byz. Institute* 2 (1950), 339–363, μετὰ γαλλικῆς μετ.– «Fragments syriaques de Physiologus», *Muséon* 72 (1959), 37–51.

C. O. ZURETTI, «Per la critica del Physiologus greco», *Studi Ital. Filol. Class.* 5 (1897), 113–219.– Ancora per la critica del Physiologus greco», *Byz. Zeit.* (1900), 170–188.

J. STRZYGOWSKI, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus*, Leipzig 1899.– «Der illustrierte Physiologus in Smyrna», *Byz. Zeit.* (1901), 218–222.

M. GOLDSTAUB, «Der Physiologus und seine Weiterbildung besonders in der lateinischen und byzantinischen Literatur», *Philologus Suppl.-Band*, Leipzig 1930.

M. WELLMANN, «Der Physiologus, Eine religionsgeschichtlich-naturwissenschaftliche Untersuchung, *Philologus Suppl. -Band*, Leipzig 1930.

F. LAUCHERT, «Zur Eingliederung des Physiologus in die altchristliche Literatur», *Theol. Rev.* 30 (1931), 405–417.

F. J. CARMODY, «De bestiis et aliis rebus and the Latin Physiologus», *Speculum* (1938), 153–159.– *Quotations in the latin Physiologus from Latin Bibles earlier than the Vulgate*, Berkeley and Los Angeles 1944.

B. E. PERRY, «Physiologus», *Pauly Wissowa Kroll* 20 (1940), 1074–1129.

F. SBORDONE, «La tradizione manoscritta del Physiologus Latino», *Athenaeum* (1949), 240–280.

E. PETERSON, «Die Spiritualität des griechischen Physiologus», *Byz. Zeit.* 47 (1954), 60–72.

H. MENHARDT, *Der Millstatter Physiologus und seine Verwandten*, Klagenfurt 1956.

D. KAÏMAKIS, *Der Physiologus nach der ersten Redaktion*, Meisenheim 1974.

*Λοιποὶ Κύπριοι*

M. A. GIACOMELLI, Roma 1772, Εἰς τὸ Ἆσμα τοῦ Φίλωνος = PG 40, 9–154.

P. F. FOGGINI, Τὸ αὐτὸ λατινιστὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπιφανίου.

ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας 1, 393–399, ἐπιστολὴ ἀσκητικῶν τάσεων (= Μεγάλου Βασιλείου ἐπιστολὴ 12, PG 32, 347–360, ἡ ὁποία κατά τινας ἀνήκει εἰς τὸν Νεῖλον).

ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Φίλων ἐπίσκοπος Καρπασίας», *Ἐκκλ. Φάρος* 12 (1912), 362–365.

FABRICIUS – HARLES, Bibliotheca Gr. 10, 479, ἀποσπάσματα.

W. RIEDEL, *Die Auslegung des Hohenliedes in der jüdischen Gemeinde und der griechischen Kirche*, Leipzig 1898, 76 ἑξ.

L. WELSERSHEIMB, «Das Kirchenbild der griechischen Väterkommentare zum Hohen Lied», *Zeit. Kath. Theol.* 70 (1948), 436–440.

A. CERESA – GASTALDO, «A proposito dell' edizione di antiche versioni latine di testi patristici greci», *Vet. Christ.* 10 (1973), 47–50.– «L' esegesi biblica nel commento al Cantico dei Cantici di Filone di Carpasia», *Forma Futuri in onore M. Pellegrino*, Torino 1975, 79–90.– «Philon de Carpasia», *Dict. Spirit.* 78–79 (1984), 1374–1377.

A. CERESA – GASTALDO, *Philonis Carpasii. Commentarium in Canticum Canticorum, ex antiqua versione latina Epiphanii Scholastici*, Torino 1979.

S. SAGOT, «Une récente édition du Commentaire sur le Cantique des Cantiques de Philon de Carpasia», *Vig. Christ.* 35 (1981), 358-376.

# ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΣΤΑΙ ΚΑΙ ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ

## Α΄ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ

### ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΙΣ

Ἦτο υἱὸς τοῦ γραμματικοῦ Ἀπολιναρίου, ὁ ὁποῖος κατήγετο μὲν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐδίδασκε δὲ εἰς τὴν Βηρυτὸν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Λαοδίκειαν τῆς Συρίας, ὅπου ἐγκατεστάθη μονίμως καὶ ἐνυμφεύθη. Ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὁ πατὴρ ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος καὶ συνέγραψε «γραμματικὴν χριστιανικῷ τύπῳ»[1], τῆς ὁποίας οἱ κανόνες διεσαφοῦντο διὰ φράσεων ἐκ χριστιανικῶν κειμένων. Ἀλλ' αὐτὰ συνέβησαν ἀργότερον.

Ὁ υἱὸς Ἀπολινάριος ἐγεννήθη εἰς τὴν Λαοδίκειαν περὶ τὸ 312. Πατὴρ καὶ υἱὸς παρηκολούθουν διαλέξεις καὶ συζητήσεις τοῦ ἐθνικοῦ σοφιστοῦ Ἐπιφανίου[2], μὲ τὸν ὁποῖον συνεδέθησαν φιλικῶς, πρὸς μεγάλην δυσαρέσκειαν τοῦ ἐπισκόπου Λαοδικείας Θεοδότου. Ὅταν κάποτε ὁ Ἐπιφάνιος ἐτέλει εἰς τὴν σχολήν του ὕμνον πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου καὶ κατὰ τὴν συνήθειαν παρήγγειλε «τοὺς ἀμυήτους καὶ βεβήλους ἐξιέναι θύραζε», οὔτε ὁ πατὴρ οὔτε ὁ υἱὸς Ἀπολινάριος ἀπεχώρησαν. Διὰ τοῦτο ὁ ἐπίσκοπος τοὺς ἀπέβαλε τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη τὸ βραδύτερον τὸ 335, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον κατέλαβε τὴν ἕδραν Λαοδικείας ὁ διάσημος Γεώργιος. Ὁ Σωζομενὸς μαρτυρεῖ ὅτι ἀμφότεροι κατόπιν εἰλικρινοῦς μετανοίας ἔγιναν πάλιν δεκτοὶ εἰς κοινωνίαν[3] καὶ ἴσως τότε ἐχειροτονήθησαν ὁ μὲν πατὴρ εἰς πρεσβύτερον, ὁ δὲ υἱὸς εἰς ἀναγνώστην.

Μετὰ τὸ πέρας λαμπρῶν σπουδῶν ἀνεδείχθη καὶ ὁ υἱὸς εἰς ἔγκριτον διδάσκαλον τῆς ρητορικῆς εἰς τὴν γενέτειράν του. Ἡ προσήλωσίς του εἰς τὸ δόγμα τῆς Νικαίας καὶ ἡ ἀφοσίωσίς του εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον ὡδήγησαν εἰς νέον ἀφορισμόν του, ἀπὸ τὸν νέον ἐπίσκοπον ἡμιαρειανὸν Γεώργιον (342), ὁπότε πιθανῶς ἐξωρίσθη, δεδομένου ὅτι ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου ὁμιλεῖ περί τινος ἐξορίας του. Ἦτο

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,16.
2. Περὶ τοῦ ὁποίου βλ. ΕΥΝΑΠΙΟΥ, *Βίοι Σοφιστῶν* 9,1,3–10,3,12.
3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,25

πάντως μεταξὺ τῶν φιλικῶς ὑποδεχθέντων τὸν Ἀθανάσιον, ὅτε οὗτος, ἐπιστρέφων ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐξορίαν του, διήρχετο τὰς χώρας τῆς πρόσω Ἀσίας καὶ Συρίας (346).

Ἡ περίοδος τῆς ἐνεργοῦ, καὶ μάλιστα πολυπλεύρου, συμμετοχῆς του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἀρχίζει διὰ τῆς ἀναδείξεώς του εἰς ἐπίσκοπον τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος Λαοδικείας τὸ 361, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίου, καθ' ὃν χρόνον τῶν Ἀρειανῶν ἐπίσκοπος ἀνεδεικνύετο ὁ Πελάγιος. Ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὀρθοδόξους καὶ ἀπὸ τὴν Ρώμην κατόπιν συστάσεως παρὰ τοῦ Ἀθανασίου, ὅπως διαβεβαιώνει ὁ ἀπολιναριστὴς ἱστορικὸς Τιμόθεος[4]. Τὸ σοβαρώτερον καὶ πλέον ἐπεῖγον ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀντεμετώπισεν εὐθὺς ἀμέσως, ἦτο ἡ ἀντιχριστιανικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ. Ἐπέδειξεν ἀπέναντί του ἄκαμπτον θάρρος καὶ διὰ συγγραμμάτων ἀνεσκεύασε τὰς δοξασίας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ παλαιοτέρου ἐθνικοῦ φιλοσόφου Πορφυρίου ἀπὸ τοῦ ὁποίου τὰς ἀρχὰς ἐνεπνέετο ὁ αὐτοκράτωρ.

Κυρίως ὅμως κατ' ἄλλον τρόπον ἀπεκρίθη εἰς τὴν πρόκλησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ. Πράγματι ὁ αὐτοκράτωρ διὰ τοῦ περιφήμου διατάγματός του ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς διδασκάλους νὰ παραδίδουν μαθήματα φιλολογίας, ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας, διότι ἐθεώρει τερατῶδες τὸ νὰ διδάσκουν οὗτοι πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπίστευον· τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἔπρεπε νὰ ἑρμηνεύωνται ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι δὲν τὰ προσεγγίζουν μόνον ὡς λογοτεχνήματα ἀλλὰ καὶ ὡς πηγὰς θρησκευτικῶν ἀληθειῶν[5]. Οἱ δύο Ἀπολινάριοι, διδάσκαλοι ἐπιφανεῖς καὶ συγγραφεῖς δόκιμοι καὶ οἱ δύο, ἀντέδρασαν κατὰ τρόπον ἐντελῶς πρωτότυπον καὶ ἐξόχως γόνιμον. Ὁ πατήρ, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, συνέταξε γραμματικήν, ἔχουσαν βιβλικὴν τὴν ὕλην τῶν παραδειγμάτων, ὁ δὲ υἱὸς ἀπέδωσεν ἀκόμη πλουσιώτερα, ὁδηγηθεὶς ἐκ τῆς ἐπιθυμίας νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νέους ὅ,τι ἐστεροῦντο ἐκ τοῦ διατάγματος· ἔπη, ᾠδάς, διαλόγους, τραγῳδίας καὶ κωμῳδίας, μὲ θέματα βιβλικῆς προελεύσεως. Συνεκρότησε σχολήν, ἡ ὁποία ἐπεδόθη εἰς τὸ ἔργον τοῦτο.

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀπολιναρίου, ἂν καὶ καρποφόρον καὶ ἐντυπωσιακόν, οὐδέποτε, καθὼς φαίνεται, εἰσήχθη εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκπαίδευσιν, καθ' ὅσον μάλιστα τὸ διάταγμα ἐκεῖνο τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀνεκλήθη μετὰ ἓν ἔτος ὑπὸ τοῦ Ἰοβιανοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ οὐδέποτε ἀπέκτησεν ἀναγνωστικὸν κοινόν, πέραν τοῦ ἰδιαιτέρου του κύκλου, συντόμως δὲ ἠφανίσθη, ἀκολουθῆσαν τὴν μοῖραν τῶν ἄλλων συγγραμμάτων του. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολινάριος ἄλλωστε ἐντὸς ὀλίγου ἀπεδόθη εἰς ἄλλου εἶ-

4. ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Περὶ ψευδεπιγράφων Ἀπολιναριστῶν*. PG 86/2. 1976.

5. *Cod. Theod.* 13,35. ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ, Ἐπιστολὴ 61.

δους ἀγῶνας. Στερρὸς ὀπαδὸς τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας ἀνέκαθεν, τὸ ὑπερήσπισε μὲ πεῖσμα ἐναντίον τῶν ἀρνητῶν καὶ διαστρεβλωτῶν του, ὡς ἦσαν ὁ Εὐνόμιος καὶ ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν ὡς προδρόμων τοῦ Ἀρείου θεωρουμένων Ὠριγένους καὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας. Εἰς τὸν ἀντιαρειανικὸν ἀγῶνα προσέφερεν οὗτος συγγράμματα, ὑψηλῆς στάθμης καὶ ἰσάξια πρὸς ὁποιουδήποτε ἄλλου θεολόγου τῆς ἐποχῆς –ἢ καὶ ἀνώτερα–, ἀπολεσθέντα δυστυχῶς μαζὶ μὲ πλῆθος ἄλλων ἔργων του. Τὰ ἔργα αὐτὰ πάντως, καθὼς καὶ ὁ ἐν γένει ἐπιστημονικὸς καὶ θεολογικὸς καταρτισμός του καὶ ὁ ζῆλος του τοῦ ἔδωσαν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν ἀνύψωσαν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Ἀθανασίου, τῶν Καππαδοκῶν καὶ ὅλων τῶν ἡγετῶν τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὅταν αἱ αἱρετικαί του δοξασίαι κατέστησαν φανεραὶ καὶ ἤρχισεν ὁ νέος ἀγών του, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος τὸν ὠνόμασε «ζυγομαχίαν ἀδελφῶν»[6].

Πρωτότυπος ὡς ἦτο εἰς ὅλα, ἀνεζήτησεν ἰδίας μορφὰς διατυπώσεως τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν προσπάθειάν του ταύτην κατέληξεν εἰς ἀνορθόδοξα συμπεράσματα περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου διὰ τῆς προσλήψεως μόνον τῆς ἀνθρωπίνης σαρκὸς καὶ ὄχι ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνοδος τοῦ 362 κατέκρινε τὰς τάσεις αἱ ὁποῖαι ἐνεφάνιζον τὸν Χριστὸν ὡς ἔχοντα ἀνθρώπινον σῶμα ἄνουν καὶ ἄψυχον, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπόφασίν της δὲν ἤχθη ἐξ ἀφορμῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀπολιναρίου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἐντὸς τῶν τάξεων τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας καὶ δὲν εἶχε συνείδησιν ὅτι διαφωνεῖ μετ' αὐτῆς· τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶχεν ἀνακινηθῆ τότε αὐτοτελῶς εἰς τὴν Κόρινθον[7].

Κατὰ τὸ ἔτος 373–374 παρέδωσε σειρὰν διαλέξεων εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου μεταξὺ ἄλλων τὸν ἤκουσε καὶ ὁ Ἱερώνυμος. Τότε πιθανῶς, καὶ μάλιστα ἐν ὄψει τῶν ἀντιλήψεων τῶν Ἀντιοχειανῶν, ἰδίως τοῦ καθηγητοῦ καὶ μετέπειτα ἐπισκόπου Ταρσοῦ Διοδώρου, ἀπέκτησε συνείδησιν τῆς διαφωνίας του μὲ τὰς ἐπισήμους ἀπόψεις. Ἐκόμπαζεν ὅτι διέθετε τὴν φιλίαν τοῦ Ἀθανασίου καὶ τοῦ Σεραπίωνος Θμούεως[8] καὶ ἠλληλογράφει μὲ αὐτούς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Βασίλειος Καισαρείας ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸν ἀρειανίζοντα Εὐστάθιον Σεβαστείας, ὁ ὁποῖος τότε μεταξὺ ἄλλων κατηγόρησε τοῦτον, ὡς συμμεριζόμενον τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀπολιναρίου, συνώδευσε δὲ τὴν κατηγορίαν μὲ τὴν ἀποκάλυψιν ὅτι οἱ δύο ἄνδρες διετήρουν πυκνὴν ἀλληλογραφίαν μεταξύ των. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Εὐστάθιος δὲν ἐγνώριζε κἂν τὰς ἀπόψεις τοῦ αἱρεσιάρχου, διότι τὸ κυκλοφορούμενον ἐπιλήψιμον κείμενον ἐμαρτύρει σαβελλιανικὰς ἀποκλίσεις.

6. *Λόγος* 22,13.
7. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου*.
8. ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 3,40.

Ναζιανζὸν ἡ ὁποία τὸν ἐδικαίωσε, ἐπέζησε δὲ μέχρι τοῦ 390 περίπου. Ὅταν ὁ Ἱερώνυμος ἐκυκλοφόρει τὸ ἔργον του *De viris illustribus*[12], τὸ 393, οὗτος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει.

## ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Ἀπολινάριος ὑπῆρξε συγγραφεὺς μεγάλης ἀξίας, ὑπὸ πολλῶν δὲ θεωρεῖται ὡς ὁ ἱκανώτερος τῶν συγγραφέων τοῦ δ' αἰῶνος, ὁπωσδήποτε δὲ ἦτο ὁ ὀξυνούστερος. Παρὰ τὴν πολυμέρειαν καὶ τὸν πολὺν συγγραφικὸν ὄγκον, κατώρθωνε νὰ διατυπώνῃ τὰς σκέψεις του μὲ μεθοδικότητα, σαφήνειαν καὶ ὀξύτητα. Δυστυχῶς τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων του ἀπωλέσθησαν, διότι λόγῳ τῆς καταδίκης ἀπεφεύγετο ἡ ἀντιγραφή των. Τὸ περίεργον μάλιστα εἶναι ὅτι διεσώθησαν ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ ἔργα του μόνον, τὰ ὁποῖα περιέχουν διατύπωσιν τῶν αἱρετικῶν του δοξασιῶν· ἀλλ' αὐτὸ συνέβη διότι δι' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἔργα του ἔλαβον μέριμναν οἱ ὀπαδοί του νὰ διαδοθοῦν ὑπὸ ξένα, ὀνομαστὰ καὶ σεβαστὰ ὀνόματα.

### *Λογοτεχνικὴ ἐπεξεργασία τῆς Βίβλου*

Τίποτε δὲν ἔμεινεν ἀπὸ τὰ διδακτικὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα, καθὼς ἐλέχθη, συνέταξεν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Σύμφωνα μὲ βεβαίας μαρτυρίας εἶχεν ἐκθέσει τὴν ἱστορίαν τῆς Π. Διαθήκης ἀπὸ τοῦ Μωυσέως μέχρι τοῦ Σαοὺλ μὲ ἡρωϊκὰ ἑξάμετρα εἰς 24 ραψῳδίας, εἶχε διασκευάσει τὰ περιεχόμενα τῆς Κ. Διαθήκης εἰς πλατωνικοῦ ὕφους καὶ πλατωνικῆς μορφῆς διαλόγους, εἶχε συντάξει πινδαρικὰς ᾠδάς, εὐριπιδείους τραγῳδίας καὶ μενανδρείους κωμῳδίας μὲ θέματα βιβλικά.

> «Ἡνίκα δὴ Ἀπολινάριος οὗτος εἰς καιρὸν τῇ πολυμαθείᾳ καὶ τῇ φύσει χρησάμενος ἀντὶ μὲν τῆς Ὁμήρου ποιήσεως ἐν ἔπεσιν ἡρῴοις τὴν Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν συνεγράψατο μέχρι τῆς τοῦ Σαοὺλ βασιλείας καὶ εἰς εἰκοσιτέσσαρα μέρη τὴν πᾶσαν πραγματείαν διεῖλεν, ἑκάστῳ τόμῳ προσηγορίαν θέμενος ὁμώνυμον τοῖς παρ' Ἕλλησι στοιχείοις κατὰ τὸν τούτων ἀριθμὸν καὶ τὴν τάξιν. Ἐπραγματεύσατο δὲ καὶ τοῖς τοῦ Μενάνδρου δράμασιν εἰκασμένας κωμῳδίας· καὶ τὴν Εὐριπίδου τραγῳδίαν καὶ τὴν *Πινδάρου λύραν ἐμιμήσατο*, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν ἐκ τῶν θείων Γραφῶν τὰς ὑποθέσεις λαβὼν τῶν

12. Βλ. κ. 104

τὰς ὁποίας οὔτε ὁ Βασίλειος παρουσίαζεν οὔτε ὁ Ἀπολινάριος συνεμερίζετο[9]. Ἀπὸ τὴν διατηρηθεῖσαν ἀλληλογραφίαν τοῦ πρώτου συνάγεται ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του ἰσχυρίζοντο ὅτι κατέχουν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν αἱρεσιάρχην καὶ ὅτι τὸ κείμενον αὐτῆς παρέθετον εἰς ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν των εὐρύτατα κυκλοφρουμένην. Ὁ Βασίλειος ἀπήντησεν ὅτι τὸν Ἀπολινάριον ἐγνώριζεν ὡς ἔντιμον ἄνδρα, ὅτι ὅμως δὲν εἶχε λάβει ποτὲ καιρὸν νὰ ἐγκύψη εἰς τὰ συγγράμματά του, ὥστε ν' ἀντιληφθῇ κατὰ πόσον αἱ δοξασίαι του ἦσαν ὀρθόδοξοι ἢ αἱρετικαί, ἄν καὶ ὑπωπτεύετο ὅτι ἦσαν κάπως ρευσταί. Ὡς πρὸς τὴν ἀλληλογραφίαν, διερωτᾶται ἂν τὸ δῆθεν εἰς χεῖρας των εὑρισκόμενον γράμμα του εἶναι γραμμένον μὲ τὴν χεῖρα του ἢ πλαστόν. Ἂν εἶναι γνήσιον, θὰ ἐγράφη πρὸ εἰκοσαετίας, δηλαδὴ μεταξὺ 355 καὶ 358, καὶ δὲν σημαίνει ὅτι συνεφώνει μὲ τὰς ἀφανεῖς τότε ἀπόψεις τοῦ αἱρεσιάρχου. Ἦσαν ἀκόμη λαϊκοὶ καὶ οἱ δύο, ὡς βεβαιώνει ὁ Βασίλειος.

Ἀπὸ τὴν ἀφορμὴν αὐτὴν πάντως ὁ Βασίλειος ἐμελέτησε τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ διεπίστωσεν ὅτι οὗτος, πλὴν τῆς πλάνης του εἰς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα, ἐπλανᾶτο καὶ ὡς πρὸς τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀποδεχόμενος χιλιαστικὰς ἀντιλήψεις, καὶ ὅτι ἐπὶ πλέον εἶχε δημιουργήσει ἐκκλησιαστικὴν παρασυναγωγήν. Διὰ τοῦτο ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Δυτικοὺς ἐπισκόπους τὴν καταδίκην του[10].

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἀπολινάριος ἐσυστηματοποίησε τὸ ἔργον διαδόσεως τῶν δοξασιῶν του, ἀνύψωσε τὸν Βιτάλιον εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀντιοχείας, μὲ ἐπιδίωξιν νὰ παραμερισθοῦν τόσον ὁ Μελέτιος τῶν ἀνατολικῶν ὀρθοδόξων ὅσον καὶ ὁ Παυλῖνος τῶν δυτικῶν ὀρθοδόξων, προέβη εἰς πολλὰς ἄλλας ἀντικανονικὰς χειροτονίας, ἤρχισε δυσφήμησιν τῶν ἀντιπάλων του καὶ συνέταξε μέγα πλῆθος θεολογικῶν πραγματειῶν.

Ὁ πάπας Δάμασος, παρασυρόμενος κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ὁμολογίαν τοῦ Βιταλίου, εἶχεν ἀναγνωρίσει τὸ φρόνημά του ὡς ὀρθόδοξον. Βεβαίως μετέπειτα διεφωτίσθη ἐπαρκῶς ὑπὸ τοῦ Βασιλείου, ὑπῆρχε δὲ παλαιότερα ἡ γνώμη ὅτι εἰς σύνοδον τῆς Ρώμης τὸ 377 ἢ 379 κατεδίκασε τὸν Ἀπολινάριον· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Διὰ πρώτην φορὰν κατεδικάσθη οὗτος ἀπὸ τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας, τοῦ 379[11], ὅπου ἐκυριάρχει ἡ προσωπικότης τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλείου Γρηγορίου Νύσσης, ἔπειτα δὲ καὶ ἀπὸ τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον (381). Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Δύσιν κατεδικάσθη μόλις τὸ 382.

Παρὰ τὴν καταδίκην του ὅμως οὗτος παρέμεινεν ἀδιατάρακτος εἰς τὴν ἕδραν του, τὸ 382 κατώρθωσε νὰ συγκροτήσῃ σύνοδον εἰς τὴν

9. *Ἐπιστολὴ* 244,3.
10. *Ἐπιστολαὶ* 242, 243.
11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον* στ. 609–619.

> ἐγκυκλίων καλουμένων μαθημάτων ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπενόησεν ἰσαρίθμους καὶ ἰσοδυνάμους πραγματείας, ἤθει τε καὶ φράσει καὶ χαρακτῆρι καὶ οἰκονομίᾳ ὁμοίᾳ τοῖς παρ' Ἕλλησιν ἐν τούτοις εὐδοκιμήσασιν. Ὥστε, εἰ μὴ τὴν ἀρχαιότητα ἐτίμων οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ συνήθη φίλα ἐνόμιζον, ἐπίσης, οἶμαι, τοῖς παλαιοῖς τὴν Ἀπολιναρίου σπουδὴν ἐπῄνουν καὶ ἐδιδάσκοντο ταύτην, πλέον αὐτοῦ τὴν εὐφυΐαν θαυμάζοντες, ὅσῳ γε τῶν μὲν ἀρχαίων ἕκαστος περὶ ἓν μόνον ἐσπούδασεν, ὁ δέ, τὰ πάντα ἐπιτηδεύσας, ἐν κατεπειγούσῃ χρείᾳ τὴν ἑκάστου ἀρετὴν ἀπεμάξατο»[13].

Παρόμοιον ἔργον περιωρισμένης ἐκτάσεως εἶχον ἐπιχειρήσει παλαιότερα Ἰουδαῖοι τῆς Ἀλεξανδρείας διὰ σκοποὺς ἐπίσης ἀπολογητικοὺς καὶ ἐκπαιδευτικούς. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν Δύσιν εἶχον ἤδη ἐμφανισθῆ μερικαὶ προσπάθειαι ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους, ὡς εἶναι τοῦ Ἰουβέγκου περὶ τὸ 330, παραφράσαντος τὰ εὐαγγέλια εἰς ἑξάμετρα, καὶ τῆς Πρόβας περὶ τὸ 360 ἀποδωσάσης τὴν βιβλικὴν ἱστορίαν εἰς ἑξάμετρα ὡσαύτως, ἀλλ' αὗται ἦσαν ἀσήμαντοι, ἔναντι τῆς τοῦ Ἀπολιναρίου. Εἷς ἐκ τῶν λόγων διὰ τοὺς ὁποίους οἱ καρποὶ αὐτῆς τῆς προσπαθείας δὲν ἐπεβλήθησαν εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν εἶναι ἡ καταδίκη τούτου, ἡ ὁποία προεκάλεσε τὴν πλήρη ἀποβολήν των. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλος, σοβαρώτερος ἴσως, λόγος διὰ τοῦτο· ὅτι αὕτη ἀνέτρεπε τὴν δομὴν τῆς χριστιανικῆς παιδείας, ἡ ὁποία εἶχεν ὁρισθῆ ἀπὸ δύο καὶ πλέον αἰώνων ἤδη. Βάθρον τῆς μορφώσεως τῶν Χριστιανῶν ἦτο ἡ ἐγκύκλιος μάθησις καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ἐπὶ τῆς ὁποίας ᾠκοδόμει ἔπειτα ἡ χριστιανικὴ πίστις τὸ δόγμα καὶ τὸ ἦθος της. Ὁ Ἀπολινάριος ὅμως μετέτρεπε καὶ αὐτὴν τὴν προπαίδειαν εἰς βιβλικήν.

Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὡρισμένα δείγματα παρομοίας προσπαθείας ὡς πρὸς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου.

*Ἀπολογητικὰ ἔργα*

Ὁ Σωζομενὸς[14] τοῦ ἀποδίδει ἔργον *Ὑπὲρ ἀληθείας* ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Ἰουλιανὸν καὶ ἐπιδιῶκον ν' ἀποδείξῃ πόσον ἀπεῖχον ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν οἱ διδάσκαλοι τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ παλαιὸς ὁμώνυμος ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως Ἀπολινάριος εἶχε γράψει ἔργον ὁμότιτλον «Ὑπὲρ ἀληθείας» καὶ ὑπάρχουν μερικοὶ οἱ ὁποῖοι νομίζουν ὅτι ἐκ συγχύσεως ἀπεδόθη τοιοῦτον ἔργον καὶ εἰς τὸν παρόντα Ἀπολινάριον.

13. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,18. Τὰ περὶ πλατωνικῶν διαλόγων λέγει ὁ Σ..ΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3

14. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5

Τὸ βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι συνέγραψεν ἓν ἄλλο μνημειῶδες ἔργον *Κατὰ Πορφυρίου*, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὴν μεγαλυτέραν αὐθεντίαν διὰ τὸν Ἰουλιανόν. Ὁ Ἱερώνυμος τὸ ἐθεώρει ὡς ἓν τῶν καλυτέρων ἔργων του[15], τὸ μνημονεύει ἐπανειλημμένως καὶ παραθέτει ἐκτενὲς χωρίον του ἀπὸ τὸ βιβλίον 26, τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύετο περὶ τῆς κριτικῆς τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ[16]. Ὁ Φιλοστόργιος διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τούτου ἦτο τοιαύτη, ὥστε προεκάλεσε τὴν ἔκλειψιν τῶν παλαιοτέρων συγγραμμάτων τῶν Μεθοδίου Ὀλύμπου καὶ Εὐσεβίου Καισαρείας κατὰ τοῦ Πορφυρίου[17].

*Ἑρμηνευτικὰ ἔργα*

Ὁ Ἀπολινάριος ὑπῆρξεν εἷς τῶν μεγαλυτέρων ἑρμηνευτῶν τοῦ δ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς «innumerabilia volumina», ἀναριθμήτους τόμους. Ὁ Ἱερώνυμος ἦτο ἄριστα κατατοπισμένος ἐπὶ τοῦ θέματος, διότι κατὰ τὴν παραμονήν του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 374 τὸν εἶχε παρακολουθησει ἑρμηνεύοντα τὰς Γραφὰς μὲ ἰδιαιτέραν ἱκανοποίησιν[18]. Σημειώνει ὅτι παρέτρεχε τὰ πλεῖστα καὶ ἡρμήνευεν ὡρισμένα μόνον σημεῖα, ὥστε αἱ ἑρμηνεῖαι του νὰ εἶναι σχεδὸν πίνακες περιεχομένων καὶ ὄχι ὑπομνήματα, «ut non tam commentarios quam indices capitulorum nos legere credamus»[19]. Ἦτο καλῶς προητοιμασμένος εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, διότι ἐγνώριζε καὶ τὴν ἑβραϊκήν[20], ἂν καὶ κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Ἱερωνύμου δὲν ἠκολούθει οὔτε τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον οὔτε τοὺς Ἑβδομήκοντα, ἀλλ' ἀνεζήτει τὸ νόημα χρησιμοποιῶν ἐναλλὰξ ὅλας τὰς μεταφράσεις. Δὲν ἦτο οὔτε ἀλληγοριστὴς οὔτε ἱστορικοφιλολογικὸς ἑρμηνευτής· ἐπεδίωκε βασικῶς τὸ ἠθικὸν νόημα καὶ ὅταν ἐχρειάζετο ἐχρησιμοποίει τὴν τυπολογίαν, ἂν καὶ συνήθως προετίμα αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον, διὸ καὶ χρησιμοποιεῖται εὐχαρίστως ἀπὸ τὸν Θεοδώρητον. Ἀπὸ πολλοὺς ἐθεωρεῖτο ἰουδαιόφρων ὡς ἑρμηνευτής, διὸ καὶ μαζὶ μὲ τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας, ἀπερρίπτετο ἀπὸ αὐτούς[21].

Ὅλα τὰ ἑρμηνευτικά του ἔργα, γνωστὰ ἀπὸ τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας ἢ ἄγνωστα, ἔχουν χαθῆ, μόνον δὲ παραθέματα εἰς ἑρμηνευτικὰς σειρὰς σῴζονται. Τὰ παραθέματα ὅμως αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν σημαντικὸν μέρος τῆς ἑρμηνευτικῆς του παραγωγῆς, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπομνηματισίς του ἦτο βασικῶς σύντομος καὶ ἐπίτομος.

Ἀπὸ τὰ ὑπομνήματά του εἰς βιβλία τῆς Π. Διαθήκης μαρτυροῦνται τουλάχιστον ἑπτὰ εἰς τὰς πηγάς. Πρῶτον εἶναι τὸ ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμούς[22] τοῦ ὁποίου πολυάριθμα λήμματα σῴζονται εἰς τὴν Παλαι-

15. *De vir. ill.* 104.
16. *In Daniel* prol., *In Matthaeum* 4. *In Isaian* 11, prol., ὅπου καὶ τὸ παράθεμα. VINCENTII LIRINI, *Commonit.* 11.
17. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8,14.
18. *De viris ill* 104.
19. *In Isaiam* prol.
20. *Σούδα Λεξικὸν* κατὰ Φιλοστόργιον.
21. Σχόλιον εἰς Σειρὰν Νικήτα Ἡρακλείας εἰς ψαλμὸν 118, Coisl. 190 σ. 259.
22. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Ἐπιστ.* 112, 20.

στινιακὴν Σειράν, 35 τουλάχιστον[23], καὶ εἰς τὴν Μονοφυσιτικὴν Σειράν. Ἔπειτα ἔρχεται ὁ Ἐκκλησιαστής, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἑρμηνευτὴς ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τοῦ Συμμάχου[24] Ἀπὸ τοὺς προφήτας μνημονεύονται ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἠσαΐαν[25], εἰς τὸν Ὠσηὲ δύο, ἕνα παλαιὸν σύντομον καὶ ἓν νεώτερον καὶ ἐκτενέστερον, ἂν καὶ καθ' ἑαυτὸ βραχὺ καὶ αὐτὸ ἐπίσης[26], καὶ εἰς τὸν Μαλαχίαν[27]. Εἰς τὸ ἴδιον χωρίον, ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ Ὠσηέ, ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρει ὑπομνήματα μικρὰ καὶ εἰς ἄλλους προφήτας· «Et in alios prophetas commentariolas». Δὲν λέγει εἰς ποίους οὔτε εἰς πόσους ἀκριβῶς, ἀλλ' ὁπωσδήποτε θὰ ἦσαν τουλάχιστον δύο, πιθανῶς ὅμως περισσότεροι. Εἰς σειρὰς σώζονται λήμματα ἀπὸ ἑρμηνείας τοῦ Ἀπολιναρίου εἰς τὴν Ὀκτάτευχον, τὸ Ἆσμα, τὰς Παροιμίας, τὸν Ἰώβ, τὸν Ἱερεμίαν, τὸν Ἰεζεκιήλ, τὸν Δανιήλ. Πρὶν ἐκδοθοῦν ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ἂν τὰ σχετικὰ σχόλια προέρχονται ἀπὸ ὑπομνήματα ἢ ἀπὸ ἄλλα ἔργα του.

Ἀπὸ τὰς ἑρμηνείας εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου ὑπομνήματα εἰς τὸν Ματθαῖον[28], εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους[29], εἰς τὴν Πρὸς Γαλάτας[30], εἰς τὴν Πρὸς Ἐφεσίους[31], ἐνῶ ἀπαντῶνται λείψανα σχολίων καὶ εἰς τὸν Ἰωάννην, τὸν Λουκᾶν, τὴν Πρὸς Ρωμαίους καὶ τὴν Πρὸς Ἑβραίους.

Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀπολινάριον μετάφρασιν τῶν ψαλμῶν εἰς ἡρωϊκὰ ἑξάμετρα[32], ἡ ὁποία μάλιστα καὶ σώζεται[33]. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος ὁμιλεῖ περὶ νέου ψαλτηρίου, χρησιμοποιουμένου ἀπὸ τὴν αἵρεσιν, ὡς νέας διαθήκης δι' αὐτήν[34], εἰς τὸ ὁποῖον ὁ πεντηκοστὸς ψαλμός, «ἐλέησόν με», ἤρχιζε μὲ τὰς λέξεις «ἵλαος εἴης». Τὸ σωζόμενον κείμενον ἔχει χάσει τὴν ἰδιομορφίαν τῶν ψαλμῶν καὶ εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον ὁμηρικόν. Γενικῶς σήμερα θεωρεῖται ὅτι δὲν εἶναι οὔτε τοῦ Ἀπολιναρίου υἱοῦ οὔτε τοῦ πατρός του, ἀλλὰ αἰγυπτίου συγγραφέως, ὁ ὁποῖος τὸ ἀφιέρωσεν εἰς τὸν προστάτην του ἱερέα Μαρκιανὸν περὶ τὸ 460. Ἡ παράφρασις τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου εἰς ὁμηρικὰ ἑξάμετρα φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νόννου, ὁ δὲ Dräseke κακῶς τὴν ἀπέδωσεν εἰς τὸν Ἀπολινάριον.

## *Ἀντιρρητικὰ ἔργα*

Ὅλα τὰ ἀντιαιρετικὰ ἔργα τοῦ Ἀπολιναρίου ἔχουν ἐπίσης χαθῆ, πλὴν μικρῶν ἀποσπασμάτων. Ἦσαν δὲ ταῦτα: *Κατὰ Ὠριγένους*[35], ἀπὸ τὸ ὁποῖον *δὲν διεσώθη τίποτε· Κατὰ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας*, τοῦ ὁποίου ἀπέρριπτε τὴν πνευματοκρατίαν[36]· *Κατὰ Μαρκέλλου*, ἀπὸ τὸ

23. Βλ. M. Harl, *La Chaîne Palest. sur le Ps. 118*, S Chrét. 189 καὶ 190.
24. Ιερωνυμου. *In Ecclesiasten* 5,13 ἑ. 12,5 καὶ ἐν παράθεμα.
25. Ιερωνυμου. *In Isaiam*. prol.
26. Ιερωνυμου. *In Osea*. prol.
27. Ιερωνυμου, *In Malachiam*. prol.
28. *In Matthaeum*. prol.
29. *Ἐπιστολὴ* 49.3.
30. *In Galatas*, πρόλ.
31. *In Ephesios* prol., *Contra Rufinum* 1,21.
32. *Ἱστορίαι* 13.12.
33. PG 33, 1313–1537. A. Ludwich, Leipzig 1912.
34. *Ἐπιστολὴ* 101,17.
35. Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας παρ' Ιερωνυμῳ. *Ἐπιστολὴ* 98,6.– Σωκρατους, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 13.
36. Ιερωνυμου. *In Isaiam* 18, praef. De viris ill. 18.

ὁποῖον δὲν διεσώθη τίποτε, ἐκφράζεται δὲ καὶ ἡ ἄποψις ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ἔργον *Ἀπόδειξις*, τὸ ὁποῖον ἀπευθύνετο ἐπίσης πρὸς τὸν Μάρκελλον[37]· *Κατ᾽ Εὐνομίου*, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐπίσης δὲν σώζεται τίποτε[38]· *Κατὰ Διοδώρου*, ὅπως φέρονται μία πραγματεία καὶ ἓν σύγγραμμα δίτομον τουλάχιστον, τῶν ὁποίων σώζονται ἀρκετὰ ἀποσπάσματα[38α]· *Κατὰ Φλαβιανοῦ*[38β], *ἴσως δὲ ἐπίσης Κατὰ Πέτρου* Ἀλεξανδρείας, συνταχθὲν ὅταν εἶχε πλέον καταδικασθῆ ἐπισήμως διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ σύνοδον[39].

## *Ἐπιστολαί*

Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀπολιναρίου εἶναι συνδεδεμέναι μὲ τὴν προσπάθειαν διαδόσεως τῶν δοξασιῶν του. Πρῶται ἔρχονται αἱ ἐντεταγμέναι εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Μ. Βασιλείου. Αἱ ὑπ᾽ ἀριθμὸν 361, 362, 363, 364 ἐπιστολαὶ τῆς συλλογῆς τοῦ τελευταίου ἀποτελοῦν τὴν ἀμφισβητουμένην ἀλληλογραφίαν μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, δύο τεμάχια ἀπὸ ἑκάστην πλευράν. Ὁ Βασίλειος φέρεται νὰ χωλαίνῃ περὶ τὴν πίστιν καὶ ζητεῖ τὴν γνώμην τοῦ Ἀπολιναρίου περὶ οὐσίας καὶ ὁμοουσίου, αὐτὸς δὲ τοῦ λύει τὰς ἀπορίας. Τὸ 375, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ὁ Βασίλειος παρεδέχετο ὅτι πρὸ εἴκοσιν ἐτῶν, ἤτοι τὸ 355 ἢ ὀλίγον μετέπειτα ἂν ὁ ἀριθμὸς ἐκλήφθῇ στρογγυλῶς, εἶχε γράψει ἅπαξ πρὸς τὸν δεύτερον, λαϊκὸς πρὸς λαϊκόν, ἐπὶ θέματος ὄχι θεολογικοῦ[40]. Ἰσχυρίζεται μάλιστα ὅτι οἱ περὶ τὸν Εὐστάθιον παρουσίαζον τὴν ἐπιστολήν του παραποιημένην. Ὁ Εὐστάθιος Σεβαστείας κατηγόρει τὸν Βασίλειον ὅτι διετήρει ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν Ἀπολινάριον[41] καὶ εἰς σχετικὸν λίβελλον παρέθετε κείμενα τοῦ δευτέρου, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὸ ὄνομά του, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι τὰ περιεχόμενά του προέρχονται ἀπὸ τὸν Βασίλειον. Μὲ τὰς τέσσαρας αὐτὰς ἐπιστολὰς συνδέεται καὶ μία πέμπτη, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Sebastiani. Παλαιότεραι προσπάθειαι ν᾽ ἀποδείξουν τὴν γνησιότητα τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῆς ἀπέτυχον, ἐνῷ νεώτεραι[42] εὑρίσκουν καλυτέραν ἀπήχησιν. Ἐν τούτοις ὅμως τόσον ἡ μαρτυρουμένη νοοτροπία ὅσον καὶ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ξένον πρὸς τὸ τοῦ Βασιλείου. Ἂν αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ δὲν εἶναι δημιουργήματα τοῦ κύκλου τοῦ Εὐσταθίου, δυνατὸν νὰ κατεσκευάσθησαν ὑπὸ Ἀπολιναριστῶν βάσει τῆς ὡς ἄνω κατηγορίας τοῦ Εὐσταθίου, διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ κῦρος τοῦ ἀρχηγοῦ των μὲ τὴν μαρτυρίαν ἑνὸς ἀνεγνωρισμένου ὀρθοδόξου ἡγέτου, ζητοῦντος τὴν πνευματικήν του συμβουλήν.

Ἡ ἐπιστολή του πρὸς Αἰγυπτίους ἐξορίστους ἐπισκόπους, ζῶντας εἰς

37. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris ill.* 86
38. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris ill.* *Ἐπιστολὴ* 98.6 (ἀπὸ Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας). ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8.2.

38α. H. LIETZMANN, *Apollinaris* ἀποσπ. 117–146

38β. Αὐτόθι ἀποσπ. 147–148

39. H. LIETZMANN, *Apollinaris* ἀπόσπ. 149.
40. *Ἐπιστολαί* 223,4. 224,1. 226,4. 244,3
41. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 129,1.
42. Τῶν H. de Riedmatten, R. Weijenborg.

τὴν Διοκαισάρειαν ἐπὶ Οὐάλεντος, σώζεται εἰς τὴν συριακήν[43], ὡς ἐπίσης καὶ ἡ πρώτη πρὸς Διονύσιον ἐπιστολή του[44]. Ἀπὸ ἐπιστολάς του πρὸς *Διονύσιον*, *πρὸς κόμητα Τερέντιον*, *πρὸς Σεραπίωνα Θμούεως*, πρὸς μαθητήν του Ἰουλιανὸν σώζονται ἐλάχιστα ἀποσπάσματα.

*Δογματικά*

Εἶναι εὐτύχημα ὅτι τὰ δογματικὰ ἔργα τοῦ Ἀπολιναρίου διεσώθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον, λόγω τοῦ ὅτι ἐτέθησαν ὑπὸ ἀξιοσέβαστα διὰ τοὺς ὀρθοδόθους ὀνόματα ἢ λόγω τῆς κατὰ πόδας ἀναιρέσεώς των ὑπὸ ὀρθοδόξων. Ἡ διαδικασία τῆς ἀλλαξωνυμίας πρέπει νὰ ἤρχισεν ἐνωρὶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἶχε προχωρήσει ἀρκούντως κατὰ τὸ 429, ὅταν ἤρχισεν ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Νεστορίου. Οὕτως ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν ἐπιστολήν του πρὸς τὰς αὐγούστας[45] χρησιμοποιεῖ χωρία ἀπὸ ἔργον τοῦ Ἀθανασίου, διὰ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ὅρος «Θεοτόκος» ἦτο συνήθης εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους πατέρας καὶ ὅτι κατ' αὐτοὺς ὑπάρχει μόνον «μία φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη». Τὸ ἔργον ὅμως εἰς τὸ ὁποῖον ἀπηντᾶτο ἡ φράσις, *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Λόγου*, ὡς ἀπεδείχθη, δὲν ἦτο τοῦ Ἀθανασίου, ἀλλὰ τοῦ Ἀπολιναρίου. Εἰς ἄλλο ἔργον του ὁ Κύριλλος[46] προσῆγε κείμενον τοῦ Ἰουλίου Ρώμης, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν πραγματικότητα ἀνῆκεν ἐπίσης εἰς τὸν Ἀπολινάριον. Περισσότερα χωρία προσήχθησαν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου[47].

*Ἡ διάδοσις τῆς ψευδεπιγραφίας δὲν ἦτο εὐρεῖα τότε ἀκόμη, ἐξ οὗ* καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος ἐγνώριζεν ἔργα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀπολιναρίου, τὰ ὁποῖα καὶ ἀντικρούει, ὁ δὲ Θεοδώρητος Κύρου χρησιμοποιεῖ πέντε ἀπὸ αὐτὰ εἰς τὸν *Ἐρανιστήν* του. Ἡ ἐπέκτασίς των καὶ ἡ ἐπιβολή των ἔγινεν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Μονοφυσίτας.

Τὴν ψευδεπιγραφίαν ἀπεκάλυψε πρῶτος ὁ Λεόντιος Βυζάντιος μὲ μίαν θαυμασίαν κριτικὴν μελέτην του, ἐκδοθεῖσαν τὸ 532[48]. Ὁ Λεόντιος εἶχεν εὕρει ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Σιδῶνος ἓν χειρόγραφον περιέχον ἔργα τοῦ Ἀπολιναρίου[49], ἐνῶ ὁ Κύριλλος Σκυθοπολίτης εὗρεν ἄλλο χειρόγραφον[50]. Εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ἐβοήθησε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀπολιναρισταὶ διετήρουν κείμενα τοῦ διδασκάλου των εἰς ἀνθολόγια καὶ εἶχον καταλόγους συγγραμμάτων του.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου περιῆλθον τρία συγγράμματα τοῦ Ἀπολιναρίου. α) *Ὁμολογία πίστεως* πρὸς Ἰοβιανόν, συμφωνοῦσα πρὸς τὴν πίστιν τῶν 318 πατέρων τῆς Νικαίας, σωζομένη δὲ ἑλληνιστὶ

43. H. Lietzmann, σ. 255-256. Πρὸς τοὺς ἰδίους ἔγραψε καὶ ὁ Βασίλειος, *Ἐπιστολή* 265.
44. H. Lietzmann, σ. 256-257.
45. PG 76, 1212-1219.
46. *Ὑπὲρ τῶν Δώδεκα Κεφαλαίων*, PG 76, 341 ἑ.
47. *Acta Conc. Oecum.* 1,1, 1.41,1-12.
48. *Περὶ ψευδεπιγράφων Ἀπολιναρίου.* Ἀλλὰ τοῦ ἔργου τούτου ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης.
49. *Περὶ ψευδεπιγραφίας*, PG 86,3,1969B.
50. Λεοντίου Ἱεροσολυμίτου, *Κατὰ Μονοφυσιτῶν* PG 86/2, 1865.

καὶ συριστί[51], β) *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Λόγου*, ὑπὸ ἐπιστολικὴν μορφήν[52], μαρτυρούμενον κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω. γ) *Ὅτι εἷς ἐστιν ὁ Χριστός*, ὁμιλία εἰς τὰ Ἐπιφάνεια σωζομένη ἑλληνιστὶ καὶ συριστί[53].

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουλίου Ρώμης περιῆλθον ἄλλα τρία συγγράμματα. α) Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἑνότητος καὶ θεότητος, μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Λεοντίου Ἱεροσολυμίτου, ἑλληνιστὶ καὶ συριστί[54]. β) *Περὶ πίστεως καὶ σαρκώσεως*, σωζόμενον συριστὶ καὶ μαρτυρούμενον ἀπὸ τὴν Διδαχὴν Πατέρων μὲ τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους κατὰ τῆς θείας σαρκώσεως». Τεμάχια σώζονται ἐπίσης ἑλληνιστὶ καὶ συριστί. γ) *Πρὸς Διονύσιον πρεσβύτερον*, σωζόμενον συριστί.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ σώζεται τὸ ἔργον *Ἡ κατὰ μέρος πίστις*, εἰς ἀνθολόγιον ἑλληνιστὶ καὶ συριστί. Μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου Ἱροσολυμίτου[55].

Ἓν ἄλλο ἔργον, σημαντικώτατον μάλιστα, δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῇ κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴν ἀναίρεσίν του ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἡ *Ἀπόδειξις περὶ θείας σαρκώσεως τῆς καθ' ὁμοίωσιν ἀνθρώπου*. Τοῦτο ἐγράφη πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Ἀπολιναρίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 379, καὶ ὁ Γρηγόριος τὸ ἀνέτρεψε διὰ τοῦ Ἀντιρρητικοῦ πρὸς Ἀπολινάριον[56].

Ἡ μαρτυρουμένη *Ἀνακεφαλαίωσις* ἦτο προφανῶς διδακτικὸν ἀνθολόγιον, καταρτισθὲν μὲ βάσιν ὑλικὸν ἀπὸ διαλέξεις τοῦ Ἀπολιναρίου. Δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῇ μερικῶς ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἀπολιναριστοῦ εἰς τὸν ψευδαθανασιανὸν διάλογον *Περὶ Τριάδος* 5.

Ἀπὸ τὸ *Ἐγκώμιον εἰς Μαρίαν* ἔχουν διατηρηθῆ δύο ἀποσπάσματα[57]. Ἀποσπάσματα διατηροῦνται καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀπολιναρίου[58], καθὼς καὶ ἀπὸ τέσσαρας πραγματείας χριστολογικοῦ περιεχομένου[59]. Ἔχουν ἤδη ἀναληφθῆ ἔρευναι διὰ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν Ἀπολινάριον ὁμιλιῶν αἱ ὁποῖαι φέρονται ὑπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἱππολύτου.

## ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΑ

Εἰς τὴν χριστολογικήν του διδασκαλίαν ὁ Ἀπολινάριος ἔδωσε βραδέως, καὶ μάλιστα ἐν ἀντιθέσει καὶ ἀπολογίᾳ πρὸς τοὺς ἐπικριτάς του, ὁριστικὴν μορφήν. Ἐπειδὴ τὰ πολλὰ ἔργα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ περιέχοντα τὰς ἀπόψεις αὐτὰς εἰς τὴν τελικὴν φάσιν των, ἐχάθησαν ἢ ἠλλοιώθησαν, καθίσταται δύσκολος ἡ ἀ-

51. PG 28, 25–28. Λεοντίου Ἱεροσολυμίτου. Κατὰ Μονοφυσιτῶν PG 86/2, 1864. *Doctrina Patrum* PG 28.
52. PG 28, 89–96.
53. PG 28, 121–132.
54. *Κατὰ Μονοφυσιτῶν* PG *86/2, 1865. 1873.*
55. *Κατὰ Μονοφυσιτῶν*, PG 86/2, 1873.
56. Τὸ ἀνασυγκροτεῖ ὁ Mühlenberg, σ. 64–91.
57. H. Lietzmann, ἀποσπ. 11–12.
58. Ἀποσπάσματα 9–10, *108–110, 111 (κατὰ τῶν* οἰομένων ὅτι ὁ Λόγος προσέλαβεν ἄνθρωπον).
59. Ἀποσπ. 153–156.

νασύνθεσις αὐτῆς εἰς ὅλην τὴν γνησίαν μορφήν της, ἀπηλλαγμένης ἀπὸ γνώμας τῶν ὀπαδῶν του αἱ ὁποῖαι τοῦ ἀπεδόθησαν μεταγενεστέρως. *Ἐν τούτοις αἱ γενικαὶ γραμμαί της εἶναι τόσον ἁδραί, ὥστε διακρίνονται* εὐχερῶς, καθ' ὅσον μάλιστα ἡ δυναμικὴ ἐπιχειρηματολογία του συνωδεύετο ἀπὸ τὴν χρῆσιν ἀποφθεγματικῶν προτάσεων, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν εἰς τὰς πηγάς.

Ὅπως οἱ Ὀρθόδοξοι, ἐδέχετο καὶ αὐτὸς ὅτι ὁ Λόγος ἐγεννήθη καὶ δὲν ἔγινεν, ὅτι μάλιστα γεννᾶται αἰωνίως καὶ εἶναι ἴσος μὲ τὸν Πατέρα. Ἐκεῖ ὅπου διαφέρει ἀπὸ αὐτούς, εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου ἠγωνίζετο νὰ διαφυλάξῃ τόσον τὴν θεότητα ὅσον καὶ τὴν ἑνότητα. Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο διεμόρφωσε τὴν διδασκαλίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀρειανισμὸν καὶ τὸν ἀντιοχειανὸν υἱοθετισμόν, καὶ τῇ βοηθείᾳ τῆς ἀριστοτελικῆς ψυχολογίας καὶ συλλογιστικῆς.

Τὴν πραγματικότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ ἐδέχοντο ὅλοι γενικῶς οἱ θεολόγοι τοῦ γ' αἰῶνος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Δοκητὰς Γνωστικούς. Εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν ἴδιον καὶ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ἐτονίσθη αὕτη σαφέστερον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ υἱοθετισμοῦ. Ὁ Ἀπολινάριος, ἐνδιατρίψας κατὰ μακρὰ διαστήματα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀντελήφθη ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν γνώμην ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι συγχρόνως τέλειος Θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, διότι εἰς τὸν ὅρον «τέλειος ἄνθρωπος» διέβλεπε στοιχεῖα ὑποτιμήσεως τῆς θείας προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ τοποθετήσεώς του εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἁπλοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἑνὸς διαπρεποῦς προφήτου· τὸ δὲ χειρότερον, διέβλεπε στοιχεῖα προσεγγίσεως πρὸς τὸν υἱοθετισμὸν καὶ τὸν ἀρειανισμόν.

Συμφώνως ἐπίσης μὲ τὰς ψυχολογικάς του προϋποθέσεις, ἀριστοτελικὰς κατὰ βάσιν, ἠδυνάτει νὰ ἐννοήσῃ τὸν τρόπον τῆς ἐν Χριστῷ συνυπάρξεως δύο τελείων ὄντων, δύο υἱῶν οὕτως εἰπεῖν. Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποδοκιμάζει ὅποιον διδάσκει ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ τὸν ἐκ τῆς Μαρίας ἄνθρωπον, κατὰ χάριν ἀνυψωθέντα εἰς τὴν κατάστασιν τῆς υἱότητος, ὅπως ἡμεῖς οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ὥστε νὰ ὑπάρχουν δύο υἱοὶ Θεοῦ, εἷς κατὰ φύσιν, ὁ ἐκ Θεοῦ, καὶ εἷς κατὰ χάριν, ὁ ἐκ τῆς Μαρίας[60]. Ἐξ ἄλλου τοῦ ἐφαίνετο ἀδύνατον ἀπὸ τὴν ἕνωσιν δύο τελείων νὰ προέλθῃ ἕν· «δύο τέλεια ἓν γενέσθαι οὐ δύναται»[61]. Καθ' ἣν ἐποχὴν τὸ χριστολογικὸν δόγμα ἐλάμβανε συγκεκριμένην μορφήν, ὅλοι οἱ θεολόγοι συνέδεον τὰς ἐννοίας «φύσις» καὶ «πρόσωπον» ἐν τῷ Χριστῷ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν δὲ ταύτην, ὅπου ὑπάρχει ὡλοκληρωμένη φύσις ἑνὸς ὄντος, ὑπάρχει εἰς αὐτὸ καὶ ὡλοκληρωμένη προσωπικότης, ἂν δὲ ὁ Χριστὸς ἔχῃ δύο φύσεις, θὰ ἔχῃ

*Πρὸς Ἰοβιανὸν* 3.
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ψευδ. *Κατ' Ἀπολιναρίου* 1,2.

καὶ δύο προσωπικότητας, θείαν καὶ ἀνθρωπίνην, μὲ δύο θελήσεις. Ἑπομένως εἰς τὸν Χριστὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν δύο εἴδη λόγου, ὁ θεῖος καὶ ὁ ἀνθρώπινος· ὅποιος διδάσκει τοιοῦτον πρᾶγμα, πράττει ὡς ἐὰν ἠδύνατο νὰ χαράξῃ ἐπὶ λίθου γράμματα μὲ τὸν δάκτυλόν του. Διότι, ἐὰν ἕκαστος λόγος εἶναι τέλειος καὶ αὐτενεργός, ἐπειδὴ κινεῖται ἀπὸ τὴν οἰκείαν εἰς τὴν *οὐσίαν του ἐνέργειαν, εἶναι ἀδύ*νατον εἰς τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον νὰ ὑφίστανται ταυτοχρόνως δύο λόγοι, τῶν ὁποίων αἱ ἐνέργειαι θὰ εἶναι ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας· διότι ἕκαστος θὰ ἀκολουθῇ τὴν κατὰ φύσιν θέλησίν του, θὰ εἶναι αὐτοκίνητος[62].

Διὰ ταῦτα οὗτος κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστὸς εἶχε μόνον μίαν πλήρη φύσιν, καὶ αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εἰμὴ ἡ θεία. Τὸν τρόπον τῆς διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης εὗρεν ἐν συναρτήσει μὲ τὸ ἠθικὸν πρόβλημα. Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ ἀπὸ τῆς δημιουργίας της μίαν «συμφυΐαν» μὲ τὸ σῶμα, διὸ εἶναι ὑπεύθυνος διὰ πάντα, ἰδίως διὰ τὴν ἁμαρτίαν· «ὅπου γὰρ τέλειος ἄνθρωπος, ἐκεῖ καὶ ἁμαρτία»[63]. *Πῶς λοιπὸν θὰ ἐγίνετο αὕτη ὄργανον σωτηρίας;*

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ρουφῖνος[64] διακρίνει δύο περιόδους εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀπολιναρίου· τὴν διχοτομικὴν καὶ τὴν τριχοτομικήν. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται -ὡς παρὰ τῷ Πλάτωνι- ἀπὸ ὑλικὸν σῶμα καὶ ἄυλον ψυχήν. Κατὰ τὴν δευτέραν ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑλικὸν σῶμα, βιολογικὴν ψυχὴν καὶ νοῦν. Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀπηχεῖται ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς εἶναι μία λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου ἄνωθεν ἐρχομένη, ἀλλὰ καὶ ὁ Παῦλος[65]. Δὲν γίνεται σαφὴς ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενά του τοιαύτη διάκρισις καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀπολινάριος ἐχρησιμοποίει ἀδιακρίτως τὰς σχετικὰς ἐννοίας.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθίσταται σαφὲς ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιχειρηματολογίαν εἶναι ὅτι ὁ Λόγος δὲν ἔλαβεν ὅλον τὸν ἄνθρωπον· δὲν ἔλαβεν εἰδικῶς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἢ τὴν ψυχήν. «Εἰ μετὰ τοῦ Θεοῦ, νοῦ ὄντος, καὶ ἀνθρώπινος ἦν ἐν Χριστῷ νοῦς, οὐκ ἄρα ἐπιτελεῖται ἐν αὐτῷ τὸ τῆς σαρκώσεως ἔργον· εἰ δὲ μὴ ἐπιτελεῖται τὸ τῆς σαρκώσεως ἔργον ἐν τῷ αὐτοκινήτῳ καὶ μὴ ἀναγκαστῷ νοΐ, ἐν τῇ ἑτεροκινήτῳ καὶ ὑπὸ τοῦ θείου νοῦ ἐνεργουμένῃ σαρκὶ τελεῖται τὸ ἔργον, ὅ ἐστι λύσις ἁμαρτίας· μεταλαμβάνει δὲ τῆς λύσεως ὁ ἐν ἡμῖν αὐτοκίνητος νοῦς, καθ' ὅσον οἰκειοῖ ἑαυτὸν Χριστῷ»[66]. Ὁ Λόγος ὅμως ἐνεσαρκώθη βεβαίως. Μὲ τί λοιπὸν ἐνεσαρκώθη; Μὲ ὅ,τι ἀκριβῶς δηλοῖ ἡ λέξις αὕτη, δηλαδὴ μὲ τὴν σάρκα, καθὼς λέγει ὁ Ἰωάννης· «καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο»[67].

62. Ἀπόσπ. 150.
63. Αθανασιου ψευδ. *Κατὰ Ἀπολιναρίου* 1,2.
64. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,20.
65. *Α΄ Θεσ.* 5,23.
66. Γρηγοριου Νυσσης, *Ἀντιρρητικὸς Ἀπολιναρίῳ*. Jaeger III, 1. 192.
67. *Ἰω.* 1,14.

Ἡ Κ. Διαθήκη καὶ οἱ θεολόγοι μὲ τὴν λέξιν σὰρξ ἠννόουν ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπον. ἀλλ' ὁ Ἀπολινάριος ἀπέρριπτε τοῦτο· «οὐκ ἄρα σώζεται τὸ ἀνθρώπινον γένος δι' ἀναλήψεως νοῦ καὶ ὅλου ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ προσλήψεως σαρκός»[68]. Ἔλαβε λοιπὸν μόνον τὴν σάρκα καὶ ἀντὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ, ἐτέθη εἰς τὸν Χριστὸν «νοῦς ἐπουράνιος»[69]. Οὕτως ὁ Χριστὸς δύναται νὰ ὀνομάζεται «ἔνσαρκος νοῦς»[70] ἢ «Θεὸς ἔνσαρκος»[71].

Οἱ δύο Γρηγόριοι, ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Νύσσης, τοῦ ἀποδίδουν τὴν δοξασίαν περὶ προϋπαρχούσης ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν ἔφερεν ὁ Λόγος εἰς τὴν γῆν κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν[72]. Τοιαύτη δοξασία δὲν ἀνευρίσκεται εἰς τὰ σωζόμενα ἔργα του, ἴσως δὲ ἡ πληροφορία τῶν Γρηγορίων στηρίζεται εἰς πιθανὴν ὑπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου ἀπόδοσιν εἰς τὸν Υἱὸν τῆς δυνατότητος ἐνανθρωπήσεως ὡς αἰωνίου ἰδιότητος καὶ εἰς τὴν χρῆσιν ὑπ' αὐτοῦ τῶν ὅρων «δεύτερος Ἀδάμ», «οὐράνιος ἄνθρωπος» κἄ. Ὁ λόγος τοῦ αἱρεσιάρχου «τὸ δὴ Πνεῦμα, τουτέστι τὸν νοῦν Θεὸν ἔχων ὁ Χριστὸς μετὰ ψυχῆς καὶ σώματος εἰκότως ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ λέγεται»,[73] δίδει τὴν κλεῖδα τῆς ἑρμηνείας· ἐφ' ὅσον καθ' αὑτὸ ἄνθρωπος εἶναι ὁ νοῦς, ὁ Χριστός, ἔχων μόνον οὐράνιον νοῦν, εἶναι οὐράνιος ἄνθρωπος.

Ἐφ' ὅσον ὁ Λόγος ἔλαβε μόνον σάρκα, κυριολεκτικῶς «ἐσαρκώθη» καὶ δὲν «ἐνηνθρώπησεν». Κατ' οὐσίαν λοιπὸν ἔχει μίαν μόνον φύσιν, τὴν θείαν, κατελθοῦσαν εἰς τὴν σάρκα· «οὐ δύο φύσεις τὸν ἕνα Υἱόν, ἀλλὰ μίαν φύσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένην»[74]. Ἐδέχετο λοιπὸν ὁ Ἀπολινάριος «ἕνωσιν οὐσιώδη» εἰς τὸν Χριστόν, «ἕνωσιν φυσικήν», «φύσιν σύνθετον», συνεπάγουσαν πραγματικὴν μετάδοσιν ἰδιωμάτων. Οὕτως ἐνόμιζεν ὅτι ἐξησφάλιζε πλήρως τὴν θεότητα τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἑνότητα, ἐνῶ διὰ τῆς ἀπολύτου διακρίσεως τῶν δύο φύσεων θὰ ἐδίδετο τόπος εἰς τὸν ἀρειανισμὸν καὶ εἰς τὴν πλάνην περὶ ἁμαρτωλότητος τοῦ Κυρίου. Ἐθεώρει ἑαυτὸν τελειωτὴν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας.

Δὲν γνωρίζομεν εἰς ποῖα στοιχεῖα στηρίζονται ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, διὰ νὰ κατηγορήσουν τὸν Ἀπολινάριον καὶ διὰ χιλιαστικὰς δοξασίας.

## ΟΠΑΔΟΙ ΤΟΥ ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας διαμορφωθεῖσα αἵρεσις καὶ ἐκ-

68. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἀντιρρ. κατ' Ἀπολιναρίου III, I*, 193.
69. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ψευδ., *Κατὰ Ἀπολιναρίου* I, 2.
70. Ἀποσπάσμ. 69-71.
71. Ἀπόσπ. 108.
72. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 101 (PG 37, 161) «εἴ τις λέγει τὴν σάρκα ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι...».
73. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἀντιρρ. κατ' Ἀπολιναρίου*, III, I, 143.
74. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ψευδ., *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Λόγου* PG 28,25 ἑέ.

κλησιαστική όργάνωσις διεδόθη εὐρύτατα λόγῳ τῆς σπουδαίας θεολογικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς μεγάλης δραστηριότητος αὐτοῦ. Οὗτος ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ τοὺς δυοφυσιτίζοντας θεολόγους τῆς Ἀντιοχείας διεμόρφωσε χριστολογικὴν διδασκαλίαν ὑπερτονίζουσαν τὸ θεῖον ἐν τῷ Χριστῷ στοιχεῖον, δι' ἀποκλεισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς –ἢ τοῦ νοῦ– ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωσιν. Φαίνεται ὅτι τοιοῦτον ἐνδεχόμενον εἶχε συζητηθῆ καὶ ὑπ' ἄλλων θεολόγων, ἰδίως ἐν Κορίνθῳ, ἀλλ' αἱ ἀπόπειραι ἐκεῖναι ἐματαιώθησαν διὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συνόδου τοῦ 362 καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς μεταξὺ Ἀθανασίου καὶ Παυλίνου Ἀντιοχείας συμφωνίας. Εἰς τὰς ἀποφάσεις ταύτας διετυπώνετο διδασκαλία ἀπορρίπτουσα τὴν δοξασίαν περὶ τοῦ ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προσληφθὲν σῶμα ἦτο «ἄνουν» καὶ «ἄψυχον».

Ὁ Ἀπολινάριος δὲν εἶχεν ἐξ ἀρχῆς διάθεσιν ν' ἀποσπασθῆ τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἐπεθύμει νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀπόψεις του ἐντὸς αὐτῆς. Πρὸς καιρὸν ἀπέκρυπτεν, ὡς φαίνεται, τὰς γνώμας του· ὅταν ὅμως αὗται ἀπεκαλύφθησαν καὶ ὑπεχρεώθη νὰ τὰς διακηρύξῃ δημοσίᾳ ὁ ἴδιος, ἤρχισε συγχρόνως τὴν ὀργάνωσιν ἰδιαιτέρας Ἐκκλησίας. Κύριος συνεργάτης εἰς τοῦτο ἀνεδείχθη ὁ Βιτάλιος, πρώην μελετιανὸς πρεσβύτερος, ὁ ὁποῖος ὡρίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, καθ' ὃν χρόνον εἰς τὴν πόλιν ταύτην ὑπῆρχον δύο ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, ὁ μετριοπαθὴς Μελέτιος καὶ ὁ αὐστηρὸς Παυλῖνος, ἐπὶ πλέον δὲ εἷς ἀρειανός. Ἔκτοτε συνεκροτήθη ὁλόκληρος ἐκκλησιαστικὸς ὀργανισμός, ὡς λέγει ὁ Σωζομενός.

> «Ἐν τούτῳ δὲ εἰς τὸ προφανὲς προΐστατο Ἀπολινάριος τῆς ὑπ' αὐτοῦ ὀνομαζομένης αἱρέσεως· καὶ πολλοὺς ἀποτεμὼν τῆς Ἐκκλησίας καθ' ἑαυτὸν συνῆγεν. Συνεβάλετο δὲ αὐτῷ πρὸς τὴν τοῦ οἰκείου δόγματος σύστασιν καὶ Βιτάλιος, πρεσβύτερος Ἀντιοχεὺς τῶν ὑπὸ Μελέτιον ἱερωμένων, ἀνήρ, εἰ καί τις ἄλλος, ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας ἐπιφανής, καὶ περὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀγομένους σπουδαῖος καὶ τούτου χάριν τῷ λαῷ σεβάσμιος... Καὶ πρὸς Ἀπολινάριον ἐλθὼν ἐκοινώνησε καὶ φίλον αὐτὸν εἶχεν. Ἐκ τούτου καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν χωρὶς ἐκκλησίαζον ὑπὸ ἐπισκόποις ἰδίοις καὶ θεσμοῖς ἐχρῶντο ἀλλοτρίοις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, παρὰ τὰς νενομισμένας ἱερὰς ᾠδὰς ἔμμετρά τινα μελύδρια ψάλλοντες, παρ' αὐτοῦ Ἀπολιναρίου εὑρημένα... Ἄνδρες τε παρὰ τοὺς πότους καὶ ἐν ἔργοις καὶ γυναῖκες παρὰ τοὺς ἱστοὺς τὰ αὐτοῦ μέλη ἔψαλλον»[1].

1. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,25.

Ἔχομεν ἐδῶ ἀναφορὰν εἰς μίαν ἄλλην συγγραφικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἀπολιναρίου, τὴν ποιητικήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπέρρευσαν ὕμνοι χρησιμοποιούμενοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του. Ὅποιος ἀνατρέξῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρειανικῆς λατρείας, θὰ συναντήσῃ παρόμοια πράγματα. Ἀλλ' οὕτως ἐνήργει καὶ Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος.

Οἱ μαθηταί του, διαφόρων τάσεων ἐξ ἀρχῆς, μετὰ τὸν θάνατόν του διεσπάσθησαν, δυνάμεθα δὲ νὰ διακρίνωμεν τρεῖς ὁμάδας μεταξὺ αὐτῶν.

Τὴν πρώτην, τὴν μετριοπαθῆ, ἐκπροσωπεῖ ὁ Βιτάλιος Ἀντιοχείας, *περὶ τοῦ ὁποίου παρετέθησαν τὰ σχετικὰ πρὸ ὀλίγου*. Ἐδέχετο τὴν βασικὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀπολιναρίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ θεῖος Λόγος ἔλαβε μόνον σάρκα, καὶ ὑποβαλὼν ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὸν *πάπαν* Δάμασον ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τὴν Ρώμην ὡς κανονικὸς ἐπίσκοπος. Ἡ *Ὁμολογία* αὐτὴ ἐνετοπίσθη εἰς τὴν *γραμματείαν τοῦ Κυρίλλου* Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ Dickamp[2]. Ἦτο τόσον πλησίον τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας, ὁ τόσον εὐαίσθητος ἔναντι τῶν αἱρέσεων, ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ μὲ βαθεῖαν ἐκτίμησιν[3].

Ἡγέτης τῆς ἀκραίας μερίδος ἦτο ὁ Πολέμων ἢ Πολέμιος, ὁ ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ἡνώθη μὲ τὴν θεότητα εἰς μίαν ἑνιαίαν οὐσίαν, ὥστε ν' ἀποκλείεται ἡ ὕπαρξις δύο φύσεων. Διὰ τοῦτο *αὐτὸς καὶ οἱ ὀπαδοί του ἐκαλοῦντο* Συνουσιασταί. Συνέταξεν *Ἀντιρρητικὸν* κατὰ τῶν ὀρθοδόξων, καθὼς καὶ πολεμικὰ κείμενα ἐναντίον τοῦ Τιμοθέου Βηρυτοῦ καὶ ἐπιστολάς[4]. Κατηγόρει τὸν Τιμόθεον ὅτι εἶχεν ὑποκύψει εἰς τὴν αὐθεντίαν τῶν Καππαδοκῶν.

Ο Τιμόθεος οὗτος, ἐπίσκοπος Βηρυτοῦ, *εἶναι ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς* ἀπολεσθείσης *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Λεόντιος λέγει ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἐξυψώσῃ τὸν Ἀπολινάριον, ἐπικαλούμενος πλὴν ἄλλων καὶ τὴν εὐρεῖαν ἀλληλογραφίαν του μὲ τοὺς στύλους τῆς ὀρθοδοξίας Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας καὶ Σεραπίωνα Θμούεως[5]. Ἐτήρει στάσιν μεσάζουσαν μεταξὺ τῶν δύο μερίδων, δεχόμενος μὲν τὸ ὁμοούσιον τοῦ σώματος καὶ τῆς θεότητος, ἀλλὰ μὴ ἀρνούμενος τὴν ὕπαρξιν δύο φύσεων. Τὰ ὑπολείμματα τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς εἶναι ἀξιόλογα καί, ἐκτὸς τῆς ἱστορίας, προέρχονται ἀπὸ μίαν *Κατήχησιν* καὶ ἐπιστολὰς πρὸς Ὁμόνοιον καὶ πρὸς Προσδόκιον[6].

Ἀπὸ τοὺς *δευτερεύοντας ἐκπροσώπους τὴν* μετριοπαθῆ μερίδα ἀκολουθεῖ ὁ Οὐαλεντῖνος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν ἔργα *Κατὰ Τιμοθέου καὶ Πολέμωνος*[7], ὅπου ἀπορρίπτει τελείως τὴν διδασκαλίαν τούτων περὶ τοῦ ὅτι τὸ σῶμα τοῦ σαρκωθέντος εἶναι ὁμοούσιον μὲ τὸν Θεόν, εἴτε τὸν

2. H. LIETZMANN, ἀποσπ. 172.
3. *Πανάριον* 77, 20, 3.
4. H. LIETZMANN, σ. 273-276.
5. *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν*, 3,4, PG 86/1, 1377.
6. H. LIETZMANN, σ. 277-286.
7. H. LIETZMANN, σ. 287-291.

Πατέρα είτε τὸν Λόγον, καὶ τονίζει ὅτι εἶναι ὁμοούσιον μὲ ἡμᾶς.
Ὁ Εὐνόμιος Βερροίας τῆς Θράκης καὶ ὁ Ἰουλιανὸς[8] ἀκολουθοῦν τὴν *γραμμὴν τοῦ Πολέμωνος, ἂν καὶ μὲ κάποιαν παραλλαγήν.*
Τὴν μέσην μερίδα ἀκολουθοῦν ὁ ἐπίσκοπος Ὁμόνοιος τοῦ ὁποίου σώζεται γράμμα[9], καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἰώβιος τοῦ ὁποίου σώζεται ὁμολογία πίστεως[10]. Συμφωνοῦντες κατὰ τὰ ἄλλα μὲ τὸν Τιμόθεον, δὲν δέχονται ὅτι τὸ σῶμα τοῦ σαρκωθέντος εἶναι ὁμοούσιον μὲ τὸν Θεὸν Πατέρα, ἀλλὰ τὸ θεωροῦν ὁμοούσιον μὲ τὸν Λόγον.
Ἡ ἀπολιναριστικὴ ὀργάνωσις, ἐπεκταθεῖσα ἐνωρὶς καὶ ἔξω τῆς Συρίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δύναται αὐτὴ τὸ 382 νὰ συκροτήσῃ σύνοδον ἐντὸς τῆς Ναζιανζοῦ, ἔφθασε καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου τὸ ἔδαφος δι' ἀνάπτυξίν της ἦτο προσφορώτερον. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὴν Δύσιν ἐπεκράτησε διαπαντὸς ὁ ὅρος in–carnatio (ἐν–σάρκωσις; διὰ τὴν δήλωσιν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὁ τόσος προσφιλὴς εἰς τοὺς Ἀπολιναριστάς.
Κατ' ἀρχὰς αἱ δοξασίαι τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ τῶν ὀπαδῶν του ἠχησαν ὡς σαβελλιανικαί, ἔπειτα ὅμως κατέστη φανερὸν ὅτι δὲν ἀνεφέροντο εἰς τὸ τριαδικὸν πρόβλημα, ὡς πρὸς τὸ ὁποῖον οὗτος ἦτο ὀρθόδοξος, ἀλλ' εἰς τὸ χριστολογικόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπεκρούσθησαν ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων. Οἱ Ἀντιοχειανοί, καίτοι τοπικῶς εὑρίσκοντο πλησίον του, ἐβράδυναν παραδόξως νὰ τὸν προσέξουν, ἀλλ' ὅταν εἶδον τὴν διάδοσιν τῆς αἱρέσεως καὶ τὴν συγκρότησιν παρασυναγωγῆς, ἐπολέμησαν τὰς ἀπόψεις του δριμύτατα, ὑποδεικνύοντες ὅτι αὗται καταλύουν τὸ ἀνθρώπινον ἐν τῷ Χριστῷ στοιχεῖον καὶ ὀνομάζοντες τοὺς ὀπαδούς του «συνουσιαστάς», ὡς δεχομένους πλήρη συνένωσιν, ἀνάμιξιν καὶ σύγχυσιν τῶν φύσεών του, θείας καὶ ἀνθρωπίνης. Ἐνωρὶς ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας, μέγας ἀνιχνευτὴς καὶ πολέμιος αἱρέσεων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Γράφων οὗτος τὸν *Ἀγκυρωτὸν* (374), περιέλαβεν εἰς αὐτὸν φήμας περὶ τῶν παρεκκλίσεων τοῦ Ἀπολιναρίου, ἔπειτα δὲ μετέβη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου ματαίως προσεπάθησε νὰ συνετίσῃ τὸν Βιτάλιον.
Συγχρόνως σχεδὸν ἀπεδύοντο εἰς τὴν πολεμικὴν καὶ οἱ τρεῖς Καππαδόκαι. Ὁ Βασίλειος ἐπεχείρησε νὰ προκαλέσῃ ἐπέμβασιν καὶ τῶν Δυτικῶν, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσεν, εἰμὴ μετὰ τὸν θάνατόν του. Ὡς τὸ καλύτερον ἀντιαπολιναριστικὸν ἔργον θεωρεῖται ὁ *Ἀντιρρητικὸς κατ' Ἀπολιναρίου* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἤδη δὲ πρὸ τούτου ὁ Νύσσης ἔλεγεν ὅτι ὁ καλὸς ποιμὴν ἀνέλαβεν εἰς τοὺς ὤμους του ὁλόκληρον τὸ ἀρνίον καὶ ὄχι μόνον τὸ δέρμα του. Συνισταμένην τῆς ἀν-

8. H. LIETZMANN, ἀπόσπ. *178 ἑ. (Εὐνομίου), 180* (Ἰουλιανοῦ), σ. 276–277.
9. Αὐτόθι σ. 278.
10. Αὐτόθι 286 ἑ.

τιαπολιναριστικῆς πολεμικῆς ἀπετέλεσεν ἡ πρότασις, «τὸ ἀπρόσληπτον, καὶ ἀθεράπευτον, ὃ δὲ ἥνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σώζεται»[11], σημαίνουσα ὅτι ἡ μὲν ψυχή, ἂν δὲν προσελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος, θὰ ἔμενεν ἀλύτρωτος, μόνον δὲ τὸ σῶμα, προσληφθέν, θὰ ἐσώζετο.

Ἐνώπιον τῆς πολεμικῆς ταύτης ἐκάμφθησαν οἱ Ἀπολιναρισταί, μὴ δυνάμενοι πλέον οὔτε τὰ συγγράμματα τοῦ ἀρχηγοῦ των νὰ διασώσουν, ἀφοῦ μάλιστα τὸ 388 ἐξεδόθη κατ' αὐτοῦ νόμος[12]. Πολὺ ἐνωρίς, κατὰ τὴν ἄποψιν ὡρισμένων ἐρευνητῶν, κατώρθωσαν νὰ νοθεύσουν τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰγνατίου Θεοφόρου καὶ νὰ πλάσουν μερικὰς ἄλλας, νὰ πλάσουν δὲ ἐπίσης τὴν Ἐπιστολὴν Διονυσίου Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν Παῦλον Σαμοσατέα. Ἔπειτα ἔπλασαν τὰ ψευδεπίγραφα τοῦ Ἀθανασίου *Περὶ σαρκώσεως* καὶ *Ὅτι εἷς ὁ Χριστός*[13], κυρίως δὲ νὰ τοποθετήσουν ἔργα τοῦ διδασκάλου των ὑπὸ τὰ σεβαστὰ ὀνόματα τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Ἰουλίου Ρώμης καὶ τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ.

Αὐταὶ αἱ νοθεύσεις ἐπηρέασαν σπουδαίως τὰς τάσεις τῆς ἀλεξανδρινῆς χριστολογίας κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους δογματικοὺς ἀγῶνας. Ἀπόδειξις περὶ τούτου εἶναι ὅτι ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐχρησιμοποίει τὴν φράσιν «μία φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη», νομίζων ὅτι παραθέτει αὐτὴν ἐκ τῶν τοῦ Ἀθανασίου, ἐνῶ αὕτη περιείχετο εἰς συγγράμματα τοῦ Ἀπολιναρίου, φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου· ἦτο δὲ ἡ φράσις αὐτὴ βασικὸν στοιχεῖον τῆς διδασκαλίας ἐκείνου καὶ γενεσιουργὸς παράγων τοῦ μονοφυσιτισμοῦ. Εἴδομεν πῶς ἡ πλαστογραφία διεγνώσθη ὑπὸ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου καὶ τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπολίτου.

Οἱ Ἀπολιναρισταὶ ἐπολέμησαν τοὺς Νεστοριανοὺς καὶ πρὸ τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ μετ' αὐτήν, ἀνεκήρυξαν προδρόμους τοῦ Νεστοριανισμοῦ τοὺς παλαιοὺς ἀντιπάλους των Διόδωρον Ταρσοῦ καὶ Θεόδωρον Μοψουεστίας, καὶ συνετάχθησαν παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Ἤδη ὅμως εἶχεν ἀρχίσει ἡ παρακμή των. Τὸ 425 ἡ κοινότης των εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἡνώθη μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους, βραδύτερον δὲ αἱ ἄλλαι κοινότητες καὶ ὁμάδες των διέρρευσαν πρὸς τοὺς Μονοφυσίτας.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κληδόνιον*. PG 37, 181S.

*Cod. Theod.* 16,5,14.15.

PG 28 89–96. 121–132.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Συγγράμματα*

Α. ΜΑΙ, ἑρμ. ἀποσπάσματα. *Script. Vet. Nova Coll.* 1, 1 (1825), 179–188. 1, 2 (1825).

166–216. *Cl. Auct. Vat. Cod.* 9 (1837), 237–430 (= PG 87/2, 1545–1753). 10 (1838), 495–499. *Nova Patr. Bibl.* 7,2 (1854), 76–80. 82–91. 128–130.

H. Lietzmann, *Apollinaris von Laodicea u. seine Schule*, Texte u. Unters. I Tübingen 1904, Hildesheim 1970. Ἐπ' αὐτοῦ H. Gressmann, *Zeit. Deutschen Morgenl. Ges.* 59 (1905), 674–686.

J. Flemming, H. Lietzmann, *Apollinaristische Schriften, syr mit den griech Texten*, Berlin 1904.

I. Rucker, *Florilegium Edessenum anonymum*, München 1933, 25 ἑ., 47–50.

K. Staab, *Pauluskommentare aus der griech. Kirche*, Münster 1933, 57–82.

R. Devreesse, «Anciens commentateurs grecs de l' Octateuque», *Rev. Bibl.* 45 (1936), 213–216.

F. Diekamp, *Analecta Patristica*, Roma 1938, 50–53.

H. de Riedmatten, «Les fragments d' Apollinaire à l' Eraniste», *Das Konzil von Chalkedon* I (1951), 203–212.– «La correspondance entre Basile de Césarée et Apollinaire de Laodicée», *Journ. Theol. Stud.* 7 (1956), 199–210. 8 (1957), 53–70.– «Le texte des fragments exégétiques d' Apollinaire de Laodicée», *Rech. Science Relig.* 44 (1956), 560–566.

J. Reuss, *Matthäus-Markus und Johannes-Katenen*, Münster 1941.– *Matthäus-Kommentare aus der griech. Kirche aus Katenenhs. gesammelt. u. hg.* 1957, 1–54.– *Johannes-Kommentare aus der griech Kirche aus Katenen gesammelt u. hg.* 1966, 3–64.

Χρ. Κρικωνης, *Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1973, βλ. Κατάλογον λημμάτων, σ. 522.

A. Κουμαντος, «Meteora Manuscript No 402. An Apollinarius Commentary of the Psalms», *Δελτίον βιβλικῶν μελετῶν* 2 (1973), 147–154.

E. Mühlenberg, *Psalmenkommentare aus der Katenenüberlieferung*, Berlin I (1975). II (1977), III (1978).

M. Harl, *La chaine Palestinienne sur le Psaume 118*, Sources Chrét. 189, 190, Paris 1972.

J. Reuss, «Ist Apollinaris von Laodicea Verfasser eines Lukas-Kommentars»? *Ostkirchl. Studien* 26 (1977), 28–34.

PG 33, 1313–1538.

A. Ludwich, *Metaphrasis Psalmorum*, Leipzig 1912.

R. Ganszyniec, «Zu Apollinarios von Laodicea», *Byz. Neugr. Jahrb.* 1920, 375–376.

R. Keydell, «Ueber die Echtheit der Bibeldichtungen des Apollinaris und des Nonnos», *Byz. Zeit.* 33 (1933), 243–254.

J. Gitschel, «War der Verfasser der dem Apollinarios zugeschriebenen Psalmenmetaphrase wirklich körperlich blind?», *Munera Philologica J. Cwiklinski Oblata*, Poznan 1936, 104–110.

J. Golega, «Verfasser und Zeit der Psalmenparaphrase der Apollinarios», *Byz. Zeit.* 39 (1939), 1–22.

R. Cantarella, *Poeti bizantini*, Milano 1948, 1–8.

F. Scheidweiler, «Zur Protheoria der unter dem Namen des Apollinarios überlieferten Psalmenparaphrase», *Byz. Zeit.* 49 (1956), 336–344.

Weijenborg, «De authenticitate et sensu quarumdam epistolarum S. Basilio Magno et Apollinario Laodiceno adscriptarum», *Antonianum* (1957), 197–240, 371–414 (1959), 245–298

E. CATTANEO, *Trois homélies Pseudochrysostomiennes sur la paque comme oeuvre d' Apollinaire de Laodicée*, Paris 1981.
G. VISONA, «Ippolito o Apollinario? Nuovi frammenti dell' opera sui due ladrone attribuita a Ippolito di Roma», *August.* 21 (1981), 451–490.

*Γενικαὶ Μελέται*

J. DRÄSEKE, *Apollinaris von Laodicea, sein Leben und seine Schriften*. 1892.
J. PHILIP DE BARJEAU, *De doctrina Apollinarii Laodiceni Christologica*, Toulouse 1898.
G. VOISIN, *L' Apollinarisme*, Louvain 1901.
H. LIETZMANN, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*. Texte und Unters. I. Tübingen 1904. Ἐπανέκδοσις, Hildesheim 1971.
FR. DIEKAMP, «Das Glaubensbekenntnis des apollinarischen Bischofs Vitalis von Antiochien», *Theol. Quart.* 86 (1904), 497–511.
FR. CAVALLERA, *Le schisme d' Antioche*. Paris 1905.
Γ. Θ. ΖΑΧΑΡΟΥΛΗΣ, «Αἱ σχέσεις Βασιλείου τοῦ Μεγάλου πρὸς Ἀπολινάριον Λαοδικείας», *Νεα Σιών* 6 (1907), 868ἑἑ. 7 (1908), 249 ἑἑ. 843ἑἑ. 9 (1909), 96ἑἑ.
G. FURLANI, «Studi apollinaristici», *Rivista di studi filosofici e religiosi* 2 (1921), 257–285. 4 (1923), 129–146.
C. E. RAVEN, *Apollinarianism. An essay on the christology of the early Church*. Cambridge 1923.
R. AIGRAIN, «Apollinaire de Laodicée», *Dict. Hist. Géogr. Eccl.* 3 (1924), 962–982.
E. WEIGL, *Die Christologie von Tode des Athanasius bis zum Ausbruch des Nestorianischen Streites*. München 1925, 6–18.
A. d' ALÈS, «Apollinaire. Les origines du Monophysitisme», *Rev. Apol.* 42 (1926), 131–147.
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀπολιναρίου», *Θεολογία* (1932), 97–105.
E. SCHWARTZ, «Zur Kirchengeschichte des 4 Jahrh.», *Zeit. Neut Wiss.*, 34 (1935), 129–213.
M. JUGIE, «Quelques témoignages grecs nouveaux ou peu connues sur la doctrine catholique de la procession du saint Esprit. Apollinaire de Laodicée», *Échos d Orient* (1936), 257–274
G. L. PRESTIGE, *Fathers and Heretics*, Oxford 1940, 195–246.– *St. Basil the Great and Apollinaris of Laodicea*, London 1956.
M. RICHARD, «L' introduction du mot hypostase dans la théologie de l' incarnation», *Mél. Science Relig.* 2 (1945), 5–32, 243–270.
H. DE RIEDMATTEN, «Some neglected aspects of Apollinarist Christology», *Dom Studies* 1948, 236–260.– «La christologie d' Apollinaire de Laodicée», *Studia Patrist.* 2 (1957), 208–234.
Π. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κατ' Ἀπολιναρίου λόγων δύο τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου», *Θεολογία* 24 (1953), 442–461.
H. RISTOW, *Zwei Heretiker der alten Kirche. Apollinaris von Laodicea und Nestorius*, Berlin 1954.
P. GALTIER, «S. Cyrille et Apollinaire», *Greg.* 37 (1956), 588–596.

H. J. M. Diepen, «Stratagèmes contre la théologie de l' Emmanuel. A propos d' une nouvelle comparaison entre S. Cyrille et Apollinaire», *Div.* 1 (1957), 444–478.

H. A. Wolfson, «Philosophical implications of Arianism and Apollinarianism». *Dumb. Oaks Pap* 12 (1958), 3–28.

R. Hübner, «Gotteserkenntnis durch die Inkarnation Gottes. Zu einer neuen Interpretation der Christologie des Apollinaris von Laodicea», *Κληρονομία* 4 (1972), 131–161.

E. Mühlenberg, *Apollinaris von Laodicea*, Göttingen 1969.

Ch. Kannengiesser, «Une nouvelle interprétation de la christologie d' Apollinaire», *Rech. Science Relig.* 59 (1971), 27–36.

P. Jay, «Jerôme auditeur d' Apollinaire de Laodicée à Antioche», *Rev. Études Aug.* 20 (1974), 36–41.

A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, London $^{2}$1975, 329–344.

A. Persič, «Apollinaire di Laodicea. La deificazione dell' uomo nel rapporto genetico con l' unica natura incarnata del Cristo–Logos», *Studia Patavina* 29 (1982), 285–308.

# Β΄ ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ

## Ο ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΕΥΤΥΧΗΣ

Ὁ Εὐτυχής, ἱερεὺς καὶ ἡγούμενος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Ἰώβ, ἀριθμούσης περὶ τοὺς 300 μοναχούς, ἀπήλαυεν ἐπὶ μακρὸν τοῦ σεβασμοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας, ἐτιμᾶτο δὲ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλήν. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἀπέδειξε τὴν πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησίν του διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς αὐτὸν ἀντιγράφου τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου Ἐφέσου (431)[1].

Ἐν τούτοις δὲν ἀνεμίχθη ἐνεργῶς εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, εἰ μὴ μόνον πολὺ βραδέως. Ἀπὸ τοῦ 433 εἶχε συμφωνηθῆ ὁ Τύπος τῆς Ἑνώσεως, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ εἶχε συνταχθῆ ἀπὸ προσωπικότητας τῆς Ἀντιοχείας, περιέκλειε συμβιβαστικὰ στοιχεῖα, δεκτὰ ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς. Ὅταν ὅμως ἀπέθανον οἱ πατριάρχαι Ἰωάννης Ἀντιοχείας (442), Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (444) καὶ Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως (446), οἱ ὁποῖοι διετήρουν τὴν ἰσορροπίαν, ἤρχισαν αἱ παρεκκλίσεις καὶ πρὸς τὰς δύο πλευράς. Ἐπρόκειτο τώρα εἰς ἀρχιμανδρίτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὰ ἀκρότατα σημεῖα τὴν ἀλεξανδρινὴν χριστολογίαν, εἰς τὸν Μονοφυσιτισμόν, διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὸν Νεστοριανισμόν.

Ὁ Εὐτυχὴς ἦτο 70 ἐτῶν, ὅταν εὑρίσκετο εἰς τὸ προσκήνιον τῆς χριστολογικῆς ἔριδος, τὸ 448[2]. Ἔχων τὴν ἀμέριστον ὑποστήριξιν τοῦ πρωθυπουργοῦ Χρυσαφίου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνάδεκτός του, καὶ δι᾽ αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β΄, κατώρθωσε νὰ κατευθύνῃ ἐπὶ τριετίαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ὁ Νεστόριος εἰς τὸ *Βιβλίον τοῦ Ἡρακλείδου*[3] τονίζει ὅτι, ἐκμεταλλευόμενος τὴν αὐτοκρατορικὴν εὔνοιαν, εἶχε καταστῆ «ἐπίσκοπος ἐπισκόπων» καὶ κατηύθυνε τὸν πατριάρχην Φλαβιανόν. Ἡ αὐτοκράτειρα Πουλχερία, ἀντιτιθεμένη εἰς τὰς ἀπόψεις του, εἶχε περιορισθῆ εἰς μοναστήριον.

Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ προκαλέσας τὸ αὐτοκρατορικὸν διάταγμα τῆς 16 Φεβρουαρίου 448, διὰ τοῦ ὁποίου κατεδικάζοντο τὰ συγγράμματα τοῦ Νεστορίου καὶ τοῦ Εἰρηναίου Τύρου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀ-

1. *ACO* II/1,1,91.
2. *ACO* II/2.1,34.
3. NAU, 294.

νευ μνείας τοῦ ὀνόματος συγγραφέως τὰ ἀντικυριλλικὰ κείμενα, προφανῶς τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου, ὅστις κατὰ τὸ προηγούμενον *ἔτος διὰ τοῦ Ἐρανιστοῦ του εἶχε καταπολεμήσει τὸν Μονοφυσιτισμὸν* εἰς τὴν πρώτην παρουσίασίν του παρὰ τοῦ Εὐτυχοῦς. Σχετικῶς μὲ τὸ διάταγμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον δὲν περιεῖχε τίποτε τὸ ἐπίμεπτον διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἀλλὰ παραμέριζε τὸν Τύπον τῆς Ἑνώσεως, ὁ Εὐτυχὴς ἔγραψε πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Λέοντα ἐπιστολὴν μὴ σωζομένην, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Λέων ἀπήντησε φιλοφρόνως μὲ τὴν ἰδικήν του ὑπ' ἀριθμὸν 20 ἐπιστολήν, χωρὶς νὰ εἰσέλθη εἰς τὴν οὐσίαν.

Ὁ ἐπίσκοπος Δορυλαίου Εὐσέβιος, ὁ παλαιὸς νομικὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις εἶχεν ἀντικρούσει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισίν της, ἐπρόκειτο νὰ παίξη καὶ τώρα παρόμοιον ρόλον, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀντίστροφον κατεύθυνσιν. Συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Νεστορίου[4], αἱ ἀντιλογίαι ἔλαβον τὴν μορφὴν διαλόγου μεταξὺ Εὐσεβίου καὶ Εὐτυχοῦς, ὅπως καὶ ἄλλοτε. Ἐπειδὴ ὁ Εὐτυχὴς ἀπέρριψε τὴν περὶ δύο φύσεων διατύπωσιν τῆς συμφωνίας τοῦ 433, ὁ Εὐσέβιος τὸν κατήγγειλεν εἰς τὸν πατριάρχην, τὸν Νοέμβριον τοῦ 448, ἡ δὲ ἐνδημοῦσα σύνοδος, ἐξήτασε τὸ θέμα εἰς πολλὰς συνεδρίας, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ μὲν Φλαβιανὸς προέτεινε τὴν ἔκφρασιν «ἐκ δύο φύσεων μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν»· ἄλλοι δὲ προέβαλον τὴν ἔκφρασιν «δύο φύσεις, ἐν ἑνὶ προσώπῳ»[5]. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἔκφρασις, διαχωρίζουσα τὴν ἔννοιαν τῆς φύσεως ἀπὸ τοῦ προσώπου, δεικνύει μίαν νέαν ὁδὸν εἰς τὴν χριστολογίαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἠκολούθει τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Λέων Ρώμης καὶ μετὰ τριετίαν ἡ Χαλκηδών.

Ὁ Εὐτυχής, ἀρνηθεὶς ν' ἀποκηρύξη τὰς ἀπόψεις του, καθηρέθη[6]. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται ἀπὸ ἄλλας κατευθύνσεις ἀντέκρουσαν τὰς ἀπόψεις του. Ὁ Δόμνος Ἀντιοχείας τὸν κατήγγειλεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β' ὡς ἀνανεωτὴν τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ, ἂν καὶ ἦτο κάτι χειρότερον ἀκόμη· ὁ δὲ πάπας Λέων Α' τὸν ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀσύνετον καὶ ἄπειρον[7]. Ἐν τούτοις ὁ Διόσκορος Ἀλεξανδρείας παρουσιάσθη ὡς προστάτης του. Ἡ Σύνοδος Ἐφέσου τοῦ 449, συνελθοῦσα δύο μόλις μῆνας μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ τόμου τοῦ Λέοντος πρὸς Φλαβιανόν, τὴν 8 Αὐγούστου, τὸν ἐδικαίωσε καθ' ὅλην τὴν γραμμήν· ἠκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐνδημούσης συνόδου τοῦ 448, ἐνέκρινε τὸν τύπον τοῦ Εὐτυχοῦς «δύο φύσεις πρὸ τῆς ἑνώσεως, μία φύσις μετ' αὐτήν», κατεδίκασεν εἰς ἔκπτωσιν τοὺς ἀντιπάλους του. Ὁ Διόσκορος Ἀλεξανδρείας κατήργησε τὴν Ἕνωσιν τοῦ 433 διὰ τοῦ Εὐτυχοῦς.

4. *Βιβλίον Ἡρακλείδου*, NAU, 296–298.
5. *ACO* II/1,1,114 καὶ *II/1,1,121* ἀντιστοίχως.
6. *ACO* II/1,1,145.
7. *Τόμος πρὸς Φλαβιανόν*. Ἐπιστολὴ 28,4.

Ὁ Εὐτυχὴς εὑρίσκετο εἰς ὅλην τὴν δόξαν του. Ἂν καὶ δὲν εἶχε γράψει οὔτε ἓν συστηματικὸν ἔργον, ἀλλ' οὔτε ἠσχολήθη ἰδιαιτέρως μὲ τὴν συγγραφήν, μὲ ὀλίγας ἐπιστολὰς καὶ ἀδήλους ὁμιλίας, τῶν ὁποίων δὲν σώζονται εἰμὴ ἀποσπάσματα, κατώρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ὁλόκληρον δογματικὴν παράταξιν. Ἡ διδασκαλία του ἦτο ἁπλῆ καὶ εὔκολος, συνοψίζεται δὲ εἰς δύο προτάσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς πρὸ τῆς ἑνώσεως τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου εἶχε δύο φύσεις, μετὰ τὴν ἕνωσιν ὅμως παραμένει ἡ μία, ἡ θεία, ἀπορροφωμένης ἀπὸ αὐτὴν τῆς ἀνθρωπίνης. «Ὁμολογῶ ἐκ δύο φύσεων γεννηθῆναι τὸν Κύριον ἡμῶν πρὸ τῆς ἑνώσεως, μετὰ δὲ τὴν ἕνωσιν μίαν φύσιν ὁμολογῶ»[8]. Ὁ λόγος τῆς ἐπιμονῆς εἰς τὴν πρότασιν ταύτην εἶναι κυρίως ὅτι γενικῶς ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ ἔννοια τῆς φύσεως ἐταυτίζετο μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου, ὡς ἐκ τούτου δέ, ἐνῶ *αἱ δύο φύσεις, ὅταν ἦσαν ἀκόμη χωρισταί, ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἑκάστη* τὸ πρόσωπον αὐτῆς, μετὰ τὴν ἕνωσιν ἡ ὕπαρξις δύο φύσεων θὰ ἀπῄτει τὴν παρουσίαν καὶ δύο προσώπων εἰς τὸ αὐτὸ ὄν, τὸν Χριστόν, πρᾶγμα ἀδιανόητον. Μὲ τὴν παρατηρηθεῖσαν ὅμως διὰ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο κρᾶσιν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις κατά τινα τρόπον ἐκάη, θὰ ἐλέγομεν.

Ἡ δευτέρα πρότασις προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς σημασίας τοῦ σώματος τὸ ὁποῖον περιέφερεν ὁ Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τὴν ἕνωσιν. Ὁ Εὐτυχὴς ἐτόνιζεν ὅτι «τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἀνθρώπινον, ἀλλ' οὐχ ὁμοούσιον ἡμῖν, ἐπειδὴ οἶδα αὐτὸν Θεὸν ἡμῶν»[9]. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπεμακρύνετο ὁ Εὐτυχὴς πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸν Κύριλ-*λον ὁ ὁποῖος ἐδέχετο τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου μὲ* τὸ ἀνθρώπινον. Ἡ φράσις τοῦ Ἀπολιναρίου τὴν ὁποίαν ὁ Κύριλλος ἐχρησιμοποίει ἐν ἀγνοίᾳ τῆς προελεύσεώς της, «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη», ἐγίνετο εἰς τὸν Εὐτυχῆ ἁπλῶς «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου».

Κατὰ τὴν Σύνοδον Ἐφέσου τοῦ 449 εἶχον παρατηρηθῆ βιαιότητες, αἱ ὁποῖαι μάλιστα τῆς προσέδωσαν τὸ ὄνομα Ληστρικὴ Σύνοδος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ νέοι κύριοι τοῦ κράτους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου Β' Πουλχερία καὶ Μαρκιανὸς ἐθεώρησαν ἀναγκαίαν τὴν σύγκλησιν νέας συνόδου ἡ ὁποία ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν Χαλκηδόνα τὸ 451. Εἰς αὐτὴν ὁ Εὐτυχὴς ἦτο πλέον ὑπόδικος καὶ ἐγκατελείφθη ἀπὸ ὅλους ἐξ αἰτίας τῶν ἀκροτήτων του. Ἀκόμη καὶ ὁ Διόσκορος ἀπεκήρυξε τὴν ἄρνησιν τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ ἰδικόν μας, ἡ ὁποία ἐτοποθέτει τὸν Εὐτυχῆ δίπλα εἰς τοὺς Δοκητάς. Καθαιρεθεὶς οὗτος ὑπ' αὐτῆς, ἐξωρίσθη καὶ ἀπέθανεν

8. *ACO* II/1,1,143.
9. *ACO* II/1,1,124.142.

εἰς τὴν ἐξορίαν. Μαζί του ἐξέλιπε καὶ ὁ ἀκραῖος μονοφυσιτισμός. Ὁ μεταγενέστερος μετριοπαθὴς Μονοφυσιτισμός, ἀντὶ τοῦ ἰδικοῦ του «ἐκ δύο φύσεων», ἐδέχετο τὸ «ἐν δύο φύσεσιν», προσεγγίζων πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν.

## ΔΙΟΣΚΟΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Ὁ Διόσκορος, ἀνὴρ εὐρείας μορφώσεως καὶ ἰσχυρᾶς βουλήσεως, εἶχε τὸν ζῆλον τοῦ προκατόχου του Κυρίλλου, χωρὶς νὰ διαθέτῃ ἄλλα σπουδαῖα προσόντα αὐτοῦ.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ στ' αἰῶνος εἷς ρήτωρ, ἀνήκων εἰς τὸν μονοφυσιτικὸν κύκλον τοῦ Πέτρου τοῦ Ἴβηρος, συνέταξε τὸν *Βίον* τοῦ Διοσκόρου μὲ βάσιν παλαιοτέρας πηγάς, ὡς εἶναι τὸ *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Διόσκορον*, γραφὲν ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του διακόνου Θεοπίστου ἑλληνιστὶ καὶ σῳζόμενον συριστί, καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ εἰς τὸν Μακάριον Τκόου* ἀποδιδομένη ἀβασίμως εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Διόσκορον. Αὗται αἱ πηγαί, καθὼς καὶ τὰ συνοδικὰ πρακτικά, προσφέρουν πληροφορίας μόνον περὶ τῆς δραστηριότητός του μετὰ τὸ 447, ἐνῶ περὶ τοῦ παλαιοτέρου σταδίου του ἐλάχιστα πράγματα εἶναι γνωστά.

Ἀνήκων εἰς τὸν στενὸν κύκλον τοῦ Κυρίλλου, ἠκολούθησε τοῦτον εἰς τὴν Ἔφεσον καὶ ἀργότερα ἠθέλησε νὰ κερδίσῃ ὁμοίαν δόξαν εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν. Διεδέχθη τὸν Κύριλλον εἰς τὴν ἕδραν μετὰ τὸν θάνατόν του, τὸ 444, καὶ ἐπέδειξε σκληρότητα ἔναντι τῶν συγγενῶν καὶ συνεργατῶν αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἄλλοι παράγοντες ἐθεώρουν τοῦτον ἤπιον καὶ μετριοπαθῆ, ὡς ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ὅστις τοῦ ἔγραφεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ του σταδίου· «πολλῆς μὲν ἄλλοις εἴδεσιν ἀρετῆς κοσμεῖσθαι τὴν σὴν ἁγιωσύνην ἀκούομεν, οὐχ ἥκιστα δὲ πάντες ᾄδουσι τὸ τοῦ φρονήματος μέτριον»[1].

Ἂν καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ δύο μόνον ἐπισκόπων, εἶχεν ἐξ ἀρχῆς μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν σῶμα τῆς Αἰγύπτου, εἰς τῆς ὁποίας τὴν Ἐκκλησίαν πρῶτος αὐτὸς προσεπάθησε νὰ δώσῃ ἐθνικὸν χρῶμα. Ἀπεκάλει ἑαυτὸν διάδοχον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, ἀποδίδων εἰς τὴν ἰδιότητα ταύτην ἰδιαιτέραν ἔμφασιν καὶ βαρύτητα καὶ υἱοθέτησε τοὺς τίτλους «δεσπότης τῆς οἰκουμένης καὶ οἰκουμενικὸς ἀρχιεπίσκοπος»[2]. Βεβαίως αὗται αἱ τάσεις ἀπέβλεπον καὶ εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἕδρας τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου συνέχισε νὰ ἐμφωλεύῃ ὁ νεστοριανικὸς δυοφυσιτισμός, ἀλλ' ἐπεδίωκε καὶ γενικώτερον τὴν ἐπι-

1. Ἐπιστολὴ 60, 1232.
2. Mansi 6,885.

βολὴν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας. Ὁ Θεοδώρητος, ὡς ἀνεμένετο, δι' ἐπιστολῆς τοῦ ἐτόνιζεν ὅτι, ἂν αὐτὸς εἶναι διάδοχος τοῦ εὐαγγελιστοῦ *Μάρκου, ὁ Δόμνος Ἀντιοχείας εἶναι διάδοχος τοῦ ἀποστόλου* Πέτρου, διδασκάλου τοῦ Μάρκου[3].

Ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὸν ἀντιοχειανὸν δυοφυσιτισμὸν συνετάχθη μὲ τὰς μονοφυσιτικὰς ἀπόψεις τοῦ Εὐτυχοῦς, ἅμα τῇ ἐμφανίσει των, καὶ κατέστη ὁ πάτρων τοῦ ἀρχιμανδρίτου τούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατηγόρησεν ὡς νεστοριανοὺς τὸν πάπαν Λέοντα Α', τὸν Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Δόμνον Ἀντιοχείας, τὸν Θεοδώρητον Κύρου καὶ πλῆθος ἄλλων ἱεραρχῶν. Ἔπεισε τὸν βασιλέα Θεοδόσιον Β' νὰ συγκαλέσῃ νέαν σύνοδον εἰς τὴν Ἔφεσον, μὲ πρόθεσιν ἀναδείξεως της εἰς οἰκουμενικήν, τὸν Αὔγουστον τοῦ 449, αὕτη δὲ ἠκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου ἡ ὁποία συνῆλθεν εἰς τὴν *Κωνσταντινούπολιν τὸ προηγούμενον ἔτος*, ἠθώωσε τὸν Εὐτυχῆ, ἐπέβαλε τὴν μονοφυσιτικὴν διδασκαλίαν, καὶ κατεδίκασεν ὡς νεστοριανίζοντας τοὺς πατριάρχας Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δόμνον Ἀντιοχείας, τὸν Θεοδώρητον Κύρου, τὸν Ἴβαν Ἐδέσσης καὶ πολλοὺς ἄλλους διαπρεπεῖς ἡγέτας. Ἤδη ἐνωρίτερον εἶχεν ἀναθεματίσει καὶ τὸν πάπαν Λέοντα Α'.

Λόγῳ τῆς ἀσκήσεως βίας ἐκ μέρους τῶν ὀπαδῶν τοῦ Διοσκόρου κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν της, ἡ σύνοδος ἀπεκλήθη ληστρικὴ καὶ εἰς τὴν λατινικὴν latrocinium. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου Β', οἱ διάδοχοί του Πουλχερία καὶ Μαρκιανός, τεταγμένοι εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Ὀρθοδόξων, ἐθεώρησαν ἀναγκαίαν τὴν σύγκλησιν νέας μεγάλης συνόδου, ἡ ὁποία συνῆλθε τὸ 451 εἰς τὴν Χαλκηδόνα. Εἰς τὴν τρίτην συνεδρίαν τῆς συνόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεγνώσθησαν λίβελλοι κληρικῶν τῆς Ἀλεξανδρείας ἐναντίον του, ὁ Διόσκορος ἔδειξεν ἀγέρωχον στάσιν. Μὴ ἀποδεχόμενος κατ' ἀρχὴν τὴν κατηγορίαν ἐπὶ αἱρέσει, ἠρνήθη οὐσιαστικῶς ν' ἀπολογηθῇ· ἀπεχώρησε δὲ τῆς συνεδρίας καὶ δὲν ἐπανῆλθε πλέον εἰς τὴν σύνοδον, καίτοι προσεκλήθη τρίς. Κατόπιν τούτου καθηρέθη, ἀλλ' ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως[4], ἡ καθαίρεσις δὲν ἐπεβλήθη διὰ λόγους δογματικούς· καθηρέθη διότι εἶχεν ἀναθεματίσει τὸν πάπαν Λέοντα καὶ διότι δὲν ἐπειθάρχησεν εἰς τὴν ἐντολὴν τῆς συνόδου νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτήν. «Διὰ τὴν πίστιν οὐ καθῃρέθη Διόσκορος, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀκοινωνησίαν ἐποίησε τῷ κυρίῳ Λέοντι τῷ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ τρίτον ἐκλήθη καὶ οὐκ ἦλθε, διὰ τοῦτο καθῃρέθη».

Πράγματι δὲ οὗτος δὲν ἔφθανεν εἰς τὰς ἀκρότητας τοῦ προστατευομένου του Εὐτυχοῦς. Βεβαίως εἰς τὴν Χαλκηδόνα εἶχεν ἐμμείνει εἰς

3. PG 83, 1280.
4. Mansi, 6, 1096.

τὰς ἀπόψεις του πεισμόνως. «Τὸ ἐκ δύο φύσεων δέχομαι, τὸ δύο οὐ δέχομαι»[5]. Δηλαδὴ ἐδέχετο ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει ἀποτελεσθῆ ἐκ δύο *φύσεων, ἀλλ' ὄχι καὶ ὅτι μετὰ τὴν* ἕνωσίν των ὑφίσταται εἰς δύο φύσεις. Ἀλλὰ δὲν ἔφθανεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ σωματικοῦ στοιχείου τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ἀνθρωπίνην ἡμῶν φύσιν, ὡς ἔπραττεν ὁ Εὐτυχής.

Κηρυχθεὶς ἔκπτωτος, ἐξωρίσθη ὑπὸ τῆς *πολιτείας εἰς τὴν Γάγγραν* τῆς Παφλαγονίας, ὅπου μετήχθη συνοδευόμενος ὑπὸ δύο διακόνων του, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Θεοπίστου. Ἀπέθανεν ἐκεῖ μετὰ τριετίαν περίπου, τὴν 4 Δεκεμβρίου 454. Ὑπὸ τῶν Κοπτῶν καὶ *ἄλλων* μονοφυσιτικῶν ἐκκλησιῶν τιμᾶται ὡς μάρτυς τῆς πίστεως, ἔχουν δὲ ἀφιερωθῆ εἰς αὐτὸν ἐν ἀφθονίᾳ ὕμνοι καὶ εὐχαί.

Ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Διοσκόρου εἶναι δυσαναλόγως πρὸς τὴν ἐπιρροὴν τῆς χριστολογίας του πτωχή, συνισταμένη, ὡς φαίνεται, μόνον εἰς ὁμιλίας καὶ ἐπιστολάς. Καὶ ἡ μὲν *Ἐπιστολὴ* ἢ *Λόγος πρὸς τὸν Μακάριον Τκόου*, παρέχουσα πολλὰ στοιχεῖα περὶ τῆς δραστηριότητός του, καὶ σωζομένη ἀποσπασματικῶς εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν, *δὲν ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἂν καὶ φέρεται* ὑπὸ τὸ ὄνομά του. Μερικαὶ ἰδικαί του ἐπιστολαί, ἀκέραιαι ἢ ἀποσπασματικαί, ἔχουν ἐκδοθῆ εἰς μεταφράσεις συριακήν, ἀρμενικὴν καὶ κοπτικήν. Ἀποσπάσματα ἀπὸ ὁμιλίας καὶ ἐπιστολάς του διατηροῦνται ἐπίσης εἰς συνοδικὰ πρακτικά.

Οἱ διακριθέντες ὡς συγγραφεῖς ὀπαδοὶ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ κατὰ τὸν ε΄ αἰῶνα, ὀλιγοστοὶ πάντοτε, ἐπισημαίνονται εἰς ἄλλα κεφάλαια τοῦ παρόντος τόμου.

5. Mansi, 6,692

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ


ΕΥΤΥΧΗΣ

E. Schwartz, «Der Prozess des Eutyches». *Sitzungsber. Bayer. Akad. Wiss.*, Philol hist. kl., 1929, τεῦχος 5.

M. Jugie, *Dict. Théol. Cath.* 5 (1913), 1582–1609.

A. Grillmeier, H. Bacht (ἐκδ.), *Das Konzil von Chalkedon* 1–3, 1951–1954.

I. Καρμιρης, *Θρησκ. Ἠθ. Ἐγκυκλ.* 5 (1964), 1106–1109.

A. van Roey, «Eutychès», *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 16 (1964), 86–91.

ΔΙΟΣΚΟΡΟΣ

E. Amélineau, *Monuments pour servir à l' histoire de l' Égypte Chrétienne*, Paris 1888–1895, 92–164.

E. Haase, «Patriarch Dioskur I von Alexandrien nach monophysitischen Quellen», *Kircheng. Abhandlungen* VI (1908), 141–233.
E. Révillout, «Récits de Dioscore exilé à Gangre sur le concile de Chalcédoine», *Rev. Egyptol.* 1 (1880), 187–189.
M. F. Nau, *Histoire de Dioscore patriarche d' Alexandrie écrite par son disciple Théopiste*, Paris 1903.
A. Grillmeier, H. Bacht (ἐκδ.), *Das Konzil von Chalkedon* I–3, 1951–1954.
Κ. Χαραλαμπιδης, *Θρησκ. Ηθ. Έγκυκλ.* 5 (1964), 96–99.
K. N. Khella, *Dioskoros I von Alexandrien (444–454)*, *Theologie und Kirchenpolitik*, Kiel 1968.– «Ein Dioskoros-Zitat beim Patriarchen Benjamin», *Probleme der koptischen Literatur*, Halle-Wittenberg 1968, 187–196.
M. Grigorian, «Bemerkungen über den Todestag des Dioskoros von Alexandrien», *Handes Amsorya* 86 (1972), 59–72.
D. W. Johnson, *Panegeric on Macarius bishop of Tkôw, attributed to Dioscorus of Alexandria*, Corp. Scr. Christ. Or., Coptici 415, 416, Louvain 1980.

# Ο ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ

## ΕΝΩΤΙΚΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ

Ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος δὲν ἔκλεισε τὸ δογματικὸν θέμα περὶ τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ· ἀντιθέτως προεκάλεσε νέους ἀγῶνας. Ἀπ' αὐτῆς ἀρχίζει μία περίοδος μειωμένης συγγραφικῆς δραστηριότητος καὶ παραγωγῆς εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, συνέπεια τῆς ταραχώδους καταστάσεως ἡ *ὁποία ἠκολούθησε τὴν Σύνοδον. Ἡ διατάραξις* τῶν πραγμάτων ὀφείλεται τώρα κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἰσορροπίας εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν πολιτείαν. Ἐχρειάσθη νὰ σταθεροποιηθοῦν κατὰ κάποιον τρόπον αἱ σχέσεις των μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν πολιτικὴν σκηνήν, κατὰ τὴν τρίτην δεκαετίαν τοῦ στ' αἰῶνος, διὰ νὰ παρουσιασθοῦν ἀξιόλογοι θεολογικαὶ προσωπικότητες, ὡς ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, Ἰωάννης Φιλόπονος, οἱ Γαζαῖοι καὶ ἄλλοι.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ περὶ τὰ μέσα τοῦ προηγουμένου αἰῶνος, τοῦ δ', καὶ ἐπὶ δεκαετίας εἶχε παρατηρηθῆ κάποια διατάραξις τῶν σχέσεων, ἀλλ' ἡ πολιτεία ἐπέτρεπεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ λαμβάνη μόνη της *τὰς δογματικὰς ἀποφάσεις, ἂν καὶ αὐτὴ ἐπίεζε ὁσάκις προσεκαλεῖτο* εἴτε ἀπὸ τὴν πλειονότητα εἴτε ἀπὸ τὴν μειονότητα τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων. Ἡ μεταβολὴ εἰς τὰς σχέσεις συνεβάδισε μὲ τὴν αὔξησιν τῆς ἱερότητος τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορος[1]. Πράγματι ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ ε' αἰῶνος παρετηρήθη κάποια κατάπτωσις τοῦ ἀνωτέρου ἱερατείου, ὅθεν ἡ βασιλεία ἤρχισε νὰ φαίνεται φοβερὰ εἰς τὴν ἱερωσύνην, ὡς λέγει ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης[2]. Σταθμὸν ὡς πρὸς τὴν πορείαν αὐτῆς τῆς μεταβολῆς ἀπετέλεσαν αἱ σύνοδοι τοῦ 448 ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ 451 ἐν Χαλκηδόνι. Κατὰ τὴν ἐνδημοῦσαν σύνοδον τοῦ 448 ὁ Θεοδόσιος Β' ἐπευφημήθη μὲ τοὺς λόγους «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἀρχιερεῖ βασιλεῖ»[3]. Εἰς δὲ τὴν Χαλκηδόνα ἐπευφημήθη κατὰ παρόμοιον τρόπον ὁ Μαρκιανός. «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἱερεῖ, τῷ βασιλεῖ»[4]. Ἔκτοτε ὁ βασιλεὺς ἀναμιγνύεται πλέον αὐτοβούλως καὶ ἀπροσκλήτως εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα.

1. Βλ. Π. Χρηστου, *Ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ ἱερεὺς εἰς τὸ Βυζάντιον*, ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν *Κληρονομίαν*, Θεσσαλονίκη 1971.
2. PG 78, 1493.
3. *Acta Conc. Oecum.* II. *1,1, σ. 138*
4. *Acta Conc. Oecum.* II, 1 2, σ.157

Ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου Χαλκηδόνος συνοψίζεται εἰς τὴν κάτωθι πρότασιν. «Εἷς καὶ ὁ αὐτὸς Χριστὸς ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Υἱὸν καὶ μονογενῆ, τὸν Θεὸν Λόγον». Ἡ νεστοριανικὴ φράσις «ἐν δύο φύσεσιν» μετὰ τὸν διαχωρισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως ἀπὸ τὸ πρόσωπον ἀπέβαλε τὴν νεστοριανικὴν χροιάν, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον ἐδῶ τὸ ἓν πρόσωπον ὁρίζεται ὅτι εἶναι Θεὸς Λόγος. Μετὰ τὴν Χαλκηδόνα:

> Ὅσοι δέχονται χωρὶς ἐπιφύλαξιν τὴν διατύπωσιν αὐτήν, ἤτοι ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ἐν δύο φύσεσιν εἰς ἓν πρόσωπον», εἶναι αὐστηροὶ Ὀρθόδοξοι
>
> Ὅσοι χρησιμοποιοῦν διὰ τὴν μετὰ τὴν ἕνωσιν κατάστασιν τὴν διατύπωσιν «εἰς δύο φύσεις» χωρὶς ἀναφορὰν εἰς τὸ πρόσωπον, εἶναι Νεστοριανοί.
>
> Ὅσοι δέχονται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐκ δύο φύσεων εἰς μίαν φύσιν μετὰ τὴν ἕνωσιν, ἤτοι δὲν χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον 'ἓν πρόσωπον' εἶναι Μονοφυσῖται· ἂν ὅμως μαζὶ μὲ τὸν ὅρον «μία φύσις» χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν φράσιν «ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως» δὲν εἶναι ἀκραῖοι ἀλλὰ μετριοπαθεῖς μονοφυσῖται.

Ἐπειδὴ ἡ λύσις τῆς Χαλκηδόνος δὲν ἔγινε γενικῶς δεκτή, ἐξηκολούθουν νὰ ὑφίστανται ὅλαι αὐταὶ αἱ μερίδες. Διὰ τοῦτο ἀνεπτύχθη καὶ μία νέα παράταξις, τοποθετουμένη μεταξὺ τῶν Χαλκηδονίων καὶ τῶν Μονοφυσιτῶν. Αὕτη ἀπεδέχθη πρῶτον τὸν ὅρον τῆς Χαλκηδόνος, δεύτερον τὴν χρῆσιν ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, συμπεριλαμβανομένης τῆς φράσεως «μία φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη», καὶ τρίτον ἔντονον πολεμικὴν κατὰ τῶν νεστοριανιζόντων θεολόγων τῆς πρὸ τοῦ Νεστορίου κυρίως ἐποχῆς, τῶν ὁποίων τὸ κῦρος ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὑψηλόν. Ἡ παράταξις αὐτή, ὀνομασθεῖσα νεωστὶ νεοχαλκηδονική, διεμορφώθη συγχρόνως πρὸς τὰς πολιτικὰς ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι ἔτειναν εἰς τὴν συνένωσιν τῶν Μονοφυσιτῶν, ἐπικρατούντων εἰς τὰς νοτίας καὶ νοτιοανατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντίου, μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων.

Δύο ἦσαν αἱ κύριαι παρεμβάσεις ἐκ μέρους τῆς πολιτείας κατὰ τὴν ἀμέσως μετὰ τὴν Χαλκηδόνα ἐποχήν. Κατὰ πρῶτον ὁ Βασιλίσκος, καθ' ὃν χρόνον ἥρπασε τὸν θρόνον ἀπὸ τὸν γαμβρόν του Ζήνωνα, διὰ διατάγματος, φέροντος τὸ ὄνομα *Ἐγκύκλιον* (475), ἀντεμετώπισε τὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἑνότητος ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ· ἀπεδέχετο μόνον τὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας, παραμερίζων ὅλας

τὰς ἄλλας, καὶ ἀποκατέστησε τοὺς μονοφυσίτας ἐπισκόπους, καὶ δὴ τὸν Τιμόθεον Αἴλουρον Ἀλεξανδρείας, ὅστις ἄλλωστε θεωρεῖται καὶ ὁ πρωταίτιος τοῦ Ἐγκυκλίου. Ὁ Βασιλίσκος ἀπέτυχεν εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ τοποθετήσῃ καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μονοφυσίτην ἐπίσκοπον, κατόπιν ἀντιδράσεως τοῦ Ἀκακίου. Βραδύτερον ὁ Ζήνων (474–491), ἀνακαταλαβὼν τὸν θρόνον, ἐξέδωσε τὸ *Ἑνωτικόν*, (482). Εἶχεν ἀντιληφθῆ καὶ αὐτὸς τὴν ἀνάγκην τοῦ συμβιβασμοῦ, ἀλλ' ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς Ὀρθοδοξίας, μὲ σοβαρὰς βεβαίως παραχωρήσεις πρὸς τὸν Μονοφυσιτισμόν. Μὲ τὸ διάταγμά του οὗτος καταδικάζει τόσον τὸν Νεστόριον ὅσον καὶ τὸν Εὐτυχῆ. Ὥριζεν ὅτι αἱ δύο ἐν Χριστῷ φύσεις ἡνώθησαν, ἀλλὰ δὲν διεσάφει, ἂν μετὰ τὴν ἕνωσιν αἱ φύσεις εἶναι δύο ἢ μία, οὕτω δὲ ἀπεφεύγετο ἡ φράσις «δύο φύσεις», ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς Μονοφυσίτας, καὶ ἡ φράσις «μία φύσις», ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς Ὀρθοδόξους.

Δὲν ἀπορρίπτει ρητῶς τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, ἀλλ' ἄφηνεν ἀμφιβολίας πλαγίως λέγων, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀντίθετον ἐθεσπίσθη εἰς τὴν Χαλκηδόνα ἢ ἀλλοῦ κρίνεται ἀνίσχυρον καὶ ἀποφεύγων νὰ ὀνομάσῃ οἰκουμενικὴν τὴν σύνοδον ταύτην. Ἐξ ἄλλου διέτασσε τὴν παῦσιν τῶν δογματικῶν συζητήσεων. Τὸ Ἑνωτικὸν ὑπεγράφη ὑπὸ Ὀρθοδόξων καὶ Μονοφυσιτῶν παραγόντων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ οἱ κυριώτεροι ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται τῆς ἐποχῆς Ἀκάκιος Κωνσταντινουπόλεως, Πέτρος Μογγὸς Ἀλεξανδρείας, Πέτρος Γναφεὺς Ἀντιοχείας, Μαρτύριος Ἱεροσολύμων. Οἱ μὴ δεχόμενοι τὸ Ἑνωτικὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀπεσπάσθησαν τοῦ Πέτρου Μογγοῦ καὶ ἀπομείνατες ἄνευ ἐπισκοπικῆς κεφαλῆς ὠνομάσθησαν Ἀκέφαλοι. Οὗτοι ἦσαν οἱ ἄκροι Μονοφυσῖται. Οἱ Ὀρθόδοξοι τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλως ἀπετάθησαν πρὸς τὸν πάπαν Φήλικα Ρώμης, ὅστις διὰ συνόδων κατὰ ἔτη 484 καὶ 485 καθήρεσε καὶ ἀφώρισε τὸν Ἀκάκιον Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Πέτρον Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Πέτρον Ἀντιοχείας. Οὕτως ἐδημιουργήθη τὸ λεγόμενον Ἀκακιανὸν Σχίσμα. Ἔκτοτε εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν εὑρίσκουν πρόσφορον ἔδαφος διεισδύσεως ὡρισμέναι ἀπόψεις τῆς νεστοριανικῆς θεολογίας.

Ὁ Ἀναστάσιος Α' ὁ Δίκορος (491–518), διδάσκαλος καὶ ἱεροκήρυξ πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον, ὑποψήφιος δὲ καὶ διὰ τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα τῆς Ἀντιοχείας, ἐτήρησε παρομοίαν συμβιβαστικὴν τάσιν καὶ οὕτω διετηρήθη τὸ σχίσμα, τὸ ὁποῖον ἤρθη τὸ 519, ἅμα τῇ ἀνόδῳ εἰς τὸν θρόνον τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, ὁπότε ἤρχισεν ἡ εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα ἐπίδρασις τοῦ ἀνεψιοῦ του

Ἰουστινιανοῦ. Οὕτω λήγει ἡ περίοδος τῆς παρακμῆς τῶν Χριστιανικῶν γραμμάτων.

## ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

### ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

Εἰς τὸν Γεννάδιον Κωνσταντινουπόλεως ἀφιέρωσεν ἐγκώμιον ὁ Κύπριος συγγραφεὺς Νεόφυτος Ἔγκλειστος κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα[1], ἀλλὰ τοῦτο δὲν προσφέρει ἀκριβεῖς εἰδήσεις, διότι εἶναι συντεταγμένον κατὰ τὰ ἁγιογραφικὰ οἰκοδομητικὰ μέτρα. Αἱ ἄλλαι δὲ περὶ αὐτοῦ πληροφορίαι εἶναι ὀλίγαι καὶ ἀνεπαρκεῖς διὰ μίαν ὡλοκληρωμένην βιογραφίαν.

Γεννηθεὶς προφανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος, ἐμφανίζεται ἐνωρὶς ὡς πρεσβύτερος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν[2]. «Τύπος εὐσεβείας καὶ παντὸς καλοῦ» κατὰ τὸν χρονογράφον Ἐφραίμιον[3], τηρητὴς τῶν κανόνων καὶ ταπεινός, ὑπῆρξε λαοφιλής. Τὸ 458 διεδέχθη τὸν Ἀνατόλιον εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Θεόδωρος Ἀναγνώστης παρέχει τὴν πληροφορίαν περὶ ὡρισμένων συνηθειῶν του· δὲν ἐχειροτόνει κανένα κληρικόν, ἂν αὐτὸς δὲν ἐγνώριζεν ἀπὸ μνήμης τὸν Ψαλτῆρα, καὶ διεκρίνετο διὰ θαυματουργικὰς ἱκανότητας.

Ἤδη ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὴν ἕδραν ἔλαβε καταδικαστικὴν ἀπόφασιν κατὰ τῶν σιμωνιακῶν χειροτονιῶν, συνετέλεσε δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο ν' ἀποβῇ σπουδαῖον κέντρον μοναχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου εἰς τὴν πρωτεύουσαν.

Παραιτηθεὶς τοῦ θρόνου λόγῳ ἀσθενείας, κατὰ τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Νεοφύτου, ἐφρόντισεν ὥστε νὰ ἐκλεγῇ διάδοχός του ὁ μαθητής του Ἀκάκιος, αὐτὸς δὲ ἀνεχώρησεν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους διὰ προσκύνημα. Περιοδεύων εἰς τὴν Κύπρον ὡς πτωχὸς μοναχός, ἀπέθανε καθ' ὁδὸν ὑπὸ βροχὴν καὶ χιόνα. Θαυμαστὰ σημεῖα περὶ αὐτὸν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναγνώρισίν του, εἰς δὲ τὴν Πάφον, ὅπου ἐτάφη, ἀνηγέρθη μετ' ὀλίγον περικαλλὴς ναὸς πρὸς τιμήν του. Ἑορτάζεται τὴν 17 Νοεμβρίου.

Κατὰ τὸν Γεννάδιον Μασσαλιώτην[4] διεκρίνετο διὰ τὴν εὐφράδειαν καὶ ὀξύνοιαν, ἦτο «vir lingua nitidus et ingenia acer», καὶ συνέγραψεν ἑρμηνείαν εἰς τὸν Δανιὴλ καὶ πολλὰς ὁμιλίας. Σῴζονται δὲ ἀποσπά-

1. H. Delehaye, *Anal. Bollandiana* 26 (1907), 221-228.
2. Θεοδώρου Ἀναγνώστου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,13.
3. PG 143.
4. *De viris illustribus* 89.

σματα είς Σειράς άπό τό υπόμνημα είς τό Δανιήλ και άπό ερμηνείας είς άλλα βιβλία, ώς είς τήν Γένεσιν και τήν Έξοδον.

Ό Μαρκελλΐνος[5] παραδίδει τήν πληροφορίαν ότι ήρμήνευσεν δλας τάς επιστολάς τοῦ Παύλου, άλλα τό καλύτερον χειρόγραφον τοῦ έργου τοῦ Μαρκελλίνου δεν περιέχει τήν σημείωσιν ταύτην. Είναι όμως άληθές ότι πολλά τεμάχια τοιαύτης ερμηνείας σώζονται είς Σειράς.

Σώζεται μία επιστολή *Πρός Μαρτύριον Αντιοχείας* (461–465) περί τοῦ τρόπου υποδοχής τῶν αιρετικῶν, οί όποιοι προσέρχονται είς τήν καθολικήν Εκκλησίαν[6]. Άν και αύτη δεν φέρει όνομα συγγραφέως, όπωσδήποτε έγράφη υπό τοῦ Γενναδίου, και δή κατά τήν διάρκειαν τῆς πατριαρχείας του.

Η ανωτέρω μνημονευθεΐσα εγκύκλιος *Περί Σιμωνίας*, ή όποια συνετάχθη κατ' άπόφασιν ένδημούσης συνόδου είς τήν Κωνσταντινούπολιν τό 458, εστάλη είς τόν πάπαν Ρώμης και είς τούς μητροπολίτας[7].

Κείμενον, άπευθυνόμενον ώς προσευχή πρός τόν μάρτυρα Ελευθέριον, ζητεί άπό αύτόν νά συνετίση κληρικόν επιμέμπτου διαγωγής υπηρετοῦντα είς τόν ναόν του. Τοῦτο διατηρεΐται υπό τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου[8].

Ό Φακοῦνδος Έρμιανής[9] εγνώριζεν άντιρρητικόν έργον τοῦ Γενναδίου *Κατά τῶν Δώδεκα Αναθεματισμῶν* τοῦ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, έκ τοῦ όποιου παραθέτει μερικά χωρία· λέγει δε ότι τό έργον τοῦτο είχε γραφή εκατόν έτη πρό τῆς εποχής καθ' ήν έγραφεν ό ίδιος, ήτοι περίπου κατά τόν χρόνον συγκλήσεως τῆς Συνόδου τῆς Εφέσου (431). Ό Γεννάδιος δεν ήτο βεβαίως υπέρ τοῦ Νεστορίου, άλλ' ήθελε νά άπορρίψη ωρισμένα άπολιναριστικά στοιχεία είς τό ώς άνω έργον τοῦ Κυρίλλου.

Ανώνυμον λατινικόν έργον τοῦ ι' αιῶνος, υπό τόν τίτλον *Opusculum de Spiritus Sancti processione a Patre Filioque*, αναφέρει ότι ό Γεννάδιος έλεγε «credimus Spiritum Sanctum eo quod sit ex Patre procedens et Filio», ήτοι «πιστεύομεν ότι τό άγιον Πνεῦμα προέρχεται έκ Πατρός και Υιοῦ». Δεν σημειώνεται όμως εκεί άπό ποιον κείμενον τοῦ Γενναδίου προέρχεται ή πρότασις, ή όποια είναι όπωσδήποτε αμφίβολος.

Άπό ομιλίας τοῦ Γενναδίου και άπό εγκωμιαστικόν του κείμενον πρός τόν τόμον τοῦ Λέοντος δεν σώζεται τίποτε.

5. *Chronicon* ad a. 470, PL 51,931.
6. PITRA, *Juris Ecclesiastici*.
7. «Κατά τῶν επί χρήμασι χειροτονούντων», PG 85/2, 1612–1621.
8. *Έκκλ. Ιστορία* 15,23.
9. PL 67, 571 έξ.

## ΑΚΑΚΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Πρεσβύτερος και ορφανοτρόφος είς τήν Κωνσταντινούπολιν, ό Ακά-

κιος, διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς πρωτευούσης τὸ 471 τὸν Γεννάδιον, τοῦ ὁποίου ἦτο μαθητής. Ἐξετιμᾶτο μεγάλως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος *Λέοντος Α' (454–474) καὶ ἦτο σύμβουλός* του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, *ἀλλ'* ἐπίσης καὶ εἰς τὰ πολιτικά. Ὑπέδειξεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα νὰ γράψῃ ἐπιστολὴν εἰς τὸν πάπαν Σιμπλίκιον μὲ σκοπὸν *νὰ τὸν πείσῃ νὰ ἐπικυρώσῃ* τὸν 28ον κανόνα τῆς Χαλκηδόνος, ὅστις παρεῖχεν εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ἴσα πρεσβεῖα μὲ τὸν πάπαν, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν Νέαν Ῥώμην, ἀλλ' ἡ ἐπιστολὴ *δὲν ἔφερεν ἀποτελέσματα*, ὡς βεβαιώνει ὁ πάπας Γελάσιος[10] εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Δαρδανίας.

Ἀντέστη σφοδρῶς καὶ ἐπιτυχῶς εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ αὐτοκράτορος *Βασιλίσκου νὰ καταργήσῃ* τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος καὶ νὰ ἐπιβάλῃ ἐπισήμως τὴν μονοφυσιτικὴν δοξασίαν, ὑποχρεῶν τοὺς ἐπισκόπους νὰ ὑπογράψουν τὸ Ἐγκύκλιον διάταγμα. Ὁ Ἀκάκιος τότε ἐνέδυσεν *ἑαυτόν*, καθὼς καὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ τὸ θυσιαστήριον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ, μὲ μελανοὺς πέπλους, ὑπεκίνησε τοὺς μοναχοὺς καὶ τὸν λαὸν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν ὁποῖον ἐχαρακτήρισεν *ὡς αἱρετικόν*, οὕτω δὲ ὑπεχρέωσε τοῦτον εἰς ὑποχώρησιν[11]. Ὁ αὐτοκράτωρ τελικῶς ἐξέδωσεν Ἀντεγκύκλιον διὰ τοῦ ὁποίου ἠκύρωσε τὸ Ἐγκύκλιον καὶ κατεδίκασε συγχρόνως Νεστόριον καὶ Εὐτυχῆ, *ἀλλὰ δὲν ἐπρόλαβε* τὴν ἀπὸ τοῦ θρόνου ἐκδίωξίν του[12].

Ὅταν ὁ Ζήνων ἐπέστρεψεν εἰς τὸν θρόνον οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὑπογράψει τὸ Ἐγκύκλιον τοῦ Βασιλίσκου, ἐδήλωσαν ὅτι τὸ ἔπραξαν ἀπὸ βίαν καὶ ἐζήτησαν κατανόησιν. Ὁ Ζήνων βραδύτερον ἐξέδωσε τὸ Ἑνωτικὸν (482), διὰ τοῦ ὁποίου κατεδικάζετο συγχρόνως ὁ Νεστόριος καὶ ὁ Εὐτυχὴς καὶ ἀνεγνωρίζοντο αἱ ἀποφάσεις τῶν τριῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐνῶ παρεσιωπᾶτο καὶ παρεκάμπτετο ἡ τῆς Χαλκηδόνος. Τοῦτο ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν πρὸ τῆς Χαλκηδόνος κατάστασιν. Ὁ Ἀκάκιος δὲν ἦτο βεβαίως αἱρετικός, ἀλλ' ἐθεώρησε καὶ αὐτὸς ἀναγκαῖον κάποιον συμβιβασμὸν διὰ τὴν συμφιλίωσιν μὲ τοὺς μετριοπαθεῖς Μονοφυσίτας.

Ὁ Φῆλιξ Γ' τῆς Ῥώμης, ὑποκινούμενος ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Ἀλεξανδρείας καὶ ἀπὸ μοναχοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐζήτησε τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀκακίου ἐπὶ τοῦ Ἑνωτικοῦ· ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς –πιθανῶς εὑρισκόμενος ὄπισθεν τοῦ διατάγματος τούτου– ἠδιαφόρησεν, ὁ πάπας διὰ συνόδου ἐν Ῥώμῃ τὸ 485 τὸν καθήρεσε καὶ τὸν ἀφώρισεν, ὁπότε καὶ ὁ Ἀκάκιος ἀπήλειψε τὸ ὄνομα τοῦ Φήλικος ἀπὸ τὰ δίπτυχα· οὕτω προεκλήθη τὸ λεγόμενον Ἀκακιανὸν Σχίσμα μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ῥώμης. Τὸ σχίσμα ἤρθη ἐπὶ τοῦ Ἰουστίνου Α',

10. PL 79, 72.
11. Νικηφόρου Καλλίστου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 16,6.
12. Εὐαγρίου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,3–7

τὸν Μάρτιον τοῦ 519, ὁπότε ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Β΄ ἀνεγνώρισε πανηγυρικῶς τὴν Χαλκηδόνα καὶ ἀφήρεσεν ἀπὸ τὰ δίπτυχα τὰ ὀνόματα τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Ἀκακίου καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του.

Τοῦ Ἀκακίου σώζονται τρεῖς ἐπιστολαί. Μία πρὸς Συμπλίκιον Ρώμης περὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἀλεξανδρείας, γραφεῖσα τὸ 478 καὶ διατηρουμένη εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σιμπλικίου· μία πρὸς τὸν Πέτρον Ἀλεξανδρείας τὸν Μογγὸν περὶ τοῦ Ἑνωτικοῦ, γραφεῖσα τὸ 483 καὶ διατηρουμένη ὑπὸ τοῦ Ζαχαρίου Ρήτορος· μία πρὸς Πέτρον Ἀντιοχείας τὸν Γναφέα κατὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσαγωγῆς τῆς φράσεως «ὁ δι' ἡμᾶς σταυρωθείς» εἰς τὸ τρισάγιον.

## ΦΛΑΥΪΤΑΣ

Ὁ Φλαυΐτας διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ἀκάκιον τὸ 489, ὡς κατά τινα τρόπον θεοπρόβλητος, διότι τὸ ὄνομά του ἐγράφη ἐπὶ τεμαχίου λευκοῦ χάρτου, ὁ ὁποῖος εἶχε τεθῆ ἐπὶ τῆς τραπέζης κατὰ θείαν ἐνέργειαν, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοί του διέδωσαν ὅτι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ νεωκόρου.

Διὰ νὰ τὰ ἔχη καλὰ καὶ μὲ τὰς δύο ἐκκλησιαστικὰς μερίδας, ἔγραψε τὰ κατ' ἀρέσκειαν καὶ πρὸς τὰς δύο μὲ τὰ κοινωνικὰ γράμματά του· ἤτοι πρὸς μὲν τὸν Πέτρον Ἀλεξανδρείας ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὰς ἀπόψεις του, τὰς μονοφυσιτικάς, καὶ ἀποκρούει τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν πάπαν Φήλικα· εἰς τὸν Φήλικα δὲ ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὰς ἰδικάς του ὀρθοδόξους ἀπόψεις καὶ ἀποκρούει τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν Πέτρον. Ἀλλ' ὁ Φήλιξ, λαβὼν ἀντίγραφον τοῦ γράμματός του πρὸς τὸν Πέτρον, ἐξεδίωξε τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Φλαυΐτα. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ Φλαυΐτας ἐχρησιμοποίησε τὴν ἀφελῆ αὐτὴν μέθοδον μὲ τὰς καλυτέρας τῶν προθέσεων, ἐπιθυμῶν νὰ εὕρη τρόπον συμβιβασμοῦ τῶν δύο μερίδων, χωρὶς νὰ δυσαρεστήση καὶ τὸν αὐτοκράτορα.

Ἀπέθανε τέσσαρας μῆνας μετὰ τὴν ἐνθρόνισίν του.

## ΕΥΦΗΜΙΟΣ

Πρεσβύτερος ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὀρφανοτρόφος εἰς τὴν Νεάπολιν τοῦ Βοσπόρου ὁ Εὐφήμιος, διεδέχθη τὸν Φλαυΐταν τὸ 490. Ἡ

στάσις τὴν ὁποίαν ἐτήρησεν ἦτο ὀρθόδοξος, ἀλλ' ἡ ἀδιαλλαξία τῆς Ρώμης δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἄρσιν τοῦ σχίσματος. Μόλις ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον, ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Πέτρον Μογγὸν τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπιστολὴν ἀπαντητικὴν εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ προκατόχου του Φλαυΐτα, ἐπειδὴ δὲ ὁ Πέτρος ἀνεθεμάτιζε μὲ τὸ κείμενόν του τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, ὁ Εὐφήμιος διέκοψε τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν. Ἔγραψε δὲ σχετικῶς καὶ πρὸς τὸν πάπαν Φήλικα, ὅστις ἀπήντησεν ὅτι τὸν θεωρεῖ μὲν προσωπικῶς ὀρθόδοξον, ἀλλὰ δὲν πρόκειται νὰ ἐπικοινωνῇ μαζί του ἐπισκοπικῶς, ἂν δὲν διαγράψῃ ἀπὸ τὰ δίπτυχα τὰ ὀνόματα τῶν προκατόχων του Ἀκακίου καὶ Φλαυΐτα. Τὸ 492 διὰ συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος καὶ ἐκοινοποίησε ταῦτα εἰς τὸν πάπαν Γελάσιον Α', νεοανελθόντα τότε εἰς τὴν ἕδραν (492-506), ἀλλὰ καὶ αὐτὸς δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἄρσιν τοῦ σχίσματος διὰ τοὺς αὐτοὺς μὲ τὸν προκάτοχόν του λόγους.

Ὅταν ἐξελέγη αὐτοκράτωρ ὁ Ἀναστάσιος Δίκορος (491-518), ὁ Εὐφήμιος τοῦ ἐζήτησε νὰ διαβεβαιώσῃ ἐγγράφως ὅτι δὲν θὰ νεωτερίσῃ εἰς τὴν πίστιν, παραβιάζων τὰς ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ὥστε νὰ τὸν στέψῃ. Ἀλλ' ὁ Ἀναστάσιος φαίνεται ὅτι δὲν τοῦ συνεχώρησε τὴν ταπείνωσιν ταύτην. Ὅταν βραδύτερον ὁ Εὐφήμιος τοῦ ἐζήτησεν ἔγγραφον σαφῆ ἀναγνώρισιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος, πρὶν εὐλογήσῃ τὸν γάμον τοῦ αὐτοκράτορος μὲ τὴν Ἀριάδνην, αὐτὸς τὸν ἀπεμάκρυνε τοῦ θρόνου, τὸ 496.

## ΠΑΤΡΙΑΡΧΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

### ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΑΙΛΟΥΡΟΣ

Ὁ Τιμόθεος οὗτος κατέβαλε προσπαθείας νὰ ἀπομακρύνῃ δυναμικῶς τοῦ θρόνου τῆς Ἀλεξανδρείας τὸν Προτέριον, τὸ 453, ἀλλὰ ἀπέτυχε. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Μαρκιανοῦ, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐσημειώθη λαϊκὴ ἐξέγερσις τῆς ὁποίας θῦμα ὑπῆρξεν ὁ Προτέριος (457). Τὸν διεδέχθη τότε ὁ Τιμόθεος, ὅστις ἐπέβαλε διωγμὸν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τῆς πόλεως· ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐπίσκοποι εἰς τὴν πλειονότητά των ἠρνήθησαν κοινωνίαν μαζί του, ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Α' τὸν ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τὴν ἕδραν του καὶ τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν Γάγγραν (460), ὅπου παλαιότερα εἶχεν ἐξορισθῆ καὶ ὁ Διόσκορος.

Βραδύτερον μετεφέρθη εἰς τὴν Χερσῶνα, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη καὶ ἔγραψεν ἔργα κατὰ τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος.

Ἀνακληθεὶς ὑπὸ τοῦ Βασιλίσκου τό 475 ὑπῆρξε μαζὶ μὲ τὸν Πέτρον Γναφέα ὁ ἐμπνευστὴς τῆς συντάξεως τοῦ Ἐγκυκλίου[1], διὰ τοῦ ὁποίου κατεδικάζοντο ὁ τόμος τοῦ Λέοντος Ρώμης καὶ αἱ ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος.

Ὑπῆρξεν εἷς τῶν σπουδαιοτέρων ὑπερμάχων τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ δὲν μετέβαλεν ἀπόψεις παρὰ τὰς ταλαιπωρίας καὶ τὰς διώξεις τὰς ὁποίας ὑπέστη. Παρὰ ταῦτα δὲν ἔφθανε μέχρι τῆς ἀκραίας θέσεως τοῦ Εὐτυχοῦς· ἀνεθεμάτιζε βεβαίως τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, διότι ἐθέσπισε τὴν παρουσίαν δύο φύσεων εἰς τὸν Χριστόν, ἀλλ' ἐπίσης ἀνεθεμάτιζε καὶ τὸν Εὐτυχῆ, διότι ἀπέρριπτε τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸ ἰδικόν μας[2].

Ὁ Τιμόθεος ἀπέθανε τὸ 477, ὀλίγον πρὶν φθάση εἰς τὴν ἕδραν του διάταγμα τοῦ Ζήνωνος περὶ νέας ἐξορίας του. Ὑπὸ τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας *ἑορτάζεται ὡς ἅγιος τὴν 31 Ἰουλίου*.

Τὰ λείψανα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Τιμοθέου δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα, ἂν καὶ πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τοῦ νὰ δίδουν πλήρη εἰκόνα τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον ταῦτα παραδίδονται εἰς μεταφράσεις, καὶ δὴ εἰς τὴν συριακήν.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τιμοθέου φέρεται μία συλλογὴ κειμένων, ἤτοι πραγματειῶν καὶ ἐπιστολῶν ἢ ἀποσπασμάτων ἔργων κατὰ τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Ταῦτα ἔχουν τεθῆ ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, διότι εἶναι μὲν διαφόρων συγγραφέων, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν κυριαρχοῦν τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἐπεμελήθη τῆς καταρτίσεως τῆς συλλογῆς. Αὕτη σώζεται μόνον εἰς συριακὴν μετάφρασιν, καὶ δὴ εἰς κώδικα τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου[3]. Μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνεται εἰς αὐτὰ ἀριθμὸς ἐπιστολῶν, ὡς εἶναι καὶ αἱ κάτωθι.

*Λέησις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα*, εἰς ἀπάντησιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ πάπα Λέοντος Α' (458). Μία πρότασις αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς περιλαμβάνεται ἑλληνιστὶ εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Πατέρων*[4]. Ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης λέγει ὅτι μετέφρασε τὸ κείμενον εἰς τὴν λατινικήν[5], ἀλλ' ἡ μετάφρασις αὐτὴ ἔχει χαθῆ. Τώρα σώζεται μόνον εἰς τὴν συριακήν[6].

*Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Κωνσταντινουπολίτας*, γραφεῖσα ἀπὸ τὴν ἐξορίαν *εἰς τὴν Γάγγραν, σώζεται* πλὴν τῆς συριακῆς καὶ εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν.

*Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλεξανδρεῖς*, γραφεῖσα ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐξορίαν. Αὕτη ὡς καὶ ἡ προηγουμένη, ἐκφράζει ἐπαρκῶς τὰς ἀπόψεις τοῦ συντά-

1. ΕΥΑΓΡΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,4.
2. ΛΕΟΝΤΙΟΥ, *Σχόλια Θεολογικὰ* 5, PG 86/1, 1228.
3. Brit. Mus. 12156 ἑ. Βλ. WRIGHT, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum*, 2, 642.
4. DIEKAMP, 165.
5. *De viris illustribus* 72.
6. *Patrologia Orient.* 13, 241.

κτου των. Αὐτὰ τὰ τρία κείμενα ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ τοῦ Ζαχαρία τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ παρατίθενται εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν του, ἡ ὁποία, ὡς εἶναι γνωστὸν ἔχει ἀπολεσθῆ, ἀλλὰ διατηρεῖται ἐνσωματωμένη εἰς συριακὴν συμπιληματικὴν σύνθεσιν, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται καὶ πέραν τοῦ Ζαχαρίου μέχρι τοῦ ἔτους 569.

Εἰς τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τιμοθέου συλλογὴν περιλαμβάνονται ἐπίσης αἱ τρεῖς ἑπόμεναι ἐπιστολαὶ καὶ μία εὐχή.

*Πρὸς τὸν λαὸν τῆς Αἰγύπτου, Θηβαΐδος καὶ Πενταπόλεως*

*Πρὸς τὸν διάκονον Φαυστῖνον*, γραφεῖσα ἀπὸ τὴν Γάγγραν.

*Πρὸς τὸν πρεσβύτερον καὶ ἡγούμενον Κλαυδιανόν*, γραφεῖσα ἀπὸ τὴν Χερσῶνα.

*Εὐχὴ ὑπὲρ τῶν ἐπιστρεφόντων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κληρικῶν*, ἐννοεῖται βεβαίως εἰς τὴν μονοφυσιτικὴν Ἐκκλησίαν[7].

Ὑπάρχει καὶ ἄλλο κείμενον τοῦ Τιμοθέου ἀναφερόμενον εἰς παρόμοια πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἀντικείμενα, γραφὲν ἀπὸ τὴν Χερσῶνα καὶ διατηρούμενον εἰς συριακὴν μετάφρασιν, ἡ *Ἐξέτασις καὶ λύσις τοῦ ὅρου τοῦ ἐν Χαλκηδόνι*[8].

Ἡ *Ἀντίρρησις κατὰ τοῦ ὅρου Χαλκηδόνος* σώζεται μόνον εἰς τὴν ἀρμενικήν, ἐνῶ ἔχει ἐκπονηθῆ καὶ ἐπιτομή της εἰς τὴν συριακήν, ἴσως ὑπὸ τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου ἐκθέτει τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων περὶ τοῦ χριστολογικοῦ θέματος, τὸ δεύτερον ἀνασκευάζει τὸν τόμον τοῦ Λέοντος καὶ τὸ τρίτον ἀναιρεῖ τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς του εἰς τὴν Γάγγραν ἔγραψεν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν*, τῆς ὁποίας παραθέματα διατηρεῖ ὁ Ἰωάννης Μαϊουμᾶ. Ὁ Crum εὗρεν ἀποσπάσματα μιᾶς κοπτικῆς ἱστορίας ἀπὸ δώδεκα βιβλία, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτον μέρος στηρίζεται εἰς τὸν Εὐσέβιον, τὰ ἑπόμενα εἰς τοὺς συνεχιστὰς αὐτοῦ, τὸ δὲ τελευταῖον ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τῆς Αἰγύπτου, μνημονεῦον τὴν ἐπάνοδον τοῦ Τιμοθέου εἰς τὴν ἕδραν του τὸ 475, ὄχι ὅμως καὶ τὸν μετὰ διετίαν συμβάντα θάνατόν του· διὰ τοῦτο θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι αὐτὴ εἶναι ἔργον τοῦ Τιμοθέου, ταυτιζόμενον μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μαϊουμᾶ χρησιμοποιούμενον.

Ὁ Θεοφάνης[9] ἀναφέρει πληροφορίαν ἀγνώστου ἄλλοθεν ἔργου τοῦ πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας Πέτρου, ὅτι ὁ Τιμόθεος εἶχεν εὕρει ἀδημοσίευτα ἔργα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τὰ ὁποῖα καὶ παρεποίησεν, ἀλλ' ἡ πληροφορία αὕτη δὲν διασταυρώνεται. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Τιμόθεος ἐπεκαλεῖτο γνώμας τοῦ Κυρίλλου, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπαντῶνται εἰς τὰ γνωστὰ ἔργα τούτου.

7. *Patrol. Orientalis* 13, 236-239.
8. *Patrol. Orientalis* 13, 218-236.
9. *Χρονογραφία*. PG 108, 281.

ΠΕΤΡΟΣ ΜΟΓΓΟΣ

Ὁ Πέτρος, διάκονος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πατριαρχείας τοῦ Διοσκόρου, μετέσχε τῆς Ληστρικῆς Συνόδου παρὰ τὸ πλευρὸν τούτου, ἀργότερα δὲ ὑπεστήριξε τὸν Τιμόθεον Αἴλουρον εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, διὸ καὶ ἐξωρίσθη. Ὅταν ὁ Τιμόθεος κατέλαβε τὸν θρόνον, τὸ 457, αὐτὸς προσελήφθη ὡς ἀρχιδιάκονός του καὶ ἠκολούθησε τὰς περιπετείας του. Ἐξωρίσθη τὸ 460, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν μετὰ τὸ Ἐγκύκλιον τοῦ Βασιλίσκου (475) καὶ μετὰ τὴν ἐκ νέου ἀνάληψιν τῆς πατριαρχείας ἀπὸ τὸν Τιμόθεον ἐτοποθετήθη ἀρχιδιάκονός του. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τούτου, ἐπελθόντα ἐντὸς συντόμου χρόνου, ὁ Πέτρος κατέλαβε τὴν ἕδραν, τὸ 477, χειροτονηθεὶς ὑπὸ ἑνὸς μόνον ἐπισκόπου, τοῦ Θεοδώρου Ἀντινόης. Ἐκδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος, ἀφωσιωμένου ἕως τότε ἀκόμη εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος[10], ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν τὸ 482, ἀφοῦ ἀπεδέχθη τὸ Ἑνωτικόν, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοσιν φαίνεται ὅτι συνείργησε μετὰ τοῦ Ἀκακίου.

Δεχθεὶς ὅμως τὸ Ἑνωτικόν, ἐπραγματοποίει κάποιαν στροφὴν πρὸς τὴν Χαλκηδόνα, εὐλόγως δὲ δυσηρέστησε τοὺς ἀκραίους Μονοφυσίτας, οἱ ὁποῖοι δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀπεσπάσθησαν αὐτοῦ καὶ παραμείναντες ἄνευ ποιμενάρχου ὠνομάσθησαν Ἀκέφαλοι. Δὲν ὑπῆρξεν ἐν τούτοις ἀρεστὸς οὔτε εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους, διότι ἡρμήνευε τὸ Ἑνωτικὸν μονοφυσιτικῶς.

Τὸ 490 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Εὐφήμιος διέκοψε τὰς σχέσεις μαζί του καὶ τὸν διέγραψεν ἀπὸ τὰ δίπτυχα, ἐνῶ δὲ ἐκινεῖτο ἀκόμη καὶ πρὸς ἐκρθόνισίν του, αὐτὸς ἀπέθανεν ἐντὸς ὀλίγου κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος. Διὰ τοῦ τύπου τοῦ Ὁρμίσδα ἀνεθεματίσθη ὁριστικῶς (519).

Ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ Πέτρου καὶ Ἀκακίου, σωζομένη κοπτιστὶ καὶ ἀρμενιστί[11], θεωρεῖται γενικῶς νόθος, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς γνήσια ἔγγραφα. Ὁ Εὐάγριος διατηρεῖ μίαν γνησίαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Ἀκάκιον καὶ ὁ Ζαχαρίας ὁ Σχολαστικὸς μίαν τοῦ Ἀκακίου πρὸς αὐτόν, ἀναφερομένην εἰς τὸ Ἑνωτικόν. Ὁ Ζαχαρίας ἐπίσης διατηρεῖ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ Φλαυΐτα Κωνσταντινουπόλεως πρὸς αὐτὸν καὶ μίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν Φλαυΐταν, διὰ τῆς ὁποίας ἀπέρριπτε ρητῶς τὴν Χαλκηδόνα, ἐξ οὗ καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Φλαυΐτα Εὐφήμιος διέγραψε τῶν διπτύχων τὸν Πέτρον.

10. Τὴν ἕδραν του κατέλαβε τότε ὁ Ἰωάννης Ταλάϊας.
11. Εἰς τὴ κοπτικὴν 8 ἐπιστολαὶ τοῦ Πέτρου καὶ 6 τοῦ Ἀκακίου, εἰς τὴν ἀρμενικὴν 9 καὶ 7 ἀντιστοίχως.

## ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΣΥΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

### ΠΕΤΡΟΣ ΓΝΑΦΕΥΣ

Ὁ Πέτρος Γναφεύς[1], καταγόμενος ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα, εἰσῆλθεν εἰς τὰς τάξεις τῶν Ἀκοιμήτων μοναχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὰς πληροφορίας Ἀλεξάνδρου τοῦ Κυπρίου[2], εἰς τῶν ὁποίων τὴν μονὴν ἤσκει τὸ διακόνημα τοῦ γναφέως, τοῦ λευκαντοῦ. Λόγῳ τῶν συμπαθειῶν του πρὸς τὰς μονοφυσιτικὰς ἀπόψεις ἐγκατέλειψε τὴν μονήν του καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν γενέτειράν του· δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ σχετισθῇ μὲ τὸν στρατηγὸν Ζήνωνα, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 468.

Παρὰ τὴν ὑποστήριξεν τοῦ Ζήνωνος αἱ ἀποτυχίαι καὶ αἱ ἐπιτυχίαι του ἐνηλλάσσοντο. Συνειργάσθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μὲ τοὺς Ἀπολιναριστὰς ἐναντίον τοῦ ὀρθοδόξου πατριάρχου Μαρτυρίου· ὅταν δὲ ὁ τελευταῖος μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐνίσχυσιν κατὰ τῶν Ἀπολιναριστῶν, ὁ Πέτρος κατέλαβε τὴν θέσιν του μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ζήνωνος. Κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως ἐξεδόθη διάταγμα ἐκπτώσεως καὶ ἐγκλείσεώς του εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἀκοιμήτων. Ἀνακτήσας τὴν ἕδραν ἐπὶ Βασιλίσκου τὸ 475, ἐξέπεσεν ἐκ νέου τὸ 477, τὴν φορὰν αὐτὴν κατόπιν διατάγματος τοῦ χολωμένου Ζήνωνος, διὰ ν' ἀποκατασταθῇ ὁριστικῶς εἰς τὴν θέσιν του τὸ 482, ἀφοῦ ὑπέγραψε τὸ Ἑνωτικόν. Ἐφρόντισεν ὥστε τὸ διάταγμα τοῦτο νὰ ἐγκριθῇ ὑπὸ τοπικῆς συνόδου τὴν ὁποίαν συνεκάλεσεν αὐτός. Ἀπέθανε τὸ 488.

Ὡς εἶναι γνωστόν, ὁ Πέτρος οὗτος εἰσήγαγεν εἰς τὸν τρισάγιον ὕμνον τὴν θεοπασχιτικὴν φράσιν «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς» περὶ τὸ 470, ἡ ὁποία ὡς καινοτομία δὲν ἤρεσεν οὔτε εἰς αὐτοὺς τοὺς Μονοφυσίτας ἀκόμη. Τότε ὁ Ἀκάκιος Κωνσταντινουπόλεως ἔστειλε πρὸς αὐτὸν ἐπὶ τοῦ θέματος συνοδικὴν ἐπιστολήν[3]. Εἰς συνοδικὰς συλλογὰς διατηροῦνται ἐπιστολαὶ διαφόρων προσωπικοτήτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται ὁ πάπας Φῆλιξ Γ', πρὸς αὐτὸν ἐναντίον τοῦ νεωτερισμοῦ του[4]. Αὗται ὅμως, γραφεῖσαι ἀπὸ ἓν πρόσωπον ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, εἶναι πλασταί.

Κατὰ τὸν Θεόδωρον Ἀναγνώστην[5] ἠγκαινίασε τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ

1. Ἄλλως Κναφεύς, τὸ ὁποῖον σημαίνει τὸν ἐριουργόν, λευκαντήν, λαναρᾶν.
2. HÉFÉLÉ, *Histoire des Conciles* II. 566.
3. MANSI 7, 1121–1124.
4. MANSI 7, 1109 ἑ.
5. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,20–22.

εἰσήγαγε τὴν ἐπίσημον εὐλογίαν τοῦ μύρου καὶ τὴν μνημόνευσιν τῆς Θεοτόκου εἰς πᾶσαν ἀκολουθίαν. Ὅλαι αἱ πρωτοβουλίαι τοῦ εἴδους τούτου δεικνύουν ὅτι ὁ Γναφεὺς ἦτο θαρραλέα προσωπικότης μὲ ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς λειτουργικῆς τάξεως. Ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πέτρον Μογγόν, τοῦ ἔτους 486 περὶ τοῦ Ἑνωτικοῦ, σώζεται ὑπὸ τοῦ Ζαχαρίου τοῦ Σχολαστικοῦ[6].

## ΝΗΦΑΛΙΟΣ

Ἀλεξανδρινὸς μοναχὸς ὁ Νηφάλιος, διέπρεψεν ἐπί τινα χρόνον ὡς ὑπέρμαχος τῶν μονοφυσιτικῶν ἀπόψεων καὶ μετέσχε τῶν ταραχῶν τοῦ 481 εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως, μεταστραφείς, συμπαρεστάθη εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ζήνωνα, τὸν ὁποῖον ἐπεσκέφθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐνίσχυσε τὴν προσπάθειαν ἐπιβολῆς τοῦ Ἑνωτικοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου ὁ λαὸς ἠρνεῖτο νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς τὸ θέμα τοῦτο τὸν Πέτρον Μογγόν[7]. Βαθμιαίως ἐστράφη πλήρως εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, τὸ 507 δὲ εὑρίσκετο εἰς τὴν Παλαιστίνην ὑποκινῶν τοὺς ἐκεῖ μοναχοὺς κατὰ τοῦ Σεβήρου, διαμένοντος τότε εἰς τὴν μονὴν Πέτρου τοῦ Ἴβηρος, πρὸς τὰ περίχωρα τοῦ Μαϊουμᾶ. Ὅταν κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Σεβῆρος μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Νηφάλιος τὸν ἠκολούθησεν, ἔκτοτε δὲ χάνομεν τὰ ἴχνη του.
Εἶχον καταγραφῆ λόγοι του, κυρίως κατὰ τοῦ Σεβήρου, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἐχάθησαν[8]. Ἐν τούτοις γνωρίζομεν τὰς ἀπόψεις του, ἔστω καὶ ἐκ δευτέρας χειρός. Ἐκπροσωπεῖ τὸ ἀρχαιότερον στάδιον τῆς διοχετεύσεως τοῦ συνόλου τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίλλου εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Χαλκηδόνος. Προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὅτι αἱ φράσεις «δύο φύσεις ἡνωμέναι» καὶ «μία φύσις σεσαρκωμένη», σημαίνουν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ἑπομένως ὅτι ὁ Κύριλλος εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν Χαλκηδόνα· ἐπίσης ὅτι τὸ μονοφυσιτίζον «ἐκ δύο φύσεων» σημαίνει, ὅ,τι τὸ ὀρθόδοξον «ἐν δύο φύσεσιν».

## ΙΟΥΒΕΝΑΛΙΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ὁ Ἰουβενάλιος ὑπῆρξε σπουδαία καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ προσωπικότης τοῦ ε' αἰῶνος, ἀλλὰ μόνον μικρὸν δεῖγμα τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἔχομεν.

6. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,10.
7. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 10,7.
8. Καὶ ὁ Σεβῆρος ἔγραψεν ἔργα κατὰ τοῦ Νηφαλίου.

«Ἀνὴρ μέγας καὶ θεοφόρος», ὡς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου[9], ἐλάμπρυνε τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων ἐπὶ *πολλὰς δεκαετίας· κατὰ μὲν τὸν Ζαχαρίαν τὸν Σχολαστικὸν*[10] *ἐπὶ* 36 ἔτη, κατὰ δὲ τον Κύριλλον Σκυθοπολίτην[11] ἐπὶ 44. Ἂν ὡς πιθανωτέραν θεωρήσωμεν τὴν πρώτην ἐκδοχήν, καὶ δεδομένου ὅτι εἶναι γνωστὸν τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (458), πρέπει νὰ ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἕδραν τὸ 422.

Ὑπεστήριξεν ἐκθύμως τὸν μοναχικὸν βίον, κατὰ τὰς ἡμέρας του δὲ εἰς τὴν Παλαιστίνην ἀνεδείχθησαν σπουδαῖαι ἀσκητικαὶ προσωπικότητες. Τὸ 429 ἤγκαινίασε τὴν Λαύραν τοῦ Μεγάλου Εὐθυμίου, τὸ δὲ 438 ἐθεμελίωσε τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἰς τὸν τόπον τοῦ λιθοβολισμοῦ του, παρουσίᾳ τῆς αὐτοκρατείρας Εὐδοκίας.

Τὸ 431 ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ *ἐναντίον τῶν Ἀντιοχειανῶν, ἔναντι* τῶν ὁποίων ἐπεδίωκε ν' αὐξήσῃ τὸ κῦρος τῆς ἕδρας του, φρονῶν ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας ἔπρεπε νὰ ὑποτάσσεται εἰς αὐτὸν ὡς ἐπίσκοπον τῆς μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν. Εἰς τὴν Ἔφεσον κατεῖχεν ἐξόχως ὑψηλὴν θέσιν, ἐφ' ὅσον οἱ ἄλλοι ἡγέται ἦσαν κατὰ κάποιον τρόπον ἐμπερίστατοι, ἤτοι ὁ Νεστόριος Κωνσταντινουπόλεως ὡς ὑπόδικος, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ὡς ἐπί τινα χρόνον ἔγκλειστος καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχείας ὡς ἀπέχων τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Βραδύτερον, ἂν καὶ δὲν ἐπέτυχε ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ προτεραιότης τῆς ἕδρας του ἔναντι τῆς Ἀντιοχείας, ἐχειροτόνησεν αὐθαιρέτως ἐπισκόπους διὰ τὴν Φοινίκην καὶ τὴν Ἀραβίαν.

Εἰς τὴν Ληστρικὴν Σύνοδον (449) ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ Διοσκόρου καὶ ὑπὲρ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Φλαβιανοῦ, διὸ ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος Β' τοῦ παρεχώρησε τὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Ἀραβίας. Εἶχεν ὅμως προβλήματα ἐξ ἄλλης πλευρᾶς λόγῳ τῆς στάσεώς του κατὰ τὴν σύνοδον ἐκείνην· ὁ πάπας Λέων τὸν διέγραψε τῶν διπτύχων, ὁ δὲ Μαρκιανός, διαδεχθεὶς τὸν Θεοδόσιον, παρέπεμψε τὴν ὑπόθεσίν του εἰς τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος. Ἐκεῖ ὅμως οὗτος, ταχθεὶς κατὰ τοῦ Διοσκόρου, ἀποκατεστάθη καὶ δὲν ἐκέρδισε μὲν τὰς ζητουμένας ὡς ἄνω ἐπαρχίας, ἀλλὰ τοῦ ἀνεγνωρίσθη ἡ προστασία ἐπὶ τῶν τριῶν ἐπαρχιῶν τῆς Παλαιστίνης, ἤτοι Καισαρείας, Σκυθοπόλεως καὶ Πέτρας, καὶ ἔκτοτε φέρεται ὡς πατριάρχης.

*Ἐκκλ. Ἱστορία* 15,14. Ἀφοῦ ἐπέρασε τὰς δυσκολίας τοῦ 453 μὲ τὸν ἀντιπατριάρχην Θεοδό-
*Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,4. σιον, ἀπέθανεν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 458. Ἡ μνήμη του ἄγεται τὴν
*Βίος ἁγίου Σάββα*, 33. 2 Ἰουλίου.

Τὸ συγγραφικόν του δεῖγμα, περὶ τοῦ ὁποίου ὡμιλήσαμεν, εἶναι Κήρυγμα ἐκφωνηθὲν εἰς τὴν Ἔφεσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τοῦ 431 καὶ σωζόμενον εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν.

### ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ

Ἓν ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον, σωζόμενον κοπτιστί, ἀποδίδεται εἰς Θεοδόσιον. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι οὗτος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν μονοφυσίτην μοναχὸν Θεοδόσιον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰς ἐν Ἱεροσολύμοις σημειωθείσας ταραχὰς τοῦ 453 κατέλαβε τὴν ἐξουσίαν ὡς ἀντιπατριάρχης, ἐνῶ ὁ Ἰουβενάλιος μὲ δυσκολίαν διεσώθη τότε. Ἂν καὶ ἐπί τινα χρόνον ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τῆς ἄλλοτε αὐτοκρατείρας Εὐδοκίας, δυνάμεις τοῦ Μαρκιανοῦ ἀποκατέστησαν τὴν τάξιν εἰς τὴν περιοχήν.

### ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΗΣ

Ὁ Χρύσιππος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν, ἀνετράφη καὶ ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν Συρίαν, ἀκολούθως δὲ ἐγκατεστάθη μαζὶ μὲ δύο ἀδελφούς του[12] εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἐτέθη ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Εὐθυμίου. Διετέλεσεν οἰκονόμος τῆς Λαύρας, ἀλλὰ τὸ 456 τῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς Εὐδοκίας ἐτοποθετήθη πρεσβύτερος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ τέλος σταυροφύλαξ, φύλαξ δηλαδὴ τοῦ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου διατηρουμένου τιμίου σταυροῦ. «Δώδεκα χρόνους ἀμέμπτως ὑπούργησεν ἐν τῇ τοῦ σταυροῦ φυλακῇ, θαυμαστὸς συγγραφεὺς γεγονώς», ὡς λέγει Κύριλλος ὁ Σκυθοπολίτης[13]. Ἀπέθανε τὸ 478.
Κατὰ τὸν Κύριλλον «πολλὰ συγγράμματα κατέλιπε πάσης ἀποδοχῆς ἄξια»[14]. Σώζονται δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομά του μερικαὶ ὁμιλίαι, κυρίως ἐγκώμια εἰς ἁγίους. Δύο ἐξ αὐτῶν περιείχοντο εἰς τὸν ἀπολεσθέντα τελευταῖον τόμον τῆς ἑλληνικῆς πατρολογίας τοῦ Migne, PG 162, ἤτοι ἑλληνιστὶ ἐγκώμιον εἰς Μαρίαν τὴν Θεοτόκον καὶ ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον.
Ἐπίσης σώζονται καὶ ἐξεδόθησαν πρῶτον μὲν ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Θεόδωρον, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Φωτίου[15] καὶ παραπεμπόμενον ὑπὸ τοῦ Εὐστρατίου Κωνσταντινουπόλεως[16], ἔπειτα δὲ ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

12. Ἐξ αὐτῶν ὁ Κοσμᾶς κυτάστη ἐπίσκοπος Σκυθοπόλεως.
13. *Βίος ἁγίου Εὐθυμίου* 37.
14. Αὐτόθι 30.
15. *Μυριόβιβλος* 171.
16. *Κατὰ Θνητοψυχιτῶν* 22.

Τὸ ἔτος 457 ὁ Ἀντίπατρος ὡς ἐπίσκοπος Βόστρων ἦτο ἐκ τῶν παραληπτῶν τῆς ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Α'. Δεδομένου ὅτι εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, τὸ 451, ὡς ἐπίσκοπος τῆς ἕδρας ταύτης φέρεται ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Ἀντίπατρος πρέπει νὰ ἐτοποθετήθη εἰς αὐτὴν μετὰ τὸν χρόνον τῆς συνόδου. Ἡ μνήμη του ὡς ὁσίου ἑορτάζεται τὴν 13 Ἰουνίου.

Ο Ἀντίπατρος ἦτο δόκιμος συγγραφεύς, ἰδιαιτέρως δὲ ἐφημίζετο ὡς ικανώτατος ὁμιλητής. Ἀλλὰ τὰ σωζόμενα κείμενά του εἶναι ἐλάχιστα.

Μαρτυρεῖται ἔργον του ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους, ἀναφερόμενον κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου[17], ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς Λαύρας τῶν Ἱεροσολύμων Γελάσιος (537-546) ὥρισε ν' ἀναγινώσκεται τὸ ἔργον ἐπ' ἐκκλησίας πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τὴν ὠριγένειων πλάνην. Ὁ Κύριλλος τὸ τιτλοφορεῖ «Σύγγραμμα κατὰ τῶν Ὠριγένους δογμάτων» καὶ παραπέμπει εἰς βιβλία αὐτοῦ ὡς διαιρέσεις. Ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὰ ἀμφιβαλλόμενα *Ἱερὰ παράλληλα* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ὅπου παρατίθενται ἀποσπάσματα περὶ γενέσεως ψυχῆς, ἀναστάσεως σώματος, ἀγγέλων καὶ διαβόλου[18]. Ὁ Δαμασκηνὸς φέρει τὸ ἔργον ἐπίσης ὡς κατὰ τοῦ Ὠριγένους, παραπέμπει ὅμως εἰς κεφάλαια αὐτοῦ. Τὸν ἀκριβῆ τίτλον δίδουν τὰ πρακτικὰ τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου[19], ὅπου τὸ ἔργον φέρεται ὡς *Ἀντίρρησις κατὰ τῆς Ἀπολογίας Εὐσεβίου Καισαρείας ὑπὲρ Ὠριγένους*. Πράγματι τὸ ἔργον ἦτο κατὰ τοῦ Εὐσεβίου, ὡς ἀπολογητοῦ τοῦ Ὠριγένους, οὕτω δὲ δικαιολογεῖται ἡ χρῆσις του ἀπὸ τὴν Σύνοδον τοῦ 787, ὅπου ὁ λόγος ἦτο περὶ τοῦ Εὐσεβίου. Εἰς τὴν σύνοδον ταύτην ὁ Ἀντίπατρος ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὡς πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας.

Δύο μόνον ὁμιλίαι του σώζονται πλήρως, ἡ πρώτη *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου*, ἡ δευτέρα *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου*. Ἐκφωνηθεῖσαι εἰς δύο συνεχομένας Κυριακὰς στηρίζονται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ. Ὁ Νικήτας Σερρῶν διατηρεῖ τέσσαρα χωρία ἀπὸ τὴν πρώτην ὁμιλίαν[20].

Εἰς τὴν σύνοδον τοῦ 787[21] ἀνεγνώσθησαν τεμάχια ἀπὸ λόγον τοῦ Ἀντιπάτρου εἰς τὴν αἱμορροοῦσαν γυναῖκα[22], ὅπου λέγεται ὅτι εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης ἡ θεραπευθεῖσα γυνὴ ἔστησεν ἄγαλμα εἰς τὸν Κύ-

17. *Βίος Ἁγίου Σάββα* 84.
18. PG 96, 468. 488 ἑξ. 501 ἑξ.
19. MANSI 13.177-180.
20. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, *Νικήτα Σερρῶν Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*. Θεσσαλονίκη 1973.
21. MANSI, 13,13
22. *Ματθ.* 9,20 ἑξ.

ριον, πρᾶγμα μαρτυρούμενον καὶ ἀλλαχόθεν, πρῶτον δὲ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου.

Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης εἰς τὰς *Χρήσεις*[23] παραθέτει δύο χωρία, ἀνίσου ἐκτάσεως, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ βραχὺ προέρχεται «ἐκ τοῦ λόγου εἰς τὸν σταυρόν», τὸ δὲ ἐκτενὲς προέρχεται «ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου κατὰ Ἀπολιναρίου». Πιθανῶς καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ ἕνα λόγον, ἀναφερόμενον εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου μὲ τάσεις ἀντιαπολιναριστικάς, διὸ ὁ Ἀναστάσιος τοῦ δίδει τὸν τίτλον «Κατὰ Ἀπολιναρίου», ἐννοῶν ὅτι τὸ παρατιθέμενον χωρίον στρέφεται κατὰ τοῦ Ἀπολιναρίου.

Ἄλλαι ὁμιλίαι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιπάτρου σώζονται εἰς τὸν κώδικα Thomae Gale 31 τοῦ Trinity College τοῦ Cambridge, ταύτας ὅμως ὁ Oudin θεωρεῖ νόθους, διότι μερικαὶ ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς ἑορτὰς αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον ἀκόμη καθιερωθῆ εἰς τὴν ἐποχήν του, ὡς τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Ἀνάληψις τῆς Θεοτόκου.

Εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν σώζονται τέσσαρες ὁμιλίαι του εἰς τὴν Γέννησιν[24].

23. PG 89, 1185.

24. G. Zarbhanalian, *Catalogue*, Venice 1889, 305.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Grillmeier, H. Bacht (ἐκδ.), *Das Konzil von Chalkedon*, Würzburg I (1951), II (1953), III (1954).

ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

PG 85/2, 1613–1734.– PG 119, 900έ.
J.– B. Pitra, *Juris ecclesiasticis* II, 183–186, 187–188.
*Acta Sanctorum*, Aug. 6 (1743), 106–116.
F. Diekamp, *Analecta Patristica*, Or. Chr. Anal. 117 (1938), 54–108.
K. Staab, *Pauluskommentare aus der griech. Kirche*. 1933, 352–418.
R. Devreesse, «Anciens commentateurs grecs de l' octateuque», *Rev. Bibl.* 45 (1936), 384.
J. Kirchmeyer, «Gennade de Constantinple», *Dict. Spiru.* 6 (1965), 204–205.
S. J. Voicu, «Gennadio di Constantinopoli, la transmissione di frammento in Hebr. 9, 2–5», *Or. Chr. Per.* 48 (1982), 435–437.

ΑΚΑΚΙΟΣ

PL 58, 46 ἑ.– Mansi 7, 1121–1124. 7, 1054ἑἑ. 8,58. 9,690.
Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 1, 27–36.
Εὐάγριος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 2, 11. 1, 3, 4–21.
M. Jugie, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 51, 244–248.
Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, 198–204.

E. SCHWARTZ, *Publizistische Sammlungen zum Acacianischen Schisma*, München 1936.– *Acta Conc. Oec.* II, 18ἑ.
E. W. BROOKS, *Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta I*. Corpus Scr. Chr. Or. 83. Louvain 1919, 1953², 235–237. Corpus Scr. Chr. Or. 87, Louvain 1924, 1953², 163–164.
P. N. AKINIAN, P. P TER-POGHOSSIAN, «Der Briefwechsel von Patriarch Acacius und Petros, dem Patriarchen von Alexandrien», *Handes Amsorya* 88 (1974), 1–30.

ΦΛΑΥΙΤΑΣ

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 16, 18ἑ.
E. W. BROOKS, *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta II*, Corp. Scr. Chr. Or. 84, 9–11, Corp. Scr. Chr. Or. 88, 6–7.

ΕΥΦΗΜΙΟΣ

ΕΥΑΓΡΙΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 23–30.
ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, De Boor I, 133–140.
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* PG 86/1, 185–189.
W. M. SINCLAIR, *Dict. Chr. Biogr.* 2 (188), 292–294.
M. I. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολις 1885, 206–209.
R. JANIN, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 15 (1963), 1410–1411.

ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΑΙΛΟΥΡΟΣ

J. LEBON, *Le monophysitisme Sévérien*, Louvain 1909, 16 ἑἑ., 93 ἑἑ.– «Version arménienne et version syriaque de Timothée Eelure», *Handes Amsorya* (ἀρμ περιοδικόν), 51 (1927), 714 ἑἑ. «La Christologie de Timothée Aelure», *Rev Hist. Eccl.* 9(1908), 677–702.

E. W. BROOKS, *Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta I*, Corp. Scr. Chr. Or. 83, Louvain 1919, 1953², σ. 186–201. 87, Louvain 1924, 1953², σ 129–139.
W WRIGHT, *Catalogue of Syriac manuscripts in the British Museum*, II. London 1872, 639–648.
F. NAU, *Patrologia Orientalis* 13, 202–247, εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν.
H. ZOTENBERG, *Catalogue des manuscripts éthiopéens de la Bibl. Nat.*, Paris 1877, 129ἑ.
KARAPET TER-MEKERRTSCHIAN, ERWAND TER-MINASSIANTZ, *Timotheus Aelurus Widerlegung*, Leipzig 1908, τὸ ἀρμενικὸν κείμενον.
R. Y. ÉBIED, L. R. WICKHAM, «A collection of unpublished letters of Timothy Aelurus», *Journ. Theol. Stud.* 21 (1970), 333–337, 351–357.
A. VAN LANTSCHOOT, «Allocution de Timothée d' Alexandrie», *Muséon* 47 (1934), 13–56.
F. RÜCKER, «Cyrillus von Alexandrien und Timotheus Aelurus in der alten armenischen Christenheit», *Handes Amsorya* 51 (1927), 699ἑἑ.
E. MOBERG, *On some Syriac fragments of the book of Timotheos Aeluros Against the Synod of Chalcedon*, Lund 1928.

ΠΕΤΡΟΣ ΜΟΓΓΟΣ

J. Bidez, L. Parmentier, *Evagrius. The Eccles. History*, London 1898. Amsterdam 1964², σ.115έ
E. W. Brooks, *Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta*, Corp. Scr. Chr. Or. 84, Louvain 1919, 1953², σ. 11-14. 226έ. 88, Louvain 1924, 1953², σ. 7-9. 156έ
E. Amélineau, *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique fran caise au Caire*, t. IV, 1, Paris 1888, σ. 126-228.

ΠΕΤΡΟΣ ΓΝΑΦΕΥΣ

Θεοδωρος Αναγνωστης, *Έκκλ. Ιστορία*, 1, 20-22 (=PG 86/1, 175-178)
E. Venables, *Dict. Chr. Biogr.* 4(1887), 338-340.
G. Fritz, *Dict. Théol. Cath.* 12 (1935), 1933-1935.
E. W. Brooks, *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adcripta* I, Corp. Scr Chr. Or. 83, Louvain 1919, 1953², σ. 233-235.. Corp. Scr. Chr. Or. 87 Louvain 1924, 1953², σ. 161έ.
U. Riedinger, «Petros des Walker von Antiocheia als Verfasser der Pseudo-dionysischen Schriften», *Salzburger Jahrb. Philos.* 5-6 (1961-1962), 135-156.

ΝΗΦΑΛΙΟΣ

Ch. Moeller, «Un représentant de la christologie néochalcédonienne au debut du 6^me siècle en Orient. Nephalius d' Alexandrie», *Rev Hist. Ecclés.* 40 (1944-1945), 73-140.
S. Helmer, *Der Neuchalkedonismus*, Bonn 1962, 151-159.

ΙΟΥΒΕΝΑΛΙΟΣ

A. Dillmann, *Chrestomathia Aethiopica*, Lipziae 1866, 100-102. Γαλλική μετάφρ ὑπὸ S. Grébaut, *Rev. Or. Chrét.* 15 (1910), 440έ.
Χρυσ. Παπαδοπουλος, *Ιστορία Έκκλ. Ιεροσολύμων*, Ιεροσόλυμα, Αλεξάνδρεια 1910 152-174.
S. Vailhé, «Formation du Patriarcat de Jérusalem», *Échos d' Or.* 1910, 325-336.
F. M. Abel, Cyrille d' Alexandrie dans ses rapports avec la Palestine», *Kyrilliana*, Cai ro 1947, 214-220.
Ιω. Κωνσταντινιδης, *Θρησκ. ΗΘ. Έγκυκλ.* 6 (1965), 918-920.
E. Honigmann, «Juvenal of Jerusalem», *Dumb. Oaks Papers* 5 (1950), 211-279.
E. Schwartz, *Acta Conc. Oec.* I, 1,7,124έ. II, 5,9.

ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ

E. A. W. Budge, *The martyrdom and miracles of St. George of Cappadocia*. αἰθιοπικὸν μετ' ἀγγλ. μεταφρ., London 1888, 38-44, 236-241.

ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ

PG 162, τόμος ἀπολεσθείς. Περιεῖχεν α) Ἐγκώμιον εἰς Θεοτόκον ἀπὸ Fr. Ducaeus.

*Bibl. Vet. Patrum* 2 (1624), 424–430. β) Ἐγκώμιον εἰς Πρόδρομον λατινιστὶ ἀπὸ FR. COMBEFIS, *Bibl. Patrum* 7 (1662), 803–808.

M. JUGIE, *Patrol. Orient.* 19 (1926), 336–343, Εἰς Θεοτόκον.

ΙΩ. ΦΩΚΥΛΙΔΗΣ, «Ἐγκώμιον εἰς ἅγιον Θεόδωρον», *Νέα Σιών* 11 (1911), 330–335, 557–558.

Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, «Des Chrysippos von Jerusalem Enkomion auf dem hl. Theodoros Teron». *Byz. Archiv.* Heft 7, Leipzig 1921, 50–79.– «Ἐγκώμιον εἰς ἀρχάγγελον Μιχαήλ». *Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν* 3 (1926), 88–93.– «Enkomion auf den hl. Johannes den Täufer». *Texte und Forsch. Byz.– Neugr. Philol.* 20 (1937), 29–48.– «Untersuchungen und Ergänzungen zu den Schiften des Chrysippos», *Texte und Forschungen zur Byz.– Neugr. Philol.* 20 (1937), 61–122.

S. VAILHÉ, «Chrysippe prêtre de Jérusalem», *Rev. Or. Chrét.* 10 (1905), 96–99.

G. BARDY, *Dict. Hist. Géogr. Ecclés.* 12 (1950), 784ἑ.

CH. MARTIN, «Mélanges d' homilétique byzantine. Hésychius et Chrysippe de Jérusalem», *Rev. Hist. Eccl.* 35 (1939), 54–60.

G. TIBURTIUS, «Antithesis Eva–Maria cum Gen. 3,15 coniuncta apud Chrysippus». *Div. Thom.* 59 (1956), 71–74.

ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΣ

PG 85, 1764–1796. 86/2, 2045–2053.

C. VONA, *L' orazione di Antipatro sulla nascità del Battista e l' orazione dell' Annunziazione*, Roma 1974.

R. GRÉGOIRE, «L' homelie d' Antipater de Bostra pour l' assomption de la mère de Dieu», *Parole de Dieu* 1 (1970), 95–122.

C. VONA, «Le due orazioni di Antipatro di Bostra», *Studi e ricerche in onore dei SS. apostoli Pietro e Paolo*, Roma 1968, 121–233.

G. ZARBHANALIAN, *Catalogue des anciennes traductions arméniennes*, Venice 1889, σ. 78. 305.

# ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

## Α


ἀγαθά, ὑλικά, 75,80.
ἀγάπη, 52, 73, 75, 83, 126, 147, 251, 286.
ἄγγελοι, 64.
ἀγεννησία, 41.
Ἁγία Γραφή, 36, 138, 142, 166ἑ., 183, 278ἑ., 293ἑ., 348, 365, 479.
Ἁγίας Γραφῆς, ἑρμηνεία, 36ἑἑ., 58, 142, 279, 294, 349, 401, 414, 419ἑ., 453, 463.
Ἁγία Τριάς, 41, 49, 61ἑ., 122, 125ἑ., 128, 144, 173, 185, 295ἑ., 366ἑ., καὶ σποράδην.
Ἅγιοι Τόποι, 180.
Ἅγιον Πνεῦμα, 32, 42, 62, 69, 82, 126, 128, 144, 171, 195ἑ., 222, 296, 486 καὶ σποράδην.
ἁγίων, τιμή, 52.
Ἀδάμ, 421.
Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, 27, 32, 33, 56, 62, 129, 372.
αἱρέσεις, 27, 32, 43, 236, 501, 504.
Ἀκακιανὸν Σχίσμα, 549.
Ἀκάκιος Βεροίας, 240, 405–407.
Ἀκάκιος Κωνσταντινουπόλεως, 551–553.
Ἀκάκιος Μελιτηνῆς, 388–389.
Ἀκέφαλοι, 549.
Ἀλέξανδρος Ἱεραπόλεως, 444.
Ἀλύπιος, πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, 332.
ἁμαρτία, 65ἑ.
Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, 28, 31, 42, 55, 218–224.
- Βίος, 218–221.
- Συγγράμματα, 221–224.– ἐπιστολαί, 222, 223.– ὁμιλίαι, 222.– λοιπά, 224.
Ἀμφιλόχιος Σίδης, 389–390.
ἀναγέννησις, 372.
ἀνακαίνισις, 194.
«Ἀναθεματισμοί», 358.
Ἀναστάσιος Α΄ Δίκορος, 549.
Ἀναστάσιος, σύγκελλος τοῦ Νεστορίου, 435.
ἀνάστασις νεκρῶν, 85ἑ., 172ἑ., 194, 198.
Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως, 330–332.
Ἀνδραγάθιος, 234.
Ἀνδρέας Σαμοσάτων, 443.
Ἄνθιμος Τυάνων, 30,111.
Ἀνθοῦσα, 232.
ἄνθρωπος, 64ἑ., 127, 144, 166, 172, 188ἑ., 296ἑ., 372, 420.
Ἀνομοιανοί, 43.
Ἀνόμοιοι, 125, 143, 261.
Ἀντιόχεια, 233, 266.
ἀντιοχειανὸν σχίσμα, 122.
Ἀντιοχείας, Ἐκκλησία, 33, 236, 394.
Ἀντίοχος Πτολεμαΐδος, 240, 407–408.
Ἀντίπατρος Βόστρων, 562.
Ἀπολινάριος Λαοδικείας, 34, 135, 519–532.
- Βίος, 519–523.
- Συγγράμματα, 523–529: λογοτεχνικὴ ἐπεξεργασία τῆς Βίβλου, 523.– ἀπολογητικά, 524.– ἑρμηνευτικά, 525.– ἐπιστολαί, 527.– δογματικά, 528.– Χριστολογία, 529–532.
Ἀπολιναρίου ὀπαδοί, 532–536.
Ἀπολιναρισμός, 170, 324.
Ἀποτακτῖται, 221, 222.
ἀποταγή, 79ἑ.
Ἀρειανοί, 24, 30ἑ., 33, 63, 113ἑ., 124, 220ἑ., 238, 394.
ἀρετή, 148, 183, 195.
Ἀρκάδιος, αὐτοκράτωρ, 237, 240.
ἀσκητήρια, 78.
«Ἀσκητήριον», 234, 398.

177–180: δογματικαί, 177.– ἠθικαί, 178.– ἑορταστικαί, 178.– πανηγυρικαί, 178.– ἐπιτάφιοι, 179.– ἑρμηνευτικαί, 179.– ἐπιστολαί, 180–186.
– Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 181–199: Θεός, 184–186.– δημιουργία, 186–188.– ἄνθρωπος, 188–192.– θεία οἰκονομία, 192–195.– πνευματική τελείωσις, 195–197.– ἐσχατολογία, 197–199.
– Ἐπίδρασις, 199–200.
γυναῖκες, 127.

Δ

Δαλμάτιος, ἀρχιμανδρίτης, 333.
δημιουργία, 37, 61, 63ἑ., 127, 144, 167, 186ἑ., 296ἑ., 420.
*Δημοσθένης, ἔπαρχος Πόντου, 162.*
Δημόφιλος Κωνσταντινουπόλεως, 113, 124.
διάβολος, 191.
*Διάνιος Καισαρείας, 23, 24, 25, 109.*
διαπαιδαγώγησις τῶν νέων, 49, 76, 257.
Διόδωρος Ταρσοῦ, 234, 398–405.
– *Βίος, 398–399.*
– *Συγγράμματα, 399–403.*
– Διδασκαλία, 404–405.
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, 185, 195.
Διόσκορος Ἀλεξανδρείας, 449, 543–545.
*δογματική, 172.*
δουλεία, 73ἑ., 239, 301.
Δυαρχικοί, 221.
Δωρόθεος Μαρκιανουπόλεως, 334.

Ε

Ἐγκρατῖται, 221
ἐγκώμια, 226.
*Ἐκκλησία, 32ἑ., 69ἑ., 71, 78, 79, 86, 147, 267, 298ἑ., 372.*
Ἐκκλησιαστής, 168.
εἰκονογραφία, 89.
*εἰκονοκλάσται, 226.*
εἱμαρμένη, 174, 264.
εἰρήνη, 147.
Εἰρηναῖος Τύρου, 445–447.
*ἐλευθερία, 65, 67, 81, 85ἑ., 145, 191, 451ἑ., 476.*
Ἑλλάδιος Καισαρείας, 28.
Ἑλλάδιος Ταρσοῦ, 444.
Ἑλλάς, 142.
ἑλληνικὴ παιδεία, 49ἑ., 58ἑ., 131, 142, 182ἑ., 292, 366.
Ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου, 67, 128, 146, 192, 332ἑ., σποράδην.
«Ἑνωτικόν» Ζήνωνος, 549.
ἐπιστολογραφία, 131.
ἐπιτάφιοι λόγοι, 129, 179.
Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας Κύπρου, 56, 242, 488, 497–511.
– Βίος, 497–501.
– Συγγράμματα, 501–510: δογματικά, 502–507.– ἑρμηνευτικά, 507–509.– ἐπιστολαί, 509.– ὁμιλίαι, 510.– Φυσιολόγος, 510.
Ἔρασμος, 35.
ἐργασία, 73.
ἐσχατολογία, 84ἑ., 197, 303.
Εὐάγριος Ἀντιοχείας, 397–398.
Εὐδοξία, αὐτοκράτειρα, 241.
Εὐζώιος Ἀντιοχείας, 394.
Εὐθέριος Τυάνων, 383–384.
Εὐλάλιος Δοαρῶν, 122.
Εὐνόμιος, 24, 40, 169.
Εὐσέβιος Δορυλαίου, 384–385, 435, 541.
Εὐσέβιος Ἡρακλείας Πόντου, 390.
Εὐσέβιος Καισαρείας, 25, 26.
Εὐσέβιος Σαμοσάτων, 27, 55.
Εὐστάθιος Σεβαστείας, 31, 34, 56, 77, 324.
Εὐτρόπιος, 237, 240, 266ἑ.
Εὐτυχής, 540–543.
Εὐφήμιος Κωνσταντινουπόλεως, 553
εὐχαριστία, θεία, 486.
Εὐψύχιος, 25.

Ζ

Ζήνων, 549.

Η

Ἡγεμόνιος, 475–477.
ἠθική, 60, 83, 238.
*Ἥρων, φιλόσοφος, 124.*

*Ασμα Ἀσμάτων, 168.
Ἀστέριος Ἀμασείας, 224–227.
– Βίος, 224–225.
– Συγγράμματα, 225–227.
Ἀστέριος ὁ Σοφιστής, 225.
Ἀττικός Κωνσταντινουπόλεως, 324–325.
– Βίος, 324.
– Συγγράμματα, 325.
Αὐγουστῖνος, 140, 285, 297.
αὐτεξούσιον, 65, 67, 81, 85ἑ., 145, 191, 451ἑ., 476.

Β

*βασιλεία τῶν οὐρανῶν*, *85*, *86*.
«Βασιλειάς», 28ἑ.
Βασίλειος Ἀγκύρας 24, 40.
Βασίλειος, ἀρχιμανδρίτης, 332.
Βασίλειος ὁ Μέγας, 19–104, 113, 130, 160, 218, 304, 395.
– Βίος, 20–35, 54, 58, 76, 107: νεανική ἡλικία, 21–24.– εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας, 24–26.– ἐπισκοπική δραστηριότης, 26–29.– μητροπολιτικόν καὶ ἐξαρχικὸν ἔργον, 29–32.– οἰκουμενική δραστηριότης, 32–35.
– Συγγράμματα, 35–57: ἑρμηνευτικά, 36–40.– δογματικά, 40–43.– ἀσκητικά, 43–48.– ὁμιλίαι, 48–49. –53.– ὁμιλίαι δογματικαί, 49.– παιδαγωγικαί, 49–51.– ἠθικαί, 51.– κοινωνικαί, 52.– ἐγκωμιαστικαί 52.– ἀμφιβαλλόμεναι, 52–53.– ἐπιστολαί, 53–57.– λειτουργικά, 57.
– *Θεολογικαὶ ἀπόψεις*, *57–86*: *παιδεία*, 58–60.– θεολογία, 60–66.– δημιουργία, 63–66.– Χριστολογία–Ἐκκλησιολογία, 66–70.– κοινωνιολογία, 70–76.– μοναχισμός, 76–81.– πνευματικός βίος, 81–84.– ἐσχατολογία, 84–86.
– Θάνατος καὶ μνήμη, 86–90.
Βασίλειος Σελευκείας, 464–466.
βασιλικός θεσμός, 217, 331.
Βασιλίσκος, αὐτοκράτωρ, 548ἑ.
βάπτισμα, 50, 128, 194, 486.
Βιτάλιος Ἀντιοχείας, 533, 534.
βούλησις, 191.

Γ

γάμος, 127, 253, 255.
γαλατική αἵρεσις, 163.
Γένεσις, 167.
Γεννάδιος Κωνσταντινουπόλεως, 550–552.
Γεώργιος Λαοδικείας, 24.
γνῶσις Θεοῦ, 61, 125, 143 ἑ., 261, 366ἑ.
Γότθοι, 238.
Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, 31, 55, 62, 105–149, 218, 304.
– Βίος, 22ἑ., 105–117: νεανική ἡλικία 105–108.– μεταξὺ κόσμου κα ἐρημίας, *108–113*.– *εἰς* Κωνσταντινούπολιν, 113–116.– εἰς τὴν ἡσυχίαν, 116–117.
– Συγγράμματα, 117–141: λόγοι, 118–119.– λόγοι κανονικοί, 119.– περιστατικοί, 120–124.– ἀπολογητικοί, 124–125.– δογματικοί, 125–126.– ἠθικοί-κοινωνικοί, 126–127.– ἑορταστικοί, 127–129.– ἐγκωμιαστικοί, 129.– ἐπιτάφιοι, 129–130.– ἐπιστολαί, 130–133.– ποιήματα, 133–136.– δράμα, 136–137.– ποιήματα δογματικά, 137–139.– ἠθικά, 139.– περὶ ἑαυτοῦ, 139–140.– περὶ ἑτέρων, 140.– ἐπιτάφια, 140.– ἐπιγράμματα, 141.
– Θεολογικαὶ ἀπόψεις: 141–148.– Χριστιανισμός καὶ κόσμος 141–143.– γνῶσις Θεοῦ, 143–144.– *Ἁγία Τριάς*, 144.– *δημιουργία καὶ* ἄνθρωπος, 144–145.– θεία οἰκονομία, 145–147.– ἀρετή, 147–148.
– Ἐπίδρασις, 148–149.
Γρηγόριος Ναζιανζοῦ, 27, 31, 106, 109.
Γρηγόριος Νύσσης, 30, 38, 55, 159–200, 220, 323.
– Βίος, 159–165: κοσμικόν στάδιον, 160–161.– ἐπισκοπικὸν στάδιον, 161–165.
– Συγγράμματα, 165–181: ἑρμηνευτικά, 166–168.– ἀντιαιρετικά, 168–171.– δογματικά, 171–174.– ἀσκητικά, 174–177.– ὁμιλίαι.

Θ

Θάνατος, 84ἑ., 145, 303.
Θεία οἰκονομία, 145ἑ.
θεῖος ἔρως, 82, 196.
Θεοδόσιος Α΄, 114, 123, 164, 220.
Θεοδόσιος Β΄, 323, 343.
Θεοδόσιος, ἀντιπατριάρχης Ἱεροσολύμων, 561.
Θεόδοτος Ἀγκύρας, 386–388.
Θεόδοτος Ἀντιοχείας, 443.
Θεοδώρητος Κύρου, 221, 231, 447–463.
– Βίος, 447–450.
– Συγγράμματα, 450–462: ἀπολογητικά, 451.– ἑρμηνευτικά, 453.– θεολογικά, 455.– ἀντιρρητικά, 455.– διδακτικά, 457.– ἱστορικά, 458.– ὁμιλίαι, 461.– ἐπιστολαί, 461.
– Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 462–463.
Θεόδωρος Μοψουεστίας, 413–422, 440.
– Βίος, 413–414.
– Συγγράμματα, 414–419: ἑρμηνευτικά, 414–417.– θεολογικά 417–419.
– Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 419–422.
Θεολογία, 60, 125, 142, 143, 171ἑ.– ἀποφατική, 41, 186ἑ.– καταφατική, 185.
Θεός, 41, 49, 60ἑ., 84, 125, 143, 148, 172, 184ἑ., 294ἑ., 366ἑ., 420, 505.
Θεοσεβία, 161.
θεοσημεία, 367.
Θεοτόκος, 146, 192, 296, 328, 342, 363, 371, 404ἑ., 440.
Θεοῦ θέα, 84.
Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας, 237, 240ἑ.
Θεόφιλος Πέρσης, 443.

Ι

Ἱεραποστολή, 238.
ἱεροκατηγορία, 299.
Ἱεροσόλυμα, 180.
ἱερωσύνη, 120, 147, 255ἑ., 298.
Ἰννοκέντιος Ρώμης, 245.
Ἰουβενάλιος Ἱεροσολύμων, 559.
Ἰουδαῖοι, 341.
Ἰουλιανός, αὐτοκράτωρ, 25, 107, 110, 124, 258, 353, 477.
Ἰουλιανὸς Ἐκλάνου, 297.
Ἰουστινιανός, 547.
Ἰσαὰκ μοναχός, 240.
Ἰωάννης Ἀντιοχείας, 345, 441–442.
Ἰωάννης Δαμασκηνός, 141.
Ἰωάννης Β΄ Ἱεροσολύμων, 488–490.
Ἰωάννης Μαυρόπους, 88, 463.
Ἰωάννης Χρυσόστομος, 231–322, 324, 342, 406, 407.
– Βίος, 231–245: καταγωγὴ καὶ σπουδαί, 232–235.– εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, 235–236.– εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, 236–241.– διωγμός, 241–245.
– Συγγράμματα, 245–292: πραγματεῖαι, 247–258.– ἀσκητικαί, 248–255.– ἠθικαί-παιδαγωγικαί, 257–258.– ἀπολογητικά, 258.– ὁμιλίαι, 259–287: δογματικαί, 261–264.– εἰς Ἀνδριάντας, 264–266.– περιστατικαί, 266–268.– ἠθικαί, 268–270.– κατηχητικαί 270–273.– ἑορταστικαί, 273–275.– εἰς μαρτύρια καὶ ναοὺς 275–276.– ἐγκωμιαστικαί, 276–278.– ἑρμηνευτικαί, 278–287.– ἐπιστολαί, 287–288.– λειτουργία, 288–289.– ψευδεπίγραφα, 289–292.
– Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 292–303: ἔξωθεν σοφία, 292.– Ἁγία Γραφή, 293.– Θεός, 294.– κόσμος καὶ ἄνθρωπος, 296.– πτῶσις, 297.– Ἐκκλησία, 298.– κοσμικὴ πολιτεία, 299.– κοινωνικὸς βίος, 300.– πνευματικὸς βίος, 301.– ἔσχατα, 303.
– Μνήμη, 303–305.
Ἰωαννῖται, 245.

Κ

καθαρότης καρδίας, 82, 125, 148, 195.
Καιλεστῖνος Ρώμης, 343, 346.
Καισάρεια Καππαδοκίας, 31ἑ.
κακόν, 65, 145, 191, 263, 297.
καλανδῶν ἑορτή, 226.
Κανδιδιανός, 345, 386.
Καππαδόκαι, 17, 218, 222, 535.
Καππαδοκία, 17,52.
Καρτέριος, 234.
κατάνυξις, 251.

«κατ' εἰκόνα», 190.
κατήχησις, 270έ.
κήρυγμα, 238, 259.
Κληδόνιος, 133.
κλῆρος ἱερός, 239.
κοινοχρησία, 74.
κοινωνικός βίος, 70έ.έ., 300έ.
κόλασις, 301.
κόσμος, 141, 144, 172, 296έ.
κρίσις, μέλλουσα, 85.
Κυπριανός, ἱερομάρτυς, 129.
Κύριλλος, Ἀλεξανδρείας, 339–382, 383.
- Βίος, 339–347.
- Συγγράμματα, 347–365: ἑρμηνευτικά, 348–353.– ἀπολογητικά, 353.– ἀντιαιρετικά, 354.– ἀντινεστοριανικά, 356–360.– λειτουργικά, 360–363.– ἑορταστικαὶ ἐπιστολαί, 363.– ἐπιστολαί, 364.
- Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 365–372: Τριαδικός Θεός, 366–368.– Χριστολογία, 368–372.– ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου, 372.
Κύριλλος Ἱεροσολύμων, 480–488.
- Βίος, 480–483.
- Συγγράμματα, Θεολογικαὶ ἀπόψεις, 483–488.
Κύπρος, ἐπαρχία, 447.

Λ

λατρεία, 28, 57, 238, 288, 396.
λειτουργία, Μ. Βασιλείου, 57.– Ἰω. Χρυσοστόμου, 288.
Λητόϊος Μελιτηνῆς, 47.
Λιβάνιος, 22, 57, 131, 160, 218, 232, 234, 266.
λογικόν, 65.

Μ

Μακαρισμοί, 168.
Μακκαβαῖοι, 129.
Μακρίνα, ὁσία, 176.
Μακροὶ Ἀδελφοί, 240.
Μανιχαῖοι, 221.
Μανιχαϊσμός, 476.
Μαξιμιανός Κωνσταντινουπόλεως, 326.
Μάξιμος Ἀναβαρζοῦ, 444.
Μάξιμος ὁ φιλόσοφος, 114, 123.
Μεγάλη Ἑβδομάς, 123.
Μελέτιος Ἀντιοχείας, 33, 55έ., 113, 122, 163, 234, 393–395.
Μελέτιος Μοψουεστίας, 445.
Μέμνων Ἐφέσου, 385–386.
Μεσσαλιανοί, 221.
μετάνοια, 273.
Μόδεστος, 27έ.
μοναστήρια, 78–80.
μοναχισμός, 28, 43έ., 76έ., 109, 248έ.
μοναχοί, 79.
Μονὴ Δαλμάτων, 333.
Μονὴ Θέκλης, 219.
μονοφυσιτισμός, 547έ.έ.
μῦθοι, 128.
Μωυσῆς, 176, 196.

Ν

ναοὶ Κωνσταντινουπόλεως, 330.
Ναυκράτιος, 25.
Νεστοριανισμός, 547έέ.
Νεστόριος Κωνσταντινουπόλεως, 343, 434–437.
- Συγγράμματα, 437–439.
- Χριστολογικαὶ ἀπόψεις, 439–441.
Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως, 32[illegible] 324.
Νεοχαλκηδόνιοι, 548.
νηστεία, 51.
Νηφάλιος Ἀλεξανδρεύς, 559.
νοῦς, 144, 183.

Ξ

ξηρασία, 52.

Ο

οἰκογένεια, 76.
Ὀλυμπιάς, 164, 168, 238έ., 287.
Ὁμοιανοί, 24, 27.
Ὁμόνοιος, 535.
«ὁμοούσιον», 43, 395, 485έ.
«ὁμότιμος», 43.
ὀργή, 51.
Ὀρέστης, ἔπαρχ. Ἀλεξανδρείας,

Ὀρθοδοξία, 32, 122, 124, 141, 148, 372, 504.
Οὐαλεντῖνος, 534.
Οὐάλης, αὐτοκράτωρ, 26, 27, 87, 111, 163.

Π

πάθη, 192, 301.
παιδεία, 142.
Παλαιά Διαθήκη, 419.
Παλλάδιος Ἑλενοπόλεως, 231.
Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντῖνος, 134.
παραβολάνοι, 340.
παράδοσις, 58ἑ., 143, 365.
παρθενία, 47, 127, 174, 195, 255.
Παρθένιος, ἀρχιμανδρίτης, 334.
Παυλῖνος Ἀντιοχείας, 33, 115, 122, 236, 394.
Παῦλος Ἐμμέσης, 445.
Παχώμιος, 77ἑ.
Πελαγιανισμός, 489.
Πελαγιανοί, 302.
πενία, 74.
Πέτρος Ἀλεξανδρείας, 114.
Πέτρος Γναφεύς, 558.
Πέτρος Μογγός, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, 557.
Πέτρος Σεβαστείας, 164.
πίστις, 172, 183.
Πλατωνισμός, 184.
πλοῦτος, 74ἑ., 126, 300.
πνευματικὸς βίος, 81ἑ., 175, 301ἑ.
Πνευματομάχοι, 125, 171, 178, 324.
ποιήματα, 134.
πόλεμος, 72.
Πολέμων ἢ Πολέμιος Συνουσιαστής, 534.
πολιτεία, κοσμική, 72, 299ἑ.
Πολυχρόνιος Ἀπαμείας, 422–424.
Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, 231, 326–329.
προσευχή, 51, 84, 168, 269, 302.
πτῶσις, 66, 191, 297.

Ρ

Ρηγῖνος Σαλαμῖνος, 512.
Ρουφῖνος, 119.

Σ

Σεβηριανὸς Γαβάλων, 408–412.
Σεβῆρος Συννάδων, 390.
Σεκοῦνδος, 232.
Σερικίων, ἀρχιδιάκονος, 240.
σταυρός, 258.
Σύμβολον Ἀριμίνου, 109.
Σύμβολον Ἑνωτικόν, 449.
Σύμβολον Κωνσταντινουπόλεως (381), 164.
Σύμβολον Νικαίας, 32, 41, 59, 144, 387.
συνεργία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, 302.
Σύνοδος Ἀγκύρας (374), 162.
Σύνοδος Ἀντιοχείας (379), 163.
Σύνοδος Διοσπόλεως (415), 485.
Σύνοδος ἐπὶ Δρῦν (403), 243.
Σύνοδος Ἐφέσου (401), 239.
Σύνοδος Ἐφέσου (449–Ληστρική), 330, 541.
Σύνοδος Ἱερείας (754), 386.
Σύνοδος Ἱεροσολύμων (415), 485.
Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως (360), 24.– (382), 323.– (448), 329.
Σύνοδος Οἰκουμενική Α΄, 59.– Β΄, 87, 115, 221, 323, 381.– Γ΄, 344, 366, 383 ἑ.ἑ., 436.– Δ΄, 331, 542, 544, 547ἑ.ἑ.– Πενθέκτη, 288.
Σύνοδος Ρώμης (430), 436.
Σύνοδος Σελευκείας (359), 482.
Σύνοδος Ταρσοῦ (432), 227.
Συνουσιασταί, 534.
σχίσματα, 122ἑ.
σχολὴ Καισαρείας, 28.
Σωζομενός, 221.
σῶμα ἀνθρώπου, 64.
σωτηρία, 67, 68, 123, 147, 298, 421.
Σωφρόνιος Βηθλεεμίτης, 490–491.

Τ

ταπεινοφροσύνη, 51.
τελείωσις, 195.
Τιμόθεος Αἴλουρος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, 554–556.
Τιμόθεος Βηρυττοῦ, 534.
Τίτος Βόστρων, 477–480.

Τρεῖς Ἱεράρχαι, 88, 304.
Τριφύλλιος Λήδρας, 511.

Υ

Υἱός τοῦ Θεοῦ, 41, 67, 126, 486 καί σποράδην.
ὑποστάσεις τριαδικαί, 62ἑ., 144.
Ὑψιστάριοι, 106.

Φ

Φῆλιξ Γ΄, πάπας Ρώμης, 552.
φθόνος, 51.
φιλανθρωπία, 28, 73, 126, 236, 239, 300.
Φιλοκαλία, 25.
Φίλων Καρπασίας, 511–512.
Φίρμος Καισαρείας, 227–228.
Φλαβιανός Ἀντιοχείας, 221, 395–397.
Φλαβιανός Κωνσταντινουπόλεως, 329–330.
Φλαυΐτας Κωνσταντινουπόλεως, 553.
Φοινίκη, 238.
φωτός, θεολογία, 148, 196.
Φώτιος ὁ Μέγας, 35, 221.

Χ

Χριστιανός, 81, 175, 141.
Χριστιανός φιλόσοφος, 124.
Χριστός, 66ἑ., 146, 170ἑ., 172, 175, 193, 295, 343ἑ., 368ἑ., 383ἑ., 404, 420ἑ., 439ἑ., 463, 529ἑ
Χριστούγεννα, 127, 223.
Χρύσιππος Ἱεροσολυμίτης, 561.
«Χρυσόστομος», 407.

Ψ

Ψαλμοί, 38, 167.
ψυχή, 64, 145, 172, 189, 198.

Ω

Ὠριγένης, 25, 58, 145, 168, 198, 200.
ὠριγενισμός, 488ἑ., 499.